ADAM SMITH

İngilizce Aslından Çeviren:
Prof. Dr. Mustafa Acar

MİLLETLERİN ZENGİNLİĞİ

Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme

Yeni ve Anlaşılır Çeviri

Tam Metin

liberus

Yazar: Adam Smith

Kitabın Adı: Milletlerin Zenginliği

Orijinal Adı: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*

Sertifika No: 34356

ISBN: 978-605-06999-1-3

Liberus Kitap: kırk sekiz

Ekonomi: beş

Birinci Baskı: mayıs iki bin yirmi

Yayın Yönetmeni: Faruk Akhan

Editör: Halûk Kürşad Kopuzlu

Kapak Tasarım: Ömer Faruk Yıldız

Baskı-Cilt: Ana Basım Matbaa, Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad. 2622 Sk. Güven İş Merkezi No: 6/13 Bağcılar/İstanbul

liberus

Rasimpaşa Mh. Nuh Bey Sk. No. 15/A
Kadıköy /İstanbul

www.liberus.com.tr

Tel: +90 216 418 04 38
Mail: liberus@liberus.com.tr

liberus

Milletlerin Zenginliği

Adam Smith

Çeviren: Prof. Dr. Mustafa Acar

Adam Smith (1723-1790)

Modern iktisadın kurucu babası, düşünür, ahlak felsefecisi. 1723'te İskoçya'nın Kirkcaldy şehrinde doğdu. 1737-1740 yılları arasında Glasgow Üniversitesi'nde okudu; bu sırada F. Hutcheson'dan dersler aldı. 1746'ya kadar Oxford Üniversitesi'ne devam ettikten sonra İskoçya'ya döndü. Edinburgh'da Belagat (Retorik) üzerine verdiği derslerle meşhur oldu. Glasgow Üniversitesi'nde 1751'de mantık profesörlüğüne, 1752'de ise daha önce hocası Hutcheson'ın da ders verdiği Ahlak Felsefesi kürsüsüne atandı. Burada görev yaptığı sırada Ahlaki Duygular Kuramı (*The Theory of Moral Sentiments*) adlı eserini yazdı (1759). 1764'te profesörlükten ayrılıp Buccleuch Dükü'ne hocalık yapmaya başladı. Bu görevi sırasında Fransa'ya seyahat etti; önde gelen Fransız düşünürler Voltaire, Quesnai, Turgot ve Helvetus'la tanıştı, onlarla fikir alışverişinde bulundu. Ünlü eseri *Milletlerin Zenginliği*'ni Fransa'da iken yazmaya başladı. 1766'da İngiltere'ye döndü. Milletlerin Zenginliği tam da Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nin ilan edildiği tarihte, 1776'da yayımlandı. Bu bağlamda 1776 bir yandan siyasi tarih, diğer yandan iktisadi düşünce tarihi açısından, tarihin akışını değiştiren kırılma noktalarından biridir. 1777'den ölümüne kadar Edinburgh'da gümrük görevlisi olarak çalıştı. 1787'de dostu Edmund Burke'den sonra Glasgow Üniversitesi'nin Lord Rektörü seçildi. 1790'da ölen Smith, düşünce tarihinin en önemli simalarından biri olarak tarihe geçmiştir.

Prof. Dr. Mustafa Acar

1965 yılında Karaman'da doğdu. 1986'da ODTÜ İktisat bölümünden mezun oldu. Bir süre TÜİK ve T. İş Bankası'nda çalıştı. Sonra akademik hayata atılmaya karar verdi. 1994'te YÖK bursuyla ABD'ye gitti. Purdue Üniversitesi'nden iktisat dalında 1996'da master, 2000'de doktora derecesi aldı. Kırıkkale Üniversitesi (2000-2011), Aksaray Üniversitesi (2011-2015) ve N. Erbakan Üniversitesi (2015-halen) gibi çeşitli üniversitelerde çalıştı; bölüm başkanlığı, dekanlık ve rektörlük gibi idari görevler üstlendi. TÜBA üyesi olan ve çok iyi derecede İngilizce bilen Prof. Acar'ın 13'ü İngilizce'den çeviri olmak üzere, bazıları ortak yazarlı toplam 32 kitabı, 50 kitap bölümü ve 100 dolayında bilimsel makalesi yayımlanmıştır. Çevirilerinden bazıları şunlardır: *Tercih* (R. Roberts), *Görünmez Kalp* (R. Roberts), *Her Şeyin Bedeli* (R. Roberts), *Siyasal İslam'ın Geleceği* (G. Fuller), *Tanrı'yı Kıyamete Zorlamak* (G. Halsell), *Hayvan Çiftliğine Dönüş* (B. Abrams), *Küresel Kapitalizmi Savunmak* (J. Norberg), *Eşitlikçilik: Doğaya Karşı İsyan* (M. Rothbard), *İktisadi Düşünce Tarihi* (M. Skousen), *Bitmeyen Arayış: Bir Entellektüelin Yaşam Öyküsü* (K. Popper).

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ KİTAP:

Emeğin Üretici Güçlerini İyileştiren Nedenler ile Emeğin Hâsılasının Farklı Toplum Katmanları Arasında Doğal Olarak Dağılımını Sağlayan Sistem Hakkında

İKİNCİ KİTAP:
Sermayenin Niteliği, Birikimi ve İstihdamı

ÜÇÜNCÜ KİTAP:
Farklı Milletlerde Servetin Çeşitli Gelişme Biçimleri Hakkında

DÖRDÜNCÜ KİTAP:
Politik Ekonomi Sistemleri Hakkında

BEŞİNCİ KİTAP:
Hükümdar veya Devletin Geliri Hakkında

Yayıncının Notu

Milletlerin Zenginliği'nin muhtelif tarihlerde birçok baskısı yapılmıştır. Elinizdeki çeviriye esas alınan nüsha, *Adam Smith'in Eserleri ve Yazışmaları* adlı Glasgow Derlemesinin ikinci cildinde bulunan, *Milletlerin Zenginliği*'nin, S. Marcelo Soares tarafından derlenmiş, eldeki en modern, en iyi baskısıdır.

Smith'in orijinal eserde verdiği kendi dipnotları, sayfanın altında ve dipnottan hemen önce köşeli parantez içinde [Smith] şeklinde belirtilmiştir. Mütercimin okuyucuya yardımcı olmak üzere verdiği açıklayıcı dipnotlar yine sayfa altında ve (*) şeklinde ve sonda (ç. n.) ("çevirenin notu") kısaltmasıyla belirtilmiştir.

Elinizdeki esere şu şekilde referans verilebilir: Smith, Adam, *Milletlerin Zenginliği'nin Doğası ve Nedenlerine Dair Bir İnceleme*, Der. S. M. Soares, Çev. M. Acar, İstanbul: Liberus Yayınları, 2020.

Çevirenin Önsözü

Adam Smith kimdir? İktisadi düşünce tarihindeki yeri ve önemi nedir? Nasıl bir sistem önermektedir? Ölümünden yaklaşık 230 yıl sonra bugün hâlâ bizim için anlamlı ve önemli olan düşünceleri nelerdir? İktisadi düşüncenin başucu eseri *Milletlerin Zenginliği*'nin çevirisine girmeden bu sorular üzerinde kısaca durmakta yarar vardır.

Adam Smith modern iktisadın kurucu babasıdır. Düşünceleriyle, eserleriyle tarihin gidişatını değiştirmeye çok önemli katkılar yapmış bir düşünür, iktisatçı, ahlak felsefecisidir. Mark Skousen'in *İktisadi Düşünce Tarihi* adlı önemli eserinde kelimenin ikili anlamına atıf yapan yerinde bir edebi sanat kullanarak dediği gibi, "her şey Âdem'le başlamıştır." Bunu ister yeryüzünde insanoğlunun macerasının başlangıcı, isterseniz modern iktisadın doğuşu anlamında alabilirsiniz; modern iktisadın macerası Adam Smith'le başlamıştır.

Adam Smith *Milletlerin Zenginliği* adlı şaheserin yazarıdır. Bugüne kadar yazılmış ve insanlığın kaderinin değişmesinde belirleyici rol oynamış on temel eser arasında *Milletlerin Zenginliği*'nin de yer aldığında hiç kuşku yoktur. Yayımlandığı yıl olan 1776, hem iktisadi düşüncede bir devrim yaratması hem de zenginliğin yaratılması ve iktisadi realitenin anlaşılmasına dair yeni bir düşünüş biçimi, sistematik bir yaklaşımın doğması bakımından tarihin kırılma noktalarından biridir. Aynı yıl Amerikan bağımsızlık savaşının kazanılması, Kuzey Amerika'da İngiliz sömürgeciliğinin sona ermesi ve temel hak ve özgürlükleri etkileyici bir dille savunan Bağımsızlık Bildirisi'nin yayımlanması 1776'yı hem iktisadi hem de siyasi anlamda modern tarihin dönüm noktalarından biri hale getirmektedir.

Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* çerçevesinde sonraki kuşaklara bıraktığı düşünsel-entellektüel mirası bir Önsöz'ün dar kapsamına sığdırmak kuşkusuz mümkün değildir; ancak bu önemli mirasın üç başlık altında özetlenmesi mümkündür: 1) Merkantilizmin reddi, zenginliğe giden alternatif yol, 2) Görünmez El öğretisi, 3) Serbest ticaretin önemi. Her biri üzerinde kısaca duralım.

Smith'in öncülüğünü yaptığı *Klasik liberal iktisadi öğretinin* ortaya çıkmasından önceki devirlerde, 15-17. yüzyıllarda egemen iktisadi öğreti merkantilizmdi. Başta

ABD Başkanı Trump olmak üzere, dünyanın değişik bölgelerinde iktidar sahiplerince bugün ticaret savaşlarıyla, savaş tamtamlarıyla, içe kapanmacı-korumacı-radikal söylemleriyle âdeta yeniden hortlatılmaya çalışılan merkantilizmin üç belirleyici ayağı vardı: 1) Zenginliğin kaynağı kıymetli maden (altın-gümüş) stoklarıdır, 2) Yeryüzünde zenginlik sabittir, birinin zenginleşmesi ötekini fakirleştirme pahasına olabilir, 3) Dış ticaret sıfır-toplamlı bir oyundur; birinin kârı ötekinin zararına eşittir, o nedenle dış ticarette korumacılık esastır.

Adam Smith, bu bağlamda her şeyden önce merkantilizme başkaldıran, zenginliğin yolunun ille de altın ve gümüş biriktirmekten, ya da başkalarının kaynaklarını yağmalamaktan geçmediğini ileri süren adamdır. Önerdiği sistemin adı "doğal özgürlükler sistemi"dir; devletin sağladığı katlanılabilir bir güvenlik-adalet şemsiyesi altında işbölümü, uzmanlaşma, üretken kaynakların etkin kullanımı, verimlilik artışı, böylece ortaya çıkacak ihtiyaç fazlası üretimin de serbest ticaret yoluyla başka ülkelerle paylaşılması zenginliğe giden alternatif, barışçı yoldur.

Smith'in de ustalıkla işaret ettiği gibi, altın ve gümüş biriktirmek zenginliğe giden yegâne yol değildir. Altın ve gümüş, daha genelde para karın doyurmaz; ancak bunlar karın doyuracak nesnelerin elde edilmesini sağlayan araçlardır. Yeryüzünde zenginlik sabit değildir; emeğin, sermayenin, toprak ve doğal kaynakların, girişimciliğin, kısaca eldeki üretken kaynakların akıllıca ve ustaca kullanımıyla artırılabilecek, başkalarından bir şey çalmadan, eksiltmeden, haksız yere başkalarının elindekine el koymadan çoğaltılabilecek bir şeydir. Başka bir deyişle zenginlik veya servet pastası başkalarından çalmadan, onlara zarar vermeden de büyütülebilir. Dış ticaret asla sıfır-toplamlı bir oyun değildir; dış ticaret yapınca birinin kazancı mutlaka öbürünün kaybı anlamına gelmez; mübadeleye katılan her iki taraf için de kazançlı dış ticaret pekâlâ mümkündür. Smith'in çağdaşı, Klasik iktisatçıların öncülerinden David Ricardo'nun "Mukayeseli Üstünlükler Teorisi" ile daha da geliştirdiği üzere, Smith ülkelere mutlak üstünlüğe sahip oldukları, yani başkalarından daha ucuza üretebildikleri ürünleri üretip, pahalıya ürettiklerini de başkalarından satın almayı, dolayısıyla serbest ticaretle ihtiyaçlarını karşılamayı önermektedir. İşbölümü uzmanlaşmayı doğuracak, uzmanlaşma verimliliği artıracak, artan verimlilik sayesinde kendi ihtiyacımızdan çok daha fazla üretmek mümkün olacak, ihtiyaç fazlası üretim de serbest ticaret yoluyla başka ülkelerle mübadele edilerek paylaşılacak, böylece zenginlik artacaktır.

İnsanoğlu genelde realiteye, özelde iktisadi realiteye iki zihniyetin penceresinden bakmaktadır. Biri açık/geniş, diğeri kapalı/dar bir penceredir. Zihniyet, insan-insan, insan-doğa, insan-toplum, insan-devlet ve insan-Tanrı ilişkilerine bakış, kaynakları okuma, yorumlama ve hüküm çıkarma şeklinin, anlayış ve düşünüş tarzının adıdır. Din ve kültürden bağımsız, her coğrafyada temsilcilerini bulacağımız bu iki zihniyetten biri savaşçı, çatışmacı, içe kapanmacı, korumacı, kollektivist, devletçi ve kumandacıdır. Herkesi kendisine potansiyel tehdit gören, kendine yeterliliği erdem bilen, korumacılık yoluyla rekabeti engelleyip rant aktarımıyla yerli zengin yaratmayı

kalkınmanın anahtarı gören, biraz güç elde edince bunu hemen başkalarını zapt-u rapt alma yönünde kullanan, yeryüzüne ayar vermeyi kendi omuzlarına yüklenmiş tanrısal bir misyon gibi gören hegemonyacı, baskıcı, yasakçı, otoriteryen zihniyetin her devirde mebzul miktarda takipçisi olmuştur, bugün de vardır.

Öteki zihniyet kimsenin burnunu kanatmadan zenginlik yaratmanın da mümkün olduğunu düşünen, barışçı, özgürlükçü, dışa açılmacı, bütünleşmeci, bireyci, serbest ticaretçi ve piyasacı zihniyettir. Zenginliğin, servet ve refahın sabit bir şey olmadığını, büyütülebilir, artırılabilir ve çoğaltılabilir olduğunu, birinin zenginliğinin ille de başkasını fakirleştirme pahasına olmadığını, başkasına zarar vermeden de zenginleşmenin mümkün olduğunu, dış ticaretin de asla sıfır toplamlı bir oyun olmadığını, ticarete katılan her iki tarafın da bundan kazançlı çıkacağını, serbest piyasanın devletçi-müdahaleci-kumandacı sistemden çok daha insani, ahlaki ve refah yaratıcı olduğunu düşünen bir zihniyettir bu. İşte Adam Smith bu barışçı ve özgürlükçü zihniyetin öncülerindendir. Denebilir ki yeryüzündeki bütün çatışmalar, son tahlilde, kıt kaynakların paylaşımı bağlamında bu iki zihniyetin çatışmasıdır. Kaynaklar kıttır; kıt kaynakları paylaşmanın nihayetinde iki yolu vardır. Biri savaş, diğeri barış; biri korumacılık, diğeri serbest ticaret; biri yağma ve talan, diğeri üretim ve mübadele. Smith'in önerdiği yol barışçı, özgürlükçü, serbest ticaretçi, üretim ve mübadele yöntemidir.

Smith Hakkındaki Bazı Önyargılar veya Yanlış Değerlendirmeler

Atalarımız "meyveli ağaç taşlanır" demişler; her alanda olduğu gibi düşünce tarihi boyunca da üretken, orijinal, yaratıcı, eskiye ve kurulu düzene meydan okuyan tipler daima tepki çekmiştir, saldırıya uğramıştır, taşlanmıştır, eleştirilmiştir. Peygamberler tarihi bu konuda zengin bir malzeme sunmaktadır. Adam Smith de bu anlamda düşünce tarihinde en fazla tartışılan, tepki gösterilen ve eleştirilen insanlardan biridir. Smith'in bunca tepki çekmesinin nedenlerinin bir kısmı ideolojik, zihniyetle alakalı, dünyaya bakış açısının farklılığından kaynaklı, bir kısmı ise onu yanlış okuma veya yanlış anlamadan kaynaklıdır.

Bunlardan biri, iktisadi adam (homo economicus) ve kendi çıkarı peşinde koşmanın meşrulaştırılması bağlamında Adam Smith'e yöneltilen haksız eleştirilerdir. Başka bir deyişle Smith'in en çok eleştirildiği konulardan biri, onun kişisel menfaati, yahut şahsi çıkarı peşinde koşmayı ve bencilliği yücelttiği konusudur. Buna göre Smith "homo-economicus"un mucididir, şahsi çıkarından başka bir şey düşünmeyen insanın meşrulaştırıcısıdır, bencilliği normal kabul etmektedir, bir *görünmez el* marifetiyle kişisel çıkarı bayraklaştırmaktadır vs.

Oysa Adam Smith'in yaptığı, bir meşrulaştırma ya da bir temenni değil, bir tespittir. İnsan çoğu zaman şahsi çıkarını önceleyen, başkalarından önce kendisini düşünen, kişisel menfaati peşinde koşan bir varlıktır. Bu bizim yabancısı olduğumuz

bir olgu da değildir. En dini-bütün olanlarımız da dâhil, insanların hangi dürtülerle hareket ettiğini gözlemleyin, öz-menfaatin, kişisel çıkarın ne kadar belirleyici olduğunu göreceksiniz. Nitekim, atalarımız "önce can, sonra canan" diyerek esasen bu gerçeği dile getirmektedirler. Kaldı ki, "şeytan ayrıntılarda gizlidir," kestirme yargılarda bulunmadan önce, insanların ne dediklerine, orijinal kavramlara bakmak gerekir.

Bu bağlamda altı önemle çizilmelidir ki, çoğu kez bencillik olarak yorumlanan "öz-sevgisi" kavramının orijinal metindeki karşılığı "self-love"dır. Bu kavram kendini sevme, kendini beğenme, kendi ihtiyacına öncelik verme, yahut kişinin kendine, şahsına yöneltilmiş sevgi ve muhabbet demektir. Bunun yanlış bir şekilde "bencillik" olarak okunmasıyla ve kollektivist bir yorumla, birçok insanı Adam Smith'in başkalarına zarar verecek biçimde kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen bencil insan tipini meşrulaştırdığını düşünmeye sevk etmektedir.

Oysa bencillik (selfishness) öz-sevgisinden (self-love) başka bir şeydir. Adam Smith'in eserinde Görünmez El öğretisiyle vurgulamaya çalıştığı şey, insanların kendileri için bir şey yapmalarının çoğu kez aynı zamanda başkalarına da iyilik anlamına geldiğini, yani kendine iyilik ile başkalarına iyilik arasında, başka bir deyişle *kişisel menfaat* ile *toplumsal menfaat* arasında bir çatışma değil, bir uyumun söz konusu olduğudur. Bu bağlamda *Görünmez El* öğretisi, daha sonraki yüzyıllarda *kendiliğinden doğan düzen* fikrine de ilham kaynağı olacak, son derece önemli içerimleri olan bir öğretidir. Buna göre insan kendi menfaati peşinden koşarken esasen otomatik olarak, görünmez bir el tarafından topluma da hizmet etmeye yönlendirilmektedir. Smith'in klasik örneğine atıfla söylersek, soframızdaki et ve ekmek ile sırtımızdaki giyecek ne kasabın diğerkâmlığındandır, ne fırıncının, ne de terzinin kendini bizim için feda eden fedakârlığından. Herkes esasen çoluk-çocuğunun geçim derdindedir, herkes kendi menfaatinin peşinden gitmektedir; ama bunu yaparken görünmez bir el tarafından topluma da hizmet ettirilmektedir. Nitekim öz-sevgisiyle hareket eden kasabın elinden çıkan ürün bizim soframızda et, fırıncının ürünü soframızda ekmek, terzinin ürünü sırtımızda giysi olmaktadır. Yani, kişisel menfaat ile toplumsal menfaat çoğu zaman birbiriyle çatışmaz, aksine uyum içindedir.

Adam Smith'le ilgili kollektivist zihniyetli entelektüeller ve bunların etkisiyle popüler kültürde karşılık bulan önyargılar ve yanlış değerlendirmelerin önemli bir kaynağı bu noktayla ilgilidir. Smith bu konuda ya doğru dürüst okunmamış, ya anlaşılmamış, ya da bilerek veya bilmeyerek yanlış anlaşılmıştır. Smith'in bencilliği, yani başkasına zarar verme pahasına kendini merkeze koymasına cevaz verdiği doğru değildir. Unutulmamalıdır ki, Smith aynı zamanda bir ahlak felsefecisidir; din, ahlâk, Tanrı ve maneviyatla barışık bir insandır. En önemlisi, *Milletlerin Zenginliği*'nden daha önce yazdığı önemli bir eserinin adı *Ahlaki Duygular Kuramı*'dır. Bu eserinde Smith, insandaki bencilliğin ve şahsi çıkar peşinde koşma dürtüsünün, 'başkalarına kendisini sevdirme' ve 'başkaları tarafından takdir edilme' dürtüsü tarafından dengelendiğinden söz etmektedir.

Özetle Adam Smith, korumacı, kendine yeterlilikçi, çatışmacı bir öğreti olan merkantilizme, merkantilist felsefeye bayrak açan adamdır. Zenginliğin yegâne kaynağının altın ve gümüş biriktirmekten ibaret olduğu görüşünü reddetmektedir. Merkantilizmin büyük yanılgılarından biri olan yeryüzündeki zenginliğin sabit ve dış ticaretin sıfır-toplamlı bir oyun olduğu, dolayısıyla birinin zenginleşmesinin ancak ötekinin fakirleşmesi pahasına olabileceği fikrini çürütmektedir. Merkantilizmin yine temel düsturlarından biri olan, dış ticarette korumacılığa karşı çıkmakta, serbest ticareti savunmaktadır.

Özellikle sosyalist-Marksist, milliyetçi ve dinci gelenek başta olmak üzere, merkantilist öğretilere sıkı sıkıya bağlı neo-merkantilist görüşler günümüz dünyasında siyasi ve entellektüel çevrelerde sık karşılaştığımız görüşlerdir. Özellikle dünyada kutuplaşmanın ve çatışmaların arttığı, ülkelerin ve iktidar hırsıyla yanıp tutuşan liderlerin önüne gelene meydan okumayı marifet bellediği, neo-nazi, ırkçı, aşırı sağcı hareketlerin yükselişe geçtiği dönemlerde korumacı, içe kapanmacı neo-merkantilist görüşlere rağbet de artmaktadır; aynen günümüzde olduğu gibi. Bunlara karşı yapılabilecek en iyi şey, barışa odaklı, piyasacı, serbest ticaretçi, dışa açılmacı; malların, hizmetlerin, paranın, sermayenin, insanların ve fikirlerin serbest dolaşımını öngören politikaları ısrarla savunmaktır. Düşünce dünyasının cihangir zekaları Smith'in yaptığı gibi, zenginleşmenin tek yolunun çatışmadan geçmediğini; Frederic Bastiat'nın yaptığı gibi, savaşın ve yıkımın kârlı bir şey olmadığını, malların geçmesine izin verilmeyen sınırlardan askerlerin geçeceğini hatırlatmaktır.

Bu Tercümeye Neden Gerek Duyuldu?

Milletlerin Zenginliği'nin Türkçede zaten çevirisi olduğu halde neden bu eserin yeni bir çevirisini yayımlamaya gerek duyulduğu konusunda yayıncının da elbette kendi gerekçeleri vardır ama ben burada sadece mütercim olarak kendi gerekçelerimi sıralayacağım.

Her şeyden önce, *Milletlerin Zenginliği* gibi bir şaheserin altında mütercim olarak imzası olmasını istemeyecek aklı başında çok az iktisatçı vardır. Düşünce tarihinde son derece önemli bir iz bırakmış böylesi muhteşem bir eseri Türkçeye çevirmek bendenizin de uzun zamandır aklından geçen bir projeydi; hayata geçmesi için uygun zamanı bekleyen bir hayal olarak askıda duruyordu.

Bundan yaklaşık 15 yıl önce başka bir yayıncı ile gerçekleştirilmesi planlanan, hatta kısmi bir başlangıç adımı da atılan proje, yayıncıdan kaynaklanan nedenlerle, o zaman akim kalmıştı. Daha sonra bendenizin dekanlık ve rektörlük gibi yoğun mesai gerektiren idari görevleri yüzünden yeniden rafa kaldırılmak zorunda kalınmıştı.

Siz yeter ki hayal edin, bir şeyi yapmayı kafaya koyun, Ruhsal Zekâ'nın diliyle "kader defterine randevu düşün," Kadir Mevla bugün olmazsa yarın mutlaka bir fırsat veriyor. İşte Liberus Yayınevi'nin *Milletlerin Zenginliği*'ni çevirme teklifi, bu an-

lamda bir hayalin gerçekleşmesine imkân veren, değerlendirilmesi gereken önemli bir fırsattı.

Son olarak, eldeki çevirinin eski tercümelerden farkının ne olduğu okuyucunun doğal olarak aklına takılan bir soru olabilir. "Yurdum insanı"nın hoş ağzıyla ifade edersek, "Ötekiler dururken neden seninkini okuyalım hoca, di baayım baa?" diye sorabilirsiniz. Bunun için başlıca dört gerekçe öne sürülebilir.

Birincisi bu eser, Smith'in orijinal eserinin tam ve kapsamlı bir çevirisidir; yarım, özet, kısaltılmış ya da sıkıştırılmış bir çalışma değildir. Türkçede bu özellikte daha önce yayımlanmış zaten tek bir çeviri vardır. Söz konusu çeviri ile kıyaslanınca, elinizdeki eser, aşağıda değinileceği üzere, bugün günlük dilde kullanımı yaygın olan kelimelerin tercih edilmesi, sadelik ve akıcılık yönünden daha iddialı bir eserdir.

İkincisi, mevcut çevirilerde yer yer tercüme hatalarına tesadüf edilmiştir. Zaman zaman olumlu cümlenin yanlışlıkla olumsuz olarak çevrildiği veya tam tersinin yapıldığı, yer yer de uzun cümlelerin anlam bütünlüğünü bozmadan bölünmesi konusunda sorunlar olduğu görülmektedir. Arzu eden okuyucuya bu konuda daha geniş bilgi verilmesi mümkündür.

Üçüncüsü, mevcut çevirilerde bulunan bazı cümleler anlamı az çok doğru vermekle birlikte, iyileştirmeye muhtaç durumlar göze çarpmaktadır. Bu çerçevede pek çok cümlede orijinal metne daha uygun olacak şekilde iyileştirmeler yapılmıştır. Bu türden çok sayıdaki iyileştirmelere bir örnek vermek gerekirse;

Orijinal cümle: "If the two countries are at a great distance, the difference may be very great; because though the metals naturally fly from the worse to the better market, yet it may be difficult to transport them in such quantities as to bring their price nearly to a level in both." (*Wealth of Nations*, Book I, p. 152)

Mevcut çevirilerden birindeki karşılığı: Bu iki ülke birbirinden çok uzak ise, aradaki fark pek büyük olabilir. Çünkü kötü pazardan iyi pazara kaçmakla birlikte, ne de olsa metalleri, fiyatlarını aşağı yukarı bir kerteye getirecek miktarlarda oradan oraya taşımak güçtür.

Bizim önerdiğimiz çeviri: Şayet bu iki memleket birbirinden epey uzak ise, aradaki fark çok muazzam olabilir; çünkü, her ne kadar metaller doğal olarak kötü pazardan iyi pazara doğru hareket etseler de, yine de, fiyatlarını her iki ülkede de aşağı yukarı aynı seviyeye getirecek miktarlarda bunları –bir yerden diğerine- taşımak zor olabilir.

Elinizdeki çeviriyi mevcut çevirilerden farklı kılan sebeplerin dördüncüsü ve daha önemlisi, söz konusu çevirilerde bugün artık günlük dilde pek kullanılmayan, iktisat öğretiminde de tercih edilmeyen karşılıklar sık sık dikkati çekmektedir. Bu tür anlamı pek bilinmeyen veya hemen hiç kullanılmayan kelimelerin tercih edilmesi akıcılığı bozmaktadır. Örneğin "level" karşılığı olarak "düzey" veya "seviye" yerine "kerte," "improvement" karşılığı olarak "ıslah" ya da "iyileştirme" yerine "bayındır-

ma," kıymetli maden ölçü birimi olarak "ons" yerine "onça," iktisadi kavramlardan "tüketim" (consumption) yerine "yoğaltım," "tahıl" yerine "zahire," "değişilir" yerine "değiş edilir," farklı (different) yerine "başka başka" gibi karşılıklar verilmektedir. Yine mevcut çevirilerde geçen "savsama, hava oyunu, uslamlama, belgitme, yeğlikli, imsakçi, kesenkes,.." gibi pekçok kavramın bırakın sıradan okuyucuyu, üniversite mezunu uzman araştırmacılar tarafından bile bilindiği şüphelidir; bunların bugün günlük dilde kullanılmadıkları ise kesindir. Yurdum insanı bu kavramlar yerine "ihmal, spekülasyon, akıl yürütme, argüman, tercihli, yasakçı, kesinlikle.." demeyi tercih etmektedir. "Liberal" yerine bugün kimse "açık yürekli" veya "açık görüşlü" dememektedir.

Bu bağlamda temel iktisadi kavramlar olarak özellikle üçünü ayrıca zikretmek gerekir. "Supply" karşılığı olarak iktisat öğretiminde bugün "piyasa mevcudu" değil, "arz" sözcüğü kullanılmaktadır. "Stocks" karşılığı olarak "mal mevcudu" yerine "sermaye" veya "sermaye stoku" demek çok daha aşina ve tercihe değerdir. "Consumption" karşılığı olarak "yoğaltım" yerine "tüketim" demek de yine hem günlük konuşma diline, hem de iktisat öğretimi bağlamında müfredat diline çok daha uygun düşmektedir. Benzer şekilde, "sikke" yerine "madenî para," "para ile ödenen" yerine "parasal" veya "nominal" daha tercihe değer karşılıklardır.

Bir noktanın daha altını çizmekte yarar olabilir. Smith eserde üç temel üretim faktörü olarak emek, sermaye ve toprağın toplam gelirden veya üretimden aldığı payı uzun uzun izah etmektedir. Smith'in, sonraki çağlarda Avusturyalı iktisatçılarca ayrı bir üretim faktörü olarak gündeme getirilecek olan, *girişimci*yi sermayedarla aynı kişi olarak gördüğü, dolayısıyla üretimden sermayenin aldığı pay ile girişimcinin payının *kâr* adı altında tek bir kategoride topladığı anlaşılmaktadır. Bugün dört temel üretim faktörü olarak emek, sermaye, toprak ve girişimcinin üretimden aldıkları paya sırasıyla ücret, faiz, rant ve kâr denmektedir. Son zamanlarda üretim sürecinde *bilgi*nin de ayrı bir faktör olarak görülmesi gerektiği görüşü giderek daha fazla kabul görmektedir.

Kısaca elinizdeki çeviri gerek orijinal metnin tam ve eksiksiz çevirisi, gerekse dilin akıcılığı ve günlük konuşma diline uygunluğu açısından mevcut alternatifler arasındaki en iyisi olma iddiasındadır. Takdir elbette ki okuyucu ve araştırmacılarındır.

Prof. Dr. Mustafa Acar
acar70@gmail.com
Selçuklu/Konya, 3 Haziran 2019

Üçüncü Baskının Takdimi

Elinizdeki eserin ilk baskısı 1775 yılının sonu ve 1776 yılının sonunda yapılmıştı. Bu nedenle de, işlerin bugünkü gidişatından söz edildiğinde, kitabın büyük bölümünde işlerin benim bu kitabı yazmakla meşgul olduğum söz konusu tarihlerde veya bunun biraz öncesindeki durumu anlaşılmalıdır. Ancak bu üçüncü baskıda birçok ilave yaptım, özellikle de Gümrük Vergi İadeleri ve Primler konulu bölümlere. Benzer şekilde, *Merkantilist Sistemle İlgili Sonuç* adlı yeni bir bölüm, devletin harcamalarıyla ilgili bölüme de yeni bir madde ilave ettim. Bütün bu ilavelerde, işlerin bugünkü hali demek, daima 1783 yılı ile içinde bulunduğumuz 1784 yılının başlarındaki durumu demektir.

Dördüncü Baskının Takdimi

Elinizdeki dördüncü baskıda herhangi bir değişiklik yapmadım. Ancak şu anda Amsterdamlı Bay Henry Hope'a büyük minnet borcumu ifade etme zamanının geldiğini düşünüyorum. Amsterdam Bankası gibi, kâğıt üzerindeki hesapların bana hiçbir zaman tatmin edici ve hatta anlaşılabilir gelmediği çok ilginç ve önemli bir konuda edindiğim son derece ayrıntılı ve geniş görüşlü bilgileri bu beyefendiye borçluyum. Bu beyefendinin adı Avrupa'da o kadar yakından tanınıyor ki, ondan gelen bilgi bahşedildiği kişiye büyük onur veriyor olsa gerektir; bundan dolayı içimden bir ses bu teşekkürü ifade etmemi o kadar istiyor ki, kitabımın bu yeni baskısının başına bu takdimi iliştirme zevkinden kendimi mahrum bırakamadım.

Giriş ve Çalışmanın Planı

Her milletin yıllık emeği, yaşamak için her yıl tükettiği bütün o gerekli ve yararlı şeyleri o millete sağlayan temel kaynaktır. Tüketilen bu maddeler her zaman söz konusu emeğin ya doğrudan kendi ürünüdür, ya da bu ürün karşılığında başka milletlerden satın alınmış şeylerdir.

İşte bu ürünün veya bu ürünle satın alınan şeyin, onu tüketecek olanlara kıyasla daha az ya da daha çok oluşuna göre, bir millet ihtiyaç duyduğu bütün o gerekli ve yararlı şeylerle daha iyi veya daha kötü donatılmış olur.

Fakat bu oran her millette iki dinamik tarafından belirleniyor olmalıdır. Birincisi genel olarak emek verirken gösterilen ustalık, el yatkınlığı ve kavrayıştır. İkincisi ise, yararlı işlerde istihdam edilenler ile böyle işlerde istihdam edilmeyenler arasındaki orandır. Toprağı, iklimi veya arazi genişliği ne olursa olsun, herhangi bir milletin yıllık arzının bolluğu ya da kıtlığı, bu durumda, söz konusu iki koşula bağlı olmalıdır.

Bu arzın bolluğu ya da kıtlığı da, sözü edilen iki koşuldan ikincisinden ziyade birincisine daha fazla bağlı görünmektedir. Avcılık ve balıkçılıkla geçinen medenileşmemiş milletlerde, çalışabilecek durumda olan her birey, kendisi veya ailesi ya da kabilesindeki ava gidemeyecek veya balığa çıkamayacak kadar çok yaşlı, çok genç veya dermansız olan kişiler için hayat için gerekli ve yararlı şeyleri -yapabildiği ölçüde- temin edebilmek amacıyla, elinden geldiğince az veya çok çalışır. Ne var ki, bu milletler o kadar berbat bir vaziyette fakirdirler ki, sıklıkla sırf yoksulluk yüzünden çocuklarını, yaşlılarını ve müzmin hastalarını bazen kendi elleriyle yok etmek, bazen de onları açlığın pençesine bırakmak veya vahşi hayvanlar tarafından parçalanmaya terk etmek zorunda kalır veya en azından zorunda kaldıklarını sanırlar. Medenileşmiş ve gelişen milletler ise, aksine, her ne kadar çok sayıda insan hiç çalışmadığı halde, çoğu da çalışanların çoğunun on katı hatta sıklıkla yüz katı ürün tükettikleri halde, yine de, toplumun toplam emeğinin ürünü o kadar büyüktür ki, bu ürün hepsine bol bol yeter. Bu toplumda, en alt ve en fakir katmandan bile olsa, tutumlu ve çalışkan bir işçi, hayatın ihtiyaçlarını giderip yarar sağlayan maddelerin, medenileşmemiş herhangi bir yabaninin erişebileceğine kıyasla, daha fazlasının tadını çıkarabilir.

Emeğin üretici güçlerinde görülen bu gelişmenin nedenleri ve emeğin mahsulünün toplumun değişik katmanları ve şartları içinde yaşayan insanlar arasında doğal olarak bölü-

şülmesini sağlayan düzen, bu İnceleme'nin Birinci Kitap'ının konusunu teşkil etmektedir.

Herhangi bir milletin, emeğini kullanırken gösterdiği ustalığın, maharetin ve kavrayışın fiilî durumu ne olursa olsun, onun yıllık üretiminin bolluğu ya da kıtlığı, bu durum devam ettiği sürece, yıllık olarak faydalı işlerde istihdam edilenlerin sayısı ile böyle işlerde istihdam edilmeyenlerin sayısı arasındaki orana bağlı olmalıdır. Bundan böyle görüleceği üzere, faydalı ve üretken işçilerin sayısı, her yerde, bunları çalıştırmak için istihdam edilen sermaye stokunun miktarıyla ve bunun istihdam edilme şekliyle orantılıdır. İkinci Kitap, bundan dolayı, sermaye stokunun doğası ve zaman içinde nasıl biriktiğinin yanı sıra, farklı kullanım şekillerine göre sermayenin harekete geçirdiği emek miktarlarını ele almaktadır.

Emek harcarken sergiledikleri ustalık, maharet ve kavrayış bakımından hatırı sayılır ölçüde ilerlemiş milletler, emeğin genel idaresi ve yönlendirilmesinde oldukça farklı yollar takip etmişlerdir. Bu yollar ise üretimin büyüklüğüne katkı açısından eşit derecede elverişli olmamıştır. Bazı milletlerin uyguladığı siyaset kırsal alanların faaliyetine olağanüstü teşvik sunarken, başka bazılarının siyaseti kentlerin çalışmasını teşvik etmiştir. Hemen hiçbir millet çalışmanın her türüyle tarafsız bir şekilde ve eşit derecede ilgilenmiş değildir. Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden beri, Avrupa'nın siyaseti kırsal yörelerin faaliyeti olan tarımdan ziyade, şehirlerin faaliyeti olan küçük sanatlar, imalat ve ticareti kayırır nitelikte olagelmiştir. Bu siyaseti öne çıkarıp kökleştirdiği anlaşılan koşullar, Üçüncü Kitap'ta açıklanmaktadır.

Her ne kadar söz konusu farklı planlar, belki de, ilkin –toplumun genel refahı üzerinde yaratacağı sonuçlarını hesap etmeksizin ya da öngörmeksizin– kimi insan topluluklarının özel menfaatleri ve önyargıları tarafından ortaya çıkarılmış olsa bile, yine de bunlar çok farklı politik ekonomi teorilerine kaynaklık etmiştir. Bu teoriler ki, bazıları şehirlerde gerçekleştirilen faaliyetleri öne çıkarırken, bazıları kırsal yörelerin faaliyetlerini öne çıkarmaktadır. Söz konusu teoriler sadece okumuşların düşünceleri üzerinde değil, hükümdarların ve egemen devletlerin kamu yönetimi üzerinde de kayda değer ölçüde etkili olmuştur. Dördüncü Kitap'ta söz konusu çeşitli teorileri ve bunların farklı çağlarda ve milletler üzerinde doğurduğu başlıca etkileri elimden geldiğince kapsamlı ve açık biçimde açıklamaya çalıştım.

Büyük halk topluluklarının zenginliğinin nelerden meydana geldiğini, yahut farklı çağlarda ve milletlerde bunların yıllık tüketimlerini karşılamış olan kaynakların doğasını açıklamak ilk Dört Kitabın amacıdır. Beşinci ve son Kitap ise hükümdar ya da devletin gelirini ele almaktadır. Bu Kitap'ta şunları göstermeye gayret ettim: İlk olarak, hükümdar veya devletin zorunlu harcamaları nelerdir; bu harcamaların hangileri bütün toplumun ortak katkılarıyla, hangilerinin ise toplumun yalnızca bir kısmı veya kimi belirli üyelerince karşılanması gerekir? İkincisi, halkın tümünün yüklenmesi gereken masrafların karşılanmasına bütün toplumun katılımını sağlamanın çeşitli yolları nelerdir, bu yöntemlerin başlıca avantaj ve dezavantajları nelerdir? Üçüncüsü ve sonuncusu da, bugünkü hükümetlerin hemen hepsini bu gelirin bir kısmını karşılık göstererek rehin vermeye ya da borçlanmaya sürükleyen nedenler nelerdir, bu borçların toplumun gerçek zenginliği, yani toplumun emek ve toprağının yıllık ürünü üzerindeki etkileri nelerdir?

Milletlerin Zenginliği'nin Doğası ve Nedenlerine Dair Bir İnceleme

I. CİLT

BİRİNCİ KİTAP

Emeğin Üretici Güçlerini İyileştiren Nedenler ile Emeğin Hâsılasının Farklı Toplum Katmanları Arasında Doğal Olarak Dağılımını Sağlayan Sistem Hakkında

I. BÖLÜM
İşbölümü Hakkında

Emeğin üretici kuvvetlerindeki en büyük iyileşmenin yanı sıra, emeğin idaresinde yahut kullanılmasında gösterilen ustalığın, el yatkınlığının ve kavrayışın daha büyük bir kısmı, anlaşılan odur ki, işbölümünden kaynaklanmıştır.

İşbölümünün toplumun genel iş hayatı üzerindeki etkileri, bu etkilerin belirli bazı sanayi kollarında kendini nasıl gösterdiğine bakılmak suretiyle, daha kolay anlaşılabilir. İşbölümünün oldukça önemsiz bazı sanayi kollarında en ileri düzeye taşınmış olduğu yaygın bir kanaattir. Bunun nedeni gerçekte bunlarda işbölümünün, daha önemli sanayilerdekinden daha ileri götürülmüş olması değildir. Asıl sebep, az sayıda kimsenin ufak tefek ihtiyaçlarını karşılamaya dönük olarak iş yapan bu küçük imalat dallarında çalışan işçilerin sayısının ister istemez az olması; işin bütün farklı kollarında çalıştırılanların çoğu kez aynı işyerinde bir araya getirilip, hep birden gözetim altında bulundurulabilmeleridir. Aksine, büyük bir halk kitlesinin devasa büyüklükteki ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan büyük sanayilerde ise, işin her ayrı kolu o kadar çok işçi çalıştırır ki, bunların hepsini aynı işyerinde bir araya toplamak imkânsızdır. Bir defada, o işin yalnız bir tek kolunda çalıştırılanlardan fazlasını görebilmemiz pek nadirdir. Bundan dolayı, her ne kadar bu tür büyük sanayilerde iş, daha önemsiz mahiyetteki sanayilere göre, gerçekte çok daha fazla parçaya bölünmüş olabilse bile, buradaki bölünüş ötekindeki kadar belli değildir; dolayısıyla da bunun çok daha az farkına varılmıştır.

Onun için, son derece önemsiz bir imalat dalı olmakla beraber, işbölümünün çoklukla göze çarptığı, iğnecilik zanaatından bir örnek ele alalım. İşbölümü ile ayrı bir zanaat haline gelen bu iş için yetişmemiş; o işte kullanılan (icadına da muhtemelen aynı işbölümünün sebep olduğu) aletlerin nasıl kullanıldığını bilmeyen bir işçi, elinden gelen gayreti gösterse, günde belki bir iğneyi zor yapar; hele yirmi iğneyi, hiç yapamaz. Oysa şimdiki yapılış şekli ile bu işin tamamı başlı başına bir zanaat olmanın yanı sıra, -çoğu yine kendi başına ayrı birer iş olan- bir sürü de kollara ayrılmıştır. İşçinin biri teli çekip gerer; bir başkası bunu düzeltir; bir üçüncüsü keser; bir dördüncüsü ucunu sivriltir; bir beşincisi baş geçebilmesi için tepesini ezer. Başı yapmak

iki veya üç ayrı işlem gerektirir. Başı tepeye takmak ayrı bir iştir, iğneleri ağartmak bir başka iştir; iğneleri kâğıda sıralamak bile, başlı başına bir zanaattır. Hâsılı, önem taşıyan iğne yapma işi, böylece, aşağı yukarı on sekiz ayrı işleme bölünmüştür. Bazı fabrikalarda aynı işçi bunların bazen ikisini üçünü birden yaparken, bazılarında bütün bunların her birini ayrı ayrı iş-çiler yapar. Ben, yalnız on işçi çalıştırdığı için bir kısım işçilerin bu işlemlerden ikisini veya üçünü birden yaptıkları, bu türden küçük bir fabrika gördüm. Pek yoksul, bu yüzden de gerekli alet edevat bakımından eşit derecede kötü donatılmış olmalarına rağmen, sıkı çalışınca, işçiler beraberce günde on iki libre* kadar iğne yapabiliyorlardı. Her librede, dört binden fazla orta boy iğne bulunmaktadır. Demek ki, söz konusu on iki kişi birlikte, bir günde kırk sekiz binden fazla iğne yapabilmekteydi. Buna göre, kırk sekiz binin onda birini yapan her bir kişi, günde dört bin sekiz yüz iğne yapıyor sayılabilir. Oysa bunların her biri birbirine bağlı olmadan ayrı ayrı çalışsa ve de bu iş için eğitilmemiş bulunsalardı, şüphesiz bu insanlardan her biri bir başına günde yirmi iğne, belki de bir tek iğne bile yapamayacaktı. Yani, yaptıkları çeşitli işlemlerin uygun bir işbölümü ve kombinasyonu sonucu şu anda başardıklarının, iki yüz kırkta birini kesinlikle, dört bin sekiz yüzde birini ise büyük ihtimalle, beceremeyeceklerdi.

Her ne kadar birçoğunda, iş, ne bu kadar ince bölümlere ayrılabilir, ne de işlem bakımından bu derece basitleştirilebilir ise de, öteki her sanat ve sanayide de işbölümünün etkileri, şu ufacık iş kolunda yarattığı etkilere benzer. Ancak, bir sanata işbölümü ne kadar sokulabilirse, emeğin üretici kuvvetlerini o nispette artırmaktadır. Çeşitli zanaatlarla meşgalelerin birbirinden ayrılmasının, böyle bir avantajın sonucu olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu birbirinden ayrışma da, genel olarak, sanayi ve gelişmenin en yüksek düzeyini yakalamış ülkelerde en ileri noktaya götürülmüş bulunmaktadır. Toplumun henüz gelişmemiş halinde bir tek kişinin gördüğü bir iş, toplumun gelişmiş halinde birçok kimsenin işi olmaktadır. İlerlemiş her toplumda genel olarak bir çiftçi, çiftçiden başka bir şey değil; imalatçı da, imalatçıdan başka bir şey değildir. Bitirilmiş bir sanayi mamulünü meydana getirmek için gereken emek de hemen her zaman çok sayıda el arasında bölüştürülür. Keten veya yünü yetiştirenden bezi ağartıp perdahlayacak olana, yahut kumaşı boyayıp parlatacak olana varıncaya kadar, bez ve yünlü sanayiinin her kolunda, kaç çeşit zanaat istihdam edilir! Esasen, tarımın doğası, emeğin inceden inceye alt kollara bölünmesine de, bir işin öteki işten büsbütün ayırt edilmesine de, sanayide olduğu kadar elverişli değildir. Doğramacılık ile demircilik zanaatının genellikle birbirinden ayrıldığı kadar, hayvan besleyen ile tahıl yetiştiren çiftçinin işlerini birbirinden tamamıyla ayırmaya imkân yoktur. İplikçi, hemen her zaman, dokumacıdan ayrı bir kimsedir. Oysa çift süren, tırmık kullanan, tohum eken ve ekini biçen kişi çoğu kez aynı kişidir. Bu farklı cinsten işlerin sırası yılın farklı mevsimlerinde geldiğinden, bir insanın bunların herhangi biriyle sürekli olarak uğraşması mümkün değildir. Tarım zanaatında emeğin üretici güçlerinin her zaman sanayideki gelişmeye ayak uyduramamasının sebebi, belki de, tarımda istihdam edilen işgücünün bu şekilde baştan aşağı ve tam olarak birbirinden

*. Libre (pound): 453,6 gram (0,454 kg.) dengi İngiliz ağırlık ölçüsü birimi. (ç. n.)

farklı çeşitli kollara ayrılmasının imkânsızlığıdır. Gerçi, en zengin milletler, genel olarak çiftçilikte de sanayide de bütün komşularını geride bırakmaktadırlar. Ancak, bunların asıl fark yarattıkları üstünlük alanı, tarımdan çok sanayidir. Bunların toprakları genel olarak daha iyi işlenmiş olduğu ve daha çok emek verilip masraf edildiği için, bu topraklar, genişlikleri ve doğal verimlilikleri oranında daha fazla ürün verir. Fakat bu üretim üstünlüğünün, emek ve masraf üstünlüğü oranını aştığı çok az görülür. Tarımda, zengin memleketin emeği, yoksul memleketin emeğinden her zaman için çok daha verimli olmaz; ya da, en azından, aradaki verimlilik farkı hiçbir zaman sanayide olduğu kadar büyük değildir. Ondan dolayı, zengin bir memleketin tahılı, yoksul memleketin aynı kalitedeki tahılından, her zaman için, daha ucuza pazara gelmez. Fransa, zenginlik ve gelişme bakımından Polonya'dan üstün bir ülke olmasına rağmen, Polonya buğdayı, aynı kalitedeki Fransa buğdayı kadar ucuzdur. Tahıl yetiştiren bölgelerde, Fransa'nın buğdayı İngiliz buğdayı kadar iyi olup, fiyat bakımından da çoğu yıllar hemen hemen onunla aynıdır. Hâlbuki Fransa, zenginlik ve ilerleme bakımından, İngiltere'den belki de daha geridedir. Ancak, İngiltere'nin tahıl toprakları Fransa'nın tahıl topraklarından daha iyi işlenmiştir; Fransa topraklarının da Polonya topraklarından çok daha iyi işlenmiş olduğu söy-lenir. Yoksul memleket, rençperliğinin geride olmasına rağmen, tahılının kalitesi ve ucuzluğu bakımından, zengin memleketle bir dereceye kadar rekabet edebilir; ama sanayi alanında böyle bir yarışa kalkışamaz. En azından, söz konusu sanayi zengin memleketin toprağına, iklimine, durumuna uygun bulunuyorsa, buna yeltenemez. Fransa'nın ipeklileri, İngiltere'ninkilerden daha güzel ve ucuzdur. Çünkü İngiltere iklimi, hele hele ham ipek ithali üzerine konulmuş şimdiki yüksek vergiler altında, ipek sanayii için, Fransa iklimi kadar uygun değildir. Fakat İngiltere'nin demir ve çelik ürünleri ile kaba yünlüleri, Fransa'nınkilere kıyas edilemeyecek kadar üstündür; eşit kalitede olanlardan da çok daha ucuzdur. Söylendiğine göre, birtakım çok kaba saba ev eşyası yapımı bir yana bırakılırsa, ki hiçbir memleket bunlarsız olamaz, Polonya'da sanayi diye bir şey yok gibidir.

İşbölümü neticesinde, aynı sayıda adamın, üretilen iş miktarında sağlayabildiği bu büyük artış, üç ayrı sebepten ileri gelmektedir. Birincisi, teker teker her işçide el yatkınlığının artmasından; ikincisi, çoğu kez bir tür işten ötekine geçerken kaybedilen zamanın tasarruf edilmesinden; sonuncu olarak da, işi kolaylaştırıp kısaltarak, bir adama birçok işçinin işini yapabilme imkânı veren çok sayıda makinenin icat edilmiş olmasından.

Birincisi: El becerisinin gelişmesi, işçinin başarabileceği iş miktarını muhakkak artırır. İşbölümü, her kişinin görevini birkaç gayet basit tek işleme indirip, bu ameliyeyi işçinin hayatında biricik meşgale haline getirmek suretiyle, muhakkak surette işçinin el becerisini çok artırmaktadır. Çekiç kullanmaya alışık olmakla beraber çivi yapma alışkanlığı bulunmayan sıradan bir demirci, bir vesileyle çivi yapmayı denemek zorunda kalsa, eminim ki, günde iki veya üç yüz taneden fazlasını yapamayacak, yaptıkları da pek bir şeye benzemeyecektir. Çivi yapmaya alışık olmakla beraber, biricik veya ana zanaatı çivicilik olmayan bir demircinin, var kuvvetiyle çalıştığında,

günde sekiz yüz yahut bin çividen fazlasını yapabildiği pek olmaz. Ben, çivi yapmaktan başka hiçbir zanaatla uğraşmamış, yaşı yirmiden küçük delikanlılar gördüm. Sıkı çalıştılar mı, bunların her biri, günde iki bin üç yüzden fazla çivi çıkarabiliyordu. Çiviye biçim verilmesi, hiç de öyle basit işlemlerden değildir. Aynı kimse, körüğü çalıştırır; gerektiğinde ateşi karıştırır veya düzeltir; demiri kızdırır, çivinin her yanını döver. Çivinin tepesini döverken de, alet değiştirmesi gerekir. Bir iğne yahut metal düğme yapımının inceden inceye ayrıldığı çeşitli işlemlerin hepsi, bundan daha basit; ömründe bütün işi gücü bunları yapmaktan ibaret bulunan kimsenin el yatkınlığı, çoğu zaman çok daha fazladır. Bu sanayideki işlemlerden bazılarının yapılışındaki hız, bunları hiç görmemiş olan insanların insan elinden çıkabileceğini sandıkları hızın çok üstündedir.

İkincisi: Bir tür işten bir diğerine geçerken çoğu kez kaybedilen zamanın tasarrufu ile elde edilen avantaj, ilk bakışta tahmin edeceğimizden çok daha büyüktür. Bir tür işten, başka bir yerde ve tamamen farklı aletlerle yapılan bir ötekine çabucak geçmek imkânsızdır. Küçük bir çiftliği ekip biçmekte olan kırdaki bir dokumacı, tezgâhından tarlasına, tarlasından tezgâhına gidip gelirken zamanının epeyce bir kısmını kaybetse gerektir. Her iki zanaat, aynı işyerinde yürütülebildiğinde, zaman kaybı şüphesiz çok daha az olur. Ama yine de, bu durumda bile hatırı sayılır ölçüde zaman kaybedilir. Bir insan bir işten ötekine atlarken genellikle biraz ağırdan alır, oyalanır. İşin yenisine koyulurken, iyiden iyiye kendini verdiği olmaz; yaygın ifadesiyle, kafası orada değildir. Güzel güzel çalışacak yerde, bir müddet ipe un serer. Kırdaki her ırgat, her yarım saatte bir iş ve alet değiştirmek, hemen her Allah'ın günü elini yirmi türlü şekilde kullanmak zorunda olduğundan, bu kaytarma ve yasak savarmışçasına çalışma âdetini, tabiatıyla, daha doğrusu ister istemez, benimsemiş olur. Bu onu, hemen her zaman tembelleştirip uyuşuklaştırır; en işten başkaldırmayacağı zamanlarda bile canla başla iş göremez hale getirir. Böylece, el yatkınlığı bakımından taşıdığı yetersizlikten bağımsız olarak, tek başına bu sebep, kendisinin başarabileceği iş miktarını daima büyük oranda azaltacaktır.

Üçüncüsü ve sonuncusu: Uygun makine kullanılmakla işin ne kadar kolaylaştırılıp kısaltıldığı herkesin gözüne çarpmakta olsa gerektir. Herhangi bir örnek vermeye gerek yoktur. Bu nedenle yalnız şu noktaya işaret edeceğim: İşi bu derece kısaltıp kolaylaştıran bütün bu makinelerin icadı, anlaşılan odur ki, aslında işbölümünden ileri gelmiştir. Bütün dikkatleri bir tek hedefe yöneltildiğinde insanların, bir amaca ulaşmanın daha zahmetsiz, daha kestirme yollarını bulup çıkarmaları, (zihinleri bir sürü değişik şeyler arasında dağıldığı zamana oranla) daha çok ihtimal dâhilindedir. İşbölümü sayesinde her insanın olanca dikkati, doğal olarak bir tek basit amaca yöneltilmiş olur. Bundan dolayı, işin her ayrı kolunda çalıştırılanlardan birinin veya ötekinin, kendine ait görevi yerine getirmek için, az zamanda daha kolay, daha kısa yöntemler bulmasını beklemek doğaldır; yeter ki işin doğası böyle bir gelişmeye müsait olsun. İnceden inceye bir sürü bölümlere ayrılmış olan sanayilerde kullanılan makinelerin çoğu, aslında sıradan işçilerin icadıdır; zira her biri çok basit bir işlem üzerinde çalıştırıldığından, tabiatıyla bunlar o ameliyeyi başarmak için daha kolay,

daha çabuk yöntemler bulmaya kafa yormuştur. Bu tür imalathaneleri gezmeye hayli alışık olanlara, işin kendilerine düşen kısmını kısaltıp kolaylaştırmak üzere, bu gibi işçilerce icat edilmiş pek güzel makineler gösteriliyor olmalıdır. İlk ateş makinelerinin başında, pistonun iniş çıkışına göre, kazanla silindir arasındaki bağlantıyı bir açıp bir kapamak için sürekli olarak çalıştırılan, bir erkek çocuk bulunurdu. Bu çocuklardan arkadaşları ile oynamaya düşkün olan biri, irtibatı sağlayan kapağın koluna bir ip takıp, bu ipi makinenin bir başka tarafına bağlamakla, kendisinin yardımı olmaksızın kapağın açılıp kapandığını, bunun da kendisini arkadaşları ile birlikte eğlenebilmek için serbest bırakacağını gördü. İlk icat edildiği günden beri bu makine üzerinde yapılan iyileştirmelerin en büyüklerinden biri, emeğinden tasarruf etmek isteyen bir oğlan çocuğunun işte bu şekildeki buluşudur.

Bununla beraber, makinelerdeki bütün iyileşmeler, onları bizzat kullanma fırsatı bulanların eseri olmaktan çok uzaktır. Birçok gelişme, makine yapımının başlı başına bir zanaat haline gelmesiyle, makine yapanların hüneri sayesinde olmuştur. Bazı iyileştirmeler ise, meslekleri hiçbir şey yapmayıp sadece her şeyi gözlemek olan, bu sayede de, birbirine pek uzak, hiç birbirine benzemeyen şeylerin güçlerini bir araya getirebilen filozof veya spekülâsyon adamı dediğimiz kimselerin marifetidir. Toplumun ilerlemesiyle, her iş güç gibi, felsefe yahut spekülâsyon da, ayrı bir vatandaşlar sınıfının başlıca veya biricik meşgalesi yahut zanaatı olmaktadır. Yine bütün öteki işler gibi, bu iş de, bir sürü alt kollara ayrılmıştır; bunların her biri başlı başına belirli bir düşünürler sınıfı veya zümresine meşgale yaratmaktadır. Başka her işte olduğu gibi, felsefede de işin inceden inceye bölümlere ayrılması mahareti artırır; vakitten tasarruf ettirir. Her bir kimse, kendi özel alanında daha uzman olur, başarılan işin toplamı artar; böylece bilgi miktarı da epeyce çoğalır.

İyi idare edilen bir toplumda, halkın en aşağı tabakalarına kadar yayılan kapsamlı zenginliği meydana getiren şey, işbölümü dolayısıyla çeşitli zanaat üretimlerinin hepsinin fazlasıyla çoğalmasıdır. Yaptığı işin ürünü olarak her işçinin elinde kendi ihtiyacından fazla olup dilediği gibi kullanabileceği büyük bir miktar vardır. Öteki her işçi de aynı durumda olduğundan, kendisine ait olan malların büyük bir kısmını onlarınkinin büyük bir miktarı ile -yahut aynı şey demek olan, bedeli ile- değişmesi mümkün olur. Kendisi ötekilere muhtaç oldukları şeylerden bol bol verirken, onlar da buna işine yarayan şeylerden yine bol miktarda sağlarlar. Böylelikle, toplumun bütün o farklı tabakaları arasında herkese ulaşan bir bolluk yayılmış olur.

Gelişmekte olan medeni bir memlekette, en ufak bir esnafın veya gündelikçinin sahip olduklarına bakınız. Ona bu eşyanın kazandırılmasında küçük de olsa bir payı bulunan insan sayısının her türlü tahminin üstünde olduğunu göreceksiniz. Meselâ, görünüşte ne kadar kaba saba da olsa, bu gündelikçinin sırtındaki yün ceket bir sürü işçinin ortak emeğinden hâsıl olmuştur. Çoban, yünü cinsine göre ayıran kimse, yünü diden yahut taraktan geçiren kişi, boyacı, çırpıcı, iplik bükücü, dokuyucu, baskıcı ile perdahçı ve daha birçoklarının, bu basit üretimin başarılabilmesi için çeşit çeşit zanaatlarını hep birlikte bir araya getirmeleri gerektir. Sonra, bu malzemelerin

bazı işçilerden çoğu kez ülkenin pek uzak yerlerinde bulunan öteki işçilere aktarılmasında, kim bilir kaç tüccar, kaç arabacı çalıştırılmıştır! Hele, boyacıların kullandığı, çoğu kez dünyanın bir ucundan gelen çeşitli ilaçları bir araya toplamak için ne alışverişler, ne deniz üstü gidiş gelişler olmuş, nice gemi mimarları, kalyoncular, yelkenci ve halatçılar kullanılmıştır! Bu işçilerden en solda sıfır olanının aletlerini yapmak için bile ne türlü türlü emekler lâzımdır! Kalyoncunun gemisi, çırpıcının dibeği, hatta dokumacının tezgâhı gibi çapraşık makineler şöyle dursun, sadece pek basit bir âlet olan, çobanın yün kırptığı makasa biçim vermek için, ne kadar çeşit çeşit emeğe lüzum olduğunu düşünelim. Madenci, cevherin eritildiği fırını yapan kişi, kerestelik ağacı kesen oduncu, eritme yerinde kullanılacak kömürü yakmış bulunan kömürcü, tuğlacı, duvarcı, fırının hizmetine bakan işçiler, fabrika inşaatçısı, demirci, bakırcı... Bir makasın yapılması için bütün bunların türlü türlü zanaatlarının bir araya gelmesi gerekmektedir. Bu kişinin giydiği elbise ile ev eşyasına dâhil çeşitli aletleri de aynı şekilde gözden geçirecek olsak; üstüne giydiği kalın bezden gömleği, ayağındaki pabuçları; üstünde yattığı döşek ve bunu vücuda getiren çeşitli kısımların hepsini; üzerinde yemeğini pişirdiği ocak ızgarasını, o iş için toprağın altından çıkarılarak belki uzun deniz ve kara yollarıyla taşınıp kendisine getirilen kömürü; bütün öteki mutfak takımlarını; bütün sofra takımlarını; yiyeceğini, sofraya getirip üzerine erzakını koyduğu çanağı, toprak yahut metal tabağı veya bunları kestiği bıçakları, çatalları; ekmeğini ve birasını hazırlamak için çalışmış olan çeşitli işçileri; rüzgâr ile yağmuru tutup, ısıyı ve ışığı içeri alan cam pencereyi; dünyanın bu kuzey bölgelerinin, onsuz oturmaya pek elverişli olmayacağı bu güzel, yerinde icadın yapılabilmesi için gerekli bilim ve sanatı, bu çeşit yararlı nesneleri yapmakta çalıştırılan çeşitli işçilerin âletlerini... Evet, işte bütün bu şeyleri inceler, her biri için ne kadar farklı emekler sarf edildiğini göz önüne getirirsek, binlerce kişinin yardımı ve elbirliği olmaksızın, medeni bir memlekette, en sıradan bir kimsenin bile, her zamanki (pek yanlış olarak tahayyül ettiğimiz üzere) külfetsiz ve sade şekli ile bile donatılamayacağını anlarız. Gerçi, bir kodamanın pek aşırı lüksü yanında, bu kişinin eşyası elbette çok sönük, çok bayağı kalır. Yine de bir Avrupa hükümdarı ile çalışkan, tutumlu bir köylünün eşyası arasındaki fark, her zaman bu köylününkilerle on bin baldırı-çıplak yabaninin hayatı ve hürriyeti üzerinde mutlak söz sahibi olan nice Afrika kralının eşyası arasındaki fark kadar olmasa gerektir.

II. BÖLÜM
İşbölümünün Doğmasına Yol Açan İlke Hakkında

Bu kadar çok faydaya kaynaklık eden işbölümü, esasen, işbölümünün meydana getirdiği ve herkese ulaşan zenginliği önceden görüp, bunu amaç edinen bir insanın kafasından doğmuş değildir. İşbölümü, öyle geniş bir fayda gözetmeyen, insan doğasında var olan belirli bir eğilimin, yani alıp verme, bir şeyi bir başka şeyle takas etme eğiliminin yavaş, tedrici, fakat kaçınılması imkânsız olan sonucudur.

Bu eğilimin, daha ziyade aydınlatılması mümkün olmayan insan tabiatının temel ilkelerinden biri mi, yoksa daha ihtimal dâhilinde göründüğü gibi, muhakeme ve konuşma yetilerinin kaçınılmaz bir sonucu mu olduğu, şimdiki incelememizin konusu değildir. Bu eğilim bütün insanlarda vardır; başka hiçbir hayvan türünde görülmez. Anlaşıldığı kadarıyla hayvanlar ne bunu, ne başka tür akitleri bilirler. Aynı tavşanın peşinden koşan iki tazı, ara sıra elbirliği ile hareket ediyor gibi görünür. Her biri, avı arkadaşına doğru kışkırtır; yahut arkadaşı onu kendisine yönlendirdiğinde, yakalamaya çalışır. Yine de bu, o hayvanlar arasındaki bir anlaşmadan ileri gelmeyip, sadece o sırada aynı amaç üzerinde hırslarının rasgele birleşmesinden dolayıdır. Köpeğin bir başka köpekle, hak ve insaf gözeterek, bile bile, bir kemiği bir diğer kemik karşılığında değiştiği görülmemiştir. Hareketleri veya doğal bağırışı ile bir hayvanın bir başka hayvana "Bu benim, şu senin; şuna karşılık sana bunu vereceğim" dediği görülmüş değildir. Bir hayvan bir başka hayvandan yahut bir adamdan bir şey elde etmek istediğinde, hizmetine muhtaç olduğu kimselerin teveccühünü kazanmaya çalışmaktan başka ikna yolu yoktur. Köpek yavrusu, anasına yaltaklanır; sofradaki efendisinin elinden beslenmek isteyen zağar, bin türlü şaklabanlıkla onun dikkatini çekmeye çalışır. Bazen, insanın da, kendi benzerlerine karşı aynı oyunlara başvurduğu olur. İstediğini yaptırmak için başka çaresi olmayınca, türlü dalkavukluklar yapıp, yağcılık ve şaklabanlıkla onların lütfuna mazhar olmaya çabalar. Ne var ki, her defasında bu çareye başvuracak zamanı olmaz. Medeni toplumda her an, bir sürü insanın işbirliğine, yardımına muhtaçtır; oysa o kısacık bütün ömrü neredeyse birkaç kişinin dostluğunu kazanmaya ancak yeter. Hemen bütün öteki hayvan

cinslerinde, olgunluk çağına erişince, her birey tamamıyla kendi başına buyruktur; o doğal halinde başka hiçbir canlı yaratığın yardımına ihtiyacı yoktur. İnsanın ise, hemen her zaman soydaşlarının yardımına ihtiyacı vardır; bu yardımı sadece onların yardımseverliğinden beklerse, eli böğründe kalır. Onların öz-sevgilerini kendi lehine yönlendirip, kendilerinden istediği şeyi yapmalarının aslında bizzat kendi menfaatlerine olduğunu onlara gösterebilirse, insanları ikna etme ihtimali daha yüksektir. Bir başkasına herhangi bir alışveriş teklifinde bulunan kimsenin yapmak istediği şey esasen budur. Buna benzer her teklifin manası şudur: "İstediğim şeyi bana verin, siz de benden şu istediğiniz şeyi alın." Muhtaç olduğumuz iyi şeylerin en çoğunu işte bu şekilde elde ederiz. Yemeğimizi, kasabın, biracının veya fırıncının hayırseverliğinden değil, onların kendi menfaatlerini kollamalarından umarız. Onların insaniyetine değil, öz-sevgilerine* hitap ederiz. Hiçbir zaman kendi ihtiyacımızı ağzımıza almaz, onların kendi faydasından dem vururuz. Bir dilenciden başka hiç kimse, sadece vatandaşların iyilikseverliğine güvenmek yolunu tutmaz. Dilenci bile, tamamen buna bel bağlamaz. Gerçi hali vakti yerinde olan kimselerin cömertliği geçimini fazlasıyla temin etmesini sağlar. Ama bu kaynak yaşamak için muhtaç olduğu her şeyi eninde sonunda kendisine temin etse bile, bunları ona ihtiyaç duyduğu sırada yetiştirmez, yetiştiremez. Zaman zaman ortaya çıkan ihtiyaçlarının büyük bir kısmı, başka insanlarınki gibi, sözleşme, değiş tokuş ve satın alma ile karşılanır. Birinin kendisine vermiş olduğu para ile yiyecek satın alır. Bir ötekinin bağışladığı giysileri, kendisine daha uygun başka eski giyeceklerle veya başını sokacak bir yer ya da yiyecek ile takas eder. Yahut da bunları -ihtiyacı olunca yiyecek, giyecek veya başını sokacağı bir yer satın alabileceği- para ile değişir.

Karşılıklı muhtaç olduğumuz şeylerin çoğunu birbirimizden bu şekilde anlaşma, trampa veya satın alma yoluyla elde etmemiz gibi, aslında işbölümüne yol açan şey de aynı alışveriş eğilimidir. Bir avcılar veya çobanlar kabilesinde, filân kimse bir başkasından daha çabuk, daha ustalıkla, meselâ, yay ve ok yapmakta, bunları sığır veya av eti karşılığında arkadaşları ile sık sık trampa etmektedir. Sonunda anlar ki, böylelikle, kendisi yakalamaya çıktığı takdirde tutabileceğinden daha çok hayvan ve av eti elde edebiliyor. Bu şekilde, menfaatini gözetmek sayesinde, yay ve ok yapmak gitgide adamın başlıca işi olur; böylece o kimse bir çeşit silahçı olur çıkar. Bir başkası, küçük evlerin yahut bir yerden bir yere taşınabilen kulübelerin kafesini çatıp üstünü örtme konusunda kendini göstererek sivrilir. Komşularına, bu yolda faydalı olmaya çalışır. Komşuları da onu, yine hayvan ve av eti vermekle mükâfatlandırır. Sonunda bu kimse kendisini büsbütün bu zanaata verip, bir tür dülger ol-

*. "Öz-sevgisi" kavramının orijinal metindeki karşılığı "self-love" olup kendini sevme, kendini beğenme, yahut kişinin benliğine yöneltilmiş sevgi demektir. Türkçeye yanlış bir şekilde "bencillik" olarak çevrilmesi, kollektivist bir yorumla, birçok insanı Adam Smith'in başkalarına zarar verecek biçimde kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen bencil insan tipini meşrulaştırdığını düşünmeye sevk etmektedir. Oysa bencillik (selfishness) öz-sevgisinden (self-love) başka bir şeydir. Smith'in vurgulamaya çalıştığı şey, insanların kendileri için bir şey yapmalarının çoğu kez aynı zamanda başkalarına da iyilik anlamına geldiği, yani kendine iyilikle başkalarına iyilik arasında, kişisel menfaat ile toplumsal menfaat arasında bir çatışma değil bir uyumun söz konusu olduğudur. Adam Smith'le ilgili kollektivist zihniyetli entellektüeller ve bunların etkisiyle popüler kültürde karşılık bulan önyargılar ve yanlış değerlendirmelerin birçoğunun kaynağı bu noktayla ilgilidir. (ç. n.)

manın işine geldiğini görür. Benzer şekilde, bir üçüncü kimse, demirci veya bakırcı olur. Bir dördüncüsü, yabani insanın giyeceğinin en önemli unsurunu teşkil eden post ve derilerin terbiyecisi, yani debbağ olur. Böylece, kendi tüketimini aşan bütün emek hâsılasının fazla kısmını, muhtaç olabileceği başkalarının emek mahsulünün fazla kısmı ile değişebileceğinden emin bulunması, her insanı, kendini belirli bir işe vermeye ve bu iş için olanca maharet ve yeteneğini geliştirip mükemmelleştirmeye teşvik eder.

Aslında, insanlar arasındaki doğal kabiliyet farkı, sanıldığından çok daha azdır. Olgunluk çağına geldikleri zaman çeşitli mesleklerden insanları birbirinden ayırt eder görünen çeşitli yetenekler, çoğu durumda işbölümünün sebebi olmaktan ziyade, onun bir sonucudur. Birbirine hiç benzemeyen karakterdeki kimseler arasındaki fark, meselâ bir filozof ile sokaktaki sıradan bir hamal arasındaki fark, pek o kadar yaratılıştan değil, daha ziyade alışkanlık, âdet ve eğitimden ileri geliyor gibi görünmektedir. Bu kimseler, dünyaya geldikleri zaman ve ömürlerinin ilk altı veya sekiz yılında, birbirlerine belki pek benzerlerdi. Ne ana-babaları ne de oyun oynadıkları arkadaşları bunlar arasında göze batan bir fark görebilirdi. O yaşlarda yahut az daha sonra, bu çocuklar birbirinden çok farklı işlerde çalışmaya koyulurlar. İşte o zaman aralarında bir farklılık göze çarpmaya başlar ve bu gitgide büyür. O kadar ki, artık filozofun gururu, aralarında tek bir benzeme noktası bulunduğunu bile kabule yanaşmayacaktır. Ama alışveriş, trampa, değiş tokuş eğilimi olmasa idi, her insan, yaşamak için muhtaç olduğu her zorunlu ve yararlı maddeyi, kendi başına elde etmek zorunda kalacaktı. Her birinin yerine getireceği görev ve yapacağı iş aynı olacak, büyük yetenek farklarını tek başına doğurabilecek böyle bir görev farkı bulunmayacaktı.

Çeşitli mesleklerdeki insanlar arasında çok dikkati çeken söz konusu yetenek farkını ortaya çıkaran bu arzu olduğu gibi, bu farkı faydalı kılan da yine aynı eğilimdir. Aynı türden olduğu kabul edilen birçok hayvan sınıfı, insanlar arasında alışkanlık ve eğitimden önce mevcut görünen yetenek farkından daha belirgin bir yetenek farkını, tabiattan alır. Yaradılıştan kabiliyet ve eğilim bakımından filozof ile sokaktaki hamal arasındaki fark, bir mastı* ile bir tazı; bir tazı ile zağar,*** zağar ile bir çoban köpeği arasındaki farkın yarısı kadar değildir. Lâkin adı geçen çeşitli hayvan türlerinin, hep aynı cinsten olmalarına rağmen, birbirlerine faydası yok gibidir. Mastının kuvvetini desteklemeye, ne tazıdaki çevikliğin, ne zağardaki zekânın, ne çoban köpeğindeki yumuşak başlılığın en ufak bir hayrı olur. Trampa yahut mübadele gücü veya arzusu olmadığı için, bu çeşitli yetenek ve eğilimlerin verimleri, ne bir araya getirilip ortak bir sermayeye dönüştürülebilir, ne de o türün rahatı ve idamesi için ufacık bir fayda sağlar. Her hayvan, bütün ötekilerden ayrı, kendi kendine başının çaresine bakıp, nefsini korumak zorundadır. Tabiatın, soydaşları birbirinden ayırdığı bu yetenek farklılığından hiçbir surette faydalanamaz. Bunun aksine, insanlar arasındaki en aykırı yetenekler, birbirlerine faydalıdır. Denebilir

*. Eskiden muhafız olarak veya savaşta kullanılan bir tür köpek, (mastiff). (ç. n.)
**. Bir av köpeği cinsi. (ç. n.)

ki, teker teker sahibi oldukları yeteneklerin çeşitli meyveleri, hepsinde bulunan alışveriş, trampa ve değiş tokuş arzusu sayesinde ortak bir servet haline getirilmiş olur. Her insan, oradan, yani başka insanlardaki yeteneklerin hâsılasından, muhtaç olduğu kısmı satın alabilir.

III. BÖLÜM
İşbölümünün Pazarın Büyüklüğü ile Sınırlı Olduğu Hakkında

İşbölümüne yol açan şey mübadele etme gücü olduğuna göre, bu bölünüşün kapsamı her zaman için, mübadele etme gücü ile, ya da başka bir deyişle, pazarın büyüklüğü (piyasanın genişliği) ile sınırlı olsa gerektir. Pazar çok küçük olursa, kendi tüketiminden artan emek hâsılası fazlasının hepsini, kendisinin elde etmek isteyeceği başkalarına ait benzeri hâsıla fazlası ile değişme arzusuyla, kimse kendini tamamıyla tek bir işe vermeye heveslenemez.

Hatta pek bayağı cinsten öyle bazı çalışma türleri vardır ki, bunlar bir büyük şehirden başka yerde yürütülemez. Meselâ bir hamal, başka bir yerde ne iş, ne geçim yolu bulabilir. Köy onun için çok dar bir alandır. Öyle rastgele bir kasaba pazarı bile hamala sürekli iş sağlamak için yeter büyüklükte sayılamaz. İskoçya dağları gibi, pek az sakini olan bir memlekette, şuraya buraya serpilmiş mini mini köyler ile tek tük evlerde her çiftçi kendi ailesinin kasabı, fırıncısı, biracısı olmak durumundadır. Bu gibi yerlerde bir demirciye, doğramacıya veya duvarcıya, aynı zanaatla iştigal eden bir başkasından en azından yirmi mil ötede zor rastlayabiliriz; daha yakında bunlardan bulunmasını pek ummayız. Bunların en yakınından 8-10 mil uzakta bulunan dağınık aileler, daha kalabalık memleketlerde esnafa gördürülen bir sürü ufak tefek işi kendi başlarına yapmasını öğrenmek zorundadırlar. Hemen her yerde, kırsal bölgede çalışanlar, aynı materyaller üstünde çalışacak kadar birbirleriyle yakın ilgisi olan her türlü zanaat kollarının topuna birden sarılmak ihtiyacındadırlar. Taşradaki bir doğramacı her türlü ağaç işleri, kırdaki bir çilingir ise bütün demir işleri ile uğraşır. Bunlardan birincisi, yalnız doğramacılıkla kalmayıp, dülgerlik, ince marangozluk da yapar. Ağaç üzerine oymacılık bile yaptığı gibi, saban da yapar, iki ve dört tekerlekli araba da yapar. Ötekinin uğraştığı işler ise, daha çeşitlidir. İskoçya dağlarının iç kısımlarındaki kuytu köşelerde çivicilik gibi bir zanaatın yerinin olmasına imkân yoktur. Günde bin çivi ve yılda üç yüz iş günü hesabı ile böyle bir işçi, yılda üç yüz bin çivi çıkarabilir. Ancak, böyle bir yerde bir yıl içinde bunların bin tanesini -yani bir günde yaptığını- bile harcamaya imkân bulamaz.

Suyolu ile ulaştırma, sadece karadan taşımanın sağlayabileceğinden daha geniş bir piyasayı her çeşit endüstriye açık tuttuğundan, doğal olarak her türlü zanaat deniz kıyılarında, kullanışlı ırmaklar boyunca, bölümlere ayrılıp gelişmeye başlar. Çoğu kez bu gelişme, üzerinden uzun zaman geçmesiyle birlikte memleket içlerine kadar yayılır. İki adamın sürdüğü, sekiz beygirin çektiği büyük tekerlekli bir araba, aşağı yukarı dört ton ağırlığındaki malı, Londra'dan Edinburgh'a, aşağı yukarı altı haftada getirip götürebilir. Yaklaşık aynı süre içinde, 6 veya 8 adamın kullandığı bir gemiyle Londra ile Leith limanları arasında gidip gelme, çoğu kez iki yüz ton ağırlığında mal taşınmasına imkân verir. Böylece, suyolu ile ulaştırma sayesinde, 6 veya 8 kişi, aynı süre içinde, Londra ile Edinburgh arasında, yüz adam tarafından sürülen dört yüz beygir tarafından çekilen büyük tekerlekli elli arabanın taşıdığı kadar mal getirip götürebilir. Demek ki, en ucuz karayolu ile Londra'dan Edinburgh'a taşınan iki yüz ton malın üstüne, yüz insanın üç hafta süreyle bakım masrafını, ayrıca dört yüz beygir ile elli büyük arabanın hem bakımını, hem de aşağı yukarı bakımları kadar tutan yıpranıp eskime masrafını yüklemek gerektir. Oysa suyolu ile taşınan aynı miktar mala, ancak 6 veya 8 insanın geçimi ile, iki yüz tonluk bir geminin yıpranıp eskime masrafı, bir de fazla olan risk karşılığı, yahut kara ve su ulaştırması arasındaki sigorta farkı binecektir. İşte, bu iki yer arasında, karayolundan başka ulaştırma bulunmasaydı, birinden ötekine, ancak ağırlıklarına oranla pahası pek yüksek mallar taşınabileceğinden, aralarında şimdi yapılabilen alışverişin pek azı olabilirdi. Bu yüzden de, karşılıklı olarak birbirlerinin çalışmasını desteklemeleri şimdiki kadar değil, çok daha az olurdu. Dünyanın birbirinden uzak bölgeleri arasında ya pek az alışveriş olur, ya hiç olmazdı. Hangi mallar Kalküta ile Londra arasındaki karadan ulaştırma maliyetini kaldırabilirdi ki? Yahut böyle bir masrafı kaldıracak kadar değerli olsa bile, o mal, bunca barbar milletin topraklarından ne dereceye kadar güvenlik içinde geçirilebilirdi? Oysa şimdi bu iki şehir, kendi aralarında pek önemli alışverişte bulunmakta; karşılıklı olarak birbirlerine pazar sağladıklarından, birbirlerinin çalışmasını hayli gayrete getirmektedirler.

Suyolu ile taşımanın bu gibi üstünlükleri bulunduğuna göre, sanatın ve endüstrinin ilk gelişmesinin, bu kolaylığın her türlü emek ürününe bütün yeryüzünü pazar olarak açtığı yerde olması; bunların, memleketin iç kısımlarına her zaman çok daha sonra yayılmaları doğaldır. Memleketin iç tarafları, uzun zaman, mallarının çoğuna, kendilerini çevreleyip deniz kıyıları ile kullanışlı ırmaklardan ayıran topraklardan başka pazar bulamazlar. O yüzden, pazarlarının genişliği, uzun zaman o toprakların zenginliği ve nüfusunun çokluğu nispetinde kalmak durumundadır. Bundan dolayı, bu iç bölgelerin gelişmesi, ancak o memleketin gelişmesinden sonra olabilir. Kuzey Amerika'da bulunan sömürgelerimizdeki çiftlikler, daima ya deniz kıyıları ya da kullanışlı ırmaklar boyunca yayılmıştır. Hemen hiçbir yerde bunların çok ötelerine yayıldıkları olmamıştır.

En güvenilir tarihe göre en önce medenileşmiş oldukları anlaşılan milletler, Akdeniz kıyıları çevresinde oturanlardı. Yeryüzünde bilinen bütün iç denizlerin en bü-

yüğü olan bu denizde med-cezir* bulunmadığından, bundan dolayı da rüzgârlardan başka sebeple dalgalanma olmadığından, hem sularının sakinliği, hem adalarının çokluğu, hem çevresindeki kıyıların yakınlığından dolayı, dünya denizciliğinin başlangıcı için burası pek elverişli idi. O çağlarda pusula kullanmasını bilmediklerinden, insanlar kıyıları gözden kaybetmekten korkuyorlardı. Gemi yapma sanatının kusurlu oluşu yüzünden, kendilerini okyanusun azgın dalgalarına bırakıvermeyi gözleri kesmiyordu. Herkül sütunlarını geçmek, yani Cebelitarık Boğazı'nın ötesine yelken açmak, eski dünyada uzun zaman en parmak ısırılan, en tehlikeli denizcilik başarısı sayılıyordu. O eski çağların en maharetli denizcileri, en bilgili gemi mimarları olan Fenikeliler ile Kartacalılar bile, bu geçidi geçmeyi neden sonra deneyebilmişlerdi. Uzun bir zaman için, bunu onlardan başka sınayabilen bir millet de çıkmamıştı.

Akdeniz kıyılarındaki bütün memleketler içinde Mısır'ın, tarım ve sanayiyi önemli denecek kadar ilerleten ilk memleket olduğu anlaşılmaktadır. Yukarı Mısır hiçbir yerde Nil Nehri'nin birkaç mil ötesinden ileriye uzanmaz. Aşağı Mısır'da ise, o koca ırmak, farklı birçok kanallara bölünür. Azıcık hüner sayesinde, (hemen hemen bugün Hollanda'da Ren ve Möz ırmaklarındaki gibi), bütün büyük şehirler, bütün büyükçe köyler, hatta kırlardaki bir sürü çiftlik evi arasında, bu kanalların suyolu ile ulaştırmaya yaramış olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu iç suyollarında gidiş gelişin kapsamı ve kolaylığı belki de Mısır'ın erkenden gelişmesinin başlıca sebeplerinden biri olmuştur.

Bengal illeri ile Doğu Hint Adaları'nda, Çin'in bazı doğu illerinde, tarım ve sanayinin gelişmesinin en eski çağlara kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber, pek uzaklara giden bu eskilik, dünyanın bu bölgesindeki bizlerin güvenilirliğinden emin olduğumuz hiçbir tarihle belgelenmiş değildir. Bengal'de Ganj ile başka birçok büyük ırmak, Mısır'daki Nil'de olduğu gibi, bir sürü kullanışlı kanal vücuda getirmektedir. Çin'in doğu illerinde de birçok büyük nehir, çeşitli kollarıyla bir dizi kanal oluşturmaktadır. Birbirlerine geçit verdiği için bu nehirler Nil'den ve Ganj'dan, belki her ikisinin toplamından bile daha geniş ölçekte iç su ulaştırmasına elverişlidir. Eski Mısırlılarla Hintlilerden ve Çinlilerden hiçbirinin, dış ticareti teşvik etmemiş olup, sahip oldukları büyük servetin tümünü ülke içi suyollarıyla ulaşımdan faydalanarak elde etmişe benzemeleri, dikkate değerdir.

Bütün iç Afrika'nın, Asya'nın, Karadeniz ile Hazar Denizi'nin epey ötesine düşen bölgenin tamamının, eski İskit ülkesinin, bugünkü Tataristan ile Sibirya'nın, öteden beri şimdi gördüğümüz barbar ve medeniyetsiz durumda bulundukları anlaşılmaktadır. Tataristan denizi, üzerinde gidip gelmeye elverişli olmayan bir buz okyanusudur. Dünyanın en büyük ırmaklarından birkaçı bu memleketten geçiyorsa da, ulaştırma ve alışverişte bulunabilmek için, çoğu yerinde bu ırmaklar birbirine pek uzaktır. Avrupa'daki Baltık ve Adriyatik denizleri gerek Asya gerek Avrupa'daki Karadeniz ve Akdeniz; Asya'daki Aden, Basra, Hint, Bengal, Siyam körfezleri gibi, deniz ticaretini bu koskoca kıtanın iç kesimlerine kadar ulaştırabilecek giriş kapıla-

*. Ayın belirli dönemlerinde denizin yükselip alçalması, gelgit. (ç. n.)

rından hiçbiri Afrika'da yoktur. Afrika'nın büyük ırmakları da kayda değer iç suyolu ulaştırmasına elvermeyecek kadar birbirinden uzaktır. Esasen, bir milletin, çokça kollara veya kanallara bölünmeyen, denize dökülmezden önce bir başka topraktan geçen bir ırmak yolu ile yapabileceği ticaret, hiçbir zaman pek fazla olamaz. Çünkü, ırmağın yukarısındaki memleket ile deniz arasındaki bağlantıyı kesmek, hep, öteki arazinin sahibi bulunan milletin elindedir. Tuna üzerindeki gidiş gelişin Bavyera, Avusturya, Macaristan gibi çeşitli devletlere faydası, Karadeniz'e döküldüğü yere kadar ırmağın geçtiği güzergâhın tamamının bu devletlerden yalnız birinin elinde bulunduğu takdirde olabileceğinden çok daha azdır.

IV. BÖLÜM
Paranın Kökeni ve Kullanımı Hakkında

İşbölümü bir kere iyice yerleştikten sonra, insanın kendi emeğinin ürünüyle karşılayabileceği kısım ihtiyaçlarının pek az bir kısmıdır. İnsan, ihtiyaçlarının pek çoğunu, kendi tüketiminden arta kalan emek ürününün fazlasını, başka insanların emek ürününden ihtiyaç duyduklarıyla mübadele ederek giderir. Böylece, her insan mübadele ile geçinir, yani bir dereceye kadar tacir durumuna girer; toplumun kendisi de tam bir alışverişçi toplum olma yolunu tutar.

Ancak, işbölümü yeni yeni ortaya çıkmaya başlarken, bu mübadele gücü faaliyetlerinde sık sık pek büyük engellerle karşılaşmış, çok zorluğa uğramış olmalıdır. Diyelim ki, belirli bir maldan bir adamın elinde muhtaç olduğundan fazlası var; bir başkasında ise, ihtiyacından az. Bu durumda birinci adamın bu fazlanın bir kısmını elden çıkarmak; ötekinin ise, bunu satın almak işine gelecektir. Fakat, şans eseri, bu ikinci adamın elinde ötekinin muhtaç olduğu bir nesne yok ise, bunlar arasında mübadele yapılamaz. Kasabın dükkânında, kendi tüketebileceğinden fazla et vardır. Biracı da, ekmekçi de, bunun bir kısmını satın almak isterler. Ancak, karşılık olarak verebilmek için, bunların elinde, uğraştıkları zanaatın çeşitli ürünlerinden başka bir şeyleri yoktur. Kasap ise acilen ihtiyaç duyduğu ekmek ile biranın tamamını temin etmiş durumdadır. Bu koşullarda bunlar arasında bir mübadele olamaz. Ne kasap onlara satıcı ne onlar ötekine müşteri olabilir; böylece, hepsi de, karşılıklı olarak birbirlerine faydalı olabilmekten uzaktır. Toplumda işbölümünün ilk yerleşmesinden sonraki her dönemde, bu gibi durumların yarattığı zahmeti önlemek için, her tedbirli kimse, kendi çalışmasının semeresinden başka, karşılığında emeğinin ürününü vermemezlik edenin pek çıkmayacağını sandığı şu veya bu maldan bir miktarını, hep yanında bulundurabilecek şekilde işlerini ayarlamaya, elbette gayret etmiş olsa gerektir.

Bu amaçla, birbiri ardınca birçok farklı nesnenin akıl edilip kullanılmış olması muhtemeldir. Toplumun gelişmemiş çağlarında alışverişteki ortak vasıtanın hayvan olduğu söylenir. Pek elverişsiz bir araç olmuş denebilirse de, eski zamanlarda eşyaya, çoğu kez, elde edilmeleri için karşılık olarak verilen hayvan sayısı ile paha biçildiğini

görüyoruz. Homeros, Diomede'nin zırhı ile kalkanının sadece dokuz öküz ettiğini; Glaucus'un zırhının ise, yüz öküz ettiğini söyler. Alışverişte ve ticarette kullanılan ortak aracın, Habeşistan'da tuz; Hindistan kıyılarındaki bazı bölgelerde bir tür deniz hayvanı kabukları; Ternöv'de kuru morina balığı, Virginia'da tütün; Batı Hint Adaları'ndaki sömürgelerimizden bazılarında şeker; bazı başka memleketlerde post veya tabaklanmış deri olduğunu söylerler. Bana anlattıklarına göre, bugün İskoçya'da bir işçinin ekmekçiye veya meyhaneye para yerine çivi götürdüğüne sık sık şahit olunan bir köy varmış.

Bununla beraber, kaçınılamayan sebeplerle, bütün memleketlerdeki insanların eninde sonunda alışveriş için herhangi bir nesneden ziyade metalleri tercihte karar kılmış oldukları anlaşılmaktadır. Hemen hiçbir şey onlar kadar az yıpranır olmadığından, metaller, herhangi bir başka nesneden daha az fire vererek saklanabildiği gibi, ıskartaya çıkmadan istendiği kadar parçaya bölünebilir. Çünkü bu parçalar, eritilmekle kolayca yeniden birleştirilebilir. Bu, onlar kadar dayanıklı başka hiçbir nesnede bulunmayan bir niteliktir. Bu da, bütün öteki vasıfların üstünde olarak, onları alışveriş ve dolaşım aracı olmaya elverişli kılar. Meselâ, tuz satın almak isteyip de, karşılığında hayvandan başka verebileceği şey bulunmayan bir adam, bütün bir öküzün veya bütün bir koyunun tutarı kadar tuzu, bit defada satın almak zorunda kalmış olsa gerektir. Bundan az tuz alabildiği pek olamaz; zira karşılık diye verecek olduğu nesnenin fire vermeden bölünebildiği nadirdir. Daha fazlasını satın almak isteyince de, yine aynı sebeplerden dolayı, bu miktarın iki veya üç mislini, yani iki üç öküz veya iki üç koyun değerinde tuz satın almak zorunda kalmış olmalıdır. Bunun aksine, sığır veya koyun yerine, elinde, karşılık olarak verebileceği metali olsa, metalin miktarını acilen ihtiyaç duyduğu nesnenin tam miktarı ile kolayca denkleştirebilirdi.

Bu amaçla, çeşitli milletler farklı farklı metaller kullanmışlardır. Eski Ispartalılar arasında ortak alışveriş vasıtası demir idi; eski Romalılarda bakırdı; bütün zengin ve ticaretçi milletlerde ise altın veya gümüş idi.

Anlaşılan bu metaller ilkin, işaretsiz ve damgasız, işlenmemiş çubuklar halinde, bu amaçla kullanılıyordu. Nitekim eski bir tarihçi olan Timaeus'un eserine dayanarak Pliny,* Romalıların, Servius Tullius zamanına kadar basılmış paraları bulunmadığını; her neye ihtiyaçları olursa, bunu satın almak için damgalanmamış bakır çubuklar kullandıklarını bildirmektedir. Demek ki, bu işlenmemiş çubuklar o sırada para vazifesini görüyordu.

Metallerin böyle işlenmemiş şekilde kullanılması çok önemli iki sakınca doğuruyordu. Bunlardan birincisi metalleri tartmak, ikincisi ise ayarlarına bakmak zahmeti idi. Küçük bir miktar farkının değerde büyük fark doğurduğu kıymetli madenlerin gereği gibi kesin olarak tartılması işi, en azından, pek hassas dirhemlere ve teraziye lüzum gösterir. Hele altın tartmak, pek ince bir iştir. Esasen kaba madenlerde ufak

*. "Kral Servius bronz üzerine bir dizayn nakşeden ilk kişiydi; Timaeus'a göre Roma'da daha önce hammadde kullanırlardı." Pliny, *Natural History*, XXXIII. Çev. H. Rackham, içinde: Loeb Classical Library (1952), IX, 37. (ç. n.)

bir yanlışın pek önemi olmayacağından, tartı işi şüphesiz daha az incelik ister. Yine de, bir mangırlık mal almak veya satmak ihtiyacındaki bir zavallının, her defasında mangırı tartmak zorunda kalması, pek sıkıcı olsa gerektir. Ayara bakmak işlemi ise daha güç, daha usandırıcı bir iştir. Metalin bir parçası, uygun eriticilerle bir pota içinde eritilmedikçe, ayara bakma denemesinden elde edilecek sonuç son derece belirsizdir. Ne var ki, basılmış paranın ortaya çıkmasından önce, bu can sıkıcı, zahmetli işlem yerine getirilmediği takdirde halk, her an için, pek büyük hile ve dolandırıcılığa maruz kalmış olmalıdır. Zira malına karşılık, bir libre ağırlığında has gümüş veya saf bakır yerine, dış görünüşü bu metallere benzetilmiş, en kaba, en adi madenlerden yapılma karışık bir taklit maden alabilirdi. Bu gibi yolsuzlukları önlemek, mübadeleyi kolaylaştırmak, böylelikle, her türlü endüstriyi ve ticareti teşvik etmek içindir ki, gelişme yolunda oldukça ileri gitmiş bütün memleketlerde, mal satın alırken herkesin kullandığı belirli metallerin belirli bir miktarına beylik bir damga basmak gerektiği görülmüştür. İşte, basılmış para ile darphane adı verilen devlet dairelerinin kökeni budur. Mahiyet bakımından bu kurumlar tıpkı, yünlülerle soğuk bezlere ölçü ve işaret koyan dairelere benzer. Bunların hepsi, piyasaya sürüldüğü zaman o türlü çeşit malların miktarı ve birörnek kalitesi kamusal bir damga ile anlaşılsın diye yapılır.

Kullanılan metaller üstüne vurulan ilk beylik damgalarda, çoğu durumda anlaşılması hem pek güç hem de çok önemli olan, metalin kalitesini veya saflık derecesini göstermek amacı güdüldüğü; bunların, bugün gümüş levha ve çubuklara vurulan Sterlin işaretine veya bazen altın külçeler üzerine vurulan İspanyol damgalarına benzediği; sikkenin yalnız bir tarafına vuruldukları ve bütün yüzü kaplamadıkları için, ayarı göstermekle beraber metalin ağırlığını göstermedikleri anlaşılmaktadır. Hz. İbrahim, Machpelah'ın tarlası için Ephron'un ödemeye razı olduğu dört yüz gümüş miskali, terazi ile tartmıştır. O zaman miskal alışverişte geçer akçe imiş; ancak, bugünkü altın külçelerde veya gümüş çubuklarda olduğu gibi sayı ile değil, tartı ile alınırmış. İngiltere'de, eski Sakson krallarının gelirleri, para ile değil ayniyat olarak, yani her türlü yiyecek-içecek ve donatım şeklinde ödenirmiş. Gelirlerinin krallara para olarak ödenmesi âdetini başlatan kişi Fatih William olmuştur. Ancak, hazine tarafından bu para uzun zaman sayılarak değil, tartılarak alınmıştır.

Bu metallerin doğru olarak tartılmasındaki elverişsizlik ve zorluk, sikkenin vücut bulmasına sebep olmuştur. Bunun damgası, paranın her iki yüzünü, bazen kenarını bile tamamıyla kapladığından, metalin yalnız ayarını değil ağırlığını da belirtiyor sayılıyordu. Onun için bu sikkeler, tartma zahmetine girmeden, bugünkü gibi sayılarak kabul ediliyordu.

Başlangıçta, bu sikkelerin adlarını taşıdığı ölçüler, anlaşılan içlerinde bulunan metalin ağırlığını veya miktarını ifade edermiş. Roma'da, parayı ilk olarak bastırmış bulunan Servius Tullius zamanında, Roma As'ı yahut Pondo'su, bir Roma libresi ağırlığında saf bakırı ihtiva ediyordu. Bu, bizdeki kuyumcu libresi gibi, on iki onsa bölünmüş olup, her birinde bir ons gerçek saf bakır vardı. I. Edward zamanında, İngiltere'nin Sterlin lirasında, darphane tartısı ile bir libre belli ayarda gümüş bulunuyordu.

Darphane libresinin, Roma libresinden biraz fazla, kuyumcu libresinden ise biraz eksik olduğu anlaşılmaktadır. Bu tartı İngiltere darphanesine ancak VIII. Henry'nin on sekizinci saltanat yılında girmiştir. Fransa lirası Charlemagne zamanında, Troyes yani kuyumcu tartısı ile, belirli ayarda bir libre gümüş ihtiva ederdi. Champagne'deki Troyes panayırı o sırada Avrupa'nın bütün milletlerinin uğrak yeri idi. Bu derece meşhur bir pazarın tartıları ile ölçülerini herkes tanır, itibar ederdi. İskoçya parası olan Pound, I. Alexander'dan Robert Bruce zamanına kadar, İngiltere'nin Sterlin lirası ile aynı ağırlık ve ayarda, bir libre gümüşü ihtiva ediyordu. İngiliz, Fransız ve İskoç Penilerinde de, aslında, onsun yirmide biri, librenin iki yüz kırkta biri olan gerçek bir Peni ağırlığında gümüş bulunuyordu. Şilin'in de, aslında bir ağırlık birimi olduğu anlaşılmaktadır. III. Henry'nin eski bir buyruğunda: "Buğdayın çeyrek kantarı on iki Şilin olursa, bir Farting'lik* ekmek on bir Şilin dört Peni çekmelidir," denilmektedir. Bununla beraber, Şilin ile gerek Peni gerekse Lira arasındaki oranın, Peni ile Lira arasındaki oran kadar istikrarlı ve birörnek olmadığı anlaşılmaktadır. Fransa'nın ilk kral sülâlesi devrinde, Fransız Sou'su veya Şilin'inde, değişik zamanlarda beş, on iki, yirmi ve kırk Peni bulunduğu anlaşılmaktadır. Eski Saksonların Şilin'inde bir zamanlar sadece beş Peni bulunuyor görünmektedir. Bunun onlarda, komşuları eski Franklardaki kadar değişken olmuş olması da ihtimal dışı değildir. Değerleri oldukça farklı olmakla beraber, Lira, Şilin ve Peni arasındaki oranın, Fransızlarda, Charlemagne zamanından, İngilizlerde ise Fatih William'dan beri şimdiki düzeyinde aynı kaldığı anlaşılmaktadır. Çünkü, öyle sanıyorum ki, dünyanın bütün memleketlerinde, hükümdarların ve egemen devletlerin tamahı ile insafsızlığı yüzünden, uyruklarının güveni kötüye kullanılarak, sikkelerinde başlangıçta mevcut olan metalin gerçek miktarı gitgide azaltılmıştır. Cumhuriyetin son zamanlarında, Roma As'ı, ilk baştaki değerinin yirmi dörtte birine indirilmiş; normalde bir libre gelecek yerde ancak yarım ons çekmeye başlamıştır. Bugün İngiliz Lirası ile kuruşunda, aslındaki değerin aşağı yukarı üçte biri; İskoç Lirası ile kuruşunda aşağı yukarı otuz altıda biri; Fransız Lirası ile kuruşunda ise (en baştaki değerinin) hemen hemen altmış altıda biri kalmıştır. Bunu yapan hükümdarlar ile egemen devletler, bu işlemleri sayesinde, görünürde, aslında olması gereken miktardan daha az bir para ile borçlarını ödeyip, taahhütlerini yerine getirmek imkânını bulmuş oluyorlardı. Oysa bu, yalnız görünürde böyle idi. Çünkü gerçekte alacaklıları, kendilerine ödenmesi gerekenin bir kısmından mahrum edilmiş oluyordu. Aynı imtiyaz, devlet içindeki bütün öteki borçlulara da veriliyordu. Bunlar, eski para ile aldıkları ödüncün hepsini, bu yeni ve ayarı düşük paranın, eşit nominal miktarı ile ödeyebiliyorlardı. Bundan dolayı, bu gibi işlemlerin hep borçluların lehine, alacaklıların ise aleyhine olduğu görülmüştür. Bazen bu işlemler, özel kişilerin servetlerinde ciddi bir genel felâketin doğurabileceğinden daha büyük, daha ucu herkese dokunan sarsıntılar doğurmuştur.

İşte böylece, para, bütün medeni milletlerde, aracılığı sayesinde her türlü malın alınıp satıldığı veya birbiri ile değiştirildiği, herkesin kullandığı ticaret aracı haline gelmiştir.

Acaba malların birini öteki ile veya para karşılığı değiştirirken, insanların doğal

*. Bir Peninin dörtte biri. (ç. n.)

olarak gözettikleri kurallar nelerdir? Şimdi bunları incelemeye girişeceğim. Bu kurallar, malların göreli (nispi) değeri veya değişim (mübadele) değeri diyebileceğimiz değerini belirler.

Değer kelimesinin iki ayrı anlamı olduğuna dikkat etmek gerekir. Kimi zaman belirli bir nesnenin faydalı oluşunu; bazen de, o nesneye sahip olmanın verdiği, başka bir mal satın alabilme gücünü, anlatır. Birine "kullanım değeri," ötekine ise "mübadele değeri" denebilir. Kullanırken çok büyük değeri olan şeylerin, çoğu zaman, değişirken az değeri olur, yahut hiç değeri olmaz. Bunun aksine, çok büyük mübadele değeri olanların kullanma değeri ya azdır, ya hiçtir. Hiçbir şey sudan daha faydalı değildir, ama onunla hemen hiçbir şey satın alınamaz; onu mübadele etme karşılığında, hemen hiçbir şey elde edilemez. Oysa bir elmasın kullanma bakımından hemen hiç değeri yoktur, Ancak, mübadele yoluyla karşılığında çok defa büyük miktarda başka mallar elde edilebilir.

Eşyanın mübadele değerini düzenleyen esasları incelemek için, şunları göstermeye çalışacağım:

Birincisi; bu mübadele değerinin gerçek ölçüsü nedir? Yahut, bütün eşyanın gerçek fiyatı, neden ibarettir?

İkincisi; bu gerçek fiyatı vücuda getiren veya teşkil eden çeşitli unsurlar nelerdir?

Sonuncusu da; fiyatın bu çeşitli unsurlarının bir kısmını yahut hepsini doğal veya normal düzeylerinin kâh üstüne yükselten, kâh bu haddin aşağısına düşüren çeşitli durumlar hangileridir? Yahut pazar fiyatı ile, yani malların gerçekteki fiyatı ile, bunların doğal denilebilecek fiyatının tamı tamına birbirine uymasına bazen engel olan sebepler nelerdir?

Bundan sonraki üç bölümde, bu üç konuyu elden geldiği kadar etraflı ve açık olarak anlatmaya çalışacağım. Bunlar için ısrarla okuyucunun hem sabrını, hem de dikkatini istirham ediyorum: Bazı yerlerde belki kendisine gereğinden fazla uzunmuş gibi gelecek ayrıntılar için sabrını; yapabileceğim en eksiksiz açıklamadan sonra, belki yine biraz karanlık gözükecek olanları kavramak için de dikkatini... Anlaşıldığından emin olmak için, sözü uzatmayı hep seve seve göze alıyorum. Konuya ışık tutabilmek için olanca emeği verdikten sonra, doğası gereği pek soyut olan bu konuda, yine de biraz karanlık nokta kalabilir.

V. BÖLÜM

Malların Reel Fiyatı ile Nominal Fiyatı, Yahut Emek Cinsinden Fiyatı ile Para Cinsinden Fiyatı Hakkında

Herkes, insan hayatı için zorunlu, faydalı, hoşa giden nesnelerden faydalanabilmek üzere ne kadar imkân bulabiliyorsa, o kadar zengin veya yoksuldur. Ama, işbölümü iyice yerleşince, bu şeylerin pek azını insan kendi emeği ile elde eder. Bütün bunların en çoğunu başkalarının emeğinden edinmesi gerektiğine göre, bu kişinin kendisine hükmedebileceği veya satın almaya güç yetireceği emek miktarına göre zengin veya yoksul olması gerekir. Şu halde, kendisinin kullanmak yahut tüketmek niyetinde olmadığı, başka şeylerle mübadeleyi tasarladığı bir şeyin, sahibi için değeri, o şeyin, kendisine satın alma veya üzerinde hükmedebilme imkânını verdiği emek miktarına eşittir. Demek ki, emek, her şeyin mübadele değerinin gerçek ölçüsüdür.

Her şeyin reel (gerçek) fiyatı, yani onu elde etmek isteyen kimse için gerçek pahası, o şeyi edinmenin eziyeti ve zahmetidir. Bir şeyi elde etmiş olup da elden çıkarmayı yahut bir başka nesne ile mübadele etmeyi isteyen kimse için, o şeyin gerçek değeri, söz konusu kimsenin kendi üstünden atıp başkalarının sırtına yükleyebildiği eziyet ve zahmetle ölçülür. Para veya mal ile satın alınan, aslında emek ile satın alınmıştır; tıpkı alnımızın teriyle satın aldığımız şey gibi... Bu para ve bu mallar, gerçekte, bizi o yorgunluktan esirgemiş olur. Bunlar, o sırada eşit miktarda bir emek değeri taşıdığı varsayılan başka bir şey ile değiştiğimiz, belirli bir miktar emeğin değerini ihtiva eder. Emek, her şeyin ilk pahası, yani asıl satın alma bedeli olarak ödenmiş değeridir. Aslında, bütün dünya zenginlikleri, altın veya gümüşle değil, emekle satın alınmıştır. Onu bazı yeni ürünlerle mübadele etmek isteyen servet sahipleri için, o servetin değeri, bu kimselere, satın alabilmek veya hükmedebilmek imkânını verebildiği emek miktarına tamı tamına eşittir.

Bay Hobbes'un dediği gibi, zenginlik güçtür. Ama, büyük bir serveti ele geçiren veya miras yolu ile bu servete konan kimsenin, muhakkak mülkî veya askerî bir siyasal güç edinmiş olması, yahut böyle bir nüfuzu devralmış olması gerekmez. Serveti

kendisine bu güçlerden ikisini de elde edebilecek vasıtaları belki sağlayabilir. Ancak, kendisinde sırf bu servetin olması, ona mutlaka bu güçleri kazandıracak değildir. Servete sahip olmanın kendisine doğrudan doğruya ve hemen kazandıracağı güç, satın alma gücüdür. Başkasının her türlü emeği üzerinde, veya bu emeğin o sırada piyasada bulunan bütün hâsılası üzerinde, belirli bir nüfuz ve hükmetme gücüdür. Serveti, tamamen bu kuvvetin büyüklüğüne göre (yahut kendisine satın alma veya üzerinde hükmedebilme imkânını verdiği başkalarının emek miktarına, yahut aynı şey demek olan, başkalarının emek hâsılasına göre), büyük veya küçük sayılır. Her şeyin mübadele değeri, daima, sahibine kazandırdığı bu gücün büyüklüğüne tamı tamına eşit olmalıdır.

Ancak, emek her ne kadar bütün nesnelerin mübadele değerinin gerçek ölçüsü ise de, bu şeylere çoğu kez emekle değer biçilmez. Farklı iki emek miktarı arasındaki oranı kestirmek çoğu defa zordur. İki ayrı iş için harcanan zaman bu oranı her zaman tek başına belirlemez. Aynı zamanda, katlanılan çeşitli güçlükler ile gösterilen maharet de derece derece hesaba katılmalıdır. Bir saatlik çetin bir işte harcanan emek, iki saatlik kolay işte harcanan emekten daha fazla olabilir; yahut, öğrenmesi on yıla mal olmuş bir zanaat üzerinde bir saat uğraşma sırasında harcanan emek, sıradan ve herkesin icra edebileceği bir meşgale üzerinde bir ay uğraşma sırasında harcanandan daha çok olabilir. Fakat, gerek sıkıntının, gerekse hünerin tam bir ölçüsünü bulmak kolay değildir. Esasen, farklı türden emeğin çeşitli ürünlerini değişirken, çoğu kez bunların her ikisi de bir nebze hesaba katılır. Ama bu öyle hassas bir ölçü ile değil, piyasadaki pazarlık ile, uzun uzadıya tartışma ile, yani kesin olmasa bile toplumsal hayatta işlerin yürümesi için kâfi gelen o kabataslak eşitliğe göre ayarlanır.

Zaten, her eşya çoğu defa emekle değil, başka eşyalarla değiştirilip, o şekilde onlarla kıyaslanır. Onun için, eşyanın mübadele değerini, satın alabileceği emekle değil, başka bir eşyanın miktarı ile takdir etmek daha doğaldır. Ayrıca, çoğu kimse belirli bir eşya miktarının ne demek olduğunu, bir emek miktarının ne demek olduğundan daha iyi anlar. Birisi gözle görülür, elle tutulur bir nesnedir; öteki ise soyut bir kavramdır. Yeter derecede anlaşılabilir şekle sokulabilirse de, öyle pek doğal ve açık değildir.

Ancak, trampa ortadan kalkıp da para alışverişin ortak aracı olunca, her mal bir başka mal ile değil, çoğu defa, para ile değişilir. Kasabın, sığır etini yahut koyun etini, ekmek veya bira ile değiştirmek üzere ekmekçiye yahut biracıya götürdüğü olmaz. O önce bunları pazara götürüp, orada para ile değişir; sonra da bu parayı ekmek veya bira ile değişir. Bunlara karşılık aldığı para miktarı, sonradan bu para ile satın alabileceği ekmek ve biranın da miktarını tayin etmiş olur. Şu halde; onların değerini doğrudan doğruya değiştiği nesne ile -yani para miktarı ile- takdir etmeyi, kasap, ancak bir başka eşyanın araya girmesiyle değişebileceği eşyalarla -yani ekmek ve bira miktarı ile- takdir etmekten daha doğal bulur; bu şekilde meseleyi daha açıkça

kavrar. (Bir libre) et, üç veya dört libre ekmek, yahut üç dört quart* hafif mayalanmış bira ediyor demektense, etin libresinin üç dört Peni ettiğini söylemek, daha kolaydır. İşte, her eşyanın mübadele değerine, emek miktarı veya değişilebilecek herhangi başka bir eşya yerine, çoğu kez para miktarı ile paha biçilmesi bundan ileri gelmektedir.

Bununla beraber, öteki her mal gibi, altın ve gümüşün de değeri değişir; bunlar da kâh ucuzlayıp kâh pahalanırlar; satın alınmaları bazen daha kolay, bazen daha zor olur. Bu metallerin belirli bir miktarının satın alabileceği veya kendisine hükmedebileceği emek miktarı, yahut karşılığında değiş tokuş edilebileceği başka mal miktarı, bu mübadelelerin yapıldığı sırada bilinen maden ocaklarının verimli olup olmadığına bağlıdır. On altıncı yüzyılda, Amerika'da bereketli madenlerin ortaya çıkarılması, Avrupa'daki altın ve gümüş değerini, daha önceki değerinin üçte birine indirmişti. Maden ocağından piyasaya ulaştırılmaları daha az emeğe mal olduğundan, bu metaller, oraya getirildiklerinde daha az emek satın alabiliyor, yani, daha az emeğe hükmedebiliyordu. Bu ise, o metallerin değerlerindeki en büyük değişiklik olmakla beraber, tarihin bize anlattıkları arasında, hiç de tek değildir. Nasıl ki doğal ayak, kulaç veya karış gibi, kendi boyutu durmadan değişen bir miktar ölçüsü, hiçbir zaman başka şeyler için sahih bir ölçü birimi olamazsa, bizzat kendi değeri daima değişmekte olan bir eşya da, başka eşyanın tam bir değer ölçüsü olamaz. İşçi için, eşit miktarda emek, her zaman, her yerde eşit değerdedir denebilir. Âdet üzere olan sağlığı, gücü ve keyfi ile, âdet üzere bulunan el yatkınlığı ve ustalık derecesine göre işçinin, rahatından, özgürlüğünden ve mutluluğundan hep aynı miktarda fedakârlıkta bulunması gerekir. Emeğine karşılık aldığı malların miktarı ne olursa olsun, ödediği bedelin hep aynı olması gerekir. Esasen, bu bedel, o malların kâh daha çoğunu, kâh daha azını satın alabilir. Fakat değişen, malların değeridir; onları satın alan emeğin değeri değil. Her zaman, her yerde, kavuşulması güç veya ele geçirilmesi çok emeğe mal olan şey, daha pahalıdır. Kolayca yahut az bir emekle edinilebilen ise, daha ucuzdur. Şu halde, kendi değeri hiç değişmeyen emek, her yerde, her zaman, bütün eşyanın değerine paha biçilmesinde ve bunların kıyas edilmesinde son sözü söyleyecek gerçek ölçüdür. Emek, bunların gerçek (reel) fiyatıdır. Para ise, onların sadece itibari (nominal) fiyatından ibarettir.

Ancak, eşit emek miktarları, işçi için hep aynı değerde olmakla beraber, işçiyi çalıştıran kimseye bazen daha çok, bazen daha az değerde imiş gibi gelir. İşveren, bu emek miktarlarını kâh daha büyük, kâh daha küçük miktarda malla satın alır. Emek fiyatı, ona, öteki her şeyin fiyatı gibi, değişken gelir. Birinde pahalı, bir başkasında ise ucuz gözükür. Oysa gerçekte birinde ucuz ötekinde pahalı olan şey, mallardır.

Öyle ise, herkesin bildiği anlamda, malların olduğu gibi, emeğin de bir gerçek fiyatı, bir de itibari fiyatının olduğu söylenebilir. Denebilir ki, emeğin gerçek fiyatı, ona karşılık olarak verilen, hayat için gerekli ve yararlı maddelerin miktarından; itibari fiyatı ise, ona karşılık verilen para miktarından ibarettir. İşçi, emeğinin itibari (nominal) tutarına değil, gerçek (reel) tutarına göre zengin veya yoksul olur; yahut, iyi veya kötü ödüllendirilmiş olur.

*. Bir litreyi biraz aşan bir ölçü birimi. (ç. n.)

Eşyanın reel fiyatı ile nominal fiyatının ayırt edilmesi sırf bir teori konusu olmayıp, bunun bazen uygulamada da önemli yeri olabilir. Aynı reel fiyat, her zaman için aynı değerdedir. Ancak, altın ve gümüşün değerindeki değişmeler yüzünden, aynı nominal fiyat bazen oldukça farklı değerler alır. Bunun içindir ki, bir mülk, sürekli gelir kaydı ile satıldığında, gelirin hep aynı değerde olması isteniyorsa, bu gelirin kendisine ayrılmış olduğu aile için, bunun, belirli bir para tutarından ibaret olmamasının önemi vardır. Öyle olduğu takdirde gelirin değeri iki tür değişikliğe uğrayabilir. Birincisi, aynı isimdeki paraların farklı zamanlarda ihtiva ettiği değişik altın ve gümüş miktarlarından ileri gelen değişiklik; ikincisi ise, eşit miktarlardaki altın ve gümüşün, farklı zamanlardaki farklı değerleri dolayısıyla hâsıl olan değişikliktir.

Hükümdarlar ve egemen devletler, çoğu defa, paralarındaki has metal miktarını azaltmakta geçici bir menfaat bulunduğunu düşünmüşlerdir. Oysa bu miktarı artırmakta menfaatleri olduğu hemen hemen hiç akıllarından geçmemiştir. Bundan dolayı, öyle sanıyorum ki, bütün milletlerin paralarındaki has metal miktarı, hemen daima azalıp durmuş; arttığı pek olmamıştır. Onun için, bu gibi değişiklikler, bir parasal gelirin değerini hemen her zaman azaltma eğilimindedir.

Amerika'da maden ocaklarının keşfedilmesi Avrupa'da altın ve gümüşün değerini azaltmıştır. Elde pek kesin delil bulunmamakla beraber, anladığım kadarıyla, çoğu yerde bu azalmanın hâlâ azar azar devam ettiği ve daha uzun zaman bunun böyle sürüp gitmesi ihtimali olduğu sanılmaktadır. O halde, bu varsayıma göre, bu gibi değişikliklerin -her ne şekilde ödeneceği şart koşulmuş olursa olsun- parasal bir geliri çoğaltmaktan ziyade azaltması beklenir. (Meselâ, "şu kadar Sterlin" gibi) belirli bir adı taşıyan, şu miktarda basılmış para ile değil de, "şu kadar ons saf gümüş" veya belirli bir ayarda gümüş olarak ödenmesi şart koşulmuş olsa bile, durum böyledir.

Sikkenin adını taşıdığı metale dokunulmamış olan yerlerde bile, tahıl olarak tahsis edilen gelirler, değerlerini para ile ödenen gelirlerden daha iyi muhafaza etmişlerdir. Elisabeth saltanatının 18. yılında çıkarılan bir kanunla,* bütün College** kira sözleşmelerindeki gelirin üçte birinin, ya ayniyat olarak, ya da en yakın halk pazarında yürürlükte olan fiyata göre ödenmek üzere, tahıl toptancı halinde saklı tutulması hükme bağlanmıştır. Dr. Blackstone'a göre, bu tahıl gelirinden hâsıl olan para, aslında toplamın üçte biri olmakla beraber, bugün çoğu kez öteki üçte ikinin getirdiğinin iki misline yakındır. Bu hesapla, yüksekokulların eski parasal gelirleri geçmişteki değerlerinin hemen hemen dörtte birine inmiş olsa gerektir. Yahut, aslında bu gelirler tekabül ettikleri tahılın dörtte birinden fazla etmez hale gelmiş olmalıdırlar. Fakat, Philip ile Mary'nin hükümdarlık zamanından beri, İngiliz sikkesinin adını taşıdığı metal, ya az değişikliğe uğramış, ya hiç değişmemiş; aynı sayıda Sterlin, Şilin ve Peni, aşağı yukarı aynı miktar saf gümüşü ihtiva edegelmiştir. Demek ki College'ların para gelirleri tutarındaki bu azalma, doğrudan doğruya gümüşün değerindeki düşmeden ileri gelmiştir.

---

*. İngiltere'de kanunlar, hükümdarın saltanat yılına göre ayırt edilmekte; parlamentonun bir dönemi içinde çıkan kanunlar, bir tüzük sayılmakta; her ayrı kanun, bölüm sayısı ile gösterilmektedir. (ç. n.)
**. Bu söz eskiden hastane, yurt vb. gibi vakıf yahut tesisi andırır hayır kurumu anlamına da geliyordu. (ç. n.)

Gümüş değerindeki azalma, aynı metalin adını taşıyan sikkedeki gümüş miktarının azalması ile bir araya gelirse, kayıp çoğu defa çok daha büyük olur. Sikkenin adını taşıdığı metalin İngiltere'dekinden daha fazla değişikliğe uğradığı İskoçya'da olsun, İskoçya'dakine kıyasla daha fazla değişikliğe uğradığı Fransa'da olsun, başlangıçta değeri yüksek olan bazı eski gelirler bu yüzden hemen hemen hiç mesabesine düşmüştür.

Birbirinden uzak zaman dilimlerinde, eşit miktarlarda altın ve gümüşten, veya belki de herhangi bir başka maldan ziyade, muhtemelen, işçi nafakası olan eşit tahıl miktarları ile hemen hemen eşit miktarlarda emek satın alınabilecektir. Böylece, birbirinden uzak çağlarda, eşit tahıl miktarları, aynı reel değere yaklaşır; yahut, sahibine, daha birbirine yakın miktarda emek satın alma veya buna hükmedebilme imkânını verir. Bana göre tahıl miktarının böyle bir eşitlemeyi mümkün kılma ihtimali, hemen hemen herhangi bir başka malın eşit miktarından daha yüksektir. Muhtemeldir diyorum, çünkü eşit tahıl miktarları bile bunu tam olarak yapmaz. Bundan böyle belirtmeye çalışacağım gibi, işçinin geçimi yahut emeğin gerçek fiyatı, farklı durumlarda çok değişir. Bu fiyat, yerinde sayan bir toplumdakine kıyasla, zenginleşmeye doğru giden bir toplumda daha yüksek; geriye giden bir toplumdakine kıyasla yerinde sayan bir toplumda daha yüksektir. Bununla beraber, herhangi bir zamanda, başka her mal, o sırada satın alabileceği geçim maddesi miktarı oranında az veya çok emek satın alacaktır. Şu halde, tahıl üzerinden tahsis edilmiş bir gelirin, ancak belirli bir miktar tahılın satın alabileceği emek miktarındaki değişikliğe bağlı olarak değişikliğe uğraması beklenir. Ancak, bir başka madde üzerinden belirlenmiş gelirin, sadece belirli miktar tahılın satın alabileceği emek miktarındaki değişikliklere uğraması değil, o maddenin belirli bir miktarı ile satın alınabilecek tahıl miktarındaki değişikliklere de maruz kalması ihtimal dâhilindedir.

Bununla beraber, şurası da görülecektir ki, tahıl cinsinden gelirin reel değeri, para cinsinden gelirinkine oranla yüzyıldan yüzyıla çok daha az değişmekle birlikte, bir yıldan ötekine çok daha fazla değişir. Bundan böyle belirtmeye çalışacağım gibi, emeğin para olarak fiyatı yıldan yıla tahılın para ile ifade edilen fiyatına göre dalgalanmayıp, anlaşıldığı kadarıyla her yerde, hayat için gerekli bu maddenin geçici veya arızi fiyatına değil, ortalama veya alışılmış fiyatına uyar. Yine aşağıda göstermeye çalışacağım gibi, tahılın ortalama veya âdet olmuş fiyatı, gümüş değeri ile; piyasaya bu metali ileten ocakların zenginliği veya kısırlığı ile, yahut kullanılması gereken emek miktarı ile; dolayısıyla da belirli bir miktar gümüşün maden ocağından piyasaya kadar götürülmesi için tüketilmesi gereken tahıl ile düzenlenir. Ancak, gümüş fiyatı bazen yüzyıldan yüzyıla çok değişmekle beraber, yıldan yıla hemen hiç değişmez; yarım yüzyıl hatta bütün bir yüzyıl içinde çoğu defa aynı veya hemen hemen aynı kalmakta devam eder. Şu halde, tahılın para ile hesaplanacak ortalama veya alışılmış fiyatı, böyle uzun bir sürede aynı veya aşağı yukarı aynı kalmakta devam edebilir. Toplumun, başka bakımlardan da en azından aynı veya aşağı yukarı aynı durumda kalmaya devam etmesi şartıyla, tahıl fiyatıyla birlikte emek fiyatının da aynı kalmakta devam ettiği olur. Bir yandan da, tahılın geçici veya arızî fiyatı bir yıl öncekine oranla birkaç katına çıkabilir; yahut, meselâ çeyrek kantarı yirmi beş Şilinden elli Şiline çıkabilir. Fiyat bu olunca, tahıl üze-

rinden bir gelirin hem nominal hem reel değeri, tahıl eski fiyattayken olduğunun iki mislidir; yahut, emeğin veya başka malların çoğunun miktar olarak iki katına hükmedebilir. Emeğin para olarak fiyatı ve bununla birlikte başka malların çoğunun fiyatı da, bütün bu dalgalanmalar sırasında aynı kalmakta devam eder.

Öyle ise, açıkça görülüyor ki, emek, hem kapsamlı, hem de sağlam olan biricik değer ölçüsüdür; yahut, her zaman, her yerde çeşitli malların değerini kıyaslayabileceğimiz tek ölçü birimidir. Çeşitli malların yüzyıldan yüzyıla olan reel değerini, bunlara karşılık olarak verilen gümüş miktarına göre takdir edemeyeceğimiz meydandadır. Bu değeri, bir yıldan öbür yıla, tahıl miktarı ile de kestiremeyiz. Oysa emek miktarı ile, gayet kesin olarak, hem yüzyıldan yüzyıla, hem de seneden seneye eşyaya paha biçebiliriz. Yüzyıldan yüzyıla, tahıl gümüşten daha iyi bir ölçüdür. Çünkü yüzyıldan yüzyıla, eşit gümüş miktarlarından ziyade, eşit tahıl miktarları, hemen hemen birbirine eşit miktarda emeğe hükmedecektir. Yıldan yıla ise, gümüş tahıldan daha iyi bir ölçüdür. Çünkü, eşit gümüş miktarlarının, hemen hemen aynı miktarda emeğe hükmetmesi ihtimali daha yüksektir.

Gerçek (reel) fiyatla itibari (nominal) fiyatı birbirinden ayırmak, daimi gelir tesis ederken, hatta uzun vadeli kira sözleşmeleri yaparken faydalı olabilirse de; insan hayatının daha alelade, daha sıradan işlemleri olan alım satımlarda, durum hiç de öyle değildir.

Aynı zamanda ve aynı mekânda, bütün malların gerçek fiyatı ile itibari fiyatı birbiri ile tam orantılıdır. Meselâ, Londra piyasasında herhangi bir mal, az veya çok para edişine göre, aynı zaman ve aynı yerde, size, az veya çok emek satın alabilme, ya da emeğe hükmedebilme imkânını verecektir. Onun için, aynı zamanda ve aynı mekânda, para, bütün eşyanın gerçek mübadele değerinin tam ölçüsüdür; ama, yalnız aynı zamanda ve aynı yerde durum budur.

Birbirinden uzak yerlerde malların reel fiyatı ile nominal (parasal) fiyatı arasında düzgün bir oran yoksa da; bir yerden diğerine mal taşıyan tacir, o malların parasal fiyatından, yahut onları satın almak için verdiği gümüş miktarı ile o malları satıp karşılığında alacak olduğu gümüş miktarı arasındaki farktan başka bir şey düşünmez. Çin'deki Kanton'da yarım ons gümüş, Londra'daki bir ons gümüşten fazla emeğe, yahut hayat için gerekli veya yararlı maddeye hükmedebilir. Demek ki, Kanton'da yarım ons gümüşe satılan bir mal, orada gerçekte daha pahalı olabilir; yani oradaki sahibinin gözünde, Londra'da bir onsa satılan bir malın Londra'daki sahibi için olduğundan daha büyük önemde olabilir. Ama, Londralı bir tacir, sonradan Londra'da bir ons gümüşe satabileceği malı, Kanton'da yarım onsa satın alabilirse, bu alışverişte, bir ons gümüşün Londra'da tıpkı Kanton'daki kadar değeri varmışçasına, yüzde yüz kâr eder. Kanton'daki yarım ons gümüşün, Londra'daki bir ons gümüşten daha çok emeğe ve hayat için gerekli ve yararlı maddelerin daha çoğuna hükmetmesini sağlayacak olmasının, onun gözünde önemi yoktur. Londra'daki bir ons gümüş, her zaman ona, diğer tarafta yarım ons gümüşün bütün sağladıklarının iki misli üzerinde eşyaya hükmedebilme imkânını verir. Onun istediği de bundan başka bir şey değildir.

Onun için, eninde sonunda, bütün alım satımların basiretle mi yapıldığını, yoksa batakçı işi mi olduğunu belirleyen; böylelikle, sosyal hayatın fiyatın işe karıştığı hemen bütün alışverişini düzenleyen fiyat, malların nominal fiyatı veya para ile ifade edilen fiyatı olduğuna göre, bu fiyatın, gerçek (reel) fiyattan daha çok hesaba katılmasına şaşmamalıyız.

Bununla beraber, böyle bir kitapta, herhangi bir malın farklı yer ve zamanlardaki çeşitli gerçek değerlerini, ya da ona sahip bulunanlara çeşitli durumlarda başkasının emeği üzerinde sağlayabileceği birbirinden farklı nüfuz derecelerini kıyaslamak, bazen faydalı olabilir. O zaman, çoğu durumda, karşılığında satıldığı çeşitli gümüş miktarlarından ziyade, bu farklı gümüş miktarlarının satın alabileceği çeşitli emek miktarlarını kıyaslamamız gerekir. Fakat birbirinden uzak zaman ve mekânlarda, emeğin cari fiyatını bir dereceye kadar kesin olarak bilebilmek hemen hemen imkânsızdır. Pek az yerde düzgün şekilde kaydedilmiş olmasına rağmen, tahıl fiyatları daha iyi bilinmektedir; tarihçiler ve öteki yazarlar bunlara daha çok dikkat etmişlerdir. Onun için genel olarak bu fiyatlarla yetinebilmemiz gerekir. Emeğin cari fiyatı ile her zaman tamı tamına aynı oranda bulunduklarından değil, çoğu zaman bu orana tahıl fiyatlarından daha çok yaklaşan olmadığı için böyle yapmalıyız. İleride bu tür bazı kıyaslamalar yapmaya fırsatımız olacaktır.

Sanayinin gelişmesi ile birlikte tacir milletler, çok çeşitli metallerden para basmayı uygun görmüşlerdir: Büyük çapta ödemeler için altın... Orta çapta alımlar için gümüş... Daha ufak önemde olanlar için bakır veya bir başka kaba metal. Bununla beraber bu milletler, o metallerden birini her zaman öteki ikisinden daha halis değer ölçüsü saymışlar; anlaşıldığı kadarıyla da, genel olarak bu tercihi, ilk önce alışveriş aracı olarak kullandıkları metal lehine yapmışlardır. Başka paralar bulunmadığı sırada, bu metali kendileri için bir defa ölçü olarak kullanmaya başlayınca, artık ihtiyaç değiştikten sonra bile böyle yapmaya devam etmişlerdir.

Birinci Pün Savaşı'ndan beş yıl öncesine gelinciye kadar, Romalıların yalnız bakır parası varmış.[1] İlk defa o zaman gümüşten para basmaya başlamışlar. Onun için, bakırın bu cumhuriyette her zaman değer ölçüsü olmaya devam ettiği; Roma'da bütün hesapların As veya Sestertius olarak tutulup, mala mülke bunlarla değer biçildiği anlaşılmaktadır. As, daima bir bakır sikkenin adını taşıdığı birim olarak kalmıştır. Sestertius sözü iki buçuk As anlamına gelir. Demek ki, Sestertius aslında bir gümüş para olmakla beraber, buna, bakır para üzerinden değer biçilirdi. Çok miktarda para borçlanmış bir kimse için, Roma'da, "büyük miktarda başkasına ait bakırı var" derlerdi.

Roma İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerine oturan kuzey milletlerinin, orada yerleşmelerinin başından beri gümüş paraları olduğu; olayın üstünden yüzyıllar geçinceye kadar, gerek altın gerekse bakır para bilmedikleri anlaşılmaktadır. İngiltere'de Saksonlar zamanında gümüş para vardı. Ancak, III. Edward zamanına kadar pek az altın para basılmıştı. I. James Büyük Britanya tahtına geçinceye kadar da, bakır para basılmış değildi. Onun için İngiltere'de, ve öyle sanıyorum ki, aynı sebeple Avrupa'nın bütün öteki muasır milletlerinde, genel olarak bütün hesaplar gümüşle tutulmakta; bütün eşyanın, malın ve mülkün değeri gümüşle hesaplanmaktadır. Bir

kimsenin servetinin tutarını bildirmek istediğimizde, Gine* sayısını söylediğimiz pek olmaz da, ona karşılık verileceğini sandığımız Sterlin lirası tutarını zikrederiz.

Başlangıçta her memlekette yasalarca tanınan ödemelerin, yalnız, özel olarak değer belirleyici veya ölçüsü diye kabul edilmiş metal sikke ile yapılabildiğini sanıyorum. İngiltere'de altın, para olarak basıldıktan uzun zaman sonra bile, yasal para sayılmıyordu. Altınla gümüş değerleri arasındaki oran herhangi bir kanun veya devlet tarafından yapılmış bir ilanla tespit edilmemişti. Bu oran piyasanın kararına bırakılmıştı. Bir borçlu, altınla ödeme teklif etti mi, alacaklı böyle bir ödemeyi toptan reddedebilir, veya bunu, borçlusu ile altın üzerinde aralarında anlaşabildikleri bir kıymet takdirine göre kabul edebilirdi. Ufaklık gümüş sikkelerin bozulması hariç, bugün bakır yasal para değildir. Bu durumda, ölçü olanla ölçü olmayan metal arasındaki fark, sadece itibari bir tefrikten ibaret kalmıyordu.

Zamanla, halkın, çeşitli metal paraların kullanılmasına gitgide alışması, dolayısıyla da bunların değerleri arasındaki oranı daha iyi kavraması üzerine, öyle sanıyorum ki, çoğu memleketlerde bu oranın tespit edilerek, meselâ, belirli bir ağırlık ve ayardaki bir Gine'nin yirmi bir Şilin'e geçeceğinin, veya o tutarda bir borç için yasal para olacağının, bir kanunla devletçe ilan edilmesi faydalı görülmüştür. Böyle olunca ve kurulmuş olan bu tarz münasebet sürüp gittikçe, ölçü olan metal ile ölçü olmayan metal arasındaki fark itibari bir tefrikten ibaret kalır.

Bununla beraber, belirlenmiş olan bu orandaki herhangi bir değişiklik yüzünden bu fark yeniden, sadece itibari bir fark olmaktan çıkar; yahut en azından çıkmış gibi gözükür. Meselâ, bir Gine'nin kanunla belirlenmiş değeri yirmi Şilin'e indirilir veya yirmi iki Şilin'e çıkarılırsa, bütün hesaplar gümüş para ile tutulup hemen bütün borç yükümlülükleri onunla ifade edildiğinden, her iki halde de ödemelerin çoğu eskisi kadar gümüş para ile yapılabilir; ama birinde daha çok, ötekinde ise daha az olmak üzere, farklı miktarda altın paraya lüzum gösterir. Değer bakımından, gümüş altından daha değişmez gibi gelir. Gümüş, altının değerini ölçer gözükür; altın ise gümüş değerini ölçer gibi gözükmez. Altın fiyatı, karşılığında değiş tokuş edilebileceği gümüş miktarına bağlı kalıyor gözükür. Gümüşün değeri ise, karşılığında mübadele edileceği altın miktarına bağlı gibi görünmez. Bununla beraber, bu fark, tamamıyla hesapların altın paradan ziyade gümüş para ile tutulması âdetinden; büyük küçük bütün meblağlar toplamının bununla ifade edilme alışkanlığından ileri gelir. Bay Drummond'un, yirmi beş veya elli Gine'lik bonolarından biri, böyle bir değişikliğe rağmen, eskisi gibi yine yirmi beş veya elli Gine ile ödenebilecektir. Bono, böyle bir değişiklikten sonra, eskisi kadar altınla; lâkin çok daha farklı miktarda gümüşle ödenebilecektir. Böyle bir senedin ödenmesinde, değeri bakımından altın, gümüşten daha değişmez gözükecektir. Altın gümüşün değerini ölçer gibi görülecek, ama gümüş altının değerini ölçer gibi görülmeyecektir. Bu tarzda hesap tutup, senetleri ve başkaca parasal yükümlülükleri bu şekilde ifade etmek âdeti büsbütün yayılacak olsa, gümüş yerine altın, değerin özel ölçek veya ölçüsü olan maden kabul edilecektir.

1. [Smith] Pliny, lib. XXXIII. c.3.
*. Gine (Guinea): 21 Şilin değerindeki eski İngiliz altını. (ç. n.)

Esasen, sikke halindeki çeşitli metallerin değerleri arasında kanunla tesis edilmiş olan bir oranın devamı sırasında, bütün paranın değerini, bu metallerden en kıymetlisinin değeri belirler. On iki bakır Peni'de sıradan ağırlık ölçüsü ile yarım libre, pek de iyi cinsten olmayan bakır vardır. Bu, basılmadan önce, çok çok yedi Peni gümüş eder. Ancak, yasal düzenlemeye göre, bu on iki Peni'nin bir Şilin yerine geçmesi gerektiğinden, pazarda bir Şilin ediyor sayılır ve her zaman bir Şilin'e değiş tokuş edilmesi mümkündür. Büyük Britanya'da son zamanlardaki altın para ıslahından önce bile altın, yahut hiç değilse altının Londra ve dolaylarında tedavül eden kısmı, gümüşün büyük kısmına oranla, yasal ağırlığından genel olarak daha az kaybetmişti. Bununla beraber yıpranmış, silik yirmi bir Şilin, o derece değilse bile, gerçekte belki yine yıpranıp silinmiş bir Gine'ye eşit sayılıyordu. Son yasal düzenlemeler, altın parayı, bir milletin geçer akçesinin eriştirilmesi mümkün olan kanuni ağırlığın belki en yakınına ulaştırmıştır. Devlet dairelerince altının yalnız tartılarak kabul edilmesi hakkındaki emir yürürlükte kaldıkça, onu, bu halde tutması beklenir. Gümüş para, altın paranın yeni baştan düzenlenmesinden önce olduğu gibi, hâlâ, yıpranmış, ayarı bozuk durumda bulunmaktadır. Buna rağmen, bu ayarı bozuk gümüş paranın yirmi bir Şilin'i, hâlâ, o mükemmel altın paranın bir Gine'si değerinde sayılmaktadır.

Altın paranın ıslahı, onunla değiştirilebilecek gümüş paranın değerini açıkça yükseltmiştir.

İngiltere darphanesinde, bir libre ağırlığındaki altından, kırk dört buçuk Gine basarlar. Gine'si yirmi bir Şilin hesabıyla bu, kırk altı Lira on dört Şilin altı Peni eder. Demek ki, bu altın paranın onsu, üç Lira on yedi Şilin on buçuk Peni gümüş değerindedir. İngiltere'de para bastırmak için ne vergi, ne senyoraj* verilir. Darphaneye bir libre veya bir ons ağırlıkta, kanunun aradığı ayarda altın külçesi götüren kimse, karşılık olarak, hiç indirimsiz, bir libre veya bir ons ağırlıkta basılmış altın para alır. Böylece, 1 onsu üç Lira on yedi Şilin on buçuk Peni, İngiltere'de altının darphane fiyatı demektir. Başka bir deyişle bu, kanunun emrettiği ayardaki altın külçesine karşılık, darphanenin verdiği altın para miktarıdır.

Altın paranın ıslahından önce, kanuni ayardaki altının külçe fiyatı, yıllardır, piyasada üç Lira on sekiz Şilin üstünde; bazen üç Lira on dokuz Şilin; çoğu defa ons başına dört Lira olagelmişti. Altın paranın yıpranmış, ayardan düşmüş durumunda, bu tutarda, belki bir onstan fazla tam ayar altın yoktur. Altın paranın yeni baştan düzeltilmesinden beri, kanunun aradığı ayarda altın külçenin piyasa fiyatının ons başına üç Lira, on yedi Şilin yedi Peniyi geçtiği pek olmamıştır. Altın paranın yeniden basılmasından önce, piyasa fiyatı her zaman için az çok darphanedeki altın fiyatının üstünde idi. O ıslahtan beri, piyasa fiyatı daima darphane fiyatından düşük olagelmiştir. Ama ister altın ister gümüş para ile ödenmiş olsun, bu piyasa fiyatı aynıdır. Böylece, altın paranın son zamanlardaki ıslahı yalnız altın paranın değerini yükseltmekle kalmamış, külçe altına ve belki bütün öteki mallara kıyasla gümüş paranın değerini de yükseltmiştir. Ne var ki, öteki malların çoğunun fiyatı bir dizi başka

*. Senyoraj (Seigniorage): Sikke hakkı, para basma tekelinden kaynaklanan patronluk hakkı. (ç. n.)

faktörün tesiri altında bulunduğundan bunlara kıyasla altın ve gümüşün değerindeki yükselme o kadar da göze çarpmayıp, hissedilmeyebilir.

İngiltere darphanesinde, kanuni ayarda bir libre ağırlıkta külçe gümüşten, içinde yine bir libre ağırlıkta tam ayar gümüş bulunan, altmış iki Şilin basılır. Demek ki, ons başına beş Şilin iki Peni, İngiltere'de gümüşün darphane fiyatı sayılmaktadır. Başka bir deyişle bu, tam ayar gümüş külçesine mukabil, darphanenin verdiği basılmış gümüş miktarıdır. Altın paranın ıslahından önce, çeşitli durumlarda, külçe halindeki tam ayar gümüşün onsunun piyasa fiyatı, beş Şilin dört Peni, beş Şilin beş Peni, beş Şilin altı Peni, beş Şilin yedi Peni, birçok defa da, beş Şilin sekiz Peni idi. Bununla beraber, en yaygın fiyatın beş Şilin yedi Peni olduğu anlaşılmaktadır. Altın paranın ıslahından beri, tam ayar gümüş külçesinin ons fiyatı, zaman zaman beş Şilin üç Peniye, beş Şilin dört Peniye, beş Şilin beş Peniye düşmüş; bu sonuncu fiyatı aştığı hemen hemen hiç olmamıştır. Altın paranın ıslahından beri külçe gümüşün piyasa fiyatı epey düşmüşse de, darphane fiyatı derecesine inmemiştir.

İngiltere parasında bulunan çeşitli metaller arasındaki oranda, bakır, gerçek değerinin çok üstünde tutulurken, gümüş değerinin biraz altında tutulmuştur. Avrupa piyasalarında, Fransa ve Hollanda sikkelerindeki bir ons has altın aşağı yukarı on dört ons saf gümüşle değişilir. Oysa İngiliz sikkesi halinde, aşağı yukarı on beş ons gümüşle, yani, Avrupa'da genel olarak biçilen değere göre ettiğinden daha fazla gümüş ile değişilir. Fakat nasıl ki İngiltere'de İngiliz sikkelerindeki bakırın yüksek fiyatı, çubuk halindeki bakırın fiyatını yükseltmiyorsa, İngiliz sikkesindeki düşük gümüş fiyatı da, külçe gümüşün fiyatını düşürmez. Çubuk halindeki bakırın gümüşe olan oranını muhafaza etmesindeki aynı sebepten dolayı, külçe gümüş, altına olan oranını hâlâ muhafaza etmektedir.

III. William'ın krallığı sırasında, gümüş paranın ıslahından sonra, gümüş külçesi fiyatı, darphane fiyatının biraz üstünde olmakta devam etmiştir. Bay Locke, bu yüksek fiyatı, gümüş külçe ihracına izin verilmesine, gümüş sikkenin ise yurt dışına çıkarılmasının yasak edilmesine yormaktadır. Onun söylediğine göre, bu ihraç izni, gümüş sikkeye olan talebi, gümüş külçeye olan talebin üstüne çıkarmıştır. Ancak her zamanki alışverişlerde kullanılmak üzere yurtiçinde gümüş paraya ihtiyacı olan kimseler, elbette, ihraç veya herhangi başka bir ihtiyaç için, gümüş külçe isteyen kimselerden çok fazladır. Şu anda, altın külçe ihracı için böyle bir izin, altın sikkenin dışarı çıkarılması üzerinde ise böyle bir yasak devam etmektedir. Ne var ki altın külçe fiyatı, darphane fiyatının altına düşmüştür. Fakat, şimdi olduğu gibi o zaman da, İngiliz sikkesinde gümüşe, altına oranla, düşük değer izafe edilmiştir. (O zaman da ıslaha muhtaç sayılmayan) altın sikke ise, şimdi olduğu gibi o zaman da, bütün paranın gerçek değerini belirliyordu. Gümüş paranın ıslahı, külçe gümüş fiyatını, o zaman darphane fiyatı düzeyine düşürmediği gibi, benzeri bir ıslahın, bunu bugün de düşürmesi pek ihtimal dâhilinde değildir.

Gümüş para da, altın gibi, yeniden kanuni ağırlığına mümkün olduğu kadar yaklaştırılsa, şimdiki orana göre, 1 Gine'nin, külçe halinde satın alabileceğinden fazla sikke gümüş ile değişilmesi ihtimali vardır. Gümüş sikke tam ayarlı ağırlıkta ola-

cağından, önce külçeyi altın sikke karşılığında satmak, sonra, bu altın parayı, aynı suretle eritilecek gümüş para mukabilinde mübadele etmek, bu takdirde kârlı olacaktır. Bu mahsuru ortadan kaldırmak için, bu iki metal arasında kurulmuş bulunan şimdiki oranda biraz değişiklik yapmak, yegâne çıkar yol olsa gerektir.

Sikke halindeki gümüş, şimdi, altına oranla ne derece düşük kabul ediliyorsa o kadar yüksek sayılacak olsa, bu mahsur belki azalırdı; yeter ki, aynı zamanda, gümüşün 1 Gine ufaklıktan fazlası için kanuni para hizmeti göremeyeceğine dair bir de hüküm çıkarılsın; aynen bakırın, 1 Şilin bozukluktan fazlası için kanuni olmaması gibi. Bu sayede hiçbir alacaklı, sikke halindeki gümüşe yüksek değer biçilmesinden dolayı aldatılmış olmaz; aynen şimdi, hiçbir alacaklının bakır paraya yüksek değer izafe edilmesinden dolayı aldatılmış olmadığı gibi. Bu yasal düzenleme yalnız bankacıların canını sıkacaktır. Başlarına üşüşüldüğü zaman, bunlar, bazen altı Penilik sikkelerle ödeme yaparak vakit kazanmaya çalışırlar. Bu düzenleme, onların acele tarafından ödemeyi atlatmak üzere bu itibar sarsıcı yola sapmalarını önleyecektir. Bunun sonucunda her zaman kasalarında şimdikinden çok nakit bulundurmak zorunda kalacaklardır. Bu, onlar için elbette büyük bir sıkıntı olmakla beraber, alacaklıları için aynı zamanda büyük bir güvencedir de.

Altının darphane fiyatı olan on yedi Lira on Şilin on buçuk Penide, bugünkü mükemmel altın paramızda bile, şüphesiz, bir onstan fazla tam ayar altın yoktur. Onun için de, bunun daha büyük miktarda tam ayar külçe altın satın almaması gerektiği düşünülebilir. Fakat basılmış altın, külçe altından kullanışlıdır. Sonra, İngiltere'de para basılması her ne kadar bedava ise de, külçe hâlinde darphaneye götürülen altının, üstünden birkaç hafta geçmeden, sahibinin eline para şeklinde geri geldiği olmaz. Bugün darphanenin işi başından aşkın olduğundan, paranın geri gelmesi için aylar geçmesi gerekir. Bu gecikme hafif bir vergi demek olup, basılmış altını, eşit miktardaki külçe altından biraz daha değerli kılar. İngiliz darphanesinde, gümüşe, altınla arasındaki gerçek orana göre değer verilse, gümüş sikkede hiçbir ıslahta bulunmaksızın, külçe gümüş fiyatı belki darphane fiyatının altına düşer. Çünkü, şimdiki yıpranmış silik gümüş paranın değeri bile, mukabilinde alınabileceği mükemmel altın paranın değeri ile düzenlenmektedir.

Hem altın, hem gümüş para basımı, üzerine konulacak ufak bir senyoraj veya vergi, bu para halindeki metallerin, eşit miktardaki külçelerine olan üstünlüğünü belki büsbütün artırır. Bu takdirde, basılmış olmak, sikke haline gelmiş metalin değerini bu ufak verginin büyüklüğü oranında yükseltecektir. Nitekim, aynı sebeple, biçimi, bir süs eşyasının değerini, o biçimin pahası oranında artırır. Sikkenin külçeye olan üstünlüğü, paranın eritilmesini önler; ihracını zorlaştırır. Kamu ile ilgili bir ihtiyaç dolayısıyla sikke ihracı gerekirse, kısa sürede bu sikkenin çoğu kendiliğinden yine memlekete döner. Memleket dışında sadece külçe ağırlığı üzerinden satılabilir. Yurtiçinde, o ağırlıktan fazlasını satın alır. Demek ki, onu tekrar memlekete sokmak kazançlı olur. Fransa'da para basımı üzerine konulmuş olan yüzde sekiz kadar bir senyoraj vardır. Fransız parası için, memleket dışına çıktığında yeniden kendiliğinden içeri girer, derler.

Altın ve gümüş külçenin pazar fiyatında zaman zaman olan dalgalanmalar, bü-

tün öteki eşya fiyatlarının benzeri dalgalanmalarında söz konusu olan sebeplerden ileri gelir. Bu metallerin denizde ve karada, çeşitli kazalar yüzünden sık sık kaybolmaları; yaldız, altın yaprağı, sırma ve işlemelerde devamlı israf edilmeleri; paralarda, süs eşyası işlerinde yıpranıp kopmaları; bütün bu fire ve çarçuru karşılamak için, maden ocakları bulunmayan memleketlerin hepsi tarafından sürekli kıymetli maden ithal edilmesini gerektirir. İthalâtçı tacirlerin, bütün öteki tacirler gibi, zaman zaman yaptıkları ithalatı muhtemel gördükleri talebe ellerinden geldiği kadar uydurmaya çalıştıklarını kabul edebiliriz. Bununla beraber, bütün dikkatlerine rağmen, talebin bazen ötesine geçer, bazen gerisinde kalırlar. İhtiyaçtan fazla külçe getirdikleri zaman, yeniden ihraç riski ve zahmetiyle karşılaşmaktansa, bazen, bunun bir kısmını alışılmış yahut ortalama fiyatın biraz aşağısına elden çıkarmaya razıdırlar. Yok, ihtiyaçtan az ithal etmişlerse, bu fiyattan biraz fazlasını elde ederler. Ancak, zaman zaman meydana gelen bütün bu dalgalanmalarla, altın veya gümüş külçenin piyasa fiyatı, hiç şaşmadan, istikrarlı bir şekilde birkaç yıl darphane fiyatının biraz üstünde yahut biraz altında devam edip giderse, emin olabiliriz ki, fiyatın bu sürekli ve değişmez yüksekliği yahut düşüklüğü, sikke durumundaki bir şeyin sonucudur. O şey, o sırada, belirli bir para miktarını, içinde bulunması gereken külçenin tam miktarından ya daha değerli, ya daha değersiz kılmaktadır. Sonucun istikrarlı ve şaşmaz oluşu, bunun sebebinde de, buna denk bir değişmezliği ve sürekliliği gerektirir.

Belirli bir memleketin herhangi bir zamanda ve yerde, parası, yürürlükteki sikkenin tam ayara az veya çok uygun olmasına, yani içinde bulunması gerekli saf altın veya saf gümüşün tam miktarını az veya çok kesin olarak ihtiva etmesine göre, az veya çok sağlıklı bir değer ölçüsüdür. Meselâ, İngiltere'de, kırk dört buçuk Gine'de tam bir libre ağırlığında kanuni ayarda altın, yahut on bir ons saf altın ile bir ons karışık altın bulunsa, İngiltere'nin altın sikkesi herhangi bir zamanda veya yerde, işin mahiyeti buna elverdiği oranda, malların gerçek değerinin tam bir ölçüsü olur. Ancak, sürtünüp aşınma dolayısıyla kırk dört buçuk Gine, genel olarak bir libreden az tam ayar altın içerse, fire bazı sikkelerde ötekilerden az olduğundan, değer ölçüsü, bütün öteki ağırlık ve ölçülerin çoğu kez maruz kaldıkları türden bir kararsızlığa uğramak ihtimali söz konusu olur. Bunların ayara tamı tamına uydukları nadir olduğundan, tacir, mallarının fiyatını elinden geldiği kadar bu ağırlık ve ölçülerin şu kadar olması gerektiğine göre değil, kendi tecrübesi ile ortalama olarak gerçekte ne kadar bulursa ona göre düzenler. Sikkedeki buna benzer bir uygunsuzluk yüzünden, malların fiyatı, aynı suretle, parada bulunması gereken saf altın veya gümüş miktarına göre değil, bunların ortalama olarak gerçekten içerdiği, tecrübe ile anlaşılan, miktar üzerinden düzenlenir.

Şu noktanın altını çizmek gerekir ki, malların para ile hesaplanan fiyatı deyince, sikkenin adını taşıdığı metal üzerinde durmaksızın, hep bu malların karşılığında satıldıkları saf altın veya gümüş miktarını anlıyorum. Meselâ, I. Edward zamanındaki altı Şilin sekiz Peniyi bugünkü Sterlin lirası ile para olarak bir fiyatta sayıyorum. Çünkü kestirebildiğimiz kadarıyla, bunun içinde aşağı yukarı aynı miktarda saf gümüş vardır.

VI. BÖLÜM
Malların Fiyatını Oluşturan Bileşenler Hakkında

Toplumun, sermaye birikiminden ve toprağın özel mülk haline getirilmesinden önceki o erken emekleme devresinde, çeşitli nesnelerin birbiriyle mübadele edilmesi yolunda bir kural sağlayabilecek tek şartın, bu şeyleri elde etmek için gerekli emek miktarları arasındaki oran olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ, avcılardan oluşan bir millet içerisinde, bir kunduzun öldürülmesi, çoğu zaman, bir alageyiğin öldürülmesi için gerekli emeğin iki misline mal oluyorsa, bir kunduz doğal olarak iki alageyikle değişilecek, veya iki alageyik değerinde olacaktır. Çoğu zaman iki günlük veya iki saatlik emeğin semeresi olan bir şeyin, yine çoğu zaman bir günlük veya bir saatlik emeğin hâsılası olan şeyin iki misli etmesi doğaldır.

Şayet bir tür emek bir diğerinden zorsa, aradaki bu fazla zorluk doğal olarak bir şekilde hesaba katılacak; birinin bir saatlik ürünü, çoğu defa, öteki tür emeğin iki saatlik ürünü ile değişilecektir.

Yahut, bir tür emek, olağanüstü el yatkınlığı ve beceri istiyorsa, insanların bu gibi kabiliyetlere karşı besledikleri saygı, doğal olarak, bunların ürününe de, bu ürünlere harcanan zamanın gerektirdiğinden daha fazla bir değer verecektir. Bu gibi hünerler, uzun uzadıya çalışma olmadan kolay kolay elde edilemez. Bunların ürünündeki üstün değer de, çoğu kez, bu hünerleri edinebilmek için harcanması gereken zaman ve emeğin makul bir telafisinden fazla bir şey olmayabilir. Toplumun ilerlemiş durumunda, fazla zorluk ve üstün maharetin karşılığı olarak emek ücretlerinde bu tür telafiler yapılır; toplumun en erken ve en kaba saba döneminde de muhtemelen aşağı yukarı aynı şey olmuş olmalıdır.

Bu durumda, emeğin mahsulünün tümü emekçinindir; herhangi bir eşyayı elde etmek veya üretmek için kullanılan emek miktarı da, genellikle onun satın alması, üzerinde hükmetmesi veya karşılığında değişilmesi gereken emek miktarını ayarlayabilecek yegâne şarttır.

Birtakım kimselerin elinde sermaye birikir birikmez, bunlardan bazısı doğal

olarak bu sermayeyi, -yaptıkları işin, yahut emeklerinin malzemeye kattığı değerin satışından kazanç elde etmek için- kendilerine malzeme ve geçim maddesi sağladıkları çalışkan kişileri işe koşmak üzere kullanır. Tamamlanan imalat para, emek veya başka mallar mukabilinde değişildiği zaman, malzeme bedeli ile işçi ücretlerinin ödenmesine yetecek olanın ötesinde ve üstünde, bu girişimle sermayeyi riske atmayı göze alan müteşebbise kâr olarak fazladan bir şey verilmesi gerekir. Böylece, işçilerin malzemeye katmış olduğu değer, bu durumda, iki kısma ayrılır. Bir kısmı ile onların işçiliği, öteki kısmı ile işverenin -peşin verdiği malzeme ile ücretlerden ibaret sermayenin tümü üzerinden- kârı ödenir. Onların yaptığını satmakla, sermayenin yeniden kendisine geri dönmesine yetecek olandan fazla bir şey beklemese, bu işçileri çalıştırmakta patronun menfaati olamazdı. Kârı ile sermayenin büyüklüğü arasında bir şekilde orantı bulunmadıkça da, küçük bir sermaye yerine büyüğünü kullanmakta çıkarı olamazdı.

Sermaye kârlarının, belki, farklı bir emek türü olarak teftiş ve yönetim için harcanan emeğin ücretine verilmiş başka bir ad olduğu düşünülebilir. Ancak bunlar ücretlerden bambaşka bir şey olup, büsbütün ayrı prensiplere göre düzenlenir; var olduğu farz edilen bu teftiş ve idare işinin miktarı, zorluğu veya mahareti ile bu ücretler arasında bir orantı bulunmaz. Bunları tamamen kullanılan sermayenin değeri tarafından düzenlenir; o sermayenin büyüklüğüne göre daha büyük veya daha küçük olurlar. Meselâ, diyelim ki, sanayide kullanılan alışılmış sermaye kârlarının, yılda yüzde on olduğu bir yerde, ayrı ayrı iki sanayi var. Bunlardan her birinde, yılda adam başına on beş Lira hesabıyla, yani her fabrikada yılda üç yüz Lira masraf edilerek, yirmi işçi çalıştırılıyor. Yine diyelim ki, bir tanesinde yılda işlenen kaba hammadde sadece yedi yüz Lira ederken, ötekindeki daha zarif maddeler ise yedi bin Lira tutuyor olsun. O zaman, bunların birinde yıllık olarak kullanılan sermaye ancak bin Lira tutarken ötekinde kullanılan sermaye yedi bin üç yüz lirayı bulacaktır. O halde, yüzde on hesabıyla, birinin müteşebbisi aşağı yukarı sadece yüz Lira yıllık kâr umacak, ötekininki ise aşağı yukarı yedi yüz otuz Lira kazanç bekleyecektir. Oysa kârları bu derece birbirinden faklı olmasına rağmen, bunların teftiş ve idare işi birbiriyle tamı tamına aynı veya hemen hemen eşit olabilir. Büyük fabrikaların çoğunda, bu çeşit iş hemen tümüyle bir başkâtibe emanet edilir. Bu teftiş ve idare işinin ne değerde olduğunu, onun ücreti gereği gibi ifade eder. Gerçi bu ücretler tespit edilirken çoğu zaman yalnız başkâtibin emeğine ve maharetine bakılmayıp, işinin gerektirdiği güven de göz önünde tutulur. Ama bu ücretlerle, başkâtibin yönetimini üstlendiği sermaye arasında düzenli bir orantı yoktur. Bu sermayenin sahibine gelince; kendisi bu suretle hemen bütün işi üstünden attığı halde, yine de kârı ile sermayesi arasında düzenli bir orantı bulunmasını bekler. Bundan dolayı, malların fiyatında, sermayenin kârı emeğin ücretinden büsbütün başka bir şey olup, tamamıyla farklı prensiplerle düzenlenen bir tamamlayıcı unsur teşkil eder.

Bu durumda, emeğin ürününün tümü her zaman işçiye ait olmaz. Çoğu defa, işçi bunu kendisini istihdam eden sermaye sahibi ile bölüşmek durumundadır. Bir malı elde etmek veya üretmek için genellikle harcanan emek miktarı da, bu malın çoğu

kez satın alması, hükmetmesi ya da mukabilinde değişilmesi gereken emek miktarını ayarlayabilen tek şart değildir. Önceden avans olarak o emeğin ücretlerini verip malzemelerini sağlamış bulunan sermayenin kârı için de ayrıca ilave bir miktara lüzum olacağı açıktır.

Bir memleketin arazisi baştanbaşa özel mülk haline geldi mi, bütün öteki insanlar gibi toprak sahipleri de ekmediklerini biçmeye bayılır, toprağın doğal ürünü için bile bir bedel isterler. Toprak orta malı iken, işçiye sadece devşirmek zahmetine mal olan ormandaki odun, tarladaki ot, yeryüzünde kendiliğinden biten bütün yemişler, şimdi artık kendisinin bile eline üzerlerine fazladan bir bedel binmiş olarak ulaşır. Artık bunları toplama izni için bir bedel ödemesi, emeği ile topladığının veya ürettiğinin bir kısmını toprak sahibine bırakması gerekir. Bu kısım, yahut -hepsi aynı kapıya çıkmak üzere- bu kısmın bedeli, toprak rantını vücuda getirir; ve de çoğu malların fiyatında üçüncü bir tamamlayıcı unsur teşkil eder.

Fiyatı meydana getiren çeşitli unsurların hepsinin gerçek değeri, dikkat edilmelidir ki, bunlardan her birinin satın alabileceği veya üzerinde hükmedebileceği emek miktarı ile ölçülür. Emek, fiyatın sadece emeğe dönüşen kısmının değerini ölçmekle kalmaz, aynı zamanda hem toprak rantına ve kâra dönüşen kısmının da değerini ölçer.

Her toplumda, her malın fiyatı eninde sonunda bu üç parçadan birine veya ötekine, yahut bunların hepsine birden dönüşür. Her gelişmiş toplumda ise malların büyük çoğunluğunun fiyatına bu parçaların her üçü de az çok tamamlayıcı birer unsur olarak girer.

Meselâ, tahıl fiyatında, bu kısımlardan biri toprak sahibinin rantını, bir başkası işçilerin ve ekini yetiştirmek için kullanılan çift hayvanlarının ücretlerini veya bakımını, üçüncüsü ise, çiftçinin kârını öder. Bu üç kısmın ya derhal, ya da eninde sonunda tahılın toplam fiyatını vücuda getirdiği anlaşılmaktadır. Çiftçinin demirbaşını yeniden yerine koymak, veya çift hayvanları ile öteki ziraat âletlerinin eskiyip yıpranmasını telafi etmek için, bir dördüncü kısmın gerekli olduğu da belki düşünülebilir. Ancak, meselâ saban çeken beygir gibi, bir tarım aracının bizzat fiyatının da söz konusu üç parçadan, -yani üstünde beygirin yetiştirilmiş olduğu arazinin toprak rantı, beslenmesi ve bakımı için harcanan emeğin bedeli ve gerek bu toprak rantını, gerekse bu emek ücretlerini peşin ödeyen çiftçinin kârından- oluştuğunu göz önünde bulundurmak lâzımdır. Her ne kadar tahıl fiyatı, böylelikle, beygirin bedelini ve bakımını ödeyebilse de, yine de tüm fiyat hâlâ, ya doğrudan doğruya ya da eninde sonunda, hep aynı üç kısma, yani toprak rantına, emeğe ve kâra dönüşür.

Un veya kırma fiyatında, tahıl fiyatına, değirmenci ile işçilerinin ücretlerini; ekmek fiyatında, fırıncının kârı ile işçilerinin ücretlerini; her ikisinin birden fiyatında ise, tahılı çiftçinin evinden değirmencinin evine, değirmencinin evinden de fırıncının evine kadar taşıma emeği ile bu emeğin ücretlerini peşin olarak verenlerin kârını hesaba katmak gerektir.

Keten fiyatı da, tahıl fiyatını meydana getiren aynı üç parçaya dönüşür. Keten bezinin fiyatında keten tarayıcısının, bükücünün, dokumacının, ağartıcının, vb. kişilerin ücretleri ile, bütün bunları çalıştıranların kârlarını da bu fiyata eklemek gerektir.

Herhangi bir malın imalat kısmı çoğaldıkça, fiyatın ücretlere ve kâra dönüşen kısmı, toprak rantına dönüşen kısmına oranla artmaya başlar. İmalat süreci ilerledikçe sadece kâr miktarı artmakla kalmaz, her sonraki kâr, bir önceki kârdan daha büyük olur; zira kârın içinden çıktığı sermaye sürekli büyümek durumundadır. Meselâ, dokumacıları istihdam eden sermaye, bükücüleri istihdam eden sermayeden muhakkak daha büyüktür. Çünkü bu, yalnız kârları ile birlikte o sermayeyi geri getirmekle kalmayıp, ayrıca dokumacı ücretlerini de öder; kârların da her zaman sermayeye az çok orantılı olması gerekir.

Bununla beraber, en ileri gitmiş toplumlarda, yalnız iki kısma, yani emek ücreti ile sermaye kârına dönüşen az sayıda mal da her zaman için vardır. Daha da az sayıda olmak üzere, fiyatı sırf emek ücretinden ibaret mallar da bulunur. Meselâ, denizden çıkan balığın fiyatının bir kısmı balıkçıların emeğini, öteki kısmı ise dalyanda işletilen sermayenin kârını öder. İlerde göstereceğimiz gibi, zaman zaman girdiği olursa da, toprak rantının bu fiyata dâhil olduğu pek nadirdir. Nehir balıklarında ise, hiç değilse Avrupa'nın çoğu yerinde, durum başka türlüdür. Somon balığı dalyanı için rant ödenir; her ne kadar buna toprak rantı denemez ise de, bu tıpkı ücret ve kâr gibi, bir somon balığı fiyatının bir parçasını teşkil eder. İskoçya'nın bazı yerlerinde, herkesin İskoç çakılı diye tanıdığı çeşitli renkli küçük taşları deniz kıyıları boyunca toplamayı iş edinmiş birtakım yoksul kimseler vardır. Bunlara, taşçının ödediği bedel, sırf emeklerinin ücretidir. Buna ne toprak rantı girer, ne de kâr.

Ancak, herhangi bir malın toplam fiyatı, eninde sonunda yine de bu üç kısımdan birine veya ötekine, yahut her üçüne birden dönüşmek zorundadır; zira toprak rantı verildikten, o malı yetiştirmek, imal etmek ve pazara ulaştırmakta kullanılan bütün emeğin bedeli ödendikten sonra, geriye her ne kalırsa, o kısım, muhakkak bir kimsenin kârı olmalıdır.

Ayrı ayrı ele alınınca, nasıl, her bir malın fiyatı veya mübadele değeri, bu üç parçadan birine veya ötekine yahut hepsine birden dönüşüyorsa; her memleketin yıllık emeğinin tüm hâsılasını vücuda getiren bütün malların fiyatı da, bir bütün olarak ele alındığında, ister istemez, söz konusu üç kısma dönüşmek; o memlekette yaşayan çeşitli kimseler arasında, ya bunların emeğinin ücreti, ya sermayesinin kârı, ya da topraklarının rantı olarak bölüşülmek durumundadır. Her toplumun emeği ile her yıl toplanan veya üretilenin tümü yahut bunun -aynı şey demek olan- toplam bedeli, toplumun çeşitli üyeleri arasında esasen bu tarzda bölüşülür. Ücretler, kâr ve rant, bütün gelirlerin olduğu kadar bütün mübadele değerinin de üç orijinal kaynağıdır. Bütün öteki gelirler, eninde sonunda, bu üç kaynağın birinden veya öbüründen çıkar.

Gelirini kendisine ait bir kaynaktan sağlayan her kim olursa, bu geliri ya emeğinden, ya sermayesinden, ya da toprağından elde eder. Emekten elde edilen gelire, üc-

ret denir. Yöneten veya istihdam eden kimsenin sermayeden elde ettiği gelire, kâr adı verilir. Kendi kullanmayıp da bunu bir başkasına ödünç veren kimsenin elde ettiğine faiz veya para kullanım hakkı denir. Bu, borç alanın, borç verene, paranın kullanılması ile eline geçen kâr etme fırsatı için ödediği karşılıktır. Doğal olarak bu kârın bir kısmı, riski göze alıp onu kullanmak zahmetine katlanan borçlunun; bir kısmı ise, bu kazanç fırsatını kendisine vermiş bulunan alacaklının olur. Paranın faizi daima türev bir gelirdir, paranın kullanılması ile elde edilen kazançtan ödenmediği zaman bir başka gelir kaynağından ödenmesi gerekir; belki borçlu birincinin faizini ödemek üzere ikinci bir borç sözleşmesine girişen bir müsrifse, o başka. Tamamıyla topraktan elde edilen gelire, toprak rantı denir ve bu toprak sahibine aittir. Çiftçinin geliri biraz emeğinden, biraz sermayesinden elde edilir. Onun için toprak, bu emeğin ücretini kazanıp bu sermayenin kârını sağlamak imkânını veren bir vasıtadan başka bir şey değildir. Bütün vergiler ve bunlara dayanan bütün gelirler, bütün aylıklar, emekli maaşları, her türlü senelik irat, eninde sonunda, bu üç orijinal gelir kaynağından elde edilir; ve de ya doğrudan doğruya veya dolaylı olarak, emek ücretleri, sermaye kârı veya toprak rantından ödenir.

Bu üç ayrı gelir türü farklı kimselere ait ise, bunları birbirinden ayırmak kolaydır. Ama aynı kimseye ait olursa, zaman zaman bunlar birbirine karıştırılır, en azından halkın dilinde.

Mülkünün bir kısmını kendisi ekip biçen bir adamın, ekip biçme masrafını çıkardıktan sonra, hem arazi sahibinin toprak rantını, hem de çiftçinin kârını kazanması gerekir. Öyle olmakla beraber, kazancının hepsine birden o, kâr adını verir. Böylelikle hiç değilse gelişigüzel konuşurken, toprak rantını kâr ile karıştırmış olur. Kuzey Amerika ile Batı Hint Adaları'nda bizim çiftlik işletenlerimizin çoğunun durumu böyledir. Bunlardan çoğu, kendi mülkünü işletir. Böyle olduğu için de, bir çiftliğin toprak rantını duyduğumuz pek olmaz da, sık sık kârını duyarız.

Sıradan çiftçilerin çiftliklerindeki genel faaliyetleri idare için kâhya (gözetimci) kullandığı pek sık olmaz. Genellikle saban, tırmık vb. kullanarak bizzat kendileri de çalışırlar. Şu halde, toprak rantı çıktıktan sonra, geride kalan mahsul, sadece tarımda kullandıkları sermayeyi normal kârı ile birlikte yeniden kendilerine geri getirmekle kalmayıp, bunların hem işçi hem kâhya sıfatı ile almaları gereken ücretleri de ödemelidir. Bununla beraber, toprak rantı ödenip sermaye yerine konduktan sonra arta kalana, kâr adı verilmektedir. Halbuki bunun bir kısmını, açıkçası, ücret teşkil etmektedir. Çiftçi, bu ücretleri tasarruf etmekle, ister istemez, kendisi kazanmış olur. Demek ki, bu durumda, ücretler kâr ile karıştırılmış olmaktadır.

Hem malzeme satın almaya hem de ürettiğini pazara götürünceye kadar geçinmeye yetecek sermayesi bulunan bağımsız bir imalatçı, bir usta emrinde çalışan gündelikçinin ücretlerini de, gündelikçinin yaptığını satmakla o ustanın elde edeceği kârı da, kazanmış olmalıdır. Bununla beraber, o kişinin bütün kazancına çoğunlukla kâr denir. Burada da, ücretler ile kâr birbirine karıştırılmış olmaktadır.

Bahçesini kendi eliyle işleyen bir bahçıvan, birbirinden ayrı üç vasfı; mal sahibi, çiftçi ve işçi vasfını, kendi şahsında birleştirmiş olur. Böylece, yetiştirdiği mahsul ona birincinin rantını, ikincinin kârını, üçüncünün ise ücretini ödemelidir. Ancak, bunun tümü birden, genellikle onun emeğinin kazancı sayılır. Bu durumda hem toprak rantı hem de kâr, ücretle birbirine karıştırılmaktadır.

Çoğuna toprak rantı ile kâr büyük ölçüde katıldığı için, medeni bir memlekette, bütün mübadele değerinin yalnızca ücretten kaynaklandığı pek az mal vardır. Onun için, memleket emeğinin yıllık ürünü, bu ürünü yetiştirip hazırlamak ve pazara getirmek için kullanılmış olan emekten çok daha fazla emeği satın almaya, veya ona hükmedebilmeye her zaman yetecektir. Toplum, her yıl satın alabileceği emeğin hepsini her yıl kullansa, yıldan yıla bu emek miktarı çok artacağından, art arda gelen yılların her birinin mahsulü bir önceki yıldan çok daha büyük değerde olacaktır. Ancak, yıllık üretiminin tümünün çalışan kimseleri beslemek için kullanıldığı bir memleket yoktur. Her yerde bunun büyük bir kısmını işsiz güçsüz takımı tüketir. Her yıl, halkın bu iki ayrı tabakası arasında bölüşüldüğü farklı oranlara bağlı olarak bu üretimin normal yahut ortalama değeri her yıl ya çoğalmak, ya azalmak, ya yıldan yıla aynı kalmak durumundadır.

VII. BÖLÜM
Malların Doğal Fiyatı ve Piyasa Fiyatı Hakkında

Her toplumda veya her çevrede, emeğin yahut sermayenin, her farklı kullanılışında, gerek ücret gerekse kâr için, ortalama veya âdet olmuş bir oran vardır. Bundan sonra göstereceğimiz gibi, bu oran, biraz toplumun içinde bulunduğu genel şartlar, yani onun zenginliği veya yoksulluğu; ilerleyen, yerinde sayan yahut gerileyen durumu; biraz da, her işin kendine has olan niteliği tarafından belirlenir.

Benzer şekilde, her toplumda veya her yörede, ileride göstereceğimiz üzere, yine biraz toprağın bulunduğu çevre yahut semtin genel şartları, biraz da, toprağın doğal veya ıslah edilmiş verimliliği tarafından belirlenen, ortalama veya âdet olmuş bir toprak rantı oranı vardır.

Bu alışılmış veya ortalama oranlara, genellikle hüküm sürdükleri zaman ve yerde, ücretlerin, kârın ve rantın doğal oranı denebilir.

Herhangi bir malın fiyatı, toprak rantını, emek ücretlerini ve o malı yetiştirip hazırlayarak pazara iletmek için kullanılan sermayenin kârını, doğal oranlarına göre ödemeye yetecek olan miktardan ne az ne de çok ise, bu mal bu takdirde doğal denebilecek fiyatından satılmaktadır.

O zaman, o mal ne ediyorsa, yahut onu pazara getirene gerçekten kaça mal oluyorsa, tamı tamına o kadara satılmaktadır. Çünkü, günlük dilde bir malın başlıca maliyeti adını alan şeyde, gerçi onu yeniden satacak olanın kârı yoktur ama, o kimse, o malı, o çevredeki normal kâr haddini kendisine sağlamayan bir fiyata satarsa, bu ticarette açıkça zarara uğrar; zira sermayesini bir başka işte kullansa bu kârı elde edebilecekti. Üstelik, kârı o kimsenin geliri, yani geçineceği kaynağın ta kendisidir. Malları hazırlayıp pazara iletinceye kadar, bu kimse, işçilerine ücretlerini yahut geçinecekleri şeyleri peşin verdiği gibi, aynı suretle, kendisine de, öz geçimini peşin olarak sağlar. Bu nafaka, genel olarak, mallarının satılmasından makul şekilde bekleyebileceği kâra uygun olur. Şu halde, o mallar, bu kârı sağlamazsa, kendisine gerçekten mal oldukları gayet isabetle söylenebilecek kadar bir şey getirmemişler demektir.

Bundan dolayı, kendisine bu kârı bırakan fiyat, her zaman için, bir satıcının bazen malını bırakabileceği en düşük fiyat olmamakla beraber, bu, hiç değilse, tam

özgürlüğün olduğu yahut her istedikçe elindekini takas edebildiği yerde, bunu hatırı sayılır bir zaman için satması ihtimali olan en düşük fiyattır.

Herhangi bir malın genellikle fiilen satıldığı fiyata, piyasa fiyatı denir. Bu fiyat onun doğal fiyatının üstünde, altında, ya da onunla tam olarak aynı olabilir.

Her bir malın piyasa fiyatı; gerçekten pazara getirilen miktar ile, o malın doğal fiyatını yahut onu oraya iletmek için ödenmesi gerekli toprak rantının, emeğin ve kârın tüm değerini ödemeye hazır olanların talebi arasındaki orantıyla belirlenir. Bu kimselere, efektif (etkili) talepçiler; bunların isteklerine de, eşyayı pazara çekmeye yettiğine göre, efektif talep adı verilebilir. Bu, mutlak talepten farklıdır. Pek yoksul bir adamın da, bir bakıma, altı atlı bir araba talebi olduğu söylenebilir; kendisi buna sahip olmayı arzu edebilir. Ancak, arzusu yerine gelsin diye, o mal hiçbir zaman pazara getirilemeyeceği için, onunkisi, efektif bir talep değildir.

Bir malın pazara getirilmiş olan miktarı efektif talebin altında kalırsa, o malı oraya iletmek için verilmesi gerekli toprak rantının, emek ücreti ve kârın tüm tutarını ödemeye hazır bulunanların hepsi, istedikleri miktarla donatılamaz. Büsbütün onsuz kalmaktansa, bunlardan kimisi, daha fazla para vermeye razı olacaktır. Bunlar arasında, derhal bir rekabet baş gösterecek; mal noksanlığının büyüklüğü veya yarışa katılanlardaki zenginliğin ya da kontrolsüz hevesin rekabeti kızıştırması oranında, pazar fiyatı, az çok doğal fiyatın üstüne çıkacaktır. Aynı eksiklik, eşyanın elde edilmesinin kendileri için ne kadar önemli oluşuna bağlı olarak, servet ve şatafatça eşit durumdaki rakipler arasında da genel olarak az veya çok canlı bir rekabet doğurur. Bir şehrin kuşatılması veya kıtlık sırasında hayat için zorunlu maddelerin ateş pahası olması işte bundan ileri gelir.

Pazara iletilen miktar, efektif talebi aştığı zaman, bunun hepsi, o miktarın oraya getirilmesi için verilmesi gerekli toprak rantı, ücretler ve kârın toplam tutarını ödemeye razı olanlara satılmaz. Bir kısmının da, daha az para vermek isteyenlere satılması gerekir. Bu kimselerin o kısma verdiği düşük fiyat, ister istemez hepsinin birden fiyatını düşürür. O zaman, bu fazlanın büyüklüğünün, satıcı rekabetini az çok artırmasına ve malı derhal elden çıkarmanın kendileri için öneminin az ya da çok oluşuna göre, pazar fiyatı, az çok doğal fiyatın altına düşer. Aynı fazlalık, dayanıklı bir maldan ziyade bozulur bir malın getirilmesinde; meselâ hurda demirden ziyade portakal ithalinde çok daha büyük bir rekabet doğurur.

Pazara iletilen miktar, efektif talebi tamı tamına karşılamaya yetip artmayacak kadar olduğu zaman, pazar fiyatı, ya tamı tamına doğal fiyatın aynısı, ya da kestirilebildiği ölçüde ona çok yakın olur. Eldeki miktarın tümü bu fiyata elden çıkarılabilir; daha yüksek fiyata satılamaz. Aralarındaki rekabet, çeşitli satıcıları, bu fiyatı kabule zorlar; ama ondan azını kabule zorlamaz.

Pazara çıkarılan her malın miktarı, kendini, doğal olarak, efektif talebe uydurur. Miktarın efektif talebi aşmaması; toprağını, emeğini veya sermayesini bir malı pazara iletmek için kullananların hepsinin menfaatine; bu miktarın, o talebin aşa-

ğısına hiç düşmemesi de, bütün öteki kimselerin menfaatinedir.

Miktar herhangi bir zamanda efektif talebi aşacak olursa, fiyatını meydana getiren parçalardan bazısına doğal fiyatından daha aşağı bedel ödemek gerekir. Şayet bu parça, toprak rantı ise, toprak sahiplerinin menfaati, onları, topraklarının bir kısmını derhal bu işten geri çekme yönünde harekete geçirir. Şayet bu parça ücretler veya kâr ise, birinci durumda işçilerin menfaati; ikinci durumda işverenlerin menfaati, onları, emeklerinin veya sermayelerinin bir kısmını bu işten geri çekmeye sürükler. Çok geçmeden, pazara getirilen miktar, efektif talebi karşılamaya yetecek olandan daha fazla olmayacaktır. Malın fiyatının bütün parçaları doğal oranlarına yükselecek, toplam fiyat da doğal fiyatı bulacaktır.

Bunun tersine, pazara iletilen miktar herhangi bir zamanda efektif talebin altına düşerse, fiyatını meydana getiren parçalardan bazılarının doğal hadlerinin üstüne yükselmesi gerekir. Şayet bu parça toprak rantı ise, bütün öteki toprak sahiplerinin çıkarı, onları, doğal olarak bu malın yetiştirilmesi için daha çok toprak hazırlamaya sevk eder. Şayet bu parça, ücretler veya kâr ise, bütün öteki işçilerle satıcıların menfaati, kendilerini, çok geçmeden, o malı hazırlayıp pazara getirmek için daha fazla emek ve sermaye kullanmaya sevk eder. Kısa zamanda, oraya iletilen miktar, efektif talebi karşılamaya yetecek kadar olacaktır. Fiyatının bütün o farklı unsurları, çok geçmeden, doğal oranlarına düşecek, toplam fiyat da alçalarak doğal fiyatını bulacaktır.

Öyle ise, denebilir ki, doğal fiyat, bütün mal fiyatlarının devamlı etrafında dönüp dolaştıkları, merkezî fiyattır. Çeşitli arızalar, bazen onları bu fiyatın epey yukarısında, askıda tutabilir; bazen de, bu fiyatın oldukça aşağısına bile inmeye zorlayabilir. Ancak, onları bu dinginlik ve süreklilik merkezine yerleşmekten alıkoyan engeller ne olursa olsun, fiyatlar sürekli oraya doğru yönelirler.

Bir malı pazara iletmek için, yıllık olarak harcanan çabanın toplam miktarı, böylece doğal olarak kendini efektif talebe uydurur. Doğal olarak hep, tam da talebi karşılamaya yetecek kadar miktarı oraya getirmek amacını güder, daha fazlasını değil.

Ancak, bazı işlerde aynı miktar çalışma, farklı yıllarda oldukça farklı miktarlarda mal ürettiği halde, öteki bazı işlerde hep aynı, veya aşağı yukarı aynı, miktarı hâsıl eder. Çeşitli yıllarda, tarımda çalışan aynı sayıda işçi, çok farklı miktarlarda ekin, şarap, yağ, şerbetçiotu vb. üretir. Ancak, aynı sayıdaki iplikçi ve dokumacı, her yıl aynı, veya aşağı yukarı aynı, miktar pamuklu ve yünlü kumaş çıkarır. Bir sektörde herhangi bir şekilde efektif talebe uyabilecek olan, sadece bu sektörün ortalama ürünüdür. Fiilen elde edilen ürün ise, ortalama üründen bir bakarsınız çok fazla, bir bakarsınız çok az olduğundan, pazara iletilen mal miktarı, efektif talebi kâh epey aşar, kâh bunun oldukça altında kalır. Demek ki, talep aynı kalsa bile, bu malların pazar fiyatı büyük dalgalanmalara uğrar; bazen doğal fiyatlarının epeyce aşağısına düşerken, bazen hayli üstüne çıkarlar. Başka bir endüstride, eşit miktarlardaki emeğin hâsılası hep aynı, veya aşağı yukarı aynı olduğundan, efektif talebe daha

tamı tamına uyabilir. Onun için, bu talep aynı kaldıkça, malların pazar fiyatının da aynı kalması; doğal fiyatla ya büsbütün aynı olması, veya kestirilebildiği ölçüde aynı olması ihtimal dâhilindedir. Pamuklu ve yünlü fiyatının, tahıl fiyatı kadar sık ve o derece büyük değişikliklere uğramadığını, herkes tecrübesiyle bilir. Birinci tür malın fiyatı, sadece talepteki değişikliklerle değişir. Ötekinin fiyatı ise yalnız talepteki değişmelerden dolayı değişmekle kalmayıp, talebi karşılamak üzere malın pazara iletilen miktarındaki çok daha büyük ve sık olan değişikliklerle de değişir.

Bir malın pazar fiyatındaki arızi ve geçici dalgalanmalar, genellikle, o mal fiyatının ücretler ile kâra dönüşen parçalarına isabet eder. Toprak rantına dönüşen kısım, bunlardan daha az etkilenir. Bu dalgalanmaların parasal değeri sabit bir toprak rantının ne oranına en ufak bir etkisi olur, ne de değerine. İşlenmemiş mahsulün belirli bir oranından veya belirli bir miktarından oluşan bir toprak rantının yıllık tutarı, o işlenmemiş hâsılanın pazar fiyatındaki arızi veya geçici bütün dalgalanmalardan şüphesiz etkilenir; ama, yıllık haddi itibariyle, bunlardan pek etkilendiği olmaz. Kira sözleşmesinin şartları kararlaştırılırken, toprak sahibi ile çiftçi, bu haddi ellerinden geldiği kadar, ürünün geçici ve arızi fiyatına göre değil, ortalama ve âdet olmuş fiyatına göre ayarlamaya çalışırlar.

Bu gibi dalgalanmalar, pazarın malla veya emekle, yani yapılmış işle veya yapılacak işle dolup taşmasına, yahut bunların pazarda eksik olmasına göre, ücretin yahut kârın gerek tutarına, gerekse haddine tesir eder. Herkesin tuttuğu bir yas, (böyle zamanlarda piyasadaki arz miktarı hemen her zaman kıt olan) siyah kumaşın fiyatını yükseltir; elinde bu kumaştan hatırı sayılır miktarda bulunan tacirlerin kârlarını arttırır. Bunun, kumaş dokuyanların ücretleri üzerinde bir etkisi olmaz. Pazarda az bulunan şey, emek -yani yapılacak iş- değil, mallardır - yani yapılmış bitmiş iştir. Bu durum, gündelikçi terzilerin ücretlerini yükseltir. Burada piyasada emek yetersizliği vardır. Emeğin ziyadesine, yani iş görmenin bulunabileceğinden fazlasına yönelik efektif bir talep vardır. Bu yas, renkli ipeklilerle renkli kumaşların fiyatını düşürür. Böylelikle, ellerinde bunlardan fazlaca bulunan tacirlerin kârlarını azaltır. Atı ay, belki bir yıl için talebi kalmayan bu gibi malların hazırlanmasında çalıştırılan işçilerin ücretlerini düşürür. Bu bakımdan pazar, gerek mal gerekse emek itibariyle dolup taşmaktadır.

Fakat her ne kadar her bir malın piyasa fiyatı bu şekilde sürekli bir çekimle, deyim yerindeyse, doğal fiyata doğru yönelirse de, yine de bazen birtakım arızalar, bazen doğal sebepler, bazen de belirli zabıta düzenlemeleri, birçok mallarda, piyasa fiyatını uzun zaman doğal fiyatın epey üstünde tutabilir.

Efektif talepteki bir artış sonucu belirli bir malın fiyatı doğal fiyatın epey üstüne çıktığı zaman, o pazara mal temin etmek için sermayelerini kullananlar, genel olarak bu değişikliği gizli tutmaya dikkat ederler. Şayet bu durumu herkes bilecek olsaydı, bunların büyük kârı, sermayelerini aynı yolda kullanmak üzere nice yeni rakipleri gayrete getirirdi. O kadar ki, efektif talep tamamıyla karşılanmış olacağından, piyasa fiyatı çok geçmeden doğal fiyat seviyesine, hatta belki bir müddet bunun bile altına

düşerdi. Şayet pazar, oraya mal arz edenlerin oturduğu yerden çok uzakta ise, bu kimseler sırlarını bazen yıllarca saklayabilir; bütün bu süre zarfında ortaya yeni rakipler çıkmaksızın olağanüstü kârların tadını çıkarabilirler. Ancak, şunu teslim etmek gerekir ki, bu gibi sırların uzun süre saklanabildiği pek olmaz; olağanüstü kârın ise, ancak sır saklandığı kadar ömrü vardır.

İmalat sanayisindeki sırlar, ticaret sırlarından daha uzun süre saklanabilme özelliğine sahiptir. Yaygın olarak kullanılan maddelerin yarı fiyatına mal olan maddelerle belirli bir boyayı üretmenin yolunu bulan bir boyacı, iyi idare etmekle, bu buluşunun semeresinden ömrü boyunca faydalanabilir; hatta bunu çocuklarına miras bile bırakabilir. Bu kimsenin olağanüstü kazancı, özel emeği için kendisine ödenen yüksek bedelden ileri gelir. Bu kazanç, tamamen o emeğin dolgun ücretlerinden ibarettir. Fakat sermaye stokunun her kısmı üstünde tekrarlandığı ve ücretin toplam tutarı ile bu sermaye arasında düzgün bir orantı bulunduğu için, buna yaygın olarak sermaye stokunun olağanüstü kârı gözüyle bakılır.

Piyasa fiyatındaki bu gibi artışlar, açıkçası, tesiri bazen yıllarca sürebilen belirli arızaların sonucudur.

Bazı doğal üretimler, toprak ve yer bakımından öyle bir farklılık ister ki, büyük bir memlekette bunların yetiştirilmesine elverişli olanca arazi, efektif talebi karşılamaya yetmeyebilir. Böylece, pazara getirilen toplam miktar, yetiştirildikleri arazinin toprak rantını, emeğin ücretlerini, bu miktarın hazırlanıp pazara getirilmesi için kullanılan sermaye stoku kârlarını doğal oranlarına göre ödemeye yetenden daha fazlasını vermeye razı olanlara teslim edilebilir. Bu gibi mallar, yüzyıllar boyunca bu yüksek fiyata satılmaya devam edebilir. Bu fiyatın toprak rantına dönüşen kısmı, bu durumda, genel olarak doğal oranın üstünde para verilen kısımdır. Kendine has, uygun bir toprağı ve yeri olan bazı Fransa bağlarının toprak rantı gibi, eşi bulunmaz makbul ürünler verebilen arazinin toprak rantı ile, o yörede bulunan eşit derecede bitek ve iyi işlenmiş başka arazilerin toprak rantı arasında, düzgün bir orantı yoktur. Aksine, bu gibi malları pazara iletmek için kullanılan emeğin ücretleri ile sermayenin kârlarının, yakın civardaki başka işlerdeki emek ücretleri ve sermaye kârları ile aralarında bulunan doğal oranın dışına çıktığı pek nadirdir.

Piyasa fiyatındaki bu gibi artışlar, açıktır ki, efektif talebin tam olarak karşılanmasına hiçbir zaman meydan vermeme ihtimali bulunan, bu nedenle de etkisi sürekli devam edebilecek doğal sebeplerin sonucudur.

Bir kimseye veya bir ticaret şirketine verilen bir tekelin, tıpkı ticaret veya sanayideki bir sır gibi etkisi vardır. Tekelciler, pazarda her zaman ihtiyaca yetecek olanın altında mal bulundurup, hiçbir zaman efektif talebi tamı tamına karşılamamak suretiyle, mallarını doğal fiyatın çok üstünde satar; ister ücretlerden, ister kârlardan teşekkül etsin, kazançlarını da, doğal hadlerinin çok yukarısına yükseltirler.

Tekel fiyatı, elde edilebilecek fiyatın hep en yükseğidir. Bunun aksine doğal fiyat, yahut serbest rekabetten doğan fiyat, her defasında öyle olmasa bile, uzunca bir süre

içinde alınabilecek fiyatın en düşük olanıdır. Birisi, her zaman için, alıcılardan sızdırılabilecek olanın, yahut, bunların vermeye razı oldukları sanılan fiyatın, en yükseğidir. Öteki ise, satıcıların, bir yandan ticaretlerine de devam etmek üzere, çoğu kez yetinebilecek oldukları bedelin en aşağısıdır.

Loncaların tekelci imtiyazlarında, çıraklık tüzüklerinde, belirli işlerdeki rekabeti oralara normalde girmesi muhtemel bulunanlardan daha az kimse arasında geçerli kılacak şekilde sınırlandıran bütün kanunlarda da, daha küçük ölçüde de olsa, aynı eğilim vardır. Bunlar, dal budak salmış cinsten tekeller olup, çoğu defa, yüzyıllar boyunca ve iş sınıflarının tümünde birtakım malların piyasa fiyatını doğal fiyatın üstünde sürdürüp gidebilir; o işlerde kullanılan emek ücretlerini de, sermaye kârlarını da, doğal hadlerinin az çok üstünde tutabilirler.

Piyasa fiyatındaki bu gibi artışlar, bunlara meydan veren zabıta düzenlemeleri devam ettiği sürece, sürüp gidebilirler.

Herhangi bir malın piyasa fiyatı, doğal fiyatın üstünde kalmakta uzun zaman devam edebilirse de, uzun müddet bunun altında kalabildiği pek olmaz. Fiyatın hangi parçasına doğal oranın altında bedel ödenmiş olursa olsun, bu durumun çıkarına dokunduğu kimseler, uğradıkları kaybı derhal sezip, pazara iletilecek miktarın çok geçmeden efektif talebi karşılamaya yetenden fazla olmamasını sağlayacak kadar toprağı veya emeği, yahut sermaye stokunu, hemen bu işten geri çekerler. Böylelikle piyasa fiyatı çok geçmeden doğal fiyat seviyesine yükselir. En azından tam serbestiyet bulunan yerlerde durum budur.

Bir sanayi iyi kazanırken, işçi ücretlerini doğal oranın epey üstüne çıkarmak imkânını veren çıraklık tüzükleri ile öteki lonca kanunları, işler bozulunca, işçiyi bazen bu ücretleri o oranın epey aşağısına indirmek zorunda bırakır. Bu tüzükler birinci durumda birçok kişiyi, söz konusu işçinin çalıştığı mesleğin dışında bırakırken, ötekinde, aynı sebeple, o işçiyi birçok istihdam alanının dışında bırakır. Bununla beraber, bu gibi tüzüklerin işçi ücretlerini doğal haddinin aşağısına düşürmedeki etkisi, o ücretleri yükseltirken olduğu kadar sürekli değildir. Bunların bir taraftaki tesiri yüzyıllarca sürüp gidebilir; ötekindeki ise, işler yolunda gittiği sırada o zanaat için yetiştirilen birkaç işçinin ömründen fazla süremez. Bunlar ortadan çekildikten sonra, o zanaat için yetiştirilenlerin sayısı, tabiatıyla, efektif talebe uygun olacaktır. Herhangi bir işte, ücretleri veya kârları, nesiller boyunca doğal hadlerinin altında baskıda tutabilmek için inzibat kuvvetlerinin Hindistan veya eski Mısır'daki kadar sert olması gerekir. (Oralarda, dinî bir prensip gereğince, her kişi kendi baba mesleğine girmek zorunda olup, bunu bir başka işle değiştirirse kutsal varlıklara karşı en korkunç saygısızlığı işlemiş sayılırdı.)

Malların piyasa fiyatının, doğal fiyatından bu arızi veya sürekli sapmalarına dair söylenmesi gerekenler şimdilik bu kadardır sanıyorum.

Doğal fiyatın kendisi, kendisini teşkil eden ücret, kâr ve toprak rantı unsurlarından her birinin doğal oranına göre değişir. Bu oran ise, toplumun içinde bulun-

duğu şartlara göre, zenginliğine ya da yoksulluğuna, ilerleyen, yerinde sayan veya gerileyen durumuna göre, her toplumda değişir. Bu farklı değişmelerin sebeplerini, elimden geldiği kadar kapsamlı ve açık olarak, gelecek dört bölümde açıklamaya çalışacağım.

İlkin, ücret haddini doğal olarak belirleyen şartların neler olduğunu, bu şartların toplumun zenginliğinden veya yoksulluğundan; ilerleyen, yerinde sayan veya gerileyen durumundan nasıl etkilendiğini anlatmaya çalışacağım.

İkinci olarak, kâr haddini doğal olarak belirleyen şartların neler olduğunu; toplumun durumundaki benzer değişikliklerin de bu şartları nasıl etkilediğini göstermeye çalışacağım.

Para ile ödenen ücretler ve kâr, emeğin ve sermaye stokunun çeşitli kullanışlarında çok farklı olmakla beraber, gerek emeğin çeşitli kullanımlarında para ile ödenen ücretler arasında, gerekse sermayenin bütün o farklı kullanımlarında para ile ödenen kârlar arasında, çoğu kez belirli bir oran oluştuğu anlaşılmaktadır. İleride görüleceği gibi, bu oran biraz farklı işlerin mahiyetine, biraz da bu işlerin görüldüğü toplumun çeşitli kanunlarıyla siyasetine bağlı bulunmaktadır. Fakat birçok bakımdan toplumun kanunlarıyla siyasetine bağlı olduğu halde, bu oran, toplumun zenginlik yahut yoksulluğundan; ilerleyen, yerinde sayan veya gerileyen durumundan çok az etkilenmişe benzemektedir. Aksine, bütün bu farklı durumlarda, bu oranın, tamamen veya aşağı yukarı aynı kaldığı anlaşılmaktadır. Üçüncü olarak bu oranı ayarlayan çeşitli şartların hepsini açıklamaya çalışacağım.

Dördüncü ve son olarak, toprak rantını düzenleyen, toprağın yetiştirdiği maddelerin gerçek fiyatını yükselten veya düşüren şartların neler olduğunu göstermeye çalışacağım.

VIII. BÖLÜM
Emek (İşgücü) Ücretleri Hakkında

Emeğin ürünü, emeğin doğal ödülünü, yani ücretini teşkil eder.

Toprağın mülk edinilip, sermayenin birikmesinden önceki o ilk baştaki durumda, emeğin tüm ürünü işçiye ait olur. Kendisiyle ortaklık edecek ne toprak sahibi vardır, ne de efendisi.

Bu durum öylece sürüp gitmiş olsaydı, emeğin üretici kuvvetlerinde işbölümünün sebep olduğu tüm o gelişmeler ücretleri arttırırdı. Her şey gitgide ucuzlamış olurdu. Her şey daha az emekle üretilir; eşit miktarlarda emekten hâsıl olan mallar, bu durumda doğal olarak birbirleriyle değişileceği için, yine, daha az emeğin hâsılasıyla satın alınırdı.

Ancak, gerçekte her şey ucuzlamakla beraber, görünürde birçok şey eskisinden daha pahalı olabilir, veya başka malların daha büyük miktarıyla değişilebilirdi. Meselâ, diyelim ki, çoğu işlerde, emeğin üretici güçleri on kat gelişmiş, yani, şimdi bir günlük emek eskiden olduğunun on katını üretebiliyor olsun. Başka bir işte ise bu güçler ancak iki kat bir gelişme göstermiş; yani, bir günlük emek, eskisinin iki misli iş çıkarabiliyor olsun. Çoğu işlerdeki bir günlük emek ürünü, bu ikinci işteki bir günlük emeğin hâsılası ile değişilince, onlarda aslında mevcut iş miktarının on katı, bunda aslında mevcut iş miktarının ancak iki mislini satın alacaktır. Bu yüzden, onun belirli bir miktarı, meselâ bir libresi, eskisinden beş kat pahalı imiş gibi gelecektir. Oysa gerçekte eskisinden iki kat ucuzdur. Gerçi, onu satın almak için beş misli başka çeşit mal vermek gerekmiştir. Ama artık, onu satın almak veya üretmek için eskisinin sadece yarısı kadar emeğe lüzum olacaktır. Demek ki elde edilmesi eskisine kıyasla iki misli kolaydır.

Ancak, işçinin emeğinin tüm hâsılasından faydalandığı bu ilk başlangıçtaki durum, toprak mülkiyeti ve sermaye birikimi başladıktan sonra artık devam edememiştir. Dolayısıyla, emeğin üretici güçlerindeki önemli iyileştirmeler ortaya çıkmadan çok önce bu durum sona ermişti. Bu nedenle de –şayet bu durum devam etseydi- emeğin ödülü veya ücretleri üzerindeki etkileri neler olabilirdi diye daha fazla izini sürmenin anlamı yoktur.

Toprak özel mülk haline gelir gelmez, mal sahibi, işçinin orada yetiştirebildiği veya devşirebildiği ürünün hemen hepsinden pay ister. Arazi sahibinin toprak rantı,

toprak üzerinde kullanılan emeğin hâsılasından ilk kırpılan şeydir.

Toprağı işleyen kişinin, hasadı kaldırıncaya kadar geçinecek pek bir şeyinin olması nadirattandır. Nafakasını ona genellikle bir efendi, yani kendisini çalıştıran çiftçi, sermayeden peşin olarak verir. İşçinin emek ürününe ortak olmadıkça, yahut sermayesi eline bir kârla birlikte yerine konmadıkça, çiftçi, işçiyi kullanmakta bir menfaat görmez. Bu kâr ise, toprakta kullanılan emeğin hâsılası üzerinden ikinci bir kırpma teşkil eder.

Hemen bütün öteki emeklerin hâsılası da buna benzer kâr kırpmalarına uğrar. Bütün küçük zanaatlarda ve bütün imalat sanayisinde, işçilerin çoğu, iş tamam oluncaya kadar işlerinin malzemelerini ve ücretleriyle nafakalarını kendilerine peşin olarak verecek bir patrona muhtaçtır. İşçilerin emeğinin ürününe, yani kendisine verilen malzemelere emeğin kattığı değerin bir kısmına, usta ortak olur. İşte bu pay da, onun kârını teşkil eder.

Esasen, bazen kendi başına çalışan tek bir işçinin, hem işleyeceği maddeyi satın almasına, hem iş tamamlanıncaya kadar geçinmesine yetecek sermaye stoku bulunduğu olur. Kendisi hem usta, hem işçidir; dolayısıyla da emeğinin tüm hâsılasından yahut işlediği maddeye emeğinin kattığı değerin tümünden faydalanır. Bu değer, genelde iki ayrı kimseye ait iki ayrı geliri, yani sermayenin kârları ile emeğin ücretlerini içerir.

Ancak bu tür vakalara pek sık rastlanmaz. Avrupa'nın her tarafında, kendi başına bağımsız çalışan bir işçiye karşılık, bir usta emrinde çalışan yirmi işçi vardır. Emek ücretleri denilince de, her yerde, genelde olan şey, işçinin bir kişi, onu istihdam eden sermaye sahibinin ise başka bir kişi olması hali anlaşılır.

Ortalama emek ücretleri denilen şey, her yerde, genellikle -çıkarları hiç de birbirinin aynı olmayan- iki taraf arasında yapılan sözleşmeye dayanır. İşçiler elden geldiğince çok almak isterken, ustalar da elden geldiğince az vermek isterler. Birinciler emek ücretlerini artırmak, ikinciler ise düşürmek için kendi aralarında birleşme eğilimindedirler.

Bununla beraber, tüm tipik durumlarda, bir anlaşmazlık halinde, iki taraftan hangisinin avantajlı olup, ötekini kendi şartlarını kabule zorlayabileceğini öngörmek de güç değildir. Sayıca az olduklarından, ustalar aralarında çok daha kolay birleşebilirler; dahası, kanunlar onların birleşmelerine izin verir, ya da en azından birleşmelerini yasaklamazken, işçilerin birleşmelerini yasaklar. İş bedelini düşürmek amacıyla birleşmeye karşı parlamento yasaları yoktur; ama ücreti yükseltmek amacıyla birleşmelere karşı pek çok yasa vardır. Bütün bu gibi çatışmalarda, ustalar çok daha uzun süre direnebilirler. Bir toprak sahibi, bir çiftçi, bir usta imalat sanayicisi veya tacir, bir tek işçi tutmasa bile, önceden edinmiş bulunduğu sermaye ile genel olarak bir veya iki yıl yaşayabilir. Oysa işçilerin çoğu bir hafta işsiz yapamaz; bir ay işsiz geçinebileni pek azdır; bütün bir yıl işsiz yaşayabileni ise yok gibidir. Eninde sonunda, işçi için usta ne kadar lüzumlu ise, usta için de işçi o derece lüzumlu olabilir; fakat bu lüzum o kadar acil değildir.

Denilir ki, ustalar arasındaki birleşmelerin kulağımıza çalındığı pek nadirdir de, işçilerinkini sık sık duyarız. Ama buna bakıp da, ustaların kendi aralarında pek sey-

rek birleştiklerini sanmak, hem dünyayı hem de sözü edilen meseleyi bilmemektir. Emek ücretlerini oldukları düzeyin üstüne çıkarmamak için, ustalar, her zaman ve her yerde, bir tür zımnî, fakat sürekli ve yeknesak bir birleşme içindedirler. Bu birliği bozmak, her yerde pek kötü gözle görülen bir hareket, komşularıyla meslektaşları arasında da usta için âdeta ayıptır. Gerçekten de, bu birliğin kulağımıza geldiği pek olmaz. Çünkü bu, eşyanın olağan, hatta denebilir ki, kimsenin farkına bile varmadığı, doğal halidir. Bazen ustaların da, emek ücretlerini bu düzeyin bile aşağısına çekmek için aralarında özel tertiplere giriştikleri olur. Bu tertipler, icraata konuncaya kadar, daima pek büyük bir sessizlik ve gizlilik içinde idare edilir. İşçiler, bunların acısını iyiden iyiye hissetseler bile, bazen yaptıkları gibi, karşı koymaksızın boyun eğince, başkalarının bu tertiplerden asla haberi olmaz. Bununla beraber, çoğu defa bu özel birleşmelere, işçiler tarafından mukabil bir savunma birliği ile karşı durulur. Bazen de, böyle bir kışkırtma olmaksızın, emeklerinin fiyatını artırmak için, işçilerin kendiliklerinden birleştikleri olur. Bunların çoğu kez ileri sürdükleri bahane, bazen yiyecek ve içeceklerin yüksek fiyatı; bazen de yaptıkları işler üzerinden ustalarının elde ettiği büyük kârdır. Ancak, birleşmeleri ister saldırıcı, ister karşı koyucu nitelikte olsun, her zaman çok ses getirir. Meselenin çabucak karara bağlanması için daima işi fazla yaygaraya döker, bazen ortalığı kırıp geçirmeye kadar vardırır, azıtırlar. Ümitsizlik içindedirler; ya ustalarının gözünü korkutarak taleplerinin yerine getirilmesi için çarçabuk bir muvafakat koparmak, ya da açlıktan ölmek durumunda olduklarından, işi Allah'a kalmış insanların çılgınlık ve taşkınlığı ile hareket ederler. Bu durumlarda ustalar da kendi hesaplarına aynı derecede yaygaracıdır. İdari makamların yardımını; hizmetçi, işçi ve gündelikçilerin birleşmelerine karşı çıkarılmış çok sert yasaların şiddetle uygulanmasını bağıra çağıra istemekten geri durmazlar. İşte, gerek idari makamların işe karışması, gerek patronlarda daha ağır basan metanet, gerekse çoğu işçinin o andaki nafakası hatırına boyun eğmek zorunda olması yüzünden, genellikle, -ayaklanmada elebaşılık edenlerin ceza görmesinden veya canlarına okunmasından başka bir sonucu olmayan- bu gürültülü patırtılı birleşmelerin şiddetinden işçilerin herhangi bir fayda elde edebildikleri çok azdır.

İşçilerle olan anlaşmazlıklarında ustalar genel olarak avantajlı durumda iseler de, en sıradan bir emek türünde bile, ortalama ücretlerin -hatırı sayılır bir süre için- daha aşağı indirilmesinin imkânsız göründüğü, belirli bir rayiç (oran) vardır.

Bir insan daima çalışarak yaşamalı, işinin ücreti de hiç değilse geçimine yetmelidir. Hatta çoğu durumlarda ücretler bundan biraz daha fazla olmalıdır; yoksa bu kişinin çoluk çocuk yetiştirmesine imkân olmaz, bu durumdaki işçilerin soyu da birinci nesilden öteye geçemez. Bu konuda, Bay Cantillion'un genel olarak iki çocuk yetiştirebilmek imkânını bulabilmeleri için, sıradan işçilerin en aşağı sınıfının bile her yerde hiç değilse kendi geçimlerinin iki mislini kazanmaları gerektiği fikrinde olduğu anlaşılmaktadır. Burada, çocuklarına bakmak zorunda olduğundan, kadının emeğinin kendi masrafına ancak yeteceği varsayılmaktadır. Ancak, doğan çocuklardan yarısının büyümeden öldüğü hesap edilmektedir. O halde, bu hesaba göre, ikisinin yetişkin çağa erişme fırsatını eşit olarak bulmaları için, çok yoksul işçilerin

hiç değilse ortalama dört çocuk yetiştirmeleri gerekir. Dört çocuk için gerekli nafakanın ise aşağı yukarı bir yetişkin adamınkine eşit olacağı farz edilmektedir. Yine aynı yazar ayrıca, bedenen sağlam bir kölenin işgücü değerinin, bu kölenin nafakası değerinin iki misli olarak hesap edildiğini söyler. Ona göre, en vasıfsız işçinin emeği de güçlü kuvvetli bir köleninkinden değerce az olamaz. Buraya kadar söylenenden en azından şurası kesin görünmektedir ki, sıradan işçilerin ayaktakımı arasında bile, bir aile geçindirebilmek için karı kocanın birlikte emeğinin geçimleri için ucu ucuna yetecek olandan daha fazla bir şey kazanabilmesi lâzımdır. İyi de bunun ölçüsü ne olmalıdır? Yukarıda söylendiği gibi mi, yoksa daha başka bir oranda mı? Bunu kestirip atmayı üstüme alamam.

Bununla beraber, bazen, işçilere bir avantaj sağlayıp, ücretlerini vasat insanlığa yaraşanın açıkça en düşüğü olan bu düzeyin epey yukarısına çıkarma imkânı veren birtakım durumlar da vardır.

Bir memlekette ücretle geçinenlere, işçilere, gündelikçilere, her türlü hizmetçiye olan talep sürekli artıp da her yıl bir önceki yıl kullanılandan daha çok işçiye iş sağlayınca, işçilerin, ücretlerini yükseltmek üzere birleşmelerine artık ihtiyaç olmaz. Kol gücü azlığı, işçi temin etmek için birbirine karşı yarışan patronlar arasında bir rekabet doğurur. Böylelikle, patronların ücretleri yükseltmemeye yönelik doğal birlikleri kendi arzuları ile baltalanmış olur.

Ücretle geçinenlere yönelik talebin, ancak, ücretlerin ödenmesi için ayrılan fonların artışıyla orantılı olarak artabileceği meydandadır. Bu ödenekler iki çeşittir; birincisi, geçim ihtiyacından arta kalan gelirdir. İkincisi ise, patronların çalışması için gereken sermaye stokunun arta kalanıdır.

Toprak sahibinin, yıllık gelir sahibinin, veya para sahibinin, kendi ailesini geçindirmek için yeterli olacağını düşündüğünden fazla geliri oldu mu, o kişi bu fazlanın tümünü yahut bir kısmını, bir veya daha fazla sayıda hizmetçi tutmak için kullanır. Bu gelir fazlalığı arttıkça, o da doğal olarak bu hizmetçilerin sayısını artıracaktır.

Dokumacı veya kunduracı gibi, kendi adına çalışan bir işçinin, işleyeceği maddeleri satın almasına ve yaptığını elden çıkarıncaya kadar geçinmesine yetecek olandan fazla sermaye stoku bulundu mu; doğal olarak bu işçi, çalışmalarından kâr etmek üzere, bir veya daha fazla gündelikçi tutar. Elindeki fazlalık artarsa, doğal olarak o da gündelikçilerinin sayısını artıracaktır.

Böylece, ücretle geçinenlere olan talep, her memleketin gelirinin ve sermaye stokunun çoğalması ile muhakkak artar; bunlar olmadan artması ise mümkün değildir. Gelirin ve sermaye stokunun artması, ulusal zenginliğin artmasıdır. O halde, ücretle geçinenlere olan talep, ulusal zenginliğin artması ile doğal olarak artar; bunlarsız artabilmesi ise mümkün değildir.

İşgücü ücretlerinin yükselmesine sebebiyet veren şey, millî zenginliğin belirli bir zamandaki fiilî büyüklüğü değil, sürekli artışıdır. Bunun sonucu olarak, işgücü ücretleri, en zengin memleketlerde değil, en çok gelişme gösteren ya da en çabuk zen-

ginleşmekte olan memleketlerde en yüksektir. Şüphesiz günümüzde İngiltere, Kuzey Amerika'nın herhangi bir bölgesinden çok daha zengindir. Bununla beraber, işgücü ücretleri Kuzey Amerika'da, İngiltere'nin herhangi bir yerinde olduğundan çok daha yüksektir. New York bölgesinde sıradan işçiler oranın parasıyla 3 Şilin, 6 Peni kazanırlar; bu, günde 2 İngiliz Şilini eder. Gemi yapan doğramacılar, oranın parasıyla 10 Şilin 6 Peni, ayrıca 6 Peniden 1 pint* alırlar; bu, toplamda 6 İngiliz Şilini 6 Peni eder. Dülgerlerle taşçılar, oranın parasıyla 8 Şilin alır ki, 4 İngiliz Şilini 6 Peni eder. Gündelikçi terziler, oranın parasıyla 5 Şilin alır; bu ise İngiliz parasıyla aşağı yukarı 2 Şilin 10 Peni tutar. Bu fiyatların hepsi, Londra'dakilerden yüksektir. Öteki sömürgelerde de, ücretlerin, New York'taki kadar yüksek olduğu söylenmektedir. Bütün Kuzey Amerika'da, erzak fiyatları İngiltere'dekinden çok düşüktür. Orada kıtlık nedir bilmezler. En kötü giden mevsimlerde bile, ellerindeki daima kendilerine yetmiş, yalnız ihracata pek yetmemiştir. O halde, emeğin para olarak ödenen bedeli, anavatanın herhangi bir yerindekinden yüksekse, emeğin gerçek bedeli, yani bunun işçiye sağladığı, hayat için gerekli ve yararlı maddeler üzerindeki gerçek hükmetme gücü, büsbütün yüksek olsa gerektir.

Kuzey Amerika henüz İngiltere kadar zengin olmamakla beraber, çok daha iyi gelişme halindedir; yeni zenginlikler edinebilme yolunda çok daha büyük bir hızla ilerlemektedir. Bir ülkede refahın en kesin belirtisi, o ülkede yaşayan insan sayısının artmasıdır. Büyük Britanya ile öteki Avrupa ülkelerinin çoğunda, nüfusun beş yüz yıldan önce iki katına çıkamayacağı sanılmaktadır. Kuzey Amerika'daki İngiliz sömürgelerinde ise nüfusun yirmi veya yirmi beş yılda ikiye katlandığı görülmüştür. Üstelik günümüzde bu artış, esas itibariyle, içeri sürekli yeni nüfus ithalinden değil, insanların hızlı çoğalmasından ileri gelmiştir. Orada, söylendiğine göre, ihtiyarlayıncaya kadar yaşamış kimseler, kendi zürriyetlerinden gelen çoğu defa 50'den 100'e kadar, bazen çok daha fazla, çoluk çocuk görürlermiş. Emek, orada o derece iyi ödüllendiriliyor ki, çok çocuklu bir aile, ana babalar için bir yük olacak yerde, bir varlık ve refah kaynağı olmaktadır. Aile ocağından ayrılacak duruma gelmeden, her çocuğun emeğinin ana babaya yılda 100 Lira net kazanç getireceği hesap edilmektedir. Avrupa'da ikinci bir koca bulma ihtimali pek az olan, orta veya alt halk tabakasından dört beş çocuklu bir genç dulun, orada çoğu kez bir tür servet gibi peşinden koşulmaktadır. Evlenmeyi körükleyen sebeplerden en büyüğü, çocukların değeridir. O nedenle Kuzey Amerika'da genellikle çok genç yaşta evlenilmesine şaşmamalıyız. Bu gibi erken evlenmelerden ileri gelen büyük nüfus artışına rağmen, Kuzey Amerika'da, daima adam yetersizliğinden sızlanırlar. İşçilere olan talep ve işçileri geçindirmek için tahsis edilen ödenekler, öyle görünüyor ki, çalıştırmak üzere bulabildikleri işçilerden daha hızlı artmaktadır.

Bir memleketin zenginliği çok büyük de olsa, uzun zaman yerinde sayar durumda kalmışsa, orada işgücü ücretlerinin çok yüksek olmasını ummamalıyız. Ücretlerin ödenmesi için ayrılan fonlar, ülkede yaşayanların geliri ve sermaye stoku, çok büyük olabilir. Fakat bu fonlar yüzyıllarca aynı büyüklükte veya aşağı yukarı aynı

*. 0,550 litre eden bir İngiliz sıvı ölçüsü, galonun sekizde biri. (ç. n.)

büyüklükte olagelmiş ise, o zaman, her yıl kullanılan işçi sayısı, ertesi yıl gerekecek sayıyı kolayca karşılayabilir; hatta fazla bile gelebilir. Adam kıtlığı pek olmaz; patronlar da işçi temin etmek için birbirleriyle yarışmak zorunda kalmazlar. Aksine, bu durumda işçilerin sayısı talebi aşacak kadar çoğalır. İşçiler için sürekli bir iş kıtlığı olur; bu yüzden işi ele geçirebilmek için, işçiler birbirlerine karşı yarışmak zorunda kalırlar. Böyle bir ülkede işgücü ücretleri işçiyi geçindirmeye yeten, hatta çoğu kez aile geçindirmesini mümkün kılan miktarı aşınca, işçilerin rekabeti ve patronların çıkarı, çok geçmeden bu ücretleri sıradan insanlığa yaraşır asgari düzeye indirecektir. Çin, uzun zaman, dünyanın en zengin, yani en verimli, toprağı en iyi işlenmiş, en çalışkan ve en kalabalık nüfuslu ülkelerinden biri olmuştur. Ancak, bu ülke uzun zamandan beri yerinde sayar gibi görünmektedir. Orayı beş yüz yıldan fazla bir zaman önce ziyaret etmiş olan Marco Polo, bu ülkenin tarımını, sanayisini ve nüfusunu, bugünkü seyyahların kullandığı terimlerin hemen hemen aynısıyla tasvir etmektedir. Ülke, kanunlarının ve kurumlarının mahiyetine göre mümkün olan zenginliğin tamamına belki Marco Polo'nun zamanından bile çok önce ulaşmış bulunuyordu. Bütün seyyahların, başka birçok bakımdan birbirini tutmayan ifadeleri, Çin'deki düşük işgücü ücretleri ve bir işçinin çocuk yetiştirmekte çektiği güçlük üzerinde mutabıktır. Şayet bütün gün toprağı kazarak, akşama azıcık pirinç satın alabilecek kadar para kazanırsa, işçi öpüp de başına kor. Orada, zanaat sahiplerinin durumu belki daha da kötüdür. Avrupa'da olduğu gibi, işyerlerinde sessizce müşterilerinin kendilerine başvurmasını bekleyecek yerde, hizmetlerini ortaya döküp, âdeta iş dilenerek, alet edevatlarıyla birlikte durmadan sokaklarda dolaşırlar. Çin'de halkın alt tabakalarının yoksulluğu, Avrupa'nın en sefil milletlerindeki yoksulluğu gölgede bırakır. Kanton civarında yüzlerce, çoğunlukla söylendiğine göre, binlerce ailenin toprak üstünde başını sokacak yeri olmadığı için, bu aileler daimi olarak kanallar ile ırmaklardaki küçük balıkçı kayıklarında yaşarlar. Orada buldukları yiyecek o kadar kıttır ki, bir Avrupa gemisinden denize atılmış en iğrenç artıkları bile toplamaya can atarlar. Herhangi bir leş, meselâ bozulmaya başlamış, kokmuş bir kedi veya köpek ölüsü, onlar için, başka ülkelerin halkına gayet güzel gelen gıda kadar makbuldür. Çin'de evlenmeyi teşvik eden şey, çocukların kazançlı oluşu değil, onları ortadan kaldırmanın serbest oluşudur. Bütün büyük kasabalarda her gece birçok çocuk sokaklara bırakılır yahut köpek enikleri gibi suda boğulur. Hatta bu korkunç işi yapmak, bazı kimselerin açıktan açığa hayatlarını kazandıkları bir meşgaleymiş.

Yine de Çin, belki yerinde saymakla beraber, geri gidiyormuş gibi görünmemektedir. Hiçbir yerde ahali şehirlerini bırakıp gitmiş değildir. Hiçbir yerde, bir kere işlenmeye başlanmış olan toprak kendi haline bırakılmamıştır. O halde orada her yıl aynı veya aşağı yukarı aynı miktar iş görülüyor olması lâzımdır. Dolayısıyla da, işçi geçindirecek fonlar göze batacak kadar azalmamış olmalıdır. Böylece, geçimlerinin darlığına rağmen, en alt tabakadan işçiler, sayıca her zamanki seviyede kalabilecek kadar, şu veya bu şekilde, durumu idare etmiş olsalar gerektir.

Fakat, emeği ayakta tutabilmek için ayrılan ödeneklerin gitgide azaldığı bir memlekette durum başka türlü olur. İşlerin bütün o çeşitli türlerinde, her yıl hizmetçilere

ve işçilere olan talep, bir yıl öncekinden az olacaktır. Daha yüksek sınıf işlerde yetişmiş olanların çoğu, kendi zanaatlarında iş bulamayacağından, en aşağı tabakalarda iş arayamaya razı olacaklardır. En aşağı sınıf, kendi işçilerinden başka, bir de bütün öteki tabakalardan akın edenlerle dolup taşacağından, bu sınıftaki iş rekabeti o kadar artacaktır ki, ücretler, işçinin en sefil ve en yoksul asgari geçim seviyesine inecektir. Birçokları, bu çetin şartlar içinde bile iş bulamayacaklar; ya açlıktan ölecek duruma gelecek, yahut, dilenerek veya kötülüklerin belki de en fecilerini yapmaya sürüklenerek geçim yolu arayacaklardır. Yokluk, açlık ve ölüm çok geçmeden bu sınıf içinde hüküm sürecek, oradan da yukarı tabakalara yayılacaktır; o kadar ki, memleketteki ahali sayısı, ötekileri yok eden belâ veya musibetten kaçıp kurtulabilen ve ülkede kalan gelir ve sermaye stokuyla kolayca beslenebilecek kadar azalsın. Belki de Bengal'deki ve Doğu Hint Adaları'ndaki öteki bazı İngiliz yerleşimlerinin bugünkü durumu aşağı yukarı böyledir. Evvelce nüfusu çok azalmış olan, bundan dolayı da geçimin çok zor olmaması gereken, bütün bunlara rağmen bir yılda üç dört yüz bin kişinin açlıktan öldüğü, verimli bir memlekette çalışan yoksulları yaşatacak mali kaynakların büyük bir hızla azalmakta olduğundan şüphe etmemeliyiz. Kuzey Amerika'yı koruyup idare eden İngiliz anayasasındaki feraset ile, Doğu Hint Adaları'nı ezip suyunu çıkaran ticaret ortaklığı zihniyeti arasındaki fark, belki bu memleketlerin durumları arasındaki farktan daha iyi bir şekilde gösterilemez. İşte, emeğin cömertçe ödüllendirilmesi, artan millî zenginliğin zorunlu sonucu olduğu kadar, onun doğal belirtisidir de. Öte yandan, yoksul işçilerin dar geçimi, işlerin yerinde saydığının doğal belirtisi; bunların açlıktan can çekişmeleri ise, işlerin alabildiğine geri gidişinin nişanesidir.

Günümüzde, Büyük Britanya'daki emek ücretlerinin işçinin çoluk çocuk yetiştirmesini mümkün kılmaya ucu ucuna yetecek kadar olandan açıkça daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Aklımız yatsın diye, bunu yapabilmek için en az ne kadar paraya lüzum olabileceği üzerinde usandırıcı yahut sonucu belirsiz karmaşık hesaplara girişmeye hacet yoktur. Bu memleketin hiçbir yerinde, işgücü ücretlerinin sıradan insanlığa yaraşır bu en düşük oran üzerinden düzenlenmediğini gösteren birçok açık belirti vardır.

Birincisi; Büyük Britanya'nın hemen her yanında, en aşağı türden işlerde bile, yazlık ücretler ile kışlık ücretler arasında bir fark gözetilir. Yazlık ücretler her zaman için daha yüksektir. Fakat, olağanüstü ısınma masrafı dolayısıyla, bir ailenin geçimi kışın çok pahalıdır. Öyleyse, bu masraf en azken ücretler en yüksek olduğuna göre, açıkça anlaşılmaktadır ki, ücretler bu masrafın gerektirdiği gibi değil, işin miktarına ve umulan değerine göre düzenlenmektedir. Aslında denebilir ki, kış masraflarını karşılamak üzere bir işçi yazın aldığı ücretlerden bir kısmını tasarruf etmelidir; bütün yıl boyunca da bu ücretler işçinin çoluk çocuğunu bütün yıl geçindirmesi için gerekeni aşmaz. Ama bir köleye, veya nafakası için bütünüyle ve doğrudan doğruya bize bel bağlayan birisine, bu tarzda davranılmaz. Bu kimsenin günlük geçimi, her günkü zorunlu ihtiyaçlarına göre ayarlanır.

İkincisi, Büyük Britanya'da işgücü ücretleri yiyecek içecek fiyatları ile birlikte

dalgalanmaz. Bu ücretler, her yerde yıldan yıla, çoğu defa aydan aya değişir. Ancak, çoğu yerde emeğin para olarak ödenen bedeli, bazen yarım yüzyıl değişmeden aynı kalır. Demek ki, buralarda yoksul işçiler, pahalılık yıllarında çoluk çocuklarını geçindirebilirlerse, mutedil ölçüde bereketli zamanlarda ferahlık içinde, olağanüstü ucuz zamanlarda ise adamakıllı bolluk içinde olsalar gerektir. Şu son on yıl içinde krallığın birçok yerinde yiyecek içeceğin yüksek fiyatına, emeğin parasal ücretinde hissedilir bir artış eşlik etmiş değildir. Esasen, bazı yerlerde, yiyecek içecek fiyatlarının artmasından çok, muhtemelen emeğe olan talebin artması yüzünden bunların birlikte yükseldiği de olmuştur.

Üçüncüsü, yiyecek içecek fiyatı yıldan yıla işgücü ücretlerinden daha çok değişirken, diğer yandan, yöreden yöreye işgücü ücretleri yiyecek içecek fiyatlarından daha fazla değişir. Ekmek ile kasaplık etin fiyatları, Birleşik Krallık'ın çoğu yerinde, genel olarak aynı veya aşağı yukarı aynıdır. Bunlar ve perakende satılan çoğu öteki şeyler, -ki yoksul işçiler her şeyi perakende alırlar- ilerde anlatmak fırsatını bulacağım sebeplerden dolayı, büyük şehirlerde, genel olarak taşranın uzak yerlerindeki kadar ucuz, yahut taşradakilerden de ucuzdur. Oysa, bir büyük şehir ile o şehrin yakın çevresinde emek ücretleri, çoğu kez, birkaç mil ötedekinden dörtte veya beşte bir, yahut yüzde yirmi yirmi-beş daha yüksektir. Londra ile çevresinde, emeğin ortalama ücreti günde 18 Peni sayılabilir. Birkaç mil ötede ise bu ücret, 14 veya 15 Peniye düşer. Edinburgh ile çevresinde, emeğin pahası 10 Peni kabul edilebilir. Birkaç mil ötede 8 Peniye düşer. Bu rakam İskoçya düzlüklerinin çoğunda sıradan emeğin alışılmış fiyatı olup, orada bu bedel İngiltere'dekine oranla çok daha az değişir. Bir insanı bir semtten bir ötekine aktarmak için her zaman yetmediği anlaşılan böyle bir fiyat farkı, en hacimli malların, değil mahalleden mahalleye, krallığın bir ucundan öteki ucuna, hatta dünyanın bir ucundan öteki ucuna, az zamanda fiyatları aşağı yukarı eşitleyecek kadar çok taşınmasına mutlaka sebep olur. İnsan mizacındaki hafifmeşreplik ve kararsızlık için söylenen onca şeylerin yanı sıra, tecrübe açıkça gösteriyor ki, her türlü yük içinde taşınması en zor olanı, insandır. Öyle ise, krallığın emek fiyatının en düşük olduğu bölgelerinde yoksul işçiler çoluk çocuklarını geçindirebildiklerine göre, ücretlerin en yüksek olduğu yerlerde bunlar bolluk içinde yüzüyor olmalıdırlar.

Dördüncüsü, yer ve zaman bakımından emek fiyatındaki değişmeler, yiyecek içecek fiyatındaki değişmelere uymadığı gibi, çoğu defa birbirine taban tabana da zıttırlar.

İskoçya'da sıradan halkın yiyeceği olan hububat, İskoçya'nın her yıl çok büyük miktarda tahıl aldığı İngiltere'den daha pahalıdır. İngiliz tahılı, alan memleket olan İskoçya'da, gönderen memleket olan İngiltere'dekinden daha pahalıya satılmak durumundadır. Kalitesine oranla ise, İskoçya'da, onunla aynı pazarda rekabete gelen İskoç tahılından daha pahalıya satılamaz. Hububatın kalitesi, büyük ölçüde değirmende hâsıl ettiği un veya kırma miktarına bağlıdır. Bu bakımdan İngiliz hububatı İskoç hububatınınkine o derece üstündür ki, her ne kadar görünürde -yahut hacmi-

nin ölçüsüne göre- sıklıkla daha pahalı imiş gibi olsa da, gerçekte, kalitesine, hatta ağırlık ölçüsüne göre, genel olarak daha ucuzdur. Emek fiyatı ise, bunun aksine, İngiltere'de İskoçya'dakinden daha pahalıdır. Bundan dolayı, Birleşik Krallık'ın bir bölgesinde yoksul işçiler ailelerini geçindirebildiklerine göre, ötekinde bolluk içinde olmalıdırlar. İskoçya'da sıradan halk tabakasının gıdasının en iyisi ve en büyük kısmı yulaf ezmesi olup, İngiltere'deki aynı tabakadan insanların tükettiği gıdadan genel olarak çok daha düşük kalitededir. Ancak, bunların geçim tarzındaki bu fark, ücretleri arasındaki farkın sebebi değil, sonucudur. Oysa, garip bir yanlış anlayışla, bunun çoğu kez bir sebep olarak gösterildiğini duymuşumdur. Adamın biri, arabası var diye zengin; komşusu, yaya gittiği için yoksul olmaz; aksine biri zengin olduğu için arabalıdır, ötekisi ise yoksuldur da o yüzden yaya yürür.

Geçen yüzyıl boyunca, bir yıldan diğerine bakılırsa, Birleşik Krallık'ın her iki bölgesinde de, yıldan yıla hububat bugününkünden daha pahalıydı. Bu, artık hiçbir makul şüpheye yer bırakmayacak kadar gerçek bir vakadır. İmkân varsa, İskoçya için ispatı İngiltere için olduğundan daha kesindir. İskoçya'da bunu, İskoçya'nın her ayrı kontluğunda, bütün hububat çeşitleri üzerinde, pazarların o sıradaki durumuna göre, yemin edilerek yapılmış yıllık değerlemeler, resmî olarak sabitlenmiş fiyatlar teyit eder. Böyle dosdoğru bir ispatı teyit etmek için mütekabil bir delil gerekirse, Fransa'da, muhtemelen Avrupa'nın çoğu öteki yerlerinde de, durumun buna benzer olduğunu gözlemliyoruz. Fransa için kanıt çok apaçıktır. Gerçi, Birleşik Krallık'ın her iki bölgesinde de hububat fiyatının geçen yüzyılda bu yüzyıldakinden biraz daha pahalı olduğu muhakkak olmakla birlikte, emeğin çok daha ucuz olduğu da o derece şüphesizdir. O halde, şayet yoksul işçiler o zaman çoluk çocuk yetiştirebildiler ise, şimdi büsbütün refah içinde olsalar gerektir. Geçen yüzyılda sıradan emeğin* en sık rastlanan gündeliği, İskoçya'nın çoğu yerinde yazın altı, kışın beş Peni idi. Aşağı yukarı aynı fiyat olan haftada üç Şilin, Kuzey İskoçya'nın dağlık yöreleri ile Batı Adalarında bugün de ödenmeye devam edilmektedir. Bugün İskoçya düzlüklerinin büyük kısmında sıradan emeğin en yaygın ücreti günde sekiz Penidir. Belki bu komşuluktan dolayı, Edinburgh dolaylarında, İngiltere'ye sınırdaş kontluklarda; Glasgow, Ayr-Shires, Carron dolayları vb. gibi emek talebinin son zamanlarda hayli arttığı az sayıdaki başka yerlerde, on Peni, bazen de bir Şilindir. İngiltere'de tarım, sanayi ve ticaretteki gelişmeler, İskoçya'dan çok önce başlamıştır. Emeğe olan talep, bunun sonucu olarak da emeğin fiyatı, bu gelişmelerle birlikte ister istemez artmış olmalıdır. Bu nedenle, günümüzde olduğu gibi geçen yüzyılda da işgücü ücretleri İngiltere'de İskoçya'dakinden daha yüksekti. Her ne kadar, -farklı yerlerde ödenen ücretler çok değiştiği için- tam olarak ne boyutta olduğunu kestirmek güç olsa da, o zamandan beri orada da bu ücretler hayli yükselmiştir. 1614'te bir piyade erinin ödeneği şimdiki gibi sekiz Peni idi. İlk başta tesis edilirken, doğal olarak bu ödenek, piyade erlerinin çoğu kez içinden devşirildiği halk tabakasının, yani sıradan (vasıfsız) işçilerin ortalama ücretlerine göre

*. Orijinali "common labor" olan "sıradan emek" kavramı bugün daha çok "vasıfsız emek," ya da "niteliksiz işgücü" olarak ifade edilmektedir. (ç. n.)

2. [Smith] Kendisinin yoksulların geçimi hakkındaki tasarısı için, bkz. Burn'un *History of The Poor-laws* [Yoksul Yasaları Tarihi] adlı eseri.

ayarlanmış olmalıdır. II. Charles zamanında yazmış olan Adalet Bakanı Lord Hales; baba, ana, ikisi iş görebilir ikisi de iş göremez çağda (dört) çocuktan oluşan altı kişilik bir işçi ailesi için zorunlu geçim masrafını, haftada on Şilin üzerinden yılda yirmi altı Lira olarak hesap etmiştir. Şayet bunu emekleriyle kazanamazlarsa, ya dilenerek ya da hırsızlık yaparak telafi etmeleri gerektiğini farz etmektedir. Kendisinin bu konuyu gayet dikkatle incelemiş olduğu anlaşılmaktadır.[2] Sayısal hesaplardaki maharetini Dr. Davenant'ın pek övdüğü Bay Gregory King, 1688'de, işçilerle kırdaki ırgatların ortalama gelirini, üst üste üç buçuk kişiden ibaret saydığı her aile başına yılda on beş Lira olarak hesap etmiştir. İşte, arada fark varmış gibi gözükmekle beraber, esas itibariyle onun hesabı Yargıç Hales'inkine gayet yakın duruyor. Her ikisi de bu ailelerin haftalık masrafını adam başına aşağı yukarı yirmi Peni olarak hesaplıyor. O zamandan beri bu ailelerin gerek parasal geliri ve gerekse masrafı, bazı yerlerde daha çok bazılarında daha az olmak üzere, krallığın çoğu yerinde bir hayli artmıştır; her ne kadar belki hiçbir yerde, bazı aşırı hesaplarda halka son zamanlarda sunulduğu kadar artmış olmasa da. Şunu da belirtmek gerekir ki, biç bir yerde emek fiyatı tam olarak kestirilemez; çünkü çoğu defa, aynı yerde aynı tür emek için yalnız işçilerin farklı kabiliyetlerine göre değil, patronun yumuşaklığına veya sertliğine göre de farklı bedeller ödenir. Ücretlerin kanunla düzenlenmediği yerde, tespit iddiasında bulunabileceğimiz tek ücret, en alışılmış olan ücrettir. Tecrübeler şunu gösteriyor ki, çoğu kez öyle yapıyormuş gibi görünse de, kanun hiçbir zaman ücretleri uygun şekilde düzenleyememektedir.

Emeğin gerçek ödülü, yani işçiye temin edebildiği hayat için zorunlu ve yararlı maddelerin gerçek miktarı, bu yüzyıl içinde, emeğin parasal fiyatına oranla, çok daha fazla artmıştır. Sadece hububat kısmen ucuzlamakla kalmamış, çalışkan yoksulların hoşa giden ve vücuda yararlı yiyecek türlerinden elde ettikleri birçok başka şeyler de fazlasıyla ucuzlamıştır. Meselâ bugün patates, memleketin çoğu yerinde, otuz veya kırk yıl öncekinin yarı fiyatına bile değildir. Şalgam, havuç, lahana gibi, yetiştirilmesinde eskiden yalnız bel küreği kullanılırken, bugün artık çoğunlukla saban kullanılan nesneler için de aynı şey söylenebilir. Her türlü bahçe mahsulleri de ucuzlamıştır. Geçen yüzyılda Büyük Britanya'da tüketilen elmanın, hatta soğanın çoğu Flanders'den ithal edilirdi. Kaba keten bezi ile yünlü kumaş sanayiindeki büyük ilerlemeler, işçilere daha ucuz, daha iyi giyecek sağlamaktadır. Kaba metal fabrikalarındaki gelişmeler de daha ucuz, daha iyi zanaat âletleri; ayrıca, zevk okşayıp rahatlık sağlayan ev eşyası üretmektedir. En başta üzerlerine konulan vergilerden dolayı soğan, tuz, mum, deri ve mayalandırılmış içkiler esasen epey pahalanmıştır. Ancak yoksul işçilerin bunlardan tüketmek ihtiyacında olduğu miktar o kadar azdır ki, bunların fiyatındaki artış, bir sürü başka şeyin fiyatındaki azalmayı alt edemez. Şatafat halkın en alt tabakalarına kadar yayılıyor, yoksul işçiler eskiden kendilerini tatmin eden yiyecek, giyecek ve barınakla artık yetinmiyorlar diye herkesin sızlanması, emeğin yalnızca para olarak ödenen karşılığının değil, gerçek mükâfatının da artmış olduğuna bizi inandırabilir.

Halkın alt tabakalarının durumundaki bu düzelme, toplum için bir avantaj mı, yoksa sakıncalı bir durum mu sayılmalıdır? Daha ilk bakışta bunun cevabı gayet ba-

sit gözükmektedir. Her büyük toplumun en geniş kesimini her türden hizmetçiler, ırgatlar ve işçiler teşkil eder. Açıktır ki büyük kısmın yaşadığı şartları düzelten şey, toplumun bütünü için hiç de mahzur sayılamaz. Üyelerinin çok büyük bölümü yoksul ve sefalet içinde olan bir toplum elbette gelişip serpilemez ve mutlu olamaz. Sonra, halkın tümünü besleyip giydirenlerin ve barındıranların, emeklerinin semeresi üzerinde, kendilerini oldukça iyi besleyip giydirecek ve barındıracak kadar payları olması, sadece adaletin gereğidir.

Yoksulluk, şüphesiz evlenmeyi zorlaştırsa da, her zaman için engel olmaz. Hatta neslin üremesi için yararlı gibidir. Yarı aç yarı tok bir dağlı kadın, çoğu kez yirmiden fazla çocuk doğururken, nazlı yetişmiş, çıtkırıldım bir hanımefendi çoğu zaman hiç çocuk yapamaz, genellikle de iki üç doğumda kalır. Moda dünyasının kadınlarında sık görülen kısırlık, hali vakti yerinde olmayan kadınlarda pek seyrektir. Kadın milletinde lüks ve şatafata düşkünlük, belki eğlenme arzusunu kızıştırırken, öyle görünüyor ki nesil üretme güçlerini her zaman zayıflatmakta, çoğu defa da büsbütün kurutmaktadır.

Fakat yoksulluk, üremeye engel olmamakla beraber, çocukların büyütülmesine son derece elverişsizdir. Nazik bitki ortaya çıkar; ne var ki, öyle soğuk bir toprakta, öyle sert bir iklimdedir ki, çok geçmeden solup kurur. Çok duymuşumdur, İskoçya'nın dağlık bölgelerinde yirmi çocuk doğurmuş bir annenin elinde yavrularından iki tanesinin bile sağ kalmadığı olağan şeylerdenmiş. Çok tecrübeli birçok subay, alaylarında doğmuş asker çocuklarından, değil erat, trampetçi ve flütçü bile alamadıkları konusunda beni temin etmiştir. Bununla beraber, hemen hiçbir yerde, bir kışla civarındaki kadar çok sayıda güzel çocuğa rastlanamaz. Anlaşılan, bunların içinde pek azı on üç on dört yaşına ulaşır. Bazı yerlerde, doğan çocukların yarısı dört yaşına varmadan ölmektedir; birçok başka yerde yedisinden önce; hemen hepsinde ise dokuz veya on yaşına varmadan. Lâkin her yerde, bu büyük ölüm oranına, en çok da, onlara durumu daha iyi olanlar kadar bakmaya gücü yetmeyen sıradan halk tabakasının çocukları arasında rastlanır. Bunların evlilikleri, her ne kadar kibar takımınınkinden genel olarak daha verimli ise de, çocuklarının daha az bir kısmı yetişkin yaşlara ulaşmaktadır. Kimsesiz çocuklara mahsus hastanelerde ve mahalle hayır kurumlarınca büyütülen çocuklar arasında ölüm oranı, sıradan halk tabakası çocukları arasındakinden de fazladır.

Bütün hayvan türleri, doğal olarak, beslenme imkânları oranında çoğalır; hiçbir hayvan türü de asla bunun ötesinde çoğalamaz. Ancak, medeni toplumda, yalnızca halkın alt tabakalarında yiyecek kıtlığı insan türünün fazla çoğalmasına set çekebilir. Bunu da ancak, o kimselerin doğurgan evliliklerinin dünyaya getirdiği çocukların büyük bir kısmını ortadan kaldırarak yapar.

Emeğin cömertçe ödüllendirilmesi, ana babaların çocuklarına daha iyi bakmalarını, böylelikle de daha çok çocuk yetiştirmelerini mümkün kılmak suretiyle, bu sınırları doğal olarak genişletip büyütür. Bunu, ister istemez, mümkün mertebe emeğe olan talebin gerektirdiği oranda yaptığını kaydetmek de yerinde olur. Bu talep sürekli artıyorsa, emeğin ödülü, evlenmeyi ve işçilerin çoğalmasını hiç şaşmadan öyle körükle-

melidir ki, sürekli artan talebi yine devamlı artmakta olan bir nüfusla karşılayabilsin. Günün birinde bu mükâfat, şayet bu maksat için gerekenden az olacak olursa, adam eksikliği, çok geçmeden söz konusu ödülü yükseltecektir. Yine günün birinde, bu ödül bundan fazla olursa, işçilerin aşırı çoğalması çok geçmeden ücretleri o gereken düzeye indirir. Bu durumlardan birinde, piyasada emek o kadar az, ötekinde ise o kadar fazla olacaktır ki, bu durum çok geçmeden emeğin fiyatını toplumun içinde bulunduğu koşulların gerektirdiği düzeye geri gelmeye zorlayacaktır. İşte bu şekilde, herhangi bir mal için olduğu gibi, insana olan talep de, insan üretimini kaçınılmaz şekilde düzenler; şayet fazla yavaş gidiyorsa bunu hızlandırır, fazla hızlı olunca da, frenler. Kuzey Amerika'da olsun, Avrupa'da ve Çin'de olsun, dünyanın farklı ülkelerinin hepsinde üreyip çoğalma durumunu düzenleyip belirleyen şey, işte bu taleptir. Söz konusu talep bunların birincisinde üremeyi hızla artar hale getirmekte, ikincisinde yavaşlatıp tedrici kılmakta, üçüncüsünde ise büsbütün duraklatmaktadır.

Bir köle efendisinin sırtından, serbest bir hizmetçi ise kendi kesesinden yıpranıp tükenir, derler. Bununla beraber, öncekinin yıpranıp tükenmesi ne kadar efendisinin sırtında ise, sonrakinin yıpranıp tükenmesi de [amortisman] aslında o kadar efendisinin sırtındandır. Toplumun artan, azalan veya yerinde sayan talebinin gerektirdiği ölçüde, her türlü gündelikçi ve hizmetçilere ödenen ücretler, gündelikçi ve hizmetçi taifesinin soyunu devam ettirmesini mümkün kılacak kadar olmalıdır. Fakat, her ne kadar serbest bir hizmetçinin yıpranıp tükenmesi de eşit derecede yine efendisinin kesesinden olsa da, bu efendisine genellikle bir köleninkinden çok daha ucuza mal olur. Kölenin, deyim yerindeyse, yıpranıp tükenmesini giderip onarmaya mahsus fonlar, çoğu kez ihmalci bir efendi veya dikkatsiz bir gözetimci eliyle yönetilir. Bağımsız adama gelince, aynı işi görecek olan ödeneği, başına buyruk hareket eden adamın yine kendisi yönetir. Genel olarak zenginin tutumuna hâkim olan düzensizlikler birincisinin idaresine doğal olarak bulaşır. Sonrakinin idaresine ise, yine doğal olarak, fakirin pek sıkı, pek tutumlu özeni karışır. Bu kadar farklı idareler altında, aynı maksadın yerine getirilmesi oldukça farklı derecelerde masrafları icap ettirse gerektir. Bundan dolayı, bütün çağların ve bütün milletlerin tecrübelerinden, öyle sanıyorum ki, hür insanların yaptığı işin, sonuçta kölelerin yaptığından daha ucuza geldiği anlaşılmaktadır. Niteliksiz emek ücretlerinin o kadar yüksek olduğu Boston, New York ve Philadelphia'da bile durumun böyle olduğu görülmektedir.

Demek ki, emeğin cömertçe mükâfatlandırılması, artan zenginliğin sonucu olduğu gibi, nüfus artışının da sebebidir. Bundan şikâyetçi olmak, halktaki en büyük refahın kaçınılmaz sonucundan ve sebebinden sızlanmak demektir.

Belki şurasını kaydetmek yerinde olur ki, büyük halk kitlesini teşkil eden yoksul işçilerin durumunun, gerçekte, toplumun zenginlik bakımından dört başı mamur durumdayken değil de, fazla servet edinmek üzere ilerlemekte bulunduğu gelişme sürecinde, en mutlu ve en rahat olduğu anlaşılmaktadır. Yerinde sayar durumda halleri sıkıntılı, gerileme sürecinde ise, sefildir. Esasen ilerleme süreci, toplumun farklı tabakalarının hepsi için yüz güldüren, sağlıklı durumdur. Yerinde sayış, bezginlik; gerileyiş ise, bitkinliktir.

Emeğin cömert ödüllendirilmesi, neslin üremesini kamçıladığı gibi, sıradan halk tabakasının çalışmasını da artırır. Emek ücretleri, çalışmanın körükleyicisidir; bütün öteki insan hasletleri gibi çalışma da, aldığı teşvikle orantılı olarak mükemmelleşir. İyi beslenme işçinin beden gücünü arttırır. Durumumu düzeltip ömrümü belki rahat rahat, bolluk içinde sona erdiririm diye beslediği tatlı ümit, onu, bu gücü son haddine kadar zorlamaya teşvik eder. Nitekim, işçilerin hamarat, çalışkan ve eli çabuk olanlarını, ücretlerin düşük olduğu yerde değil, daima, yüksek olduğu yerde görürüz. Meselâ, böyle insanlara İskoçya'dan çok İngiltere'de; taşranın uzak köşelerinden ziyade büyük şehir dolaylarında rastlanır. Bazı işçiler, gerçekten de, kendilerini bütün hafta boyu geçindirebilecek parayı dört günde kazandılar mı, geri kalan üç günü boş geçirirler. Ama çoğu için durum hiç de böyle değildir. Aksine, işçiler, parça başına bol miktarda ücret aldılar mı, fazla didinip birkaç yıl içinde sağlıklarını ve bünyelerini zedeleme yolunu tutmaya meyillidirler. Londra'da, bazı başka yerlerde de, bir marangozun tam gücünü sekiz yıldan fazla muhafaza etmesi beklenmez. Genel olarak sanayide olduğu üzere, işçilerin parça başına ücret aldıkları birçok öteki zanaatlarda da, aşağı yukarı durum budur. Ücretlerin âdet olan düzeyin üstünde bulunduğu her yerde, ırgatlıkta (taşra işçiliğinde) bile böyledir. Hemen bütün esnaf, erbabı olduğu işte kıyasıya çalışmaktan ileri gelen, o zanaata has bir dermansızlığa maruzdur. Ünlü İtalyan doktor Ramuzzini, bu gibi hastalıklar üzerine özel bir kitap yazmıştır. Askerlere, aramızdaki en çalışkan kimseler gözüyle bakmayız. Ancak, askerler bazı tür işlerde çalıştırılıp parça başına dolgun ücret aldıklarında, ödenen ücret haddine göre, belirli bir gündelikten fazla kazanmalarına izin verilmemesi için, bunların subayları, çoğu defa iş sahibine şart koşmak zorunda kalmıştır. Bu şart konuncaya kadar, birini geçip fazla kazanmak arzusu, çoğu defa onları fazla çalışıp aşırı emek sarf ederek sağlıklarını yıpratmaya sürüklüyordu. Çoğu kez, üzerinde yaygara koparılıp bunca sızlanılan o haftanın geri kalan üç günündeki aylaklığın gerçek sebebi, dört gün kendini zorlayarak çalışmış olmaktır. Üst üste günlerce sürüp giden ağır bir kafa yahut vücut çalışmasından sonra, çoğu insanda büyük bir gevşeme arzusu belirir. Bu arzu, zorla veya şiddetli bir zaruretle önlenmezse, hemen hemen dayanılır gibi değildir. Bu, bazen sade dinlenme ile bazen de zevk ve eğlence ile ferahlamayı gerekli gören tabiatın çağrısıdır. Buna kulak asılmazsa, sonuçları çoğu kez tehlikeli, bazen öldürücü olur. Hemen her zaman da, er veya geç, o zanaata has sakatlığı doğurur. Ustalar, her zaman mantığın ve insanlığın emirlerini dinleyecek olsalar, işçilerinin çoğunda emek sarfını kamçılamak değil, çoğu defa ağırlaştırmak ihtiyacını duyarlar. Öyle sanıyorum ki, her türlü zanaatta, sürekli olarak iş görebilecek şekilde itidalle çalışan bir kimsenin, sağlığını en uzun süre koruduktan başka, bir yıl boyunca en çok iş çıkardığı da görülecektir.

Ucuz yıllarda, işçilerin genellikle daha tembel oldukları, pahalı yıllarda ise olağan zamanlara oranla daha çalışkan oldukları iddia edilmiştir. Onun için, geçim bolluğunun bunların çalışmasını gevşettiği, geçim darlığının ise hızlandırdığı sonucuna varılmıştır. Olağan olandan biraz daha fazla bir bolluğun, bazı işçileri tembelleştirdiği pek şüphe götürmez. Ancak, bunun, onların çoğunda aynı etkiyi yapması gerektiği, yani, insanların genellikle kötü beslendiklerinde, iyi yiyip içerken olduğundan; canları sık-

kın iken, keyifli oldukları sıradakinden; sık sık hastalandıklarında, genellikle sağlıklı oldukları zamankinden daha iyi çalışabilecekleri, çok ihtimal dâhilinde değildir. Şu gözleme de işaret etmek gerekir ki, pahalılık yılları genel olarak sıradan halk tabakası için hastalık ve ölüm yıllarıdır. Bu ise, onların çalışma hâsılasını azaltmaktan geri kalmaz.

Bolluk yıllarında, hizmetçiler çoğu defa efendilerini bırakıp, geçimleri için kendi çalışmalarıyla kazanabildiklerine bel bağlarlar. Ancak, bu yiyecek içecek ucuzluğu, hizmetçi tutmaya mahsus ödenekleri artırdığından, efendileri, özellikle de çiftçileri, daha çok işçi çalıştırmaya teşvik eder. Bu durumlarda çiftçiler, tahıl ürünlerini düşük fiyata pazarda satmaktansa, birkaç fazla ırgat tutmanın daha kârlı olacağını umarlar. Talebi karşılamaya arzulu bulunanların sayısı azalırken, hizmetçilere olan talep artar. Böylelikle, emeğin fiyatı ucuz yıllarda çoğu defa yükselir.

Darlık yıllarında, geçim zorluğu ve belirsizliği, bütün bu gibi kimseleri yeniden hizmete dönmeye can atmaya zorlar. Fakat yiyecek içeceğin yüksek fiyatı, hizmetçi tutmaya mahsus fonları azalttığından, efendileri, ellerinde olan hizmetçi sayısını arttırmaktan ziyade azaltmaya sevk eder. Pahalı yıllarda da, bağımsız çalışan yoksul işçiler, işlerine ait malzeme edinmekte kullandıkları ufak sermayeyi çoğu defa tüketir, böylece geçinmek için gündelikçi olmak zorunda kalırlar. İş arayanlar, kolayca iş bulabilenlerden çoktur; bunlardan çoğu, işi, âdet olandan daha aşağı şartlarla kabul etmeye hazırdır, böylece hizmetçilerin de, gündelikçilerin de ücreti pahalılık yıllarında çoğu defa dibe vurur.

Bundan dolayı, her kesimden efendiler, hizmetçileriyle daha iyi pazarlığı, ucuz yıllardan ziyade pahalı yıllarda yapar; onları ucuzluk yıllarında değil, pahalılık yıllarında daha alçakgönüllü ve muhtaç bulurlar. Bu nedenle de pahalı yıllara çalışma için daha elverişli diye doğal olarak toz kondurmazlar. Bunun yanı sıra, işveren sınıflarının en büyüklerinden ikisi olan toprak sahipleri ile çiftçilerin pahalı yılları sevmelerinin bir sebebi daha vardır. Birinin toprak rantı, ötekinin ise kârları yiyecek içecek fiyatlarına çok bağlıdır. Bununla beraber, insanların genellikle kendi hesaplarına çalışırken, başkaları için çalıştıklarına kıyasla daha az çalışacaklarını sanmak kadar saçma bir şey olamaz. Çoğu kez, kendi başına bağımsız çalışan yoksul bir işçi, parça başına çalışan bir gündelikçiden bile çalışkan olur. Birisi çalışmasının bütün semeresinden kendisi faydalanırken, öteki bunu efendisi ile bölüşür. -Büyük fabrikalarda sıkça görülen- ötekilerin de ahlâkını bozan kötü arkadaşlar tarafından baştan çıkarılma ihtimali, kendi başına bağımsız çalışan biri için daha azdır. Bağımsız çalışan işçinin, -ister az isterse çok iş görsün, ücretleri ve geçimliği sabit olan- aylık veya yıllığına işe alınmış hizmetçilere üstünlüğü muhtemelen daha da fazladır. Ucuz yıllar, her türden gündelikçilerle hizmetçilere oranla bağımsız çalışan işçilerin miktarını yükseltme, pahalı yıllar ise azaltma eğilimindedir

St. Etienne bölgesi vergi tahsildarı, çok bilgili ve dirayetli bir Fransız yazarı olan Bay Messance, ucuz yıllarda yoksulların pahalı yıllardakinden daha fazla iş gördüklerini, birbirinden farklı zamanlarda, üç ayrı sanayide -biri Elbeuf'de işletilen bir yünlü kumaş fabrikasında, ikisi de Rouen çevresini baştanbaşa kaplayan bir keten

bezi sanayii ile ipekli sanayiinde- üretilen malların miktar ve değerini kıyaslayarak göstermeye çalışmaktadır. Kendisinin, devlet dairelerindeki kayıtlardan çıkarmış olduğu hesaptan anlaşıldığına göre, bu sanayilerin her üçünde üretilen mal miktarı ile değeri, genel olarak, pahalı yıllarda değil ucuz yıllarda daha fazladır. Her zaman da en ucuz yıllarda en çok, en pahalı yıllarda en az olmuştur. Bunların üçünün de, yerinde sayan sanayi olduğu; yani, verimleri yıldan yıla biraz değişmekle beraber, toplu olarak ne ileri ne geri gittikleri anlaşılmaktadır.

İskoçya'daki keten bezi sanayisi ile Yorkshire'ın West Riding bölgesindeki çuha sanayisi, -ufak oynamalar olsa da- gerek miktar ve gerekse değer olarak verimi genellikle artan, büyüyen sanayilerdir. Bununla beraber, yıllık üretimi üzerine yayımlanmış hesapları inceleyince, üretimdeki oynamaların, mevsimsel pahalılık veya ucuzluk ile göze çarpar bir ilgisi olduğunu göremedim. Büyük bir kıtlık yılı olan 1740'ta, esasen her iki sanayinin de bir hayli geri gittiği anlaşılmaktadır. Oysa bir başka büyük darlık yılı olan 1756'da, İskoçya sanayisi her zamankinden daha çok ilerleme kaydetmiştir. Yorkshire sanayisi, gerçekten de gerilemiş, 1766'da Amerika Damga Kanunu kaldırılıncaya kadar, üretimi 1755'teki seviyesine yükselmemiştir. O sene ve ondan sonraki sene daha önce hiç görülmedik derecede üretim artmış, o zamandan beri de ilerlemeye devam etmiştir.

Bütün büyük sanayilerin uzak yerlere satılmak üzere yaptığı üretim, üretildikleri ülkenin mevsimsel pahalılığı veya ucuzluğundan ziyade, mutlaka, tüketildiği ülkelerdeki talebi etkileyen şartlara; örneğin barış veya savaş, öteki rakip sanayilerin gelişmesi veya gerilemesi, bir de belli başlı müşterilerinin halet-i ruhiyesinin iyi veya kötü olması gibi şartlara bağlı olmalıdır. Ayrıca, muhtemelen ucuz yıllarda yapılmış bulunan olağanüstü işin çoğu, resmî sanayi kayıtlarına hiç girmez. Efendilerinden ayrılan erkek hizmetçiler, bağımsız işçi olur. Kadınlar, ana babalarının yanına dönüp, çoğu kez, kendileri ve aileleri için elbise yapmak üzere, iplik eğirirler. Bağımsız işçiler bile, her zaman halka satış yapmaya dönük iş yapmaz, bazı komşuları tarafından ailenin işine yarayacak bir imalat işinde istihdam edilirler. Onun için, bunların emeğinin ürünü, kayıtları bazen büyük tantana ile yayımlanan, -tacirlerimiz ve sanayicilerimizin çoğu defa en büyük imparatorlukların ikbâlini veya çöküşünü boş yere kendilerine bakıp ilân etmeye kalkıştıkları- kamu sicillerinde çoğu defa gözükmez bile.

Her ne kadar emek fiyatındaki değişmeler, yiyecek içecek fiyatındaki değişmelere her zaman uymadıkları gibi, çoğu kez bunun tam tersi olsa da, buna bakarak, yiyecek içecek fiyatının emek fiyatı üzerinde etkisi olmadığını sanmamalıyız. Emeğin parasal (para olarak ödenen) fiyatı, muhakkak ki iki şart tarafından belirlenir: emeğe olan talep ve de hayat için zorunlu ve yararlı maddelerin fiyatı. İşçiye verilmesi gereken hayat için gerekli ve yararlı maddelerin miktarını; artar, duraklar veya azalır olmasına, yahut artan, yerinde sayan veya azalan bir nüfusa ihtiyaç göstermesine göre, emeğe olan talep belirler. Emeğin parasal fiyatı da, bu miktarı satın almak için ne gerekiyorsa, onun tarafından belirlenir. Demek ki, yiyecek içecek fiyatının düşük olduğu yerde, emeğin parasal fiyatı bazen yüksek olsa da, talep aynı kalırken yiyecek

içecek fiyatı yüksek ise, emek fiyatı daha da yüksek olacaktır.

Emeğe olan talep, ansızın ortaya çıkan olağanüstü bolluk yıllarında artıp, ansızın çıkagelen olağanüstü darlık yıllarında azaldığı için, emeğin parasal bedeli, kimi zaman bunların birinde yükselir, ötekinde ise alçalır.

Ansızın ortaya çıkan olağanüstü bir bolluk yılında, emek kullanan işverenlerin çoğunun elinde, bir yıl önce kullanılandan daha fazla çalışkan adam tutup çalıştırmaya yetecek fon bulunur; bu olağanüstü sayıyı bulmak ise, her zaman mümkün olmaz. Böylece, fazla işçi isteyen ustalar, bunları bulabilmek için birbirleriyle rekabet ederler. Bu durum işçilerin emeğinin gerçek (reel) fiyatını da, parasal (nominal) fiyatını da bazen yükseltir.

Ansızın ortaya çıkan olağanüstü bir darlık yılında, bunun tam tersi olur. O zaman, işçi çalıştırmak için ayrılan fonlar bir yıl öncekinden azdır. Kayda değer sayıda insan işinden çıkarılır. İş bulmak için bunlar da birbiriyle yarışırlar. Bu da bazen, emeğin hem gerçek (reel) fiyatını, hem de para ile ifade edilen (nominal) fiyatını düşürür. Görülmedik bir kıtlık yılı olan 1740'ta, birçok kimse karın tokluğuna çalışmaya razı olmuştu. Bunun ardından gelen bolluk yıllarında ise işçi ve hizmetçi bulmak zorlaşmıştı.

Pahalı bir yılın kıtlığı, emeğe olan talebi azalttığından, emek fiyatını düşürme eğiliminde olduğu gibi; yiyecek içecek pahalılığı da bu fiyatı yükseltme eğilimindedir. Bunun tersine; bir ucuzluk yılındaki bolluk ise, talebi arttırmak suretiyle, emeğin fiyatını yükseltme, yiyecek içecek ucuzluğu ise bu fiyatı düşürme eğilimindedir. Yiyecek içecek fiyatlarının olağan değişmelerinde, bu birbirine aykırı iki sebep birbirini dengeler gibidir. İşgücü ücretlerinin her yerde yiyecek içecek fiyatından çok daha istikrarlı ve sürekli oluşunun sebebi, muhtemelen biraz da budur.

Emek ücretlerindeki artış, -fiyatın ücrete dönüşen kısmını artırmak suretiyle- muhakkak surette birçok malın fiyatını da artırır, dolayısıyla bu malların gerek içerdeki gerekse dışardaki tüketiminin de o oranda azalmasına sebep olur. Bununla beraber, emek ücretini yükselten aynı sebep, yani sermaye stoku artışı, emeğin üretici güçlerinin artmasına, daha az emeğin daha çok iş görmesine vesile olur. Çok işçi kullanan sermaye sahibi, kendi menfaati için, muhakkak ki bunların elden geldiği kadar fazla iş çıkarabilmelerini mümkün kılacak, isabetli bir görev bölümü ve dağıtımı yapmaya çalışır. Aynı sebeple, işçilere de, ya kendisinin ya da onların akıl edebileceği en iyi makineleri vermeye gayret eder. Belirli bir işyerindeki işçiler arasında olan şey, aynı sebepten dolayı büyük bir toplum içindekilerde de olur. Bunların sayıları ne kadar fazla olursa, doğal olarak o kadar çok çeşitli sınıflara, alt alta görev bölümlerine ayrılırlar. Her birinin işini görmek üzere, en uygun makineleri icat etmek için, daha çok kafa çalışır; böyle olunca da, bunların icat edilmesi daha çok ihtimal dâhiline girer. Bundan dolayı, bütün bu gelişmeler sonucunda birçok mal eskisinden o kadar az bir emekle üretilmeye başlanır ki, emeğin fiyatındaki artış, miktarındaki azalma ile haydi haydi karşılanmış olur.

IX. BÖLÜM
Sermaye Kârları Hakkında

Sermaye kârlarının artıp azalması, emek ücretlerinin yükselip düşmesinde etkili olan aynı sebeplere, yani toplumun zenginliğinin artma veya azalma durumuna bağlıdır. Ancak, bu sebepler, bunlardan birini diğerinden çok farklı şekilde etkiler.

Sermaye stoku artışı, ki ücretleri yükseltir, kârı azaltma eğilimindedir. Birçok zengin tacirin sermaye stoku, aynı tür ticarete yatırılınca, bunlar arasındaki karşılıklı rekabet doğal olarak o ticaretin kârını azaltmaya neden olur. Aynı toplum içinde yürütülen bütün o farklı ticaretlerde de buna benzer bir sermaye stoku artışı olunca, aynı rekabet bunların hepsinde aynı sonucu doğuruyor olmalıdır.

Belirli bir yerde ve belirli bir zamanda bile emeğin ortalama ücretinin ne olduğunu kesin olarak tespit etmenin kolay olmadığı, daha önce görülmüştü. Bu durumda bile, ücretlerin olsa olsa en çok alışılmış olanlarını belirleyebiliriz. Oysa sermaye stoku kârları bağlamında bu bile pek yapılamaz. Kâr o kadar oynaktır ki, belirli bir ticaretle uğraşan kimsenin kendisi bile ortalama yıllık kârının ne olduğunu size her zaman söyleyemez. Ortalama kâr, yalnız alışveriş yaptığı malların fiyatındaki her değişmeden etkilenmekle kalmaz; rakipleriyle müşterilerine talihin gülüp gülmemesinin bunda etkisi olduğu gibi, bu malların kara veya deniz yoluyla taşınırken, hatta depoda tutulurken bile başlarına gelebilecek binlerce kazanın da etkisi vardır. Bundan dolayı kâr, yalnız yıldan yıla değil, günden güne, hatta neredeyse saatten saate değişir. Büyük bir ülkede yürütülen çeşitli ticaretlerin hepsinin ortalama kârını kesin bir şekilde tayin etmek çok daha zor olsa gerektir. Bunların daha evvel, yahut çok eski dönemlerde ne olmuş olabileceği üzerinde, şu veya bu derecede bir kesinlikle, hüküm vermek büsbütün imkânsız olmalıdır.

Ancak, her ne kadar sermaye stokunun ortalama kârları şimdi veya eski zamanlarda ne kadar olduğunu, şu veya bu derecede bir kesinlikle tespit edebilmek mümkün değilse de, paranın faizine bakarak, bunlar hakkında aşağı yukarı bir fikir edinilebilir. Para kullanmakla çok kâr sağlanabilen yerde, paradan faydalanmak için genellikle çok şey verileceği; az kâr edilebilen yerde ise, çoğu kez daha az verileceği bir düstur olarak ortaya konulabilir. İşte böylelikle, bir memlekette faizin olağan

piyasa haddi değişince, onunla beraber sermaye stokunun normal kârının da değişeceğinden; faiz düşünce sermaye kârının da düşüp, faiz yükselince onun da yükseleceğinden emin olabiliriz. O halde faizin seyri, bize, kârın seyri hakkında biraz fikir verebilir.

VIII. Henry'nin 37. saltanat yılında, %10'un üstündeki bütün faizin yasadışı olduğu ilân edilmişti. Bundan önce, zaman zaman daha yüksek faizin alınmış olduğu anlaşılmaktadır. VI. Edward zamanında dini nedenle her türlü faiz yasak edilmişti. Ne var ki, bu türden bütün öteki yasaklar gibi, bu yasağın da yaraya merhem olmadığını, hatta tefecilik belâsını azaltacak yerde muhtemelen arttırdığını söylerler. Elizabeth'in 13. saltanat yılında çıkan tüzüğün 8. bölümü VIII. Henry'nin tüzüğünü yeniden hayata geçirmiş; I. James'in 21. saltanat yılına kadar kanuni faiz haddi %10 olarak kalmış, o tarihte ise %8'e indirilmiştir. Sürgünden geri dönen II. Charles'ın tekrar tahta geçmesinden* az sonra %6'ya; Kraliçe Anne saltanatının 12. yılında da %5'e indirilmiştir. Bütün bu farklı kanuni düzenlemelerin (piyasadaki) durumun icabına fazlasıyla uyularak yapıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu düzenlemeler, piyasa faiz haddinin, yahut itibarlı kimselerin ödünç aldıkları düzeyin, önüne geçmeyip onun ardı sıra yürümüşler gibi görünmektedir. Kraliçe Anne zamanından beri %5'in, piyasa faiz haddinin altında olmaktan ziyade üstünde olduğu anlaşılmaktadır. Geçen savaştan önce hükümet %3 ile borçlanırken, başkentteki ve krallığın birçok öteki yöresindeki itibarlı kimseler ise, % 3,5, 4 ve 4,5 ile ödünç alıyorlardı.

VIII. Henry zamanından beri, memleketin zenginliği ve geliri sürekli olarak artmış olup; gelişme sürecinde hızlarının da yavaşlamayıp giderek arttığı anlaşılmaktadır. Bunlar sadece artmaya devam etmekle kalmayıp, hızlandıkça hızlanmış görünmektedir. Aynı dönem boyunca işgücü ücretleri sürekli artarken, ticaretle sanayinin çeşitli kollarının çoğunda sermaye stoku kârları sürekli azalmıştır.

Bir büyük şehirde, ticaretin herhangi bir çeşidini yürütebilmek için, genel olarak taşrada bir köydekinden daha fazla sermaye stokuna ihtiyaç vardır. Şehirde, ticaretin her dalında istihdam edilen büyük sermaye stoklarıyla zengin rakiplerin sayısı, kâr haddini genel olarak köydekinden aşağı düşürür. Oysa işgücü ücretleri bir büyük şehirde, bir taşra köyündekinden genelde daha yüksektir. Gelişip zenginleşmekte olan bir şehirde, çalıştıracak büyük sermaye stoku olanlar, çoğu defa istedikleri kadar işçi bulamaz. Bu nedenle de, bulabildikleri kadarını elde edebilmek için, birbirleriyle yarışırlar. Bu ise işgücü ücretlerini yükseltip kârları düşürür. Taşranın ücra köşelerinde çoğu kez herkesi istihdam etmeye yetecek kadar sermaye stoku yoktur. Böyle olunca, insanlar, iş bulabilmek için birbirlerine karşı fiyat kırarlar; bu ise işgücü ücretlerini düşürüp, kârları yükseltir.

İskoçya'da kanuni faiz haddi İngiltere'dekiyle aynı olmakla beraber, piyasa faiz haddi oradakinden oldukça yüksektir. Oradaki en itibarlı kimselerin %5'ten aşağıya ödünç aldıkları pek nadirdir. Hatta Edinburgh'taki özel bankerler bile, arzuya göre tamamı veya bir kısmı üzerinden ödemede bulunulması gerekli bonoları için %4 ver-

*. Orijinal metinde "Restoration" (Restorasyon) olarak geçiyor. (ç. n.)

mektedir. Londra'daki özel bankacılar, kendilerine yatırılan paralara faiz vermezler. İskoçya'da, İngiltere'dekinden daha az sermaye stokuyla yapılamayacak iş yok gibidir. O halde, orada olağan kâr haddi biraz daha yüksek olmalıdır. İskoçya'daki işgücü ücretleri, evvelce görüldüğü üzere, İngiltere'dekinden daha düşüktür. Ülke de hem çok daha yoksuldur, hem de daha iyi bir duruma ulaşma yolunda attığı adımlar, zira geliştiğine şüphe yoktur, çok daha yavaş ve gecikmeliye benzer.

Bu yüzyıl içinde Fransa'da faizin kanuni haddi daima pazar haddine göre düzenlenmiş değildir. 1720'de faiz oranı 20'de bir Peniden 50'de bir Peniye; yani %5'ten %2'ye indirilmiştir. 1724'te, 30'da bir Peniye; yani %3,3'e çıkarılmıştır. 1725'te yeniden 20'de bir Peniye, yani %5'e yükseltilmiştir. 1766'da, Bay Laverdy idaresi zamanında, 25'te bir Peniye, yani %4'e indirilmiştir. Ondan sonra Rahip Terray, bunu eski %5 haddine çıkarmıştır. Bu paldır küldür faiz indirmelerinin çoğunda, sözde amaç, devlet borçlanma faizinin indirilmesine yol açmaktı. Bu maksat zaman zaman hâsıl olmuştur. Günümüzde Fransa, belki İngiltere kadar zengin bir memleket değildir; ve her ne kadar Fransa'da kanuni faiz haddi, çoğu kez İngiltere'dekinden daha düşük ise de, piyasa faiz haddi orada genellikle daha yüksek olmuştur. Çünkü başka memleketlerde olduğu gibi, orada da, kaçamak yoluyla kanundan yakayı sıyırmak için bir sürü gayet güvenli ve kolay yöntem vardır. Her iki ülkede de ticaret yapmış İngiliz tacirleri beni temin etmişlerdir ki, Fransa'da alışveriş kârları, İngiltere'dekinden daha yüksektir. Birçok İngiliz uyruklarının, sermayelerini, ticaretin pek el üstünde tutulduğu yerde kullanacaklarına hor görüldüğü bir memlekette kullanmaları şüphesiz bundandır. İşgücü ücretleri Fransa'da İngiltere'dekinden daha düşüktür. İskoçya'dan İngiltere'ye geçtiğinizde iki ülkedeki sıradan halk tabakasının giyim kuşamı ile yüzlerinde görecek olduğunuz fark, bunların durumu arasındaki farkı da yeter derecede ortaya koyar. Fransa'dan dönüldüğünde, bu fark daha büyüktür. Fransa, şüphesiz İskoçya'dan zengin bir memleket olmakla beraber, pek o kadar hızla ilerliyormuş gibi görünmemektedir. Geriye gitmekte olduğu, o memlekette halk arasında yaygın, hatta popüler bir fikirdir. Fransa için bile bu sanırım yersiz bir düşüncedir; ama İskoçya'yı yirmi otuz yıl önce görmüş olup da bugün tekrar gören bir kimsenin bu düşüncede olmasına hiç imkân yoktur.

Öte yandan, toprak genişliğine ve nüfusuna kıyasla Hollanda bölgesi İngiltere'den daha zengin bir memlekettir. Orada hükümet %2 ile, itibarı yüksek özel kişiler ise %3 ile ödünç alır. Hollanda'da işgücü ücretlerinin İngiltere'dekinden daha yüksek olduğu söylenir; ayrıca Hollandalıların herhangi bir başka Avrupa halkından daha az kârla ticaret yaptıkları da iyi bilinmektedir. Bazı kimseler Hollanda ticaretinin tavsamakta olduğunu iddia etmişlerdir; ticaretin bazı şubeleri için bu belki doğrudur da. Ama bu belirtiler, toptan bir çöküş olmadığını yeter derecede gösterir gibidir. Kâr azaldı mı, tacirler, işler kesat gidiyor diye sızlanmak için can atar. Oysaki kârın azalması, ticaretin gelişmesinin veya ticarette fazla sermaye stoku kullanılmasının doğal sonucudur. Geçen savaşta Hollandalılar, hâlâ da büyük bir hissesini elde tuttukları, Fransa taşıma ticaretinin hepsini ele geçirmişlerdi. Bu ticarette, Fransız ve İngiliz parası olarak, sahibi bulundukları büyük servetin kırk milyon sterlin olduğu söyleniyor (ki ben

bunun hayli abartılı olmasından kuşkuluyum). Faiz haddinin kendi memleketlerinden yüksek olduğu memleketlerdeki kişilere ödünç verdikleri büyük meblâğlar, şüphesiz onlardaki sermaye stoku bolluğunu, veya bu stokun, ülkelerindeki uygun işlerde tolere edilebilir bir kârla kullanılamayacak kadar artmış olduğunu gösteren hallerdir. Ancak bu haller o işlerin azalmış olduğunu göstermez. Nasıl ki özel bir kişinin belirli bir ticaretten kazandığı sermaye o ticarette kullanamayacağı kadar çoğaldığı halde o ticaret yine de gelişmeye devam edebilirse, bir büyük milletin sermayesi için de aynı şey söz konusu olabilir.

Kuzey Amerika'daki ve Batı Hint Adaları'ndaki sömürgelerimizde, sadece emek ücretleri değil, para faizi de, dolayısıyla sermaye stoku kârları da, İngiltere'dekinden daha yüksektir. Çeşitli sömürgelerde faizin gerek kanuni haddi, gerekse piyasa haddi, %6 ile %8 arasında değişmektedir. Bununla beraber, yeni sömürgelerin özel durumu bir yana bırakılırsa, yüksek emek ücretleri ile yüksek kârlar, pek birbiriyle bağdaşabilen şeyler değildir. Öteki memleketlerin çoğuna kıyasla, yeni bir sömürge, belirli bir dönem, toprağının genişliğine göre sermaye stoku bakımından yetersiz; sermaye stokunun büyüklüğüne göre de nüfusu kıt olsa gerektir. Bunların elindeki topraklar, bu toprakları ekip biçmeye yarayacak olan sermaye stokundan çoktur. İşte bu yüzden, ellerinde avuçlarında ne varsa, yalnız en bitek, en elverişli yerde olanların, meselâ deniz kıyılarına yakın yahut gemilerin yüzmesine elverişli nehir boylarında bulunan toprakların ekilip biçilmesinde harcanır. Bu gibi topraklar ise, çoğu defa, doğal ürününün değerinden bile daha ucuza satın alınır. Bu gibi toprakların satın alınıp bayındır hale getirilmesinde kullanılan sermaye stokunun çok büyük bir kâr getirmesi, dolayısıyla da oldukça yüklü bir faiz ödemeye elvermesi gerekir. Sermaye stokunun bu kadar kazançlı bir işte çabucak birikmesi, çiftçiye, elindeki ırgat sayısını, yeni yerleşilmiş bir sömürgede bunların bulunabileceğinden daha çabuk artırabilmesi için imkân verir. Onun için, bulabildiği işçilere bolca ücret ödenir. Sömürge geliştikçe, sermaye stoku kârları gitgide azalır. En bitek, yeri en iyi arazinin tamamı işgal edildikten sonra, gerek verim ve gerekse yer bakımından daha düşük derecede toprakların ekilip biçilmesiyle, daha az kâr edilebilir. Bu yolda kullanılan sermaye stoku için de, daha az faize katlanılabilir. İşte bu yüzden, gerek yasal gerekse piyasa faiz haddi bu yüzyıl içinde sömürgelerimizin pek çoğunda hayli düşmüştür. Zenginlik, gelişme ve nüfus arttıkça faiz düşmüştür. İşgücü ücretleri, sermaye stoku kârları ile birlikte düşmez. Kârları ne olursa olsun, sermaye stokunun artmasıyla birlikte emeğe olan talep de artar; kârlar düştükten sonra da, sermaye stoku yalnız artmaya devam etmekle kalmayıp, eskisinden çok daha hızlı artabilir. Çalışkan kimseler için durum ne ise, zenginleşme yolunda ilerleyen çalışkan milletler için de odur. Kârı az da olsa büyük bir sermaye stoku, genel olarak, çok kârlı küçük bir sermayeden daha hızlı artar. Meşhur sözdür, para parayı çeker. Biraz kazanınca daha fazlasını kazanmanız çoğu kez kolay olur. Asıl zorluk, işte bu azıcığı kazanmaktadır. Sermaye stokunun artmasıyla çalışmanın artması veya faydalı emeğe olan talebin artması arasındaki bağ daha önce zaten kısmen anlatılmıştı. İlerde, sermaye birikimini incelerken, bu konu daha etraflıca anlatılacaktır.

Zenginleşme yolunda hızla yürüyen bir ülkede bile yeni bir toprağın yahut bazı

yeni zanaat dallarının benimsenmesi, bazen sermaye kârlarını, bunlarla birlikte de, paranın faizini yükseltebilir. Elde edilen bu şeylerden bunları paylaşan çeşitli kimselere düşen memleket sermayesi, işteki artışın tümüne yetişmediğinde, yalnız en çok kâr getiren birtakım alanlara harcanır. Daha evvel başka işte kullanılmakta olan sermayenin bir kısmı oradan ister istemez geriye çekilir ve yeni, daha kazançlı zanaatlara yatırılır. Bundan dolayı, bütün bu eski işlerdeki rekabet, öncesine oranla azalmaya yüz tutar. Piyasa, bir sürü farklı mal çeşitleriyle iyice donatılamaz olur. Bu malların fiyatı, muhakkak az çok yükselir; onların alım satımıyla uğraşanlara daha çok kâr getirir. Böylelikle, bu kimseler daha yüksek faizle ödünç alabilecek duruma gelir. Yalnız itibarı gayet yüksek özel kimseler değil, Londra'nın eskiden % 4-4,5'tan fazla vermeye alışık olmayan en büyük ortaklıklarından bazıları bile, geçen savaş bittiğinde, bir müddet, çoğunlukla %5 faizle ödünç aldılar. Kuzey Amerika ile Batı Hint Adaları'nda elimize geçenler sayesinde, toprağın ve ticaretin çok genişlemiş olması, bunun sebebini yeter derecede aydınlatır. Toplumun birikmiş sermaye stokunda bir azalma olduğunu düşünmeye yer yoktur. Eski sermaye stoku ile yürütülecek yeni işlerin bu derece çoğalması, rekabet azlığı dolayısıyla kârları artması gereken bazı ticaret dallarının birçoğunda kullanılan sermaye stoku miktarını muhakkak azaltmıştır. Bende Büyük Britanya'nın birikmiş sermaye stokunun geçen savaşın yüklü miktardaki masraflarıyla bile azalmadığı düşüncesini uyandıran sebepleri ileride açıklama fırsatını bulacağım.

Bununla beraber, toplumun sermaye stokundaki eksilme veya endüstriyi beslemek üzere ayrılan fonlarındaki azalma, işgücü ücretlerini düşürürken, sermaye stoku kârlarını, dolayısıyla da paranın faizini yükseltir. İşgücü ücretleri azalmış olduğundan, toplum içinde arta kalan sermaye stokunun sahipleri, mallarını pazara eskisinden daha az masrafla getirebilir; pazarı donatmak için eskisinden daha az sermaye stoku kullanıldığından, bu malları daha pahalıya satabilirler. Sattıkları şeyler, kendilerine daha ucuza mal olduğundan, daha çok kazanırlar. Kârları böylelikle katmerli arttığından, çok faiz verebilirler. Bengal'de ve Doğu Hint ülkelerindeki öteki İngiliz yerleşim yerlerinde, kaşla göz arasında kolayca kazanılan büyük servetler, esasen viran olmuş memleketlerde ücretlerin çok düşük, kârların ise pek yüksek olduğunu bize yeter derecede gösterir. Paranın faizi de bununla orantılıdır. Bengal'de çiftçilere para çoğu defa %40, 50, 60 üzerinden ödünç verilir. Kalkacak ürün, borca karşılık rehin edilir. Böyle bir faizi ödeyebilecek kâr, arazi sahibinin toprak rantını hemen tümüyle yiyip yutacağı gibi, bu kadar aşırı tefecilik de, bu kârın çoğunu silip süpürecektir. Aynı türden bir tefeciliğin, Roma Cumhuriyeti'nin çöküşünden önce eyalet valilerinin yıkıcı idaresi altındaki Roma illerinde hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Çiçero'nun mektuplarından öğrendiğimize göre, o erdemli Brütüs, parasını Kıbrıs'ta %48'den faize verirmiş.

Toprağının, ikliminin ve başka memleketlere kıyasla konumunun kendisine erişme imkânı verdiği tam zenginlik seviyesine erişmiş, bundan dolayı da artık daha ileri gidemeyecek olup geri de kalmayan bir ülkede, gerek işgücü ücretleri gerekse sermaye stoku kârları muhtemelen oldukça düşük olacaktır. Toprağının besleyebileceği yahut

sermaye stokunun çalıştırabileceği oranda nüfusa sahip bir ülkede, iş güç edinmek için olan rekabet, işgücü ücretlerini ister istemez işçi sayısını mevcut haliyle elde tutmaya ancak yetecek düzeye indirecek kadar fazladır. Memleket zaten nüfusla iyice dolduğu için de, bu sayı hiçbir zaman artmaz. Uğraşacağı işlerin hepsini görecek sermaye stoku tam olan bir memlekette, her ayrı alanda o işin doğasının ve büyüklüğünün cevaz vereceği kadar sermaye kullanılacaktır. Bu nedenle, rekabet her yerde o oranda yüksek; bunun sonucu olarak da normal kâr olabildiğince düşük olacaktır.

Ancak, belki hiçbir memleket zenginliğin bu derecesine ulaşmamıştır. Çin çoktan beri yerinde sayıyor gibi görünmektedir. Kanunlarının ve kurumlarının doğasıyla uyumlu zenginliğin tamamına da belki çoktan ulaşmıştır. Ne var ki, ulaşılmış olan bu seviye, toprağı ile ikliminin ve yerinin doğasının başka kanun ve kurumlarla imkân verebileceğinden çok aşağı olabilir. Dış ticareti ihmal eden veya hor gören, yabancı ülke gemilerinin limanlarından yalnız bir ikisine girmesine izin veren bir ülke, daha başka kanun ve kurumlar olduğu takdirde yapabileceği kadar iş göremez. Ayrıca, zenginler veya büyük sermaye sahipleri oldukça güven içinde yaşarken, yoksulların veya küçük sermaye sahiplerinin bundan hemen hemen hiç faydalanmadıkları, ikide bir adalet bahanesiyle alt tabakadan mandarinlerin bunları soyup soğana çevirdiği bir memlekette, yapılan ticaretin çeşitli dallarının tümünde kullanılan sermaye miktarı hiçbir zaman o işin mahiyet ve büyüklüğünün mümkün kılabileceği kadar olamaz. Her iş dalında, yoksulların bastırılması zenginlerin tekelini sağlamış olmalıdır; böylece zenginler, bütün ticareti ellerinde toplamakla, pek büyük kârlar sağlayabilmektedirler. Nitekim, Çin'de %12'nin yaygın para faizi olduğu söylenmektedir; sermayenin normal kârları bu yüksek faizi ödeyebilmek için yeterli olmalıdır.

Kanundaki bir eksik, bazen faiz haddini zenginliği veya yoksulluğu bakımından ülkenin durumunun gerektirdiğinin bir hayli üstüne çıkarır. Kanun, sözleşmelerin yerine getirilmesini zorlamayınca, bütün ödünç alanları, daha iyi bir düzen altında bulunan ülkelerdeki müflisler veya itibarı şüpheli kimselerle aynı duruma sokmuş olur. Parasını geri alıp alamayacağının pek belli olmayışı, ödünç vereni genel olarak müflislerden istenen kadar aşırı faiz istemeye sürükler. Roma İmparatorluğu'nun batı illerine akın eden barbar milletler arasında sözleşmelerin yerine getirilmesi, birkaç yüzyıl boyunca akdi yapan tarafların iyi niyetine bırakılmıştı. Bu milletlerde kral mahkemelerinin bu işlere karıştığı olmazdı. O eski zamanlarda hüküm süren yüksek faiz haddi, belki biraz da bu sebebe yorulabilir.

Kanun, faizi büsbütün yasaklamakla, onu ortadan kaldırmış olmaz. Birçok kimseler ödünç almak zorundadır. Paralarının kullanılmasının bedeli olarak, hem onu kullanmakla elde edilebilecek kazanca yakışacak, hem de kanundan yan çizmenin güçlüğünü ve tehlikesini karşılamaya yetecek oranda bir getiri söz konusu olmadan kimse parasını ödünç vermez. Bay Montesquieu bütün o Müslüman milletlerdeki yüksek faiz haddinin yoksulluktan değil, kısmen bu sebepten, kısmen de parayı geri almanın zorluğundan kaynaklandığını ileri sürmektedir.*

*. Teorik olarak Müslüman memleketlerde sıfır olması gereken faiz haddinin gayri-Müslim memleketlerden daha yüksek olduğuna işaret edilmesi ilginçtir. Bu notun düşüldüğü tarihler 18. yüzyılın

En düşük normal kâr oranı daima sermayenin her kullanımının maruz kalabileceği kayıpları telafi etmeye yetecek olandan biraz daha fazla olmalıdır. Net ya da temiz kâr, ancak bu fazlalıktır. Brüt kâr denen şey çoğu zaman sadece bu fazlayı değil, aynı zamanda bu tür olağanüstü kayıpları telafi için ayrılan kaynakları da içerir. Ödünç alanın altından kalkabileceği faiz, yalnızca net kâr ile orantılıdır.

Aynı şekilde en düşük faiz oranı da, ödünç vermenin -tolere edilebilir ihtiyat durumunda bile- maruz kalacağı ara sıra meydana gelecek kayıpları telafi etmeye yetenden daha yüksek olmalıdır. Eğer daha yüksek olmasaydı, ödünç vermeyi motive edecek yegâne dinamik hayırseverlik veya dostluk olurdu.

Zenginliğin meyvelerini epeyce toplar hale gelmiş, iş hayatının her bir kolunda sermayeyi en yüksek miktarda istihdam eden bir ülkede, normal net kâr oranı çok düşük düzeyde olacağından, alışılagelmiş normal piyasa faiz oranı o kadar düşer ki, paralarının faiziyle en zenginler dışında hiç kimsenin yaşamını sürdürmesi mümkün olmaz. Bütün küçük ve orta büyüklükte servet sahibi insanların kendi sermayelerini idare edip denetlemekten başka çareleri kalmaz. Hemen her kişinin bir işadamı olması veya bir tür ticaretle uğraşması gerekli hale gelir. Hollanda bölgesinin bu düzeye yaklaştığı anlaşılmaktadır. Bir işadamı olmamanın hiç de rağbet görmediği yer orasıdır. İhtiyaç hemen her insanın işadamı olmasını olağan hale getirir, gelenek her yerde modaya düzen verir. Öteki insanlar gibi giyinmemek nasıl budalaca bir şey olursa, bir noktaya kadar başkaları gibi iş yapmamak da onun gibi budalaca hale gelir. Bir (askerî) kamp veya garnizonda nasıl ki sivil bir meslek tuhaf görünürse, hatta orada hor görülüp küçümsenmek tehlikesi varsa, işadamları arasında aylak dolaşan biri olmak da aynı şekilde tuhaf görülüp küçümsenir.

En yüksek normal kâr haddi o hale gelebilir ki, malların fiyatlarının büyük kısmından toprak rantına gitmesi gereken kısım tamamen ortadan kaybolur, ortada sadece malların hazırlanıp pazara getirilmesi için işgücüne ödenmesi gereken minimum ücret haddi (işgücünün minimum geçimlik ücreti) kalır. İşçi iş başındayken daima bir şekilde beslenmek durumundadır; oysa toprak sahibine her zaman bir şey ödenmeyebilir. Doğu Hindistan Şirketi'nin elemanlarının Bengal'de yaptıkları ticaretten elde edilen kâr belki de bu ülkedekinden çok farklı olmayabilir.

Olağan piyasa faiz haddi ile olağan net kâr oranı, kâr yükselip alçaldıkça zorunlu olarak değişecektir. Faizin iki katı Büyük Britanya'da, tacirlerin deyimiyle iyi, ılımlı, makul kâr olarak kabul edilmektedir; ki bu terimlerden benim anladığım, yaygın ve olağan kârdan başka bir şey değildir. Net normal kâr haddinin yüzde sekiz veya on olduğu bir ülkede, şayet iş ödünç alınan parayla yapılıyorsa, bunun yarısının faize gitmesi makul olabilir. Sermayenin riski, onu ödünç verene garanti eden ödünç alı-

ikinci yarısı olup; Kanuni'nin ölümünden yaklaşık iki asır sonrasına, Osmanlı'nın duraklama devrine karşılık gelmektedir. İktisat tarihçileri de Osmanlı'nın belirli dönemlerinde cari faiz haddinin Cumhuriyet dönemi Türkiye'sindekinden daha yüksek olduğuna işaret etmektedirler. Bu olgu, Müslüman ülkelerde faiz olup olmadığı, faizin (parayı ödünç almanın bedeli olarak) kaçınılmazlığı, İslâm'ın yasakladığı "riba" ile modern iktisat literatüründe "sermayeyi kullanmanın bedeli" olan faizin aynı şey olup olmadığı vb. gibi konularda Müslüman ilim adamlarının yeniden düşünmelerinin gereğine işaret etmektedir. (ç. n.)

cının üstündedir; yüzde dört veya beş de, ticaretin çoğunda, hem söz konusu garantinin riski üzerine yeterli miktarda bir kâr, hem de sermayeyi çalıştırma zahmetinin yeterli telafisi olur. Ancak faiz ile net kâr arasındaki oran, normal kâr haddinin bunun çok altında veya çok üstünde olduğu ülkelerde aynı olmayabilir. Şayet normal kâr haddi bunun epey altındaysa, kârın yarısı muhtemelen faiz olarak verilemez; epey üstünde olduğu zaman ise yarıdan fazlası da verilebilir.

Hızla zenginleşme yolunda olan ülkelerde düşük kâr haddi, pek çok malın fiyatında, yüksek işgücü ücretlerini telafi ederek, o ülkelerin, -ücretlerin muhtemelen daha düşük olduğu- daha az gelişmiş durumdaki komşuları kadar ucuza satma imkânı verebilir.

Esasen yüksek kârlar bir işin fiyatını yüksek ücretlerden çok daha fazla yükseltme eğilimindedir. Keten imalatında, örneğin, çalışan çeşitli insanların (keten düzeltenler, eğirenler, dokuyanlar) her birine günlük olarak iki Peni tutarında ücret ödeniyorsa, o zaman bir parça ketenin fiyatını bu işte istihdam edilen kişi sayısı çarpı iki Peni, çarpı çalışılan gün sayısı tutarında artırmak gerekir. Malın fiyatının ücrete karşılık gelen kısmı, imalatın çeşitli aşamalarından geçerken, sadece ücretlerdeki artışa göre aritmetik olarak artar. Halbuki eğer tüm bu çalışan insanların işverenlerinin kârları yüzde beş artırılacak olsa, malın fiyatının kârdan kaynaklanan kısmı, imalatın çeşitli safhalarından geçerken, kârdaki bu artışa göre geometrik olarak artar. Keten düzleyicilerinin işvereni keteni satarken işçilerine verdiği ücretler ve kullandığı malzemenin değeri üzerinden ilave bir yüzde 5 talep edecektir. Eğirenlerin işvereni hem düzelticilere ödenen, hem de eğirenlerin ücretleri üzerinden ilave bir yüzde 5 talep edecektir. Aynı şekilde dokuyanların işvereni de hem keten ipliği hem de dokuyanların ücreti üzerinden ilave yüzde 5 isteyecektir. Malların fiyatlarını artırırken ücretlerdeki yükselme, aynen basit faizin borcun katlanmasında gördüğü işlevi görür. Kârın yükselmesi ise bileşik faiz gibi işler. Tacirlerimiz ve usta imalatçılarımız fiyatın yükselmesinde ve dolayısıyla mallarının içerde ve dışarıda satışlarının azalmasında yüksek ücretlerin olumsuz etkilerinden çok sızlanırlar. Oysa yüksek kârların olumsuz etkileri konusunda hiçbir şey söylemezler. Kendi kazançlarının ölümcül derecedeki olumsuz etkileri konusunda sessizdirler. Sadece başka insanların kazançlarından şikâyet ederler.

X. BÖLÜM

Farklı İstihdam Alanlarında İşgücü Ücretleri ve Sermaye Kârları Hakkında

Aynı çevrede işgücü ve sermayenin farklı kullanımlarının bir bütün olarak avantajları ve dezavantajları ya tam olarak eşitlenmeli, ya da devamlı surette eşitlenmeye doğru gitmelidir. Eğer aynı yörede belirli bir istihdam alanı, ötekilerden belirgin biçimde ya daha çok ya da daha az avantajlı olsaydı, birine o kadar çok insan hücum eder, ötekinden de o kadar çok insan kaçardı ki, sonunda bu alandaki avantaj çok geçmeden öteki alanların avantajıyla aynı seviyeye gelirdi. En azından işlerin gidişatının doğal seyrine bırakıldığı (tam bir özgürlüğün olduğu, insanların kendileri için en uygun gördüğü işi yapabildiği ve canı istediğinde iş değiştirebildiği) bir toplumda durum böyle olurdu. Her insanın menfaati kendisini avantajlı işe yaklaştırır, dezavantajlı işten ise uzaklaştırırdı.

Parasal ücretler ve kâr, esasen, Avrupa'nın her yerinde, işgücü ve sermayenin farklı kullanımları için, son derece farklıdır. Ancak bu farklılık kısmen, bizzat işlerin kendileriyle ilgili -ya gerçek, ya da en azından insanların gözünde öyle, bazılarında küçük bir parasal kazancı telafi edecek, bazılarında ise büyük bir nakdi kazancı dengeleyecek- belirli koşullardan; kısmen de, hiçbir yerde işlerin gidişatını tam serbest bırakmayan Avrupa'nın uyguladığı politikadan kaynaklanmaktadır.

Söz konusu koşullar ile politikanın ayrı ayrı olarak ele alınması, bu bölümü kendi içinde ikiye ayırmaktadır.

I. Kısım
İstihdamın Bizzat Doğasından Kaynaklanan Eşitsizlikler

Görebildiğim kadarıyla, şu aşağıdaki beş durum, bazı işlerde az para kazancını telâfi eden, ötekilerde ise büyük kazanca karşı denklik sağlayan belli başlı şartlardır. Bunlardan birincisi, işlerin kendilerinin hoşa gidip gitmemesi; ikincisi, bu işleri öğrenebilmenin kolaylığı veya ucuzluğu, yahut zor veya masraflı oluşu; üçüncüsü, bunlardaki çalışmanın sürekliliği veya istikrarsızlığı; dördüncüsü; işi görenlere karşı beslenmesi gereken az veya çok güven; beşincisi de, bu işlerde başarının muhtemel olup olmamasıdır.

Birincisi; emek ücretleri, işin rahat veya zor, temiz veya kirli, şerefli veya bayağı olmasına göre değişir. Nitekim çoğu yerde, bir yıllık süre göz önüne alınırsa, gündelikçi bir terzi, gündelikçi bir dokumacıdan daha az kazanır. Terzinin işi daha kolaydır. Gündelikçi bir dokumacı, gündelikçi bir demirciden daha az kazanır. Dokumacının işi her zaman için daha kolay değildir ama, çok daha temizdir. Bir zanaat sahibi olduğu halde, gündelikçi bir demircinin, on iki saatte, sadece bir işçi olan madencinin sekiz saatte kazandığı kadar kazandığı olmaz. Demircinin işi pek o kadar kirli değildir; tehlikesi daha azdır; gün ışığında, toprağın üstünde yapılır. Bütün şerefli mesleklerde, ödülün çoğunu şeref teşkil eder. İlerde göstermeye çalışacağım gibi, etraflı düşünülürse, para kazancı bakımından, bunlar genel olarak daha az mükâfat görürler. İtibarsızlığın etkisi ise, bunun tersidir. Bir kasabın zanaatı, gaddarca ve tiksindirici bir iştir. Ama bu iş, çoğu yerde sıradan zanaatların çoğundan kârlıdır. Bütün zanaatlar içinde en nefret uyandıranı olan resmi celladın görevi için, yapılan iş miktarına göre öteki herhangi bir sıradan zanaattakinden daha iyi para verilmektedir.

Toplumun ilkel halinde insanoğlunun en önemli uğraşları olan avcılıkla balıkçılık, toplumun gelişmiş durumunda en hoşa giden eğlence olur. İnsanlar bir zaman ihtiyaç yüzünden yaptıkları şeyin arkasından şimdi zevkleri için koşarlar. Bundan dolayı, toplumun ilerlemiş halinde başkalarının vakit geçirmek için uğraştıkları şeyi zanaat olarak yapanlar, hep, pek züğürt kimselerdir. Theocritus[3] zamanından beri balıkçılar bu durumdadır. Büyük Britanya'nın neresine bakılsa, yasak yerde avlanan bir kimse, pek yoksuldur. Sıkı kanunların yasak yerde avlananlara göz yummadığı

3. [Smith] Bkz. Idyllium, XXI.

memleketlerde avlanma izni olanların da durumu çok daha iyi değildir. Bu işlerden duyulan doğal haz, o sayede rahat rahat geçinebilecek olanlardan daha fazla kimseyi bunların peşinden sürükler; miktarına oranla emeklerinin hâsılası, pazara her zaman işçilere ancak en kıt geçimi sağlayacak kadar ucuza iletilmiş olur.

Hoşa gitmeme ve haysiyete dokunma hali, sermaye kârlarına, aynen emek ücretlerindeki gibi tesir yapar. Hiçbir zaman kendi evinin efendisi olamayan, önüne gelen sarhoşun sarkıntılığına uğrayabilen bir hancı veya meyhaneci, ne pek hoşa giden, ne de şeref verici bir iş yapmaktadır. Ama, küçük bir sermayenin bu kadar büyük kâr getirdiği bir başka harcıâlem zanaat yok gibidir.

İkincisi; işgücü ücretleri, işi öğrenmenin kolaylık ve ucuzluğuna, ya da zorluk ve masrafına göre değişir.

Pahalı bir makine yapıldığı zaman, yıpranıp eskiyinceye kadar başaracağı olağanüstü işin, ona yatırılmış olan sermayeyi, hiç değilse normal kârlarla birlikte geri getirmesini beklemek gerekir. Olağanüstü ustalık ve beceri isteyen işlerden birisi için, çok emek ve zaman harcayarak yetişmiş bir kişi de bu pahalı makinelerden birine benzetilebilir. Yapmasını öğrendiği görevin, vasıfsız emeğin olağan ücretinden başka, bu kimsenin eğitim masrafının tümünü, hiç değilse o değerde bir sermayenin normal kârları ile birlikte kendisine geri getirmesini beklemek gerekir. Ayrıca, insan ömrünün hiç belli olmayan süresi ile, makinenin daha kesin olan ömrü göz önünde tutulunca, bunun makul bir süre içinde gerçekleşmesi de gerekir.

Nitelikli emeğin ücretleriyle niteliksiz emeğin ücretleri arasındaki fark, bu esasa dayanır.

Avrupa'nın politikası, makinelerle çalışan bütün işçilerle, zanaatçıların ve sanayicilerin emeğini, nitelikli işgücü (hüner isteyen emek); kırdaki ırgatlarınkini ise, tümünü birden, niteliksiz işgücü (sıradan emek) sayar. Buna göre, birincilerin emeğinin mahiyet bakımından ikincilerin emeğinden daha nazik, daha ince sayıldığı anlaşılmaktadır. Bazı hallerde, bu belki böyledir. Ancak, teker teker göstermeye gayret edeceğim gibi, çoğunda durum büsbütün farklıdır. Bundan dolayı, Avrupa kanunlarıyla âdetleri, bir kimseyi hünerli işe ehil saymak için, ona, sıkılığı yerine göre farklı olan bir çıraklık ödevi yükler. Ötekini ise, herkes için serbest, açık bırakır. Çıraklık süresince, çırağın başardığı bütün iş, ustasına ait olur. Bu sırada, çoğu kez, çırağın boğazına ana babasının veya akrabalarının bakması, üstünü başını hemen hep onların giydirip kuşatması lâzımdır. Çoğu zaman, ustaya, zanaatını çırağa öğrettiği için, biraz para da verilir. Para vermeyenler vakitlerini verir; yani, yıl hesabı ile alışılmış olandan daha uzun süre bağlanıp kalırlar. Çıraklarda eksik olmayan avarelik dolayısıyla, usta için bu durum her zaman avantajlı olmasa da, çırak için daima mahzurlu bir durumdur. Kırsal yörelerdeki emekte ise, aksine, bir işçi, daha kolaylarında çalıştırılırken görevinin daha zor kısımlarını öğrenir; kendi emeği, işinin bütün o çeşitli safhalarında onu geçindirir. O halde, Avrupa'da makine tamircilerinin, zanaatçı ve sanayi işçisi ücretlerinin, sıradan işçi ücretinden biraz yüksek olması akla uygundur. Nitekim de

böyledir; üstün kazançlarından dolayı çoğu yerde bunlar, halkın kalburüstü bir tabakası sayılır. Yine de bu üstünlük, genel olarak devede kulaktır. Adi keten bezi ve yünlü kumaş sanayii gibi, daha sıradan sanayi türlerinde, gündelikçilerin günlük veya haftalık kazancı, ortalamaya bakılırsa, çoğu yerde vasıfsız işçilerin gündeliğinden fazla değildir. Esasen, işleri daha sabit, daha tektiptir; yılın tamamı düşünülünce, kazançlarının üstünlüğü biraz fazla olabilir. Ancak bunun, açıkça, onların fazla eğitim masrafını karşılamaya yetecek olan miktarı aşmadığı anlaşılmaktadır.

Marifet isteyen güzel sanatlar ile serbest mesleklerdeki eğitim, daha da usandırıcı ve masraflıdır. O halde ressamların, heykeltıraşların, hukukçuların ve hekimlerin para ödülünün çok daha yüksek olması gerekir; nitekim de öyledir.

Sermaye stoku kârları, öyle anlaşılıyor ki, sermayenin kullanıldığı zanaattaki öğrenimin kolaylığından veya zorluğundan çok az etkilenir. Büyük şehirlerde, sermayenin çoğunlukla kullanıldığı bütün o çeşitli yolların öğrenilmesinin, esasen, hemen hemen eşit derecede kolay veya aynı derecede zor olduğu anlaşılmaktadır. Dış ve iç ticaretin bir dalı bir ötekinden çok daha çapraşık olamaz.

Üçüncüsü, çeşitli uğraşlarda işgücü ücretleri, işin sürekli veya süreksiz oluşuna göre değişir.

Bazı işlerde istihdam ötekilerdekinden çok daha devamlıdır. Sanayi işlerinin çoğunda, bir gündelikçi, yılın çalışabileceği hemen her gününde işi gücü olacağından gayet emin olabilir. Aksine, bir taşçı veya tuğla duvarcısı ne fazla don, ne de kötü havalarda çalışabilir. Bütün öteki zamanlarda da, istihdamı müşterilerinin zaman zaman kendisini aramalarına bağlıdır; bu yüzden de sık sık boş kalması olağan şeylerdendir. Demek ki, çalışırken kazandığı miktar onu işsiz iken geçindirdikten başka, böyle bu derece güvenilemez bir durumu düşünmenin zaman zaman yaratacağı tasalı, ümitsiz anlarında da biraz hatırını hoş etmelidir. Bunun için, çoğu sanayi işçisinin hesaplanan kazancının sıradan işçi gündelikleriyle hemen hemen aynı düzeyde olduğu yerlerde, taşçılarla duvarcıların gündeliği, bu ücretlerden genellikle bir buçuk ile iki kat arasında daha fazladır. Sıradan işçilerin haftada dört beş Şilin kazandığı yerlerde taşçılarla duvarcılar, çoğu kez yedi sekiz Şilin kazanır; öncekilerin altı kazandığı yerde sonrakiler dokuz on Şilin kazanır. Birinciler, meselâ Londra'da olduğu gibi, dokuz on Şilin kazanırken de ikinciler genel olarak on beş-on sekiz Şilin kazanır. Bununla beraber, öğrenilmesi taşçılıktan ve duvarcılıktan daha kolay bir nitelikli emek çeşidi yok gibi gözükür. Yaz mevsiminde, Londra'daki hamalları bazen tuğla duvarcısı olarak kullanırlarmış. Demek ki, bu işçilerin dolgun ücreti, maharetlerinin ödülü olmaktan çok, işlerinin istikrarsızlığına karşı bir tazminattır.

Bir doğramacı, bir taşçıdan oldukça daha ince ve daha marifetli bir zanaat yapıyor gibidir. Bununla beraber, birçok yerde -çünkü her yerde böyle değildir- doğramacı gündeliği daha düşüktür. İşi, zaman zaman müşterilerin kendisinden talepte bulunmasına çok bağlı ise de, büsbütün buna kalmış değildir. Hava koşulları yüzünden işin aksaması ihtimali de yoktur.

Genel olarak sürekli iş sağlayan zanaatlar belirli bir yerde sürekli iş sağlamıyorsa, işçilerin ücreti sıradan emekle aralarında bulunan alışılmış oranın epey üstüne yükselir. Londra'daki hemen bütün zanaat sahibi nitelikli işçileri, tıpkı başka yerlerdeki gündelikçiler gibi, ustalarının her gün veya her hafta kollarından tutup kapı dışarı etmeleri söz konusudur. On sekiz Peni vasıfsız emeğin ücreti sayılabildiği halde, en alt tabaka esnaftan olan gündelikçi terziler, bundan dolayı, orada günde yarım Kron* kazanır. Ufak kasabalarla köylerde, gündelikçi terzi ücretlerinin, vasıfsız emeğin ücretlerine yaklaşabildiği pek nadirdir; Londra'da ise, hele yazın, bunlar çoğu kez haftalarca işsiz kalır.

İşteki istikrarsızlık, görevin zorluğu, can sıkıcılığı ve kirliliği ile bir araya gelince, zaman zaman, en sıradan emeğin ücretlerini, en hünerli zanaatçılarınkinin bile üstüne çıkarır. Parça başına çalışan bir maden işçisinin, sıradan işçi ücretlerinin, Newcastle'da çoğu zaman iki, İskoçya'nın çoğu yerinde ise aşağı yukarı üç katını kazandığı sanılmaktadır. Bu işçinin yüksek ücretleri, tamamen işin zorluğundan, can sıkıcılığından ve kirliliğinden ileri gelir. Çoğu durumda işi, gönlü istediği kadar sürekli olabilir. Londra'daki kömür boşaltıcılar zorluk, kirlilik ve can sıkıcılık bakımından, maden işçisininkinden hiç de aşağı kalmayan bir iş yaparlar. Kömür gemilerinin limana gelişlerindeki kaçınılmaz düzensizlikten dolayı da, bunlardan çoğunun işi, ister istemez, oldukça istikrarsızdır. Demek ki, maden işçileri, sıradan emek ücretlerinin çoğu zaman iki üç katını kazandığına göre, kömür boşaltanların, bu ücretlerin bazen dört beş katını kazanmaları mantıksız görülmemelidir. Birkaç yıl önce, durumları üzerinde yapılan araştırmada, bunlara o zaman ödenen ücrete göre, günde altı ile on Şilin arasında para kazanabildikleri görülmüştür. Altı Şilin, Londra'daki niteliksiz emek ücretlerinin aşağı yukarı dört katıdır. Her bir zanaatta da, en düşük sıradan kazancın, daima, büyük çoğunluğunkiler olduğu kabul edilebilir. Bu kazanç ne kadar aşırı gözükürse gözüksün, işin hoşa gitmeyen şartlarının hepsini haydi haydi telâfi ediyorsa, tekelci imtiyazı bulunmayan bir zanaatta, çok geçmeden, bunu çabucak düşük bir seviyeye indirecek nice rakipler türer.

İşin sürekliliği veya süreksizliğinin, herhangi bir ticarette, sermaye stokunun normal kârlarına etkisi olmaz. Sermayenin sürekli olarak işletilip işletilmemesi, bizzat ticarete değil, ticareti yapana bağlıdır.

Dördüncüsü, işgücü ücretleri, işçiye karşı beslenmesi gereken güvenin azlığına veya çokluğuna göre değişir.

Kendilerine emanet edilen değerli maddelerden dolayı, kuyumcularla mücevhercilerin ücretleri, her yerde, eşit olmayı bırakın, hatta çok üstün marifet sahibi birçok başka işçinin ücretinden bile fazladır.

Sağlığımızı hekime, servetimizi, bazen hayatımız ile şöhretimizi, avukata ve dâva vekiline emanet ederiz. Böyle bir emanet, pek aşağılık veya düşkün durumdaki kimselerin eline selâmetle bırakılamaz. Onun için, bunların ödülü, kendilerini toplum

*. Kron (Crown): 30 Peni, ya da 5 Şilin değerinde eski bir İngiliz parası. (ç. n.)

içinde böyle önemli bir güvenin gerektirdiği mertebeye ulaştıracak nitelikte olmalıdır. Yetişmeleri için ayrılan uzun zaman ve büyük masraf, bu şart ile birleşince, bunların emek bedelini ister istemez büsbütün artırır.

Bir kimse ticarette yalnız kendi sermayesini kullanınca, güven işin içine girmez; dolayısıyla başkalarından elde edebileceği kredi ticaretinin niteliğine değil; serveti, doğruluğu ve tedbirli oluşu hakkında krediyi verecek olanların ne düşündüğüne bağlıdır. Bundan dolayı, ticaretin çeşitli dallarındaki farklı kâr hadleri, tacirlere gösterilen çeşitli güven derecelerinden kaynaklanamaz.

Beşincisi, farklı işlerdeki emek ücretleri, o işlerde başarı ihtimali bulunup bulunmamasına göre değişir.

Herhangi bir kimsede, yetişmiş olduğu iş için ehliyet bulunması ihtimali, çeşitli görevlerde birbirinden oldukça farklıdır. Makinelerle çalışılan zanaatların çoğunda başarı hemen hemen kesindir. Serbest mesleklerde ise, bu hiç belli olmaz. Oğlunuzu bir kunduracı yanına çırak veriniz; bir çift ayakkabı yapmasını öğreneceğinden pek şüphe edilmez. Ama hukuk okumaya gönderirseniz, bu meslekte karnını doyurabilecek kadar gelişme gösteremeyeceğine, hiç değilse bire yirmi bahse girebiliriz. Tamamıyla âdil bir piyangoda, ikramiyeleri çekenlerin, boş çekmiş olanların bütün kayıplarını kazanmaları gerekir. Bir becerebilene karşı yirmi kişinin başarısızlığa uğradığı bir meslekte, o tek kişinin, başaramayan yirmi kişi tarafından kazanılabilecek olanın hepsini kazanması gerekir. Mesleğinden belki kırkına doğru faydalanmaya başlayan hukuk danışmanı, yalnız kendi usandırıcı ve masraflı okumasının değil, bu eğitimden hiçbir zaman faydalanması ihtimali olmayan öteki yirmi kişinin mükâfatını da almalıdır. Hukuk danışmanlarının ücretleri, bazen pek aşırı gibi gözükürse de, gerçek mükâfatları, hiç de öyle değildir. Herhangi bir yerde, kunduracılık yahut dokumacılık gibi, sıradan bir zanaatta çalışan çeşitli işçilerin hepsinin, yılda muhtemelen ne kazanıp, ne harcayacağını hesap ediniz. Genel olarak, kazanç tutarının, harcananı geçtiğini göreceksiniz. Ancak, aynı hesabı bütün hukukçuların kaldıkları çeşitli hanların hepsinde, ne kadar hukuk danışmanı ve öğrencisi varsa, onlar üzerinde yapınız. Birincisini elden geldiği kadar yüksek, ikincisini alabildiğine düşük de tutsanız, bunların yıllık kazançlarının, yıllık masraflarına kıyasla, pek az olduğunu göreceksiniz. Onun için, hukuk piyangosu, pek âdil bir piyango olmaktan çok uzaktır. Gerek bu, gerekse birçok başka serbest ve şerefli meslek, para kazancı bakımından, açıkça eksik karşılık görmektedir.

Yine de, bu meslekler, öteki görevlerden aşağı kalmayıp, insanın şevkini kıran bu hallere rağmen, en ileri, en verimli kafaların hepsi oralara üşüşmek için can atar. Bunları sevdirmekte iki ayrı sebebin payı vardır. Birincisi, bu mesleklerden birinde kendini gösterenleri bekleyen, şöhrete kavuşma arzusudur; ikincisi, az çok her insanın gerek kabiliyetine, gerekse talihine karşı olan doğal güvenidir.

Pek az kimsenin orta seviyeye varabildiği bir meslekte yükselmek, deha veya üstün yetenek denen şeyin en kesin belirtisidir. Bu gibi seçkin kabiliyetlerin herkeste yarattığı hayranlık, derece bakımından az veya çok oluşuna göre büyük veya küçük

olmak üzere, her zaman için, bunların ödülünün bir kısmını teşkil eder. Bu, hekimlik mesleğinin getirisinin epeyce bir kısmını; avukatlıkta belki daha fazlasını teşkil eder. Şiir ile felsefede ise, ödülün hemen tümü bundan ibarettir.

Çok güzel, çok hoş bazı Allah vergisi şeyler vardır ki, sahibine kendine özgü bir hayranlık sağlar. Ama bunların kazanç uğruna kullanılması, doğru yanlış, bir tür uluorta rezalet sayılır. Onun için, bu maharetleri bu yolda kullananların para ödülü, sadece onları edinebilmek için gereken zamanın, emeğin ve masrafın bedelini ödemeye değil, bu yetenekleri geçim aracı yapmanın doğurduğu zorluğu örtmeye de yeter olmalıdır.

Tiyatro oyuncularının, opera şarkıcılarının, dansçıların, vb. sanat erbabının aldıkları aşırı ücretler, bu iki esasa, yani bu yeteneklerin az bulunur oluşu ile güzelliğine, bir de onları bu yolda kullanmanın haysiyet kırıcı oluşuna dayanır. Kendilerini hor görürken, yeteneklerini bol keseden ödüllendirmek ilk bakışta anlamsız gibi gelir. Ama birini yaptığımız içindir ki, ikincisini mutlaka yapmak zorundayız. Bu gibi uğraşlar hakkında halkın fikri yahut kötü görüşü değişecek olsa, bunların para ödülü hemen düşer. Daha çok kimse kendini bu işlere verir; rekabet, bunların emeklerinin karşılığını çabucak aşağı indirir. Bu gibi Allah vergisi yetenekler herkesin harcı olmamakla beraber, hiç de öyle sanıldığı kadar az değildir. Onlardan bu yolda faydalanmayı kendilerine yediremeyen birçok kimselerde de bu yetenekler pekâlâ vardır. İyi gözle görülecek olsa, daha birçokları bunları yapabilecek kabiliyettedir.

Çoğu insandaki, kabiliyetini olduğundan büyük görme kibirliliği, her devrin felsefecileri ile ahlâkçılarının dikkat çektikleri, kadim bir fenalıktır. İnsanların, anlamsız yere, talihleriyle övünüp böbürlenmeleri o kadar göze çarpmamıştır. Oysa bu belki daha salgın bir hastalıktır. Şöyle sağlığı ve keyfi yerinde olup da, biraz o şekilde düşünmeyen adam henüz anasından doğmamıştır. Her insan, kazanç ihtimalini az çok şişirir; kayıp ihtimalini ise, çoğu kimse, olduğundan aşağı görür. Şöyle sağlığı ve keyfi yerinde hiçbir kimse, kaybı olduğundan fazla hesap etmez.

Kazanç ihtimaline doğal olarak aşırı değer biçtiğimizi, piyangolara her tarafta gösterilen rağbetten anlayabiliriz. Adaletten şaşmayan, yani tüm kazancın tüm kaybı başabaş karşıladığı bir piyango ne görülmüştür, ne de görülecektir. Çünkü böylesinden, müteşebbis hiçbir şey kazanmaz. Devlet piyangolarında, biletler, gerçekte, ilk elde almayı taahhüt edenlerin verdiği para kadar etmez. Ama ortalıkta genel olarak %20, %30, bazen %40 kârla satılırlar. Büyük ikramiyelerden birini kazanmak için boş yere beslenen ümit, bu talebin biricik sebebidir. Bu küçük meblâğın bile, talihten %20, %30 fazla değeri olduğunu bildikleri halde, en aklı başında kimselerin on veya yirmi bin Lira kazanmak şansını satın almak için, ufak bir para vermeyi budalalık saydıkları olmaz. Başka bakımlardan tamamıyla âdil bir piyangoya, bildiğimiz devlet piyangolarından çok daha fazla yaklaşmakla beraber, ikramiyesi içinde yirmi lirayı geçen bulunmayan bir piyangonun biletlerine karşı, aynı talep olmaz. Bazı büyük ikramiyeler için şansı daha yaver gitsin diye kimisi çok bilet alır. Bazıları ise, bundan da fazlasına ufak ufak ortak olur. Bununla beraber, matematikte şundan

daha kesin bir önerme yoktur: ne kadar fazla bilet üzerinde talih denerseniz, kaybetme ihtimaliniz de o derece artar. Piyangodaki bütün biletleri alınız, muhakkak kaybedersiniz; biletlerinizin sayısı arttıkça, bu kesinliğe daha da yaklaşmış olursunuz.

Kayıp ihtimalinin hemen hiçbir zaman gerektiğinden fazla değil, çoğu defa, olduğundan az hesap edildiğini, sigortacıların gayet mutedil kârından öğrenebiliriz. Yangına veya deniz riskine karşı sigortanın bir ticaret işi olabilmesi için normal pirimin, olağan kayıpları karşılamaya, yönetim masrafını çıkarmaya, herhangi bir sıradan ticarette kullanılan eşit bir sermayenin getireceği kârı sağlamaya yeterli olması gerekir. Bu kadarını veren kimse, açıkça, riskin gerçek değerini veya onu sigorta ettirebileceğini makul olarak umduğu en düşük bedeli ucu ucuna ödemektedir. Birçok kimse sigortacılıkta biraz para kazanmışsa da, büyük servet yapan pek azdır. Sırf şu değerlendirme iyice gösterir ki, bu tür bir işteki normal kâr ve zarar bilançosu, nice kimselerin zengin olduğu başka sıradan zanaatlarınkinden üstün değildir. Sigorta primi genellikle mutedil olduğu halde, çoğu kimse bunu ödemeye aldırış etmeyecek kadar riski küçümser. Bütün krallıkta, ortalama olarak alınsa, 20 evden 19'u, belki %99'u yangına karşı sigortalı değildir. Halkın çoğu için deniz riski daha ürkütücüdür. Sigortalanmış gemiler, sigorta edilmemişlere kıyasla çok daha fazladır. Yine de birçokları, her mevsimde, hatta savaş sırasında bile denizlerde sigortasız gezer. Zaman zaman böylesi uygulamalar belki bir tedbirsizlik olmayabilir. Büyük bir ortaklığın, hatta büyük bir tacirin denizde yirmi-otuz gemisi oldu mu, bunlar âdeta birbirlerini sigorta eder. Hepsinin primi üzerinden yapılan tasarruf, hasbel kader uğranması muhtemel kayıpları haydi haydi karşılar. Bununla beraber, gemi sigortasını ihmal, çoğu kez böyle ince uzun bir hesaptan ziyade, ev sigortasında olduğu gibi, ilerisini gerisini düşünmeden, riski böbürlene böbürlene küçük görmek yüzündendir.

Hayatın hiçbir döneminde, riski küçümseyip göğsünü gere gere başarı ümidi besleme, delikanlıların meslek seçtikleri yaşta olduğu kadar hararetli değildir. O çağda, felâket korkusunun, talihin yaver gideceği ümidini hemen hiç alt edemediği, hali vakti yerinde kimselerin serbest meslek denilen işlere girmeye can atmalarında değil, sıradan halk tabakasının asker veya tayfa yazılma eğiliminde daha açık biçimde gözükür.

Sıradan bir askerin, nelerinden olabileceği gün gibi meydandadır. Durum böyleyken bile, genç gönüllüler, yeni bir savaşın başında tehlikeye her zamankinden çok omuz silkerek, askere yazılmaya can atarlar. İlerleme ihtimalleri hemen hemen olmadığı halde, genç kafalarında, hiçbir zaman gerçekleşmeyecek olan bir şan alıp sivrilme fırsatının bin bir hülyasını kurarlar. Döktükleri kanın karşılığı, bu hayal içinde çalkalanan ümitlerden ibarettir. Aldıkları ücret sıradan işçilerin ücretinden az, hizmet başındaki yorgunlukları ise onlardan fazladır.

Denizin piyangosu, pek ordununki kadar elverişsiz değildir. İyi bir işçinin veya zanaatçının oğlu çoğu kez babasının rızasıyla denize çıkabilir. Ama asker yazılmasına babası hiçbir zaman razı olmaz. Denizcilikte, çocuğun bir şeyler olabilmesini herkes ihtimal dâhilinde görür. Asker ocağında bir şey olma ihtimalini ise, kendi-

sinden başka gören yoktur. Halk bir büyük amirale karşı, bir büyük generale olduğu kadar hayranlık duymaz. Deniz hizmetinde en büyük başarı, karadaki eşit başarıdan daha sönük bir ikbâl ve ün vaat eder. Her iki hizmetin bütün alt rütbelerindeki ilerleyişte de aynı fark vardır. Protokol kurallarına göre, bahriyedeki yüzbaşı ordudaki albayla bir rütbededir; ama âlem onu ötekine denk görmez. Piyangodaki büyük ikramiyeler az olduğundan, küçük ikramiye sayısının fazla olması gerekir. Onun için sıradan tayfalar, çoğu defa, sıradan askerden daha sık sivrilip yükselir. O zanaatta asıl hoşa giden, işte bu ikramiyelere bağlanan ümittir. Maharetleri ve el yatkınlıkları hemen her zanaatçınınkinden üstün olmasına; bütün ömürleri bitip tükenmeyen didinme ve tehlikelere sahne olmasına rağmen, sıradan tayfa kaldıkça, bütün bu hüner ve el yatkınlığına rağmen, bütün bu didinme ve tehlikelere karşılık; hemen hemen hiç, bunlardan ilkini kullanmak ve ötekilerini savuşturmak zevkinden başka mükâfat görmezler. Ücretleri, denizcilerin ücret haddini ayarlayan sıradan liman işçisi ücretinden yüksek değildir. Sürekli liman liman dolaştıklarından, ayrı ayrı bütün Büyük Britanya limanlarından denize çıkanların aylık ücreti, bütün bu farklı yerlerdeki öteki işçilerin aylık ücretinden daha fazla aynı seviyeye yaklaşır. En çok gemici gidip gelen limanın, yani Londra limanının ücret haddi, bütün öteki limanların ücret haddini düzenler. Londra'da çeşitli işçi sınıflarının çoğunun ücreti, Edinburgh'taki aynı sınıftan işçilerin ücretinin aşağı yukarı iki mislidir. Fakat Londra limanından yola çıkan gemicilerin, Leith limanından hareket edenlere kıyasla, ayda 3-4 Şilinden fazla kazandıkları olmaz. Çoğu defa fark bu kadar bile değildir. Barış zamanı ticaret gemilerinde Londra'daki fiyat, 30 gün hesabıyla, aşağı yukarı ayda 1 Gineden 27 Şiline kadardır. Londra'da haftada 9-10 Şilin alan sıradan bir işçi, ay 30 gün hesabıyla, ayda 40-45 Şilin kazanabilir. Esasen gemiciye ücretinden başka ayrıca kumanya verilir. Bununla beraber, bu azığın değeri, belki, onun ücretiyle sıradan işçi ücreti arasındaki farkı her zaman geçmez. Zaman zaman geçse bile, bu, gemici için açıktan bir kazanç olmaz; zira ücretleriyle geçindirmek zorunda bulunduğu aile ocağındaki çoluk çocuğu ile kumanyayı paylaşamaz.

Azrail'in etrafta dolaştığı, vartalarla tehlikelerin eksik olmadığı maceralı bir hayat, gençlerin cesaretini kıracak yerde, onları bir mesleğe çoğu kez büsbütün çekmektedir. Aşağı tabakadan yufka yürekli bir ana, gemileri görüp gemicilerin başından geçenleri dinler de, oğlu denizci olmaya heves eder diye, onu limanı bulunan bir şehirdeki okula göndermeye çoğu defa korkar. Cesaretle, el çabukluğu ile savuşturacağımızı umduğumuz uzak kaza ihtimalleri bize tatsız gelmediği gibi, herhangi bir işteki emek ücretlerini de yükseltmez. Gözü pekliğin ve maharetin fayda vermeyeceği durumlarda ise, iş değişir. Sağlığa pek zararlı diye tanınmış zanaatlarda, emek ücretleri göze batacak kadar yüksektir. Sağlığa zararlı olma, hoşa gitmeyen şeylerdendir; bunun işgücü ücretleri üzerindeki etkilerinin de bu genel bağlam içine sokulması gerekir.

Sermaye stokunun farklı kullanımlarının hepsinde normal kâr haddi, aşağı yukarı, kazancın kesin olup olmamasına göre değişir. Genel olarak bu kâr payı iç ticarette dış ticarettekinden; dış ticaretin bazı dallarında ise öteki dallarındakinden

daha istikrarlıdır. Meselâ, Kuzey Amerika ticaretinde, kâr payı Jamaica'dakinden daha kesindir. Kârın normal haddi, her zaman için, az çok risk ile birlikte yükselir. Bununla beraber, kâr, risk ölçüsünde, yani onu tamamıyla karşılayacak kadar yükseliyormuş gibi görünmez. İflâslar en çok da, ticaretin en tehlikelilerinde olur. Hepsinden tehlikelisi, -başarılınca da yine en kazançlısı olması muhtemel- kaçakçılık ticareti, insanı hiç şaşmadan iflâsa sürükler. Göğsünü gere gere başarı beklemek, anlaşılan odur ki, başka yerlerde olduğu gibi burada da kendini gösterip, o kadar çok maceraperesti bu tehlikeli işlere çeker ki, aralarındaki rekabet bunların kârını riski karşılamak için gereken seviyenin altına düşürür. Bunu tamamıyla karşılayabilmek için, her zamanki kazanç, sermaye stokunun normal kârından başka, hem zaman zaman olan bütün kayıpları örtmeli, hem de maceracılara, sigortacıların kârı cinsinden, fazladan bir kâr sağlamalıdır. Her zamanki kazanç bütün bunlara yetse, iflâslar bu tür ticarette ötekilerdekinden daha sık olmaz.

Böylece, işgücü ücretlerini farklılaştıran beş şarttan yalnızca ikisi sermaye kârlarına tesir eder: İşin hoşa gidip gitmemesi, bir de işin riskli veya güvenilir olması. İşin hoşa gidip gitmemesi bakımından fark, sermaye stokunun çeşitli kullanımlarının çoğunda ya azdır, ya da hiç yoktur. Emeğin farklı kullanımlarında ise, çok büyük fark vardır. Sermaye stoku kârı risk ile birlikte artmakla beraber, her zaman risk ile aynı oranda artıyormuş gibi görünmemektedir. Bütün bunlardan şu sonucun çıkması gerekir: Aynı toplumda veya aynı semtte, sermaye stokunun çeşitli kullanımlarında ortaya çıkan kârın ortalama veya olağan seviyesinin; çeşitli emek türlerinin parasal ücretlerinden daha yüksek bir seviyeye yaklaşması gerekir. Nitekim böyle de olmaktadır. Sıradan bir işçinin kazancı ile işi yolunda bir avukatın veya hekimin kazancı arasındaki fark, birbirinden ayrı herhangi iki iş alanındaki normal kârlar arasındaki farktan açıkça çok büyüktür. Bundan başka, çeşitli zanaatların kârları arasında görünürdeki fark, genel olarak, *ücret* sayılması gereken şeyin *kâr* sayılması gereken şeyden her zaman ayırt edilmeyişinden ileri gelen bir yanılmadır.

Eczacıların kârı pek dile düşmüş olup, herkesin aklına olmadık şeyler getirir. Bununla beraber, görünürde büyük olan bu kâr, çoğu defa emeğin makul ücretinden başka bir şey değildir. Bir eczacıdaki ustalık, herhangi bir başka işçininkinden daha nazik ve incedir. Sonra, ona gösterilen güvenin önemi çok daha büyüktür. Eczacı her zaman için yoksulların; acı ve tehlike çok büyük olmadığı sıralarda da, zenginlerin hekimidir. Bu nedenle de ödülünün o ustalığa ve güvene uygun olması gerekir. Bu da genel olarak sattığı ilâçların bedelinden elde edilir. Ancak, geniş bir piyasası olan bir şehirde, işi pek yolunda giden eczacının bir yıl içinde satabileceği bütün ilâçlar, kendisine belki 30-40 Liradan fazlaya mal olmayabilir. Onun için, bunları % 300-400 veya 1000 kârla satsa, çoğu defa bu onun yükleyebileceği tek şekilde, ilâçların fiyatına eklemiş olduğu makul emek ücretlerinden fazla bir şey olmayabilir. Kâr gibi gözüken şeyin çoğu, aslında kâr kılığına girmiş reel ücretlerdir.

Ufak bir liman kasabasındaki küçük bir bakkal, topu topu 100 Sterlin Liralık bir sermaye stoku ile %40 veya %50 kazanır. Oysa aynı yerde büyük bir toptancı tacir on bin liralık bir sermaye stoku ile %8 veya %10 zor kazanır. Orada oturanların ko-

laylığı için bakkalın ticaretine ihtiyaç olabilir. Pazarın küçüklüğü de, bu ticarette daha büyük bir sermayenin kullanılmasına elvermeyebilir. Ancak, bu adam ticaretiyle hem karnını doyurmalı, hem onun gerektirdiği şartlara uygun şekilde yaşayabilmelidir. Biraz sermayesi olmalı; üstelik okuyup yazma bilmeli; hesap tutabilmelidir. Ayrıca, belki elli altmış çeşit farklı mal ile bunların fiyatları, nitelikleri ve en ucuza satın alınabilecekleri pazarlar konusunda isabetli hüküm verebilmelidir. Sözün kısası, onda büyük bir tacir için gerekli olan bilgilerin hepsi bulunmalıdır. Büyük tacir olmasına tek engel, yeterince sermayesi bulunmamasıdır. Yılda 30-40 Lira, bütün bunları bilen bir kimsenin emeği için o kadar büyük bir ödül sayılamaz. Sermayesinin büyük gibi görünen kârından bunu çıkarırsanız, geriye belki sermaye stokunun normal kârından çok da fazla bir şey kalacak değildir. Görünürdeki kârın çoğu, bu durumda da, reel ücrettir.

Perakende ticaret ile toptan ticaretin görünürdeki kârları arasındaki fark, başkentte, küçük şehirler ile taşra köylerinde olduğundan çok azdır. Bakkallık ticaretinde 10 bin liranın kullanılabildiği yerde, bakkalın emeğinin ücreti, bu kadar büyük bir sermayenin gerçek kârına eklenen bir hiçten başka bir şey değildir. Dolayısıyla, zengin perakendecinin görünürdeki kârları, orada, toptancınınkilere çok daha fazla yaklaşır. Başkentte perakende satılan malların, genel olarak kasabalarla köylerdeki kadar, hatta bunlardan bile ucuz olmaları, bu yüzdendir. Meselâ, bakkal eşyası genellikle çok daha ucuzdur. Ekmekle etin fiyatı, çoğu kez, iki tarafta da aynıdır. Bakkal mallarının büyük şehre ulaştırılması, köye ulaştırılmasından daha pahalıya gelmez. Fakat çoğu çok daha uzak yoldan getirildiği için, tahıl ve hayvanın taşınması daha pahalıdır. Bundan dolayı, her iki tarafta da maliyeti aynı olduğundan, daha az kârın bindiği yerde bakkal eşyası ucuz olur. Büyük şehirde ekmekle kasaplık etin maliyeti köydekinden fazladır. Onun için, kâr daha az olduğu halde, orada her zaman daha ucuz olmayıp, çoğu kez aynı fiyata satılır. Ekmek ve kasaplık et gibi maddelerde görünürdeki kârı azaltan aynı sebep, maliyeti yükseltir. Pazarın genişliği, daha büyük sermayelere kullanım alanı sağlayarak, görünürdeki kârı azaltır. Ancak, daha uzak mesafelerden mal getirme ihtiyacı doğurduğundan, maliyeti artırır. Bu bir yandan azalıp öte yandan artış, çoğu durumda aşağı yukarı birbirini dengeler gibidir. Ülkenin farklı yerlerinde tahıl ve hayvan fiyatları çoğu kez çok farklı olduğu halde, çoğu bölgede ekmek ve et fiyatının genel olarak hemen hemen aynı olmasının hikmeti, muhtemelen budur.

Hem toptan hem de perakende ticarette, sermaye stoku kârları, başkentte genel olarak küçük şehirler ile köylerdekinden düşükse de, başkentte ufaktan başlayarak çoğu defa büyük servetler kazanılırken; kasaba ve köylerde hemen hiçbir zaman böyle bir şey olmamaktadır. Küçük şehirler ile köylerde, pazarın küçük çaplı olmasından dolayı, sermaye stokunun büyümesiyle ticareti genişletmek her zaman mümkün değildir. Onun için, böyle yerlerde, belirli bir kimsenin kâr haddi pek yüksek olabilirse de, bu kârların tümü veya toplamı, dolayısıyla da bu kimsenin bir yıl içinde biriktirdiği kazanç, hiçbir zaman çok büyük olamaz. Büyük şehirlerde ise, aksine, sermaye stoku arttıkça ticaret genişletilebilir. Tutumlu ve iyi iş yapan bir adamın

itibarı, sermaye stokundan çok çabuk artar. Bu kimsenin ticareti, bunların her ikisinin tutarı oranında; kârlarının toplamı ticaretinin büyüklüğü oranında; her yıl biriktirdiği ise, kârlarının tutarı oranında artar. Bununla beraber, büyük şehirlerde bile düzgün, tutunmuş, iyi tanınmış bir zanaat alanında, o da uzun çalışma, tutum ve dikkatle geçen bir ömür sayesinde, büyük servetler kazanıldığı binde bir olur. Esasen bu yerlerde spekülâsyon ticareti adı verilen işte zaman zaman ansızın servetler kazanıldığı olmaktadır. Spekülâsyoncu tacir, düzgün, tutunmuş veya iyi tanınmış bir iş alanında çalışmaz. Adam bu yıl tahıl taciridir, ertesi yıl şarap taciri olur; öbür yıl ise şeker, tütün veya çay ticareti yapar. Olağanüstü kârlı olma ihtimalini önceden kestirdiği her ticarete burnunu sokar. Belirli bir işteki kâr haddinin, öteki işlerdeki kâr haddine düşebileceğini önceden kestirince, o işi bırakır. Bundan dolayı, onun kâr ve kayıpları ile bir başka tutunmuş ve iyi tanınmış ticaret alanındaki kâr ve kayıplar arasında bir oran bulunamaz. Gözünü daldan budaktan sakınmayan bir maceraperest, bazen birbiri ardından başarılı iki üç spekülâsyonla hatırı sayılır bir servet yapabilir. Ama iki üç başarısız spekülâsyonla da, bir o kadarını kaybetmesi pekâlâ ihtimal dâhilindedir. Böyle bir ticarete ancak büyük şehirlerde girişilebilir; bunun gerektirdiği bilgileri edinebilmek ancak ticaretin ve haberleşmenin çok genişlemiş olduğu yerlerde mümkün olur.

Yukarıda sözü edilen beş şart, emek ücretleriyle sermaye kârlarında çok büyük eşitsizlikler yaratır; ama bunlardan her ikisinin de çeşitli kullanımlarındaki gerçek veya mevhum* üstünlükler ile dezavantajların tümü üzerinde hiçbir eşitsizlik doğurmaz. Bu şartlar, bazılarında ufak bir parasal kazancı telâfi edecek, ötekilerde ise bir büyük kazanca karşılık teşkil edecek türdendir.

Bununla beraber, bu eşitliğin, işlerdeki avantaj ve dezavantajların hepsinde vaki olabilmesi için, en kusursuz serbestliğin bulunduğu yerde bile, üç şey gerekir. Birincisi; o yörede işler iyice tanınmış, uzun zamandan beri yerleşik olmalıdır. İkincisi; olağan yahut doğal denebilecek halde bulunmalıdırlar. Üçüncüsü; bunlar, bu işlerle uğraşanların belli başlı veya biricik işi olmalıdır.

Birincisi; bu eşitlik, ancak o yörede iyice tanınmış, uzun zamandan beri tutunmuş işlerde olabilir.

Öteki bütün şartların eşit olduğu yerde, yeni zanaatlarda ücretler genel olarak eski zanaatlardakinden daha yüksektir. Bir tasarı sahibi yeni bir iş kurmaya kalktı mı, başlangıçta işçilerini, -mevcut zanaatlarında kazandıklarından yahut işin mahiyetinin normalde gerekli kılacağından- daha yüksek ücretlerle, başka işlerden ayartıp bu işe çekmesi lâzımdır. Bu ücretleri olağan düzeye indirmeyi göze alıncaya kadar epey bir zamanın geçmesi gerekir. Gösterilen talep bakımından, sırf modaya ve geçici hevese dayanan sanayi, sürekli değişir durur. Bunların, "epey zamandır yer etmiş sanayi" denmeye elverecek kadar uzun süreyle tutundukları hemen hemen hiç olmaz. Aksine; duyulan talebin en başta fayda ve ihtiyaçtan ileri geldiği sanayi ise daha az değişikliğe maruz kalır; aynı biçim yahut aynı örnek, birbiri ardı sıra, yüz-

*. Gerçek olmadığı halde öyle olduğu vehmedilen, evhama ya da kuruntuya dayalı. (ç. n.)

yıllar boyunca istenip gidebilir. Bundan dolayı, birinci tür sanayideki ücretlerin, ötekilerden yüksek olması ihtimal dâhilindedir. Birmingham, temelde birinci tür sanayi üzerine; Sheffield ise öteki tür üzerine iş yapar. Bu iki ayrı yerdeki emek ücretlerinin, sanayilerinin niteliğindeki bu farklılığa uygun olduğunu söylerler.

Yeni bir sanayiye, yeni bir ticaret dalına veya tarımda yeni bir uygulamaya başlamak, daima -tasarı sahibinin olağanüstü kârlar beklediği- bir spekülâsyondur. Bu kârlar, zaman zaman çok büyük olur. Bazen belki böyledir, fakat çoğu defa başka türlü olur. Ancak, genel olarak bunlarla o yöredeki öteki eski zanaatların kârları arasında düzenli bir orantı bulunmaz. Tasarı başarılı olursa, kârlar ilkin çoğu kez pek yüksektir. Fakat o zanaat veya iş iyice tutunup tanınınca, rekabet bu kârları öteki işlerdeki kârların seviyesine indirir.

İkincisi, emeğin ve sermaye stokunun çeşitli kullanımlarındaki avantajlarla dezavantajların tümü üzerindeki bu eşitlik, bu işlerin yalnız alışılmış veya doğal denebilecek durumlarında olabilir.

Emeğin hemen her bir farklı türüne olan talep, alışılmış olandan bazen daha fazla, bazen daha azdır. İlk durumda, bu kullanım biçimindeki avantajlar her zamanki seviyenin üstüne çıkar; ötekinde ise bunun altına iner. Kırsal emeğe olan talep hasat ve ürünü kaldırma zamanında, yılın çoğu bölümünde olduğundan daha fazladır. Ücretler de, talebin bu artışı ile yükselir. Savaş sırasında, 40-50 bin gemici, ticaret hizmetinden ayrılıp da kralın yahut devletin hizmetine girmek zorunda kalınca, ticaret gemisi tayfalarına olan talep, bunların azlığı dolayısıyla, mutlaka artar. Bunların ücretleri de bu gibi hallerde çoğu kez ayda 21-27 Şilinden, 40-60 Şiline fırlar. Aksine; ölmekte olan bir sanayide, çoğu işçiler eski zanaatlarını bırakmaktansa, emeklerinin niteliğine haliyle elverecek ücretten daha azına rıza gösterirler.

Sermaye stoku kârları, sermaye stokunun üzerinde çalıştırıldığı eşyanın fiyatına göre değişir. Bir eşyanın fiyatı olağan veya ortalama düzeyin üstüne yükselince, onu pazara iletmek için kullanılan sermaye stokunun, hiç değilse bir kısmının kârları, olağan hadlerinin üstüne çıkar. Eşyanın fiyatı düştüğünde, kârlar da, bunun aşağısına iner. Bütün mallar az çok fiyat değişikliğine konudur; ancak bazıları ötekilerinden çok daha fazla fiyat değişikliğine maruzdur. İnsan emeğiyle ortaya çıkan bütün mallarda, her yıl kullanılan emek miktarını, muhakkak talep ayarlar. Talep bunu, ortalama yıllık üretim ile ortalama yıllık tüketim mümkün mertebe aynı olacak şekilde düzenler. Bazı işlerde, aynı miktarda çalışmanın, her zaman için aynı veya hemen hemen aynı miktarda mal hâsıl ettiğine evvelce işaret edilmişti. Meselâ, pamuklu veya yünlü sanayiinde, aynı sayıda işçi, bir yılda aşağı yukarı aynı miktarda pamuklu veya yünlü yapar. Demek ki, bu gibi malların piyasa fiyatındaki değişmeler, ancak talepteki arızi değişmelerden ileri gelebilir. Örneğin, herkesin birden yas tutması, siyah kumaşın fiyatını yükseltir. Fakat çoğu keten ve yünlü çeşitlerine olan talep pek değişmediği gibi, bunların fiyatı da değişmez. Ne var ki, aynı miktar çalışmanın, her zaman aynı miktarda mal ortaya çıkarmayacağı başka işler vardır. Meselâ, aynı miktar çalışma ile çeşitli yıllarda çok farklı miktarda ekin, şarap, şerbetçiotu, şeker, tütün vb. üre-

tilir. Bundan dolayı, bu gibi malların fiyatı yalnız talep değişmelerine göre değil, çok daha büyük ve sık olan miktar değişmelerine göre değişir; bundan dolayı da fiyatları pek oynaktır. Alım satım yapanlardan bazılarının kârı, ister istemez bu malların fiyatı ile dalgalanmak durumundadır. Spekülâsyoncu tacirin işlemleri, en başta bu tür mallar üzerinde döner. Fiyatlarının yükselmesi ihtimali olduğunu önceden kestirince, bu malları satın almaya gayret eder; düşecek gibi olunca satmaya çalışır.

Üçüncüsü; emeğin ve sermaye stokunun çeşitli kullanımlarındaki avantajlarla sakıncaların tümü üzerindeki bu eşitlik, sadece, bu işlerden, onlarla uğraşanların başlıca veya tek meşgalesi olanlarında vuku bulabilir.

Bir kimse, zamanının çoğunu almayan bir işle geçimini sağlarken, aradaki boş zamanlarında bir başka işte, o işin mahiyetine uygun olan ücretten azıyla çalışmaya çoğu kez arzuludur.

Hâlâ, İskoçya'nın birçok yerinde, Kulübeligiller veya Kulübeliler* denen bir grup insan vardır. Birkaç yıl öncesine kadar bunlara şimdikinden daha sık rastlanırdı. Bunlar, toprak sahipleriyle çiftçilerin bir tür dışarı hizmeti gören uşaklarıdır. Efendilerinden çoğu kez aldıkları ödül bir ev, küçük bir sebze bahçesi, bir ineği beslemeye yetecek kadar ot, belki de bir veya iki dönümlük çift sürmeye yarar kötü topraktır. Emeklerine ihtiyacı olunca, efendileri onlara, ayrıca haftada 16 İngiliz kuruşu kadar eden 4 galon yulaf kırması verir. Yılın büyük bir kısmında onları ya pek az çalıştırır, ya hiç çalıştırmaz. Ellerindeki küçük toprağın ekilip biçilmesi ise, diledikleri gibi kullanabilecekleri zamanı doldurmaya yetmez. Bu gibi toprak işleyiciler şimdikinden çok iken, arta kalan zamanlarını çok düşük bir bedelle, kendilerini çalıştırmak isteyenlere memnuniyetle verip, öteki işçilerden daha az ücretle çalışırlarmış. Anlaşıldığı kadarıyla bunlara eskiden Avrupa'nın her yanında rastlanırmış. Yoksa ekilip biçilme açısından pek bir şeye benzemeyen, nüfus durumu ise ondan beter memleketlerde, toprak sahipleriyle çiftçilerin çoğu, kırdaki çalışmanın bazı mevsimlerde gerektirdiği olağanüstü işçi sayısını başka türlü bulamazlardı. Bu gibi işçilerin zaman zaman efendilerinden aldıkları günlük veya haftalık ödülün, emeklerinin tam karşılığı olmadığı bellidir. Bunların elindeki küçük toprak, o mükâfatın önemli bir parçasını teşkil ederdi. Bununla beraber, eski zamanın emek ve yiyecek içecek fiyatlarını derlemiş olup, her ikisini hayret edilecek kadar düşük göstermekten zevk alan birçok yazar, bu günlük veya haftalık mükâfata, bu bedelin tümü gözüyle bakmıştır.

Çoğu kez bu gibi emeğin ürünü, pazara, başka halde o ürünün doğasına uygun olmayacak kadar ucuza gelir. Şişle örülen çorap, İskoçya'nın birçok yerinde, başka bir yerde tezgâhta yapılabilecek çoraptan çok daha ucuza örülür. Bu, geçimlerinin asıl kısmını bir başka işten kazanan hizmetçiler ve işçilerin işidir. Leith'e her yıl çifti 5 ile 7 Peni arasında olan, bin çiftten fazla Shetland çorabı getirilir. Bana gayet kesin olarak söylediklerine göre, Shetland adalarının mini mini başkenti Lenvick'te, günde 10 Peni, niteliksiz emeğin yaygın ücretiymiş. Aynı adalarda, yün çorabın çiftini bir Gine'ye veya az daha fazlaya örerlermiş.

*. Orijinal metinde "Cotters or Cottagers" olarak geçmektedir. (ç. n.)

İskoçya'da keten ipliğinin eğrilmesi de, aşağı yukarı, asıl başka işler için tutulan hizmetçilerin çorap örmelerine benzer. Emeğinin hepsini, bu iki zanaatın birinden biriyle çıkartmaya uğraşanlar, ölmeyecek kadar bir şey kazanırlar. İskoçya'nın çoğu yerinde, haftada 20 Peni kazanabilen bir kadın, iyi bir ip eğiricidir.

Varlıklı memleketlerde, piyasa genel olarak o kadar geniştir ki, hangi zanaattan olursa olsun, içinde çalışanların bütün emeğini, bütün sermaye stokunu işletmeye yetişir. Bir işle geçinip, öte yandan bir başkasından da bazı ufak tefek kazanç elde eden kimselerin örneğine, başlıca, yoksul memleketlerde rastlanır. Ama, bunun benzeri olan aşağıdaki örnek, pek zengin bir memleketin başkentinde de vardır. Avrupa'da, ev kirası Londra'dan daha pahalı olan bir şehir yoktur sanıyorum. Öyle iken, dayalı döşeli bir dairenin bu kadar ucuza kiralanabileceği bir başkent de tanımıyorum. Londra'da oturacak yer, Paris'ten çok daha ucuz olduğu gibi, Edinburgh'da o nitelikteki yerden de çok ucuzdur. İşin garip görünebilecek tarafı, dairelerdeki ucuzluğun, ev kirasının pahalı oluşundan ileri gelmesidir. Londra'daki ev kiralarının pahalılığı, sadece bütün başkentlerdeki kiraları yükselten sebeplerden, yani emeğin pahalılığından; genel olarak uzaktan taşınması gereken bütün inşaat malzemelerinin pahalılığından; hele toprak rantının pahalılığından dolayı değildir. (Her toprak sahibi, tekelci gibi hareket edip, şehirde bir tek dönüm kötü toprak için, çoğu defa, kırdaki en iyi toprakların 100 dönümünden alınabilecek olandan fazla bir toprak rantı ister.) Bu kira pahalılığı biraz da, her aile reisini baştan aşağı bütün bir evin tamamını kiralamak zorunda bırakan, halkın kendine has görgü ve ananelerinden doğar. İngiltere'de konut denince, aynı çatı altındaki her şey anlaşılır. Fransa'da, İskoçya'da ve Avrupa'nın öteki birçok yerinde ise, oturacak yer, çoğu kez sadece bir kat demektir. Londra'daki iş güç sahibi bir adam, şehirde, müşterilerinin bulunduğu bölgede, bütün bir ev tutmak zorundadır. Dükkânı yer katında olup, kendisi çoluğu çocuğu ile tavan arasında yatar. Ev kirasının bir kısmını, ortadaki iki katı kiraya vererek çıkarmaya çalışır. Ailesini geçindirmek için kiracılarına değil, işine bel bağlar. Paris ile Edinburgh'da ise, daire kiraya veren kimselerin, çoğu kez başka geçim yolu olmadığı gibi, kattan alınan bedelin, hem evin kirasını hem de ailenin bütün masraflarını karşılaması gerekir.

II. Kısım
Avrupa'nın Uyguladığı Politikadan Kaynaklanan Eşitsizlikler

En mükemmel özgürlüğün bulunduğu yerlerde bile, emeğin ve sermaye stokunun çeşitli kullanımlarındaki avantaj ve dezavantajların tümünde, yukarda söylenen üç şarttan birinin olmamasından ileri gelen eşitsizlikler, işte bunlardır. Ancak, Avrupa'nın politikası işleri tam bir serbestlik içinde bırakmayarak, çok daha önemli başka eşitsizliklere yol açar.

Bu eşitsizliklere yol açma durumu başlıca aşağıdaki üç şekilde meydana gelir. Birincisi; bazı işlerde rekabeti, normalde o işlere girmeye gönüllü olacaklardan daha az kimse arasında sınırlı tutarak. İkincisi; başka işlerde, rekabeti, doğal şekilde olacağından daha fazla arttırarak. Üçüncüsü ise, emek ile sermayenin, hem bir işten öbürüne, hem de bir yerden öbürüne serbestçe dolaşabilmesine engel olarak.

Birincisi; Avrupa politikası, bazı işlerdeki rekabeti, o işlere normalde girmeye gönlü olacaklardan daha az kimse arasında tutarak, emeğin ve sermayenin çeşitli kullanımlarındaki avantajlarla dezavantajların tümünde, oldukça hatırı sayılır bir eşitsizliğe yol açar.

Loncaların tekelci imtiyazları, söz konusu politikanın bu amaçla kullandığı belli başlı araçlardır.

Lonca halinde örgütlenmiş bir zanaatın tekelci imtiyazı, teşkil edildiği şehirde, rekabeti muhakkak surette bu zanaatı yürütmekte serbest olanlara hasreder. O şehirde, gerekli vasıfları taşıyan bir usta yanında çıraklık etmiş olmak, çoğu kez, bu serbestliği elde etmek için gerek şarttır. Lonca tüzüğü, bazen bir ustanın bulundurabileceği çırak sayısını, hemen her zaman da, her çırağın kaç yıl hizmet etmek zorunda olduğunu belirler. Her iki düzenlemenin amacı da, rekabeti normalde bu zanaata girmeye gönlü olacaklardan çok daha az sayıda kimse arasında sınırlı tutmaktır. Çırak sayısının sınırlandırılması, rekabeti doğrudan doğruya kısıtlar. Uzun bir çıraklık süresi de, eğitim masrafını arttırarak, daha dolaylı yoldan aynı derecede etkili şekilde rekabeti azaltır.

Bir lonca tüzüğü gereğince, Sheffield'da hiçbir bıçakçı ustasının, bir defada bir-

den fazla çırağı olamaz. Norwich ile Norfolk'ta, hiçbir dokumacı ustasının ikiden fazla çırağı olamaz. Yoksa, krala ödenmek üzere ayda beş Lira cezası vardır. İngiltere'nin herhangi bir yerinde veya İngiliz sömürgelerinde, bir şapka ustasının ikiden fazla çırağı olamaz. Bunun yarısı krala, yarısı yetkili bir mahkemede dâva açana verilmek üzere, ayda beş Lira cezası vardır. Her iki tüzüğü, krallığın bir kanunu teyit etmekle beraber, açıkça Sheffield tüzüğünü çıkaran aynı lonca bu zihniyeti tepeden inme telkin etmiştir. Londra'daki ipekli kumaş dokuyucuları, lonca halinde örgütlenmelerinin üstünden daha bir yıl geçmeden, herhangi bir ustanın bir defada ikiden fazla çırak bulundurmasını yasaklayan bir tüzük çıkarmışlardır. Bu tüzüğü bozmak için özel bir parlamento kararına gerek duyulmuştur.

Çoğu esnaf teşekküllerinde, çıraklık zamanı olarak, bütün Avrupa'da çoğunlukla konulan sürenin, eskiden yedi sene olduğu anlaşılmaktadır. Bütün bu teşekküllere eskiden üniversiteler denirdi. Esasen bu, her türlü kuruluşun, Latince adıdır. Kadim şehirlerin eski beratlarında, demirciler üniversitesi, terziler üniversitesi, vs. hep rastladığımız deyimlerdir. Şimdi kendilerine has olarak üniversite adı verilen özel kurumlar, ilk vücuda getirildiğinde, Edebiyat Üstadı (yahut Sanat Ustası: Master of Arts) payesini elde etmek için gerekli sayılan okuma süresinin, loncaları çok daha eski olan yaygın zanaatlardaki çıraklık sürelerinden kopya edilmiş olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Sıradan bir zanaatta, bir kimsenin usta olup, çırak tutabilmek hakkını edinebilmesi için, uygun vasıfta bir usta yanında yedi yıl çalışması lâzım geldiği gibi; serbest mesleklerde de, (eskiden aynı anlamda olan kelimelerle) üstad, hoca veya doktor olmak, yanında (yine aslında aynı anlamda olan kelimelerle) çömez veya çırak okutabilmek için, bir üstad yanında yedi yıl çalışmak gerekiyordu.

Çıraklık Tüzüğü denilen, Elizabeth'in beşinci saltanat yılında çıkarılan bir tüzük, önceden o işlerde en aşağı yedi yıl çıraklık etmeden, hiç kimsenin, o zamanlar İngiltere'de yapılan zanaat, esnaflık veya mesleklerden biri ile artık uğraşamayacağı hükmünü koymuştur. O zamana kadar bazı özel loncalara ait olan tüzük, o günden sonra tüm pazarı olan şehirlerde yürütülen bütün zanaatlar için İngiltere'nin genel devlet kanunu olmuştur. Zira, tüzük terimleri pek genel olmasına, ülkenin tümünü açıkça kapsamasına rağmen, yorumlama yolu ile, bunun etkisi sadece pazarı olan şehirlere hasredilmiştir. Taşra köylerinde, her biri için yedişer sene çıraklık etmeden de bir kimsenin birçok farklı zanaatları yapabileceği; çünkü köyde oturanların rahatı için bu zanaatların gerekli olduğu; ahali sayısının çoğu kez bu zanaatlardan her birine ayrı bir bölük amele ayırmaya yetmeyeceği düşünülmüştür.

Terimlerinin dar anlamda yorumlanmasıyla da, tüzüğün etkisi yalnız Elizabeth saltanatının beşinci yılından önce İngiltere'de kurulmuş bulunan zanaatlara hasredilmiş; ondan sonra ortaya çıkanlara hiçbir zaman teşmil edilmemiştir. Zabıta kuralları olarak düşünüldüğünde bu kısıtlama, tasavvura sığmayacak bir sürü saçma sapan ayrımcılıklara yol açmıştır. Meselâ, bir araba yapıcısı, araba tekerleklerini ne kendisi yapabilir, ne de yapmak için gündelikçi kullanabilir. Bunları, tekerlek yapan bir ustadan satın almak zorundadır; zira bu zanaat, Elizabeth saltanatının beşinci

yılından önce de İngiltere'de vardı. Oysa tekerlekçi, arabacının yanında hiç çıraklık etmediği halde, isterse kendisi araba yapabilir; isterse, bunu yapmak için gündelikçi kullanabilirdi. Zira, tüzük yapıldığı sıralarda İngiltere'de bu zanaatla uğraşılmadığından araba yapmak zanaatı tüzükte yoktu. İngiltere'de, Elizabeth'in beşinci saltanat yılından önce kurulmadıkları için Manchester, Birmingham ve Wolverhampton'daki sanayilerin çoğu bu yüzden söz konusu tüzüğe girmemiştir.

Fransa'da çıraklık süresi, çeşitli şehirlerde ve çeşitli zanaatlarda farklıdır. Bunların birçoğu için Paris'te aranan süre beş yıldır. Ama bir kimse o zanaatı usta olarak yapma hakkını kazanabilmek için, çoğunda beş yıl daha gündelikçi olarak çalışması gerekir. Bu süre içinde kendisine ustanın kalfası; bu süreye de, kalfalık denir.

İskoçya'da çıraklık süresini herkes için düzenleyen genel bir kanun yoktur. Çeşitli esnaf teşekküllerinde süre farklıdır. Sürenin uzun olduğu yerlerde, bunun bir kısmı genellikle küçük bir vergi karşılığında satın alınabilir. Çoğu şehirde çok hafif bir vergi, herhangi bir loncadan ruhsat satın almak için yeterlidir. Memleketin belli başlı mamulleri olan keten ve kenevir bezi dokuyanlar, bunlara bağlı bütün öteki işçiler, çıkrıkçılar, yumakçılar, vb. gruplar belediyesi olan bir şehirde, vergi ödemeksizin zanaatlarını yürütebilirler. Belediyesi olan bütün şehirlerde, haftada kanunun izin verdiği günlerde, herkes kasaplık et satmakta serbesttir. İskoçya'da, bazı en zor zanaatlarda bile çıraklığın olağan süresi üç yıldır. Genel olarak da, Avrupa'da lonca kanunları İskoçya'dakinden daha yumuşak bir memleket bilmiyorum.

İnsanın kendi emeği üzerindeki tasarrufu, öteki bütün mülkiyet haklarının ilk baştaki temeli olduğu gibi, bunların en kutsal, en dokunulmaz olanıdır da. Fakir bir adamın varı yoğu, kendi gücü, bir de ellerindeki hünerdir. Komşusuna zararı dokunmadıkça, bu kuvveti ve el yatkınlığını, en uygun gördüğü şekilde kullanmaktan onu alıkoymak ise, bu en kutsal mülkiyet hakkının göz göre göre ihlâlidir; gerek işçinin, gerek ona iş vermeye gönlü olanların kanuni özgürlüğünü düpedüz çiğnemektir. Bu, birinin uygun gördüğü şekilde çalışmasına, ötekilerin ise işine geleni kullanmasına engel olur. O kimsenin çalıştırılmaya elverişli olup olmadığını kestirmek, onda bunca çıkarı bulunan patronların takdirine, elbette ki bırakılabilir. Aman uygunsuz kimse kullanmasınlar diye, kanun yapıcının kendisini tasalanıyor göstermesi, açıkçası hem yersiz, hem de haksızlığa uğratıcı bir şeydir.

Uzun çıraklık süresi koymak, işçiliği yetersiz olan eserlerin satış için halkın karşısına çıkarılamamasını her zaman garanti etmez. Böylesi bir durum genel olarak ehliyetsizlikten değil, aldatmacadan ileri gelir; hileye karşı ise uzun çıraklık teminat olamaz. Bu yolsuzluğu önlemek için tamamen başka düzenlemeler gereklidir. Süs takımları üzerindeki Sterlin işareti veya keten bezlerinin ve yünlülerin üzerindeki damga, satın alıcıya herhangi bir çıraklık tüzüğünden daha çok güven verir. Müşteri malı satın alırken genel olarak bunlara bakar; yoksa işçinin yedi yıl çıraklık edip etmediğini sormak aklından bile geçmez.

Uzun süren çıraklık usulünün, gençleri çalışkan yetiştirmeye vesile olduğu yok-

tur. Parça başına iş yapan bir gündelikçinin, her sıkı çalışmadan bir kazanç elde ettiği için, gayrete gelmesi umulur. Bir çırağın ise avarelik etmesi muhtemeldir; gerçekte de, hemen hep sinek avlar, çünkü başka türlü davranmakta doğrudan doğruya bir çıkarı yoktur. Adi işlerde emeğin tatlı tarafı emek mükâfatından ibarettir. En önce lezzet alacak durumda olanların, ondan en önce zevk duyup erkenden çalışma alışkanlığı edinmeleri beklenir. Bir delikanlı, uzun zaman kazanç elde etmeden çalışırsa, doğal olarak işe karşı tiksinti duyar. Kamu hayır kurumlarınca çıraklığa sokulan çocuklar genellikle yıl olarak âdet olan süreden daha uzun süre alıkonur; genelde de pek haylaz ve hayırsız çıkarlar.

Eskiler çıraklığı hiç bilmezlerdi. Bugün, yürürlüğe konmuş bütün kanunlarda, usta ile çırağın karşılıklı ödevleri, hatırı sayılır bir yer tutmaktadır. Roma hukuku, buna dair hiçbir şey söylemez. O zanaatı kendisine öğretmek şartıyla, bir usta yararına belirli bir zanaatta şu kadar yıl süre ile çalışmaya mecbur bir uşak demek olan "çırak" kelimesine bugün verdiğimiz anlamı ifade eden Yunanca veya Latince kelime bilmiyorum. Böyle bir kelimenin olmadığını da sanıyorum çekinmeden söyleyebilirim.

Uzun uzadıya çıraklığa, hiç lüzum yoktur. Cep ve duvar saati yapmak gibi, sıradan zanaatlardan çok üstün olan zanaatlarda, öyle uzun bir öğrenim süresini gerekli kılacak bir sır yoktur. Esasen, bu güzel makinelerin, hatta bunları yapmak için kullanılan âletlerden bazılarının ilk icadı şüphesiz uzun zaman almış ve derin düşünce gerektirmiş olsa gerektir; haklı olarak bu, insan dehasının en mutlu gayretleri arasında sayılabilir. Ama, o da, ötekiler de, bir kere hakkıyla icat olunup iyice kavrandıktan sonra, bu âletlerin nasıl uygulanacağını, bu makinelerin nasıl yapılacağını, herhangi bir delikanlıya hiç eksiksiz anlatmak olsa olsa birkaç haftalık ders ister. Hatta belki de birkaç günlük ders bile kafi gelir. Alet edevat kullanılan sıradan zanaatlarda, birkaç günlük ders kesinlikle yeterli olabilir. Esasen, el yatkınlığı, sıradan zanaatlarda bile ancak çok çaba harcama ve deneyim ile elde edilebilir. Oysa bir delikanlı, daha başlangıçtan itibaren, yapabileceği ufak tefek iş oranında ücret alıp, bu arada bazen acemilik ve tecrübesizlik yüzünden bozabileceği maddelerin parasını ödeyerek, bir gündelikçi sıfatıyla çalışırsa, çok daha canla başla ve dikkatle iş görür. Bu şekilde, işçinin yetişmesi, genel olarak daha başarılı ve kesinlikle daha az usandırıcı olup, ucuza gelecektir. Doğrusu bundan usta zarar eder. Şimdi tasarruf etmekte olduğu çırak ücretlerinin, yedi yıllığını birden kaybeder. Sonunda zarara uğrayacak olan, belki çırağın kendisidir. Bu kadar kolay öğrenilen bir zanaatta rakipleri artar; kusursuz bir işçi haline geldiğinde, ücretleri şimdikinden çok düşük olur. Aynı rekabet artışı, gerek işçilerin ücretini, gerekse ustaların kârını düşürür. Zanaat, marifet ve sır sahipleri hep birden kayba uğrarlar. Fakat, bu suretle bütün zanaatçıların eseri pazara çok daha ucuza geleceği için, bundan halk kazanacaktır.

Bütün esnaf teşekkülleri ve lonca kanunlarının çoğu, serbest rekabetin gayet kesin olarak doğuracağı bu fiyat düşüşünü; dolayısıyla da ücret ve kârlardaki azalmayı, rekabeti kısmak suretiyle önlemek için yapılmıştır. Eskiden Avrupa'nın çoğu ye-

rinde lonca teşkili için, bunun kurulacağı şehir otoritesinin izninden başka bir izne lüzum yoktu. Esasen İngiltere'de de kraldan bir berat almaya ihtiyaç vardı. Ancak, hükümdardaki bu yetki anlaşılan, bu gibi ezici tekellere karşı herkesin özgürlüğünü korumaktan ziyade, uyruklardan para yolmak için elde tutulurmuş. Krala bir vergi ödenince, beratın genel olarak derhal verildiği anlaşılmaktadır. Herhangi bir zanaat veya ticaretle uğraşan esnaf, berat almaksızın lonca imiş gibi hareket etmeyi uygun bulduğu zaman, piç loncalar denilen bu gibi teşekküller, bu yüzden serbestliklerini her zaman kaybetmeyerek, kaçamak kabullendikleri imtiyazlarını kullanma izni karşılığında, krala yıllık bir vergi ödemek zorunda kalırlardı.[4] Bütün esnaf teşekkülleri ile, bunların kendi yönetimleri için çıkarmayı uygun görebilecekleri tüzüklerin doğrudan doğruya teftişi, içinde kurulmuş oldukları şehrin belediyesine aitti. Bunlar üzerinde kullanılan disiplin de, çoğu kez kraldan değil, bu bağımlı teşekküllerin sadece parçaları veya üyeleri oldukları büyük kuruldan çıkardı.

Şehir belediyelerinin idaresi, baştan aşağı tacirlerin ve zanaatçıların elinde idi. Bunlardan her bir esnafın açıktan açığa menfaati, kendi zanaatları türünden zanaatların -çoğu kez kullandıkları deyimle- pazarı doldurup taşırmasını önlemekti. Gerçekte ise, bu, piyasada her zaman için talebi karşılamaya yetmeyecek kadar mal bulundurmak demekti. Her esnaf bu amaca uygun tüzükler çıkarmak için çırpınırdı; kendisine bu imkân verilmek şartıyla, bütün öteki esnafın da aynı şeyi yapmasına dünden razıydı. Esasen, bu tüzükler yüzünden, her esnaf muhtaç olduğu malları şehirdeki öteki esnaftan, normalde alabilecek olduğundan az çok daha pahalıya satın almak zorunda idi. Ama buna karşılık kendi mallarını da o oranda pahalıya satabilmesi mümkün oluyordu. Yani durum bir "al gülüm ver gülüm" hesabıydı. Şehirdeki esnaf gruplarından hiçbiri aralarında yaptıkları alışverişte bu tüzükler yüzünden kayba uğramıyor, taşra ile yaptıkları alışverişte ise hepsi büyük kazançlar elde ediyordu. İşte, her şehri kalkındırıp zengin eden bütün alışveriş, taşra ile olan bu ticarettir.

Her şehir, bütün nafakasını, sanayisinin bütün malzemesini taşradan getirir. Bunların karşılığını ise başlıca iki şekilde öder. Birincisi; bu malzemelerin işlenip mamul hale getirilmiş bir kısmını tekrar taşraya yollar. O zaman bu malzemenin fiyatı, işçilerin ücretleri ve bunların ustalarının, yahut doğrudan kendilerini çalıştıranların kârları ile yükselmiş olur. İkincisi; ya başka memleketlerden ya da aynı memleketin uzak bölgelerinden şehre getirilen gerek ham ve gerekse işlenmiş ürünlerin bir kısmını taşraya yollar. Yine bu durumda da, söz konusu malların başlangıçtaki fiyatı, arabacıların yahut gemicilerin ücretleri ve bunları çalıştıran tacirlerin kârları kadar artmış olur. Bu iki ticaret kolunun ilkinden elde edilen kazanç, şehrin sanayiden sağladığı faydayı teşkil eder. İkinciden kazanılan ise, şehrin iç ve dış ticaretinden elde ettiği faydadır. İşçi ücretleriyle bu işçileri çalıştıran çeşitli kimselerin kârları, her ikisinden kazanılan miktarın toplamıdır. O yüzden, bu ücretleri ve kârları normal-

4. [Smith] Bakınız: Madox, *Firma Burgi*, s. 26, vd. ['Eskiden, Dinî olsun Seküler olsun bir Lonca Kral'dan berat almadan yasal olarak kurulamazdı. Berat yahut Kral izni olmadan şayet birileri Lonca kurarsa bu illegal olur, bu kişiler cezayı hak ederlerdi.' Madox, *Firma Burgi*, 26.]

de olabileceğinden yukarıya çekmeye sebep olan bütün tüzükler, şehrin, emeğinin daha azı ile, taşra emeğinin daha fazla ürününü satın alabilmesini mümkün kılar. Şehirdeki tacirlerle zanaatçılara, bu tüzükler, kırların toprak sahipleri, çiftçileri ve ırgatları karşısında, bir avantaj sağlar; bunlar arasında yapılacak ticarette, normalde bulunacak olan doğal eşitliği de ortadan kaldırır. Toplumun yıllık emek mahsulünün tümü, birbirinden ayrı bu iki grup halk arasında bölüşülür. Bu tüzükler aracılığıyla bu hâsıladan şehirde oturanlara, normalde ellerine geçebilecek olandan daha büyük; kırlarda oturanlara ise, daha küçük bir pay verilir.

Her yıl dışarıdan ithal edilmekte olan yiyecek içecek ile malzemeye karşılık şehrin gerçekte ödediği bedel, oradan her yıl dışarı ihraç edilmekte olan sanayi ürünleri ile öteki malların miktarıdır. Sonrakiler (ihraç edilenler) ne kadar pahalı satılırsa, öncekiler (ithal edilenler) o derece ucuza satın alınmış olur. Şehirlerin çalışması fazla; kırların çalışması ise daha az avantajlı duruma girer.

Bütün Avrupa'da, şehirlerde yapılan işin kırlarda yapılandan daha kazançlı olduğuna, öyle fazla ince uzun hesaplara girişmeden, çok basit, herkesin görebileceği tek bir örnekle inanabiliriz. Her Avrupa ülkesinde, taşraya has çalışmalardan, yani toprağı sürüp işleyerek hammadde yetiştirmek zanaatından zengin olmuş bir tek kişiye karşılık; esasen şehrin zanaatı olan ticaret ve sanayide, ufaktan başlayıp büyük servetler yapmış hiç değilse yüz kişi buluruz. Onun için, bu yörelerin birinde çalışma ötekinden daha iyi ödüllendiriliyor olmalıdır; dolayısıyla emek ücretleri ile sermaye kârları da açıkça daha fazla olsa gerektir. Doğaldır ki sermaye stoku ile emek en kazançlı işleri arar. Bu nedenle de bu faktörler doğal olarak mümkün olduğu kadar şehirlere yönelir, kırlardan yüz çevirirler.

Bir şehrin sakinleri, bir yerde toplu olduklarından, kolayca bir araya gelebilir. Bundan dolayı da, şehirlerde yürütülen en önemsiz zanaatlar bile, şurada veya burada, birleşip örgütlenirler. Hiçbir teşkilata bağlanmadıkları yerde bile lonca ruhu, yabancıları çekememezlik, çırak almaktan veya zanaatlarının sırlarını açığa vurmaktan kaçınma, bunlarda genellikle eksik olmaz. Bu özellikler çoğu zaman, tüzüklerle yasak edemedikleri serbest rekabeti, gönüllü birleşme ve anlaşmalarla önlemelerini onlara öğretir. Az işçi çalıştıran sektörler bu gibi tertiplere son derece kolayca girişirler. Bin tane iplik bükücü ile dokumacıyı çalışır halde tutabilmek için belki yarım düzine kadar yün hallacına lüzum vardır. Bunlar, çırak almamak üzere aralarında anlaşınca, hem işi ellerinde toplar, hem bütün o sanayiyi kendilerine âdeta kul köle yapar; emeklerinin fiyatını da, işlerinin niteliğine göre gerekli olan düzeyin çok üstüne çıkarırlar.

Birbirinden uzak yerlerde dağınık oturan kır ahalisi ise kendi aralarında kolayca birleşemez. Örgütlü olarak bir araya geldikleri olmadığı gibi, lonca zihniyeti de bunlar arasında hiçbir zaman ağır basmamıştır. Kırların o yüce zanaatı olan tarımda, ehliyet için çıraklığın gerekli olduğu hiç akla gelmemiştir. Oysa güzel sanatlar ve serbest meslekler adı verilen işlerden sonra, belki de çiftçilik kadar çeşitli bilgi ve tecrübe isteyen başka bir zanaat yoktur. Tarım üzerine her dilde yazılmış olan cilt-

lerce esere bakarak, en akıllı ve en bilgili milletlerin, tarımı hiç de kolay kavranır bir konu saymadıklarına inanabiliriz. Bunlardan bazısının zibidi yazarları, lafını ederken bazen küçük görmeye yeltenirlerse de, çoğu kez sıradan bir çiftçide bile bulunan çeşitli ve karışık tarımsal operasyonlara ait bilgileri o ciltlerde boşuna ararız. Oysa aletle yapılan (mekanik) hiçbir sıradan zanaat yoktur ki, bütün işlemleri, şekil ve sözlerle gösterilebildiği ölçüde, açıkça ve eksiksiz olarak, birkaç sayfalık bir broşürde anlatılamasın. Fransa Bilimler Akademisi'nin yayımlamakta olduğu *sanat tarihi*nde, bu sanatlardan birçoğu bu tarzda açıklanmış bulunmaktadır. Üstelik, her hava değişmesiyle ve daha birçok arızalarla değişmesi gereken operasyonların yönetimi, her zaman aynı -yahut aşağı yukarı aynı- olan işlerden çok daha fazla muhakeme ve tedbire lüzum gösterir.

Sadece zirai faaliyetlerin genel yönetimi olan çiftçinin sanatı değil, kırdaki birçok sıradan iş kolu bile, alet edevatla yapılan mekanik uğraşların çoğundan daha fazla el yatkınlığı ve tecrübe ister. Pirinç ve demir üzerinde çalışan bir insan, malzemeler üzerinde mahiyeti hep aynı -veya aşağı yukarı aynı- olan araçlarla çalışır. Ancak, bir çift at veya öküzle toprağı işleyen birisi, çeşitli zamanlarda, sağlığı, gücü ve huyu farklı araçlarla çalışmaktadır. İşlediği malzemenin durumu da kullandığı aletler kadar değişken olup, her ikisini de gayet hesaplı ve tedbirli kullanması gerekir. Sıradan rençper genellikle bir alıklık ve bilgisizlik örneği sayılsa bile, bu hesap ve tedbirin onda bulunmadığı pek vaki değildir. Gerçi o, şehirde oturan bir zanaatçı kadar insanlarla düşüp kalkmaya alışık değildir. Alışmamış olanlar için, çiftçinin sesi ve dili de kabadır; kolay kolay anlaşılmaz. Bununla beraber, daha türlü türlü şeyleri düşünmeye alışık olduğundan, kavrayışı, çoğu kez bütün dikkatini, sabahtan akşama kadar pek basit bir iki işlemin yapılmasına yöneltmiş bulunan şehirliye nazaran, genel olarak daha üstündür. Kırlardaki alt tabakadan halkın, gerçekten şehirdekine ne kadar üstün olduğunu, iş ve merak dolayısıyla bunların her ikisiyle de çok düşüp kalkmış olanlar gayet iyi bilir. Nitekim Çin ve Hindistan'da kırdaki ırgatların itibar ve ücretlerinin zanaatçılarla sanayi işçilerinin çoğununkinden üstün olduğu söylenir. Esnaf teşekkülü kanunları ile lonca zihniyeti ket vurmamış olsa, belki de her yerde bu böyle olurdu.

Avrupa'nın her yerinde, şehirlerdeki çalışmanın kırlardaki çalışmaya üstün oluşu, sadece loncalar ve esnaf teşekkülleri kanunlarından ileri gelmez. Birçok başka yasal düzenlemeler de bunu destekler. Yabancı imalatı sanayi ürünleri ve dışardan yabancı tacirlerin ithal ettikleri bütün mallar üzerindeki yüksek gümrük vergilerinin tümü birden aynı amaca hizmet ederler. Esnaf teşkilatı (lonca) kanunları, şehir sakinlerine, kırda yaşayan vatandaşlarının serbest rekabetle kendilerinden daha düşük fiyata satış yapmaları endişesi taşımaksızın, fiyatlarını yükseltme imkânı verir. Öteki regülasyonlar ise onları yabancıların rekabetinden aynı derecede korumuş olur. Bunların ikisinin birden sebep olduğu fiyat artışının bedeli, sonunda her yerde bu gibi tekellerin kuruluşuna hemen hiç itiraz etmeyen taşranın toprak sahipleri, çiftçileri ve ırgatları tarafından ödenir. Genel olarak bunların kendi aralarında birleşmek için ne arzuları, ne imkânları vardır; tüccarla sanayicilerin yaygarası ve yanıltıcı

münakaşası, bir azınlığın, hem de aynı toplumun parçası olan bir azınlığın özel menfaatinin herkesin genel menfaati olduğuna onları kolayca inandırıverir.

Büyük Britanya'da şehir zanaatının kır zanaatına oranla üstünlüğünün, şimdikine kıyasla eskiden daha büyük olduğu anlaşılmaktadır. Bugün, kırsal emek ücretleri, sanayi emek ücretlerine; tarımda kullanılan sermaye stokunun kârları ise, ticaret ve sanayinin sermaye stoku kârlarına, geçen yüzyılda -yahut bu yüzyılın başında- var olduğu söylenenden daha çok yaklaşmaktadır. Bu değişme, şehirlerdeki çalışmanın olağanüstü teşvik edilmesinin kaçınılmaz, fakat çok gecikmiş sonucu sayılabilir. Oralarda biriken sermaye stoku, zamanla öyle büyür ki, şehirlere has zanaat çeşidinde artık aynı kârla kullanılamaz olur. Bütün öteki zanaatlar gibi, sanayinin de kendi sınırları vardır. Sermaye stoku artışı, rekabeti artırmakla, ister istemez kârı düşürür. Şehirde kârın azalması, sermayeyi taşraya çıkmaya zorlar. Orada, kırsal işgücüne yeni bir talep yaratarak, ücretlerini mutlaka yükseltir. O zaman, deyim yerindeyse, sermaye toprağın yüzüne yayılır; aslında büyük ölçüde taşra zararına birikmiş olduğu şehirden, tarımda kullanılmak üzere, bir kısmı kırlara geri gelir. Bütün Avrupa'da, kırlardaki en büyük gelişmelerin, ilkin şehirlerde biriken sermaye stokunun bu şekilde taşması ile meydana geldiğini daha sonra göstermeye çalışacağım. Aynı zamanda, böylelikle, bazı memleketlerin iyiden iyiye bir zenginlik seviyesine ulaştıklarını; fakat, aslında, bunun ister istemez yavaş, istikrarsız; bir sürü arızayla aksayıp kesintiye uğramaya maruz, her bakımdan tabiat ve muhakeme düzenine aykırı olduğunu da belirtmeye gayret edeceğim. Buna sebep olan menfaatleri, önyargıları, kanunları ve âdetleri, mümkün olduğunca açık ve eksiksiz olarak, bu İnceleme'nin Üçüncü ve Dördüncü Kitap'larında açıklamaya çalışacağım.

Aynı zanaatla uğraşan kimseler, güle eğlene vakit geçirmek için bile olsa, bir araya ne zaman toplansalar, her defasında söz döner dolaşır, umum aleyhine bir komploya veya fiyatları yükseltmek için bir entrikaya gelip dayanır. Bu gibi toplantıları, yürürlüğe sokulabilecek yahut özgürlük ve adaletle bağdaşabilecek bir kanunla önlemeye, gerçekten imkân yoktur. Fakat kanun, her ne kadar aynı iş kolundan kimselerin arada sırada toplanmalarını önleyemese de, bu gibi meclisleri kolaylaştırmak, hele onları gerekli kılmak için hiçbir şey yapmamalıdır.

Belirli bir şehirde, aynı zanaattan olanların adlarını ve oturdukları yerleri bir kamu siciline kaydettirmeye zorlayan bir tüzük, bu gibi bir araya gelmelerin yolunu açmış olur. Başka türlü hiç tanışmayacak kimselerin birbiriyle irtibatını sağlar; o zanaattan olan herkese, ötekilerin nerede bulunabileceği hususunda yol göstermiş olur.

İçlerindeki düşkünlere, hastalara, dullara ve yetimlere bakmak üzere, aynı zanaatla uğraşanlara aralarında aidat toplama imkânını veren bir tüzük, bunlara ortaklaşa idare olunacak bir menfaat sağlayarak, bu gibi meclisleri gerekli kılar.

Bir lonca teşkili, sadece bu meclisleri gerekli kılmakla kalmaz, çoğunluğun aldığı kararı da hepsi için bağlayıcı kılar. Serbest bir zanaatta, her zanaatçının tek tek rızasına dayalı oy birliği olmaksızın etkili bir birleşme yapılamaz; bu birleşme de ancak,

teker teker her zanaatçı aynı düşüncede sebat ettiği müddetçe devam edebilir. Bir loncanın çoğunluğu, rekabeti, herhangi bir gönüllü birlikten daha etkili ve sürekli şekilde sınırlamak için gerekli cezaları içeren bir tüzük çıkarabilir.

Zanaatın daha iyi yönetimi için loncaların şart olduğu iddiası, hiçbir temele dayanmamaktadır. Bir çalışan üzerinde gerçek ve etkili olan şey lonca disiplini değil, müşterilerinin işçiye vereceği çekidüzendir. İşçinin hilesini dizginleyip ihmalini önleyen şey, onun, -kendisine müşterilerin sağladığı- işi kaybetme korkusudur. Tekelci bir lonca teşkili, bu dizginlemenin gücünü, muhakkak zayıflatır. Bu takdirde ister iyi çalışsın ister kaytarsın, belirli bir işçi takımını istihdam etmek gerekir. Tüzel kişiliği olan birçok büyük şehirde, bazı en zorunlu zanaatlarda bile, bu yüzden işe yarar işçi bulunamamaktadır. İşinizin, iyi denebilecek şekilde yapılmasını istiyorsanız, şehrin banliyölerinde yaptırılması lâzımdır. Orada işçilerin tekel imtiyazı olmadığından, kendi iyi karakterlerinden başka güvenecekleri bir şey yoktur. Sonra da, yaptırdığınız şeyi yapabildiğiniz ölçüde el altından şehre sokmanız gerekir.

İşte Avrupa'nın bu yöndeki politikasıdır ki, bazı istihdam alanlarında rekabeti, normalde o işlere girmeye gönlü olacaklardan daha az kimse arasında sınırlandırmak suretiyle, emeğin ve sermayenin çeşitli kullanımlarındaki avantajlar ve dezavantajların hepsinde, işte bu tarzda, oldukça önemli bir eşitsizlik doğurmaktadır.

İkincisi; Avrupa'nın politikası, bazı işlerde rekabeti doğal şekilde olabileceğinden daha ileri düzeye taşıyarak, emek ile sermaye stokunun çeşitli kullanımlarındaki avantajlarla dezavantajların tümünde, aksi türden bir başka eşitsizlik doğurur.

Birtakım meslekler için gereği kadar genç yetiştirilmesinin çok önemli olduğu düşünülmüş, bu maksatla bazen devletçe, bazen özel kuruluş sahiplerinin hayırseverliği ile birçok ödenekler tesis edilmiş, eğitim bursları, bağışlar, harçlıklar, vb. konmuştur. Bunlar, oralara normalde girmeye çalışacaklardan daha fazla kimseyi bu zanaatlara çekmektedir. Öyle sanıyorum ki, bütün Hıristiyan ülkelerde rahiplerden çoğunun eğitim masrafı bu yolla karşılanmaktadır. Rahipler içinde tamamıyla kendi parasıyla okuyanları pek azdır. Demek ki, kendi imkânlarıyla okuyanların uzun, usandırıcı ve masraflı öğrenimi, bunlara her zaman için yeterli mükâfat sağlamaz. Çünkü iş bulabilmek için, kiliseye, böyle bir eğitim sayesinde normalde hak edecekleri mükâfattan çok daha azını kabul etmeye razı kimseler üşüşmüştür. Böylelikle, yoksulların rekabeti, zenginlerin mükâfatını baltalar. Bir papaz yardımcısını veya rahibi, sıradan bir işteki gündelikçi ile kıyaslamaya kalkmak, elbet saygısızlık olur. Ancak, bir papaz yardımcısının veya rahibin aldığı ile bir gündelikçinin ücreti pekâlâ aynı nitelikte sayılabilir. Bunların her üçü de, işlerine karşılık, üstleriyle yapmış oldukları sözleşmeye göre para alırlar. Çeşitli millî kurulların çıkardığı kararnamelerle düzenlendiğini gördüğümüz üzere, 14. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar, içinde şimdiki paramızın 10 lirasındaki kadar gümüş bulunan 5 Merk İngiltere'de bir rahibin veya ücretli mahalle papazının âdet olmuş ödeneği idi. Aynı dönemde, içinde, şimdiki paramızın bir Şilinindeki kadar gümüş bulunan 4 Peninin bir duvarcı ustasının; şimdiki paramızla 9 Peni eden 3 Peninin ise duvar işçisinin gündeliği olduğu

ilân edilmişti.[5] Demek ki, sürekli çalıştırıldıkları varsayılınca, bu işçilerin her ikisinin ücreti de rahibinkinden çok fazladır. Yılın üçte birinde işsiz kaldığı varsayılırsa, duvarcı ustasının ücreti, ötekiyle tamamen eşitlenir. Kraliçe Anne'in 12. saltanat yılında çıkarılan kanunun 12. bölümünde, şöyle denilmektedir: "Papaz yardımcıları yeter derecede bakılıp kayrılmadığı için, birçok yerde papazlık mevkiini dolduranlar düşkün durumdadır. Bundan dolayı, piskoposa, kendi el yazısı ve mührü ile, yılda elli liradan yukarı, yirmi liradan aşağı olmamak üzere, onlara yetecek dolgunca bir gündelik ya da ödenek tayin etme yetkisi verilmiştir." Bugün, yılda kırk Lira, bir papaz yardımcısı için çok iyi bir para sayılmaktadır. Bu Parlamento Yasasına rağmen, yılda yirmi liradan az alan birçok papaz muavinlikleri vardır. Londra'da yılda kırk Lira kazanan gündelikçi kunduracılar olup, bu metropolde yirmi liradan daha fazla kazanmayan çalışkan işçiye hemen hemen hiç rastlanmaz. Esasen bu tutar, taşranın birçok kilise mıntıkasında sıradan işçilerin çoğu kez kazandıkları parayı geçmez. Kanun ne zaman işçi ücretlerini düzenlemeye kalksa, bunları yükseltecek yerde, düşürmüştür. Ancak, birçok durumda kanun, papaz muavinliklerinin ücretlerini yükseltmeye ve kilisenin haysiyeti adına bunlara, kabul etmeleri muhtemel geçimlik düzeyden fazlasını vermeye, mahalle rahiplerini mecbur etmeye çalışmıştır. Her iki durumda da kanunun aynı derecede etkisiz kaldığı; ne papaz yardımcılarının ücretlerini yükseltebildiği, ne de işçilerinkini istenen düzeye indirebildiği görülmektedir. Kanun, züğürt olmaları ve rakiplerinin çokluğu yüzünden, papaz yardımcılarının kanuni ödenekten azını kabule yanaşmasını önleyemediği gibi; ötekilerin de, istihdamından ya kâr ya da keyif bekleyenlerin karşıt rekabeti yüzünden, daha fazla almasının önüne geçememiştir.

Düşük rütbeli bazı mensuplarının düşkün durumlarına rağmen, büyük arpalıkları ve başka ruhani payeleri, kilisenin şanını ayakta tutmaktadır. Ayrıca, bu mesleğe karşı gösterilen saygı da, bunların para mükâfatlarının azlığını kısmen telâfi etmektedir. İngiltere'de ve bütün Katolik ülkelerde, kilise piyangosu, gerçekte gereğinden çok avantajlıdır. İskoçya, Cenevre ve daha birçok başka Protestan kiliseleri örnekleri, eğitimi bu kadar kolay alınabilen böyle şerefli bir meslekte, çok daha mutedil kazançların, yeter sayıda okumuş, terbiyeli ve saygıdeğer insanı rahipler safına çekebileceğine bizi ikna edebilir.

Arpalığı bulunmayan mesleklerde, mesela hukuk ve tıp gibi, aynı oranda insan kamu finansmanıyla okuyacak olsa, çok geçmeden rekabet, bunların parasal mükâfatını fazlasıyla aşağı çekecek kadar artardı. O zaman kimsenin bu mesleklerden biri için oğlunu kendi hesabına okuttuğuna değmezdi. Bu işler, tamamen kamu hayır kurumlarınca okutulanlara kalırdı. Kalabalık olmaları ve darlık içinde bulunmaları bunları, genel olarak çok az bir gelirle yetinmek zorunda bırakır; şimdi el üstünde tutulan hukuk ve tıp mesleklerini de tamamıyla gözden düşürürdü.

Genellikle edebiyatçılar diye adlandırılan, şu işi Allah'a kalmış insan türünün durumu da, yukarıdaki faraziyelerin gerçekleşmesi halinde hukukçularla doktorların

5. [Smith] Bkz. III. Edward'ın 25. saltanat yılındaki İşçiler Tüzüğü (Statute of Labourers).

içine düşmesi muhtemel durumla aynıdır. Avrupa'nın her yerinde, bunlardan çoğu kiliseye katılmak üzere eğitim almışlardır, ama çeşitli sebepler bunların papazlar arasına katılmalarına engel olmuştur. Bundan dolayı genel olarak kamu hesabına okutulmuş olan bu insanlar sayıca her yerde o kadar çokturlar ki, çoğunlukla gelirleri çok düşük bir düzeydedir.

Basım sanatının icadından önce, bir edebiyatçının, kendi istidadından faydalanabildiği biricik iş, kamu öğretmenliği veya özel öğretmenlikti; yani, edinmiş olduğu ilgi çekici ve yararlı bilgiyi başkalarına aktarmaktı. Bugün de bu, basım sanatının vesile olduğu, bir kitapçı için yazı yazma işinden elbet daha şerefli, daha faydalı, genel olarak daha kazançlı bir iştir. Seçkin bir fen bilimleri öğretmeninin, işinin ehli olması için gereken zaman, okuma, kabiliyet, bilgi ve özen ihtiyacı, hiç değilse hukukçuluk ve hekimlikle uğraşanların en sivrilmişlerinde bulunması gerektiği kadardır. Ancak, kalburüstü hocanın alışılmış geliriyle, bir hukukçunun veya doktorun geliri birbiriyle kıyaslanamaz. Çünkü birinin zanaatı, kamu parasıyla yetiştirilmiş züğürtlerle dolu iken; öteki ikisinin mesleğinde, kendi parasıyla okumayıp da kalabalık yaratan çok azdır. Resmî ve özel öğretmenlerin alışılmış ödülü az gibi görünse de, boğaz tokluğuna yazı yazan onlardan daha züğürt edebiyatçıların rekabeti piyasa dışına atılmamış olsa, bu gelir şüphesiz büsbütün azalırdı. Basım sanatının icadından önce, anlaşılan, öğrenci ile dilenci hemen hemen aynı anlamda kullanılan terimlermiş. O zamandan önce üniversite rektörlerinden birçoklarının, öğrencilerine dilenme ruhsatı verdikleri anlaşılmaktadır.

Bilim meslekleri için yoksul kimseleri okutmak üzere, bu çeşit hayır kurumlarının tesisinden önceki eski zamanlarda, kalburüstü öğretmen ücretinin çok daha dolgun olduğu anlaşılmaktadır. Socrates, *Sofistlere Karşı Konuşmalar* adını taşıyan eserinde, o zamanın hocalarını tutarsızlıkla suçlamaktadır. "Öğrencilerine en parlak vaatlerde bulunurlar," diyor, "Onlara akıllı, mutlu ve âdil olabilmeyi öğretmeyi üzerlerine alırlar. Bu kadar önemli bir hizmet karşılığı olarak da, dört beş Minae'lik bayağı bir ücreti şart koşarlar." "Akıllı olmayı öğretenlerin" diye devam ediyor, "kendilerinin de elbette akıllı olmaları gerekir. Ama bir kimse öyle bir kelepiri, böyle yok pahasına satmaya kalkarsa, düpedüz akılsızlığına hükmedilir." Buradaki kastının, ödülü gözde büyütmek olmadığına; ücretin de, onun gösterdiğinden daha az olmadığına şüphe yoktur. Dört Minae 13 Lira 6 Şilin, 8 Peniye eşitti. Beş Minae de, 16 Lira, 13 Şilin, 4 Peni eder. Şu halde, o çağda, Atina'nın en seçkin öğretmenlerine, çoğu defa, bu iki tutarın büyüğünden aşağı olmayan bir para verilmiş olsa gerektir. Socrates kendisi, her öğrenciden 10 Minae, yani 33 Pound 6 Şilin 8 Peni alırdı. Atina'da hocalık ederken kendisinin yüz öğrencisi olduğu söylenir. Bundan, bir dönemde okuttuğu öğrencilerin, veya bir kurs diyebileceğimiz dersler serisine devam edenlerin sayısını anlıyorum. Bu ise, koskoca bir şehirde, hem de zamanın bütün bilimleri içinde en gözdesi olan belagati (retorik) öğreten, bu kadar ünlü bir hoca için, olağanüstü denemeyecek bir miktardır. Demek ki, her okuttuğu ders serisinde 1000 Minae, yani 3333 Lira (Pound/Sterlin) 6 Şilin 8 Peni almış olması gerekir. Yine bir başka yerde Plutarch, mutat öğretim ücreti

demek olan Didactron'un 1000 Minae olduğunu söyler. O zamanın daha birçok kalburüstü öğretmenlerinin büyük servetler edindikleri anlaşılmaktadır. Gorgias, Delphi'deki tapınağa, som altından yapılmış bir heykelini armağan etmiştir. Bana kalırsa, bu heykelin, doğal büyüklükte olduğunu sanmamalıyız. Gerek bu zatın, gerekse o dönemin öteki seçkin hocalarından Hippias ile Protagoras'ın yaşam tarzlarını, Plato (Eflâtun), aşırı derecede gösterişli denecek kadar ihtişamlı olarak anlatıyor. Eflâtun'un bizzat kendisinin de, bir hayli debdebe içinde yaşamış olduğu söylenir. İskender'e hocalık edip, herkesin bildiği gibi, hem onun hem babası Philip'in eliyle pek cömertçe mükâfatlandırıldıktan sonra, Aristo, yine kendi okulundaki öğretmenliğine yeniden başlamak üzere, Atina'ya dönmeyi tercih etmiştir. O zamanın bilim öğreten hocaları muhtemelen, -gerek emeklerinin bedelini, gerekse şahıslarına karşı duyulan hayranlığı belki de rekabetin gitgide azaltmış olduğu- bir veya iki yüzyıl sonrakiler kadar sıradan değildi. Ancak bunların en seçkinlerine, daima, şimdiki zamanlarda benzer meslek sahiplerinden herhangi birine gösterilenden çok daha fazla saygı gösterilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Atinalılar, Akademili Carneades ile Stoacı Diyojen'i, resmî bir elçilik vazifesiyle Roma'ya gönderdiler; her ne kadar şehirleri eski azametini kaybetmiş olsa da, yine de bağımsız, hatırı sayılır bir cumhuriyetti. Carneades aslen Babilli olduğuna ve kamu görevlerine yabancıları sokmamakta Atinalılardan daha titiz davranan bir millet bulunmadığına göre, ona karşı çok büyük bir saygı besliyor olsalar gerektir.

Bu eşitsizlik, topluca alınırsa, halk için zararlı olmaktan ziyade, belki de faydalıdır. Bunun, kamu öğretmenliğini biraz gözden düşürdüğü olabilir. Ama edebiyat öğreniminin ucuzluğu, elbet, bu ufak pürüzü fazlasıyla telafi eden bir avantajdır. Avrupa'nın çoğu yerinde, içerisinde eğitim yapılan okullarla kolejlerin yapısı şimdikinden daha makul olsa, halk bundan daha da fazla faydalanabilir.

Üçüncüsü; Avrupa'nın politikası, bir işten ötekine ve de bir yerden diğerine serbestçe dolaşabilmesine engel olduğundan, emek ile sermayenin çeşitli kullanımlarındaki avantaj ve dezavantajların tümünde, bazı durumlarda çok berbat bir eşitsizlik doğurur.

Çıraklık Tüzüğü, aynı yerdeki emeğin bile, bir işten bir başkasına serbestçe geçebilmesine engel olmaktadır. Loncaların tekelci imtiyazları, emeğin, aynı işte bile olsa, oradan oraya dolaşmasının önüne geçmektedir.

Sanayinin birinde işçilere yüksek ücret verilirken, bir başkasında bunların boğaz tokluğuna çalışmak zorunda kaldıkları çok olur. Birinde, gelişme içinde olduğu için, yeni işçilere karşı devamlı bir talep vardır. Öteki ise, gerileme sürecindedir; ihtiyaç fazlası adam sayısı sürekli artmaktadır. Bu iki sanayinin, bazen aynı şehirde, hatta bazen aynı semtte oldukları halde birbirlerine en ufak bir hayrı dokunmaz. Buna, birinci durumda Çıraklık Tüzüğü; ötekinde ise hem söz konusu tüzük, hem de tekelci bir lonca engel olabilir. Oysa sanayi dallarının birçoğunda işlemler o kadar birbirine benzer ki, bu anlamsız yasalar engel olmasa, işçiler birbirleriyle kolayca zanaatlarını değişebilirler. Meselâ, kaba keten bezi dokuma ile

ipekli dokuma sanatı hemen hemen birbirinin aynıdır. Kaba yünlü dokuma işi ise biraz farklıdır; ancak aradaki fark o kadar devede kulaktır ki, keten bezi veya ipekli dokuyucusu, birkaç gün içinde bu işi yapmaya elverişli bir işçi haline gelebilir. Onun için bu üç ana sanayiden biri gerilemeye yüz tutsa, işçiler daha işleri yolunda giden öteki sanayiden birinde başlarının çaresine bakabilirler; ücretleri de böylece ne gelişmekte olan sanayide aşırı yükselir, ne de çökmeye yüz tutanda aşırı düşer. Esasen, İngiltere'de keten bezi sanayii, özel bir tüzükle, herkese açık bulunmaktadır. Ancak, memleketin çoğu yerinde pek geliştirilmediği için, gerilemeye yüz tutan öteki sanayideki işçilerin genel olarak başvurabilecekleri bir gelir kaynağı sağlamaz. Çıraklık Tüzüğünün yürürlükte olduğu yerlerde, bunlar için, ya mahalleliye el açmak, ya da sıradan işçi gibi çalışmaktan başka yol yoktur. Bu konuda ise, alışkanlıkları dolayısıyla, kendilerininkine az çok benzeyen bir sanayideki kadar işe yaramazlar. O yüzden, genel olarak, mahallenin başına kalmayı tercih ederler.

Herhangi bir iş alanında kullanılabilecek sermaye miktarı, orada çalıştırılabilecek emek miktarına bağlı olduğundan, emeğin bir işten diğerine serbestçe atlayabilmesine engel olan şey, aynı şekilde, sermayenin dolaşmasına da engel olur. Bununla beraber, lonca kanunları, sermaye stokunun oradan oraya serbestçe dolaşmasına, emeğin dolaşmasında olduğu kadar engel olmazlar. Tüzel kişiliği olan bir şehirde zengin bir tacirin ticaret imtiyazı elde etmesi, fakir bir zanaatçının çalışma imtiyazı alabilmesinden her yerde daha kolaydır.

Öyle sanıyorum ki, Avrupa'da lonca kanunlarının emeğin serbestçe dolaşabilmesine engel olmadığı yer yoktur. Bunun karşısına Yoksul Kanunları ile dikilen engel ise, bildiğim kadarıyla yalnız İngiltere'ye özgüdür. Bu, yoksul bir adamın, konut bulması ya da zanaatını bağlı olduğu mahalleden başka yerde yapmasına izin verilmesi sırasında karşısına çıkan zorluk demektir. Lonca kanunlarının serbestçe dolaşmasına engel olduğu şey, sadece zanaat ve sanayi işgücüdür. Konut bulma güçlüğü ise sıradan işçinin bile serbest dolaşımına engel olur. İngiltere'de zabıta işlerindeki düzensizliklerin belki en büyüğü olan bu sorunun ortaya çıkışını, gelişmesini ve şimdiki durumunu biraz anlatmakta fayda olabilir.

Manastırların yıkılmasıyla yoksullar bu dini mabetlerin hayırsever yardımından mahrum kalınca, bu kimselerin sıkıntıdan kurtarılması için arkası gelmeyen birtakım başka teşebbüslerden sonra, Elizabeth'in 43. saltanat yılında çıkan kanunun 2. bölümünde, her mahallenin kendi fakirlerine bakmaya mecbur tutulacağı; her yıl, yoksul bakıcılar tayin edileceği ve bunların, kilise mütevellileriyle birlikte, ev kiraları üzerinden ödenen mahalle vergisine göre bu amaca yetecek kadar fon toplamaları hükmü konmuştu.

Bu tüzükle, kaçınılmaz şekilde her mahalleye yoksullarına bakmak yükümlülüğü getirilmişti. Bundan dolayı, her mahallede kimlerin yoksul sayılacağı epey bir mesele oldu. Biraz değişiklikten sonra, II. Charles'ın 13. ve 14. saltanat yılında çıkan tüzüklerle bu konuda nihayet şuna karar verilmişti: 40 gün kavgasız, rahatsız edilmeden

oturmuş olmak, bir kimseye, herhangi bir mahallede, iş güç edinip yerleşmek hakkını kazandırır. Yalnız, bu süre içinde, kilise mütevellilerinin veya yoksul bakıcıların şikâyeti üzerine, iki sulh hâkiminin mahalleye yeni gelmiş bir kimseyi, son defa yasal olarak yerleşmiş bulunduğu mahalleye geri göndermesi kanuna uygundur. Bundan kurtulmanın yolu şudur ki, yılda 10 liraya konut kiralamış, yahut, o sırada oturmakta olduğu mahalleyi takıntıdan kurtarmak için, bu hâkimlerin yeterli bulacakları kadar kefalet göstermiş olsun.

Söylendiğine göre, bu tüzük dolayısıyla bazı sahtekârlıklar yapılmıştır. Asıl bağlı oldukları mahalleyi yükten kurtararak, gizlice bir başka mahalleye gidip, oraya yerleşme hakkı kazanmak üzere, orada 40 gün saklı kalmaları için, mahalle memurlarının, zaman zaman kendi fakirlerine rüşvet yedirdikleri olmuştur. Bundan dolayı, II. James'in ilk saltanat yılında çıkan bir tüzükle, bir kimsenin yerleşme hakkı kazanması için gerekli olan 40 gün kavgasız oturma süresinin, kalmak üzere geldiği mahalledeki kilise mütevellilerinden veya yoksul bakıcılarından birine, ancak oturduğu yeri ve aile ferdi sayısını yazı ile bildirmesi anından başlayarak hesap edilebileceği hükme bağlanmıştır.

Ancak, anlaşılan, mahalle memurları kendi mahallelerine karşı da, her zaman öteki mahallelerden daha hilesiz davranmış değillerdir. Bazen, ihbar yapıldığı halde, bunun gerektirdiği tedbirlere başvurmamışlar; bu gibi usulsüz gelişlere göz yummuşlardır. Onun için, ayrıca, bu gibi münasebetsizler tarafından tedirgin edilmeyi elden geldiği kadar önlemekte herkesin çıkarı olduğu düşünülüp, III. William'ın 3. saltanat yılında çıkarılan kanun gereğince, 40 günlük oturmanın, böyle bir ihbarın Pazar günü kilisede kutsal ayinden hemen sonra yazı ile yayımlanmasından başlayarak hesaplanması hükmü konmuştur.

Doktor Burn diyor ki, "Yine de, böyle yazılı ihbarın yayımlanmasından sonra, 40 gün oturarak konut elde edildiği pek nadirdir. Bu yasaların gayesi, yerleşme hakkı kazandırmaktan ziyade, bir mahalleye kaçak yollarla gelen kimselerin bu hakkı kazanmalarının önüne geçmektir. Çünkü, ihbarda bulunmak, sadece, mahalleyi sizi defetmek zorunda bırakmak demektir. Fakat, bir kimsenin gerçekte yollanabilir durumda olup olmadığı belli değilse, ihbar yapılınca, mahalle onu kavgasız olarak 40 gün oturtarak, yerleşmek üzere kendisine izin vermek zorunda kalır; yahut hakkını arasın diye, onu geri yollar."

Onun için, bu tüzük, yoksul bir adamın eski şekilde 40 günlük bir oturma ile yeni bir yerleşme hakkı edinmesini hemen hemen imkânsız hale getirmişti. Yalnız bir mahalle sakininin, bir başka mahalleye güvenle yerleşebilmesini büsbütün önlüyormuş gibi gelmesin diye, tüzük, ihbar yapılmaksızın veya yayımlanmaksızın bir konut elde edebilmek için dört yol daha göstermiştir. Bunlardan birincisi, üzerine konan mahalle vergisini ödemek; ikincisi, yıllık mahalle memurluklarından birine seçilip, burada bir yıl çalışmak; üçüncüsü, mahallede çıraklık hizmeti görmek; dördüncüsü ise, orada hizmet etmek üzere tutulmak ve bütün yıl o hizmette kalmaktır.

Bütün mahallenin kararı olmadan, ilk iki yoldan biriyle kimse yerleşme hakkı kazanamaz. Zira geçinmek için, emeğinden başka bir şeyi olmayan bir yeni gelenden mahalle vergisi almanın veya kendisini bir mahalle memurluğuna seçmek suretiyle içlerine sokmanın sonuçlarını mahalle halkı pek iyi bilir.

Son iki yoldan biriyle, evli bir adam kolay kolay yerleşme hakkı edinemez. Bir çırağın, dünya evine girdiği pek olmaz. Evli hizmetçinin, bir yıl için hizmetçi tutulmakla yerleşme hakkı kazanamayacağına dair de açık hüküm vardır. Hizmet yolu ile yerleşme usulünü ortaya çıkarmanın başlıca sonucu, eski, bir yıllığına hizmetçi tutma şeklini büyük ölçüde ortadan kaldırmak olmuştur. Bu usul, eskiden İngiltere'de o kadar âdetmiş ki, bugün bile, süre üzerinde ayrıca anlaşılmış değilse, kanun, bütün hizmetçilerin bir yıllığına tutulmuş olduklarını kabul eder. Fakat efendileri hizmetçilerini bu tarzda tutarak, onlara yerleşme hakkı vermeyi her zaman istemez. Hizmetçiler de her zaman bu şekilde tutulmayı arzu etmez. Çünkü her son konut bütün ondan öncekileri hükümsüz bıraktığından, bu yüzden ana babalarının veya akrabalarının yurdu olan doğum yerlerindeki asıl konutu kaybederler.

Şurası açıktır ki, ister ırgat ister zanaatçı olsun, kendi başına buyruk çalışan bağımsız bir işçinin, çıraklık veya hizmet yoluyla yeni bir konut edinme ihtimali yoktur. Bundan dolayı, böyle bir kimsenin, zanaatını bir yeni mahalleye götürünce, şu veya bu kilise mütevellisinin yahut yoksul bakıcının aklına esti mi, sağlığı ne kadar yerinde, kendisi ne kadar çalışkan olursa olsun, oradan oraya kaydırılması muhtemeldir. Bundan kurtulmanın yolu şudur ki, yılda 10 liraya bir yer tutsun, ki emeğinden başka geçineceği olmayan için imkânsız bir şey; yahut, mahalleyi yükten kurtarmak için, iki sulh hâkiminin yeterli göreceği kefaleti gösterebilsin. Ne kefalet isteyecekleri, gerçekte tamamıyla onların takdirine kalmıştır; ama 30 liradan aşağısını pek isteyemezler. Çünkü mahalleyi tahliyeden kurtarmaya yetmeyeceği için, değeri 30 lirayı bulmayan bir mülkün kayıtsız şartsız satın alınmasının bile, bir kimseye yerleşme hakkı kazandıramayacağına dair hüküm vardır. Ancak bu, emeğiyle geçinen hemen hiçbir insanın veremeyeceği bir kefalettir. Çoğu kez de, çok daha büyük kefalet aranmaktadır.

Bu türden çeşitli tüzüklerle hemen tamamen ortadan kalkan emeğin serbest dolaşımını bir dereceye kadar yeniden geri getirmek için belgeler icadı yoluna gidilmiştir. III. William'ın 8. ve 9. saltanat yıllarında çıkarılan kanunlarda denmiştir ki, bir kimse, kilise mütevellileriyle yoksul bakıcıların imzalayıp iki sulh hâkiminin onayladığı bir belgeyi, yasal yolla son yerleşmiş bulunduğu mahalleden getirecek olursa, bütün öteki mahalleler, kendisini kabul etmek zorunda kalır. Kendisi, sırf yük olması ihtimali var diye değil, ancak gerçekten yük olması halinde, başka yere yollanabilir. O zaman da, belgeyi vermiş olan mahalle, onun gerek bakım gerekse yollanma masrafını ödemekle yükümlü tutulacaktır. Böyle belgeli kimsenin, gelip oturacağı mahalleye eksiksiz bir güvenlik sağlaması için, yine aynı tüzüğe, yılda 10 Lira kira ile yer tutmaktan veya kendi hesabına bütün bir yıl senelik mahalle memurluklarından birinde hizmet etmesi durumu hariç,

her ne şekilde olursa olsun, yerleşme hakkı kazanamayacağı hükmü konmuştur. Demek ki, ne ihbarla, ne hizmetle, ne çıraklıkla, ne de mahalle vergilerini ödemekle, bu hakkı elde edebilir. Kraliçe Anne'in 12. saltanat yılında, l sayılı tüzüğün 18. bölümü ile, bu gibi şahadetnameli kimselerin, böyle bir belge gereğince oturdukları mahallede hizmetçilerinin de, çıraklarının da yerleşme hakkı kazanamayacağına dair ayrıca hüküm konmuştur.

Bu düzenlemenin, eski tüzüklerin hemen tamamen ortadan kaldırmış olduğu, emeğin serbest dolaşımını ne dereceye kadar geri getirdiğini doktor Burn'ün şu pek kavrayışlı gözleminden öğrenebiliriz: "Şurası açıktır ki," diyor kendisi, "Herhangi bir yere yerleşmek üzere gelenlerden, belge aramak için, çeşitli makbul sebepler vardır. Bu sebepler şunlardır: Bu belgeler gereğince bir yerde oturanların, çıraklıkla, hizmetle, ihbarda bulunmakla, veya mahalle vergilerini ödemekle yerleşme hakkını kazanamamaları; çıraklarına olsun, hizmetçilerine olsun konut verememeleri; mahalleye yük olurlarsa, nereye yollanacaklarının kesin olarak belli olması; bu sıradaki yollama ve bakım masrafının mahallece ödenmesi; hastalanıp yollanamayacak olurlarsa, belgeyi veren mahallenin, onlara bakmak zorunda olması. Bütün bunların hiçbiri belgesiz olamaz. Bu sebepler, mahallelerin sıradan hallerde belge verememelerinde de, aynı nispette hüküm ifade eder. Çünkü, belgeli kimselerin, yeniden, daha kötü durumda başlarına kalması, aynı derecede değil, daha da fazla ihtimal dâhilindedir." Bu kıssadan çıkacak hisse, anlaşılan odur ki, kalmak üzere gelecek yoksul bir adamdan her zaman için mahallece belge aranması gerekeceği; ayrılmak niyetinde olduğu mahalleden ise, pek seyrek verilmesi icap ettiğidir. Aynı akıl kumkuması* yazar, *Yoksul Kanunlarının Tarihi* adlı eserinde şöyle demektedir: "Konut denilen şeyi kazanmak felâketine uğradığı o yerde kalmak, kendisi için istediği kadar mahzurlu olsun, yahut, başka bir yerde yaşamaktan ne fayda umarsa umsun, bir adamı âdeta ömrünün sonuna kadar hapsetmek yetkisinin bir mahalle memuruna verilmesiyle, bu belge işinde biraz haksızlık yapılmaktadır."

Bir sertifika, iyi tavır ve hareketin delili olmayıp, sadece bir kimsenin gerçekten mensup bulunduğu mahalleye bağlı olduğunu belgelemekten ibarettir; ama o sertifikayı verip vermeme tamamıyla mahalle memurlarının takdirine kalmıştır. Doktor Burn, bir zamanlar, kilise mütevellileriyle yoksul bakıcılarını belge imzalamaya zorlamak üzere, bir ferman çıkarma teklifi yapıldığını, ancak Kraliyet Yüksek Mahkemesi'nin, bu önergeyi çok tuhaf bir teşebbüs diye reddettiğini söylüyor.

İngiltere'de araları pek uzak olmayan yerlerde çok rastladığımız, birbirine hiç eşit olmayan emek fiyatı; muhtemelen, zanaatını bir mahalleden bir ötekine belgesiz götürmek isteyecek yoksul bir adamın önüne yerleşme kanununun çıkardığı bu engelden ileri gelmektedir. Esasen, sağlığı yerinde çalışkan bir bekâr adam bazen hoş görülüp, şahadetnamesiz oturabilir. Ama karısı, çoluğu çocuğu olan bir kimse böyle yapmaya kalkarsa, birçok mahalleden kapı dışarı edileceği muhakkaktır. Bekâr adam da, sonradan evlenirse, genel olarak aynı şekilde ma-

*. Kumkuma, bir vasfı veya özelliği kendisinde fazlasıyla toplayan kişi veya yer anlamına gelir. Dolayısıyla da "akıl kumkuması" günümüz Türkçesinde "akıl topağı, çok akıllı, kendisinden zekâ fışkıran kişi" demektir. (ç. n.)

halleden dışarı gönderilir. Onun için, bir mahalledeki işçi azlığı her zaman, bir başkasındaki fazlalıkla giderilemez. Ama İskoçya'da, ve sanırım ki konut edinmek güçlüğü bulunmayan bütün başka memleketlerde, bu hep mümkündür. Gerçi, bu gibi ülkelerde, büyük bir şehrin civarında veya emeğe karşı olağanüstü bir talep bulunan yerde, ücretler bazen biraz yükselip, buralara olan mesafe arttıkça, yine ülkedeki normal düzeye ulaşacak kadar inebilir ama, İngiltere'de birbirine komşu yerlerdeki ücretlerde yer yer görülen, ani, sebebi anlaşılmaz farklara oralarda hiç rastlanmaz. İngiltere'de bir yoksul adam için yapay mahalle sınırını geçmek, çoğu defa, başka ülkelerde çeşitli ücret düzeylerini bazen iyiden iyiye ayırt eden bir körfez veya yüksek bir dağ sırtı gibi doğal sınırları geçmekten daha güçtür.

Oturmak istediği bir mahalleden, hiç kötülüğü görülmemiş bir adamı uzaklaştırmak, doğal özgürlüğü ve adaleti göz göre göre çiğnemektir. Ama, özgürlükleri üzerine titremekle beraber, çoğu başka memleketlerin halk tabakası gibi, bunun ne olduğunu hiçbir zaman hakkıyla anlamayan İngiliz halk tabakası, yüzyılı aşan bir zamandan beri, çaresini bulamadan, bu ezici ağırlığın altında kalmaya katlanmıştır. Gerçi aklı eren adamların, bazen bir kamu sorunu olarak, yerleşme kanunlarından sızlandıkları olmuştur. Ama bu belgeler, yolsuz bir yöntem olduğu şüphe götürmemekle beraber, ortalığı kasıp kavurması ihtimali bulunmayan basmakalıp tevkif fermanları* gibi, herkesin bir ağızdan feryadına hedef olmuş değildir. İngiltere'de, diyebilirim ki, ömründe bir ara kötü bir tertip olan bu yerleşme kanunu canına tak etmemiş kırklı yaşlarında bir fakir yok gibidir.

Eskiden, ücretleri, önce bütün krallığı kapsayan genel kanunlarla; sonraları, her ayrı kontlukta, sulh hâkimlerinin özel buyrukları ile tespit etmek âdet iken, artık bu iki usulün de tarihe karıştığına işaret ederek, bu uzun bölümü sona erdireceğim. Doktor Burn diyor ki: "Yukarıdaki dört yüz yıllık tecrübeden sonra, doğası gereği kesin olarak kısıtlanmaya elverişsiz gözüken şeyi, sert tüzüklere bağlamaya çabalamaktan vazgeçmenin artık sırası geldiği anlaşılmaktadır. Çünkü, aynı tür işte herkes eşit ücret alacak olsa, gıpta etmek ortadan kalkar; çalışkanlığa yahut maharete yer kalmaz."

Bununla beraber, belirli parlamento kararları, hâlâ, birtakım zanaatlarda ve birtakım yerlerde, ücretleri düzenlemeye çalışmaktadır. Nitekim III. George'un 8. saltanat yılında çıkarılan kanun, herkesin tuttuğu bir yas zamanı hariç olmak üzere, Londra ile beş mil çevresi içinde, bütün terzi ustalarının, işçilerine günde iki Şilin yedi buçuk Peniden daha fazla para vermelerini; işçilerin de bunu kabul etmelerini ağır cezalarla yasaklıyor. Kanun koyucu, ustalarla bunların işçileri arasındaki anlaşmazlıkları düzenlemeye kalktı mı, danışmanları hep ustalardır. Onun için tüzük işçiler lehine oldu mu, hep âdil ve insaflıdır. Ama patronlar lehine ise, bazen başka türlü olur. Nitekim, birçok zanaatlardaki ustaları, işçilerine mal olarak değil, para olarak ücret vermeye zorlayan kanun, adalete ve insafa tamamıyla uygundur. Bu, ustalar için hiç de yıkım olmaz. Sadece bunları, mal ile

*. "General Warrants" (Genel Tutuklama Tezkereleri): Üzerinde belirli bir kimsenin adının bulunmadığı, belirli bir suçu işlemiş herkesi yakalayıp tutuklama yetkisi veren genel fermanlar. (ç. n.)

ödediklerini iddia ettikleri halde, gerçekte her zaman öyle ödemedikleri değeri, para olarak ödemek zorunda bırakır. Bu kanun, işçilerin lehinedir. III. George'un 8. saltanat yılındaki kanun ise, ustalar lehinedir. Ustalar, işçilerinin ücretlerini indirmek için birlik oldular mı, çoğu kez, şu kadar ücretten fazlasının şu kadar cezayı gerektirdiği, özel bir sözleşme veya anlaşma yaparlar. İşçiler de belirli bir ücreti kabul etmemenin, belirli cezayı gerektirdiği, aynı cinsten karşı bir birliğe girecek olsalar, kanun bunları pek şiddetle cezalandırır. Tarafsız hareket etse, kanunun ustalara da aynı şekilde davranması gerektir. Ancak, III. George'un 8. saltanat yılında çıkarılan kanun, ustaların zaman zaman bu gibi tertiplerle koymaya kalktıkları tüzüğün ta kendisini yürürlüğe sokmuştur. Tüzük, en kabiliyetli, en çalışkan olanları sıradan işçi ile bir tutuyor diye, isçilerin sızlanması, pek yerinde olsa gerektir.

Eski zamanlarda da, tacirler ve başka satıcıların kârının, gerek yiyecek içeceğin gerekse başka malların fiyatını çeşitli düzeylerde belirlemek suretiyle ayarlanmaya kalkışıldığı çok olurdu. Ekmek narhı,* bildiğim kadarıyla, bu eski âdetin hayatta kalan biricik örneğidir. Tekelci bir loncanın bulunduğu yerde, hayat için en gerekli maddenin fiyatını düzenlemek, belki yerinde olur. Böyle bir teşkilatın bulunmadığı yerde ise, rekabet, bunu her türlü narhtan daha iyi yoluna koyar. II. George'un 31. saltanat yılındaki tüzükle konmuş olan, ekmek narhını tespit usulü, kanundaki bir kusur yüzünden İskoçya'da uygulanamamıştır. Çünkü bu hükmün yürütülmesi, bir çarşı zabıtası bulunmasına bağlıdır. Orada ise böyle bir memur yoktur. Bu noksan, ancak III. George'un 3. saltanat yılında çıkarılan kanunla düzeltilmiştir. Narh bulunmayışı pek hissedilir bir uygunsuzluk doğurmamış; narh konulması ise, şimdiye kadar uygulandığı birkaç yerde göze çarpar bir fayda yaratmamıştır. Bununla beraber, İskoçya şehirlerinin çoğunda, pek aldırış eden yoksa da, tekelci imtiyazları olduğu iddiasında bulunan bir fırıncılar teşkilatı vardır.

Emekle sermayenin çeşitli kullanımlarında, gerek ücretlerin gerekse kârın çeşitli seviyeleri arasındaki oran, evvelce görüldüğü gibi, toplumun zenginliğinden veya yoksulluğundan; ilerleyen, yerinde sayan yahut gerileyen durumundan pek etkilenmez. Halkın refahındaki bu gibi köklü değişimler, ücretlerin de, kârın da genel haddine tesir etmekle beraber, eninde sonunda bunlara, hangi iş kolunda olursa olsun, eşit şekilde tesir etmesi lâzımdır. Ondan dolayı, bunlar arasındaki oranın** aynı kalması; hiç değilse, epey bir süre için bu gibi köklü değişimlerle değişmemesi gerekir.

*. Narh: Tavan fiyat. Bir malın kamu otoritesi tarafından tespit edilen maksimum fiyatı. (ç. n.)
**. Nispi, yahut göreli fiyatın. (ç. n.)

XI. BÖLÜM
Toprak Rantı Hakkında

Topraktan faydalanmak için ödenen bedel sayılan toprak rantı, toprağın fiilî durumuna göre, kiracının verebileceği bedelin doğal olarak en yüksek değeridir. Kira sözleşmesinin şartlarını belirlerken, toprak sahibi, kiracıya, üründen; tohumluk aldığı, emek ücreti verdiği, hayvan ve başka tarım araçları satın aldığı ve bu satın aldıklarına baktığı sermayeyi, o yörenin çiftçilikteki sermaye stokunun normal kârı ile birlikte idamesine yetenden daha fazla bir pay bırakmamak için çalışır. Bu, açıkçası, kiracının zarar etmeden razı olabileceği payın en küçüğüdür. Toprak sahibinin de, ona bundan fazlasını bırakmaya pek gönlü yoktur. Ürünün yahut aynı şey demek olan bedelinin, bu paydan arta kalan kısmını, toprağının hakkı olarak, tabii kendine alıkoymaya çalışır. Bu, açıkça toprağın o sıradaki fiilî durumuna göre, kiracının ödeyebileceği en yüksek bedeldir. Esasen, bazı defalar eli açıklığı, daha çok da cahilliği, toprak sahibini bu payın biraz daha azını almak zorunda bırakır. Daha seyrek olmakla beraber, zaman zaman da, kiracının cehaleti, biraz fazla ödemeye katlanmasına, yani o yörenin çiftçilikte kullanılan sermayenin normal kârlarının bir nebze daha azı ile yetinmesine sebep olur. Bununla beraber, bu parça, yine de toprak rantının doğal düzeyi, yahut, çoğu arazinin doğal olarak karşılığında kiraya verilmesi düşünülebilecek olan toprak rantı sayılabilir.

Toprak rantının, çoğu kez, sahibince toprağın ıslahı için harcanan sermayenin makul bir kârından veya faizinden başka bir şey olmadığı düşünülebilir. Bu, şüphesiz, bazı durumlarda kısmen böyle olabilir, kısmen böyle olmaktan ileriye gidebildiği de pek olmaz zaten. Mülk sahibi, tımar görmemiş arazi için bile, toprak rantı ister. Bayındır hale getirme masrafının faizi veya kârı sayılacak şey de, genel olarak, bu asıl toprak rantına bir eklentidir. Üstelik, bu ıslahlar, her zaman toprak sahibinin sermayesiyle yapılmayıp, bazen kiracının sermayesiyle yapılır. Fakat sözleşme yenileneceği zaman, toprak sahibi, çoğu kez toprağı ıslah etme işinin hepsini kendi yapmışçasına, toprak rantının artırılmasını ister.

Toprak sahibi, bazen, insan eliyle ıslahına hiç imkân olmayan şey için bile, toprak rantı ister. Çöğen otu, yakıldığı zaman cam yapmaya, sabun yapmaya ve daha birçok

işlere yarayacak, bir alkalin tuzu çıkaran, bir çeşit deniz otudur. Bu ot, Büyük Britanya'nın birçok yerinde, hele İskoçya'da, günde iki defa denizin kapladığı kayalardan, yalnız suyun yükseliş hizası altında kalanlarda yetişir. Onun için, bunların üremesi hiçbir zaman insan emeği ile olmamıştır. Ne var ki, mülkü böyle çöğenli bir kıyı ile çevrelenmiş olan mal sahibi, bunun için, ekin tarlaları için istediği kadar toprak rantı ister.

Shetland Adaları çevresindeki denizde balık görülmedik derecede boldur. Orada oturanların geçiminin büyük kısmını balık teşkil eder. Ancak, su ürününden faydalanabilmeleri için, ahalinin o civardaki kara üzerinde oturacak bir yerlerinin olması gerektir. Mülk sahibinin toprak rantı, kiracısının topraktan elde edebileceği kazanç kadar değil, hem topraktan hem sudan çıkarabileceği kazanç nispetindedir. Bu hakkın bir kısmı balıkla ödenir. O malın fiyatında, toprak rantı payı bulunması gibi az rastlanır bir durum, o memlekette görülür.

Toprağı kullanmak için verilen bir bedel sayılan toprak rantı, demek ki, doğal olarak tekelci bir fiyattır. Toprak rantının ölçüsü; toprağın ıslahı için toprak sahibinin harcadığı, yahut zarar etmeden kabul edebileceği miktar değil, toprağı işleyen çiftçinin vermeye katlanabileceği miktardır.

Çoğu kez, toprak mahsullerinin, olağan fiyatı onları pazara ulaştırmak için kullanılması gereken sermayeyi normal kârlarıyla birlikte yerine koymaya yeten kısmı ancak, pazara getirilebilir. Alışılmış olağan fiyat bunu aşarsa, fazlası doğal olarak toprak rantına gider. Fiyat normalden fazla olmazsa, mal pazara getirilmekle beraber, arazi sahibine toprak rantı veremez. Fiyatın fazla olup olmayacağı ise talebe bağlıdır.

Toprak ürününün bazıları vardır ki, talebin, onları pazara iletmeye yetecek olandan daha yüksek bir fiyatı her zaman destekleyebilmesi gerekir. Bazıları da vardır; talebin, bu yüksek fiyata güç yetirebildiği de olur, yetiremediği de. Birincisinin, arazi sahibine her zaman için bir toprak rantı sağlayabilmesi gerekir. Ötekinin, değişik durumlara göre, getirdiği de olur, getirmediği de.

O halde, şunu gözlemliyoruz ki, toprak rantı malların fiyatının oluşumuna, ücret ve kârlardan daha farklı bir şekilde girmektedir. Yüksek veya düşük ücret ve kârlar, yüksek veya düşük fiyatların sebebidir. Yüksek veya düşük rant ise, bunun sonucudur. Belirli bir malı piyasaya getirmek için, yüksek ya da düşük ücret ve kâr ödenmesi gerektiğinden, malın fiyatı da yüksek ya da düşük dur. Ancak, fiyatı yüksek yahut düşük; bu ücretleri ve kârı ödemeye yetecek olan miktardan çok fazla, azıcık fazla, veya tam buna yetecek kadar olduğu içindir ki, yüksek rant getirebilir, düşük rant getirebilir, veya hiç getirmez.

Birincisi, toprak mahsulü içinde her zaman bir miktar toprak rantı sağlayanlar; ikincisi, bazen toprak rantı veren bazen vermeyenler; üçüncüsü, hem birbiriyle hem sanayi ürünleriyle kıyaslanınca, toplumun çeşitli gelişme aşamalarında işlenmemiş ürünün bu iki ayrı çeşidinin göreli değerinde doğal olarak meydana gelen değişiklikler özellikle göz önünde tutularak, bu bölüm üç kısma ayrılacaktır.

I. Kısım
Rantını Her Zaman Çıkarabilen Toprak Ürünleri Hakkında

Bütün öteki hayvanlar gibi, insanlar da doğal olarak geçimlerine vasıta olan maddeler nispetinde çoğaldıklarından, gıda için her zaman az veya çok talep vardır. Gıda, her zaman daha fazla veya daha az miktarda emek satın alabilir yahut emeğe hükmedebilir. Gıda elde etmek için bir şey yapmak isteyen kimse de her zaman bulunabilir. Esasen, gıdanın satın alabileceği emek miktarı, bazen emeğe verilen yüksek ücretlerden dolayı, her zaman en tutumlu şekilde kullanıldığı takdirde geçindirebileceği kadar olmaz. Fakat o yörede emek türünün çoğunlukla beslendiği düzeye göre geçindirebileceği kadar emeği, her zaman satın alabilir.

Bununla birlikte, hemen her durumda toprak, gıdanın pazara iletilmesi için gereken bütün emeğin mümkün olan en bol şekilde beslenmesine yetecek olandan daha fazlasını yetiştirir. Bu fazlalık da, o emeği çalıştıran sermayeyi kârıyla birlikte yeniden yerine koymaya yetecek olandan daima daha fazladır. Onun için, rant olarak toprak sahibine her zaman bir şey kalır.

Norveç ile İskoçya'daki en kıraç arazilerde, hayvanlar için bir tür çayır yetişir. Bu hayvanların sütü ve yavruları, onlara bakmak için gereken emeğin geçimini sağlayıp, çiftçinin yahut sürü sahibinin, normal kârını çıkardıktan başka, mal sahibine ufak bir toprak rantı sağlamaya yeter. Toprak rantı, çayırın kalitesi nispetinde artar. Aynı büyüklükteki mera, hem daha çok hayvan besler; hem de, küçük bir alanda toplandıkları için, bu hayvanlara bakıp ürünlerini devşirmek üzere daha az emeğe ihtiyaç olur. Arazi sahibi, hem ürününün artması ve hem de bu ürünle beslenmesi gereken emeğin azalmasından dolayı, iki türlü kazanç sağlamış olur.

Mahsulü ne olursa olsun, arazinin rantı yalnızca bitekliğine göre değişmez. Verimliliği ne olursa olsun, bu rant toprağın bulunduğu yere göre de değişir. Bir şehrin civarındaki toprak, taşranın ücra bir yerindeki eşit derecede bitek topraktan daha fazla rant sağlar. Her ne kadar birini ekip biçmek, ötekini işlemekten daha fazla emeğe mal olmasa da, ücra toprağın ürününü pazara ulaştırmak her zaman daha pahalıya mal olur. Bu nedenle, bu toprağın sırtından daha çok emeğin geçimi sağlanmalıdır; dolayısıyla da, çiftçinin kârı ile arazi sahibinin rantının devşirildiği artık azalmak durumun-

dadır. Fakat, daha önce göstermiş olduğumuz gibi, taşranın uzak yerlerinde kâr haddi genel olarak büyük şehir civarındakinden daha yüksektir. Bundan dolayı, bu ufalan artık kısmın daha az bir kısmının toprak sahibine ait olması gerekir.

Bakımlı yollar, kanallar ve taşımacılığa elverişli ırmaklar, nakliye masrafını düşürmek suretiyle, taşranın ücra bölgelerini şehre komşu bölgelerle daha yaklaşık olarak eşit seviyeye getirir. O bakımdan bütün ıslahat hizmetlerinin en önemlisi bunlardır. Memleketin her zaman en geniş çevresi olan ücra yerlerin ekilip biçilmesini teşvik ederler. Komşu kırların tekelini kırmak suretiyle, şehre avantaj sağlarlar. Hatta taşranın ücra kısmına bile faydaları dokunur. Her ne kadar eski pazara bazı rakip malları soksa da, o bölgenin ürünlerine birçok yeni pazarlar açarlar. Zaten tekel, iyi idarenin baş düşmanıdır. Böyle bir idare de, olsa olsa, kendini savunmak için herkesi kendisine rücu etmek zorunda bırakan genel ve serbest rekabet sonunda her yerde tesis edilebilir. Londra'ya komşu bazı kontluklar devlet tarafından geçiş ücreti alınıp sürekli onarılan ana yolların ücra kontluklara kadar uzatılmaması için Parlamentoya dilekçe vereli daha elli yılı geçmemiştir. Bunlar, o uzak kontlukların, emeğin ucuzluğundan dolayı, otlarını ve tahıllarını Londra piyasasında yakın kontluklarınkinden daha ucuza satarak, kendi toprak rantlarını azaltıp tarımlarını mahvedeceğini iddia etmişlerdir. Halbuki o zamandan beri bu yakın kontlukların rantları yükselmiş, tarımları da gelişmiştir.

Orta verimlilikte bir ekin tarlası, eşit büyüklükteki en iyi otlaktan çok daha fazla miktarda insan yiyeceği yetiştirir. Gerçi, ekin tarlasının ekilip biçilmesi çok daha fazla emeğe lüzum gösterir; fakat tohumluğu yerine koyup, bütün o emeği doyurduktan sonra geri kalan fazlalık da, yine çok daha büyüktür. Bu yüzden şayet bir libre kasaplık et, hiçbir zaman bir libre ekmekten daha fazla eder sayılmasaydı, bu fazla artığın değeri her yerde daha çok olur; gerek çiftçi kârı, gerekse arazi sahibinin toprak rantı olarak, daha büyük bir fon meydana getirirdi. Tarımın emekleme aşamalarında durumun genel olarak böyle olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak, tarımın çeşitli dönemlerinde bu iki tür gıdanın, yani ekmekle kasaplık etin, nispi değerleri çok farklıdır. Tarımın henüz gelişmemiş olduğu ilk zamanlarda, memleketin çoğunluk alanını kaplayan işlenmemiş sahipsiz topraklar tamamıyla hayvan sürülerine bırakılır. Ekmekten çok, kasaplık et vardır; bundan dolayı da ekmek, üzerinde en çok rekabet bulunan yiyecektir. Bunun sonucu olarak da en yüksek bedeli getirir. Ulloa'nın bize söylediğine göre, 4 Real, yani 20 buçuk İngiliz Penisi, 40–50 yıl önce Buenos Aires'te iki üç yüz başlık bir sürüden seçilen bir öküzün normal fiyatı imiş. Belki kayda değer bir şey görmediğinden ekmek fiyatı için bir şey demiyor. Dediğine göre, orada bir öküz, onu yakalamak için gereken emekten azıcık fazlaya mal olurmuş. Oysa tahıl, hiçbir yerde, büyük emek harcanmadan yetiştirilemez. O dönemde Avrupa'dan Potosi gümüş madenlerine giden kestirme yol olan Plate Nehri üzerinde bulunan bir memlekette ise, emeğin parasal bedeli çok ucuz olamazdı. Tarım, ülkenin büyük kısmına yayılınca, iş değişir. O zaman ekmek, kasaplık etten fazla olur. Rekabet yön değiştirir ve kasaplık etin fiyatı artık ekmeğin fiyatından yüksek olur.

Bundan başka, tarımın genişlemesiyle birlikte işlenmemiş boş arazi kasaplık et talebini karşılamaya yetmez olur. Ekilip biçilen topraklardan çoğunu, hayvan besleyip büyütmekte kullanmak gerekir. Dolayısıyla, bu hayvanların fiyatı, hem onlara bakmak için gereken işçiliği, hem de tarım için kullanılan bu gibi topraklardan mal sahibinin elde edeceği toprak rantını ve çiftçinin yapacağı kârı ödemeye yeter olmalıdır. En yüzüstü kalmış topraklarda yetişen hayvan pazara getirildi mi, ağırlığına ve iyiliğine göre, en iyi ıslah edilmiş toprakta yetiştirilen hayvanın fiyatına satılır. O işlenmemiş toprakların sahipleri bundan kâr eder, ellerindeki arazinin toprak rantını, hayvanlarının fiyatı oranında yükseltmiş olurlar. İskoçya dağlık bölgelerinin çoğunda kasaplık etin, yulaf unundan yapılmış ekmek kadar, hatta bundan bile ucuz oluşunun üstünden henüz yüz yıl bile geçmiş değildir. İki ülkenin birleşmesinden sonra, İngiltere piyasası yayla hayvanlarına açılmıştır. Şimdi bunların ortalama fiyatı, yüzyılın başında olduğunun üç misli kadardır. Birçok dağlık bölgelerdeki mülklerin rantı da aynı süre içinde üç dört katını bulmuştur. Bugün, Büyük Britanya'nın hemen her yanında, en iyi kasaplık etin kilosu, genel olarak, en kaliteli beyaz ekmeğin iki kilosundan fazla eder. Bolluk yıllarında ise bu bazen üç veya dört kilo eder.

Şu halde, iyileştirmenin gelişmesiyle, işlenmemiş otlakların rantı ve kârı, bir ölçüde işlenmiş olanların rantı ve kârı ile; bunlar ise, tahılın rantı ve kârı ile düzenlenmeye başlar. Tahıl, yıllık bir üründür. Kasaplık et ise, yetişmesi için dört beş yıl isteyen bir üründür. Böylelikle, bir dekar toprak bir gıda türünü ötekinden çok daha az miktarda yetiştirdiğinden, miktarın düşüklüğü fiyatın yüksekliği tarafından telafi edilmek durumundadır. Bu, kat kat fazlasıyla telâfi edilirse, daha çok ekin tarlası otlak haline getirilir; telafi edilemeyecek olursa, bu kez de otlakların bir kısmı yeniden tahıl tarlasına çevrilir.

Bununla beraber, çayırın toprak rantı ve kârı ile tahılın toprak rantı ve kârı arasındaki, -yani mahsulü doğrudan doğruya hayvan yemi olan toprak ile mahsulü doğrudan doğruya insan yiyeceği olan toprak arasındaki- bu eşitliğin, ancak, büyük bir memleketteki işlenmiş arazinin çoğunda meydana geldiğini anlamak lâzımdır. Bazı özel mahallî durumlarda, bu iş tamamıyla başka türlü olup, çayırın rantı ile kârı, tahıldan elde edilebilecek olanın çok üstündedir.

Böylece, büyük bir şehrin yakın çevresinde, kasaplık etin yüksek fiyatıyla birlikte, süte ve atlar için yeşil yeme olan talep, çoğu defa otun değerini, tahılla arasında bulunan doğal denebilecek oranın üstüne çıkarır. Bu yerel avantaj, açıktır ki, uzaklardaki topraklara kadar sürdürülemez.

Özel şartlar bazı zamanlar bazı memleketleri o kadar kalabalıklaştırmıştır ki, bir büyük şehrin yakın civarındaki topraklarda olduğu gibi, arazinin tümü de, orada yaşayan sakinlerin geçinmesi için gereken miktarda çayırı ve tahılı üretmeye yetmemiştir. Bu yüzden, bunların toprağı, daha çok, bu malların daha hacimlisi ve uzak yerlerden kolayca getirilemeyeni olan çayırın yetiştirilmesinde kullanılmıştır. Halkın büyük çoğunluğunun gıdası olan tahıl ise, büyük ölçüde yabancı memleketlerden ithal edilmiştir. Hollanda şu anda bu durumdadır. Eski İtalya'nın hatırı sayılır bir

kısmının da, Romalıların müreffeh zamanında böyle olduğu anlaşılmaktadır. Çiçero'nun anlattığına göre, ihtiyar Cato, özel bir mülkün yönetiminde başta gelen en kârlı işin iyi kalitede otlak olduğunu söylermiş. İdare edecek kadar iyi otlak ikinci; kötü otlak ise üçüncü iştir, dermiş. Çift sürmeyi, kazanç ve avantaj bakımından, ancak dördüncü sıraya koyarmış. Esasen, eski İtalya'nın Roma dolaylarına düşen kısmında toprağın işlenmesi, halka sık sık yapılan bedava yahut çok ucuza tahıl dağıtımları yüzünden, fena halde caydırılmış olsa gerektir. Bu tahıl, fethedilen yerlerden getiriliyordu; ki bu yerlerden birçoğu, Roma Cumhuriyeti'ne, vergi yerine, mahsullerinin onda birini, belli bir fiyata, batmanını* aşağı yukarı 6 Peniye, vermek zorunda bulunuyorlardı. Bu tahılın ucuz fiyatla halka dağıtılmış olması, eski Roma arazisi Latium'dan Roma'ya getirilebilecek tahılın fiyatını kaçınılmaz şekilde düşürmüş, dolayısıyla o memlekette ekin ekilmesini caydırmış olmalıdır.

Başlıca mahsulü tahıl olan düzlük bir kırda da, etrafı güzelce çevrilmiş bir otlak, çoğu defa civarındaki bir ekin tarlasından daha yüksek rant sağlar. Bu, ekin ekmekte kullanılan sığırların beslenmesi için elverişlidir. Bunun yüksek rantı, bu durumda, pek öyle mahsulü tutarından değil de, ekilip biçilmesine vasıta olduğu tahıl toprakları ürününün değeri ile ödenir. Komşu toprakların etrafı tamamıyla çevrilecek olursa, toprak rantının düşmesi muhtemeldir. İskoçya'da, etrafı çevrilmiş arazinin yüksek rantının, arazi çevirmenin az oluşundan ileri geldiği anlaşılmaktadır. Bu kıtlık ortadan kalktıktan sonra söz konusu yüksek rant muhtemelen devam etmeyecektir. Toprakları çevrelemenin faydası, otlaklarda, tahıl arazisinden daha büyüktür. Hayvanlara çobanlık etme emeğinden tasarruf ettirmiş olur. Dahası, sığırtmacın veya köpeğinin tedirgin etme ihtimali olmayınca, hayvanlar da daha güzel otlarlar.

Fakat bu türden bir yerel avantajın bulunmadığı yerde, tahılın, veya halkın günlük bitkisel gıdası olan başka herhangi bir nesne yetiştirmeye elverişli arazinin toprak rantı ile kârının, doğal olarak otlağın rantı ile kârını düzenlemesi gerekir.

Eşit miktarda toprağın doğal çayırdan daha çok hayvan besleyebilmesi için başvurulan suni çayır, şalgam, havuç, lahana ve başka şeylerden faydalanmanın, mamur bir memlekette, kasaplık et fiyatının, ekmeğe olan doğal üstünlüğünü biraz azaltması beklenebilir. Nitekim azaltmış olduğu da görülüyor. Ekmek fiyatına göre kasaplık et fiyatının, şimdiki zamanlarda, hiç değilse Londra piyasasında, geçen yüzyılın başındakinden bir hayli düşük olduğuna inanmak için bazı sebepler vardır.

Doktor Birch, *Prens Henry'nin Hayatı* adlı eserinin ekinde, bize bu prensin kasaplık et için çoğunlukla ödediği fiyatların bir çetelesini sunmuştur. Bu kitapta, bir sığırın 600 libre çeken dört budunun, ona ortalama 9 Lira 10 Şiline -veya buna yakın bir fiyata- mal olduğu belirtilmektedir; yani, sığır etinin her 100 libresi 31 Şilin 8 Peni. Prens Henry, 6 Kasım 1612'de 19 yaşındayken ölmüştür.

Mart 1764'te, o zamanki yiyecek içecek fiyatının pahalılık sebepleri üzerinde bir Parlamento soruşturması yapılmıştı. O zaman, bu amaçla sunulan başka deliller yanında, Virginia'lı bir tacir 1763 Mart'ında gemileri için 100 libresi 24-25 Şiline sığır

*. Batman (Peck): 36,5 kg. karşılığı olan eski ölçü birimi Kile'nin dörtte biri. (ç. n.)

eti kumanyası aldığına şahitlik etmiştir, ki kendisi bunu olağan fiyat saymaktadır. O pahalılık yılında ise, aynı miktar ve cins kumanya için 27 Şilin vermiştir. Bununla beraber, 1764'teki bu yüksek fiyat, Prens Henry'nin ödediği normal fiyattan 4 Şilin 8 Peni daha ucuzdur. O uzun yolculuklar için, dana etinin ancak en iyisinin salamura yapılmaya elverişli olduğu da, gözden kaçırılmamalıdır.

Prens Henry'nin verdiği para, parçaların şöyle-böylesi ile makbulü bir arada olmak üzere, gövdenin tüm ağırlığı üzerinden hesaplanarak, libre başına 3,75 Peniyi bulmaktadır. Bu hesap üzerinden, seçme parçaların perakende 4,5 veya 5 Peniden aşağı satılmamış olması gerekir.

1764'teki parlamento soruşturmasında şahitler, en iyi dana etinin seçme parçalarının, tüketiciye libresi 4-4,25 Peniye geldiğini söylemişlerdir. Normal parçaların fiyatı ise, genel olarak, 7 Farthing'den (çeyrek Peni) 2,5-2,75 Peniye kadar imiş. Bunların dediklerine göre, genel olarak bu, çoğu kez, Mart ayında satılan aynı parçalardan, yarım Peni daha pahalı imiş. Fakat bu yüksek fiyat bile, Prens Henry zamanında normal perakende fiyat sayabileceğimiz fiyattan bir hayli ucuzdur.

Geçen yüzyılın ilk on iki yılı içinde, Windsor pazarında en iyi buğdayın ortalama fiyatı, 9 Winchester kilelik çeyrek İngiliz kantarı başına, bir Pound/Lira 18 Şilin 3,16 Peni idi.

Ancak, 1764'ten önceki 12 yıl içinde, o yıl da dâhil, aynı pazarda, aynı ölçekte en iyi buğday, 2 Lira l Şilin 9,5 Peni idi.

Demek ki, 1764 dâhil olmak üzere, ondan önceki 12 yıl içinde, buğdayın geçen yüzyılın ilk 12 yılında olduğundan bir hayli ucuz iken, kasaplık etin bir hayli pahalı olduğu anlaşılmaktadır.

Bütün büyük ülkelerde ekilip biçilen toprağın çoğu ya insan yiyeceği, ya da hayvan yemi yetiştirmekte kullanılır. Bu arazinin rantı ile kârı, bütün öteki ekili toprakların rantını ve kârını düzenler. Herhangi bir ürün, bunlardan daha az kazanç getirecek olursa, çok geçmeden, toprak duruma göre ekin tarlasına veya otlağa çevrilir. Herhangi bir ürün de daha fazlasını getirirse, ekin veya otlak olan toprakların bir kısmı, kısa bir süre içinde o fazla kazanç getiren ürüne tahsis edilir.

Toprağın kendilerini yetiştirmeye elverişli kılınabilmesi için daha yüksek bir ilk ıslah masrafı veya daha büyük yıllık işleme masrafı isteyen üretimlerden, esasen, birinin normalde tahıl veya çayırdan daha fazla rant, ötekinin ise daha büyük kâr getirdiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber, bu üstünlüğün, bu fazla masrafın makul bir faizi veya karşılığı olmaktan ileri gittiği görülmez.

Bir şerbetçiotu bahçesinde, yemiş bahçesinde, sebze bahçesinde; gerek mal sahibinin toprak rantı ve gerekse çiftçinin kârı, genel olarak bir ekin veya çayır tarlasındakinden fazladır. Ancak yeri bu hale getirmek daha çok masraf ister. Bundan dolayı da arazi sahibine daha büyük bir toprak rantı verilmesi gerekir. Üstelik burası daha dikkatli, daha hünerli bir yönetim ister. Bundan dolayı da çiftçiye daha fazla kâr ve-

rilmesi gerekir. Bir de mahsul, en azından şerbetçiotu bahçesiyle sebze bahçesinde, daha nazlıdır. Onun için, bunun fiyatının, zaman zaman ortaya çıkan bütün kayıpları karşıladıktan sonra, bir de sigorta kârı gibi bir pay bırakması gerekir. Genel olarak bayağı, her zaman da mutedil olan durumları, bahçıvanların yüksek hünerinin çoğu kez aşırı bir karşılık görmediği konusunda bizi tatmin edebilir. Bahçıvanların zevk veren sanatını pek çok zengin eğlence olarak yaptığından, onunla kazanç için uğraşanların sağlayacağı fayda azdır; zira onların doğal olarak en iyi müşterileri olması gereken kimseler, bahçıvanların en değerli ürünlerini kendi kendilerine elde ederler.

Toprak sahibinin, bu gibi ıslahlardan elde ettiği faydanın, hiçbir zaman, onların yapılması için ilk başta katlanılan masrafı karşılamaya yetenden fazla olmadığı anlaşılmaktadır. Eski zamanlarda yapılan tarımda, üzüm bağından sonra, iyi sulanan bir sebze bahçesinin çiftliğin en değerli mahsulü yetiştirdiği kabul edilen kısmı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, tarım konusunda aşağı yukarı iki bin yıl önce yazılar yazan ve eskiler tarafından bu sanatın pirlerinden sayılan Democritus, bir sebze bahçesinin etrafını çevirenlerin hiç de akıllıca bir şey yapmadığı düşüncesindedir. Onun dediğine göre, bundan elde edilecek kazanç bir taş duvarın masrafını karşılamaya yetmez. Tuğla ise, (güneşte kurutulmuş kerpiç demek istiyor sanıyorum) yağmurdan ve kışın sert havalardan yıpranıp dökülür; dolayısıyla sürekli onarılmak ister. Democritus'un bu düşüncesini bize ulaştıran Columella, buna hayır demiyor; ama çok ucuz bir yöntem olan, böğürtlen çalısı ve dikenli fundadan çit ile duvar çevirmeyi öneriyor. Dediğine göre, kendisi bunun hem uzun ömürlü, hem geçilemez bir çit olduğunu tecrübeyle görmüştür. Fakat öyle görünüyor ki Democritus zamanında bu yaygın olarak bilinen bir şey değildi. Palladius, evvelce Varro'nun tavsiye etmiş olduğu, Columella'nın bu fikrini benimsemiştir. Bu kadim toprak ıslah edicilerinin kanaatine göre, bir sebze bahçesinin mahsulü, anlaşılan, olağanüstü ekim-dikim ve sulama masrafını çıkarmaya yetecek kadar olurmuş. Çünkü böyle güneşli memleketlerde, şimdi olduğu gibi o zaman da, bahçedeki her köşeye salabilmek üzere, el altında ufak bir akarsu bulunması, isabetli görülürmüş. Bugün Avrupa'nın çoğu yerinde, bir sebze bahçesinin etrafını, Columella'nın tavsiye ettiğinden daha iyi çevirmeye değmeyeceği düşünülmektedir. Büyük Britanya ile öteki bazı kuzey ülkelerinde, nazik meyveler, bir duvar yardımı olmaksızın olgunlaştırılamaz. Bundan dolayı, bu gibi memleketlerde bu meyvelerin fiyatı, onsuz yetişemeyecek oldukları duvarın yapımına ve bakımına yetecek masrafı da çıkarmalıdır. Çoğu defa, meyve duvarı, sebze bahçesini de çevreler; böylece sebze bahçesi, kendi ürününün masrafını pek çıkaramayacağı bir duvardan faydalanmış olur.

Gereği gibi dikilip de dört başı mamur hale getirilince, üzüm bağının çiftliğin en değerli parçası olduğu, bütün bağcı memleketlerde bugün olduğu gibi kadim zamanların tarımında da şüphesiz kabul gören bir düsturmuş anlaşılan. Fakat, Columella'dan öğrendiğimize göre, eski İtalyan tarımcıları arasında, yeni bir bağ dikmenin faydalı olup olmadığı bir tartışma konusu imiş. Marifet isteyen her türlü ziraatın âşığı bir kimse olarak, o da tercihini bağdan yana yapıyor ve kazançla masrafı karşılaş-

tırmak suretiyle, bunun çok avantajlı bir toprak değerlendirme şekli olduğunu göstermeye çalışıyor. Bununla beraber, yeni teşebbüslerin kazancı ile masrafı arasında yapılan bu gibi kıyaslamalar çoğu kez oldukça yanıltıcı olup, başka şeylere kıyasla hele tarımda büsbütün böyledir. Bu şekilde bağ dikmekten elde edilen kâr, gerçekten de çoğu kez onun düşündüğü kadar olsa, ortada mesele kalmazdı. Aynı nokta, bağcı memleketlerde bugün de hâlâ sık sık ihtilaf konusudur. Esasen o memleketlerde tarım üzerine yazı yazanlar, yani büyük çiftçiliği gerçekten seven ve onun taraflısı bulunanlar, genel olarak Columella gibi bağ lehine yatkın gibidirler. Fransa'da, eski bağ sahiplerinin yeni bağ dikilmesini önlemek için kaygılanmaları, o yazarların düşüncesine rağbet edildiğini göstermekte; tecrübe sahiplerinde tarımın bu çeşidinin bugün o memlekette tarımın başka bir çeşidinden daha kârlı olduğuna dair bir anlayış olduğuna işaret etmektedir. Bununla beraber, bu, bir yandan da, bir başka düşünceye, yani, bugün serbestçe bağ dikmeyi önleyen kanunlar olmadan bu yüksek kârın devam edemeyeceği düşüncesine işaret ediyor görünmektedir. 1731'de, ilin teftişine memur zatın, gelip inceledikten sonra, toprağın başka bir ekip biçmeye elverişli olmadığına dair verdiği belgeye dayalı özel kral izni olmaksızın hem yeniden bağ dikilmesini, hem de işlenmesine iki yıl ara verilmiş eski bağların yeniden işlenmesini yasaklayan bir kararname çıkarttılar. Bu buyruğun gerekçesi, ekin ile çayırın kıt, şarabın ise fazlasıyla bol oluşu idi. Fakat bu aşırı bolluk şayet gerçek olsa, hiçbir kararname olmaksızın, bu tür tarımın kârını, ekin ve çayır ile aralarında bulunan doğal orandan daha aşağıya indirmek suretiyle, yeni bağ dikilmesini etkili şekilde önlerdi. Bağların çoğalmasının tahıl kıtlığına yol açtığı iddiasına gelince; Fransa'nın hiçbir yerinde, tahıl, bu ürünün yetişmesine elverişli bulunan örneğin Bourgogne, Guyenne ve Yukarı Languedoc gibi şarap bölgelerinde olduğu kadar özenle yetiştirilmez. Ürününe talip olacak hazır bir pazar sağlamakla, tarımın bir türünde kullanılan yığınla işçi, öteki tarım türünü de muhakkak teşvik etmektedir. Parasını ödeyebileceklerin sayısını azaltmak, tahıl yetiştirilmesini teşvik etmek için kesinlikle son derece verimsiz bir yoldur. Bu, sanayiyi körelterek tarımı geliştirmek isteyen politikaya benzer.

Bundan dolayı, toprağın, kendilerini yetiştirmeye elverişli hale gelmesi için ya daha büyük bir ilk ıslah masrafı isteyen, ya da daha büyük bir yıllık işleme masrafını gerektiren üretimlerin rantı ve kârı, çoğu kez ekin ve çayırınkinden çok daha yüksek olmakla beraber, bunlar, bu gibi olağanüstü masrafları ancak ucu-ucuna karşıladıkları zaman, aslında o sıradan mahsullerin rantı ve kârı tarafından düzenlenirler.

Esasen, belirli bir ürün için elverişli hale getirilebilecek olan toprak miktarının, bazen efektif talebi karşılayamayacak kadar küçük olduğu olur. Yetiştirilip pazara getirilmesi için gerekli toprak rantı ile ücretlerin ve kârın tümünü, doğal oranlarına yahut başka ekili toprakların çoğunda ödenen seviyelere göre ödemeye yeterli olandan biraz fazlasını vermeye razı olanlara, ürünün hepsi devredilebilir. Bütün işleme ve ekim masrafı çıkıldıktan sonra, bedelin arta kalan kısmı ile ekin ve çayırın buna benzer bedel fazlası arasında, bu durumda, sadece bu durumda, çoğunlukla düzgün bir orantı olmayabilir; bu kısım, o fazlayı herhangi bir ölçüde aşabilir. Bu fazlanın da çoğu, doğal olarak arazi sahibinin toprak rantına gider.

Meselâ şaraptan elde edilen rant ve kâr ile, tahıldan ve çayırdan elde edilenler arasında alışılmış doğal oranın, sadece, hemen her yerde görülen hafif, çakıllı yahut kumlu toprakta yetiştirilip, keskinliği ve vücuda faydalı olmasından başka övülecek bir özelliği bulunmayan sıradan iyi şarap çıkaran bağlar için geçerli olacağı bilinmelidir. Memleketin sıradan toprağı ancak bu gibi bağlarla rekabete sokulabilir; zira özel kalitede olanlarla rekabet ettirilemeyeceği meydandadır.

Bağ kütüğü, toprak farkından, öteki herhangi bir meyve ağacından daha fazla etkilenir. Bazı topraktan, çubuk, hiçbir tımarın veya bakımın bir başkasına eşit kılamayacağı sanılan bir lezzet edinir. Gerçek olsun veya hayalden ibaret olsun bu çeşni, bazen yalnız birkaç bağa münhasır kalır. Bazen küçük bir bölgenin çoğu yerini, bazen de büyük bir yörenin epey bir kısmını kaplar. Bu gibi şarapların pazara getirilen tüm miktarı, efektif talepten -yani, sıradan düzeye veya sıradan bağlarda ödenen düzeye göre, oraya getirilmeleri için gereken rantın, kârın ve ücretlerin tamamını ödemeye gönlü olanların talebinden- daha az olur. Onun için, bu miktarın tümü birden, daha fazla para vermeye gönlü olanlara devredilebilir; bu ise fiyatı ister istemez sıradan şarap fiyatının üstüne çıkarır. Bu şarabın rağbet görüşü ve kıtlığına, alıcılar arasındaki rekabeti az veya çok kızıştırmasına göre, aradaki fark az veya çok olur. Fark ne olursa olsun, bunun daha büyük bir bölümü mülk sahibinin rantına gider. Çünkü, bu gibi bağlar, her ne kadar genel olarak ötekilerin çoğundan daha özenle işlenmişse de, şarabın yüksek fiyatı, dikkatle yapılan bu tımarın sonucu olmayıp, sebebidir. Bu kadar değerli bir üründe ihmalden ileri gelecek kayıp, en dikkatsiz kimseyi bile özen göstermeye zorlayacak kadar büyüktür. Onun için, bu yüksek fiyatın küçük bir kısmı, tımarına harcanan olağanüstü emeğin ücretlerini ve emeği harekete geçiren olağanüstü kârları ödemeye yeter.

Avrupalı milletlerin Batı Hint Adaları'ndaki şeker sömürgeleri, bu değerli bağlara kıyas edilebilir. Bunların tüm mahsulü, Avrupa'nın efektif talebini karşılamaya yetersiz kalır; bu yüzden de, herhangi bir başka ürünün genel olarak ödediği orana göre hazırlanıp pazara getirilmesi için gereken toprak rantı, kâr ve ücretlerin toplamını ödemeye yetenden fazlasını vermeye gönlü olanlara devredilebilir. O memleketin tarımını pek dikkatle gözden geçirmiş olan Bay Poivre'nin[6] bize söylediğine göre, Çin'in Cochin bölgesinde en güzel beyaz şekerin *kental*i genel olarak 3 kuruşa satılır, bu da bizim paramızla 13 Şilin 6 Peni kadar eder. Orada kental denilen şey, 150-200 Paris libresi, yahut ortalama olarak 175 Paris libresidir. Bu ise, İngiliz tartısı ile bunun 100 libresinin fiyatını aşağı yukarı 8 İngiliz Şilinine düşürür ki, bu da sömürgelerimizden ithal edilen esmer şekere veya muskavada şekerine çoğunlukla ödenenin dörtte biri; en kaliteli beyaz şekere ödenenin ise altıda biri bile değildir. Çin Cochin'deki ekili toprakların çoğu, halkın büyük çoğunluğunun gıdası olan tahıl ile pirincin yetiştirilmesinde kullanılır. Orada tahılın, pirincin ve şekerin her birinin fiyatları muhtemelen doğal oranında; yani, çoğu ekili topraklardaki çeşitli ürünlerde doğal olarak ortaya çıkan ve toprak sahibiyle çiftçinin olağan ilk ıslah masrafı ile yıllık ekim masrafını, takdirine imkân elverdiği ölçüde, tamı

6. [Smith] Voyages d'un Philosophe.

tamına karşılayabildiği orandadır. Ancak, şeker sömürgelerimizdeki şeker fiyatı ile ne Avrupa, ne de Amerika'daki bir pirinç veya tahıl tarlası ürününün fiyatı arasında böyle bir oran vardır. Yaygın bir şekilde söylendiğine göre bir şeker çiftçisi, bütün ekim masrafını rom* ve melas*** ile çıkaracağını; şekerinin kendisine tamamen kâr kalacağını umarmış. Doğrudur demiyorum, ama eğer doğru ise, bu, bir tahıl çiftçisinin ekip biçme masrafını sap ve samanla karşılaması, hububatın ise katıksız kâr olarak kendisine kalması gibi bir şey olur. Londra ile başka ticaret şehirlerinde, şeker sömürgelerimizde sık sık boş ve işlenmemiş arazi satın alan tüccar ortaklıkları görürüz. Çok uzak olmasına ve bu memleketlerde adaletin bozuk düzen idaresi dolayısıyla ne gelir getireceği de belli olmamasına rağmen, bu insanlar, vekilleri ve simsarları eliyle bu toprakları kârla işleyerek ekip biçmeyi umarlar. Adalet işleri daha iyi idare edildiği için daha düzgün kazanç beklenebileceği halde, İskoçya'nın, İrlanda'nın, yahut Kuzey Amerika'da tahıl yetişen bölgelerin en bitek topraklarını kimsecikler işleyip ekmeye kalkmaz.

Virginia ile Maryland'de tütün ekimi, daha kârlı olduğu için, tahıl yetiştirmeye tercih edilir. Avrupa'nın büyük bölümünde tütün tarımı daha avantajlı bir şekilde yapılabilir; ancak Avrupa'nın hemen her tarafında tütün esaslı bir vergi konusu olmuştur. Bu bitkinin yetiştirilebileceği çiftliklerden teker teker vergi toplamanın gümrükten girerken vergi almaktan daha zor olacağı varsayılmıştır. Bu düşünceyle Avrupa'nın çoğu yerinde tütün ekimi son derece anlamsız bir şekilde yasaklanmış; bu da, tütün ekimine izin veren memleketlere ister istemez bir tür tekel sağlamıştır. Bazı rakipler araya girse de, tütünün en büyük kısmını Virginia ile Maryland yetiştirmekte olduğuna göre, bu tekelin çoğu faydasını da onlar paylaşmaktadır. Ancak, tütün yetiştirmek şeker kadar kârlı görünmemektedir. O kadar ki, Büyük Britanya'da oturan tacirlerin sermayesiyle işlenip ekilen hiç tütün çiftliği duymadım bile. Tütün sömürgelerimizin ana yurttaki bizlere, öyle şeker adalarımızdan gelenler gibi zengin çiftçi yolladığı pek olmaz. Bu sömürgelerde tütün ekiminin tahıla tercih edildiğine bakınca, Avrupa'nın efektif tütün talebi tamamıyla karşılanmıyor gibi gelse de, bu talep muhtemelen şeker talebinden daha iyi karşılanmaktadır. Tütünün şimdiki fiyatı, tahıl topraklarında çoğu kez ödenen düzeye göre, hazırlanıp pazara getirilmesi için gerekli rant, ücret ve kârın toplamını karşılamaya yetenden belki fazladır ama, şekerin bugünkü fiyatından pek o kadar fazla olmasa gerektir. Böylece, bizim tütün üreticilerimiz de, tütünün aşırı bolluğundan, aynen Fransa'nın eski bağ sahiplerinin şarabın aşırı bolluğundan korktukları gibi korkmuşlardır. Meclis kararıyla, tütün ekimi, 16 ile 60 yaşları arasındaki her zenci başına, 1000 libre ağırlığında tütün verdiği kabul edilen 6000 bitki ile sınırlanmıştır. Tahminlerine göre, böyle bir zenci, bu miktar tütüne ilaveten, 4 dekar mısırın da üstesinden gelebilirmiş. Dr. Douglas'ın dediğine göre (ki kendisinin yanlış bilgilendirilmiş olmasından kuşkuluyum),[7] piyasanın fazla malla dolup taşmasını önlemek için, zaman zaman, bolluk yıllarında, -Felemenklerin baharat için yaptıkları söylenen biçimde- zenci başına belli bir mik-

. Rom (rum): Şeker kamışından elde edilen bir içki. (ç. n.)

**. Melas (molasses): Şeker tortusu, şeker pekmezi. (ç. n.)

7. [Smith] Douglas, Summary [Özet], Cilt II, s. 372, 373.

tar tütün yakarlarmış. Tütünün şimdiki fiyatını koruyabilmek için şayet bu kadar sert yöntemler gerekiyorsa, tahıla kıyasla tütün ekiminin avantajı, hâlâ varsa şayet, muhtemelen uzun sürmeyecektir.

İşte böylece, ürünü insan gıdası olan ekili arazinin rantı, öteki ekili arazinin büyük kısmının rantına ayar verir. Hiçbir özel mahsul uzun süre bundan daha azını getiremez; zira toprak derhal bir başka şekilde kullanılmaya başlanır. Şayet herhangi bir özel ürün genellikle daha fazlasını getiriyorsa, bu, o ürüne elverişli hale konabilen toprak miktarının efektif talebi karşılayamayacak kadar az olmasındandır.

Avrupa'da, tahıl doğrudan doğruya insan yiyeceği hizmeti gören başlıca toprak ürünüdür. Onun için, özel durumlar hariç, tahıl arazisinin toprak rantı, Avrupa'daki bütün öteki arazinin toprak rantını düzenler. Britanya'nın, ne Fransa'nın bağlarına imrenmesine gerek vardır, ne de İtalya'nın zeytinliklerine. Özel durumlar haricinde, bunların değeri tahılın değeri ile ayarlanır, ki tahıl üretimi bakımından Britanya'nın verimliliği, öteki iki memleketin ikisinden de çok aşağı değildir.

Şayet bir memlekette, yaygın ve beğenilen günlük bitkisel gıdası, en sıradan toprakta aynı -veya aşağı yukarı aynı- tımar ile en verimli toprakta yetişen tahıldan daha fazla ürün veren bir bitkiden elde ediliyor ise, arazi sahibinin toprak rantı, -yani çiftçinin emeğini ödeyip normal kârlarıyla birlikte sermaye stokunu yerine koyduktan sonra, arazi sahibine kalacak olan artık- mutlaka çok daha fazla olacaktır. O memlekette emeğin genellikle geçindiği düzey ne olursa olsun, arta kalan bu büyük fazlalık, daima daha çok emek besleyebilir. Bunun sonucu olarak da, toprak sahibine daha çok emek satın alma veya ona hükmedebilme imkânı verir. Elindeki toprak rantının reel değeri, gerçek gücü ve yetkisi, yani başkalarının emeğinin kendisine sağlayabileceği zorunlu ve yararlı ihtiyaç maddeleri üzerinde hükmetme gücü, elbette çok daha büyük olur.

Bir pirinç tarlası, en verimli ekin tarlasından daha çok yiyecek üretir. Her biri 30 ile 60 kile arası olmak üzere yılda iki mahsulün, bir dekar pirinç tarlasının normal hâsılası olduğu söylenir. Bundan dolayı, her ne kadar ekimi daha çok emek istese de, bütün o emek beslendikten sonra geriye çok daha büyük bir artık kalır. Onun için, pirincin, halkın en çok tükettiği günlük bitkisel gıda olduğu, rençperlerin başlıca onunla beslendiği pirinç memleketlerinde, bu daha büyük artığın, tahıl memleketlerindekinden daha büyük bir kısmı, toprak sahibine ait olmalıdır. Öteki İngiliz sömürgelerinde olduğu gibi, ekenlerin genellikle hem çiftçi hem de toprak sahibi olduğu, bundan dolayı da kâr ile rantın birbirine karıştığı Carolina'da, tarlaların yılda sadece bir defa mahsul vermesine ve -Avrupa âdetlerinin ağır basması nedeniyle- pirinç halkın en çok tercih ettiği günlük bitkisel gıda olmamasına rağmen, pirinç ziraatı tahıl ziraatından daha kazançlı bulunmaktadır.

İyi bir pirinç tarlası her mevsimde bataklıktır, bir mevsimde de su ile kaplı bir bataklık. Ne ekine yarar, ne çayıra, ne bağa, hatta ne de insana faydalı herhangi bir başka bitkisel ürüne. Bu maksatlara elverişli topraklar ise, pirince uygun değildir. Onun için, pirinç memleketlerinde bile, hiçbir zaman pirince tahsis edilemeyecek olan öteki ekili arazinin toprak rantını, pirinç tarlasının rantı ayarlayamaz.

Bir patates tarlasının yetiştirdiği gıda, miktarca bir pirinç tarlasında yetişenden aşağı kalmaz; bir buğday tarlasında yetişenden ise çok daha fazladır. Bir dekar topraktan alınan 12 bin kilo patates, 2 bin kilo buğdaydan büyük bir mahsul değildir. Esasen, bu iki bitkiden ayrı ayrı elde edilecek gıda, yahut safi besleyici madde, patatesin sulu yapısından dolayı, bunların ağırlıklarına tamı tamına uygun değildir. Bununla beraber, gayet uçuk bir faraziye ile bu kökün yarı ağırlığında su olduğunu kabul etsek, böyle bir patates dekarı, yine, 6 bin kilo besleyici madde yetiştirmiş olur. Bu rakam, buğday dekarında yetişenin üç mislidir. Bir dekar patates, bir dekar buğdaydan daha az masrafla ekilir. Çünkü genel olarak, buğday ekiminden önce yapılan nadas; patateste hiç eksik olmayan çapa ve öteki olağanüstü bakım işlerinden haydi haydi baskındır. Bu kök, bazı memleketlerde pirinçte olduğu gibi, ekilen topraklarda şimdiki buğday ve başka çeşit hububat kadar yer tutarak, Avrupa'nın bir tarafında halkın en çok tercih ettiği günlük yiyeceği haline gelse, aynı miktar ekili toprak çok daha fazla kimsenin karnını doyurur. Irgatlar, genel olarak patatesle karın doyurduklarından, tarımda kullanılan bütün emek beslenip, bütün sermaye stoku yerine konduktan sonra, geride daha büyük bir artık kalır. Bu artığın da daha büyük bir kısmı toprak sahibinin olur. Nüfus artar; toprak rantları da şimdikinin çok üstüne yükselir.

Patatese elverişli olan toprak, hemen bütün öteki faydalı sebzelere uygun gelir. Patates, şu anda tahılın kapladığı kadar ekili toprak işgal edecek olsaydı, aynı şekilde, çoğu öteki ekili arazinin toprak rantını da düzenlerdi.

Bana dediklerine göre, Lancashire'ın bazı yerlerinde, yulaf unundan yapılan ekmek, çalışan kimseler için, buğday ekmeğinden daha doyurucu bir gıda sayılırmış. İskoçya'da da aynı inancın geçerli olduğunu sık sık işitmişimdir. Fakat bunun doğru olduğundan biraz kuşkuluyum. İskoçya'da yulaf unu ile beslenen halk tabakası, genel olarak, İngiltere'de buğday ekmeğiyle beslenen aynı tabaka kadar güçlü kuvvetli olmadığı gibi, onlar kadar güzel görünüşlü de değildir. Onlar kadar çalışamadıkları gibi, yüzlerinin görünüşü de onlar kadar sıhhatli değildir. İki memleketin yüksek zümreleri arasında aynı fark olmadığına göre, tecrübe, İskoçya'da sıradan halk tabakasının gıdasının insan vücuduna İngiltere'deki aynı tabakadan komşularınınki kadar elverişli olmadığını gösterse gerektir. Ama patates için durum böyle değildir. Londra'daki tezkerecilerin, hamalların, kömür taşıyanların, fuhuş ile geçinen bahtsız kadınların, yani İngiliz dominyonlarındaki belki en gürbüz adamlarla en dilber kadınların çoğu, genel olarak, İrlanda'da, bu kök (patates) ile beslenen ayak takımı arasından çıkarmış. Besleyici niteliği veya insan bünyesine hususiyle elverişli oluşu üzerinde daha kesin bir delil bulunan bir başka gıda yoktur.

Patatesi bütün bir yıl boyunca saklamak güçtür. Üst üste iki üç yıl ambarda tutmak ise imkânsızdır. Çürümeden satamamak korkusu, patatesin ekilmesini caydırır. Büyük bir ülkede, patatesin aynen ekmek gibi farklı halk tabakalarının başlıca bitkisel gıdası olmasına belli başlı engel muhtemelen budur.

II. Kısım
Rantını Bazen Çıkarabilen, Bazen Çıkaramayan Toprak Ürünleri Hakkında

İnsan gıdasının, toprak sahibine her zaman muhakkak bir miktar toprak rantı getiren biricik ürün olduğu anlaşılmaktadır. Başka ürün türleri, değişik şartlara göre, bazen toprak rantı getirir, bazen getirmez.

Yiyecekten sonra, insanoğlunun iki büyük ihtiyacı, giyecek ve barınaktır.

En baştaki o işlenmemiş kaba halinde toprak, besleyebildiğinden çok daha fazla sayıda kimseye giyecek ve barınacak malzeme sağlar. İşlenmiş durumunda ise, bazen bu maddelerle donatabildiğinden daha çok kimsenin, en azından istedikleri ve bedelini ödemeye hazır oldukları tarzda, karnını doyurabilir. Birinci durumda, bundan dolayı, bu malzemelerde hep aşırı bir bolluk vardır. Bu yüzden de, çoğu kez bunların değeri ya düşük olur, veya hiç değeri olmaz. Öteki durumda ise, bunlarda sıklıkla bir kıtlık vardır; bu durum ise ister istemez bunların değerini artırır. Birinci durumda bu malzemenin çoğu lüzumsuz diye atılır. Kullanılan şeyin fiyatı ise, sadece onu kullanılmaya elverişli kılma emeğine ve masrafına eşit sayılır. Bundan dolayı da toprak sahibine hiçbir rant sağlamaz. Öteki durumda ise, malzemelerin hepsinden faydalanılır ve de çoğu zaman elde edilebilenden daha fazlası için talep vardır. Bunların her parçası için, pazara getirilme masrafını çıkarmaya yetecek düzeyden daha fazlasını vermeye hazır bir kimse daima bulunur. Onun için, bunların fiyatı, toprak sahibine her zaman bir miktar rant sağlayabilir.

İlk giyim malzemesi, büyükçe hayvanların derileri idi. Bundan dolayı, başlıca yiyecekleri bu hayvanların eti olan avcı ve çobanlardan oluşan milletlerde, her insan kendisine yiyecek bulmakla, giyebileceğinden daha fazla giyecek maddesi de sağlamış olur. Yabancılarla alışveriş edilmese, bunların çoğu değersiz şeyler olarak atılırdı. Ülkeleri Avrupalılar tarafından keşfedilmeden önce, Kuzey Amerika'nın avcı toplumlarında durum muhtemelen böyle idi. Şimdi ise bu insanlar fazla postlarını battaniye, eski silâh ve konyak karşılığı olarak Avrupalılarla değişiyorlar; bu da, o postları biraz değerlendiriyor. Bilinen dünyanın bugünkü ticaretçi durumunda, öyle sanıyorum ki, toprak mülkiyetini tesis etmiş olanların da aralarında olduğu, en bar-

bar milletlerin bile bu tür bir dışarıyla alışverişi vardır. Bunlar, ülkelerinde çıkıp da ne işlenebilen, ne de tüketilebilen bütün giyecek malzemelerine karşı, kendilerinden zengin komşularında bir talep buluyorlar. Öyle ki, bu malzemenin fiyatı, o zengin komşulara yollama maliyetinden daha yukarıya fırlıyor. Bundan dolayı da, toprak sahibine biraz rant verebiliyor. Kuzey İskoçya hayvanlarının çoğu kendi dağlarında tüketildiği sırada, bu hayvanların derilerinin ihracı bu ülke ticaretinin en hatırı sayılır kalemini teşkil ediyor, karşılığında alınan nesne de yayla mülklerinin toprak rantına ekstradan bir şey katmış oluyordu. Eskiden ana yurtta tüketilemeyen İngiltere yünü, o zamanın daha zengin ve daha çalışkan memleketi olan Flanders'da [Belçika] bir pazar bulur; yün fiyatı, yetiştiği arazinin rantına bir şey eklemiş olurdu. O zamanki İngiltere'den ve şimdiki İskoçya yaylalarından daha iyi ekilip biçilmeyen, yabancılarla da alışverişi olmayan memleketlerde giyecek malzemeleri açıkça o kadar bol olur ki, çoğu işe yaramaz diye atılır; mülk sahibine herhangi bir rant getirebileni de olmaz.

Barınma malzemeleri, her zaman giyecek malzemesi kadar uzaklara götürülemez; dolayısıyla da kolay kolay dış ticarete konu olamaz. Bunlar üretildikleri memlekette aşırı bol iseler, dünyanın şimdiki ticaretçi durumunda bile, çoğu kez toprak sahibi için hiçbir değerleri olmaz. Londra civarında iyi bir taş ocağı, hatırı sayılır bir toprak rantı getirebilir. İskoçya ile Galler'in birçok yerinde ise böyle bir ocak hiç rant getirmez. Nüfusu kalabalık, bayındır bir memlekette, inşaat kerestesi olacak ağacın değeri büyüktür; bunu yetiştiren arazi de bir hayli toprak rantı sağlar. Oysa Kuzey Amerika'nın birçok yerinde kocaman ağaçlarından birçoğunu alıp götürecek bir kimseye, mal sahibi nasıl teşekkür edeceğini bilemez. İskoçya dağlarının bazı bölgelerinde, yol ve suyolu ile ulaştırma bulunmadığından, ağacın pazara gönderilebilen kısmı kabuktan ibarettir. Tomruk ise yerde çürümeye bırakılır. Barınma malzemeleri bu kadar bol olunca, kullanılanların değeri, işe yarar hale getirilmeleri için harcanan emekle yapılan masraf kadardır. Genel olarak, istemek zahmetine katlanan herkese faydalanma izni veren arazi sahibine, bu malzemeler hiçbir rant getirmez. Bununla beraber, zengince milletlerin gösterdiği talep, bazen mal sahibinin bir toprak rantı elde etmesini mümkün kılar. Londra sokaklarına kaldırım döşenmesi, İskoçya kıyılarındaki bazı yalçın kayaların sahiplerine, evvelce hiçbir şey alamadıkları yerden rant elde etme imkânını vermiştir. Norveç ile Baltık kıyılarındaki ormanlar, Büyük Britanya'nın birçok yerinde kendi yurtlarında bulamayacakları bir pazara kavuşmakta; böylelikle, sahiplerine bir miktar toprak rantı sağlamaktadır.

Memleketler, ürettiklerinin giydirip barındırabileceği değil, besleyebileceği insan sayısı oranında kalabalıktır. Yiyecek olduğu zaman, gerekli giyecekle barınağı bulmak kolaydır. Oysa giyecekle barınak olduğu halde, çoğu defa yiyecek bulmakta güçlük çekilebilir. İngiliz sömürgelerinin bile bazı yerlerinde ev adı verilen şey, bir adamın bir günlük emeği ile inşa edilebilir. En basit cinsten giyeceği, yani hayvan derilerini, kullanılmak üzere terbiye edip hazırlamak bile bundan çok emek ister. Yine de, öyle çok fazlasına da lüzum yoktur. Yabani ve barbar milletlerde, bütün bir yılın emeğinin yüzde biri -veya bundan biraz fazlası- halkın çoğuna, ihtiyaçlarını gide-

rebilecekleri kadar giyecekle barınağı sağlamaya yeter. Geri kalan doksan dokuzun tümü çoğu defa bu insanların yiyeceğini temin etmeye zor yeter.

Ama, toprağın işlenip ekilmesiyle, bir ailenin emeği, iki ailenin yiyeceğini sağlayabilir. Toplumun yarısının emeği, tümünün yiyeceğini sağlamaya kâfi gelir. Böylece toplumun öteki yarısı, yahut hiç değilse bunlardan çoğu, başka şeylerin sağlanmasında, veya insanoğlunun öteki ihtiyaçları ile zevklerinin tatmin edilmesinde kullanılabilir. Giyecek, barınak, ev eşyası, takım taklavat denilen şeyler, söz konusu ihtiyaçlarla zevklerin çoğunun yöneldiği belli başlı hedeflerdir. Zengin bir insan fakir komşusundan daha fazla yiyecek tüketmez. Zenginin yediği şeyler nitelik bakımından çok farklı olabilir; o yemeği seçip hazırlamak, daha çok emek ve sanat isteyebilir; fakat miktar açısından hemen hemen aynıdır. Oysa birinin koskoca kâşanesi ve büyük elbise dolabı ile, ötekinin ahıra benzeyen evini ve birkaç pırtısını kıyaslayınız. Bunların giyeceği eşya, barınacağı yer ve ev eşyası arasındaki miktar farkının da, nitelik farkı kadar büyük olduğu göze çarpar. Yiyeceğe karşı olan arzu, her insanda, insan midesinin dar hacmi ile sınırlanmıştır. Oysa bina, giyim kuşam, takım taklavat ve mobilyalardaki konfor ile süsler için olan arzunun ucu bucağı ve sınırı yok gibidir. Bundan dolayı, tüketebileceklerinden fazla yiyecek üzerinde hükmetme gücü bulunanlar, bunun fazlasını -yahut aynı şey demek olan bedelini- bu öteki tür haz veren nesnelerle mübadeleyi her zaman için isterler. Sınırlı arzuyu karşılamak için olandan fazlası, giderilmesi mümkün olmayıp tamamıyla ucu bucağı yok gibi gözüken bu arzuların tatmin edilmesine ayrılır. Yoksullar, yiyecek bulacağız diye, zenginlerin bu heveslerini gidermek için hizmetçilik etmek üzere didinir; bunu daha kesin olarak elde edebilmek için, işlerini ucuzlatıp mükemmelleştirmek üzere, birbirleriyle yarışırlar. İşçi sayısı, artan yiyecek miktarı ile ya da toprakların daha fazla işlenmesi ve ekilip biçilmesiyle çoğalır. Çalışmalarının mahiyeti en ileri işbölümüne elverişli olduğundan, işleyebildikleri maddelerin miktarı, kendi sayılarından çok daha büyük oranda artar. Giyim kuşamda, takım taklavatta ya da ev döşemekte insan tasavvurunun faydalı şekilde veya süs olarak kullanabileceği her türlü maddeye, yeraltındaki fosillere yahut madenlere, değerli metallere ve değerli taşlara olan talep, böylece ortaya çıkar.

Bu şekilde, gıda, toprak rantının asıl kaynağı olduğu gibi, toprak ürününün sonradan rant getiren bütün öteki kısımları da, değerlerinin o kısmını, emek becerilerinin toprağın işlenmesi ve ekilmesi suretiyle gıda üretme konusundaki gelişmesinden alır.

Bununla beraber, toprak mahsulleri içinde sonradan rant sağlayan bu kısımlar, bu hakkı her zaman için getiremez. Toprağın işlendiği, ekilip biçildiği memleketlerde bile, bu mahsullere olan talep, pazara iletilmeleri için kullanılması gereken emeğin bedelini ödeyip normal kârları ile birlikte sermaye stokunu yerine koymaya yetenden daha fazla bir kazanç getirmeye her zaman elvermez. Talebin böyle olup olmaması, çeşitli şartlara bağlıdır.

Meselâ, bir kömür madeninin rant sağlayıp sağlamaması, biraz verimliliğine, biraz da bulunduğu yere bağlıdır.

Herhangi bir madenden belirli bir miktar emekle çıkarılabilecek cevher miktarı-

nın, aynı emekle, aynı cinsten başka madenlerin çoğundan çıkarılabilecek cevherden ne kadar fazla veya eksik olduğuna bakarak, o madenin verimli yahut verimsiz olduğu söylenebilir.

Yeri elverişli olan bazı kömür madenleri, verimsizliğinden dolayı işletilemez. Çıkarılan kömür masrafı karşılamaz. Bu madenler ne kâr getirir, ne de rant.

Bazı madenler de vardır ki bunların hâsılası, işletilmeleri için gerekli emeğin bedelini ödemeye ve sermaye stokunu normal kârlarıyla birlikte tekrar yerine koymaya ancak yetişir. Bunlar müteşebbise biraz kâr getirse de, arazi sahibine toprak rantı sağlamaz. Ocakları, olsa olsa arazi sahibi kârla işletebilir. İşin müteşebbisi olduğu için, oraya harcanan sermayenin normal kârını kendisi elde etmiş olur. İskoçya'daki kömür madenlerinin birçoğu bu tarzda işletilir. Başka türlü işletilebilmelerine de imkân yoktur. Ocakların sahibi bir miktar toprak rantı almadan, kimsenin onları işletmesine izin vermez. Kimse de, bunu verebilecek durumda olamaz.

Aynı memlekette olan, yeter derecede verimli başka kömür madenleri, bulundukları yerden dolayı işletilemezler. Ocaktan, çalışma masrafını koruyacak kadar cevher, normal hatta normalden daha az bir emekle çıkarılabilir. Ancak, düşük nüfuslu olan, iyi yolları yahut suyoluyla ulaştırması bulunmayan, denizden uzak bir memlekette çıkarılan bu miktar satılamaz.

Maden kömürü odun kadar hoşa giden bir yakacak değildir; odun kadar sağlıklı olmadığı da söylenir. Onun için de, tüketildiği yerde maden kömürünün pahası, genel olarak, odununkinden biraz daha düşük olmalıdır.

Odunun fiyatı da, hemen hemen hayvan fiyatını andırır tarzda ve tamı tamına aynı sebeple, tarımın durumuna göre değişir. İlk başlarda işlenmemiş halinde her memleketin çoğu bölgesi ormanla örtülüdür. O sırada orman, mal sahibi için hiç değeri olmayan bir baş belasıdır; onu kesecek olana, güle oynaya verir. Ormanlar, biraz çiftçiliğin gelişmesiyle açılır; biraz da, hayvanların çoğalması yüzünden harap olur. Hayvanlar, her zaman insan emeğiyle elde edilen tahıl ile aynı oranda artmamakla beraber, ne de olsa, insanların özeni ve esirgemesiyle çoğalırlar. Kıtlık mevsiminde hayvanları besleyecek şeyi, insanoğlu bolluk zamanında depo eder; bütün yıl boyunca, işlenmemiş tabiatın verdiğinden daha fazla yiyeceği hayvanlara sağlar; düşmanlarını yok edip ortadan kaldırarak, tabiatın bütün verdiğinden hayvanların diledikleri gibi faydalanmalarını güven altına alır. Sayısız hayvan sürüleri, otlamak üzere ormanlar arasına bırakıldı mı, yaşlı ağaçları mahvetmezlerse de, körpelerinin filiz vermesine engel olurlar. Böyle böyle derken birkaç yüzyıl içinde bütün orman harap olur. O zaman da, artık kıt oluşu, odunun fiyatını yükseltir; adamakıllı bir rant sağlar; mal sahibi, bazen en iyi arazisini, kerestelik ağaç yetiştirmekten daha faydalı şekilde kullanamayacağını görür. Kârın büyüklüğü çoğu kez kazancın gecikmeli oluşunu telâfi eder. Ağaç dikmenin getireceği kârın, ekin ve çayırdaki kadar olduğu Büyük Britanya'nın birçok yerinde, şu anda, durumun aşağı yukarı böyle olduğu anlaşılmaktadır. Toprak sahibinin dikmekten elde ettiği fayda, hiç değilse epey bir

zaman için, hiçbir yerde bunun verebileceği toprak rantından fazla olamaz. Toprağı iyice işlenmiş, denizden uzak bir memlekette ise, çoğu kez, bu toprak rantından çok aşağı olamaz. Güzelce gelişmiş bir memleketin deniz kıyısında, maden kömürü, yakacak işini gerçekten elverişli şekilde görebilse, inşaatta kullanılacak tomruğu yurtiçinde yetiştirmektense, toprağı daha az işlenmiş yabancı memleketlerden getirmek, bazen daha ucuz olabilir. Şu son birkaç yıl içinde inşa edilmiş olan yeni Edinburgh şehrinde, İskoç kerestesi olarak belki bir tek çomak yoktur.

Odun fiyatı her ne olursa olsun, maden kömürünün fiyatı, maden kömürü ateşi ile odun ateşinin masrafı aynı olacak şekilde ise, o yerde ve o şartlar içinde, maden kömürü fiyatının mümkün olan en yüksek haddinde bulunduğuna inanabiliriz. İngiltere'nin denizden içeride bulunan taraflarında, hele Oxfordshire'da, durumun böyle olduğu anlaşılmaktadır. Orada, sıradan halk tabakasının ocaklarında bile, maden kömürü ile odunu birbirine karıştırmak âdettir. Onun için, bu iki çeşit yakacak arasındaki fark, pek büyük olamaz.

Kömürcü memleketlerin her tarafında, maden kömürü bu en yüksek fiyatın çok altındadır. Öyle olmasa, karayolu ile olsun veya suyolu ile olsun, uzun bir ulaştırmanın masrafına dayanamazdı. Az bir miktar ancak satılabilirdi ve de ömürcüler ile ocak sahipleri, küçük bir miktarı en yüksek fiyata satmaktansa, büyük bir miktarı en düşük fiyatın biraz fazlasına satmayı daha menfaatlerine uygun bulacaklardır. Sonra, en verimli kömür ocağı da bütün öteki komşu madenlerin fiyatına ayar verir. Komşularından biraz aşağı fiyata satmakla, mal sahibi ile müteşebbisten birincisi daha fazla rant alabileceğini, öteki ise daha çok kâr edeceğini görür. Komşuları pek buna katlanamadıkları, bu onların gerek rantını gerekse kârlarını daima azalttığı, hatta bazen tamamıyla ortadan kaldırdığı halde, onlar da çok geçmeden aynı fiyata satmak zorunda kalırlar. Bazı işletmeler büsbütün yüzüstü bırakılırken bazıları hiç rantı getiremez, yalnızca sahipleri tarafından işletilebilir.

Bütün öteki mallarda olduğu gibi, kömürün de, epeyce bir zaman satılabileceği en düşük fiyat, söz konusu kömürün pazara iletilmesinde kullanılan sermaye stokunu normal kârları ile birlikte yeniden yerine koymaya ucu ucuna yeten fiyattır. Mal sahibinin toprak rantı alamadığı; dolayısıyla ya bizzat kendisinin çalıştırması ya da yüzüstü bırakması gereken bir kömür madeninde kömür fiyatının, genel olarak, aşağı yukarı bu fiyat olması gerekir.

Maden kömürünün bunu sağlayabildiği yerde bile, kömür fiyatında, rantın, toprağın çoğu öteki işlenmemiş ürününde olduğundan genellikle daha az payı vardır. Yerin üstündeki bir mülkün toprak rantı, çoğu kez, gayri safi hâsılanın üçte biri olduğu farz edilen bir miktarı bulur. Bu rant miktarı genellikle kesin olup, üretimde zaman zaman meydana gelen oynamalardan bağımsızdır. Kömür ocaklarında ise, gayri safi hâsılanın beşte biri, çok büyük bir toprak rantıdır; onda bir, olağan bir rant oranıdır; üstelik nadiren kesindir, hâsılanın zaman zaman uğradığı değişmelere bağlı kalır. Bu değişiklikler o derece büyüktür ki, otuz yıllık geliri ile satın alınmasının bir arazi mülkü için mutedil fiyat sayıldığı bir memlekette, on yıllık gelir

tutarına satın alınması bir kömür ocağı için iyi bir fiyat sayılmaktadır.

Bir kömür ocağının, sahibi için değeri, verimliliğine olduğu kadar, çoğu kez bulunduğu yere de bağlıdır. Oysa metal madeninin değeri verimliliğe daha çok, bulunduğu yere ise daha az bağlıdır. Kaba metaller, hele hele değerli metaller, filizden ayrılınca öyle değerlenirler ki, genel olarak, çok uzun bir kara nakliyesi masrafına ve de en uzak deniz nakliyesi masrafına katlanabilirler. Bunların pazarı sadece madene komşu memleketler ile sınırlı kalmaz, bütün dünyaya yayılır. Japonya'nın bakırı Avrupa'da bir ticaret metaıdır; İspanya'nın demiri de Şili ile Peru'da alınıp satılır. Peru'nun gümüşü sadece Avrupa'ya sokulmakla kalmaz, Avrupa'dan da Çin'e gider.

Maden kömürünün Westmoreland veya Shropshire'daki fiyatının, Newcastle'daki fiyatları üzerine etkisi pek az olur; Lionnois'daki fiyatın ise, hiç etkisi olmaz. Bu kadar uzak kömür ocaklarının üretimleri hiçbir zaman, birbiriyle rakip duruma gelemez. Oysa çok uzaklardaki metal madenlerinin üretimleri sıklıkla birbirleriyle rekabet edebilir, gerçekte de çoğu kez rekabet ederler. Bundan dolayı, dünyanın en verimli madenlerindeki kaba metallerin, hele hele değerli metallerin fiyatı, ister istemez, az çok bütün ötekilerin fiyatına tesir ediyor olmalıdır. Japon bakırı fiyatının, Avrupa madenlerindeki bakır fiyatı üzerinde az çok etkisi olmalıdır. Peru'daki gümüşün fiyatı, yahut bunun orada satın alacağı emek veya başka mal miktarı, gümüşün gerek Avrupa, gerekse Çin madenlerindeki fiyatına az çok tesir etse gerektir. Peru madenlerinin keşfinden sonra, Avrupa'daki gümüş madenlerinden çoğu yüzüstü bırakılmıştır. Gümüş değeri o kadar düşmüştür ki, artık bu madenlerin hâsılası, işletme masrafını kurtarmayacak, yani o işte tüketilen yiyecek, giyecek, barınak ve öteki zorunlu maddeleri, belirli bir kârla birlikte yeniden yerine koyamayacak hale gelmiştir. Potosi'deki madenlerin keşfinden sonra, Küba'nın, St. Domingo'nun, hatta Peru'nun eski madenlerinde de durum böyle olmuştur.

Onun için, her madende, her metalin fiyatı, bir dereceye kadar dünyanın o sırada işletilmekte olan en verimli madeninin fiyatı ile ayarlandığından, madenlerin çoğu, işletme masraflarını ucu ucuna çıkarır; mal sahibine, çok yüksek rant getirdikleri hemen hemen hiç olmaz. İşte böylece, rantın, çoğu madende, kaba metal fiyatında az, değerli metallerin fiyatında ise daha da az bir payı olduğu anlaşılmaktadır. Her ikisinin fiyatının daha büyük payını, emek ücreti ile kâr teşkil eder.

Kalay madenlerinin yardımcı muhafızı rahip Bay Borlace'ın söylediğine göre, dünyada bilinen ocakların en verimlisi olan Cornwall kalay madenlerinde, gayri safi hâsılanın altıda biri, madenin toprak rantı sayılabilir. Bu zat, bazı madenlerin daha çok getirdiğini, bazılarının ise o kadar getirmediğini söylüyor. İskoçya'daki birçok gayet verimli kurşun madenlerinin de toprak rantı, gayri safi hâsılanın altıda biridir.

Frezier ile Ulloa'nın söylediklerine göre, Peru gümüş madenlerinde, mal sahibi çoğu defa ocağı işletenden başka bir bedel almaz; yalnızca cevheri kendi değirmeninde kırdırıp, normal kırdırma yahut öğütme ücreti vermesini istermiş. Esasen, 1736'ya kadar İspanya Kralı'nın aldığı vergi, kanuni ayardaki gümüşün beşte birini

buluyordu. Bu miktar, dünyada bilinen ocakların en zengini olan Peru gümüş madenlerinin çoğunun o zamana kadar reel rantı sayılmış olabilir. Vergi olmasa, bu beşte bir, doğal olarak, mal sahibine kalırdı. Bu verginin altından kalkılamadığı için işletilemeyen birçok maden de, bu durumda işletilirdi. Cornwall Dükasının kalaydan aldığı verginin, madenin değerinin %5'ini -yahut yirmide birini- geçtiği sanılıyor. Nispeti ne olursa olsun, kalaydan vergi alınmasa, bu da, doğal olarak maden sahibine kalırdı. Ama yirmide biri altıda bire ekleyecek olursanız, Cornwall kalay madenlerinin tümünün ortalama rantının, Peru gümüş madenlerinin tümünün ortalama rantına oranının, 13'e 12 olduğunu göreceksiniz. Ancak, Peru gümüş madenleri, şimdi bu düşük toprak rantını bile ödeyememektedir; gümüş üzerindeki vergi de 1736'da beşte birden onda bire indirilmiştir. Gümüş üzerindeki bu vergi bile, kalay üzerindeki yirmide birlik verginin yapacağından daha fazla, kaçakçılık eğilimini tetikler. Değerli malın kaçakçılığının, hacimlisinden çok daha kolay olması gerekir. Nitekim, İspanya Kralı'nın vergisi hiç düzgün ödenmezken, Cornwall Dükasınınki gayet iyi ödeniyormuş. Onun için, rantın, dünyanın en verimli gümüş madenlerindeki gümüş fiyatına kıyasla, en verimli kalay madenlerindeki kalay fiyatının daha büyük bir kısmını teşkil etmesi muhtemeldir. Bu tür madenlerin işletilmesinde kullanılan sermaye stoku normal kârlarıyla birlikte yeniden yerine konduktan sonra, mal sahibine geriye kalan pay, anlaşıldığı kadarıyla kaba metallerde değerli metallerdekinden daha fazladır.

Peru'da gümüş madeni işletenlerin kârı da, çoğu zaman pek fazla değildir. Çok saygıdeğer ve bilgili aynı yazarlardan öğrendiğimize göre, Peru'da yeni bir maden işletmeyi üzerine alan kimseye, iflâs edip sıfırı tüketmesi mukadder bir adam gözü ile bakılır. Bu yüzden de herkes kendisinden uzak durur ve sakınır. Anlaşılan odur ki, orada madencilik, buradaki gibi, ikramiyelerin boşları karşılamadığı bir piyango sayılır. Ama, bazı ikramiyelerin büyüklüğü, birçok maceraperesti, servetlerini bu tür sonu gelmeyen tasarılar uğruna sokağa atmaya iştahlandırır.

Bununla beraber, hükümdar, gelirinin önemli bir kısmını gümüş madenleri hâsılasından elde ettiğinden, Peru'da kanun, yeni madenler bulunup işletilmesi için, her türlü teşviki vermektedir. Her kim yeni bir maden keşfederse, damarın bulunduğunu sandığı istikamete doğru, boylu boyunca 246 ayak, enine de, bunun yarısı kadarını ölçüp, kendi hesabına ayırmaya hak kazanır. Madenin o parçası onun olur; toprak sahibine bundan hiçbir pay vermeksizin, bunu işletebilir. Cornwall Dükasının menfaati, o eski dükalıkta da aşağı yukarı aynı cinsten bir tüzüğün doğmasına sebep olmuştur. Sahipsiz, etrafı çevrilmemiş topraklarda bir kalay madeni bulan kimse, belirli bir yere kadar, bunun sınırlarını çizebilir. Buna, bir madeni bağlamak denir. Sınırı çizen, madenin gerçek sahibi olur. Onu kendisi de işletebilir; arazi sahibinin rızası olmaksızın, bir başkasına da kiralayabilir. Yalnız, mülk sahibine, madeni işletince, ufacık bir getiri vermek gerekir. Her iki tüzükte de kutsal özel mülkiyet hakları, sözde kalan kamu geliri uğruna feda edilmiştir.

Peru'da yeni altın madenlerinin keşfedilip işletilmesi de aynı teşviki görmektedir.

Kralın aldığı vergi, altın üzerinde, kanuni ayardaki metalin yirmide birinden ibarettir. Bu oran bir zamanlar, gümüşte olduğu gibi, beşte bir; daha sonraları da onda bir imiş. Ne var ki işletmenin bu iki vergiden düşük olanını bile kaldıramayacağı görülmüştür. Bununla beraber aynı yazarlar -Frezier ile Ulloa- şayet gümüşten zengin olmuş adama rastlamak nadirse, diyorlar, altından zengin olanın hiç görülmemiştir. Şili ile Peru'daki altın madenlerinin çoğunda ödenen rantın topu topu bu yirmide bir olduğu anlaşılmaktadır. Altının da, gümüşten çok daha fazla kaçakçılığa konu olma ihtimali vardır. Bunun sebebi, yalnızca hacmine göre bu metalin değerinin yüksek olması değil, aynı zamanda tabiatın onu çok özel bir yolla üretmesidir. Tabiatta pek halis şekilde rastlanmayan gümüş, çoğu öteki metaller gibi, genel olarak başka bir cisimle karışıktır. Onu, masrafını kurtaracak miktarlarda ayırabilmek, pek zahmetli, çok usandırıcı işlemlere başvurmadan mümkün olmaz ve bu iş ancak bu amaçla kurulmuş atölyelerde yapılabilir. Bundan dolayı da, kralın görevlilerinin teftişine açıktır. Altın ise, aksine, hemen her zaman halis olarak bulunur. Bazen, biraz hacimlice parçalar halinde olur. Ufak ufak, hemen hemen ayırt edilemeyecek parçalar halinde, kum, toprak ve başka cisimlerle karışık haldeyken bile, azıcık civası olan herhangi bir kimsenin, kendi özel evinde yapabileceği pek kısa, gayet basit bir ameliye ile altın bunlardan ayıklanabilir. Onun için de, şayet kralın gümüşten aldığı vergi düzgün ödenmiyorsa, altından aldığı verginin haydi haydi düzgün ödenmemesi muhtemeldir; rant da, altın fiyatında, gümüş fiyatındakinden bile çok daha az bir kısmı teşkil ediyor olmalıdır.

Değerli metallerin satılabileceği en düşük fiyat, yani uzunca bir süre boyunca karşılığında değişilebilecekleri öteki malların en düşük miktarı, bütün öteki malların olağan en düşük fiyatını tayin eden esasların aynısı tarafından düzenlenir. Alışıldığı şekliyle kullanılması gereken sermaye stoku, yani bunları madenden pazara iletmek için genellikle tüketilmesi gereken yiyecek, giyecek ve barınak, bu fiyatı belirler. Fiyatın, hiç değilse normal kârları ile birlikte o sermaye stokunu yeniden yerine koymaya elvermesi gerekir.

Ama, bunların en yüksek fiyatının, başka hiçbir şeyle değil, muhakkak bu metallerin kendi kıt veya bol oluşları ile belirlendiği anlaşılmaktadır. Değerli metallerin fiyatı, maden kömürünün -hiçbir kıtlığın daha yukarı fırlatamadığı- fiyatının odun fiyatı tarafından belirlendiği gibi, herhangi bir başka malın fiyatıyla belirlenmez. Altın kıtlığını belirli bir dereceye kadar artıracak olursanız, en küçük altın parçası bir elmastan fazla değerlenip, başka malların daha çoğu ile değişilebilir.

Bu metallere olan talep, biraz faydalı oluşlarından, biraz da güzelliklerinden ileri gelir. Demir bir yana bırakılacak olursa, bunlar, belki başka herhangi bir metalden daha faydalıdır. Paslanıp kirlenmeleri ihtimali az olduğundan daha kolay temiz tutulabilirler; bu yüzden sofra veya mutfak takımları bunlardan yapıldı mı, çoğu kez daha sevimli görünür. Gümüş bir kazan; kurşun, bakır veya kalay kazandan daha temiz durur. Aynı nitelik dolayısıyla altın bir kazan, gümüş bir kazandan da iyidir. Yine de bunların asıl değeri, bunları giyim kuşam ve döşeme süsü olmaya özellikle

elverişli kılan güzelliklerinden gelir. Hiçbir boya veya renk altın yaldızda bulunan ihtişamı veremez. Güzellikten ileri gelen üstünlükleri kıt olmaları sayesinde daha da artar. Çoğu zenginlerin, zenginlikten aldıkları başlıca zevk, servetin önlerinde geçit resmi yapmasından ibarettir. Kalantorluğun, kendilerinden başkasında bulunamayacak ayırt edici alâmetleri avuçları içinde belirdiği zaman, bu haz, onlara göre son haddine erişmiş demektir. Onların gözünde şu veya bu ölçüde faydalı yahut güzel bir nesnenin değeri, onun kıtlığı, yahut o şeyin epeycesini toplamak için gerekli olan -ve bedelini ödemenin kendilerinden başka kimsenin harcı olmadığı- emeğin fazlalığı sayesinde katlanır. Onlar, bu gibi nesneleri, çok daha güzel ve faydalı ama daha herkesin harcı olan şeylerden daha pahalıya almaya arzuludurlar. Fayda, güzellik ve kıtlık nitelikleri bu metallerin yüksek fiyatının, yani her yerde değişilebilecekleri büyük miktardaki başka malların ana temelidir. Bu değerlilik metallerin para olarak kullanılmalarından daha önceye giden bir şey olup, ona bağlı değildir. Metalleri bu kullanışa elverişli kılan da zaten bu vasıftır. Ancak bu kullanılış, yeni bir talep yaratarak, bir başka şekilde faydalanılabilecek miktarı azaltmakla, sonraları onların değerini yüksek tutmaya veya artırmaya katkıda bulunmuş olabilir.

Değerli taşlara olan talep, sırf güzelliklerinden ileri gelir. Bunlar, süs olmaktan başka bir işe yaramazlar; güzelliklerinin değeri ise, kıt olmaları ya da ocaktan çıkarılmalarının zor ve masraflı bulunması dolayısıyla epey artar. Böylece, çoğu durumlarda, ücretler ve kâr bu taşların yüksek fiyatının hemen tümünü teşkil eder. Toprak rantının buradaki payı çok küçüktür, çoğu defa da hiç yoktur. Bu madenlerin ancak en verimli olanları kayda değer miktarda rant sağlayabilir. Kuyumcu Tavernier; Golconda ile Visiapour'daki elmas madenlerini gezdiği zaman, ona, madenlerin kendi yararına işletildiği o ülke hükümdarının, ocakların en büyük ve en güzel taş çıkaranları hariç hepsinin kapatılmasını emretmiş olduğu söylenmiş. Ötekilerin, sahibi tarafından işletilmeye değer görülmedikleri anlaşılmaktadır.

Gerek değerli metallerin gerekse değerli taşların fiyatı, bütün dünyada en verimli madendeki fiyatlara göre düzenlendiğinden; iki madenden birinin sahibine sağlayabileceği rant, ocağın mutlak verimliliği kadar değil, göreli denilebilecek olan verimliliği, yani, aynı cinsten madenler karşısındaki üstünlüğü nispetindedir. Potosi'dekiler, Avrupa'dakilerden ne derece üstünse, Potosi'dekilerden o kadar üstün yeni madenler keşfedilecek olsa, gümüşün değeri Potosi ocaklarını bile işletmeye değmez hale getirecek kadar düşebilir. İspanyol Batı Hint Adaları'nın keşfinden önce Avrupa'daki en verimli madenler, sahiplerine, şimdi Peru'daki en zengin madenlerin sağladığı kadar rant sağlamış olabilir. Gümüş miktarı çok daha az olmakla beraber, başka malların aynı miktarıyla değişilmiş; maden sahibinin payı, eşit miktarda emek veya mal satın alması yahut buna hükmedebilmesi imkânını kendisine vermiş olabilir. Gerek ürünün ve gerekse rantın değeri, yani hem halka hem de maden sahibine sağladığı reel gelir aynı olmuş olabilir.

En bol değerli metal veya değerli taş madenleri, dünya zenginliğine çok az şey katabilir. Başlıca değeri kıtlığından ileri gelen bir ürün, bollaşmakla muhakkak de-

ğerden düşer. Bir tabak takımı, daha başka manasız giyim kuşam ve döşeme süsleri daha az emekle yahut daha az malla satın alınabilir. Bu bolluktan dünyanın devşirebileceği biricik fayda, bundan ibaret kalır.

Yerüstü mülklerde ise durum başka türlüdür. Bunların gerek hâsıla gerek toprak rantı değeri izafi verimliliği ile değil, mutlak verimliliği ile orantılıdır. Belirli bir miktar yiyecek, giyecek ve barınak çıkaran toprak, her zaman için belirli bir sayıda kimseyi besleyip giydirir ve barındırır. Kendisine düşen pay her ne ise, toprak sahibinin, bu kimselerin emeği üzerinde ve bu emeğin kendisine sağlayacağı mallar üzerinde, her zaman için o oranda hükmü bulunur. En çorak toprakların değeri, civarlarında en verimli toprakların bulunmasıyla azalmaz. Aksine, genel olarak artar. Verimli toprakların beslediği kalabalık sayıda halk, çorak toprağın çoğu mahsullerine, kendi hâsılasının geçindirebildiği kimseler arasında hiçbir zaman bulamayacağı bir pazar sağlar.

Toprağın gıda üretme konusundaki verimliliğini artıran her şey, yalnız bu ıslahın yapıldığı toprakların değerini artırmakla kalmaz; mahsulleri için yeni bir talep yaratmak suretiyle, daha pek çok başka toprakların da kıymetini artırmaya katkıda bulunur. Toprağın ıslah edilmesi sonucu ortaya çıkan, çoğu kimsenin kendi tüketebileceği sınırların ötesine geçen yiyecek bolluğu; hem değerli metallerle değerli taşlara, hem de giyim kuşam, barınak, döşeme ve takım taklavat gibi rahatlık sağlayan yahut süs hizmeti gören bütün öteki eşyaya karşı olan talebin, ana sebebidir. Gıda, sadece dünya zenginliklerinin en önemli kısmını teşkil etmekle kalmaz, aynı zamanda daha nice zenginlik türlerine, değerlerinin en önemli kısmını veren şey de yine gıda bolluğudur. İspanyollar tarafından ilk keşfedildikleri zaman, Küba ile St. Domingo'nun yoksul halkı, saçlarına ve elbiselerinin ötesine berisine süs olarak minimini altın parçaları takıyorlardı. Onlara, bizim sıradan çakıl taşlarının biraz güzellerine verdiğimiz kadar değer verdikleri, toplama zahmetine ancak değer buldukları ama isteyene vermemezlik edemeyecek kadar da değerli saymadıkları anlaşılmaktadır. Onları öyle pek değerli bir armağan sunuyormuş gibi görünmeden, ilk ricada, yeni misafirlerine ikram ediyorlardı. İspanyolların bunları ele geçirmek için çılgınca koşturmalarına bakıp, hayrete düşüyorlardı. Herhangi bir yerde, kendilerinde hep kıt olan yiyeceğin, birçok kimsede bu derece fazla olduğu bir memleketin bulunabilmesini ve bunların, o ışıltılı incik boncuğun azıcığına karşılık, bütün bir aileyi yıllarca besleyecek yiyecek vermelerini, akılları almıyordu. Bu onlara anlatılabilseydi şayet, İspanyolların açgözlülüğü karşısında ağızları açık kalmazdı.

III. Kısım
Rantını Her Zaman Çıkarabilen Ürünler ile Bazen Çıkarıp Bazen Çıkaramayan Ürünlerin Göreli Değerindeki Oransal Değişimler Hakkında

Bayındırlık hizmetleri ile toprağı ekip biçmenin artmasının sonucu olarak artan gıda bolluğu, toprak mahsullerinin, yiyeceğin dışındaki her kısmına, faydalanılabilir veya süs olarak kullanılabilir kısımlarına karşı talebi de muhakkak artırır. Şu halde, bayındırlık yolundaki bütün ilerleyiş sürecinde, bu iki farklı tür ürünün göreli değerinde, yalnız bir tek değişiklik olması beklenebilir. Kâh toprak rantı sağlayıp kâh sağlamayan ürünün değerinin, her zaman biraz rant sağlayan ürünün değerine oranla, sürekli yükselmesi gerekir. Sanat ile endüstri ilerledikçe giyinme ve barınma malzemelerinin, yeraltındaki faydalı fosillerin, değerli metallerle değerli taşların giderek daha fazla talep edilmesi, gitgide daha çok gıda ile değişilmesi, başka bir deyişle, gitgide pahalanması gerekir. Nitekim çoğu zaman, bu şeylerin çoğu için durum böyle olmuştur. Olağanüstü tesadüfler bazı durumlarda bunlardan bazılarının arzını talepten daha büyük oranda artırmasa, hepsinin durumu her zaman için bu olurdu.

Meselâ, bir Malta taşı* ocağının değeri, komşu bölgelerin gitgide ıslah edilip nüfusla dolmasıyla mutlaka artacaktır; hele söz konusu ocak o yöredeki tek ocak ise, bu daha da böyledir. Ama, bir gümüş madeni değerinin, bin millik bir alan içinde bir başka ocak olmasa bile, bulunduğu memleketin gelişmesiyle artacağı muhakkak değildir. Bir Malta taşı ocağından çıkan ürüne ait pazarın, bu ocağın çevresinden birkaç mil öteye uzandığı nadirdir. Dolayısıyla, talebin de genel olarak o küçük bölgenin bayındır hale gelip nüfusla dolması oranında artması gerekir. Bir gümüş madeni ürününün pazarı ise, bilinen dünyanın her tarafına uzanabilir. Demek ki, dünya genel olarak bayındırlık ve nüfus bakımından gelişmekte değilse, gümüşe olan talep, maden ocağına komşu büyük bir memleketin gelişmesi ile bile hiç artmayabilir. Dünya genel olarak gelişmekte bile olsa, şayet bu gelişme sırasında eskiden bilinenlerden çok daha verimli yeni madenler keşfedilirse, gümüşe olan talep mutlaka artsa bile, arz o kadar daha büyük bir oranda artabilir ki, bu metalin reel fiyatı, peyderpey

*. Malta taşı (free-stone): Kolay yontulan taş. (ç. n.)

düşebilir. Yani, belirli bir miktarı, meselâ bir libresi, gitgide daha az emek satın alır, veya daha az emeğe hükmeder; yahut işçi nafakasının en önemli parçası olan tahılın, gitgide daha da azalan bir miktarıyla değişilir.

Gümüş için büyük pazar, dünyanın ticaretçi ve medeni olan kısmıdır.

Bayındırlık işlerinin genel gelişimi ile, bu piyasanın talebi artar da, buna karşılık piyasaya arz edilen gümüş aynı oranda artmazsa, gümüşün değeri, tahılın değerine oranla giderek yükselir. Belirli bir miktar gümüş, gittikçe artan miktarda tahıl ile değişilir; yani başka bir deyişle, tahılın ortalama parasal fiyatı gitgide düşer.

Aksine, şayet piyasaya sürülen miktar, herhangi bir sebeple, üst üste yıllarca talepten daha büyük oranda artacak olursa, o maden tedricen ucuzlar; ya da başka bir deyişle, [tarımdaki] bütün gelişmelere rağmen, tahılın ortalama parasal fiyatı, giderek daha pahalı, daha pahalı hale gelir.

Öte yandan, şayet piyasaya sürülen metal miktarı taleple aşağı yukarı aynı oranda artacak olursa, yaklaşık aynı miktar tahılı satın almaya veya o kadar tahıl ile değişilmeye devam eder; dolayısıyla, tahılın ortalama parasal fiyatı, bütün gelişmelere rağmen, aşağı yukarı aynı düzeyde kalmaya devam eder.

Bayındırlığın gelişmesi ile ortaya çıkabilecek olayların muhtemel bütün kombinasyonları aşağı yukarı bu üç halden ibaret gibi görünmektedir. Bundan önceki dört yüz yıl boyunca, gerek Fransa ve gerekse İngiltere'de olup bitenlere bakarak hüküm vermek doğru ise, bu üç farklı kombinasyonun her biri de, anlaşılan Avrupa piyasasında vuku bulmuş olup, aşağı yukarı burada sıraladığım tarzda meydana gelmiştir.

Son Dört Yüzyıllık Dönemde Gümüşün Değerinde Görülen Değişmelere İlişkin Bir Arasöz

Birinci Dönem

1350 yılı ile ondan biraz önceki dönemde, İngiltere'de çeyrek kantar buğdayın ortalama fiyatının, bugünkü paramızla 20 Şilin kadar eden, darphane tartısıyla 4 ons gümüşten aşağı hesap edilmediği anlaşılmaktadır. Bu fiyattan, yavaş yavaş şimdiki paramızla 10 Şilin eden, 2 ons gümüşe düşmüş görünmektedir; ki bu fiyat, 16. yüzyıl başında buğdaya biçilen, 1570 civarına kadar da öyle kaldığı anlaşılan fiyattır.

III. Edward'ın 25. saltanat yılı olan 1350'de, *İşçiler Tüzüğü* adı verilen kanun çıkarılmıştır. Bu tüzüğün önsözünde, efendilerinden aldıkları ücretleri yükseltmeye çalışan hizmetçilerin küstahlığından fena halde şikâyet edilmektedir. Onun için, bu tüzük, bundan böyle bütün hizmetçilerle işçilerin, kralın 20. saltanat yılı ile bundan önceki dört yıl içinde almaya alışık oldukları ücret ve üstbaşla ("üstbaş" o zamanlar yalnız giyecek değil, aynı zamanda yiyecek anlamına da geliyordu) yetinmelerini; bundan dolayı, üstbaşa dâhil buğdayın, hiçbir yerde kilesi 10 Peniden yukarı hesaplanmamasını; onlara ister buğday ister para vermenin, hep efendinin ihtiyarına bağlı olacağını emrediyordu. Hizmetçilerin, bunu her zamanki yiyip içme ve üstbaş karşılığı olarak kabule zorlanması için özel bir tüzüğe lüzum olduğuna göre, demek ki III. Edward'ın 25. saltanat yılında kile başına 10 Peni gayet mutedil bir buğday fiyatı sayılmıştır. Ondan 10 yıl önce, yani tüzüğün sözünü ettiği, kralın 16. saltanat yılında da bu makul bir fiyat sayılmıştır. III. Edward'ın 16. saltanat yılında, 10 Penide, darphane tartısı ile yarım ons gümüş vardı. Bu, bugünkü paramızın aşağı yukarı yarım Kronu kadardı. Şu halde, o zamanki paranın 6 Şilin 8 Penisi, şimdikinin ise aşağı yukarı 20 Şilini kadar olan, darphane tartısı ile 4 ons gümüş, 8 kilelik çeyrek kantarın mutedil fiyatı sayılmış olmalıdır.

O dönemin mutedil sayılan hububat fiyatının ne olduğunu, bu tüzük; tarihçilerin ve başka yazarların genellikle olağanüstü pahalılığından veya ucuzluğundan dolayı kayda geçirdikleri, o yüzden de normal fiyat konusunda bir hükme varmanın zor olduğu bazı olağanüstü yılların fiyatlarından, elbet daha iyi gösterir. Bunun yanı sıra, 14. yüzyıl başı ile ondan biraz önceleri, buğdayın normal fiyatının çeyrek; kantar

başına 4 onstan aşağı olmadığına, öteki hububatın da o oranda olduğuna inanmak için başka sebepler vardır.

1309'da, Canterbury'deki St. Augustine Keşiş Manastırı'nın Başkanı Ralph de Born, vazifeye başladığı gün bir ziyafet vermişti. William Thorn, yenip içilenlerin faturasını, çoğunun da kalem kalem fiyatlarının kaydını tutmuştur. Bu şölende; birincisi, çeyrek kantarı 7 Şilin, 2 Peniye, bugünkü paramızla aşağı yukarı 21 Peniye gelen, 19 Lira değerinde 58 çeyrek kantar buğday; ikincisi, çeyrek kantarı 6 Şiline, bugünkü paramızla aşağı yukarı 18 Şiline gelen, 17 Lira 10 Şilin değerinde 58 çeyrek kantar biralık arpa; üçüncüsü, çeyrek kantarı 4 Şiline, bugünkü paramızla 12 Şiline gelen, dört Lira değerinde 20 çeyrek kantar yulaf tüketilmiştir. Burada, biralık arpa ile yulaf fiyatlarının, buğday fiyatı ile aralarında bulunan her zamanki orandan yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Bu fiyatlar, olağanüstü pahalılığından veya ucuzluğundan dolayı kayda geçirilmiş olmayıp, sadece ihtişamı ile dillere destan bir ziyafette tüketilen çok miktarda tahılın, fiilen ödenmiş bedeli diye rastgele zikredilmiştir.

III. Henry'nin 51. saltanat yılı olan 1262'de *Ekmek ve Bira Narh Tüzüğü* adını taşıyan eski bir tüzük yeniden canlandırılmıştı. Önsözünde kral bunun vaktiyle İngiltere'de krallık yapmış ataları tarafından çıkarılmış olduğunu söylemektedir. Onun için bu tüzük muhtemelen, hiç değilse kralın büyükbabası II. Henry dönemi kadar eskidir; hatta Fetih* zamanına kadar da gidebilir. Tüzük, ekmek fiyatını -buğday fiyatının durumuna göre- çeyrek kantar başına o zamanın parasıyla 1 Şilinden 20 Şiline kadar olmak üzere düzenlemektedir. Ancak, bu gibi tüzüklerde, genel olarak ortalama fiyattan gerek aşağı, gerekse yukarı doğru olan sapmaların da aynı özenle hükme bağlandığı kabul edilir. Onun için, bu varsayıma göre bu tüzüğün ilk çıkarıldığı sırada bugünkü paramızla aşağı yukarı 30 Şilin edip içinde darphane tartısı ile 6 ons gümüş bulunan 10 Şilin, çeyrek kantar buğdayın ortalama fiyatı sayılsa; III. Henry'nin 51. saltanat yılında da böyle devam edip gitse gerektir. Dolayısıyla, ortalama fiyatın, bu tüzüğün en yüksek ekmek fiyatı olarak koyduğu fiyatın üçte birinden aşağı, yani o zamanın parasıyla, darphane tartısı ile içinde 4 ons gümüş bulunan 6 Şilin 8 Peniden aşağı olduğunu varsayarsak, pek yanılmış olmayız.

Bundan dolayı, bu tür olgulardan, 14. yüzyıl ortaları ile bundan epey önceleri, çeyrek kantar buğdayın ortalama veya olağan fiyatının darphane tartısıyla, 4 ons gümüşten az olmadığının sanıldığı sonucunu çıkarmaya biraz sebebimiz var gibidir.

Aşağı yukarı, 14. yüzyıl ortasından 18. yüzyıl başına kadar, buğdayın makul ve mutedil, yani olağan ya da ortalama fiyatının giderek bunun yarısına düştüğü anlaşılmaktadır. Öyle ki; sonunda, -bugünkü paramızla 10 Şilin kadar eden- aşağı yukarı iki darphane onsu gümüşe inmiş, 1570'e kadar da bu fiyatta kalmıştır. Northumberland'ın 5. Kontu Henry'nin 1512'de yazılmış olan masraf defterinde, buğday için iki ayrı hesap yürütülmüştür. Bunlardan birinde çeyrek kantarı 6 Şilin 8 Peniden

*. Fetih (the Conquest): I. William'ın İngiltere tahtına çıkışı. Böyle anılmasının sebebi, tahta çıkabilme hakkını mevcut kral Harold'u devirmekle elde etmesiydi. (ç. n.)

hesaplanmış iken, ötekinde sadece 5 Şilin 8 Peni hesap edilmiştir. 1512'de, 6 Şilin 8 Penide darphane tartısıyla yalnızca 2 ons gümüş vardı. Şimdiki paramızla bu, aşağı yukarı 10 Şilin eder.

III. Edward'ın 25. saltanat yılından, Elizabeth saltanatının başına kadar geçen iki yüz yıldan fazla bir zaman içinde, birçok farklı tüzüklerde görüldüğüne göre, 6 Şilin 8 Peni, buğdayın mutedil ve makul denilen, yani olağan yahut ortalama fiyatı olmaya devam etmiştir. Bununla beraber, o itibari tutarda bulunan gümüş miktarı, bu süre içinde, sikkede yapılan bazı tağşişler* yüzünden sürekli azalıp gitmiştir. Ama anlaşılan gümüş değerindeki artış, bunun aynı itibari tutar içinde bulunan miktarındaki azalışı öyle telâfi etmiştir ki, kanun yapıcı bu durumla uğraşmaya değmez diye düşünmüştür.

Bundan dolayı, 1436'da, fiyat 6 Şilin 8 Peniye kadar düştüğünde, izin almadan buğday ihraç edilebileceğine dair kanun çıkarılmıştır. 1463'te ise, fiyat çeyrek kantar başına 6 Şilin 8 Peniden yüksek olmadıkça, buğday ithal edilemeyeceği hükmü konmuştur. Kanun yapıcı, fiyat bu derece düşük olunca, ihraçta mahzur olmayacağını; fiyat yukarı fırlarsa ihraca izin verilmesinin tedbirsizlik olacağını düşünmüştür. Bundan dolayı, içinde, III. Edward zamanında aynı itibari tutarda bulunandan üçte bir eksik, bugünkü paramızın 13 Şilin 4 Penisindeki kadar gümüş bulunan 6 Şilin 8 Peni, buğdayın o zamanlar, mutedil veya makul denilen fiyatı sayılmıştır.

1554'te, Philip ile Mary'nin birinci ve ikinci saltanat yılında çıkan kanunla; 1558'de ise, Elizabeth'in birinci saltanat yılındaki kanunla, çeyrek kantar başına fiyat 6 Şilin 8 Peniyi geçince, buğday ihracı yine yasak edilmiştir. Bu parada, o zaman, bugünkü ile aynı itibari tutardaki parada bulunandan 2 Peni fazla gümüş bulunuyor değildi. Ama çok geçmeden anlaşılmıştı ki, fiyat bu kadar düşünceye kadar buğday ihracını önlemek, gerçekte bunu büsbütün yasak etmek demektir. Onun için, 1562'de, Elizabeth'in 5. saltanat yılında çıkarılan kanunla, çeyrek kantar başına fiyat 10 Şilini geçmedikçe, bazı limanlardan buğday ihraç edilmesine izin verildi. Bu parada aşağı yukarı, bugün benzeri itibari tutarın içinde bulunan kadar gümüş vardı. Demek ki bu fiyat, o sırada, buğdayın makul ve mutedil fiyatı sayılıyordu. Bu, aşağı yukarı 1512'deki Northumberland masraf defterinde bulunan hesaba uygundur.

Fransa'da ortalama hububat fiyatının, aynı suretle, 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başında, bundan önceki iki yüz yılda olduğundan çok daha düşük düzeyde bulunduğunu, hem Bay Dupre de St. Maur, hem *Hububat Zabıtası Üzerine Deneme* adlı eserin akıllı yazarı görüp kaydetmişlerdir. Aynı dönemde buğday fiyatı, muhtemelen Avrupa'nın çoğu yerinde, aynı şekilde düşmüş bulunuyordu.

Tahıla oranla gümüş değerindeki yükseliş; ya arz aynen eskisi gibi kaldığı halde, gelişen bayındırlık ve toprağı ekip biçme dolayısıyla bu metale karşı talebin artmasından; ya da talep tamamıyla eskisi gibi kalmakla beraber, piyasada arzın gitgide azalmasından ileri gelmiş olabilir. Çünkü o sırada, dünyada bilinen madenlerin

*. Tağşiş (debasement): Değersizleştirmek, kıymetini düşürmek, ayarını bozmak; içindeki altın veya gümüş miktarını azaltmak suretiyle madenî paranın değerini düşürmek. (ç. n.)

çoğu iyiden iyiye tükenmiş, dolayısıyla da bunların işletme masrafı çok artmıştı. Yahut, gümüş değerindeki bu artış, bu iki şartın biraz birinden, biraz ötekinden ileri gelmiştir. 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başında, Avrupa'nın çoğu yerinde, yüzyıllardır faydalanılandan daha istikrarlı bir hükümet şekline doğru yaklaşılmakta idi. Güvenliğin artması endüstriyi ve ilerlemeyi de doğal olarak canlandıracak; zenginliğin çoğalmasıyla, öteki her göz alıcı maddeler ve süslere karşı olduğu kadar, değerli metallere de doğal olarak talep artacaktı. Eskisinden daha fazla bir yıllık ürün, bunları elden ele dağıtabilmek için daha çok paraya lüzum gösterir. Daha çok sayıda zenginin, daha fazla gümüş tabak ve gümüş süse ihtiyacı olur. Avrupa piyasasını o sırada gümüşle besleyen madenlerin çoğunun bir hayli tükendiğini; işletilmelerinin ise daha masraflı hale geldiğini varsaymak da doğaldır. Bu ocaklardan çoğu, Romalılar zamanından beri işletilegelmişti.

Bununla beraber, eşyanın eski zamanlardaki fiyatları üzerine yazı yazmış olanlardan çoğunun fikri, Fetihten, belki de Julius Sezar istilâsından Amerika madenlerinin keşfine gelinciye kadar, gümüş fiyatının sürekli düşmekte olduğu yönündedir. Kısmen gerek tahıl, gerekse topraktan çıkarılan başka hammaddelerin fiyatı üzerinde yapma fırsatını buldukları gözlemler yüzünden; kısmen de her ülkede gümüş miktarının zenginliğin artmasıyla doğal olarak arttığı, miktarı çoğaldıkça da değerinin düştüğü şeklinde halk arasında yaygın bulunan düşünce dolayısıyla, o yazarların bu fikre kapılmış oldukları anlaşılmaktadır.

Tahıl fiyatlarına dair gözlemlerinde, üç ayrı durumun, bu kimseleri sık sık yanıltmış olduğu anlaşılmaktadır.

Birincisi; eski zamanlarda hemen bütün toprak rantları, belirli miktarda tahıl, küçükbaş hayvan, kümes hayvanı, vb. şeklinde, ayniyat olarak ödenirdi. Bununla beraber, toprak sahibinin, yıllık olarak yapılacak ödemeyi, kiracıdan, dilerse ayni olarak, dilerse bunun yerine belirli bir tutarda para olarak isteyebileceğini şart koştuğu da olurdu. Ayni ödemenin bu şekilde bir para tutarı ile değişildiği fiyata, İskoçya'da, dönüştürme fiyatı denir. Ya malı ya da bedelini kabul etme yetkisi her zaman toprak sahibinin elinde olduğundan, kiracının selâmeti için, dönüştürme fiyatının, ortalama piyasa fiyatının üstünde olmaktan ziyade, altında olması gerekir. Nitekim, bu, birçok yerde, o fiyatın yarısının çok üstünde değildir. İskoçya'nın çoğu yerinde bu âdet, kümes hayvanları üzerinde, bazı yerlerde büyükbaş hayvanlar üzerinde hâlâ devam etmektedir. Fiyatların kanunla tespiti usulü sona ermiş olmasaydı, bu belki tahıl üzerinde de sürüp gidecekti. Ayrı ayrı bütün hububat çeşitlerinin ortalama fiyatıyla, her birinin çeşitli niteliklerinin hepsi üzerinde, her ayrı kontlukta, o sıradaki piyasa fiyatına göre, bir mahkeme takdiri ile yıllık tahminler yapılmıştır. Tahılın sağladığı toprak rantının, kestirip atılmış belirli bir fiyat yerine, her yılın kanunla tespit edilen fiyatı üzerinden -bilinen tabiriyle- dönüştürülmesini, bu usul, kiracı için yeterince güvenli, toprak sahibi için ise çok daha uygun kılmıştır. Ancak, eski zamanlarda tahıl fiyatlarını derlemiş yazarların, İskoçya'da bedele dönüştürme fiyatı denilen fiyatı, yanılarak, o sıradaki pazar fiyatı

sanmış oldukları anlaşılmaktadır. Fleetwood, bu yanlışı yapmış olduğunu bir vesile ile itiraf etmektedir. Bununla beraber, kitabını özel bir amaç güderek kaleme aldığından, bu bedele dönüştürme fiyatını on beş defa yazdıktan sonradır ki, bu itirafta bulunmayı uygun görmüştür. Fiyat, buğdayın çeyrek kantarı başına 8 Şilindir. Onun başlangıç olarak aldığı 1423 yılında, bu tutarda, bugünkü paramızın 16 Şilinindeki kadar gümüş vardı. Bitiş olarak aldığı, 1562 yılında ise, bundaki gümüş, bugünkü itibari tutarda bulunandan fazla değildi.

İkincisi; birtakım eski narh tüzüğü örneklerinin, bazen tembel kopyacılar eliyle baştan savma çıkarılmış olması; bazen de doğrudan doğruya kanun yapıcı tarafından öylece kaleme alınması, bu yazarları yanıltmıştır.

Eski narh tüzüklerinin, hep, buğday ve arpa fiyatı en düşük iken, ekmek ve ale* fiyatının ne olması gerektiğini kestirmekle işe girişip, bu iki çeşit hububat fiyatının gitgide bu en düşük fiyatın üstüne yükselmesiyle, onun ne olması gerektiğini yavaş yavaş tayin etmeye koyuldukları anlaşılmaktadır. Ancak, anlaşılan bu tüzüklerin bir yerden bir yere örneğini çıkaranlar, çoğu kez, hükümlerin ilk üçü dördü ile en düşük fiyatları kopya etmeyi yeter görmüşler; böylelikle emeklerinden tasarruf ederek, öyle sanıyorum ki, bunun, bütün daha yüksek fiyatlarda ne oran gözetilmesi gerektiğini göstermeye yeteceğini düşünmüşlerdir.

Nitekim, III. Henry'nin 51. saltanat yılında konan Ekmek ve Bira Narh Tüzüğü'nde ekmek fiyatı, o zamanın parasıyla, çeyrek kantarı bir Şilinden 20 Şiline kadar olmak üzere, buğdayın çeşitli fiyatlarına göre düzenlenmiştir. Fakat, tüzüklerin, Bay Ruffhead basımından önceki bütün çeşitli baskılarının alınıp basılmış olduğu el yazılarında, kopyacılar, hiçbir zaman bu düzenlemenin 12 Şilinlik fiyattan öteye suretini çıkarmamışlardır. Onun için, bu hatalı kopya kendilerini yanılttığından, birçok yazar, ortalama fiyatın yahut çeyrek kantar başına bugünkü paramızla 18 Şilin kadar eden 6 Şilinin, o zamanlar, buğdayın olağan veya ortalama fiyatı olduğu sonucuna çok doğal olarak varmışlardır.

Aşağı yukarı yine o zamanda çıkarılan Pillory ve Tumbrel** tüzüğünde, ale (hafif ihtımarlı bira) fiyatı, çeyrek kantar başına iki Şilinden 4 Şiline kadar olmak üzere, arpa fiyatındaki her 6 Penilik artışa göre düzenlenmiştir. Bununla beraber, 4 Şilinin o zamanlar arpanın öyle her zaman fırlayabileceği en yüksek fiyat sayılmayıp, ister daha yüksek ister daha düşük olsun, bu fiyatların sadece bütün fiyatlarda gözetilmesi gereken orana örnek olarak verildiğini, tüzüğün son kelimelerinden çıkarabiliriz: "*et sic deinceps crescetur vel dimininuetur per sex denarios*." Deyim karmakarışık olmakla beraber, anlamı açıktır: "Hafif ihtımarlı biranın fiyatı, böylece, arpa fiyatındaki her 6 Penilik yükseliş veya düşüşe göre, artırılıp indirilecektir." Bu tüzüğün tertibinde, kanun yapıcının bizzat kendisi de, ötekinde kopya çekicilerin yaptığı kadar ihmalkârlık yapmıştır.

---

*. Ale: Arpadan yapılan, İngiltere'de çok sevilen bir tür İngiliz birası. (ç. n.)

**. Pillory: Suçlunun bağlanıp halka gösterildiği ceza direği. Tumbrel: Şirret kadınlarla hile yapan esnafın bağlandığı veya suya daldırıldığı tekerlekli bir iskemle. (ç. n.)

Eski bir İskoç hukuk kitabı olan *Regiam Majestatem*'in, eski bir el yazmasında, bir narh tüzüğü vardır. Bunda, ekmek fiyatı, İngiliz çeyrek kantarının yarısı kadar eden İskoç Boll'u* başına, 10 Peniden 3 Şiline kadar olmak üzere, buğdayın çeşitli fiyatlarına göre düzenlenmiştir. Bu narhın çıkarılmış olması gereken devirde, üç İskoç Şilini, bugünkü paramızla 9 İngiliz Şilini kadar ediyordu. Bundan, Bay Ruddiman'ın, 3 Şilinin o zamanlar buğdayın eriştiği en yüksek fiyat olduğu; 10 Peni, bir Şilin, yahut çok çok 2 Şilinin de normal fiyatlar olduğu sonucunu çıkardığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber, el yazmasına başvurulunca, bütün bu fiyatların sadece buğdayla ekmeğin fiyatları arasında gözetilmesi gereken orana örnek olmak üzere, oraya konulmuş bulunduğu açıkça ortaya çıkıyor.[8] Tüzüğün son sözleri şöyledir: *"reliqua judicabis secundum praescripta habendo respectum ad pretium bladi."* Yani, "Başka durumlarda, tahıl fiyatını göz önünde tutarak, yukarıda yazılmış olana göre hüküm verilecektir."

Üçüncüsü; çok eski devirlerde, buğdayın zaman zaman satılmış olduğu çok düşük fiyattan dolayı da bu yazarların yanlışlığa düştükleri; buğdayın o zamanki en düşük fiyatı sonrakilerden çok aşağı olduğuna göre, normal fiyatının da bu yüzden daha düşük olması gerektiğini sanmış oldukları anlaşılmaktadır. Bununla beraber, o eski zamanlarda, buğdayın en yüksek fiyatının da, en düşük fiyatı kadar, sonraları görülmedik ölçüde yüksek veya düşük olduğunu öğrenebilirlerdi. Meselâ, 1270'de, Fleetwood bize, çeyrek kantar buğdayın iki fiyatını veriyor. Bunlardan biri, o zamanın parasıyla şimdikinin 14 Lira 6 Şilini eden, 4 Lira 6 Şilin'dir. Bunlar kadar alıp başını gitmiş bir fiyata, 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başında rastlamaya imkân yoktur. Her zaman için değişikliğe uğrayabilmekle beraber; tahıl fiyatı en fazla, -bütün ticaret ve ulaştırmanın aksaması sonucu memleketin bir yanındaki bolluğun öte yandaki darlığı gidermesine engel olduğu- kargaşalık ve düzensizlik içindeki toplumlarda değişir. 12. yüzyıl ortasından 15. yüzyıl sonuna kadar memleketi idare etmiş olan Plantagenet'lerin saltanatı sırasındaki karışık durumda, İngiltere'de bir bölge bolluk içinde yüzebilirken, çok uzak olmayan bir başka bölgenin -o bölgenin ürünü, bazı mevsim arızaları veya komşu bir derebeyinin saldırganlığı ile mahvolduğundan- açlıktan inim inim inlediği olabilirdi. Sonra, bu iki bölge arasında hasım bir kodamanın toprakları oldu mu, o bölgelerden biri ötekine ufacık bir yardımda bile bulunamazdı. 15. yüzyılın ikinci kısmı ile bütün 15. yüzyıl boyunca İngiltere'yi idare etmiş olan Tudor'ların gayretli yönetimi altında, hiçbir derebeyinin kamu güvenliğini bozmayı göze alabilecek gücü yoktu.

Bu bölümün sonunda okuyucu, Fleetwood'un derlemiş olduğu, 1202-1597 yılları -bu yıllar da dâhil- arasındaki buğday fiyatlarının hepsini bulacaktır. Bunlar, şimdiki paraya çevrilmiş; takvim sırasıyla her biri 12'şer yıllık yedi kısma ayrılarak özetlenmiştir. Her kısmın sonunda da okuyucu, bu fiyatların oluştuğu 12 yılın ortalama fiyatını bulacaktır. Bu uzun dönem içinde, Fleetwood, 80 seneden ötesinin fiyatlarını derleyemediğinden, son 12 yılın tamam olması için 4 yıla daha ihtiyaç vardır. Onun için ben, Eton Koleji hesaplarından çıkararak, 1598, 1599, 1600, 1601

*. Boll: Altı kilelik bir tahıl ölçüsü. (ç. n.)
8. [Smith] Bkz. Anderson'un *Diplomata Scotiae*'sına yazdığı Önsöz.

yıllarına ait fiyatları oraya ekledim. Yaptığım ekleme bundan ibarettir. Okuyucu, 13. yüzyıl başından 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar, her 12 yılın ortalamasının peyderpey azaldığını, 16. yüzyıl sonuna doğru ise, yeniden yükselmeye başladığını görecektir. Fleetwood'un derleyebildiği fiyatların, esas itibariyle, olağanüstü pahalılık veya ucuzluklarından dolayı dikkati çeken fiyatlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu fiyatlardan kesin bir sonuç çıkarılabileceğini iddia etmiyorum. Ama, şayet bunlar bir şeyi ispata yarıyor ise, benim anlatmaya çalıştığım şeyi doğrulamış oluyorlar. Ne var ki, çoğu öteki yazarlarla birlikte, Fleetwood'un kendisinin de, bütün bu dönem boyunca, gittikçe artan bolluğunun sonucu olarak, gümüşün değerinin sürekli düştüğü kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Onun derlemiş olduğu tahıl fiyatları, kesinlikle bu fikirle uyum içinde değildir. Bu fiyatlar, Bay Dupre de St. Maur'un düşüncesiyle ve benim açıklamaya çalıştığım şeyle mükemmel bir uyum içindedir. Piskopos Fleetwood ile Bay Dupre de St. Maur'un, antik devirlerdeki eşya fiyatlarını özene bezene ve aslına uygun şekilde derlemiş iki yazar olduğu anlaşılmaktadır. Düşünceleri o kadar farklı olduğu halde, en azından tahıl fiyatıyla ilgili olarak, verdikleri rakamların bu kadar tamı tamına birbirini tutması, doğrusu biraz tuhaftır.

Bununla beraber, en aklı başında yazarlar, bu çok eski zamanlarda gümüşün değerinin yüksek olduğu sonucunu, tahılın düşük fiyatından ziyade, topraktan hâsıl olan başka bazı hammaddelerin düşük fiyatından çıkarmışlardır. Denmiştir ki, henüz ilerlemenin olmadığı çağlarda, bir tür el emeği mahsulü olması dolayısıyla tahıl, öteki malların çoğuna göre daha pahalıdır. Öteki mallar derken, sanırım, koyun-keçi, kümes hayvanları, her türlü av hayvanları, vb. gibi imalata konu olmayan malların çoğu kastedilmiştir. O yoksulluk ve barbarlık devirlerinde, bu malların tahıla oranla çok daha ucuz olduğu kuşkusuz doğrudur. Ama bu ucuzluk gümüşün yüksek değerinin değil, bu malların düşük değerinin sonucuydu. Bu, böyle zamanlarda gümüş daha çok emek satın alabileceğinden yahut daha çok emeği temsil edebileceğinden değil, bu gibi malların, refah ve gelişme zamanlarındakinden daha az emek satın alacağından veya daha az emeği temsil edeceğinden ötürüdür. Gümüş, İspanyol Amerika'sında, Avrupa'dakinden kesinlikle daha ucuz olmalıdır; çıkarıldığı memlekette, karadan ve denizden uzun bir nakil yoluyla, navlun ve sigorta masrafına katlanarak getirildiği memlekette olduğundan daha ucuzdur. Bununla beraber, Ulloa'nın söylediğine göre, yakın zamana kadar, İngiliz lirasıyla 21 buçuk Peni, Buenos Aires'te üç veya dört yüz başlık bir sürüden seçilen bir sığırın fiyatı imiş. Bay Byron'ın söylediğine göre, 16 İngiliz Şilini, Şili'nin başkentinde iyi bir beygirin fiyatıdır. Doğal olarak verimli, fakat çok büyük bölümünde toprağın işlenmemiş olduğu bir memlekette, küçükbaş hayvanlar, kümes hayvanları, her türlü av hayvanları, vb. azıcık bir emekle elde edilebilir. Onun için de, bunlar çok az emek satın alabilir, veya çok az emeğe hükmedebilir. Bunların karşılığında satılabilecekleri düşük parasal fiyat, orada gümüşün reel değerinin çok yüksek olduğunu değil, bu malların reel değerinin çok düşük olduğunu gösterir.

Gümüşün de, bütün öteki malların da gerçek ölçüsünün, herhangi belirli bir mal veya mallar kümesi olmayıp, emek olduğu her daim hatırda tutulmalıdır.

Ancak, hemen hemen toprağı boş ve işlenmemiş veya nüfusu seyrek olan ülkelerde küçükbaş hayvanlar, kümes hayvanları, her türlü av hayvanları, vs. doğanın kendiliğinden ürettikleri olduğu için, tabiat bunları çoğu kez oradaki ahalinin tüketiminin gerektirdiğinden fazla üretir. Böyle bir durumda da arz çoğu zaman talebi aşar. Toplumun farklı durumlarında, farklı gelişme aşamalarında, bundan dolayı, bu gibi mallar çok farklı miktarda emeği temsil eder veya çok farklı miktarda emeğe denk olur.

Toplumun her durumunda, her gelişme aşamasında, tahıl, insan emeğinin mahsulüdür. Fakat her tür çalışmanın ortalama ürünü her zaman, neredeyse tamı-tamına, ortalama tüketim ile; yani ortalama arz ortalama talep ile uyumlu olur. Bunun yanı sıra, gelişmenin her farklı aşamasında, aynı toprak ve iklimde eşit miktarlarda tahıl yetiştirilmesi, ortalama olarak, aşağı yukarı eşit miktarda emek gerektirir; yahut -aynı kapıya çıkmak üzere- aşağı yukarı eşit miktarlarda emek bedeline ihtiyaç gösterir. Çünkü, emeğin üretici güçlerindeki sürekli artış, gelişen bir tarım ortamında, belli başlı tarım vasıtası olan büyükbaş hayvanın sürekli artan fiyatı tarafından az çok dengelenir. İşte bütün bunlardan dolayı, toplumun her durumunda, her gelişme aşamasında, eşit miktar tahılın, eşit miktarda emeği, topraktan çıkan herhangi bir başka hammaddenin eşit miktarlarından daha iyi temsil edeceğinden, veya eşit miktarlarda emeğe denk olacağından emin olabiliriz. Tahıl, böylece, daha önce de görülmüş olduğu gibi, zenginliğin ve ilerlemenin bütün aşamalarında, herhangi bir başka maldan, yahut başka bir mal kümesinden daha doğru bir değer ölçüsüdür. Onun için, bütün bu farklı aşamalarda, gümüşün reel değeri konusunda, başka herhangi bir mal veya bir grup malla değil, tahıl ile kıyaslamak suretiyle, daha iyi hüküm verebiliriz.

Bunun yanı sıra, tahıl, yahut halkın en yaygın ve çok tercih ettiği günlük bitkisel gıda, her medeni memlekette, başlıca işçi nafakasını teşkil eder. Tarımın yaygınlaşması sonucunda her ülkenin toprağı, hayvan gıdasından çok daha fazla sebze üretir ve de işçiler her yerde genellikle en ucuz ve en bol olan sağlığa elverişli gıda ile yaşar. Kasaplık et, -en gelişmiş, yahut emeğin en yüksek derecede karşılık gördüğü ülkeler haricinde- her yerde işçi nafakasının önemsiz bir parçasını; kümes hayvanları derseniz daha da küçük bir kısmını teşkil eder; av hayvanlarının ise, hiç yeri yoktur. Fransa'da, hatta emeğin Fransa'dakinden biraz daha iyi karşılık gördüğü İskoçya'da bile, bayramlar ve öteki olağanüstü sebepler dışında, yoksul işçilerin et yedikleri olmaz. Onun için, emeğin parasal bedeli, kasaplık etin veya topraktan hâsıl olan bir başka hammaddenin parasal bedeline değil, işçinin nafakası olan tahılın ortalama parasal fiyatına bağlıdır. Bundan dolayı, altınla gümüşün reel değeri de, yani bunların satın alabileceği veya hükmedebileceği gerçek emek miktarı da, kasaplık et yahut topraktan hâsıl olan bir başka hammadde miktarından çok daha fazla, tahıl miktarına bağlıdır.

Bununla beraber, her memlekette gümüş miktarının zenginliğin artmasıyla doğal olarak arttığı, miktarı arttıkça da değeri azaldığı yolundaki popüler inancın da, aynı zamanda, etkisi altında kalmamış olsalar, tahıl veya öteki malların fiyatları üzerinde

bu gibi üstünkörü gözlemler bunca aklı başında yazarı belki yanıltmazdı. Bu inancın ise hiçbir ciddiye alınır tarafı yok gibi görünmektedir.

Herhangi bir memlekette kıymetli metal miktarı iki sebeple artabilir; ya, birincisi, bunu sağlayan madenlerin bollaşmasıyla; ya da, ikincisi, emeklerinin yıllık mahsulünün artışından dolayı halkın zenginliğinin artmasıyla. Bu sebeplerden birincisi kıymetli metallerin değerinin azalmasıyla şüphesiz kesin olarak ilgilidir, fakat ikincisi değildir.

Daha bereketli madenler keşfedilince, daha çok miktarda değerli metal pazara getirilir. Bunlarla değişilmesi gereken -hayat için yararlı ve gerekli- maddelerin miktarı eskisinin aynı olduğundan, eşit miktarda metalin daha az miktarda mal ile değişilmesi gerekir. Bundan dolayı, herhangi bir memlekette değerli metal miktarındaki artış madenlerin artan bolluğundan kaynaklandığı sürece, bunun onların değerlerindeki bir miktar azalma ile mecburen irtibatlı olması gerekir.

Aksine, bir memleketin zenginliği artıp da emeğinin yıllık ürünü giderek büyüdüğü zaman, daha çok malın elden ele dolaşabilmesi için daha fazla para gerekli olur. Halk da, buna gücü yettiği, karşılığında verebilecek daha fazla malı bulunduğu için, doğal olarak gittikçe daha fazla gümüş takımı satın alır. Ellerindeki madeni para miktarı ihtiyaç dolayısıyla artar. Gümüş takımlarının miktarı ise, övünme ve caka satma sebebiyle; yahut, ellerindeki güzel heykeller, resimler ve öteki her türlü lüks ve antika başka nesneler muhtemelen hangi sebepten artıyorsa o sebeple artar. Fakat nasıl ki, zenginlik ve refah zamanlarında heykeltıraşlarla ressamların yoksulluk ve bunalım zamanlarındakinden daha az ödüllendirilme ihtimali yoksa, altınla gümüşe de daha az para verilmesi muhtemel değildir.

Altın ve gümüş fiyatı, aynen -daha bereketli madenlerin tesadüfen keşfi ile bastırılmadıkça- her memleketin zenginliğiyle birlikte doğal olarak arttığı gibi; madenlerin durumu ne olursa olsun, zengin bir memlekette de doğal olarak her zaman yoksul bir memlekettekinden daha yüksektir. Bütün öteki mallar gibi, altınla gümüş de, doğal olarak kendilerine en iyi fiyatın verildiği pazarı ararlar; her şey için en iyi fiyat da, genel olarak buna en iyi gücü yeten memlekette verilir. Şurası hatırda tutulmalıdır ki, her şey için ödenen nihai bedel, emektir. Emeğin eşit şekilde iyi muamele gördüğü memleketlerde ise, emeğin parasal karşılığı, emekçinin nafakasının pahasıyla orantılı olacaktır. Oysa altınla gümüş, doğal olarak, yoksul bir memleketten çok zengin bir memlekette; adamakıllı geçineceği şeyler bulunmayan bir ülkeden ziyade, geçimlik maddelerle dolup taşan bir memlekette, daha büyük miktarda bir geçim maddesiyle değişilir. Şayet bu iki memleket birbirinden epey uzak ise, aradaki fark çok muazzam olabilir; çünkü, her ne kadar metaller doğal olarak kötü pazardan iyi pazara doğru hareket etseler de, yine de, fiyatlarını her iki ülkede de aşağı yukarı aynı seviyeye getirecek miktarlarda bunları –bir yerden diğerine- taşımak zor olabilir. Memleketler yakınsa, fark daha küçük olacaktır; hatta bazen aradaki fark pek anlaşılmaz bile; çünkü bu durumda ulaştırma kolaydır. Çin, Avrupa'nın herhangi bir yerinden çok daha zengin bir memlekettir; Çin ile Avrupa'da geçimlik maddelerin fiyatları

arasındaki fark da muazzamdır. Çin'de pirinç, Avrupa'nın herhangi bir yerindeki buğdaydan çok daha ucuzdur. İngiltere İskoçya'dan çok daha zengin bir memlekettir; fakat bu iki memlekette tahılın parasal fiyatı arasındaki fark çok daha küçüktür; hatta zar zor seçilebilecek kadardır. Miktarına veya ölçeğine göre, İskoç tahılı, genel olarak İngiliz tahılından bir hayli ucuz gibidir; oysa kalitesine göre, kesinlikle daha pahalıdır. Hemen her yıl İskoçya İngiltere'den büyük miktarda tahıl alır. Her malın, tipik olarak, getirilen memlekette, kendisinden getirtildiği memleketten biraz daha pahalı olması gerekir. İngiliz tahılı, bu nedenle, İskoçya'da İngiltere'den daha pahalı olmalıdır. Oysa, kalitesine, yani tahıldan yapılacak unun veya kırmanın miktarına ve iyiliğine oranla, çoğu kez, pazarda onunla rekabet eden İskoç tahılından daha pahalıya satılamaz.

Emeğin parasal fiyatı açısından Çin ile Avrupa arasındaki fark, geçimlik maddelerin parasal bedeli arasındaki farktan daha büyüktür. Çünkü, Çin yerinde sayar gibi dururken Avrupa'nın çoğu kısmı gelişir durumda olduğundan, emeğin reel fiyatı Avrupa'da Çin'dekinden daha yüksektir. Emeğin reel karşılığı çok daha düşük olduğu için, emeğin parasal fiyatı da İskoçya'da, İngiltere'dekinden daha düşüktür; -zira- İskoçya daha büyük zenginliğe doğru yol almakla beraber, İngiltere'den çok daha ağır ilerlemektedir. İskoçya'dan yapılan göçlerin yoğun oluşu, İngiltere'dekinin ise seyrekliği, iki ülkede emeğe olan talebin birbirinden çok farklı olduğunu yeter derecede gösterir. Çeşitli memleketlerde emeğin reel karşılığı arasındaki orantının, bunların o sıradaki fiilî zenginliği yahut yoksulluğu tarafından değil, bu ülkelerin ilerleyen, yerinde sayan veya gerileyen durumu tarafından doğal biçimde düzenlendiğinin akılda tutulması gerekir.*

Altın ve gümüş, en zengin milletlerde doğal olarak en yüksek değerde olduğu gibi, en züğürt milletlerde de doğal olarak en düşük değerdedir. Bütün milletlerin en yoksulu olan yabaniler arasında, bunların hemen hiçbir değeri yoktur.

Büyük şehirlerde, tahıl, her zaman için, taşranın ücra yerlerinden daha pahalıdır. Fakat bu, gümüş gerçekten ucuz olduğu için değil, tahıl gerçekten pahalı olduğu içindir. Gümüşü büyük şehre getirmek, taşranın ücra yerlerine iletmekten daha az emeğe mal olmaz. Ama tahılın getirilmesi, çok daha pahalıdır.

Tahıl, büyük şehirlerde neden pahalı ise, Hollanda ve Ceneviz ülkesi gibi bazı çok zengin ticaretçi ülkelerde de aynı nedenle pahalıdır. Bu ülkeler, nüfusunu doyuracak kadar tahıl yetiştirmez. Bunlar zanaatçıları ve sanayicilerinin çalışkanlığı ve ustalığı; emeği kolaylaştırıp kısaltan her türlü makineler; gemiler ve bütün öteki ulaştırma ve ticaret aletleriyle araçları bakımından zengin; ancak, tahıldan yana yoksuldurlar. Uzak memleketlerden getirtmek gerektiğinden, tahılın fiyatına yapılan bir zam ile,

*. Smith'in burada dikkat çekmeye çalıştığı şey, çeşitli ülkelerde emeğin reel göreli fiyatını belirleyen şeyin, ülkeler arasındaki belirli bir andaki zenginlik (servet stoku) farkı değil, ekonominin yerinde sayıp saymadığı veya gelişip gelişmediği konusundaki fark (ekonomik büyüme hızı farkı) olduğudur. Altı çizilmelidir ki, servet bir *stok değişken* iken, veri bir zaman diliminde gerçekleşen ekonomik büyümenin motoru olan *yatırımlar, tüketim* ve *dış ticaret* (ihracat ve ithalat) birer *akım değişken*dir. Stok değişken ile akım değişken bugün bile birçokları tarafından birbirine karıştırılan, aralarındaki önemli farkın çoğumuzun farkında olmadığı, bu nedenle de anlamsız karşılaştırmalara konu olan kavramlardır. (ç. n.)

oralardan nakliye masrafını çıkarması lâzımdır. Gümüşü Amsterdam'a getirmek, Dantzick'e getirmekten daha az emeğe mal olmaz ama, tahılın getirilmesi çok daha pahalıya mal olur. Gümüşün reel fiyatının her iki yerde de aşağı yukarı aynı olması gerekir; oysa tahıl fiyatının çok farklı olması lâzımdır. Nüfus aynı kalmak üzere, Hollanda'nın veya Ceneviz ülkesinin gerçek zenginliğini azaltınız; uzak memleketlerden getirdikleri şeylerle kendilerini donatabilme gücünü eksiltiniz. Tahıl fiyatı, bu alçalışa, onun ya sebebi ya da sonucu olarak, mutlaka katılması gereken bu memleketlerin gümüş miktarında meydana gelecek düşüşle azalacak yerde, fırlayıp, kıtlık fiyatı haline gelir. Zorunlu maddelere ihtiyacımız varken bütün o lüzumsuz şeylerden vazgeçmemiz gerekir. Lüzumsuz nesnelerin değeri, varlık ve refah zamanlarında yükselip, yokluk ve darlık zamanlarında düşer. Zorunlu maddeler için ise, durum başka türlüdür. Bunların gerçek fiyatı, yani satın alabilecekleri yahut hükmedebilecekleri emek miktarı, yokluk ve sıkıntı zamanlarında yükselir; daima, gayet bolluk zamanları olan varlık ve refah dönemlerinde düşer. Yoksa bunlar, başka türlü, varlık ve refah devirleri olamaz. Tahıl bir zorunlu maddedir; gümüş ise bir fuzuli nesneden ibarettir.

Onun için, 14. yüzyıl ortası ile 16. yüzyıl ortası arasındaki dönemde, zenginliğin ve bayındırlığın artmasıyla, değerli metal miktarı ne kadar çoğalmış olursa olsun, bu, Büyük Britanya'da veya Avrupa'nın herhangi başka bir yerinde metal değerini düşürmeye vesile olamazdı. Bundan dolayı, eski zamanlarda eşya fiyatlarını derleyenler, ya tahıl ya da başka mallar üzerinde yaptıkları şu veya bu gözlemden, bu dönem içinde, gümüş değerinin düştüğü sonucuna varmakta haklı değilseler şayet; olduğunu sandıkları bir zenginlik ve bayındırlık artışından da bu sonucu çıkarmaya büsbütün hakları yoktur.

İkinci Dönem

Bu ilk dönemde gümüş değerinin gelişimi üzerindeki düşünceleri ne kadar farklı olursa olsun, bilgili kişiler ikinci dönemdeki gelişimi konusunda hemfikirdirler.

Aşağı yukarı 1570'ten 1640'a kadar, yaklaşık 70 yıllık bir dönem boyunca, gümüş değeri ile tahıl değeri arasında bulunan orantıdaki değişiklik, birbirine gayet aykırı bir yol izlemiştir. Gümüşün reel değeri düşmüş, yani gümüş eskisinden daha az emekle değişilebilir olmuş; tahılın ise, nominal fiyatı artmış ve çoğunlukla çeyrek kantarı 2 ons gümüşe, yahut bugünkü paramızla aşağı yukarı 10 Şiline satılacak yerde, çeyrek kantarı 6 ve 8 ons gümüşe, yahut bugünkü paramızla aşağı yukarı 30 ila 40 Şiline satılır olmuştur.

Amerika'daki bereketli madenlerin keşfinin, tahıla oranla gümüşün değerindeki bu düşüşün tek sebebi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim herkes onu bu sebebe yormakta olup, gerek bu olgu, gerekse bunun sebebi üzerinde hiçbir zaman herhangi bir anlaşmazlık olmamıştır. Bu dönemde Avrupa'nın çoğu bölgesi sanayi ve gelişme yolunda ilerlemekte olup, buna bağlı olarak gümüşe olan talebin de artmakta olma-

sı gerekir. Ancak, anlaşıldığı kadarıyla piyasaya arz edilen miktarın artışı talebi o kadar aşmıştır ki, bu metalin değeri bir hayli düşmüştür. Amerika'daki madenlerin keşfinin, 1570'ten sonrasına gelinceye kadar İngiltere'de, eşya fiyatları üzerinde pek göze çarpar bir etkisi olmuş gibi görünmediği belirtilmelidir. Oysa –o tarihte- Potosi madenlerinin keşfinin üstünden bile 20 yıldan fazla bir zaman geçmiş bulunuyordu.

İkisi de dâhil olmak üzere, 1595'ten 1620'ye kadar, Windsor piyasasında en iyi buğdayın 9 kilelik çeyrek kantarının ortalama fiyatı, Eton Koleji hesaplarında görüldüğü üzere, 2 Lira 1 Şilin 6,75 Peni imiş Bu tutardan, kesir bir yana bırakılıp, dokuzda bir, yani 4 Şilin 7,3 Peni çıkarılırsa, 8 kilelik çeyrek kantarın fiyatı, bir Lira, 16 Şilin 12,6 Peni olur. Bu tutardan da, aynı şekilde kesir bir yana bırakılıp, dokuzda bir, yani 4 Şilin 1 Peni, en iyi kalite buğdayla orta kalite buğday arasındaki fark diye çıkarılırsa, orta kalite buğday fiyatının 1 Lira, 12 Şilin, 9 Peni, yahut 6,3 ons gümüş olduğu meydana çıkar.

İkisi de dâhil, 1621'den 1636'ya kadar, en iyi buğdayın aynı ölçeğinin, aynı pazardaki ortalama fiyatının, aynı hesaplardan, 2 Lira 10 Şilin olduğu anlaşılmaktadır. Yukardakinde olduğu gibi, bundan da, benzeri çıkarmalar yapınca, orta buğdayın sekiz kilelik çeyrek kantarının ortalama fiyatının, 1 Lira 19 Şilin 6 Peni, yani aşağı yukarı, 7,6 ons gümüş olduğu ortaya çıkar.

Üçüncü Dönem

Amerika'daki madenlerin keşfinin gümüş değerini düşürmedeki etkisi, 1630 ile 1640 arasında, yani aşağı yukarı 1636'da sona ermiş görünmekte, bu metalin tahıla oranla değerinin bir daha asla o zamankinden daha aşağıya düşmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu değer, bu yüzyıl boyunca biraz yükselmiş gibidir; hatta muhtemelen geçen yüzyıl sona ermeden yükselmeye başlamıştı bile.

Geçen yüzyılın son 64 yılı olan, -iki ucu da dâhil olmak üzere- 1637'den 1700'e kadar, Windsor piyasasındaki en iyi buğdayın 9 kilelik çeyrek kantarının ortalama fiyatı, aynı hesaplardan anlaşıldığına göre, 2 Lira 11 Şilin 0,3 Peni imiş. Bu, 16 yıl öncekinden, 1 Şilin 0,3 Peni pahalıdır. Fakat bu 64 yıl boyunca, mevsimlerdeki gidişin normalde sebep olacağından çok daha büyük bir kıtlık doğurmuş olması gereken iki olay meydana gelmiştir. İşte bunlar, gümüş değerinde başkaca bir düşüş varsaymaksızın, bu çok küçük fiyat artışının sebebini aydınlatmaya haydi haydi yeter.

Bu olaylardan birincisi, iç savaş idi ki, ekip biçmeyi caydırıp ticareti aksatarak, tahıl fiyatını mevsimlik hareketlerin normalde yükselteceği düzeyin çok yukarısına çıkarmış olmalıdır. Bu sonucu krallığın aşağı yukarı bütün piyasalarında, ama özellikle de, ihtiyacı en uzak mesafelerden sağlanması gereken Londra yöresinde doğurmuş olsa gerektir. Nitekim aynı hesaplardan, 1648'de, Windsor piyasasında en iyi buğdayın 9 kilelik çeyrek kantarının fiyatı 4 Lira 5 Şilin; 1649'da ise, 4 Lira olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıdaki (1637'den önceki 16 yılın ortalama fiyatı olan) 2 Lira 10

Şilini, bu iki yıl 3 Lira 5 Şilin geçmektedir. Bu fazlalık geçen yüzyılın son 64 yılına bölününce, o senelerin ufak fiyat artışı sebebini, aşağı yukarı, tek başına aydınlatır. En yüksekleri bunlar olmakla beraber, iç savaşlardan ileri gelen yüksek fiyatlar, hiç de bu kadardan ibaret değildir.

İkinci olay, 1688'de tahıl ihracına prim verilmesidir. Birçoklarınca primin, ekip biçmeyi teşvik ederek, uzun yıllar boyunca daha büyük bir bolluk, dolayısıyla da yurtiçi piyasada normalde olacağından daha büyük bir ucuzluk yaratabileceği düşünülmüştür. Herhangi bir zamanda, primin bu sonucu ne dereceye kadar doğurabildiğini, aşağıda inceleyeceğim. Şimdilik şu kadarına işaret edeyim ki, 1688 ile 1700 arasında, böyle bir sonuç doğuracak vakit olmamıştır. Bu kısa dönem içinde, bunun tek sonucu, her yılın mahsul fazlasının ihracını teşvik etmek suretiyle, bir yılın bolluğunun öteki yılın darlığını karşılamasını önleyip, iç piyasadaki fiyatı yükseltmek olmuş olsa gerektir. Her ikisi dâhil, 1693'ten 1699'a kadar İngiltere'de ağır basan kıtlık, -her ne kadar, esasen mevsimlerin kötü gitmesinden ileri geldiğine şüphe olmasa ve dolayısıyla Avrupa'nın epey bir bölgesini etkilemiş olsa da- söz konusu prim yüzünden de biraz artmış olmalıdır. Nitekim, 1699'da buğday ihracı artık dokuz ay için yasak edilmiştir.

Aynı dönemde ortaya çıkan bir üçüncü olay daha vardır. Ne tahıl kıtlığına, ne de muhtemelen tahıla bedel ödenmesi âdet olmuş gümüş miktarında bir artışa sebep olmakla beraber, herhalde bunun da nominal tutarda bir artış yaratmış olması lâzımdır. Bu olay, kırpılma ve aşınma (tağşiş) yüzünden, gümüş metal para ayarının çok düşmesidir. Bu musibet, II. Charles saltanatı zamanında başlayıp, 1695'e kadar sürekli artarak devam etmiştir. Bay Lowndes'den öğrendiğimize göre, o sırada, yürürlükte bulunan gümüş sikke, ortalama olarak, kanuni değerinden aşağı yukarı %25 eksikti. Ancak, her malın piyasa fiyatını oluşturan nominal tutar, kanuna göre içinde bulunması gerekli gümüş miktarıyla değil, mutlaka, tecrübe ile gerçekten içinde bulunduğu anlaşılan miktarla belirlenir. Onun için, bu nominal tutar, kırpılma ve aşınma yüzünden ayarı çok düşmüş bulunduğunda, metal paranın standart (kanuni) değerine yakın iken olduğundan muhakkak daha yüksektir.

Bu yüzyıl içinde, gümüş sikke hiçbir zaman şimdi olduğu kadar kanuni ağırlığının altında bulunmamıştır. Fakat fena halde tağşiş edilmiş olmasına rağmen, gümüş sikkenin değerini, karşılığında değişildiği altın sikkenin değeri korumuştur. Çünkü son defaki yeni baştan para basımından önce altın sikke de bir hayli yıpranmış olmakla beraber, gümüş kadar tağşiş edilmiş değildi. 1695'te ise, aksine, gümüş sikkenin değerini, altın sikke yukarda tutmamıştır; o zaman bir Gine çoğunlukla tağşiş edilmiş 30 Şilin ile değişiliyordu. Altının, son defaki yeniden basılmasından önce, gümüş külçe fiyatının ons başına 5 Şilin 7 Peniyi geçtiği pek olmamıştır. Bu, darphanedeki fiyattan 5 Peni fazladır. Oysa, 1695'te gümüş külçesinin normal fiyatı ons başına 6 Şilin 5 Peni idi.[9] Bu rakam, darphane fiyatından 15 Peni fazladır. Onun için, altının son defaki yeniden basılmasından önce bile, metal paranın –altın ve gümüş

9. [Smith] Lowndes, Gümüş Metal Para Üzerine Deneme, s. 68.

birlikte- gümüş külçe ile kıyaslandığında, standart değerinden %8'den daha fazla düşük olmaması lâzımdı. 1695'te ise, aksine, bu değerden %25 kadar aşağı olduğu zannediliyordu. Ama, bu yüzyıl başında, yani Kral William zamanındaki büyük ölçüde yeniden para basımından hemen sonra, yürürlükteki gümüş sikkenin çoğunun, standart ağırlığına, şimdikinden daha yakın olmuş olması lâzımdır. Bu yüzyıl sırasında da, iç savaş gibi memlekette ekimi caydıracak veya iç ticareti aksatacak, ucu herkese dokunan hiçbir büyük felâket olmuş değildir. Bu yüzyılın büyük kısmı boyunca yürürlükte olan prim, tahıl fiyatını, çiftçiliğin o sıradaki durumuna göre her zaman normalde olacağına kıyasla biraz yükseltmiş olması gerekirse de; bu yüzyıl içinde, primin, ekip biçmeyi teşvik edip, iç piyasada tahıl miktarını artırmak gibi, çoğu kez kendisine izafe edilen bütün iyi sonuçları yaratmak için tam vakit bulduğundan, bundan böyle açıklayıp inceleyeceğim bir sistemin esaslarına göre, o malın fiyatını bir yandan düşürürken, öte yandan yükseltmekte bir nebze rol oynadığı düşünülebilir. Birçoklarınca, bunun, daha fazlasını yaptığı sanılmaktadır. Nitekim, bu yüzyılın ilk 64 yılında, Windsor piyasasındaki en iyi buğdayın 9 kilelik çeyrek kantarının ortalama fiyatının, Eton Koleji hesaplarına göre, 2 Lira 5 Şilin 6,5 Peni olduğu anlaşılmaktadır. Bu, geçen yüzyılın son 64 yılında olduğundan 10 Şilin 6 Peni, yani %25'den daha büyük oranda daha ucuzdur. Amerika'daki bereketli madenlerin keşfinin tam sonuçlarını verdiği kabul edilebilecek 1636'dan önceki 16 yıl içinde olduğu fiyattan 9 Şilin 6 Peni kadar ucuzdur. Keşfin iyiden iyiye semeresini verdiği kabul edilemeyecek olan, 1620'den önceki 26 yılda olduğu fiyattan 1 Şilin ucuzdur. Bu hesaba göre, bu yüzyılın ilk 64 yılında, orta kalitede buğdayın ortalama fiyatının, 8 kilelik çeyrek kantar başına 32 Şilin kadar olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bundan dolayı, bu yüzyıl boyunca, gümüş değerinin tahıl değeriyle kısmen orantılı olarak yükseldiği anlaşılmaktadır. Belki de, geçen yüzyılın sonuna gelmeden daha önce böyle olmaya başlamıştı.

1687'de Windsor piyasasındaki en iyi buğdayın fiyatı, 1 Lira 5 Şilin 2 Peni idi, 1595'ten beri görülen en düşük fiyat.

Bu gibi işlerdeki bilgisiyle ün salmış bir adam olan Bay Gregory King, 1688'de, mutedil derecede bolca olduğu yıllarda buğdayın ortalama fiyatının, yetiştiren için kile başına 3 Şilin 6 Peniye, yahut, çeyrek kantarı 28 Şiline geldiğini hesaplamıştır. Yetiştirici fiyatını, bazen sözleşme fiyatı da denilen fiyat olarak, yani, bir çiftçinin belirli sayıda yıl müddetince bir tacire belirli bir miktar tahıl teslim etmek üzere sözleştiği fiyat şeklinde anlıyorum. Böyle bir sözleşme, çiftçiyi pazarlama masrafı ve zahmetinden kurtardığı için, sözleşme fiyatı genel olarak 'ortalama piyasa fiyatı' olarak kabul edilen fiyattan daha düşüktür. Bay King, çeyrek kantar başına 28 Şilinin, o zamanın mutedil derecedeki bolluk yıllarında normal sözleşme fiyatı olduğuna hükmetmişti. Son yıllarda mevsimlerin olağanüstü kötü gitmesinden ileri gelen kıtlıktan önce, bu, beni temin ettiklerine göre, bütün normal yıllarda olağan sözleşme fiyatı imiş.

1688'de tahıl ihracına Parlamento kararıyla prim verilmiştir. Kanun yapıcıların o

zaman şimdikinden daha büyük bir kısmını teşkil eden taşralı mülk sahipleri, tahılın parasal bedelinin düşmekte olduğunu sezmişlerdi. Prim; bu fiyatı I. ve II. Charles'ların zamanında çoğu kez satılmış olduğu fiyat düzeyine suni olarak yükseltmek için bir çare idi. Dolayısıyla bu, buğdayın çeyrek kantarı 48 Şiline yükselinceye kadar, yani o yıl Bay King'in mutedil bolluk zamanlarındaki yetiştirici fiyatı diye tahmin ettiği fiyattan 20 Şilin, veya yedide beş pahalı oluncaya kadar sürüp gidecekti. Bu zatın hesapları, dünyayı tutan şöhretinin birazına lâyık ise şayet, çeyrek kantar başına 48 Şilin, prim gibi bir çare olmaksızın, o zamanlar için umulamayacak bir fiyattı, olağanüstü kıtlık yılları hariç. Fakat o zaman Kral William idaresi henüz iyice istikrara kavuşmuş değildi. Tam da o sırada kendilerinden ilk defa konulacak yıllık arazi vergisini desteklemelerini isteyeceği taşralı mülk sahiplerinin bir dediklerini iki etmemek durumundaydı.

Bundan dolayı gümüşün değeri, tahılın değerine oranla, geçen yüzyılın sonundan biraz önce, muhtemelen artmıştı. Her ne kadar, primin kaçınılmaz etkisi, tarımın fiilî durumunda bu artışı normalde olabileceğinden daha az göze çarpar kılmış olmalı denebilirse de, bu yüzyılın büyük kısmı boyunca da artmaya devam etmiş görünmektedir.

Bolluk yıllarında, prim, olağanüstü bir ihracata yol açarak, tahıl fiyatını o yıllarda normalde olabileceği düzeyin muhakkak üstüne çıkarır. Bu uygulamanın açık amacı, tahıl fiyatını en bereketli yıllarda bile yukarda tutmak suretiyle, tarıma destek vermekti.

Esasen ciddi kıtlık yıllarında prim genel olarak kaldırılmıştır. Bununla beraber, o yılların çoğunun fiyatı üzerinde bile, primin biraz etkisi olmuş olmalıdır. Bereketli yıllarda sebep olduğu olağanüstü ihracatla, çoğu kez, bir yılın bolluğunun bir diğer yılın kıtlığını telafi etmesinin önüne geçmiştir.

O halde bolluk yıllarında da kıtlık yıllarında da, prim, tahıl fiyatını tarımın o sıradaki fiilî durumuna göre doğal olarak olabileceği düzeyin üstüne çıkarmaktadır. Bundan dolayı, şayet ortalama fiyat, bu yüzyılın ilk 64 yılında geçen yüzyılın son 64 yılındakinden düşükse, tarımın durumu aynı kalmak şartıyla, bu primin etkisi olmasaydı çok daha da düşük olurdu.

Ama prim olmasa, denebilir, tarımın durumu aynı olmazdı. Bu kurumun ülke tarımı üzerinde ne gibi sonuçlar doğurmuş olabileceğini, özellikle primler konusunu ele aldığım zaman aşağıda açıklamaya çalışacağım. Şimdilik sadece, tahılın değerine oranla gümüşün değerindeki bu yükselişin İngiltere'ye özgü bir durum olmadığını kaydedeceğim. Aynı dönemde, bu artışın Fransa'da da hemen hemen aynı oranda meydana geldiğini Bay Dupre de St. Maur, Bay Messance ve *Tahıl Zabıtası Üzerine Deneme* adlı eserin yazarı gibi doğruluktan şaşmaz, üşenmek bilmez ve çalışkan üç tahıl fiyatı derleyicisi de gözlemlemiştir. Fakat 1764'e kadar Fransa'da hububat ihracı kanunla yasak edilmişti. Bir memlekette bu yasağa rağmen meydana gelen hemen hemen aynı fiyat azalmasının, bir başka memlekette ihracata verilen olağanüstü teşvikten ileri geldiğini sanmak da, biraz güçtür.

Tahılın ortalama parasal fiyatındaki bu değişikliği, tahılın ortalama reel değerindeki bir düşüşün değil de, daha ziyade Avrupa piyasasında gümüşün reel değerinin peyderpey yükselmesinin sonucu saymak belki daha yerinde olur. Daha önce de değinildiği gibi, birbirinden uzak zamanlarda tahıl, gümüşten de, muhtemelen herhangi bir başka maldan da daha doğru bir değer ölçüsüdür. Amerika'nın zengin madenlerinin keşfinden sonra, tahılın parasal fiyatı eski fiyatının üç dört katına yükselince, bu değişikliği herkes tahılın reel değerindeki bir yükselişe değil de, gümüşün reel değerindeki bir düşüşe yormuştur. Onun için, bu yüzyılın ilk 64 yılında, tahılın nominal fiyatı, son yüzyılın büyük kısmındaki fiyatının biraz altına düşmüşse, bu değişikliği de yine, tahılın reel değerindeki bir düşüşe değil, Avrupa piyasasında gümüşün reel değerindeki bir yükselişe hamletmemiz gerekir.

Esasen, şu son on-on iki yıllık dönemde tahılın yüksek fiyatı, gümüşün reel değerinin Avrupa piyasasında hâlâ düşmekte olduğu kuşkusunu uyandırmıştır. Ancak, tahılın bu yüksek fiyatının açıkça mevsimlerin olağanüstü elverişsizliğinden ileri geldiği anlaşılmaktadır. Onun için de, bunun, sürekli değil geçici ve tesadüfi bir olay sayılması gerekir. Avrupa'nın çoğu yerinde mevsimler şu son on-on iki yıl içinde elverişsiz gitmiştir. Polonya'daki kargaşalıklar da o piyasadan mal temin edegelmiş olan bütün memleketlerde kıtlığı oldukça artırmıştır. Kötü mevsimlerin böyle uzun zaman birbirini kovalaması, her zaman rastlanır bir olay olmamakla beraber, görülmedik bir şey de değildir. Eski zamanlardaki tahıl fiyatları tarihini incelemiş olan bir kimse bu tür birçok başka örnek bulmakta güçlük çekmez. Dahası, on yıllık olağanüstü kıtlık, on yıllık olağanüstü bolluktan daha şaşılacak bir şey de değildir. Uç yılların ikisi de dâhil, 1741'den 1750'ye kadar düşük olan tahıl fiyatı, şu son sekiz on yıl içindeki yüksek fiyata mukabele olarak pekâlâ karşı karşıya getirilebilir. Eton Koleji hesaplarına göre, 1741'den 1750'ye kadar, Windsor piyasasında en iyi buğdayın 9 kilelik çeyrek kantarının ortalama fiyatı, sadece bir Lira 13 Şilin 9,5 Peniden ibarettir. Bu ise, bu yüzyılın ilk 64 yılının ortalama fiyatından hemen hemen 6 Şilin 3 Peni düşüktür. Orta kalite buğdayın 8 kilelik çeyrek kantarının ortalama fiyatının bu hesaba göre şu son on yılda sadece bir Lira 6 Şilin 8 Peni olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bununla beraber, 1741 ile 1750 arasında, söz konusu prim, tahıl fiyatının, yurtiçi piyasada doğal olarak düşebileceği düzeye inmesini önlemiş olmalıdır. Gümrük kayıtlarından anlaşıldığına göre, bu on yıl boyunca ihraç edilen her türlü hububat miktarı 8.029.156 çeyrek kantar, bir kileden aşağı değildir. Bunun için ödenen prim 1.514.962 Lira 17 Şilin 4,5 Peniyi bulmaktadır. Yine 1749'da, o zamanın Başbakanı Bay Pelham Avam Kamarası'nda bundan önceki üç yıl içinde tahıl ihracı için prim olarak çok olağanüstü bir tutarın ödenmiş olduğunu söylemişti. Bu gözlemi yapmakta çok haklı idi, hatta ertesi yıl için de bunu demesi büsbütün yerinde olurdu. O bir tek yıl içinde ödenen prim 324.176 Lira 10 Şilin 6 Peniden az değildir.[10] Bu zoraki ihracatın, tahıl fiyatını, iç piyasada haliyle olabileceği düzeyin ne kadar üstüne çıkarmış olduğunu kayda lüzum yoktur.

---

10. [Smith] Bkz. Tahıl Ticareti Üzerine Risaleler, Risale 3d.

Bu bölüme eklenmiş olan hesapların sonunda okuyucu ötekilerinden ayrılan on yılın özel hesabını bulacaktır. Yine orada, genel ortalaması o yüzyılın ilk 64 yılındaki genel ortalamadan pek fazla değilse bile, yine de düşük olan, önceki on yılın özel hesabı da vardır. Bununla beraber, 1740 yılı olağanüstü bir kıtlık yılı idi. Karşılaştırma için 1750'den önceki yirmi yılın karşısına 1770'ten önceki yirmi yıl rahatlıkla konabilir. Arada bir iki pahalı yıl bulunmakla beraber, 1750'den öncekiler -bir veya iki pahalı yılın araya girmesine rağmen- o yüzyılın genel ortalamasının nasıl bir hayli altında ise, sonrakiler de, -bir iki ucuz yılın, meselâ 1759'un, araya girmesine rağmen- o yüzyılın genel ortalamasının bir hayli üstünde idi. 1750'den öncekilerin genel ortalamanın altında kalma oranı, sonrakilerin bunun üstüne çıkma oranı kadar değilse, belki bunu prime atfetmemiz gerekir. Bu değişme, açıkça, daima yavaş ve tedrici olan gümüş değerindeki herhangi bir değişikliğe hamledilemeyecek kadar anidir. Sonucun ani oluşu, birdenbire kendini gösteren bir sebeple, yani mevsimlerin rastgele değişmesiyle açıklanabilir.

Emeğin parasal fiyatı Büyük Britanya'da gerçekten de bu yüzyıl içinde yükselmiştir. Ama bunun, pek öyle Avrupa piyasasında gümüş değerindeki bir düşüşün sonucu değil, ülkedeki muazzam, hemen herkese ulaşan refahtan ileri gelen emek talebindeki artışın sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Pek o kadar refah içinde bir ülke olmayan Fransa'da, emeğin parasal (para ile ödenen) fiyatının geçen yüzyıl ortasından beri, tahılın ortalama parasal fiyatıyla birlikte, gitgide düştüğü görülmüştür. Geçen yüzyılda da, şimdikinde de, orada sıradan emek gündeliği hemen hep istikrarlı, buğday *septier*'inin ortalama fiyatının yirmide biri imiş; ki bu ölçek 4 Winchester kilesinden biraz fazladır. Daha önce de gösterilmiş olduğu gibi, Büyük Britanya'da emeğin reel karşılığı, yani işçiye verilen hayat için gerekli ve yararlı maddelerin gerçek miktarları, bu yüzyıl içinde bir hayli artmıştır. Emeğe ödenen parasal bedeldeki artışın, genel Avrupa piyasasında gümüş değerindeki bir düşüşün değil, Büyük Britanya'nın kendi özel piyasasında, ülkenin gayet olumlu koşullarından ileri gelen, emeğin reel fiyatındaki bir artışın sonucu olduğu anlaşılmaktadır.

Amerika'nın ilk keşfinin ardından, gümüşün bir müddet eski fiyatına, ya da bundan pek de aşağı olmayan bir fiyata satılması mümkündür. Madencilik kârları, bir süre için, çok yüksek ve doğal hadlerinin epey üstünde olacaktır. Ama, o madeni Avrupa'ya ithal edenler, yıllık ithalatın tümünün birden bu fiyata elden çıkarılamayacağını çok geçmeden anlayacaklardır. Gümüş, gitgide daha az mal ile mübadele edilir olacaktır. Fiyatı düştükçe düşecek, doğal fiyatına, -yani madenden pazara getirilebilmesi için doğal oranlarına göre ödenmesi gereken emek ücretlerini, sermaye stoku kârlarını ve toprak rantını ödemeye ucu-ucuna yetecek fiyata- ulaşıncaya kadar düşmek durumundadır. Peru'daki gümüş madenlerinin çoğunda, gayri safi hâsılanın onda birini bulan, İspanya Kralı'nın vergisi, daha evvel işaret edilmiş olduğu gibi, toprak rantının tamamını yutar. Bu vergi, başlangıçta yarı yarıya idi; çok geçmeden üçte bire, sonra beşte bire, nihayet onda bire düşmüş olup, halen bu düzeyde devam etmektedir. Peru gümüş madenlerinin çoğunda, öyle görünüyor ki, müteşebbis sermaye stokunu normal kârlarıyla birlikte yeniden yerine koyduktan sonra, ge-

riye kalan şey bundan ibarettir. Bir zamanlar çok yüksek olan bu kârların, şu anda işin yürütülmesine büsbütün ket vurmayacak dereceye kadar düşmüş olduklarının, herkesçe teslim edildiği anlaşılmaktadır.

İspanya Kralı'nın vergisi, Potosi madenlerinin keşif tarihi olan 1545'ten 41 yıl önce, 1504'te, kayda geçen gümüşün beşte birine indirilmişti.[11] Doksan yıl boyunca, yani 1636'dan önce, bütün Amerika'daki madenlerin en verimlisi olan bu ocaklar, görecekleri işi noksansız yapmaya yetecek vakti buldu; yani bir yandan bu vergiyi İspanya Kralı'na vermeye devam ederken, Avrupa piyasasında da gümüş değerini, düşebileceği kadar düşürdü. Doksan yıl, tekelin söz konusu olmadığı bir malı, doğal fiyatına, yani bir yandan özel bir vergi verirken, aralıksız epey bir müddet satılmaya devam edeceği en düşük fiyata indirmek için yeterli bir zamandır.

Gümüşün Avrupa piyasasındaki fiyatı, belki daha da aşağı düşebilirdi. Bunun üzerindeki vergiyi sadece onda bire değil, 1736'daki gibi, -aynen altındaki vergi gibi- yirmide bire indirmek, ya da şu anda işletilmekte olan Amerika madenlerinin çoğunu işletmekten vazgeçmek gerekebilirdi. Gümüşe olan talebin peyderpey artması, yahut Amerika gümüş madenlerinin ürünlerine yönelik pazarın azar azar genişlemesi, belki de bunun böyle olmasını önlemiş; Avrupa piyasasında gümüş değerini yukarda tutmakla kalmayıp, belki geçen yüzyıl ortalarındakinden bile biraz daha yukarı çıkmasına sebep olmuştur.

Amerika'nın ilk keşfinden beri, oranın gümüş madenlerinin ürünlerine yönelik pazar, gitgide daha fazla büyüyüp genişlemiştir.

Birincisi; Avrupa piyasası gitgide daha fazla genişlemiştir. Amerika'nın keşfinden beri, Avrupa'nın çoğu yeri oldukça gelişmiştir. İngiltere, Hollanda, Fransa, Almanya; hatta İsveç, Danimarka ve Rusya, hepsi de gerek tarımda gerekse sanayide bir hayli ilerlemişlerdir. İtalya geri gitmiş gibi görünmüyor. İtalya'nın yıldızı, Peru'nun fethinden önce sönmüştü. O zamandan beri, İtalya biraz daha toparlanmış gibidir. İspanya ile Portekiz'in gerçekten de geriledikleri sanılmaktadır. Ancak Portekiz Avrupa'nın çok küçük bir bölgesidir; İspanya'nın çöküşü de belki öyle herkesin sandığı kadar değildir. 16. yüzyıl başında İspanya, o zamandan beri çok ilerlemiş olan Fransa ile kıyaslandığında bile, oldukça yoksul bir ülkeydi. "Fransa'da her şey bol iken İspanya'da bir şeycikler bulunmuyor" sözü, her iki ülkeye de sık sık seyahat etmiş olan İmparator V. Charles'ın meşhur sözüdür. Avrupa tarımı ile sanayisinin artmakta olan üretimi, elden ele dolaşabilmek için, mutlaka gümüş para miktarında gitgide bir artışa lüzum göstermiş olsa gerektir. Zengin kimselerin çoğalması da, bunlardaki gümüş tabakların ve öteki gümüş süs eşyası miktarının da benzer şekilde artmasını gerektirmiş olmalıdır.

İkincisi; kendi gümüş madenlerinin ürünü için Amerika'nın bizzat kendisi yeni bir pazardır. Tarımındaki, sanayisindeki ve nüfusundaki gelişmeler, Avrupa'nın en ilerleyen ülkelerinin gelişmesinden çok daha hızlı olduğu için, oradaki talep de çok daha hızla artıyor olmalıdır. İngiliz sömürgeleri, hepten yepyeni bir pazardır; daha

11. [Smith] Solorzano, Cilt II. [Solorzano-Pereira, *De Indiarum Jure* (Madrid, 1977), ii.883.]

önce hiç talebin olmadığı büyük bir kıtada, bir kısmı para, bir kısmı kap kacak için olmak üzere, sürekli artan bir gümüş arzı ile beslenmeye ihtiyaç gösteren bir pazar. İspanyol ve Portekiz sömürgelerinin çoğu da, tamamıyla yeni pazarlardır. Avrupalıların keşfetmesinden önce Yeni Granada, Yucatan, Paraguay ve Brezilya'da, sanatlardan da tarımdan da nasibi olmayan yabani milletler yaşıyordu. Şimdilerde ise bunların hepsine, gerek sanayi ve gerekse tarım epeyce girmiş durumdadır. Büsbütün yeni sayılmamakla beraber, Meksika ile Peru piyasaları bile, daha önce olduklarından kesinlikle çok daha geniştirler. Bu memleketlerin antik zamanlardaki ihtişamlı durumu üzerine yayımlanmış parmak ısırtan masallardan sonra, ilk keşifleri ve fetihleri tarihini şöyle soğukkanlı bir muhakeme ile okuyanlar, buraların ahalisinin sanayi, tarım ve ticarette, şimdiki Ukrayna Tatarlarından çok daha cahil olduklarını açıkça görecektir. Bu iki millet arasında daha medenisi olan Peruluların bile, altın ve gümüşten süs eşyası olarak faydalanmakla beraber, hiç basılmış metal paraları yoktu. Bütün ticaretleri trampa yolu ile yapılıyordu; buna bağlı olarak da aralarında hemen hiçbir işbölümü yoktu. Toprağı işleyenler kendi evlerini, ev eşyalarını, giysilerini, ayakkabılarını ve tarım aletlerini kendileri yapmak zorunda idiler. Söylendiğine göre aralarındaki az sayıdaki zanaatçının karnını hep hükümdar, asiller ve rahipler doyururmuş; muhtemelen de bunlar, onların uşağı veya kölesi idi. Meksika ile Peru'nun bütün eski sanatları, Avrupa'ya, bir tek islenmiş madde sağlamış değildir. Sayıları beş yüz kişiyi geçtiği pek olmadığı, çoğu kez bunun bile yarısına varmayan İspanyol orduları, hemen her yerde yiyecek bulmakta güçlük çekiyorlardı. Hemen her gittikleri yerde, hem de pek kalabalık nüfuslu, toprağı gayet iyi işlenmiş diye anlatılan yerlerde, o orduların karşılaştığı söylenen kıtlık, bu nüfus çokluğu ve gelişmiş tarım hikâyesinin büyük ölçüde hayal mahsulü olduğunu yeterince göstermektedir. İspanyol sömürgeleri birçok bakımdan tarıma, gelişmeye ve nüfusa İngiliz sömürgelerindeki kadar elverişli olmayan bir hükümetin idaresindedirler. Bununla beraber, bütün bu işlerde, Avrupa'daki herhangi bir ülkeden çok daha hızlı ilerliyor gibidirler. Bitek bir toprak ve uygun bir iklimde, bütün yeni sömürgelerde rastlanan bir durum olan muazzam toprak bolluğu ve ucuzluğu, anlaşılan, sivil idaredeki birçok bozuklukları örtecek çapta bir avantajdır. 1713'te Peru'yu ziyaret eden Frezier, Lima'nın, 25 ile 28 bin arasında nüfusu olduğunu belirtmektedir. 1740 ile 1746 arasında aynı memlekette yaşamış olan Ulloa, buranın nüfusunu 50 bini aşıyor göstermiştir. Bu insanların Şili ile Peru'nun belli başlı birçok başka şehirlerinin nüfusu üzerindeki tahminleri arasında da, aşağı yukarı aynı fark vardır. Her ikisinin de gayet bilgili olduklarından şüpheye yer bulunmadığına göre, bu rakamlar, İngiliz sömürgelerindekinden hiç de aşağı olmayan bir artışı gösterir. Öyle ise, Amerika, kendi gümüş madenlerinin ürünü için yeni bir pazardır; orada gümüşe olan talebin, Avrupa'nın en hızlı gelişip büyüyen ülkesindekinden çok daha hızlı artması gerekir.

Üçüncüsü; Doğu Hint ülkeleri de Amerika gümüş madenlerinin mahsulü için bir başka pazar olup, o madenlerin ilk keşfedildiği zamandan beri gün geçtikçe sürekli daha çok gümüş çekmektedir. O zamandan beri, Acapulco gemileriyle Amerika ve Doğu Hint ülkeleri arasında doğrudan doğruya yapılmakta olan ticaret sürekli

artmakta, Avrupa yolu ile yapılan dolaylı alışveriş ise daha büyük oranda artışını sürdürmektedir. 16. yüzyılda Doğu Hint ülkeleriyle doğrudan doğruya ticareti olan tek Avrupa milleti Portekizliler idi. O yüzyılın son yıllarında Hollandalılar bu tekele saldırmaya başladılar; birkaç yıl içinde de onları Hindistan'daki en önemli yerleşim yerlerinden sürüp çıkardılar. Geçen yüzyılın büyük bölümünde bu iki millet Doğu Hint ülkelerinin en önemli ticaretini aralarında paylaştılar. Hollandalıların ticareti Portekizlilerin gerileyen ticaretinden de büyük oranda artıyordu. İngilizler ve Fransızlar, Hindistan ile geçen yüzyılda biraz alışveriş yapıyor idiyseler de, sözkonusu alışveriş bu yüzyıl içinde çok artmıştır. İsveçliler ve Danimarkalıların Doğu Hint ülkeleriyle ticareti ise bu yüzyıl içinde başlamıştır. Bugün Moskovalılar (Ruslar) bile, Sibirya ve Tataristan üzerinden karadan Pekin'e giden bir tür kervan yoluyla, Çin ile sürekli alışveriş yapmaktadırlar. Bütün bu milletlerle Doğu Hint ülkeleri arasındaki alışveriş, -geçen savaşın hemen tamamıyla ortadan kaldırdığı Fransa'nın ticareti bir yana bırakılırsa- az çok sürekli olarak artmaktadır. Avrupa'da, Doğu Hint ülkeleri mallarının artmakta olan tüketimi, anlaşılan bunların hepsinde istihdamın giderek artmasına imkân verecek kadar büyüktür. Meselâ çay, geçen yüzyılın ortasına kadar Avrupa'da pek az kullanılan bir ilâçtı. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin, kendi yurttaşları faydalansın diye her yıl ithal ettiği çayın değeri, şu anda yılda bir buçuk milyonu geçmektedir. Hatta bu bile yetmemektedir; daha epey bir miktar çay, Hollanda limanlarından, İsveç'teki Gottenburg'dan ve de -Fransız Doğu Hint Şirketi'nin işleri yolunda giderken- Fransa kıyılarından sürekli kaçak olarak bu ülkelere sokulmuştur. Çin porselenlerinin, Molucca adaları baharatının, Bengal kumaşlarının ve daha bir sürü başka eşyanın tüketimi hemen hemen aynı oranda artmıştır. Nitekim, Doğu Hint ülkeleri ticaretinde kullanılan bütün Avrupa gemilerinin tonajı, geçen yüzyılda hiçbir zaman bizim İngiliz Doğu Hindistan Şirketi gemilerinin -son zamanlarda azaltılmasından önceki- tonajından, belki, çok fazla değildi.

Fakat Doğu Hint ülkelerinde, hele Çin ile Hindistan'da, Avrupalılar bu ülkelerle ilk alışverişe başladıklarında, kıymetli madenlerin değeri Avrupa'da olduğundan çok daha yüksekti; hâlâ da böyledir. Her biri herhangi bir sıradan tahıl ürününden daha bereketli olmak üzere, genellikle senede iki, bazen üç mahsul alınan pirinç ülkelerinde, yiyecek bolluğunun, eşit genişlikte bir tahıl ülkesinden çok daha fazla olması gerekir. Dolayısıyla da bu ülkeler çok daha kalabalıktır. Ayrıca, bu ülkelerde zenginler, ellerinin altında tüketebileceklerinden çok daha bol yiyecek bulunduğundan, başkalarının emeğinin çok daha fazlasını satın alabilecek araçlara sahiptir. Nitekim, söylentiye göre, Çin'deki veya Hindistan'daki ekabirden bir kodamanın maiyeti, Avrupa'daki kalburüstü zengin vatandaşlarınkinden çok daha kalabalık ve debdebeli imiş. Ellerinin altındaki bu bolluk, kıymetli madenler ile değerli taşlar gibi, zenginler arasında büyük rekabet nesnesi olan, tabiatın çok küçük miktarlarda verdiği bütün o eşsiz ve nadir üretimlere karşılık, daha fazla gıda verebilmelerini mümkün kılmaktadır. Onun için, Hindistan piyasasını besleyen madenler, Avrupa piyasasını besleyenler kadar bereketli olsa bile, bu gibi mallar doğal olarak Hindistan'da Avrupa'dakinden daha çok gıda ile değişilir. Ancak, Hindistan piyasasını de-

ğerli metallerle besleyen madenlerin, Avrupa piyasasını besleyenlerden bir hayli daha az bereketli; değerli taşlar sağlayanların ise, daha bereketli olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı, kıymetli madenler, doğal olarak, Hindistan piyasasında Avrupa'dakinden biraz daha fazla miktarda değerli taşlar ve çok daha fazla gıda ile değişilir. Bütün lüzumsuz maddelerin en önde gideni olan elmasların parasal fiyatı, o memlekette, öteki memleketten biraz düşük; zorunlu maddelerin başında gelen gıdanın fiyatı ise, bir hayli düşük olur. Ancak, emeğin reel fiyatı, yani işçiye verilen hayat için zorunlu maddelerin gerçek miktarı, daha önce de belirtilmiş olduğu üzere, Hindin iki büyük pazarı olan Çin ile Hindistan'da, Avrupa'nın çoğu yerindekinden daha düşüktür. Orada, işçi ücretleri daha az yiyecek satın alacaktır. Hindistan'da gıdanın parasal fiyatı Avrupa'dakinden çok daha düşük olduğundan, orada, emeğin parasal karşılığı, iki sebeple -hem satın alacağı gıdanın azlığından ve hem de gıda fiyatının düşüklüğü nedeniyle- daha düşüktür. Fakat zanaat ve endüstride eşit olan memleketlerde, çoğu mamullerin parasal karşılığı, emeğin parasal karşılığı ile orantılı olur. Zanaat ve sanayi eşyası yapımında, Çin ile Hindistan biraz geride olmakla beraber, Avrupa'nın herhangi bir yerinden çok da geride gibi gözükmezler. Onun için, çoğu sanayi mamullerinin parasal fiyatı, bu büyük imparatorluklarda, doğal olarak Avrupa'nın herhangi bir yerindekinden çok daha düşük olacaktır. Üstelik, Avrupa'nın çoğu yerinde, kara yolu ile ulaştırma masrafı, çoğu mamullerin gerek reel gerekse nominal (itibari) fiyatını çok artırır. Önce malzemeleri, daha sonra tamamlanmış mamulü piyasaya getirmek, daha fazla emeğe, dolayısıyla da daha fazla paraya mal olur. Çin ile Hindistan'da, iç suyollarındaki taşımacılık çeşitli ve her tarafa yayılmış olduğundan, bu emeğin çoğu, dolayısıyla da bu para tasarruf edilir. Böylelikle, bu memleketlerin çoğu sanayi eşyasının hem reel, hem nominal fiyatı daha da düşmüş olur. Bütün bunlar dolayısıyla, kıymetli madenler, Avrupa'dan Hindistan'a götürülmesi her zaman son derece avantajlı olmuş bulunan, hâlâ da öyle olan mallardır. Orada bundan iyi para getiren, yahut Avrupa'da mal olduğu emeğe ve eşyaya oranla, Hindistan'da daha çok emek ve eşya satın alabilecek, veya buna hükmedebilecek bir mal daha yok gibidir. Ayrıca, oraya gümüş götürmek, altın götürmekten daha kârlıdır; Çünkü Çin'de ve Hindistan'ın çoğu piyasalarında, saf gümüşle saf altın arasındaki oran 10'a 1, çok çok 12'ye 1'dir; Avrupa'da ise bu oran 14 veya 15'e 1'dir. Çin'le Hindistan'ın öteki pazarlarının çoğunda, 10 ons, veya çok çok 12 ons gümüş, bir ons altın satın alır. Avrupa'da ise bunun için 14, 15 ons gümüş ister. Bundan dolayı, Hindistan'a giden gemilerin çoğunda taşınan yük içinde gümüş genellikle en değerli maddelerden biri olmuştur. Manilla'ya sefer yapan Acapuico gemilerinde, en değerli eşya gümüştür. Böylece, yeni kıta gümüşünün, eski kıtanın iki ucu arasında yapılan ticaretin belli başlı metalarından olduğu anlaşılmaktadır. Dünyanın bu birbirinden uzak yerleri, büyük ölçüde, bu sayede birbiriyle bağlanmaktadır.

Bu derece geniş bir alana yayılmış bir pazarı donatabilmek için her yıl madenlerden getirilen gümüş miktarı, hem, bütün gelişen memleketlere lâzım olan metal para ile süs eşyasının sürekli artışını karşılamaya yetmeli, hem de bu metalin kullanıldığı bütün memleketlerdeki devamlı gümüş firesini ve tüketimini karşılamalıdır.

Değerli metallerin, para şeklinde aşınmak, süs eşyası şeklinde hem aşınmak ve hem de temizlenmek suretiyle sürekli tüketilmesi gayet göze çarpar niteliktedir. Sadece bu durum bile, kullanım alanı bu kadar geniş olan bu mallardan piyasaya sürülen yıllık arzın pek büyük olmasını gerektirir. Bu metallerin belirli bazı endüstrilerdeki tüketimi, toplamda belki bu tedrici tüketimden fazla olmasa bile, çok daha göze çarpar durumda, hem de çok daha hızlıdır. Yalnız Birmingham sanayiinde, her yıl yaldız ve kaplama işinde kullanılan, dolayısıyla da bir daha bu metaller şeklinde ortaya çıkamayacak hale gelen altın ve gümüş miktarının, elli bin Sterlin Lirasından fazla tuttuğu söylenmektedir. Buna bakarak, dünyanın bütün farklı yerlerinde, Birmingham'dakilerle aynı cinsten sanayideki, veya sırmalarda, işlemelerde, altın gümüş takımlarındaki, kitapların, ev eşyasının vb. şeylerin yaldızlanmasındaki yıllık tüketimin ne kadar büyük olduğunu biraz olsun kavrayabiliriz. Bu metaller, kara ve deniz yolu ile bir yerden bir yere taşınırken de, her yıl epeyce kayboluyor olmalıdır. Bunun yanı sıra, Asya devletlerinin hemen çoğunda yaygın olan yeraltında hazine saklama âdeti, bunun bilgisi saklayanın ölümü ile çoğu kez ortadan kalktığı için, daha hatırı sayılır kayıplara sebep oluyor olmalıdır.

Cadiz ile Lizbon'a (sadece kayda geçen değil, kaçak gireceği düşünülebilecek olanla birlikte) ithal edilen altın ve gümüş miktarı, en doğru hesaplara göre, yılda aşağı yukarı 6 milyon Sterlini bulur.

Bay Meggans'e göre,[12] İspanya'ya yıllık değerli metal ithali, 6 yıllık ortalama olarak, yani 1748'den 1753'e (bu yıllar dâhil) kadar; Portekiz'e ise, 7 yıllık ortalama olarak, yani 1747'den 1753'e kadar, gümüşte 1.101.107 libreyi, altında ise 49.940 libreyi buluyordu. Gümüş, kuyumcu tartısı ile libresi 62 Şilinden olmak üzere, 3.413.431 İngiliz Lirası (Sterlin) 10 Şilin tutmaktadır. Kuyumcu tartısı ile libresi 44,5 Gine'den, altın 2.333.446 İngiliz Lirası 14 Şilini bulmaktadır. İkisi birlikte 5.746.878 İngiliz Lirası 4 Şilin tutar. Bu zat bizi, kayda geçirilerek ithal edilen metalin hesabının tam olduğu konusunda temin ediyor. Kayıtlara göre, altınla gümüşün getirildikleri ayrı ayrı yerleri, bunlardan her birinin ayrı ayrı sağladığı metal miktarını, enine boyuna, inceden inceye anlatıyor. Her metalden, kaçak olarak sokulmuş bulunduğunu sandığı miktar için de pay bırakıyor. Bu akıllı tacirin engin tecrübesi fikrine kayda değer bir ağırlık kazandırıyor.

Avrupalıların İki Hind'de Yerleşmelerinin Felsefi ve Siyasi Tarihi adlı kitabın, belagat sahibi, yer yer de iyi bilgi sahibi yazarına göre, iki ucu da dâhil, 1754'ten 1764'e kadar olan 11 yıllık dönemin ortalaması alınacak olursa, İspanya'ya yapılan, kayda geçmiş yıllık ithalât, 10 reallik 13.984.185,6 kuruş tutmaktadır. Bununla beraber, kaçak girmiş olabileceklerden dolayı, yıllık toplam ithalatın 17 milyon kuruşu bulduğu sanılmaktadır. Bu ise, kuruşu 4 Şilin 6 Peni olmak üzere, 3.825.000 İngiliz Lirası eder. Yazar, kayıtlara göre altınla gümüşün getirtildiği ayrı ayrı yerlerin, her birinin her metalden sağladığı belirli miktarın ayrıntılarını veriyor. Brezilya'dan Lizbon'a her

12. [Smith] *Evrensel Tacir [Universal Merchant]* adlı esere yazılan Sonsöz, sayfa 15 ve 16. Bu Sonsöz, ikinci bir baskısı olmayan kitabın yayımlanmasından üç yıl sonrasına, yani 1756'ya gelinceye kadar basılmamıştı. Bundan dolayı, Sonsöz ancak birkaç nüshada bulunabilmektedir. Bu, kitaptaki birçok yanlışı düzeltmektedir. [Sonsöz (Postscript): Bir metne yazarından sonra yapılan ilave bilgi. (ç. n.)]

yıl ithal edilen altın miktarı üzerinde kanuni ayardaki metalin beşte biri olduğu anlaşılan, Portekiz Kralı'na ödenen vergi tutarına bakarak hüküm verecek olursak, buna 18 milyon Cruzado, yahut, 45 milyon Fransız Lirası değer biçebileceğimizi bildiriyor ki, bu da 2 milyon İngiliz lirası kadar eder. Bununla beraber, kaçak olarak sokulandan dolayı, bu tutara, rahatlıkla sekizde bir, yani 250.000 Sterlin daha ekleyebileceğimizi söylüyor; böylece, toplam rakam 2.250.000'i bulur. Dolayısıyla, bu hesaba göre, değerli metallerin İspanya ile Portekiz'e yıllık ithalinin toplamı 6.075.000 Sterlin kadar tutar. Beni temin ettiklerine göre, el yazısı olmakla beraber, gayet güvenilir belgelere dayanan birçok başka hesap, bu yıllık ithalat toplamını -bazen daha az, bazen daha çok olmak üzere- aşağı yukarı 6 milyon Sterline çıkarmakta mutabıktır.

Değerli metallerin, Cadiz ile Lizbon'a yapılan yıllık ithalatı, gerçekten de, Amerika madenlerinin yıllık üretiminin tümüne eşit değildir. Bunun bir kısmı her yıl Acapulco gemileri ile Manila'ya gönderilir; bir kısmı İspanyol sömürgelerinin öteki Avrupa milletlerinin sömürgeleriyle yapmakta oldukları kaçakçılık ticaretinde kullanılır; birazı ise, şüphesiz memleket içinde kalır. Bu arada, Amerika madenleri hiç de dünyanın biricik altın ve gümüş madenleri değildir. Ama bunlar, dünyadaki ocakların en verimlileridir. Bilinen bütün öteki madenlerin üretiminin bunların yanında önemsiz kaldığı teslim edilmektedir. Bunların üretiminin çok büyük kısmının Cadiz ile Lizbon'a ithal edildiği de kabul edilmektedir. Ancak, yılda elli bin libre olmak üzere, yalnız Birmingham'ın tüketimi, senede 6 milyon oranında olan bu yıllık ithalatın yüz yirmide biri eder. Bundan dolayı, altınla gümüşün yıllık toplam tüketimi, dünyada bu metallerin kullanıldığı bütün memleketlerde, belki aşağı yukarı yıllık üretimin tümüne eşittir. Geri kalanı, bütün zenginleşen memleketlerin artan talebini ucu-ucuna karşılamaya yetenden fazla olmayabilir. Arta kalan miktar, talebi karşılamaya o kadar elvermeyebilir ki, Avrupa piyasasında bu metallerin fiyatını biraz yükseltebilir bile.

Her yıl, madenden piyasaya getirilen pirinç ve demir miktarı, altınla gümüşten, ölçülemeyecek kadar çoktur. Ancak, bu hesapla, bu kaba metallerin talepten fazla artması, ya da giderek daha da ucuzlama ihtimali olabileceğini sanmıyoruz. Değerli metallerin böyle olabileceklerini niye düşünelim? Esasen kaba metaller daha sert olmakla beraber, daha çetin işlerde kullanılır. Pek değerli olmadıkları için, bunların korunmasına da o kadar özenilmez. Bununla beraber, değerli metaller ötekilerden ille de daha dayanıklı değildir. Bunların da birçok çeşitli şekillerde kayboldukları, israf edildikleri veya tüketildikleri olur.

Bütün metallerin fiyatı, her ne kadar yavaş ve tedrici değişmelere maruz kalsa da, yıldan yıla, topraktan çıkan hemen herhangi bir başka hammadde fiyatından daha az değişir. Değerli metallerin fiyatı ise, ani değişikliklere, öteki kaba madenlerden bile daha az uğrar. Metallerin dayanıklılığı, fiyattaki bu olağanüstü istikrarın temelidir. Geçen yıl pazara getirilen tahılın tamamı, veya hemen hepsi, bu yıl sona ermeden çok önce tüketilir. Ama, madenden iki üç yüzyıl önce getirilmiş demirin bir kısmı; ocaktan iki üç bin yıl önce çıkarılmış altının bir parçası, belki hâlâ kullanılmakta

olabilir. Çeşitli yıllarda, dünya tüketimini karşılaması gereken tahıl miktarları aşağı yukarı, hep bu farklı yılların mahsulü oranında olur. Ancak, iki ayrı yılda kullanılabilecek demirin çeşitli miktarları arasındaki oran üzerinde, bu iki yılın demir madenleri üretimindeki arızi bir farkın, çok az etkisi olur. Altın miktarları arasındaki oran ise, altın madenlerinin üretiminde bu türden bir farktan daha da az etkilenir. Onun için, metal madenlerinden çoğunun üretimi, yıldan yıla, ekin tarlalarının çoğunun ürününün yıldan yıla değiştiğinden belki daha fazla değişse de, bu değişmelerin, o çeşit malların fiyatı üzerindeki etkisi, ötekiler üzerindeki etkisi ile aynı olmaz.

Altın ve Gümüşün Göreli Değerleri Arasındaki Orantıda Görülen Değişmeler

Amerika madenlerinin keşfinden önce, saf altının saf gümüşe göre değeri, Avrupa'nın farklı darphanelerinde, 10'a 1 ile 12'ye 1 orantıları arasında düzenleniyordu. Yani bir ons saf altının 10-12 ons saf gümüş ettiği kabul ediliyordu. Geçen yüzyılın ortalarında bu değer 1'e 14 ile 1'e 15 arasında düzenlenmeye başlamıştır. Yani 1 ons saf altın 14 ile 15 ons arasında saf gümüş değerinde sayılmaya başlanmıştır. Altın, nominal (itibari) değeri bakımından, yani ona karşılık verilen gümüş miktarı cinsinden yükselmiştir. Her iki metal de, reel değer bakımından, yani satın alabilecekleri emek miktarı bakımından düşmüş; fakat gümüş altından daha fazla düşmüştür. Amerika'nın gerek altın gerek gümüş madenleri, o zamana kadar bilinen bütün madenleri verimlilik bakımından gölgede bırakmakla beraber, anlaşılan, gümüş madenlerinin verimliliği, altın madenlerine oranla, daha fazla olmuştur.

Her yıl Avrupa'dan Hindistan'a taşınan çok miktarda gümüş, bazı İngiliz yerleşimlerinde bu metalin değerini altına oranla tedricen düşürmüştür. Kalküta darphanesinde bir ons saf altının, Avrupa'daki gibi, 15 ons saf gümüş değerinde olduğu kabul edilmektedir. Bengal piyasasındaki değerine göre, darphanede buna belki çok fazla değer biçilmektedir. Çin'de, altının gümüşe olan oranı, hâlâ 1'e 10 veya 1'e 12 olarak devam etmektedir. Japonya'da, bu oranın bire sekiz olduğu söylenmektedir.

Bay Meggans'ın hesabına göre, Avrupa'ya her yıl ithal edilen altın ve gümüş miktarları arasındaki oran, aşağı yukarı, bire 22 kadardır. Yani, bir ons altına karşılık, yirmi iki ons gümüş ithal edilmektedir. Her yıl Doğu Hint ülkelerine gönderilen çok miktarda gümüş, diye düşünüyor kendisi, bu metallerin Avrupa'da kalan miktarlarını, 1'e 14 veya 15'e, yani bunların değerleri arasındaki orana düşürmektedir. Kendisinin, bunların değerleri arasındaki oranın, miktarları arasındaki oran ile muhakkak aynı olması gerektiğini, dolayısıyla da, söz konusu fazla gümüş ihracı olmasa, bu oranın 1'e 22 olacağını sandığı anlaşılmaktadır.

Ancak, iki malın değeri arasında normal oran, bunların çoğu kez pazarda bulunan miktarları arasındaki oranın ille de aynısı olmaz. On Gine sayılan bir sığırın fiyatı, 3 Şilin 6 Peni sayılan bir kuzunun fiyatının altmış katıdır. Fakat buna bakarak, pazarda çoğu zaman bir sığıra karşı altmış kuzu bulunduğu sonucunu

çıkarmak yersiz olur. Aynı şekilde, 1 ons altın, çoğu kez 14-15 ons gümüş satın aldığı için, piyasada çoğu kez 1 ons altına karşı ille de 14-15 ons gümüş bulunacağı sonucunu çıkarmak da, o derece anlamsızdır.

Çoğu kez pazarda bulunan gümüş miktarının altın miktarına oranı, muhtemeldir ki, belirli bir miktar altının değerinin, o miktar gümüşün değerine olan oranından fazladır. Ucuz bir malın pazara getirilen toplam miktarı, çoğu kez, pahalı bir maldan sadece toplam miktarca değil, değerce de fazladır. Her yıl pazara getirilen ekmeğin toplam miktarı, kasaplık et miktarının tümünden fazla olduğu gibi, değerce de ondan fazladır. Kasaplık etin toplam miktarı, kümes hayvanlarının toplam miktarından; kümes hayvanlarının toplam miktarı, vahşi kuşların toplam miktarından fazladır. Ucuz malın alıcıları, pahalı malın alıcılarından çok fazla olduğundan, ucuz mal çoğu kez, gerek miktar gerekse değer itibariyle fazla satılır. Onun için, pahalı malın toplam miktarının, ucuz malın toplam miktarına oranı, pahalı malın belirli bir miktarının değerinin, ucuz malın bir o kadarının değerine oranından, çoğu kez, fazla olmalıdır. Değerli metalleri birbiriyle kıyasladığımız zaman, gümüş ucuz, altın ise pahalı bir maldır. Bundan dolayı, piyasada her zaman altından miktarca da değerce de daha fazla gümüş bulunmasını ummamız doğaldır. Kendisinde bu metallerin her ikisinden de biraz bulunan bir kimse, eşyasının gümüşten ve altından olanlarını karşılaştırsın. Birincinin, muhtemelen gerek miktar gerek değerce ikinciyi epeyce aştığını görecektir. Dahası, hiç altın eşyası olmayan birçok kimsede epeyce gümüş takımı vardır. Olanlarda da, altın genellikle saat mahfazalarına, enfiye kutularına, buna benzer birtakım incik boncuğa münhasır kalır. Bunların tüm değerinin fazla bir şey tuttuğu pek olmaz. Gerçi, İngiliz sikkesinde altının değeri ağır basmakta ise de, her memlekette durum böyle değildir. Bazı memleketlerin metal parasında iki metalin değeri aşağı yukarı birbirine denktir; İngiltere ile birleşmeden önce İskoçya sikkesinde, darphane hesaplarında görüldüğü kadarıyla, altın, biraz ağır basmakla beraber, gümüşü gölgede bırakmıyordu.[13] Birçok memleketin sikkesinde, gümüş baskın çıkmaktadır. Fransa'da en büyük meblâğlar, çoğu kez bu metalle ödenir. Orada, cebinizde taşınması gerekli olandan daha fazla altın almak güçtür. Böyle olsa da, gümüş takımların değerce bütün ülkelerde altın takımlara üstünlüğü, altın sikkenin gümüşe yalnız bazı ülkelerde üstün oluşunu fazlasıyla telâfi eder.

Bir anlamda, gümüş daima altından çok ucuz olup, belki de hep böyle olmaya devam edecektir. Ama, bir bakıma da, İspanyol piyasasının şimdiki durumunda, altının gümüşten belki biraz daha ucuz olduğu söylenebilir. Bir mala, sadece her zamanki fiyatının mutlak yüksekliğine veya düşüklüğüne göre değil, uzunca bir süre pazara getirilebildiği en düşük fiyatın az veya çok üstünde oluşuna göre de, pahalı veya ucuz denilebilir. Bu en düşük fiyat, malın oraya getirilmesi için kullanılması gereken sermayeyi mutedil bir kârla yeniden yerine koymaya ancak yetecek olan fiyattır. Bu, toprak sahibine hiçbir şey veremeyen, kendisini meydana getiren unsurlardan herhangi birinin toprak rantı olmadığı, sırf ücretlere ve kâra dönüşen bir fiyattır.

13. [Smith] Ruddiman'ın, Anderson'un *Diplomata & Scotiae* [James Anderson, *Selectus Diplomatum et numismatum Scotiae thesaurus*, ed. T. Rudiman (Edinburgh, 1739)] adlı eserindeki Önsöz'üne bakınız.

İspanya piyasasının şimdiki durumunda altın, söz konusu en düşük fiyata, gümüşten elbette biraz daha yakındır. İspanya Kralı'nın altın üzerindeki vergisi, kanuni ayardaki metalin sadece yirmide biri, yani %5'i; gümüş üzerindeki vergisi ise, metal değerinin onda biri, yani %10'udur. Daha evvel görüldüğü gibi, İspanyol Amerika'sındaki çoğu altın ve gümüş madenlerinin rantı bu vergilerden ibarettir. Altın üzerindeki vergi, gümüş üzerindeki kadar da düzgün ödenmemektedir. Dahası, altın madeni işletenlerin pek o kadar servete kavuştukları olmadığı için, kârlarının da genellikle gümüş madeni işletenlerin kârlarından daha mutedil olması gerekir. İspanyol altınının fiyatı, dolayısıyla, daha az rant ve daha az kâr sağladığı için, İspanyol piyasasında, pazara iletilebildiği en düşük fiyata, İspanyol gümüşünün fiyatından biraz daha yakın olmalıdır. Bütün masraflar hesaba katılınca, o metalin tüm miktarının İspanyol piyasasında ötekinin tümü kadar elverişli koşullarda satılamayacağı anlaşılır. Esasen, Portekiz Kralı'nın Brezilya altını üzerindeki vergisi, İspanya Kralı'nın Meksika ve Peru gümüşü üzerindeki eski vergisinin aynısı olup, standart ayardaki metalin beşte biridir. Onun için, Amerikan altınının tümünün, Avrupa genel piyasasına iletilebileceği en düşük fiyata, Amerikan gümüşünün tümünün daha yakın olarak ulaşıp ulaşmadığı belli olmayabilir.

Elmaslarla öteki değerli taşların fiyatı, pazara getirilebilecekleri en düşük fiyata, belki altın fiyatından bile daha yakın olabilir.

Gümüş vergisi gibi, hem en uygun vergi matrahlarından biri, yani sırf şatafattan ibaret bir fuzuli madde üzerine konulmuş, hem de çok önemli bir gelir getiren bir verginin bir kısmından, ödenmesi mümkün olduğu müddetçe, vazgeçilmesi pek muhtemel değildir. Ama, 1736'da, beşte birden onda bire indirilmesini gerektiren aynı ödeme imkânsızlığı, bu verginin zamanla daha da düşürülmesini gerekli kılabilir. Nitekim, bu durum, altın üzerindeki verginin yirmide bire indirilmesini gerektirmiştir. Bütün öteki madenler gibi İspanyol Amerika'sındaki gümüş madenlerinin de, daha derin yerlerde çalışılması gerektiğinden, suyun boşaltılıp bu derinliklere taze hava sağlanması için yapılan masrafın fazlalaşması dolayısıyla, işletilmelerinin gitgide pahalandığını, bu madenlerin durumunu incelemiş bulunan herkes teslim etmiştir.

Gümüş kıtlığının artması demek olan bu sebeplerin (çünkü, belirli bir miktarının devşirilmesi güçleşip pahalanırsa, bir malın kıtlaştığı söylenebilir), zamanla, aşağıdaki üç olaydan birini veya ötekini doğurması lâzımdır. Masraf artışı, ya (birincisi) metal fiyatında o oranda bir artışla, toptan karşılanmalı; veya (ikincisi) gümüş üzerindeki verginin o oranda azalmasıyla, toptan telâfi edilmeli; yahut da (üçüncüsü), bu çarelerin biraz biri, biraz öteki ile telafi edilmelidir. Bu üçüncü yol gayet mümkündür. Altın üzerindeki verginin çok azaltılmasına rağmen, gümüşe oranla altın fiyatı nasıl yükseldi ise, gümüş üzerindeki vergide eşit bir azalmaya rağmen, gümüş fiyatı da emeğe ve mallara oranla yükselebilir.

Bununla beraber, birbiri ardına yapılan bu gibi vergi indirimleri, Avrupa piyasasında gümüş değerinin yükselmesini, büsbütün önlemese bile, elbette, az çok ge-

ciktirmiş olmalıdır. Bu gibi indirimler sonucu olarak, evvelce eski verginin altından kalkılamadığı için işletilemeyen birçok madenler, artık işletilebilir. Her yıl piyasaya getirilen gümüş miktarı da daima biraz daha fazla, dolayısıyla da, belirli bir miktar gümüşün değeri, aksi halde olabileceğinden biraz daha düşük olmalıdır. 1736'daki vergi indiriminden dolayı, Avrupa piyasasında gümüşün değeri bugün, o indirimden önce olduğundan daha düşük değilse bile, İspanya Kraliyeti eski vergiyi almaya devam ettiği takdirde olabilecek olandan, muhtemelen en az %10 düşüktür.

Yukarıda ileri sürülen olgular ile argümanlar, bu vergi indirimine rağmen gümüş değerinin bu yüzyıl içinde Avrupa piyasasında biraz yükselmiş olduğuna beni inanmaya, yahut daha doğrusu, böyle olduğu şüphe ve zannına götürüyor; zira bu konu üzerinde benim şekil verebileceğim en iyi düşünce, belki hiç de inanç denmeyi hak etmemektedir. Esasen, yükselme olduğunu farz etsek bile, bu, şimdiye kadar o kadar devede kulak mesabesinde olmuştur ki, bütün söylenenlerden sonra, hem bu olayın gerçekte vuku bulup bulmadığı hem de aksinin olup olmayacağı veya Avrupa piyasasında gümüş değerinin hâlâ düşmeye devam edip etmeyeceği, belki birçok kimseye şüpheli gelebilir.

Bununla beraber şurası kaydedilmelidir ki, yıllık altın ve gümüş ihracı ne miktar kabul edilirse edilsin, bu metallerin yıllık tüketiminin söz konusu yıllık ihracat kadar olacağı bir dönemin olması lâzımdır. Bunların toplam miktarı arttıkça tüketimlerinin de artması, hatta daha büyük oranda artması gerekir. Toplam miktarları arttıkça değerleri azalır. Daha çok kullanılır, eskisi kadar el üstünde tutulmaz olurlar; bundan dolayı da tüketimleri toplam miktarlarından daha büyük oranda artar. Onun için, ithalat sürekli artmadığı müddetçe -ki şimdilerde artmadığı sanılmaktadır-, belirli bir süre sonra, bu metallerin yıllık tüketiminin, böylece, yıllık ithalatına eşitlenmesi gerekir.

Yıllık tüketim yıllık ithalata eşit olunca, yıllık ithalat tedricen azalırsa şayet, yıllık tüketim bir süre için yıllık ithalatı geçebilir. Bu metallerin toplam miktarı, gitgide, yavaş yavaş azalabilir; bunların değeri ise ucun ucun, yavaş yavaş yükselebilir. Sonunda, yıllık ithalat yeniden yerinde sayar hale gelince, yıllık tüketim de aşama aşama, hafif hafif kendisini bu yıllık ithalatın idame ettirebileceği miktara uydurur.

Gümüşün Değerinin Hâlâ Düşmekte Olduğu Şüphesinin Dayanakları

Avrupa'da zenginliğin artışı ve zenginliğin artmasıyla değerli metallerin miktarının doğal olarak artacağı, miktarları arttıkça da değerlerinin düşeceği şeklindeki popüler fikir, belki birçok kimseyi, bunların değerinin Avrupa piyasasında hâlâ düşmeye devam ettiğini sanmaya sürükleyebilir. Topraktan çıkan hammaddeden çoğunun hâlâ tedricen artmakta olan fiyatı da, o kimselerin bu düşüncesini büsbütün destekleyebilir.

Bir memlekette, servetin artmasından ileri gelen değerli metal miktarındaki artışın, bunların değerini düşürmeye sebep olmadığını daha önce göstermeye çalışmış-

tım. Altın ile gümüş de, öteki her türlü lüks mallar ve antika eşya ne sebeple gidiyorsa aynı sebeple, doğal olarak, zengin bir memlekete yönelir; yoksul memleketlerdekinden daha ucuz oldukları için değil, pahalı oldukları için, yahut bunlara orada daha iyi fiyat verildiği için. Bunları çeken, fiyatın yüksek oluşudur. Bu üstünlük ortadan kalkar kalkmaz, ister istemez oraya artık gitmez olurlar.

Tahılı ve sırf insan emeği ile yetiştirilen başkaca bitkileri bir yana bırakırsanız, bütün öteki türden işlenmemiş mahsullerin, ağıl hayvanlarının, kümes hayvanlarının, her türlü av hayvanlarının, topraktaki faydalı fosillerle madenler vb. şeylerin, toplum zenginlik ve gelişme yolunda ilerledikçe, doğal olarak pahalandığını hâlihazırda göstermeye çalışmıştım. Onun için, her ne kadar bu gibi mallar eskisinden daha çok gümüşle değişilmeye başlansa bile, bundan, gümüşün gerçekten ucuzladığı veya eskisinden daha az emek satın alacağı sonucu çıkmaz; aksine bu gibi mallar, gerçekten pahalanmış, yahut eskisinden daha çok emek satın alacak demektir. Bayındırlığın ilerlemesiyle bunların yalnız itibari (nominal) fiyatı değil, gerçek (reel) fiyatı da yükselir. Nominal fiyatlarının yükselişi, gümüş değerindeki bir düşüşün değil, bunların reel fiyatındaki yükselişin sonucudur.

Bayındırlığın Gelişmesinin Üç Tür İşlenmemiş Ürünün Reel Fiyatı Üzerindeki Farklı Etkileri

İşlenmemiş ürünün söz konusu farklı türleri üç sınıfa ayrılabilir. Birincisine, üretiminde insan emeğinin hemen hemen hiçbir rolü olmayan şeyler girer. İkincisinde, emeğin talep oranında üretimini artırabileceği şeyler vardır. Üçüncü grupta ise, çalışmanın etkisinin ya sınırlı ya da belirsiz olduğu şeyler bulunur. Zenginliğin ve bayındırlığın gelişmesiyle, birinci gruptakilerin gerçek fiyatı görülmedik derecede, alabildiğine yükselebilir; ki bu konuda kesin bir sınır yok gibi görünmemektedir. İkinci grubun fiyatı, epey yükselebilmekle beraber, bunun, uzunca bir süre ötesine pek geçemeyeceği belli bir sınır vardır. Üçüncü grupta fiyatın doğal eğilimi gelişme ilerledikçe yükselme yönünde olmakla beraber, aynı gelişme düzeyinde bu fiyatın bazen düştüğü bile olur; bazen aynı şekilde devam ettiği; bazı zamanlar ise, çeşitli arızaların bu tür işlenmemiş mahsulü üretmekte insan emeği gayretlerini az veya çok başarılı kılmasına göre, az çok yükseldiği olur.

Birinci Tür

Bayındırlığın gelişmesiyle fiyatı yükselen birinci tür işlenmemiş ürün, çoğalmasına insan emeğinin gücünün elvermediği türdür. Bu tür ürünler, doğanın sadece belirli miktarlarda yetiştirdiği, kolayca bozulur nitelikte ürünler oldukları için, birçok farklı mevsimin hâsılasını biriktirmenin imkânsız olduğu ürünlerdir. Bulunmaz, eşsiz kuş ve balıkların çoğu; birçok av hayvanı türü; yabanıl kuşların hemen hepsi; hele hele bütün göçmen kuşlar ve bunun gibi daha nice şeyler bunlardandır. Zenginlik

ve ona eşlik eden şatafat artınca, bunlara karşı olan talebin artması muhtemeldir. İnsan ne kadar çalışıp gayret etse bile, piyasaya arz edilen miktarı, bu talep artışından önceki miktardan pek yukarıya çıkaramaz. Onun için, bu gibi malların miktarı aynı -veya aşağı yukarı aynı- kalırken, onları satın almak için olan rekabet sürekli artınca, fiyatları çok aşırı şekilde yükselebilir; bunun kesin bir sınırı varmışa da benzemez. Çulluk kuşu, tanesi yirmi Gine'ye satılacak kadar rağbet görse bile; insan istediği kadar çalışıp çabalasın, pazara getirilen çulluk sayısını artırıp şimdikinin pek üstüne çıkaramaz. En azametli zamanlarında Romalıların, görülmedik kuşlarla balıklara fazla para vermelerinin sebebi böyle izah edilebilir. Bu fiyatlar, gümüşün o zamanlardaki düşük değerinden değil, insan emeğinin dilediği gibi üretemediği bu gibi bulunmaz, garip nesnelerin yüksek değerinden ileri geliyordu. Gümüşün reel değeri Roma'da cumhuriyetin çökmesinden önce ve sonra, bir dönem, şu anda Avrupa'nın çoğu yerinde olduğundan daha yüksekti. Aşağı yukarı 6 İngiliz Penisi eden üç sestertus, cumhuriyetin Sicilya'daki aşar buğdayının bir batmanına verdiği bedeldi. Bununla beraber, buğdaylarını bu fiyat üzerinden teslim yükümlülüğü, Sicilyalı çiftçilere yüklenmiş bir vergi sayıldığından, bu fiyat muhtemelen ortalama pazar fiyatının altında idi. Bundan dolayı, Romalılar, aşar tutarından fazla buğday ısmarlamak durumunda kalınca, kapitülâsyon dolayısıyla fazlası için, batman başına dört Sestertus veya sekiz İngiliz Penisi vermek zorunda idiler. Belki o zaman mutedil ve makul, yani normal veya ortalama sözleşme fiyatı sayılan bu rakam aşağı yukarı, çeyrek kantar başına yirmi bir Şilin eder. Son kıtlık yıllarından önce, çeyrek kantar başına yirmi sekiz Şilin, İngiliz buğdayının normal sözleşme fiyatı olup, bu buğday, nitelik bakımından Sicilya'nınkinden aşağıdır; genel olarak da, Avrupa piyasasında, daha aşağı fiyata satılır. Onun için, bu eski zamanlarda gümüş değeri şimdiki değerine göre, ters yönde üçe dört olmuş olmalıdır. Yani o zaman 3 ons gümüş, şimdi 4 onsun satın aldığı kadar emek ve mal satın alırdı. Bundan dolayı, Seius'un,[14] İmparatoriçe Agrippina'ya armağan olarak, şimdiki paramızla aşağı yukarı 50 Lira eden, 6 bin Sestertus'a, bir beyaz bülbül satın aldığını; Asinius Celer'in[15] de, bugünkü paramızla, 66 Lira 13 Şilin 4 Peni eden, 8 bin Sestertus'a bir kırmızı tekir balığı aldığını, Pliny'de okuyunca, bu fiyatların ateş pahası oluşuna ağzımız ne kadar açık kalırsa kalsın, yine de bunlar bize, gerçekte olduğundan üçte bir azmış gibi gözükür. Gerçek pahaları, yani, onlara karşılık elden çıkarılan emek ve geçim maddesi miktarı, itibari fiyatlarının şimdiki zamanda bize ifade ettiğinden üçte bir fazla idi. Seius, bülbül için şimdiki zamanda, 66 Lira 13 Şilin 4 Peninin satın alabileceği kadar emeğe ve geçim maddesine hükmedebilme hakkını verdi. Asinius Celer ise, kırmızı tekir balığı içki 88 Lira 17 Şilin 9,3 Peninin satın alabileceği kadar emek ve geçim maddesi üzerinde dilediğini yapabilme imkânını devretti. Bu yüksek fiyatların aşırılığı, gümüş bolluğundan değil, Romalıların elleri altındaki, ihtiyaçları için gerekli olandan fazla emek ve geçim maddesinin bolluğundan ileri geliyordu. Ellerinde bulunan gümüş miktarı, aynı miktar emeğe ve geçim maddesine hükmetmenin, şimdiki zamanlarda kendilerine sağlayacağı gümüşten bir hayli azdı.

14. [Smith] Lib.x.c.29.
15. [Smith] Lib.ix.c.17.

İkinci Tür

Gelişmenin ilerlemesiyle fiyatı yükselen ikinci tür işlenmemiş mahsul, insan emeğinin talep oranında üretebilecek olduğu ürünlerdir. Bu, toprağı ekilip biçilmemiş memleketlerde tabiat çok bol yetiştirdiği için değeri az olan veya hiç olmayan, bu yüzden de, ziraat ilerledikçe yerini daha kârlı başka mahsullere bırakmak zorunda bulunan, faydalı bitkiler ile hayvanlardan ibarettir. Öte yandan, bayındırlığın gelişmesiyle, uzun bir süre içinde, miktarları sürekli azalırken, bunlara olan talep sürekli artmaktadır. Onun için, bunların gerçek değeri, yani satın alacakları veya üzerinde hükmedecekleri gerçek emek miktarı, tedricen yükselir. Sonunda, bu değer o kadar fırlar ki, bunları, insan emeğinin en bitek, en iyi işlenmiş toprak üzerinde yetiştirebileceği herhangi bir başka mahsul kadar kârlı hale getirir. Değerleri bu kadar fırladı mı, artık pek yükselemez. Yükselecek olursa bunların miktarını artırmak için, çok geçmeden, daha fazla toprak ve emek kullanılır.

Meselâ, hayvan fiyatı, bunlara yem yetiştirmek üzere toprağı ekip biçmenin insanlara gıda yetiştirmek üzere toprağı işlemek kadar kârlı olduğu bir hadde yükseldi mi, daha yukarı çıkamaz. Çıkarsa, çok geçmeden, daha fazla ekin toprağı, çayır haline getirilir. Ekip biçmenin genişlemesi, sahipsiz çayır miktarını azaltarak, memleketin -emek veya toprağı işlemek olmaksızın- doğal şekilde yetiştirdiği kasaplık et miktarını azaltır. Onunla mübadele için, elinde tahılı, yahut aynı şey demek olan, tahıl bedeli bulunan kimselerin sayısını artırarak, talebi azaltmış olur. Onun için, kasaplık et fiyatının, dolayısıyla da hayvan fiyatının, en bitek, en iyi işlenmiş toprakları bu hayvanlara yem yetiştirmek üzere kullanmak, tahıl yetiştirmekte kullanmak derecesinde kârlı oluncaya kadar, tedricen yükselmelidir. Ama, bayındırlığın ilerleyişinde, ekip biçmenin, hayvan fiyatını bu derece yükseltecek kadar genişlemesi, hep geç kalsa gerektir. Bu yüksekliğe erişinceye kadar, memlekette bir ilerleme varsa şayet, hayvan fiyatının sürekli yükselmesi lâzımdır. Avrupa'da, hayvan fiyatının henüz bu yüksekliği bulmadığı bazı yerler belki vardır; İskoçya'nın İngiltere ile birleşmesine kadar, hayvan fiyatı İskoçya'nın hiçbir yerinde bu düzeye ulaşmış değildi. İskoçya hayvanları, hep İskoç piyasası çerçevesinde kalsa, başka işlerde kullanılabilecek toprağa oranla hayvan beslemeye yarayacak toprağın çok olduğu bir memlekette, hayvan fiyatının, bunların beslenmesi için toprak işlemeyi kârlı kılacak kadar yükselebilmesi, belki imkânsız gibidir. Evvelce görüldüğü üzere, İngiltere'de hayvan fiyatının, Londra civarında, geçen yüzyıl başında bu düzeye ulaşmış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, uzakça kontlukların çoğunda fiyatın bu düzeye varması belki çok sonra olmuştur. Bunlardan bazılarında ise, muhtemelen henüz o noktaya ulaşmamıştır bile. Bununla beraber, işlenmemiş ürünün bu ikinci türünü vücuda getiren çeşitli maddeler içinde, hayvan, bayındırlığın gelişmesiyle fiyatı bu yüksekliğe belki ilk erişendir.

Esasen, hayvan fiyatı bu yüksekliği buluncaya kadar, en iyi şekilde ekilip biçilmeye elverişli toprakların bile çoğunun baştan aşağı işlenebilmesinin pek mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Şehirden suni gübre getirilmesine imkân olmayacak ka-

dar uzakta bulunan bütün çiftliklerde, yani büyük memleketlerdeki çiftliklerin pek çoğunda, iyi işlenmiş toprak miktarı çiftliğin kendi çıkardığı gübre miktarıyla orantılı olsa gerektir. Bu ise, yine, orada beslenen hayvan mevcudu ile orantılı olmalıdır. Toprak, ya üstünde hayvan yayıp otlatmakla, ya hayvanlar ahırda beslenip, fışkıları oradan araziye taşınmakla gübrelenir. Ancak, hayvan fiyatı, işlenmiş arazinin hem toprak rantını, hem kârını ödemeye yetmezse, orada hayvan otlatmak çiftçinin işine gelmez; hayvanları ahırda beslemeye ise, hiç güç yetiremez. Ahırda hayvan, olsa olsa işlenmiş, ekilip biçilen toprağın mahsulü ile beslenebilir. Çünkü, boş, işlenmemiş arazideki az ve dağınık mahsulü devşirmek çok emek ister; çok pahalıya mal olur. Onun için, hayvan fiyatı, tımar görmüş, ekilip biçilmiş toprakta yetişen ürünün pahasını ödemeye, orada otlamaya bırakılırken yetmezse, üstelik bir hayli emekle devşirilip ahıra, ayaklarına kadar getirilmesi gerektiğinde, bu fiyat o ürünün bedelini tam olarak ödemeye yetmez. Bundan dolayı, bu hallerde ancak çift sürmek için gerekecek kadar hayvan, ahırda kazançlı bir şekilde beslenebilir. Ama, bu hayvanların, sürebilecekleri toprakların hepsini devamlı olarak iyi durumda tutabilecek kadar, gübre vermeye güçleri yetmez. Bunların gübresi, çiftliğin tümüne yetmeyeceğinden, doğal olarak, en avantajlı ve en elverişli şekilde kullanılabilecek olan, yani, en bitek, ya da belki çiftlik avlusunun civarındaki topraklar için, ayrılacaktır. Bu sayede, buraları sürekli iyi durumda, ekip biçmeye elverişli halde tutulmuş olacaktır. Geri kalanı, yani çoğu kısmı ise tek tük, başıboş, sıska hayvanı zor yaşatan kötü bir çayırdan başka hemen hiçbir şey yetiştirmez durumda, bomboş duracaktır. Çiftliğin hayvan mevcudu da, böylece adamakıllı ekilip biçilmesi için gerekene oranla çok eksik, ama çoğu defa çiftliğin fiilen ürettiği mahsule oranla çok fazla olacaktır. Ne var ki, bu bakımsız toprağın bir parçası, üzerinde altı yedi yıl böyle zavallı şekilde hayvan otlatıldıktan sonra, sürülebilir. O zaman buradan, belki bir iki bereketsiz yulaf mahsulü, veya seyrek taneli başka bir tahıl alındığı olabilir. Daha sonra, bu toprak büsbütün kuvvetten düştüğünden dolayı, yeniden dinlendirilip eskisi gibi otlak yapılması; aynı tarzda, kuvvetten düşünce sıra ile yeniden dinlendirilmek üzere bir başka kısmın sürülmesi gerekir. Nitekim, İngiltere ile birleşmeden önce, İskoçya'nın bütün ovalarındaki genel işletme sistemi bu idi. Sürekli güzelce gübrelenip, iyi durumda tutulan arazinin çiftliğin tümünün üçte veya dörtte birini geçtiği, hatta bazen beşte-altıda birini bile bulduğu pek olmuyordu. Geri tarafı hiç gübre yüzü görmüyordu, ama bu topraklardan bir kısmı, sırası gelince, yine ekilip biçilerek takatten düşüyordu. Bu işletme yöntemi altında, İskoçya toprağının iyi tımar görmeye elverişli olanının bile, yetiştirmeye gücü yeteceği miktara kıyasla çok az şey yetiştirebildiği gayet açıktır. Ne kadar dezavantajlı gözükse de, İngiltere ile birleşmeden önce, düşük hayvan fiyatının, bu sistemi hemen hemen kaçınılmaz hale getirdiği anlaşılmaktadır. Hayvan fiyatlarındaki büyük bir yükselişe rağmen, şayet bu sistem ülkenin kayda değer bir kısmında hâlâ hüküm sürmeye devam ediyorsa, bu, birçok yerde şüphesiz cehaletten, göreneğe bağlı kalmaktan; ama çoğunda da, işlerin doğal gidişinin, daha iyi bir sistemin doğrudan doğruya veya hızlı bir şekilde kurulmasının önüne koyduğu aşılmaz engellerden ileri gelmektedir: Birincisi, bu, kiracıların yoksulluğundan; toprakları

daha eksiksiz olarak ekip biçmeye yetecek bir hayvan mevcudu elde etmeye henüz zaman bulamamış olmasındandır; daha büyük bir hayvan mevcudunu beslemeyi onlar için avantajlı kılacak aynı fiyat yükselişi, o hayvanları edinmelerini güçleştirmektedir. İkinci engel ise, bu mevcudu elde etmeye güçleri yetse bile, topraklarını, bu fazla hayvanı besleyebilecek duruma sokmaya henüz zaman bulamamış olmalarıdır. Hayvan stokunun artmasıyla toprağın iyileştirilmesi, el ele beraberce gitmesi gereken, hemen hiçbir yerde birinin ötekini geçme imkânı olmayan iki olaydır. Biraz hayvan mevcudu artışı olmaksızın toprağın ıslah edilmesi hemen hiç mümkün olmaz; fakat kayda değer bir hayvan mevcudu ancak kayda değer bir toprak ıslahı sonucunda olabilir; zira toprak o hayvan varlığını besleyemez. Daha iyi bir yöntemin kurulmasına engel olan doğal engeller, ancak, uzun zaman tutumlu davranıp çok çalışmakla ortadan kaldırılabilir. Tedricen örselenip yıpranmakta olan eski sistemin, ülkenin her tarafında birden tamamen kaldırılabilmesi için, belki yarım yüzyıl veya bir yüzyıl daha geçmesi lâzımdır. Yine de İskoçya'nın İngiltere ile birleşmesinden elde ettiği bütün ticari kazançlar içinde belki de en büyüğü, hayvan fiyatındaki bu yükseliştir. Bu, yalnız dağlık yerlerdeki bütün mülklerin değerini yükseltmekle kalmamış, düzlüklerin işlenmesinde de belki en önemli etken olmuştur.

Bütün yeni sömürgelerde, yıllarca hayvan beslemekten başka bir amaçla kullanılamayacak olan muazzam büyüklükteki boş toprak, çok geçmeden hayvanların sayısını büyük oranda çoğaltır; her şeyde muazzam ucuzluk da muazzam bolluğun kaçınılmaz sonucudur. Amerika'daki Avrupa sömürgelerinde ne kadar hayvan varsa, bunlar başlangıçta Avrupa'dan getirilmiş olmakla beraber, çok geçmeden orada öylesine çok üreyip kıymetten düşmüşlerdir ki, kimse sahip çıkmaya değer görmediğinden, atları bile ormanlara başıboş salıvermişlerdir. Hayvanları işlenmiş toprağın mahsulü ile beslemek kazançlı oluncaya kadar, bu sömürgelerin ilk tesisinin üzerinden uzun bir zaman geçmiş olmalıdır. Onun için, aynı sebeplerden, yani gübre yokluğu ve tımar için kullanılan hayvan stoku ile bunların işleyeceği toprak arasındaki orantısızlık yüzünden, oralara, İskoçya'nın hâlâ birçok yerinde olana benzer bir tarım sistemi girmiş olması muhtemeldir. Nitekim, İsveçli seyyah Bay Kalm, 1749'da gördüğü Kuzey Amerika'nın bazı İngiliz sömürgelerindeki ziraatı anlatırken, tarımın çeşitli kollarının hepsinde pek maharetli olan İngiliz milleti karakterini, orada seçmekte güçlük çektiğini kaydediyor. Dediğine göre, bunların ekin tarlalarını gübreledikleri hemen hemen hiç olmazmış; bir arazi mahsul vere vere kuvvetten düştü mü, bir başka taze toprak parçasını açıp işlerlermiş; bu da takatten düşünce, bir üçüncüsüne başvururlarmış. Hayvanlarını, ormanlarda ve öteki işlenmemiş arazilerde dolaşsın diye salıverirlermiş. Bunlar orada yarı aç yarı tok kalırmış; çünkü her yıl yetişip kuruyan ne kadar çayır varsa çiçek açmaya veya tohumlarını dökmeye vakit kalmadan, daha ilkbaharda çok erkenden biçer, kökünü kazırlarmış.[16] Her yıl yeşerip kuruyan çayırların Kuzey Amerika'nın o bölgesindeki doğal çayırların en güzeli olduğu anlaşılmaktadır. Avrupalılar oraya ilk yerleştiklerinde, bu çayırlar pek gür yetişir, üç dört ayak boy atarlarmış. Kendisi bunları kaleme aldığı sırada, ken-

16. [Smith] Kalm'ın Seyahatleri, cilt I, s. 343, 344.

disine kesin bir dille söylediklerine göre, bir ineği besleyemeyen bir arazi, eskiden dört ineği doyurur, bu ineklerden her biri de, şimdikinin verebileceğinin dört misli süt verirmiş. Ona kalırsa, çayırın yetersizliği hayvanların verimsizleşmesine sebep olmuş; nesilden nesile yavaş yavaş yozlaşıp bozulmuşlar. Bunlar, muhtemelen otuz kırk yıl önce İskoçya'nın her tarafında rastlanan, kavruk kalmış cinslerden farksızdı. İskoçya'nın bazı yerlerinde damızlık değiştirme yoluna da gidilmiş olmakla beraber, düzlüklerin çoğu kısmında bunlar asıl bolca beslenmekle bir hayli ıslah edilmiştir.

Bundan dolayı, bayındırlığın gelişmesiyle, hayvanın kendi beslenmesi için toprağın ekilip biçilmesini kârlı kılacak bir para getirmesi biraz gecikmeli olsa da, işlenmemiş ürünün bu ikinci türünü oluşturan çeşitli unsurlar içinde, bu fiyatı belki ilk getiren de, hayvandır. Çünkü, hayvan o fiyatı getirinceye kadar, bayındırlığın, Avrupa'nın birçok yerinde ulaşmış olduğu gelişmişlik düzeyine yaklaşabilmesi bile imkânsız görünmektedir.

İşlenmemiş ham ürünün bu türü içinde, bu fiyatı getirenlerin başında nasıl ağıl hayvanları varsa, bu konuda sonda gelenler arasında da muhtemelen av eti vardır. Ne kadar aşırı yüksek görünürse görünsün, Büyük Britanya'da av eti fiyatı, bir geyik korusunun masrafını korumaya yetecek kadar değildir; geyik beslemekte biraz tecrübesi olanlar bunu gayet iyi bilirler. Aksi türlü olsaydı, geyik beslemek de çok geçmeden sıradan bir çiftçilik işi olur çıkardı, aynen eski Romalılar arasında Turdi ismindeki küçük kuşların beslenmesi gibi. Varro ile Columella, bunun müthiş kârlı bir şey olduğuna bizi temin ediyorlar. Fransa'nın bazı yerlerinde, ülkeye cılız halde giren –yelvegillerden- Ortolan adlı göçmen kuşların semirtilmesi de aynı şekilde kârlı bir işmiş. Büyük Britanya'da zenginlik ve şatafata düşkünlük bir süredir olduğu gibi artmaya ve av eti de rağbet görmeye devam ederse, av eti fiyatının şimdi olduğuna kıyasla daha da yükselmesi çok muhtemeldir.

Bayındırlığın gelişmesinde, ağıl hayvanı gibi çok gerekli bir nesnenin fiyatını tepeye çıkaran dönem ile, av eti gibi lüzumsuz bir madde fiyatını oralara yükselten dönem arasında, çok uzun bir aralık vardır. Bu aralık içinde, işlenmemiş birçok öteki ürün çeşitleri, çeşitli şartlara göre, bazıları önce bazıları daha sonra olmak üzere, tedricen en yüksek fiyatlarına ulaşır.

Buradan hareketle, her çiftlikte samanlığın ve ahırların döküntüsü, bir miktar kümes hayvanının karnını doyuracaktır. Bu hayvanlar esasen öbür türlü atılıp gidecek şeylerle beslendiklerinden, bir çöp bile ziyan ettirmeyecek kadar idarelidirler. Kendisine hemen hiç masrafları olmadığı için, çiftçi bunları azıcık bir şey karşılığında satmaya katlanabilir. Eline geçenin hemen tamamı safi kazançtır; bunların fiyatının, çiftçinin o kadar kümes hayvanı besleme hevesini kıracak kadar düşük olmasına da imkân yok gibidir. Ama iyi ekilip biçilmemiş, bundan dolayı da seyrek nüfuslu olan ülkelerde, böyle masrafsız büyütülen kümes hayvanları, çoğu kez toplam talebi karşılamaya haydi haydi yeter. Onun için, bu durumda, kümes hayvanı, kasaplık et veya öteki herhangi bir hayvansal gıda kadar ucuzdur. Ancak, çiftliğin bu şekilde yetiştirdiği kümes hayvanı miktarının tümü, orada üretilen kasaplık etin toplam miktarın-

dan çok daha azdır; zenginlik ve debdebe zamanlarında da, kıt olan şey, eşit değerde olup da herkeste bulunan şeye daima tercih edilir. Bundan dolayı, bayındırlık ve ekip biçme dolayısıyla zenginlik ve şatafat arttıkça, kümes hayvanı fiyatı tedricen kasaplık et fiyatının üstüne çıkar. En sonunda öyle yükselir ki, kümes hayvanı beslemek üzere toprağı ekip biçmek kazançlı hale gelir. Fiyat bu yüksekliğe vardı mı, artık daha yukarı çıkamaz. Böyle olsaydı, çok geçmeden bu amaca daha fazla toprak tahsis edilirdi. Fransa'nın birçok bölgesinde kümes hayvanı beslenmesi, kır ekonomisinde çok mühim bir nesne, çiftçiyi bu amaçla hayli mısır ve kara-buğday yetiştirmeye teşvik edecek kadar da kârlı bir şey sayılır. Orada, tarımla uğraşan orta halli bir çiftçinin ağılında bazen dört yüz kümes hayvanı bulunur. İngiltere'de, kümes hayvanı beslemenin henüz genel olarak öyle pek önemli bir iş sayılmadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber, İngiltere Fransa'dan çokça kümes hayvanı getirttiğine göre, bunlar elbette, İngiltere'de Fransa'dan daha pahalıdır. Bayındırlığın gelişmesinde, her bir hayvan yiyeceği türünün en pahalı olduğu dönemin, doğal olarak, onu yetiştirmek üzere toprak işlemeyi herkesin âdet edinmesinden hemen önce gelen dönem olması gerekir. Çünkü, bu âdet yaygınlaşmadan önce, belirli bir müddet kıtlığın fiyatı mutlaka yükseltmesi lâzımdır. Herkes arasında yaygınlaşınca da, ekseriya yeni besleme yöntemleri tecrübe edilir; bu yöntemler de çiftçinin, aynı büyüklükte bir arazide hayvan yeminin o çeşidinin çok daha fazlasını yetiştirebilmesini mümkün kılar. Bolluk sadece onu daha ucuza satmak zorunda bırakmaz, aynı zamanda bu yapılan ıslahlar dolayısıyla da çiftçi ucuza satabilecek duruma gelir. Çünkü, ucuza satmaya güç yetiremeyecek olursa, bolluk uzun sürmez. Yonca, şalgam, havuç, lahana, vb. maddelerin ortaya çıkmasının, Londra piyasasında kasaplık etin normal fiyatının geçen yüzyıl başlarındakinden biraz daha aşağı düşmesine katkısı, muhtemelen bu şekilde olmuştur.

Gübrelikten beslenip, bütün öteki yararlı hayvanların yüz çevirdiği birçok şeyi açgözlülükle silip süpüren domuz da, kümes hayvanları gibi, başlangıçta, hiç bir şeyi israf etmeyen bir tür olarak elde tutulur. Çok az masrafla veya hiç masrafsız büyütülebilen bu gibi hayvanların sayısı, talebi tam olarak karşılamaya elverdikçe, bu tür kasaplık et pazara bir başka türden çok daha ucuza gelir. Fakat, talep bu miktarın karşılayabileceğinden daha fazla artınca, aynen öteki hayvanların beslenip büyütülmesinde olduğu gibi, domuz besleyip semirtmek için de bu amaca yönelik yiyecek yetiştirmek gerektiğinden, fiyat mutlaka yükselir. Ülkenin tabiatının ve tarım durumunun, domuz beslemeyi öteki hayvanları beslemekten daha fazla veya daha az masraflı kılmasına göre, fiyat bir başka kasaplık et fiyatına kıyasla daha yüksek veya daha düşük olur. Bay Buffon'a göre, Fransa'da domuz eti fiyatı sığır eti fiyatı ile neredeyse eşittir. Büyük Britanya'nın çoğu yerinde bu fiyat, şu anda biraz daha yüksektir.

Büyük Britanya'da gerek domuz gerekse kümes hayvanı fiyatındaki büyük artış, çoğu kez, kulübede oturan yoksul köylülerin ve küçük arazi işletenlerin azalmasına yorulmuştur. Bu, Avrupa'nın her tarafında bayındırlığın ve daha iyi ekip biçmenin hemen öncesinde meydana gelmiş bir olaydır. Ama bu, aynı zamanda da, bu maddelerin fiyatının normalde olabileceğinden biraz daha erken ve daha hızlı yükselmesine katkıda bulunmuş olabilir. En yoksul ailenin bir kedi veya köpeği çoğu za-

man hiç masrafsız besleyebildiği gibi, toprakla uğraşan çok yoksul kimseler de, çoğu kez, azıcık bir şeyle birkaç kümes hayvanı veya bir dişi domuz ile birkaç yavruyu besleyebilir. Sofrasındaki ufak tefek artıklar, kesilen sütten ayrılan sular, kaymağı alınmış süt ve yağ yapıldığı zaman yayıkta kalan ayran bu hayvanların yiyeceğinin birazını sağlamış olur; geri kalanını da kimseye fazla bir zarar vermeden komşu tarlalarda bulurlar. Onun için, bu ufak topraklarda uğraşanların sayısı azalmakla, böyle az masrafla veya hiç masraf etmeksizin üretilen bu tür yiyecek içecek miktarı, elbette epey azalıyor, bunun sonucu olarak da, fiyatları, normalde olabileceğinden daha önce ve daha hızlı yükseliyor olmalıdır. Ancak, bunun, bayındırlığın gelişmesiyle eninde sonunda çıkabilmesi mümkün olanın en yukarısına, yahut kendilerine yiyecek sağlayan toprağın işleme emek ve masrafını, tımar görmüş çoğu başka arazideki kadar ödeyen bir fiyata herhalde ulaşmış olması gerekir.

Domuz ve kümes hayvanı beslemek gibi, süt ürünleri üretimi de, başlangıçta, bir tek çöp ziyan edilmeden yapılır. Çiftlikte mutlaka bulundurulması gereken büyükbaş hayvanlar, yavrularının büyütülmesi veya çiftçinin ailesinin tüketimi için gerekli olandan fazla süt verir; sütün en çoğunu da belirli bir mevsimde verirler. Ancak, toprak üzerinde üretilebilen bütün ürünler içinde süt belki de en çabuk bozulanıdır. En bol olduğu sıcak mevsimde, yirmi dört saat zor dayanır. Çiftçi, bunun birazını taze tereyağı haline getirerek, bir hafta için depo eder; tuzlu tereyağı yaparak bir yıl; peynir haline getirmekle ise çok daha fazla bir kısmını yıllarca saklar. Bütün bunların bir kısmı, kendi ailesinin kullanımı için alıkonur. Geri kalanı ise, elde edilebilecek en iyi -ve de çoluk çocuğunun ihtiyacından arta kalanı pazara gönderme hevesini kıracak kadar düşük olmayan- fiyatı bulmak üzere, pazara gider. Esasen, bu fiyat çok düşük olursa, çiftçinin, mandıracılık işini baştan savma idare edip, kirli paslı tutma; belki sırf bunun için ayrı bir oda veya bina edinmeye değmez diye düşünüp mutfağının dumanı, pisliği ve kiri içinde bu işi yürütmeye kalkışma ihtimali vardır. Nitekim otuz kırk yıl önce, İskoçya'daki çiftçilerin süthanelerinin hemen hepsinde durum bu idi; hatta çoğunda hâlâ da böyledir. Kasaplık et fiyatını azar azar yükselten sebepler, yani talep artışı ve ülkenin daha bayındır hale getirilmesi dolayısıyla küçük bir masrafla yahut masrafsız beslenebilen hayvan miktarının azalışı, aynı şekilde, süthane ürününün fiyatını da yükseltir. Bu da süt ürünleri fiyatını, doğal olarak, kasaplık et fiyatıyla yahut hayvan besleme masrafıyla irtibatlar. Fiyatın yükselmesiyle daha fazla emeğin, bakımın ve temizliğin karşılığı ödenmiş olur. Süthane, çiftçinin özenine daha lâyık hale gelip, ürününün kalitesi gitgide iyileşir. Fiyat en sonunda o kadar yükselir ki, en bitek, en iyi işlenmiş arazinin bir kısmını sırf sütçülüğe yarar hayvan beslemekte kullanmaya değer hale gelir. Fiyat, bu yüksekliğe erişti mi, artık daha yukarı pek gidemez. Gidecek olursa, çok geçmeden bu amaca daha fazla toprak ayrılır. Bir hayli iyi toprağın yaygın bir şekilde bu amaçla kullanılmakta olduğu İngiltere'nin çoğu yerinde fiyatın bu yüksekliğe ulaştığı anlaşılmaktadır. Birkaç önemli şehrin civarını bir yana bırakırsanız, -sıradan çiftçilerin sırf sütçülük amacıyla hayvanlara yem yetiştirmek için fazlaca iyi toprak pek kullanmadıkları- İskoçya'da, fiyatın henüz bu yüksekliğe erişmediği anlaşılmaktadır. Şu son birkaç yıl içinde hatırı

sayılır derecede yükselmiş olmakla beraber, süt ürünleri fiyatı, belki hâlâ bu mahsule elvermeyecek kadar düşüktür. Esasen, İngiliz mandıralarının ürünü ile kıyaslanırsa, kalite düşüklüğü tamı tamına fiyat düşüklüğüne eşittir. Oysa bu kalite düşüklüğü fiyat düşüklüğünün sebebi olmaktan çok, belki de sonucudur. Kalitesi çok daha iyi de olsa, pazara getirilen sütün çoğu, anladığım kadarıyla, memleketin bugünkü koşullarında, çok daha iyi bir fiyata satılamaz. Şimdiki fiyat da, muhtemelen, çok daha iyi kalitede süt üretebilmek için gereken toprakla emeğin masrafını kurtarmaz. İngiltere'nin çoğu yerinde, bu fiyat üstünlüğüne rağmen, sütçülük, tarımın iki büyük amacı olan tahıl yetiştirmek veya hayvan beslemekten daha kazançlı bir toprak kullanımı sayılmaz. Dolayısıyla, İskoçya'nın çoğu yerinde, sütçülük henüz bu kadar bile kârlı bir meşgale olamaz.

Anlaşılmaktadır ki, bir memleketin toprakları, üzerinde, insan emeğinin yetiştirmek zorunda olduğu her ürünün fiyatı, tam bir ıslah ve tımar masrafını koruyacak kadar yükselmeden, adamakıllı ekilip işlenemez. Böyle olması için, her ürünün fiyatı, önce iyi tahıl yetiştiren arazinin toprak rantını ödemeye yetmelidir. Çünkü, çoğu öteki işlenmiş toprakların rantını ayarlayan arazi, o arazidir. İkincisi, bu fiyat emek ücreti ile çiftçi masrafını iyi tahıl yetiştiren toprakta çoğu kez olduğu kadar çıkarmaya; yahut, başka bir ifadeyle, çiftçinin oraya yatırdığı sermaye stokunu, normal kârları ile birlikte yeniden yerine koymaya elvermelidir. Her bir mahsul fiyatındaki bu yükselişin, açıkça onu yetiştirecek toprağın ıslahından ve işlenmesinden önce olması lâzım gelir. Her ıslahta gözetilen şey, kazançtır. Sonu mutlaka zarar olan şeye ise, ıslah adı verilemez. Fiyatı, hiçbir zaman masrafını çıkaramayacak bir mahsul uğruna toprağı tımar etmenin kaçınılmaz sonucu, zarar olmalıdır. Memleket arazisinin iyice ıslah edilip işlenmesi, hiç şüphe edilemeyeceği gibi, bütün genel menfaatlerin en büyüğü ise şayet; bütün o farklı işlenmemiş ürün türlerinin fiyatındaki bu yükseliş, herkes için bir musibet sayılacak yerde, ammeye faydalı bütün kazançların en büyüğünün zaruri öncüsü ve sonucu olarak görülmelidir.

Sonra, bütün o farklı işlenmemiş mahsul çeşitlerinin itibari (nominal) fiyatındaki veya para ile ifade edilen fiyatındaki bu yükseliş, gümüş değerindeki bir düşüşten değil, bu mahsullerin reel fiyatındaki bir yükselişten ileri gelir. Bu mahsuller, eskisinden daha çok gümüş, eskisinden daha fazla emek ve geçim maddesi eder hale gelmişlerdir. Pazara getirilmeleri daha fazla emeğe ve geçim maddesine mal olduğundan, oraya ulaştıklarında, bunların daha fazlasını temsil ederler, veya daha büyük bir miktarına denk olurlar.

Üçüncü Tür

Bayındırlığın gelişmesiyle, fiyatı doğal olarak yükselen üçüncü ve sonuncu işlenmemiş (ham) mahsul türü, miktarın artmasında insan emeğinin etkisinin ya sınırlı, ya da belirsiz olduğu ürünlerdir. Onun için, her ne kadar bu tür işlenmemiş ürünün reel fiyatı bayındırlığın gelişmesiyle birlikte doğal olarak yükselme eğiliminde olsa

da, çeşitli tesadüflerin, insandaki çalışma gayretini, miktarı çoğaltmada az çok başarılı kılmasına göre, bu fiyatın bazen düştüğü olur; bazen çok farklı gelişme dönemlerinde aynı şekilde devam ettiği; bazen de aynı dönemde, az çok yükseldiği olabilir.

Bazı işlenmemiş mahsul türleri vardır ki tabiat bunları, öteki türleri âdeta tamamlayıcı kılmıştır. Öyle ki, bir ülkenin bunlardan birini yetiştirmeye gücünün yeteceği miktar, kaçınılmaz şekilde bir başkasının miktarı ile sınırlıdır. Bir ülkenin üretebileceği yün veya ham deri miktarı, meselâ, ülkede beslenen büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısı ile kayıtlıdır. Bu sayıyı da, muhakkak yine o ülkenin bayındırlık durumu (gelişmişlik düzeyi) ile tarımının doğası belirler.

Bayındırlığın gelişme sürecinde kasaplık et fiyatını tedricen yükselten sebeplerin, yün ile ham deri fiyatları üzerinde de aynı etkiyi yaratacağı; bunları da aşağı yukarı aynı oranda yükselteceği düşünülebilir. Gelişmenin ilk emekleme dönemlerinde sonraki malların pazarı da öncekinin pazarı kadar dar sınırlar içinde kalsa, belki böyle olurdu. Oysa bunların ikisinin pazar genişliği çoğu kez son derece farklıdır.

Kasaplık etin piyasası, hemen her yerde, üretildiği ülkenin sınırları içinde kalır. Esasen, İrlanda ile İngiliz Amerika'sının bir kısmı, bir hayli salamura ticareti yaparlar. Ama, öyle sanıyorum ki, ticaret âleminde bunu yapanlar, yani kasaplık etlerinin epey bir kısmını başka ülkelere ihraç edenler, bunlardan ibarettir.

Halbuki, gelişmenin ilk emekleme dönemlerinde yün ile ham deri piyasasının üretildikleri ülke ile sınırlı kaldığı pek olmaz. Bunlar uzak ülkelere kolaylıkla ulaştırılabilir, yün hiç hazırlıksız, ham deriler ise, çok az bir hazırlıkla. Birçok sanayinin girdileri oldukları için, bunları üreten ülkenin endüstrisi talep yaratmasa bile, başka ülkelerinki bunlara talep yaratabilir.

Bayındırlık ve nüfus daha gelişmiş olduğu için kasaplık et talebinin fazla olduğu ülkelere kıyasla, toprağı iyi ekilip biçilmemiş, dolayısıyla seyrek nüfuslu ülkelerde yün ve deri fiyatının hayvanın toplam fiyatına oranı çok daha büyüktür. Bay Hume, Saksonlar zamanında, yapağının koyunun toplam değerinin beşte ikisi olarak hesaplandığını; bunun, şimdiki tahmini orantının çok üstünde olduğunu kaydetmektedir. Beni temin ettiklerine göre, İspanya'nın bazı illerinde koyun, çoğu kez, yapağısıyla yağı için kesilirmiş. Gövde, çoğu zaman çürümek üzere veya hayvanlarla yırtıcı kuşlar yesin diye yerde bırakılırmış. İspanya'da bile zaman zaman böyle olursa, boynuzlu hayvanların hemen her zaman sırf deri ve içyağı için kesildikleri Şili'de, Buenos Aires'te, İspanyol Amerika'sının daha birçok başka yerinde aşağı yukarı durum hep böyledir. (Şimdi, adanın hemen bütün batı yarısını çevrelemekte olan kıyıyı kaplayan) Fransız sömürgelerinin kurulması, gelişip kalabalıklaşmasıyla, İspanyolların hayvanları biraz değer kazanmadan önce, Hispaniola'da korsandan geçilmezken de bu hemen daima böyle olup dururdu. İspanyollar, hem bu sahilin doğu kıyısını, hem de memleketin bütün iç bölgesiyle dağlık bölgesini hâlâ ellerinde tutmaktadırlar.

Bayındırlığın ve nüfusun gelişmesiyle, tüm hayvan fiyatı, muhakkak artmakla beraber, karkas (gövde) değerinin bu artıştan yün ve deri değerinden çok daha fazla et-

kilenmesi muhtemeldir. Toplumun gelişmemiş halinde, gövde için olan piyasa, daima hayvanı yetiştiren ülkeyle sınırlı kaldığından, ister istemez, o memleketin gelişmesi ve nüfusu oranında genişler. Oysa barbar bir memleketin bile yün ve deri piyasası, çoğu kez, bütün ticaret âlemine uzandığından, aynı oranda büyüyebildiği pek nadirdir. Bütün ticaret dünyasının durumuna, belirli bir ülkedeki gelişmenin pek bir etkisi olamaz. Bu gibi malların piyasası, bu gibi gelişmelerden sonra, yine eskisi kadar, veya aşağı yukarı aynı seviyede kalabilir. Bununla beraber, işlerin doğal seyri içinde, genel olarak piyasanın bu yüzden az çok genişlemesi gerekir. Hele girdilerini bu malların teşkil ettiği sanayi kolu memlekette gelişecek olursa, piyasa pek genişlemese bile, hiç değilse eskiden olduğundan çok daha fazla, bunların yetiştikleri yere yaklaşmış olur. Bu maddelerin fiyatı, hiç değilse, uzak ülkelere ulaştırılmalarının her zamanki masrafı kadar artmış olur. Onun için, her ne kadar kasaplık et fiyatı oranında artmasa bile, doğal olarak biraz artması, hele hele kesinlikle düşmemesi gerekir.

Ancak, yünlü sanayiinin gelişen durumuna rağmen, İngiltere'de, İngiliz yününün fiyatı, III. Edward'dan beri bir hayli düşmüştür. Bu hükümdarın saltanat sürdüğü (on dördüncü yüzyıl ortalarına doğru, yahut 1339'larda), İngiliz yünü balyasının, yahut yirmi sekiz libresinin, mutedil ve makul sayılan fiyatı, o zamanın parasıyla, on Şilinden aşağı değildi.[17] Bunda darphane tartısı ile 6 ons gümüş vardı; bu da ons başına 20 Peni olmak üzere şimdiki paramızla aşağı yukarı otuz Şilin eder. Şimdiki zamanlarda, balya başına yirmi bir Şilin, en güzel İngiliz yünü için iyi bir fiyat sayılabilir. Bundan dolayı, III. Edward zamanında yünün parasal fiyatı, şimdiki parasal fiyatına göre ona yedi idi. Reel fiyatının yüksekliği ise, daha da fazla idi. Çeyrek kantar başına 6 Şilin 8 Peni hesabıyla, 10 Şilin, o eski zamanlarda 12 kile buğday parası idi. Çeyrek kantar başına 28 Şilin hesabıyla 21 Şilin, şimdi, yalnızca 6 kilenin fiyatıdır. Demek ki, eski zamanla yeni zamanın reel fiyatları arasındaki orantı, 12'ye 6, veya ikiye birdir. O eski zamanlarda, bir balya yün, bugün satın alabileceğinin iki katı geçim maddesi; dolayısıyla da, her iki dönemde emeğin reel karşılığı aynı ise, iki misli emek satın alabilirdi.

Yünün hem gerçek (reel) hem itibari (nominal) değerindeki bu düşüş, hayatın doğal akışının sonucu değildir. Nitekim, bu durum şunun gibi cebir ve düzenlerin sonucudur: Birincisi, İngiltere'den yün ihracı üzerindeki mutlak yasak; ikincisi, yünün İspanya'dan gümrüksüz olarak ithal edilmesi izni; üçüncüsü, İrlanda'daki yünün İngiltere'den başka bir ülkeye ihraç edilmesi üzerindeki yasak. Bu düzenlemelerden dolayı, İngiliz yün piyasası, İngiltere'deki gelişme sonunda az çok genişleyecek yerde, iç piyasaya sıkışıp kalmıştır; ki bu piyasada, birçok başka ülke yününün İngiliz yünü ile rekabet etmesine meydan verilmekte, İrlanda yünü onunla rekabete zorlanmaktadır. Zaten İrlanda'nın yünlü sanayii, adalet ve ticari dürüstlük çerçevesi içinde mümkün olduğu kadar baltalandığından, İrlandalılar, yünlerinin ancak küçük bir bölümünü kendi yurtlarında işleyebilmektedirler. Böyle olunca da, bu yünün çoğunu müsaade edildikleri biricik pazar olan Büyük Britanya'ya göndermek zorunda kalmaktadırlar.

---

17. [Smith] Bkz. Smith, *Yüne Dair Tezkereler*, Cilt I. Bölüm 5, 6 ve 7; ayrıca Cilt II. Bölüm 176.

Eski zamanlardaki ham deri fiyatı konusunda belgeye dayalı pek bir kayıt bulamadım. Yün, çoğunlukla, sübvansiyon şeklinde krala verilirdi. O sübvansiyonda yüne biçilen paha, normal fiyatının ne olduğunu, hiç değilse bir dereceye kadar, doğru olarak göstermektedir. Ama, ham deri için durumun bu olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber, Fleetwood, Oxford'da Burcester erkek manastırı başkanı ile danışman papazlardan biri arasında geçen, 1425 yılındaki bir hesaptan alarak, ham deri fiyatını, hiç değilse o sırada bilindiği şekilde, göstermektedir. Şöyle ki: 5 öküz derisi 12 Şilin; 5 inek derisi 7 Şilin 3 Peni; 36 tane, iki yaşında koyun derisi 9 Şilin, 16 dana derisi 2 Şilin. 1425'te, 12 Şilinde, şimdiki paramızın 24 Şilinindeki kadar gümüş vardı. O halde, bu hesapla, bir öküz derisine şimdiki paramızın 4,8 Şilinindeki gümüş kadar değer biçiliyordu. Nominal fiyatı ise şimdikinden bir hayli daha düşüktü. Ancak, çeyrek kantar başına 6 Şilin 8 Peni hesabıyla, 12 Şilin, o zamanlar 14,8 kile buğday satın alırdı. Bu, kilesi 3 Şilin 6 Peni'den, şimdiki zamanda 51 Şilin 4 Peni eder. Şu halde, bir öküz derisi, o zamanlar, şimdi 10 Şilin 3 Peninin satın alacağı kadar tahıl satın alırmış. Bunun reel değeri, şimdiki paramızın 10 Şilin 3 Penisine eşitti. Kışın çoğu zaman yarı aç yarı tok bulundukları o eski zamanlarda, hayvanların pek de iri olduğunu varsayamayız. Sıradan çarşı tartısıyla, on altı librelik dört batman çeken bir öküz derisi, şimdiki zamanda, kötü sayılmaz; o eski zamanlarda ise, bu belki gayet iyi bir deri sayılırdı. Ama, batmanı yarım Kron'dan, anladığıma göre şu sırada (Şubat 1773) olağan fiyat budur, böyle bir deri şimdi sadece on Şilin eder. Onun için, şu anda nominal fiyatı eski zamanlardakinden daha yüksek olmakla beraber, reel fiyatı, yani satın alabileceği veya üzerine hükmedebileceği geçim maddelerinin gerçek miktarı oldukça düşüktür. İnek derilerinin fiyatı, yukarıdaki hesapta belli olduğu gibi, öküz derileriyle aralarındaki normal orana yakındır. Koyun derilerininki ise, bunun bir hayli yukarısındadır. Koyun derileri, belki de yünü ile birlikte satılıyordu. Oysa, dana derilerinin fiyatı bu oranın epey altındadır. Hayvan fiyatının çok düşük olduğu memleketlerde, hayvan stokunu muhafaza için yetiştirilmesi düşünülmeyen danalar, genel olarak, pek körpe iken kesilir. Nitekim, yirmi otuz yıl önce, İskoçya'da durum böyle idi. Dana bedelinin parasını ödeyemeyeceği süt, bu sayede tasarruf edilmiş olur. Onun için, bunların derileri, çoğu kez pek işe yaramaz.

Ham deri fiyatı, şimdi, birkaç yıl öncekinden epey düşüktür. Belki bu, fok balığı derileri üzerindeki resmin kaldırılarak, sınırlı bir zaman için, İrlanda'dan ve sömürgelerden vergisiz ham deri ithaline izin verilmesinden ileri gelmiştir. Bu, 1769'da yapılmıştı. Şimdiki yüzyılın tümünü ortalama olarak alınca, ham derinin gerçek fiyatı, belki eski zamanlardakinden biraz daha yüksektir. Bu malın niteliği, uzak pazarlara ulaştırılmasını, öyle pek yün kadar elverişli kılmamaktadır. Ham deri, beklemekle, yünden daha fazla zarar görür. Tuzlanmış bir deri, değerce taze deriden aşağı tutulup, düşük fiyata satılır. Bunları işlemeyip ihraç etmek zorunda olan bir memlekette, bu durum, üretilen ham derilerin fiyatını muhakkak biraz düşürmek eğiliminde olup; ona kıyasla, bunları işlemeyen bir memlekette yetişen derilerin fiyatını yükseltiyor olmalıdır. Barbar bir memlekette biraz bunların fiyatını düşürmek; gelişmiş, sanayici bir memlekette ise, yükseltmek eğiliminde olması ge-

rekir. Bundan dolayı, bu fiyatı antik devirlerde düşürmeye, modern zamanlarda ise yükseltmeye sebep olmuş olması lâzımdır. Sonra, debbağlarımız,* milletin zihninde, ülke selâmetinin, kendi sanayilerinin yolunda gitmesine bağlı olduğu kanaatini yaratmakta kumaşçılar kadar başarılı olamamışlardır. Bundan dolayı, debbağlar, pek o kadar iltifat görmez. Esasen, ham deri ihracı yasak edilip, bir kamu suçu olarak ilân edilmiş; fakat bunun yabancı memleketlerden ithali vergiye tâbi tutulmuştur. Bu vergi, (yalnız beş yıllık sınırlı bir zaman için) İrlanda'nın ve sömürgelerin ham derileri üzerinden kaldırılmakla beraber, İrlanda, fazla derilerinin veya memleket içinde işlemediği derilerin satışı için, Büyük Britanya pazarında sıkışıp kalmış değildir. Sıradan hayvan derileri, ancak şu birkaç yıl içinde, sömürgelerin, anayurttan başka bir yere gönderemeyecekleri mallar arasına konulmuştur. Şimdiye kadar, Büyük Britanya mamulleri korunsun diye, bu bakımdan İrlanda ticareti ayaklar altına alınmış değildir.

Gerek yün, gerek ham deri fiyatını, doğal seviyesinden aşağı düşürme eğiliminde olan şu veya bu düzenleme, gelişmiş, toprağı ekilip biçilen bir memlekette, kasaplık et fiyatını da biraz yükseltme eğilimindedir. İşlenmiş, tımar görmüş toprakta beslenen, gerek büyük gerek küçükbaş hayvanın fiyatı; toprak sahibinin haklı olarak umduğu toprak rantı ile, çiftçinin beklemeye hakkı olduğu kârı ödemeye yeter olmalıdır. Yoksa, çok geçmeden, bu kimseler hayvan beslemez olur. Onun için, bu bedelin yün ve deri ile ödenmeyen kısmının, gövde ile ödenmesi gerekir. Birisi için ne kadar az ödenirse, öteki için o kadar fazla ödenmek durumundadır. Bu bedelden, hayvanın çeşitli parçaları üzerine ne düşeceği, toprak sahipleri ile çiftçilerin umurunda değildir; yeter ki, bu kendilerine tam olarak ödensin. Onun için, gelişmiş, ekilip biçilmiş bir memlekette bu gibi düzenlemeler, toprak sahibi ve çiftçi sıfatıyla, bunların çıkarına pek dokunmaz; ama tüketici olarak, erzak fiyatının yükselişi, bunların menfaatine tesir edebilir. Ancak, topraklarından çoğu hayvan beslemekten başka işte kullanılamayacak olan; yün ile derinin, bu hayvanın değerinin önemli kısmını teşkil ettiği, toprağı işlenmemiş ve ekilip biçilmemiş bir memlekette, durum oldukça farklıdır. Bu durumda böylesi düzenlemeler toprak sahibi ve çiftçi olarak menfaatlerine pek çok, tüketici sıfatıyla ise pek az tesir eder. Yün ve deri fiyatındaki düşüş, bu durumda, hayvanın gövde fiyatını yükseltmez. Çünkü, memleket topraklarının çoğu, hayvan beslemekten başka bir işte kullanılamayacağından, yine aynı miktar hayvan beslemeye devam eder. Pazara, yine aynı miktar kasaplık et gelir. Buna olan talep eskisinden daha fazla olmaz. Onun için de, et fiyatı, yine eskisi gibi olur. Hayvanın toplam fiyatı düşer. Bununla birlikte, başlıca mahsulü hayvan olan bütün toprakların yani memleket arazisinin çoğunun toprak rantı ve kârı azalır. Çoğunlukla, ama yanlış yere, III. Edward'a atfedilen yün ihracının sürekli yasak edilişi; memleketin o günkü şartları içinde, akla gelebilecek en yıkıcı tüzük olurdu. Bu, hem ülkedeki çoğu toprakların o sıradaki değerini düşürür, hem en önemli küçükbaş hayvan cinslerinin fiyatını düşürerek, bunların ilerideki gelişmesini çok geciktirirdi.

İskoçya'nın İngiltere ile birleşmesi dolayısıyla, geniş Avrupa piyasasından dışla-

*. Deriyi işleyip terbiye eden, kullanılabilir duruma getirenler, deri tabaklayıcıları. (ç. n.)

nıp, Büyük Britanya'nın dar pazarında sıkışıp kaldığından, İskoçya yünü, fiyat bakımından çok ciddi oranda düşmüştür. Kasaplık et fiyatının yükselişi, yün fiyatındaki düşüşü tamamen telafi etmemiş olsaydı, esas itibariyle bir koyun memleketi olan İskoçya'nın güney kontluklarındaki çoğu toprakların değeri bu olaydan son derece ciddi bir şekilde etkilenirdi.

İcra edildiği memleketin ürününe bağlı olduğundan, insan çalışmasının, yün veya ham deri miktarını artırmakta etkisi sınırlıdır; başka ülkelerin ürününe dayandığı için de belirsizdir. Bu etki, pek onların ürettikleri miktara değil, imal etmedikleri miktara; bu tür işlenmemiş ürünün ihracı üzerine koymayı uygun buldukları veya bulmadıkları kısıtlara bağlıdır. Bu şartlar, yerli çalışmaya hiç bağlı olmadıkları için, ondaki gayretlerin etkisini mecburen az çok belirsiz kılar. Onun için, bu tür işlenmemiş mahsulü çoğaltmakta, insan çalışmasının etkisi hem sınırlıdır, hem de kesin değildir.

Çok önemli bir başka işlenmemiş ürün çeşidini, pazara getirilen balık miktarını çoğaltmakta da, insan çabasının etkisi yine hem sınırlıdır, hem de kesin değildir. Bu miktar, ülkenin coğrafi konumu ile, farklı bölgelerinin denize yakınlığı veya denizden uzaklığı ile, gölleri ve ırmaklarının sayısı ile, bu denizlerin, göllerin, ırmakların bu tür işlenmemiş mahsul bakımından verimli veya kısır denilebilecek hali ile sınırlanmıştır. Nüfus artıp da ülke toprağı ile emeğinin yıllık üretimi giderek çoğaldıkça, balık satın alacakların sayısı da artar. Bu satın alıcılarda da, daha çok ve çeşitli başka mallar, yahut, bununla aynı şey demek olan, kendisiyle öteki malların daha çok miktar ve çeşidini satın alabileceği parası vardır. Fakat dar ve sınırlı bir pazarı beslemek için kullanılması gerekene oranla daha fazla emek kullanmaksızın, büyük ve geniş bir piyasanın ihtiyacını temin edebilmek imkânsız olacaktır. Sadece bin ton isterken, yılda on bin tona ihtiyaç göstermeye başlayan bir piyasanın, evvelce donatılmasına elveren emek miktarının on katından fazlasını kullanmadan, beslenebildiği pek mümkün olamaz. Balığın genel olarak daha uzaklarda aranması, daha büyük gemiler kullanılması ve daha pahalı her türlü makineden faydalanılması gerekecektir. Bundan dolayı bu malın gerçek fiyatı gelişme sürecinde doğal olarak artar. Öyle sanıyorum ki, her ülkede aşağı yukarı bu böyle olmuştur.

Belirli bir gün balık avında ne kadar başarı sağlanacağı hiç belli olmayabilir ama, ülkenin konumu bilinince, belirli bir miktar balığın pazara getirilmesinde, çalışmanın genel etkililik düzeyinin, bir veya birkaç yıl birlikte göz önüne alınınca, belki yeterince kesin olacağı düşünülebilir; böyle olduğuna da kuşku yoktur. Fakat, zenginliği ve çalışmasından çok, ülkenin yerel konumuna bağlı olduğuna, bu yüzden de çeşitli ülkelerde gelişmenin çok farklı dönemlerinde aynı, aynı dönemde ise çok farklı olduğuna göre; bunun, gelişme seviyesi ile bağlantısı kesin değildir. Benim burada sözünü ettiğim belirsizlik de, işte budur.

Yer altından çıkarılan çeşitli madenler ile metallerin, özellikle de değerli olanların, miktarını artırmakta beşer gayretinin etki derecesinin sınırlı değil, tamamıyla belirsiz olduğu anlaşılmaktadır.

Herhangi bir ülkede bulunacak değerli metal miktarı, ülkenin kendi madenlerinin verimliliği veya kısırlığı gibi, yerel konumuyla ilgili herhangi bir şeyle sınırlanmış değildir. Bu metaller, çoğu kez, hiç maden ocağı bulunmayan ülkelerde, bol bol vardır. Bunların, her bir ülkedeki miktarı, iki ayrı şarta bağlıdır. Birincisi; bu miktar, memleketin satın alma gücüne, çalışma durumuna, toprağı ile emeğinin yıllık hâsılasına bağlıdır. Bu sayede, ülke ya kendi ocaklarından ya da başka ülkelerin ocaklarından altın ve gümüş gibi fuzuli maddeleri getirtmek yahut satın almak üzere, daha az veya çok emek ve geçim maddesi kullanabilecek durumda olur. İkincisi; bu miktar, herhangi bir zamanda, ticaret dünyasını bu metallerle donatabilecek maden ocaklarının verimliliği veya kısırlığına bağlıdır. Kolay ve ucuza nakledilebilmeleri ile yükte hafif pahada ağır olmaları nedeniyle, ocaklardan çok uzak ülkelerde bu metallerin miktarının, bu verimlilik veya kısırlıktan az çok etkilenmesi gerekir. Bunların Çin ile Hindistan'daki miktarı üzerinde, Amerika madenlerinin bolluğunun az çok etkisi olması lâzımdır.

Bir memlekette, değerli metal miktarı, bu iki şarttan birincisine (satın alma gücüne) bağlı kaldıkça, bütün öteki göz alıcı lüks mallar ve fuzuli maddelerin fiyatı gibi, bunların gerçek fiyatının da, memleketin zenginliği ve gelişmesi ile yükselmesi; yoksulluğu ve çöküşü ile de düşmesi muhtemeldir. Fazlasını elden çıkarabilecek çok emeği, çok geçim maddesi bulunan memleketler, bunların daha azını elden çıkarabilen memleketlere kıyasla, fazla emek ve geçim maddesi sarfı ile, bu metallerden şu veya bu kadarını satın alabilecek durumdadırlar.

Değerli metallerin belirli bir ülkedeki miktarı, bu şartlardan ikincisine (yani ticaret dünyasını beslemekte olan maden ocaklarının verimliliği veya kısırlığına) bağlı olunca, bunların gerçek fiyatı, yani satın alacakları yahut mübadele edilecekleri emeğin ve geçim maddelerinin gerçek miktarı, şüphesiz, az çok bu ocakların verimliliği oranında düşüp, kısırlığı oranında yükselecektir.

Ancak, belirli bir zamanda, ticaret dünyasının ihtiyacını gidermekte olan ocakların verimliliği veya kısırlığı, açıktır ki, belirli bir ülkedeki çalışma durumu ile hiç mi hiç ilgisi olmayan bir şarttır. Hatta, dünyadaki çalışma durumu ile bile genel olarak öyle çok zorunlu bir ilgisi yok gibidir. Esasen, sanatlar ve ticaret yeryüzünün daha büyük bölümüne peyderpey yayıldıkça, yeni madenler için yapılan araştırmaların, gitgide daha geniş bir alana yayılarak, dar bir alan içinde kapalı kaldığı sıradakine nazaran daha başarılı olma ihtimali yüksektir. Ne var ki, eskileri peyderpey tükendikçe, yeni madenlerin keşfedilmesi, hiçbir insan bilgisi veya gayretinin kesin olarak sağlama bağlayamayacağı, son derece belirsiz bir olgudur. Şurası teslim edilmiştir ki, belirtilerin hepsi şüphelidir; sadece yeni bir madenin sahiden bulunup da başarı ile işletilmesi, onun değerinin gerçekliği ve hatta varlığını ortaya koyabilir. Bu araştırmada, insan çabasının karşılaşması mümkün olan başarı veya hayal kırıklığının kesin sınırları yok gibidir. Bir iki yüzyıl içinde, şimdiye kadar bilinenlerin hepsinden verimli yeni madenlerin keşfedilmesi imkânı vardır. O zamanın bilinen en verimli madeninin, Amerika madenlerinin keşfinden önce işletilen herhangi bu maden oca-

ğından daha kısır olması da o derece imkân dâhilindedir. Bu iki olaydan birinin veya ötekinin meydana gelmesinin, dünyanın gerçek zenginliği ve refahı, yahut topraktan ve insanoğlunun emeğinden çıkan yıllık hâsılanın gerçek değeri bakımından çok az önemi vardır. Bu yıllık hâsılanın nominal değeri, yani ifade veya temsil edilebileceği altın ve gümüş miktarı, şüphesiz çok farklı olacaktır. Ama, gerçek (reel) değeri, yani satın alabileceği veya hükmedebileceği gerçek emek miktarı tamı tamına aynı olacaktır. Bu hallerden birinde, bir Şilin, şimdi bir Peni'nin temsil ettiğinden daha fazla emeği temsil etmeyebilir. Ötekinde ise, bir Peni, şimdi bir Şilin'in temsil ettiği miktarı temsil etmiş olabilir. Lâkin bu durumlardan birinde, cebinde bir Şilini bulunan, şimdi bir Peni'si bulunandan daha zengin değildir, ötekinde ise, bir Peni'si olan, şimdi bir Şilin'i olan kadar zengindir. Birinci durumdan dünyanın edinebileceği tek avantaj, altınla gümüş takımların ucuzluğu ve bolluğudur; öteki durum yüzünden uğrayacağı tek sıkıntı ise, bu önemsiz fuzuli nesnelerin pahalılığı ve kıtlığından ibarettir.

Gümüşün Değerindeki Değişmelere Dair Arasözün Sonu

Eski zamanlarda eşyanın, parasal fiyatlarını derlemiş yazarlardan çoğunun, tahılın ve genellikle bütün malların düşük parasal fiyatını, ya da başka bir deyişle, altın ve gümüşün yüksek değerini, hem bu metallerin kıtlığına bir delil, hem de bu olay olduğu sırada o ülkenin yoksulluğuna ve barbarlığına işaret saydıkları anlaşılmaktadır. Bu, millî zenginliği altın gümüş bolluğundan; millî yoksulluğu ise bunların kıtlığından ibaret gösteren politik ekonomi sistemiyle ilgili bir düşünüştür. Bu sistemi, bu incelemenin dördüncü kitabında, uzun uzadıya açıklayıp incelemeye çalışacağım. Şimdilik, şu kadarına işaret edeyim ki, kıymetli madenlerin yüksek değeri, herhangi bir ülkenin, bu olay vuku buluğu sıradaki yoksulluğuna da, barbarlığına da delil olamaz. Bu, sadece o sırada ticaret dünyasını beslemekte olan madenlerin, kısırlığını gösterir. Yoksul bir ülkenin, zengin bir ülkeden daha fazla altın ve gümüş satın almaya gücü yetmediği gibi, bunlar için daha fazla para vermeye de kudreti elvermez. O nedenle de, bu metallerin değerinin, fakir bir memlekette ötekindekinden daha yüksek olma ihtimali yoktur. Avrupa'nın herhangi bir yerinden çok daha zengin bir ülke olan Çin'de kıymetli madenlerin değeri, Avrupa'nın herhangi bir bölgesindekinden daha yüksektir. Esasen, Amerika madenlerinin keşfinden beri Avrupa'nın zenginliği çok artarken, altınla gümüşün değeri de peyderpey düşmüştür. Bununla beraber, onların değerindeki bu düşüş, Avrupa'nın gerçek zenginliğinin, yani toprağı ve emeğinin yıllık hâsılasının artmasından ileri gelmeyip; daha önce bilinenlerden daha verimli madenlerin tesadüfen keşfedilmesinden doğmuştur. Avrupa'da altın ve gümüş miktarının artışı ile Avrupa sanayisi ve tarımının gelişmesi, aşağı yukarı aynı zamana rastlamakla beraber, bunlar çok farklı sebeplerden ileri gelen; aralarında hemen hiçbir doğal bağlantı olmayan iki olaydır. Bunlardan biri, ihtiyatın da politikanın da herhangi bir payının olmadığı ve olamayacağı, tamamen bir tesadüften doğmuştur. Öteki ise, feodal sistemin (derebeyliğin) çökmesinden ve sanayiye muhtaç olduğu biricik desteği, yani kendi emeğinin meyvelerinden faydalanabileceği hususunda tolere edilebilir (katlanılabilir)

bir güvenliği, sağlayabilmiş olan bir yönetimin kurulmasından ileri gelmiştir. Feodal sistemin bugün hâlâ devam ettiği Polonya, bugün de, Amerika'nın keşfinden önce olduğu kadar sefil durumda bir ülkedir. Ancak, Polonya'da tahılın parasal fiyatı yükselmiş; kıymetli madenlerin gerçek değeri de düşmüştür, aynen Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi. Onun için, bunların miktarı, orada da, başka yerlerde olduğu gibi, aşağı yukarı o memleketin toprağı ile emeğinin yıllık hâsılası oranında artmış olmalıdır. Bununla beraber, bu metallerin miktarındaki artış, öyle görünüyor ki, o yıllık üretimi artırmamıştır; ne memleketin sanayii ile tarımını geliştirmiş, ne de orada yaşayan halkın durumunu düzeltmiştir. Madenleri olan İspanya ile Portekiz, Polonya'dan sonra, belki de Avrupa'nın en yoksul ülkeleridir. Oysa kıymetli metallerin değeri, İspanya ile Portekiz'de Avrupa'nın herhangi bir bölgesinden daha düşük olmalıdır. Çünkü söz konusu metaller bu ülkelerden Avrupa'nın bütün öteki bölgelerine, üzerlerine yalnız navlun ile sigorta değil, bir de kaçakçılık masrafı binmiş olarak gelir; zira bu metallerin ihracı ya yasaklanmıştır, ya da gümrük vergisine tâbidir. Bu yüzden, toprağın ve emeğin yıllık üretimine göre, miktarları bu ülkelerde, Avrupa'nın herhangi başka bir yerinden daha fazla olmalıdır. Hâlbuki bu ülkeler Avrupa'nın çoğu yerinden daha yoksuldur. Gerçi İspanya ile Portekiz'de feodal sistem kaldırılmışsa da, yerine çok daha iyisi geçmiş değildir.

Onun için, nasıl ki altınla gümüşün düşük değeri, bu durumun söz konusu olduğu ülkedeki zenginlik ve gelişme durumunun kanıtı değilse; benzer şekilde, ne bunların yüksek değeri, ne de genel olarak malların veya özel olarak tahılın düşük parasal fiyatı, o ülkenin yoksulluğuna veya barbarlığına işarettir.

Fakat her ne kadar genel olarak malların özel olarak da tahılın düşük parasal fiyatı, o zamanın yoksulluğu veya barbarlığının kanıtı olmamakla beraber, ağıl hayvanı, kümes hayvanı ve her türlü av hayvanı vb. gibi bazı belirli mal türlerinin parasal fiyatının tahıla oranla düşük oluşu, bunun çok kesin bir delilidir. Bu açıkça, ilk olarak, tahıla oranla bunların çok bol, dolayısıyla da, tahıla kıyasla işgal ettikleri toprağın fazla geniş olduğunu; ikincisi ise, tahıl toprağının değerine oranla bu toprağın düşük değerini, dolayısıyla da, ülke topraklarının pek çoğunun işlenmemiş ve tımar görmemiş durumunu gösterir. Bu açıkça işaret eder ki, ülkenin sermaye stoku ve nüfusu ile toprak büyüklüğü arasındaki orantı medeni ülkelerde çoğu kez rastlanan orantı ile aynı değildir; ve de toplum, o sırada, o ülkede henüz emekleme çağında bulunmaktadır. Genelde malların, özelde ise tahılın yüksek veya düşük parasal fiyatından, sadece, o sırada ticaret dünyasını altın ve gümüşle beslemekte olan madenlerin verimli veya kısır oldukları sonucunu çıkarabiliriz; ülkenin zengin yahut yoksul olduğu sonucunu değil. Fakat bazı tür malların yüksek veya düşük parasal fiyatı ile öteki eşyanın yüksek veya düşük parasal fiyatı arasındaki orantıya bakarak, hemen hemen kesinlik derecesine varan bir olasılıkla, ülkenin zengin mi yoksul mu olduğu, topraklarından büyük bölümünün işlenmiş olup olmadığı ve de az çok barbar bir durumda mı, yoksa az çok medeni bir durumda mı olduğu sonuçlarını çıkarabiliriz.

Malların parasal fiyatında, tamamıyla gümüşün değerinin düşmesinden ileri ge-

len bir yükselme, her tür malı eşit derecede etkileyerek, bunların fiyatlarını, gümüşün eski değerinin üçte, dörtte ya da beşte birini kaybetmesine bağlı olarak, her yerde üçte, dörtte veya beşte bir artıracaktır. Ancak, üzerinde bunca muhakeme yürütülüp konuşulmuş olan yiyecek içecek fiyatındaki artış, her tür erzakı eşit derecede etkilemez. Bu yüzyıldaki gidişatı ortalama olarak alırsak, tahıl fiyatının, birtakım başka erzaktan çok daha az yükseldiğini; bu yükselişi gümüşün değerinin düşmesine bağlayanlar bile teslim etmiştir. Onun için, bu öteki tür erzakın fiyatındaki yükselme, tamamen gümüşün değerinin düşmesinden ileri geliyor olamaz. Başka bazı sebepler de hesaba katılmalıdır. Gümüş değerinde olduğu farz edilen düşme üzerinde durmaksızın, belki yukarıda gösterilen sebepler, tahıl fiyatına oranla fiyatı gerçekten yükselmiş bazı erzak türlerindeki yükselmenin sebebini yeterince açıklayacaktır.

Tahılın kendi fiyatına gelince; bu yüzyılın ilk altmış dört yılında ve son olağanüstü kötü mevsimler boyunca, tahıl fiyatı geçen yüzyılın son altmış dört yılındakinden biraz daha düşük olmuştur. Sadece Windsor pazarı hesapları değil, gerek İskoçya'nın bütün farklı kontluklarında kanunla tespit edilmiş fiyatlar ve gerekse -Bay Messance ile Bay Drupe de St. Maur'un çok çalışıp aslına bağlı kalarak devşirdikleri- Fransa'daki birçok farklı pazara ait hesaplar da, bu olayı tasdik etmektedir. Kesin olarak bilinmesi, doğal olarak, oldukça zor olan böyle bir meselede, umulmayacak kadar etraflı delil vardır.

Son on on iki yıl içindeki yüksek tahıl fiyatına gelince; gümüşün değerinde bir düşmeye atıfta bulunmaksızın, bu düşüşün sebebi, mevsimlerin kötü gitmesiyle yeterli ölçüde açıklanabilir.

Onun için, gümüş değerinin sürekli düşmekte olduğu düşüncesinin, gerek tahıl olsun gerekse başka erzak fiyatları üzerinde olsun, iyi bir gözleme dayanmadığı anlaşılmaktadır.

Hatta burada anlatılana bakarak, aynı miktar gümüşün, şimdiki zamanlarda, belki, geçen yüzyılın bazı dönemlerinde satın almış olduğu birçok farklı erzak türünün daha azını satın alacağı söylenebilir. Bu değişikliğin, bu malların değerindeki bir yükselmeden mi, yoksa gümüşün değerindeki bir düşmeden mi ileri geldiğini kestirmek, beraberinde pazara götürebileceği ancak belirli bir miktar gümüşü veya belirli bir sabit parasal geliri olan adamın işine hiç yaramayacak olan nafile, faydasız bir ayrım yapmaktan ibarettir. Bu farkı bilmenin, ona, daha ucuza satın alma imkânı vereceği iddiasında elbette değilim. Bununla beraber bu iş o bakımdan büsbütün faydasız da olmayabilir.

Memleketin müreffeh durumunu kolayca yansıtan bir delil sağlamak bakımından, bunun halka biraz faydası olabilir. Bazı erzak türlerinin fiyatlarındaki yükselme, tamamıyla gümüş değerinin düşmesinden ileri geliyorsa, bu, olsa olsa Amerikan maden ocaklarının verimliliğinden başka bir sebebe bağlayamayacağımız bir durumdan kaynaklanıyor demektir. Memleketin gerçek zenginliği, yani toprağı ile emeğinin yıllık ürünü, bu duruma rağmen, ya Portekiz ile Polonya'da olduğu gibi tedricen

gerileyebilir; veya, Avrupa'nın pek çok öteki yerinde olduğu gibi, tedricen ilerleyebilir. Fakat eğer bazı erzak türlerinin fiyatındaki bu yükseliş, bunları yetiştiren toprağın gerçek değerindeki bir yükselişten, artan verimliliğinden veya daha kapsamlı bir ıslah ve iyi ekip biçme sayesinde tahıl yetiştirmeye elverişli kılınmış olmasından ileri geliyorsa, bu, memleketin müreffeh ve ilerleyen halini en açık biçimde gösteren bir durumdan doğmaktadır. Toprak, her geniş memleketin zenginliğinin, açık ara en büyük, en önemli ve en dayanıklı parçasını teşkil eder. Zenginliğinin açık ara en büyük, en önemli ve en kalıcı kısmının artmakta olan değerinin, bu derece kesin bir ispatının ellerinde bulunması, halk için bir nebze faydalı olabilir; veya hiç değilse halkı bir derece tatmin edebilir.

Bu, halk hizmetinde çalışan alt tabakadan bazı kimselerin parasal açıdan ödüllendirilmesini düzenlemekte de, halka bir nebze faydalı olabilir. Bazı erzak türlerinin fiyatındaki yükselme, gümüşün değerindeki bir düşüşten ileri geliyorsa, bu kimselerin para ödülünün, önceden çok büyük olmamak şartıyla, elbette bu düşüş oranında artırılmalıdır. Artırılmayacak olursa, bunların reel ödülü, açıktır ki, o oranda azalmış olur. Ama, bu fiyat yükselişi, bu gibi erzakı yetiştiren toprağın ıslah olunan verimliliğiyle meydana gelen değer artışı yüzünden ise, herhangi bir para ödülünün ne ölçüde artırılması gerektiği; veya artırılmasının gerekli olup olmadığı üzerinde hüküm vermek, çok daha nazik bir mesele olur. Toprağın ıslahı ve işlenmesinin yaygınlaşması, tahıla oranla, hayvandan elde edilen her türlü gıdanın fiyatını mutlaka az çok artırdığı gibi, öyle sanıyorum ki, bitkilerden elde edilen her çeşit gıdanın fiyatını da mutlaka düşürür. Hayvansal gıda fiyatını artırır; çünkü hâsıl olduğu toprağın çoğu, tahıl yetişmesine elverişli kılındığından, bu toprağın sahibi ile çiftçiye, tahıl arazisinin toprak rantını ve kârını sağlaması gerekir. Bitkisel gıdanın fiyatını düşürür; çünkü verimliliğini artırmak suretiyle, toprağın bereketini artırır. Tarımdaki ıslahlar da, birçok bitkisel gıda türü ortaya çıkarır; ki bunlar, tahıldan daha az toprağa ve tahıldan daha fazla olmayan emeğe lüzum gösterdiğinden, pazara çok daha ucuza gelir. Ticaretin ve deniz yoluyla gidiş gelişin çok genişlemesiyle Avrupa tarımının, belki de Avrupa'nın kavuştuğu en önemli iki kazanç olan patates ile mısır, yahut Hint tahılı denilen şey, bunlardandır. Bunun yanı sıra, tarımın emekleme aşamasında, sebze bahçesi çerçevesi içinde kalıp, sadece bel küreği kullanarak yetiştirilen, birçok bitkisel gıda maddesi, tarımın gelişmiş durumunda sıradan tarlalara sokulup, sabanla yetiştirilmeye başlanır: Şalgam, havuç, lahana, vb. gibi. Bundan dolayı, bayındırlığın gelişmesiyle, bir gıda türünün reel fiyatı zorunlu olarak yükselirse, bir başkasınınki aynı şekilde, mutlaka düşer. Birindeki yükselişin ötekindeki düşüşle ne dereceye kadar telafi edilebileceğini kestirmek büsbütün nazik bir mesele halini alır. Kasaplık etin reel fiyatı, bir kere tepe noktasına ulaştı mı, (muhtemelen, domuz eti bir yana bırakılırsa, yüz yıldan fazla bir zaman önce İngiltere'nin çoğu bölgesinde her türlü etin bu noktaya varmış olduğu anlaşılmaktadır) bir başka tür hayvansal gıda fiyatında sonradan olabilecek bir yükselme, alt tabakalardaki halkın durumunu pek etkilemez. İngiltere'nin çoğu yerinde, yoksulların, kümes hayvanları, balık, yabani kuş ve av hayvanları fiyatında bir yükselmeden dolayı uğrayacakları sıkıntı, elbette, patates fiyatındaki düşüşten duyacakları ferahlık kadar olamaz.

Şimdiki kıtlık mevsiminde, tahılın yüksek fiyatı şüphesiz yoksulları sıkıntıya düşürmektedir. Ama, tahılın normal veya ortalama pahada olduğu mutedil bolluk zamanlarında, bir başka hammadde fiyatındaki doğal yükseliş, bu kimselere pek tesir edemez. Yoksullar tuz, sabun, deri, mum, malt, bira, hafif mayalanmış bira, vb. gibi bazı işlenmiş malların fiyatında vergilerin yaratmış olduğu suni artıştan, belki de, daha fazla acı duyarlar.

Bayındırlığın İlerlemesinin İşlenmiş Ürünlerin Reel Fiyatı Üzerindeki Etkileri

Ne var ki, hemen bütün işlenmiş (mamul) malların reel fiyatının tedricen düşmesi, gelişmenin doğal sonucudur. İmalat sanayi işçiliğinin reel bedeli, belki de, istisnasız bu malların hepsinde düşer. Hepsi de gelişmenin doğal sonuçları olan daha iyi makine, daha büyük ustalık, daha uygun bir işbölümü ve dağıtımı sayesinde, işin herhangi bir parçasını yapabilmek için çok daha az emek ister. Toplumun gelişen durumu sayesinde emeğin gerçek bedelinin (reel ücretinin) gayet hatırı sayılır şekilde yükselmesi gerekirse de, miktar açısından meydana gelen büyük azalış, genellikle, fiyatta olabilecek büyük yükselişi haydi haydi telafi edecektir.

Esasen, birkaç sanayi mamulü vardır ki, bunlarda, hammaddelerin reel fiyatındaki kaçınılmaz yükseliş, işin yapılmasında gelişmenin meydana getireceği bütün avantajları fazlasıyla telafi eder. Marangozlukta, ince marangozluk işinde, kaba doğramacılıkta; toprağın ıslah edilmesi sonucu kerestenin reel fiyatında muhakkak olan yükseliş, en iyi makineden, en büyük ustalıktan, en elverişli işbölümünden ve dağıtımından elde edilebilecek avantajların tümünü birden haydi haydi telafi eder.

Oysa, hammaddelerin reel fiyatının hiç artmadığı veya pek fazla artmadığı bütün hallerde, mamul malın fiyatı kayda değer oranda düşer.

İçinde bulunduğumuz yüzyıl ile geçen yüzyıl boyunca, bu fiyat düşüşü, girdileri kaba metaller olan sektörlerde, son derece dikkat çekicidir. Geçen yüzyıl ortalarında 20 İngiliz Lirasına satın alınabilecek bir saat, şu anda belki de 20 Şiline alınabilir. Bıçakçılık ve çilingirlik işlerinde, kaba metallerden yapılan bütün oyuncaklarda, genel olarak Birmingham ve Sheffield işi diye tanınan bütün mallarda, aynı dönemde -saatçilikteki kadar değilse bile- çok büyük bir fiyat düşüşü olmuştur. Ama bu, birçok durumda, o fiyatın iki hatta üç katına aynı kalitede iş çıkaramayacaklarını teslim eden, Avrupa'nın her tarafındaki işçileri şaşırtmaya yetmiştir. Kaba metalleri girdi olarak kullanan sektörler kadar işbölümünün ileri götürülebileceği, veya kullanılan makinelerin bu kadar çeşit çeşit iyileştirmelere elverişli bulunduğu başka bir sektör muhtemelen yoktur.

Kumaş sanayiinde aynı dönemde öyle göze çarpar bir fiyat düşüşü olmamıştır. Aksine, beni temin ettiklerine göre, şu son yirmi beş otuz yıl içinde, en ince kumaşın fiyatı, kalitesine göre biraz artmıştır. Söylendiğine göre, bu, tamamıyla İspanyol yününden ibaret bulunan malzemenin fiyatındaki kayda değer bir yükselmeden ileri gelmiştir.

Buna karşılık sırf İngiliz yününden yapılmakta olan Yorkshire kumaşına gelince; esasen bunun fiyatı, dediklerine göre, bu yüzyıl boyunca, kalitesine oranla bir hayli düşmüştür. Ne var ki, kalite öyle tartışılabilir bir şeydir ki, ben bu türden bütün bilgilere biraz şüpheyle bakarım. Kumaş sanayiinde işbölümü bundan yüz yıl önce ne idiyse, bugün de aşağı yukarı odur; kullanılan makineler de pek farklı değildir. Bununla beraber, her iki dönemde de biraz fiyat düşüşüne sebep olan bazı ufak tefek gelişmeler olmuş olabilir.

Ancak, bu mamulün zamanımızdaki fiyatını, emeğin muhtemelen şimdikinden çok daha az alt bölümlere ayrıldığı, kullanılan makinelerin ise çok daha kusurlu bulunduğu, çok daha uzak geçmiştekiyle, yani on beşinci yüzyılın sonlarına doğru olanla kıyaslarsak, bu iniş, çok daha gözle görülür ve tartışma götürmez görünecektir.

VII. Henry'nin 4. saltanat yılı olan 1487'de, şu hüküm konmuştu: "Her kim, en güzel al veya başka ton kırmızıya boyanmış en iyi cinsten enli kumaşın yardasını* perakende olarak on altı Şilinden fazlaya satarsa; bu şekilde satılan her yarda kumaş için, kırk Şilin ceza verecektir." O halde bugünkü paramızla, içinde 24 Şilin kadar gümüş bulunan 16 Şilin, o zaman, en iyi kumaşın bir yardası için makul olmayan bir fiyat sayılmıyordu. Bu, aşırı ihtişamı yasak eden bir kanun olduğuna göre, bu gibi kumaşların çoğu kez biraz daha pahalıya satılmış olma ihtimali vardır. Günümüzde bir Gine, böyle bir kumaş için en yüksek fiyat sayılabilir. Şu halde, kumaşların kalitesi eşit de sayılsa, -şimdikiler çok muhtemeldir ki çok daha üstündür ama, aynı oldukları farz edilse bile- en iyi kumaşın parasal fiyatının, on beşinci yüzyılın sonundan beri, bir hayli düşmüş olduğu anlaşılmaktadır. Reel fiyatı ise çok daha fazla düşmüştür. O zamanlar ve çok daha sonraları, 6 Şilin 8 Peni, çeyrek kantar buğdayın ortalama fiyatı sayılıyordu. Demek ki, 16 Şilin, 2 çeyrek kantar ve üç kileden fazla buğdayın fiyatı idi. Bugün buğdayın çeyrek kantarına 28 Şilin paha biçilecek olursa, bir yarda ince kumaşın reel fiyatının, o zamanlarda, şimdiki paramızla hiç değilse, 3 Lira 6 Şilin 6 Peni etmesi gerekir. Kumaşı satın alan adamın, o tutarın şimdikilerde satın alabileceği kadar emek ve geçim maddesi üzerindeki hakkından vazgeçmiş olması gerekir.

Kaba manifaturanın gerçek fiyatındaki azalma da kayda değer olmakla beraber, ince manifaturadaki kadar olmamıştır.

IV. Edward'ın üçüncü saltanat yılı olan 1643'te şu hüküm konmuştur: "Çiftçilikle uğraşan bir ırgat, veya sıradan işçi, yahut bir şehir veya kasaba dışında oturan bir zanaatçının hizmetçisi, üst baş olarak, yardası iki Şilinden daha yukarı enli kumaş kullanmayacak veya giymeyecektir." IV. Edward'ın 3. saltanat yılında, 2 Şilinde şimdiki paramızın aşağı yukarı 4 Şilinindeki kadar gümüş bulunuyordu. Oysa şu anda yardası 4 Şiline satılan Yorkshire kumaşı, o zaman çok ayaktakımından sıradan uşakların giymesi için yapılan kumaştan belki çok daha üstündür. Bundan dolayı, o kimselerin giyim kuşamının parasal fiyatı bile, kalitesine oranla, şu anda eski devirlerdekinden daha ucuz olabilir. Reel fiyatı ise, kesinlikle, bir hayli daha ucuzdur. O zamanlar 10 Peni, bir kile buğday için, mutedil ve makul denilen bir fiyat sayılıyordu. İki Şilin, bu nedenle, aşağı yukarı iki buçuk kile buğdayın fiyatı idi ki bu, şu anda, kile başına üç Şi-

---

*. Yarda (yard): Üç ayak (feet) ölçüsü olarak yaklaşık 91 santimetreye karşılık gelen İngiliz uzunluk ölçü birimi. (ç. n.)

lin altı Peniden, sekiz Şilin dokuz Peni eder. Bu kumaşın bir yardasına karşılık, yoksul uşağın, günümüzde sekiz Şilin dokuz Peninin satın alacağı geçim maddesine eşit satın alma gücünü elden çıkarmış olması gerekir. Bu aynı zamanda yoksulların şatafata düşkünlüğünü, har vurup harman savurmasını sınırlandıran, israfı önleyici bir kanundur. Demek ki, bu kimselerin giyim kuşamı çoğu kez çok daha pahalı imiş.

Aynı kanun, aynı tabakadan halkın, çiftinin fiyatı -şimdiki paramızla, 28 Peni kadar eden- 14 Peniyi geçen çorap giymesini de yasak etmektedir. Fakat dört Peni, o zamanlarda, buğdayın aşağı yukarı bir buçuk kilesinin fiyatı idi. Zamanımızda ise aynı şey, kilesi 3 Şilin 6 Peniden, 5 Şilin 3 Peni eder. Şimdiki zamanda bize bu, en yoksul ve en aşağı tabakadan bir hizmetçinin bir çift çorap parası olarak, ateş pahası gibi gelir. Ama o zamanlarda, hizmetçi bunun için gerçekten bu fiyata denk bir para ödenmiş olsa gerektir.

IV. Edward zamanında ince çorap örme zanaatı Avrupa'nın muhtemelen hiçbir yerinde bilinmiyordu. Kaba çorabı sıradan kumaştan yaparlardı, ki çorabın pahalı olmasının sebeplerinden biri bu olmuş olabilir. İngiltere'de ilk ince çorap giyen kişinin Kraliçe Elizabeth olduğu söylenir; [rivayete göre] kendisi bunları armağan olarak İspanya büyükelçisinden almış.

Yünlü kumaşın gerek kabası ve gerekse incesinde kullanılan makineler o eski çağlarda şimdikinden çok daha kusurlu idi. O zamandan beri, bunlarda üç esaslı gelişme olmuştur; ayrıca sayısı veya önemini tam kestirebilme imkânı olmayan belki daha birçok ufak tefek ilerlemeler de vardır. Söz konusu üç ana gelişme şunlardır: Birincisi, öreke ile iğin yerine çıkrığın geçmesidir, ki bu alet aynı miktar emekle iki misli iş çıkarır. İkincisi, yün ipliği ile tek katlı yün telinin büzülmesini, yani tezgâha konmadan önce çözgü ile atkının gereği gibi tertiplenmesini kolaylaştırıp kısaltan pek marifetli birçok makinelerin kullanılmasıdır. Bu da, o makinelerin icadından önce son derece sıkıntılı ve zahmetli olması gereken bir iştir. Üçüncüsü, kumaşı sıkıştırmak için, suyun içinde ayakla çiğnemek yerine, çırpıcı dibeğinin kullanılmasıdır. On altıncı yüzyıl başlarındın önce, İngiltere'de ve bildiğim kadarıyla Avrupa'nın Alplerin kuzeyine düşen bölgesinde, hangi cinsten olursa olsun yel değirmeni veya su değirmeni bilinmiyordu. İtalya'ya bunların girmesi bir süre önce olmuştu.

Bu koşulların göz önüne alınması, gerek kaba gerek ince kumaşın reel fiyatının, o eski zamanlarda, şimdikinden neden çok daha yüksek olduğunu belki bir dereceye kadar bize açıklayabilir. Eşyayı pazara iletebilmek daha fazla emeğe mal oluyordu. Onun için, piyasaya getirildiklerinde, daha fazla emeğin bedelini satın almış, veya daha çok emekle değişilmiş olmaları gerekir.

O eski zamanlarda, kaba kumaş, sanatların ve sanayinin emekleme çağında bulunduğu memleketlerde hep nasıl oluyorsa, İngiltere'de de muhtemelen öyle yapılmıştır. İhtimal, bu, işin her bir parçası, hemen her ailenin bütün fertlerince zaman zaman yapılan bir ev işiydi. Fakat, anlaşıldığı kadarıyla, onunla ancak yapacak başka işleri olmayınca uğraşıyorlardı; bu zanaat, içlerinden hiçbirinin, geçimlerinin çoğunu sağladığı başlıca iş olmuyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, bu tarzda yapılan

işler, işçi geçiminin başlıca veya biricik para kaynağı olan işten, pazara daima daha ucuza getirilir. Öte yandan, ince kumaş o zamanlar İngiltere'de değil, zengin ve ticaretçi bir memleket olan Flanders'de; ve bu iş, muhtemelen o zaman da, şimdi olduğu gibi nafakasının tümünü veya başlıca kısmını oradan sağlayan kimseler tarafından yapılıyordu. Ayrıca, bu yabancı bir sanayi olup krala biraz vergi, hiç değilse ton başına veya Sterlin/Lira başına ödenen gemi vergisini vermiş olmak gerekiyordu. Esasen, bu vergi belki pek ağır değildi. O zaman Avrupa politikası yüksek vergilerle yabancı kumaş ithalatını kısmak değil; daha ziyade tacirlerin, mümkün olduğu kadar uygun bir fiyatla, kodamanların istedikleri ve kendi ülkelerindeki sanayinin üretemediği elverişli ve göz alıcı maddelerle donatılabilmelerini mümkün kılmak için, bu ithali teşvik etmek idi.

Bu durumların göz önüne alınması, kaba kumaşın reel fiyatının ince kumaşa göre niçin o eski zamanlarda şimdikinden çok daha düşük olduğunu belki bir dereceye kadar bize açıklayabilir.

Bölümün Sonu

Toplumun koşullarındaki her gelişmenin, doğrudan veya dolaylı olarak, toprağın reel rantını yükseltme, toprak sahibinin gerçek zenginliğini, yani başkalarının emeğini veya emeğinin hâsılasını satın alma gücünü artırma eğiliminde olduğunu kaydederek, kitabın bu oldukça uzun bölümünü sona erdireceğim.

Bayındırlığın ve ekip biçmenin yaygınlaşması, toprak rantını doğrudan yükseltme eğilimindedir. Toprak sahibinin ürün üzerindeki payı, ürünün artmasıyla muhakkak artar.

Toprağın işlenmemiş mahsullerinden, önce bayındırlığın ve ekip biçmenin yaygınlaşmasının sonucu, ondan sonra da büsbütün genişlemesinin sebebi olanlarının reel fiyatındaki yükselme; meselâ, hayvan fiyatındaki yükseliş, toprak rantını doğrudan doğruya ve daha büyük oranda artırma eğilimindedir. Toprak sahibine ait payın reel değeri, yani başka insanların emeği üzerindeki gerçek hükmetme gücü, mahsulün reel değeri ile yükselmekle kalmayıp, bu payın toplam hâsılaya oranı da bu değerle birlikte yükselir. O mahsul, reel fiyatındaki yükselmeden sonra, devşirilmek için öncekinden daha çok emeğe ihtiyaç göstermez. Şu halde, bu ürünün daha küçük bir oranı, o emeği kullanan sermaye stokunu, normal kârı ile birlikte yeniden yerine koymaya yetecektir. Bunun sonucu olarak da, ürünün daha büyük bir kısmı toprak sahibine ait olmalıdır.

Mamul malların reel fiyatını doğrudan azaltmaya vesile olan, emeğin üretici güçlerindeki bütün bu gelişmeler, reel toprak rantını dolaylı şekilde yükseltme eğilimindedir. Toprak sahibi işlenmemiş ürünün kendi tüketimini aşan kısmını, yahut aynı şey demek olan bedelini, işlenmiş ürün ile değişir. Sonrakinin reel fiyatını düşüren şey, öncekinin fiyatını yükseltir. Böylelikle öncekinin (işlenmemiş ürünün) aynı miktarı, sonrakinin (işlenmiş ürünün) daha fazlasına denk olur. Toprak sahibi de, gerek duyduğu o rahatlık sağlayan

maddelerin, süs eşyası veya lüks malların daha çoğunu satın alabilecek duruma gelir.

Toplumun gerçek zenginliğindeki (reel servetindeki) her artış, toplumda kullanılan faydalı emek miktarındaki her artış, reel toprak rantını dolaylı şekilde yükseltmeye vesile olur. Bu emeğin, belirli bir kısmı doğal olarak toprağa gider. Toprağın ekilip biçilmesinde daha çok insan ve hayvan kullanılır. Yetiştirilmesinde bu suretle kullanılan sermaye stokunun artmasıyla, mahsul artar; mahsul ile birlikte de, toprak rantı artar.

Öte yandan, bunun tersi olan şartlar, yani toprağı işleyip ıslah etmenin ihmal edilmesi; toprağın işlenmemiş ürününün herhangi bir kısmının reel fiyatındaki düşüş; imalat sanatının ve endüstrisinin bozulması yüzünden mamullerin reel fiyatında meydana gelen yükseliş; toplumun gerçek zenginliğinin azalışı; bütün bunlar, arazinin reel toprak rantını düşürmeye, arazi sahibinin gerçek zenginliğini azaltmaya, onun başkasının ya emeğini veya emeğinin hâsılasını satın alma gücünü küçültmeye sebep olur.

Daha önce de belirtilmiş olduğu üzere, her memleketin toprağı ile emeğinin yıllık hâsılasının tümü, yahut aynı şey demek olan söz konusu yıllık üretimin toplam bedeli, doğal olarak üçe ayrılır: Toprağın rantı, emeğin ücreti, sermayenin kârı. Bunlar da, üç ayrı tabakadan kimsenin, yani, toprak rantı ile geçinenlerin, ücret ile geçinenlerin ve kâr ile geçinenlerin gelirini teşkil eder. Bunlar, her medeni toplumun üç büyük, orijinal ve kurucu tabakası olup, bütün öteki tabakaların geliri, nihayetinde bunlarınkinden çıkar.

Bu üç büyük tabakadan ilkinin menfaati, an önce söylenenlerden anlaşılacağı üzere, toplumun genel menfaati ile kesinlikle ve ayrılmaz şekilde ilgilidir. Birini teşvik eden veya ona köstek olan şey, muhakkak surette ötekini de teşvik eder veya köstekler. Kamu, bir ticaret veya zabıta düzenlemesi üzerinde tartışırken, toprak sahipleri, hiç değilse, bu menfaatin ne olduğu hakkında epey bilgileri varsa, kendi mensup oldukları toplumsal tabakanın menfaatini gözetmek düşüncesiyle, bunu hiçbir zaman yanlış yola çekemezler. Gerçekte ise, çoğu kez bunların o bilgileri noksandır. Üç tabaka içinde, bunlar, geliri gerek emeğe gerek yardıma mal olmayıp, sanki kendiliğinden geliveren, kendilerinin organize etmesine veya tasarısına bağlı bulanmayan tek sınıftır. Durumlarındaki rahatlığın ve güvenliğin doğal sonucu olan tembellik, sıklıkla bunları cahil bırakmakla kalmaz, bir kamu düzenlemesinin sonunun nereye varacağını önceden görüp anlamak için gereği gibi kafalarını işletebilmelerini de imkânsız kılar.

İkinci tabakanın, yani ücretleriyle geçinenlerin menfaati, birincilerinki kadar kesin olarak toplumun menfaatiyle irtibatlıdır. Hâlihazırda gösterilmiş olduğu gibi, işçi ücretleri, hiçbir zaman, emek talebinin sürekli yükseldiği veya istihdam edilen emek miktarının her yıl kayda değer oranda artarken olduğu kadar yüksek değildir. Toplumun bu gerçek zenginliği duraklayınca, işçi ücretleri, çok geçmeden, işçinin çoluk çocuk yetiştirmesini veya soyunu devam ettirmesini mümkün kılmaya ucu ucuna ancak yetecek kadar düşer. Toplum çökmeye yüz tutunca, bunun bile aşağısına düşer. Mülk sahipleri tabakasına, toplumun refahı, belki işçiler tabakasından daha çok kazanç sağlar; lâkin toplumdaki çöküşün acısını mal sahiplerinden daha fazla çeken bir taba-

ka yoktur. İşçinin menfaati, toplumun menfaatine sıkı sıkıya bağlı olmakla beraber, işçi ya bu menfaati kavrayacak, veya onun kendi menfaatiyle olan ilgisini anlayacak kabiliyette değildir. İşçinin durumu, gereken bilgiyi edinebilmesine zaman bırakmaz; kendisi tam olarak bilgilendirilse bile, eğitimi ile alışkanlıkları çoğu kez onu hüküm verebilmekten aciz biri kılar. Onun için, kamusal tartışmalarda işçinin sesi az işitilir; onun sesine kulak asıldığı ise, hiç olmaz. Yalnız bazı olağanüstü hallerde, kendisinin değil, patronların özel amaçları için onlar tarafından körüklenip kışkırtıldığı ve desteklendiği zaman, işçinin yaygarası duyulur.

İşverenler üçüncü tabakayı, yani, kâr ile geçinenler tabakasını teşkil eder. Her toplumdaki faydalı emeğin çoğunu harekete geçiren, kâr hatırına kullanılan sermaye stokudur. Sermayeyi kullananların plânlarıyla tasarıları, emeğin bütün önemli faaliyetlerini düzenleyip yönetir; bütün bu plânlarla tasarıların güttüğü amaç ise, kârdır. Fakat kâr, rant ve ücretler gibi toplumun refahı ile yükselip, çökmeye yüz tutmasıyla düşmez. Aksine, kâr zengin memleketlerde tabiatıyla düşük, yoksullarda ise yüksektir; yıkılmaya doğru en hızla giden memleketlerde ise kâr, daima en yüksektir. Onun için, bu üçüncü tabakanın çıkarı ile toplumun genel menfaati arasındaki ilgi, öteki iki sınıfın çıkarı ile aynı değildir. Bu tabakada, tacirler ile patron sanayiciler, çoğu kez en büyük sermayeler kullanıp, servetleriyle umumi teveccühün en büyük kısmını kendi üzerlerine çeken iki halk sınıfıdır. Bütün ömürleri plân ve tasarılarla uğraşarak geçtiği için, bunlar çoğu kez taşralı mülk sahiplerinden daha keskin anlayışlı olurlar. Bununla beraber, kafaları genel olarak, toplumun menfaatinden çok kendi özel iş kollarının menfaati üzerinde işlediğinden, en büyük samimiyetle bile verilmiş olsa (ki her zaman böyle olmamıştır) verdikleri hükümlerden, bu iki amacın birincisi üzerindekine değil, ikincisi üzerinde -kendi menfaatiyle ilgili- olana güvenilebilir. Bunların taşralı beyefendilere üstün oluşu, kamu menfaati üzerindeki bilgilerinden değil, kendi çıkarlarını, taşralının kendi menfaatini bildiğinden daha iyi bilmelerindendir. Kendi çıkarları üzerindeki bu üstün bilgi sayesinde, çoğu kez, iyi kalpli taşra beyini aldatmış, kendisinin değil, onların menfaatinin kamuya yararlı olduğu şeklindeki, gafil fakat temiz bir inanç yüzünden, onu hem kendi menfaatinden, hem de kamu menfaatinden vazgeçmek için kandırmışlardır. Ama, bir ticaret veya sanayi alanında uğraşanların çıkarı, her zaman için, bazı bakımlardan kamu menfaatinden farklı, hatta buna aykırıdır. Pazarı genişletip rekabeti daraltmak, her zaman işadamlarının çıkarınadır. Piyasayı genişletmek, çoğu kez, kamu çıkarı için yeter derecede hoş olabilir. Ama rekabeti daraltmak, her zaman kamunun aleyhine olmalıdır. Bu [rekabetin daraltılması] sadece işadamlarının, kârlarını, doğal kâr oranının üstüne çıkarmak suretiyle, kendi menfaatleri için öteki vatandaşlar üzerine yersiz bir vergi koymalarını mümkün kılmaya yarar. Bu tabakadan gelen yeni bir ticaret kanunu veya tüzüğü önergesinin, daima büyük bir ihtiyatla dinlenmesi; kılı kırk yararak, en kuşkulu bir dikkatle uzun uzadıya, iyiden iyiye incelenmeden, hiçbir zaman kabul edilmemesi gerekir. Çünkü bu, çıkarı hiçbir zaman kamu çıkarıyla tamı tamına aynı olmayan; genel olarak halkı aldatmakta, hatta ezmekte menfaati bulunan ve nitekim birçok vesileyle de onu hem aldatmış, hem ezmiş olan bir insan tabakasından gelmektedir.

Yıllar	Her yıl buğdayın çeyrek kantarının fiyatı			Bir yılın çeşitli fiyatlarının ortalaması			Her yılın şimdiki para ile ortalama fiyatı		
	Lira	Şilin	Peni	Lira	Şilin	Peni	Lira	Şilin	Peni
1202	-	12	-	-	-	-	1	16	-
	-	12	-						
1206	-	13	4	-	13	5	2	-	3
	-	15	-						
1223	-	12	-	-	-	-	1	16	-
1237	-	3	4	-	-	-	-	10	-
1243	-	2	-	-	-	-	-	6	-
1244	-	2	-	-	-	-	-	6	-
1246	-	16	-	-	-	-	2	8	-
1247	-	13	4	-	-	-	2	-	-
1257	1	4	-	-	-	-	3	12	-
	1	-	-						
1258	1	15	-	-	17	-	2	11	-
	1	16	-						
1270	4	16	-	5	12	-	16	16	-
	6	8	-						
	-	2	8						
1286	-	16	-	-	9	4	1	8	-
				Toplam			35	9	3
				Ortalama fiyat			2	19	1$\frac{1}{4}$
1287	-	3	4	-	-	-	-	10	-
	-	-	8						
	-	1	-						
	-	1	4						
	-	1	6						
1288	-	1	8	-	3	-$\frac{3}{4}$	-	9	-$\frac{3}{4}$
	-	2	-						
	-	3	4						
	-	9	4						

Yıllar	Her yıl buğdayın çeyrek kantarının fiyatı			Bir yılın çeşitli fiyatlarının ortalaması			Her yılın şimdiki para ile ortalama fiyatı		
	Lira	Şilin	Peni	Lira	Şilin	Peni	Lira	Şilin	Peni
	-	12	9						
	0	6	-						
1289	-	2	-	-	10	$1\frac{3}{4}$	1	10	$4\frac{3}{4}$
	-	10	8						
	1	-	-						
1290	-	16	-	-	-	-	2	8	-
1294	-	16	-	-	-	-	2	8	-
1302	-	4	-	-	-	-	-	12	-
1309	-	7	2	-	-	-	1	1	6
1316	1	-	-	-	-	-	3	-	-
	1	-	-						
	1	10	-						
1316	1	12	-	1	10	6	4	11	6
	2	-	-						
	2	4	-						
	-	14	-						
1317	2	13	-	1	19	6	5	18	6
	4	-	-						
	-	6	8						
1336	-	2	-	-	-	-	-	6	-
1338	-	3	4	-	-	-	-	10	-
					Toplam		23	4	$11\frac{1}{4}$
					Ortalama fiyat		1	18	8
1339	-	9	-	-	-	-	1	7	-
1349	-	2	-	-	-	-	-	5	2
1359	1	6	8	-	-	-	3	2	2
1361	-	2	-	-	-	-	-	4	8
1363	-	15	-	-	-	-	1	15	-
	1	-	-						
1369	1	4	-	1	2	-	2	9	4

Yıllar	Her yıl buğdayın çeyrek kantarının fiyatı			Bir yılın çeşitli fiyatlarının ortalaması			Her yılın şimdiki para ile ortalama fiyatı		
	Lira	Şilin	Peni	Lira	Şilin	Peni	Lira	Şilin	Peni
1379	–	4	–	–	–	–	–	9	4
1387	–	2	–	–	–	–	–	4	8
	–	13	4						
1390	–	14	–	–	14	5	1	13	7
	–	16	–						
1401	–	16	–	–	–	–	1	17	4
1407	–	4	4	–	3	10	–	8	11
	–	3	4						
1416	–	16	–	–	–	–	1	12	–
						Toplam	15	9	4
						Ortalama Fiyat	1	5	$9\frac{1}{3}$
1423	–	8	–	–	–	–	–	16	–
1425	–	4	–	–	–	–	–	8	–
1434	1	6	8	–	–	–	2	13	4
1435	–	5	4	–	–	–	–	10	8
1439	1	–	–	1	3	4	2	6	8
	1	6	8						
1440	1	4	–	–	–	–	2	8	–
1444	–	4	4	–	4	2	–	8	4
	–	4	–						
1445	–	4	6	–	–	–	–	9	–
1447	–	8	–	–	–	–	–	16	–
1448	–	6	8	–	–	–	–	13	4
1449	–	5	–	–	–	–	–	10	–
1451	–	8	–	–	–	–	–	16	–
						Toplam	12	15	4
						Ortalama Fiyat	1	1	$3\frac{1}{2}$

Yıllar	Her yıl buğdayın çeyrek kantarının fiyatı			Bir yılın çeşitli fiyatlarının ortalaması			Her yılın şimdiki para ile ortalama fiyatı		
	Lira	Şilin	Peni	Lira	Şilin	Peni	Lira	Şilin	Peni
1453	—	5	4	—	—	—	—	10	8
1455	—	1	2	—	—	—	—	2	4
1457	—	7	8	—	—	—	—	15	4
1459	—	5	—	—	—	—	—	10	—
1460	—	8	—	—	—	—	—	16	—
1463	—	2	—	1	10	—	—	3	8
	—	1	8						
1464	—	6	8	—	—	—	—	10	—
1486	1	4	—	—	—	—	1	17	—
1491	—	14	8	—	—	—	1	2	—
1494	—	4	—	—	—	—	—	6	—
1495	—	3	4	—	—	—	—	5	—
1497	1	—	—	—	—	—	1	11	—
						Toplam	8	9	—
						Ortalama fiyat	—	14	1
1499	—	4	—	—	—	—	—	6	—
1504	—	5	8	—	—	—	—	8	6
1521	1	—	—	—	—	—	1	10	—
1551	—	8	—	—	—	—	—	2	—
1553	—	8	—	—	—	—	—	8	—
1554	—	8	—	—	—	—	—	8	—
1555	—	8	—	—	—	—	—	8	—
1556	—	8	—	—	—	—	—	8	—
1557	—	4	—	—	17	$8\frac{1}{2}$	—	17	$8\frac{1}{2}$
	—	5	—						
	—	8	—						
	2	13	4						
1558	—	8	—	—	—	—	—	8	—
1559	—	8	—	—	—	—	—	8	—
1560	—	8	—	—	—	—	—	8	—
						Toplam	6	0	$2\frac{1}{2}$
						Ortalama fiyat	—	10	—$\frac{5}{12}$
1561	—	8	—	—	—	—	—	8	—
1562	—	8	—	—	—	—	—	8	—
1574	2	16	—	2	—	—	2	—	—
	1	4	—						
1587	3	4	—	—	—	—	3	4	—
1594	2	16	—	—	—	—	2	16	—
1595	2	13	—	—	—	—	2	13	—
1596	4	—	—	—	—	—	4	—	—
1597	5	4	—	4	12	—	4	12	—
	4	—	—						
1598	2	16	8	—	—	—	2	16	8
1599	2	19	2	—	—	—	2	19	2
1600	1	17	8	—	—	—	1	17	8
1601	1	14	10	—	—	—	1	14	10
						Toplam	28	9	4
						Ortalama fiyat	2	7	$5\frac{1}{3}$

Yıllar		Lira	Şilin	Peni
1595	....	2	0	0
1596	....	2	8	0
1597	....	3	9	6
1598	....	2	16	8
1599	....	1	19	2
1600	....	1	17	8
1601	....	1	14	10
1602	....	1	9	4
1603	....	1	15	4
1604	....	1	10	8
1605	....	1	15	10
1606	....	1	13	0
1607	....	1	16	8
1608	....	2	16	8
1609	....	2	10	0
1610	....	1	15	10
1611	....	1	18	8
1612	....	2	2	4
1613	....	2	8	8
1614	....	2	1	$8\frac{1}{2}$
1615	....	1	18	8
1616	....	2	0	4
1617	....	2	8	8
1618	....	2	6	8
1619	....	1	15	4
1620	....	1	10	4
	26)	54	0	$6\frac{1}{2}$
		2	1	$6\frac{9}{13}$

Yıllar		Lira	Şilin	Peni
1621	....	1	10	4
1622	....	2	18	8
1623	....	2	12	0
1624	....	2	8	0
1625	....	2	12	0
1626	....	2	9	4
1627	....	1	16	0
1628	....	1	8	0
1629	....	2	2	0
1630	....	2	15	8
1631	....	3	8	0
1632	....	2	13	4
1633	....	2	18	0
1634	....	2	16	0
1635	....	2	16	0
1636	....	2	16	8
	16)	40	0	0
		2	10	0

Yıllar	Lira	Şilin	Peni	**Yıllar**	Lira	Şilin	Peni
1637	2	13	0	**aktarılan**	79	14	10
1638	2	17	4	**1671**	2	2	0
1638	2	4	10	**1672**	2	1	0
1640	2	4	8	**1673**	2	6	8
1641	2	8	0	**1674**	3	8	8
1642	Hesapta eksiktir. 1646 yılını Rahip Fleetwood tamamlamıştır			**1675**	3	4	8
1643				**1676**	1	18	0
1644				**1677**	2	2	0
1645				**1678**	2	19	0
1646	2	8	0	**1679**	3	0	0
1647	3	13	8	**1680**	2	5	0
1648	4	5	0	**1681**	2	6	8
1649	4	0	0	**1682**	2	4	0
1650	3	16	8	**1683**	2	0	0
1651	3	13	4	**1684**	2	4	0
1652	2	9	6	**1685**	2	6	8
1653	1	15	6	**1686**	1	14	0
1654	1	6	0	**1687**	1	5	2
1655	1	13	4	**1688**	2	6	0
1656	2	3	0	**1689**	1	10	0
1657	2	6	8	**1690**	1	14	8
1658	3	5	0	**1691**	1	14	0
1659	3	6	0	**1692**	2	6	8
1660	2	16	6	**1693**	3	7	8
1661	3	10	0	**1694**	3	4	0
1662	3	14	0	**1695**	2	13	0
1663	2	17	0	**1696**	3	11	0
1664	2	0	6	**1697**	3	0	0
1665	2	9	4	**1698**	3	8	4
1666	1	16	0	**1699**	3	4	0
1667	1	16	0	**1700**	2	0	0
1668	2	0	0		60)153	1	8
1669	2	4	4		2	11	9 1/3
1670	2	1	8				

Yıllar	Lira	Şilin	Peni
1701	1	17	8
1702	1	9	6
1703	1	16	0
1704	2	6	6
1705	1	10	0
1706	1	6	0
1707	1	8	6
1708	2	1	6
1709	3	18	6
1710	3	18	0
1711	2	14	0
1712	2	6	4
1713	2	11	0
1714	2	10	0
1715	2	3	0
1716	2	8	0
1717	2	5	8
1718	1	18	10
1719	1	15	0
1720	1	17	0
1721	1	17	6
1722	1	16	0
1723	1	14	8
1724	1	17	0
1725	2	8	6
1726	2	6	0
1727	2	2	0
1728	2	14	6
1729	2	6	10
1730	1	16	6
1731	1	12	10
1732	1	6	8
1733	1	8	4
	69	8	8

Yıllar	Lira	Şilin	Peni
aktarılan	69	8	8
1734	1	18	10
1735	2	3	0
1736	2	0	4
1737	1	18	0
1738	1	15	6
1739	1	18	6
1740	2	10	8
1741	2	6	8
1742	1	14	0
1743	1	4	10
1744	1	4	10
1745	1	7	6
1746	1	19	0
1747	1	14	10
1748	1	17	0
1749	1	17	0
1750	1	12	6
1751	1	18	6
1752	2	1	10
1753	2	4	8
1754	1	14	8
1755	1	13	10
1756	2	5	3
1757	3	0	0
1758	2	10	0
1759	1	19	10
1760	1	16	6
1761	1	10	3
1762	1	19	0
1763	2	0	9
1764	2	6	9
	64)129	13	6
	2	0	$6\frac{19}{32}$

Yıllar	Lira	Şilin	Peni	Yıllar	Lira	Şilin	Peni
1731	1	12	10	**1741**	2	6	8
1732	1	6	8	**1742**	1	14	0
1733	1	8	4	**1743**	1	4	10
1734	1	18	10	**1744**	1	4	10
1735	2	3	0	**1745**	1	7	6
1736	2	0	4	**1746**	1	19	0
1737	1	18	0	**1747**	1	14	10
1738	1	15	6	**1748**	1	17	0
1739	1	18	6	**1749**	1	17	0
1740	2	10	8	**1750**	1	12	6
10)	18	12	8	10)	16	18	2
	1	17	$3\frac{1}{5}$		1	13	$9\frac{4}{5}$

(Birinci cildin sonu)

II. CİLT

İKİNCİ KİTAP

Sermayenin Niteliği, Birikimi ve İstihdamı

Giriş

İşbölümünün olmadığı, mübadelenin nadiren yapıldığı, her insanın ihtiyacını kendi başına sağladığı o gelişmemiş halinde, toplumun işlerinin yürümesi için önceden bir stok/sermaye* biriktirmeye veya yığmaya lüzum yoktur. Her insan, zaman zaman ortaya çıkan ihtiyaçlarını, sırasıyla ve kendi çabasıyla gidermeye çalışır. Acıkınca, avlanmak üzere ormana gider; giysileri eskiyince, ilk öldüreceği hayvanın derisi ile giyinir. Harap olmaya yüz tuttuğunda, kulübesini en yakındaki ağaçlarla ve çim tezeği ile elinden geldiği kadar onarır.

Hâlbuki işbölümü iyiden iyiye bir kez yerleşince, bir insanın kendi emeği, zaman zaman ortaya çıkan ihtiyaçlarının çok azını karşılayabilir. Bu ihtiyaçların pek çoğu, başka insanların emeğinin ürünü ile sağlanır; o da bunları kendi emeğinin ürünü ile -veya aynı şey demek olan, bedeli ile- satın alır. Ne var ki, emeğinin ürünü tamamlanıp satılıncaya kadar, gereksinim duyduğu satın alma işini yapmak imkânsızdır. Bundan dolayı, hiç değilse, bu olayların her ikisinin de meydana gelmesine kadar, kendisini geçindirip işinin malzemeleri ve aletleriyle donatacak bir tür mal stokunu bir yere yığmak gerekir. Kumaşını tamamlayıp satıncaya kadar, geçimini sağlayacak şeyler ile işine lâzım olan malzemeler ve aletlerini edinmeye yetecek bir mal stoku, ya kendisinin ya da bir başkasının eli altında, önceden bir yerde biriktirilmiş değilse, bir dokumacı kendini işine tamamıyla veremez. Açıktır ki bu birikimin, söz konusu kişinin emeğini bu kadar uzun zaman böylesi apayrı bir işe harcamadan önce, mevcut olması gerekir.

İşlerin doğası gereği, sermaye birikiminin işbölümünden önce olması gerektiğinden; emek, sermayenin sürekli artarak birikmesi oranında, gitgide inceden inceye bölümlere ayrılabilir. Aynı sayıda kişinin kullanabileceği malzeme miktarı, emeğin giderek daha ince bölümlere ayrılması oranında çoğalır. Her işçinin yapması gereken işlemler gittikçe daha ileri bir basitlik derecesine indiğinden, bu etkinlikleri kolaylaştırıp kısaltmak için, türlü türlü yeni makineler icat edilmeye başlar. Bu nedenle, işbölümü ilerledikçe, aynı sayıda işçiye devamlı iş sağlamak üzere, gelişmemiş bir haldeyken gerekecek kadar erzak stoku ile, o durumda gerekecek olandan daha büyük

*. Orijinal metinde geçen "stock" kavramının karşılığı olarak kullanılmıştır. Smith eldeki mal stokunu, "geçimini sağlamak amacıyla tüketilen kısım" ve "kâr etmek ve servetini artırmak amacıyla üretime yöneltilen kısım" olarak ikiye ayırmakta; ikinci kısma "sermaye" demektedir. (ç. n.)

bir araç-gereç stokunun önceden biriktirilmesi lâzımdır. Bu arada, her iş alanındaki işçi sayısı, genel olarak, o alandaki işbölümü ile artar. Yahut, daha doğrusu, işçilerin sayılarının artması, onların bu şekilde sınıflandırılıp alt bölümlere ayrılmalarını mümkün kılar.

Emeğin üretici güçlerindeki bu büyük gelişmenin vücuda gelmesi için, önceden sermaye stokunun birikmiş olmasının gerekli olduğu gibi, öyle bir birikim de, doğal olarak böyle bir gelişmeye yol açar. Sermaye stokunu işçi tutmakta kullanan kimse, muhakkak ki bunu mümkün olduğu kadar çok iş çıkaracak tarzda kullanmak ister. Onun için, bu kimse hem işçileri arasında en elverişli iş dağılımını sağlamaya, hem de akıl edebileceği veya satın almaya güç yetirebileceği en iyi makinelerle onları donatmaya çalışır. Her iki bakımdan da, elindeki imkânlar, genel olarak sermaye stokunun büyüklüğü veya bu stokun çalıştırabileceği insan sayısı ile orantılıdır. Bundan dolayı, her ülkedeki işgücü miktarı, o işgücünü istihdam eden sermaye miktarı ile arttığı gibi, bu artışın sonucu olarak da, aynı miktarda çalışma, çok daha fazla iş çıkarır.

Çalışma ve çalışmanın üretici güçleri üzerinde sermaye stoku artışının etkileri genel olarak bunlardır.

Bu kitapta, stokun doğasını, çeşitli biçimlerde sermaye halinde birikmesinin sonuçlarını ve bu sermayelerin çeşitli biçimlerde istihdamının etkilerini açıklamaya çalıştım. Bu kitap, beş bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde, bir bireyin veya büyük bir toplumun stokunun, doğal olarak kendi kendine bölündüğü çeşitli kısımların veya dalların neler olduğunu göstermeye çalıştım. İkinci bölümde, toplumun genel stokunun özel bir şekli sayılan paranın doğası ile işleyişini açıklamaya çalıştım. Bir sermaye halinde biriken stoku ya ona sahip olan kimse kullanabilir; yahut sahibi onu bir başkasına ödünç verebilir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde, her iki durumda bunun nasıl işlediğini gözden geçirmeye çalıştım. Beşinci ve sonuncu bölümde sermayenin türlü şekillerde istihdam edilmesinin gerek millî sanayi, gerekse toprağın ve emeğin yıllık üretim miktarı üzerinde doğrudan doğruya yarattığı çeşitli etkiler ele alınmaktadır.

I. BÖLÜM
Sermaye Stokunun Bölünüşü Hakkında

Elinde bulunan stok, kendisini birkaç gün veya birkaç hafta geçindirmeye ancak yetip de artmayacak kadarsa, bir insanın bundan bir gelir elde etmeyi düşündüğü pek olmaz. Elindeki mevcudu elinden geldiğince idareli tüketir; tamamen tüketmeden önce de emeğiyle onun yerini doldurabilecek bir şeyi elde etmeye çalışır. Bu durumda, geliri sadece emeğinden elde edilmiş olur. Bütün ülkelerde, emeğiyle geçinen yoksulların çoğunun durumu, işte budur.

Oysa elinde kendisini aylarca veya yıllarca beslemeye yetecek stok bulunduğu zaman, insan doğal olarak bunun çoğundan bir gelir sağlamaya çalışır. Acil tüketimi için yanında alıkoyduğu, sadece bu gelir gelmeye başlayıncaya kadar kendisini beslemeye yetecek miktardır. Bu nedenle, toplam mal stoku ikiye ayrılır. Kendisine gelir getirmesini umduğu kısma, o insanın sermayesi denir. Öteki kısım, doğrudan doğruya tüketimini karşılayan kısımdır. Bu da, ya, ilk olarak, aslında toplam mal stokunun bu amaca tahsis edilmiş kısmından; ya, ikinci olarak, şu veya bu kaynaktan azar azar edindiği gelirden; yahut da, üçüncü olarak, geçmiş yıllarda bunlardan biri veya öteki ile satın alınmış ve henüz tamamıyla tüketilmemiş elbise, ev eşyası ve benzeri şeylerden teşekkül eder. İnsanların doğrudan kendi tüketimleri için alıkoydukları mal stoku çoğunlukla bu üç nesnenin ya birinden, ya ötekinden veya her üçünden meydana gelir.

Bir sermayenin, onu kullanana bir gelir veya kâr getirmek üzere istihdam edilebileceği iki farklı yol vardır.

Birincisi, sermaye, malları imal etmek, yetiştirmek veya onları satın alıp belirli bir kârla tekrar satmak için kullanılabilir. Bu tarzda kullanılan sermaye, kişinin elinde kaldıkça, veya aynı biçimde durdukça, kullanana gelir veya kâr getirmez. Para karşılığında satılıncaya kadar, malları tacire gelir veya kâr getirmez. Para da, aynen bunun gibi, tekrar mal ile mübadele edilinceye kadar pek bir şey getirmez. Oysa sermayenin durmadan kişinin elinden bir şekilde çıktığını, bir başka şekilde kendisine geri döndüğünü düşünün; ancak bu şekilde bir sirkülasyon* ile, veya birbirini kovalayan alış verişler yoluyla sermaye kullanıcısına bir kâr getirebilir. Bu

*. Elden ele dolaşma, dolaşım. (ç. n.)

gibi sermayelere, gayet yerinde olarak, döner sermaye denebilir.

İkincisi, sermaye, toprağın ıslah edilmesinde; faydalı makinelerin ve üretim araçlarının satın alınmasında; yahut sahip değiştirmeksizin veya başka türlü elden ele dolaşmaksızın gelir veya kâr getiren benzeri şeylerde istihdam edilebilir. Onun için, bu gibi sermayelere, gayet yerinde olarak, sabit sermaye denebilir.

Farklı işler, bunlarda kullanılan sabit ve döner sermaye* arasında oldukça farklı oranlar gerektirir.

Bir tacirin sermayesi, örneğin, tamamıyla bir döner sermayedir. Onun, makinelere veya üretim aletlerine ihtiyacı olmaz; dükkâna veya işyerine makine veya iş aletleri gözüyle bakılmadıkça tabii.

Her zanaat ustası veya sanayicinin sermayesinin bir kısmı, işinin gerektirdiği araçlara bağlanmış olmak zorundadır. Ancak bu kısım, bazılarında çok küçük, bazılarında ise çok büyüktür. Bir terzi ustasının bir paket iğneden başka zanaat aletine ihtiyacı yoktur. Kunduracı ustasının aletleri, çok fazla olmasa da, biraz daha pahalıdır. Dokumacının aletleri ise, kunduracınınkilerden bir hayli pahalıdır. Bununla birlikte, bütün bu gibi zanaat ustalarının sermayesinin çok büyük bir kısmı ya işçilerinin ücreti, ya alet ve edevatının bedeli olarak, elden ele dolaşır; eserin bedeli, bunu bir kârla geri getirir.

Başka işlerde çok daha büyük bir sabit sermaye gerekir. Büyük bir demir fabrikasında, örneğin, cevher eritmeye mahsus fırın, demirhane ve dökümhane çok büyük bir masraf etmeden kurulamayacak olan iş aletleridir. Kömür işletmeleri ile her türlü maden ocaklarında, suyu çekmek veya başka amaçlar için gereken makineler, çoğunlukla bundan da pahalıdır.

Çiftçi sermayesinin tarım aletlerinde kullanılan kısmı, sabit sermaye; çiftçinin çalıştırdığı ırgatların ücretleri ve geçimi için kullanılan kısmı ise, döner sermayedir. Çiftçi bunlardan birini elinde tutmakla, ötekini ise elden çıkarmakla kâr eder. Çift süren hayvanlarının bedeli veya değeri, tarım aletlerininki gibi, sabit bir sermayedir. Bunların bakım masrafı, çalışan ırgatların beslenme masrafı gibi, döner bir sermayedir. Çiftçi, çift hayvanlarını elinde tutarken, bunları beslemek için gerekeni elden çıkararak, kazanç sağlar. Çift sürmek için olmayıp da, satılmak üzere alınarak beslenen hayvanların gerek alım bedeli, gerekse bakım masrafı döner bir sermayedir. Çiftçi, bunları elden çıkararak kâr temin eder. Hayvan yetiştirici bir memlekette, çift sürmek veya satılmak üzere değil de, yününden, sütünden, yavrulamasından kâr edilmek için alınmış bir küçükbaş veya büyükbaş hayvan sürüsü, sabit bir sermayedir. Kâr, bunları elde tutmakla yapılır. Bunların bakım masrafı, döner sermayedir. Kâr, bu sermayeyi elden çıkarmak suretiyle yapılır. Bu sermaye ise, hem kendi kârı hem hayvanın toplam fiyatı üzerindeki kârla, yani yünün, sütün ve yavruların bedeli

*. Bugün iktisat literatüründe "sabit sermaye" kavramı aynen kullanılmakta, burada "döner sermaye" (circulating capital) olarak ifade edilen kavram yerine bugün daha çok "değişken sermaye" (variable cost) denmekte, günümüzde "döner sermaye" ise bilhassa -hastaneler gibi- müşterilerden elde edilen gelirin çalışanlar arasında yeniden dağıtıldığı gelirler için kullanılmaktadır. (ç. n.)

ile geriye gelir. Tohumluğun bütün değeri de, doğrusu istenirse, sabit bir sermayedir. Gerçi tohum, arazi ile ambar arasında ileri geri gidip gelir, ama hiç sahip değiştirmez; bundan dolayı da, tam anlamıyla elden ele dolaşmaz. Çiftçi, kârını, onun satılmasıyla değil, üremesiyle sağlar.

Bir ülkenin veya bir toplumun genel mal stoku, o toplumun bütün sakinlerinin veya üyelerinin stokunun aynıdır. Bundan dolayı da o stok, her birinin başlı başına bir işlevi veya vazifesi olmak üzere, doğal olarak aynı üç farklı kısma ayrılır.

Birincisi, doğrudan tüketime tahsis edilen ve ayırt edici vasfı hiç gelir veya kâr getirmemek olan kısımdır. Bu kısım, ihtiyaç duyan tüketicilerce satın alınmakla beraber, henüz tamamıyla tüketilmemiş yiyecek, giyecek, ev eşyası, vb. şeylerin mevcudundan oluşur. Herhangi bir zamanda, bir memlekette sırf oturmaya mahsus ev mevcudunun da tümü, bu ilk kısmın bir parçasını teşkil eder. İçinde sahibinin oturacağı bir eve yatırılmış olan sermaye, o andan başlayarak, bir sermaye işlevi görmekten çıkar veya sahibine herhangi bir gelir getiremez olur. İçinde ikamet edilen bir ev, o haliyle, ikamet edenin gelirine hiçbir şey katmaz; dahası her ne kadar evin kendisine son derece faydalı olduğu su götürmez ise de, bu fayda giysilerinin ve ev eşyasının faydası gibidir; –aynen bunlar gibi- ev de gelirinin değil, masrafının bir kısmını teşkil eder. Şayet kira geliri için bir kiracıya verilecekse, evin kendisi bir şey üretemeyeceğinden, kiracının bu kirayı, daima, ya emekten, ya sermayeden, yahut topraktan elde ettiği bir başka gelir ile ödemesi gerekecektir. Onun için, bir ev, sahibine gelir getirmekle, bu suretle ona sermaye hizmeti görmekle beraber, kamuya hiçbir gelir getirmediği gibi, ona sermaye hizmeti de göremez. Halkın tümünün geliri, bununla, hiçbir zaman, en ufak ölçüde arttırılmış olamaz. Benzer şekilde, elbise ve ev eşyası da bazen bir gelir getirip, böylelikle, bazı kimselere bir sermaye hizmeti görür. Maskeli şenliklerin alışılagelmiş olduğu memleketlerde, bir geceliğine maskara elbisesi kiraya vermek başlı başına bir iştir. Döşemecilerin sık sık aylığına veya yıllığına ev eşyasını kiraya verdikleri olur. Cenaze kaldırıcılar, tören eşyasını günlüğüne veya haftalığına kiraya verirler. Birçok kimse, dayalı döşeli ev kiraya verip, hem evin, hem eşyanın kullanılmasından kira alırlar. Ne var ki, bu gibi şeylerden edinilen gelir, eninde sonunda daima bir başka gelir kaynağından elde edilmek durumundadır. Bir kimseye ait veya bir topluluğa ait olsun, mal stokunun doğrudan tüketim için ayrılmış kısmı içinde, eve yatırılmış olan kısım en yavaş tüketilenidir. Bir elbise stoku yıllarca dayanabilir; bir döşeme demirbaşı yarım, hatta bütün bir yüzyıl gidebilir. İyi yapılmış ve gereği gibi bakılmış bir ev şeklindeki mal stoku ise, yüzyıllarca ayakta kalabilir. Ancak, tamamen tüketilmeleri uzun zaman alacak olsa bile, bunlar da esasen yine elbise veya ev eşyası gibi doğrudan tüketim için ayrılmış bir varlıktır.

Toplumun genel mal stokunun bölündüğü üç kısımdan ikincisi, sabit sermayedir. Bunun ayırt edici vasfı ise, elden ele dolaşmadan veya sahip değiştirmeden bir gelir veya kâr getirmesidir. Sabit sermaye, başlıca aşağıdaki dört unsurdan meydana gelir:

Birincisi, emeği kolaylaştırıp emek harcama süresini kısaltan bütün faydalı makineler ile iş aletleridir.

İkincisi, kiraya veren sahibi için de, kiralayıp karşılığında kira ödeyen kimse için de bir gelir edinme vasıtası olarak fayda sağlayan bütün kâr getirici yapılardır; dükkânlar, mağazalar, atölyeler, bütün gerekli yapılarıyla birlikte çiftlik evleri, ahırlar, ambarlar, vb. gibi. Bu yapılar yalnızca oturulmaya mahsus evlerden tamamen farklı yapılardır. Bunlar bir tür iş aletleri olup, o gözle bakılabilirler.

Üçüncüsü, toprağın ıslah edilmesidir; yani ormanı temizleyip tarla açmak, suları akıtıp kurutmak, sınır çekmek, gübrelemek; böylece toprağı işlenmeye, ekilip biçilmeye en elverişli hale getirmek üzere, kâr getirecek şekilde yapılan masraftır. Islah edilip iyileştirilmiş bir çiftliğe, gayet yerinde olarak, emeği kolaylaştırıp kısaltan ve bu sayede, aynı miktar bir döner sermayenin işverenine çok daha büyük bir gelir sağlayabileceği faydalı makineler gözüyle bakılabilir. Bayındır hale getirilmiş bir çiftlik, bu makinelerden herhangi biri kadar faydalı, onlardan daha uzun ömürlüdür. Çoğu zaman da çiftçinin onu işletirken kullanmakta olduğu sermayenin en kârlı şekilde uygulanmasından başka bir onarım istemez.

Dördüncüsü, toplum içinde yaşayan kimselerin veya topluluk üyelerinin edinmiş olduğu faydalı hünerlerdir. Bu gibi maharetlerin elde edilmesi, onu edinen kimseye eğitimi, okuması veya çıraklığı sırasındaki geçimi dolayısıyla, her zaman gerçek bir masrafa mal olur. Bu ise, âdeta, o kimsenin şahsında sabitlenip gerçekleşmiş bir sermayedir. Bu marifetler, onun kendi zenginliğinin bir parçasını teşkil ettiği gibi, bir yandan da mensubu olduğu toplumun servetidir. Bir işçinin gelişmiş el yatkınlığı; emeği kolaylaştırıp kısaltan, belirli bir masrafa mal olmakla beraber bu masrafı ödeyip bir kârla birlikte yeniden yerine koyan bir iş makinesi veya aleti sayılabilir.

Toplumun genel mal mevcudunun doğal olarak bölündüğü üç kısımdan üçüncüsü ve sonuncusu, döner sermayedir. Bunun ayırt edici özelliği, ancak elden ele dolaşmak veya sahip değiştirmekle bir gelir getirir olmasıdır. Döner sermaye de, yine dört kısımdan meydana gelir:

Birincisi, -bütün öteki üç kısmın kendisi aracılığıyla elden ele dolaşıp, ilgili tüketicilere dağıtıldığı- paradır.

İkincisi, kasap, piyasa için hayvan yetiştiren besici, çiftçi, tahıl taciri, içki üreticileri vb. kimselerin ellerinde bulunup, satışından kâr sağlamayı umdukları yiyecek ve içecek stokundan ibarettir.

Üçüncüsü, giyecek, ev eşyası ve bina için kullanılabilecek olan, henüz bu üç biçimden herhangi birine sokulmamış olmakla beraber, yetiştirici, sanayici, kumaşçı ile çuhacı, keresteci, doğramacı, marangoz, tuğlacı, vb. kimselerin elinde bulunan, hiç işlenmemiş veya az çok işlenmiş malzemelerden oluşur.

Dördüncüsü ve sonuncusu, çoğunlukla demirci, ince marangoz, kuyumcu, mücevherci, porselenci, vb. kimselerin dükkânlarında hazır gördüğümüz nihai ürünler gibi, üretimi tamamlanmış olmakla beraber, hâlâ tacir veya fabrikatör elinde bulunan, henüz elden çıkarılıp ilgili tüketicilere dağıtılmamış olan nihai ürünlerden oluşur. İşte, döner sermaye, ait olduğu tacirlerin elinde bulunan erzak, malzeme ve

her türlü tamamlanmış işler ile, sonunda bunları kullanıp tüketecek olanlara elden ele aktararak dağıtmak için gerekli olan paradan meydana gelir.

Bu dört kısımdan üçü, yani yiyecek içecek, araç gereç ve nihai ürünler, ya her yıl, yahut daha uzun veya daha kısa bir süre zarfında, düzenli olarak döner sermayeden koparak, ya sabit sermayeye, ya da doğrudan tüketim için ayrılan stoka katılır.

Her sabit sermaye, aslında bir döner sermayeden çıktığı gibi, sürekli olarak da onunla beslenmesi gerekir. Bütün faydalı makineler ve iş aletleri, aslında, yapıldıkları malzemeler ile yapan işçilerin geçimini sağlayan bir döner sermayeden elde edilmiştir. Sürekli bakımlı halde tutulmak için de bunlar yine o tür bir sermayeye ihtiyaç gösterirler.

Hiçbir sabit sermaye, bir döner sermayeden başka bir vasıta ile gelir getiremez. En faydalı makinelerle iş aletleri, üstünde kullanıldıkları malzemeleri ve bunları kullanan işçilerin geçimini sağlayan döner sermaye olmasa, hiçbir şey üretemez. Ne kadar ıslah edilmiş olursa olsun, toprak, onu ekip mahsulünü devşiren işçileri geçindirecek bir döner sermaye olmadan gelir getiremez.

Doğrudan tüketim için ayrılabilecek olan mal stokunu muhafaza etmek ve çoğaltmak, gerek sabit sermaye ve gerekse döner sermayenin nihai amacıdır. Halkı besleyen, giydiren ve barındıran, işte bu stoktur. Halkın zenginliği veya yoksulluğu, bu iki sermayenin, doğrudan tüketim için ayrılan mal stokunu, bol veya kıt şekilde besleyebilmesine bağlıdır.

Döner sermayenin bu kadar büyük bir kısmı, toplumun genel mal stokunun öteki iki koluna aktarılmak üzere sürekli geri çekilmekte olduğundan, döner sermaye de, buna bağlı olarak sürekli biçimde ikmali gerektirir; bu olmaksızın, çok geçmeden, döner sermaye ortadan kalkar. Bu donatım da başlıca üç kaynaktan; toprağın, maden ocaklarının ve dalyanların* hâsılasından sağlanır. Bunlar, bir kısmı sonradan işlenerek nihai ürün haline getirilen erzakın ve malzemenin sürekli ikmalini sağlar. Böylelikle, döner sermayeden sürekli tüketilmekte bulunan erzak, malzeme ve nihai ürün yerine konmuş olur. Döner sermayenin paradan ibaret kısmını muhafaza edip çoğaltmak için gereken şey ise, madenlerden gelir. İşler her zamanki halinde yürürken, bu kısım, toplumun genel mal stokunun öteki iki koluna dâhil edilmek üzere, diğer üçü gibi mutlaka döner sermayeden alınmaz. Ama yine de, başka her şey gibi o da eninde sonunda yıpranıp eskimekte, hatta bazen ya kaybolmakta, ya da dışarıya gönderilmektedir. Bundan dolayı, elbette çok daha küçük miktarda da olsa, daima yerine konulmaya lüzum gösterir.

İşlenebilmek için toprağın, maden ocaklarının ve dalyanların, hepsinin de gerek sabit gerekse döner sermayeye ihtiyaçları vardır. Bunların hâsılası, hem bu sermayeleri hem toplumdaki bütün öteki sermayeleri, kârıyla birlikte yeniden yerine koyar. Nitekim çiftçi sanayicinin bir yıl önce tükettiği yiyecek içeceği ve işlediği malzemeyi her yıl

*. Dalyan: Deniz, göl ve ırmakların kıyıya yakın yerlerinde ağ ve kazıklarla oluşturulan büyük balık avlama yeri. Metinde su ürünleri üretilen yerler kastedilmektedir. (ç. n.)

yeniden yerine koyar. Sanayici de, aynı zaman içinde, çiftçinin yıpratıp tükettiği nihai ürünleri yeniden meydana getirir. Bu iki sınıf halk tabakası arasında, her yıl yapılan gerçek mübadele budur; her ne kadar birinin işlenmemiş, ötekinin işlenmiş ürününün doğrudan trampa edildiği pek olmasa da. Çünkü çiftçinin tahılı ile hayvanını, keteni ile yününü, muhtaç olduğu giyecek, ev eşyası ve iş aletlerini -kendisinden bir şeyler satın almayı uygun gördüğü- aynı kimseye sattığı çok nadirdir. Onun için, işlenmemiş mahsulünü para ile satar; bununla da ihtiyacı olan işlenmiş ürünü, nereden mümkünse oradan alabilir. Hatta toprak, dalyanların ve maden ocaklarının işletildikleri sermayelerin bile, en azından bir kısmını, yeniden yerine koyar. Balığı sudan çıkaran, toprağın mahsulüdür; madenleri de yerin dibinden çıkaran, yine yeryüzünün hâsılasıdır.

Doğal verimlilikleri eşit ise; toprağın, madenlerin ve dalyanların üretimi, bunlar için kullanılan sermayelerin büyüklüğü ve gereği gibi işletilmesi oranında olur. Sermayeler eşit, kullanım yöntemi de aynı derecede iyi olunca, üretim de bunların doğal verimliliği oranında olur.

Güvenliği idare edecek kadar yerinde olan bütün ülkelerde, her aklı başında insan, elinin altındaki mal stokunu, ya şimdi tadını çıkarmak ya da gelecekte bundan kâr etmek üzere kullanmaya çalışacaktır. Şimdi tadını çıkarmak üzere kullanılıyorsa, bu, hemen tüketim için ayrılmış bir mevcuttur. Şayet söz konusu stok gelecekte kâr elde etmek üzere kullanılıyor ise, bu malın umulan kârı, ya o adamda kalarak ya da ondan uzaklaşarak sağlaması gerekir. Birinci durumda bu sabit bir sermaye, ikincisinde ise döner sermayedir. İster kendisinin olsun, ister başkasından ödünç alınmış olsun, idare eder düzeyde güvenli bir yerde, elinin altındaki mal stokunun hepsini bu üç yoldan birinde veya ötekinde kullanmayan bir kimse, iyice oynatmış olmalıdır.

İnsanların sürekli bir kendisinden daha kuvvetli olanların hışmına uğrama korkusu içinde bulunduğu talihsiz ülkelerde ise insanlar, esasen mal stoklarının büyük bir kısmını, her zaman başlarında dolaştığını düşündükleri felâketlerden biri beliriverince güvenilir bir yere götürebilmek üzere hep el altında bulundurmak için, çoğunlukla gömüp saklarlar. Söylendiğine göre bu Türkiye'de, Hindistan'da, ve hatta öyle sanıyorum ki, öteki Asya devletlerinin çoğunda da herkesin başvurduğu yaygın bir uygulamadır.[1] Derebeylik yönetiminin ortalığı kasıp kavurduğu sıralarda atalarımız arasında da bunun yaygın bir âdet olduğu anlaşılıyor. O zamanlar, define, Avrupa'da en büyük hükümdarların gelirinin hiç de azımsanmayacak bir parçası sayılıyordu. Define denen şey yerin içinde gizlenmiş ve kendi başına kimsenin üzerinde hak iddia edemediği hazinelerden oluşuyordu. O zamanlar çok önemli bir nesne sayıldığından, buna, hep hükümdara ait gözüyle bakılıyor; fermanındaki apaçık bir kayıtla, bu hak kendilerine verilmedikçe, define ne bulanın, ne de toprak sahibinin oluyordu. Toprakların genel olarak devrine, imtiyaz belgesinde özel bir kayıt olmaksızın hiçbir zaman dâhil sayılmayan altın ve gümüş madenleri ile define bir tutuluyordu. Kurşun, bakır, kalay ve kömür madenleri ise o kadar önemli olmadıklarından toprağın devrine dâhil sayılıyordu.

1. [Smith] LJ (A) i.59 şu yorumu yapar: "Bugün Türkiye'de ve Moğol hâkimiyetindeki yerlerde hemen herkesin bir hazinesi olup, kişinin vârislerine en son söylediği şeylerden biri de, hazinesinin yeridir."

II. BÖLÜM

Toplumun Genel (Sermaye) Stokunun Özel Bir Şubesi Sayılan Para, Yahut Millî Sermayenin Muhafazası ile İlgili Harcamalar Hakkında

Çoğu malların fiyatının üç unsura dönüştüğü; bunlardan birinin emek ücretlerini, öbürünün sermaye stokunun kârını, bir üçüncüsünün ise üretilip pazara iletilmelerinde kullanılan arazinin yahut toprağın rantını ödediği; esasen fiyatı bu unsurların yalnız ikisinden, yani emek ücretleri ile sermaye kârından meydana gelen bazı mallar bulunduğu; fiyatı bu unsurların sırf bir tanesinden, yani emek ücretlerinden ibaret bulunan malların çok az olduğu; ancak her malın fiyatının, muhakkak bu üç unsurdan birinde veya ötekinde, ya da hepsinde birden karar kıldığı; çünkü, toprak rantına veya ücretlere gitmeyen her kısmın, muhakkak bir kimsenin kârını teşkil ettiği, Birinci Kitap'ta gösterilmişti.

Ayrı ayrı ele alındığında her bir mal için durum bu olduğuna göre, beraberce ele alındığında, her ülkenin yıllık toprak ve emek ürününün tümü bakımından da durumun aynen böyle olması gerektiği kaydedilmişti. O yıllık hâsılanın toplam fiyatı veya değişim değeri, hep aynı üç unsura dönüşüp, ülkedeki çeşitli halk kesimleri arasında, ya bunların emek ücreti, ya sermaye stokunun kârı, ya da arazilerinin toprak rantı olarak bölüşülmesi gerekir.

Her memleketin toprağının ve emeğinin yıllık üretiminin toplam değeri, böylece bölüşülerek, memleketin çeşitli halk kesimleri için bir gelir teşkil ediyorsa da, özel bir mülkün toprak rantında, gayri safi toprak rantı ile safi toprak rantını ayırt ettiğimiz gibi, büyük bir memlekette oturanların hepsinin gelirini de, buna benzer şekilde birbirinden ayırabiliriz.

Özel bir mülkün gayri safi toprak rantının içine, çiftçi ne ödüyorsa, bunun hepsi girer. Safi toprak rantına ise, yönetim ve onarım giderleri ve öteki bütün zorunlu masraflar çıkarıldıktan sonra toprak sahibine ne kalıyorsa, o dâhildir. Yahut, mülküne zarar vermeden, çiftçinin doğrudan tüketim için ayrılan mal stokuna yatırmayı, yani sofrası, takım taklavatı, ev süsleriyle döşemesi, özel zevkleri ve eğlencesi için

harcamayı göze alabildikleri, oraya girer. Gerçek zenginliği, kendisinin brüt toprak rantı oranında olmayıp, net rantı ölçüsündendir.

Büyük bir memleketin bütün halkının gayri safi geliri bunların toprak ve emeğinin yıllık üretiminin tamamını içine alır. Önce sabit, ikinci olarak da döner sermayelerinin korunma masrafı düşüldükten sonra kendilerine ne kalıyorsa, safi gelire dâhildir. Yahut sermayelerine el sürmeksizin doğrudan tüketimleri için ayrılan stoka yatırabilecek, veya geçimleri, refahları ve eğlenceleri için sarf edebilecek oldukları ne varsa, buraya girer. Gerçek zenginlikleri, gayri safi gelirleri ile değil, safi gelirleri ile orantılıdır.

Sabit sermayenin bakım masrafının tümünün, açıktır ki toplumun safi gelirinin dışında tutulması gerekir. Topluluğa ait faydalı makinelerin, iş aletlerinin, kâr getiren yapıların, vb. şeylerin bakımı için gereken maddeler de, bu malzemelere gereği gibi biçim vermek için gerekli emek hâsılası da, hiçbir zaman safi gelirin bir parçasını teşkil edemez. Esasen o emeğin bedeli bu gelirin bir kısmını vücuda getirebilir. Çünkü, bu şekilde kullanılan işçiler, ücretlerinin toplam değerini, doğrudan tüketim için ayırdıkları mal stoklarına yatırabilirler. Fakat başka emek türlerinde, bedel de, ürün de, bu stoka gider. Bedel, işçilerin mal stokuna giderken, ürün, geçim, refah ve eğlenceleri bu işçilerin emeğiyle çoğalan başka kimselerin stokuna gider.

Sabit sermayenin amacı, emeğin üretici güçlerini arttırmak, yani aynı sayıda işçinin çok daha fazla iş yapmasını mümkün kılmaktır. Gerekli bütün yapıların, çitlerin, su arklarının, yolların vb. şeylerin en kusursuz bir durumda olduğu bir çiftlikte; aynı sayıda işçi ve çift hayvanı, toprağının genişliği ve verimi eşit olan, fakat aynı elverişli araçlarla donatılmamış bir çiftlikten çok daha fazla ürün yetiştirir. Sanayide de, aynı sayıda adam, en iyi makinelerin yardımıyla, daha kusurlu iş aletleriyle yapılandan çok daha fazla iş çıkarır. Şu veya bu tür bir sabit sermaye için gereği gibi yapılmış olan masraflar, her zaman, büyük kârla yeniden geri gelir; yıllık üretimi, bu gibi iyileştirmelerin gerektirdiği bakım bedelinden de çok daha fazla bir değerde artırır. Ancak söz konusu bakım bu ürünün belirli bir kısmına hâlâ ihtiyaç duyar. Hepsi doğrudan doğruya toplumun yiyeceği, giyeceği ve barınağını, geçimini ve refahını arttırmakta kullanılabilecek bir hayli malzeme ile epeyce işçinin emeği, böylelikle, esasen bir hayli de avantajlı, ama bambaşka bir işe çevrilmiş olur. İşte bu bakımdan, aynı sayıda işçinin, eşit miktarda işi, evvelce alışılmış olandan daha ucuza ve daha basit makinelerle başarmasını mümkün kılacak bütün mekanik gelişmeler, her toplum için daima avantajlı sayılır. Daha karmaşık, daha masraflı bir makinenin bakımı için daha önce kullanılan bir hayli malzeme ile hatırı sayılır sayıda işçinin emeği, sonradan, yalnız onun veya bir başka makinenin görmeye yaradığı iş miktarını artırmakta kullanılabilir. Makinelerinin bakımı için yılda bin Lira harcayan büyük bir fabrika müteşebbisi, bu masrafı beşyüz Liraya indirebilirse, geri kalan beş yüz Lirayı, doğal olarak, eldekilere eklenecek işçiler tarafından işlenmek üzere, ayrıca fazladan malzeme almak için kullanabilir. Bundan dolayı, makinesinin yapmaya yaradığı iş miktarı doğal olarak artar; böylelikle, toplumun o işten elde edeceği toplam fayda ve refah da çoğalır.

Büyük bir memlekette, sabit sermayenin bakım masrafı, gayet yerinde olarak, özel bir mülkün onarma masrafı ile kıyaslanabilir. Onarma masrafı çoğunlukla, mülkün mahsulünü korumak için, dolayısıyla da arazi sahibinin gerek gayri safi gerek safi toprak rantı için lâzım olabilir. Bununla birlikte, daha uygun bir yönetimle, üretimin azalmasına meydan vermeden bu masraf azaltılabildiği zaman, brüt toprak rantı en azından eskisi kadar kalırken, net rant ister istemez artacaktır.

Sabit sermayenin bakım masrafının tümü, bu suretle zorunlu olarak toplumun safi gelirinin dışında kalmakla beraber, döner sermayenin muhafazasında durum aynı değildir. Döner sermayeyi oluşturan dört unsurdan, yani para, yiyecek içecek, girdi ve nihai üründen son üçü, daha önce kaydedildiği gibi, sürekli olarak oradan çıkarılıp toplumun ya sabit sermayesine, ya da doğrudan tüketim için ayrılan stoklarına eklenir. Bu tüketim mallarının sabit sermayenin bakımında kullanılmayan kısmı, olduğu gibi döner sermayeye giderek toplumun safi gelirinin bir parçasını teşkil eder. Onun için, döner sermayenin bu üç unsurunun bakımı, toplumun safi geliri içinde, yıllık üretimin, sabit sermayenin bakımı için gerekli olanından haricini koparıp götürmez.

Bu anlamda toplumun döner sermayesi, bireyin döner sermayesinden farklıdır. Sırf kârlarından ibaret olması gereken bireyin döner sermayesi, o kimsenin safi gelirinin bir parçasını teşkil etmekten çok uzaktır. Her ne kadar her bir bireyin döner sermayesi mensup olduğu toplumun sermayesinin bir kısmını teşkil etse de, bu böyledir diye, toplumun safi gelirinin de bir kısmını teşkil etmekten büsbütün uzak değildir. Bir tacirin dükkânındaki malların tümünün doğrudan kendi tüketimi için ayrılmış mal stoku içine hiç sokulmaması gerekirse de, bu mallar başkalarının stokuna girebilir. O kimseler, başka kaynaklardan sağlanan bir gelirden, bunların değerini, tacire, onun sermayesinin de kendi sermayelerinin de azalmasına sebep olmadan, kârlarıyla birlikte her zaman geri getirebilirler.

Demek ki, bir toplumun döner sermayesi içinde, bakım masrafı halkın safi gelirinde herhangi bir azalma doğurabilecek olan yegâne unsur, paradır.

Sabit sermaye ile döner sermayenin paradan ibaret kısmı, toplumun geliri üzerindeki etkileri bakımından birbirlerine çok benzerler.

Birincisi; bu makinelerle iş aletleri, vb. şeyler öncelikle yapılmaları, sonra da korunmaları için, gayri safi gelire dâhil olmakla beraber, ikisi de, toplumun safi gelirinden düşülen epey bir masrafa ihtiyaç gösterdiği gibi, bir memlekette tedavül eden para stoku da, öncelikle devşirilmek, sonra da korunmak için, bir hayli masrafa ihtiyaç gösterir. Gayri safi gelir içerisine girmekle beraber, her iki masraf da, aynı tarzda, toplumun safi gelirinden kesintidir. Çok değerli maddeler olan altınla gümüşün epeyce bir kısmı ile, bir eşi daha olmayan bir hayli emek, kişilerin doğrudan tüketimi, geçimi, rahatlığı ve zevki için ayrılan mal stokunu artıracak yerde, sayesinde nafakanın, rahatlığın ve eğlencenin toplumdaki her kimseye intizam içinde, gereken oranlarda dağıtıldığı o değerli fakat masraflı alışveriş vasıtasının korunmasında kullanılır.

İkincisi; bir bireyin veya bir toplumun sabit sermayesini teşkil eden makineler ile iş aletleri gerek bireyin, gerekse toplumun gayri safi veya safi gelirini vücuda getirmediği gibi, toplam gelirin toplumun çeşitli üyeleri arasında durmaksızın dağılmasında aracılık eden şey de, bu gelirin bir parçasını meydana getirmez. O büyük tedavül çarkı, elden ele dolaşmasına aracılık ettiği mallardan apayrı bir şeydir. Toplumun geliri, bütün bu şeylerden oluşur; yoksa bu şeyleri elden ele dolaştıran çarktan değil. Bir toplumun gayri safi veya safi gelirini hesap ederken, halk arasında her yıl elden ele dolaşan paranın ve malın tümünden, her zaman, paranın toplam değerini düşmeliyiz; paranın tek meteliği bu gelirlerden ikisinin de herhangi bir parçasını asla teşkil etmez.

Bu önermeyi kuşkulu veya paradoksal gösterebilecek olan tek şey, sadece ifadenin bulanıklığıdır. Gereği gibi açıklanıp anlaşılınca, hemen hemen gün gibi aşikârdır.

Herhangi bir para tutarından söz ederken, bazen bunu oluşturan metal parçalarından başka bir şeyi kastetmeyiz; bazen kastettiğimiz anlamın içine, bu metal parçalarıyla değişmek suretiyle edinilebilecek mallara veya onu elde bulundurmanın sağladığı satın alma gücüne dair, muğlak bir ima karıştırırız. Nitekim, İngiltere'nin dolaşımdaki parası 18 milyon hesap ediliyor dedik mi, sadece, bazı yazarların hesabını yaptıkları, yahut daha doğrusu, o memlekette tedavül ettiğini sandıkları metal parçalarını söylemiş oluruz. Fakat bir adam için, yılda elli veya yüz Lira geliri olduğunu söylediğimiz zaman, yalnız her yıl kendisine ödenen metal sikkelerini değil, çoğunlukla, her yıl satın alabildiği veya tüketebildiği şeylerin değerini de anlatmak isteriz. Çoğunlukla, kendisinin yaşama tarzının nasıl bir şey olduğunu veya ne olması lâzım geldiğini; yahut, uygun şekilde faydalanabileceği gerekli ve yararlı maddelerin niceliği ile niteliğinin ne olduğunu belirtmek isteriz.

Herhangi bir para tutarı ile, hem bunu oluşturan metal sikkelerin tutarını kasteder, hem de, şayet o metallerle değişerek elde edilebilecek mallara dair karışıkça bir ima da katmak istersek, o zaman bu tutarın ifade ettiği zenginlik veya gelir; aynı ifadenin böyle biraz muğlak şekilde birbirine akraba yaptığı iki değerden yalnız bir tanesine, ve daha yerinde olarak birinciye değil ikinciye, yani, daha doğru olarak paranın kendisine değil, para ne kadar mal ediyorsa, ona eşittir.

Nitekim, bir kimsenin haftalığı bir Gine ise, o bununla, bir hafta içinde, belirli bir miktarda geçim maddesi, kendisine rahatlık sağlayıp zevk verecek nesne satın alabilir demektir. Bu miktarın büyüklüğü veya küçüklüğü oranında, kendisinin de gerçek zenginliği, gerçek haftalık geliri, çoktur veya azdır. Bu kimsenin haftalık gelirinin, hem Gine'ye, hem de onunla satın alınabilecek şeye eşit olmayıp, bu iki değerden yalnız birine veya ötekine eşit olduğu şüphesizdir. Daha isabetli olarak da, birinciye değil ikinciye, yani Gine'ye değil, Gine ne ederse, ona eşittir.

Böyle bir kimsenin maaşı, altın yerine, her hafta, bir Gine'lik kâğıt para ile kendisine ödenecek olsa; geliri, elbette, kâğıt parçasından değil, onunla satın alınabilecek şeyden teşekkül edecektir. Bir Gine, o semtin bütün tacirleri üzerine belirli miktar

gerekli ve yararlı madde için çekilmiş bir poliçe sayılabilir. İşin gerçeği, bunun kendisine ödendiği kimsenin geliri, altın sikkeden değil, onun karşılığında alabildiği veya onu değişebildiği nesneden oluşur. Şayet hiçbir şeyle değişilemiyorsa, bir müflis tacir üzerine çekilmiş bir poliçe gibi, bunun, en faydasız bir kâğıt parçasından daha fazla değeri olmaz.

Her ne kadar bir memlekette yaşayan halkın çeşitli kesimlerinden hepsinin haftalık veya yıllık geliri, aynı şekilde, kendilerine para ile ödenebilirse, hatta çoğunlukla öyle ödenmekte ise de, bunların reel zenginliği, yani, hepsinin birden haftalık veya yıllık gerçek gelirlerinin toplamı, tümünün birden bu para ile satın alabileceği tüketim malı miktarı ölçüsünde çok, veya bu ölçüde az olmalıdır. Hepsinin birden toplam geliri birlikte ele alınınca, bu, açıktır ki hem paraya hem de tüketim mallarına eşit olmayıp, bu iki değerden yalnız birine veya ötekine eşit olacaktır; daha isabetli olarak da, birinciden çok, ikinciye eşittir.

Biz her ne kadar, bundan dolayı, bir kimsenin gelirini çoğunlukla her yıl kendisine ödenen metal sikkeler cinsinden ifade ediyorsak da, bu, o sikkelerin miktarının, kendisinin satın alma gücünün sınırlarını veya yıllık olarak tüketmeye güç yetirebildiği malların değerini belirlediği içindir. Bu kimsenin gelirini, yine, söz konusu satın alma veya tüketme gücünde görürüz; bu gücü taşıyan sikkelerde değil.

Birey bakımından bile durum apaçık meydanda olduğuna göre, bir toplum için, büsbütün öyledir. Bir ferde her yıl ödenen metal sikke tutarı, o kimsenin gelirine çoğunlukla tamı tamına eşit olur; bu yüzden de, o gelirin değerinin en kestirme, en iyi ifadesidir. Fakat bir toplumda, dolaşımda bulunan metal sikke toplamı, hiçbir zaman o toplumun bütün üyelerinin toplam gelirine eşit olamaz. Bugün bir kişinin haftalık kazancını ödeyen aynı Gine, yarın bir başkasınınkini, ertesi gün bir üçüncüsününkini ödeyebildiğinden, bir ülkede her yıl ortada dolaşan metal sikke toplamının, bunlarla her yıl ödenmekte olan toplam parasal kazançlardan daima çok daha az değerde olması gerekir. Ancak, satın alma gücü, yahut birbiri ardından ödendikçe, bu parasal kazançların tümü ile birbiri peşi sıra satın alınabilecek mallar, bu kazançlar ile daima tamı tamına eşit olmak durumundadır. Nasıl ki, bu kazançların kendilerine ödendiği farklı kimselerin geliri de aynen böyle olmak durumundadır; o halde bu gelirin toplamı, değerinin çok altında kalan metal sikkelerinden değil, satın alma gücünden, yani para elden ele dolaştıkça birbiri ardından onlarla satın alınabilen mallardan oluşur.

Onun için, para, tedavülün o büyük çarkı, ticaretin o büyük aracı olan para, bütün öteki ticaret araçları gibi, ait olduğu toplumun sermayesinin bir kısmını, hem de pek değerli bir kısmını teşkil etmekle beraber, toplumun gelirinde hiçbir yer tutmaz. Paranın kendisinden oluştuğu metal sikkeler de, her yıl elden ele dolaşırken her bir kişiye düşen geliri gereği gibi dağıtmakla beraber, kendileri o gelirin bir parçasını teşkil etmezler.

Üçüncüsü ve sonuncusu, sabit sermayeyi teşkil eden makinelerle iş aletlerinin ve

buna benzer şeylerin, döner sermayenin paradan ibaret kısmı ile bir benzerlikleri daha vardır. Bu makinelerin meydana getirilme ve muhafaza edilme masrafı üzerinden yapılıp, emeğin üretici güçlerini azaltmayan her tasarruf, toplumun safi gelirinde bir gelişme demek olduğu gibi, döner sermayenin paradan ibaret kısmının vücuda getirilip korunması masrafında yapılan her tasarruf da, aynı cinsten bir kazançtır.

Sabit sermayenin korunması masrafında yapılacak her tasarrufun, toplumun net gelirinde nasıl bir kazanç demek olduğu yeter derecede açık olup, önceden de biraz anlatılmıştı. Her müteşebbisin toplam sermayesi, muhakkak surette sabit sermaye ile döner sermaye arasında bölünmektedir. Toplam sermaye sabit kaldığı müddetçe, bir taraf ne kadar küçük olursa, öbür taraf kaçınılmaz şekilde o kadar büyük olacaktır. İş malzemelerini tedarik edip, emeğin ücretini ödeyerek endüstriyi faaliyete geçiren şey, döner sermayedir. Onun için, sabit sermayenin işlerliğinin sürdürülmesi masrafında, emeğin üretici kuvvetlerini azaltmayan her tasarruf, endüstriyi faaliyete geçiren fonu, dolayısıyla toprağın ve emeğin yıllık üretimini, yani, her toplumun reel gelirini, artırmak durumundadır.

Altın ve gümüş para yerine kâğıdın konulması, bazen onlar kadar elverişli ama çok daha ucuz bir alışveriş aracını, çok pahalı olanın yerine geçirir. Tedavül, meydana getirilmesi de, korunması da eskisinden daha ucuza gelen yeni bir çarkla yapılmaya başlanır. Fakat bu eylemin nasıl yapıldığı ve bunun, toplumun brüt veya net gelirini ne şekilde arttırmaya vesile olduğu çok açık değildir; onun için biraz daha açıklamayı gerektirebilir.

Kâğıt paranın birçok farklı çeşidi vardır; ancak bankalar ile bankerlerin elden ele dolaşan banknotları içlerinde en tanınmış, amaca en uygun olduğu anlaşılmış türleridir.

Belirli bir ülkenin halkında, belirli bir bankacının servetine, doğruluğuna ve aklına, bu insanın -zamanla kendisine sunulması muhtemel- senetleri talep edilir edilmez ödemeye her zaman hazır olduğuna inanacak kadar güven varsa, bu belgeler, altın ve gümüş para kadar geçer akçe sayılmaya başlanır. Zira bunlara karşılık ne zaman olsa altın ve gümüş para alınabileceği kanaati vardır.

Diyelim ki, bir banker yüz bin Lirayı bulan senetlerini, müşterilerine ödünç olarak veriyor. Bu belgeler, paranın her gördüğü işi görmekte olduğundan, borçluları o bankere, o miktarda para ödünç almışçasına faiz öderler. Bu faiz bankerin kazanç kaynağıdır. Bu belgelerden bir kısmı, ödenmek üzere daima kendisine geri gelirse de, bir kısmı aylarca hatta yıllarca elden ele dolaşır durur. Demek ki genel olarak ortalıkta yüz bin Lirayı bulan senet vardır ama, zaman zaman ortaya çıkacak taleplere cevap vermek için, yirmi bin Liralık altın ve gümüş, çoğunlukla, yeter bir karşılık olabilir. İşte bu işlem sayesinde, öteki türlü yüz bin Liralık altın veya gümüşün göreceği bütün işleri, yirmi bin Liralık altın ve gümüş görmektedir. Bir o kadar altın ve gümüş para ile olduğu gibi, bankerin yüz bin Liralık senedi ile de, aynı alışverişler yapılıp, aynı miktar tüketim malı elden ele dolaştırılarak, gereken tüketicilere dağıtılabilir. Şu halde,

bir memleketin tedavüldeki parası üzerinden, bu suretle, seksen bin altın ve gümüş Lira tasarruf edilebilir. Bu türden çeşitli işlemleri, çok sayıda banka ve banker aynı zamanda yapacak olursa, bütün tedavül, normalde gerekecek olan altınla gümüşün beşte biri ile böylece yürütülebilir.

Diyelim ki, meselâ, belirli bir zamanda bir memleketin tedavüldeki toplam parası, bir milyon sterlini buluyor ve bu miktar o sırada, o ülkenin toprakları ile işgücünün bütün yıllık üretiminin elden ele dolaşması için yeterlidir. Yine diyelim ki, bundan bir süre sonra, çeşitli bankalar ve bankacılar, bir milyon Lira tutarında hâmiline ödenecek senet çıkararak, zaman zaman ortaya çıkacak talepleri karşılamak üzere, kasalarında iki yüz bin Lira alıkoymuşlardır. Demek ki ortada dolaşacak sekiz yüz bin Liralık altın ve gümüşle, bir milyon Liralık banknot, yani ikisi birlikte toplam bir milyon sekiz yüz bin Liralık kâğıt ve metal para kalacaktır. Oysa o ülkenin toprağı ile emeğinin yıllık üretimi, elden ele geçip ilgili tüketicilere dağılabilmek için, eskiden topu topu bir milyona ihtiyaç gösteriyordu. Bu yıllık üretim de, o bankacılık işlemleriyle hemencecik çoğaltılamaz. Bir milyon, şu halde, bu ürünü tüketicilerin peşinden dolaştırmaya yeterli olacaktır. Alınıp satılacak mallar eskiden ne ise yine aynısı olduğundan, bunları alıp satmak için aynı miktar para yetecektir. Deyim yerindeyse, tedavül oluğu aynen eskisi gibi kalacaktır. Bir milyon Liranın bu oluğu doldurmaya yettiğini varsaymıştık. Öyleyse, oluğa bu tutarı aşacak ne dökülse, oradan taşacaktır. Örneğimizde oluğa bir milyon sekiz yüz bin Lira dökülmektedir. Demek ki, oluktan sekiz yüz bin Lira taşacaktır. Çünkü bu meblağ, ülkede tedavülde kullanılacak olan tutarı aşmaktadır. Bu tutar gerçi yurtiçinde kullanılmıyorsa da, atıl kalmasına göz yumulmayacak kadar değerlidir. Onun için, bu meblâğ yurtiçinde bulamadığı kârlı işi aramak üzere, dışarıya gönderilecektir. Ancak, kâğıt dışarıya gidemez; çünkü bunu çıkartmış olan bankalardan ve ödenmesi kanunla zorlanabilecek ana memleketten uzakta, olağan ödemelerde kabul edilmeyecektir. Bundan dolayı, sekiz yüz bin Lira tutarında altın ile gümüş dışarıya gönderilecek, daha önce bu metallerden bir milyonunun doldurduğu yurtiçindeki tedavül oluğu da, bir milyon Liralık kâğıtla dolacaktır.

Ancak bu kadar büyük miktarda altın ve gümüş dışarıya gönderildiği zaman, bunun, bir hiç karşılığı yollandığını yahut sahiplerinin bunu yabancı milletlere armağan ettiklerini sanmamalıyız. Onlar bunu, bir başka yabancı ülkenin veya kendilerinin tüketimini karşılamak üzere, şu veya bu tür yabancı mallarla mübadele edeceklerdir.

Bunu, bir yabancı ülkeden bir başka ülkenin tüketimini karşılamak üzere mal satın almada -yani transit ticaret denilen şeyde- kullanıyorlarsa, yapacakları kâr, kendi ülkelerinin safi geliri üzerine eklenecektir. Bu, yeni bir alışverişte bulunmak üzere yaratılmış, yeni bir fon gibidir. Yurtiçi ticaret artık kâğıtla yapılmakta; altınla gümüş ise bu yeni ticaret için, bir fona dönüştürülmektedir.

Bunu, yurtiçi tüketim için yabancı mal satın almada kullanırlarsa, ya, birincisi, hiçbir şey üretmeyen aylak kimselerce tüketilmesi muhtemel yabancı şaraplar, yabancı ipekliler, vb. gibi mallar satın alabilirler; yahut da, ikincisi, yıllık tüketimlerinin

değerini belirli bir kârla birlikte yeniden üreten çalışkan kimselere biraz daha ilave ederek bunları besleyip çalıştırmak üzere fazladan malzeme, alet ve yiyecek içecek stoku satın alabilirler.

Birinci şekilde kullanıldıkça, bu, israfı teşvik eder; üretimi artırmaksızın veya o masrafı karşılayacak sürekli bir kaynak sağlamaksızın, gideri ve tüketimi çoğaltır; her hâlükârda toplumun zararınadır.

İkinci şekilde kullanıldıkça, çalışmayı teşvik eder; toplumun tüketimini çoğaltırsa da, o tüketimi karşılamak için sürekli bir kaynak sağlar. Çünkü, bunu tüketen kimseler yıllık tüketimleri değerinin tümünü, bir kârla birlikte yeniden üretirler. Toplumun gayri safi geliri, yani ülkenin toprakları ile işgücünün yıllık üretimi, üzerinde iş yaptıkları malzemelere bu işçilerin emeğinin kattığı değerin tümü kadar artmış olur. Toplumun safi geliri ise, iş araç ve gereçlerinin bakımı için gerekli olan kısmın düşülmesinden sonra bu değerden arta kalan değer kadar çoğalmış olur.

Bu bankacılık işlemleriyle dışarıya gitmeye zorlanıp, yurtiçi tüketim için yabancı mal satın almakta kullanılan çoğu altınla gümüşün, bu ikinci tür malların satın alınmasında kullanılması gerektiği, sadece muhtemel değil, aynı zamanda kaçınılmaz gibidir. Gerçi belirli bazı kişiler, geliri hiç artmadığı halde, harcamasını bazen ciddi ölçüde artırabilir; ama bir sınıfın veya toplum tabakasının bunu hiçbir zaman yapmadığına emin olabiliriz. Çünkü, genel basiret kuralları her bir kişinin tutumunu her zaman düzenlemese de, bu esasların, her sınıf veya tabakanın çoğunluğunun hareket tarzı üzerinde bir etkisi vardır. Lâkin, bir sınıf veya zümre olarak alınırsa, aylak kimselerin geliri, bu bankacılık işlemleriyle en ufak ölçüde artırılamaz. Onun için, bunların masrafı, genel olarak, bu işlemlerle fazla arttırılamaz, her ne kadar içlerinden birkaç kişinin masrafı artabilirse, nitekim bazı defalar artmakta ise de. Şu halde, aylak kimselerin yabancı mallara karşı talebi, eskisiyle aynı -veya aşağı yukarı aynı- olduğundan, söz konusu bankacılık işlemleri dolayısıyla dışarı gitmek zorunda kalıp da, yurtiçi tüketim için mal satın almakta kullanılan paranın çok azının, onların işine yarayacak şeyler satın alınmasında kullanılması muhtemeldir. Doğal olarak bu paranın çoğu, aylağın gönlünü hoş etmeye değil, çalışan kimsenin faaliyetini sürdürmesine ayrılacaktır.

Bir toplumun döner sermayesinin kullanabileceği emek miktarını hesaplarken, onun daima yiyecek içecek, malzeme ve nihai üründen oluşan kısımlarına bakmalıyız. Paradan ibaret olup, sadece öteki üçünün elden ele dolaşmasına hizmet eden öteki kısım, daima hesaptan düşülmelidir. Emeği harekete geçirmek için, üç şeye gerek vardır: İşlenecek hammadde; çalışılacak alet; ücret, yani uğrunda iş yapılan mükâfat. Para, ne işlenecek bir girdi, ne kendisiyle çalışılacak bir alettir. İşçinin ücreti, her ne kadar çoğunlukla kendisine para olarak ödense de, onun reel geliri, öteki bütün insanlarınki gibi, paradan değil, para ne ediyorsa ondan ibarettir; metal sikkelerden değil, onlarla satın alınabilecek şeylerden oluşur.

Bir sermayenin çalıştırabileceği emek, açıktır ki, işin doğasına uygun malzemeler,

aletler ve geçim maddesini kendilerine sağlayabildiği işçi sayısı kadar olmak durumundadır. İşin gerektirdiği hammaddeleri, aletleri ve işçilerin yiyip içeceğini satın almak için para lâzım olabilir. Fakat toplam sermayenin çalıştırabildiği emek miktarı, şüphesiz, hem satın alan paraya, hem de onunla satın alınan malzemeler, aletler ve nafakaya eşit olamaz; bu iki değerden birine veya ötekine, daha doğrusu, birinciden çok ikinciye eşittir.

Altın ve gümüş para yerine kâğıt konunca, döner sermayenin tümünün sağlayabileceği malzemeler, aletler ve geçinecek madde, satın alınmalarında daha önce kullanılan altınla gümüşün toplam değeri kadar artırılabilir. Büyük tedavül ve dağıtım çarkının toplam değeri, kendisi aracılığıyla elden ele dolaştırılıp dağıtılan mallara eklenir. Bu operasyon, bir dereceye kadar, mekanik alanındaki bazı ilerlemeler dolayısıyla eski makinelerini söküp eskisi ile yenisinin fiyatı arasındaki farkı döner sermayesine, yani işçilerinin malzemesini ve ücretlerini sağladığı fona ekleyen büyük bir müteşebbisin yaptığı işlemi andırır.

Bir memleketin dolaşımdaki parası ile, bunun aracılığıyla tedavül eden yıllık hâsılanın toplam değeri arasındaki oranın ne olduğunu kestirebilmek, belki de imkânsızdır. Söz konusu oran farklı yazarlarca bu değerin beşte, onda, yirmide ve otuzda biri olarak hesaplanmıştır. Ancak, dolaşımdaki paranın yıllık toplam üretime oranı ne kadar küçük olursa olsun, bu üretimin bir kısmı -çoğunlukla da çok küçük bir kısmı- çalışmayı desteklemek üzere ayrıldığından, bu kısma oranla dolaşımdaki para, daima, hatırı sayılır bir büyüklükte olmak durumundadır. Onun için, yerine kâğıt paranın konmasıyla tedavül için gerekli altın ve gümüş eski miktarın belki beşte birine düştüğü zaman, yalnız geri kalan beşte dördün büyük kısmının değeri işgücü ücretine ayrılan fonlara eklense, bunun, o çalışma miktarına, dolayısıyla da toprağın ve emeğin yıllık ürün değerine fazladan katılan çok önemli bir ilave olması gerekir.

Son yirmi beş-otuz yıl içinde, hemen her hatırı sayılır şehirde, hatta bazı taşra köylerinde, yeni bankacılık şirketlerinin kurulmasıyla, İskoçya'da bu türden bir işlem yapılmaktadır. Bunun sonucu, tam da yukarıda anlatılanlar gibi olmuştur. Ülkedeki ticaret, hemen baştan aşağı her türlü satın almaların ve ödemelerin çoğunlukla yapıldığı, bu tür banka şirketlerinin kâğıtları ile yürütülmektedir. Yirmi Şilinlik bir banknotun bozulması bir yana bırakılırsa, gümüş, ortalıkta pek seyrek görülmekte, altına ise daha da az rastlanmaktadır. Bütün bu farklı şirketlerin tutumu, büsbütün sorunlardan arınmış olmamakla, bu yüzden de bu işlerin düzene sokulması için Parlamentodan kanun çıkarılmasına ihtiyaç duyulmuş olmakla birlikte, yine de ülke bunların ticaretinden açıktır ki büyük fayda sağlamıştır. Glasgow'da bankaların ilk kuruluşundan on beş yıl kadar sonra, o şehrin ticaretinin iki katına çıkmış olduğunu söylediklerini işittim. İskoçya ticareti de, Edinburgh'daki iki kamu bankasının kuruluşundan sonra dört katına çıkmış. Bunlardan İskoçya Bankası adını taşıyan biri 1695'te Parlamentonun çıkardığı kanun ile; Kraliyet Bankası adını taşıyan öteki ise 1727'de Kralın fermanı ile kurulmuştur. Genel olarak İskoçya veya özel olarak Glasgow şehri ticaretinin, böyle kısa bir zamanda gerçekten bu kadar büyük oranda artıp artmadığını bildiğim iddiasında değilim. Şayet bunlardan herhangi biri bu ölçüde

artmış ise, bu sadece o faktörün etkisiyle açıklanamayacak kadar büyük bir sonuca benzemektedir. Ancak, bu dönemde İskoçya ticareti ile sanayisinin son derece artmış olduğuna ve de bankaların bu artışta hayli payı bulunduğuna da şüphe yoktur.

1707'de, İngiltere ile olan birleşmeden önce, İskoçya'da tedavül eden ve ondan hemen sonra yeni baştan basılmak üzere İskoçya Bankasına getirilen gümüş paranın değeri, 411.117 Lira 10 Şilin 9 Peniyi buluyordu. Altın para üzerinde, bilgi edinilememiştir; lâkin, İskoçya darphanesinin eski hesaplarından anlaşıldığına göre, her yıl basılan altının değeri, gümüş değerini biraz geçiyordu.[2] Sonra, o sıralarda, geri ödenmemesinden çekinerek, gümüşlerini İskoçya Bankasına getirmeyen epey kimse vardı. Bir de, tedavülden geri çekilmeyen bir miktar İngiliz sikkesi vardı. Onun için, İngiltere ile birleşmeden önce, İskoçya'da tedavül eden altınla gümüşün toplam değeri tahminen bir milyon sterlinden aşağı olamaz. Bunun, o memleketteki tedavüldeki para miktarının hemen tamamı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, o zaman rakibi bulunmayan İskoçya Bankası'nın tedavül mevcudu bir hayli olmakla beraber, bunun, o toplamın çok küçük bir parçasını teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Günümüzde İskoçya'da tedavül eden nakit paranın toplamı iki milyondan aşağı olamaz. Bunun altın ve gümüşten ibaret kısmı, pek muhtemeldir ki, yarım milyonu bulmaz. Dolaşımdaki altınla gümüşü bu dönemde çok azalmasına rağmen, İskoçya'nın gerçek zenginliği ile refahına fazla bir şey olmadığı anlaşılmaktadır. Tersine, İskoçya'nın tarım, sanayi ve ticaretinin, toprağının ve işgücünün yıllık üretiminin artmış olduğu açıktır.

Bankaların ve bankacıların çoğu, çoğunlukla poliçe iskonto ederek, yani vadesi gelmeden poliçe üzerinden para avansında bulunarak, senetlerini çıkarırlar. Avans verdikleri tutardan, poliçenin vadesi gelinceye kadar işleyecek faizi daima düşerler. Vadesi geldiğinde, poliçenin ödenmesi ile verilmiş olan avans, faizden ibaret safi bir kârla birlikte bankaya geri gelir. Poliçesini iskonto ettiği tacire, altın veya gümüş yerine kendi senetlerini avans veren bankacının, tecrübe ile her zaman dolaşımda olduğunu bildiği belgelerin toplam değeri kadar fazladan iskonto yapabilme üstünlüğü vardır. Böylelikle, faiz şeklindeki safi kazancını, bir o kadar fazla tutar üzerinden sağlayabilme imkânı bulur.

Şu anda çok da büyük olmayan İskoçya ticareti, ilk iki bankacılık şirketinin kurulduğu sırada, daha da devede kulaktı. Bu ortaklıklar, işlerini sadece senet kırmaya hasretmiş olsalardı, çok az ticaretleri olurdu. Bundan dolayı, kendi senetlerini çıkarmak için şu şekilde başka bir yöntem icat ettiler: Açılan kredi çerçevesinde kendisine avans verilen parayı, istenildiğinde kanuni faizi ile birlikte geri ödeyeceğine kefil olmak üzere, itibarına güvenilir, mal mülk sahibi iki kefil bulabilen kimseye, *kasa/nakit hesabı* [cash accounts] adıyla bir kredi hesabı tahsis etmek; yani (meselâ, iki üç bin Lira gibi) belirli bir tutara kadar kredi açmak. Bu gibi krediler, öyle sanıyorum ki, dünyanın hemen her yerinde bankalar ve bankacılar tarafından yaygın olarak verilmektedir. Fakat bildiğim kadarıyla, geri ödeme işinde İskoç bankacılık şirketlerinin kabul ettikleri kolay şartlar başka şirketlerde yoktur; gerek bu şirketlerin yaptığı büyük ticaretin, gerekse ülkenin bundan edinmiş olduğu faydanın muhtemelen başlıca sebebi bunlardır.

2. [Smith] Bkz. Anderson'un *Diplomata, etc. Scotiae* adlı eserine Ruddiman'ın yazmış olduğu Önsöz.

Bu ortaklıkların birinde böyle bir kredisi olup, buna dayanarak, diyelim ki bin Lira ödünç alan bir kimse, bu tutarı, her defasında yirmi otuz Lira vermek suretiyle azar azar ödeyebilir. Bu küçük tutarlardan her birinin ödendiği günden, tümünün böylece ödenip bitmesine kadar, büyük meblâğın faizinden, o oranda bir kısmı şirket tenzil eder. Onun için, bütün tacirler, hatta hemen bütün işadamları, şirketlerde bu gibi kredi (kasa/nakit) hesapları bulundurmayı uygun görürler. Böylelikle, bankaların belgelerini her türlü ödemelerde kolayca kabul edip, söz geçirebildikleri herkesi de o yolda harekete teşvik ederek, bu ortaklıkların ticaretini desteklemekte menfaat bulurlar. Müşterileri para için kendilerine başvurduğunda bankalar, genel olarak, bunu onlara kendi senetleri şeklinde verirler. Bunları, tacirler, mal karşılığı olarak sanayicilere; sanayiciler malzeme ve yiyecek içecek mukabili çiftçilere, çiftçiler toprak rantı olarak arazi sahiplerine; arazi sahipleri, kendilerine sağladıkları rahatlık verici, lüks maddelerin karşılığı olarak, yeniden tacirlere; tacirler ise, kredi hesaplarını denkleştirmek veya onlardan almış olabilecekleri ödüncü geri ödemek üzere, tekrar bankalara verirler. Böylelikle, memleketin hemen bütün parasal işleri bunlar aracılığıyla görülmüş olur. Bu şirketlerin büyük ticareti de işte bundan doğar.

Bu kredi hesapları aracılığıyla, her tacir, ihtiyatsız pozisyona düşmeden, normalde yapabileceğinden daha büyük bir ticareti gerçekleştirebilir. Aynı iştigal sahasında, eşit sermaye kullanan, biri Londra'da biri ise Edinburgh'da iki tacir olsa; Edinburghlu tacir, göğsünü gere gere Londra'daki tacirden daha fazla ticaret yapıp, daha çok kimseye de iş verebilir. Londralı tacir, veresiye satın aldığı malların bedelini ödemek üzere, sürekli karşılaştığı taleplere cevap verebilmek için, beraberinde, ya kasasında ya da kendisine bunun için faiz vermeyen bankacısının kasasında, her zaman, önemli tutarda bir para bulundurmak durumundadır. Diyelim ki bu tutar, genellikle beş yüz Lirayı buluyor. Tacirin mağazasındaki malların değeri, böyle bir meblâğı işletmeksizin elde tutmak zorunluluğu bulunmadığı takdirde olabileceğinden daima beş yüz Lira eksik olacaktır. Diyelim ki bu adam, genel olarak elindeki stokun tümünü veya elindeki toplam stok değerindeki malları, yılda bir defa elden çıkarmaktadır. Bu kadar büyük bir tutarı, işletmeden bırakmak zorunda kalmakla, her yıl normal şartlarda satabileceğinden beş yüz Liralık daha az mal satması gerekecektir. Yıllık kârı da, ilave beş yüz Liralık mal satmasıyla kazanacağı kadar noksan olacaktır. Mallarının pazar için hazırlanmasında kullandığı kimselerin sayısı, beş yüz Lira sermayenin çalıştırabileceği kadar eksik olmak durumundadır. Öte yandan, Edinburgh'daki tacir, zaman zaman ortaya çıkacak bu gibi talepleri karşılamak üzere atıl durumda para tutmaz. Ortaya çıktığı zaman da bu talepleri bankadaki kredi hesabından karşılar. Ödünç alınan parayı da, mallarının zaman zaman satılmasıyla elde edilen paradan veya senetten azar azar yerine koyar. Dolayısıyla, aynı stokla, mağazasında, tedbirsizlik etmiş olmaksızın, her zaman, Londralı tacirden daha fazla mal bulundurabilir. Böylelikle, hem kendi daha çok kâr eder, hem de bu malları pazar için hazırlayan daha çok sayıda çalışkan insana sürekli iş sağlayabilir. Bu ticaretten memleketin elde ettiği büyük kazanç işte böyle doğar.

Senet iskonto etmedeki kolaylığın, gerçekten de İngiliz tacirlerine, İskoç tacirleri-

nin kredi hesapları kadar faydalı olduğu düşünülebilir. Ancak, hatırlanmalıdır ki, İskoç tacirleri senetlerini İngiliz tacirleri kadar kolaylıkla kırdırabildikleri gibi, üstüne bir de kredi hesaplarının ilave konforuna sahiptirler.

Bir ülkede kolayca tedavül eden her tür kâğıt paranın tümü, kâğıdın yerini aldığı -yahut (ticaretin aynı kaldığı varsayımıyla) kâğıt para olmadığı takdirde orada tedavül edecek olan- altın ve gümüşün değerini hiçbir zaman aşamaz. Meselâ, İskoçya'da geçerli en küçük para yirmi Şilinlik banknot ise, bu paradan orada kolayca tedavül edebilecek olanın toplamı, o ülkede yapılması âdet olan yirmi Şilin ve daha yukarı değerdeki yıllık alışverişler için gerekecek altın ve gümüş tutarını geçemez. Ortada dolaşan kâğıt, herhangi bir zamanda bu tutarı geçecek olursa, fazlası, ne dışarı gönderilebileceği, ne de ülke içi tedavülde kullanılabileceği için, altın ve gümüşle değişilmek üzere, hemen bankalara geri gelmek durumundadır. Birçok kimse, bu kâğıttan ellerinde yurtiçindeki işlerini görmek için gerekenden fazlasının bulunduğunu derhal fark edecektir. Dışarı yollayamayacakları için, bu kimseler bunun karşılığının hemen bankalarca ödenmesini isteyeceklerdir. İhtiyacı aşan bu kâğıt, altın ve gümüşe çevrilince, bu kez dışarı göndererek ondan faydalanma yolu bulurlar, ama kâğıt olarak kaldıkça kullanma yeri bulamazlar. Bundan dolayı, bankalara, ihtiyacı aşan bu kâğıdın toplam büyüklüğü ölçüsünde derhal bir hücum başlar. Bankalar ödemede zorluk çıkarır yahut gecikirlerse, bu üşüşme büsbütün fazlalaşır; zira bunun doğuracağı telâş, hücumu kaçınılmaz şekilde artırır.

Bina kirası, hademe, kâtip, sayman, vb. ücretleri gibi her ticaret alanında olan masraflar dışında, bir bankaya mahsus olan fazladan giderler başlıca iki kalemden ibarettir: Bunlardan birincisi, evrak hâmillerince zaman zaman yapılacak talepleri karşılamak üzere, her zaman kasalarında faizini kaybettikleri büyük bir para tutarı bulundurmanın masrafıdır. İkincisi, bu şekilde zaman zaman ortaya çıkan taleplerle boşaldıkça bu kasaları hemen doldurmanın masrafıdır.

Ülke içi tedavülde kullanılabilecek olandan daha fazla kıymetli kâğıt çıkaran ve fazlası ödenmek üzere sürekli kendisine müracaat edilen bir bankacılık şirketi, her zaman için kasalarında bulundurduğu altın ve gümüş miktarını, tedavülünün bu aşırı artışı ölçüsünde değil, daha büyük oranda arttırmak durumundadır. Zira banknotları, miktarlarının fazlalığı oranını çok aşan bir hızla geri gelir. Onun için, böyle bir şirket, masrafının birinci kalemini, işlerinin bu zoraki artışı kadar değil, çok daha büyük bir oranda arttırmak durumundadır.

Dahası, böyle bir şirketin kasaları daha iyi doldurulmuş olması gerekirse de, bunların, -banka işleri daha mâkul sınırlar içinde kaldığı takdirde olacağından- daha çabuk boşalıyor olması lâzımdır. Bunları yeniden doldurmak da hem daha ağır, hem daha sürekli ve ardı arkası kesilmeyen bir masrafın yapılmasını gerektirir. Zaten, kasalarından böyle büyük miktarlarda sürekli dışarı çıkan metal para da ülkedeki dolaşımda kullanılamaz. Dolaşımda kullanılabilecek olandan fazla bulunan kâğıdın yerine geçer. Bundan dolayı, kendisi de, o tedavülde kullanılabilecek olandan fazladır. Ancak, atıl da bırakılmayacağından, bu metal paranın yurtta bulamadığı kazanç-

lı işi bulabilmesi için şu veya bu şekilde dışarı gönderilmesi lâzımdır. Bu şekildeki sürekli altın ve gümüş ihracı, çok çabuk boşalan o kasaları tekrar doldurmak üzere, bankanın yeni altın ve gümüş bulmasındaki güçlüğü artırarak, masrafını muhakkak daha da çoğaltacaktır. Onun için, böyle bir şirket, işlerinin bu cebri artışı oranında, masraflarının ikinci kalemini birinciden de fazla arttırmak durumundadır.

Belirli bir bankanın ülke içinde tedavülde kolaylıkla faydalanıp kullanılabilecek bütün kâğıdı, tamı tamına kırk bin Lira tutuyor diyelim. Bu bankanın, zaman zaman ortaya çıkan talepleri karşılamak üzere, kasasında da altın ve gümüş halinde her zaman on bin Lira bulundurmak zorunda olduğunu farz edelim. Bu banka tedavüle kırk dört bin Lira çıkarmaya kalkacak olursa, tedavülün kolayca emip kullanabileceğinden arta kalan dört bin Liranın, çıkartılmasıyla oraya geri gelmesi neredeyse bir olur. Dolayısıyla, zaman zaman ortaya çıkan talepleri karşılamak üzere bu bankanın kasasında her zaman için sadece on bir bin değil, on dört bin Lira bulundurması gerekir. Böylece dört bin Liranın aşırı tedavülünden bir faiz kazanmadığı gibi, kasalara girmesiyle çıkması bir olan altın ve gümüş halindeki dört bin Liranın sürekli toplama masrafını da üstlenmek zorunda kalır.

Şayet her bankacılık şirketi, sürekli kendi öz-çıkarını anlayıp kollasaydı, tedavülde hiçbir zaman aşırı kâğıt para stoku olmazdı. Ancak her bir bankacılık şirketi her zaman kendi menfaatini kavrayıp gütmemiş; tedavül de, sık sık kâğıt para stoku bakımından dolup taşmıştır.

Altın ve gümüşle mübadele edilmek üzere, fazlası daima geri gelen çok aşırı miktarda kâğıt çıkardığı için, İngiltere Bankası* yıllarca senede sekiz yüz bin ile bir milyon arasında, yahut ortalama sekiz yüz elli bin Lira altın para basmak zorunda kalmıştı. (Birkaç yıl önce, altın sikkenin içine düştüğü yıpranmış, itibarsız durumdan dolayı) banka, bu büyük sikke basımı için, çoğu zaman, onsu dört Lira gibi yüksek bir fiyata, altın külçe satın almak zorunda kalmış; çok geçmeden bunu, onsu 3 Lira 17 Şilin 10,5 Peniye para halinde çıkarmış; böylelikle, bu kadar büyük bir tutarın basılmasında, %2,5-3 arasında kayba uğramıştır. Onun için, banka senyoraj** ödemediği ve hükümet para basımı masrafına pekâlâ katlandığı halde, hükümetin bu eli açıklığı, bankanın masrafını büsbütün önlemiş değildir.

Aynı türden bir fazlalık dolayısıyla, İskoç bankalarının hepsi, %l,5 veya 2'den aşağı düşmeyen bir masrafla, Londra'da kendileri için para toplamak üzere devamlı simsar kullanmak zorunda kalmışlardır. Bu para oraya araba ile gönderiliyor; ulaştırıcılar tarafından ayrı bir masrafla yüzde üççeyrek -veya yüz Lira başına on beş Şilin- üzerinden sigorta ediliyordu. Bu simsarlar patronlarının kasalarını, boşaldıkları hızla doldurmaya her zaman yetişemiyorlardı. Böyle olunca, bankaların başvurduğu çare, Londra'daki muhabirleri üzerine ihtiyaç duydukları meblâğ tutarında poliçe çekmekti. Sonradan, bu muhabirler, bu tutarın faiz ve bir komisyon ile birlikte ödenmesi için

*. Bank of England, İngiliz Merkez Bankası. (ç. n.)

**. Senyoraj (seigniorage): Para basma hakkı, beylik hakkı, sikke vergisi; para basma tekelinden kaynaklanan imtiyaz. Daha eskiden, bir feodal lord yahut derebeyinin kölelerinden elde ettiği gelire denirdi. (ç. n.)

üzerlerine poliçe çekince, aşırı tedavüllerinin kendilerini içine attığı sıkışık durum yüzünden, bu bankalardan bazılarının, bu poliçeyi karşılamak için, bazen Londra'daki aynı veya başka muhabirler üzerine ikinci birtakım poliçeler çekmekten başka çareleri kalmıyordu. Aynı tutar, daha doğrusu aynı tutara ait poliçeler, böylelikle bazen iki veya üçten fazla yolculuk yapıyor; borçlu, yani banka, birikmiş tutarın tümü üzerinden hep faiz ve komisyon ödüyordu. İskoç bankalarının, aşırı ihtiyatsızlık konusunda göze batmamış olanları bile, bazen bu yıkıcı yolu kullanmak zorunda kalıyorlardı.

Kâğıtlarının, ülke içi tedavülde kullanılabileceğinden fazlasının karşılığı olarak, İngiltere Bankası'nın veya İskoç bankalarının ödediği altın para da, yine bu tedavülde kullanılabilecek olanı aştığından, bazen sikke şeklinde dışarı gönderiliyor; bazen eritilip külçe halinde yollanıyor; bazen de eritilerek ons başına dört Lira gibi yüksek bir fiyatla İngiltere Bankası'na satılıyordu. Sikkelerin tümü içinde, özenle seçilip, dışarıya gönderilenler veya eritilenler, yalnız en yeni, en ağır ve en iyi olanlardı. Yurt içinde, sikke biçiminde kaldıkça, bu ağır olanlar, hafiflerinden daha değerli değildi. Fakat dışarıda iken, veya yurt içinde külçe olarak eritilince, daha değerli oluyorlardı. Yılda bu kadar para bastırılmasına rağmen, İngiltere Bankası, her yıl bir yıl önceki kıtlığın olduğu gibi kaldığını hayretle görüyordu. Bankadan, her yıl büyük miktarda iyi ve yeni sikke çıkartıldığı halde, sikkenin durumu giderek düzeleceğine, her yıl kötüleştikçe kötüleşiyordu. Hep aşağı yukarı bir yıl önce basılan kadar altın bastırmak ihtiyacı karşısında kalındığı görülüyordu. Sikkenin devamlı yıpranıp aşınmasından ileri gelen altın külçe fiyatındaki sürekli yükselme yüzünden, bu büyük yıllık para basımı masrafı, her yıl arttıkça arttı. Belirtilmelidir ki, İngiltere Bankası, kasalarını sikke ile doldurmakla, türlü türlü yollarla bu kasalardan sürekli içerisine sikke akmakta olan bütün ülkeyi beslemeye dolaylı şekilde mecburdur. Bundan dolayı, İngiltere Bankası, gerek İskoç, gerek İngiliz kâğıt parasının bu aşırı tedavülünü beslemek için gereken bütün sikkeyi vermek, bu aşırı tedavülün ülkeye gerekli sikkede yarattığı bütün açıkları kapatmak zorunda idi. İskoç bankaları, hiç kuşkusuz, tedbirsizliklerinin ve dikkatsizliklerinin bedelini gayet ağır ödemişlerdi. Ama İngiltere Bankası, yalnız kendi ihtiyatsızlığının değil, hemen bütün İskoç bankalarının çok daha büyük olan tedbirsizliğinin bedelini, çok ağır biçimde ödemişti.

Birleşik Krallık'ın her iki bölgesindeki, gözünü budaktan sakınmayan bazı hayal tasarlayıcılarının, sermayelerinin dayanamayacağı kadar ölçüsüz alışverişi, bu aşırı kâğıt para tedavülünün ana sebebi idi.

Bir bankanın bir tacire yahut şu veya bu tür bir müteşebbise kolaylıkla verebileceği avans, ne alışveriş yaptığı sermayenin tümüdür, ne de o sermayenin hatırı sayılır bir parçasıdır. Söz konusu avans sermayenin sadece, başka şekilde işletmeden, zaman zaman olabilecek talepleri karşılamak üzere, hazır para halinde yanında bulundurmak zorunda kalacağı kısmıdır. Bankanın avans verdiği kâğıt para bu değeri hiçbir zaman geçmezse, kâğıt para olmadığı takdirde ülkede tedavül etmesi muhakkak olan altın ve gümüşün değerini hiçbir zaman aşamaz; ülkedeki tedavülün kolayca emip kullanabileceği miktarı hiç geçmez.

Bir banka, gerçek bir alacaklının gerçek bir borçlu üzerine çekip de, vadesi gelir gelmez, esasen bu borçlunun ödediği gerçek bir senedi, bir tacire iskonto ettiği zaman, sırf, öyle yapmadığı takdirde zaman zaman ortaya çıkacak talepleri karşılamak üzere, işletmeden hazır para olarak yanında tutmak zorunda kalacağı değerin bir kısmını avans vermiş olur. Vadesi geldiğinde poliçenin ödenmesi, vermiş olduğu avansın değerini, faiziyle birlikte bankaya geri getirir. İşlemleri bu gibi müşterilere münhasır kaldıkça, bankanın kasaları bir su havuzuna benzer. Buradan daima bir oluk dışarı akarken; bu dökülenin tamamıyla dengi olan bir başkası, devamlı içeri akmaktadır. Böylelikle, ilave bir titizliğe veya dikkate lüzum kalmadan, havuz hep aynı -veya hemen hemen eşit- derecede dolu durur. Böyle bir bankanın kasalarını yeniden doldurmak için ya çok az masraf ister, ya da hiç istemez.

Bir tacir, sermayesinin kaldıramayacağı ölçüde ticaret yapmadığı halde, kırdıracak hiç poliçesi bulunmadığı zamanda bile, sıklıkla bir hazır para miktarına ihtiyacı olabilir. Bir banka, senetlerini kırdıktan başka, bu gibi durumlarda tacire kasa hesabından belirli tutarda avans vererek, -İskoçya bankacılık şirketlerinin kolay şartlarıyla- zaman zaman mallarının satışından eline para geçtikçe azar azar geri ödemesini kabul ettiğinde, bu taciri, sermayesinin bir kısmını zaman zaman ortaya çıkan talepleri karşılamak üzere işletmeyip yanında alıkoyma mecburiyetinden tümüyle kurtarmış olur. Bu gibi talepler ortaya çıktığı zaman, onları kasa hesabından yeterince karşılayabilir. Bununla beraber banka, bu gibi müşterilerle iş yaparken, (meselâ 4, 5, 6, 8 ay gibi) kısa bir süre içinde bunlardan çoğunlukla elde ettiği geri ödeme tutarının, çoğunlukla bunlara yaptığı avanslara tamı tamına eşit olup olmadığını, kılı kırk yararak gözden geçirmelidir. Böyle kısa vadeler içinde, birtakım müşterilerden gelen geri ödeme tutarı, çoğu hallerde avans tutarına tamı tamına eşit ise, banka, bu gibi müşterilerle iş görmeye güvenle devam edebilir. O zaman kasalarından daima dışarı dökülen oluk çok büyük olsa bile, sürekli içeriye akan da hiç değilse o büyüklükte olmak durumundadır. Öyle ki başkaca hassasiyet veya dikkate hacet kalmadan, bu kasaların her zaman için aynı -veya hemen hemen aynı- derecede dolu olması muhtemeldir. Yeniden doldurulmaları için de olağanüstü bir masrafa lüzum gösterdikleri pek olmaz. Aksine bazı başka müşterilerin geri ödedikleri tutarlar, çoğunlukla bankanın onlara yaptığı avanslar yanında çok küçük kalırsa, hiç olmazsa kendisiyle bu şekilde iş görmeye devam ettikleri takdirde, bu gibi müşterilerle öyle çok güvene güvene iş yapmaya devam edemez. Bu durumda kasalarından daima dışarı akmakta olan oluk sürekli içeri akmakta olandan muhakkak çok büyüktür. O kadar ki, ağır ve devamlı bir kazanç girişimi yardımıyla doldurulmazsa, bu kasaların çok geçmeden büsbütün suyunu çekmesi elzemdir.

İşte bunun için İskoçya bankacılık şirketleri, bütün müşterilerinden, uzun zaman, sık ve düzgün geri ödemede bulunmalarını istemeye çok dikkat etmiş, serveti veya itibarı ne olursa olsun, kendileriyle sık ve düzgün adını verdikleri işlemler yapmayan bir kimse ile çalışmaya yanaşmamışlardır. Bu dikkat sayesinde, kasalarını yeniden doldurmak için olan olağanüstü masrafın hemen tümünü tasarruf ettikleri gibi, ayrıca iki de çok önemli fayda elde etmişlerdir.

Birincisi, bu dikkat sayesinde defterlerinin kendilerine sağladığından başka bir delil aramak zorunda kalmaksızın, borçlularının iyi veya kötü durumları üzerinde ikna edici bir hüküm vermeleri imkânına kavuşmuşlardır. İnsanlar çoğu kez durumlarının iyi veya kötü oluşuna göre ödemelerini düzgün yapar, yahut aksatırlar. Parasını belki yarım veya bir düzine kimseye ödünç veren bir insan, kendisi veya adamları vasıtasıyla, her birinin tutum veya durumunu daima, özenle gözaltında bulundurup soruşturabilir. Ancak, belki ayrı ayrı beşyüz kimseye para ödünç verip, dikkati oldukça farklı türden işlerle meşgul bulunan bir bankacılık şirketi, çoğu borçlularının tutumu ve durumu üzerinde, kendi defterlerinin sağlayabildiğinden başka düzgün bilgi edinemez. Bütün müşterilerinden sık ve düzenli ödeme istemekle, İskoçya bankacılık şirketleri, muhtemelen bu faydayı gözetmişlerdir.

İkincisi, bu dikkat sayesinde ülke tedavülünde kolayca emilip kullanılabilecek olandan daha fazla kâğıt para çıkarma ihtimalinden kendilerini korumuşlardır. Çoğu durumda, mutedil süreler içinde belirli bir müşterinin geri ödemelerinin, kendisine vermiş oldukları avanslara tamı tamına eşit olduğunu görünce, ona avans verdikleri kâğıt paranın zaman zaman ortaya çıkan talepleri karşılamak üzere, normalde beraberinde bulundurmak zorunda kalacağı altın ve gümüş miktarını hiçbir zaman geçmediğinden; bunun sonucu olarak da, müşterinin araçlarıyla tedavül ettirdikleri kâğıt paranın, hiçbir zaman, kâğıt para bulunmadığı takdirde ülkede tedavül edecek altın ve gümüş miktarını aşmadığından emin olabilirler. Müşterinin geri ödeme sıklığı, düzgünlüğü ve tutarı; bu bankaların avans tutarının, onun sermayesinin zaman zaman ortaya çıkan talepleri karşılamak, yani sermayesinin geri kalanını sürekli şekilde işler durumda bulundurmak üzere, normalde hazır para olarak işletmeden beraberinde alıkoymak zorunda bulunduğu kısmını hiçbir zaman geçmediğini, yeter derecede gösterir. Kâğıt olsun, metal olsun, her tüccara kısa süreler içinde, para şeklinde daima geri gelip, aynı şekilde ondan devamlı dışarı çıkan, sermayesinin yalnız bu kısmıdır. Bankanın avansları, çoğunlukla sermayesinin bu kısmını aşacak olursa, geri ödemelerinin her zamanki tutarı, avanslarının her zamanki tutarına, kısa sürelerde eşit olamaz. Yaptığı işlerle devamlı bankanın kasalarına dökülen oluk, aynı işlemler dolayısıyla daima dışarı akan olukla bir olamaz. Bu gibi avanslar bulunmadığı takdirde, zaman zaman ortaya çıkacak talepleri karşılamak üzere bankanın kasasında alıkoymak zorunda kalacağı altın ve gümüş miktarını aşmakla, banka kâğıdıyla yapılan avanslar, ülkede kâğıt para bulunmadığı takdirde, (ticaretin aynı düzeyde kaldığı varsayımıyla) tedavül edecek altın ve gümüşün toplam miktarını aşacak duruma gelebilir. Dolayısıyla da ülke tedavülünün kolayca emip kullanabileceği miktarı geçer. Bu kâğıt paranın fazlası, altın ve gümüşle değişilmek üzere, hemen bankaya geri gelir. Bu ikinci avantaj, eşit derecede gerçek olmasına rağmen, İskoçya'nın çeşitli bankacılık şirketlerinin hiçbiri tarafından, belki de birincisi kadar anlaşılmış değildi.

Biraz senet iskontosunun, biraz da kasa hesaplarının sağladığı kolaylık sayesinde, bir ülkedeki itibarlı tüccar, zaman zaman ortaya çıkan talepleri karşılamak üzere, stoklarının bir kısmını işletmeyip hazır para olarak yanlarında alıkoyma ihtiyacın-

dan kurtulabildiklerinden, bu derece ileri gittikten sonra; çıkarları ve güvenlikleriyle tutarlı olarak, daha ileri gidemeyecek olan bankalardan ve bankacılardan, mâkul olarak daha fazla yardım bekleyemezler. Bir banka, kendi menfaatini çiğnemeden, bir tacire işletmekte olduğu sermayesinin tümünü, hatta çoğunu, avans olarak veremez. Çünkü bu sermaye, daima para şeklinde geri gelmekte ve aynı şekilde kendisinden uzaklaşmakta ise de, gelenlerin toplamı ile elinden çıkanların toplamı arasında çok fark vardır. Geri ödemeler tutarı ile avansları tutarı, bir bankanın işine gelecek mutedil süreler içinde eşit olamaz. Hele sabit sermayesinin önemli bir kısmını tacire avans olarak vermeyi bir banka hiç göze alamaz. Meselâ bir demir müteşebbisinin demirhanesini, dökümhanesini, atölyelerini, depolarını, işçilerin oturacağı evleri, vb. şeyleri meydana getirmek için kullandığı sermayeyi; bir maden girişimcisinin direk daldırmak, suyu çekmek üzere makineler kurmak; yol, araba yolu, vb. şeyler yapmak için kullandığı sermayeyi; araziyi ıslah etme işine girişen bir kimsenin boş ve işlenmemiş tarlaları açmak, sularını akıtıp kurutmak, etrafını çevirmek, gübrelemek ve sürmek; bütün gerekli ahır, tahıl ambarı, vb. eklentileri ile birlikte çiftlik yapıları kurmak için kullandığı sermayeyi, avans vermeyi göze alamaz. Sabit sermaye kazançları hemen her zaman değişken sermayenin getirisinden çok daha yavaştır. En büyük tedbir ve muhakeme ile bile yapılsa, bu gibi masraflar, girişimciye işin yapılmasının üstünden yıllar geçtikten sonra ancak geri gelir. Bu ise bir bankacının işine gelmeyecek kadar uzun bir zamandır. Tacirler ve başka girişimciler, projelerinin epey bir kısmını, hiç şüphesiz, ödünç para ile doğru dürüst yürütebilir. Bununla birlikte, alacaklılarının hakkını gözetmiş olmak için, bu durumda sermayeleri, deyim yerindeyse, alacaklıların sermayesine güvenlik sağlamaya yetmeli; yahut, girişilen işteki başarı, proje sahiplerinin hiç umdukları gibi çıkmasa bile, alacaklıların bir zarara uğramalarını ihtimal dışında bırakmalıdır. Bu ihtiyat tedbiri ile bile, ödünç alınan ve birkaç yıllık bir zaman geçmeden geri ödenmemesi düşünülmüş olan para bir bankadan ödünç alınmamalı; sermayeyi kendileri işletmek zahmetine katlanmayıp, paralarının faizi ile geçinmek niyetinde olan, bundan dolayı da onu birkaç yıl ellerinde tutmaları muhtemel, itibarı yerinde kimselere ödünç vermeyi isteyen kişilerden, bono veya rehin ile ödünç alınmalıdır. Esasen, parasını, pullu kâğıt masrafı veya noterin senet ve ipotek kaleme alma ücreti olmaksızın ödünç veren, geri ödemeyi ise İskoçya bankacılık şirketlerinin uygun şartlarıyla kabul eden bir banka, bu gibi tüccar ve müteşebbisler için, şüphesiz, gayet elverişli bir alacaklı olur. Ama bu gibi tüccar ve müteşebbisler, böyle bir bankanın hiç işine gelmeyen borçlularıdır.

İskoçya'nın çeşitli bankacılık şirketlerince çıkarılan kâğıt paranın, tamı tamına ülke tedavülünün kolayca emip kullanabileceği kadar, yahut daha doğrusu, bundan biraz fazla olmasının üstünden yirmi beş yıldan fazla zaman geçmiştir. Onun için bu ortaklıklar, İskoçya tacirleriyle öteki İskoç müteşebbislerine, bankalarla bankacıların kendi çıkarlarıyla uyumlu olarak gösterebilecekleri olanca yardımı çoktan yapmışlar, hatta biraz bunun ötesine bile geçmişlerdir. Bunlar, ayaklarını pek yorganına göre uzatmamışlar; bu işte en ufak hesapsız gidişe bulaşmaktan geri kalmayan zarara veya hiç değilse kâr azalmasına kapı aralamışlardır. Bu tacirlerle öteki

müteşebbisler, bankalarla bankacılardan bu kadar yardım görünce, daha fazlasını istemişlerdir. Anlaşılan bunlar bankalarca kendilerine açılan kredilerin, hepsi birkaç tomar kâğıt masrafının ötesinde bir masrafa girmeden, istendiği kadar genişletebileceğini sanmışlardır. Kredilerimizi ülke ticaretinin genişliği oranında artırmıyorlar, diye bahsettikleri banka müdürlerinin dar görüşünden ve miskinliğinden şikâyet etmişlerdir. Ticaretin genişlemesi ile kastettikleri şey de, şüphesiz, projelerinin ya kendi sermayeleri ya da alışılmış senet veya ipotek şeklinde özel kişilerden ödünç almak için başvurulan kredilerle yürütülebileceğinden daha ötelere genişletilmesiydi. Anlaşılan bunlar açıklarını kapatıp ticaret yapmak istedikleri olanca sermayeyi kendilerine sağlamanın bankalar için bir namus borcu olduğunu sanıyorlardı. Oysa bankalar başka türlü düşünüyordu. Kredilerinin genişletilmesini bankaların reddetmesi üzerine, bu tacirlerden bazıları başka bir çareye başvurdular. Çok daha masraflı olmakla beraber belirli bir süre için işlerini görmüş olan bu yöntem, alabildiğine genişletilen banka kredisi kadar etkili idi. Herkesin bildiği ve bazen iflâs etmek üzere olan bahtsız tacirlerin başvurdukları bu tedbir, birbiri ardından poliçe üstüne poliçe çekip yenileme yöntemi idi. Bu yolla para bulma âdeti İngiltere'de uzun zamandan beri bilinir. Yüksek ticaret kârlarının, sermaye yeterliliğine bakmadan alışveriş etme iştahını çok körüklediği önceki savaş sırasında bunun çok geniş ölçüde uygulandığı söylenir. Bu yöntem İngiltere'den İskoçya'ya getirilmiş, çok geçmeden de burada, ülkenin çok sınırlı ticaretine ve oldukça mutedil sermayesine oranla, İngiltere'de öteden beri olduğundan çok daha geniş ölçekte kullanılmıştır.

Poliçeyi poliçe çekerek yenileme âdeti işadamlarınca çok iyi bilindiğinden, bunu anlatmanın belki de gereksiz olduğu düşünülebilir. Ancak bu kitap işadamı olmayan birçoklarının eline geçebileceği ve bu âdetin bankacılık ticareti üzerindeki etkileri genellikle muhtemelen işadamlarının kendilerince bile anlaşılmadığı için, bunu elimden geldiği kadar açık olarak anlatmaya çalışacağım.

Barbar Avrupa kanunlarının, tacirleri sözleşmelerini ifaya zorlamadığı çağda yer etmiş bulunup son iki yüzyıl içinde bütün Avrupalı milletlerin kanunlarına dâhil edilmiş olan tacir âdetleri, poliçelere öyle olağanüstü imtiyazlar vermiştir ki, herhangi bir başka senet türünden daha kolay olarak, bunlar üzerinden, hemencecik para avansı verilmektedir. Hele tarihlerinden iki veya üç ay sonra gibi, kısa bir süre içinde ödenecek şekilde kaleme alınmış iseler. Poliçeyi kabul eden, vadesi geldiğinde, sunulur sunulmaz ödemezse, o andan başlamak üzere, müflis duruma düşer. Poliçe protesto edilir, keşideciye geri gelir. Derhal ödemeyecek olursa, keşideci de müflis hale gelir. Ödemeyi kabul edene, ödenmesi için sunan kimsenin eline gelmeden, poliçe, muhtevasını birbiri ardından para veya mal olarak birbirlerine avans verip, teker teker, o muhtevayı aldıklarını bildirmek üzere sırasıyla ciro etmiş, yani, her biri, arkasına adını yazmış bulunan birçok başka ellerden geçmişse; her ciranta, sırasıyla, bu muhteva için poliçe hâmiline borçlu olur; ödememezlik ederse de, o andan itibaren müflis durumuna girer. Poliçeyi çekenlerin, kabul edenlerin, ciro edenlerin hepsi, itibarı şüpheli kimseler de olsa, tarihin kısalığı, poliçe hâmiline yine biraz güven verir. Hepsinin de iflâsı pek muhtemel bile olsa, öyle daracık bir zaman içinde hepsinin

birden iflâsı tesadüf işidir. Yorgun argın bir yolcu kendi kendine demiş ki, "Ev pek çürük; neredeyse çökecek. Ama sabaha çıkıp çıkmaması bir şans işi; öyleyse, gece burada konaklamayı göze aldım gitti!"

Diyelim ki Edinburgh'daki tacir A, Londra'daki tacir B üzerine, tarihinden iki ay sonra ödenecek bir poliçe çekiyor. Gerçekte Londra'daki B'nin Edinburgh'daki A'ya borcu yoktur; ama o, ödeme vadesinden önce, Edinburgh'daki A'nın üzerine faizi ile ve bir komisyonla birlikte, yine tarihinden iki ay sonra ödenecek, aynı tutarda, yeniden bir başka poliçe çekmesi şartıyla, A'nın poliçesini kabule rıza gösterir. Nitekim ilk iki ay sona ermeden, B, Edinburgh'daki A'nın üzerine yeniden poliçe çeker. A da, yine ikinci iki ayın sona ermesinden önce, aynı suretle, Londra'daki B üzerine tarihinden iki ay sonra ödenecek bir ikinci poliçe çeker. Üçüncü ay sona ermeden de, Londra'daki B, Edinburgh'daki A üzerine yine tarihinden iki ay sonra ödenecek bir başka poliçe çeker. Bu oyun, bazen değil birkaç ay, üst üste birkaç yıl sürmüş; poliçe, önceki bütün poliçelerin birikmiş faiz ve komisyonları ile birlikte, Edinburgh'daki A'ya hep geri gelmiştir. Faiz yılda yüzde beştir. Komisyonun ise poliçe başına, hiçbir zaman yüzde yarımdan aşağı olduğu olmaz. Bu komisyon yılda altı defadan fazla tazelendiği için, bu tedbir ile A'nın bulabileceği para, kendisine muhakkak yılda yüzde sekizden fazlaya; bazen komisyon ücreti yükselmiş olduğu veya eski poliçelerin faiz ve komisyonu üzerinden bileşik faiz ödemek zorunda kaldığı zaman ise, çok daha fazlaya mal olmuş olsa gerektir. Bu âdete, tedavül yoluyla para bulma deniyordu.

Ticari projelerin çoğunda sermayenin sıradan kârının yüzde altı ile yüzde on arasında değiştiği kabul edilen bir memlekette, bu, getirdiği kazanç, hem o ticareti yürütmek üzere ödünç alınan paranın ağır masrafını çıkaran, hem de ayrıca proje sahibine fazladan iyi bir kâr sağlayan çok talihli bir spekülâsyon olmalıdır. Bununla birlikte, birçok geniş, dallı budaklı işlere girişilmiş; desteklenmeleri için, bu ağır masrafla elde edilenden başka para olmaksızın, bunlar yıllarca yürütülmüştür. Spekülatörler, parlak rüyalarında, şüphesiz bu büyük kârın en keskin hayalini görmüşlerdir. Fakat ya işleri bittiğinde, ya da oyunları sökmez olup da uyandıkları zaman, öyle sanıyorum ki, aradıklarını bulmak bahtiyarlığına kavuştukları pek olmamıştır.[3]

3. [Smith] Bazen, bu maceraperestlerin, tedavülle para buldukları, metinde anlatılan usul, ne en çok kullandıkları ne de en pahalı olan yoldur. Çoğunlukla, öyle oluyordu ki, Edinburgh'daki A, Londra'daki B'nin birinci poliçeyi ödemesini, vadesi gelmezden birkaç gün önce, Londra'daki aynı tacir B üzerine, üç ay vadeli ikinci bir poliçe çekmekle mümkün kılıyordu. Bu poliçe kendi emrine ödenecek olduğundan, A onu Edinburgh'da başabaş üzerinden satıyordu. Onun muhtevası ile, Londra üzerine, görüldüğünde B'nin emrine ödenecek poliçeler satın alıyor; bunları posta ile ona gönderiyordu. Geçendeki savaşın sonuna doğru, Edinburgh ile Londra arasında değişim, çoğunlukla, Edinburgh'un yüzde üç aleyhine idi. Bu görüldüğünde ödenecek poliçeler de, A'ya, çoğunlukla, bu prime mal olsa gerektir. Onun için, bu işlem yılda hiç değilse dört kere tekrarlandığına ve her tekrar edilişte, üzerlerine hiç değilse yüzde yarım komisyon bindiğine göre, o sürede, A'ya yılda hiç değilse yüzde on dörde mal olmuş olmalıdır. Başka zamanlarda, A, B'nin birinci poliçeyi elden çıkarmasını, bunun vadesi gelmezden birkaç gün evvel B yerine bir üçüncü kişi üzerine, meselâ Londra'da C'ye, iki ay vadeli bir poliçe çekmekle mümkün kılar. Bu öteki poliçe, B'nin emrine ödenmek üzere kaleme alınmıştır. C kabul ettikten sonra, B bunu, Londra'daki bir bankacıya iskonto ettirir. A da, vadesi gelmezden birkaç gün önce, yine iki ay vadeli bir üçüncü poliçeyi bazen birinci muhabiri B'ye, bazen, dördüncü veya beşinci bir kimseye, meselâ D veya E üzerine çekerek, C'nin onu elden çıkarmasını mümkün kılar. Bu üçüncü poliçe C'nin emrine ödenecek şekilde kaleme alınmıştır. Kabul olunur olunmaz, C bunu, aynı tarzda, Londra'daki bir bankacıya kırdırır. Bu gibi işlemler, yılda hiç değilse altı defa tekrarlandığından ve her tekrarlanışta üzerine yüzde beş

Edinburgh'daki A, Londra'daki B üzerine çektiği poliçeleri vadesi sona ermeden iki ay önce, Edinburgh'daki bir bankaya veya bankacıya iskonto ettiriyordu. Londra'daki B de, Edinburgh'daki A üzerine yeniden çektiği poliçeleri aynı düzenlilikle ya İngiltere Bankasına, ya da Londra'daki başka bankacılara iskonto ettiriyordu. Bu gibi elden ele dolaşan poliçeler üzerine verilen bütün avans, Edinburgh'da İskoç bankalarının kâğıt parasıyla; Londra'da, İngiltere bankasında iskonto ettirilince de, o bankanın kâğıdı ile veriliyordu. Yapılan bu kâğıt avansının dayandığı poliçelerin hepsi, sırasıyla, vadesi gelir gelmez geri ödenmekle beraber, ilk poliçe üzerine gerçekten avans verilen bedelin, onu avans vermiş olan bankalara sahiden geri verildiği hiç olmuyordu. Çünkü her poliçenin vadesi gelmeden, daima, tutarı yakında ödenecek poliçeden biraz fazla olan bir başka poliçe çekiliyordu. Yakında vadesi gelecek olanın ödenmesi için, bu öteki poliçenin iskonto edilmesi esaslı surette gerekli idi. Onun için, bu ödeme, baştan aşağı düzmece idi. Bu elden ele gezen poliçeler yoluyla, vaktiyle bankaların kasalarından dışarı akıtılan oluğun yerine, kasaların içine gerçekten boşalan bir oluk, hiçbir zaman konulmuş değildi.

Bu elden ele gezen poliçeler üzerine çıkarılan kâğıt, birçok durumlarda geniş, dallı budaklı bir tarım, ticaret ve sanayi projesini yürütmek için olan paranın tümünü tüketiyor; bunun, yalnız zaman zaman ortaya çıkan talepleri karşılamak üzere işletilmeksizin hazır para halinde proje sahibinin yanında bulundurmak zorunda kalacağı kısmından ibaret kalmıyordu. Dolayısıyla, bu kâğıdın çoğu, kâğıt para olmadığı takdirde tedavül edecek olan altın ve gümüşün değerini aşıyordu. Onun için, memleket tedavülünün kolayca özümseyip kullanabileceğinden fazla idi. Bundan dolayı, ne yapıp edip bulmaları gereken altın ve gümüş ile değişilmek üzere, derhal bankalara geri geliyordu. Bu, bırakın haberleri veya bilinçli rızaları olmayı, belki de bir zaman için gerçekten avans verdiklerinin bile farkına varmayan bu bankalardan, o proje sahiplerinin, hiç sezdirmeden, ustalıkla ve usulca sızdırma yolunu buldukları bir sermaye idi.

Devamlı birbiri üzerine, art arda karşılıklı poliçe çeken iki kişi, poliçelerini hep aynı bankacıya kırdırınca, bankacının, bunların ne yaptıklarını hemen keşfetmesi; sermayeleriyle değil, kendi avans verdiği sermaye ile ticaret yaptıklarının açıkça farkına varması gerekir. Ama bu kimseler, poliçelerini bazen bankacının birine, bazen bir başkasına kırdırdıkları; aynı iki kişi, devamlı surette birbiri üzerine art arda karşılıklı poliçe çekmeyerek, bu para bulma usulünde birbirlerine yardımda menfaat gören, onun için gerçek ve hayali birer poliçenin, yani, sahici bir alacaklının sahici bir borçlu üzerine çektiği bir poliçe ile, iskonto eden bankadan başka gerçek alacaklısı ve paradan faydalanan proje sahibinden başka gerçek borçlusu bulunmayan bir poliçenin, birbirinden ayırt edilmesini ellerinden geldiği kadar güçleştirmeyi çıkarlarına uygun gören böyle bir dalavereci çevresini arada bir turladıkları zaman,

---

kanuni faizle birlikte en az yüzde yarım da komisyon bindiğinden, bu para bulma usulü de, metinde anlatılmış olan gibi, A'ya, yüzde sekizden daha pahalıya malolmuş olmalıdır. Bununla beraber, Edinburgh ile Londra arasındaki değişim tasarruf edildiği için, bu notun ilk başında sözü edilenden daha ucuzdu. Ancak o takdirde de Londra'da birden ziyade ticarethanede itibar sahibi olmak gerekmiştir. Bu ise, o maceraperestlerin öyle kolay kolay bulabilecekleri bir düşeş değildir.

durumu keşfetmek o kadar kolay olmaz. Bir bankacı, bunu keşfettiğinde bile, bazen çok geç kalmış olabilir. Bu proje sahiplerinin pek çok poliçesini iskonto ettiği için, artık poliçe kırmam demekle, ister istemez hepsini iflâs ettireceği; onları mahva sürüklemekle, belki kendisini de batıracağını düşünebilir. Onun için, kendi menfaati ve selâmeti bakımından, bu çok tehlikeli durumun, bir zaman için, böylece sürüp gitmesini gerekli görebilir. Bununla beraber tedrici olarak kendini dışarı çekmeye çalışır; bu bağlamda bir an önce bu çevrenin dışına çıkabilmek için, dolandırıcıları, yavaş yavaş ya başka bankacılara, ya para bulacak başka yollara başvurmaya zorlamak üzere, iskontoda günden güne artan güçlükler çıkarır. Nitekim, İngiltere Bankasının, belli başlı Londra bankacılarının, hatta daha tedbirli olan İskoç bankalarının, biraz zaman geçip, hepsi birden ipin ucunu kaçırdıktan sonra, iskonto üzerinde çıkarmaya başladıkları zorluklar, bu hayali projecileri telâşa düşürdüğü gibi, fena halde çileden çıkarmıştır. Asıl sebebinin bankaların bu tedbirli ve gerekli çekingenliği olduğunda şüphe olmayan söz konusu kendi dertlerine, bu projeciler, memleket derdi adını vermişlerdir. Bu memleket derdinin, hep, memleketi güzelleştirmek, geliştirmek ve zenginleştirmek için harıl harıl canla başla didinip çalışmakta olanların teşebbüslerine yetecek kadar bol yardımda bulunmayan bankaların bilgisizliğinden, ödlekliğinden ve kötü yönetimlerinden ileri geldiğini söylemişlerdir. Anlaşılan, bunlara istedikleri müddetçe, diledikleri kadar ödünç vermek, bankaların ödevidir sanıyorlardı. Bununla birlikte, bankalar, haddinden fazla kredi vermiş oldukları bu kişilere daha fazlasını veremeyeceklerini bildirmekle, artık gerek kendi kredilerini gerekse memleketin kamusal itibarını kurtarmak için mümkün olan biricik yolu tutmuşlardır.

Bu gürültü patırdı ve endişe verici şartlar altında, sırf memleket sıkıntısını gidermek amacıyla, İskoçya'da bir yeni banka kuruldu. Tasarım yüreklere su serpti ama, işin yürütülmesinde tedbirsizlik edildi. Ortadan kaldırmak istediği sorunun ne olduğu ile bunun sebepleri belki de iyice anlaşılmış değildi. Hem kasa hesapları açmak, hem poliçe iskonto etmekte, bu banka, bütün o öteki bankaların hiçbir zaman göstermediği cömertliği gösterdi. Bankanın, poliçeler üzerinde, gerçek olanlar ile ortada dolananlar arasında hemen hiçbir fark gözetmeyip, hepsini eşit derecede iskonto ettiği anlaşılıyor. Toprak ıslahları gibi, getireceği kazanç pek yavaş, çok uzun zamana bağlı bayındırlık çalışmalarında kullanılacak sermayenin tümünü, mâkul bir kefalet üzerine avans vermek, bu bankanın açıkça ilân ettiği ilkesi idi. Hatta kurulmasındaki kamuyu gözeten maksatlardan başlıcasının, bu gibi ıslah etmeleri desteklemek olduğu bile söyleniyordu. Kredi hesabı açmakta, poliçe iskonto etmekte gösterdiği cömertlikle, banknotlarından piyasaya şüphesiz büyük miktarda çıkarmıştı. Fakat bu banknotlardan çoğu, memleket tedavülünün kolayca emip kullanabileceğinden çok daha fazla olduğu için, çıkarılmalarıyla -altın ve gümüşle değişilmek üzere- geri gelmeleri bir oldu. Kasalarının ağzına kadar dolduğu olmadı. Para toplamak üzere iki ayrı defada alınan imzalarla, bu banka için taahhüt edilen sermaye, yüz altmış bin Lirayı buluyordu. Bunun ancak yüzde sekseni ödenmişti. Bu tutarın, birçok taksitle ödenmiş olması gerekiyordu. İlk taksitlerini ödedikleri zaman, hisse sahiplerinden

çoğu, bankada bir kasa hesabı açtılar. Ortaklarına, öteki herkese olduğu kadar eli açık davranmak zorunda bulunduklarını düşünen müdürler, birçoğunun sonraki taksitlerde ödediklerini, bu kasa hesabından olduğu gibi ödünç almasına müsaade ettiler. Böylece bu gibi ödemelerle, az önce bir kasadan alınmış olan, bir başka kasaya konmuş olmakla kalıyordu. Ama, kasaları iyiden iyiye dolu da olsa, bu bankanın tedavüldeki aşırı miktardaki kıymetli evrakı, bu kasaları, Londra üzerine poliçe çekip, vadesi gelince bunu aynı yer üzerine çekilen bir başka poliçe ile, faiz ve komisyonla birlikte ödemek gibi yıkıcı bir tedbirden başka bir yolla yeniden doldurulamayacak kadar çabuk boşaltmak durumundadır. Kasaları tamtakır olduğu için iş yapmaya başladıktan hemen birkaç ay sonra bankanın bu yola sürüklendiğini söylerler. Bu bankanın ortaklarının mülkleri birkaç milyon değerinde idi. Bankanın esas bonosu veya sözleşmesine imza koymakla, gerçekte onun bütün taahhütlerinden sorumlu olmaya kefil olmuşlardı. Böyle büyük bir taahhüdün sağlaması muhakkak olan geniş kredi ile; lüzumundan fazla eli açık davranmasına rağmen, banka, iki yıldan daha uzun bir süre iş yapabildi. İşine son vermek zorunda kaldığı zaman, banknot olarak dolaşımda olan aşağı yukarı iki yüz bin Lirası vardı. Daima, çıkarılmalarıyla kendisine geri gelmesi bir olan bu belgelerin dolaşımda kalmasını sağlamak üzere, Londra üzerine devamlı poliçe çekmiş durmuştu. Bunların sayısı ve tutarı sürekli olarak artıyordu; işe son verdiği sırada bu tutar altı yüz bin Lirayı geçmekte idi. Demek ki bu banka, iki yıldan biraz fazla bir zaman içinde çeşitli kimselere, yüzde beş üzerinden, sekiz yüz bin Liradan fazla avans vermişti. Banknot olarak ortada dolaştırdığı iki yüz bin Lira üzerinden, bu yüzde beş, yönetim masrafından başka bir şey düşülmemek şartıyla, belki safi kazanç sayılabilirdi. Ancak, devamlı Londra üzerine çektiği altı yüz küsur bin Liralık poliçenin faiz ve komisyonu olarak, yüzde sekizden fazla vermekte idi. Dolayısıyla da işlemlerinin dörtte üçünden fazlası üzerinden yüzde üçten fazla kayba uğramakta idi.

Bu bankanın yaptığı işlemlerin, onları plânlayıp yönetmiş olan kimselerin düşündükleriyle taban tabana zıt sonuçlar doğurduğu anlaşılıyor. Bunların, canlı teşebbüsleri desteklemeyi akıllarına koymuş oldukları; memleketin çeşitli bölgelerinde o sırada yürütülen işlerin mükemmel olduğunu sandıkları; bir yandan da bütün bancılık işini avuçlarına alarak, bütün öteki İskoç bankalarının, hele senet kırmakta güçlük çıkarmaları biraz hoşnutsuzluk uyandırmış bulunan Edinburgh'daki bankaların ayağını kaydırıp, yerlerine geçmek istedikleri anlaşılıyor. Bu banka, bu proje sahiplerine, geçici olarak, şüphesiz biraz nefes aldırdı; normal şartlarda olabileceğinden iki yıl daha uzun bir zaman için, projelerini yürütmelerini mümkün kılmış, ne var ki, bu suretle sadece daha da gırtlaklarına kadar borca girmelerine imkân vermiş oldu. Öyle ki, söz konusu sarsıntı gelip çattığında, kendilerine de, alacaklılarına da, büsbütün yıkım olmuştur. Onun için, bu bankanın işlemleri, gerçekte bu proje sahiplerinin gerek kendi başlarına, gerekse ülkenin başına belâ ettikleri derdi hafifletecek yerde, zamanla daha da şiddetlendirmiştir. İşi fiilen durdurduklarından iki yıl önce çoğu paydos etmek zorunda kalsalardı, kendileri için de, alacaklıları ve ülkeleri için de daha hayırlı olacaktı. Bununla birlikte, bu bankanın o proje sahiple-

rine geçici olarak nefes aldırmasının, öteki İskoç bankaları için gerçek ve kalıcı bir rahatlama sağladığı görülmüştür. O öteki bankaların iskonto etmek hususunda çok mırın kırın ettikleri, ortada dolaşan poliçelerle iş gören bütün tacirler, bu yeni bankaya başvurmuşlar, bu banka da onları bağrına basmıştır. Onun için, öteki bankalar aksi halde bir hayli zarara, hatta belki bir derece itibarsızlığa uğramadan yakayı sıyıramayacak oldukları o uğursuz çemberin içinden, kendilerini kolayca dışarı atma imkânı bulmuşlardır.

Bundan dolayı, bu bankanın işlemleri, ülkenin çare bulmak istediği gerçek derdini uzun dönemde arttırmış; yerlerine geçmek niyetinde olduğu rakiplerini de, sahiden çok büyük bir dertten kurtarmıştır.

Bazı kimseler, bu banka ilk işe başladığında, kasalarını ne kadar çabuk boşaltırsa, kâğıdını avans verdiği kimselerin kefaletleriyle para bularak yeniden doldurabileceğini düşünmüşlerdi. Öyle sanıyorum ki, bu yoldan para bulmanın maksatlarına hiç yaramayacak kadar yavaş olduğuna, tecrübe ile çok geçmeden ikna oldular. Aslında iyice dolmamış ve böyle çarçabuk boşalan kasaları, yıkıcı bir çare olan, Londra üzerine poliçe çekip vadesi geldiğinde bunları aynı yer üzerine, birikmiş faiz ve komisyonlarla birlikte başka poliçelerle ödemekten gayrı çıkar yol olmadığına kanaat getirdiler. Gerçi bu yoldan istedikleri kadar çabuk para bulabilmişlerdir; ancak her bu gibi işlemle kâr edecek yerde zarara uğramış olsalar gerektir. Bu şekilde, belki daha masraflı olan birbiri üstüne poliçe çekip yenileme tarzındaki kadar çabucak değilse bile; uzun dönemde bir ticaret şirketi sıfatıyla kendilerini batırmış olmalıdırlar. Memleket tedavülünün özümseyip kullanabileceğinden fazla olduğu için, çıkarılmasıyla -altın ve gümüşle değişilmek üzere- kendilerine geri gelmesi bir olan kâğıdın faizinden, yine bir şey kazanamıyor; onun ödenmesi için devamlı ödünç para almak zorunda kalıyorlardı. Tersine bu ödünç almanın, borç verecek parası olan kimseleri bulmak için adam kullanmanın, bu kimselerle görüşmenin, gereği gibi senet veya vekâletname kaleme almanın bütün masrafı da üstlerine kalmakta ve hesap bilançolarında bir o kadar net zarar ortaya çıkmaktadır. Kasalarını bu şekilde yeniden doldurma tasarısı; bir oluktan sürekli dışarıya boşalırken, içine başka bir oluktan devamlı su akmayan bir havuzu olan, bunu doldurmak üzere durmaksızın birkaç mil uzaktaki kuyuya gidip kova ile su getirmek için birkaç adam kullanarak, havuzu hep belirli bir seviyede dolu tutmaya çalışan bir kimsenin tasarısına benzetilebilir.

Ne var ki, bu işlemin, bir ticari ortaklık sıfatıyla banka için, hem uygulanabilir ve hem de kârlı olduğu anlaşılsa bile, ülke bundan hiçbir fayda sağlayamazdı; tersine bundan çok önemli zarara uğramış olmalıdır. Bu işlem, ödünç verilecek para miktarını, en küçük ölçüde dahi artıramazdı. Olsa olsa bu bankayı bütün ülke için bir nevi genel ödünç verme kapısı haline getirirdi. Borç almak isteyenler, buraya ödünç vermiş olan özel şahıslar yerine bu bankaya başvurmuş olmalılar. Fakat çoğunu müdürlerinin çok az tanıma imkânı olan, belki beş yüz farklı kişiye para ödünç veren bir bankanın; borçlularını seçmekte; parasını -tanıdığı, akıllı ve tutumlu, hareketlerine güvenmek için haklı sebepler bulunan- birkaç kişiye borç veren

özel bir kimseden daha isabetli davranması beklenemez. Tutumu üzerinde biraz bilgi vermekte bulunduğum öyle bir bankanın çoğu borçlularının, olmadık hayaller kuran kimseler olması; yani ne kadar yardım yapılsa, belki hiç arkası gelmeyecek, gelse de hiçbir vakit gerçek maliyeti masrafını çıkarmayacak, üzerlerinde harcanan emek kadar bir emeği geçindirebilecek bir fonu asla sağlamayacak, har vurup harman savuran teşebbüslerde parayı işleten, üst üste ortalıkta dolaşan poliçe çekip yenileyecek kimseler olması muhtemeldir. Özel kişilerin aklı başında, hesabını bilir borçlularının ise; ödünç alınan parayı, gösterişi ve göz kamaştırması az bile olsa, daha sağlam ve kazançlı; harcananın tümünü büyük bir kârla geri getirip, uğrunda sarf edilen çok fazla emeği geçindirebilir bir kazanç sağlayan ve sermayelerine uygun çaptaki girişimlerde kullanmaları daha ihtimal dâhilindedir. Onun için, bu işlemin başardığı şey, memleket sermayesini biraz olsun artırmadan, büyük bir kısmını tedbirli ve kârlı girişimlerden, tedbirsiz ve kârsız girişimlere aktarmaktan ibarettir.

İskoç endüstrisinin çalıştıracak parası olmadığı için can çekiştiği, meşhur Bay Law'un düşüncesiydi. Memleketteki bütün toprakların toplam değeri tutarında kâğıt çıkarabileceğini tasarladığı anlaşılan apayrı cinsten bir banka kurarak, bu para yokluğuna çare bulmayı ileri sürüyordu. Tasarısını ilk ortaya attığında, İskoçya Parlamentosu bunu kabul etmeyi uygun bulmamıştı. Sonradan bu tasarıyı, o zamanlar Fransa Kralı Naibi* olan Orleans Dükü bazı değişikliklerle kabul etmişti. Kâğıt parayı hemen alabildiğine çoğaltma imkânı düşüncesi, Mississippi tasarısı denilen plânın ana temeli idi. Bu, dünya bankacılığında ve sermaye simsarlığında benzerine rastlanmamış, batakçı işi bir tasarı idi. Bu plânın çeşitli işlemleri, Bay Du Verney tarafından, *Bay Du Tot'un Ticaret ve Maliye Konusundaki Siyasi Düşüncelerinin İncelenmesi* adlı eserinde, o kadar etraflı, açık, öyle düzgün ve berrak bir şekilde anlatılmıştır ki, bunlardan hiç bahsetmeyeceğim. Bu sistemin üzerine kurulmuş bulunduğu esasları, tasarısını ilk ortaya attığı sırada, İskoçya'da yayımlandığı, para ve ticaret üzerine bir değerlendirmede, Bay Law, kendisi anlatmıştı. Orada ve bazı başka eserlerde, aynı esaslar üzerinde ileri sürülen parlak fakat hayale kaçan düşünceler hâlâ birçok kimseleri etkilemekte olup, bunlar belki son zamanlarda İskoçya'da ve başka yerlerde şikâyet edilen, bankacılıktaki uluorta ve doludizgin gidişlere kısmen katkısı olmuştur.

İngiltere Bankası, Avrupa'nın en büyük tedavül bankasıdır. Bu banka bir Parlamento kararının yürürlüğe girmesiyle, üstünde devletin 27 Temmuz 1694 tarihli resmî Büyük Mührü bulunan bir berat ile tüzel kişilik kazanmıştı. O zaman, banka hükümete, yüzde sekizden, yılda 96.000 Lirası faiz, 4.000 Lirası idare masrafı olmak üzere, her yıl yüz bin Liralık bir taksit almak şartıyla, bir milyon iki yüz bin Liralık bir tutarı, avans olarak verdi. Bu kadar yüksek bir faizle ödünç aldığına göre, Devrim tarafından kurulmuş olan yeni hükümetin itibarının gayet düşük kalmış olması gerektiğine kanaat getirebiliriz.

1697'de, bankanın, 1.000.171 Lira 10 Şilin ekleyerek, özsermayesini büyütmesi-

*. Naib: Vekil, birinin yokluğunda işleri onun yerine yürüten kimse. (ç. n.)

ne izin verilmiş, böylece bankanın özsermayesinin toplamı o tarihte 2.201.171 Lira 10 Şiline ulaşmıştı. Bu ilâvenin kamu kredisini desteklemek için olduğunu söylerler. 1696'da kuponlar yüzde kırk, elli, altmış, banknotlar ise yüzde yirmiden iskonto ediliyordu.[4] O sırada yeniden büyük ölçüde gümüş para basılırken, banka, belgelerinin ödenmesini durdurmayı uygun görmüştü. Bu da, ister istemez, o kâğıtların itibardan düşmesine sebep oldu.

Anne'in 7. saltanat yılında çıkarılan kanunun 7. maddesi gereğince, banka, hazineye 400.000 İngiliz Lirası avans verip, bunu ödemiş; 96.000 Lirası faiz, 4.000 Lirası yönetim gideri olan ilk baştaki taksiti üzerinden verdiği avans tutarını 1.600.000 İngiliz Lirasına çıkarmıştı. 1708'de, o zamanın normal kanuni ve piyasa faiz haddi olan yüzde altı ile ödünç alabildiğine göre, demek ki hükümetin itibarı özel kişilerinki kadar iyi idi. Aynı kanun gereğince, banka 1.775.027 Lira 17 Şilin 10,5 Peni tutarında yüzde altı faizli hazine bonosunu iptal etmişti. Bir yandan da, bankanın sermayesini iki katına çıkarmak üzere, para taahhüt edecekleri kaydetmesine izin verilmişti. Böylelikle, sermayesi 1708'de 4.402.343 Lirayı bulmuş olan banka, hükümete de 3.373.027 Lira 17 Şilin 10,5 Peni tutarında bir avans vermiş oluyordu.

1709'da, ödenmesi taahhüt edilen akçenin yüzde 15'inin istenmesi üzerine, 656.204 Lira 1 Şilin 9 Peni; 1710'da ilave bir yüzde 10'un istenmesiyle 501.448 Lira 12 Şilin 11 Penilik bir tutar, bankaya ödenmiştir. Bu iki çağrı sonucu bankanın sermayesi, 5.559.995 Lira 14 Şilin 8 Peniyi bulmuştur.

I. George'un 3. saltanat yılında çıkarılan bir kanunun 8. maddesi gereğince, banka iki milyon Liralık hazine bonosunu, iptal edilmek üzere, yerine teslim etmiştir. O tarihte, böylece, hükümete 5.375.027 Lira 17 Şilin 10 Peni avans vermiş oluyordu. I. George'un 8. saltanat yılında çıkan kanunun 21. maddesi gereğince, banka Güney Denizi Şirketi'nden 4.000.000 İngiliz Lirası tutarında hisse senedi satın almıştır. 1722'de bu satın almayı mümkün kılmak üzere kaydolunmak için taahhüt defteri açtığından, esas sermayesi 3.400.000 Lira artmış oldu. Böylece banka, o tarihte devlete 9.375.027 Lira 17 Şilin 10,5 Peni avans vermiş oluyor; esas sermayesi ise ancak 8.959.995 Lira 14 Şilin 8 Peniyi buluyordu. İşte bu olay üzerine, devlete avans vererek karşılığında faiz aldığı tutar, ilk defa bankanın esas sermayesini, yani banka sermayesine ortak olanlara üzerinden temettü verdiği tutarı, aşmıştı. Yahut, başka bir deyişle, bankanın temettü ödediği sermayesinden başka, bir de üzerinden temettü ödemediği bir sermayesi olmaya başlamıştı. O tarihten beri bankanın bu şekilde temettü ödemediği cinsten bir sermayesi olagelmiştir. 1746'da, ayrı ayrı zamanlarda, banka devlete 11.686.800 İngiliz Lirası avans vermiş; üzerinden temettü ödediği sermayesi, zaman zaman taahhüdü olanlardan fon istemek, yeni taahhüde gireceklerі kaydetmekle, 10.780.000 Liraya yükselmişti. O zamandan beri, bu iki tutarın durumu aynı olagelmiştir. III. George'un 4. saltanat yılındaki kanunun 25. maddesi gereğince, banka, ruhsatının yenilenmesi için, hükümete, faizsiz ve geri ödenmemek üzere, 110.000 Lira ödemeyi kabul etmişti. Onun için, bu tutar, öteki iki tutardan herhangi birini artırmamıştı.

4. [Smith] James Postlethwaite, History of the Publick Revenue [*Kamu Geliri Tarihi*], s. 301.

Bankanın temettüsü, farklı zamanlarda gerek devlete avans verdiği paradan aldığı faizin seviyesindeki değişikliklere, gerekse başka şartlara göre değişmiştir. Bu faiz seviyesi, azar azar yüzde sekizden yüzde üçe indirilmiştir. Birkaç yıldan beri, banka temettüsü, yüzde beş buçuktur.

İngiltere Bankasının istikrarı, Britanya hükümetininki kadardır. Alacaklıları herhangi bir zarara uğramadan önce, bankanın devlete vermiş olduğu bütün avansların kaybedilmiş olması gerekir. İngiltere'de Parlamento kararıyla başka bir bankacılık şirketi kurulamadığı gibi, başka hiçbir bankacılık şirketinin altıdan fazla üyesi de olamaz. Bu banka yalnızca normal bir banka gibi iş görmekle kalmaz, aynı zamanda büyük bir devlet makinesi gibi de çalışır. Devlet alacaklılarının, alacak oldukları taksitlerin çoğunu söz konusu banka toplar ve öder; hazine bonolarını tedavüle sokar; çoğunlukla üzerinden birkaç yıl geçmeden ödenmeyen arazi ve malt vergilerinin yıllık tutarını hükümete avans olarak verir. Bu türden çeşitli işlemlerde, devlete karşı olan ödevinin, bankayı bazen müdürlerinin hiçbir kusuru olmaksızın kâğıt para tedavülünü şişirmek zorunda bıraktığı olabilir. Ayrıca, tacirlerin senetlerini iskonto eden banka, birçok defa, belli başlı İngiltere ticarethanelerinin yanısıra başlıca Hamburg ve Hollanda ticarethanelerinin de kredilerini desteklemiştir. Bir defasında 1763'te bu maksatla bir hafta içinde, çoğu külçe olmak üzere, 1.600.000 İngiliz Lirası avans vermiştir. Bununla birlikte, bu tutarın büyüklüğü konusunda da, sürenin kısalığı konusunda da kesin konuşma iddiasında değilim. Bazı defalar da, bu büyük şirketin altı Penilik sikkelerle ödeme yapmak zorunda kaldığı olmuştur.

En isabetli bankacılık işlemleri, ülkenin sanayisini, ülke sermayesini büyüterek değil, bu sermayenin çoğunu, normal şartlarda olabileceğinden daha aktif ve üretken kılmakla artırabilir. Zaman zaman olan talepleri karşılamak üzere, bir tacirin sermayesinin, işletmeden nakit para halinde beraberinde bulundurmak zorunda olduğu kısmı, öyle kaldıkça, ne tacir için ne de ülke için bir şey üreten, o miktarda ölü kalmış bir stok demektir. İsabetli bankacılık faaliyetleri, tacirin, bu atıl stoku iş görücü ve üretken stok haline; üstünde işlenecek malzeme, işletilecek alet, uğrunda çalışılacak erzak ve geçim maddesi; yani, hem kendisi için hem de ülke için bir şey üreten stok haline getirmesini mümkün kılar. Bir ülkede tedavül eden -ve kendisi aracılığıyla ülkenin toprağı ve işgücünün ürününün her yıl elden ele dolaştırılıp, gereken tüketicilere dağıtıldığı- altın ve gümüş para, tacirin hazır parası gibi, hep atıl kalmış stoktan ibarettir. Ülke sermayesinin çok değerli bir parçası olan bu kaynak, ülke için hiçbir şey üretmez. İsabetli bankacılık operasyonları, bu altın ve gümüşün büyük bir kısmının yerine kâğıdı geçirmekle, ülkenin, bu atıl durumda kalmış stoku aktif ve verimli, yani ülke için bir şey üretecek stok haline getirmesini mümkün kılar. Bir ülkede, dolaşımda olan altın ve gümüş para, gayet yerinde olarak, -ülkenin bütün ot ve tahılını oradan oraya dolaştırıp pazara ulaştırdığı halde, kendisi, ottan olsun tahıldan olsun bir demet bile yetiştirmeyen- bir büyük otoyola benzetilebilir. Böyle uluorta bir teşbih yapmam yakışık alırsa, isabetli banka faaliyetleri, âdeta havada büyük bir otoyol vücuda getirerek, memleketin kara yollarından çoğunu mükemmel çayır ve ekin tarlaları haline getirip, o memleketin toprağı ile emeğinin yıllık üreti-

mini hatırı sayılır derecede artırmak imkânı verir. Ancak, şurasını da kabul etmek gerekir ki, biraz artmakla beraber, memleket ticareti ve endüstrisi, kâğıt paranın, âdeta Daedal'inkileri andıran kanatlarına* takılıp gittiğinde, som altınla gümüşün o sarsılmak bilmeyen toprakları üstünde gezerken olduğu kadar tam bir emniyet içinde bulunmaz. Bu kâğıt parayı idare edenlerin beceriksizliği yüzünden uğrayabilecek oldukları kazalardan başka, onlar, bu yöneticilerdeki basiretin veya ehliyetin koruyamayacağı daha birçok arızalara mâruzdurlar.

Meselâ, başkenti, dolayısıyla da kâğıt para kredisini destekleyen hazineyi düşman elinde bırakan, kaybedilmiş bir savaş, bütün tedavülün kâğıt para ile yürütüldüğü bir memlekette, tedavülün çoğu altın ve gümüşle yapılan bir memlekettekinden çok daha fazla kargaşa doğurur. Alışılagelmiş alışveriş vasıtası değerini kaybettiğinden, trampa veya veresiyeden başka yolla mübadele yapılamaz. Bütün vergiler, çoğunlukla kâğıt para ile ödenmiş olduğundan, hükümdar, ne askerlerine vermek, ne de ambarlarını donatmak için fon bulur. Memleket, tedavülünün çoğu altın ve gümüşten meydana geldiği takdirde olabileceğinden çok daha çaresiz hale gelir. Egemenlik alanına giren bölgeleri daima en kolay koruyabileceği durumda tutmak için içi titreyen bir hükümdar, bu bakımdan, kâğıt paranın sadece onu çıkaran bankaları batıracak derecede aşırı şekilde çoğalmasından çekinmekle kalmamalı, aynı zamanda memleket tedavülünün çoğunu kâğıtla doldurmalarını mümkün kılan kâğıt para artışından da sakınmalıdır.

Her memlekette paranın dolaşımı, iki ayrı kola ayrılmış sayılabilir. Biri tacirlerin birbirleri arasındaki dolaşım; diğeri ise, tacirlerle tüketiciler arasındaki dolaşım. Kâğıt olsun metal olsun; aynı para, bu tedavülün bazen birinde, bazen ötekinde kullanılabilmekle beraber, ikisi birden, daima, aynı zamanda gerçekleşip durmakta olduklarından, devam edebilmek için, her biri şu veya bu türden bir hayli para stokuna ihtiyaç gösterir. Çeşitli tacirler arasında dolaşan malların değeri, tacirlerle tüketiciler arasında dolaşanları hiçbir zaman aşamaz; zira tacirler her ne satın alırsa, eninde sonunda bunun tüketicilere satılması kaçınılmazdır. Tacirler arasındaki dolaşım toptan yapıldığından, her ayrı işlem için genel olarak oldukça büyük bir tutara lüzum gösterir. Tacirlerle tüketiciler arasındaki ise, bunu tersine, genel olarak perakende yapıldığı için, çoğunlukla çok az para ister. Çoğu kez bir Şilin, hatta yarım Peni bile ihtiyacı görür. Ama küçük tutarlar, büyüklerden çok daha çabuk elden ele geçer. Bir Şilin, bir Gineden; yarım Peni ise, bir Şilinden daha sık sahip değiştirir. Onun için, bütün tüketicilerin yıllık alımları, bütün tacirlerinkine, değerce hiç değilse eşit olduğu halde, genel olarak çok daha az para ile yapılabilir. Çünkü aynı nakit, daha hızlı bir tedavülle, tacir alımlarından fazla, bu tür alımların çok daha fazlasına aracılık hizmeti görür.

Kâğıt para o şekilde düzenlenebilir ki, ya yalnız ve yalnız çeşitli tacirler arasında elden ele dolaşır; yahut, tacirlerle tüketiciler arasındaki tedavülün çoğunu aynı derecede kaplar. Londra gibi, on Liradan aşağı değerde banknotların ortada dolaşmadığı

*. Yunan mitolojisine göre, Girit Adası'ndaki mağaradan, vücuduna balmumu ile yapıştırdığı kanatlar takarak kaçmış olan Daedalus'un oğlu Icarus, uçarken güneşe çok yaklaştığı için mum erimiş, kanatlar yerinden çıkmış; bunun sonucunda da Icarus denize düşmüştür. Kıssadan hisse, erişilmez hayallere kapılıp da sonunda kötü duruma düşenler zaman zaman Icarus'a benzetilir. (ç. n.)

yerde, kâğıt para, yalnız tacirler arasındaki tedavüle münhasır kalır. On Liralık bir banknot, bir tüketici eline düşünce, o bunu, genellikle beş Şilinlik mal satın almak fırsatını bulduğu ilk dükkânda değişmek zorundadır. Böylece, tüketici daha kırkta birini harcamadan, para çoğu kez tacirin eline geri gelir. İskoçya gibi, banknotların yirmi Şilin kadar ufak tutarlarda çıkarıldığı yerlerde, kâğıt para, tacirlerle tüketiciler arasındaki tedavülün önemli bir kısmına yayılır. Beş ve on Şilinlik kâğıt paraların dolaşımına son veren Parlamento Kararnamesinden önce, kâğıt para, bu tedavülün daha büyük bir kısmını teşkil etmekte idi. Kuzey Amerika paralarında, kâğıt, çoğunlukla Şilin gibi ufak bir tutarda çıkarılıyor, o tedavülün hemen tümünü dolduruyordu. Yorkshire'da yürürlükte olan bazı kâğıt paralar, altı Peni gibi ufak bir tutarda bile çıkarılıyordu.

Bu şekilde çok küçük tutarda banknot çıkarılmasına izin verilen ve bunun yaygın olarak uygulandığı yerlerde, bir sürü değersiz kimse, banker olmaya hem imkân bulur, hem teşvik görür. Beş Liralık, hatta yirmi Şilinlik senedine herkesin yüz çevirdiği bir kimse, altı Peni gibi bir tutarda çıkardığı zaman, onu irkilmeden kabul ettirecektir. Böyle avuç açan düşkün bankerlerin sık sık uğramaları muhtemel iflâslar, bunların senetlerini ödeme aracı olarak kabul etmiş birçok zavallı için gayet hatırı sayılır bir mahzur, hatta bazen çok büyük bir felâket doğurabilir.

Krallığın hiçbir yerinde beş Liralıktan daha ufak banknot çıkarılmasa, belki daha hayırlı olurdu. Kâğıt para belki o zaman Krallığın her yanında, şimdi Londra'da olduğu gibi, çeşitli tacirler arasındaki tedavüle münhasır kalırdı. Londra'da on Liralıktan aşağı banknot çıkarılmamaktadır. Çünkü Krallığın çoğu yerinde beş Lira, Londra'da hesapsız harcanan on Liranın satın alacağının yarısından fazla eşya satın almadığı halde, onun kadar itibar gören bir tutardır; toptan harcandığı da pek olmaz.

Londra gibi, kâğıt paranın büyük ölçüde tacirler arasındaki tedavüle münhasır kaldığı yerde, her zaman için, bol altın ve gümüş bulunduğuna işaret edilmelidir. İskoçya'da, hele Kuzey Amerika'da olduğu gibi, tacirlerle tüketiciler arasındaki tedavülün çoğunu kapladığı yerde, kâğıt para, altın ile gümüşü, ülkeden hemen tümüyle kovar; zira, iç ticaretin hemen bütün sıradan akitleri kâğıt parayla yapılır. On ve beş Şilinlik banknotların ortadan kaldırılması, İskoçya'daki altın ve gümüş kıtlığını biraz gidermiştir. Yirmi Şilinlik banknotların kaldırılması ise, bunu belki daha da giderir. Kâğıt paraların bazılarının yürürlükten kaldırılmasından bu yana Amerika'da bu metallerin bollaşmış olduğu söylenmektedir. Benzer şekilde, bu paraların piyasaya sürülmesinden önce de, bu metallerin daha bol oldukları söylenmektedir.

Kâğıt para, büyük ölçüde tacirler arasındaki tedavüle münhasır kalsa da, bankalarla bankacılar, memleket endüstrisi ile ticaretine, kâğıt para hemen bütün tedavülü doldururken yaptıklarına yakın düzeyde yardımda yine bulunabilirler. Zaman zaman ortaya çıkan talepleri karşılamak üzere, bir tacirin yanında bulundurmak zorunda olduğu hazır para, tamamıyla, mallarını satın aldığı başka tacirlerle kendisi arasındaki tedavül içindir. Kendisiyle müşterileri olan tüketiciler arasındaki tedavül için, yanında hazır para bulundurmaya ihtiyacı yoktur. Müşterileri para almaz, ona hazır para getirir. Onun için büyük ölçüde tacirler arasındaki tedavüle münhasır

kalacak olandan başka kâğıt para çıkarılmasına izin verilmemekle beraber, kısmen sahici senet iskonto etmek, kısmen kasa hesapları üzerinden ödünç vermekle, bankalar ve bankacılar, bu tacirlerden çoğunu, zaman zaman ortaya çıkacak talepleri karşılamak üzere, sermayelerinin hatırı sayılır bir kısmını, işletmeksizin yanlarında hazır para şeklinde tutmak zaruretinden hâlâ kurtarabilirler. Bunlar, her çeşit tacire, bankalarla bankerlerin gereği gibi gösterebilecekleri olanca yardımı, yine de gösterebilirler.

Bir bankacının senetlerini küçük büyük herhangi bir tutar için kendileri kabule razı iken, özel kişilerin bunları ödeme karşılığı olarak kabul etmelerini önlemek; yahut, bütün komşuları bu gibi kıymetli evrakı kabule hazırken, bir bankacıyı bunları çıkarmaktan alıkoymak, kanunun esasen engel olmak bir yana, aksine desteklemesi gereken doğal özgürlüğün apaçık çiğnenmesidir. Bu gibi tüzükler, şüphesiz, bazı bakımlardan doğal özgürlüğün ihlâli sayılabilir. Ancak, birkaç kişinin bütün toplumun güvenini tehlikeye sokabilecek olan bu doğal özgürlüğü zorlamaları, bütün hükümetlerin, en özgürlükçü olanı kadar en zorba olanının da kanunlarıyla sınırlanmıştır; sınırlanmak durumundadır. Ateşin bulaşmasını önlemek üzere ara duvarlar yapmak mecburiyeti de, tıpkı burada ileri sürülen bankacılık ticareti tüzükleri gibi, doğal özgürlüğün bir ihlâlidir.

İtibarından şüphe edilmeyecek kimselerin çıkardığı, talep edildiğinde hiçbir şarta bağlı olmaksızın ödenir durumdaki, esasen sunulunca da her zaman derhal ödenen banknotlardan ibaret bir kâğıt para, değerce, her bakımdan altın ve gümüşe eşittir; zira bunun karşılığında her zaman altın ve gümüş alınabilir. Bu türden kâğıt para ile her alınıp satılan şey, şüphesiz, altın ve gümüşle olduğu kadar ucuza alınıp satılmak durumundadır.

Derler ki kâğıt paranın artması, tedavüldeki toplam para miktarını çoğaltmak, dolayısıyla da değerini azaltmakla, malların para ile ifade edilen [nominal] fiyatını kaçınılmaz şekilde artırır. Ancak tedavüldeki paradan çıkartılan altınla gümüş miktarı, bu paraya eklenen kâğıt miktarına her zaman eşit olduğundan, kâğıt para, paranın toplam miktarını mutlaka artırmaz. Geçen yüzyıl başından şimdiye kadar, İskoçya'da yiyecek içecek hiçbir zaman 1759'dakinden daha ucuz olmuş değildir. Oysa, o sırada, beş ve on Şilinlik banknot tedavülü dolayısıyla, memlekette şimdikinden daha çok kâğıt para vardı. Şu anda İskoçya ile İngiltere'de yiyecek içecek fiyatları arasındaki oran, İskoçya'da bankacılık şirketlerinin epeyce çoğalmasından önce ne idiyse, odur. Çoğu zaman tahıl, İngiltere'de, pekâlâ Fransa'daki kadar ucuzdur. Oysa İngiltere'de bir hayli fazla kâğıt para olduğu halde, Fransa'da yok gibidir. 1751 ile 1752'de, Bay Hume *Siyasal Nutuklar*'ını yayımladığı sırada; İskoçya'da kâğıt paranın epeyce artmasından az sonra, yiyecek içecek fiyatlarında, oldukça göze çarpar bir yükselme vardı. Bu belki kâğıt paranın artmasından değil, mevsimlerin kötü gitmesinden ileri geliyordu.

Derhal ödenmesi, bir bakıma ya bunları çıkaranın iyi niyetine, ya da yerine getirilmesi her zaman kıymetli evrak hâmilinin elinde olmayan bir şarta dayanan, veya belirli bir süre geçmeden ödenmesi istenmeyecek olan, bu arada faiz getirmeyen se-

netlerden oluşan bir kâğıt para için durum, esasen, başka türlü olur. Geciktirilmeden ödenmesindeki güçlük veya tereddüdün çok veya az sayılmasına; yahut ödeme istenebilecek zamanın uzaklığı veya yakınlığına göre, böyle bir kâğıt para, elbette altın veya gümüş değerinin az çok altına düşer.

Birkaç yıl önce, İskoçya'nın çeşitli bankacılık şirketleri, banknotları içerisine, "isteğe bağlı" adını verdikleri bir kayıt koymayı âdet edinmişlerdi. Bununla, bankalar ya evrak sunulur sunulmaz, ya da bu gibi sunumlardan, müdürlerin tercihine göre, altı ay sonra, söz konusu altı ayın kanuni faiziyle birlikte, hâmiline ödeme vaadinde bulunuyorlardı. Bu bankalardan bir kısmının müdürleri, bazen bu "isteğe bağlı" kaydından faydalandılar; bazen de, evraklarından epey bir miktarına karşılık, altın ve gümüş isteyenlere, taleplerinin yalnız bir parçası ile yetinmezlerse, bu "isteğe bağlı" kaydını kullanacaklarını söyleyerek gözdağı verdiler. O sırada İskoçya'daki geçer akçenin pek çoğu, söz konusu bankacılık şirketlerinin senetleri idi. Ödemenin bu şekilde istikrarsız oluşu, bunları, ister istemez altın ve gümüş para değerinin altına düşürüyordu. Özellikle 1762, 1763 ve 1764 yıllarında olan bu yolsuzluk sürüp gittiği sırada, Londra ile Carlisle arasındaki mübadele başabaş iken, Londra ile Dumfries arasındaki mübadele bazen %4 Dumfries'ın aleyhine oluyordu. Oysa bu şehrin Carlisle'ye olan uzaklığı otuz mil tutmaz. Ne var ki, Carlisle'de poliçeler altın ve gümüş olarak ödenirken; Dumfries'da ise İskoç banknotu ile ödeniyordu. Bu banknotların altın ve gümüş sikke ile değişim oranlarındaki istikrarsızlık, bunları, o sikkenin değerinden yüzde dört aşağı düşürüyordu. Beş ve on Şilinlik banknotları ortadan kaldıran aynı parlamento karan ile bu "isteğe bağlı" kaydı da kalkmıştı. Böylelikle, İngiltere ile İskoçya arasındaki değişimi yeniden doğal seviyesine, yani alışverişten veya ödemelerden meydana gelen seviyeye getirmiş oldu.

Yorkshire'da dolaşımda bulunan kâğıt paralarda, altı Peni gibi ufacık bir tutarın ödenmesi, bazen, hâmilinin, o kâğıdı çıkarmış olana bir Gine bozukluk getirmesi şartına bağlı bulunuyordu. Bu, elinde o kâğıttan bulunanların yerine getirilmesini çoğunlukla çok güç buldukları bir şart olup, bu parayı, altın ve gümüş para değerinin altına düşürmüş olmalıdır. Nitekim, bir Parlamento kararıyla bütün bu gibi kayıtlar kanunsuz ilân edilerek, tıpkı İskoçya'daki gibi, hâmiline ödenir yirmi Şilinden aşağı bütün senetler ortadan kaldırılmıştır.

Kuzey Amerika'nın yürürlükteki kâğıt paraları, hâmilinin isteği üzerine ödenecek banknotlardan değil, çıkarılmalarının üstünden yıllar geçmedikçe ödenmesi istenemeyecek olan kamu kâğıdından oluşuyordu. Sömürge hükümetleri, ellerinde bu kâğıttan bulunanlara faiz vermemekle beraber, bunun, çıkarılmış olduğu değerin tümü üzerinden kanuni ödeme vasıtası olduğunu ilân ettiler; gerçekte de o şekilde uygulama yaptılar. Ancak, sömürge hükümetinin verdiği güven mükemmel de olsa, meselâ on beş yıl sonra ödenecek yüz Lira, faizin yüzde altı olduğu bir memlekette, peşin para olarak kırk Liradan fazla etmez. Onun için, bir alacaklıyı, bunu, yüz Liralık bir borcun sanki peşin para ile gerçekten tamı tamına ödenmesi imiş gibi kabule zorlamak, özgür olma iddiasındaki bir başka ülke hükümetinin yapmaya kalkıştığı belki de hiç görülmemiş, pek sunturlu bir adaletsizlik idi. Açık kalpli, dürüst insan Dr. Douglas'ın bizi temin ettiği gibi, aslında bu uygulamada, hileli borçluların, ala-

caklılarını aldatmak için kurdukları tuzakların göze batan belirtileri vardır. Esasen Pensilvanya hükümeti, 1722'de kâğıt para çıkardığında, sömürge kâğıt parasına sattığıyla altın ve gümüşe sattığı malların fiyatları arasında bir fark gözetenlerin tümüne birden cezalar yazarak, kâğıt para ile altın ve gümüşün değerini eşitlemeye kalktı. Bu, hâsıl olmasını istediği maksat kadar ezici, fakat onun kadar tesirli olmayan bir tüzüktü. Kesin bir kanun, bir Şilini, bir Gine yerine kanuni para haline getirebilir; zira o kanun mahkemeye onunla ödeme teklifi yapmış olan borçluyu borcundan ibra et diyebilir. Ancak hiçbir kesin kanun, mal satan, işine gelirse satıp gelmezse satmamakta özgür olan bir kimseyi, bu malların bedeli olarak, bir Şilini Gine yerine kabule zorlayamaz. Böyle bir tüzük olmamasına rağmen, bazı sömürgelerde yüz İngiliz Lirasının zaman zaman yüz otuz Lira ettiği; başka bazılarında ise bin yüz Lira gibi büyük bir tutar sayıldığı, bunlar ile Büyük Britanya arasındaki döviz kurundan görülmüştür. Değerdeki bu fark, farklı sömürgelerde çıkarılan kâğıdın miktarı arasındaki farktan; kesin olarak ibraz edilip ödeneceği vadenin uzaklığından ve ödenip ödenememesi konusundaki belirsizlikten ileri gelmektedir.

Bundan dolayı, hiçbir kanun, çok haksız yere şikâyet edilen ve ileride sömürgelerde çıkartılacak bir kâğıt paranın yasal ödeme aracı sayılmayacağını ilân eden bir Parlamento kararı kadar, hakka ve insafa uygun olamaz.

Pensilvanya, kâğıt para çıkarma konusunda her zaman için öteki sömürgelerimizin hepsinden daha ölçülü davranmıştır. Bundan dolayı, orada yürürlükte bulunan kâğıt paranın, kâğıdın ilk çıkarılmasından önce sömürgede geçmekte olan altın ve gümüş değerinin altına hiç bir zaman düşmediğini söylerler. Bu kâğıt paranın çıkarılmasından önce, sömürge, sikkesinin adını taşıdığı ölçü biriminin değerini yükseltmiş; meclis kararıyla beş İngiliz Şilininin sömürgede altı Şilin üç Peni, daha sonraları ise altı Şilin sekiz Peni yerine geçeceğini bildirmiştir. Onun için, sömürgedeki geçer akçe, altın ve gümüş iken bile, bir Liralık sömürge parası bir Sterlin [İngiliz Lirası] değerinden yüzde otuz küsur daha düşük idi. Bu para, kâğıda çevrilince, bu değere kıyasla düşüklüğünün yüzde otuzdan daha fazla olduğu pek görülmedi. Sikkenin adını taşıdığı ölçü biriminin değerini yükseltmek için ileri sürülen sebep, bu metallerin eşit miktarlarını, sömürgede, ana vatanda olduğundan daha büyük tutarlar gibi geçirtip, altınla gümüşün ihracını önlemekti. Bununla birlikte, ana vatandan gelen bütün malların fiyatının, sömürgecilerin sikkelerinin adını taşıdığı ölçü biriminin değerini yükselttikleri oranda yükseldiği; bu yüzden, sömürge altını ile gümüşünün eskisinden daha çabuk dışarı gittiği görüldü.

Ülke dışı vergi ödenirken, her sömürge kâğıdı, çıkarılmış olduğu değerin tümü üzerinden kabul edildiği için; bu şekilde kullanılmakla, kesin olarak hâmile ödenip elden çıkarılacağı gerçek veya farazi zamanın uzaklığından doğan değerin yanısıra, mutlaka fazladan bir değer kazanmış oldu. Çıkarılan kâğıt para miktarı, onu çıkaran sömürgenin vergilerinin ödenmesinde kullanılabilecek olandan az veya çok fazla olmasına bağlı olarak, bu değer artışı da az veya çok oluyordu. Bütün sömürgelerde, bu para, o şekilde kullanılabilecek olandan çok fazlaydı.

Kesin olarak elden çıkarılıp ödenmesi tamamıyla hükümdarın iradesine de bağlı

bulunsa, vergilerinden epey bir kısmının belirli bir cins kâğıt para ile ödenmesi için ferman çıkaran bir hükümdar, bu kâğıt paraya, böylelikle, hayli değer verebilir. Bu kâğıdı çıkarmış olan banka, miktarını, bu tarzda kolaylıkla kullanılabilecek olanın hep altında tutmaya dikkat ederse, buna karşı talep, bir prim kazandıracak veya onu piyasada yerine geçmek üzere çıkarıldığı altın veya gümüş para miktarından biraz fazlaya sattıracak kadar olabilir. Bazı kimseler, Amsterdam bankasının acyosu denilen şeyin, yani banka parasının yürürlükteki paraya göre olan üstünlüğünün sebebini bu şekilde açıklarlar. Fakat, iddialarına göre, bu bankanın parası sahibinin arzusu ile bankadan dışarı çıkartılamazmış. Yabancı poliçelerin çoğunun, banka parasıyla, yani banka hesapları üzerinde yapılacak bir işlem ile ödenmesi gerekirmiş. Derler ki, banka müdürleri, banka parasının toplam arzını daima bu şekilde kullanımdan doğan talebin altında tutmaya dikkat ederlermiş. Bunlara göre, banka parasının primle satılması, yani memlekette yürürlükte olan altın ve gümüş paranın aynı itibari tutarının yüzde dört veya beş yukarısında acyosu bulunması, bu yüzdenmiş. Ne var ki, Amsterdam bankası hakkındaki bu ifade, ileride görüleceği üzere, büyük ölçüde hayale kaçmaktadır.

Altın ve gümüş para değerinden aşağı düşen bir kâğıt para, bu düşüşüyle o metallerin değerini de düşürmez; yani, bunların eşit miktarlarının başka cinsten malların daha azı ile değişilmelerine sebep olmaz. Altın ve gümüşle bir başka tür mal arasındaki oran, bütün hallerde, herhangi bir ülkede yürürlükte olabilecek herhangi bir kâğıt paranın mahiyet veya miktarına değil, herhangi bir zamanda geniş ticaret dünyası pazarını beslemekte olan maden ocaklarının zenginliğine veya yoksulluğuna bağlıdır. Bu, belirli bir miktar altın ve gümüşü pazara iletmek için gerekli emek miktarıyla, başka türden herhangi bir malın belirli bir miktarını oraya getirmek için gerekli olan emek arasındaki orantıya dayanır.

Bankacıların belirli bir tutardan daha düşük banknot veya hâmiline ödenebilir senedi dolaşıma çıkarmaları önlenip, kendileri bu gibi banknotları, sunulur sunulmaz şartsız olarak ödemekle yükümlü tutulurlarsa; ticaretleri, başka bakımlardan halkın güvenine zarar vermeksizin, tamamıyla başıboş bırakılabilir. Birleşik Krallık'ın her iki bölgesinde bankacılık şirketlerinin son zamanlarda artmış olması gibi, çoğu kimseleri telâşa düşüren bir olay, halkın güvenini azaltacak yerde, artırır. Hepsini, ayağını daha denk almaya; paralarını, kasaları için gerekli olan miktarın ötesine taşırmayarak, bunca rakibin rekabetinin kendilerini her zaman sürükleyeceği kötü yollara sapmaktan sakınmaya zorlar. Her bir şirketin tedavülünü, daha dar bir çerçeve içinde sınırlandırır; bunların, dolaşımdaki senetlerinin sayısını azaltır. Toplam tedavül daha çok parçaya bölünmekle, bazen olağan işlerden sayılması gereken bir kaza ile, rasgele bir şirketin başarısızlığa uğrayıvermesi, kamu için daha az zararlı olur. Bu serbest rekabet, bütün bankacıları, rakipler elinden almasın diye müşterileriyle olan işlemlerinde daha eli açık olmaya da zorlar. Genel olarak, bir ticaret kolu yahut işbölümü kamu için faydalı ise, rekabet serbestleşip kapsamı genişledikçe bu fayda daima artar.

III. BÖLÜM
Sermaye Birikimi Yahut Üretken ve Üretken Olmayan Emek Hakkında

Bir tür emek vardır ki harcandığı nesnenin değerine değer katar. Bir başkası vardır, öyle bir etkisi olmaz. Birinciye, bir değer hâsıl ettiği için, üretken; ötekine, üretken olmayan[5] emek denebilir. Nitekim, genel olarak, bir sanayi işçisinin emeği, üstünde çalıştığı materyallerin değerine, kendi geçiminin ve ustasının kârının değerince değer katar. Aksine, sıradan bir hizmetçinin emeği, hiçbir şeyin değerine değer eklemez. Sanayi işçisinin ücretini, ustası peşin olarak vermekle beraber, gerçekte o, ustasına hiçbir şeye mal olmaz. Çünkü, genel olarak, bu ücretlerin değeri, bu emeğin harcandığı nesnenin artan değeri içinde, bir kârla birlikte yeniden döner, geri gelir. Oysa sıradan bir hizmetçinin bakım masrafı, bir daha geri gelmez. Bir adam, bir sürü sanayi işçisi çalıştırarak zengin olur; bir sürü hizmetçi tutmakla, yoksul düşer. Yine de, bu berikilerin emeğinin bir değeri vardır; işçi emeği kadar ödüle lâyıktır. Yalnız; sanayi işçisinin emeği, o emek harcandıktan sonra, hiç değilse bir zaman sürüp giden belirli bir nesne veya satılabilir bir eşya üzerinde kökleşip maddeleşir. O sanki, stoklanıp ambara konulmuş, gerekirse bir başka zamanda kullanılabilecek, belirli bir miktar emektir. O nesne veya -hepsi aynı kapıya çıkmak üzere- o nesnenin bedeli, gerekirse, onu ilk defa üretmiş olan emek kadar bir emeği, ileride harekete geçirebilir. Aksine, sıradan hizmetçinin emeği, herhangi bir nesne veya satılır bir mal üzerinde kökleşip maddeleşmez. Onun hizmetleri, genel olarak, yapılır yapılmaz kaybolur gider; geride, sonradan karşılığında o miktar hizmet elde edilebilecek bir iz veya değer bıraktığı olmaz.

Toplum içinde en saygı değer halk tabakalarından bazılarının emeği, sıradan hizmetçilerinki gibi, hiçbir değer üretmez; o emek harcandıktan sonra, sürüp giden, ileride karşılığına bir o kadar emek elde edebilecek herhangi devamlı bir nesne veya satılır eşya üzerinde kökleşip maddeleşmez. Maiyetinde çalışan bütün sivil ve asker memurlarla birlikte hükümdar, bütün ordu ve donanma, üretken olmayan işçilerdir. Bunlar, kamu hizmeti görür; başkalarının yıllık emeğinin hâsılasının bir kısmı

5. [Smith] İlim irfan sahibi bazı marifetli Fransız yazarları, bu kelimeleri (üretken/*productive*, üretken olmayan/*unproductive*) farklı bir anlamda kullanmışlardır. Dördüncü kitabın son bölümünde, bunların o kelimelere verdikleri anlamın pek uygun olmadığını göstermeye çalışacağım.

ile geçinirler. Ne kadar şerefli, yararlı veya gerekli olursa olsun, bunların hizmeti, ileride karşılığında bir o kadar hizmet elde edilebilecek bir şey üretmez. Onların bu yılki emeğinin sonuçları, yani, ülkenin korunması, güvenliği, savunması; bu varlığın bir yıl sonraki korunmasını, güvenliğini ve savunmasını satın almaz. Hem en ağırbaşlı, en hatırı sayılır, hem de en hafif mesleklerden bazıları, aynı şekilde bu sınıfa sokulmak durumundadır; Kilise (din) adamları, hukukçular, hekimler, her türden edebiyatçılar, tiyatro oyuncuları, komedyenler, müzikçiler, opera şarkıcıları, opera köçekleri, vb. gibi. Bunlardan en âdisinin emeğinin, bütün öteki emek türlerini düzenleyen esasların aynısınca düzenlenen, belirli bir değeri vardır. En asilinin, en faydalısının emeği, ileride bir o kadar emek satın alabilecek veya elde edebilecek bir şey hâsıl etmez. Aktörün hararetli konuşmaları, hatibin söylevi veya müzikçinin nağmesi gibi, bunların hepsinin eseri, üretildikleri anda ortadan kaybolur.

Gerek üretken ve üretken olmayan işçiler, gerekse hiç iş görmeyenler, ülkenin toprağının ve emeğinin yıllık hâsılası ile eşit derecede beslenirler. Ne kadar büyük olursa olsun, bu hâsıla, hiçbir zaman uçsuz bucaksız olamaz; kesin sınırları olmalıdır. Bundan dolayı, herhangi bir yıl, üretken olmayan kimseleri beslemek için daha küçük veya daha büyük bir payın kullanılmasına bağlı olarak, bu üründen, üretken işçiler için, birinde daha çok, ötekinde daha az kalacaktır. Ertesi yılın hâsılası da, buna göre daha çok veya az olacaktır; zira yeryüzünün kendiliğinden biten bitkilerini bir yana bırakırsak, bütün yıllık üretim, üretken emeğin sonucudur.

Her ülkenin toprağı ile emeğinin yıllık toplam ürünü eninde sonunda, şüphesiz, orada yaşayanların tüketimini karşılayıp onlara bir gelir sağlamak içindir. Fakat bu ürün, topraktan veya üretken işçilerin ellerinden ilk çıktığında, doğal olarak iki kısma bölünür. Bunlardan biri, çoğunlukla da en büyüğü, ilk önce bir sermayeyi yeniden yerine koymak, yahut sermayeden alınmış olan erzak, materyaller ve nihai ürünü yenilemek içindir. Ötekisi, ya sermaye stokunun kârı olarak bu sermayenin sahibine, veya, arazisinin toprak rantı olarak bir başka kimseye bir gelir getirmeye mahsustur. Böylece, toprak mahsulünün bir kısmı çiftçinin sermayesini yeniden yerine koyarken; öteki kısmı ile de çiftçinin kârı ve arazi sahibinin toprak rantı ödenir. Böylelikle, hem sermaye stokunun kârı olarak bu sermayenin sahibine; hem de arazinin toprak rantı olarak bir başka kimseye gelir teşkil eder. Bunun gibi, büyük bir fabrikanın üretiminden bir kısım, her zaman da en büyük olan kısım, müteşebbisin sermayesini yeniden yerine koyarken; öteki kısım, bu müteşebbisin kârını öder; böylelikle, o sermayenin sahibi için bir gelir meydana getirir.

Bir memleketin toprağı ile emeğinin bir sermayeyi yeniden yerine koyan kısmı, doğrudan doğruya üretken işçilerden başkasını beslemek için hiçbir zaman kullanılmaz. Onunla sadece üretken emeğin ücretleri ödenir. Kâr veya toprak rantı olarak doğrudan doğruya bir gelir teşkil edecek olan kısım ise, birbirinden ayırt etmeksizin, ister üretken, isterse üretken olmayan işçi besleyebilir.

Bir insan mal stokundan sermaye olarak kullandığı kısmın, daima kendisine bir kârla birlikte geri gelmesini bekler. Bundan dolayı, o kısmı, yalnız üretken işçi besle-

mekte kullanır. Kendisine bir sermaye hizmetini gördükten sonra, bu kısım, işçilerin gelirini teşkil eder. Sermayenin bir kısmını, hangi türden olursa olsun bir üretken olmayan işçi beslemekte kullandığı zaman, o kısım, o andan başlamak üzere, sermayesinden çıkartılarak, doğrudan tüketim için ayrılan stoka dâhil edilir.

Üretken olmayan işçiler olsun, hiç çalışmayan kimseler olsun, hepsi, gelirle beslenir. Bunlar, birincisi, yıllık hâsılanın toprak rantı veya sermaye kârı olarak aslında bazı kimselere gelir teşkil edecek kısmıyla geçinir; ya da, ikincisi, bunun, asıl amacı sadece bir sermayeyi yeniden yerine koyup yalnızca üretken işçi beslemek olduğu halde, ellerine geçtiği zaman, geçimleri için gerekenden arta kalanı, fark gözetmeksizin, ister üretken ister üretken olmayan kimseleri beslemek için kullanılabilecek kısmı ile beslenirler. Nitekim, değil yalnız büyük mülk sahibi veya zengin tacir, ücretleri biraz kayda değer ise, sıradan işçi bile, bir hizmetçi tutabilir; yahut bazen, bir oyuna veya bir kukla seyrine giderek, üretken olmayan işçilerden bir takımının geçimine yardımda payı olabilir; yahut da, bazı vergiler ödeyerek, gerçekte daha şerefli ve yararlı, ama, üretken olmayan haliyle yine üretken olmayan bir başka zümrenin beslenmesine yardım eder. Bununla birlikte, aslında bir sermayeyi yeniden yerine koymaya mahsus yıllık hâsıla içinde, üretken emeğin mümkün olanını veya -kullanılış tarzına göre- harekete geçirebileceğinin olancasını harekete geçirmeden, üretken olmayan işçi beslemeye yönelen yoktur. Ücretinin bir kısmını bu şekilde kullanabilmek için önce, işçinin, tamamlanmış bir işle ücretini kazanmış olması gerekir. Zaten bu kısım, genel olarak küçüktür; gelirinden ne artırıyorsa, ondan ibarettir. Üretken işçilerde bunun fazla olduğu pek olmaz; ama yine de genellikle biraz bulunur. Vergilerin ödenmesinde, sayıca çok oluşları, paylarının küçüklüğünü bir dereceye kadar telâfi edebilir. Onun için, toprak rantı ile sermaye kârları, her yerde, üretken olmayan kimselerin geçimini sağladığı belli başlı kaynaklardır. Genel olarak, sahiplerinin en çok arttırıp bir yana koyabildikleri iki gelir türü bunlardır. Her ikisi de, fark gözetmeksizin, hem üretken hem üretken olmayan işçi besleyebilir. Bununla birlikte, üretken olmayandan daha çok hazzeder gibidirler. İleri gelen bir kodamanın masrafı, genel olarak, çalışkan kimselerden ziyade, aylakları besler. Zengin tacir sermayesiyle yalnız çalışkan kimseleri geçindirmekle beraber; masrafıyla, yani gelirini kullanmakla, çoğunlukla, tıpkı büyük bir kodamanın beslediği cinsten kimseleri besler.

Onun için, üretken ve üretken olmayan işçiler arasındaki oran, her ülkede, yıllık üretimin topraktan veya üretken işçi elinden çıkar çıkmaz bir sermayeyi yeniden yerine koymaya yöneltilen kısmı ile, toprak rantı veya kâr olarak bir gelir teşkil edecek kısmı arasındaki orana bağlıdır. Zengin ülkelerde bu oran, yoksul ülkelerdekinden çok farklıdır.

İşte, şimdi, varlıklı Avrupa ülkelerinde toprak mahsulünün çok büyük, çoğunlukla da en büyük kısmı, zengin ve bağımsız çiftçinin sermayesini yeniden yerine koymaya; geri kalanı, arazi sahibinin kârını ve toprak rantını ödemeye mahsustur. Ama eskiden, feodalite yönetimi hüküm sürdüğü sırada ekip biçmede kullanılan sermayenin yeniden yerine konması için ürünün küçücük bir kısmı yetiyordu. Çoğunlukla, bu

kısım, işlenmemiş toprağın kendiliğinden biten mahsulü ile beslenen, onun için, bu kendi kendine bitmiş ürünün bir parçası sayılabilecek birkaç sürü hayvandan ibaret bulunuyordu. Dahası, bu genellikle toprak sahibinindi; kendisi toprağı işletenlere bunu avans olarak veriyordu. Mahsulünün bütün geri kalan kısmı, zaten ya arazisinin toprak rantı, ya da bu önemsiz sermayenin kârı olarak onundu. Toprağı işletenler, genel olarak, köle idiler. Bunların şahısları da, malları da, aynı şekilde, toprak sahibinin malı idi. Köle olmayanlar keyfe bağlı kiracı idiler.* Bunların ödedikleri toprak rantı, çoğunlukla, itibari olarak, feodalite hukukunca bir hizmet yerine geçmek üzere ödenen vergiden pek fazla olmamakla beraber, gerçekte, toprak mahsulünün tümünü kapsıyordu. Başlarındaki kodaman onların, barışta emeğini, savaşta hizmetini her zaman isteyebilirdi. Uzağında oturmakla beraber, bu insanlar derebeyinin evinde yaşayan maiyeti kadar kendisine tâbi idiler. Gelgelelim, toprağın toplam mahsulü elbette o topraktan geçinenlerin emeği ile hizmeti üzerinde hükmedebilecek kimseye aittir. Avrupa'nın şimdiki durumunda, toprak sahibi payının, toprağın toplam mahsulünün üçte birini, bazen dörtte birini geçtiği olmaz. Bununla birlikte, memleketin bütün ıslah edilmiş yerlerinde, arazinin toprak rantı bu eski zamanlardan beri üç dört kat yükselmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla, yıllık mahsulün bu üçte veya dörtte biri, eskisinden de üç veya dört kat fazladır. Bayındırlık faaliyetlerinin ilerlemesiyle, toprak rantı, arazinin genişliğine oranla artmakla beraber, mahsulüne oranla azalır.

Varlıklı Avrupa ülkelerinde ticaret ve sanayide günümüzde büyük sermayeler kullanılmaktadır. Eskiden, bir nebze kımıldayan ticaret; az sayıda yapılan basit ve kaba sanayi faaliyeti çok küçük bir sermaye isterdi. Ancak bunlar çok büyük kâr getirmiş olmalıdır; zira faiz haddinin yüzde ondan aşağı olduğu yer yoktu. Bunların kârının da bu büyük faizin altından kalkmaya yetecek büyüklükte olmuş olması gerekir. Bugün Avrupa'nın gelişmiş yerlerinde, faiz haddi hiçbir tarafta yüzde altıdan fazla değil; en gelişmiş bazılarında ise, yüzde dört, üç, iki kadar düşüktür. Gerçi halkın sermaye stoku kârlarından elde edilen geliri, zengin ülkelerde, yoksullarınkinden her zaman daha azdır ama, bu, oralarda stokun çok daha büyük olmasındandır. Sermaye stokuna oranla kârlar, genel olarak, çok daha azdır.

Onun için, yıllık üretimin topraktan veya üretken işçinin elinden çıkar çıkmaz, bir sermayeyi yeniden yerine koyacak olan kısmı, zengin memleketlerde, yoksullardakinden hem daha büyüktür; hem de, toprak rantı veya kâr olarak, doğrudan bir gelir teşkil edecek kısma oranla çok daha büyüktür. Amacı üretken emeği beslemek olan fonlar, hem zengin ülkelerde yoksul olanlardan çok büyüktür, hem de ister üretken ister üretken olmayan adam beslemekte kullanılsınlar, genel olarak, yoksul ülkelere rağbet eden fonlara kıyasla, çok daha büyüktürler.

Bu farklı fonlar arasındaki oran, halkın çalışkanlık veya tembellik bakımından genel vasfını, her ülkede, kaçınılmaz şekilde belirler. Bizler dedelerimizden daha çalışkanız; çünkü şimdiki zamanlarda, amacı çalışmayı desteklemek olan fonlar, iki üç yüzyıl önce aylaklığı beslemek üzere kullanılmış olması muhtemel fonlardan çok daha fazladır. Atalarımız, çalışma yeterince teşvik görmediği için aylaktılar. Atalarımız "Boşu boşuna oyna-

*. Mülk sahibi dilediği zaman bunları kapı dışarı edebilirdi. (ç. n.)

mak, boşu boşuna çalışmaktan yeğdir," derler. Özellikle sermayenin işletilmesiyle beslendikleri ticaret ve sanayi şehirlerinde, alt sınıftan halk tabakaları genel olarak çalışkan ve tutumludur; işleri yolundadır. Birçok İngiliz şehri ile çoğu Hollanda şehirlerinde durum böyledir. Roma, Versailles, Compiègne ve Fontainebleau gibi, daha çok bir mahkemenin sürekli şekilde veya zaman zaman orada bulunmasının ayakta tuttuğu; aşağı tabakadan halkın, büyük ölçüde gelir sarfıyla beslendiği şehirlerde, bu tabakalar, genel olarak tembel, sefih ve yoksuldur. Rouen ile Bordeaux'yu bir yana bırakacak olursanız, Fransa'nın Parlamento şehirlerinin herhangi birinde, çok az ticaret veya zanaat vardır. Aşağı halk tabakaları, daha çok, mahkeme üyelerinin ve bunların önünde hak aramaya gelenlerin yaptıkları masrafla geçindiğinden, genel olarak, aylak ve yoksuldurlar. Rouen ile Bordeaux'daki büyük ticaret, anlaşıldığı kadarıyla, hep bu şehirlerin kurulmuş oldukları yerin yüzü suyu hürmetinedir. Rouen'in, büyük Paris şehri tüketimi için ya yabancı memleketlerden, ya Fransa'nın denizci illerinden getirilen hemen bütün malların antreposu olması zaruridir. Bunun gibi, Bordeaux da, dünyanın en zengin şarap ülkelerinden olup, ihraca elverişli yahut yabancı milletlerin zevkine en uygun şarabı yetiştirdiği anlaşılan, Garonne'un ve oraya dökülen ırmakların kıyılarında yetişen şarapların deposudur. Böyle elverişli üstünlüğü olan yerler, çok istihdam sağladıkları için, mutlaka büyük bir sermaye çekerler. Bu sermayenin kullanılması, o iki şehirde görülen sanayinin sebebidir. Fransa'nın öteki Parlamento şehirlerinde, bu şehirlerin tüketimini karşılamak için gereken miktarı pek aşmayan sermayenin, yani, oralarda çalıştırılabilecek sermayenin en azının kullanıldığı anlaşılıyor. Aynı şey, Paris, Madrid ve Viyana için de söylenebilir. Bu üç şehirden, Paris, şüphesiz en çalışkanıdır. Oysa kendi başına Paris, Paris'te kurulmuş bütün sanayinin başlıca pazarı olup, yaptığı bütün ticaretin belli başlı amacı, kendi tüketimidir. Avrupa'da hem devamlı mahkeme merkezi, hem ticaret şehri denebilecek; yahut yalnız kendi tüketimleri için değil, başka şehir ve ülkeler için de ticaret yaptığı söylenebilecek topu topu belki üç şehir vardır: Londra, Lizbon, Kopenhag. Her üçünün de yeri, pek elverişli olup, bunları, uzak yerlerin tüketimine mahsus mallara depo olmaya doğal olarak uygun kılar. Büyük bir gelir harcanan bir şehirde, o şehrin tüketimini karşılamak dışında bir maksatla, faydalı şekilde bir sermaye kullanmak, aşağı halk tabakalarının sırf böyle bir sermaye kullanılmasıyla geçimlerini sağlayabildikleri bir şehirdekinden muhtemelen daha güçtür. Gelir sarfı ile beslenen kimselerden çoğunun aylak oluşu, sermaye çalıştırılmakla beslenmeleri gerekenlerin çalışmasını belki bozar; başka yerlere kıyasla orada sermaye kullanılmasını daha az faydalı kılar, İngiltere ile İskoçya'nın birleşmesinden önce, Edinburgh'da ticaret veya zanaat devede kulaktı. İskoç Parlamentosu, artık orada toplanmaz olup, İskoçya, ileri gelen asiller ile kibar takımının oturmaları gereken bir yer olmaktan çıkınca, burası, bir nebze ticaret ve endüstri şehri oldu. Fakat bu şehir, yine İskoçya'daki belli başlı mahkemelerin, gümrük ve belediye tüketim vergisi kurullarının, vb. yerlerin merkezi olagelmektedir. Onun için, orada, hâlâ hatırı sayılır bir gelir harcanıp durur. Ticaret ve zanaat bakımından burası, ahalisi daha çok sermaye kullanılmasıyla geçinen Glasgow'dan çok geridedir. Sanayide hayli gelişme gösterdikten sonra, büyük bir köydeki ahalinin, bulundukları semte ileri gelen bir kodaman yerleştiği için, aylak ve yoksul oldukları, bazen görülmüştür.

Öyle anlaşılıyor ki, her yerde sermaye ile gelir arasındaki oran, çalışma ile aylaklık

arasındaki oranı belirlemektedir. Sermayenin ağır bastığı yerde, çalışma; gelirin ağır bastığı yerde ise, aylaklık hüküm sürer. O nedenle, sermayenin her artışı veya azalışı, memlekette çalışmanın gerçek miktarını, üretken işçi sayısını, dolayısıyla da, bütün halkın gerçek zenginliği ve geliri olan ülkenin toprağı ile emeğinin yıllık hâsılasının mübadele edilebilir değerini artırmaya veya azaltmaya, doğal olarak vesile olur.

Sermayeler tasarruf etmekle artarken, israf ve idaresizlikle azalır.

Bir kimse, gelirinden artırdığını sermayesine ekler; bunu ya kendisi daha çok sayıda üretken işçi beslemekte kullanır, ya da bir faiz karşılığında, yani kârlardan bir pay mukabili ödünç vererek, bir başkasını aynı şeyi yapacak duruma sokar. Kişinin sermayesi, sadece yıllık gelirinden, veya yıllık kazançlarından artırdığı ile çoğaltılabileceği gibi, kendisini oluşturan bireylerin toplamı demek olan bir toplumun sermayesi de, ancak o şekilde çoğaltılabilir.

Sermaye artışına doğrudan yol açan faktör çalışma değil, tutumluluktur. Gerçekten de çalışma, tutumluluğun biriktirdiği nesneyi meydana getirir. Ancak, çalışma ile elde edilebilecek olan, tutumlulukla artırılıp bir yere yığılmasa, sermaye hiç büyümez.

Tutumluluk, amacı üretken ellerin beslenmesi olan fonu artırarak, emekleri üzerine harcadıkları nesnenin değerine değer katan işçilerin sayısını artırmaya vesile olur. Onun için, memleket toprağı ile emeğinin yıllık hâsılasının mübadele edilebilir değerini artırmaya sebep olur. Fazladan bir miktar emeği harekete geçirir; bu da, yıllık hâsılanın değerini artırır.

Her yıl artırılıp kenara konulan şey, her yıl sarf edilen kadar düzgün olarak ve de aşağı yukarı aynı zamanda tüketilir. Ama tüketenler, başka birtakım kimselerdir.

Zengin bir adamın, gelirinden her yıl harcadığını, çoğu durumda, tüketimleri karşılığı geride hiçbir şey bırakmayan aylak misafirlerle basbayağı hizmetçiler tüketir. Zenginin her yıl artırdığı kısım, kâr uğruna, doğrudan doğruya bir sermaye olarak kullanıldığı için, aynı şekilde ve de hemen hemen aynı zamanda tüketilir. Fakat tüketenler başka bazı kimselerdir; yani, yıllık tüketimlerinin değerini bir kârla birlikte yeniden üreten işçiler, sanayiciler, zanaatçılardır. Diyelim ki, bu adamın geliri kendisine para olarak ödeniyor. Şayet tümünü sarf etmiş olsaydı satın alabileceği yiyecek, giyecek ve barınak o ilk kimseler arasında üleşilirdi. Oysa bir kısmını artırınca, bu kısmı, kendisi veya bir başkası, kâr amacıyla doğrudan doğruya sermaye olarak kullanacağından, onunla satın alınabilecek yiyecek, giyecek ve barınak, ister istemez, öteki kimseler için alıkonulmuş olur. Tüketim aynıdır ama, tüketiciler farklıdır.

Tutumlu bir adam, her yıl artırdığı ile, yalnız o yıl veya ertesi yıl fazladan bir miktar üretken işçiye geçim sağlamakla kalmaz; aynı zamanda halk için bir ıslahevi kuran adam gibi, bütün ilerisi için, bir o kadar üretken isçi beslemek üzere, âdeta sürekli bir fon tesis etmiş olur. Esasen, bu fonun devamlı şekilde ayrılıp tahsis edilmesi, mevcut bir kanunla, bir mütevellilik hakkı ile, veya bir vakıf senedi ile, her zaman sağlama bağlanmış değildir. Fakat çok kuvvetli bir esas, yani bundan kendisine bir pay düşebilecek olan herkesin düpedüz, apaçık menfaati bunu daima sağlama bağlar. İleride, bunun

hiçbir parçası, hiçbir zaman üretken işçiden başkasını beslemek için kullanılamaz. Aksi takdirde, onu böylelikle asıl amacından saptıran kimse düpedüz kayba uğrar.

Müsrif, söz konusu fonu, işte bu şekilde amacından saptırıp kötüye kullanır. Masrafını kazancı ile sınırlandırmamakla, sermayesinden yer. Bir hayır kurumunun gelirini kutsal olmayan amaçlar için kötüye kullanan kimse gibi, âdeta, dedelerinin, çalışanların geçimine ayırmış olduğu fonlarla, aylaklara ücret verir. Üretken emeğin çalıştırılması için tahsis edilen fonları, karınca kararınca azaltarak, harcadığı nesneye bir değer katan emek miktarını, dolayısıyla da, bütün ülkenin toprağı ile emeğinin yıllık ürün değerini; yani halkının gerçek zenginliği ile gelirini, mutlaka azaltır. Bazı kişilerin israfı başka kimselerin tutumluluğu ile telâfi edilmese, her müsrifin hareketi, çalışkanın emeğiyle tembeli besleyerek hem kendisini yoksul düşürmeye, hem de ülkeyi fakirleştirmeye sebep olur.

Müsrifin masrafı hep yerli malı üzerine olsa ve yabancı mallara hiç harcanmasa bile, bunun, toplumun üretken fonları üzerindeki etkileri, yine aynıdır. Her yıl üretken işçileri beslemesi gerekirken, üretken olmayanları geçindirmekte kullanılan hayli miktar yiyecek ve giyecek yine olacaktır. Onun için, her yıl, normal şartlarda ülkenin toprağı ile emeğinin yıllık hâsılasının değerini teşkil edecek şeyde yine bir azalma olur.

Denebilir ki, bu masraf yabancı mallara gitmediğinden ve herhangi bir altın ve gümüş ihracına da meydan vermediğinden, memleket içinde eskisi kadar para kalır. Ancak, üretken olmayanların bu şekilde tükettiği yiyecek ve giyecek miktarı, üretken işçiler arasında üleştirilse, bunlar, tüketimlerinin toplam değerini bir kârla birlikte yeniden üretirler. Böyle olunca, aynı miktar para memleket içinde kalır; ayrıca, bir o kadar tüketim malı da yeniden üretilmiş olur; yani bir yerine iki değer meydana gelir.

Ayrıca, yıllık üretimin azaldığı bir memlekette, aynı miktar para uzun boylu kalamaz. Paranın biricik faydası, tüketilir malları elden ele dolaştırmasıdır. Onun aracılığı ile yiyecek içecek, malzeme ve nihai ürün alınıp satılır; bunları kimler tüketecekse onlara dağıtılır. Bundan dolayı, bir memlekette her yıl kullanılabilecek para miktarı, orada her yıl elden ele dolaşan tüketim mallarının değeri ile belirlenmek durumundadır. Bu malların, doğrudan doğruya memleketin toprağı ile emeğinin ürünü veya o ürünün bir parçasıyla satın alınmış olan bir şeyden ibaret olması gerekir. Dolayısıyla, malların değeri, bu ürünün değeri ve onunla birlikte malları elden ele dolaştırmak için kullanılabilen para miktarı azaldıkça, azalmak durumundadır. Ne var ki, üretimin bu yıllık azalmasıyla her yıl memleket tedavülünden dışarı atılan para, tembel tembel yatsın diye bırakılmaz. Parayı elde bulunduranın menfaati, bu paranın çalıştırılmasını gerektirir. Ancak, memlekette kullanılacağı yer olmadığı için, bütün kanunlara ve yasaklara rağmen, bu, dışarıya gönderilecek; anayurdun az çok işine yarayan tüketim mallarının satın alınmasında kullanılacaktır. Paranın yıllık ihracı, böylelikle, bir zaman için, memleketin yıllık tüketimine, kendi yıllık üretiminin değerinden daha fazla bir şey katacaktır. Refah içinde bulunduğu günlerde, bu yıllık üretimin artırılıp, altın ve gümüş satın almada kullanılmış olanı, kara günlerinde, memleketin tüketimini az bir zaman için desteklemeye yarayacaktır. O halde, altın ve gümüşün ihracı, memleketteki çöküşün sebebi değil, sonucudur; hatta kısa bir zaman için, bu çöküşten doğan sefaleti de hafifletebilir.

Aksine, yıllık üretimin değeri arttıkça, para miktarının her memlekette doğal olarak artması gerekir. Toplum içinde her yıl dolaşımda olan tüketim mallarının değeri daha da artmış olduğundan, bunları elden ele dolaştırmak için daha çok paraya ihtiyaç olacaktır. Onun için, artmış olan üretimin bir kısmı, tabiatıyla üretimin geri kalanını elden ele dolaştırmak için gereken fazla altın ve gümüş miktarını bulunabildiği yerden satın almakta kullanılacaktır. O halde, bu metallerin artması, kamu refahının sebebi değil, sonucu olacaktır. Gerek Peru'da, gerek İngiltere'de, altın ve gümüş için ödenen bedel, bunları madenden pazara iletmekte emeği veya sermayesi kullanılan kişilerin hepsinin yiyeceği, giyeceği ve barınağı; geliri ve geçimidir. Verilecek bu bedel elinde bulunan memleket, hiçbir zaman bu metallerin ihtiyaç duyduğu kısmından uzun boylu mahrum kalmaz. Hiçbir memleket de, kendisine ihtiyaç olmayan bir miktarı, uzun zaman elde tutmaz.

Onun için, bir memleketin gerçek zenginliği ile gelirinin ister, (sağduyunun gerektirdiği şekilde) toprağı ile emeğinin yıllık ürününün değerinden, isterse, (yanlış düşünen basit görüşlülerin sandığı gibi) ortada dolaşan kıymetli maden miktarından meydana geldiğini kabul edelim; ne taraftan bakılırsa bakılsın, her israf yapan kimse halka düşmanlık ediyor, her tutumlu kimse ise kamu hayrına çalışıyor demektir.

Akılsızca davranmanın sonuçları, çoğu kez israfın sonuçları ile aynıdır. Bunun gibi, tarımda, madenlerde, dalyanlarda, ticaret ve sanayide önü ardı düşünülmeden girişilip sonu getirilemeyen her proje, üretken emeği besleyecek fonların azalmasına sebep olur. Her projede sermayeyi yalnız üretken işçiler tüketir ama, akılsızca kullanılmaları yüzünden, tüketimlerinin toplam değerini yeniden üretmedikleri için, toplumun normal şartlarda üretken olabilecek fonlarında, hep bir miktar azalma olmak durumundadır.

Esasen, büyük bir milletin durumuna, kişilerdeki israfın veya idaresizliğin çok dokunduğu olmaz; çünkü bazı kimselerin savrukluğu veya tedbirsizliği, her zaman, ötekilerin tutumluluğu ve iyi davranmasıyla haydi haydi karşılanır.

Har vurup harman savurmaya gelince; insanı masraf etmeye kışkırtıp dürten sebep, şu andaki hazza karşı beslenen sevgidir. Bu merak bazen şiddetli ve yatıştırılması pek güç de olsa, genel olarak, sırf o an içindir; geçicidir. Artırıp bir yana koymaya teşvik eden hareket kaynağı ise, durumumuzu iyileştirme arzusudur. Bu, genel olarak, sessiz ve ihtirassız bir arzu ise de, bizimle birlikte dünyaya ayak basar; mezara kadar da peşimizi bırakmaz. Bu iki anı birbirinden ayıran bütün arada, bir adamın şu veya bu tür bir değişiklik yahut gelişme istemeyecek kadar durumundan tamamıyla memnun kaldığı belki tek bir an bile yoktur. Çoğu insanın durumunu düzeltmek için düşündüğü ve istediği araç, servetin artmasıdır. İlk akla gelen, en beylik çare budur. Serveti çoğaltmak için de en çıkar yol, ya sürekli her yıl, ya da bazı olağanüstü hallerde, kazandıklarının bir kısmını artırıp biriktirmektir. Şu halde, harcama esası, hemen bütün insanlarda zaman zaman, bir kısmında hemen her zaman hâkim olmakla beraber, hayatlarının tüm gidişine topluca bakıldığında, tutumluluk esası, çoğu insanda yalnız hüküm sürmekle kalmayıp, gayet de ağır basar.

İdaresizliğe gelince; önünü ardını düşünen başarılı teşebbüslerin sayısı, her yerde, hesapsız ve sonu gelmeyen işlerden çok fazladır. İflâsların çokluğundan ne kadar sızlansak, bu felâket başına gelen adamlar, ticarette ve bütün başka iş türlerinde uğraşanların toplam sayısının çok küçük bir parçasını teşkil eder; belki binde biri geçmez. İflâs, masum bir adamın uğrayabileceği belki en berbat, en küçük düşürücü bir musibettir. Onun için, insanların çoğu bundan sakınmaya yeter derecede dikkat eder. Bazıları ise gerçekten de ondan sakınmaz; nitekim bazı kimseler darağacından da kaçınmazlar.

Büyük milletler, bireylerin israfı ve idaresizliği yüzünden hiçbir zaman fakir düşmezlerse de, kamu israfı ile kamunun gidişatının kötülüğünden bazen fakirleşirler. Çoğu ülkede, kamu gelirinin tümü, yahut neredeyse tümü, üretken olmayan adam beslemekte kullanılır. Kalabalık, debdebeli bir saray çevresini, büyük bir kilise kurumunu, büyük donanmaları ve orduları teşkil edip, barışta bir şey üretmeyen, savaşta ise beslenme masrafını, hatta savaşın devamınca bile, karşılayacak hiçbir şey üretmeyen kimseler, bu kabildendir. Kendileri bir şey üretmediklerinden, bu gibi kimselerin hepsi, başka insanların emek ürünü ile beslenir. Dolayısıyla, gereğinden fazla çoğaldılar mı, belirli bir yılda, bunlar bu hâsılanın o kadar büyük bir kısmını tüketirler ki, ertesi yıl bu hâsılayı yeniden üretecek üretken işgücünü beslemeye yetecek kadar kalmaz. Bu nedenle ertesi yılın hâsılası bir öncekinden daha az olur. Aynı düzensizlik sürüp giderse, üçüncü yılınki, ikincininkinden de az olur. Halkın fazla gelirinin bir kısmıyla beslenmesi gereken bu üretken olmayan adamlar, toplam gelirin o kadar büyük bir kısmını tüketir, böylece o kadar çok kimseyi, sermayelerine -yani amacı üretken emeğin beslenmesi olan fonlara- el uzatmak zorunda bırakırlar ki, bu şiddetli ve zorlu sarkıntılıktan ileri gelen üretim kaybını ve zararı telâfiye, kişilerin olanca tutumluluğu ve idareli hareketi yetmeyebilir.

Bununla birlikte, bu tutumluluk ve aklı başında hareket, tecrübe ile görüldüğü gibi, çoğu durumda, hem kişilerin özel israfını ve idaresizliğini, hem hükümetçe yapılan kamu çarçurunu karşılamaya yeter. Aslında gerek kamu ve millet zenginliğinin, gerekse özel zenginliğin dayandığı ana temel olan, her insanın kendi durumunu düzeltmek için daimî surette, sürekli olarak, ardı arkası kesilmeyen gayreti, hem hükümetin har vurup harman savurmasına, hem de en büyük idare yanlışlarına rağmen, çoğunlukla işlerin doğal gelişmesini korumaya yetecek kadar kuvvetlidir. Hayvan hayatının o ne olduğu bilinmeyen cevheri gibi, hem hastalığa hem doktorun saçma sapan reçetelerine rağmen, çoğunlukla, bünyeye yeniden sağlık ve canlılık verir.

Bir milletin toprağı ile emeğinin yıllık üretimi, değer bakımından, o milletin üretken işgücünü arttırmaktan, veya mevcut işgücünün üretken kuvvetlerini arttırmaktan başka bir şekilde arttırılamaz. Memleketteki üretken işçi sayısının, ya sermayenin ya da o işçileri beslemeye mahsus fonların arttırılmasından başka bir şekilde arttırılmasının pek mümkün olamayacağı meydandadır. Aynı sayıda işçinin üretken gücü, ancak, ya emeği kolaylaştırıp kısaltan makinelerle aletlerin çoğaltılıp geliştirilmesi, ya da daha elverişli bir işbölümü ve dağıtımı yoluyla artırılabilir. Her iki halde de, hemen her zaman, sermayeyi arttırmak gerekir. Herhangi bir müteşebbis, olsa olsa fazladan bir

sermaye ile, işçilerini daha iyi makinelerle donatabilir, yahut, bunlar arasında daha elverişli bir işbölümü yapabilir. Yapılacak iş birtakım parçalardan teşekkül ediyorsa, her adamı sürekli olarak belirli şekilde çalıştırmak, her adamın zaman zaman işin her ayrı bölümünde çalıştırıldığı sırada olduğundan çok daha büyük bir sermaye ister. Onun için bir milletin durumunu iki ayrı dönemde kıyaslayıp, yıllık toprak ve emek hâsılasının ikinci devrede, birinci devredekinden açıkça daha büyük olduğunu; arazisinin daha iyi işlendiğini, sanayisinin daha çok ve gelişmiş olduğunu, ticaretinin genişlemiş olduğunu görürsek, bu iki devre arasındaki zamanda, sermayesinin artmış olması gerektiğine; bazılarının idareli davranmasıyla bu sermayeye eklenen kısmın, ya başka özel kişilerin akılsızca hareketi ya da hükümetin kamu israfı dolayısıyla o sermayeden eksilen kısımdan daha fazla olduğuna inanabiliriz. Hemen bütün milletlerde, bütün gayet gürültüsüz patırtısız zamanlarda, hatta nasiplerine hükümetin çok da tedbirli ve tutumlusu düşmemiş olan milletlerde bile bunun böyle olduğunu göreceğiz. Esasen, bu konu üzerinde doğru hükme varabilmek için, ülkenin durumunu, birbirinden biraz uzak olan dönemlerle kıyaslamalıyız. Çoğunlukla, ilerleme o kadar ağır olur ki, birbirine yakın dönemlerde gelişmenin farkına varılmadığı gibi, birtakım çalışma alanlarının veya ülkenin bazı bölgelerinin çökmesinden (memleket genel olarak büyük refah içinde de bulunsa, ki bunlar bazen olağan şeylerdir), çoğunlukla, zenginliğin ve çalışmanın toptan yok olmaya yüz tuttuğu kuşkusu ortaya çıkar.

Meselâ, İngiltere'nin toprağı ile emeğinin yıllık hâsılası, yüzyıldan biraz fazla bir zaman önce, II. Charles'ın yeniden tahta çıkışı sırasında olduğundan elbette çok daha fazladır. Öyle sanıyorum ki bugün bu konuda tereddüde düşen yok gibidir. Oysa o devirde, beş yıl geçmezdi ki, milletin zenginliğinin tepetaklak gitmekte olduğunu, memleketin nüfusunun azaldığını, tarımın yüzüstü bırakıldığını, sanayinin berbat durumda olduğunu ve ticaretin bittiğini göstermek iddiasında bulunan, halk üzerinde de epey iz bırakacak kadar ehliyetle yazılmış bir kitap veya risale yayımlanmasın. Bu yayımlar, öyle sırf yalan dolanın, para ile satılmışlığın ürünü olan, taraf tutucu kitapçıklar da değildir. Birçoklarını, yalnız inandıklarını yazan ve sırf inandıkları için yazan, çok açık yürekli, aklı başında kimseler kaleme almıştır.

İngiltere'nin toprağı ile emeğinin yıllık hâsılası, II. Charles'ın tahta dönüşünde de, yüz yıl önce Elizabeth'in tahta çıkışında olduğunu farz edebileceğimiz miktardan elbette çok daha büyüktür. O dönemde de, gelişme bakımından memleketin, ondan yüz yıl önce, York ve Lancaster hanedanları arasındaki ayrılıklar kapanmaya doğru giderken olduğundan çok daha ilerlemiş bulunduğuna inanmak için her türlü sebep vardır. Belki, o sırada da, Norman istilâsı zamanındakinden ve Norman istilâsı sırasında, Yedi Krallar idaresi kargaşalığı içinde iken* olduğundan daha iyi bir durumda idi. Bu ilk devrede bile, İngiltere, halkının aşağı yukarı Kuzey Amerika yabanileriyle aynı durumda olduğu Julius Caesar (Sezar) istilâsı zamanındakinden elbette daha ilerlemiş bir memleketti.

Bununla birlikte, bu dönemlerden her birinde hayli bireysel ve kamusal israf, masraflı ve lüzumsuz birçok savaş, yıllık üretimi üretken olmayan işgücünü beslemek üzere üretken işgücü beslemekten alıkoymak şeklinde çok fazla sapma olduğu gibi, bazen de

*. Büyük Britanya'da Germenlerin kurduğu Yedi Krallığa, Sakson Heptarchy'si adı veriliyordu. Bu Yedi Krallar idaresi, 827'de Egbert tarafından tek bir krallık halinde birleştirilmiştir. (ç. n.)

iç savaş kargaşası içinde, hem servetin doğal birikimini geciktireceği (buna şüphe yok) ve hem de o dönemin sonunda ülkeyi, dönem başındakinden daha yoksul bırakacağı tahmin edilebilecek olan gayet kesin bir sermaye çarçuru ve telefi vardı. İşte, içlerinde en mesut ve mutlusu olan dönemde, yani II. Charles'ın yeniden tahta çıkışından beri geçen devrede, olacakları önceden kestirilemeyen, yalnız memleketi yoksul düşürmesi değil büsbütün batırması beklenebilecek şunun gibi ne kargaşalıklar, ne felâketler olmuştur: Londra'daki yangın ile veba; iki defa Hollanda savaşı; Devrim patırtıları; İrlanda'daki savaş; 1715 ve 1745'teki iki ayaklanma ile birlikte, 1688, 1702, 1742 ve 1756'daki, çok masraflı dört Fransız savaşı. Dört Fransız savaşı olurken, bu savaşlardan doğan bütün öteki olağanüstü yıllık masraflardan başka, millet yüz kırk beş milyonu aşan bir borç altına girmiştir. Böylece, hesaplanan toplam harcamalar iki yüz milyondan aşağı kalmaz. Ülkenin toprağı ile emeğinin yıllık hâsılasının bu kadar büyük bir kısmı, Devrimden beri, çeşitli zamanlarda öbek öbek üretken olmayan adam beslemekte kullanılmıştır. Oysa bu savaşlar, böylesine büyük bir sermayeyi bu dediğimiz yöne çevirmemiş olsaydı, tabiatıyla bu sermayenin çoğu emekleri tüketimlerinin toplam değerini belirli bir kârla birlikte yeniden yerine koyacak olan üretken insanların beslenmesinde kullanılırdı. Bu sayede, memleket toprağıyla emeğinin yıllık ürün değeri, her yıl hatırı sayılır derecede artar; her yılın artışı da, bir sonraki yılın artışını büsbütün çoğaltırdı. Daha çok ev yapılır, daha çok arazi ıslah edilir, evvelce ıslah edilmiş olanlar daha iyi işlenir, daha fazla sanayi kurulur, evvelce kurulmuş olanlar da genişletilirdi. Memleketin gerçek zenginliği ile gelirinin o takdirde nerelere kadar yükseleceğini tahayyül etmek bile belki çok kolay değildir.

Gerçi hükümetin har vurup harman savurması, İngiltere'nin zenginliğe ve bayındırlığa doğru doğal ilerlemesini şüphesiz geciktirmiştir; ama durduramamıştır. İngiltere'nin toprağı ile emeğinin yıllık hâsılası, şimdi elbette II. Charles'ın tahta dönüşünde de, Devrim döneminde olduğundan çok daha büyüktür. Bundan dolayı, bu toprağı işleyip bu emeği beslemekte kullanılan yıllık sermaye de aynı şekilde çok daha büyük olmak durumundadır. Hükümetin aldığı bunca vergiler arasında, bu sermaye, kişilerin özel tutumluluğu, akıllıca hareketi, durumlarını düzeltmek için gösterdikleri etraflı, sürekli, ardı arkası kesilmeyen gayretlerle, sessiz sedasız, azar azar birikmiştir. Hemen bütün geçmiş zamanlarda, İngiltere'nin zenginlik ve gelişme yolundaki yürüyüşünü destekleyen, gelecekte de destekleyeceği umulan şey; kanunun kayırdığı, en elverişli şekilde kendisini göstermesine hürriyetin meydan verdiği gayrettir. Bununla birlikte, İngiltere, hiçbir zaman, çok tutumlu bir hükümete kavuşmak gibi bir Tanrı lütfuna uğramadığı gibi, tutumluluk da hiçbir zaman İngiliz halkını karakterize eden bir özellik olmamıştır. Onun için, kralların ve bakanların, özel kişilerin ekonomisini gözetmeye kalkışmaları; ihtişam kanunlarıyla yahut lüks yabancı malların ithalini yasak ederek, bunların masrafını sınırlandırmaları, münasebetsizliğin ve haddini bilmezliğin dik alasıdır. Onların bizzat kendileri, istisnasız her zaman, toplum içindeki en büyük müsriflerdir. Kendi harcadıklarına göz kulak olsunlar; özel şahısların harcamalarından yana içleri rahat olsun. Şayet devletlülerin kendi israfları devleti batırmazsa, uyruklarınınki hiç batırmaz.

Tutumluluk kamu sermayesini arttırıp, israf da azaltır. Gömüleme veya çarçur etme gibi şeyler olmadıkça, gelirleri ile giderleri tamı tamına aynı olan faaliyetler ise bu

sermayeyi ne artırır, ne de eksiltir. Bununla birlikte, bazı masraf türlerinin kamu zenginliğinin büyümesine, ötekilerden daha fazla yardımı dokunduğu anlaşılmaktadır.

Bir kimsenin geliri, ya doğrudan tüketilen ve bir günlük masrafın bir başka günün masrafını hafifletmediği veya artırmadığı şeyler için harcanabilir; ya da daha ömürlü, dolayısıyla biriktirilebilen ve her günkü masrafı, kendi arzusuna göre, ertesi günkü masrafı hafifleten, veya gösterişini artırıp ona yardımı dokunan şeylere sarf edilebilir. Meselâ, serveti olan bir adam gelirini ya çok masraflı ve mükellef bir sofraya, çok sayıda uşak, bir sürü köpek ve at beslemeye harcayabilir; yahut, basit bir sofra, birkaç hizmetçi ile yetinerek, çoğunu, evini veya kırdaki köşkünü süslemeye, faydalı veya süslü yapılara, işe yarar veya süsleyici döşemeye, kitap, heykel, resim koleksiyonuna, yahut daha eften püften şeylere; mücevhere, oyuncaklara, türlü türlü marifetli hırdavata; yahut bunların hepsinden daha anlamsız biçimde, birkaç yıl önce ölen bir hükümdar nedimi ve bakanının yaptığı gibi, içi güzel giysi dolu büyük bir elbise dolabını tıklım tıklım doldurmaya sarf edebilir. Eşit serveti olan iki adamdan biri belirli bir tarzda, ötekisi ise bir başka tarzda olmak üzere, gelirlerini harcasalar; gideri özellikle uzun ömürlü mallara sarf edilen kimsenin tantanası daima artar. Çünkü her günkü masraf, bir sonrakinin tesirini artırıp çoğaltarak ona bir şeyler katar. Ötekinin debdebesi ise, tersine, o dönemin sonunda, başındakinden daha büyük olamaz. Dönem sonunda ise, bu iki kimseden birincisi, daha varlıklıdır. Toplam maliyeti değerinde olmasa bile, elinde her zaman için biraz para edecek, şu veya bu cinsten bir eşya stoku bulunur. Ötekinin masrafının ise hiçbir izi veya artığı kalmaz; on veya yirmi yıllık israfın sonuçları, hiç olmamışçasına, baştan aşağı yok olur.

Birinci masraf şekli bireyin zenginliği için ötekinden daha elverişli olduğu gibi, bir milletin zenginliği için de öyledir. Zenginin evleri, döşemeleri, elbiseleri, kısa zamanda, alt ve orta halk tabakalarının işine yarar. Üst tabakalar ellerindekinden bıkkınlık getirdiği zaman, halkın alt ve orta tabakası bunları satın alabilecek durumda olur. Bu harcama şekli, serveti olanlar arasında yaygınlaşınca da bütün halkın genel rahatlığı giderek gelişir. Uzun zamandır zengin olagelmiş memleketlerde, alt katmanlardan halkın mükemmel, kusursuz türden evleri ve döşemeleri olduğunu çoğunlukla görürsünüz. Oysa ne o evler ve ne de o döşemeler o katmanlardan halkın faydalanması için inşa edilmiş veya yapılmıştır. Vaktiyle Seymour ailesinin konutu olan yer, bugün, Bath yolu üzerinde bir handır. Bir hükümdardan bir hükümdara sunulmaya lâyık bir armağan olarak, Kraliçesinin Danimarka'dan getirdiği İngiliz Kralı I. James'in zifaf yatağı, birkaç yıl önce Dunfermline'daki bir meyhanede süs idi. Uzun zamandır yerinde sayan yahut inkıraza yüz tutan bazı eski şehirlerde, bazen, buraların şimdiki halkı için yapılmış tek bir ev bile bulamazsınız. Dahası, bu evlere girerseniz, çoğu zaman, yıllanmış olmakla beraber hâlâ kullanılmaya elverişli ve hiç de içindekiler için yapılmamış bir sürü ahım şahım döşeme takımları görürsünüz. Şahane saraylar, muhteşem köşkler, büyük kitap, heykel, resim ve başka tuhafiye koleksiyonları, çoğunlukla gerek o yöre için, gerekse ait oldukları bütün memleket için hem süs, hem şereftir. Versailles Fransa için, Stowe ile Wilton İngiltere için, bir ziynet ve kıvançtır. Onları meydana getiren zenginlik ortadan kalkmış, onları kafasında tasarlayan deha,

belki aynı işi bulamadığı için, kaybolmuş gibi de olsa, elinde bulunan bu tür anıtların çokluğu İtalya'ya hâlâ bir nevi saygı beslenmesine sebep olmaktadır.

Ayrıca, uzun ömürlü nesnelere edilen masraf, hem biriktirme işine, hem tutumluluğa elverişlidir. Bir kimse, zaman olup bu bakımdan aşırı gitse, dile düşmeden, kolayca toparlanıp yola gelebilir. Uşaklarının sayısını iyice azaltmak, sofrasında yemek israfını bırakıp çok idareli davranmak; bir kere düzenine koyduktan sonra takım taklavatından vazgeçmek, komşularının gözünden kaçmayacak, daha önceki akılsızca hareketlerin bir derece itiraf edildiğini gösterdiği kabul edilebilecek değişikliklerdir. Bundan dolayıdır ki, kendini bu tür masrafa fazla kaptırıp koyuvermek bahtsızlığına bir kere uğramış olanlar içinde, sonradan, sıfırı tüketip mahvolarak buna mecbur kalmadan toparlanıp yola gelmek cesaretini gösteren çok azdır. Fakat bir kimse, herhangi bir zamanda, yapı, döşeme, kitap veya resme pek fazla masraf etmişse, bu kişinin tutumunu değiştirmesinden, tedbirsizlikte bulunmuş olduğu sonucu çıkarılamaz. Bunlar, çoğunlukla, vaktiyle harcanmış olanın, ileride başkaca masrafı lüzumsuz kıldığı şeylerdir. Masrafı yarıda bırakınca, bir kimsenin serveti sınırını aştığından değil, hevesini giderdiği için öyle davrandığı anlaşılır.

Bir de, uzun ömürlü eşya için yapılan masraf, çoğunlukla vur patlasın çal oynasın ikramda bulunulurken kullanılandan daha fazla insanın karnını doyurur. Büyük bir ziyafette, bazı defa ikramı muhtemel iki veya üç yüz kilo yiyecek içecekten belki yarısı çöpe atılır; çoğu her zaman bozulup ziyan olur. Oysa bu eğlence masrafı duvarcıları, marangozları, döşemecileri, alet edevatla çalışan zanaatçıları, vb. kişileri çalıştırmak için kullanılacak olsa, o değerde bir yiyecek içecek miktarı, kuruş değeri ve kilo ağırlığı üzerinden satın alıp bir tek gramını bile ziyan etmeyecek veya atmayacak, daha da çok kimse arasında dağıtılırdı. Sonra, bu masraf, birinci şekilde üretken işçileri; ötekinde ise, üretken olmayan adamları besler. Onun için de, birinci şekilde memleket toprağıyla emeğinin yıllık üretiminin mübadele edilebilir değerini artırırken, ötekinde artırmaz.

Bununla birlikte, bu tür harcamanın, daima ötekinden daha eli açık veya cömert bir karaktere delâlet ettiğini söylemek istediğim anlaşılmasın. Serveti olan bir adam, gelirini büyük ölçüde misafir ağırlamakla harcadığında, bunun çoğunu, dostları ve arkadaşlarıyla paylaşır. Oysa böyle uzun ömürlü eşya satın almakta kullanınca, çoğunlukla, tümünü kendi üstüne harcar; bir karşılığı olmadan, kimseye bir şey vermez. Onun için, ikinci türden masraf, hele ufak tefek giysi ve döşeme süslerine; mücevher, hırdavat, oyuncak gibi eften püften nesnelere yöneltildiği zaman, hem hoppa, hem de aşağılık ve bencil bir mizacı gösterir. Yalnız demek istiyorum ki, bu tür masraf, değerli malların bir nebze birikmesine her zaman sebep olduğu; özel tutumluluğa, dolayısıyla da kamu sermayesinin artmasına daha elverişli bulunduğu için, ayrıca üretken olmayan işgücünden ziyade üretkenleri beslediğinden, kamu zenginliğinin büyümesine, ötekinden daha çok yardımcı olur.

IV. BÖLÜM
Faizle Ödünç Verilen Sermaye Hakkında

Faizle ödünç verilen stokları, ödünç veren hep bir sermaye sayar; zamanında geri verilmesini, bu arada onu kullandığı için ödünç alanın kendisine belirli bir yıllık kira ödemesini bekler. Ödünç alan ise, aldığı şeyi, ya bir sermaye ya da doğrudan tüketilmek üzere ayrılmış bir mal stoku olarak kullanabilir. Sermaye olarak kullanırsa, o değeri, bir kârla birlikte yeniden üreten üretken işçilerin beslenmesinde kullanır. Bu takdirde, hem sermayeyi geri getirebilir, hem de bir başka gelir kaynağını elden çıkarmadan, yahut, böyle bir kaynağa el sürmeden, faizi ödeyebilir. Doğrudan tüketime ayrılmış mal stoku olarak kullanırsa, bir müsrif gibi hareket etmiş olur. Aslında çalışkanın desteklenmesi için kullanılması gereken şeyi aylağın beslenmesinde çarçur eder. Öyle olunca da, mülk veya toprak rantı gibi bir başka gelir kaynağını elden çıkarmadan, yahut böyle bir kaynağa zarar vermeden, ne sermayeyi geri getirebilir, ne de faizi ödeyebilir.

Faizle ödünç verilen stoklar, şüphesiz, zaman zaman her iki şekilde de kullanılır; ama birinci şekilde kullanılması, ikinci şekilde kullanılması durumuna kıyasla daha sık yapılır. Harcamak için ödünç alan adam, çok geçmeden sıfırı tüketir. Ona ödünç verenin, genel olarak, bu düşüncesizlikten pişman olacağı zaman gelir. Onun için, böyle bir amaçla ödünç almak veya vermek, işin içine büyük tefeciliğin girmediği bütün hallerde, her iki tarafın da menfaatine aykırıdır. Şüphesiz bazen her ikisinin de yapıldığı olur, ama bütün insanların kendi menfaatlerini kollamaları nedeniyle, bunun sandığımız kadar sık yapılmadığına inanabiliriz.

Şöyle ileriyi iyi gören zengin bir adama, mal stokunun çoğunu iki tür kimseden hangisine, yani kazançlı şekilde kullanacağını düşündüğü kimselere mi, yoksa tembel tembel sarf edecek olanlara mı ödünç vermiş olduğunu sorunuz; bunu soruyorsunuz diye size güler. Onun için, zerre kadar tutumlu diye ün salmamış ödünç alıcılar arasında bile, tutumlu ve çalışkan olanların sayısı, müsriflerle aylakların sayısından bir hayli fazladır.

Çoğunlukla aldığı borçtan çok kazançlı bir fayda sağlamaları beklenmeksizin, kendilerine genel olarak stok ödünç verilen, ancak bir ipotek üzerine borçlanan taşralı

arazi sahipleri vardır. Onların bile, sırf harcamak için borç aldıkları hemen hemen hiç olmaz. Denebilir ki, onların aldığı borç, çoğunlukla onu ödünç almalarından önce zaten harcanmıştır. Genel olarak, dükkâncıların ve tacirlerin veresiye verdiği o kadar mal tüketmişlerdir ki, borcu ödemek için, faizle ödünç almak gerektiğini görürler. Taşra beyzadelerinin, malikânelerinin geliriyle yerine koyamayacakları dükkâncı ve tacir mal stoklarını, ödünç alınan kaynak yeniden yerine koyar. Doğrusu bu, harcanmak için değil, önceden harcanmış olan bir stoku yeniden yerine koymak için ödünç alınır.

Hemen bütün faizli ödünçler, ya kâğıt ya da altın ve gümüş para ile yapılır. Ne var ki, ödünç alanın asıl istediği, ödünç verenin ise ona gerçekten sağladığı şey para değil, para ne ediyorsa odur; yani, paranın satın alabileceği eşyadır. Bunu, doğrudan tüketilecek bir mal stoku olarak istiyorsa, o mal stokuna sokabilecek olduğu şey, yalnızca bu eşyadır. Aldığı borcu adam çalıştırmak için bir sermaye olarak isterse, çalışan kimseler, işlerini görebilmek için gerekli alet, malzeme ve geçim maddesiyle ancak bu kaynak sayesinde donatılabilir. Ödünç veren, bu ödünçle, borç alana, dilediği gibi kullanılmak üzere memleket toprağıyla emeğinin yıllık üretiminin belirli bir parçası üzerindeki hakkını âdeta bağışlamış olur.

Onun için, bir memlekette faizle ödünç verilebilecek stok miktarı, yahut çoğunlukla ifade edilen şekliyle, para miktarı, o memlekette yapılan çeşitli ödünçlere aracılık eden kâğıt veya madeni paranın değeri ile değil, yıllık üretimin, -topraktan veya üretken işçinin elinden çıkar çıkmaz, bir sermayeyi, hem de sahibinin kendi kullanmak zahmetine katlanmak istemediği bir sermayeyi, yeniden yerine koyacak olan kısmının- değeriyle belirlenir. Bu gibi sermayeler, çoğunlukla para olarak ödünç verilip para olarak geri ödendiğinden, *para faizi* denilen faizi meydana getirirler. Bu sadece toprak faizinden değil, aynı zamanda ticaret ve sanayi faizinden de ayrıdır. Çünkü bu sonrakilerde sahipler, sermayelerini kendileri kullanır. Bununla birlikte, para faizinde bile, para, âdeta sahiplerinin kullanmak istemedikleri sermayeleri bir elden bir başkasına ileten havale belgesinden ibarettir. Bu sermayeler, iletilmelerine aracılık eden para miktarından, herhangi bir oranda daha büyük olabilir. Çünkü aynı paralar, birbiri ardınca, birçok farklı ödünçlere, birçok farklı satın almalara yarayabilir. Meselâ, A, W'ye bin Lira borç verir; W bununla B'den derhal bin Liralık mal satın alır. B paraya ihtiyacı olmadığı için, bu parayı X'e borç verir. X bunlarla, C'den, bin Liralık başka mal satın alır. Aynı şekilde ve aynı sebeple, C bunları Y'ye ödünç verir; o da, yine, bunlarla D'den mal satın alır. Böylelikle, metal olsun kâğıt olsun aynı para, birkaç gün içinde, her biri değerce bu paranın toplam tutarına eşit, üç ayrı ödünçte, üç başka satın almada aracılık hizmeti görebilir. A, B, C, dediğimiz paralı üç adamın, üç ödünç alıcı olan W, X, Y'ye devrettikleri şey, bu satın almaları yapabilme gücüdür. Paralı üç adamın borç verdiği mevcut, bununla satın alınabilecek eşya değerine eşit olup, bu satın almaların yapıldığı paranın değerinden üç kat büyüktür. Bununla birlikte, çeşitli borçluların satın aldığı eşyanın, gerektiği zaman bir kârla birlikte eşit değerde madeni sikke veya kâğıdı yeniden geri getirecek şekilde kullanılmasıyla, bu ödünçlerin hepsi, iyiden iyiye, güven altına alınabilir. Aynı paralar, böylece, aynı sebeple, otuz kat değerde farklı ödünçlere aracılık edebileceği gibi, yine birbiri peşi sıra, yeniden ödeme aracı olarak da hizmet görebilirler.

İşte, faizle ödünç verilen bir sermaye, yıllık üretimin hatırı sayılır bir kısmının, ödünç verenden ödünç alanlara devridir denilebilir. Şu şartla ki, ödünç alan borç devam ettiği sürece, borç verene, karşılık olarak her yıl faiz denen daha küçük bir parçayı teslim edecek; borcun sonunda, başlangıçta kendisine ayrılan kadar bir parçayı da (buna geri ödeme derler) devredecektir. Metal olsun kâğıt olsun, para, küçük parça için de, hatırı sayılır parça için de, genel olarak, havale belgesi hizmetini görmekle beraber, kendisi, o belge ile devredilen şeyden tamamen ayrıdır.

Bir memlekette yıllık üretimin topraktan veya üretken işçinin elinden çıkar çıkmaz bir sermayeyi yeniden yerine koyacak olan kısmı arttıkça, parasal faiz denen şey, doğal olarak, bununla birlikte artar. Sahiplerinin, kendileri çalıştırmaya zahmet etmeden, bir gelir sağlamak istedikleri cinsten sermayelerin artışı, tabiatıyla, sermayelerin genel artışı ile birlikte yürür. Yahut başka bir ifadeyle, mal mevcudu (stok) arttıkça, faizle ödünç verilebilecek stok miktarı da, giderek büyür.

Faizle borç verilecek stok miktarı arttıkça, faiz, yani o stokun kullanılması için ödenmesi gereken bedel; gerek miktarları arttıkça eşyanın piyasa fiyatını çoğunlukla düşüren genel nedenlerden dolayı, gerekse bu özel duruma has başka sebeplerden dolayı, mutlaka azalır. Bir memlekette sermaye stoku arttıkça, o sermayenin kullanılmasıyla elde edilebilecek olan kârlar, ister istemez azalır. Memleket içinde, yeni bir sermayeyi kullanmak için kârlı bir yol bulmak, giderek güçleşir. Dolayısıyla, çeşitli sermayeler arasında bir rekabet ortaya çıkar. Birinin sahibi, bir başkasının yapmakta olduğu işi ele geçirmeye çalışır; ama çoğu durumda, öbürünü, daha akla yatkın şartlarla iş görmekten başka bir yolla bu işten el çektirmeyi umamaz. Alışverişini yaptığı şeyi, hem biraz ucuza satması, hem de satmak üzere alabilmesi için, bazen onu, daha pahalıya da satın almak durumundadır. Üretken emeğe olan talep o emeği beslemek için ayrılan fonların artmasıyla, günden güne büyüdükçe büyür. İşçiler kolayca iş bulurlar; ama sermaye sahipleri çalıştıracak işçi bulmakta zorluk çekerler. Bunlar arasındaki rekabet, işgücü ücretlerini artırıp sermaye stokunun kârlarını düşürür. Ancak, bir sermaye kullanarak yapılabilecek olan kârlar, bu şekilde âdeta her iki ucundan kırpıldığı zaman, sermayeden faydalanmak için ödenebilecek bedel, yani faiz seviyesinin, o kârlarla birlikte, mutlaka düşmesi gerekir.

Bay Locke, Bay Law ve Bay Montesquieu ile daha birçok başka yazar, anlaşılan, İspanyol Batı Hint Adaları'nın keşfiyle altın ve gümüş miktarında meydana gelen artışın, Avrupa'nın çoğu bölgesinde faiz hadlerinin düşmesinin gerçek sebebi olduğunu sanmaktadırlar. Onlar diyor ki, bu metallerin kendilerinin değeri düştüğünden, bunlardan herhangi bir kısmının kullanılması da ister istemez daha az değerli hale gelmiş; bundan dolayı da ona ödenebilecek bedel azalmıştır. İlk bakışta gayet mâkul görünen bu düşünüşü, Bay Hume öyle derinleştirmiştir ki, bunun üzerinde başka bir şey söylenmesine belki gerek bile yoktur. Bununla birlikte, aşağıdaki gayet kısa ve basit ifadeler, adı geçen beyefendileri neyin yanıltmış olduğunu daha iyi açıklamaya yarayabilir.

İspanyol Batı Hint Adaları'nın keşfinden önce, yüzde 10'un Avrupa'nın çoğu yerinde sık rastlanan faiz haddi olduğu anlaşılmaktadır. O zamandan bu yana, bu oran

çeşitli memleketlerde yüzde altıya, beşe, dörde ve hatta üçe düşmüştür. Diyelim ki, her bir ülkede gümüşün değeri faiz haddiyle tamı tamına aynı oranda azalmış; faizin, meselâ yüzde 10'dan 5'e indiği ülkelerde, aynı miktar gümüş, şimdi daha önce satın alabildiğinin tam yarısı kadar mal satın alabilmektedir. İnanıyorum ki bu faraziyenin hiçbir yerde gerçeğe uymadığı görülecektir, ama bu, inceleyecek olduğumuz fikre en uygun düşecek olanıdır. Böyle olduğu kabul edilse bile, gümüşün değerindeki azalmanın, faiz haddinin düşmesine en ufak ölçüde sebep olabilmesi tamamıyla imkânsızdır. O ülkelerde şimdiki yüz Lira, o zamanki elli Liradan daha fazla değere sahip değil idiyse, şimdiki on Lira, o zamanın beş Lirasından fazla etmemek durumundadır. Sermayenin değerini azaltmış olan sebepler her ne ise, aynı sebeplerin faizin değerini de mutlaka azaltmış olması gerekir, hem de aynı orantıyla. Oran (rate) değişmiş bile olsa, sermayenin değeri ile faizin değeri arasındaki orantı (proportion) aynı kalmış olmalıdır. Aksine, oranın değişmesiyle, bu iki değer arasındaki orantı zorunlu olarak değişir. Şimdiki yüz Lira, o zamanın elli Lirasından fazla etmiyorsa; şimdiki beş Lira, o zamanki iki Lira on Şilinden fazla etmez. Demek ki, faiz haddini yüzde ondan yüzde beşe indirmekle eski değerinin yarısına eşit sayılan bir sermayenin kullanılması için, eski faiz değerinin ancak dörtte biri olan bir faiz veriyoruz.

Elden ele dolaştırdığı mal miktarı aynı kalmak şartıyla, gümüş miktarındaki bir artışın, bu metalin değerini azaltmaktan başka sonucu olamaz. Her çeşit malın nominal değeri artar, ama ṛeel değeri, tıpkı eskisi gibi kalır. Bu mallar, daha çok sayıda gümüş para karşılığında değişilir; ama hükmedebilecekleri emek miktarı, yani besleyip çalıştırabilecekleri insan sayısı, ne ise odur. Ülkenin mal stoku, eşit bir kısmını elden ele iletmek için daha çok sikkeye ihtiyaç olsa da, aynı kalır. Havale belgeleri, ağzı kalabalık bir noterin devir senedi gibi, hacimli olur. Ama devredilen şey, tıpkı eskisi kadardır; doğuracağı sonuçlar da, ancak eskisinin aynı olabilir. Üretken emeği beslemeye yönelik fonlar aynı olduğundan, buna olan talep de aynı olur. Onun için, bunun bedeli, yani ücretler nominal olarak daha büyük, reel olarak ise aynı olur. Ücretler daha fazla sayıda gümüş sikke ile ödenir; fakat bunların satın aldığı mallar ancak eskisi kadardır. Sermaye stokunun kârları itibari [nominal] bakımdan da, gerçek [reel] bakımdan da aynı olur. İşgücü ücretleri, çoğunlukla, işçiye ödenen gümüş miktarıyla hesaplanır. Onun için, bu miktar artırılınca, işçinin ücreti aslında eskisinden hiç de fazla olmadığı halde, bazen artmış gibi gözükür. Ancak, stok kârları, ödendikleri gümüş sikke sayısıyla değil, bu sikkeler ile kullanılan toplam sermaye arasındaki nispete göre hesap edilir. Nitekim, bir memlekette, haftada beş Şilin emeğin her zamanki ücreti; yüzde on ise sermayenin çoğunlukla rastlanan kârıdır, denir. Ne var ki, memleketteki toplam sermaye stoku yine eskisi kadar olduğundan, paylaştırıldığı çeşitli kimselere ait sermayeler arasındaki rekabet, yine aynı olur. Hepsi, aynı avantaj ve dezavantajlarla ticaret yaparlar. Bundan dolayı, sermaye ile kâr arasındaki normal oran, dolayısıyla paranın normal faizi, aynı olur. Çünkü paradan faydalanmak üzere çoğunlukla verilebilecek şey, muhakkak surette, onu kullanmakla çoğu defa elde edilebilecek olan kazançla meydana çıkar.

Bunun aksine; memlekette her yıl elden ele dolaşan mal miktarındaki bir artış,

bunları tedavül ettiren para miktarı değişmedikçe, sadece paranın değerini yükseltmekle kalmaz, daha başka birçok önemli sonuç da doğurur. Memleket sermayesi, nominal olarak aynı kalsa da, reel olarak artar. Bu sermaye, aynı miktarda para ile ifade edilmeye devam edilebilir; ama daha çok emeğe hükmeder; besleyip çalıştırabileceği üretken emek miktarı, dolayısıyla da o tür emeğe olan talep, artar. Emek ücretleri, artan talep yüzünden doğal olarak artar; ama azalır gibi gözükebilir. Bu ücretler, daha az para ile ödenebilir; fakat o daha az olan miktar, önceden daha fazlasının satın aldığından daha çok mal satın alabilir. Stok kârları gerçekte de, görünürde de azalır. Memleketin toplam sermaye stoku arttığı için, onu oluşturan çeşitli sermayeler arasındaki rekabet, onunla birlikte doğal olarak artar. Bu ayrı ayrı sermayelerin sahiplerinden her biri, sermayelerinin çalıştırdığı emeğin hâsılasının daha küçük bir oranıyla yetinmek zorunda kalır. Paranın değeri, yani herhangi bir tutarın satın alabileceği mal miktarı hayli artsa bile, paranın faizi hep stok kârlarına ayak uydurduğu için, bu şekilde, fazlasıyla ufalabilir.

Bazı memleketlerde, paranın faizi, kanunla yasak edilmiştir. Ne var ki her yerde, para kullanmakla bir şey yapılabildiği için, paradan faydalanmak için, her yerde, bir şey vermek gerekir. Bu yasal düzenlemenin, tefecilik belâsını önleyecek yerde daha da arttırdığı tecrübe ile sabittir. Çünkü –tefecilik bağlamında– borçlu, yalnız paradan faydalandığı için değil, alacaklısının, bu kullanım için bir karşılık kabul etmekle göze aldığı risk dolayısıyla da, ekstra bir şey ödemek zorundadır. Alacaklısını âdeta, tefeciliğin sebep olduğu zararlara karşı sigorta ettirmek zorundadır.

Faize izin verilen memleketlerde, tefecilik zulmünü önlemek üzere, kanun, genel olarak cezaya uğramadan alınabilecek en yüksek seviyeyi tespit eder. Bu seviye, her zaman için, en düşük piyasa faiz haddinin veya paranın kullanılması için en büyük güvenceyi verebilenlerin çoğunlukla ödediği bedelin biraz üstünde olmalıdır. Bu kanuni oran, en düşük piyasa haddinin altında tespit edilecek olursa, bunu böyle kestirip atmanın sonuçları, hemen hemen faizin toptan yasak edilmesindekiyle aynı olmalıdır. Alacaklı, parasını, kullanımındaki değerinden daha azına ödünç vermez. Borçlu da, kullanmanın tam değerini kabul etmekle onun göze aldığı riskin karşılığını kendisine ödemelidir. Bu oran, tam tamına en düşük piyasa faiz haddi üzerinden tespit edilirse, çok sağlam kefalet gösteremeyenlerin hepsinin, memleket kanunlarına saygı duyan insanlar nezdindeki itibarını ortadan kaldırır; ve de onları, anasının nikâhını isteyen* tefecilere başvurmak zorunda bırakır.

Paranın, hükümete yüzde üçten, özel kişilere ise sağlam kefaletle, yüzde dört veya dört buçuktan ödünç verildiği Büyük Britanya gibi bir memlekette, şimdiki yüzde beş kanuni faiz haddi, belki en uygun olanıdır.

Şurası kayda değerdir ki, kanuni faiz haddinin, en düşük piyasa faiz haddinin biraz yukarısında olması gerekirse de, çok yukarısında olmamalıdır. Meselâ Büyük Britanya'daki kanuni oran yüzde sekiz veya on gibi yüksekçe tespit edilse, ödünç

*. Anasının nikâhını istemek: Çok aşırı, yüksek bir fiyat, kira, faiz ya da bedel istemek anlamında bir deyim. (ç. n.)

verilecek paranın çoğu, savurganlarla hayal tacirlerine borç olarak verilir. Çünkü onlardan başkası bu yüksek faizi vermeye razı olmaz. Paranın kullanılmasına karşılık, bu faydalanmadan sağlamaları muhtemel kazancın bir kısmından fazlasını vermeyen aklı başında kimseler, bu yarışa katılmayı göze alamazlar. Memleket sermayesinin çoğu, böylece, bunu kârlı ve faydalı şekilde kullanması en muhtemel olanların elinden alınıp, çarçur ve heder etmeleri ihtimali en yüksek kimselere fırlatılıp atılmış olur. Aksine, kanuni faiz haddi en düşük piyasa haddinin çok az yukarısında tespit edildi mi, herkes borçlu olarak aklı başında kimseleri müsriflere ve hayal tacirlerine tercih eder. Para ödünç veren kimse, aklı başında olanlardan, hemen hemen ötekilerden alma cesaretini gösterdiği kadar faiz alır. Parası, onların elinde, ötekilerdekinden daha emindir. Memleket sermayesinin çoğu, böylelikle, faydalı şekilde kullanılması en muhtemel ellere verilmiş olur.

Hiçbir kanun, normal faiz haddini, o kanun yapıldığı sırada çoğunlukla rastlanan en düşük piyasa faiz haddinin daha aşağısına indiremez. Fransız Kralının faiz haddini yüzde beşten yüzde dörde indirmeye kalkıştığı 1766 tarihli fermana rağmen, çeşitli yollarla kanundan yan çizilerek, para, Fransa'da yüzde beşten ödünç verilmeye devam edilmiştir.

Şuna işaret edilmelidir ki, toprağın her zamanki piyasa fiyatı, her yerde, faizin çok rastlanan piyasa haddine dayanır. Kendisi kullanmaya zahmet etmeden bir gelir sağlamak istediği bir sermayesi bulunan kimse, bununla toprak mı almalı, yoksa bunu faizle ödünç mü vermeli, diye düşünür. Toprağın üstün güvenliğiyle beraber, hemen her yerde, bu tür mülkle birlikte yürüyen bazı faydalar, bu kimseyi, genel olarak, parasını faizle borç vermekle sağlayabileceğinden daha az bir toprak geliriyle yetinmeye meylettirir. Bu faydalar, epeyce bir gelir farkını telâfiye yeter. Fakat bunlar yalnızca epey bir farkı telâfi eder. Toprak rantı, paranın faizinden çok büyük bir farkla geride kalacak olursa, kimse toprak satın almaz olur. Bu da, çok geçmeden, toprağın çoğunlukla alınıp satılan fiyatını düşürür. Aksine, bu faydalar aradaki farkı haydi haydi karşılayıp artarsa, bu kez herkes toprak satın alır. Bu da, çok geçmeden, toprağın normal fiyatını yükseltir. Faiz yüzde on iken, toprak çoğunlukla 10-12 yıllık geliri tutarına satılıyordu. Faiz yüzde altıya, beşe, dörde inince; toprağın fiyatı, 20, 25, 30 yıllık geliri tutarına yükseldi. Faizin piyasa haddi, Fransa'da İngiltere'dekinden daha yüksek; toprağın yaygın fiyatı ise daha düşüktür. İngiltere'de toprak, çoğunlukla, 30 yıllık geliri tutarına; Fransa'da ise 20 yıllık geliri tutarına satılmaktadır.

V. BÖLÜM
Sermayelerin Farklı İstihdam Biçimleri Hakkında

Bütün sermayelerin amacı, yalnız üretken emeğin beslenmesi olmakla beraber, eşit sermayelerin harekete geçirme gücünde olduğu emek miktarları, bu sermayelerin istihdam ediliş biçimlerinin farklılığına göre, ciddi biçimde değişir. Aynı şekilde, söz konusu kullanımların memleket toprağıyla emeğinin yıllık üretimine kattığı değer de farklıdır.

Bir sermaye, dört ayrı şekilde istihdam edilebilir: Birincisi, toplumun kullanımı ve tüketimi için, her yıl gereken hammaddeyi sağlamada; ikincisi, o hammaddeyi doğrudan doğruya kullanıma ve tüketime hazır hale getirmek için imal edip hazırlamada; üçüncüsü, hammaddeyi veya mamul malları bol oldukları yerden ihtiyaç duyulan yerlere ulaştırmada; sonuncu olarak da, her ikisinin belirli kısımlarını, zaman zaman ihtiyaç duyacak olanların taleplerine cevap verecek kadar ufak parçalara bölmede kullanılabilir. Toprakların, maden ocaklarının, dalyanların ıslah edilmesini veya işlenmesini üstüne alan herkesin sermayesi birinci şekilde; bütün sanayi ustalarınınki ikinci şekilde; bütün toptancı tacirlerin sermayesi üçüncü şekilde; bütün perakendecilerinki ise, dördüncü şekilde kullanılır. Bir sermayenin, bu dört kullanım biçiminden biri veya ötekisi içinde sınıflandırılamayacak şekilde kullanılacağını düşünebilmek güçtür.

Bir sermayeyi kullanmanın, bu dört yolundan her biri, öteki üç tarzın varlığı veya genişlemesi için, ya da toplumun genel rahatlığı için, esas olarak gereklidir.

Hatırı sayılır derecede bol hammadde sağlamakta bir sermaye kullanılmazsa, hiçbir tür sanayi veya ticaret olamaz.

Hammaddenin kullanılmaya ve tüketilmeye elverişli olabilmesi için, önce bir hayli hazırlanması gereken kısmının imalinde bir sermaye kullanılmazsa, bu, talep olamayacağı için, ya hiç üretilmez; ya da kendiliğinden üretilirse mübadele değeri olmaz; toplumun zenginliğine bir şey ekleyemez.

Hammadde veya mamul malın, çok bol olduğu yerlerden bulunmadığı yerlere ulaştırılmasında bir sermaye kullanılmayacak olursa, her ikisinden de, o yörenin tüketimi için gerekli olandan fazlası üretilmez. Tacirin sermayesi, bir yerin fazla ürününü bir başka yerin fazlası ile mübadele eder. Böylelikle, çalışmayı körükleyip, her ikisinin de istifadesini artırır.

İşlenmemiş veya işlenmiş ürünün belirli kısımlarını, onlara ihtiyacı olanların zaman zaman ortaya çıkacak taleplerine cevap verecek küçüklükte parçalara ayırıp bölmekte bir sermaye kullanılmazsa, her insan, istediği malların, durumunun acilen gerektirdiğinden fazlasını satın almak zorunda kalır. Meselâ, kasaplık gibi bir zanaat olmasa, her adam, bir defada, bütün bir sığır veya koyun satın almak zorunda kalır. Bu, genel olarak, zenginler için pek elverişli olmaz; yoksullar için ise, büsbütün zahmetli bir şeydir. Yoksul bir işçi, bir aylık veya altı aylık erzakını bir defada satın almak zorunda kalırsa, zanaatının araçları olarak, veya dükkânının döşenmesinde sermaye olarak kullandığı, kendisine bir gelir getiren demirbaşın çoğunu, sermayesinin doğrudan tüketime ayrılıp da kendisine gelir getirmeyen kısmına koymak zorunda kalır. Böyle bir kimse için, nafakasını ihtiyacı oldukça, günü gününe, saati saatine satın alabilmekten daha uygun bir şey olamaz. Bu suretle, hemen bütün mal stokunu, sermaye şeklinde kullanmasına imkân olur. Böylece değer tutarı fazla eser çıkarma imkânı bulur; ondan bu tarzda elde ettiği kazanç, perakendeci kârı ile mallar üzerine fazladan binen bedeli, haydi haydi karşılar. Siyasi konularda yazan bazı yazarların, dükkâncılarla esnaf aleyhindeki yanlış düşünceleri, hiçbir temele dayanmamaktadır. Birbirlerinin gözünü oymak için çoğalsınlar ama, hiçbir zaman halka zarar verecek kadar çoğalmasınlar diye, bunlar üzerine vergi koymaya veya sayılarını sınırlandırmaya lüzum yoktur. Meselâ, belirli bir şehirde satılabilecek bakkal eşyasının miktarı, o şehrin ve dolaylarının talebi ile sınırlanmıştır. Onun için, bakkallık ticaretinde kullanılabilecek sermaye, bu miktarı satın almaya yetecek olanı geçemez. Bu sermaye, iki ayrı bakkal arasında bölünecek olursa, bunların rekabeti, her ikisinin, bu sermaye yalnız birinin elinde iken satacağından daha ucuza satmasına sebep olur. Yirmi kişi arasında bölünecek olursa, bunlar arasındaki rekabet, o nispette büyük, fiyatı yükseltmek üzere bir araya gelmeleri ihtimali o kadar az olur. Aralarındaki rekabet, içlerinden bazılarını, belki batırabilir de; ama buna göz kulak olmak, ilgili tarafların bileceği iştir; güvenle onların takdirine bırakılabilir. Bu, tüketiciye de, üreticiye de, hiçbir zaman zarar veremez. Aksine, bütün ticaretin bir veya iki kişinin elinde toplandığı zamankine kıyasla, perakendecilerin hem daha ucuza satmalarına, hem de daha pahalıya satın almalarına vesile olması gerekir. Bunlardan bir kısmı, zayıf durumdaki bir müşteriyi, belki bazen ihtiyaç duymadığı şeyi satın almak üzere tuzağa düşürebilir. Bununla birlikte, bu mahzur kamunun dikkatini çekmeye değmeyecek kadar önemsizdir. Bunun, o tacirlerin sayısını sınırlandırmakla önleneceği de kesin değildir. En şüphe uyandıran misali vereyim: Aşağı halk tabakası arasında herkeste sarhoşluğa karşı bir eğilim yaratan, meyhanelerin bol olması değildir. Fakat başka sebeplerden doğan o heves, bir sürü meyhaneye ister istemez iş sağlar.

Sermayeleri bu dört yoldan birinde kullanılan kimselerin kendileri, üretken işçi-

lerdir. Gereği gibi yönetildiğinde, bunların emeği, üzerinde harcandığı nesnede, veya satılık malda kökleşip maddeleşir. Genel olarak, o nesnenin fiyatına, hiç değilse bu kimselerin geçimleri ve tüketimlerinin bedelini katar. Çiftçinin, sanayicinin, tacirin, perakendecinin kârları, hep, bu ilk ikisinin ürettiği ve son ikisinin alıp sattığı malların bedelinden elde edilir. Bununla birlikte, bu dört yoldan her birinde kullanılan eşit sermayeler, doğrudan doğruya çok farklı miktarlarda üretken emeği harekete geçirir; ait oldukları toplumun toprağıyla emeğinin yıllık ürününün değerini farklı oranlarda arttırır.

Perakendecinin sermayesi, kendisinden mal satın aldığı tacirin sermayesini, kârlarıyla birlikte yeniden yerine koyar. Böylelikle, o tacirin, işine devamını mümkün kılar. Onun doğrudan çalıştırdığı tek üretken işçi, perakendecinin kendisidir. Bunun kullanılmasının, toplumun toprağıyla emeğinin yıllık hâsılasına kattığı bütün değer, kendisinin kârlarından oluşur.

Toptancı tacirin sermayesi, ticaretini yaptığı hammadde ve mamul maddeyi satın aldığı çiftçiler ile sanayicilerin sermayelerini, kârlarıyla birlikte yeniden yerine koyar; böylelikle bunların zanaatlarını sürdürüp gitmelerine imkân verir. Başlıca bu hizmetle toplumun üretken emeğini destekleyip, onun yıllık hâsılasını artırmaya dolaylı şekilde yardım eder. Ayrıca, toptancının sermayesi, mallarını bir yerden bir yere ulaştıran gemicilerle arabacıları çalıştırır, bu malların fiyatını, hem kendi kârları, hem onların ücretleri kadar artırır. Bunun doğrudan doğruya harekete geçirdiği üretken emeğin hepsi ve yıllık üretime doğrudan kattığı değerin tümü, bundan ibarettir. Toptancı sermayesinin gördüğü iş, bu her iki bakımdan, perakendecinin sermayesininkinden bir hayli üstündür.

Sanayi patronunun bir kısım sermayesi, zanaatının aletlerinde, sabit sermaye olarak kullanılıp, onları satın almış olduğu bir başka zanaatçının sermayesini kârlarıyla birlikte yeniden yerine koyar. Onun döner sermayesinin bir kısmı, malzeme satın almakta kullanılıp, bunları satın aldığı çiftçilerle madencilerin sermayelerini, kârlarıyla birlikte yeniden yerine koyar. Ancak bunun çoğu ya yıllık olarak, yahut çok daha kısa bir sürede, daima çalıştırdığı çeşitli işçiler arasında üleşilir. Bu maddelerin değerini, o işçilerin ücretleri ve patronlarının işte kullanılan ücret, malzeme ve alet stokunun tümü üzerindeki kârı kadar yükseltir. Onun için, çok daha büyük miktarda üretken emeği, doğrudan doğruya harekete geçirip, bir toptancı tacirin elindekine eşit olan sermayeden çok daha büyük bir değeri, toplumun toprağıyla emeğinin yıllık hâsılasına katar.

Aynı büyüklükteki sermayeler içinde en fazla miktarda üretken emeği çiftçinin sermayesi harekete geçirebilir. Onun, yalnız çalışan ırgatları değil, çift süren hayvanları da, üretken işçilerdir. Dahası tarımda doğa da insanla birlikte iş görür. Doğanın emeği masrafsız olmakla beraber, mahsulünün, en pahalı işçinin mahsulü kadar değeri vardır. Tarımın en önemli işlemlerinin, toprağın bitekliğini artırmaktan çok – hoş, gerçi bunu da yapar ya– onu, insan için en kazançlı bitkilerin yetiştirilmesine yöneltme amacı güttüğü anlaşılmaktadır. Üstünde devedikeni ile böğürtlen çalıları

bitmiş bir tarla, çoğunlukla, en iyi işlenmiş bir bağ veya ekin tarlası kadar sebze yetiştirebilir. Dikmek ve tımar etmek, çoğunlukla, tabiatın yetiştirici verimliliğini çok fazla canlandırmaktan ziyade, düzene koyar; onlar yapacağını yaptıktan sonra da, işin büyük bir kısmı hep tabiata kalır. Onun için, tarımda kullanılan işçilerle çift hayvanları, sanayideki işçiler gibi yalnız kendi tüketimleri veya kendilerini çalıştıran sermaye ile sermaye sahibinin kârları kadar bir değerin yeniden üretimine değil, çok daha büyük bir kıymetin yeniden yaratılmasına neden olurlar. Çiftçinin sermayesinden, bu sermayenin bütün kârlarından başka, bunlar, arazi sahibinin toprak rantının da yeniden üretimini daima mümkün kılarlar. Söz konusu toprak rantı, arazi sahibinin kullanımını çiftçiye ödünç verdiği toprağın üretici kuvvetlerinin hâsılası sayılabilir. Bu hak, o kuvvetler ne büyüklükte sayılıyor, ya da başka bir deyişle, toprağın doğal olarak veya tımarla meydana gelmiş verimliliği ne farz ediliyorsa, o derece büyük veya küçük olur. Bu, insan işi sayılabilecek olan her şeyin düşülmesinden veya hesabından sonra geriye kalan, doğanın eseridir. Bunun, toplam ürünün dörtte birinden aşağı düştüğü olmaz; çoğu kez, toplam hâsılanın üçte birinden fazladır. Sanayide kullanılan o miktar üretken emek, hiçbir zaman, yeniden bu büyüklükte bir üretime neden olamaz. Sanayide, tabiat hiçbir şey yapmaz; hepsini insan yapar; yeniden üretim ise her zaman için, onu yaratan nedenlerin gücü oranında olmalıdır. Bundan dolayı, tarımda kullanılan sermaye, hem sanayide kullanılan eşit miktarda bir sermayeden daha fazla emeği harekete geçirir, hem de, kullandığı üretken emek miktarına oranla, ülkenin toprağıyla emeğinin yıllık hâsılasına, ülke halkının gerçek zenginliği ile gelirine, çok daha büyük bir değer katar. Bir sermayenin kullanılabileceği bütün yollar içinde, topluma en yararlı olanı, elbette budur.

Bir toplumda, tarımda ve perakende ticarette kullanılan sermayelerin, hep o toplumun içinde kalması gerekir. Bunların kullanımı, hemen hemen değişmeyen bir noktaya, çiftlik ile perakendecinin dükkânına münhasır kalır. Sonra, bazı istisnaları varsa bile, bu sermayelerin, genel olarak, toplumun yeri yurdu bulunan üyelerine ait olması gerekir.

Aksine, toptancı bir tacirin sermayesinin, herhangi bir yerde, değişmez veya gerekli bir konutu yok gibidir. Ucuz alabilmesine veya pahalı satabilmesine göre, bu sermaye, oradan oraya dolaşabilir.

Sanayicinin sermayesi, şüphesiz, sanayinin yürütüldüğü yerde bulunmalıdır. Ama bunun neresi olacağı, her zaman mutlak olarak kestirilip atılmış değildir. Burası çoğunlukla, malzemelerin üretildiği yerden de, nihai ürünün tüketildiği yerden de çok uzakta olabilir. Lyon, sanayisine malzeme sağlayan yerlerden de, bu sanayi eserlerini tüketen yerlerden de, çok uzaktır. Sicilya'nın modayı takip eden insanları, başka ülkelerde kendi ülkelerinin ürettiği girdilerden yapılmış ipeklileri giyerler. İspanya yününün bir kısmı, Büyük Britanya'da işlenir; bu kumaşların bir kısmı sonra tekrar İspanya'ya gönderilir.

Sermayesiyle herhangi bir toplumun ürün fazlasını ihraç eden bir tacirin, yerli veya yabancı oluşunun fazla önemi yoktur. Tacir yabancı ise, toplumdaki üretken işçi sayısı,

yerli olduğu takdirde olabileceğinden, yalnız bir kişi eksik; toplumun yıllık üretim değeri de, o tek adamın kârları kadar eksik olur. Kullandığı gemicilerle arabacılar, tacir yerliymişçesine, hiç fark etmeyip ister kendi memleketinden, ister ötekilerin memleketinden, ya da bir üçüncü memleketten olabilir. Bir yabancının sermayesi tıpkı yerli sermaye gibi, memleketin fazla ürününü yurt içinde talebi olan bir şeyle mübadele ederek, o fazlaya değer kazandırır. O fazlayı üreten kimsenin sermayesini, amaca aynı derecede hizmet edecek şekilde yeniden yerine koyarak, o kimseye, aynı şekilde etkin biçimde işine devam etmesi imkânını verir. İşte, bir toptancı tacir sermayesinin, üretken emeği desteklemeye, mensup olduğu toplumun yıllık üretiminin değerini arttırmaya, başlıca, bu şekilde faydası dokunur.

Sanayici sermayesinin, memleket içinde kalması, daha önemlidir. Bu sermaye, muhakkak daha çok üretken emeği harekete geçirir; toplumun toprağıyla emeğinin yıllık hâsılasına daha büyük bir değer katar. Bununla birlikte, memleketin içinde kalmasa bile, ona çok faydalı olabilir. Her yıl, Baltık kıyılarından ithal edilen ketenle keneviri işleyen Britanyalı sanayicilerin sermayeleri, bu maddeleri yetiştiren memleketler için, elbette pek faydalıdır. Bu maddeler, o memleketlerin üretim fazlasının bir kısmıdır. O memlekette talebi bulunan bir şeyle, her yıl mübadele edilmese, bu fazlanın hiçbir değeri olmaz; çok geçmeden üretilmez olur. İhracını yapan tacirler, onu yetiştiren kimselerin sermayelerini yeniden yerine koyar; böylelikle onları üretime devama teşvik ederler. Britanyalı sanayiciler de, o tacirlerin sermayelerini, yeniden yerine koyarlar.

Aynen özel bir kişi gibi, belirli bir memleketin de, hem topraklarının hepsini bayındır hale getirip işlemek, hem ham ürünün tümünü, doğrudan kullanılıp tüketilmek [nihai ürün haline getirilmek] üzere işleyip hazırlamak, üstelik bir de işlenmemiş yahut işlenmiş üründen birinin fazlasını, yurtta talebi olan bir şeyle mübadele edilebileceği uzak pazarlara ulaştırmak için, çoğu kez yeterli sermayesi olmayabilir. Büyük Britanya'da ve de birçok başka yerlerin halkında, topraklarının hepsini ıslah edip işlemeye yetecek kadar sermaye yoktur. İskoçya'nın güney kontluklarındaki yünün çoğu, yurtta işlenmesi için sermaye olmadığından, gayet kötü yollar üzerinde uzun bir kara yolculuğundan sonra getirildiği Yorkshire'da işlenir. Büyük Britanya'da, sınai ürünlere halkının talep ve tüketimi olan uzak pazarlara ulaştırmaya yeterli sermayesi olmayan birçok küçük sanayici kasabalar vardır. Buralarda tacir varsa bile, doğrusu bunlar, daha büyükçe ticaret şehirlerinde oturan daha varlıklı tacirlerin komisyoncularından ibarettir.

Bir memleketin sermayesi, bu üç amacın hepsine birden elvermiyorsa, ülke içinde harekete geçirdiği üretken emek miktarı, bu sermayenin tarımda kullanılan kısmının artması oranında büyür. Bu sermayenin kullanılmasının, ülkenin toprağı ve emeğinin yıllık üretimine kattığı değer de yine aynen böyledir. Tarımın ardından, en büyük üretken emek miktarını sanayide kullanılan sermaye harekete geçirip, yıllık üretime en büyük değeri katar. Üçünün içinde etkisi en az olan, ihracat işinde kullanılan sermayedir.

Esasen, her üç amaca da elverecek sermayesi bulunmayan bir memleket, kendisi için mukadder görünen zenginlik seviyesine erişmemiş demektir. Bununla birlikte, vaktinden önce, yetmeyecek bir sermaye ile bunların her üçünü birden yapmaya kalkmak, yeterli sermaye elde etmenin, gerek özel bir kimse, gerekse bir toplum için en kestirme yolu değildir. Bir tek kişinin sermayesi gibi, bir milletin bütün bireylerine ait sermayenin de sınırları olup, bu sermaye ancak belirli işleri görebilir. Bir milletin bütün bireylerinin sermayesi, tek bir kişinin sermayesi gibi, bunların gelirlerinden arttırdıklarını daima biriktirip ona eklemeleriyle çoğaltılır. Şu halde, böylelikle en çok tasarrufta bulunabilecekleri için, bu sermayenin, ülke halkının hepsine en büyük geliri sağlayacak şekilde kullanıldığı zaman en çabuk artması muhtemeldir. Ancak, ülke halkının tümünün geliri, kesinlikle, bunların toprağıyla emeğinin yıllık hâsılasının değeri nispetindedir.

Şimdiye kadar hemen bütün sermayelerinin tarımda kullanılmış olması, Amerika'daki sömürgelerimizin zenginlik ve büyüklük yolunda hızla ilerlemesinde başlıca neden olmuştur. Tarımın ilerlemesiyle mutlaka el ele giden ve kendi başına her ailede kadınlarla çocukların işi olan, ev sanayisi ile kaba sanayi bir yana bırakılırsa, bu sömürgelerde sanayi yoktur. Amerika ile yapılan gerek ihracat gerekse kıyı ticaretinin çoğu, Büyük Britanya'da oturan tacirlerin sermayesiyle yapılmaktadır. Bazı illerde, hele Virginia ile Maryland'de, malların perakende olarak satıldığı mağazalarla depoların bile çoğu, anayurtta oturan tacirlerindir. Bu, bir toplumun, orada oturmayanların sermayeleriyle yürütülen, eşine çok az rastlanır perakende ticaret örneklerindendir. Amerikalılar, el ele verip birleşerek yahut başka bir tür cebrî tedbirle, Avrupa sanayi ürünlerinin ithalini durdursalar; böylelikle benzeri malları yapabilecek yurttaşlarına bunun tekelini verip, sermayelerinin hatırı sayılır bir kısmını bu işe yöneltecek olsalar, yıllık hâsılaları değerinin artmasını hızlandıracak yerde, yavaşlatır; ülkelerinin gerçek zenginliğe ve büyüklüğe doğru ilerlemesini teşvik edecek yerde, buna ket vururlar. Hele, bütün dış ticaretlerini bu tarzda kendilerine hasretmeye kalkarlarsa, durum büsbütün böyle olur.

Esasen, insanoğlunda ikbalin, anlaşılan, hiçbir zaman bir memleketin bu amacın üçüne birden yetecek sermayeyi elde etmesini mümkün kılacak kadar uzun sürdüğü olmamıştır. Çin, eski Mısır ve eski Hindistan devletinin zenginliğiyle kültürü hakkındaki hayret verici hikâyelere kulak asacak olursak, belki o başka. Söylenenlere bakılırsa, yeryüzünde gelmiş geçmiş ülkelerin en zengini olan bu üç memleket bile, başlıca, tarımdaki ve sanayideki üstünlükleri ile ün salmışlardır; dış ticarette parlamışa benzemezler. Eski Mısırlılarda, denize karşı, hurafe kaynaklı bir hazzetmezlik tutumu vardı. Hemen hemen buna benzer bir ters inanç, Hintliler arasında da ağır basmaktadır. Çinlilerin ise, dış ticarette hiç ileri gittikleri olmamıştır. Bu üç ülkedeki üretim fazlasının çoğunu, karşılığında orada daima bir talep buldukları bir başka şey, çoğu kez altınla gümüş, veren yabancıların ihraç ettiği anlaşılmaktadır.

İşte böylece, aynı sermaye, tarımda, sanayide ve toptan ticarette kullanıldığı çeşitli oranlara göre, bir memlekette, çok veya az miktarda üretken emeği hareke-

te geçirip, o memleketin toprağıyla emeğinin yıllık üretim değerine, daha çok veya daha az bir değer katar. Bu sermayenin bir kısmının toptan ticaretin çeşitli şekillerinde kullanılmasına göre de fark çok büyük olur.

Bütün toptan ticaret, yeniden toptan satmak üzere yapılan bütün satın almalar, üç türe indirgenebilir. İç ticaret; dış ticaret; ve bir de, transit (taşımacılık) ticareti. Bir memlekette üretilen ürünlerin, memleketin bir yerinden satın alınıp bir başka yerinde satılması demek olan iç ticaret (anayurt ticareti), kara ticaretini de, kıyı ticaretini de içerir. Dış ticarete (yabancı mal tüketim ticaretine), yurtiçi tüketim için yabancı mal satın almak için başvurulur. Transit ticaret (taşımacılık), yabancı ülkelerin alışverişini yapmakta, yahut bir ülkenin fazla üretimini bir başkasına ulaştırmakta kullanılır.

Memleketteki çalışmanın ürününü, memleketin bir başka yerinde satmak üzere bir yerinde satın almakta kullanılan sermaye, genel olarak, böyle her işlemle, ikisi de o memleketin tarımında veya sanayisinde kullanılmış bulunan iki ayrı sermayeyi yeniden yerine koyar; böylelikle, onların bu işte devam edip gitmelerini mümkün kılar. Bu sermaye, tacirin oturduğu yerden belirli bir değerdeki malı dışarı yolladığı zaman, karşılık olarak geriye hiç değilse eşit değerde başka bir mal getirir. İkisi de yerli çalışmanın ürünü olunca, böyle her işlemle, muhakkak ikisi birlikte üretken emeği desteklemekte kullanılmış bulunan birbirinden farklı iki sermayeyi yeniden yerine koyar. Böylelikle, bu sermayelerin, söz konusu desteğe devam etmelerini mümkün kılar. İskoç sanayi mamulünü Londra'ya gönderip, İngiliz tahılını ve İngiliz sanayi mamullerini Edinburgh'a geri getiren sermaye, bu şekildeki her işlemle, ikisi de Büyük Britanya tarım ve sanayisinde kullanılmış iki İngiliz sermayesini, mutlaka yeniden yerine koyar.

İç tüketim için yabancı mal satın almakta kullanılan sermaye, bu satın alma, yerli üretim ile yapıldığı zaman, bu tür her işlemle, yine iki ayrı sermayeyi yeniden yerine koyar. Ancak bunlardan yalnız bir tanesi yerli çalışmayı desteklemekte kullanılır. Britanya mallarını Portekiz'e gönderip, geriye Portekiz mallarını Büyük Britanya'ya getiren sermaye, bu tür her işlemle, ancak bir tek Britanya sermayesini yeniden yerine koyar. Ötekisi, bir Portekiz sermayesidir. Onun için, dış ticaretteki mal karşılıkları, yurtiçi ticaretinki kadar çabuk da ele geçse, dış ticarette kullanılan sermaye, memleketteki çalışmayı veya üretken emeği ancak yarı yarıya teşvik eder.

Ne var ki, dış ticaretteki mal karşılığının iç ticaretteki mal karşılığı kadar tez geldiği olmaz. İç ticaretin mal karşılığı, genel olarak, yıl sona ermeden, hatta bazen yılda üç dört kez gelir. Dış ticaretin karşılığının yıl sona ermeden, hatta bazen iki üç yıl geçmeden geldiği olmaz. Onun için, dış ticarette kullanılan bir sermaye, bir işlem yapıncaya kadar; dâhilî ticarette kullanılan bir sermaye, bazen on iki işlem yapar; yani on iki kere yollanıp geri gelir. Şu halde, sermayeler eşitse, bunlardan biri, ülkedeki çalışmayı ötekinden tam yirmi dört kat fazla teşvik edip destekler.

Dâhilî tüketime yönelik yabancı mallar, bazen, yerli çalışmanın ürünü ile değil,

birtakım yabancı mallar ile satın alınabilir. Bununla birlikte, bu yabancı mallar ya doğrudan doğruya yerli çalışmanın ürünü ile, ya da onunla satın alınmış olan başka bir şeyle satın alınmak durumundadır. Çünkü savaş veya istilâ hali bir yana bırakılırsa, yabancı mal, ancak doğrudan yahut iki veya daha çok sayıda mübadeleden sonra, yurt içinde üretilmiş bir şey karşılığı olarak elde edilebilir. Onun için, böyle dolambaçlı bir dış tüketim ticaretinde kullanılan bir sermayenin etkileri, her açıdan, tıpkı aynı cinsten en kestirme ticarette kullanılan sermayenin etkileri gibidir. Ne var ki, birbirinden ayrı iki veya üç dış ticaretin mal bedellerine bağlı olmaları gerektiği için, en sonunda ele geçecek mal bedellerinin, büsbütün gecikmesi ihtimal dâhilindedir. Riga keteni ile keneviri, Britanya sanayi ürünleriyle satın alınmış Virginia tütünü mukabilinde alınırsa; tacirin, aynı sermayeyi bir o kadar Britanya sanayi ürününü yeniden satın almakta kullanabilmesi için, iki ayrı ticaretin mal bedellerinin alınmasını beklemesi gerekir. Virginia tütünü, Britanya sanayi mamulleri ile değil de, bu mamullerle alınan Jamaika şekeri ve romu mukabili satın alınsa, tacir her üçünden gelecek mal bedellerinin alınmasını beklemek zorunda kalır. Bu birbirinden ayrı iki veya üç dış ticaret işlemini, -birincinin ithal ettiği malları ikincisinin; ikincinin ithal ettiklerini ise üçüncüsünün yeniden ihraç için satın aldığı- iki üç ayrı tacir yapacak olsa, o zaman, her tacir sermayesinin karşılığını gerçekten daha çabuk elde eder. Ancak, bu ticarette kullanılan toplam sermayenin en son mal karşılığının ele geçmesi, her zamanki gibi yavaş olacaktır. Böyle dolaylı bir ticarette kullanılan toplam sermayenin bir veya üç tacire ait olması, sözü geçen tacirler bakımından fark etse bile, memleket bakımından bir fark doğurmaz. Belirli bir değerde Britanya sanayi mamulünü belirli bir miktar keten ve kenevirle mübadele etmek için, her iki halde de, sanayi mamulleriyle keten ve kenevir doğrudan doğruya birbirleriyle mübadele edildiği takdirde lâzım olacak sermayenin üç katını kullanmak gerekmektedir. Onun için, böyle dolaylı bir dış ticaret işleminde kullanılan sermayenin tümü, genel olarak, memleketteki üretken emeği, aynı türden daha kestirme bir ticarette kullanılan eşit bir sermaye kadar teşvik edip desteklemeyecektir.

Yurtiçi tüketimi için, yabancı mal satın alınmasında araya giren yabancı mal ne olursa olsun, bu, ticaretin ne mahiyetinde, ne de ticaret yapılan ülkenin üretken emeğine sağlayacağı teşvik ve desteklemede esaslı bir fark doğurur. Meselâ, bu mallar, Brezilya altını veya Peru gümüşü ile satın alınsalar, bu altın ve gümüş, Virginia tütünü gibi, ya o ülkedeki çalışmanın ürünü ile, yahut ülkenin emeğinin ürünü olan bir başka şeyle satın alınmış bir nesne ile satın alınmış olmalıdır. Onun için, memleketin üretken gücü bakımından, altınla gümüşün araya girmesiyle yapılan dış ticarette, onun kadar dolaylı bir başka dış ticaretin bütün avantaj ve dezavantajları vardır; ve o üretken emeği desteklemekte doğrudan doğruya kullanılan sermayeyi aynı hızla veya aynı yavaşlıkla yeniden yerine koyacaktır. Hatta anlaşılan kendisi kadar dolaylı herhangi başka bir dış ticarete karşı bir üstünlüğü bile vardır. Küçük hacimleriyle büyük değerlerinden dolayı, bu metallerin bir yerden bir yere ulaştırılması, o değerdeki hemen herhangi başka bir malın naklinden daha ucuzdur. Taşıma masrafları çok daha azdır; sigortaları, daha fazla değildir. Sonra, taşınma yüzünden onlardan

daha az zarar görme ihtimali olan eşya yoktur. O nedenle, çoğunlukla, eşit miktarda yabancı mal, herhangi bir başka yabancı maldan ziyade, altınla gümüşün araya girmesi sayesinde, yerli çalışmanın daha az ürünü ile satın alınabilir. Böylelikle, ülkedeki talep, çoğu kez, daha küçük masrafla, bir başka şekilde olabileceğinden daha tam olarak karşılanabilir. Bu metallerin sürekli ihracıyla, bu tür bir ticaretin, yapıldığı ülkeyi bir başka şekilde yoksul düşürme ihtimali olup olmadığını, bundan böyle uzun boylu incelemeye fırsat bulacağım.

Bir memleketteki sermayenin taşımacılıkta (transit ticarette) kullanılan kısmı, o memleketin üretken emeğini desteklemekten tamamıyla çekilip, bazı yabancı memleketlerin emeğini besler. Her işlemle, iki ayrı sermayeyi yeniden yerine koyabilir ama, bu sermayelerin ikisi de o memleketin değildir. Lehistan tahılını Portekiz'e taşıyıp, karşılık olarak Portekiz meyveleriyle şarabını Lehistan'a götüren Hollandalı tacirin sermayesi, böylesi her bir işlemle, iki sermayeyi yeniden yerine koyar. Bu sermayenin ikisi de Hollanda'nın üretken emeğini geçindirmekte kullanılmış değildir. Biri Lehistan'ın, öteki ise Portekiz'in emeğini beslemiştir. Ancak kârlar aksamadan Hollanda'ya geri gelir; bu, ticaretin o memleketteki toprağın ve emeğin yıllık üretimine kattığı kesin olan toplam fazlayı meydana getirir. Esasen herhangi bir memleketteki taşımacılığı o memleketin gemileri ve gemicileri yapınca, o ticarette kullanılan sermayeden navlunun* ödendiği kısım, o memleketin bir miktar üretken işçisi arasında bölüşülerek, bunları harekete geçirir. Esasen, taşımacılık ticaretinde hatırı sayılır payı bulunan hemen bütün milletler onu bu şekilde yürütmüşlerdir. Bu ticaretin adı, ihtimaldir ki, bu gibi ülkelerin halkının, başka ülkeler için taşıyıcı olmalarından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, ticaretin mahiyeti bakımından bunun ille de böyle olması gerekli gibi görünmemektedir. Meselâ, Hollandalı bir tacir, sermayesini, Lehistan ile Portekiz arasındaki ticaretin yürütülmesinde, birinin üretim fazlasını ötekine Hollanda gemileri yerine Britanya gemileriyle götürerek kullanabilir. Bazı olağanüstü hallerde sahiden böyle yaptığı varsayılabilir. Bununla beraber, savunması ve güvenliği gemicilerinin ve gemilerinin sayısına bağlı olan Büyük Britanya gibi bir ülke için taşımacılığın bu bakımdan özellikle faydalı olduğu düşünülmüştür. Ancak, aynı sermaye dış ticarette, hatta -kıyı gemileriyle yapıldığı takdirde- yurtiçi ticarette de taşımacılıktaki kadar gemi ve gemici çalıştırabilir. Herhangi bir sermayenin çalıştırabileceği gemi ve gemici sayısı, ticaretin mahiyetine bağlı olmayıp, biraz değerlerine oranla eşyanın hacmine, biraz aralarında taşınacak olduğu limanların uzaklığına; daha çok da bu iki şarttan birincisine dayanır. Meselâ, Newcastle'dan Londra'ya yapılan kömür ticaretinde, limanlar birbirinden uzak olmadığı halde, İngiltere'nin bütün taşımacılık ticaretinden daha fazla gemi kullanılır. Onun için, bir ülkedeki sermayeden, taşımacılık ticaretine doğal olarak girecek olandan daha fazlasını olağanüstü teşviklerle oraya sokmaya zorlamak, o ülkenin gemiciliğini mutlaka her zaman canlandırmaz.

Böylelikle, bir memleketin yurtiçi ticaretinde kullanılan sermaye, genel olarak, o memlekette dış ticarette kullanılan aynı miktar sermayeden daha fazla üretken

*. Navlun: taşıma masrafı, ticari malların nakliye gideri. (ç. n.)

emeği teşvik edip besler; yıllık hâsılanın değerini daha çok artırır. Dış ticarette kullanılan sermayenin, taşımacılık ticaretinde kullanılan eşit bir sermayeye göre, her iki bakımdan da daha büyük bir üstünlüğü vardır. Her memleketin serveti; (güç servete dayandığı ölçüde de, gücü), son tahlilde, bütün vergilerin üzerinden ödenmesi gereken kaynak olan, söz konusu memleketin yıllık hâsılasının değeri oranında olmalıdır. Fakat her memleketin politik ekonomisinin* ana amacı, o memleketin serveti ile gücünü arttırmaktır. Şu halde, iç ticaretten ziyade dış ticareti, hatta onların her ikisinden de daha fazla taşımacılık ticaretini kayırıp, ekstra destek vermemelidir. Memleket sermayesinin kendiliğinden, doğal şekilde oralara akacak olanından daha fazlasını bu iki yola sürüklememeli, gidene de engel olmamalıdır.

Herhangi bir çalışma alanının hâsılası, ülke talebinden daha fazla olursa, artan kısmın dışarıya gönderilerek, ülkenin ihtiyaç duyduğu bir başka şeyle mübadele edilmesi gerekir. Böyle bir ihraç olmayınca, memleketteki üretken emeğin bir kısmının ortadan kalkması; yıllık üretim değerinin azalması gerekir. Büyük Britanya'nın toprağıyla emeği, genel olarak, ülke içi pazarın talep ettiğinden daha fazla tahıl, yünlü mamul ve hırdavat üretir. O nedenle, bunların fazlasının dışarıya gönderilip, ülkede talebi olan bir başka şeyle değişilmesi gerekir. Bu fazlalık, ancak bu gibi bir ihracatla, üretilme emeğini ve masrafını karşılamaya yetecek bir değer elde edebilir. Deniz kıyısı bölgeleriyle bütün kullanışlı ırmakların yamaçları, sırf, orada daha çok talep edilen bir şey ile -bu gibi üretim fazlasının ihraç edilerek- mübadele edilmesini kolaylaştırdığı için, çalışmaya elverişli yerlerdir.

Yerli çalışmanın üretim fazlasıyla alınan yabancı mallar yurtiçi talebi aştığı zaman, bunların fazla kısmı yine dışarı gönderilip, ülkede daha çok aranan başka bir şeyle değişilmelidir. Britanya'daki çalışmanın üretim fazlasının bir kısmıyla, Virginia ve Maryland'den her yıl doksan altı bin fıçı kadar tütün satın alınır. Oysa Büyük Britanya'nın talebi belki on dört bin fıçıdan fazlasına ihtiyaç göstermez. Dolayısıyla, geri kalan seksen iki bin fıçı dışarı gönderilip yurtiçinde daha çok aranan başka bir şeyle mübadele edilmezse, bunların ithali derhal durur. Bunun yanısıra, karşılığında her yıl söz konusu seksen iki bin fıçının satın alındığı malların hazırlanmasında Büyük Britanya halkından şu anda çalıştırılmakta olanların hepsinin üretken emeği sekteye uğrar. Büyük Britanya'nın toprak ve emeğinin ürünü olan bu malların, yurtiçinde piyasası olmadığından, dışarıdaki piyasadan da mahrum kaldığından, artık üretilmemesi gerekir. Bu yüzden, en dolaylı dış ticaret bile, bazı durumlarda, memleketin üretken emeğiyle yıllık üretimini desteklemekte en doğrudan ticaret kadar lüzumlu olabilir.

Bir memleketin ana sermayesi, tamamı o memleketin tüketimini karşılayıp üretken emeğini geçindirmekte kullanılmayacak kadar artacak olursa, bunun fazla kısmı, doğal olarak, taşımacılık ticaretine taşarak, aynı hizmeti başka memleketler için

*. 20. yüzyılın başlarına kadar iktisat, "politik ekonomi" ya da "siyasal iktisat" (*political economy*) olarak anılırdı. İngiliz iktisatçı Alfred Marshall'dan (1842-1924) bu yana söz konusu disiplin çoğunlukla sadece "iktisat" olarak anılmaktadır. Bununla birlikte, pek yaygın olmasa da bazı iktisatçılar halen "siyasal iktisat" ya da Fransızca'dan aktarma bir söyleyişle "ekonomi politik" kavramını da kullanmaya devam etmektedir. (ç. n.)

yapmakta kullanılır. Taşımacılık, büyük millî zenginliğin doğal sonucu ve göstergesidir; fakat anlaşılan odur ki zenginliğin doğal sebebi bu değildir. Özel teşviklerle bunu kayırmaya eğilimli olan devlet adamlarının, gösterge ve sonucu, yanlış biçimde, sebep sandıkları anlaşılıyor. Bundan dolayı, Avrupa'daki taşıma ticaretinden en büyük payı alan ülke, toprak büyüklüğü ve nüfusuna oranla Avrupa'nın kesinlikle en zengin ülkesi olan Hollanda'dır. Yine, taşımacılıkta hatırı sayılır bir payın, Avrupa'nın belki ikinci en zengin ülkesi olan İngiltere'nin elinde bulunduğu sanılmaktadır. Ne var ki, genellikle, İngiliz taşımacılık ticareti diye tanınan şeyin, çoğu kez, belki dolaylı bir dış ticaretten başka bir şey olmadığı görülür. Doğu ve Batı Hint ülkeleriyle, Amerika'nın mallarını çeşitli Avrupa piyasalarına ulaştıran ticaretler, daha çok bu türdendir. Bu mallar, genel olarak ya doğrudan Britanya çalışmasının hâsılasıyla, ya da o hâsıla ile alınmış bulunan bir başka şey karşılığında satın alınır. Bu ticaretlerden kesin olarak elde kalan mal karşılıkları, genellikle, Büyük Britanya'da kullanılır veya tüketilir. Büyük Britanya'nın asıl taşımacılık ticaretinin önde gelen kollarını, belki çeşitli Akdeniz limanları arasında Britanya gemileriyle yapılan ticaret ve Hindistan'ın çeşitli limanları arasında İngiliz tacirlerinin yaptığı buna benzer bir miktar ticaret teşkil eder.

Yurtiçi ticaretin ve bu ticarette kullanılabilen sermayenin büyüklüğü, muhakkak ki, memleket içinde, üretimlerini birbiriyle mübadele etmek ihtiyacında olan bütün ücra yerlerin üretim fazlasının değeri ile sınırlanır. Dış ticaretin hacmi, bütün memleketin üretim fazlası ile ve bu fazla karşılığında satın alınabilecek olan şeylerin değeri ile sınırlıdır. Taşımacılık ticaretinin çapı ise, dünyadaki çeşitli memleketlerin hepsinin üretim fazlasının değeriyle belirlenir. Dolayısıyla, taşımacılığın genişleme imkânı, iç ve dış ticaretle kıyaslanınca, bir bakıma uçsuz bucaksız olup, en büyük sermayeleri bile hazmedebilecek güçtedir.

Kendi öz kârını düşünmesi, bir sermaye sahibine, o sermayeyi, tarımda veya sanayide yahut toptan veya perakende ticaretin özel bir kolunda kullanmaya karar verdirten tek sebeptir. Bu yollardan birinde veya ötekinde kullanılmasına göre, o sermayenin harekete geçirebileceği değişik miktarda üretken emek ve bunun ülkenin toprağıyla emeğinin yıllık hâsılasına katacağı farklı değerler üzerinde, sermaye sahibinin kafa yorduğu pek olmaz. Bundan dolayı, bütün işler içinde en kazançlısının tarım; mükemmel bir servete ulaştıran en kestirme yolun çiftçilik ve toprağı işlemek olduğu memleketlerde, kişilerin sermayeleri, doğal olarak, bütün topluma en yararlı şekilde kullanılacaktır. Ne var ki Avrupa'nın hiçbir yerinde, tarım kârlarının öteki işlere göre bir üstünlüğünün olmadığı anlaşılmaktadır. Esasen, Avrupa'nın her yanındaki hayal peşinde koşan projeciler, şu birkaç yıl içinde, toprağın ekimi ve ıslahı ile elde edilecek kârlar üzerinde pek muhteşem hesaplar yaparak, herkesi eğlendirmişlerdir. Hesapları üzerinde ayrıca tartışmaya girmeden, şöyle üstünkörü bir bakışla, bunların vardığı sonucun yanlış olduğuna pekâlâ inanabiliriz. Tek bir ömür içinde, çoğunlukla çok küçük bir sermaye ile, hatta bazen sermaye de olmaksızın, ticarette ve sanayide, en göz kamaştıran servetlerin elde edildiğini her gün görmekteyiz. Aynı müddet içinde böyle bir sermaye ile tarımda böyle bir servet edinildiğinin,

bu yüzyılda Avrupa'da belki tek bir örneğine rastlanmış değildir. Bununla birlikte, Avrupa'nın bütün büyük memleketlerinde, birçok iyi toprak, hâlâ işlenmemiş olarak durmaktadır. İşlenmiş toprağın da çoğu, gerektiği ölçüde ıslah edilmiş olmaktan uzaktır. Onun için, hemen her yerde tarım, üzerinde istihdam edilenden daha büyük bir sermayeyi yutabilecek kabiliyettedir. Avrupa politikasındaki hangi şartlar, şehirlerde yürütülen zanaatlara, kırlarda yapılanlardan çok daha üstün bir fayda sağlamıştır ki, sermayelerini, çoğunlukla yanı başındaki son derece bitek tarlaların ıslah edilip işlenmelerinden ziyade, Asya ile Amerika'nın o kadar uzaklardaki taşıma ticaretlerinde kullanmak, özel kişilerin daha çok işine gelmektedir? İşte bunu, bundan sonraki iki kitapta, olanca genişliğiyle anlatmaya çalışacağım.

ÜÇÜNCÜ KİTAP

Farklı Milletlerde Servetin Çeşitli Gelişme Biçimleri Hakkında

I. BÖLÜM
Servetin Doğal Gelişmesi Hakkında

Her medeni toplumda, büyük alışveriş, şehir halkıyla taşra halkı arasında yapılan ticarettir. Bu, ya doğrudan doğruya, ya da paranın yahut parayı temsil eden şu veya bu tür bir kâğıdın araya girmesi sayesinde hammaddenin işlenmiş ürün ile mübadele edilmesinden ibarettir. Kırsal kesim, şehri, geçim maddeleri ve sanayi malzemeleriyle donatır. Şehir, taşra halkına, işlenmiş ürünün bir kısmını yollayarak, bu donatımın karşılığını öder. İçinde yeniden üretim olmayan ve olamayan şehrin bütün zenginliğini ve geçimini kırdan elde ettiği, haklı olarak söylenebilir. Bununla birlikte, bu böyledir diye, şehrin kazancının kırın kaybı olduğunu sanmamalıyız. Her ikisinin kazançları karşılıklı olup, birbirine tekabül eder. Bütün öteki durumlarda olduğu gibi burada da işbölümü, emeğin küçük küçük bölümlere ayrılmış olduğu çeşitli görevlerde çalıştırılan çeşitli kimselerin hepsi için faydalıdır. Kır halkı, kendileri üretmeye kalktıkları takdirde kullanmaları gerekecek olan emekten çok daha azının ürünü ile daha fazla sanayi mamulünü şehirden satın alır. Kırın ürün fazlası veya çiftçilerin geçiminden artakalan kısım için, şehir bir pazar sağlar. Kır ahalisi o fazlayı, aralarında talebi bulunan bir başka şeyle, orada mübadele eder. Şehrin nüfusuyla geliri arttıkça, kır halkı ve kır gelirine sağladığı pazar genişler. O pazar ne kadar genişlerse, çok sayıda kimseye olan faydası da o derece artar. Bir mil ötede yetişen tahıl, şehirde, yirmi mil uzaktan gelen tahıl ile aynı fiyata satılır. Ancak uzaktan gelenin fiyatı, genel olarak hem yetiştirilip pazara getirilme masrafını çıkarmalı, hem de çiftçiye, tarımın normal kârlarını sağlayabilmelidir. Onun için, şehre komşu olan kırdaki arazi sahipleriyle çiftçiler, sattıkları şeyin bedeliyle tarımın sıradan kârlarından başka, uzaklardan getirilen benzeri ürünün toplam taşınma bedelini de kazanırlar. Ayrıca, bunların satın aldıkları şeyin fiyatında, söz konusu ulaştırma bedelinin tümü de vardır. Önemli bir şehrin yakın civarındaki toprakların ekilip biçilişini, bu şehrin biraz uzağında bulunanların işlenişi ile kıyaslayınca, kırın şehir ticaretinden ne derece fayda gördüğüne kolayca ikna olabilirsiniz. Ticaret denkliği konusunda türeyen bunca saçma sapan düşünceler arasında, hiçbir zaman ne şehirle olan ticaretinde kırın, ne de

beslendiği kır ticaretiyle şehrin kayba uğradığı iddia edilmiştir.

Eşyanın tabiatı dolayısıyla, geçinme maddeleri rahatlıktan ve şatafattan önce geldiği için, nafakayı temin eden çalışmanın, ister istemez, öteki nesneleri temin eden çalışmadan önce gelmesi gerekir. O nedenle, geçim maddesi sağlayan kırların işlenip ıslah edilmesi, sırf rahatlık ve şatafat araçları sağlayan şehirlerin gelişmesinden mutlaka daha önce olmak durumundadır. Şehrin geçimini sağlayan şey sadece kırların üretim fazlası, yani, çiftçilerin nafakasından artan fazladır; dolayısıyla bu geçim, olsa olsa o hâsıla fazlasının artmasıyla genişleyebilir. Gerçekte şehir, ihtiyacı olan geçim maddelerinin tümünü sadece kendi çevresinden, hatta bulunduğu ülkeden almayıp, çok uzak ülkelerden getirtebilir. Genel kurala istisna teşkil etmemekle beraber, bu, servetin gelişmesinde çeşitli devirlerde ve çeşitli milletlerde hatırı sayılır değişiklikler doğurmuştur.

Her memlekette rastlanmasa bile, zaruretin zoru ile genel olarak meydana gelen bu düzeni, her memlekette insanların doğal eğilimleri yaratır. İnsan âdetlerinin bu doğal eğilimlere karşı koyması olmasa, şehirler her yerde, hiç değilse bulundukları toprağın tümü baştan aşağı işlenip ıslah edilinceye kadar, arazinin ıslah edilip işlenmesiyle beslenebileceğinden fazla büyüyemezlerdi. Eşit veya hemen hemen eşit kârlarla, insanların çoğu, sermayelerini sanayi veya dış ticaretten ziyade toprağın ıslah edilip işlenmesinde kullanmayı tercih ederler. Sermayesini toprakta kullanan adam, onu daha gözünün önünde, elinin altında bulundurur; servetinin tacirinki kadar kazaya uğrama ihtimali yoktur. Tacir, servetini, çoğu kez rüzgârlarla dalgalara emanet etmesine ek olarak, uzak memleketlerde seciyeleri ile durumlarını hemen hiçbir zaman iyice bilemeyeceği adamlara büyük krediler açmakla, insanlardaki beyinsizlik ve insafsızlık gibi daha kaypak unsurlar eline bırakmak zorundadır. Aksine, mülk sahibinin toprağının ıslah edilmesinde kökleşmiş olan sermayesi, beşeri işler için mümkün olan ölçüde, en sağlama bağlanmış gibidir. Üstelik, kırların güzelliğine, kırda yaşamanın sefasına, başını dinleme ümidine, ve nihayet insan işi kanunlardaki adaletsizliğin tedirgin etmediği yerlerde kırların gerçekten sağladığı serbestliğe, az çok herkes bayılır. Toprağı ekip biçmek, insanın baştan beri amacı olduğuna göre, anlaşılan insanoğlu varlığının her safhasında bu ilkel meşgaleye karşı bir sevgi besler.

Esasen bazı zanaatçıların yardımı olmasa, toprağın işlenmesi, ancak büyük sıkıntılar, ardı arkası kesilmeyen duraklamalarla yapılabilir. Demirciler, doğramacılar, araba yapıcılar, sabancılar, duvarcılar, tuğla döşeyiciler, debbağlar, ayakkabıcılar ve terziler, çiftçinin sık sık hizmetlerine muhtaç olduğu kimselerdir. Bu gibi esnaf da, zaman zaman, birbirlerinin yardımına ihtiyaç duyarlar. Oturdukları yer, çiftçininki gibi mutlaka kesin bir noktaya bağlı bulunmadığından, bunlar, doğal olarak, birbirlerinin civarında yerleşir; böylelikle bir küçük kasaba veya köy teşkil ederler. Çok geçmeden, bunların zaman zaman ortaya çıkacak ihtiyaçlarını karşılamak için, gerekli veya faydalı, şehrin büyümesine yardımı dokunacak birçok başka zanaatçı ve perakendeci ile birlikte, kasap, içki satıcısı, ekmekçi, kendilerine katılır. Şehir ahalisi

ile kır ahalisi, karşılıklı olarak birbirlerinin hizmetindedir. Şehir, sürüp giden bir panayır veya pazar olup, kır ahalisi, işlenmemiş ürünlerini işlenmiş ürün ile değişmek üzere buraya başvurur. Şehir halkına hem işlerinin gerektirdiği malzemeyi, hem de geçimlerinin aracını sağlayan şey, işte bu ticarettir. Onların kır ahalisine sattıkları mamul mal miktarı, satın aldıkları malzemelerle yiyecek içeceğin miktarını, kesin olarak düzenler. Onun için, bunların çalışması ve geçimi, olsa olsa, kırların nihai ürüne karşı olan talebi oranında artabilir. Bu talep ise, ancak, toprağı ıslah etmenin, ekip biçmenin genişliği oranında artabilir. Şu halde, beşeri kurumlar işlerin doğal gidişini hiç tedirgin etmese, her örgütlü toplumda, şehirlerin zenginlik ve nüfus bakımından gelişmesi, arazinin veya kırların ıslah edilmesinin veya işlenmesinin peşi sıra gelip, onlar oranında olur.

İşlenmemiş toprağın hâlâ kolay şartlarla alınabileceği Kuzey Amerika sömürgelerimizde, oradaki şehirlerin herhangi birisinde, henüz dışarı satışa yönelik sanayi kurulmuş değildir. Bir zanaatçı, komşu kırların ihtiyacını gidermek olan işini yürütmek için gerekli sermayeden biraz fazlasını edindiği zaman, bununla, daha uzaktaki satışlar için, Kuzey Amerika'da bir fabrika kurmaya kalkmaz; aksine bu sermayeyi işlenmemiş toprağın satın alınıp ıslah edilmesinde kullanır. Zanaatçılıktan çiftçiliğe geçer; o memleketin zanaatçılara verdiği yüksek ücretler ve kolay geçim, onu kendisinden başka kimseler için çalışmaya kışkırtmaz; bir zanaatçının, karnını doyuran müşterilerinin emir kulu olduğunun farkındadır. Kendi toprağını işleyen ve gerekli geçimini ailesinin emeğiyle sağlayan bir çiftçinin ise, gerçekten bir efendi olup, dünyada hiç kimsenin keyfine bağlı olmadığını bilir.

Bunun aksine, işlenmemiş toprağı olmayan, yahut kolay şartlarla edinebilecek toprağı bulunmayan ülkelerde, bulunduğu bölgede zaman zaman ortaya çıkacak işlerde kullanılabileceğinden daha fazla sermaye edinmiş her zanaatçı, uzaklarda satılmak üzere eser hazırlamaya çalışır. Demirci bir demir fabrikası, dokumacı bir nevi soğuk bez veya yünlü fabrikası kurar. Bu türden sanayiler, zamanla, azar azar, inceden inceye bölümlere ayrılmak yolunu tutar. Böylelikle, kavranması kolay, bundan dolayı da daha fazla anlatılması lüzumsuz birçok değişik şekillerde gelişip mükemmelleşir.

Bir sermayeye onu çalıştırmak üzere iş arandığında, kârlar eşit –veya hemen hemen eşit– olmak şartıyla, sanayi doğal olarak dış ticarete tercih edilir. Aynı sebeple tarım da sanayiye doğal olarak tercih edilir. Toprak sahibinin veya çiftçinin sermayesi, sanayicinin sermayesinden sağlam olduğu gibi; sanayicinin sermayesi de, her zaman için, daha gözünün önünde ve elinin altında bulunduğundan, dış ticaretle uğraşan tacirinkinden daha güvenlidir. Esasen, her toplumun her döneminde, gerek işlenmemiş, gerekse işlenmiş hâsılanın fazlasının veya yurtiçinde aranmayan kısmının, yurtiçinde biraz talebi bulunan bir şeyle değişilmek üzere, dışarıya gönderilmesi gerekir. Bu üretim fazlasını dışarıya taşıyan sermayenin yabancı veya yerli oluşunun önemi ise devede kulaktır. Toplum, hem topraklarının hepsini ekip biçmek, hem de hammaddenin tümünü hiç eksiksiz işlemek için yeterli sermaye edinmemişse, toplu-

mun toplam sermayesinin daha yararlı amaçlarda kullanılabilmesi için, işlenmemiş ürünün yabancı bir sermaye ile ihraç edilmesinde hatırı sayılır bir fayda bile vardır. Eski Mısır ile Çin ve Hindistan'ın zenginliği, ihracatının çoğunu yabancılar yapsa bile bir milletin epey yüksek seviyede bir servete ulaşabileceğini yeter derecede gösterir. Üretim fazlalarını ihraçta, şayet kendilerine ait olandan başka sermaye kullanılmasa, Kuzey Amerika ile Batı Hint Adalarındaki sömürgelerimizin gelişme hızı çok daha yavaş olurdu.

Bundan dolayı, işlerin doğal gidişine uygun olarak, her büyüyen toplumun çoğu sermayesi ilkin tarıma, sonra sanayiye, hepsinden sonra da dış ticarete yöneltilir. İşlerdeki bu sıralanış o kadar doğaldır ki, her arazisi olan toplumda buna bir dereceye kadar uyulmuştur sanıyorum. Görkemli şehirlerin kurulabilmesi için, bu toplumların önce bazı topraklarının işlenmiş olması; dış ticaretle uğraşmayı akıldan geçirebilmeleri için de önce bu şehirlerde sanayi cinsinden bir tür kaba zanaat üzerinde çalışılmış olması gerekir.

İşlerdeki bu doğal düzenin, bir dereceye kadar, her toplumda bu şekilde olmuş olması gerekirse de, Avrupa'nın bütün muasır devletlerinde birçok bakımdan bu sıra tamamıyla tersine dönmüştür. Bunların güzel olan veya uzak mesafelere satışlara elverişli bulunan sanayi mamullerinin hepsine, bu ülkelerdeki bazı büyük şehirlerin dış ticareti yol göstermiş; sanayi ile dış ticaret ise, ikisi birlikte olmak üzere, tarımdaki belli başlı ilerlemeleri doğurmuştur. Bu ülkelerde, başlangıçtaki hükümetlerin ortaya koyduğu ve o hükümetler büyük ölçüde değişikliğe uğradıktan sonra da geriye kalan örf ve âdetler, onları ister istemez bu doğal düzene aykırı ve ters olan gidişe sürüklemiştir.

II. BÖLÜM
Roma İmparatorluğu'nun Çöküşünden Sonra Eski Avrupa'da Tarımın Gerilemesine Dair

Cermenler ve İskitler, Roma İmparatorluğu'nun batı bölgelerini istilâ edince, bu kadar büyük bir devrimin ardından gelen kargaşa birkaç yüzyıl sürüp gitmiştir. Barbarların, yerli ahaliyi soyup soğana çevirmeleri ve ortalığı kasıp kavurmaları, şehirlerle kırlar arasındaki ticareti duraklatmıştır. Şehirler yüzüstü bırakılmış, kırlar işlenmeden kalmıştır. Roma İmparatorluğu idaresinde hatırı sayılır derecede bir servetin nimetinden faydalanan Avrupa'nın batı bölgeleri, böylece yoksulluğun ve barbarlığın en alt seviyesine düşmüşlerdir. Söz konusu kör dövüşü sürüp giderken, bu milletlerin başındakilerle kalburüstü önderleri, o memleketlerdeki toprakların çoğunu elde etmiş, yahut zorbalıkla ele geçirmişlerdir. Bu topraklardan çoğu, tımar görmüş değildi. Fakat ister işlenmiş olsun ister işlenmemiş, bu topraklardan sahipsiz kalan olmamıştır. Çoğu birkaç büyük mülk sahibinin olmak üzere, hepsi yutulmuştur.

İşlenmemiş toprakların bu ilk yutulması, büyük fakat geçici olabilecek bir felâketti. Çok geçmeden bunlar yeniden bölünebilir, miras veya temlik yoluyla küçük parçalara ayrılabilirdi. Büyük evlâda geçme* kanunu, bu toprakların miras yoluyla bölünmesini önlemiştir. Şarta bağlı miras bırakma usulü ortaya çıkarılmakla, bunların başkasına geçerek ufalanmasına engel olunmuştur.**

Toprak, taşınır mallar gibi, yalnız geçim ve intifa aracı addedilince, verasetin doğal kanunu gereği, hepsinin geçim ve intifası baba için eşit derecede aziz sayılabilecek olan ailedeki bütün çocuklar arasında menkuller gibi üleştirilir. Nitekim, arazi mirasına konarken, büyükle küçük ve erkekle kız arasında, (tıpkı bizim taşınır malların üleşilmesinde olduğu gibi) fark gözetmeyen Romalılarda, bu doğal miras kanu-

*. Metinde, *primogeniture.* (ç. n.)

**. Smith tarafından yer yer eleştirilse de, Avrupa'nın bir bölümünün bundan yüzyıllar önce akıl ettiği, tarımsal toprakların miras yoluyla bölünerek ufalanması ve verimli tarım yapılamaz hale gelmesinin önüne geçilmesi meselesini Türkiye'nin ancak 2010'larda ele alabilmesi son derece manidar olup; geri kalmışlığımızın nedenlerini başka yerlerde aramadan önce kendi içimizde aramamız gerektiğini düşündürten, önemli bir olgudur. (ç. n.)

nu hüküm sürüyordu. Ancak, toprak yalnız geçimin değil, gücün ve savunmanın da aracı sayılınca, bunun, parçalanmamış olarak, bir tek kimseye kalması daha uygun görüldü. Bu kargaşalı zamanlarda, toprak sahibi her kodaman, kendine göre ufak çapta bir hükümdardı. Toprağın kiracıları, kendisinin uyrukları idi. Kendisi bunlara yargıçlık; bazı bakımlardan, barışta kanun koyuculuk, savaşta ise komutanlık ederdi. Kendi takdirine göre, çoğu kez komşularıyla, bazen de hükümdarıyla savaşırdı. Bundan dolayı, mülkün güvenliği, yani orada oturanları toprak sahibinin koruyabilmesi, arazinin büyüklüğüne bağlı idi. Toprağı bölmek, yok etmekti; her parçasını komşularının saldırganlıklarıyla çiğnetip, onlara yem ettirmekti. Onun için, toprak mülklerinin tevarüsünde, büyük evlâda kalma kanunu gerçekte birdenbire meydana gelmeyip, zamanla vücut buldu. İlk kuruluşlarında her zaman öyle olmasa bile, krallık idaresinde de, büyük evlâda geçme kanunu genellikle aynı sebeple ortaya çıkmıştır. Kral idaresindeki güç, dolayısıyla da güvenlik, bölünme ile zayıf düşmesin diye bir bütün olarak çocuklardan birine kalmalıdır. Bunlardan hangisi üzerinde böyle önemli bir tercihte bulunulacağı, kişinin liyakati gibi niteliğini kestirmek zor olan alâmetlere değil, su götürür tarafı olmayan, apaçık, gün gibi meydanda birtakım farklara dayanan bir genel kuralla belirlenmesi gerekir. Aynı ailenin çocukları arasında, cinsiyet ile yaştan başka, tartışılamayacak fark olamaz. Erkek cinsi, genel olarak kadına tercih edilir. Öteki her şey eşit ise, o zaman, yaşlı olan, her yerde, gencin yerini alır. Büyük evlâda geçme hakkı ile mirasın babadan oğula kalması hakkı denilen hakkın kaynağı budur.

İlkin doğmalarına sebep olup, varlıklarını ancak onların mâkul kılabileceği şartlar ortadan kalktıktan uzun zaman sonra bile kanunların yürürlükte kaldığı çok olur. Avrupa'nın şimdiki durumunda, bir tek İngiliz dönümü* toprağı olanın mülkü, yüz bin dönüm sahibinin mülkü kadar sağlama bağlanmıştır. Bununla birlikte, büyük evlâda geçme hakkına hâlâ saygı gösterilmektedir. Bütün âdetler içerisinde, aile üstünlüğü gururunu okşamaya gayet elverişli olduğu için de, bu âdetin daha nice yüzyıllar sürüp gitmesi ihtimali vardır. Yoksa, bütün öteki bakımlardan, birini zengin etmek için, geri kalan çocukların hepsini yoksul bırakan bir hak kadar, kalabalık bir ailenin gerçek çıkarına aykırı bir şey olamaz.

Şarta bağlı mal vakfetme, büyük evlâda geçme kanununun doğal sonucudur. Bu, büyük evlâda geçme kanunu dolayısıyla hatıra gelen belirli bir silsile mirası elden kaçırmamak; başlangıçtaki mülkün bir parçasının, birbiri ardından gelecek mutasarrıfların deliliği veya felâkete uğraması yüzünden, armağan, vasiyet veya devretme yoluyla tercih olunan soy çizgisi dışına kaydırılmasını önlemek için düşünülmüştür. Şarta bağlı mirası Romalılar hiç bilmezdi. Bazı Fransız hukukçuları, şimdiki kurumu, o eski müesseselerin diline ve kılığına sokmayı uygun görmüşlerse de, Romalıların *substitution*'u da, *fideicommis*'i de, hiçbir şekilde şarta bağlı mirasa benzememektedir.

Büyük toprak mülkleri, bir nevi prens-ülkesi olduğu zaman, şarta bağlı miras akla uygun gelebilir. Bu, bazı kral idarelerindeki anayasa denilen kanunlar gibi, bin-

*. İngiliz dönümü (*acre*): Akr da denen, halen İngiltere ve ABD'de kullanılan, 4047 metrekare (yaklaşık 4 dekar, ya da 0,4 hektar) büyüklüğünde alan ölçüsü. (ç. n.)

lerce kişinin güvenliğinin, tek bir adamın keyfi veya çılgınlığı yüzünden tehlikeye düşmesini çoğunlukla önleyebilir. Fakat gerek küçük gerek büyük mülklerin, güvenliklerini ülkenin kanunlarından aldıkları Avrupa'nın şimdiki durumunda, bundan daha yersiz bir şey olamaz. Bu, gayet mânâsız düşüncelere (yani, birbiri ardından gelen her insan neslinin, toprak ve toprağın varı yoğu üzerinde eşit hakkı olmadığı; şimdiki neslin malının, belki beşyüz yıl önce ölmüş olanların keyfine göre kıskıvrak bağlanıp düzenlenmesi gerektiği yolundaki faraziyeye) dayanmaktadır. Bununla birlikte, şarta bağlı miras, Avrupa'nın çoğu yerinde, hele sivil veya askeri şereflerden faydalanmak için, asil bir soy-sopun aranılır bir nitelik olduğu ülkelerde, hâla itibar görmektedir. Asillerin, memleketlerinin yüksek memurlukları, izzet ve itibarı üzerindeki bu tekelci imtiyazı elde tutabilmeleri için, şarta bağlı mirasın gerekli olduğu düşünülmekledir. Hemşerileri aleyhine haksız bir üstünlüğü zorla kabullenmiş olan bu tabakanın yoksulluğu bu durumu gülünç düşürmesin diye yeni bir imtiyaz elde etmeleri akla uyar görülmektedir. Esasen, İngiliz örfi hukukunda, sürekli iratlardan kaçınıldığını, onun için de bunların İngiltere'de herhangi bir başka Avrupalı kral idaresindekinden daha çok sınırlandırılmış bulunduğunu söylerler. Fakat sürekli irat İngiltere'de bile büsbütün yok değildir. İskoçya'da, bütün memleket topraklarının beşte birinden, hatta belki de üçte birinden fazlasının, şimdi sımsıkı bir şekilde vakıf elinde olduğu sanılmaktadır.

İşlenmemiş büyük toprak parçaları, böylece hem belirli ailelerce yutulmuş, hem de bunların bir daha bölünmesi imkânının, elden geldiği kadar süresiz biçimde, önüne geçilmiştir. Ne var ki, bir büyük mülk sahibinin aynı zamanda büyük bir ıslah edici olduğu pek rastlanır şey değildir. Bu barbar kurumların doğmasına meydan veren kargaşalı zamanlarda, büyük mülk sahibinin, arazisini korumak yahut nüfuzunu ve yetkisini komşularının toprakları üzerinde genişletmek yüzünden, işi başından aşkındı. Toprağın işlenip ıslah edilmesini düşünecek zamanı yoktu. Kanunun konup düzenin sağlanması böyle bir zamanı mümkün kılınca, onda çoğunlukla heves olmuyor; hemen hiçbir zaman da, gereken kabiliyet bulunamıyordu. Çok defa olduğu gibi, evinin ve kendisinin masrafı gelirine denk geldi, veya masrafı gelirini aştığında, bu yolda kullanacak sermaye olmuyordu. Tutumlu ise, yıllık tasarruflarını eski mülkünün ıslah edilmesinde değil, yeni satın almalarda kullanmayı genel olarak daha kazançlı buluyordu. Bütün öteki ticaret projeleri gibi, toprağı kazançlı şekilde işletmek de, küçük tasarruflar ve küçük kazançlar üzerinde tam bir dikkat ister. Bu, büyük bir servet sahibi olarak doğan bir adamın, yaratılıştan tutumlu da olsa, binde bir elinden gelir. Böyle bir kimse, durumu dolayısıyla doğal olarak pek az muhtaç olduğu kazançtan ziyade, hoşuna giden süse kapılmaya yatkındır. Giyiminin, takım-taklavatının, evinin ve döşemesinin zarifliği, çocukluğundan beri hafif tertip üstüne düşmeye alışık olduğu nesnelerdir. Bu âdetin tabiatıyla kafasında doğurduğu eğilim, toprağı ıslah etmeyi düşünmeye kalktığı zaman, yakasını bırakmaz. Evine komşu olan belki dört beş yüz İngiliz dönümünü, yaptığı bunca tımardan sonra toprağın edeceğinden on kat fazla masrafla güzelleştirir. Bakar ki, bütün mülkünü o şekilde bayındır hale getirecek olursa, -başka türlüsünden zaten hoşlanmaz- yapılacak

işin onda birini tamamlamadan sıfırı tüketecek. Birleşik Krallık'ın her iki bölgesinde de, ana baba günü olan derebeylik çağlarından beri daima aynı ailenin elinde bulunagelmiş bazı büyük mülkler hâlâ vardır. Bu mülklerin şimdiki durumunu onlara komşu olan küçük arazi sahiplerinin mülkleriyle karşılaştırdığınız zaman, böyle geniş bir mülkün, bayındır hale getirilmeye ne kadar elverişsiz olduğuna inanmak için başka delile lüzum görmezsiniz.

Bu gibi büyük mülk sahiplerinden araziyi ıslah etme beklenmezse, onların emrinde toprak işletenlerden hiç ıslah umulmaz. Avrupa'nın eski durumunda, toprağı işletenler, hep keyfe bağlı kiracılardı. Hepsi, veya hemen hemen hepsi, köle idiler. Ancak, bunların köleliği eski Yunanlarla Romalılardaki, hatta Batı Hint Adalarındaki bildiğimiz kölelikten yumuşak idi. Bunların, efendilerinden ziyade, doğrudan doğruya toprağa bağlı oldukları kabul ediliyordu. Ondan dolayı, bu köleler toprakla birlikte satılabilir, topraktan ayrı olarak satılamazlardı. Evlenebilirlerdi; ama efendilerinin rızası olmak şartıyla. Efendi sonradan koca ile karıyı farklı kişilere satarak evliliği feshedemezdi. Kölelerden birini sakat eder veya öldürürse, efendi cezaya uğrardı. Ne var ki, bu cürüm genel olarak pek devede kulaktı. Fakat köleler mülk edinmeye ehil değildiler; edindikleri mülk efendileri için elde edilmiş olurdu. Efendi, bunları dilediği gibi ellerinden alabilirdi. Bu gibi kölelerin yapabileceği ekip biçme ve ıslah gerçekte efendilerince yapılmış oluyordu; masraf efendinindi. Tohumluğun, hayvanların, ekim aletlerinin hepsi onundu; kazanç ona aitti. Bu gibi köleler, günlük nafakalarından başka bir şey elde edemezlerdi. Onun için, doğrusu, bu durumda, mal sahibi kendisi topraklarını işletiyor, kölelerine bunları ektirip biçtiriyordu. Bu tür kölelik Rusya'da, Lehistan'da, Macaristan'da, Bohemya'da, Moravya'da ve Almanya'nın başka yerlerinde hâlâ vardır. Yalnız, Avrupa'nın batı ve güneybatı bölgelerinde bu durum ucundan kıyısından ortadan kaldırılmıştır.

Büyük mülk sahiplerinden büyük bayındırlık işleri binde bir bekleneceği gibi; bunlar, ırgat olarak köle kullandıklarında, toprağın ıslahı büsbütün ihtimal dışındadır. Öyle sanıyorum ki, karın tokluğuna gibi gelirse de, kölelerin gördüğü işin, eninde sonunda, hepsinden pahalıya mal olduğunu bütün yüzyılların ve bütün milletlerin tecrübesi göstermektedir. Hiçbir mala sahip olmayan kimsenin, alabildiğine yiyip içip, elden geldiği kadar az çalışmaktan başka çıkarı olamaz. İşin, nafakasını satın almaya yetenden fazlası, bu kimseye, herhangi bir suretle kendi çıkarı dolayısıyla değil, olsa olsa, dürtüp hırpalamakla, zoraki yaptırabilir. Eski İtalya'da, tahıl yetiştirmenin ne kadar yozlaştığını; köleler elinde bu işin efendi için ne kadar kazançsız olduğuna gerek Pliny, gerekse Columella dikkat çekmiştir. Aristo zamanında, eski Yunanistan'daki durum, bundan daha ahım şahım değildi. Eflâtun'un kanunlarında anlatılan ideal devletten söz ederken, Aristo, beş bin aylak adamı (ki bu, oranın savunması için gerekli olduğu sanılan savaşçı sayısıdır), kadınları ve uşaklarıyla birlikte beslemek için, Babil ovaları gibi uçsuz bucaksız, son derece bitek bir araziye ihtiyaç olduğunu söylemektedir.

Azameti yüzünden insanoğlu, tahakkümden hoşlanır. Kendinden aşağı olanların

gönlünü etmeye tenezzül zorunda kalmak kadar insanın gücüne giden şey yoktur. Onun için, kanunun izin verdiği, işin mahiyetinin buna elverişli bulunduğu yerlerde, genel olarak, kölelerin hizmetini, başına buyruk adamlarınkine tercih eder. Şeker ve tütün ekimi, kölelere yaptırılan ekip biçmenin masrafını kaldırabilir. Tahıl yetiştirme, anlaşıldığı kadarıyla, şimdiki zamanlarda bu masrafı korumaz. Başlıca mahsulü tahıl olan İngiliz sömürgelerinde, işin pek çoğunu bağımsız adamlar yapmaktadır. Pensilvanya'daki Quaker'ların, son zamanlarda bütün zenci kölelerini azat etme kararına bakarak, bu kölelerin sayıca pek fazla olamayacağına inanabiliriz. Köleler, malları arasında can alıcı denecek bir parça teşkil etseydi, bu adamlar böyle bir karara asla yanaşmazdı. Oysaki şeker sömürgelerimizde, bütün işi; tütün sömürgelerimizde ise, işin pek çoğunu köleler görür. Batı Hint Adalarındaki sömürgelerimizden herhangi birinde, bir şeker çiftliğinde, kâr, genel olarak Avrupa veya Asya'da bilinen herhangi bir başka ekimin kârından çok daha yüksektir. Bir tütün çiftliğinin kârı, şeker çiftliğinin kârından daha az olmakla beraber, daha önce işaret edildiği gibi, tahıl kârından yüksektir. İkisi de, köle eliyle ekilip biçilme masrafını korur ama, şeker, bu masrafa tütünden daha iyi dayanır. Nitekim, tütün sömürgelerimizde beyazlara nispetle zenci sayısı, şeker sömürgelerimizdekinden daha fazladır.

Zaman içinde, eski devirlerin köle ırgatları yerine, şimdi Fransa'da *metayer* [yarıcı] adıyla tanınan bir rençper topluluğu geçmiştir. Latincede bunlara *Coloni Partiarii* denir. İngiltere'de uzun zamandır kullanılmadığından, şu anda İngilizcede bunlar için kullanılan bir kelime bilmiyorum. Mal sahibi, bunların tohumluğunu, hayvanını, ekip biçme aletlerini, hâsılı çiftliği işlemek için gerekli bütün malzemeyi sağlıyordu. Çiftçi, başını alıp gittiği veya çiftlikten kendisine yol verildiği zaman, mal sahibine geri verilen malzemenin muhafazası için gerekli sayılan şey bir yana ayrıldıktan sonra, mahsul mal sahibiyle çiftçi arasında yarı yarıya bölüşülüyordu.

Bu tür kiracıların işlediği toprak, doğrusu, kölelerin işlediği toprak gibi, masrafı mal sahibine ait olmak üzere ekilip biçilir. Ne var ki, bunlar arasında esaslı bir fark vardır. Bu gibi kiracılar bağımsız kimseler olduklarından mal edinmeye ehildirler. Toprağın mahsulünün belirli bir payı kendilerinin olduğu için, düşecek pay mümkün mertebe çok olabilsin diye, toplam hâsılanın fazla olmasında apaçık menfaatleri vardır. Bunun aksine, karnının doymasından başka eline bir şey geçmeyen bir köle, toprağın, bu nafaka dışında, elinden geldiği kadar az şey yetiştirmesine bakmak suretiyle kendi rahatını kollar. Avrupa'nın çoğu bölgesinde toprak köleliği şeklindeki tasarrufun, biraz bu üstünlük dolayısıyla, biraz da dişli kodamanları kıskanmaktan geri kalmayan hükümdarın, bu kodamanların nüfuzu üzerinde, kölelerini yavaş yavaş yapmaya kışkırttığı ve anlaşılan sonunda bu çeşit köleliği büsbütün elverişsiz kılan tecavüzler yüzünden zamanla sönüp gitmiş olması ihtimal dâhilindedir. Bununla birlikte, bu kadar önemli bir devrimin ne zaman ve nasıl olduğu, yakın tarihin en karanlık noktalarından biridir. Roma Kilisesi, bunda kendisinin büyük şeref payı olduğunu iddia eder. Daha on ikinci yüzyılda, III. Alexander'ın, kölelerin genel olarak azadı için bir ferman imzaladığı muhakkaktır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu, inanç sahiplerinden, önünde kesinlikle boyun eğmeleri istenen bir kanun olma-

yıp, dinî bir öğütmüş. Kölelik, hemen her yerde, birkaç yüzyıl daha sürüp gitmiştir. Gel zaman git zaman, yukarıda sözü geçen iki menfaatin, yani, bir yandan mal sahibinin, öte yandan hükümdarın menfaatinin ortaklaşa etkisiyle, azar azar ortadan kalkmıştır. Kendi haline bırakılan, üstelik toprağı elinde tutmasına izin verilen köle, sermayesi olmadığı için, toprağı ancak mülk sahibinin kendisine verdiği avansla işletebiliyor; bundan dolayı da, Fransızların deyimiyle, yarıcı olması gerekiyordu.

Ancak, bu dediğimiz rençperlerin bile, ürünün kendilerine düşen payından artırmış olabilecekleri ufak stokun bir parçasını, toprağın daha da ıslah edilmesine harcamak hiç işlerine gelmezdi. Çünkü hiçbir şey harcamayan mal sahibi, o sermaye ile yetişen ürünün yarısını alacaktı. Ürünün topu topu onda biri olan öşrün, ıslah işlerine çok büyük bir engel teşkil ettiği görülmüştür; o halde, yarıyı bulan bir vergi, herhalde buna adamakıllı ket vurmuş olmalıdır. Mülk sahibinin sağladığı girdiler ile, toprakta yetişebilecek ürünün en fazlasını üretmek bir ortakçının çıkarına uygun olabilir. Fakat buna kendi elindeki malzemeden bir şey karıştırmak, hiç işine gelmez. Bütün ülkenin altıda beşini hâlâ bu tür rençperlerin işlediği söylenen Fransa'da, mal sahipleri, yarıcıların, efendinin hayvanını çift sürmeden çok yük taşımada kullanmak için fırsat kaçırmamasından sızlanırlar. Çünkü, ikinci şıkta kârın tümü kendilerine kalır; ötekinde ise, bunu mal sahipleriyle paylaşırlar. Bu tür kiracılar, İskoçya'nın bazı yerlerinde hâlâ vardır. Bunlara çelik yaylı kiracılar denir. Baron Gilbert ile Dr. Blackstone'un gerçek çiftçiden ziyade, toprak sahibinin kâhyaları olduğunu söyledikleri eski zamanın İngiliz kiracıları da belki bu cinstendi.

Gayet yavaş, tedricen de olsa, bu tür kiracıların yerine, toprak sahibine sabit bir toprak rantı ödeyerek, toprağı sermayesiyle işleyip, gereği gibi çiftçi adı taşıyan kimseler geçmiştir. Bu gibi çiftçiler bazen, birkaç yıl süreli sözleşme yaptıklarında, sermayelerinin bir kısmını çiftliğin daha fazla geliştirilmesine harcamayı menfaatlerine uygun bulabilirler. Çünkü, sözleşme sona ermeden, bu sermayeyi tekrar büyük bir kârla birlikte devşirmeyi umdukları olur. Bununla birlikte, bu gibi çiftçilerin bile, toprak üzerindeki tasarrufu uzun zaman, büyük bir istikrarsızlık içinde idi; Avrupa'nın çoğu yerinde hâlâ da öyledir. Sürelerinin bitiminden önce, yeni bir satın alıcı, bunların sözleşmelerini kanuni şekilde bozabilirdi, İngiltere'de basbayağı danışıklı bir geri alma dâvası ile bile buna imkân vardı. Efendilerinin zorbalığı yüzünden, kanunsuz olarak kapı dışarı edilirlerse, kaybolan haklarını koruyacak dâva çok kusurlu idi. Toprağı yeniden ellerine alma hakkına her zaman kavuşturmuyor, onlara, gerçek kayıplarının ölçüsüne hiç ulaşmayan zarar ziyan telâfisi sağlıyordu. Avrupa'da, tarım işçisinin belki de en çok saygı gördüğü memleket olan İngiltere'de bile fuzuli işgalden kurtarma dâvası, tâ VII. Henry'nin 14. saltanat yılı sıralarında icat edilmiştir. Kiracı bununla yalnız zarar ziyanını geri almakla kalmayıp, mülkü yeniden elinde tutma hakkını kazanır; öyle bir tek mahkeme oturumunun belirsiz kararı ile de kesin olarak hakkından olmaz. Bunun gayet etkili bir şey olduğu görülmüştür. O kadar ki, şimdiki uygulamada, mal sahibinin, toprak temellükü üzerinde dâva açma ihtiyacını duyunca, toprak sahibi sıfatıyla, hakkıyla elinde bulunan istihkak veya tasarruf dâvası gibi dâvalardan faydalandığı pek olmaz da, kiracısı adına, fuzuli işgalden

kurtarma dâvası açar. Onun için, İngiltere'de kiracının güvenliği, mal sahibininki kadar sağlama bağlanmıştır. Sonra, İngiltere'de yılda kırk Şilinlik bir gelir üzerinden, ömrünün sonuna kadar kaydıyla yapılmış bir kontrat, mutlak bir aynî hak sayılıp, kiracıya milletvekili seçiminde oy verme hakkını kazandırır. Rençperlerin çoğunun böyle mutlak aynî hakları olduğu için, bunun kendilerine verdiği siyasal önem dolayısıyla, bütün o tabakanın, arazi sahipleri yanında itibarı olur. Mülk sahibinin bu kadar önemli bir ıslahı istismar etmek şerefsizliğinde bulunmayacağına güvenerek, kiracının, elinde kontratı bulunmayan toprak üzerinde bina inşa etmesinin Avrupa'da, İngiltere'den başka hiçbir yerde örneğine rastlanamaz sanıyorum. Rençperler için pek avantajlı olan bu kanunlar ile âdetlerin, İngiltere'nin şimdiki yükselişinde, o böbürlenilen ticaret tüzüklerinin belki hepsinden daha fazla payı vardır.

Her türlü mirasçıya karşı, en uzun sözleşmeleri güven altına alan kanun, bildiğim kadarıyla yalnız Büyük Britanya'da vardır. İskoçya'da bu, daha 1449'da II. James'in çıkardığı bir kanun ile başlamıştı. Ne var ki bunun yararlı etkisine, mirasçıların genellikle yıllara sarkan, çoğunlukla da bir yıldan fazla süreyle kontrat yapabilmelerine izin verilmeyerek engel olunmuştur. Son zamanlarda bu konu üzerindeki bir Parlamento kararı ile biraz gevşetilmiş olmakla beraber, bunların bağları yine de gayet sıkıdır. Üstelik İskoçya'da milletvekili seçmek için oy hakkı veren kira kontratı olmadığından; toprak sahipleri, rençperlerini bu bakımdan İngiltere'deki kadar el üstünde tutmazlar.

Gerek mirasçılara ve gerekse satın alıcılara karşı kiracıların durumunu sağlama almak uygun görüldükten sonra da, Avrupa'nın başka yerlerinde, bunların güvenlik süresi, yine çok kısa bir zaman içerisine sıkışıp kalmıştı. Meselâ Fransa'da kontratın başlangıcından itibaren dokuz yıl idi. Esasen, son zamanlarda bu süre orada yirmi yedi yıla çıkarılmıştır. Bu, kiracıyı, gayet hatırı sayılır bir ıslah yapmaya heveslendirmek için hâlâ kısa denebilecek bir süredir. Toprak sahipleri eskiden Avrupa'nın her yanında kanun yapıcı idiler. Bundan dolayı toprağa ait kanunlar, hep mülk sahibinin menfaatinin o yönde olduğu düşünülerek tasarlanmıştı. Kendinden önce gelenlerden birinin yaptığı kontratın, uzun yıllar, toprağının tam değerinden faydalanmaktan alıkoymamasının, mülk sahibinin çıkarına olduğunu farz etmişlerdi. Hırsa kapılan ile hak yiyenin gözü ilerisini hiç görmez. Onlar da bu tüzüğün ıslah işlerini ne kadar köstekleyeceğini, dolayısıyla da, eninde sonunda toprak sahibinin gerçek çıkarını ne derece baltalayacağını önceden görememişlerdir.

Dahası, eskiden çiftçilerin, mülk sahibine kira vermekten başka, ayrıca ne kontratta belirtilen, ne de baronluk ocaklığının veya malikânenin töresi ile âdetinden başka bir kuralla düzenlenmiş olan, bir sürü hizmetler görmek zorunda bulundukları farz ediliyordu. Dolayısıyla, bu hizmetler hemen baştan sona keyfi olduğundan, kiracıyı birçok sıkıntılara sokuyordu. İskoçya'da, kontratta kesin olarak şart koşulmayan bütün hizmetlerin kaldırılması, bu ülkedeki tarım işçilerinin durumunu, birkaç yılın içinde çok düzeltmiştir.

Rençperlere yüklenen, bunların yapmak zorunda bulundukları kamu hizmetleri

özel hizmetlerden daha insaflı değildi. Çeşitli memleketlerde eziyeti farklı derecelerde olmakla beraber, bugüne dek her yerde sürüp gitmiş bir angarya olan, ana yolların yapımı ile bakımı, bu hizmetlerin yalnız bir tanesidir. Kralın askerleri, çoluk çocuğu veya çeşit çeşit memurları, memleketin bir bölgesinden geçtiklerinde, tedarik mülteziminin belirlediği fiyat üzerinden, rençperler bunlara beygir, araba ve erzak sağlamak zorunda idiler. Zorla tedarik baskısının Avrupa'da tamamen ortadan kaldırılmış olduğu biricik krallık idaresi Büyük Britanya'dır sanıyorum. Fransa ile Almanya'da bu uygulama hâlâ sürüp gitmektedir.

Rençperin tâbi olduğu kamu vergileri de, hizmetler kadar uygunsuz ve ezici boyutlarda idi. Eski kodamanların kendileri hükümdarlarına herhangi akçeli bir bağış yapmaya hiç yanaşmadıkları halde, kiracılarını, hükümdarın (kullanılan deyimle) haraca bağlamasına kolayca izin veriyorlardı. Bunun, ileride kendi gelirlerine ne kadar dokunması gerektiğini önceden kestirecek kadar bilgileri yoktu. Fransa'da, hâlâ sürüp gittiği için, *taille* (cizye) bu eski haraçlara örnek olabilir. Bu rakam, çiftçinin çiftliğe yatırdığı sermayeye göre hesaplanır; onun eline geçeceği farz olunan kâr üzerine konulmuş bir vergidir. Bundan dolayı, elden geldiği kadar az şeyi varmış gibi gözükmek, dolayısıyla da çiftliğin ekilip biçilmesinde mümkün mertebe az, ıslah edilmesinde ise hiçbir şey kullanmamak, rençperin çıkarınadır. Cizye, bir Fransız çiftçisinin elinde tesadüfen birikecek stokun, bir daha toprak üzerinde kullanılmasının yasak edilmesi gibi bir şeydir. Üstelik bu vergi, kime yüklenmişse, onun şerefini zedeleyip, kendisini değil asilzadelikten, burjuvalıktan* da aşağı düşürmüş sayılır. Bir başkasının topraklarını kiralayan her kimse bu vergiye tâbi tutulur. Kişizade, hatta sermayesi olan burjuva bu alçalmaya boyun eğmez. Onun için, bu vergi, toprak üzerinde birikmiş stokun toprağın ıslah edilmesinde kullanılmasına engel olduğu gibi, başka ne kadar stok varsa onu da oradan uzaklaştırır. Eski zamanlarda İngiltere'de çok rastlanan ondalıkların, onbeşdeliklerin, ucu toprağa dokunmak bakımından, cizye ile aynı nitelikte vergiler olduğu anlaşılıyor.

Bunca kösteklemeler olunca, toprağı işleyenlerden fazla bayındırlık hizmeti beklenemezdi. Kanun ne kadar özgür tutsa ve güvenlik sağlasa da, halkın o tabakası, hep büyük güçlüklerle ilerlemek zorundadır. Mülk sahibi ile kıyaslanınca, rençper, kendi parasıyla ticaret yapan kişiye kıyasla ödünç parayla alışveriş yapan bir tacir gibidir. Bunlardan her ikisinin de sermayesi büyüyebilir. Ancak, ikisi de aynı şekilde tutumlu davransa bile, ödünçle iş gören tacirin sermayesinin, ötekinin sermayesine göre daima daha yavaş gelişmesi lâzımdır. Çünkü ödüncün faizi, kârın büyük bir kısmını yutar. Benzer şekilde, rençperin işlediği topraklar, aynı özenin gösterilmesiyle, mal sahibinin işlediklerinden daha yavaş ıslah ediliyor olmalıdır. Bunun nedeni, rençperin kendisi mülk sahibi olsa toprağın daha çok ıslah edilmesinde kullanabileceği büyük mahsul payını kiranın yutmasıdır. Dahası, işlerin tabiatı dolayısıyla, bir rençper sıra bakımından mal sahibinden sonra gelir. Avrupa'nın çoğu yerinde rençpere esnafla zanaatçının iyisinden aşağı; Avrupa'nın her yerinde

*. İngilizcedeki *burgher* ile Fransızcadaki *Bourgeois* (burjuvazi) karşılığı olarak, *hisarlı* sözü de kullanılabileceği gibi, *burçlu* yahut *kasabalı* da denebilir. Şehirli, orta sınıftan, hür vatandaş demektir. (ç. n.)

ise, büyük tüccarla usta sanayicilerden daha aşağı bir tabaka gözü ile bakılmaktadır. Onun için, şöyle hatırı sayılır sermayesi bulunan bir adamın, aşağı tabakaya dâhil olmak üzere yükseğinden ayrılması, olağan işlerden değildir. Ondan dolayı, Avrupa'nın bugünkü durumunda bile, bir başka meslekten alınıp, rençperlik şeklinde toprak ıslah edilmesine sermaye aktarılması pek beklenemez. Büyük Britanya'da, çiftliğe aktarılan sermaye, belki herhangi bir başka ülkedekinden fazladır. Ama orada bile, çiftçilikte bazı yerlerde kullanılan büyük sermayeler, genel olarak, bütün ötekilerine kıyasla stokun çoğunlukla en ağır biriktirildiği zanaat olan, çiftçilikle elde edilmiştir. Bununla birlikte, küçük mülk sahiplerinden sonra, zengin ve büyük çiftçiler, her ülkenin belli başlı ıslah edicileridir. Bunlar herhangi bir başka Avrupa krallık idaresinden daha fazla olarak, muhtemelen İngiltere'de vardır. Hollanda ile İsviçre'deki Bern Cumhuriyet hükümetlerinde çiftçiler İngiltere'dekilerden aşağı kalmıyormuş.

Bütün bunlardan başka, üstelik, Avrupa'nın eski politikası, ister mal sahibi ister çiftçi tarafından olsun, toprağın ıslah edilmesiyle işlenmesine elverişsiz idi. Birincisi, özel ruhsat olmadan tahıl ihraç etme üzerinde genel bir yasak vardı. Bunun oldukça yaygın bir düzenleme olduğu anlaşılıyor. İkincisi, vurguncululara, fiyat farkı kollayan satıcılara, yoldan mal çevirip kapatan kabzımallara karşı çıkarılan, saçma sapan kanunlarla, panayır ve pazar imtiyazlarıyla, gerek tahıl gerekse geri kalan hemen olanca çiftlik mahsulünün iç ticareti üzerine konulmuş engeller vardı. Yabancı tahıl ithalinin biraz teşvik edilmesiyle birlikte, tahıl ihracı yasağının, Avrupa'nın doğal olarak en bitek memleketi ve o sırada en büyük cihan imparatorluğunun merkezi bulunan İtalya'da rençperliğe nasıl engel olduğunu, daha önce görmüştük. Bu malın iç ticareti üzerine konan kısıtların, genel ihraç yasağı ile bir araya gelince, daha az bitek, daha az elverişli durumdaki memleketlerin tarımı üzerinde ne derece caydırıcı etki yaratması gerektiğini, belki kolay kolay tasavvur etmek mümkün değildir.

III. BÖLÜM

Roma İmparatorluğu'nun Çöküşünden Sonra Şehirler ve Kasabaların Gelişip Serpilmesi

Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, şehirlerle kasabaların sakinleri, kırda yaşayanlardan daha çok kayrılıyor değildi. Esasen bunlar, eski Yunan ve İtalya cumhuriyetlerinin ilk ahalisinden çok farklı bir halk tabakasından meydana geliyordu. Ötekiler daha çok, kamu arazisinin ilk başta aralarında bölüşüldüğü; evlerini birbirinin yakınında kurup, ortaklaşa savunma için bir duvarla çevirmeyi uygun gören toprak sahiplerinden oluşuyordu. Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra ise toprak sahiplerinin, bunun aksine, genel olarak mülklerinin üstündeki muhkem hisarlarda, kiracılarıyla kölelerinin ortasında yaşadıkları anlaşılıyor. O çağlarda şehirlerde daha çok, köle yahut hemen hemen köle gibi oldukları anlaşılan zanaatçılar ve alet-edevat kullanan işçiler oturuyordu. Avrupa'da belli başlı şehirlerden bazısının ahalisine, eski beratlarla verilmiş olduğunu gördüğümüz imtiyazlar, bu imtiyazlardan önce halkın ne durumda olduğunu gereği gibi göstermektedir. Efendilerinin rızası olmaksızın kendi kızlarını dışarı gelin verebilmeleri, öldüklerinde mallarının efendilerine değil kendi çocuklarına miras kalması ve malları ürerinde vasiyet yolu ile tasarrufta bulunabilmenin kendilerine bir imtiyaz olarak bağışlandığı kimselerin, kendilerine bu haklar verilmeden önceki durumları aynen, veya aşağı yukarı, kırlardaki toprak ırgatlarının durumu gibi olmuş olmalıdır.

Esasen bunların, şimdiki madrabazlarla ayak satıcıları gibi, malları ile birlikte, oradan oraya, o panayırdan ötekine dolaşıp duran, gayet yoksul ve çok düşkün birtakım kimseler olduğu anlaşılmaktadır. Şimdi Asya'nın birçok Tatar devletlerinde olduğu gibi, o zamanki Avrupa'da da, çeşit çeşit ne kadar memleket varsa hepsinde, bazı malikânelerden geçtikleri, bazı köprülerden yürüdükleri, bir panayırda mallarını oradan oraya taşıdıkları, orada bunları satmak üzere bir tezgâh veya sergi kurdukları zaman, yolculardan ve mallarından vergi alınırdı. Bu tür vergiler İngiltere'de müruriye, köprü parası, kalış, sergilik adlarıyla tanınmıştı. Bazı zamanlar kral, bazen de anlaşılan birtakım vesilelerle bunu yapmaya yetkisi bulunan kalburüstü bir lord, bir kısım tacirlerden, özellikle de kendi ülkesinde oturanlardan bu gibi vergileri al-

maz, toptan bağışlardı. Başka bakımlardan kul köle -veya kölemsi- oldukları halde, bu gibi tacirlere bu yüzden *serbest-tacir* denirdi. Bunlar kendilerini koruyanlara, karşılık olarak çoğunlukla bir tür yıllık *baş vergisi* öderlerdi. O çağlarda, değerli bir karşılığı olmadan korumada bulunulduğu pek olmuyordu. Bu vergi, belki öteki vergilerini affetmeleriyle koruyucularının uğrayabilecekleri kaybın telâfisi sayılabilirdi. Önce, gerek bu baş vergilerinin, gerekse vergi bağışlamalarının tamamıyla kişiye özel olduğu; hayatları boyunca veya koruyucuların canı istedikçe, yalnız belirli kimselere tesir ettiği anlaşılıyor. Birçok İngiltere şehrinin mülk kütüklerinden alınarak yayımlanmış oldukça noksan özetlerde, bazen, belirli burjuvaların teker teker krala, veya bir başka lorda, bu gibi korumalar karşılığı olarak ödedikleri verginin, bazen bütün bu vergilerin yalnız genel toplamının, sık sık zikri geçer.[6]

Ancak şehir ahalisinin, durumları aslında ne kadar köleye benzer olursa olsun, kırlardaki toprak ırgatlarından çok daha önce özgürlüğe ve bağımsızlığa kavuştukları açıkça görülmektedir. Kral gelirlerinin herhangi bir şehirde bu gibi baş vergilerinden meydana gelen kısmı, çoğunlukla, birkaç yıllık bir süre için, kesin bir gelir karşılığında, bazen kontluğun Şerifine, bazen de başka kimselere iltizama verilirdi. Hisarlıların (burjuva), gelirin tümünden zincirleme ve teker teker sorumlu olmak suretiyle, kendi şehirlerinden çıkan bu gibi geliri iltizamla toplamalarına izin verilecek kadar itibar kazandıkları çok oluyordu.[7] Öyle sanıyorum ki Avrupa'da ne kadar ülke varsa hepsinin hükümdarlarının alışılmış tutumu bakımından, bu yolda gelirin iltizama verilmesi çok elverişli idi. Krallar çoğu zaman malikâneleri, bir bütün olarak, bu malikânelerdeki kiracıların hepsine birden kiralıyor; kiracılar, gelirin tümü üzerinden zincirleme ve teker teker sorumlu oluyorlardı. Ama karşılık olarak, bunu bildikleri gibi toplayıp, kral hazinesine kendi kâhyaları eliyle ödemelerine, böylelikle, kral memurlarının küstahlığından yakayı tamamıyla sıyırmalarına izin veriliyordu. O çağlarda, bu çok önemli sayılan bir durumdu.

İlk başta, şehir iltizamı, hisarlılara da belki başka iltizamcılara olduğu gibi, yalnız belirli bir yıl süre ile veriliyordu. Ancak zamanla, bunun onlara mutlak, yani süresiz olarak, ileride hiç arttırılmayacak, sabit bir gelir tahsisi ile muafiyetin genel âdet haline geldiği anlaşılıyor. Ödeme böyle devamlı olunca, buna mukabil yapılan vergi muafiyetleri de, doğal olarak, süreklileşti. Dolayısıyla bu vergi muafiyetleri, kişiye mahsus olmaktan çıktı; fert olarak kişilere değil, ancak belirli bir hisarın hisarlılarına ait sayılır oldu; bundan dolayı, bu hisara özgür-hisar deniyordu. Özgür-hisarlılar,[*] veya serbest-tacirler[**] denmesi de, bu sebepledir.

Bu iznin verildiği şehrin hisarlılarına, genel olarak o ruhsat ile birlikte, kızlarını dışarı gelin edebilmeleri, çocuklarının kendilerine mirasçı olması, malları üzerinde vasiyet yolu ile tasarrufta bulunabilmeleri gibi, yukarıda sözü geçen önemli ayrıcalıklar bağışlanıyordu. Bu gibi imtiyazlar, daha önce çoğunlukla belirli hisarlılara, kişi sıfatıyla, ticaret serbestliğiyle beraber mi veriliyordu, orasını bilmiyorum. Bu ko-

6. [Smith] Bkz. Brady, *Şehirler ve Hisarlar üzerine tarihsel deneme.* s. 3. vd.
7. [Smith] Bkz. Madox, *Firma Burgi,* s. 18; ayrıca *Hazine Tarihi.* Böl. 10. Kısım 5. s. 223, birinci basım.
*. Metinde, *Free-burghers.* (ç. n.)
**. Metinde, *Free-traders.* (ç. n.)

nuda sağlam tanık gösteremem ama, verilmiş olmasını ihtimal dâhilinde görüyorum. Yalnız, nasıl olursa olsun, toprak köleliği ile köleliğin başlıca vasıfları üstlerinden kaldırılınca, bunlar, hiç değilse özgürlük sözcüğünün şimdiki anlamı ile artık gerçekten özgür oldular.

Hepsi bu kadarla da kalmadı. Bir yandan da, genel olarak yargıçları, bir şehir kurulları olmak, kendi idareleri için tüzükler çıkarmak, savunmaları için duvarlar yapmak, gözcülükle bekçiliğe, yani eski anlayışa göre gece gündüz bu duvarları bütün hücumlara ve baskınlara karşı savunup korumaya zorlayarak, ahalinin hepsini bir nevi askerî inzibat altına sokmak ayrıcalıkları olan bir teşkilat veya tüzel bir varlık halinde ortaya çıktılar. İngiltere'de, bunlar, genel olarak Yüzlük* ve Kontluk mahkemelerinde yargılanmaktan muaf tutuluyorlardı. Aralarında çıkacak ihtilaflarda, hükümdarla ilgili olanlar dışında, bunlar kendi yargıçlarının hükmüne bırakılmışlardı. Başka memleketlerde, bunlara, çoğu zaman çok daha büyük ve geniş yargılama yetkileri veriliyordu.[8]

Gelirlerinin iltizamını yapmasına izin verilen şehirlere, vatandaşlarını paylarına düşeni ödemeye zorlamak için, bir nevi mecburi yargılama yetkisi bağışlamak belki gerekli olabilirdi. O kargaşalı zamanlarda, bu şekilde adaleti bir başka mahkemeden aramak üzere onları salıvermek, çok uygunsuz olabilirdi. Ancak; Avrupa'da ne kadar memleket varsa, hepsinin hükümdarlarının, gelirlerinin tümü içinde, ne masrafa ne özene lüzum göstererek, işlerin doğal gidişiyle artması belki en muhtemel bulunan kısmını, bir daha artmayacak bir gelir ile böylece mübadele etmeleri; üstelik, böyle kendi arzularıyla ülkelerinin bağrında bir tür bağımsız cumhuriyetler kurmaları, olacak iş değildir.

Bunu kavramak için, o zamanlar Avrupa'da belki hiçbir ülke imparatorunun, ülkesinin boydan boya uzanan toplam genişliği içinde, uyrukları arasında zayıf olanları, büyük lordlar** tarafından ezilmekten koruyamadığı hatırlanmalıdır. Kanunun koruyamadığı, kendilerini savunacak kadar güçlü olmayan kimseler, ya korusun diye kalburüstü bir kodamana başvurup, korunmak üzere ona köle veya kul olmak, yahut, birbirlerinin ortaklaşa korunması için, karşılıklı bir savunma birliğine girmek zorunda kalıyorlardı. Şehir ve burç ahalisinin, tek tek bireyler olarak kendilerini savunabilecek güçleri yoktu; fakat komşularıyla karşılıklı bir savunma birliğine girince, bunların hiç de yabana atılmayacak bir karşı koyma gücüne kavuşmaları mümkün oluyordu. Lordlar, hem ayrı bir tabaka, hem de âdeta kendilerinden bambaşka bir tür, azat olunmuş köle güruhu saydıkları hisarlıları, adam yerine koymuyorlardı. Hisarlıların zenginliği, bunların kıskançlık ve öfkesini kamçılamaktan geri kalmıyordu. Fırsat buldukça onları amansızca, kıyasıya talan edip soyuyorlardı. Hisarlılar,

---

*. On ailelik veya on bağımsız kişilik kümelerden onunun birden üstünde "Yüzlük" bir askerî veya sivil memur; bir kontluk içerisindeki bütün "Yüzlük" memurların üstünde de, kont veya kontun yardımcısı olan Şerif bulunurdu. (ç. n.)

8. [Smith] Bkz. Madox, *Firma Burgi.* Ayrıca II. Frederic ile Suabia hanedanına mensup haleflerinin saltanatı sırasındaki dikkate değer olaylar için, ayrıca bkz. Pfeffel.

**. Büyük lord (great lord): Büyük efendi, kalburüstü kodaman, ileri gelen, mahalli olarak tanınmış güçlü kişi, toprak ağası. (ç. n.)

kodamanlardan*** doğal olarak nefret ediyor, korkuyordu. Kral da, kodamanlardan nefret ediyor, ürküyordu. Oysa, belki kendilerini küçük görse de, hisarlıların kraldan nefret etmesi, yahut korkması için sebep yoktu. Onun için, karşılıklı çıkar, hisarlıları kralı desteklemeye; kralı da, bunları kodamanlara karşı tutmaya sevk etti. Hisarlılar, kralın düşmanlarının düşmanı idi; onları, bu düşmanların elinden mümkün olduğu kadar kurtarıp güvenliklerini sağlama bağlamak, kralın çıkarına idi. Yargıçlarının kendi aralarından olması, kendi yönetimleri için tüzükler çıkarmak, savunmaları için duvarlar yapmak, halkının tümünü bir tür inzibat altına almak imtiyazını vermekle, gücünün yettiği bütün güvenlik ve bağımsızlık araçlarını, baronlara (lordlar) karşı hisarlılara (burjuvalar) sağlamış oldu. Böyle, bu çeşit düzgün bir hükümet kurulmaksızın, kesin bir plân veya sisteme göre halkını harekete zorlayacak bir makam olmaksızın, gönüllü karşılıklı savunma birliği, sürekli olarak ne bunlara güvenlik sağlayabilir, ne de bunların, kralı bütün güçleriyle destekleyebilmelerine imkân olurdu. Şehirlerinin iltizamını mutlak şekilde onlara bağışlamakla, dostları ve tabir caizse müttefikleri olmasını istediği kimselerin zihninde, şehirlerinin iltizam gelirini yükselterek, yahut bunu, bir başka iltizamcıya vererek, ileride devamlı kendilerini ezeceği korkusuna ve şüphesine hiç yer bırakmamış oldu.

Nitekim, baronlarıyla arası çok açık olarak yaşayan hükümdarların, hisarlılarına bu çeşit bağışlarda bulunmakta çok cömert davrandıkları anlaşılmaktadır. Meselâ, İngiltere Kralı John'un, kendi şehirlerine karşı son derece cömert bir velinimet olduğu görülmektedir.[9] Fransa'nın I. Philip'i, baronları üzerindeki bütün yetkiyi elden kaçırmıştı. Saltanatının sonlarına doğru, (sonradan Şişman Lewis diye tanınan) oğlu Lewis, Rahip Daniel'in anlattığına göre, kalburüstü lordların ortalığı kasıp kavurmalarını önlemek için, en uygun yolu öğrenmek üzere ülkesinin piskoposlarına danıştı. Bunların tavsiyesi iki öneriden ibaretti. Önerilerden biri, ülkesindeki her hatırı sayılır şehirde, yargıçlar ve bir şehir kurulu meydana getirerek, yeni bir yargılama düzeni kurmaktı. İkincisi, bu şehirler ahalisini, kendi subaylarının komutası altında, gereken zamanlarda kralın yardımına koşturmak üzere, yeni bir milis teşkil etmekti. Fransız tarihçilerine göre, Fransa'daki belediye memurları ile şehir kurullarının ortaya çıkmasının tarihi buradan başlatılmalıdır. Almanya'daki bağımsız şehirlerden çoğunun ilk imtiyazlarına kavuşması ile ünlü Hans Birliğinin korkunç hale gelmeye başlaması, Suabia hanedanından hükümdarların bahtsız saltanatları sırasında olmuştur.[10]

O zamanlar şehir milisinin kırlardakinden aşağı kalmadığı anlaşılıyor. Ansızın zor durumda kalındığında daha kolaylıkla bir araya getirilebilecekleri için de, komşu kodamanlarla olan çatışmalarda bunların çoğu zaman üstünlüğü vardı. Ya hükümet merkezinden, yani memleketin doğal kuvvetinden uzakta bulundukları için, ya da bir başka sebepten dolayı, hükümdarın bütün yetkisini kaybeder olduğu İtalya

***. Bugünkü terimlerle söylersek, hisarlılar şehirlerde burçla çevrili alan içinde yaşayıp ticaretle uğraşan ve hızla zenginleşen burjuva sınıfı, kodamanlar ise ırgat ve köleler yardımıyla toprağa dayalı üretim yapan toprak ağaları sınıfıdır. (ç. n.)

9. [Smith] Bkz. Madox.

10. [Smith] Bkz. Pfeffel.

ile İsviçre gibi ülkelerde, şehirler genellikle bağımsız cumhuriyetler haline gelmiştir. Civardaki bütün asillere pes ettirerek, onları, kırlardaki köşklerini terk edip öteki barışçı ahali gibi, şehirde oturmak zorunda bırakmışlardır. Gerek Bern'in, gerekse İsviçre'deki birçok başka şehirlerin tarihçesi budur. Venedik'i bir yana bırakırsanız (çünkü o şehrin tarihi biraz farklıdır) on ikinci yüzyıl sonu ile on altıncı yüzyıl başı arasında ortaya çıkıp batan bir sürü hatırı sayılır İtalyan cumhuriyetinin hepsinin tarihi, budur.

Hükümdar nüfuzu çoğu zaman çok hafif olmakla beraber, hiçbir zaman tamamen ortadan kalkmayan Fransa veya İngiltere gibi memleketlerde, şehirler, tamamıyla bağımsız olma fırsatı bulamamıştır. Ancak, bunlar öyle önem kazandılar ki, hükümdar, değişmeyen şehir iltizamı gelirinden başka, bunlar üzerine, kendi rızaları olmadıkça, vergi koyamamıştır. Bundan dolayı, acil durumlarda krala olağanüstü yardım yapılmasına izin verilmesinde, orada rahiplerle baronlara katılsınlar diye, memleketin genel meclisi toplantılarına vekiller göndermeleri için, şehirlere başvurulurdu. Genel olarak daha çok kendi tarafını tuttukları için de, kralın bazen bunların vekillerini bu meclislerde ileri gelen kodamanların nüfuzunu kıracak bir karşı araç olarak kullandığı anlaşılıyor. Avrupa'nın bütün büyük kral idarelerindeki genel meclislerde, burjuvaların temsil edilmesinin esası budur.

Kırlarda toprakla uğraşanların her türlü şiddete mâruz kaldığı bir zamanda; dirlik düzenlik ve iyi idare; bunların yanısıra bireylerin özgürlüğü ve güvenliği, şehirlerde böylece kurulmuş oluyordu. Böyle kendilerini savunamayacak durumdaki insanlar, sırf karınları doyduğu için doğal olarak buna eyvallah derler. Çünkü, daha fazlasını edinmek, olsa olsa kendilerini ezenlerin gaddarlığını körükleyebilir. Aksine, çalışmalarının meyvesinden faydalanacaklarını bilecek olurlarsa, durumlarını düzeltip, hayatın devamı için zorunlu olanlardan başka rahatlık ve zevk sağlayan nesneleri de elde etmek üzere, doğal olarak didinirler. Bundan dolayı, gerekli boğaz tokluğundan fazlasını hedefleyen çalışma, kırlarda toprak işletenler arasında iyice yayılmadan çok önce, şehirlerde yer edinmişti. Toprak köleliği angaryası altında ezilmiş yoksul bir rençper, elinde biraz sermaye birikince, bunu, normal şartlarda ait olacağı efendisinden doğal olarak büyük bir özenle saklayıp, ilk fırsatta, bir şehre kapağı atardı. O zamanın kanunu, şehir ahalisini öyle kayırıyor, kodamanların kır ahalisi üzerindeki yetkisini azaltmakta öyle titiz davranıyordu ki, bir yıl efendisinin takibinden yakayı kurtarıp gizlenebilirse, artık sonuna kadar hür oluyordu. Onun için, kırsal kesim halkının çalışkanları elinde birikmiş ne kadar mal stoku varsa, bunlar, edinen kimsenin güvenebileceği tek ilişilmez yer olan şehirlere sığınıyordu.

Bir şehir halkının, geçim maddelerini ve çalışmalarının bütün araç gereçlerini, eninde sonunda kırlardan sağlaması gerekir; doğrudur. Ama deniz kıyısında, yahut kullanışlı bir ırmağın yamaçlarında kurulmuş bir şehrin ahalisi, bunları edinmek için, muhakkak komşu kırlara bağlı kalmaz. Onların elinde, çok daha geniş bir alan vardır. Ya kendi çalışmalarının işlenmiş ürünü mukabilinde, ya da uzak memleketler arasında taşıyıcı görevi yapıp, birinin mahsulünü ötekininki ile mübadele etmekle, bunları, dünyanın en ücra köşelerinden getirtebilirler. Komşusu olan ülke de, alış-

veriş ettiği memleketler de yoksul ve perişan iken; bir şehir, böylece alabildiğine zenginleşip parlayabilir. Bu memleketlerden her biri, teker teker ele alınınca, ona, geçiminin veya işinin belki küçük bir parçasını sağlayabilecek iken, hepsi bir arada alınacak olursa, bu şehre hem geniş bir geçim, hem büyük bir istihdam sağlayabilirler. Bununla birlikte, o zamanın dar ticaret çerçevesi içinde, varlıklı ve çalışkan bazı memleketler de vardı. Yaşadığı dönemde Yunan İmparatorluğu; Abbasiler saltanatı sırasında Müslüman Araplar* bu halde idi. Türkler tarafından fethedilinceye kadar Mısır, Berberi** kıyılarının bir kısmı ile Endülüs Emevileri idaresindeki bütün İspanya bölgeleri de böyle idi.

Avrupa'da, ticaret yoluyla hatırı sayılır bir zenginlik seviyesine yükselme konusunda İtalyan şehirlerinin başı çektiği anlaşılıyor. İtalya, dünyanın o zamanki bayındır ve medeni bölgesinin tam ortasında bulunuyordu. Sonra, Haçlı Seferleri büyük ölçüde mal varlığı çarçuruna ve insan kaybına sebep olarak, Avrupa'nın çoğu kısmının ilerlemesini kesinlikle geri bıraktırmakla beraber, bazı İtalyan şehirlerinin gelişmesine çok elverişli olmuştur. Dört bir yandan Kutsal Toprakların fethine yürüyen büyük ordular, oraya ulaştırılma bağlamında bazen; kendilerinin donatımı sebebiyle de her zaman Venedik, Ceneviz ve Piza gemiciliğini olağanüstü teşvik etmiştir. Bu şehirler âdeta bu orduların levazımcıları idiler. Avrupalı milletlerin başına gelen çılgınlıklar içinde en yıkıcısı olan Haçlı Seferleri, o cumhuriyetler içinse bir varlık kaynağı olmuştur.

Ticaretçi şehirlerin halkı, daha zengin memleketlerden gelişmiş mamuller ve pahalı lüks eşya ithal ederek; onları, topraklarının büyük miktardaki işlenmemiş mahsulü ile kapış kapışa satın alan büyük mülk sahiplerinin cakasını biraz okşamış oluyordu. Böylece o çağlarda Avrupa'nın büyük bir bölgesinin ticareti, başlıca, daha medeni milletlerin işlenmiş ürünleri ile kendi işlenmemiş ürünlerini mübadele etmekten ibaretti. Nitekim İngiltere yünü Fransa şarapları ile mübadele edilirdi. Bugün de, Lehistan tahılı Fransa şarapları ve konyakları; Fransız ve İtalyan ipeklileri ve kadifeleriyle aynı surette mübadele edilmektedir.

İyi cins, ince işlenmiş sanayi mamulünden zevk alma, bu gibi işlerin yapılmadığı memleketlere dış ticaret yolu ile girmiş oldu. Ancak bu zevk, hatırı sayılır bir talep yaratacak kadar yayılınca, ulaştırma masrafından tasarruf etmek için, o tür bazı sanayileri tacirler doğal olarak kendi memleketlerinde kurmaya çalıştılar. İşte, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, Avrupa'nın batı bölgelerinde kurulduğu anlaşılan, uzak yerlerde satışlara mahsus ilk sanayinin temeli budur.

Şunu da kaydetmek gerekir ki şu veya bu tür bir sanayi ile uğraşılmayan hiçbir büyük memleket ne yaşayabilmiştir ne de yaşayabilir. Böyle bir memleket için, sanayisi yok denildiği zaman da, daima incelmiş ve gelişmiş yahut uzak yerlerdeki satışlara elverişli sanayi anlaşılmak durumundadır. Her büyük memlekette, halkın pek çoğunun giyeceği de, ev eşyası da kendi çalışmalarının hâsılasıdır. Hele, sanayisi

*. Metinde, *Saracens*. Orta Çağ'da Araplar ve özellikle de Haçlı Seferlerine karşı mücadele vermiş Müslüman topluluklara *Sarakenler* deniyordu. (ç. n.)
**. Kuzey Afrika. (ç. n.)

bol olduğu söylenen zengin memleketlerden ziyade, çoğunlukla, sanayisi olmadığı söylenen yoksul memleketlerde büsbütün böyledir. Bu memleketlerde, aşağı halk tabakasının gerek giyiminde gerekse ev eşyasında, genel olarak, yoksul memleketlerdekinden çok daha fazla yabancı üretim payı bulursunuz.

Uzak mesafelerdeki satışlar için elverişli olan sanayinin, farklı ülkelerde iki farklı şekilde başladığı anlaşılmaktadır.

Bazen bu sanayi, yukarıda sözü edildiği şekilde, aynı türden birtakım yabancı mamulleri taklit ederek, onları kurmuş olan birtakım tacirler ile müteşebbislerin, deyim yerindeyse, mal stoklarının zoru ile meydana gelmiştir. Demek ki, bu gibi sanayi, yabancılarla ticaretten fışkıran filizlerdir. 13. yüzyılda Lucca'da gelişmiş olan eski zamanın ipekli, kadife ve kemha sanayilerinin de böyle olduğu anlaşılmaktadır. Makyavel'in kahramanlarından Castruccio Castracani'nin zulmü yüzünden bu sanayi oradan dışarı çıkarılmıştır, ki 1310'da Lucca'dan dokuz yüz aile sürülmüştü.[11] İçlerinden otuz biri Venedik'e çekilip, oraya ipek sanayisini sokma teklifinde bulunmuşlardı. Bunların önergesi kabul edilmiş, kendilerine birçok ayrıcalıklar verilmişti. Üç yüz işçi ile sanayiye başladılar. Eskiden Flanders'de gelişmiş olup, Elizabeth saltanatı başında İngiltere'ye getirilen iyi cins kumaş sanayisinin de böyle olduğu anlaşılmaktadır. Lyon ile Spitalfields'ın şimdiki ipek sanayisi de böyledir. Yabancı mamullerin taklidi olduğundan, bu şekilde meydana getirilen sanayi genellikle yabancı malzemeleri işler. Venedik sanayisi ilk kurulduğunda, malzeme hep Sicilya ile Yakın Doğu'dan getiriliyordu. Lucca'nın daha eski olan sanayisi de, yine yabancı malzeme ile yapılıyordu. Dut ağacı yetiştirip ipekböceği tutmanın, on altıncı yüzyıldan önce, İtalya'nın kuzey bölgelerinde yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. Bu zanaatlar, IX. Charles saltanatı zamanına kadar, Fransa'ya girmemiştir. Handers sanayisi esas itibariyle İspanyol ve İngiliz yünü ile çalışıyordu. İspanyol yünü, İngiltere'nin ilk yünlü sanayisinin değil, uzak satışlara elverişli olan ilk yünlü sanayisinin malzemesi idi. Bugün, Lyon'daki sanayinin malzemelerinin yarısından çoğu yabancı ipektir. İlk kurulduğunda hepsi, yahut aşağı yukarı hepsi, yabancı idi. Spitalfields'daki sanayinin malzemeleri arasında İngiltere ürünü bulunmasına hiç ihtimal yoktur. Genel olarak birkaç kişinin düşünüp taşınması ve tasarlamasıyla meydana geldiğinden, bu gibi sanayilerin merkezi, bu kimselerin çıkarları, kanaatleri veya kaprisleriyle gelişigüzel belirlenmesine bağlı olarak, bazen denizi bulunan bir şehirde, bazen de bir iç kasabada kurulur.

Zaman olur, uzak bölgelerdeki satışlara mahsus sanayi, en yoksul, en geri kalmış memleketlerde bile, her zaman yapılması gerekli ev sanayisi ile kaba sanayinin tedricen düzeltilmesiyle, doğal şekilde, sanki kendiliğinden serpiliverir. Bu gibi sanayi, genel olarak memleketin kendi yetiştirdiği hammaddeleri işler. Önce, çoğunlukla, deniz kıyısından çok fazla değilse bile epey uzak, bazen de, suyla ulaştırma imkânlarından uzak, iç kısımlardaki memleketlerde güzelleştirilip geliştirilir. Toprakça bitek, kolay ekilip biçilen bir iç memleket, rençperlerin beslenmesi için gerekli olandan

11. [Smith] Bkz. Sandi, *Istoria Civile de Vinezia*, kısım II. Cilt I, s. 247 ve 256.

çok daha fazla erzak yetiştirir. Kara yolu ile ulaştırmanın masrafı, ırmak üstü gidiş gelişin elverişsizliği dolayısıyla bu fazlayı dışarı göndermek çoğu zaman güç olabilir. Bundan dolayı bolluk, yiyecek içeceği ucuzlatır; çalışmalarının, hayatın devamı için gerekli ve yararlı maddelerin başka yerlerdekinden daha fazlasını orada kendilerine sağlayabildiğini gören birçok işçiyi, o bölgeye yerleşmeye heveslendirir. Bunlar, toprağın yetiştirdiği sanayi hammaddelerini işler; tamamlamış oldukları eserlerini, ya da aynı şey demek olan onun bedelini, daha fazla malzeme ve yiyecek içecek ile mübadele eder. Su kıyısına yahut uzak bir piyasaya ulaştırılma masrafından tasarruf ederek, hammaddenin fazla kısmına, yeni bir değer katarlar. Onun mukabilinde de rençperlere, evvelce elde edebileceklerinden daha kolay şartlarla, ya faydalı ya hoşa gider bir şey sağlarlar. Rençperler, mahsullerinin fazlasına karşılık, daha iyi bir fiyat elde edip, muhtaç oldukları öteki rahatlık sağlayan maddeleri daha ucuza satın alabilirler. Böylelikle, bu mahsul fazlasını, toprağın büsbütün ıslah edilip işlenmesiyle çoğaltmaya heveslendikleri gibi, buna imkân da bulurlar. Toprağın bitekliği sanayiyi doğurduğu gibi, sanayinin gelişmesi de toprak üzerine etki yapar; onun bitekliğini büsbütün artırır. Sanayiciler önce, bulundukları yörenin tedarikini sağlarlar. Sonra, yaptıkları işler gelişip güzelleştikçe, daha uzak pazarları beslerler. Çünkü gerek işlenmemiş ürün, gerekse kaba sanayi, karadan hatırı sayılır bir ulaştırma masrafının altından kolay kolay kalkamadığı halde; güzelleşmiş ve gelişmiş mamuller buna pekâlâ katlanabilir. Bu mallarda küçük bir hacim içerisinde çoğu zaman büyük bir miktar işlenmemiş ürün pahası vardır. Meselâ, sadece seksen kilo çeken güzel bir kumaşın içinde, yalnız seksen kilo ağırlıktaki yünün değil, bazen, emek veren çeşitli kimselerle, bunları doğrudan doğruya çalıştıranların beslendiği birkaç bin kilo ağırlığındaki tahılın de pahası vardır. Esasen kendi ham şekli ile dışarıya zor götürülebilecek tahıl, tamamlanmış sanayi malı biçiminde böylece ihraç edilip, dünyanın en ücra köşelerine kolayca yollanabilir. Leeds, Halifax, Sheffield, Birmingham ve Wolverhampton sanayisi, böyle doğal şekilde, sanki kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bu gibi sanayiler, tarımın yavrularıdır. Avrupa'nın yeni zamanlar tarihinde bunların büyüyüp gelişmesi, genellikle, dış ticaretten doğan sanayiden sonra olmuştur. Yukarıda sözü geçen yerlerde şimdi parlamakta olan sanayiden herhangi biri, ülke dışı satışlara elverişli hale gelmeden yüz yılı aşkın bir zaman önce, İngiltere, İspanyol yününden yapılma güzel kumaş sanayisinde kendini tanıtmıştı. Bunlar ancak, dış ticaretin son ve büyük sonucu olan tarımın ve doğrudan doğruya onun ortaya çıkardığı sanayinin genişleyip ilerlemesiyle serpilip büyüyebilmiştir. Şimdi bu konuyu anlatmaya başlayacağım.

IV. BÖLÜM
Şehirlerin Ticaretinin Kırların Gelişmesine Nasıl Yaradığı Hakkında

Ticaretçi ve sanayici şehirlerin çoğalması ile zenginliğinin, mensup oldukları ülkelerin imarı ve gelişmesine üç ayrı şekilde katkısı olmuştur.

Birincisi, işlenmemiş mahsullerine el altında büyük bir pazar sağlamakla, kırların ekilip biçilmesini, daha da ıslah edilmesini teşvik etmişlerdir. Hatta bu fayda, yalnız bulundukları memleketlerin sınırları içinde kalmayıp, az çok alışveriş ettikleri memleketlerin hemen hepsine uzanmıştır. İşlenmemiş veya işlenmiş ürünlerinin bir kısmı için, bunların hepsine bir pazar sağlamış; dolayısıyla da, hepsinin gelişmesini bir parça teşvik etmişlerdir. Bununla birlikte, yakınlığından dolayı, bu pazardan en büyük faydayı elbette ki kendi memleketleri görmüştür. Memleketin işlenmemiş mahsulüne daha az ulaştırma masrafı bindiğinden, tacirler, bunun karşılığı olarak yetiştiricilere daha iyi bir fiyat verebiliyor; yine de onu tüketicilere en uzak memleketlerin mahsulü kadar ucuza bırakabiliyorlardı.

İkincisi, şehir halkının çoğu zaman edindiği servet, büyük bir kısmı çoğu kez işlenmemiş olan satılık araziyi satın almada kullanılıyordu. Tacirler, çoğunlukla, kırda mülk sahibi olmaya can atarlar. Taşra beyi olunca da, araziyi ıslah ediciler içinde genellikle onlardan iyisi yoktur. Bir tacirde parasını daha çok kazançlı projelerde kullanma alışkanlığı vardır. Oysa düpedüz taşra beyi parasını daha çok masraf şeklinde kullanmaya alışıktır. Tacir çok defa parasının elinden çıkıp yine kendisine bir kârla birlikte geri geldiğini görür. Ötekisi ise parayı bir kere elden çıkardı mı, onu bir daha göreceğini pek ummaz. Bu birbirine benzemeyen alışkanlıklar, onların mizacına ve meyline, doğal olarak, her türlü işte tesir eder. Çoğunlukla tacir atılgan; taşra beyi ise çekingen bir müteşebbistir. Tacir, masraf oranında değerinin yükselme ihtimalini gördü mü, toprağının ıslah edilmesi uğruna derhal büyük bir sermaye yatırmaktan korkmaz. Öbürü, sermayesi varsa, -öyle her zaman olduğu olmaz- onu, bu tarzda kullanmayı pek göze alamaz. Şayet ıslah edecek olursa, bunu çoğunlukla bir sermaye ile değil de, yıllık gelirinden ne artırabilirse onunla yapar. Bayındır hale

getirilmemiş bir ülkede bulunan ticaretçi bir şehirde kendisine yaşamak nasip olmuş bir kimse, bu yoldaki tacir işlemlerinin, basbayağı taşra beyinin işlemlerinden ne kadar daha hareketli olduğunu çoğu zaman görmüş olmalıdır. Sonra, ticaret işinin içinde yoğurduğu düzen, tutumluluk ve dikkat gibi âdetler, bir taciri hangi bayındırlık projesi olsa kârlı ve başarılı bir şekilde yürütmeye çok daha elverişli kılar.

Üçüncüsü ve sonuncusu, evvelce komşularıyla hemen hemen sürekli bir savaş halinde, üstleri ile de köle gibi bağlılık durumunda yaşamış olan kır ahalisi arasına ticaret ve sanayi, tedricen dirlik düzenliği, iyi idareyi ve bunlarla birlikte, kişilerin özgürlüğünü ve güvenliğini getirmiştir. Çok az göze çarpmış olmakla beraber, bu, söz konusu bütün etkiler arasında, çok ama çok önemlidir. Bildiğim kadarıyla, Bay Hume şimdiye kadar bunun farkına varmış olan tek yazardır.

Ne dış ticareti, ne de ilerlemiş sanayisi bulunan bir memlekette, bir büyük mülk sahibi, topraklarının mahsulünden, rençperlerin beslenmesinden sonra arta kalanın çoğunu, mübadele edebileceği bir şey bulunmadığından, olduğu gibi, köye yakışır şekilde evinde misafir ağırlayarak tüketir. Bu fazla yüz ya da bin insanı beslemeye yetiyorsa, onun bunu, yüz veya bin adamın karnını doyurmaktan başka tarzda kullanmak elinden gelmez. Onun için de, çevresini her zaman bir sürü sığıntı ile çanak yalayıcı sarar. Geçimlerine karşılık verebilecekleri bir şeyleri olmayıp, adamın civanmertliği sayesinde karın doyurduklarından, ona boyun eğmek zorundadırlar; aynen, askerlerin de, kendilerine para veren hükümdarın sözünden dışarı çıkamadıkları gibi. Ticaretle sanayinin genişlemesinden önce, en büyük iktidar sahibinden en küçük barona varıncaya kadar, Avrupa'daki zenginlerin ve büyüklerin misafirperverliğini bugün kolay kolay akıl almaz. Westminster salonu, William Rufus'un yemek odası idi; çoğu zaman da, ahbaplarını almak bakımından bu salonun öyle pek büyük geldiği de olmuyordu. Yer bulamayan şövalyelerle kırsal bölge toprak ağalarının, yemek yemek üzere yere oturunca, güzelim giysileri bozulmasın diye salonun tabanına temiz ot yahut hasır serdirmesi, Thomas Becket'in debdebesine delil sayılıyordu. Büyük Warwick Kontunun, çeşitli ocaklıklarında her gün otuz bin kişi ağırlanırmış. Bunda mübalâğa olabilirse de, böyle bir mübalâğaya yol açabilmek için gerçek sayının da büyük olması lâzımdır. Çok değil daha birkaç yıl önce, İskoç yaylalarının birçok yerinde aşağı yukarı buna benzer ikramlarda bulunurlardı. Ticaret ve sanayinin ne olduğunu pek bilmeyen bütün milletlerde, bunun yaygın olduğu anlaşılıyor. Dr. Pocock, "Bir Arap kabile reisinin, hayvanlarını satmak üzere geldiği bir şehrin sokağında yemek yediğini; gelen geçene, hatta basbayağı dilencilere, kendisiyle birlikte oturup ziyafete ortak olsunlar diye, buyur ettiğini gördüm" demektedir.

Toprak işleyenler büyük mülk sahibine, her bakımdan yanındaki uşaklar kadar tâbi idi. Bunların toprağa bağlı köle olmayanları bile, keyfe bağlı kiracı idi; toprağın kendilerine sağladığı geçim maddesine hiç de eşit olmayan bir toprak rantı öderlerdi. Birkaç yıl önce, İskoç yaylalarında bir Kron, yarım Kron, bir koyun, bir kuzu; bir aileyi geçindiren arazinin sık rastlanan toprak rantı idi. Bazı yerlerinde hâlâ böyledir; ama para, bugün artık orada başka yerlerdekinden daha çok mal satın almaz. Büyük

arazi üzerinde yetişen ürün fazlasının yine o mülk üzerinde tüketilmesinin gerekli olduğu bir memlekette, bu fazlanın bir kısmının, evinden uzakta tüketilmesi mal sahibine çoğu zaman daha elverişli gelir. Yalnız, bunu tüketenlerin yanındaki sığıntılar yahut uşaklar kadar kendisine bağlı olmaları şarttır. Böylelikle, haddinden fazla ahbap, yahut lüzumundan kalabalık bir aile yükünden kurtulmuş olur. Derebeyine ödenen toprak rantını ucu-ucuna çıkarabilecek düzeyde ailesini geçindirmeye yetecek toprağı bulunan keyfe bağlı kiracı, herhangi bir hizmetçi veya sığıntı kadar mal sahibine bağlıdır; tıpkı onlar gibi, şikâyet etmeden mal sahibinin sözünü dinlemesi gerekir. Böyle bir mal sahibi, uşaklarıyla yanındaki sığıntıları kendi evinde yedirip içirdiği gibi, kiracılarını da kiracıların evlerinde besler. Onların da, ötekilerin de karın doyurması, mal sahibinin inayetine kalmıştır; canı istemezse, bu lütfu esirgeyebilir.

Antik baronların gücü, büyük mülk sahibinin, kiracıları ile uşakları üzerinde böyle bir durumda elinde bulunması zaruri olan yetkiye dayanmaktadır. Bunlar, mülkleri üzerinde oturanların, kesinlikle barışta hâkimi, savaşta ise komutanı oluyordu. Her biri, kendi ülkesinde düzeni koruyup, kanunu yürütebiliyordu. Çünkü orada, her biri, bütün ahalinin tüm gücünü, herhangi bir kimsenin başkaldırmasına karşı yönetebiliyordu. Başka kimsenin, bunu yapmaya yetkisi yoktu. Hele kralın hiç yoktu. O eski çağlarda kral, ülkesindeki en büyük mülkün sahibi idi, o kadar. Ortak düşmanlarına karşı, ortaklaşa savunmanın hatırı için, öteki büyük mülk sahipleri, ona bazı saygı gösterilerinde bulunurlardı. Bütün ahalisi silâhlı, birbirinin yardımına koşmaya alışık büyük bir mülk sahibinin arazisinde ufak bir borcun ödenmesini kendi yetkisiyle zorlamaya kalkışacak olsa, bu durum, krala, hemen hemen bir iç savaşı bastırmak kadar gayrete mal olurdu. Bundan dolayı, adalet idaresini, memleketin çoğu bölgesinde, onu idareye ehil olanlara; yine bu sebeple, kır milisinin komutasını, o milisin sözünü dinleyeceği kimselere bırakmak zorunda idi.

Bu, belirli bir bölgeye hükmeden oluşumların derebeylik hukukundan doğduğunu sanmak yanlıştır. Değil yalnız en yüksek medeni ve cezai yargılamalar; asker devşirmek, para basmak, hatta kendi halkının idaresi için kanunlar çıkarmak iktidarı, Avrupa'da, derebeylik hukukunun adı bile bilinmezden yüzyıllar önce, büyük toprak sahiplerinin kayıtsız şartsız ellerinde bulunan haklardı. İngiltere'de, fetihten önceki Sakson kodamanlarının hükümet yetkisi ile yargılama hakkının, fetihten sonraki Norman kodamanlarından herhangi birinin hakları kadar geniş olduğu anlaşılıyor. Ancak, sanıldığı kadarıyla, derebeylik hukuku fetihten sonrasına gelinceye kadar İngiltere'nin örfi hukuku* halini almamıştır. Derebeylik hukukunun ortaya konmasından çok önce, Fransa'da, büyük kodamanların mutlak olarak en geniş hükümet yetkisi ve yargılama hakları bulunduğu, kuşkuya yer bırakmayan bir gerçektir. İster istemez, bu yetki ile bu yargılama haklarının hepsi, şimdi anlatılmış bulunan mülkiyet durumundan ve örflerden doğuyordu. Fransız veya İngiliz monarşilerinin o eski çağlarına kadar uzanmaksızın, çok sonraki zamanlarında, bu gibi sonuçların hep bu gibi sebeplerden ileri geldiğine ilişkin birçok kanıtlar bulabiliriz. Üstünden henüz otuz yıl bile geçmemiştir ki, İskoçya'da o zamanki deyimle, ne fermansız,** ne

*. Common law. (ç. n.)
**. Metinde, *Lord of regality*. Kralın yargılanma yetkisini tanımayıp, bunu kendisi yapmaya kalkan koda-

de bir baş mültezim olup, sadece Argyle Dükasına tâbi olan, hatta bir sulh yargıcı bile olmayan, Lochaber'li kişizade Bay Cameron Lochiel kendi adamları arasında, hiçbir kanuni sıfatı yokken ceza yargıçlığının âlâsını yapar dururdu. Kendisinin, adalet formalitelerinden hiçbirini kullanmasa da, kimsenin hakkını yemeden yargıladığı söylenir. Memleketin o bölgesindeki o zamanki durumun, kamunun dirlik ve düzenini korumak üzere, kendisinin bu yetkiyi üstüne almasını gerektirmiş olması ihtimal dışında değildir. Toprak geliri yılda beşyüz Lirayı geçmeyen bu beyefendi, 1745'te, adamlarından sekiz yüz kişiyi, peşinden isyana sürüklemiştir.

Derebeylik hukukunun ortaya çıkması, mutlak haklara sahip kalburüstü kodamanların yetkisini genişletmek şöyle dursun, yumuşatmak için bir adım sayılabilir. Bununla, kraldan en küçük mülk sahibine varıncaya kadar, yanısıra bir sürü hizmetler ve vazifeler olmak üzere, düzgün bir hâkimiyet zinciri kuruluyordu. Mülk sahibinin yaşı küçükse, topraklarının idaresiyle birlikte geliri de en yakın üstünün eline geçiyor; dolayısıyla, bütün büyük mülk sahiplerininki de kralın eline düşüyordu. Kral, küçüğün bakımı ve eğitimi ile yükümlüydü. Vasilik yetkisinin, seviyesine yakışmayacak şekilde olmamak şartıyla, ilgili şahsı evlendirme hakkını da ona verdiği farz ediliyordu. Gerçi bu kurum, kralın yetkisini kuvvetlendirip, büyük mülk sahiplerininkini zayıflatmaya muhakkak vesile oluyordu; ama, kır ahalisi arasında dirlik düzenlik ve iyi idare kurmak bakımından ne onu, ne ötekini gereği gibi yapabiliyordu. Çünkü, kargaşalıkların kaynağı olan mülkiyet durumu ile örflerini yeterince değiştiremiyordu. Yönetim yetkisi, yine eskiden olduğu gibi, baştakinde çok zayıf, aşağıdaki uzuvlarda ise çok kuvvetli olmaya devam ediyor; alttaki üyelerin aşırı gücü, başın iktidarsızlığına sebep oluyordu. Feodal hâkimiyet zinciri kurulduktan sonra da, kral, ileri gelen kodamanların ortalığı kırıp geçirmesini önlemekte, eskisi kadar âcizdi. Bunlar yine neredeyse ardı arkası kesilmeden birbirleriyle mücadeleye; sık sık da kralla diledikleri gibi savaşmaya devam ediyor; böylece uçsuz bucaksız kırlar yine kasıp kavurmaya, soygunculuğa ve kargaşalığa sahne olup gidiyordu.

İşte, derebeylik usullerinin, bunca kasıp kavurmalara rağmen, bir türlü yapamayacağı şey, dış ticaret ile sanayinin sessiz sedasız, farkına varılmadan işleyen operasyonu tarafından tedricen başarıldı. Bu operasyonlar, büyük mülk sahiplerine, topraklarının ürün fazlasının gitgide tümünü mübadele edebilecekleri ve kiracılarıyla da sığıntılarıyla da paylaşmaksızın, kendi başlarına tüketebilecekleri bir şey sağlamış oldu. İnsanoğluna efendilik edenlerin, dünyanın her çağında güttükleri aşağılık düsturun, "hepsi kendimiz için; başkalarına zırnık bile yok" düsturu olduğu anlaşılıyor. Onun için, gelirlerinin toplam tutarını kendi başlarına tüketme yolunu bulur bulmaz, bunu, başkalarıyla paylaşmaya yanaşmaz oldular. Belki bir çift elmas toka, yahut onun kadar mânâsız ve faydasız bir şey için, bin adamın bir yıllık nafakasını, yahut aynı şey demek olan bedelini, yanısıra da onun kendilerine verebileceği olanca nüfuzu ve yetkiyi mübadele ettiler. Ne var ki, toka, sırf kendilerinin oluyor; hiçbir Allah kulunun bunda bir payı bulunmuyordu. Önceki masraf şeklinde ise, hiç değilse bin kişi ile ortaklık etmeleri gerekiyordu. Birinden birini tercih durumunda olanlar

man anlamına gelmektedir. (ç. n.)

için, bu fark pek ağır basıyordu. Böylelikle, gururun en çocukça, en bayağı, en aşağılık olanını tatmin uğruna, yavaş yavaş, bütün itibarlarını ve yetkilerini trampa ettiler.

Dış ticaretin de, gelişmiş sanayi dallarından hiçbirinin de bulunmadığı bir ülkede, yılda on bin Lirası olan bir adam, gelirini, hepsi de emrinde bulunması gereken belki bin aileyi geçindirmekten başka şekilde pek kullanamaz. Avrupa'nın şimdiki durumunda, yılda on bin Lirası olan bir adam, gelirinin tümünü, doğrudan doğruya yirmi insan beslemeden, yahut, emri altında bulundurmaya değmez on uşağa hükmetme imkanı bulamadan harcayabilir; genellikle harcamaktadır da. Dolaylı olarak, belki, eski usul harcamayla tutabildiği kadar, hatta bundan daha çok kimseyi geçindirir. Çünkü toplam gelirini mübadele ettiği değerli ürünlerin miktarı pek az da olsa, bunu toplayıp hazırlamakta kullanılan işçi sayısı, mutlaka pek çok olmak durumundadır. Bunların yüksek pahası, genel olarak, işçi ücretlerinden ve bu işçileri doğrudan doğruya çalıştırmış olanların hepsinin kârlarından ileri gelir. O, bu pahayı ödemekle, dolaylı yoldan, bütün bu ücretlerle kârları öder; böylelikle, bütün işçilerle onları çalıştıranların geçimine dolaylı olarak faydası dokunur. Bununla birlikte, her birinin yıllık toplam geçimlerine, genel olarak, çok küçük oranda; belki çok azına onda bir yardımı dokunmuş olur. Birçoklarına yüzde bir, bazılarına ise, binde, hatta on binde bir hayrı olmaz. Onun için, hepsinin birden geçimine yardımı dokunmakla beraber, genel olarak, bunların hepsi, onsuz geçinebildikleri için, kendisine bağlı olmaktan az çok uzaktırlar.

Büyük toprak sahipleri, gelirlerini, kiracılarıyla uşaklarını beslemek için harcadıkları zaman, her biri kiracılarının ve sığıntılarının hepsine bakar. Ama bu gelirleri esnaf ve zanaatçı doyurmak için harcadıklarında, toptan hesap edilince, belki eskisi kadar, hatta köye has ikramlarda eksik olmayan israftan dolayı, eskisinden daha çok kimseyi bile beslemeleri mümkündür. Bununla birlikte, teker teker ele alınırsa, her birinin, bu daha kalabalık kitleden herhangi birisinin geçimine, çoğu zaman çok küçük bir yardımı dokunur. Her dükkâncı veya zanaatçı nafakasını bir tek müşteriden değil, ayrı ayrı yüz yahut bin müşteri ile sağlar. Onun için bir dereceye kadar hepsine teşekkür borçlu ise de, bunlardan herhangi birisine mutlak şekilde bağımlı değildir.

Büyük mülk sahiplerinin kendi masrafları bu yolda azar azar arttığından, uşaklarının sayısının da büsbütün ortadan kalkacak şekilde giderek azalmaması mümkün değildi. Aynı neden bunları, yavaş yavaş kiracılarının gereksiz olanlarına yol vermeye sürükledi. Çiftlikler genişletildi; nüfuzunu kaybetme şikâyetlerine rağmen, toprağı işleyenler, o dönemin kusurlu olan tımar ve bayındırlık durumuna göre, arazinin ekilip biçilmesi için gerekli miktara indirildi. Faydasız karın doyuranların ortadan kaldırılması ve çiftçiden çiftliğin tam değerinin alınmasıyla, mülk sahibi, daha büyük bir fazlanın bedelini elde etmiş oldu. Tacirlerle sanayiciler, ötekiler gibi bunu da kendi nefsine harcamanın yolunu çok geçmeden mülk sahibine sağladılar. Aynı sebep hükmünü yürütmeye devam etti. Mülk sahibi, aldığı toprak rantını, arazisinin o sıradaki bayındırlık düzeyinde getirebileceğinden daha yukarıya çıkarmayı arzu ediyordu. Kiracıları, buna bir şartla, yani toprağın başkaca ıslah edilmesi için edecekleri masrafı, kârı ile birlikte geri alabilecek zamanı kendilerine tanıyacak kadar

uzun bir müddet kontratlarının sağlama bağlanması şartıyla razı olabilirlerdi. Toprak sahibinin pahalıya mal olan kibri, kendisini bu şartı kabule ister istemez yanaştırıyordu. İşte uzun vadeli kiralamaların kaynağı budur.

Toprağın değerini tam olarak ödeyen, keyfi muameleye tâbi bir kiracı bile, büsbütün toprak sahibine tâbi değildir. Bunların birbirlerinden edindikleri parasal faydalar, karşılıklı ve eşittir; böyle bir kiracı, mal sahibinin hizmetinde ne hayatını ne de servetini tehlikeye atar. Ama yıllarca sürecek bir kontratı olursa, tamamıyla bağımsızdır. Sözleşmede açık olarak şart koşulanın, yahut memleketin alışılıp benimsenmiş kanunu ile, üzerine yüklenenin dışında en ufak bir hizmeti bile, toprak sahibi ondan beklememelidir.

Toprak kiracıları böylelikle bağımsızlaşıp, uşaklara da yol verilince, büyük mülk sahipleri, artık adaletin düzgün şekilde yürütülmesine ket vuramaz, yahut memleketin dirliğini bozamaz oldular. Doğuştan elde ettikleri hakkı, Esau* gibi açlık ve darlık zamanında bir çanak çorbaya değil, bolluk içinde, ne yaptıklarını bilmeyerek; –ağırbaşlı insan işinden ziyade çocuk oyuncağı olmaya yakışan– gösterişli fakat kullanışsız ve değersiz eşya ile mânâsız nesneler uğruna sattıkları için, şehirdeki hallice bir burjuva veya tacir kadar sönük kaldılar. Çalışmasına ket vurmaya artık ne kırda, ne şehirde kimsenin yeter gücü olduğundan, ikisinde de düzgün bir yönetim kuruldu.

Bu konu ile belki ilgisi yoktur ama, sözünü etmeden geçemeyeceğim: Art arda birçok nesiller boyunca babadan oğula geçmiş hatırı sayılır mülkü bulunan çok köklü ailelere, ticaretçi memleketlerde çok az rastlanır. Aksine Galya yahut İskoçya yaylaları gibi, ticareti az memleketlerde, böyle aileler pek çoktur. Arap tarihlerinin baştan aşağı ataların şecereleriyle dolu olduğu anlaşılıyor. Bir Tatar hanının kaleme aldığı, birçok Avrupa diline çevrilmiş bir tarih vardır ki, içinde başka şey yok gibidir; bu olgu, o milletlerde eski ailelerin pek çok olduğunu gösterir. Zengin bir kimsenin, gelirini, o gelirin besleyebildiği kadar adam beslemekten başka şekilde harcayamadığı memleketlerde, sıfırı tüketmesi beklenmez ve anlaşılan, ondaki hayırseverliğin, gücü yettiğinden fazlasını beslemeye kalkışacak kadar ileri gittiği olmaz. Fakat gelirini alabildiğine kendisine harcayabildiği bir yerde, çoğu kez, masrafına sınır olmaz. Çünkü, çoğunlukla, çalımının yahut kendisine karşı olan sevgisinin sınırı yoktur. Bundan dolayı, ticaretçi memleketlerde, çarçur edilmelerini önlemek üzere, kanunun koymuş olduğu çok sert hükümlere rağmen, servetin, uzun zaman aynı aile içinde kaldığı pek olmaz. Basit milletler arasında ise, aksine, hiçbir kanuni düzenleme olmaksızın servet uzun zaman aynı aile içinde kalır; zira mallarının tüketilip bozulur nitelikte oluşu, Tatarlar ve Araplar gibi çoban milletler arasında, bütün bu gibi düzenlemeleri ister istemez imkânsız kılar.

Kamu hayrına çok büyük önemi olan bir devrimi, böylece, kamuya hizmeti aklından bile geçirmeyen iki ayrı halk tabakası meydana getirmiştir. Büyük mülk sahiplerini harekete geçiren tek sebep, gayet çocukça bir gururun okşanması idi. Onlardan

---

*. Hristiyan geleneğindeki rivayete göre, İshak Peygamberin oğlu, Yakup'un büyük ikiz kardeşidir. Efsaneye göre Esau, Yakup'un kendisine ettiği bir oyun üzerine, büyük evlât sıfatıyla elinde olan miras hakkını, bir çanak mercimek karşılığında Yakup'a kaptırmıştır. (ç. n.)

çok az gülünç olan tacirler ile çiftçiler, sırf kendi çıkarlarını gözeterek, nerede bulurlarsa meteliği elden kaçırmamaktan ibaret madrabaz düsturu gereğince hareket etmişlerdir. Birinin budalalığı, ötekinin çalışması ile yavaş yavaş vücuda gelmekte olan büyük devrimi, ikisi de ne biliyor, ne de bunun önceden farkına varıyordu.

Böylelikle, Avrupa'nın çoğu kısmında, şehirlerdeki ticaretle sanayi, kırlardaki bayındırlık ile tımarın sonucu olacak yerde, sebebi ve vesilesi olmuştur.

Ancak, bu düzen, işlerin doğal gidişine aykırı olduğundan, ister istemez hem yavaş, hem istikrarsızdır. Zenginliği, ticaret ve sanayisine fazlasıyla bağlı olan Avrupa ülkelerinin ağır gelişimi ile, zenginliği baştan aşağı tarıma dayanan Kuzey Amerika sömürgelerimizin hızlı ilerleyişlerini kıyaslayınız. Avrupa'nın çoğu kısmında, nüfusun beşyüz yıl geçmeden iki katına çıkacağı sanılmıyor. Oysa Kuzey Amerika'daki sömürgelerimizin birçoklarında nüfusun yirmi-yirmi beş yılda iki katına çıktığı görülmüştür. Avrupa'da, mülkün büyük evlâda geçmesi ve çeşitli şekillerde aile elinde kalıp gitmesiyle ilgili kanun, büyük mülkün parçalanmasını önleyerek, küçük mülk sahiplerinin çoğalmasına engel olmaktadır. Bununla birlikte, ufak arazisinin kıyısını bucağını bilen ve mülkün, hele küçük mülkün, tabiatıyla ilham ettiği sevgi ile onu gözeten, bundan dolayı da, onu hem işlemekten hem de süslemekten zevk alan küçük mülk sahibi; bütün bayındırlık işi yapanlar içinde genel olarak en çalışkanı, en akıllısı ve en başarılısıdır. Dahası aynı tüzükler, nice toprakları pazarın dışında tuttuklarından, her zaman için, satılık araziden çok satın alacak sermaye bulunur. Böylece, satılan şey hep tekel fiyatına satılır. Toprak geliri, hiçbir zaman, satın alma bedelinin faizini çıkarmaz; üstelik, ıslahlar ve para faizinin tâbi bulunmadığı ârızî mükellefiyetlerle yükü ağırlaşmış olur. Toprak satın almak, Avrupa'nın her yerinde, küçük bir sermaye için en kârsız iştir. Esasen, işten elini eteğini çektiği zaman, orta halli bir adam, küçük sermayesini, daha güvenilir olduğu için bazen toprağa yatırmayı tercih eder. Geliri başka kaynaktan olan bir meslek adamı da, tasarruflarını aynı suretle sağlama bağlamaktan, çoğunlukla hoşlanır. Ne var ki, bir zanaata yahut bir mesleğe girecek yerde, küçük bir toprak parçasının satın alınıp işletilmesine iki üç bin Lira harcayan bir genç, kimseye muhtaç olmadan pek mutlu bir ömür sürmeyi gerçi umabilir. Ama bu takdirde sermayesinin bir başka türlü çalıştırılmasıyla elde edebilecek olduğu büyük servet veya ikbal ümidine toptan veda etmek durumundadır. Zaten bu kimse, mal sahibi olmayı aklından geçiremezse de, çiftçi olmayı çoğu kez hor görür. Onun için, piyasaya sürülen toprağın azlığı ve fiyatının yüksekliği, normal şartlarda oraya yönelecek olan birçok sermayenin toprağın işlenip bayındır hale getirilmesi için kullanılmasına engel olur. Aksine Kuzey Amerika'da ise, elli altmış Lira, çoğu zaman çiftçiliğe başlamak için yeter sermaye sayılır. İşlenmemiş toprak alımı ve ıslah edilmesi, orada en küçük sermaye için de, en büyük sermaye için de en kârlı iş, o memlekette kavuşulabilecek olanca servet ve ikbale götüren en kestirme yoldur. Esasen Kuzey Amerika'da toprak hemen hemen bedavaya, yahut doğal ürününün değerinden çok daha düşük bir fiyata alınır. Bu, Avrupa'da, ya da aslında bütün toprakların çoktan özel mülk olduğu hiç bir memlekette imkânsız bir şeydir. Bununla birlikte, toprak mülkleri, arkasında kalabalık bir aile bırakan mal sahibinin ölümü üzerine, bütün çocuklar arasında eşit olarak bölüşülse, mülk genel olarak satılır. Piyasaya o kadar çok toprak arz edilir ki, artık tekel

fiyatına satılamaz olur. Toprağın safi geliri, satın alma bedeli faizini ödeyebilecek düzeye daha çok yaklaşır; küçük bir sermaye herhangi bir başka şekildeki kadar kârlı olarak toprak satın alınmasında kullanılabilir.

Toprağın doğal verimliliği, ülkenin tamamına kıyasla deniz kıyısının fazla geniş oluşu, içinden geçen -bazı en ücra köşelerine kadar su ile ulaştırma kolaylığı sağlayan- birçok kullanışlı ırmaklar dolayısıyla, Avrupa'da, dış ticaretin, uzak pazarlar için mal üreten sanayinin ve bunların doğurabileceği bütün bayındırlık faaliyetlerinin merkezi olmaya, tabiat bakımından, belki İngiltere kadar elverişli bir büyük ülke yoktur. Sonra, Elizabeth saltanatının başından beri, İngiliz kanunları ticaretle sanayinin çıkarını özel olarak kollamıştır. Esasen, Hollanda da dâhil olmak üzere, Avrupa'da genellikle kanunun bu tür zanaata daha elverişli olduğu bir ülke yoktur. Nitekim bütün bu süre içinde ticaret ve sanayi devamlı ileri gitmiştir. Şüphesiz, kırların işlenip ıslah edilmesi de aşamalı olarak gelişmiştir; fakat bu, ticaretle sanayinin daha hızlı olan gelişmesinin arkasından, ağır ağır yürümüş gibidir. Kırların çoğu, belki, Elizabeth saltanatından önce ekilip biçilmiş olmalıdır; hâlâ da çok büyük bir kısmı işlenmemiş olup, çoğunun tımarı mümkün olabilecek seviyeden çok aşağıdadır. Bununla birlikte, İngiliz kanunu, ticareti korumakla tarımı dolaylı şekilde tuttuğu gibi, birçok doğrudan teşviklerle de, yine tarımı kayırmaktadır. Kıtlık zamanları dışında, tahıl ihracı hem serbesttir, hem de ihracat prim verilerek teşvik edilmektedir. Orta derecede bolluk olan zamanlarda da, yabancı tahıl ithali üzerine, yasak derecesine varan yüksek vergiler bindirilmiştir. İrlanda hariç dış ülkelerden canlı hayvan getirilmesi her zaman yasaktır. Oradan gelmesine de, son zamanlarda izin verilmiştir. Şu halde, toprağı işleyenlerin avucunda, toprakta yetişen en büyük, en önemli iki madde üzerinde, yani ekmekle kasaplık et üzerinde, hemşerilerine karşı, bir tekel vardır. Bundan böyle göstermeye çalışacağım gibi, aslında, bu teşvikler belki baştan aşağı hayalden ibaret de bulunsa, hiç değilse, kanun yapıcının, tarımı kayırmakta iyi niyeti olduğunu yeter derecede gösterir. Ancak, bunların hepsinden daha çok önemi olan, İngiltere çiftçilerinin, kanunun verdiği imkân ölçüsünde güvenli, bağımsız, saygıdeğer kılınmasıdır. Bundan dolayı, mülkün büyük evlâda geçmesi kuralının yürürlükte olduğu, öşür verilen, kanunun ruhuna aykırı olmakla beraber aile içinde sürüp giden mülklere bazı hallerde göz yumulan hiçbir ülke, tarımı İngiltere'den fazla teşvik edemez. Bütün bunlara rağmen, ekilip biçilme durumu, yine, anlattığımız gibidir. Dolaylı olarak ticaretin gelişmesinden ileri gelenin yanısıra, kanun tarıma doğrudan başkaca bir teşvikte bulunmayıp da, çiftçileri, Avrupa'nın çoğu öteki ülkelerinde olduğu durumda bıraksa acaba durum ne olurdu? Elizabeth saltanatının başından beri, şimdi iki yüz yıldan fazla oluyor. Yeryüzünde refah da çoğunlukla, sürse sürse bu kadar uzun sürer.

İngiltere ticaretçi bir ülke olarak sivrilmezden aşağı yukarı yüz yıl önce, Fransa'nın, dış ticarette kayda değer bir payı olduğu anlaşılmaktadır. Fransız donanması, VIII. Charles'ın Napoli seferinden önce, o dönemin anlayışına göre, hatırı sayılır büyüklükte idi. Bununla birlikte, Fransa'da ekip biçme ve bayındırlık, genel olarak İngiltere'ye göre daha geridedir. O memleketin kanunu tarımı, hiçbir zaman İngiltere'deki gibi doğrudan doğruya teşvik etmiş değildir.

İspanya ile Portekiz'in, Avrupa'nın başka bölgeleriyle olan dış ticareti, daha çok yabancı gemilerle yapılmakla beraber, oldukça kayda değerdir. Sömürgeleriyle olan ticaretleri kendi gemileriyle yapılmakta; bu sömürgeler çok zengin ve geniş olduğundan, bu ticaret çok daha ileri gitmiş bulunmaktadır. Ancak bu memleketlerin ikisinde de, bu durumun uzak pazarlara yönelik öyle hatırı sayılır bir sanayi meydana getirdiği olmamıştır. Her ikisinin de çoğu bölgesi hâlâ işlenmemiş olarak durmaktadır. İtalya bir yana bırakılırsa, Portekiz'in dış ticaretinin tarihi Avrupa'daki herhangi büyük bir ülkenin dış ticaretinden daha eskilere uzanır.

İtalya, Avrupa'da dış ticaret ile uzak pazarlara dönük sanayi sayesinde, her tarafı işlenip bayındır hale getirilmiş olduğu anlaşılan yegâne büyük memlekettir. Guicciardini'ye göre, VIII. Charles istilâsından önce, İtalya'nın en dağlık ve çorak bölgeleri de, en düz ve en bitek kısımları kadar işlenmişti. Belki memleketin elverişli konumunun ve o zaman orada tutunmuş olan çok sayıda bağımsız devletin de bu genel bayındırlık faaliyetinde az yardımı olmamıştır. Yakın dönem tarihçilerinin en akıllı ve ağırbaşlısının bu genel ifadesine rağmen, o zamanki İtalya'nın şimdiki İngiltere'den daha iyi işlenmemiş olması da imkânsız değildir.

Bununla birlikte, bir memleketin ticaretle sanayiden elde ettiği sermaye; bir kısmı, o memleket topraklarının işlenip ıslah edilmesinde sağlama bağlanarak kökleştirilinceye kadar, güvenilmeyen, karasız bir varlıktır. Gayet yerinde olarak söylendiği gibi, bir tacirin ille de herhangi bir memleketin yurttaşı olması gerekmez. Alışverişini nerede yapacağı, ona göre o kadar fark etmez. Birazcık soğuyuvermesi, sermayesini ve onun yanısıra bu sermaye ile beslenen bütün çalışmayı, bir memleketten bir başkasına aktarmasına sebep olur. Bina ya da uzun ömürlü toprak ıslahları şeklinde âdeta o memleketin yüzünü kaplayıncaya kadar, bu sermayenin hiçbir kısmı için, herhangi bir memleketin malı olduğu söylenemez. 13. ve 14. yüzyılların karanlık olan tarihlerinde yazılanlar dışında, çoğu Hans şehirlerinde bulunduğu söylenen büyük zenginlikten şimdi geriye bir şey kalmamıştır. Bunlardan bazılarının nerede kurulmuş olduğu; yahut bir kısmına takılan Latince adların, Avrupa'da hangi şehirlere ait olduğu bile belli değildir. 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başında, İtalya'nın uğradığı musibetler; Lombardy ile Tuscany'nin ticaret ve sanayisini çok azaltmış olmakla beraber, bu şehirler, hâlâ Avrupa'nın en kalabalık, en iyi işlenmiş kentleri arasında olmuşlardır. Flanders iç savaşı ile bunun ardından gelen İspanyol hükümeti; Antwerp, Ghent ve Bruges'deki geniş ticareti silip süpürmüştür. Ama yine de Flanders hâlâ Avrupa'nın en zengin, en gelişmiş ve en kalabalık nüfuslu kentlerinden biri olmaya devam etmektedir. Her zamanki savaşlar ve devrimler, sırf ticaretten doğan zenginliğin kaynaklarını hemencecik kurutur. Tarımın daha temelli iyileştirilmesinden ileri gelen zenginlik, çok daha uzun ömürlüdür; ancak, Avrupa'nın batı bölgelerinde, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden hemen önce ve hemen sonra olduğu gibi, üst üste iki yüzyıl sürüp giden, düşman ve barbar milletlerin yağmalarından doğan çok daha şiddetli sarsıntılar yüzünden yok olabilir.

DÖRDÜNCÜ KİTAP

Politik Ekonomi Sistemleri Hakkında

GİRİŞ

Bir devlet adamı yahut kanun yapıcı ile ilgili bir bilim dalı sayıldığında, politik iktisat iki ayrı amaç güder: Birincisi, halka bol bir gelir veya geçim sağlamak; yahut daha doğrusu, onların, kendileri için böyle bir gelir ve geçim sağlamalarını mümkün kılmak. İkincisi, devleti yahut kamusal varlığı kamu hizmetlerine yetecek bir gelirle donatmaktır. Halkı da, hükümdarı da zengin etmek amacı güder.

Halkın zengin edilmesi bakımından, farklı çağlarda ve milletlerde servetin çeşitli gelişmeleri, iki ayrı politik ekonomi sistemi yaratmıştır. Birine ticaret, ötekine, tarım sistemi denilebilir. Bunların her ikisini, elimden geldiği kadar, eksiksiz ve açık olarak anlatmaya çalışacağım. Önce, ticaret sistemini ele alacağım. Bu, muasır sistem olup, memleketimizde ve zamanımızda en iyi anlaşılandır.

I. BÖLÜM

Ticari, Yahut Merkantilist* Sistemin Esası Hakkında

Zenginliğin paradan yahut altınla gümüşten ibaret bulunduğu, halk arasında yaygın bir düşünüş olup; doğal olarak, paranın hem ticaret aracı ve hem de değer ölçüsü olan katmerli görevinden ileri gelmektedir. Para, alışverişte aracı olduğu için, ihtiyacımız olan her şeyi, şayet paramız varsa, başka herhangi bir diğer nesne ile elde edebileceğimizden daha çabuk elde edebiliriz. Asıl meselenin parayı bulmak olduğunu, her zaman görürüz. O ele geçti mi, artık, herhangi bir şeyin satın alınmasında bir güçlük kalmaz. Değer ölçüsü olmasından dolayı, bütün öteki mallara, mübadele edilecekleri para miktarı ile paha biçeriz. Zengin bir adam için, "çok paralı;" yoksul bir adam için ise, "meteliksiz" deriz. Tutumlu birisi, yahut zengin olmaya can atan bir insan için, "paraya bayılıyor" denir. Savruk, eli açık yahut müsrif bir adam için de, "parayı umursamaz" denir. Zengin olmak; para edinmektir. Sözün kısası, zenginlik ile para, herkesin dilinde, her bakımdan, aynı anlamda kullanılır.

Zengin bir memleketin, aynen zengin bir adam gibi, içinde para kaynayan bir memleket olduğu sanılır. Bir memlekete altın ve gümüş yığmanın da o memleketi zengin etmek için en kestirme yol olduğu varsayılır. Amerika'nın keşfinden biraz sonra, bilinmeyen bir kıyıya vardıklarında, İspanyolların ilk soruşturdukları, civarda altın veya gümüş bulunup bulunmayacağı oluyordu. Aldıkları bilgiye göre, oranın yurt edinmeye lâyık olup olmadığını, yahut, bölgenin fethe değip değmediğini kestiriyorlardı. Ünlü Cengiz Han'ın oğullarından birine, Fransa Kralı'nın elçi gönderdiği rahip Plano Carpino'ya, Tatarlar ikide bir, Fransa ülkesinde bol koyun-keçi ve sığır bulunup bulunmadığını sorup dururlarmış. Bunlarla İspanyolların soruşturmalarındaki maksat aynıydı: Memleketin, fethe değecek kadar zengin olup olmadığını bilmek istiyorlardı. Genel olarak, para kullanmayı bilmeyen bütün öteki çobanlardan oluşan milletlerde olduğu gibi, Tatarlar arasında da, hayvan, alışveriş aracı ve değer ölçüsüdür. Dolayısıyla zenginlik, İspanyollara göre altın ve gümüş demek olduğu

*. Orijinal metinde "mercantile" sözcüğü kullanılmaktadır. Daha sonraki dönemlerde yaygın kullanılan bir terim olarak "merkantilist" terimi tercih edilmiştir. (ç. n.)

gibi, Tatarlara göre de hayvandan ibaretti. Bu iki düşünüşten Tatarlarınki, belki gerçeğe daha yakındı.

Bay Locke, para ile öteki taşınır mallar arasında bir fark gözetir. Der ki, bütün öteki taşınır mallar, hemen tüketilir nitelikte oldukları için, onlardan meydana gelen zenginliğe fazla güven olmaz. Bakarsınız, bir yıl taşınır mallardan geçilmeyen bir millet, ertesi yıl, hiç ihraçta bulunmadığı halde, sırf israfı ile tedbirsizliği yüzünden, bu malların kıtlığını fazlasıyla çeker. Para ise, aksine, vefalı bir dosttur. Elden ele dolaşsa bile, ülke dışına çıkmaktan alıkonabilirse, çarçur edilip tüketilmesi öyle pek ihtimal dâhilinde değildir. Şu halde, Bay Locke'a göre, altın ve gümüş, bir milletin taşınır zenginliğinin en dayanıklı, en sağlam kısmı olup, ona göre bu metalleri çoğaltmak, bu bakımdan, milletin politik ekonomisinin en büyük amacı olmak durumundadır.

Başkaları şunu kabul ediyorlar ki, bir ülke, bütün dünyadan ayrı kalabilse, o ülkede istendiği kadar fazla veya az para tedavül etmesinin önemi olmaz. Bu para aracılığıyla elden ele dolaşan tüketim malları, sadece, daha çok veya daha az sikke karşılığında mübadele edilmiş olur. Ancak, memleketin gerçek zenginliğinin veya yoksulluğunun, tamamıyla bu tüketim mallarının bol yahut kıt oluşuna bağlı olduğunu itiraf ediyorlar. Fakat yabancı milletlerle temasları bulunup, yurtdışında savaşlar yapmak, uzak diyarlarda donanmalar ve ordular bulundurmak zorunda olan ülkeler için durumun başka türlü olduğunu düşünüyorlar. Bu, diyorlar, ancak onların masrafını ödemek için dışarıya para göndermekle mümkün olur. Yurtiçinde bir hayli parası olmadan da, bir millet dışarıya fazla para gönderemez. Onun için, her millet barış zamanında altınla gümüş biriktirmeye çalışmalıdır. Gerektiği zaman elinde yurtdışı savaşlar yapabilecek kaynağı bulunur.

Bu tür popüler düşünceler sonucunda, Avrupa'nın bütün o farklı milletleri, pek bir netice alamamakla beraber, ülkelerinde altınla gümüş biriktirmek için, mümkün olabilecek her aracı incelemişlerdir. Avrupa'ya bu metalleri sağlayan belli başlı madenlerin sahibi İspanya ile Portekiz, onların ihracını, ya en şiddetli cezalarla yasaklamış ya da önemli bir vergiye tâbi tutmuştur. Buna benzer yasakların, eskiden, çoğu öteki Avrupa milletlerinin izledikleri politikalar cümlesinden olduğu anlaşılıyor. *Memleketten dışarı* altın ve gümüş götürülmesini, ağır cezalarla yasaklayan bazı eski İskoç Parlamento kararları gibi, en beklenmedik yerde bile buna rastlıyoruz. Buna benzer bir politika, eskiden Fransa'da ve İngiltere'de de vardı.

Bu memleketler ticaretçi bir hale gelince, tacirler, birçok durumda bu yasağı son derece uygunsuz buldular. Memleketlerine sokmak, yahut başka bir yabancı memlekete ulaştırmak istedikleri yabancı malları, altın ve gümüş aracılığıyla, bir başka eşya ile alabileceklerinden çoğu zaman daha uygun koşullarda satın alabiliyorlardı. Onun için, bu yasaktan dolayı, ticarete zarar veriyor diye sızlanmışlardır.

İlkin, yabancı mal satın almak üzere altın ve gümüş ihraç etmenin, ülke içinde bu metallerin miktarını her zaman azaltmadığını söylerler. Hatta aksine, çoğu zaman

bu miktarı artırabilirmiş; çünkü, bu yüzden memleketteki yabancı mal tüketimi artmayacak olursa, bu mallar, yeniden yabancı memleketlere ihraç olunabilirmiş. Orada, büyük bir kârla satılınca, satın alınmaları için aslında dışarı gönderilmiş olandan daha fazla parayı geri getirebilirmiş. Bay Mun, dış ticaretin bu işlemini, tarımdaki tohum ekme ve hasat zamanlarıyla kıyaslıyor. Diyor ki: "Yalnızca çiftçinin o güzelim tahılı toprağa attığı, tohum ekme zamanındaki hareketlerine bakarsak, ona çiftçiden ziyade 'kaçık' deriz. Fakat çalışmasının amacı olan hasat işlerini göz önüne getirirsek, yaptıklarının değerini, bundan doğan bereketi takdir ederiz."

İkincisi, değerlerine oranla hacimlerinin küçük olması dolayısıyla kolayca dışarı kaçırılabileceğinden, altınla gümüşün ihracına bu yasağın engel olamayacağını söylerler. Ancak, ticaret dengesi dedikleri şeye gereken özeni göstermekle, bu ihracın önüne geçilebilirmiş. Memleket, ithal ettiğini aşan değerde ihracat yaparsa, yabancı milletler o memlekete belirli bir tutar borçlanırmış. Bunun da altın ve gümüşle ödenmesi gerektiği için bu metallerin o ülkedeki miktarı artarmış. Fakat ihraç ettiğinden daha fazla tutarda ithalat yaptığı zaman, aksine belirli bir bakiye yabancı milletlere borç kalır ve bu onlara ister istemez aynı şekilde ödenir; bu nedenle de o metallerin miktarı azalırmış. Öyle olunca, bu metallerin çıkışını yasaklamak ihracı önlemez, daha riskli kıldığı için, pahalandırırmış. Kambiyo, böylelikle, bakiyeyi borçlanan memleketin, normal şartlarda olabileceğinden daha fazla aleyhine dönermiş. Çünkü yabancı memleket üzerine bir senet satın alan tacir, onu satan bankacıya, hem parayı oraya göndermenin doğal riskini, zahmetini ve masrafını, hem de yasaktan ileri gelen olağanüstü risk bedelini ödemek zorunda imiş. Kambiyo (döviz kuru), bir memleketin ne kadar aleyhine olursa, dış ticaretin denkleşmesi de mutlaka o kadar aleyhine olurmuş. Çünkü, bakiyenin borçlanıldığı memleketin parası ile kıyaslanınca, o memleket parasının değeri mutlaka bir o kadar eksilirmiş. Meselâ, İngiltere ile Hollanda arasındaki kambiyo, %5 İngiltere aleyhine olsa, Hollanda'daki yüz ons gümüşlük bir senedi satın almak için, İngiltere'de yüz beş onsluk gümüşe ihtiyaç olurmuş. Demek ki İngiltere'deki yüz beş onsluk gümüş Hollanda'da sadece yüz ons gümüş eder, ancak o nispette Hollanda malı satın alırmış. Fakat aksine, Hollanda'daki yüz ons gümüş, İngiltere'de yüz beş ons eder, o nispette İngiliz malı satın alırmış. Hollanda'ya satılan İngiliz malları, kambiyo farkı ölçüsünde ucuza; İngiltere'ye satılan Flemenk malları ise pahalıya satılırmış. Birisi, İngiltere'ye bu fark kadar eksik Flemenk parası çeker; öteki de, o kadar fazla İngiliz parasını Hollanda'ya çekermiş. Bundan dolayı, ticaret dengesi, ister istemez o nispette İngiltere aleyhine olur; Hollanda'ya ihraç edilmek üzere, daha büyük bir altın ve gümüş fazlasına lüzum gösterirmiş.

Bu argümanlar kısmen doğru, kısmen de safsata idi. Ticarette, altınla gümüş ihraç edılmesinin, çoğu zaman memlekete yararlı olduğunu ileri sürdüğü noktaya kadar, doğru idi. Özel kişiler bu metalleri ihraçtan şu veya bu şekilde fayda gördükçe, hiçbir yasağın, bunların ihracına engel olamayacağını söylerken de, yine isabetli idiler. Fakat bu metallerin miktarını korumanın yahut çoğaltmanın, böyle bir itina göstermeksizin ticaret serbestliğinin gerektiği kadar sağlamaktan hiç geri kalmadığı bir başka faydalı malın miktarını korumaktan yahut artırmaktan daha çok hükümet özenine lüzum

gösterdiğini sanmakla, safsataya düşüyorlardı. Yüksek kambiyo fiyatının, aleyhte dedikleri ticaret denkliğini muhakkak arttırdığını, yahut daha çok altın ve gümüşün ihracına sebep olduğunu söylemeleri de, herhalde yanıltıcı idi. Esasen, yabancı ülkelerde para ödeyecek olan tacirler için, bu yüksek fiyat, çok elverişsizdi. Bankacılarının, kendilerine bu ülkeler üzerine verdikleri senetler için, o nispette pahalı ödemede bulunuyorlardı. Ancak, yasaktan ileri gelen risk, bankacılar için olağanüstü bir masraf doğurabilirse de, mutlaka daha fazla parayı ülke dışına götürmesi gerekmez. Bu masrafın hepsi birden, parayı kaçırırken, genel olarak memlekette yapılır; çekilmiş bulunduğu tutardan metelik fazlasının ihracına sebep olduğu olmaz. Kambiyonun yüksek olan fiyatı, bu yüksek kambiyoyu, mümkün olduğu kadar ufak bir tutar üzerinden ödeyebilmeleri için, tacirleri, doğal olarak ihracatlarını ithalatlarıyla aşağı yukarı denkleştirmeye çalışmaya da yöneltir. Sonra, yüksek kambiyo fiyatı, yabancı malların fiyatını yükseltmek; böylece, onların tüketimini azaltmaya bir vergi gibi tesir etmiş olması lâzımdır. Onun için, "aleyhte" adını verdikleri ticaret dengesini, dolayısıyla da altın ve gümüş ihracını, çoğaltmaya değil azaltmaya vesile olur.

Bununla birlikte, bu argümanlar kime söylense, ileri sürdükleri şekilde, onları kandırıyordu. Tacirler bunları Parlamentolara ve Hükümdar Şûralarına, asillere ve taşra beylerine; ticaretten anladığı sanılanlar, bu konu üzerinde bir şeyden haberi olmayanlara sunuyordu. Yaşanan tecrübe, dış ticaretin memleketi zengin ettiğini, asillerle taşra beylerine olduğu kadar, tacirlere de göstermişti. Ama bunun nasıl ya da ne şekilde olduğunu, hiçbiri iyice bilmiyordu. Oysa tacirler, bunun kendilerini nasıl zengin ettiğini, pekâlâ biliyorlardı. Zira bunu bilmek, vazifeleri idi. Ama memleketi nasıl zenginleştirdiğini bilmek, onların işi değildi. Bu konuyu, ancak dış ticaretle ilgili kanunlarda herhangi bir değişiklik yapılması için memleketlerine başvurmak ihtiyacını duyunca düşündükleri oluyordu. O zaman, ticaretin yararlı etkileri, kanunların o sıradaki durumları ile bu etkilere nasıl engel olduğu hakkında bir şey söylemek gerekiyordu. Dış ticaretin memlekete para getirdiği; fakat, normal şartlarda getirebileceği kadarını getirmesine, sözü geçen kanunların engel olduğu söylenince, mesele üzerinde hükmünü verecek kimselere, bu, meselenin gayet tatmin edici bir açıklaması gibi geliyordu. Onun için, bu iddialar, istenilen sonucu doğuruyordu. Fransa ile İngiltere'deki altın ve gümüş ihracı yasağı, sırf bu memleketlerin kendi sikkeleri üzerinde idi. Yabancı sikke ve külçe ihracı, serbest bırakılmıştı. Hollanda ile bazı başka yerlerde, bu serbestiyet, ülkenin kendi sikkesine bile teşmil edilmişti. Hükümetin dikkati, altın ve gümüş ihracına gözcülük etmekten, bu metallerde bir artma veya azalma doğuracak biricik neden sıfatıyla, ticaret dengesi üzerinde bekçilik etmeye çevrildi. Bir faydasız himmetten vazgeçilip, daha karmaşık, daha zahmetli ve tıpkı öteki kadar yararsız bir başka işe sarılındı. Mun'un kitabının adı olan *Dış Ticarette İngiltere Hazinesi,* yalnız İngiltere'nin değil, bütün öteki ticaretçi memleketlerin de siyasal iktisadında temel düstur oldu. Aynı sermayenin en büyük geliri getirip, memleket halkı için en büyük işi yarattığı, hepsinin önemlisi olan iç ticaret, anayurt ticareti, dış ticaretin sadece yardımcısı gibi sayılıyordu. İç ticaret memlekete ne para getiriyor, ne de memleketten para çıkarıyor, deniyordu. Onun için, parlamasının ya-

hut sönmesinin, dolaylı şekilde, dış ticareti etkilemesi bir yana bırakılırsa, iç ticaretle, memleket, hiçbir zaman ne daha zengin, ne de daha yoksul olabilirdi.

Aynen üzüm bağları olmayanın şarabını dışarıdan getirmesi gibi, şüphesiz, madenleri bulunmayan bir memleket de altınını ve gümüşünü yabancı memleketlerden getirmek durumundadır. Bununla birlikte, hükümet dikkatinin bu amaçların birine ötekinden daha fazla yönelmesi gerekli bir şey gibi gözükmemektedir. Şarap satın alacak nesnesi bulunan bir memleket, ihtiyacı olan şarabı her zaman alır. Altınla gümüş satın alacak nesnesi olan bir memleket de bu metallerden hiç mahrum kalmaz. Bu metaller, bütün öteki metaller gibi, belirli bir fiyata alınır ve satılır; bunlar, bütün öteki malların pahası olduğu gibi, bütün öteki mallar da, bunların pahasıdır. Hükümetin hiçbir özel gayreti olmaksızın, ticaret serbestliğinin, muhtaç olduğumuz şarabı bize her zaman sağlayacağına tam güvenimiz vardır. Mallarımızı elden ele dolaştırmakta, yahut, başka hizmetlerde satın almaya veya kullanmaya gücümüzün yeteceği olanca miktar altınla gümüşü, serbest ticaretin her zaman sağlayacağına da aynı şekilde güvenebiliriz.

İnsan emeğinin satın alabileceği veya üretebileceği her malın miktarı, her memlekette efektif talebe veya o malı hazırlayıp piyasaya getirmek için verilmesi gereken toprak rantı, emek ücreti ve kârların tümünü ödemeye arzulu olanların talebine göre, kendiliğinden, doğal şekilde düzenlenir. Ancak hiçbir mal, kendini bu efektif talebe altından veya gümüşten daha kolay veya daha kesin olarak uyduramaz. Çünkü, hacimleri küçük ve değerleri büyük olduğu için, bir yerden bir başka yere, ucuz olduğu yerlerden pahalı olduğu yerlere, bu efektif talebi aştığı yerlerden, buna elvermediği yerlere, hiçbir mal, söz konusu metallerden daha kolay taşınamaz. Meselâ, İngiltere'de fazladan bir miktar altın için efektif talep olsa, bir posta gemisi, Lizbon'dan, veya bulunabileceği başka yerden, elli ton altın getirebilir. Bununla, beş milyondan fazla Gine basılabilir. Fakat aynı değerde hububat için, bir efektif talep olsa, bunun ithali, tonu beş Gine hesabıyla, bir milyon tonluk gemiye, veya her biri bin tonluk bin gemiye ihtiyaç gösterir. Oysa buna, bütün bir İngiltere donanması bile yetmez.

Bir memlekete ithal edilen altınla gümüş miktarı efektif talebi geçti mi, hükümet ne kadar da uyanık olsa, bunların ihracını önleyemez. İspanya ile Portekiz'in bunca acımasız kanunları, o memleketlerin altınıyla gümüşünü, anayurtta tutabilmeye yetmemektedir. Peru ile Brezilya'dan her zaman yapılan ithalat, o memleketlerin efektif talebini aşıp, bu metallerin oradaki fiyatını, komşu memleketlerdeki fiyattan aşağı düşürür. Aksine, belirli bir memlekette bunların miktarı, fiyatlarını, komşu memleketlerin fiyatından yukarı çıkaracak şekilde, efektif talepten aşağı olursa; hükümetin, bunları ithal etmek üzere, zahmete katlanması için sebep olamaz. İthal edilmelerini önleme gayretine girişse bile, bunu gerçekleştirmek elinden gelmez. Ispartalıların, satın alacak nesnesi olunca, bu metaller, Lacedemon'a girmelerine karşı duran ne kadar Lycurgus kanunu engeli olursa olsun, hepsini yıkıp geçtiler. İngiliz şirketinin çayından biraz daha ucuz olduğu için, bunca gaddar gümrük kanunları, Flemenk ile Gottenburgh Doğu Hindistan şirketleri çayının ithalini önlemeye yetmemektedir.

Ancak, bir libre çay mukabilinde çoğunlukla gümüşle ödenen fiyatların en yükseklerinden biri olan 16 Şilinin yüz misli kadardır; aynı fiyatta altının ise iki bin mislinden fazladır; bundan dolayı, kaçırılması da o oranda güçtür.

Biraz bolca oldukları yerlerden bol bulunmadıkları yerlere kolay ulaştırıldığı içindir ki, altınla gümüşün fiyatı, arz edilen miktarları pazarda gereğinden az veya fazla olduğu zaman, durumlarının değişmesine hacimlerinin engel olduğu çoğu öteki malların fiyatı gibi devamlı dalgalanmaz. Esasen, bu metallerin fiyatı hiç değişikliğe uğramaz değildir. Fakat gerçekleşme ihtimali bulunan değişmeler, genel olarak yavaş, tedrici ve birörnektir. Meselâ, İspanyol Batı Hint Adaları'ndan ardı arkası kesilmeden yapılan ithalat dolayısıyla, bu ve bundan önceki yüzyıl içinde, bunların Avrupa'da değer bakımından devamlı, fakat azar azar düştükleri sanılmaktadır. Bu düşünce belki yersizdir. Ancak, bütün öteki malların parasal fiyatını fark edilir, göze çarpar şekilde birdenbire yükseltmek veya düşürmek üzere, altınla gümüş fiyatında ansızın bir değişiklik yapmak, ticarette, Amerika'nın keşfinin doğurduğu tarzda bir devrime lüzum gösterir.

Durum böyle iken, onları satın alabilecek nesnesi bulunan bir memlekette, altın ve gümüş, zaman gelip kıtlaşırsa, onların yerini doldurmak için, hemen herhangi bir başka mala göre daha fazla çareler vardır. Sanayi malzemesi olmazsa, endüstrinin durması gerekir. Yiyecek içecek olmazsa, halk aç kalır. Fakat para bulunmazsa, hayli sıkıntılı olmakla beraber, trampa bunun yerini tutar. Veresiye alıp satma, çeşitli alışverişçilerin birbirlerinden olan alacaklarını ayda bir veya yılda bir mahsup etmesi, daha az elverişsiz olarak, paranın yerine geçer. İyi düzenlenmiş bir kâğıt para, hem sakıncasız, hem bazı hallerde birtakım üstün faydalarla, onun işini görür. O halde, her bakımdan, hükümetin dikkati, hiçbir zaman, bir memleketteki para miktarının korunmasını veya çoğaltılmasını gözetmeye yöneltildiğinde olduğu kadar, lüzumsuz sarf edilmiş olmaz.

Bununla beraber en çok rastlanan şikâyet, para kıtlığıdır. Para, onu satın alacak nesnesi, ödünç alabilecek itibarı bulunmayanlar için, şarap gibi hep kıt olmak durumundadır. Elinde bunların ikisi de bulunanların, ihtiyaç duydukları paranın veya şarabın yokluğunu çektikleri olmaz. Bununla birlikte, para kıtlığından böyle sızlananlar, her zaman sadece sonunu düşünmeyen savruklar değildir. Bazen bu şikâyet durumu, bütün bir ticaretçi kasaba ile buna komşu olan kırsal bölgeleri de baştanbaşa kaplar. Çoğunlukla buna sebep, önünü ardını düşünmeden, hesapsızca ticarete kalkışmaktır. Projeleri sermayelerine denk olmayan aklı başında adamların, masrafları gelirlerine denk olmayan müsrifler gibi, ne parayı satın alacak nesneleri, ne de ödünç alacak itibarlarının olması ihtimali vardır. Projeleri daha yoluna girmeden sermayeleri, bunun yanısıra da itibarları elden gider. Ödünç para bulmak için çalmadıkları kapı kalmaz. Herkes de kendilerine borç verecek paraları olmadığını söyler. Böyle baştan aşağı para kıtlığından sızlanılması bile, daima memlekette her zamanki kadar altın ve gümüş sikkenin ortalıkta dolaşmadığını ispat etmez. Daha çok, karşılık olarak verecek bir şeyi bulunmayan bir sürü kimsenin, bu sikkelere

muhtaç olduğunu gösterir. Ticaret kârları, alışılmış olandan yukarı çıkıverirse, hesapsız ticaret, gerek büyük gerekse küçük tacirler arasında salgın bir illet haline gelir. Gerçi her zaman dışarıya âdet olandan fazla para göndermezler; ama gerek içeride gerekse dışarıda miktarca yaygın olandan fazla veresiye mal satın alır, bedellerinin ödenmesi henüz istenmeden mal karşılığının ellerine geçeceği ümidiyle, bu aldıklarını uzak bir piyasaya gönderirler. Malın karşılığı gelmeden de ödeme talebi gelip çatar. Bu sırada ellerinde ne parayı temin edebilecekleri, ne ödünç almak üzere sağlam kefil gösterebilecekleri bir şey vardır. Para kıtlığından herkesin sızlanmasına sebep, altın veya gümüş kıtlığı değil, bu gibi kimselerin ödünç almakta, alacaklılarının ise ödemekte rastladıkları güçlüktür.

Zenginliğin, paradan veya altınla gümüşten değil, paranın satın aldığı şeyden ibaret olup, sadece satın alırken değeri bulunduğunu ciddi ciddi ispata kalkışmak çok gülünç olur. Para şüphesiz, her zaman, millî sermayenin bir parçasını teşkil eder. Ancak daha önce gösterildiği gibi, genel olarak, para bu sermayenin ufacık bir parçasını, her zaman da en faydasız kısmını vücuda getirir.

Tacire para ile mal satın almanın, genellikle, mal karşılığı para almaktan daha kolay gelmesi, zenginliğin, daha doğru olarak, maldan ziyade paradan oluştuğu için değildir. Paranın ticarette kabul edilip kökleşmiş bir araç olduğundandır; kendisi karşılığında her şey derhal verilirken, her şeye karşılık olarak kendisinin her zaman aynı kolaylıkla alınamadığındandır. Sonra, çoğu mallar, paradan daha kolay bozulabilir nitelikte olup, onları elde tutmakla çoğu zaman tacir daha büyük zarara uğrayabilir. Üstelik malı elinde tuttuğu zaman cevap veremeyeceği para talepleriyle karşılaşması, bunların bedeli kasasında iken olduğundan daha muhtemeldir. Hepsi bir yana, tacirin kârı, satın almadan çok, satmadadır. Bütün bu bakımlardan, genel olarak, parasını malla mübadele etmek için değil, malını paraya çevirmek için daha çok çırpınır. Gerçi, mağazası tıklım tıklım mal dolu bir tacir, bazen bunları vaktinde satamadığı için batabilirse de, bir milletin veya bir ülkenin aynı kazaya uğraması beklenmez. Bir tacirin bütün sermayesi, çoğu zaman, para satın almaya mahsus bozulur nitelikte mallardan meydana gelir. Bir ülkenin, komşularından altın ve gümüş satın almaya ayrılabilecek –toprağı ile emeğinin yıllık ürünü olan– hâsıla parçası ise çok küçüktür. Asıl büyük kısmı, elden ele dolaşıp kendi aralarında tüketilir. Dışarıya gönderilen fazlanın bile çoğu, başka yabancı malların satın alınması içindir. Bundan dolayı, amacı onların satın alınması olan mallarla altın ve gümüş alınmasa da, millet mahvolmaz. Esasen, biraz kayba ve tedirginliğe uğrayıp, paranın yerini tutmak üzere, gerekli bazı çarelere başvurmak zorunda kalabilir. Bununla birlikte, toprağı ile emeğinin yıllık hâsılası, daima her zamanki kadar, yahut hemen hemen aynı, olur. Çünkü bu hâsılayı devam ettirebilmek için, aynı, yahut aşağı yukarı aynı, tüketim sermayesi kullanılır. Malın parayı çekmesi, her zaman için, paranın mal çekmesi kadar kolay olmamakla beraber, eninde sonunda, paranın malı çekmesinden daha fazla, mal parayı çeker. Mal, para satın almaktan başka, daha birçok maksatlara hizmet eder. Fakat para, mal satın almaktan başka işe yaramaz. Onun için, para, ister istemez malın arkasından koşar. Oysa mal her zaman, veya mutlaka, paranın peşinden

koşmaz. Satın alan adam her zaman yeniden satmak niyetinde olmaz, çoğu zaman, kullanmayı veya tüketmeyi düşünür. Satan ise daima yeniden satın almayı düşünür. Birincisi, işinin çoğu zaman toptan hakkından gelebilir. Ötekinin ise, işinin, yarısından fazlasını başardığı olmaz. İnsanlar parayı, paradır diye istemezler; onunla satın alabilecekleri şeyin hatırı için isterler.

Tüketim malları için, "az zamanda yok olur" denir. Altınla gümüş ise, daha dayanıklı özellikte imiş. Daima ihraç olunmasa, bunlar yüzyıllarca üst üste yığılıp birikir; memleket zenginliği, inanılmayacak derecede artarmış. Bundan dolayı, bir memleket için, bu gibi uzun ömürlü malların, bozulabilir mallarla mübadele edilmesinden daha kötü bir şey olmayacağını iddia ederler. Ancak biz, İngiltere hırdavatının Fransa şaraplarıyla mübadele edilmesinden ibaret bulunan ticaretin, mahzurlu olduğunu sanmıyoruz. Oysa hırdavat çok dayanıklı bir maldır. Ama sürekli ihraç edilmeyip de yüzyıllar boyunca biriktirilse, memlekette tencere ile tavadan geçilmezdi. Hâlbuki şurası hemen göze çarpar ki, her memlekette, bu gibi kap kacak sayısına, ister istemez bunlara karşı olan ihtiyaç sınır çizer; orada her zaman tüketilen yemekleri pişirmek için gerekli bulunandan daha fazla tencere ve tava olması anlamsızdır; yemek miktarı artarsa, tencere ve tava sayısı da, onunla birlikte derhal çoğalır. Çünkü, artan yemek miktarının bir kısmı, bu kapların satın alınmasında, yahut, işi gücü bunları yapmak olan işçilerden bir miktarının daha beslenmesinde kullanılır. Yine şu da hemen hatırlanmalıdır ki, her memleketteki altın ve gümüş miktarına, bu metallere olan ihtiyaç sınır çizer. Bunların faydası, sikke olarak malları elden ele dolaştırmaktan; süs eşyası olarak, bir çeşit ev eşyası sağlamaktan ibarettir. Her memleketteki sikke miktarı, elden ele dolaştıracağı eşyanın değeri ile düzenlenir; o değer tutarı attırılınca, eşyayı elden ele dolaştırmak için gerekli fazla sikkeyi bulabileceği yerde satın almak üzere, bir kısmı derhal dışarı gönderilir; süs eşyası miktarı o türlü şaşaaya kendilerini kaptırmak isteyen özel ailelerin sayısı ve zenginliği ile belirlenir. Bu gibi ailelerin sayısı ve zenginliği artarsa, bu çoğalan servetin bir parçası pek muhtemel olarak, fazladan bir miktar kap kacağı, bulunabildiği yerde satın almak üzere kullanılır; lüzumsuz miktarda altın ve gümüşü bir memlekete sokarak, yahut orada bulundurarak, onun zenginliğini artırmaya kalkışmak, lüzumundan fazla mutfak takımı bulundurmaya zorlayarak özel ailelerin ağız tadını artırmaya yeltenmek kadar anlamsızdır. Bu lüzumsuz kap kacağı satın alma masrafı, aile ocağındaki yiyecek içeceğin miktarını, veya kalitesini artırmayıp azaltacağı gibi, lüzumsuz miktarda altın ve gümüş satın alma masrafı da, her memlekette halkı yedirip içiren, giydiren, barındıran; geçindirip çalıştıran zenginliği muhakkak aynı şekilde, azaltmak durumundadır. İster sikke, ister süs eşyası biçiminde olsun, altınla gümüşün, mutfak takımları gibi aletler olduğu hatırda tutulmalıdır. Bunların kullanılmasını; yani onlar vasıtasıyla elden ele dolaştırılacak, idare olunacak ve hazırlanacak tüketim mallarını çoğaltınız; miktarı, kaçınılmaz şekilde, artırmış olursunuz. Ama olağanüstü yollardan miktarı artırmaya kalkışacak olursanız, aynı derecede kaçınılmaz şekilde, kullanmayı da, miktarı da azaltmış olursunuz. Miktar, bu metallerde, hiçbir zaman ihtiyacın gerektirdiğinden fazla olamaz. Bu miktardan

fazla biriktirilirlerse, ulaştırılmaları çok kolay, boşu boşuna kullanılmadan yatmalarından ileri gelecek kayıp çok büyük olduğundan, hiçbir kanun, bunların derhal memleket dışına gönderilmelerinin önüne geçemez.

Bir memleketin yabancılarla yapılan savaşların altından kalkabilmesini, uzak memleketlerde donanmalar ve ordular bulundurabilmesini mümkün kılmak için, altınla gümüş biriktirmek, her zaman gerekli değildir. Donanmalarla ordular, altın ve gümüşle değil, tüketim malları ile beslenebilir. Yurtiçi çalışmasının yıllık hâsılası, yani topraklarından, emeğinden ve tüketilecek mal stokundan elde edilen yıllık geliriyle, ücra memleketlerde bu tüketim mallarını satın alabilecek nesnesi bulunan bir millet, orada savaşların masrafını da karşılayabilir.

Bir millet, uzak bir memleketteki bir ordunun harçlığı ile yiyecek ve içeceğini üç şekilde elde edebilir: Birincisi, birikmiş altın ile gümüşünün bir kısmını göndermekle; ikincisi, yıllık sanayi üretiminin bir kısmını göndermekle; üçüncüsü ise, yıllık hammaddenin bir kısmını göndermekle bu ihtiyaçlar temin edilebilir.

Bir memlekette biriktiği veya yığıldığı isabetle düşünülebilecek olan altınla gümüş, üçe ayrılabilir: Birincisi, ortada dolaşan para; ikincisi, özel ailelerin süs eşyası; sonuncusu da, birçok yılın tutumluluğu ile toplanıp, hükümdar hazinesine konmuş olabilecek olan para.

Memleketin elden tedavülde olan parasından çok bir şey artırılabildiği pek olamaz. Çünkü bu parada fazlalık bulunduğu yok gibidir. Bir memlekette, her yıl alınıp satılan malların değeri, bunların elden ele dolaştırılıp gereken tüketicilere dağılması için, belirli bir miktar paraya ihtiyaç gösterir; daha fazlasını kullanamaz. Tedavül kanalı, içini dolduracak kadar bir toplamı çekmek durumundadır. Bundan fazlasını, hiçbir zaman, içeri bırakamaz. Ne var ki, savaş halinde bu kanaldan genel olarak bir şeyler dışarı çıkar. Dışarıda çok kimse beslenmesi yüzünden, anayurtta daha az insan beslenir. Yurtiçinde, ortalıkta daha az mal dolaşır; bunları elden ele gezdirmek için, daha az paraya lüzum olur. Böyle hallerde, genel olarak İngiltere'deki hazine bonoları, bahriye poliçeleri ve banka evrakı gibi, şu veya bu türden, olağanüstü miktarda para çıkar; dolaşımdaki altın ve gümüşün yerine geçerek, dışarıya, bu metallerin daha büyük bir miktarının gönderilmesine fırsat verir. Ne var ki, bütün bunlar, çok masraflı ve yıllarca süren bir savaşın yürütülmesi için, kıt bir kaynak sağlayabilir.

Özel ailelerin süs eşyasının eritilmesinden de doğru dürüst bir şey çıkmadığı her defasında görülmüştür. Geçen savaşın başında, Fransızların bu tedbirle sağladıkları fayda, süs eşyasının biçimini kaybetmesinden ileri gelen zararı bile karşılamamıştır.

Eskiden, birikmiş hükümdar hazineleri, çok daha büyük, çok daha uzun ömürlü bir kaynak sağlardı. Şimdiki zamanlarda ise, Prusya Kralını bir yana bırakırsanız şayet, hazine biriktirmenin Avrupa hükümdarlarının politikasında pek yeri bulunmadığı anlaşılıyor.

Tarihin kaydettikleri arasında, belki en pahalıya mal olan bu yüzyıldaki dış savaşların masrafını karşılamış fonların, dolaşımdaki paraya, özel ailelerin süs eşyasına

veya hükümdar hazinesine pek dayanmadığı anlaşılıyor. Son Fransız savaşı, Büyük Britanya'ya, doksan milyondan fazlaya mal olmuştur. Yüklenilen yetmiş beş milyonluk yeni borçtan başka, toprak vergisine Lira başına eklenen iki Şilin ile, amortisman fonundan her yıl borç alınan miktar da buna dahildir. Bu masrafın üçte ikisinden fazlası uzak memleketlere; Almanya'ya, Portekiz'e, Amerika'ya, Akdeniz limanlarına, Doğu ve Batı Hint ülkelerine harcanmıştır. İngiltere krallarının birikmiş hazinesi yoktu. Öyle olağanüstü miktarda süs eşyası eritildiğini duyduğumuz da olmadı. Memlekette, dolaşımda bulunan altınla gümüşün on sekiz milyonu geçmediği sanılmaktadır. Fakat altının geçen defa yeniden basılmasından beri, bunun, gerçekte olduğundan bir hayli daha düşük hesaplandığı sanılıyor. Onun için, gördüğümü veya işittiğimi hatırladığım en abartılı hesaba göre, diyelim ki, altın ve gümüş bir arada olmak üzere otuz milyonu bulmaktadır. Bu hesapla bile, savaş bizim paramızla yapılmış olsa idi, bu miktarın tümünün, altı-yedi yıllık bir süre içinde hiç değilse iki defa dışarı gidip geri gelmiş olması gerekirdi. Böyle olduğu kabul edilirse şayet, bu, hükümet için paranın korunmasını gözetmenin ne kadar da lüzumsuz bir şey olduğunu gösterecek en kesin delildir. Çünkü, bu faraziyeye göre, memleketin bütün parasının, kimse farkına varmadan, bu kadar kısacık bir zamanda, iki ayrı defa ülke dışına çıkıp tekrar geri gelmiş olması lâzımdır. Bununla birlikte, tedavül kanalının, bu sürenin herhangi bir bölümünde, her zamankinden daha boş gözüktüğü olmamıştır. Karşılığını ödeyebilecek nesnesi bulunan pek az kimse parasız kalmıştır. Esasen, dış ticaret kârları, bütün savaş boyunca, hele savaşın sonuna doğru, her zamankinden daha fazla olmuştur. Bu ise, her zaman olduğu gibi, Büyük Britanya'nın baştan aşağı her yanında, ilerisi gerisi düşünülmeden alışveriş yapılmasına sebep olmuştur. Bu da, yine, alabildiğine hesapsız ticaretin peşini bırakmayan alışılmış para kıtlığı şikâyetini yeniden doğurmuştur. Satın alacak nesnesi, ödünç alabilmek için itibarı bulunmayan birçok kimse, parasızlık içinde idi. Borçlular ödünç bulmakta güçlük çektikleri için, alacaklılar alacaklarını tahsil etmede zorluğa düşmüşlerdir. Bununla birlikte, ellerinde verecek kıymeti bulunanlar, altınla gümüşü genel olarak değeri pahasına alabiliyorlardı.

Onun için, son savaşın muazzam derecede ağır olan masrafı, başlıca altın ve gümüş gönderilerek değil, değişik türden İngiliz mallarının ihracı ile ödenmiş olmalıdır. Hükümet, veya onun emriyle hareket edenler, bir yabancı memlekete ödemede bulunmak üzere, bir tacirle sözleşme yapınca, bu tacir, kendisine bir senet verdiği yabancı muhabirine, dışarıya altın ve gümüşten ziyade mal göndererek ödeme yapmaya çalışır. Büyük Britanya mallarına karşı o memlekette talep yoksa, bu defa bunları o memleket üzerine bir poliçe satın alabileceği bir başka memlekete göndermeye çalışır. Piyasaya gereği gibi uygun düşüyorsa, mal ulaştırmada büyükçe bir kâr hiçbir zaman eksik olmaz. Altınla gümüş göndermede ise, kâr, hemen hemen yoktur. Bu metaller, yabancı mal satın alınmak üzere dışarı yollandıkları zaman, tacirin kârı, satın almadan değil, mala karşılık ele geçenlerin satılmasından meydana gelir. Fakat bu metaller sırf bir borcun ödenmesi için dışarı gönderilirse, tacir hiçbir karşılık, dolayısıyla da, hiçbir kâr elde edemez. Bundan dolayı, doğal olarak, dış borçlarını altınla gümüş yerine mal ihracıyla ödemek üzere bir yol bulmak için kafa yorar.

Nitekim, geçen savaş sırasında, geriye hiç karşılık getirmeksizin ihraç edilmiş çok miktarda Britanya malına, *Milletin Şimdiki Durumu* adlı eserin yazarı, işaret etmiş bulunmaktadır.

Yukarıda sözü geçen üç tür altın ve gümüşten başka, bütün büyük ticaretçi memleketlerde, dış ticaret için, nöbetleşe ithal ve ihraç edilen epey külçe vardır. Millî sikke nasıl her farklı memlekette ortada dolaşıyorsa, bu külçe de farklı ticaretçi memleketlerde elden ele gezdiği için, büyük ticaret âleminin parası sayılabilir. Millî sikke, hızını ve istikametini, her farklı memleketin sınırları içinde, dolaşımdaki mallardan alır. Ticaret âleminin parası ise, hızını ve istikametini, çeşitli memleketler arasında dolaşan mallardan alır. Birisi, aynı milletin farklı bireyleri arasında, ötekisi ise, farklı milletlerin bireyleri arasında olmak üzere, ikisi de mübadeleleri kolaylaştırmada kullanılır. Geniş ticaret âleminin bu bir kısım parası, son savaşı yürütmekte kullanılmış olabilir; belki kullanılmıştır da. Genel bir savaş sırasında, esaslı barış zamanında âdet olandan farklı bir hareketin ve yönetimin, buna tesir edeceğini, daha çok savaş merkezinde elden ele gezeceğini; daha ziyade orası ile komşu ülkelerde, çeşitli orduların asker maaşları ile yiyecek ve içeceğinin temin edilmesinde kullanılacağını sanmak doğaldır. Fakat Büyük Britanya'nın, ticaret âleminin parasından her yıl bu şekilde kullanmış olabileceği kısım, ya İngiliz mallarıyla, ya da onlarla satın alınmış başka bir şeyle satın alınmak durumundadır. Bu da bizi, yine, savaşı yürütmemizi mümkün kılan son kaynaklar olarak, mallara, yani memleket toprağıyla emeğinin yıllık hâsılasına götürür. Esasen, böyle büyük bir yıllık giderin, büyük bir yıllık hâsıladan ödenmiş olduğunu farz etmek doğaldır. Meselâ, 1761'in masrafı, 19 milyondan fazlaya varıyordu. Elde ne birikmiş olursa olsun, bir yılın bu kadar israfını kaldıramaz. Bunun altından, yıllık altın ve gümüş hâsılası bile kalkamaz. En doğru hesaplara göre, her yıl hem İspanya'ya, hem de Portekiz'e ithal edilen altınla gümüşün tümü, çoğunlukla altı milyon İngiliz Lirasını pek geçmez. Bu ise, geçen savaşın bazı yıllardaki dört aylık masrafını zor karşılar.

Bir ordunun asker maaşını ve yiyip içeceğini veya bunları elde etmekte kullanılacak ticaret âlemi parasının bir kısmını ele geçirmek üzere, uzak memleketlere ulaştırılmaya en uygun malların, ince ve iyi işlenmiş, küçük hacim içinde büyük değer taşıyan, bundan dolayı da az masrafla çok uzaklara ihraç edilebilen sanayi mamulü olduğu anlaşılıyor. Çoğunlukla dış memleketlere ihraç edilen bu gibi sanayi mallarından, endüstrisi her yıl büyük bir fazla üreten bir memleket, öyle hatırı sayılacak kadar altın veya gümüş ihraç etmeksizin, hatta ihraç edecek miktarda altın ve gümüşü olmaksızın, yıllarca gayet pahalıya mal olan bir savaş yapabilir. Böyle olunca, gerçekte, memleket mamullerinin yıllık fazlasından önemli bir kısmı, tacire bir karşılık getirmekle beraber, memlekete hiçbir mal karşılığı getirmeksizin ihraç olunmak durumundadır. Çünkü hükümet oralarda, bir ordunun maaş ve yiyip içeceğini elde etmek üzere, tacirden, yabancı memleketler üzerine yazılan poliçelerini satın alır. Bununla birlikte, bu fazlanın bir kısmı, hâlâ, geriye bir mal karşılığı getirmeye devam edebilir. Savaş sırasında, sanayicilerden beklenen şey, katmerlidir. Birincisi, ordunun maaşını ve yiyip içeceğini elde etmek için yabancı memleketler üzerine çekilmiş po-

liçeleri ödemek amacıyla dışarı gönderilecek mal üretmeleri; ikincisi, memlekette çoğunlukla tüketilmiş bulunan, hep dışarıdan gelme mal karşılıklarını satın almak için gerekli mal üretmeleri istenir. Onun için, en yıkıcı savaşın ortasında, sanayinin büyük kısmı, çoğu zaman ciddi şekilde parlayabilir; barış geri geldiğinde ise, aksine, sönebilir. Memleketleri harap olurken bunlar çiçek açıp; yeniden refaha kavuştuğu zaman bunlar kuruyabilir. Son savaş sırasında ve barıştan biraz sonra, İngiliz sanayisinin birçok farklı kollarının durumu, bu söylenen şeye örnek verilebilir.

Ağır masrafı olan veya uzun süren savaş, öyle toprağın işlenmemiş mahsulünün ihracı ile falan kolay kolay yürütülemez. Bunun bir ordunun askerinin maaşı ve erzakını temin edebilecek kadarını yabancı bir ülkeye gönderme masrafı çok büyük olur. Çok az ülke, halkının geçimine yetenden daha fazla hammadde yetiştirir. Onun için, bunun öyle epey bir kısmını dışarı yollamak, halk için gerekli nafakanın bir kısmını dışarı göndermek demektir. Sanayi malı ihracında ise, durum başka türlüdür. O sanayide çalıştırılan kimselerin nafakası, yurtiçinde kalır; işlerinin yalnız fazla kısmı ihraç edilir. Bay Hume sık sık, eski İngiltere krallarının, uzun süren bir savaşı kesintisiz olarak yapabilme konusundaki acziyetine işaret eder. O zamanlar, İngilizlerde, epey bir parçası iç tüketimden ayrılması imkânsız, işlenmemiş toprak mahsulünden veya çok kaba tek tük mamulden başka, dış ülkelerdeki ordularının maaş ve yiyip içeceğini temin edecekleri şey yoktu. Bu sanayi mallarının da, işlenmemiş ürünün de taşınması çok pahalı idi. Bu gücü yetmezlik, para yokluğundan değil, ince, iyi işlenmiş mamullerin bulunmamasından ileri geliyordu. İngiltere'de alım satım o zaman da şimdiki gibi para ile yapılıyordu. Ortada dolaşan para miktarının o zamanlar yapılması olağan alım satım sayısına ve değerine oranının, şimdi olduğu kadar, veya daha doğrusu şimdikinden daha fazla olması lâzımdır. Çünkü, şimdi altınla gümüşün çoğu işini gören kâğıt para, o zaman yoktu. Ticaretle sanayinin pek bilinmediği milletlerde hükümdarın olağanüstü hallerde uyruklarından büyük boyutlarda yardım sağlayabildiği, aşağıda anlatacağımız sebeplerden dolayı hemen hemen olmaz. Onun için, bu gibi memleketlerde, hükümdar, böyle güç durumlara karşı biricik çare diye, genellikle hazine biriktirmeye çalışır. Bu zaruret dışında, böyle bir durumda biriktirme için gereken tutumluluğa doğal olarak gönlü yatar. O basit durumda, bir hükümdarın bile harcadığı, bir saray çevresinin zevksiz gösterişten hazzeden mânâsız kıvancı uğruna tüketilmez; toprak kiracılarına ihsanda, yanındaki uşaklara ikramda bulunmak için kullanılır. Fakat civanmertlikle misafirperverliğin, israfa kadar vardığı pek olmaz. Oysa kuru kuruya azamet, hemen hep oraya varır. Nitekim, her Tatar başbuğunun bir hazinesi vardır. XII. Charles'ın ünlü müttefiki, Ukrayna Kazaklarının başı Mazepa'nın hazineleri çok büyükmüş. Merovingian soyundan olan Fransız krallarının hepsinin hazineleri vardı. Bunların çocukları ülkelerini aralarında bölüştükleri zaman, hazinelerini de paylaştılar. Sakson hükümdarlarıyla, fetihten sonraki ilk kralların da yine hazine topladıkları anlaşılıyor. Çoğunlukla, her yeni saltanatın ilk marifeti, tahta çıkışı sağlama bağlamak üzere, en esaslı tedbir olarak, bir önceki kralın hazinesine el koymaktı. Gelişmiş, ticaretçi memleketlerin hükümdarları, bu şekilde hazine biriktirmek zorunda değildirler. Çünkü bunlar ge-

nel olarak uyruklarından, olağanüstü hallerde olağanüstü yardımlar sağlayabilirler; dolayısıyla da biriktirmeye daha az meylederler. Bunlar tabiatıyla, belki de öyle gerektiği için, zamanın göreneğine ayak uydurur. Harcadıkları, ülkelerindeki bütün öteki büyük mülk sahiplerinin masrafına yol gösteren, aynı ipe sapa gelmez kibir ile istikamet almaya başlar. Saray çevrelerindeki anlamsız gösteriş, gün geçtikçe artar. Yapılan masraf para biriktirmeye engel olduğu gibi, çoğu zaman daha gerekli giderlere ayrılan paraları da kemirir. Dercyllidas'ın, İran saray çevresi için söylediği, Avrupa hükümdarlarından birçoğunun sarayları için de söylenebilir. Bu zat orada çok ihtişam, az kuvvet; bir sürü uşak, çok az da asker görmüş.

Altınla gümüş ithali, bir milletin dış ticaretten elde ettiği başlıca fayda değildir; hele biricik fayda, hiç değildir. Hangi yerler arasında yapılırsa yapılsın, taraflar, dış ticaretten iki ayrı fayda sağlar. Topraklarının ve işgücünün hâsılasının memlekette talebi bulunmayan fazla kısmını dışarı götürür; bunun yerine talebi olan bir şeyi getirir. İhtiyaçlarının bir kısmını giderip, zevklerini artıracak bir başka şeyle mübadele etmekle, onların işe yaramayan fazlalıklarına değer katmış olur. O sayede, iç pazarın küçüklüğü, herhangi bir zanaat veya sanayi kolundaki işbölümünün, olgunlaşmanın son seviyesine erişmesine engel olmaz. Bunların, emeklerinin ürününün yurtiçi tüketimi aşabilecek kısmı için daha geniş bir pazar açarak, emeğin üretken güçlerini geliştirmelerini, yıllık hâsılayı son seviyeye çıkarmalarını; böylelikle toplumun gerçek geliri ile zenginliğini artırmalarını teşvik eder. Dış ticaret, aralarında yapıldığı çeşitli ülkelerin hepsine sürekli bu tür büyük ve önemli hizmetlerde bulunmaktadır. Bu ülkelerin hepsi de bundan büyük fayda görür. Fakat genel olarak en çok faydalanan, tacirin oturduğu memlekettir. Çünkü o, genel olarak herhangi bir başka memleketten ziyade kendi memleketinin ihtiyaçlarını sağlayıp, onun ihtiyaç fazlasını dışarı götürmekle uğraşır. Maden ocağı olmayan memleketlere, ihtiyaç duyulabilecek altınla gümüşü ithal etmek, şüphesiz dış ticaret görevi cümlesindendir. Fakat bu, dış ticaretin en solda sıfır kalan parçasıdır. Sırf bunun için dış ticaret yapan bir memlekete, bir yüzyıl boyunca bir tek gemiyi bile yükleyebilmek kısmet olmaz.

Amerika'nın keşfinin Avrupa'yı zengin edişi altın ve gümüş ithali dolayısıyla değildir. Amerika madenlerinin bereketli oluşu sayesinde, bu metaller ucuzlamıştır. Bir süs eşyası takımı, şimdi 15. yüzyıldaki pahasının üçte biri kadar tahıla veya emeğe satın alınabilir. Yılda aynı emeğin ve malın harcanmasıyla, Avrupa, her yıl, o zamanda satın alabileceğinin üç katı kadar süs eşyası satın alabilir. Ama bir mal, alışılmış fiyatının üçte birine satılmaya başladı mı; onu evvelce satın alanlar, eskiden aldıklarının üç katını satın alabildiği gibi; o mal, çok daha fazla alıcının, eskisinin belki on, belki yirmi katı kadar alıcının erişebileceği seviyeye indirilmiş olur. Öyle ki bugün Avrupa'da, Amerika madenlerinin keşfedilmemiş olması durumunda, hatta şimdiki gelişme durumunda bile bulunabilecek olanın yirmi otuz katından fazla süs eşyası bulunabilir. Bugüne kadar Avrupa, gereksizliğine şüphe olmamakla beraber, gerçek bir kolaylığa kavuşmuştur. Altınla gümüşün ucuzluğu, bu metalleri, para maksatlarına eskisi kadar elverişli kılmamaktadır. Aynı satın almada bulunabilmek için, bunların daha büyük bir miktarını yüklenmemiz; eskiden dört Peni yeterken, şimdi cebimizde bir

Şilin taşımamız gerekmektedir. Hangisinin, yani bu rahatsızlığın mı, yoksa bunun tersi olan rahatlığın mı, daha abes olduğunu kestirmek güçtür. O da, öteki de, Avrupa'nın durumunda öyle esaslı bir değişiklik yapamazdı. Fakat Amerika'nın keşfi, şüphesiz çok esaslı bir değişiklik meydana getirmiştir. Avrupa'nın bütün mallarına yeni ve tükenmez bir pazar açmak suretiyle, yeni işbölümleriyle sanatların gelişmelerine meydan vermiştir. Üretimin çoğunu dışarı çıkaracak bir pazar bulamadığından, eski ticaretin dar çerçevesi içinde buna dünyada imkân olmazdı. Emeğin üretken güçleri gelişti; emek hâsılası Avrupa'nın farklı memleketlerinin hepsinde arttı. Bununla paralel biçimde ahalinin gerçek geliri ile zenginliği çoğaldı. Avrupa mallarının hemen hepsi Amerika için yeni, Amerika mallarının da birçoğu Avrupa için yeni idi. Bundan dolayı, evvelce hiç düşünülmedik birtakım yeni mübadeleler olmaya başladı. Bunlar eski kıtaya mutlaka yararlı olduğu kadar, doğal olarak yeni kıtaya da yararlı olacaktı. Avrupalıların hoyratça hak yemeleri, herkese hayırlı olması gereken bir olayı, bu bahtsız memleketlerden birçoğu için yıkıcı, perişan edici hale getirmiştir.

Hemen o sıraya rastlayan, Ümit Burnu yolu ile Doğu Hindistan'a giden bir güzergâhın keşfedilmesi, mesafenin daha uzak olmasına rağmen, dış ticaret için, belki Amerika'nınkinden de geniş bir alan açmış oldu. Amerika'da, şöyle her bakımdan yabanilerden üstün, topu topu iki millet vardı. Bunların da, keşfedilmeleri ile yok edilmeleri bir oldu. Geri kalanlar ise büsbütün yabani idi. Bu imparatorlukların eski zamandaki durumları konusunda İspanyol yazarlarının abartılı hikâyelerine –itibara değmeyeceği aşikâr olmakla beraber– inansak bile, gerek Çin, Hint ve Japon imparatorlukları, gerekse Doğu Hindistan'daki birçok öteki imparatorluk, daha zengin altın ve gümüş madenleri olmadığı halde, başka her bakımdan, bütün zanaatlarda ve sanayide Meksika ile Peru'dan çok daha zengin, daha mamur ve ilerlemiş idi. Hoş, zengin ve medeni milletler, birbirleriyle, yabani ve barbarlarla olduğundan daima daha büyük değer üzerinden mübadelede bulunabilirler. Bununla birlikte, Avrupa, şimdiye kadar Doğu Hindistan'la olan ticaretinden, Amerika ile olandan daha az fayda sağlamıştır. Portekizliler, Doğu Hindistan ticaretini yüzyıl kadar tekellerinde tutmuşlardır. Avrupa'nın öteki milletleri, ancak dolaylı yoldan, onlar aracılığıyla dışarı mal gönderebiliyor veya o ülkeden mal getirtebiliyordu. Geçen yüzyıl başında, Hollandalılar buna el uzatmaya başlayınca, Portekizliler, bütün Doğu Hindistan ticaretlerini bir şirketin tekeline vermiş; İngilizler, Fransızlar, İsveçliler ve Danimarkalılar da, hepsi birden onların tuttuğu yoldan gitmişlerdir. Böylece, Avrupa'da, Doğu Hindistan'la serbest ticaretten faydalanabilmiş büyük bir millet, henüz yoktur. Bu ticaretin, niçin hiçbir zaman, hemen her Avrupa milletiyle sömürgeleri arasında, bütün uyruklarına açık bulunan Amerika ticareti kadar faydalı olmayışına başka bir sebep göstermeye gerek yoktur. Bu Doğu Hindistan şirketlerinin tekelci imtiyazları, büyük zenginlikleri, hükümetlerinin bu İmtiyazlarla onları çok kayırıp koruması, aleyhlerine fazlaca kıskançlık körüklemiştir. Alışverişin yapıldığı memleketlerden, her yıl büyük miktarda gümüş ihraç etmesinden dolayı, onların ticareti, bu haset yüzünden çoğu zaman tamamıyla zararlı diye gösterilmiştir. İlgili taraflar, ticaretlerinin, bu sürekli gümüş ihracıyla, genel olarak Avrupa'yı gerçekten yoksul

düşürebileceği, ama bunun yapıldığı memleketi fakirleştirmeyeceği cevabını vermişlerdir. Çünkü, elde edilen mal karşılığının bir kısmının Avrupa memleketlerine ihracıyla, bu ticaret, o metalin her yıl dışarı götürdüğünden çok daha fazlasını anayurda getirmekte idi. Gerek itiraz, gerekse cevap, şimdi incelemekte olduğumuz halk arasındaki yaygın düşünüşe dayanmaktadır. İkisi üzerinde de fazla bir şey söylemek, o nedenle gereksizdir. Gümüşün her yıl Doğu Hindistan'a ihracı dolayısıyla Avrupa'da süs eşyası, belki olabileceğinden biraz pahalıdır. Para olarak basılmış gümüş de, belki daha çok emek ve mal satın almaktadır. Bu iki neticeden birincisi, pek devede kulak bir zarar; ötekisi ise, çok ufak bir faydadır. İkisi de biraz olsun halkın dikkatini üzerine çekmeye değmeyecek kadar önemsizdir. Doğu Hint ülkeleriyle olan alışveriş, Avrupa mallarına, yahut, hemen hemen aynı şey demek olan, bu mallarla satın alınan altın ve gümüşe bir pazar açmak suretiyle, Avrupa mallarının yıllık üretiminin, dolayısıyla da Avrupa'nın gerçek zenginliğiyle gelirinin muhakkak artmasına vesile olmalıdır. Şimdiye kadar, bunları bu derece az arttırmış olması, belki de her yerde önüne konan engellerle sıkboğaz edilmesinden ileri gelmektedir.

Can sıkma pahasına, zenginliğin paradan veya altınla gümüşten ibaret olduğu hakkındaki bu yaygın düşünüşü uzun uzadıya incelemeyi gerekli buldum. Daha önce de göstermiş olduğum gibi, herkesin dilinde para çoğu zaman zenginlik anlamına gelir. Bu kavram kargaşası, bu yaygın düşünüşe bizi o kadar alıştırmıştır ki, yanlış olduğuna inananlar bile kendi kanaatlerini unutuverip, muhakemeleri sırasında bunu kesin, inkâr edilmez bir gerçek gibi kabul etmek alışkanlığındadırlar. Ticaret üzerine yazı yazan İngiliz kalem erbabı arasında en iyilerinden bazıları, bir memleketin zenginliğinin, onun yalnız altınıyla gümüşünden değil, topraklarından, evlerinden ve her türlü tüketim mallarından meydana geldiğini kaydederek işe koyulmuşlardır. Ne var ki, muhakemeleri sırasında, anlaşılan topraklar, evler ve tüketim malları hafızalarından siliniveriyor; yazım tarzlarına göre çoğu zaman, bütün zenginliğin altınla gümüşten oluştuğunu, bu metalleri çoğaltmanın ulusal sanayi ile ticaretin büyük amacı olduğunu sanıyorlar.

Bununla birlikte, zenginliğin altınla gümüşten meydana geldiği; madenleri olmayan bir memlekete bu metallerin yalnız ticaret dengesiyle, veya ithalattan fazla değerde ihracat yaparak getirildiği şeklinde iki esas konduğundan; yurtiçi tüketim için yabancı mal ithalini elden geldiğince azaltıp yerli üretimin ihracını mümkün olduğunca arttırmak, ister istemez politik iktisadın büyük amacı olmuştur. İşte, politik ekonominin memleketi zengin edecek iki büyük mekanizması, ithalat üzerine konan kısıtlarla, ihracat için yapılan teşviklerdi.

İthalat üzerine konan sınırlamalar iki türlüydü:

Birincisi, hangi memleketten getirilirse getirilsin, yurtiçi tüketim için içeride üretilebilecek yabancı malların yurda sokulmasına karşı konan engellerdi.

İkincisi, kendileriyle ticaret dengesinin aleyhte olduğu farz edilen memleketlerin, hemen her türlü mallarına karşı konan engellerdi.

Bu tür kısıtlamalar, bazen yüksek vergilerden, bazen mutlak yasaklardan meydana geliyordu.

İhracat, bazen vergi iadesiyle, bazen primlerle, bazen yabancı devletlerle yapılan uygun ticaret anlaşmalarıyla, bazı zaman da, uzak memleketlerde sömürgeler kurmakla teşvik ediliyordu.

Vergi, iki farklı şekilde iade ediliyordu. Yerli mamuller bir vergiye veya tavan fiyata tâbi ise, ihraç edildiğinde, verginin tümü veya bir kısmı, çoğu zaman geri veriliyordu. Vergi vermesi gereken yabancı mallar da, yeniden ihraç edilmek üzere ithal edildiklerinde, bu verginin tümü veya bir kısmı, bu gibi ihracat üzerine geri veriliyordu.

Prim, ya emekleyen bazı sanayilere veya özel olarak kayrılmaya lâyık sayılan başka türden zanaat çeşitlerine veriliyordu.

Avantajlı ticaret anlaşmalarıyla, bazı yabancı devletler nezdinde, memleket malları ve tacirleri için, başka memleket tacirleriyle mallarına bahşedilenlerden daha ileri, özel imtiyazlar sağlanıyordu.

Uzak memleketlerde sömürgeler kurulmasıyla, hem özel imtiyazlar, hem onları kuran memleketin malları ve tacirleri için çoğu zaman bir tekel sağlanıyordu.

Yukarıda sözü geçen ithalat üzerindeki iki tür kısıtlama, ihracattaki bu dört teşvikle birlikte, merkantilist sistemin, ticaret dengesini lehine çevirerek, bir memleketteki altın ve gümüş miktarını artırma amacını güttüğü belli başlı altı aracı teşkil eder. Bunlardan her birini, ayrı bir bölümde ele alacağım. Memlekete para getirmeye vesile oldukları iddiası üzerinde fazla durmayarak, daha çok, bunlardan her birinin, memleketteki çalışmanın yıllık hâsılası üzerindeki etkilerinin neler olmasının beklenebileceğini inceleyeceğim. Bu yıllık hâsıla değerini artırmalarına veya eksiltmelerine göre, açıktır ki, bunların memleketin gerçek zenginliğini ve gelirini ya artırmaya ya da eksiltmeye sebep olmaları gerekir.

II. BÖLÜM

Yurtiçinde Üretilebilecek Malların Yabancı Ülkelerden İthali Üzerine Konulan Kısıtlamalar Hakkında

Yüksek vergiler veya kesin yasaklarla yurtiçinde üretilebilecek malların yabancı ülkelerden ithalini önlemekle, bunların üretimi ile uğraşan yerli sanayi, yurtiçi piyasa tekelini aşağı yukarı elde etmiş olur. Nitekim, yabancı ülkelerden canlı hayvan veya tuzlanmış et getirmenin yasak edilmesi, Büyük Britanya'nın hayvan yetiştiricilerine, ülkede kasaplık et piyasası tekelini sağlamıştır. Orta derecedeki bolluk zamanlarında, tahıl ithalatı üzerindeki yasağa kadar varan yüksek vergiler de, bu ürünü yetiştirenlere, ona benzer bir fayda sağlar. Yabancı yünlü ithalinin yasak edilmesi, yünlü sanayicilerinin aynı derecede işlerine gelir. Hep yabancı malzemeler üzerine işlemekle beraber, ipek sanayisi son zamanlarda aynı faydayı elde etmiştir. Soğuk bez sanayisi bunu henüz elde edememişse de, oraya doğru büyük hamleler yapmaktadır. Bu şekilde, Büyük Britanya'da, daha birçok başka sanayici, yurttaşları zararına, tam –ya da aşağı yukarı– bir tekel elde etmiş bulunmaktadır. Büyük Britanya'ya ithali mutlak olarak veya bazı hallerde yasak edilmiş mal çeşitleri, gümrük kanunlarını iyice bilmeyenlerin kolay kolay tahayyül edemeyecekleri kadar çoktur.

Yerli piyasadaki bu tekelin, ondan faydalanan zanaat çeşidini çoğu zaman pek özendirip, çoğunlukla toplumun hem emeğinin hem sermayesinin normal şartlarda girecek olanından çok daha fazlasını o işe sevk ettiğinden şüphe edilemez. Fakat toplumun genel çalışmasını arttırmaya, veya ona en elverişli istikameti vermeye vesile olduğu, herhalde, pek o kadar belli değildir.

Toplumdaki genel çalışma, hiçbir zaman, toplumun sermayesinin çalıştırabileceğinden fazla olamaz. Belirli bir kimsenin işte tutabileceği işçi sayısı ile sermayesi arasında, kesin bir orantının bulunması gerektiği gibi, büyük bir toplumun bütün bireylerince her zaman kullanılabilecek olanların sayısının da, toplumun toplam sermayesine belirli bir oranı mevcut olup o oranı hiçbir zaman aşamaz. Hiçbir ticaret tüzüğü, bir toplumda çalışanların miktarını, o toplumun sermayesinin besleyebileceğinden fazla çoğaltamaz. Bunun ancak bir kısmı, normal şartlarda gidemeyecek

olduğu bir istikamete yönelebilir. Bu yapay istikametin, toplum için, kendiliğinden gidilecek yönden daha elverişli olması ihtimali, hiç de kesin değildir.

Her birey, ne kadar sermayeye hükmedebiliyorsa, buna en elverişli işi bulmak üzere devamlı didinir. Gözettiği, gerçekte toplumun menfaati değil, kendi menfaatidir. Fakat kendi menfaatini gözetmesi, doğal olarak, ya da daha doğrusu ister istemez, onu, topluma en hayırlı işi tercih etmeye götürür.

Birincisi, her birey, sermayesini elden geldiği kadar kendine yakın yerde, dolayısıyla da, mümkün olduğu kadar yerli çalışmanın desteklenmesinde kullanmaya gayret eder. Yeter ki, böylelikle, sermayenin normal veya normalden pek de aşağı kalmayan kârlarını, her zaman elde edebilsin.

Böylece, eşit -veya hemen hemen eşit- kârla, her toptancı tacir, doğal olarak, iç ticareti dış ticarete; dış ticareti de taşıma ticaretine tercih eder. Anayurt ticaretinde, sermayesi, dış tüketim ticaretinde çoğu kez olduğu üzere, öyle uzun zaman gözünden ırak kalmaz. Bel bağlayacağı kimselerin karakteriyle durumunu daha iyi bilebilir. Şayet aldanacak olursa, ocağına düşeceği memleket kanunlarını daha iyi bilir. Taşıma ticaretinde, tacirin sermayesi, âdeta iki yabancı memleket arasında bölünmüştür. Bunun bir kısmının anayurda geldiği, veya doğrudan doğruya kendi gözünün önünde, hükmü altında bulunduğu, ister istemez olmaz. Bir Amsterdam tacirinin, Königsberg'e yemiş ve şarap taşırken kullandığı sermayenin, genel olarak yarısı Königsberg'de, öteki yarısı ise Lizbon'da olmak durumundadır. Bunun bir parçasının Amsterdam'a gelmesine hiç gerek yoktur. Böyle bir tacirin doğal konutu, ya Königsberg'de, ya da Lizbon'da olmak durumundadır. Amsterdam'da oturmayı tercih etmesi için de, ancak çok özel şartların bulunması gerekir. Bununla birlikte, sermayesinden bu kadar uzak düşmekten duyacağı tedirginlik, genel olarak hem Lizbon piyasası için ayırdığı Königsberg mallarının, hem Königsberg pazarı için ayırdığı Lizbon mallarının bir kısmını, Amsterdam'a getirmeye karar vermesine sebep olur. Bu onu, katmerli bir yükleyip boşaltma külfetine, bir yandan da bazı vergilerle gümrük işlemlerine ister istemez tâbi tutmakla beraber, sermayesinden bir kısmının hep gözünün önünde ve elinin altında olması için, bu olağanüstü yüke seve seve katlanır. Taşıma ticaretinde ciddi payı olan her memleket, böylelikle ticaretini yaptığı farklı memleketlerin hepsinin malları için, her zaman bir ambar veya genel pazar olur. İkinci bir yükleme ve boşaltmadan tasarruf için, tacir, her zaman bütün bu farklı memleketlerin malının elden geldiği kadar fazlasını anayurt piyasasında satmaya, böylelikle, elinden geldiği kadar, taşıma ticaretini dış ticarete çevirmeye çalışır. Yine bunun gibi, dış ticaretle uğraşan bir tacirin, yabancı pazarlar için mal topladığında, eşit veya hemen hemen eşit kârlarla, bu malların elinden geldiği kadar fazlasını yurtiçinde satabilmek her zaman işine gelecektir. Dış ticareti böylece elden geldiği kadar anayurt ticareti haline getirince, riskini ve zahmetini üstünden atmış olur. Deyim yerindeyse, anayurt, işte bu şekilde her memleketteki ahalinin sermayesinin daima çevresinde dönüp dolaştığı, devamlı surette istikametine yöneldiği, ama birtakım sebeplerle bazen püskürtülüp daha uzak işlere fırlatılabildiği merkezdir. Fakat daha önce görüldüğü üzere, anayurt ticaretinde kullanılan bir sermaye, muhakkak, dış ticarette kullanılan eşit bir serma-

yeye kıyasla, miktarca daha çok yerli çalışmayı harekete geçirip, memleket halkının daha fazlasına kazanç ve iş sağlar. Dış ticarette kullanılan sermayenin de, taşıma ticaretinde kullanılan eşit bir sermayeye göre, aynı üstünlüğü vardır. Onun için, kârlar eşit –veya hemen hemen eşit– olmak şartıyla, doğal olarak her kimse, yerli çalışmaya en çok hizmet etmesi, memleket halkının en fazlasına gelir ve iş vermesi muhtemel şekilde sermayesini kullanma yolunu tutar.

İkincisi, sermayesini yerli çalışma yararına kullanan her kimse, o emeği muhakkak hâsılası mümkün mertebe en yüksek değerde olacak şekilde idare etmeye çalışır.

Çalışma ürünü, çalışmanın, işlediği nesneye veya maddelere kattığı şeydir. Bu hâsıla değerinin küçük veya büyük olması oranında, patronun kârı da az veya çok olur. Ne var ki bir adamın çalışmayı desteklemek üzere bir sermaye kullanması sırf kâr uğrunadır. Bundan dolayı, o sermayeyi, daima, hâsılası en değerli olması veya en çok para ile veya başka malların en fazlasıyla mübadele edilmesi muhtemel olan çalışmayı desteklemekte kullanmaya gayret edecektir.

Ancak her toplumun yıllık geliri, her zaman, tamı tamına o toplumun yıllık toplam çalışma hâsılasının (üretiminin) değişim değeri kadardır; veya, daha doğrusu, o mübadele edilebilir değerin ta kendisidir. Onun için, sermayesini elinden geldiği kadar, yerli çalışmanın hayrına kullanmaya, böylelikle, o çalışmayı, hâsılası en büyük değerde olabilecek şekilde idareye gayret ettiğinden, her kimse, toplumun yıllık gelirini, ister istemez, mümkün olduğu kadar çoğaltmak için didinir. Esasen, genel olarak, bir kimsenin kamu menfaatini artırmaya niyeti olmadığı gibi, bu menfaati ne derece gözetmekte olduğunun da farkında değildir. Yerli çalışmaya yapışmayı yabancı emeği desteklemeye tercih etmekle, sadece kendi güvenliğini gözetir. O çalışmayı, hâsılası en büyük değerde olacak şekilde idare etmekle de, yalnız kendi kazancını düşünür; bu süreçte, birçok başka hallerde olduğu gibi, *görünmez bir el** onu, hiç aklından geçmeyen bir amaç gütmeye sevk eder. Bunun aklından geçmeyişi, toplum için, her zaman pek o kadar fena olmaz. Kendi menfaati peşinden koşmakla, toplumun menfaatini, çoğu zaman, gerçekten onu kollamaya niyet ettiği zamandakinden bile daha etkili şekilde gözetmiş ve onun değerini artırmış olur. Kamu yararına ticaret yapıyormuş gibi davrananlardan pek hayır geldiğini gördüğüm olmadı. Esasen, bu, tacirler arasında fazla rastlanmayan bir yapmacık şey olup, onları bundan vazgeçirmek için uzun söze hacet yoktur.

Sermayesini kullanabileceği ve ürününün değeri en çok olması muhtemel yerli emek türünün hangisi olduğunu, açıktır ki, her kimse içinde bulunduğu duruma göre, kendi başına, bir devlet adamının veya kanun koyucunun onlar hesabına yapabileceğinden çok daha iyi kestirebilir. Sermayelerini ne şekilde kullanmaları gerektiği hususunda, özel kişileri yönetmeye kalkan devlet adamı, hem çok lüzumsuz bir ihtimam yükü altına girer, hem de, tek kişiye bırakılmak şöyle dursun, her ne surette olursa

---

*. Adam Smith'in burada dile getirdiği, kişisel menfaat ile toplumsal menfaat arasında bir çatışma değil bir uyum olduğunu, bireyin kendi çıkarı peşinde koşarken otomatik olarak ve en etkili şekilde toplumun çıkarı için de çalışıyor olacağını ileri süren ünlü "görünmez el" öğretisi, toplumu çıkarları çatışan farklı kesimlerin sürekli kavga ettikleri bir çatışma alanı olarak gören bütün radikal-kollektivist öğretilere en güzel alternatif olarak, son derece önemlidir. (ç. n.)

olsun, hiçbir meclise veya ileri gelenler grubuna bile güvenle emanet edilemeyecek bir yetkiyi kabullenmiş olur. Bu yetkiyi, kendini, onu kullanmaya ehil sanacak kadar sersem ve iddiacı bir adamın eline teslim etmekten daha tehlikeli bir şey yoktur.

Belirli bir zanaatta veya sanayide, iç piyasa tekelini yerli çalışmanın ürününe vermek, bir dereceye kadar, özel kişilere, sermayelerini ne şekilde kullanmaları gerektiği hakkında yol göstermektir. Bu ise, hemen bütün hallerde, ya faydasız, ya da zararlı bir tüzük olmak durumundadır. Yerli çalışmanın ürünü piyasaya, yabancınınki kadar ucuza getirilebiliyorsa, o zaman bu hüküm açıktır ki lüzumsuzdur. Getirilemiyorsa, kanun genel olarak zararlı olmak durumundadır. Her tedbirli aile reisi için düstur, evde yapılması satın alınmasından daha pahalıya geleni, hiçbir zaman evde yapmaya kalkmamaktır. Terzi, ayakkabılarını kendi yapmaya yeltenmeyip, bunları kunduracıdan satın alır. Kunduracı, giysilerini kendisi yapmaya kalkmayıp, bir terzi çalıştırır. Çiftçi ise, ne onu ne ötekini yapmaya kalkar; bu tür zanaat erbabını kullanır. Bunların hepsi, emeklerinin tümünü, komşularına göre biraz üstünlükleri olacak şekilde kullanmayı, onun bir kısım hâsılası veya -aynı şey demek olan- bedeli ile, başka ne ihtiyaçları varsa, satın almayı çıkarlarına uygun görür.

Her bir özel ailenin tutumunda tedbir sayılacak olan bir şey, büyük bir ülkenin tutumu için hiç de budalalık olmaz. Yabancı bir ülke bir malı bize kendi yapabileceğimizden daha ucuza sağlayabilirse, biraz üstünlüğümüz bulunur şekilde kullandığımız emeğimizin bir kısım hâsılasıyla, bunu onlardan satın almak yeğdir. Ülkedeki genel emek, daima, bu emeği çalıştıran sermaye oranında olduğu için, bu yüzden azalmadığı gibi, yukarıda sözü geçen zanaat sahiplerinin çalışması da azalmaz. Geriye yalnız, bu emeğin en büyük üstünlükle çalışabileceği yolu bulmak kalır. Böyle, kendi yapabildiğinden daha ucuza satın alabileceği bir nesnenin üretimine doğru yöneltildiği zaman, bu emek, elbette ki, en büyük faydayı sağlayacak şekilde çalışmış olmaz. Yapılmasına sevk edildiği mallardan, açıktır ki, daha değerli olan malların üretiminden alıkonulduğu zaman, bu çalışmanın yıllık hâsıla değeri şüphesiz biraz düşer. Yaptığımız varsayıma göre, o mal yabancı ülkelerden, ülke içinde yapılabileceğinden daha ucuza satın alınabiliyordu. Şu halde, eşit bir sermayenin çalıştırdığı emeğin, doğal gidişine bırakıldığı takdirde yurtiçinde üreteceği malların, –veya, aynı şey demek olan bedellerinin– yalnız bir kısmıyla, bu, satın alınabilir. Onun için, memleketteki çalışma böylelikle, üstünlüğü olan bir işten, üstünlüğü daha az bir işe çevrilmiş olur. Bu çalışmanın yıllık hâsılasının değişim değeri de, kanun yapıcının arzu ettiği gibi artacak yerde, bu çeşit her tüzükle, ister istemez azalmak durumundadır.

Esasen, bu gibi tüzüklerle, belirli bir sanayi, bazen, normal şartlarda olabileceğinden daha çabuk ortaya çıkar ve bir zaman sonra yurtiçinde, yabancı ülkedeki kadar veya ondan daha ucuza iş yapabilir. Ancak toplumun çalışması, böylece, normal şartlarda olabileceğinden daha çabuk, belirli bir yola başarılı şekilde sokulabilirse de, bundan, toplum çalışmasının veya gelirinin bu tür bir tüzükle toptan artacağı mânâsı çıkmaz. Toplumun çalışması, yalnız sermayesinin artışı oranında, sermayesi ise ancak kazancından azar azar tasarruf edilebildiği ölçüde artabilir. Ne var ki, bu gibi her tüzüğün doğrudan doğruya olan etkisi, toplumun kazancını azaltmaktır. Gelirini

azaltan bir şeyin, toplumun sermayesini, –sermaye olsun, çalışma olsun, doğal olan mecrasını arayıp bulmak üzere serbest bırakıldığı takdirde– kendi kendine olacağından daha çabuk artırması beklenemez.

Gerçi bu gibi tüzükler olmasa, toplum, bahsi geçen sanayi dalını hiç tesis edemez ama, etmedi diye, ömrü boyunca hiçbir zaman daha yoksul olması da gerekmez. Varlığının her aşamasında toplumun bütün sermayesi ve emeği, başka nesneler üzerinde de olsa, yine o zaman için en faydalı olacak şekilde kullanılabilir. Her dönemde kazancı, sermayesinin getirebildiği en büyük gelir olabilir; gerek sermaye gerekse gelir, olanca hızı ile arttırılabilir.

Bir ülkenin, bir başka ülkeye kıyasla, bazı mallarının üretimdeki doğal avantajları bazen o kadar büyüktür ki bu üstünlüklerle yarışmanın beyhude olduğunu bütün dünya teslim eder. Camekân, sıcak yastık ve sıcak duvarla, İskoçya'da çok güzel üzüm yetiştirilebilir. Sonra bu üzümden çok iyi şarap da yapılabilir; ama aynı kalitede şarabın, yabancı ülkelerden getirilebilme masrafının aşağı yukarı, en azından otuz misline. Sırf İskoçya'da, Bordeaux ve Bourgogne şarabı yapılmasını özendirmek için, bütün yabancı şarapların ithalini yasaklamak mantığa sığar bir kanun olabilir mi? İstenen malların eşit bir miktarını, yabancı ülkelerden satın almak için gerekecek ülke sermayesinin ve emeğinin otuz kat fazlasını herhangi bir işe yöneltmekte apaçık bir anlamsızlık varsa, böyle bir işe, bunlardan birinin otuzda, hatta üç yüzde bir fazlasını yönlendirmekte de, o kadar göze batmasa bile, yine tıpkı o cinsten bir saçmalık vardır. Bir ülkenin bir başka ülkeye bu bakımdan üstünlüğünün doğal veya sonradan kazanılmış olmasının bir önemi yoktur. Bu üstünlükler memleketin birinde bulunup ötekinde olmadıkça, bulunmayan için, bizzat üretmektense ötekinden satın almak her zaman daha uygun olacaktır. Bir zanaatçının, bir başka zanaatla uğraşan komşusuna üstünlüğü, sadece müktesep bir üstünlüktür. Bununla birlikte, her ikisi de, öz zanaatlarıyla ilgisi olmayan şeyi kendileri yapmaktansa, birbirlerinden satın almayı daha elverişli bulurlar.

Tüccar* ve sanayiciler, yurtiçi piyasanın bu tekelinden en çok fayda sağlayan kimselerdir. Dışarıdan hayvan ve salamura et ithali yasağının yanısıra, orta derecedeki bolluk zamanında yasak derecesine varan, yabancı tahıl üzerindeki yüksek vergiler, Büyük Britanyalı hayvan yetiştiricileriyle çiftçilere, benzeri tüzüklerin tacirlerle sanayicilere olduğu kadar elverişli değildir. Sanayi malları, hele bunların iyi işlenmiş olanları, bir memleketten ötekine, tahıldan veya hayvandan daha kolay taşınır. Nitekim dış ticaret, büyük ölçüde, sanayi mallarının taşınıp bir yerden başka bir yere ulaştırılmasıyla uğraşır. Sanayide ufacık bir üstünlük, yabancıların, iç piyasamızda bile, bizim işçilerden ucuza satış yapmalarını mümkün kılar. Toprağın işlenmemiş mahsulü üzerinde bunu yapabilmeleri için, yabancılarda çok büyük bir üstünlük olması gerekir. Yabancı sanayi malları, bırakılıp da iç piyasaya serbestçe girecek olursa, anayurt sanayisinden birçoğu bundan belki zarar görür, belki bazıları büsbütün batar, şimdi

*. Türkçedeki "galât-ı meşhur" (sözlüğe göre yanlış, ama herkes öyle kullandığı için doğru sanılan) kavramlardan biridir: tüccarlar. Oysa "tüccar," "tacir"in çoğulu olup "tacirler" demektir. İngilizce metindeki karşılığı "merchants" olan bu kavram çeviri boyunca ya "tacirler" ya da "tüccar" denmek suretiyle, galât-ı meşhura prim vermeden, doğru kullanılmaya özen gösterilmiştir. (ç. n.)

o sanayide kullanılan sermaye ile emeğin epeycesi başka bir iş bulmak zorunda kalır. Fakat işlenmemiş toprak mahsulünün alabildiğine serbestçe girmesi, memleket tarımı üzerinde böyle bir tesir yapamaz.

Meselâ, yabancı hayvan ithali bu derece serbest bırakılacak olsa, ülkeye o kadar az hayvan sokulabilir ki bu, Büyük Britanya'nın hayvancılığına pek dokunmaz. Deniz yolu ile ulaştırılması, karadan ulaştırılmasından daha pahalı olan tek mal, herhalde canlı hayvandır. Karadan, canlı hayvanlar kendi kendilerini pazara götürürler. Denizden ise, hem hayvanlar, hem bunların yemiyle suyu, yabana atılmayacak masraf ve tedirginlikle taşınmalıdır. İrlanda ile Büyük Britanya arasındaki kısa deniz yolu, İrlanda hayvanlarının ithalini gerçekten kolaylaştırmaktadır. Son zamanlarda, ithalleri için yalnızca sınırlı bir müddetle verilen izin devamlı hale getirilse, bunun Büyük Britanyalı hayvan yetiştiricilerin menfaati üzerinde hatırı sayılır bir etkisi olamaz. Büyük Britanya'nın, İrlanda denizini çevreleyen bölgeleri, baştan aşağı otlaktır. Bunların ihtiyacı için İrlanda hayvanı getirildiği olamaz. Gidecekleri pazarlara varabilmeleri için, hayli masraf ve tedirginlikle, bu uçsuz bucaksız araziden güdülüp geçirilmeleri gerekir. Semiz hayvanlar o kadar yola götürülemez. O yüzden yalnız yağsız hayvanlar ithal edilebilir. Böyle bir ithal de, hayvan besleyici veya semirtici memleketlerin menfaatini zedelemez, aksine yağsız hayvan fiyatını düşürerek faydalı bile olur. Bu, olsa olsa yetiştirici memleketlerin çıkarına dokunur, ithallerine izin verileli beri getirtilen az sayıdaki İrlanda hayvanı, bir yandan da yağsız hayvanların hâlâ satılageldiği iyi fiyat, İrlanda hayvanlarının serbestçe ithalinin, Büyük Britanya'nın hayvan yetiştirici bölgelerine bile pek dokunma ihtimali olmadığını gösteriyor gibidir. Esasen, İrlanda halkı hayvanlarının ihracına bazen şiddetle karşı koyarlarmış. Fakat ihracatçılar şayet o ticarete devamda büyük bir fayda görmüş olsalardı, kanun kendilerinden yana oldukça, halktan gelen bu itirazı kolayca alt edebilirlerdi.

Ayrıca hayvan besleyici ve semirtici memleketler, hep ileri derecede bayındır hale getirilmiş olmak durumundadır. Yetiştirici memleketler ise, genel olarak, işlenmemiştir. Yağsız hayvanın yüksek fiyatı, işlenmemiş toprağın değerini artırdığı için, bayındırlığa karşı koyan bir prim gibi tesir eder. Baştanbaşa iyice imar edilmiş bir memleketin, yağsız hayvanları ithal etmesi, yetiştirmesinden daha uygundur. Nitekim Hollanda bölgesi, şimdi bu kurala uygun hareket ediyormuş. Gerçekten İskoçya, Galler ve Northumberland [Kuzeydoğu İngiltere] dağları, ıslaha fazla elverişli olmayan bölgeler olup, doğası gereği bunların kaderine Büyük Britanya'nın hayvan yetiştiricisi ülkeler olmak yazılmış görünmektedir. Yabancı hayvanların gayet serbest şekilde ithal edilmesinin, bu yetiştirici memleketlerin, ülkenin geri kalanındaki artan nüfustan ve bayındırlıktan faydalanmasını, fiyatlarını çok aşırı yükseltip, memleketin ıslah edilip işlenmiş bölgelerinin hepsi üzerine gerçek bir vergi koymasını önlemekten başka etkisi olamaz.

Bunun gibi, salamura etin en serbest şekilde ithali de, Büyük Britanyalı hayvan besleyicilerin menfaati üzerine, ancak, canlı hayvan ithali kadar tesir edebilir. Tuzlanmış et pek hacimli bir meta olmasına ilaveten, taze etle kıyaslanınca, hem kalitesi kötüdür, hem de daha fazla emeğe ve masrafa mal olduğu için, fiyatı daha yüksektir.

Onun için, memleketteki salamura etle rekabet edebildiği halde, taze etle hiç rekabet edemez. İthalatı serbest bırakıldığından beri İrlanda'dan az bir miktarda salamura et getirtilmiş olması, hayvan besleyenlerimiz için korkulacak bir şey olmadığını gösteren, tecrübe ile sabit bir delildir. Uzak yolculuklarda, gemilerin yol azığı ihtiyacını görmekte ve buna benzer yerlerde kullanılabilirse de, hiçbir zaman, halkın yiyeceğinin şöyle hatırı sayılır bir kısmını teşkil etmez. Bunun kasaplık et fiyatına hiçbir zaman göze çarpacak kadar tesir ettiği görülmemektedir.

Yabancı tahılın serbest ithali bile, Büyük Britanya çiftçilerinin çıkarına çok az dokunabilir. Tahıl, kasaplık etten çok daha fazla yer kaplayan bir maldır. Kilosu bir Peniye buğday, kilosu dört Peniye et kadar pahalıdır. Kıtlığın en çok olduğu zamanlarda bile az bir miktar yabancı tahıl ithal edilmesi, en serbest ithalattan bile korkacak bir şey olmadığı güvenini çiftçilerimize verebilir. Yıldan yıla ithal edilen ortalama miktar, *Tahıl Ticareti Üzerine Yazılar*'ın, bilgisi gayet yerinde olan yazarına göre, her çeşidinden, topu topu 23.728 çeyrek kantar hububat etmekte olup, yıllık tüketimin beş yüz yetmişte birini geçmez. Ancak, tahıl üzerindeki prim, bolluk yıllarında daha büyük bir ihracata meydan verdiği için, kıtlık yıllarında, şimdiki ekip biçme durumunda normal şartlarda olabileceğinden daha fazla bir ithalat yaratmak durumundadır. Bununla bir yılın bolluğu bir başka yılın kıtlığını karşılamaz; ihraç edilen ortalama miktar, bu yüzden kesinlikle arttığı için ekip biçmenin o durumunda, ithal edilen ortalama miktar da aynı surette artmalıdır. Prim olmasa, daha az tahıl ihraç edileceği gibi, yıldan yıla da şimdikinden daha az ithalat yapılması ihtimal dâhilindedir. Tahıl tacirlerinin, Büyük Britanya ile yabancı ülkeler arasında tahıl getirip götürenlerin işi çok az olur; bunlar hayli zarar görebilirler. Fakat taşralı mülk sahipleriyle çiftçilerin zararı çok az olur. Nitekim, primin yenilenmesi ve devam ettirilmesi için, taşra beyleri ile çiftçilerden çok tahıl tacirlerinin kaygılandıklarını görmüşümdür.

O kötü tekel zihniyetine en uzak kalanlar, herkesten çok taşra beyleri ile çiftçilerdir; ne mutlu onlara. Bazen, kendisine yirmi mil ötede aynı türden bir fabrika kuruldu mu, büyük bir sanayi müteşebbisinin hemen etekleri tutuşur. Abbeville'deki yünlü sanayisinin Hollandalı girişimcisi, o şehrin otuz fersah çevresinde aynı tür fabrika kurulamayacağını şart koşmuştur. Aksine, çiftçilerle taşralı mülk sahiplerinin gönlü, genel olarak, komşularının çiftlikleriyle ocaklıklarının işlenip ıslah edilmesini önlemek değil, teşvik etmek ister. Onlarda, çoğu sanayicilerde olanları andıran sırlar yoktur. Genel olarak, üstünlüğü olduğunu gördükleri bir yeni usulü, komşularına bildirip ellerinden geldiği kadar yaymaya âdeta bayılırlar. Kadîm Cato der ki, *Pius Questus, stabilissimusque, minimeque invidiosus; minimeque male cogitantes sunt, qui in eo studio occupati sunt.* Taşranın çeşitli bölgelerine dağılmış bulunan taşra beyleriyle çiftçiler, tacirler ile sanayiciler gibi kolayca bir araya gelemezler. Berikiler, şehirlerde bir araya toplanmış bulundukları ve orada hüküm süren tekelci lonca zihniyetine alışık oldukları için, genel olarak, kendi şehirlerinin ahalisine karşı ellerinde bulunan tekelci imtiyazların aynısını doğal olarak bütün yurttaşları aleyhine ellerine geçirmeye çalışırlar. Nitekim kendilerine iç pazarın tekelini sağlayan, yabancı mal ithalatı üzerindeki engelleri ilk icat edenlerin bunlar olduğu anlaşılıyor. Belki, bunları taklit ederek, kendilerini ezmeye hazır olduklarını gördükleri kimselerden aşağı kalmamak sevdasıyla, Büyük

Britanyalı taşra beyleriyle çiftçiler, meslekleri için doğal olan yüksek kalpliliği, yurttaşlarını tahıl ve kasaplık etle beslemekte tekel imtiyazı isteyecek kadar unuttular. Ticaret serbestliğinden, kendi menfaatlerinin, örnek aldıkları kimselerin menfaatinden ne kadar daha az etkileneceğini, belki şöyle bir durup düşünmediler.

Yabancı tahıl ve yabancı hayvan ithalini, sürekli bir kanunla yasak etmek, gerçekte, memleketteki nüfusun ve çalışmanın, memleket toprağının işlenmemiş mahsulü ile beslenebileceğinden asla fazla olmayacağı hükmünü koymak demektir.

Bununla birlikte, yerli çalışmanın özendirilmesi için, yabancı çalışma üzerine biraz yüklenmenin, genellikle fayda sağlayacağı iki durum olduğu anlaşılmaktadır.

Birincisi, memleket savunması için özel bir çalışma türünün gerekli olduğu haldir. Meselâ, Büyük Britanya'nın savunması, gemicileriyle gemilerinin sayısına çok bağlıdır. Onun için, deniz üstü seyrüsefer kanunu, bazı hallerde kesin yasaklarla, bazılarında ise, yabancı ülkelerin gemiciliği üzerine ağır maliyetler yükleyerek, Büyük Britanya gemicileriyle gemilerine, gayet yerinde olarak ülke içi ticaretin tekelini vermeye çalışmaktadır. Bu kanunun belli başlı hükümleri şunlardır.

Birincisi, sahipleriyle tayfasının dörtte üçü Britanya uyruklu olmayan bütün gemilerin Britanya yerleşimlerinde ve sömürgelerinde ticaret yapmaları veya Büyük Britanya kıyı ticaretinde kullanılmaları yasaktır. Yoksa, ceza olarak, gemiye de yüke de el konur.

İkincisi, birçok türde çok hacimli ithal malları, olsa olsa, ya yukarıda sözü geçen gemilerle, ya da bu malların satın alındığı memleketin (sahipleri, kaptanları ve tayfasının dörtte üçü o memleketten olan) gemileriyle Büyük Britanya'ya getirilebilir. Hatta bu tür gemilerle ithal edildiklerinde bile, bunlar katmerli gümrük vergisine tâbidir. Bir başka memleketin gemileriyle ithal edilirse, cezası, geminin ve eşyanın müsadere edilmesidir. Bu kanun çıkarıldığı zaman, Hollandalılar, hâlâ da oldukları gibi, Avrupa'nın ileri gelen taşımacıları idiler. Bu tüzükle, onların Büyük Britanya'ya taşımacılık yapmaları, ya da bize Avrupa'nın bir başka memleketinden mal getirmeleri tamamıyla engellenmiştir.

Üçüncüsü, birçok türde gayet hacimli ithal malın, üretilmiş oldukları ülke dışında başka bir ülkeden, Britanya gemileriyle bile getirilmesi yasaklanmıştır. Cezası, gemi ve yükün müsaderesidir. Bu yasak da muhtemelen Hollandalılara yönelikti. Şimdi olduğu gibi o zaman da Hollanda bütün Avrupa mallarının büyük ambarı idi. Bu tüzükle, Britanya gemilerinin, Hollanda limanlarında bir başka Avrupa ülkesinin mallarını yüklemeleri önlenmiş oluyordu.

Dördüncüsü, Britanya gemileriyle tutulmamış ve o gemilerde hazırlanmamış her türlü salamura balık, balina kanatları, balina bıyıkları, balina ve balık yağı Büyük Britanya'ya ithal edildiğinde, katmerli bir gümrük vergisine tâbidir. Hollandalılar balıkçılıkta bugün Avrupa'da başta geldikleri gibi, o zaman da, yabancı milletleri balıkla besleme işine girişen balıkçılar sadece onlardı. Bu hükümle, onların Büyük Britanya'yı balıkla beslemeleri işinin üzerine çok ağır bir yük yüklenmiş oluyordu.

Navigasyon [deniz üstü seyrüsefer] Kanunu yapıldığı zaman, İngiltere ile Hollanda gerçekten savaşta olmamakla beraber, iki millet arasında kanlı bıçaklı bir düşmanlık sürüp gidiyordu. Bu düşmanlık, o kanunu ilk kaleme alan Uzun Parlamento* zamanında başlamış, çok geçmeden, Vasilik İdaresi** ve II. Charles hükümetleri sırasındaki Hollanda savaşlarında ortaya çıkmıştı. Onun için, bu ünlü kanunun bazı hükümlerinin, millî düşmanlıktan doğmuş olması imkânsız değildir. Bununla birlikte, hepsinde, gayet akıllı ve de olgun bir düşünce ile konmuşçasına, hikmet vardır. O sırada, millî düşmanlık, en kavrayışlı bir aklın tutacağı yolun ta kendisini tutmuş; yani, İngiltere güvenliğini tehlikeye sokabilecek biricik deniz kuvveti olan Hollanda donanmasının zayıf düşürülmesini hedeflemişti.

Navigasyon Kanunu, dış ticarete veya ondan doğabilecek olan zenginliğin büyümesine elverişli değildir. Bir milletin yabancı milletlerle olan ticari ilişkilerindeki menfaati, bir tacirin iş yaptığı çeşitli kimseler ile olan menfaati gibi, imkân ölçüsünde ucuza alıp, elden geldiği kadar pahalıya satmaktır. Ucuza satın almanın en çok beklendiği durum ise, ülkenin satın alma ihtiyacında olduğu malları kendisine getirmeye bütün milletleri en eksiksiz bir ticaret serbestisiyle teşvik ettiği zamandır. Aynı sebepten dolayı, malı en pahalıya satma ihtimali de, pazarlarının satın alıcılarla en fazla dolup taştığı zaman söz konusu olur. Doğrusu, Deniz Üstü Seyrüsefer Kanunu, İngiliz ürünlerini ihraç için gelen yabancı gemiler üzerine hiçbir külfet yüklememektedir. Gerek ihraç gerekse ithal edilen bütün mallar üzerinden ödenmekte olan eski gümrük vergisi bile sonraki birçok kanunla ihraç mallarının çoğundan kaldırılmıştır. Ancak, satış için gelmelerine yasaklar veya yüksek vergilerle engel çıkarılırsa, yabancılar satın almak üzere ülkeye devamlı gelmeye güç yetiremezler. Çünkü, yüksüz geldikleri için, memleketlerinden Büyük Britanya'ya kadar olan navlunu kaybetmeleri gerekir. Onun için, satıcı sayısını azaltmakla, ister istemez, satın alıcı sayısını da azaltmış oluruz. Bundan dolayı da hem yabancı malları daha mükemmel bir serbest ticaret ortamında olabileceğinden daha pahalıya almamız, hem de bizimkileri daha ucuza satmamız ihtimali vardır. Bununla birlikte, savunma zenginlikten çok daha önemli olduğu için, Deniz Üstü Seyrüsefer Kanunu, İngiltere'nin bütün ticaret düzenlemeleri içinde belki de en hikmetlisidir.

Yurtiçi üretimin teşvik edilmesi için, yabancı üretim üzerine biraz yüklenmenin genel olarak avantajlı olacağı ikinci durum, yerli emek ürünü üzerine anayurtta biraz vergi konmuş olduğu durumdur. Bu durumda, yabancının benzeri üretimi üzerine bir o kadar vergi koymak, akla uygun görünür. Bununla, yurtiçi piyasanın tekeli yerli üretime verilmemiş; belirli bir işe, ülkenin sermayesi ile emeğinin doğal olarak gireceğinden fazlası sokulmamış olur. Yalnız, oraya doğal olarak girecek kısmın, vergi ile, daha az doğal bir istikamete çevrilmesini önler; yerli ve yabancı üretim arasındaki rekabeti, vergiden sonra, vergiden önceki seviyeye mümkün olduğu kadar yakın hale getirir. Büyük Britanya'da, yerli çalışmanın hâsılası üzerine böyle bir vergi kondu mu, bir yandan da, tacirlerimizle sanayicilerimizin, ülkede düşük fiyata satılacakları hak-

*. 1640'ta toplanıp, 1653'te Cromwell tarafından dağıtılan; 1659'da yeniden toplanan ve 1660'ta resmen feshedilmiş olan Parlamento. (ç. n.)
**. Oliver Cromwell'in İngiltere hükümetinin başında olduğu 1653-1658 dönemine verilen ad. (ç. n.)

kındaki yaygaralı sızlanışlarını durdurmak için, o türden ne kadar yabancı mal varsa hepsinin ithali üzerine büsbütün ağır bir vergi koymak âdettir.

Bazı kimselere göre, serbest ticaretin bu ikinci sınırlanışı, sırf iç piyasada üzerinden vergi alınan mala rakip olabilecek yabancı mallarla kalmayıp, bazı hallerde, çok daha ötelere uzatılmalıdır. Bir memlekette, hayat için zorunlu maddeler üzerinden vergi alındı mı, hem başka memleketlerden ithal edilen benzer zorunlu maddelerden vergi almak, hem de yerli emeğin ürünü olan bir şeyle rekabete giren çeşitli yabancı mallardan vergi almanın doğru olduğunu iddia ederler. Derler ki, bu gibi vergiler dolayısıyla, geçim ister istemez pahalanır. Emek fiyatı ise, daima, işçinin geçiminin bedeli ile yükselir. Onun için, yerli çalışmanın hâsılası olan her mal, üzerinden doğrudan vergi alınmasa da, bu gibi vergiler yüzünden pahalanır; çünkü onu üreten emek pahalanır. Bundan dolayı bu kimseler, bu gibi vergilerin, gerçekte yurtiçinde üretilen her bir mal üzerinde bir vergi demek olduğunu söylerler. O nedenle, yerli ürünü yabancı ürünle aynı seviyeye getirmek üzere, rekabet içine girebileceği yerli mallardaki bu fiyat artışı kadar bir tarifeyi, her yabancı mala koymanın gerekli olduğu düşüncesindedirler.

Büyük Britanya'da, sabun, tuz, deri, mum vb. vergileri gibi, hayat için zorunlu maddeler üzerindeki vergilerin, emek fiyatını, dolayısıyla da bütün malların fiyatını, mutlaka yükseltip yükseltmediğini, ileride vergileri ele aldığım zaman irdeleyeceğim. Ama şimdilik, bu vergilerin o gibi etkileri var kabul edilince –ki olduğuna da şüphe yoktur– bütün malların fiyatında emek fiyatının artışından kaynaklanan bu genel yükseliş, doğrudan üzerine konan ayrı bir vergiyle pahası artmış belirli bir malın fiyatındaki yükselişten, aşağıdaki iki bakımdan farklı bir durumdur.

Birincisi, böyle bir malın fiyatının böyle bir vergi ile ne kadar artabileceği her zaman gayet kesin olarak bilinebilir. Fakat emek fiyatının genel artışının, üzerinde emek harcanan her ayrı malı nasıl etkileyeceği, hiçbir zaman kesin olarak bilinemez. Onun için, her yabancı mal üzerindeki vergiden, her yerli malı fiyatındaki bu artışa ne düşebileceği, oldukça isabetli denebilecek şekilde kestirilemez.

İkincisi, hayat için zorunlu maddeler üzerindeki vergilerin, halkın durumuna aşağı yukarı verimsiz bir toprak veya kötü bir iklim gibi tesiri olur. Böylelikle, yiyecek ve içecek, yetiştirilmeleri olağanüstü emeğe ve masrafa lüzum gösteriyormuşçasına pahalandırılmış olur. Toprakla iklimden ileri gelen doğal kıtlıkta, halkı, sermayelerini ve emeklerini ne yolda kullansınlar diye yönetmek nasıl anlamsız olursa, bu gibi vergilerden doğan suni kıtlıkta da, durum böyledir. Her iki halde de, açıktır ki, en işlerine gelen, çalışmalarını ellerinden geldiği kadar durumlarına uydurmak üzere bırakılmış olmak ve içinde bulundukları elverişsiz şartlara rağmen yurtiçinde veya dış pazarda biraz üstünlükleri olabilecek işleri bulmaktır. Zaten vergi altında eziliyorlar diye, üzerlerine yeni bir vergi koymak; hayat için zorunlu maddelere zaten aşırı bedel ödüyorlar diye, öteki malların çoğu için de, tüketicilere fazla para verdirmek, durumlarını düzeltmek için, elbette son derece sakat bir yoldur.

Bu gibi vergilerin hatırı sayılır derecede yükselmesi, yeryüzünün çoraklığını ve gökyüzünün rahmetsizliğini andırır bir musibettir. Yine de, bu tür yüksek vergiler

en çok da, son derece zengin ve çalışkan memleketlerde konur. Bu kadar büyük bir derdin altından başka memleket kalkamaz. Sağlığa aykırı bir tutum içinde ancak en sağlam vücutlar yaşayıp sıhhatin zevkine varabildikleri gibi, bu gibi vergiler altında da, olsa olsa, her türlü çalışmada en büyük doğal ve sonradan kazanılmış üstünlükleri olan milletler ömür sürüp gelişebilirler. Hollanda, Avrupa'da bu vergilerin en fazla olduğu memlekettir. Yersiz olarak sanıldığı gibi, Hollanda bunlar sayesinde değil, bunlara rağmen, özel şartlar dolayısıyla gelişmeye devam etmektedir.

Yerli üretimin teşvik edilmesi için, yabancı ürünler üzerine biraz külfet yüklemenin genellikle hayırlı olacağı iki durum bulunduğu gibi, bunun bazen bir tartışma konusu olabileceği iki durum daha vardır. Biri, bazı yabancı malların serbestçe ithaline devam etmenin ne derece yerinde olacağı; öteki ise, bir süre ara verdikten sonra, ithalatı yeniden serbest bırakıp canlandırmanın ne derece veya ne şekilde uygun düşeceğidir.

Bazı yabancı malların serbestçe ithaline devam etmenin ne dereceye kadar doğru olacağının bazen bir tartışma konusu olabilmesi durumu, bir yabancı milletin, yüksek vergiler veya yasaklarla, bizim sanayi mallarımızdan bazılarının, kendi memleketine ithalini kıstığı zaman olur. Öyle olunca, öç alma, tabiatıyla misillemeyi emreder; o memleketin sanayi mallarından bazılarının veya hepsinin memleketimize ithali üzerine, benzeri vergiler ve yasaklar koymamız gerekir. Nitekim, milletlerin bu gibi misillemelerden geri kaldıkları olmaz. Fransızlar, yerli mallarla rekabete girebilecek yabancı malların ithalini önleyerek, sanayilerini kayırmakta özellikle ileri gitmişlerdir. Bay Colbert* siyasetinin büyük bir kısmı, bundan ibarettir. Pek kabiliyetli olduğu halde, onun, bu işte, hep yurttaşları zararına bir tekel isteyen tacirlerle sanayicilerin safsataya dayalı baskısı altında kaldığı anlaşılmaktadır. Şimdi, Fransa'nın en aydın adamları, o zatın bu gibi faaliyetlerinin, memleketine hayırlı olmamış olduğu düşüncesindedirler. Bu Bakan, 1667 tarihli tarife düzenlemesi ile bir sürü yabancı sanayi malı üzerine çok yüksek vergiler koymuştur. Fransa'nın bu vergileri Hollandalılar lehine yumuşatmaya yanaşmaması üzerine, Hollandalılar 1671'de Fransa şarapları ile konyaklarının ve sanayi mallarının ithalatını yasaklamışlardır. 1672 savaşının, biraz da bu ticaret anlaşmazlığı yüzünden çıktığı anlaşılmaktadır. 1678'de, Nijmegen Barışı, bu vergilerden bazılarını Hollandalılar lehine yumuşatarak, bu savaşa son vermiş; böylece, Hollandalılar da yasaklarını kaldırmışlardır. İşte o sıralarda, Fransızlarla İngilizler, benzeri vergi ve yasaklarla karşılıklı olarak birbirlerinin endüstrisine baskı yapmaya başlamışlardır. Fakat bunların ilk örneğini ortaya koyanların Fransızlar olduğu anlaşılmaktadır. O zamandan beri iki millet arasında sürüp giden düşmanlık zihniyeti, bunların her iki tarafça da yumuşatılmasına engel olmuştur. 1697'de İngilizler, Flanders ürünü dantelanın ithalini yasaklamışlardır. O zamanlar İspanya'nın baskısı altında olan o memleketin hükümeti, buna karşılık, İngiliz yünlülerinin ithalini yasaklamıştır. İngiltere'ye dantela ithali yasağı, Flanders'e İngiliz yünlüleri ithalinin eski haline döndürülmesi şartıyla, 1700'de kaldırılmıştır.

Sızlanılan yüksek vergilerin veya yasakların kaldırılmasını sağlama ihtimali varsa,

---

*. *Colbertizm* adıyla anılan merkantilist-korumacı politikaların mimarı, Fransız Maliye Bakanı. (ç. n.)

bu tür misillemeler yerinde bir politika olabilir. Büyük bir dış pazarın yeniden ele geçirilmesi, bazı tür malları kısa bir zaman için daha pahalıya almaktaki geçici mahzuru genel olarak fazlasıyla telâfi eder. Bu gibi misillemelerin, böyle bir etki doğurmasının beklenip beklenemeyeceğini kestirmek; zihnindekilerin, değişmek bilmez genel esaslarla düzenlenmesi gereken bir kanun koyucudan ziyade, herhalde, düşünceleri işlerin ansızın dalgalanmasıyla istikamet alan, kabaca devlet adamı veya politikacı denilen, o fırsat düşkünü şeytan mahlûkun hüneri cümlesindendir. Böyle bir vergiyi kaldırtma ihtimali yoksa, halkımızın bazı kesimlerinin uğratıldığı zararı telâfi için, yalnız o kesimlere değil, hemen bütün öteki kesimlere bizzat kendimizin bir başka zarar verdirmesi, kötü bir usule benzer. Komşularımız, bizim bir mamulümüzü ithali yasak etti mi, biz genel olarak yalnız bunun muadilini değil, -çünkü sadece bu mamulün onlara pek dokunduğu olmaz- onların bazı başka sanayi mallarının ithalini de yasak ederiz. Bu şüphesiz, içimizdeki belirli bir işçi kesimini teşvik edebilir; rakiplerinden bazılarını içeri sokmamakla, bunların, yurtiçi piyasada fiyatlarını yükseltmelerini mümkün kılar. Bununla birlikte, komşumuzun yasağı yüzünden hırpalanan işçiler, bizim yasağımızdan fayda görecek değillerdir. Aksine, onlar da, yurttaşlarımızın hemen bütün öteki kesimleri de, bu yüzden bazı mallar için eskisinden daha çok para vermek zorunda kalacaklardır. Onun için, bu gibi her kanun, komşumuzun yasağından zarar gören o belirli işçi sınıfı lehine değil, bir başka sınıf lehine, bir baştan bir başa bütün memleket üzerine, zorla, gerçek bir vergi bindirmiş olur.

Belirli bir zaman aralığı kesildikten sonra yabancı malların serbestçe yurda girmesini yeniden canlandırmanın ne dereceye kadar veya ne şekilde doğru olacağının bazen bir tartışma konusu olabilmesi hali, birtakım sanayinin, onunla rekabet edebilecek bütün yabancı mallar üzerine yüksek vergiler veya yasaklar konmasıyla, bir sürü adam çalıştırabilecek derecede genişlediği zaman vardır. O zaman, insanlık duygusu, serbest ticaretin, yeniden ağır ağır, oldukça ihtiyatlı ve basiretli olmak şartıyla kurulmasını gerektirebilir. Bu yüksek vergilerle yasaklar, birdenbire toptan kaldırılıverirse, o tür daha ucuz yabancı mallar iç piyasaya o kadar çarçabuk dolabilir ki, bir çırpıda, halkımızdan binlerce kişiyi, her günkü işlerinden ve geçim araçlarından mahrum bırakır. Bundan doğacak acı, şüphesiz çok önemli olur. Bununla birlikte, aşağıdaki iki sebepten dolayı, bu sarsıntı genel olarak sanıldığından çok daha az olur.

Birincisi, bir kısmı öteki Avrupa memleketlerine çoğunlukla primsiz ihraç edilen bütün sanayi mallarına, yabancı malların en geniş serbestlikle ithali, pek dokunmaz. Bu gibi sanayi malları dışarıda aynı kalitede ve aynı cinsten başka mallarla aynı fiyata satılmak; dolayısıyla da yurtiçinde daha ucuza satılmak durumundadır. Onun için, iç piyasa, yine ellerinde kalır; modaya düşkün hoppa bir adam, bazen yabancı malları, sırf yabancı olduğu için, yurtiçinde yapılan aynı cinsten daha ucuz ve daha iyi mala tercih ederse de, işlerin tabiatı icabı, bu densizliği yapabilecek kimse o kadar azdır ki, halkın genel çalışması üzerinde, bunun hiçbir ciddi etkisi olamaz. Yünlü, tabaklanmış deri ve hırdavat sanayimizin çeşitli kollarının çoğu her yıl öteki Avrupa ülkelerine hiçbir prim olmaksızın ihracat yapar ve bunlar en çok işçi çalıştıran sanayilerdir. İpekli, ondan çok daha az olmak üzere de keten bezi, bu ticaret serbestliğinden belki en fazla zarar gören sanayi ürünüdür.

İkincisi, ticaret serbestliğinin yeniden kurulmasıyla, çok sayıda kimse her zamanki işinden ve alışık olduğu geçim yolundan bir çırpıda toptan dışarı fırlatılacak olmakla beraber, bundan, hiç de bu insanların işlerinden veya geçimlerinden olacakları mânâsı çıkmaz. Geçen savaşın sonunda, ordu ve donanma mevcudunun azaltılması üzerine, en büyük sanayide kullanılan kadar, yani, yüz binden fazla askerle gemicinin topu birden, bir ağızda, her günkü işlerinden çıkarıldı. Mutlaka biraz tedirginliğe uğradılar ama, bu yüzden büsbütün işten ve geçimden mahrum kalmadılar. Gemicilerin çoğu, fırsat elverdikçe belki ticaret gemiciliği hizmetine geçtiler. Bir yandan da, gerek bunlar ve gerekse askerler, geniş halk yığını içinde eriyip, çeşitli işlerde istihdam edildiler. Hepsi de silâh kullanmaya, birçokları ise çapulculuğa ve soygunculuğa alışık yüz binden fazla adamın durumundaki bu kadar büyük bir değişiklikten büyük bir sarsıntı çıkmadığı gibi, öyle göze batar bir huzursuzluk da olmadı. O yüzden hemen ipsiz takımının sayısı hiçbir yerde göze çarpacak kadar fazla artmadı. Öğrenebildiğime göre, ticaret gemiciliği hizmetindeki tayfalarınki hariç, bu sebeple herhangi bir işteki emek ücretleri bile azalmadı. Ancak bir asker ile şu veya bu tür bir sanayi işçisinin alışkanlıklarını karşılaştırırsak, sanayicinin alışkanlıklarının, onu, yeni bir zanaatta kullanılmayı bir askerin herhangi bir işte çalıştırılması kadar elverişsiz kılma eğiliminde olmadığını görürüz. İmalat işçisi, geçimini her zaman yalnız emeğinden, asker ise aldığı ücretten beklemeye alışıktır. Biri, gayret ve çalışma ile bağdaşmış, öteki aylaklık ve harabatilikle* kardeş olmuştur. Ancak, çalışma yönünü, bir tür emekten bir başkasına çevirmek, aylaklıkla harabatiliği çalışmaya dönüştürmekten elbette çok daha kolaydır. Üstelik, daha önce de görüldüğü gibi, sanayi dalları arasında ötekilere öyle çok benzeyen sanayiler vardır ki, bir işçi çalışmasını bunların birinden ötekine aktarabilir. Sonra, bu gibi işçilerin çoğu, zaman zaman ırgatlıkta çalıştırılır. Bunları, evvelce belirli bir sanayide çalıştırmış olan sermaye stoku, yine o kadar kimseyi bir başka şekilde çalıştırmak üzere, memlekette kalır. Memleketin sermaye stoku değişmediği için, emeğe olan talep yine aynı –veya hemen hemen aynı– olur; ama farklı yerlerde, farklı işler için kullanılabilir.

Esasen, askerler ile denizciler, kralın hizmetinden çıkarılınca, Büyük Britanya ile İrlanda'nın herhangi bir şehrinde veya yöresinde herhangi bir zanaatla uğraşmakta serbesttirler. Diledikleri tür işi yapmak için aynı doğal özgürlük, tıpkı askerlerle denizcilerde olduğu şekilde, şevketli kralın bütün uyruklarına verilsin; yani, lonca teşkilatlarının tekelci ayrıcalıkları yıkılıp çıraklık tüzüğü kaldırılsın (ki bunların ikisi de, doğal özgürlüğün gerçekten çiğnenmesi demektir). Buna yerleşme kanununun kaldırılması eklensin. Böylece yoksul bir işçi, bir zanaatta veya bir yerde işten çıkarıldı mı, bir başka yerde veya zanaatta mahkemeye verilme veya kapı dışarı edilme korkusu olmaksızın, iş arayabilsin. O zaman birtakım işçilerin zaman zaman işlerinden uzaklaştırılmasından, ne kamu, ne de bireyler, askerlere yol verilmesinde olduğundan daha fazla zarar görür. Sanayicilerimizin, memlekete çok faydalı olduklarına şüphe yoktur; ama memleketi kanı pahasına koruyanlardan yararlı olmayacakları gibi, kendilerine daha nezaketle muamele edilmeye de lâyık değildirler.

*. Harabatilik (dissipation): dağınıklık, derbederlik, perişanlık; sarhoşluk, sefahat, dağıtma, enerji yitimi. (ç. n.)

Esasen, bir gün gelip İngiltere'ye, büsbütün ticaret serbestliği verileceğini ummak, orada, bir Masal Dünyası* veya Ütopya** kurulacağını beklemek kadar anlamsızdır. Halk arasındaki yanlış inançlar yanında, alt edilmesi ondan daha zor olan nice kimselerin özel menfaati de, buna, dayanılmaz şekilde karşı koymaktadır. Ordu subayları, asker sayısının indirilmesine, yurtiçi piyasadaki rakiplerinin sayısını artırması muhtemel her kanuna karşı şahlanan sanayici patronlar kadar şiddetle ve elbirliğiyle karşı koyup; berikilerin işçilerini körükledikleri şekilde, askerlerini böyle bir kanuni düzenlemeyi teklif edenlere şiddetle ve insafsızca saldırmak üzere kışkırtsalar, orduyu azaltmaya kalkmak, sanayicilerimizin bizim zararımıza elde etmiş bulundukları tekeli, şimdi herhangi bir bakımdan azaltmaya kalkışmak kadar tehlikeli olur. Bu tekel, bunlardan bazılarının sayısını o kadar arttırmıştır ki, silâh altındaki çoğala çoğala haddini aşmış bir ordu gibi, hükümet için dehşet verici olmuş; kanun yapıcısını birçok defalar korkutmuşlardır. Bu tekeli kuvvetlendirecek her teklifi destekleyen Parlamento üyesinin, hem ticaretten anlıyor diye ün kazanması, hem de sayıları ve zenginlikleri ile kendilerini pek saydıran bir insan tabakasının gözünde iyice tanınıp nüfuz sahibi olması muhakkaktır. Öyle olmayıp da, bu önergelere itiraz ederse, hele üstelik bunları geri çevirmeye yeter iktidarı varsa, en çirkin tecavüzden ve zemden, şahsiyetine yöneltilen hakaretlerden, bazen de, umduğunu bulamayarak çileden çıkan tekelcilerin küstah saldırganlığından doğan gerçek tehlikeden, onu, ne çok dürüst diye tanınmış olması, ne rütbesinin çok yüksek oluşu, ne de, en büyük kamu görevleri üstlenmiş olması koruyabilir.

İç piyasanın birdenbire yabancıların rekabetine açılıvermesiyle zanaatını bırakmak zorunda kalan büyük bir sanayi girişimcisi, şüphesiz çok fazla zarara uğrar. Sermayesinin, çoğunlukla malzeme satın almak ve işçilerinin ücretini ödemekte kullanılan kısmı, belki çok zorlukla karşılaşmadan bir başka iş bulur. Fakat bu sermayenin atölyelerle zanaat aletlerine bağlanmış olan kısmının hatırı sayılır bir kayba uğramadan elden çıkarıldığı olmaz. Onun için bu kişinin menfaati, insafla bakıldığında, bu gibi değişikliklerin hiçbir zaman birdenbire yapılmamasını, yavaş yavaş, tedricen ve çok önceden haber verildikten sonra olmasını gerektirir. Tartışmaların taraf tutucu menfaatlerin yaygaralı kavgası ile değil de geniş bir şekilde kamu yararı gözetilerek idare imkânı olsa, kanun yapanların, belki sırf bu yüzden, bu tür birtakım yeni tekeller kurma veya zaten kurulmuş bulunanları daha fazla genişletme konusunda özellikle dikkatli olmaları gerekir. Bu gibi her tüzük, ileride bir başka uygunsuzluk doğurmadan düzeltilmesi güç olan, gerçek bir karışıklık tohumunu devletin bünyesine sokar.

İthalatını önlemek için değil de, hükümete bir gelir sağlamak üzere yabancı mal ithali üzerine vergi koymanın ne dereceye kadar doğru olacağını, ileride, vergileri ele aldığımda gözden geçireceğim. İthalatı önlemek, hatta azaltmak amacıyla konulan vergiler, ticaret serbestliği için olduğu kadar, açıktır ki, gümrük gelirleri için de baltalayıcıdır.

---

*. Okyanusya (Oceana): 1611-1677 yılları arasında yaşamış olan James Harrington tarafından kaleme alınmış *Oceana Ülkesi* adlı siyasi bir öyküde adı geçen, hayalî bir ideal Cumhuriyet. (ç. n.)

**. Thomas More'un 1516'da *Ütopya* ["Olmayan Yer"] adıyla yazdığı eserinde sözünü ettiği hayalî bir ada. Söz konusu ada, sosyal hayatta, siyasette ve devlet idaresinde kemale ermiş ideal bir yeri temsil ediyordu. (ç. n.)

III. BÖLÜM

Dış Ticaret Dengesinin Aleyhte Olduğu Sanılan Ülkelerden Hemen Her Malın İthaline Karşı Getirilen Olağanüstü Engeller Hakkında

I. KISIM

Bu Kısıtların Merkantilist Sistemin Esaslarına Göre Bile Mantıksız Olduğu Hakkında

Aradaki ticaret dengesinin aleyhte olduğu sanılan bazı ülkelerden hemen her türlü malın ithali üzerine olağanüstü engeller koymak, ticaretçi (merkantilist) sistemin, altınla gümüş miktarını artırmaya yönelik olarak ileri sürdüğü, ikinci çaredir. Bu bağlamda, bazı vergilerin ödenmesi suretiyle, Büyük Britanya'ya yurtiçi tüketim için, Silesia'nın ince keten bezleri ithal edilebilir. Fakat Fransız patiskalarının ve ince keten bezlerinin ithali yasaktır. Bunlar yalnızca ihracat için depolanmak üzere Londra limanına getirilebilir. Esasen Fransız şarapları üzerine, Portekiz şaraplarından da veya başka herhangi bir ülkenin şaraplarından da alınan vergilerden daha yüksek vergiler konmuştur. 1692 vergisi ile –adı budur– bütün Fransız mallarına, fiyat veya değer üzerinden yüzde yirmi beşlik bir vergi konulmuş, başka milletlerin mallarından çoğu ise yüzde beşi geçmeyen çok daha hafif vergilere tâbi tutulmuştu. Fransa'nın şarabı, konyağı, tuzu ve sirkesi, gerçekten de istisna tutulmuştu. Çünkü bu mallar, ya başka kanunlarla, veya aynı kanunun özel hükümleriyle daha başka ağır vergilere tâbi idi. İlki yeterince büyük bir engel olarak görülmediğinden, 1696'da, konyak hariç bütün Fransız mallarına ikinci bir yüzde yirmi beş vergi; ayrıca, Fransız şarabına ton başına yirmi beş Liralık, Fransız sirkesine ton başına 15 Liralık birer vergi daha konuldu. Tarife cetvellerinde sayılı malların hepsine veya çoğuna konmuş olan o genel korumaların veya yüzde beşlik vergilerin hiç birinde Fransız mallarının unutulduğu olmamıştır. Üçte bir veya üçte ikilik korumaları (sübvansiyonları) bunlar ekseninde tam bir koruma sayarsak, bu genel korumalardan beş tane olmuş olur. Böylece, şimdiki savaşın başlamasından önce, yüzde 75, Fransa'da yetişen, üretilen veya yapılan mallardan çoğunun tâbi tutulduğu en düşük vergi sayılabilir. Çoğu

mallar üzerinde bu vergiler yasakla bir demektir. Öyle sanıyorum ki, Fransızlar da kendi hesaplarına, bizim mallarımızla sanayi mamullerimize aynı derecede sert davranmışlardır. Fakat bunların karşısına çıkardıkları güçlüklerin, ayrı ayrı neler olduğunu çok iyi bilmiyorum. Bu karşılıklı engeller, iki millet arasındaki meşru ticaretin hemen hemen kökünü kurutmuştur. İngiliz mallarının Fransa'ya, ya da Fransız mallarının Büyük Britanya'ya belli başlı ithalâtçıları şimdi, kaçakçılardır. Bundan önceki bölümde incelediğim esasların kaynağı, özel menfaat ile tekel zihniyeti idi. Burada inceleyeceğim ilkeler, milletçe kötü görüşten ve düşmanlıktan ileri gelmektedir. O yüzden de, bekleneceği üzere, bunların mantıkla bir ilgisi yoktur. Hatta merkantilist sistemin kriterlerine bile vurulsalar, yine de mantığa aykırıdırlar.

Birincisi, meselâ Fransa ile İngiltere arasında serbest ticaret halinde, ticaret dengesinin Fransa lehinde olacağı kesin bile olsa, bu hiç de, böyle bir ticaretin İngiltere için dezavantajlı olacağı anlamına gelmemektedir; yahut İngiltere ticaretinin tamamı, bu yüzden büsbütün ülke aleyhine dönecek demek değildir. Fransa'nın şarapları Portekiz şaraplarından, veya soğukbezi Almanya'nınkinden daha iyi ve ucuz ise, Büyük Britanya için, muhtaç olduğu şarabı da, yabancı soğukbezi de, Portekiz ile Almanya'dan değil, Fransa'dan satın almak daha elverişli olur. Fransa'dan yapılan yıllık ithalatın değeri böylelikle çok artacak olmakla beraber, yıllık toplam ithalatın değeri, aynı kalitede Fransız malları öteki iki ülkenin mallarından ucuz olduğu oranda azalacaktır. İthal edilen bütün Fransız mallarının Büyük Britanya'da tüketildiği varsayılsa bile, durum böyle olur.

Fakat ikincisi, bunların büyük bir kısmı, yeniden başka memleketlere ihraç edilebilir. Orada kârla satılarak, geriye belki, ithal edilen Fransız mallarının tümünün maliyetine değerce eşit bir mal karşılığı getirebilir. Doğu Hint ülkeleri ticareti için, çoğu zaman söylenen şey, Fransa ticareti için de doğru olabilir. Doğu Hint ülkeleri mallarının çoğu altın ve gümüşle satın alınmakla beraber, bunlardan bir kısmının, başka memleketlere yeniden ihracı, ticareti yapana, tümünün maliyet tutarından daha fazla altınla gümüşü geri getirirdi. Şimdi, Hollanda ticaretinin en önemli kollarından biri, Fransız mallarının Avrupa'nın öteki memleketlerine ulaştırılmasından meydana gelmektedir. Hatta Büyük Britanya'da içilen şarabın bir kısmı, Hollanda ile Zelanda'dan gizlice memlekete sokulmaktadır. Fransa ile İngiltere arasında bir serbest ticaret olsa, veya Fransız malları, ihraç sırasında tekrar geri alınmak üzere, sadece öteki Avrupa milletlerinin malları kadar vergi ödemekle ithal edilebilseydi, İngiltere, Hollanda için gayet elverişli olduğu görülen bir ticaretin birazını elde edebilirdi.

Üçüncüsü ve sonuncusu, iki memleket arasında ticaret dengesi denen şeyin, hangi tarafa doğru yattığını, veya hangisinin daha büyük değerde ihracat yaptığını kestirebilmemiz için kesin bir mihenk* yoktur. Daima, birtakım tacirlerin özel menfaati ile körüklenen millî garaz ve düşmanlık, ticaret dengesi ile ilgili bütün meseleler üzerindeki hükmümüzü genel olarak idare eden esaslardır. Bununla birlikte, bu gibi hallerde sık sık başvurulan iki ölçü vardır: Gümrük kayıtları ile kambiyo rayici. Öyle

*. Mihenk: Altının ayarını ölçmekte kullanılan taş; ölçme ve ayırt etme aracı. (ç. n.)

sanıyorum ki, gümrük defterlerinin, hesabı tutulan malların çoğuna değer biçme şeklindeki yanlışlıktan dolayı, oldukça şüpheli bir ölçü aracı olduğu artık genel olarak kabul edilmiştir. Kambiyo rayici de, hemen aynı derecede kaypaktır.

Londra ile Paris gibi iki bölge arasındaki değiş tokuş başabaş olunca, bu, Londra'nın Paris'e olan borçlarının, Paris'in Londra'ya olan borçlarıyla karşılandığına delildir derler. Aksine, Paris üzerine çekilmiş bir poliçe için Londra'da bir prim ödendiği zaman, bunun, Londra'nın Paris'e olan borçlarının, Paris'in Londra'ya olan borçlarıyla karşılanmayıp, Londra'dan bir para bakiyesi gönderilmesi gerektiğine delil olduğu söylenir. Denir ki, bu parayı ihraç etmenin riskine, zahmetine ve masrafına karşılık prim istenir ve verilir. Fakat bu iki şehir arasında her zamanki borç ve alacak durumunun, bunların birbiriyle olan işlemlerinin normal gidişiyle mutlaka aynı seviyeye getirilmesi gerekirmiş. Şehirlerden biri ötekinden, oraya ihraç ettiğinden daha fazla ithal etmediği zaman, her birinin borçları ve alacakları, birbirini götürebilir. Ama birisi ötekinden, ona ihraç ettiğinden daha fazla değerde ithalat yaparsa, bir ülke ötekine, ister istemez, onun kendisine borçlandığından daha büyük bir tutarı borçlanmış olur. Her birinin borçlarıyla alacakları birbirini götürmez; borçları alacaklarından fazla olan yerden dışarıya para göndermek gerekir. Bundan dolayı normal kambiyo rayici, iki yer arasındaki alışılmış borç ve alacak durumunun göstergesi olduğu gibi, o duruma mutlaka bunlar ayar verdikleri için, söz konusu iki yerin ihracatıyla ithalatının, her zamanki gidişinin de nişanesi olmak durumundadır.

Değişim yahut alışverişin normal seyrinin, herhangi iki yer aracındaki alışılmış borç ve alacak durumunu yeter ölçüde göstermekte olduğu kabul edilse de, bundan, ticaret dengesinin, her zamanki borç ve alacak durumunun kendi lehine olduğu bölgenin avantajına olduğu sonucu çıkmaz. Herhangi iki yer arasında, alışılmış borç ve alacak durumu, daima yalnızca bunların birbiriyle olan ticaretlerinin her zamanki gidişiyle düzenlenmez; çoğunlukla, birinin veya ötekinin, birçok başka yerle olan işlemlerinin seyrinin etkisi altında kalır. Meselâ, İngiltere tacirleri için Hamburg, Dantzic, Riga vb. yerlerden satın aldıkları malların bedelini, Hollanda üzerine çekilmiş poliçelerle ödemek âdet ise, İngiltere ile Hollanda arasındaki alışılmış borç ve alacak durumu, tamamen bu iki ülkenin birbiriyle olan işlemlerinin her zamanki gidişiyle düzenlenmeyip, İngiltere'nin başka yerlerle olan işlemlerinin seyrinin de etkisi altında kalacaktır. Ticaret dengesi denen şey, İngiltere'nin oldukça lehinde olup, yıllık ihracatı oradan yaptığı ithalatın yıllık değerini çok aşsa bile, İngiltere her yıl Hollanda'ya para yollamak zorunda kalabilir.

Ayrıca, ticaret denkliğinin şimdiye kadar hesap edildiği usulde, borç ve alacak durumunun, ticaretin normal seyrinin lehinde gözüktüğü veya lehinde olduğunun sanıldığı ülkenin lehinde olduğunu, normal ticaret seyri, yeterince gösterebilecek güçte değildir. Başka bir deyişle, gerçek değiş tokuş, hesaplanan ticaretten o kadar farklı olabilir, hatta aslında çoğunlukla o kadar farklıdır ki, birinin seyrinden, çoğu durumda ötekinin seyri hakkında kesin bir sonuç çıkarılamaz.

İngiltere darphanesi ayarına göre, içinde belirli bir miktar halis gümüş bulunan,

İngiltere'de ödenmiş bir para tutarı karşılığı, Fransız darphanesi ayarına göre, içinde bir o kadar halis gümüş bulunan, Fransa'da ödenecek bir para tutarında bir poliçe aldığınız zaman, İngiltere ile Fransa arasında kambiyonun başabaş olduğu söylenir. Daha fazlasını öderseniz, bir prim vermiş olduğunuz farz edilip, kambiyo İngiltere aleyhindedir denir. Daha az ödeyecek olursanız, bir prim aldığınız farz edilir; bu defa kambiyo Fransa aleyhinde, İngiltere lehindedir derler.

Ne var ki, birincisi, çeşitli ülkelerdeki geçer fon değerini, her zaman, o ülke darphanelerinin ağırlık ve ayarıyla kestiremeyiz. Para, o ölçüye kıyasla, bazılarında çok, bazılarında az yıpranmış, çentilmiş ve daha başka türlü bozulmuştur. Fakat bir başka ülkeninkine kıyasla, her ülkenin sikkesinin değeri, içinde bulunması gereken halis gümüş miktarı oranında değil, içinde gerçekten bulunan miktar oranındadır. Kral William zamanında yeni baştan gümüş para basılmasından önce, İngiltere ile Hollanda arasında, kendi darphaneleri ayarına göre, her zamanki şekilde hesaplanmış olan kambiyo, yüzde yirmi beş İngiltere aleyhine idi. Ancak, Bay Lowndes'den öğrendiğimize göre, o zamanlar İngiltere sikkesinin değeri, basıldığı zamanki değerinin yüzde yirmi beşinden de aşağı idi. Onun için, gerçek kambiyo, o zamanda bile, hesaplanan kambiyonun bu kadar aleyhte olmasına rağmen, İngiltere'nin lehinde olmuş olabilir. Gerçekte İngiltere'de verilen daha az miktarda som gümüşün, Hollanda'da daha çok miktarda som gümüşle ödenecek bir poliçe satın almış olması mümkündür. Primi verdiği sanılan adam da, aslında, prim almış olabilir. İngiliz altın sikkesinin, geçen defa yeni baştan basılmasından önce, Fransız sikkesi, İngiliz sikkesinden çok daha az yıpranmış olup, kanuni ağırlığına muhtemelen yüzde iki veya üç daha yakındı. Onun için, Fransa ile aradaki hesaplanan kambiyo, yüzde iki veya üç İngiltere aleyhine değilse, gerçek alışveriş İngiltere'nin lehinde olabilirdi. Altın sikke yeniden basıldığından beri, kambiyo daima İngiltere lehinde, Fransa aleyhinde olagelmiştir.

İkincisi, para basma masrafını bazı ülkelerde hükümet, bazı ülkelerde ise, külçelerini darphaneye götüren kişiler kendileri karşılar; hatta hükümet para basmaktan biraz gelir de sağlar. İngiltere'de bu masrafı hükümet karşılar. Darphaneye, bir kilo ağırlığında tam ayarlı gümüş götürürseniz, içinde onun gibi tam ayarlı bir kilo ağırlığında gümüş bulunan altmış iki Şilin alırsınız. Fransa'da, para basımı için yüzde sekizlik bir vergi alırlar. Bu, hem masrafı karşılar, hem hükümete ufak bir gelir bırakır. İngiltere'de para basımı bedava olduğundan, geçer sikke, hiçbir zaman gerçekte içinde bulunan külçe miktarından çok daha fazla değerde olamaz. Fransa'da para ile olduğu için, işçilik (işlenmiş süs eşyası değerine katıldığı şekilde) değere eklenmiş olur. Bundan dolayı, içinde belirli bir ağırlıkta saf gümüş bulunan bir Fransız parası tutarı; içinde eşit ağırlıkta som gümüş bulunan bir İngiliz parası tutarından değerlidir; satın alınması için daha çok külçeye veya başka mallara lüzum gösterir. Bundan dolayı, iki ülkenin yürürlükteki sikkesinin ikisi de darphanelerinin ayarına aynı derecede yakın olsa bile, bir İngiliz para tutarı, içinde bir o kadar ons som gümüş bulunan bir Fransız para tutarını, dolayısıyla Fransa üzerine çekilen o tutarda bir poliçeyi, kolay kolay satın alamaz. Böyle bir poliçe için, Fransız darphane-hak-

kı masrafını karşılamaya yetenin dışında fazladan bir para verilmiyorsa, iki ülke arasındaki gerçek kambiyo başabaş olabilir. Hesaplanan kambiyo Fransa'nın hayli lehinde bulunurken, bunların borçlarıyla alacakları karşılıklı olarak birbirini götürebilir. Bundan daha azı ödenecek olursa, hesaplanan kambiyo Fransa'nın lehinde bulunduğu halde, gerçek kambiyo İngiltere lehinde olabilir.

Üçüncüsü ve sonuncusu, Amsterdam, Hamburg, Venedik vb. bazı yerlerde, yabancı poliçeler, banka parası denen şeyle ödenir. Londra, Lizbon, Antwerp, Leghorn vb. başka bazı şehirlerde ise, basbayağı ülke parasıyla ödenir. Banka parası denen şeyin değeri, kâğıt üzerinde aynı tutardaki normal paradan her zaman daha büyüktür. Meselâ, Amsterdam Bankasının 1 Florini, Amsterdam parası 1 Florinden daha değerlidir. Bunlar arasındaki farka, bankanın acyosu* denir. Acyo, Amsterdam'da genel olarak yüzde beş kadardır. Gerçek kambiyo, kötü para ödeyenin lehinde olduğu halde, hesaplanan kambiyo, hangi sebeple daha iyi para ile veya kanuni ayarına daha yakın para ile ödemede bulunan lehinde oluyorsa; iki ülkedeki geçer akçenin ikisinin de darphanelerindeki ayara aynı derece yakın bulunduğu ve yabancı poliçeleri ülkelerden birinin banka parasıyla, ötekinin ise, normal para ile ödediği farz edildiğinde de, gerçek kambiyo, yürürlükteki parayı ödeyenin lehinde olduğu halde, hesaplanan kambiyonun aynı sebeple banka parasıyla ödeme yapanın lehinde olabileceği açıktır. Altın sikkenin, geçen defa yeni baştan basılmasından önce, Amsterdam, Hamburg, Venedik, hatta öyle sanıyorum ki, banka parası denen şeyle ödeme yapan bütün öteki yerlerle olan hesaplanan kambiyo, genellikle Londra'nın aleyhine idi. Fakat bundan, hiç de, gerçek kambiyonun Londra aleyhine olduğu sonucu çıkmaz. Altın sikkenin yeni baştan basılmasından beri, bu yerlerin bile kambiyosu Londra lehinde olmuştur. Lizbon, Anvers, Leghorn ve –galiba Fransa hariç– normal para ile ödeme yapan çoğu öteki Avrupa bölgelerinin hesaplanan rayici genellikle Londra'nın lehinde olmuştur. Gerçek kambiyonun da öyle olmuş olması ihtimal dışı değildir.

*. Acyo: Paranın gerçek değeri ile tedavül değeri, senetlerin üzerindeki değeri ile iskontodan sonraki değeri arasındaki fark. (ç. n.)

Mevduat Bankaları, Özellikle de Amsterdam Bankası Hakkında Arasöz*

Fransa veya İngiltere gibi büyük bir devletin parası genel olarak, hemen tamamen kendi sikkesinden ibarettir. Onun için, bu para, bir zaman gelip de yıpranır, çentilir veya kanuni değeri başka yollarla aşınırsa, devlet, sikkesini yeni baştan eriterek, parasını yeniden etkili hale getirebilir. Ne var ki Ceneviz veya Hamburg gibi küçük bir devletin parasının, tamamen kendi sikkesinden meydana geldiği pek olmaz; bu paranın büyük ölçüde halkının sürekli temasta bulunduğu bütün komşu devletlerin sikkelerinden meydana gelmesi kaçınılmazdır. Onun için, böyle bir devlet, sikkesine yeni baştan biçim vermekle, parasını her zaman ıslaha muktedir olamaz. Yabancı poliçeler bu para ile ödeniyorsa, doğası gereği çok istikrarsız olan bir tutarın istikrarsız değeri, parasına bütün yabancı devletlerde kıymetinden bile mutlaka daha az değer biçildiği için, kambiyoyu, böyle bir devletin her zaman oldukça aleyhine çevirmek durumundadır.

Bu aleyhte dış dengenin tacirlerini uğratması gereken sıkıntıyı gidermek için, bu gibi küçük devletler ticari çıkarını kollamaya başladıkları zaman, hatırı sayılır değerdeki yabancı poliçelerin adi para ile değil, çoğunlukla, devlet itibarına dayanan ve onun kayırdığı belirli bir bankaya havale, veya banka defterleri üzerinde bir kayıtla ödenmesi gerektiğine dair kanun çıkarmışlardır. Çünkü bu banka, daima, tamı tamına sağlam ve gerçek para ile devletin koyduğu ayar ve ağırlık üzerinden ödeme yapmak zorundadır. Venedik, Ceneviz, Amsterdam, Hamburg ve Nürnberg bankalarının başlangıçta hep bu amacı gözeterek kurulmuş oldukları anlaşılıyor. Fakat sonradan bazıları başka maksatlara da hizmet ettirilmiş olabilir. Bu gibi bankaların parası, memleketin normal parasından daha sağlam olduğundan, paranın devlet ayarının az veya çok aşağısına düşmüş farz edilmesine göre daha büyük veya küçük olmak üzere, mutlaka bir acyo doğuruyordu. Meselâ çoğu zaman yüzde 14 olduğu söylenen Hamburg Bankasının acyosu, devletin tam ayardaki parasıyla bütün komşu devletlerden oraya akın eden çentilmiş, yıpranmış ve ufalmış para arasında var olduğu farz edilen farktır.

1609'dan önce, geniş Amsterdam ticaretinin, Avrupa'nın her yanından getirdiği çentilmiş ve yıpranmış büyük miktarda yabancı sikke, o şehir parasının değerini, darphaneden yeni çıkmış iyi paranın yüzde 9 kadar aşağısına düşürdü. Böyle para, bu gibi durumlarda her zaman olduğu gibi, ortaya çıkar çıkmaz eritiliyor veya dışarı götürülüyordu. Bol paralı tacirler, poliçelerini ödemek için her zaman yetecek kadar

*. Arasöz (digression): Konu dışı söz, konudan sapma. (ç. n.)

iyi para bulamıyorlardı. Bu poliçelerin değeri ise, önlenmesi için çıkarılan birçok tüzüğe rağmen, fazlasıyla istikrarsız hale geliyordu.

Bu mahzurları gidermek üzere, 1609'da, şehrin kefaleti altında bir banka kuruldu. Bu banka, hem yabancı sikke, hem de memleketin tam ayar parasının gerçek değeri üzerinden hafif ve yıpranmış sikke alıyor; ancak bundan, darphane-hakkı masrafı ile idare masrafı için gerekli olanı karşılayacak kadar bir miktarı düşüyordu. Bu ufak kesinti yapıldıktan sonra, geri kalan değer için defterlerine kredi açıyordu. Bu krediye, *banka parası* adı veriliyordu. Tamı tamına, darphane ağırlık ve ayarında parayı temsil ettiğinden, bu para her zaman aynı gerçek değerde idi; zatî olarak da, yürürlükteki paradan daha değerli idi. Aynı zamanda, Amsterdam üzerine çekilen veya orada işlem gören 600 Florin ve daha yukarı değerde bütün poliçelerin banka parasıyla ödenmesi gerektiğine dair kanun çıkarılmıştı. Bu, o poliçelerin değeri üzerindeki bütün istikrarsızlığı ortadan kaldırmıştır. Bu tüzükten dolayı, her tacir, kendi yabancı poliçelerini ödeyebilmek için bankada bir hesap bulundurmak zorunda idi. Bu da, banka parası için ister istemez hatırı sayılır bir talep yaratmıştır.

Banka parasının, tedavüldeki paradan zaten yüksek oluşu ve bu talebin ona verdiğinde şüphe olmayan fazla değer yanında, daha başka üstünlükleri de vardır. Örneğin, bu paranın yangın, hırsızlık ve başka kazalara uğrama riski yoktur. Amsterdam şehri bu paraya kefildir. Sayma zahmeti veya bir yerden başka bir yere ulaştırma riski olmadan, basit bir aktarma ile ödenebilir. Bu tür üstünlüklerden dolayı, bu paranın ta başlangıçtan beri bir acyo doğurduğu anlaşılıyor. Genel olarak sanıldığına göre, kimse piyasada primle satabileceği bir borcun ödenmesini istemeye aldırış etmediğinden, ilk ağızda yatırılmış bulunan paranın hepsi bankada bırakılmıştır. Bankanın ödemede bulunmasını istemekle, banka kredisi olan kimse bu primi kaybeder. Darphaneden yeni çıkmış bir Şilin, pazarda, bildiğimiz yıpranmış Şilinlerden daha fazla bir mal satın alamayacağı gibi, banka kasalarından özel bir kişinin kasalarına getirilebilecek gerçek para da, memleketin sıradan parasıyla karışıp kaynaşınca, artık kolay kolay kendisinden ayırt edilemeyeceği tedavüldeki paradan fazla da etmeyecektir. Banka kasalarında kaldıkça, bu paranın üstünlüğü bilinip tanınıyordu. Özel bir kimsenin kasasına girince, bu üstünlük, ikisi arasındaki farka değmeyecek kadar bir zahmete katlanmaksızın, kolay kolay anlaşılamaz. Sonra banka kasalarından çıkmış olmakla, banka parasında bulunan bütün öteki üstünlükleri; güvenliğini, kolayca ve güvenle aktarılabilmesini, yabancı poliçeleri ödeme konusundaki faydasını kaybediyordu. Bütün bunların üstünde de, birazdan görüleceği gibi, daha önceden muhafazası için bir bedel ödenmiş olmadıkça, bu kasalardan çıkarılamıyordu.

Bu sikke mevduatı, veya bankanın sikke olarak yerine koymak zorunda bulunduğu mevduat, bankanın asıl sermayesini veya banka parası denilen nesne ile temsil olunan şeyin toplam değerini meydana getiriyordu. Şimdi ise bunun çok küçük bir kısmını teşkil ettiği sanılmaktadır. Külçe ticaretini kolaylaştırmak için, banka, yıllardır altın ve gümüş külçe mevduatı üzerine, defterlerinde kredi açmıştır. Bu kredi, genel olarak bu gibi külçenin darphane fiyatından yüzde beş düşüktür. Banka, bir

yandan da, mevduat yatırana veya hâmile, mevduat yatırdığı zaman banka defterlerinde açılmış olan kredi kadar banka parası yeniden bankaya devredilmek şartıyla, altı ay içinde ne zaman olursa, külçeyi tekrar dışarı çıkarma hakkını tanıyan belge veya makbuz adında bir şey vermektedir. Mevduat gümüş olarak yatırılmışsa, muhafaza için yüzde çeyrek, altın ise yüzde yarım ödemek gerekmektedir. Ama bir yandan da, bu sürenin bitiminde böyle bir ödeme olmadığı takdirde, mevduatın, alındığı veya kayıt defterlerinde kredi açıldığı fiyata, bankanın alacağını beyan etmek şartını getirmektedir. Mevduatın saklanması için, bu suretle ödenen şey, bir çeşit ardiye* kirası sayılabilir. Bu kiranın, niçin altın için gümüşten bu kadar pahalı olduğu üzerinde birçok farklı sebep gösterilmiştir. Denmiştir ki, altının ayarını anlamak, gümüşün ayarını kestirmekten güçtür. Üstün değerli metalde hile daha kolay yapılır ve daha büyük zarar doğurur. Ayrıca, gümüş ölçü hizmeti gören metal olduğundan, devlet altından ziyade gümüşün mevduat olarak kullanılmasını teşvik etmek ister, denmiştir.

Külçe mevduatı, en çok, fiyatın âdet olandan biraz düşük olduğu zaman yapılır; fiyat yükseliverirse, tekrar dışarı çekilir. Geçen defa altın sikkeye yeni baştan biçim verilmesinden önce İngiltere'de nasıl idiyse, Hollanda'da da aynı nedenle külçenin piyasa fiyatı genel olarak darphane fiyatının üstündeydi. Farkın, çoğunlukla, Mark başına aşağı yukarı 6 Stiver'den 16 Stiver'e kadar, veya 11 bölümü halis, 1 bölümü gayri safi, 8 ons gümüş olduğu söylenmektedir. (Meksika doları gibi, ayarı iyice bilinip anlaşılmış yabancı sikke ile yapıldığı zaman) bu gibi gümüş mevduatı için, bankanın verdiği banka fiyatı veya kredi, Mark başına 22 Florindir. Darphane fiyatı 23 Florin kadardır. Piyasa fiyatı ise, 23 Florin 6 Stiver'den 23 Florin 16 Stiver'e kadar, yani darphane fiyatından yüzde 2-3 fazladır.[12] Altın külçenin banka fiyatı ile darphane fiyatı ve piyasa fiyatı arasındaki oranlar hemen hemen aynıdır. Bir kimse,

---

*. Ticari eşya saklanan yer. (ç. n.)

12. [Smith] Amsterdam bankasının, şimdi (Eylül 1775) çeşitli külçe ve sikkeleri kabul ettiği fiyatlar aşağıdadır:

GÜMÜŞ:		
Meksika Doları		
Fransız Crown'ı		
İngiliz gümüş sikkesi	Mark başına 22 Florin	
Meksika Doları, yeni sikke 21	10	
Ducatoon	3	
Rix Doları	2	8

İçinde 11/12 ayarında gümüş bulunan çubuk gümüşe mark başına 21 Florin; ve bu oranda 1/4 ayara kadar 5 Florin verilmektedir. Tam ayar çubuk; Mark başına 23 Florin.

ALTIN:				
Portekiz sikkesi				
Guinea				
Louis altını yeni	Mark başına 310			
Ditto eski 300				
Yeni Ducat	Ducat başına	4	19	8

Çubuk yahut külçe altın, yukarıdaki yabancı altın sikke ile kıyaslanarak, ayarına göre kabul edilmektedir. Tam ayarlı çubuklar üzerine, banka Mark başına 340 Florin vermektedir. Bununla beraber, genel olarak, ayarı belli bir sikkeye, eritme ve deneme yapılmadan ayarı anlaşılmayan altın veya gümüş çubuklardan fazla verilmektedir.

makbuzunu, genel olarak külçenin darphane fiyatıyla piyasa fiyatı arasındaki farka satabilir. Külçe karşılığı bir makbuz, hemen her zaman bir şeyler eder. Onun için, altı ay bitmeden önce külçeyi dışarı çıkarmayarak, ya da bir başka altı ay için yeni makbuz almak üzere yüzde çeyrek veya yüzde yarım ödemeyi ihmal ederek, makbuzu süresinin bitmesine veya külçenin kabul edilmiş olduğu fiyata bankaya kalmasına rıza gösteren pek olmaz. Ancak, pek seyrek de olsa, bunun bazen böyle olduğu olurmuş. Değeri fazla olan metalin saklanması için ödenen daha yüksek ardiye kirasından dolayı da, gümüşten çok, altında olurmuş.

Bir külçe yatırarak, hem bir banka kredisi, hem bir alındı makbuzu elde eden kimse, vadesi geldikçe poliçelerini banka kredisiyle öder. Külçe fiyatının yükselme veya düşme ihtimali olduğuna dair tahminine göre de makbuzunu satar veya elde tutar. Makbuz ile banka kredisinin uzun zaman bir arada kaldıkları pek olmaz; kalmalarına da lüzum yoktur. Bir makbuzu olup da külçe çekmek isteyen kimse, her zaman için, normal fiyata satın alınacak bol banka kredisi veya banka parası bulur. Banknotu olup, külçe çıkarmak isteyen kimse ise her zaman, o derece bol makbuz bulur. Banka kredisi sahipleriyle makbuz hâmilleri, banka karşısında, iki farklı alacaklı türü meydana getirir. Bir makbuz hâmili, karşılığında o makbuzun verilmiş olduğu külçeyi, külçenin kabul edildiği fiyat kadar bir banka parası tutarını geri havale etmeksizin dışarı çıkaramaz. Kendisinde banka parası yoksa olanlardan satın alması gerekir. Banka parası olan, istediği miktar için, bankaya makbuz göstermeksizin, dışarıya külçe çıkaramaz. Şayet kendisinde yoksa bunu olanlardan satın almak durumundadır. Bir makbuz hâmili, banka parası satın aldığı zaman, darphane fiyatı, banka fiyatının yüzde beş üstünde olan bir miktar külçeyi dışarı çıkarma yetkisini satın alır. Bundan dolayı, karşılık diye ona çoğunlukla verdiği yüzde beş acyo, hayali bir değer için değil, gerçek bir değer için ödenir. Banka parasının sahibi bir makbuz satın aldığı zaman, piyasaya fiyatı, çoğunlukla, yüzde ikiden üçe kadar darphane fiyatının üstünde olan, bir miktar külçeyi dışarı çıkarma yetkisini satın alır. Şu halde, ona verdiği bedel yine gerçek bir değer için ödenir. Makbuz fiyatı ile banka parası fiyatı, külçenin toplam değerini veya fiyatını meydana getirir, veya bunu tamamlarlar.

Memlekette dolaşımda bulunan sikke ile yapılan mevduat üzerine, banka yine, hem makbuz hem banka kredisi verir. Ancak bu makbuzlar çoğu zaman değersizdir; bunlara piyasada bir bedel ödenmez. Meselâ, para olarak, her biri 3 Florin 3 Stiver'e geçen Ducatoon üzerine, banka yalnız 3 Florinlik veya cari değerlerinin yüzde beş altında bir kredi verir. Muhafaza için yüzde çeyrek ödenmesi şartıyla, yine altı ay içinde, ne zaman olursa, yatırılmış Ducatoon miktarını çekme hakkını hâmile sağlayan bir makbuz verir. Bu makbuz, piyasada çoğu zaman para etmez. 3 Florin banka parası bankadan dışarı çıkarıldığı takdirde, genel olarak piyasada Ducatoon'un toplam değeri olan 3 Florin 3 Stiver'e satılır. Dışarı çıkarılabilir hale gelmeden önce de, muhafaza için yüzde çeyrek ödenmek durumundadır. Bu, makbuz hâmili için düpedüz bir zarardır. Bununla birlikte, bankanın acyosu günün birinde yüzde 3'e düşerse, bu gibi makbuzlar, piyasada biraz para edebilir ve yüzde üççeyreğe satılabilir.

Ancak, bankanın acyosu, şimdilerde genellikle yüzde beş kadar olduğundan, bu gibi makbuzlar çoğunlukla süresi bitsin, veya yaygın deyimle bankanın eline düşsün diye bırakılır. Altın Ducat mevduatı karşılığı olarak verilen makbuzlar, banka eline daha sık düşer. Çünkü, yeniden çıkarılabilir hale gelmeden önce, bunların muhafazaları için daha yüksek, yani yüzde yarım ardiye kirası ödenmek durumundadır. Eline sikke veya külçe mevduatı düşmesine müsaade edildiği zaman, bankanın kazandığı yüzde beş, bu gibi mevduatın sürekli olarak muhafazası için ardiye kirası sayılabilir.

Makbuzlarının süresi sona eren banka parası tutarı, pek hatırı sayılacak kadar olmak durumundadır. Daha önce belirtilen sebeplerden dolayı, o da öteki de kayba uğramadan yapılamayacağı için, kimse makbuzunu yenileyip mevduatını çekmeye yanaşmadığından, genel olarak sanıldığına göre, ilk yatırıldığından beri orada bırakılan bankanın asıl sermayesinin tümü, bu tutarın içinde olmak durumundadır. Fakat bu toplamın tutarı ne olursa olsun, bunun bankadaki toplam para mevcuduna oranla çok küçük olduğu sanılmaktadır. Yıllardır, Amsterdam bankası, Avrupa'nın büyük külçe ardiyesi olagelmiştir. Bunun karşılığı olan makbuzların, sürelerinin bitmesine, veya yaygın deyimle, bunların banka eline düşmesine müsaade edildiği olmaz. Banka parasının veya banka defterleri üzerindeki kredilerin daha çoğunun, yıllardır külçe alışverişi yapanların devamlı olarak hem yatırıp hem geri çektikleri mevduatla meydana geldiği sanılmaktadır.

Fiş veya makbuz olmaksızın, bankadan talepte bulunulamaz. Makbuzlarının süresi sona eren ufak miktardaki banka parası, makbuzları hâlâ yürürlükte bulunan çok daha büyük miktardaki banka parası ile karıştırılıp kaynaştırılır. Öyle ki makbuzları bulunmayan hayli banka parası tutarı olabildiği halde, bunun her an istenmeyecek olan belirli bir toplamı veya parçası yoktur. Banka, aynı şey için iki kişiye birden borçlu olamaz. Makbuzu bulunmayan banka parası sahibi ise bir makbuz satın alıncaya kadar bankadan ödeme talebinde bulunamaz. Normal ve sakin zamanlarda, bu kişi piyasa fiyatına satın alınabilecek bir makbuz bulmakta güçlük çekmez. Bu fiyat, genel olarak makbuzun kendisine bankadan çekme hakkı verdiği sikkeyi veya külçeyi satabildiği fiyata karşılık gelir.

Kamunun uğradığı bir felâket sırasında, meselâ, 1672'de Fransızların yaptığı şekilde bir istilâda, durum başka türlü olabilir. O zaman, banka parası sahiplerinin hepsi, kendileri saklamak üzere, bunu bankadan çekmeye can attıklarından, aşırı talep makbuzların fiyatını haddinden fazla yukarı çekebilir. Makbuz hâmilleri, aşırı ümitlere kapılabilir; yüzde iki veya üç yerine, makbuzları verilmiş mevduat üzerine hesabı yürütülen banka parasının yarısını isterler. Bankanın ana tüzüğünü bilen düşman, hazinenin kaçırılmasını önlemek için, bunları, toptan satın bile alabilir. Bu gibi beklenmedik hallerde, bankanın, yalnız makbuz hâmillerine ödemede bulunmak şeklindeki alışılmış kaidesini bozacağı sanılmaktadır. Banka parası bulunmayan makbuz hâmilleri, karşılığında kendilerine makbuz verilmiş olan mevduat değerini, yüzde iki veya yüzde üç düzeyinde almalıdır. Onun için, makbuz almayan banka parası sahiplerine, banka, defterlerinde açılmış olan kredinin toplam değerini, bu

takdirde, para veya külçe olarak ödeme konusunda güçlük çıkarmaz; aynı zamanda, banka parası olmayan makbuz hâmillerine yüzde iki veya yüzde üç ödermiş. Çünkü, doğrusu bu durumda onlara borçlu bulunduğu farz edilebilecek toplam değer de budur.

Banka parasını, (dolayısıyla da makbuzlarının o zaman bankadan çıkarma imkânını kendilerine vereceği külçeyi) o oranda ucuza satın almak; veya makbuzlarını, banka parası olup da dışarı o oranda pahalı külçe çıkarmak isteyenlere satmak için, normal ve sakin zamanlarda bile acyoyu düşürmek, makbuz hâmillerinin işine gelir. Çünkü, genel olarak, bir makbuzun fiyatı, banka parasının piyasa fiyatıyla makbuzun mukabilinde verildiği sikke veya külçenin piyasa fiyatı arasındaki farka eşittir. Aksine banka paralarını o oranda pahalı satmak, veya o oranda ucuza bir makbuz satın almak üzere acyoyu yükseltmek, banka parası sahiplerinin çıkarınadır. Bu birbirine aykırı menfaatlerin zaman zaman meydan verebileceği hileleri önlemek için, son yıllarda banka, geçer akçe karşılığı yüzde beş acyo ile her zaman banka parası satıp, tekrar yüzde dört acyo ile satın alma kararı almıştır. Bu karar sayesinde, acyonun ne yüzde beşten yukarı çıktığı, ne yüzde dörtten aşağı indiği olabilir. Banka parasının piyasa fiyatıyla, yürürlükteki paranın piyasa fiyatı arasındaki oran da, bunların değerleri arasındaki orana hep çok yakın kalır. Bu karar alınmadan önce, banka parasının piyasa fiyatı, bazı defalar yüzde dokuz acyoya kadar yükselir; bazen, zıt çıkarların piyasayı etkilemesine göre, başabaş noktasına kadar düşerdi.

Amsterdam bankası, oraya yatırılmış olandan ödünç vermeyip, defterlerinde kredi açtığı her Florine karşılık, kasalarında ya para ya da külçe olarak, bir Florinin değerini saklamak iddiasındadır. Mukabilinde dolaşımda makbuzları bulunan, kendisinden istenmesi her zaman ihtimal dâhilinde olan, gerçekte de devamlı dışarı çıkıp, yeniden oraya geri gelen paranın ve külçenin hepsini, kasalarında sakladığına şüphe edilemez. Ancak, sermayesinin, makbuzlarının süresi çoktan bitmiş; normal ve sakin zamanlarda karşılığında talepte bulunulamayacak ve gerçekte tamamen, veya Birleşik İller Devletleri* yaşadıkça, kendisinde kalması çok muhtemel kısmı için aynı şekilde hareket edip etmediği, belki daha şüpheli gözükebilir. Bununla birlikte, Amsterdam'da, banka parası olarak elden ele dolaşan her Florin için, banka hazinesinde karşılık olarak altın veya gümüş bir Florin bulunduğu kanaatinden daha köklü bir inanç yoktur. Bunun böyle olacağına, şehir kefildir. Banka, hükümet etmekte bulunan dört şehir âmirinin idaresi altında olup, bunlar her yıl değiştirilir. Her yeni işe başlayan şehir âmiri ekibi hazineyi ziyaret eder; onu defterlerle karşılaştırıp, ant içerek kabul eder; aynı ciddi törenle, kendilerinden sonra gelen ekibe teslim eder. O aklı başında, dini bütün memlekette, hâlâ yemine kulak asılmaktadır. Sırf böyle nöbetleşe bir idarenin, açıktan açığa çevrilemeyecek herhangi bir dalavereye karşı yeterince garanti olduğu anlaşılıyor. İhtilallerin Amsterdam hükümetinde yol açmış olduğu bunca değişikliklerin ortasında, hâkim durumdaki zümre, hiçbir zaman kendinden öncekileri bankanın idaresinde bir yolsuzluktan dolayı suçlamamıştır. Adı kötüye çıkan zümrenin şöhretine ve alın yazısına, hiçbir töhmet bu kadar derinden

*. Metinde, *States of the United Provinces.* (ç. n.)

tesir edemez. Sağlam temeli olsa böyle bir suçlamanın ileri sürüleceğinden emin olabiliriz. 1672'de, Fransız Kralı, Utrecht'de bulunduğu sırada, Amsterdam bankası, taahhütlerinin yerine getirilmesindeki dürüstlük konusunda hiç şüphe bırakmayacak kadar tezlikle ödemede bulunmuştur. Kasalarından o zaman getirilen bazı paraların, bankanın kuruluşundan hemen sonra belediye binasında çıkan yangında kül oldukları anlaşılıyor. Demek ki o sikkeler, o zamandan beri orada yatıyorlarmış.

Bankadaki hazine tutarının ne olabileceği, merak sahiplerini uzun zaman tahminlerle uğraştıran bir mesele olmuştur. Bu konuda ancak faraziye ileri sürülebilir. Genel olarak, bankada hesabı bulunan iki bin kadar kişi olduğu kabul ediliyor. Bunların her birinin hesabında 1500 İngiliz Lirası olduğu kabul edilse (ki bu oldukça iyimser bir tahmindir), banka parasının, dolayısıyla da bankadaki hazinenin toplam miktarı, aşağı yukarı üç milyon İngiliz Lirasını, veya, İngiliz Lirası başına 11 Florin hesabıyla, otuz üç milyon Florini bulur. Bu, büyük bir tutar olup, oldukça geniş bir tedavülü idare etmeye yeter; yine de bu tutar hazine hakkında bazı kimselerde yer eden abartılı düşüncelerin çok altındadır.

Amsterdam şehri, bankadan hatırı sayılır bir gelir sağlar. Yukarıda sözü geçen ardiye kirası denebilecek şeyden başka, bankada ilk defa hesap açan herkes 10 Florinlik bir ücret öder. Her yeni hesap için de, üç Florin üç Stiver; her transfer için iki Stiver; bu transfer 300 Florinden düşük bir tutar içinse, küçük hacimli işlemlerin çoğalmasını caydırmak üzere, altı Stiver verir. Hesabını yılda iki defa denkleştirmeyi ihmal eden kimse yirmi beş Florin ceza öder. Hesabında bulunandan daha fazla bir tutar için bir transfer emri veren kimse, fazladan çekilen tutar için yüzde üç oranında bir bedel ödemekle yükümlüdür; emri de yerine getirilmez. Bankanın, makbuz süresinin dolmasıyla bazen eline düşen ve daima daha kazançlı olarak satılıncaya kadar saklanan yabancı sikke veya külçe satışından da bir hayli kâr ettiği sanılmaktadır. Yine banka, banka parasını yüzde beş acyo ile satıp, yüzde dörtten satın almakla da bir kâr sağlar. Bu çeşitli kazançlar memur aylıklarının ödenip idare masraflarının görülmesi için gerekenden epey fazla yekûn tutar. Sadece makbuz karşılığı külçe saklanması için ödenen miktarın yıllık 150 bin ile 200 bin Florin arasında net bir geliri bulduğu sanılıyor. Oysa bu kurumun asıl amacı gelir değil, kamu menfaati idi. Maksat, aleyhte bir ödemeler dengesi elverişsizliğinden taciri kurtarmaktı. Ondan doğan gelir önceden hesapta olmayıp, tesadüf sayılabilir. İşte, banka parası [*bank money*] denen şeyle ödemede bulunan ile, sıradan, tedavüldeki para [*common currency*] ile ödeme yapan ülkeler arasındaki ödemeler dengesinin niçin genel olarak birincinin lehinde, ikincinin ise aleyhinde gözüktüğünü anlatmaya çalışırken, farkında olmadan kapılıverdiğim bu uzun arasöze artık bir nokta koymanın zamanıdır. Banka parası verenler, kendi değeri hep aynı olup darphane ayarına tamı tamına uygun gelen bir para türü ile ödeme yaparlar. Ötekiler ise, kendi değeri daima değişip hemen her zaman, o ayarın az çok altında bulunan bir para türü öderler.

II. KISIM

Bu Olağanüstü Kısıtlamaların Başka İlkeler Bakımından da Mantıksızlığı Hakkında

Bu bölümün ilk kısmında, ticaret dengesinin aleyhte olduğu sanılan ülkelerden mal ithali üzerine olağanüstü kısıtlar koymanın, merkantilist sistemin ilkelerine göre bile ne kadar lüzumsuz olduğunu göstermeye çalıştım.

Bununla birlikte, yalnız bu engellerin değil, öteki ticaret düzenlemelerinin de hemen hepsinin dayandığı bütün o ticaret dengesi doktrininden daha anlamsız bir şey olamaz. İki taraf birbiriyle alışveriş yapınca, denge başabaş ise, bu öğreti iki tarafın ne kayba uğradığını ne de kazandığını farz eder. Ama denge şu veya bu ölçüde bir tarafa doğru eğilirse, kesin denklikten saptığı oranda, güya bunlardan biri kaybeder, öteki kazanırmış. Her iki faraziye de yanlıştır. Bundan böyle göstermeye çalışacağım gibi, primler ve tekeller aracılığı ile zorlanan bir ticaret, lehinde dengenin sağlanmak istendiği ülke için dezavantajlı olabilir; çoğu zaman da dezavantajlıdır. Oysa sınırlandırma veya zorlama olmaksızın, iki yer arasında doğal şekilde ve düzenli olarak yürütülen ticaret, her zaman için, ama ille de eşit derecede olmamak üzere, bunların ikisine de faydalıdır.

Avantaj veya kazançtan kastım, altın ve gümüş miktarının artması olmayıp, ülke toprağıyla emeğinin yıllık hâsılasının mübadele edilebilir değerinin artması, yani o ülke sakinlerinin yıllık gelirinin çoğalmasıdır.

Denge başabaş olup, iki yer arasındaki ticaret, bütünüyle bunların yerli mallarının mübadele edilmesinden ibaret bulunursa, çoğu durumda, yalnız kazanmakla kalmaz, ikisi birden eşit -veya hemen hemen eşit- şekilde kazanırlar. Böyle olunca, her biri ötekinin fazla üretiminin bir kısmı için pazar sağlar. Her biri, ötekinin halkının belirli bir kesimi arasında bölüşülerek, gelir ve geçimlerini sağlamış fazla ürününü yetiştirip hazırlamakta kullanılmış olan sermayeyi yeniden yerine koyar. Dolayısıyla, her birinin halkının bir kısmı, gelirinin ve geçiminin bir parçasını dolaylı olarak ötekinden elde edecektir. Mübadele edilen malların da eşit değerde olduğu farz edildiğinden, ticarette kullanılan iki sermaye, çoğu durumda eşit olacaktır. Her ikisi de, iki ülkenin yerli mallarını yetiştirmekte kullanıldığından, bunların dağıtımı ile her

birinin halkına sağlanacak gelir ve geçim eşit -veya hemen hemen eşit- olacaktır. Böylece, karşılıklı olarak sağlanan bu gelir ile geçim, ülkelerin ticaret hacmine göre daha büyük veya daha küçük olacaktır. Meselâ, bu, yılda her bir taraf için yüz bin Lira veya bir milyon Lira tutarsa, her biri, birinci durumda ötekinin halkına yüz bin, ikincisinde ise bir milyon Lira yıllık bir gelir sağlayacaktır.

Ticaretleri, biri ötekine yerli mallardan başka bir şey ihraç etmezken, ötekinin karşılık olarak gönderdiği tamamıyla yabancı mallardan oluşuyor ise; o zaman denge yine başabaş sayılır. Çünkü mal bedeli mal ile ödenmektedir. Böyle olunca, ikisi birden kazanır; ama eşit şekilde kazanmazlar. Yerli maldan başka şey ihraç etmeyen ülkenin halkı bu ticaretten en fazla geliri elde eder. Örneğin İngiltere, Fransa'dan, o ülkenin yerli mallarından başka bir şey ithal etmese; kendisinde de, orada aranan mal bulunmadığından bunların karşılığını, Fransa'ya, her yıl büyük miktarda yabancı mal, diyelim ki, tütün ile Doğu Hindistan malı göndererek ödese; bu ticaret, her iki ülkenin halkına da biraz gelir getirmekle beraber, Fransa'nınkine İngiltere'ninkinden daha fazlasını sağlar. Her yıl ticarette kullanılan Fransız sermayesinin tümü, her yıl Fransız halkı arasında bölüşülür. Fakat İngiliz sermayesinin, yalnız bu yabancı malların satın alındığı İngiliz mallarını üretmede kullanılan kısmı, her yıl İngiliz halkı arasında bölüşülür. Daha çoğu, Virginia'da, Hindistan'da ve Çin'de kullanılıp, bu uzak ülkelerin halkına gelir ve geçim sağlamış olan sermayeleri yeniden yerine koyar. Böylece, sermayeler eşit -veya hemen hemen eşit- olursa, Fransız sermayesinin bu şekilde kullanılması, Fransız halkının gelirini, İngiliz sermayesinin İngiliz halkının gelirini çoğaltmasından daha fazla çoğaltır. Öyle olunca, Fransa, İngiltere ile doğrudan bir tüketim malı ticareti yapar. İngiltere ise, Fransa ile aynı cinsten dolaylı bir alışveriş yapar. Doğrudan dış tüketim ticaretinde kullanılan sermaye ile dolaylı ticarette kullanılan sermayenin çeşitli etkileri, daha önce ayrıntılı olarak anlatılmıştı.

İki ülke arasında, iki tarafta da tamamıyla yerli malların veya bir tarafta yerli malların, ötekisinde ise yabancı malların mübadele edilmesinden meydana gelen bir ticaret, belki de yoktur. Hemen bütün ülkeler, birbiriyle biraz yerli biraz yabancı mal mübadele ederler. Bununla beraber hep asıl kazanan, alıp-sattığı mallar içinde çoğu yerli, azı yabancı mal olan memlekettir.

Fransa'dan her yıl ithal edilen malların bedelini, İngiltere, tütünle ve Doğu Hindistan malı ile değil de altın ve gümüşle ödese, o zaman dengenin başabaş olmadığı farz edilir. Çünkü mal bedeli malla değil, altın ve gümüşle ödenmiş olur. Fakat o zaman ticaret, bundan öncekinde olduğu gibi, Fransa halkına İngiltere halkından daha fazla olmak üzere, her iki ülke halkına da biraz gelir getirir. İngiltere halkına da biraz gelir sağlar. Bu altınla gümüşü satın alan İngiliz mallarının üretiminde kullanılmış olan sermaye, yani İngiltere'nin bir kısım yerleşikleri arasında dağıtılıp bunlara gelir sağlamış bulunan sermaye, böylelikle yeniden yerine konmuş ve o işe devam etme imkânı bulmuş olur. Bu altın ve gümüş ihracıyla, İngiltere'nin toplam sermayesi, bir o kadar başka mal ihracıyla eksileceğinden daha fazla azalmış olmaz;

aksine, çoğu durumda artar. Dışarıdaki talebi yurtiçindekinden fazla, dolayısıyla da yurtiçinde karşılıkları ihraç edilen mallardan daha değerli olacağı umulan mallardan başkası dışarıya gönderilmez. İngiltere'de sadece 100 bin Lira eden tütün, Fransa'ya gönderildiğinde, İngiltere'de 110 bin Lira edecek şarap satın alırsa, bu mübadele, İngiltere sermayesini tamı tamına on bin Lira artıracaktır. Bunun gibi, 100 bin İngiliz altın Lirası, İngiltere'de 110 bin Lira eden Fransız şarabı satın alırsa, bu mübadele de, İngiltere sermayesini, yine on bin Lira artırır. Mahzeninde 110 bin Liralık şarabı bulunan bir tacir, ambarında sadece 100 bin Liralık tütünü bulunandan daha zengin bir adam olduğu gibi, kasasında sadece 100 bin Lira eden altını bulunandan da daha zengin bir insandır. Ötekilerin ikisinin de başaramayacağı kadar çok emeği harekete geçirebilir; onlardan fazla kimseye gelir, geçim ve iş sağlayabilir. Fakat ülke sermayesi, memleketin tek tek bütün halkının sermayeleri toplamına eşittir. Orada her yıl tutulabilecek emek miktarı ise, bütün bu farklı sermayelerin geçindirebileceği emeğe eşittir. Onun için, gerek ülke sermayesi gerekse her yıl memlekette tutulabilecek emek, genel olarak, bu mübadele ile çoğalmak durumundadır. Esasen İngiltere'nin Fransa şaraplarını kendi hırdavatı ve kumaşı ile satın alabilmesi, Virginia tütünü veya Brezilya yahut Peru altını ve gümüşü ile almasından daha hayırlı olur. Doğrudan yapılan bir dış ticaret, dolaylı olandan her zaman için daha faydalıdır. Fakat altın ve gümüşle yapılan dolaylı bir dış ticaret, onun kadar dolaylı bir başka ticaretten daha az faydalı değildir. Maden ocakları olmayan bir memleketin bu metallerin her yılki ihracı ile altın ve gümüşünü tüketip bitirme ihtimali ise, tütün yetiştirmeyen bir memleketin buna benzer yıllık ihraçla bu bitkiyi tüketme ihtimalinden daha fazla değildir. Tütünü alabilecek nesnesi bulunan bir memleketin uzun zaman tütünsüz kaldığı olmayacağı gibi; bu metalleri satın alabilecek şeyi olan da, uzun zaman altınsız ve gümüşsüz kalmaz.

Bir işçinin meyhane ile yaptığı alışverişin zararlı olduğunu; sanayici bir milletin bir şarap memleketiyle doğal olarak yürüteceği bir ticaretin de aynı kalitede sayılabileceğini söylerler. Cevap olarak ben derim ki, meyhane ile yapılan alışveriş, mutlak zarar kabul edilmesi gereken bir ticaret değildir. Özü bakımından, herhangi bir başka alışveriş kadar, o da faydalıdır; ama kötüye kullanılmaya belki biraz daha elverişlidir. Bir biracının, hatta alkollü içki satan perakendecinin uğraşı, herhangi bir başkası kadar gerekli bir işbölümüdür. Bir işçi için, muhtaç olduğu miktar içkiyi kendi çıkaracak yerde, içki yapandan satın alması, genel olarak daha faydalıdır. Kendisi yoksul bir işçi ise, içki yapandan büyük miktarda satın alacak yerde, onu perakendeciden azar azar alması, genel olarak daha kazançlıdır. Şüphesiz, her ikisinden de, haddinden fazla satın aldığı olabilir. Nasıl ki, bulunduğu semtteki başka tacirlerden, boğazına düşkünse kasaptan, ahbapları arasında şıklığa yelteniyorsa kumaşçıdan, gereğinden fazla alışveriş ettiği olabilir. Her ne kadar, bu serbestlik hepsinde kötüye kullanılabilir ve böyle olması bazılarında belki ötekilerden daha ihtimal dâhilinde bulunursa da, büyük işçi topluluğu için, bütün bu zanaatların serbest olması, faydalıdır. Dahası, bireyler alkollü içkileri bazen aşırı derecede tüketmekle servetlerini yok edebilirler; fakat bir milletin toptan böyle yapma tehlikesi yok gibidir. Her

memlekette bu gibi içkilere güçleri yettiğinden fazla para harcayanlar bulunursa da, bundan azını sarf edenler, her zaman için daha çoktur. Şunu kaydetmek gerekir ki, tecrübeye danışacak olursak, şarabın ucuzluğu, sarhoşluğun değil, ayıklığın sebebidir. Avrupa'da şarapçı ülkelerin halkı genel olarak en az içki içen kimselerdir. İspanyollara, İtalyanlara ve Fransa'nın güney bölgeleri halkına bakınız. Halkın her Allah'ın günü kullandığı şeyde gemi azıya aldığı pek olmaz. Çok hafif bira gibi, ucuz bir içkiyi bol bol sarf ederek, cömertlik taslamaya, eşe dosta ikrama yeltenmeye kalkan olmaz. Aksine, fazla sıcaktan veya soğuktan dolayı üzüm yetiştiremeyen, dolayısıyla da şarabın pahalı ve kolay kolay bulunmaz olduğu ülkelerde, Kuzey milletlerinde, ve meselâ Gine kıyılarındaki zenciler gibi, tropikler arasında yaşayanların hepsinde, sarhoşluk çok rastlanan bir kötü huydur. Şarabın biraz pahalı olduğu Fransa'nın bazı kuzey illerinden bir Fransız alayı, şarabın pek ucuz olduğu güneye yerleşmek üzere gelince, askerler, ilkin şarap ucuz olduğu ve onu yeni siftah ettikleri için kendilerini içkiye pek kaptırırlar. Ama birkaç ay kaldıktan sonra, bunların çoğu, orada oturan öteki ahali kadar içmez olurlar. Yabancı şaraplar üzerindeki vergilerle, malt, bira ve hafif mayalanmış bira üzerindeki fiyat sınırlaması bir çırpıda toptan kaldırılıverirse, bu, Büyük Britanya'da orta ve aşağı tabaka halk arasında, aynı şekilde oldukça salgın, geçici bir ayyaşlık doğurabilir. Belki, çok geçmeden de, bunun ardından, hemen hemen herkese yaygın bir içmezlik gelir. Bugün sarhoşluk, kibarlarda veya en pahalı içkileri kolayca satın almaya gücü yetenlerde bulunan bir kusur değildir. Aramızda, hafif mayalanmış bira ile sarhoş olmuş bir efendiye hemen hemen hiç rastlanmamıştır. Sonra Büyük Britanya'da, şarap ticareti üzerindeki sınırlamalar, deyim yerindeyse, halkı meyhaneye gitmekten alıkoymayı değil, en iyi ve en ucuz içkiyi alabilecekleri yere gitmeyi önlemek amacını güder gibidir. Bu engeller, Portekiz'in şarap ticaretini kayırıp, Fransa'nınkine ket vurur. Esasen Portekizlilerin, bizim sanayi malımız için Fransızlardan daha iyi müşteri oldukları; bundan dolayı, onların Fransızlara tercih edilip desteklenmeleri gerektiği söylenir. Onlar bize müşteri sağladıklarına göre, bizim de onlara müşteri bulmamız gerektiğini iddia ederler. İşte böyle, iki paralık esnafın sinsi oyunları, büyük bir imparatorluğun tutumu için, siyasal bir düstur gibi ortaya dikilir. Çünkü sırf kendi müşterilerini kullanmayı kaide haline sokanlar, yalnız en solda sıfır esnaftır. Büyük bir tacir, böyle ufak tefek menfaate aldırış etmeksizin, mallarını hep en ucuz, en iyi oldukları yerden satın alır.

Ne var ki bu gibi düsturlarla, milletlere, menfaatlerinin bütün komşularını fakir düşürmekten ibaret olduğu öğretilmiştir. Her bir millete, alışveriş yaptığı bütün milletlerin refahına hasetçi bir gözle baktırılmış; onların kazancı kendisinin zararı saydırılmıştır. Bireyler arasında olduğu gibi, milletler arasında da, tabiatıyla bir birlik ve dostluk bağı olması gereken ticaret, ahenksizlikle düşmanlığın en doğurgan kaynağı olmuştur. Bu yüzyıl ile geçen yüzyıl içinde, krallarla bakanların densiz ihtirası, Avrupa'nın huzuru için, tacirlerle sanayicilerin arsız kıskançlığından daha öldürücü olmamıştır. İnsanoğlunu idare edenlerin ortalığı kasıp kavurmaları ve hak tanımamaları, beşeri işlerin tabiatı dolayısıyla, korkarım kolay kolay çaresi bulunmayan eski bir belâdır, insanoğlunun hükümdarı olmayan ve olmaması gereken tacirlerle

sanayicilerin, o adi yırtıcılığı ve hep kendine yontan zihniyeti, belki düzeltilemez; ama bunun, kendilerinden başkasının rahatını bozmasının önüne, pekâlâ geçilebilir.

Aslında bu öğretiyi icat edenin de, yayanın da tekel zihniyeti olduğuna şüphe yoktur. Onu ilk defa öğretenlerin de, ona inananlar gibi budala olmadıkları muhakkaktır. Her memlekette ihtiyaç duyduğu şeyleri en ucuza verenden satın almak, büyük halk kitlesinin her zaman menfaatinedir, menfaatine de olmalıdır. Mesele o kadar gün gibi açıktır ki, bunu ispat zahmetine girişmek gülünç olur. Zaten, tacirlerle sanayicilerin, menfaate dayanan safsataları, insanoğlunun sağduyusunu altüst etmese, bu bahse konu bile olamaz. Bu açıdan onların menfaati büyük halk kitlelerinin menfaatine taban tabana zıttır. Öteki ahalinin kendilerinden başka işçi çalıştırmasına engel olmak, nasıl ki bir lonca teşkilatındaki gedik sahiplerinin menfaati ise, iç piyasayı kendi tekellerine almak da her memleketin tacirleriyle sanayicilerinin menfaatidir. Büyük Britanya ile öteki Avrupa ülkelerinin çoğunda, yabancı tacirlerin ithal ettiği malların hemen hepsi üzerindeki olağanüstü vergiler bu yüzdendir. Kendi sanayi mallarımızla rekabet durumuna girebilecek bütün yabancı sanayi malları üzerindeki yüksek vergilerle yasaklar bundan dolayıdır. Aradaki ticaret dengesinin aleyhte olduğu sanılan, yani millî düşmanlığın aleyhlerine pek şiddetle alevlenmiş olduğu ülkelerden, her türlü mal ithaline karşı tesis edilen olağanüstü engeller de, bundandır.

Bununla birlikte, komşu bir milletin zenginliği, savaşta ve siyasette tehlikeli olmakla beraber, ticarette şüphesiz faydalıdır. Bu, savaş halinde düşmanlarımızın bizimkine üstün donanmalar ve ordular bulundurabilmesini mümkün kılar. Oysa bir barış ve ticaret durumu içinde, yine bu, onların bizimle daha büyük bir değer üzerinden alışverişte bulunmalarını; doğrudan doğruya kendi çalışmamızın hâsılası için, veya bu hâsıla ile satın alınan şey için, daha iyi bir pazar sağlamalarını mümkün kılar. Zengin bir adamın, nasıl kendi semtindeki çalışkan kimseler için, yoksul birisinden daha iyi müşteri olma ihtimali varsa, zengin bir milletin de öyledir. Esasen, kendisi sanayici olan bir zengin, aynı işle uğraşanların hepsi için, çok tehlikeli bir komşudur. Ne var ki, o semttekilerin bütün geri kalanı, yani en çoğu, onun masrafının kendilerine sağladığı mükemmel pazardan faydalanır. Onun, aynı işte uğraşan daha yoksul sanayicilerden daha ucuza satış yapmasından bile kâr ederler. Bunun gibi, zengin bir milletin sanayicileri de, komşularının sanayicilerine şüphesiz çok tehlikeli rakip olabilir. Bununla birlikte, aynı rekabet, bir yandan da, böyle bir milletin yaptığı büyük masrafın kendilerine başka her şekilde sağladığı mükemmel pazardan çok kâr eden büyük halk topluluğu için faydalıdır. Servet edinmek isteyen özel kimseler, memleketin ücra ve yoksul bölgelerine çekilmeyi hiç düşünmeyip, ya başkente ya büyük ticaret şehirlerine koşarlar. Ufak servetin elden ele dolaştığı bir yerde fazla kazanılamayacağını, büyük servetin hareket halinde olduğu yerde ise, bundan bir payın kendilerine de düşebileceğini bilirler. Bir, on veya yirmi kişinin sağduyusunu bu tarzda işleten düsturların, bir, on veya yirmi milyonun muhakemesine de istikamet verip, bütün bir millete, komşularının zenginliklerine de, kendisinin servet edinmesine muhtemel bir sebep ve vesile gözü ile baktırması gerekir. Dış tica-

retle zenginleşmek isteyen bir milletin, bütün komşuları zengin, çalışkan ve ticaretçi milletler olursa, muradına ermesi ihtimali elbette çok yüksektir. Dört bir yandan göçebe vahşiler ve yoksul barbarlarla çevrili bir büyük millet, şüphesiz, dış ticaretle değil, kendi topraklarını işlemek ve iç ticaretle servet elde edebilir. Eski Mısırlılarla şimdiki Çinlilerin büyük zenginlik edinmelerinin bu şekilde olduğu anlaşılıyor. Söylendiğine göre, eski Mısırlılar, dış ticareti ihmal ederlermiş. Şimdiki Çinlilerin de dış ticareti pek hor gördükleri; kanunlarla gereği gibi kayırmaya tenezzül etmedikleri bellidir. Çağın dış ticaret düsturları, bütün komşularımızın yoksullaşması amacını güderek, hedeflenen sonuçları doğurmaya güçleri yettiği oranda, o ticaretin kendisini önemsiz ve bayağı hale getirmeye sebep olmaktadır.

İşte, Fransa ile İngiltere arasındaki ticaretin, her iki memlekette de devamlı engeller ve kösteklemelerle karşı karşıya bulunması bu düsturlardan ötürüdür. Oysa bu iki ülke, merkantilist kıskançlık veya millî düşmanlık olmaksızın, gerçek çıkarlarını düşünseler, Fransa ticareti, Büyük Britanya için ve aynı sebeple, Büyük Britanya'nınki Fransa için herhangi bir başka memleketin ticaretinden daha faydalı olabilirdi. Fransa, Büyük Britanya'nın en yakın komşusudur. İngiltere'nin güney kıyısı ile Fransa'nın kuzey ve kuzey-batı kıyıları arasındaki ticarette, satılana bedeli geri gelecek mal karşılıklarının, iç ticaretteki gibi yılda dört, beş veya altı defa olması beklenebilir. Onun için, bu ticarette kullanılan sermaye, iki memleketin ikisinde de, dört, beş veya altı kat emek miktarını hareket halinde tutup, eşit bir sermayenin, dış ticaretin çoğu öteki kollarında başarabileceğinin dört, beş veya altı misli kimseye iş ve geçim sağlayabilir. Fransa ile Büyük Britanya'nın, birbirlerinden en uzak olan bölgeleri arasında, hiç değilse yılda bir mal karşılığı gelmesi beklenebilir. Bu ticaret bile, hiç değilse, Avrupa dış ticaretimizin çoğu öteki kolları kadar faydalı olur. Mal karşılığının üç yıldan, çoğunlukla dört veya beş yıldan önce geri geldiği olmayan Kuzey Amerika'daki sömürgelerimizin övünülen ticaretinden, bu, hiç değilse üç kat daha faydalı olur. Sonra, Fransa'nın yirmi dört milyon nüfusu olduğu farz edilmektedir. Kuzey Amerika'daki sömürgelerimizde asla üç milyondan fazla insan bulunduğu tahmin edilmemiştir. Üstelik Fransa, Kuzey Amerika'dan çok daha zengin bir memlekettir. Fakat servet bölüşümü eşitliğe daha aykırı olduğu için bu ülkelerden birincisinde ötekinden çok daha fazla yoksulluk ve dilencilik vardır. Bu yüzden de Fransa Kuzey Amerika sömürgelerimizin sağlayabileceğinden hiç değilse sekiz kat büyük ve mal karşılıklarının sık sık birbirini kovalamasındaki üstünlük dolayısıyla, yirmi dört kat daha faydalı bir pazar sağlayabilir. Büyük Britanya ticareti de Fransa için o derece faydalı olur; bu ülkelerin zenginliği, nüfusu ve yakınlığı oranında, bunun, Fransa'nın kendi sömürgeleriyle yapmakta olduğu ticarete kıyasla, aynı üstünlüğü olur. Her iki milletin düşüncesinde baltalanması yerinde görülen ticaret ile, oldukça kayrılan ticaret arasında işte böyle dünyalar kadar fark vardır.

Şu var ki, iki ülke arasında, bunların her ikisine de çok faydalı, açık ve serbest bir ticaret yaratacak durumların ta kendisi, o ticaretin karşısına dikilen başlıca engelleri doğurmuştur. Komşu oldukları için, ister istemez birbirlerine düşmandırlar. Böyle olduğu için, birinin zenginliği ve gücü, ötekine büsbütün korkunç gelmektedir.

Millî dostluğun faydasını artıracak şey, ancak millî düşmanlığın alevini körüklemeye hizmet etmektedir. İkisi de zengin ve çalışkan milletlerdir. Birinin tacirleri ile sanayicileri ötekinin tacirleriyle sanayicilerinin hüner ve çalışmasının rekabetinden korkmaktadır. Merkantilist kıskançlığı, millî düşmanlığın şiddetini hem körükleyip alevlendirmekte, hem kendisi tutuşmaktadır. Menfaate dayanan yalanın öfke dolu olanca küstahlığı ile, iki ülke tacirleri, öteki ile yapılan serbest ticaretin şaşmaz sonucu olacağını iddia ettikleri aleyhteki dış ticaret dengesi yüzünden, her iki memleketin batmasının muhakkak olduğunu ilân etmişlerdir.

Bu sistemin doktoru diye geçinenlerin, aleyhte bir dış ticaret dengesi yüzünden, Avrupa'da batmasının yakın olduğuna dair ikide bir kehanette bulunmadıkları ticaretçi ülke yoktur. Bununla birlikte, bu konu üzerinde körükledikleri bütün kaygılara, hemen bütün ticaret yapan milletlerin, bu dengeyi kendi lehlerine ve komşuları aleyhine çevirme konusundaki bunca boş çabalamalarına rağmen, Avrupa'da bu sebeple herhangi bir şekilde yoksul düşmüş millet yok gibidir. Aksine, her şehir ve ülke, limanlarını bütün milletlere açtığı oranda, merkantilist sistemin esaslarının bizi ummaya sürükleyeceği şekilde, serbest ticaret yüzünden mahvolacak yerde, aksine zengin olmuştur. Esasen, Avrupa'da bazı bakımlardan serbest liman adını hak eden birkaç şehir varsa da, serbest denilebilecek bir ülke yoktur. Yine de, epey uzak olmakla beraber, hepsi içinde Hollanda bu vasfa belki en çok yaklaşan ülkedir. Şu gerçek teslim edilmektedir ki, Hollanda, zenginliğinin tümünün yanısıra, geçiminin büyük bir kısmını da dış ticaretten elde etmektedir.

Esasen dış ticaret dengesinden çok başka, lehte veya aleyhte oluşuna göre her milletin refahına veya çökmesine muhakkak sebep olan bir başka denge vardır ki, daha önce anlatılmıştı. Söz konusu denge, yıllık üretim-tüketim dengesidir. Daha önce görüldüğü gibi, yıllık hâsılanın mübadele edilebilir değeri, yıllık tüketimin değerini aşacak olursa, toplumun sermayesi, her yıl, söz konusu fazla oranında artmalıdır. Bu durumda toplum kendi geliri ile yaşar. Her yıl gelirinden artırılan kısım ise tabiatıyla sermayesine eklenip, yıllık hâsılayı daha da çoğaltmakta kullanılır. Aksine, yıllık hâsılanın mübadele edilebilir değeri yıllık tüketime yetmezse, toplumun sermayesi her yıl bu eksik oranında tükenmek durumundadır. Öyle olunca, toplumun gideri gelirini aşar; toplum ister istemez, sermayesinden yemeye başlar. Bundan dolayı, toplumun sermayesi, onun yanısıra da çalışmasının yıllık hâsılasının mübadele edilebilir değeri, muhakkak tükenmek durumundadır.

Sözü edilen üretim ve tüketim dengesi, dış ticaret dengesi denen şeyden tamamen farklıdır. Bu durum hiç dış ticareti olmayıp, bütün dünyadan tümüyle izole olmuş bir memlekette de meydana gelebilir. Yeryüzünün zenginliği, nüfusu ve gelişmesi azar azar artan, veya azar azar tükenen bütün her yerinde olabilir.

Üretim ve tüketim dengesi, bir milletin daima lehinde, dış ticaret dengesi denen şey ise, genel olarak aleyhinde bulunabilir. Bir millet, üst üste belki yarım yüzyıl, ihraç ettiğinden daha fazla değerde ithalat yapabilir. Bütün bu süre içinde o ülkeye giren altınla gümüş, oradan bir çırpıda olduğu gibi dışarıya gönderilebilir. Yerine

türlü türlü kâğıt paralar geçtiği için memleketin dolaşımdaki metal parası gitgide tükenebilir. Hatta alışveriş yaptığı başlıca milletlere karşı yüklenmiş olduğu borçlar bile devamlı artabilir. Yine de gerçek zenginliği, yani toprağı ile emeğinin yıllık hâsılasının mübadele edilebilir değeri, aynı süre içinde, çok daha büyük oranda artmakta olabilir. Şu son çalkantıların[13] başlamasından önce, Kuzey Amerika'daki sömürgelerimizin durumu ve bunların Büyük Britanya ile yaptıkları ticaret, bunun hiç de imkânsız bir faraziye olmadığını göstermeye yarayabilir.

(İkinci cildin sonu)

13. [Smith] Bu paragraf 1775 yılında yazılmıştır.

III. CİLT

DÖRDÜNCÜ KİTAP (Devamı)

IV. BÖLÜM
Gümrük Vergi İadeleri Hakkında

Tüccar ile sanayiciler yalnız yurtiçi piyasayı tekellerine almakla yetinmez, mallarını uçsuz bucaksız yabancı pazarlarda da satmak isterler. Ülkelerinin yabancı milletler üzerinde sözü geçmediği için de kendilerine oralarda pek tekel sağlayamaz. Ondan dolayı, tüccarla sanayiciler, genellikle, ihracat için belirli teşvikler sağlanmasını rica etmekle yetinmek zorundadırlar.

Bu teşvikler içinde en makûl olanları, öyle görünüyor ki *gümrük vergi iadeleri* [Drawbacks] adındaki teşviklerdir. Yerli sanayi üzerine tüketim vergisi yahut yurtiçi vergi olarak her ne konulmuşsa, bunun tümünü veya bir kısmını tâcirin ihracat sırasında geri almasına müsaade etmek, hiç vergi konulmamış olsaydı ihraç edilecek mal miktarından daha fazla mal ihracına hiçbir zaman meydan veremez. Bu gibi teşvikler, ülke sermayesinin belli bir işe kendiliğinden gidecek olan kısmından daha fazlasını o işe çekmeye vesile olmaz. Ancak, o sermayenin herhangi bir kısmını verginin başka işlere kaçırtmasını önlemeye sebep olur. Bu teşvikler, toplumun bütün çeşitli işleri arasında kendiliğinden doğal olarak kurulan dengeyi altüst etme eğiliminde değildir; ancak o dengenin vergi yüzünden bozulmasını önlemeye vesile olur. Toplum içinde çoğu durumlarda korunması faydalı olan şeyi, yani, doğal işbölümünü ve dağıtımını yok etmeye değil, korumaya yarar.

İthal edilen yabancı malların yeniden ihracı hâlinde söz konusu olan vergi iadeleri –ki Büyük Britanya'da ithalât vergisinin genellikle en büyük kısmıdır– için de aynı şey söylenebilir. Şimdi Eski Sübvansiyon denen vergiyi koyan Parlamento Yasasına ek hükümlerin ikincisi gereğince, İngiliz olsun yabancı olsun, her tâcirin, ihracat hâlinde –İngiliz tâcirin durumunda ihracat on iki ay içerisinde; yabancının durumunda ihracat dokuz ay içinde yapılmak şartıyla– ödediği ithalât vergisinin yarısını geri almasına izin veriliyordu. Bu hükmün kapsamına girmeyen mallar şarap, kuş üzümü ve ipeklilerden ibaretti; ki bu mallar için daha başka ve daha avantajlı ödenekler vardı. O zamanlar, yabancı malların ithalâtı üzerinde, bu Parlamento Kanunu ile konulmuş olan gümrük vergilerinden başka vergi yoktu. Bunun ve bütün öteki vergi iadelerinin talep edilebileceği müddet, sonradan (Kral I. George'un 7. saltanat yılın-

daki kanunun 21. bölümünün 10. faslı gereğince) üç yıla çıkarıldı.

Eski Sübvansiyon'dan beri konulmuş olan vergilerden çoğu, ihracat hâlinde tümüyle geri alınır. Ancak, bu genel kural birçok istisnalara tâbi olup, vergi iadeleri doktrini de ilk tesis edildiği zamana kıyasla çok daha az basit bir mesele hâline gelmiştir.

İthal edilen miktarın yurtiçi tüketim için gerekli miktarı büyük oranda aşması beklenen bazı yabancı malların, ihracında, Eski Sübvansiyonun yarısı bile alıkonulmaksızın, vergiler toptan geri verilir. Kuzey Amerika'daki sömürgelerimizin ayaklanmasından önce, Maryland ve Virginia tütününün tekeli bizde idi. Doksan altı bin fıçı* kadar tütün ithal ediyorduk; oysa yurtiçi tütün tüketiminin on dört bin fıçıyı geçmediği sanılıyordu. Tütünün geri kalanını başımızdan atmak üzere gereken büyük ölçüdeki ihracı kolaylaştırmak için, ihracat üç yıl içinde yapılmak şartıyla, bütün vergiler toptan geri veriliyordu.

Batı Hint Adalarımızdaki şekerin tekeli, tamamen değilse bile, aşağı yukarı hâlâ bizdedir. Onun için, şeker bir yıl önce ihraç edilirse, bütün ithalât vergileri; üç yıl içinde ihraç edilirse, –çoğu malların ihracı hâlinde hâlâ alıkonulmakta bulunan– Eski Sübvansiyon'un yarısı hariç, diğer bütün vergiler geri verilir. Şeker ithali, iç tüketim için gerekli miktarı hayli aşmakla beraber, fazlalık, tütünde görülen fazlalığa kıyasla devede kulaktır.

Sanayicilerimizin çekememezliğine bilhassa hedef olan birtakım malların yurtiçinde tüketilmek üzere ithalâtı yasaktır. Bununla beraber, bazı vergiler ödenmekle, bu mallar ithal edilip, ihracat için depoda tutulabilir. Ancak, bu türden ihracatta vergilerin hiçbir kısmı geri verilmez. Anlaşılan, sanayicilerimiz, bu sınırlı ithalin bile teşvik edilmesini istememekte; bu mallardan bir kısmı depodan aşırılıp, kendi malları ile rekabete girer diye korkmaktadırlar. İpeklileri, Fransız ince pamuklularını ve ince keten bezlerini; boyanmış, basma, benekli veya renkli vb. pamukluları, ancak bu düzenlemelere göre ithal edebiliriz.

Fransız mallarının aktarmacısı dahi olmaya yanaşmıyor, düşmanlarımız saydığımız kimselerin bizim aracılığımızla kâr etmelerine göz yummaktansa, kendi kazancımızdan vazgeçmeyi tercih ediyoruz. Bütün Fransız mallarının ihracında, yalnız eski sübvansiyonun yarısı değil, ikinci % 25'i de alıkonulur.

Eski Sübvansiyon'a ek hükümlerin dördüncüsü gereğince, her türlü şarabın ihracında geri verilmesine izin verilen vergiler, o zamanlar, bu şarapların ithali sırasında ödenmiş vergilerin yarısından çok fazla tutuyordu. O zamanlar, kanun koyucunun da, şarap üzerindeki nakliye ticaretine alışılmış olandan biraz daha fazla bir teşvikte bulunmayı hedef tuttuğu anlaşılıyor. Eski Sübvansiyonla aynı zamanda, yahut onun ardından konulmuş –ek vergi, Yeni Sübvansiyon, üçte bir ve üçte iki sübvansiyonlar, 1692 gümrük vergisi, şarap üzerinden darphane hakkı denilen– birçok başka vergilerin de, ihracat sırasında toptan geri alınmasına izin veriliyordu. Bununla beraber, ithal sırasında bu vergilerin (ek vergi ile 1692 gümrük vergisinden hariç) hepsi nakit para olarak yatırıldığından, bu derece büyük bir meblâğın faizi, bu madde üzerinde kârlı bir nakliye ticareti ummayı mantıksız kılan bir masraf doğuruyordu. Dolayısıyla, şarap vergisi denilen verginin, ihracat sırasında yalnız bir kısmının geri alınmasına izin

*. Fıçı (hogshead): 63-140 galon (238-530 litre) hacminde, genellikle sıvı taşımaya yarar büyük kap. (ç. n.)

veriliyor; Fransız şaraplarından fıçı başına alınan yirmi beş İngiliz Lirası ile 1745, 1763 ve 1778'de konulmuş vergilerin hiçbir parçasının geri alınmasına izin verilmiyordu. 1779'da ve 1781'de, eski gümrük vergilerinin hepsine birden yüzde beş üzerinden konulan iki verginin, bütün diğer malların ihracında toptan geri alınmasına izin verildiği için, şarabın ihracında da geri alınmasına izin verildi. Şaraba bilhassa konulmuş olan en son, yani 1781 tarihli verginin tamamıyla geri alınmasına müsaade edilmişti. Bunca ağır vergiler alıkonurken bu, belki hiçbir zaman bir tek fıçı şarabın ihracına sebep olmayacak bir müsamahadır. Bu hükümler, Amerika'daki İngiliz sömürgeleri hariç olmak üzere, kanunun ihracat yapmaya izin verdiği bütün yerler için tatbik edilmektedir.

II. Charles'ın 15. saltanat yılında çıkan kanunun, ticareti teşvik kanunu adını taşıyan 7. bölümü gereğince, sömürgelerin Avrupa'da yetişmiş yahut üretilmiş mal ihtiyacının, dolayısıyla da şarap ihtiyacının sağlanması tekeli Büyük Britanya'ya verilmişti. Kuzey Amerika ve Batı Hint Adaları sömürgelerimiz gibi, nüfuzumuzun her zaman pek zayıf olageldiği; halkının, sayım cetveline girmeyen mallarını, Avrupa'nın ilkin her yanına, sonra da Finisterre Burnu güneyindeki bölgelerine kendi gemileriyle götürmelerine müsaade edilen, kıyıları çok geniş bir memlekette, bu tekele fazla saygı gösterilmesine pek ihtimal yoktur. Belki de bunlar, gemi ile yük götürmelerine müsaade edildikleri ülkelerden geri gelirken bir miktar yük getirmenin bir çaresini her zaman bulmuşlardı. Ancak, Avrupa şaraplarını, yapıldıkları yerlerden getirtmekte, anlaşılan, biraz güçlük çekiyorlardı. Bu şarapları, ihraçlarından epeycesi geri alınmayan birçok ağır vergilere tâbi bulunduğu için büyük Britanya'dan da kolay kolay ithal edemiyorlardı. Avrupa malı olmadığından, Maderia şarabı, Amerika'ya ve Batı Hint Adalarına (bunlar Madeira Adasıyla, numaralandırılmamış bütün mallarının ticaretini serbestçe yapan memleketlerdi) doğrudan doğruya ithal edilebiliyordu. Subaylarımızın, 1755'te başlayan savaşın ilk zamanlarında, bütün sömürgelerimizde herkesi sardığını gördükleri Madeira şarabı tiryakiliğini, belki ilkin bu hal oralara sokmuş; eskiden Madeira şarabının pek rağbet görmediği anayurda da bu zevki, subaylarımız beraberlerinde getirmişlerdi. 1763'te o savaş sona erince, (III. George'un 4. saltanat yılında çıkan kanunun 15. bölümünün 12. faslı gereğince) bütün şarapların sömürgelere ihracında, 3 İngiliz Lirası 10 Şilinlik bir vergi hariç, bütün vergilerin geri alınmasına izin verildi. Yalnız milletçe verilmiş peşin hükümler yüzünden ticaretinin ve tüketiminin hiçbir şekilde teşvikine göz yumulmayan Fransız şarapları, bundan istisna edildi. Bu iznin verilmesiyle Kuzey Amerika'daki sömürgelerimizin ayaklanması arasında geçen zaman, muhtemelen, bu memleketlerin alışkanlıklarında hatırı sayılır bir değişikliğe imkân bırakmayacak kadar kısa idi.

Fransız şaraplarından başka, bütün şaraplar üzerindeki vergilerin geri alınmasında da, sömürgeleri diğer memleketlerden böylece çok daha fazla kayıran aynı kanun, başka malların çoğu üzerindeki vergilerin geri alınmasını pek az kayırıyordu. Çoğu malların diğer ülkelere ihracında, eski sübvansiyonun yarısı geri alınmakta idi. Fakat, bu kanunda, şaraplar, beyaz pamuklular ve ucuz ince kumaşlar hariç, ister Avrupa'da ister Doğu Hint Adalarında yetişmiş yahut yapılmış malların sömürgelere ihracında, söz konusu verginin hiçbir kısmının geri alınmayacağına dair bir hüküm vardı.

Gemi navlunlarını yabancılar çoğunlukla para olarak ödediklerinden, başlangıçta, vergilerin geri alınmasına, belki memlekete altın ve gümüş getirmeye bilhassa elverişli sanılan nakliye ticaretini teşvik etmek için izin verilmiştir. Gerçi, nakliye ticareti özel olarak desteklenmeye hiç de lâyık olmayıp, bu usulün gerekçesi belki pek alakasızdır ama, yöntemin kendisi epeyce mâkul görünür. Bu gibi iade edilen vergiler, memleket sermayesinin, –ithalden vergi alınmadığı takdirde– kendiliğinden nakliye ticaretine girecek olan kısmından fazlasını zorlayıp o ticarete sokamaz. Sadece ithal vergileri yüzünden sermayenin nakliye ticaretinin tamamen dışında kalmasını önler. Öncelik vermeye lâyık olmasa da, nakliye ticareti de önlenmemeli, bütün diğer ticaretler gibi serbest bırakılmalıdır. Nakliye ticareti, ne dâhili ne de dış tüketim ticaretinde tarımda olsun sanayide olsun istihdam şansı bulamayan sermayeler için, gerekli bir kaynaktır.

Gümrük gelirinin bu gibi iade edilen vergilerden zararı değil, verginin iade edilmeyip alıkonulan kısmı kadar kazancı olur. Vergiler tamamen alıkonulsaydı, vergileri ödenen yabancı mallar, pazar yokluğu yüzünden hem zor ihraç edilir; hem de kolay kolay ithal edilemezdi. Dolayısıyla da, bu bir kısmı alıkonulan vergiler, hiçbir zaman ödenmemiş olurdu.

Bu sebepler vergilerin iade edilmesini haklı göstermeye yeterli görünmektedir. Gerek yerli sanayi mamullerinden, gerekse yabancı mallardan alınan vergilerin tamamı ihracat sırasında daima geri alınsa dahi, bu sebepler vergilerin iade edilmesini yine haklı çıkaracaktır. Esasen, bu takdirde, tüketim vergisi geliri biraz; gümrük geliri ise, oldukça daha fazla zarar görür. Fakat bu gibi vergilerin hep az çok örselediği faaliyetin doğal dengesi, doğal işbölümü ve dağıtımı, böyle bir düzenlemeyle eski hâline daha çok yaklaşır.

Şu var ki, bu sebepler, malların –tüccar ve sanayicilerimizin bir tekelden faydalandıkları ülkelere değil de– sadece büsbütün yabancı ve bağımsız ülkelere ihracatında, vergilerin iadesini haklı kılar. Örneğin, Avrupa mallarının Amerika'daki sömürgelerimize ihracında, vergilerin iade edilmesi daima, vergiler iade edilmeden yapılan ihracattakinden daha fazla mal çıkmasına sebep olmaz. Vergiler tamamen alıkonulduğu hâlde dahi, tüccar ve sanayicilerimizin bu sömürgelerde faydalanmakta oldukları tekel sayesinde, oralara belki sık sık aynı miktar mal gönderilebilir. Bundan dolayı, vergi iadesi, çoğunlukla ticaretin durumunu değiştirmeksizin yahut bu durumu herhangi bir bakımdan genişletmeden, tüketim vergileri ve gümrük gelirleri adına düpedüz bir kayıp olabilir. Bu tür vergi iadeleri, sömürgelerimizin sanayisi için yerinde bir teşvik olarak ne dereceye kadar haklı görülebilir; yahut, bütün diğer yurttaşlarının ödediği vergilerden onların muaf tutulmaları, anayurt için ne derece faydalıdır? Bu konu, ileride, sömürgeleri ele aldığım zaman gündeme gelecektir.

Yalnız, şurası her zaman iyice anlaşılmalıdır ki, vergi iadeleri, ancak, hangi malın ihracı dolayısıyla verilmişse o malın, yabancı bir memlekete gerçekten ihraç edildiği ve de gizlice yeniden memleketimize ithal edilmediği durumlarda faydalıdırlar. Birtakım vergilerin iade edilmesinde, hele tütünün ihracında iade edilen vergilerde, çoğu zaman bu türlü yolsuzluklar olduğu ve bunların gerek hazineye, gerekse dürüst ticaret ehline aynı derecede zararı dokunan bir sürü hilelere meydan verdiği iyice bilinmektedir.

V. BÖLÜM

Primler Hakkında

İhracat için prim, Büyük Britanya'da, sık sık otoritelere dilekçe verilerek istenmekte; ve yerli faaliyet kollarından bazılarının mahsullerine ara sıra verilmektedir. İddiaya göre, primler sayesinde tâcirlerimizle sanayicilerimiz, mallarını, yabancı piyasadaki rakipleri kadar ucuza, ya da onlardan daha ucuza satma imkânı bulacaktır. Böylece daha çok miktarda ihracat yapılacak, dolayısıyla da, ticaret dengesi ülkemizin daha çok lehine çevrilecektir. İşçilerimize, yabancı piyasada, iç piyasada yaptığımız şekilde tekel veremeyiz. Onların mallarını almaya, yabancıları, kendi yurttaşlarımız gibi zorlayamayız. Dolayısıyla da kala kala en iyi çarenin, satın alsınlar diye yabancılara para vermek olduğu düşünülmüştür. Merkantilist sistemin bütün ülkenin zenginleşmesi ve ticaret denkliği sayesinde hepimizin cebine para girmesi için önerdiği yol budur.

Primin, yalnız, primsiz yürütülemeyecek iş kollarına verilmesi gerektiği kabul edilmektedir. Oysa tâcirin, malını, o malın hazırlanıp piyasaya gönderilmesinde kullanılan tüm sermayeyi normal kârıyla birlikte kendisine geri getiren bir fiyata satabileceği her iş kolu, primsiz yürütülebilir. Böyle her iş kolunun, primsiz yürütülen bütün diğer iş kollarıyla aynı seviyede olduğu aşikârdır. Bundan dolayı da, prime ihtiyacı, bütün diğer iş kollarından daha fazla olamaz. Prime ihtiyacı olan işler yalnızca tâcirin mallarını alışılmış kârı ile birlikte sermayesini kendisine geri getirmeyen bir fiyatla, yahut o malları piyasaya göndermenin kendisine gerçekte mal olduğu fiyattan daha aşağıya satmak zorunda olduğu işlerdir. Prim, bu zararı gidermek için, masrafı kazancından fazla olduğu farzedilen; her ameliyesi, o ameliyede kullanılan sermayenin bir kısmını yiyip bitiren –ve bütün öteki işler de kendisine benzediği takdirde memlekette çok geçmeden sermaye bırakmıyacak cinsten olan– bir işe devamını, yahut belki de başlamasını teşvik için tâcire verilmektedir.

Primle yürütülen ticaretlerin, iki millet arasında olup da bunlardan biri üst üste düzenli olarak zarar etmek, yahut malların piyasaya gönderilmesinden doğan gerçek maliyetten daha aşağı satmak suretiyle ancak epeyce bir zaman yürütülebilen ti-

caretlerden ibaret olduğunun altı çizilmelidir. Fakat prim, malların pahası üzerinden tâcirin aksi hâlde uğrayacağı kaybı karşılamazsa, çok geçmeden menfaati, o tâciri, sermayesini bir başka şekilde işletmeye, yani, mallarını piyasaya iletmekte kullanılan sermayeyi alışılmış kârıyla birlikte kendisine geri getirecek bir iş bulmaya zorlar. Primlerin etkisi de, merkantilist sistemdeki bütün tedbirlerin sonucu gibi, bir memleketin ticaretini, kendiliğinden doğal olarak tutacağı yoldan çok daha az avantajlı bir yola girmeye zorlamaktan başka bir şey olamaz.

Tahıl ticaretine dair yazıların dirayetli ve bilgili yazarı pek açık olarak göstermiştir ki, tahıl ihracına ilk defa prim konulmasından beri, ihraç edilen tahılın oldukça insaflı bir değer takdirine dayanan fiyatı, ithal edilen tahılın çok yüksek bir değer takdirine dayanan fiyatını, o müddet içinde ödenen bütün primlerin toplamından çok daha büyük bir tutarda aşmıştır. O bunu, merkantilist sistemin gerçek esaslarına dayanarak, şu cebri tahıl ticaretinin millete faydalı olduğuna açık bir delil sanıyor. Zira, ihracatın değeri ithalâtın değerini, tahılı ihraç için devletin katlandığı bütün olağanüstü masraftan çok daha büyük bir tutarda aşmaktadır. Kendisi, bu olağanüstü masrafın, yani primin, tahıl ihracatının topluma gerçek maliyetinin en küçük kısmı olduğunu dikkate almıyor. [Oysa] bu tahılı yetiştirmek için çiftçinin kullandığı sermayenin de hesaba katılması gerekir. Tahıl yabancı piyasalarda satılırken, fiyatı hem primi, hem de bu sermayeyi –normal kârıyla birlikte– yeniden yerine koymadıkça, toplum aradaki fark kadar zarara uğrar; millî sermaye o miktarda azalır. Hoş, zaten fiyatın bunu başarmaya yetmeyeceği düşünüldüğü içindir ki, prim verilmesi gerekli görülmektedir.

Prim konulduğundan beri tahılın ortalama fiyatının epey düştüğü söylenmiştir. Geçen yüzyılın sonuna doğru tahılın ortalama fiyatının biraz düşmeye başlayıp, bu yüzyılın ilk 64 yılında düşmeye devam ettiğini daha önce göstermeye çalışmıştım. Fakat bu hâdisenin, benim sandığım kadar gerçek olduğu varsayımıyla, prime rağmen meydana gelmiş olması gerektir; primin sonucu olmasına imkân yoktur. Bu hâdise, İngiltere gibi, Fransa'da da meydana gelmiştir. Yalnız, Fransa'da hem prim yoktu, hem de 1764'e kadar, tahıl ihracı genel olarak yasak edilmişti. Onun için, tahılın ortalama fiyatındaki tedrici düşüş, muhtemelen, nihayetinde ne şu ne bu düzenleme yüzündedir. Daha çok, bu eserin birinci kitabında, bu yüzyıl boyunca genel Avrupa piyasasında vuku bulduğunu göstermeye çalıştığım gümüşün gerçek değerindeki o azar azar ve farkına varılmaz yükseliş nedeniyledir. Hububat fiyatını düşürmekte primin katkıda bulunmuş olmasına, öyle görünüyor ki, hiç imkân yoktur.

Bolluk yıllarında olağanüstü bir ihracata sebep olmakla, primin, tahıl fiyatını iç piyasada doğal olarak düşeceği seviyenin ister istemez yukarısında tuttuğu daha önce gösterilmişti. Prim koymanın açıkça gösterilen amacı, bu idi. Kıtlık yıllarında, prim çoğu kez kaldırılmakla beraber, bolluk yıllarında primin sebep olduğu büyük ihracat, bir yılın darlığının bir başka yılın bolluğu ile giderilmesine çoğu zaman az çok engelliyor olmalıdır. Dolayısıyla, gerek bolluk gerek kıtlık yıllarında, prim, tahılın parasal fiyatını ister istemez iç piyasada primsiz hâlde olabileceğinin biraz üstüne yükseltme eğilimindedir.

Tarımın şimdiki durumunda, primin fiyatı muhakkak yükseltme eğiliminde olduğuna, aklı başında bir kimse itiraz etmez sanırım. Fakat primin tarımı iki şekilde teşvik etme eğiliminde olduğu birçoklarınca düşünülmüştür. Birincisi, bu kimseler farzederler ki, prim çiftçinin tahılına daha geniş bir yabancı pazar açmakla, o malın talebini, dolayısıyla da üretimini arttırmaya sebep olur. İkincisi, bunlar sanırlar ki, çiftçiye ziraatin şimdiki durumunda aksi hâlde umduğundan daha iyi bir fiyat sağlamakla, prim, tarımı teşvike vesile olur. Gene bunların tasavvurlarına göre, yıllarca süren uzun bir devrede, bu katmerli teşvikin tahıl üretiminde öyle bir artışa sebebiyet vermesi gerekir ki, bu hal o devre sonunda tarımın fiilî durumu ne ise o vaziyette, iç piyasada tahıl fiyatını primin yükseltebileceğinden çok daha fazla düşürür.

Cevap olarak derim ki; primin sebep olabileceği dış piyasa genişlemesinin, her bir yıl tamamıyla iç piyasayı daraltma pahasına meydana gelmesi gerekir. Çünkü primle ihraç edilen, onsuz da ihraç edilemeyecek olan her kile tahıl, iç pazarda kalarak o malın tüketimini arttırıp, fiyatını düşürecektir. Gözden kaçırılmamalıdır ki, gerek tahıl primi, gerekse öteki ihracat primleri, halka iki farklı vergi yükler: Birincisi, primin ödenmesi için halkın yapmak zorunda olduğu katkıdır. İkincisi, bu malın iç piyasada fırlayan fiyatından ileri gelen, –bütün bir halk topluluğu tahıl alıcısı olduğu için de– bu özel malda bütün bir toplumun ödemesi gereken vergidir. Dolayısıyla, bu özel mal üzerindeki iki vergiden çok daha ağır olanı, ikincisidir. Yılları üst üste koyarak, diyelim ki çeyrek kantarlık buğday ihracatı üzerindeki beş Şilinlik prim, o malın fiyatını iç piyasada, mevcut ürün durumuna göre eski hâlde olacağına kıyasla kile başına ancak 6 Peni, yahut çeyrek kantar başına 4 Şilin yükseltiyor. Bu gayet ılımlı varsayıma göre bile, ihraç edilen her çeyrek kantar buğday üzerindeki beş Şilinlik primi karşılayan vergiden başka, büyük halk topluluğunun, ayrıca kendi tükettiği her çeyrek kantar buğday üzerinden de, dört Şilinlik bir vergi daha ödemesi lâzımdır. Fakat, tahıl ticaretine dair yazıların o çok bilmiş yazarına göre, ihraç edilen tahıl ile yurtiçinde tüketilen tahıl arasındaki ortalama oran, 1'e 31 den fazla değildir. O hâlde, birinci verginin ödenmesindeki her 5 Şilinlik payına karşı, ikinci verginin ödenmesinde halkın payı 6 İngiliz Lirası 4 Şilin olmalıdır. Hayat için en zorunlu olan madde üzerinde bu kadar ağır bir vergi, emeğiyle yaşayan yoksulların ya geçimini daraltması, ya da, onların parasal ücretlerinde, geçimlerinin parasal pahasındaki artış oranında bir artış doğurması lâzımdır. Birinci şekilde işledikçe, bu vergi, emeğiyle geçinen yoksulların, çocuklarını yetiştirip eğitme gücünü azaltarak, ülkenin nüfusunu o ölçüde köstekleme eğiliminde olsa gerektir. Öteki şekilde işledikçe, vergi, yoksulları çalıştıranları, vergi yokken kullanabilecekleri kadarını çalıştırabilme gücünü azaltarak, memleketteki faaliyete o ölçüde ket vurmaya vesile olsa gerektir. Bundan dolayı, prim dolayısıyla meydana gelen olağan dışı tahıl ihracı, teker teker her yıl, iç piyasayı ve iç tüketimi daralttığı kadar, yabancı piyasayı ve yabancı tüketimi genişlettikten başka, memleketin çalışmasını ve nüfusunu dizginleyerek, sonunda, iç piyasanın tedrici gelişmesini baltalayıp kösteklemeye; böylece, zaman içinde tahılın tüm piyasasını ve tüketimini büyütecek yerde küçültmeye vesile olur.

Ne var ki tahılın parasal fiyatındaki bu artışın, o malı çiftçi için daha kazançlı kılarak, üretimini muhakkak teşvik edeceği düşünülmüştür.

Cevap olarak derim ki; primin etkisi, tahılın gerçek fiyatını yükseltmek olsaydı; yani aynı miktarı ile, çiftçiye, –bulunduğu semtin diğer ırgatlarının genellikle beslendikleri şekilde– ister bolluk içinde, ister orta halli, ister kıt kanaat, daha çok ırgat beslemeye imkân verecek olsaydı, bu doğru olabilirdi. Ama ne primin, ne de insan eliyle konulmuş herhangi bir diğer kurumun böyle bir etkisinin olamayacağı meydandadır. Primin, hatırı sayılır derecede yapabileceği herhangi bir tesir, tahılın gerçek [reel] fiyatı üzerine değil, itibari [nominal] fiyatı üzerine olabilir. Kaldı ki, prim kurumu ile bütün bir halk topluluğunun tümüne yüklenen vergi, onu ödeyenler için çok külfetli olabildiği hâlde, alanlar için çok az avantaj sağlar.

Primin gerçek etkisi, tahılın reel değerini yükseltmekten çok, gümüşün reel değerini düşürmesi; yani, aynı miktarını, gerek tahılın gerekse bütün öteki yerli malların daha az miktarıyla mübadele edilir hâle getirmesidir. Çünkü yurtiçinde üretilen bütün öteki malların fiyatını, tahılın parasal fiyatı ayarlar.

Emeğin parasal fiyatını o ayarlar; o fiyat daima öyle olmalıdır ki, işçiye, kendini ve ailesini ya bolluk içinde, ya orta halli veya kıt kanaat –işverenlerin toplumun ilerleyen, yerinde sayan, yahut geri giden durumuna göre, işçiyi beslemek zorunda kaldıkları tarzda– geçindirmeye yeterli miktarda tahıl satın alma imkânı versin.

Gelişmenin her devresinde, tahıl fiyatıyla aralarında belli bir oran bulunması gereken, toprağın işlenmemiş bütün diğer mahsullerinin parasal fiyatını da o ayarlar; her ne kadar bu oran devirden devire farklı olsa da. Örneğin, çayırla kuru otun, kasaplık etin, atların ve at bakımının, dolayısıyla da karayolu ile yapılan nakliyatın, yahut memleketteki dâhilî ticaretin çoğunun parasal fiyatını da, o ayarlar.

Toprağın işlenmemiş bütün diğer mahsullerinin parasal fiyatlarını ayarladığı için, hemen hemen bütün sınai mamullere ait hammaddenin fiyatını da o ayarlar. Emeğin parasal fiyatını düzenlemekle, alet edevatla çalışmanın ve imalat sanayisinin fiyatını da o düzenler. Bunların her ikisini düzenlemekle de, imalatı tamamlanmış olan [nihai] ürünün parasal fiyatını düzenler. Emeğin parasal fiyatı ile toprakla emekten hâsıl olan her şeyin parasal fiyatı, muhakkak, tahılın parasal fiyatı ile orantılı olarak yükselmek veya düşmek durumundadır.

Onun için, prim dolayısıyla çiftçi, tahılını kilesi 3 Şilin 6 Peni yerine 4 Şiline satabilecek ve işlediği toprağın sahibine, mahsulünün parasal fiyatındaki bu yükseliş oranında bir kira bedeli verebilecek hâle gelmesi gerekir. Bununla beraber, tahıl fiyatındaki bu artış yüzünden, 4 Şilin, başka herhangi bir yerli malın eskiden 3 Şilin 6 Peninin aldığından fazlasını satın almadı mı, bu değişiklikle, gerek çiftçinin, gerek toprak sahibinin durumunda pek bir düzelme olmaz. Ne çiftçi daha iyi ekip biçme, ne de toprak sahibi daha iyi yaşama imkânına kavuşur. Tahıl fiyatındaki bu artış, yabancı mal satın alırken onlara azıcık avantaj sağlayabilir. Yerli malların satın alınmasında ise bunun onlara hiçbir faydası dokunamaz. Hâlbuki çiftçinin hemen hemen bütün masrafı, toprak sahibinin de masrafının pek çoğu, yerli mallara gider.

Maden ocaklarının verimliliğinden ileri gelen ve ticaret âleminin büyük bir kıs-

mında aynı –yahut hemen hemen aynı– etkiyi gösteren gümüş fiyatının düşmesi, herhangi bir memleket için çok az sonuç doğuran bir hâdisedir. Parasal bütün fiyatların bu yüzden yükselmesi, o fiyatları elde eden kimseleri gerçekten zengin etmemekle beraber gerçekten yoksul da düşürmez. Gümüş bir sofra takımı gerçekten ucuzlar, ama bütün başka şeyler tıpa tıp eski gerçek değerinde kalır.

Ama, belirli bir ülkenin ya kendine has durumunun yahut siyasi müesseselerinin eseri olduğu için, yalnız o memlekette meydana gelen gümüş değerindeki düşmenin çok büyük önemi vardır. Kimseyi gerçekten zenginleştirmek şöyle dursun, bu alçalış, herkesi gerçekten yoksullaştırmaya vesile olur. Bütün malların parasal fiyatında, bu durumda sırf o memlekete has olan yükselme, oradaki her türlü çalışmayı az çok caydırma ve yabancı milletlerin, –kendi işçileri için kurtarmayacak kadar– daha az gümüş karşılığı hemen her türlü mal vererek, değil yalnız dış piyasada, iç piyasada dahi, onlardan daha ucuza satış yapabilmelerini mümkün kılma eğilimindedir.

Ocakların sahibi bulunmaları dolayısıyla İspanya ile Portekiz'in kendilerine has durumu, Avrupa'nın bütün diğer ülkelerine altın ve gümüş dağıtır konumda olmaktır. Demek ki bu metaller, İspanya ile Portekiz'de, Avrupa'nın herhangi bir başka yerindekine kıyasla doğal olarak biraz daha ucuz olmalıdır. Ama aradaki farkın navlun ve sigortanın tutarından daha fazla olmaması lâzımdır. Bu metallerin değeri büyük, hacmi küçük olduğu için de, nakliye ücreti çok tutmaz. Sigortaları ise, aynı değerdeki herhangi bir başka malın sigortası kadardır. Şu hâlde İspanya ile Portekiz, dezavantajlarını siyasi kurumlarıyla ağırlaştırmasalar, kendilerine özgü bu durumdan pek bir zarar görmezler.

İspanya, altın ve gümüşten vergi almakla; Portekiz ise, bunların ihracını yasak etmekle, o ihracatın üstüne bir de kaçakçılık masrafı bindirmekte ve bu metallerin başka ülkelerdeki değerini, kendi ülkelerindeki değerine kıyasla, bu masrafın tümü kadar yükseltmektedir. Akan bir suyun önüne set çektiniz mi, bend dolar dolmaz, bendin üstünden miktarca bend hiç yokmuşçasına suyun aşması gerekir. İhraç yasağı, İspanya ile Portekiz'de, onların kullanmaya güçlerinin yettiğinden, yani, topraklarıyla emeklerinin yıllık hasılasının; sikke, sofra takımı, yaldız ve altınla gümüşten yapılma başkaca süsler hâlinde kullanmalarına cevaz verdiği miktardan daha fazla altın ve gümüş alıkoymaz. Bu miktara eriştiler mi, bend dolmuş demektir; bundan sonra akıp gelen suyun artık olduğu gibi üstten aşması lâzımdır. Nitekim bütün hesaplar gösteriyor ki, bu engellere rağmen, İspanya ile Portekiz'den yapılan yıllık altın ve gümüş ihracatı, yıllık toplam ithalâta çok yakındır. Ancak, aynen bendin arkasındaki suyun ön tarafındakinden daima daha derin olması gerektiği gibi, bu engellerin İspanya ile Portekiz'de alıkoyduğu altın ve gümüş miktarı da, topraklarıyla emeklerinin yıllık hasılasına oranla, başka ülkelerde bulunan altın ve gümüş miktarından daha fazla olması lâzımdır. Bend ne kadar yüksek ve sağlam olursa, arkasındaki su ile önündeki su arasında derinlik farkının da o derece fazla olması gerekir. Vergi ne kadar yüksek, yasağı koruyan cezalar ne kadar ağır, kanunun uygulanmasını gözeten emniyet güçleri ne kadar kuş uçurtmaz ve sert olursa, altınla gümüşün İspanya

ve Portekiz toprağı ile emeğinin yıllık hasılasına oranı ile başka ülkelerin toprağı ve emeğinin yıllık hasılasına oranı arasındaki farkın da o derece fazla olması gerekir. Nitekim dediklerine göre, bu fark pek kayda değermiş; evlerde sık sık bol miktarda altın gümüş sofra takımlarına rastlanırmış ve bunların yanında başka ülkelerde bu türlü debdebeye uygun veya tekabül eder sayılabilecek hiçbir şey de bulunmazmış. Altınla gümüşün ucuzluğu, yahut –hepsi aynı kapıya çıkar– değerli metallerdeki bu fazlalığın kaçınılmaz sonucu olan bütün malların pahalılığı, İspanya ile Portekiz'in, gerek tarımını gerek sanayisini caydırır; yabancı milletlerin birçok çeşit işlenmemiş ve hemen hemen her türlü işlenmiş mahsulü İspanya ile Portekiz'e –yurtiçinde karşılığında o mahsulü yetiştirebilecek yahut üretebilecek oldukları miktardan daha az altın ve gümüş karşılığında– vermelerini mümkün kılar. Vergi ve yasak, etkisini iki farklı şekilde gösterir. Bir yandan İspanya ile Portekiz'de değerli metallerin kıymetini çok fazla düşürür; bir yandan da, vergi ve yasak olmadığı takdirde öteki ülkelere akıp gidecek metallerin epeycesini İspanya ile Portekiz'de alıkoymakla, bu metallerin diğer ülkelerdeki değerini aksi hâlde olabileceğinin biraz üstünde tutar. Böylece İspanya ve Portekiz'le olan ticaretinde, o ülkelere, katmerli bir üstünlük sağlar. Seddin kapılarını açtınız mı, su derhâl bendin üst tarafında azalıp alt tarafında çoğalır; her iki tarafta çok geçmeden aynı hizaya gelir. Vergi ile yasağı kaldırdınız mı, altın ve gümüş miktarı İspanya ile Portekiz'de hayli azalırken başka memleketlerde kısmen çoğalır. Bu metallerin değeri, toprakla emeğin yıllık hasılasına olan oranı da, çok geçmeden, hepsinde aynı hizaya gelir, yahut aynı seviyeye çok yaklaşır. İspanya ile Portekiz'in altın ve gümüşlerini ihraç etmekle uğrayabilecekleri zarar tamamıyla lâfta kalır; düpedüz kuruntudur. Hem mallarının, hem topraklarıyla emeklerinin yıllık hasılasının nominal değeri düşer; eskisinden daha az gümüşle ifade veya temsil edilir. Ama bunların reel değeri eskisi gibi kalır; aynı miktar emeği elde tutup kullanmaya, aynı miktar emeğe hükmetmeye kâfi gelir. Mallarının nominal değeri düşerken, altın ve gümüşlerinden arta kalanın reel değeri yükselir; bu metallerin daha az miktarı, daha önce bu metallerin daha fazlasını kullanmış olan aynı ticaret ve tedavül amaçlarının hepsine kâfi gelir. Dışarı çıkacak altınla gümüş de boşu boşuna gitmez; geriye, eşit değerde şu veya bu tür mal getirir. Sonra bu mallar, tüketimlerine karşılık hiçbir şey üretmeyen aylak kimselerin tüketeceği lüks ve pahalı maddelerden ibaret de kalmaz. Böyle olağanüstü altın ve gümüş ihracıyla aylak kimselerin gerçek zenginliği ve geliri artmayacağı için, tüketimleri de pek artmaz. Bu malların, muhtemelen çoğu, hele kesinlikle bir kısmı, tüketimlerinin tüm değerini bir kârla birlikte yeniden üreten hamarat kimselerin çalıştırılıp beslenmesine mahsus malzeme, alet edevat ve yiyecek içecekten oluşur. Böylece, toplumun ölü vaziyetteki sermayesinden bir kısmı aktif sermaye hâline gelerek, daha önce kullanılana kıyasla daha fazla emeği harekete geçirir. Topraklarıyla emeklerinin yıllık hasılası hemen bir miktar; birkaç yıl içinde ise, belki büyük miktarda artar; çünkü, toplumun faaliyeti artık en çok sıkıntı çektiği yükten böylece kurtulmuş olur.

Tahıl ihracı üzerindeki prim, kaçınılmaz şekilde İspanya ile Portekiz'in bu saçma politikası ile aynı etkiyi yaratır. Fiiliyatta tarım ne durumda ise, prim tahılımızı o

duruma göre iç piyasada prim yokken olacağına kıyasla biraz daha pahalı; dış piyasada ise biraz daha ucuz hâle getirir. Tahılın ortalama parasal fiyatı, az çok, bütün diğer malların fiyatını ayarladığı için de, piyasanın birinde gümüşün değerinin hayli düşmesine; ötekisinde ise, biraz yükselmesine vesile olur. Prim, yabancılara, bilhassa Hollandalılara tahılımızı prim yokken yiyebileceklerinden daha ucuza yeme imkânı verdikten başka, Sir Matthew Decker'in yazıları gibi en güvenilir belgelerin bizi temin ettiğine göre, bazan onlara, aynı şartlar altında kendi halkımızın dahi yiyebileceğinden daha ucuza yeme imkânı verir. İşçilerimizin, yaptıkları malları prim yokken verebilecek oldukları kadar az gümüş karşılığında vermelerini önleyip, Hollandalıların mallarını daha az gümüş karşılığında verebilmelerini mümkün kılar. Bizim mamullerimizin her piyasada prim yokken olacağından biraz daha pahalı; onların mamullerinin ise, biraz daha ucuz olmasına, dolayısıyla da, bizimkine kıyasla onların faaliyeti lehine çifte üstünlük sağlamaya vesile olur.

İç piyasada, tahılımızın gerçek fiyatından çok nominal fiyatını yükselttiği için; belli miktarda tahılın besleyip çalıştırabileceği emek miktarını değil, sadece karşılığında mübadele edileceği gümüş miktarını arttırdığı için; prim, çiftçilerimizle taşralı mülk sahiplerimize pek hayrı dokunmaksızın, sanayimizi engeller. Esasen prim, bunların her ikisinin cebine biraz daha fazla para koyar; ondan ötürü de, primin kendilerine pek hayrı dokunmadığına çoğu çiftçiyle taşralı mülk sahibini inandırmak belki zor olur. Oysa bu para miktarca yükseldiği ölçüde değerce –yani, satın alabileceği emeğin, yiyecek içeceğin ve her türlü yerli malların miktarı bakımından– düşerse, hayra dokunması lâfta kalır, kuruntudan ibaret olur.

Belki bütün milletler topluluğu içinde yalnız bir kısım insan vardır ki, primin aslında bunlara hayrı dokunmuştur, yahut dokunabilir. Bunlar tahıl tâcirleri, tahıl ihracatçı ve ithalâtçılarıdır. Prim bolluk yıllarında, primsiz durumda söz konusu olacak ihracattan ister istemez daha fazla ihraca sebep olmuş; kıtlık yıllarında ise, bir yılın bolluğunun öteki yılı darlıktan kurtarmasına engel olarak, prim yokken gerekecek miktardan daha fazla ithalâta meydan vermiştir. Her ikisinde de tahıl tâcirinin iş hacmini arttırmış; darlık yıllarında daha fazla ithalât yapmasını mümkün kıldıktan başka, tâcire, bunu daha iyi fiyatla satması ve dolayısıyla bir yılın bolluğunun öteki yılın darlığını hafifletmesinin az çok önlenmemiş olduğu takdirde elde edebileceğine kıyasla daha çok kârla satma imkânı sağlamıştır. Nitekim, primin devam etmesi yahut yenilenmesi için en çok bu grup insanların çırpındığını görmüşümdür.

Yabancı ülkelerden tahıl ithalâtı üzerine –ılımlı bolluk zamanlarında, yasak derecesine varan– yüksek vergiler yükleyip, ihracata prim verirken, taşralı mülk sahiplerimizin sanayicilerimizin izinden gittikleri görülmektedir. Bu araçların birisi sayesinde iç piyasayı tekellerine aldılar; ötekisi ile de, mallarının harhangi bir zamanda o piyasayı doldurup taşırmasını önlemeye çalıştılar. Her ikisi ile birden, benzer yöntemlerle sanayicilerimizin birçok mamul malın reel değerini yükselttikleri gibi, malın reel değerini yükseltmeye baktılar. Tahıl ile hemen hemen öteki her türlü mal arasında tabiatın tesis ettiği büyük ve esaslı fark, belki bunların gözüne çarpmadı.

Yünlü ve keten bezi imal eden sanayicilerimize, ya iç piyasa tekeli ile, ya da ihracat üzerindeki bir primle, mallarını tekel veya prim yokken satabileceklerinden biraz daha iyi bir fiyata satma imkânı verdiğiniz zaman, bu malların yalnız nominal fiyatını değil, reel fiyatını da yükseltmiş olursunuz. Malları daha fazla miktarda emeğe ve geçim maddesine eşit kılarsınız; sanayicilerin yalnız nominal kârını değil, reel kârını, gerçek zenginliğini ve gelirini de arttırırsınız; kendilerinin daha iyi yaşamaları, ya da o sanayide daha fazla emek istihdam etmeleri imkânı sağlamış olursunuz. Gerçekten bu sanayiyi desteklemiş ve oraya, memleketteki faaliyetin kendiliğinden gitmesi muhtemel olanından daha fazlasını sevk etmiş olursunuz. Oysa buna benzer yöntemlerle tahılın nominal fiyatını yahut parasal fiyatını yükselttiğiniz zaman, reel fiyatını yükseltmiş olmazsınız. Çiftçilerimizin de, taşralı mülk sahiplerimizin de gerçek zenginliğini, reel gelirini arttırmış olmazsınız. Onlara, tahıl yetiştirmek üzere daha çok işçi tutup çalıştırma imkânı vermediğiniz için, tahıl üretimini teşvik etmiş olmazsınız. Eşyanın tabiatı, tahılın üzerine, sırf parasal fiyatı değiştirilmekle değişmeyecek olan, bir gerçek değer damgası vurmuştur. Hiçbir ihracat primi de, hiçbir iç piyasa tekeli de o değeri arttıramaz. En serbest rekabet de o değeri azaltamaz. Genellikle bütün yeryüzünde bu değer, besleyebileceği emek miktarına; herhangi belirli bir yerde de, orada emeğin çoğunlukla beslendiği tarzda, bolluk içinde, orta halli yahut kıt kanaat olmak üzere, besleyebildiği emek miktarına eşittir. Yünlüler veya keten bezleri, nihayetinde bütün öteki malların gerçek değeri kendileriyle ölçülüp belirlenmesi gereken ayarlayıcı mallar değildirler; oysa tahıl öyledir. Öteki her malın gerçek değeri, sonuçta, o malın ortalama parasal fiyatı ile tahılın ortalama parasal fiyatı arasındaki orantı ile ölçülüp belirlenir. Tahılın reel fiyatı, ortalama parasal fiyatında bazen yüzyıldan yüzyıla vuku bulan değişmelerle değişmez. O değişmelerle birlikte değişen şey, gümüşün reel değeridir.

Yurtiçinde yapılmış bir malın ihracına verilen primler, öncelikle, merkantilist sistemin bütün öteki tedbirlerine karşı yapılabilecek olan genel itiraza; yani, memleket endüstrisinin bir kısmını kendiliğinden tutacak olduğu istikametten daha az avantajlı bir istikamete sürüklediği itirazına konudur. İkincisi, primsiz yürütülemeyen bir ticaret ister istemez zararına bir ticaret olduğu için, o faaliyeti sadece daha az avantajlı değil, aslında dezavantajlı bir istikamete sürüklediği itirazı ile de karşılaşabilir. Tahıl ihracatına verilen prim bu ikinci itiraza konudur; üretimi teşvik edilmek istenen malın yetiştirilmesini hiçbir bakımdan teşvik edemez. Bundan dolayı, taşralı mülk sahiplerimiz prim verilmesini talep ettikleri zaman, tâcirlerimizle sanayicilerimizin tuttukları yolu taklit etmekle beraber, –o diğer iki halk sınıfının hareket tarzına çoğunlukla kılavuzluk eden– kendi menfaatlerini tam anlamıyla kavramış olarak hareket etmiş değillerdir. Kamu geliri üzerine muazzam bir külfet yüklemişler; halkın tümünün sırtına çok ağır bir vergi bindirmişlerdir; ama mallarının reel değerini hiçbir hissedilir derecede arttırmamışlardır. Gümüşün reel değerini bir derece düşürmekle de, ülkenin genel faaliyetini bir nebze caydırmışlar; kendi topraklarının ister istemez ülkenin genel faaliyetine bağlı olan ıslahını da ileri götürmek yerine, az çok geri bıraktırmışlardır.

Bir malın üretimini teşvikte, bir üretim priminin, bir ihracat primine kıyasla daha doğrudan bir etkisi olacağı düşünülebilir. Üstelik bu, halkın sırtına bir tek vergi, yani primi ödemek için yapması gereken katkıyı yükler. Malın iç piyasadaki fiyatını yükseltecek yerde, düşürmeye vesile olur; böylece halka ikinci bir vergi yükleyeceğine, halkın birinci vergi için ödediğinin hiç değilse bir kısmını geri verebilir. Oysa üretime prim verildiği pek nadirdir. Merkantilist sistemin tesis ettiği peşin hükümler bizi, ulusal zenginliğin üretimle değil, ihracatla daha çabuk ortaya çıktığına inanmayı öğretmiştir. Dolayısıyla, memlekete para getirmenin daha kestirme yolu olarak, ihracat daha el üstünde tutulur. Üstelik, üretim priminin hileye, ihracat priminden daha elverişli olduğunun tecrübe ile anlaşıldığı da söylenir. Bunun ne derece doğru olduğunu bilmiyorum. İhraç priminin, birçok hileli amaçlar için kötüye kullanıldığını bilmeyen yoktur. Fakat, bir üretim priminin ara sıra doğurabileceği bir sonuç, yani iç piyasanın kendi mallarıyla dolup taşması, bütün bu tedbirlerin baş icatçıları olan tüccar ve sanayicilerin işine gelmez. İhraç primi malın fazlasını dışarıya yollamalarına ve iç piyasada kalanın fiyatını da yüksekte tutmalarına imkân vererek, bunu tamamen önler. Onun için, merkantilist sistemin bütün özendiricileri arasında en çok beğenileni budur. Belirli işlere mensup farklı girişimcilerin, ticareti ile uğraştıkları bir kısım malların ihracına ceplerinden prim vermek için aralarında gizlice anlaştıklarına rastlamışımdır. Bu tedbir o kadar başarılı olmuştur ki, üretimdeki çok dikkate değer artışa rağmen, malların fiyatını iç piyasada iki katından fazla arttırmıştır. Tahılın parasal fiyatını düşürdüyse şayet, prim o mal üzerine şaşılacak derecede bambaşka bir tesir yapmış olsa gerektir.

Bununla beraber, belirli durumlarda üretime primi andırır bir şey verildiği olmuştur. Beyaz ringa ve balina avcılığında ton hesabıyla verilen primler, belki biraz bu türden bir şey olarak kabul edilebilir. Bunların, o malların iç piyasada prim yokken olabileceğinden daha fazla ucuzlamasına doğrudan sebep oldukları farzedilebilir. Başka bakımlardan bunların etkilerinin ihracat primlerinin etkisiyle aynı olduğu teslim edilmelidir. Primler sayesinde, bir kısım memleket sermayesi, fiyatı –olağan sermaye kârı da dâhil– masrafını çıkarmayan malları piyasaya getirmekte kullanılır.

Bu tür balıkçılığa ton hesabıyla verilen primlerin, milletin zenginliğine bir şey katmasa bile, gemici ve gemi sayısını arttırmakla savunmasına yardımı dokunduğu belki düşünülebilir. İddia edilebilir ki, muvazzaf bir kara ordusuna benzer şekilde, –böyle bir tabir kullanmam yakışık alırsa– büyük bir muvazzaf donanma besleme masrafının çok daha azı ile bu gibi primler sayesinde bazen buna imkân olabilir.

Ancak, bu elverişli iddialara rağmen, aşağıdaki değerlendirmeler, beni bu primlerden hiç değilse bir tanesinin verilişinde kanun koyucunun adamakıllı aldatılmış olduğuna inanmaya yöneltiyor.

Öncelikle, güverteli teknelerle avlanan ringa balığına verilen prim çok yüksek görünmektedir.

1771 kış mevsimi balık avcılığının başından 1781 kış mevsimi balık avcılığının

sonuna kadar, güverteli teknelerle ringa avlamaya verilen prim, ton başına 30 Şilindi. Bu onbir yıl içinde, İskoçya'da güverteli teknelerle avlanan ringa balığının tekmili 378.347 fıçı tutuyordu. Denizde yakalanarak salamurası yapılan ringalara, deniz çomağı denir. Çarşı ringası denilen hâle getirmek için, bunları daha bir miktar tuzla yeni baştan fıçıya istif etmek gerekir. O takdirde, yeni baştan istif edilen üç fıçı deniz çomağının, çoğunlukla iki fıçı çarşı ringası ettiği farzedilir. Demek ki, bu onbir yıl içinde yakalanan çarşı ringası, bu hesaba göre, topu topu 252.231,3 fıçı tutar. Bu onbir yılda ton hesabıyla ödenen prim 155.463 İngiliz Lirası 11 Şilin; yahut, deniz çomağının fıçısı başına 8 Şilin 2,25 Peni; çarşı ringasının fıçısı başına ise, 12 Şilin 3,75 Peni tutmuştur.

Bu ringaların salamura yapıldıkları tuz, kâh İskoç tuzu, kâh yabancı tuz olup, her ikisi de, balık tuzlayanlara, tüketim vergisi alınmadan verilir. İskoç tozu üzerindeki tüketim vergisi, şimdi, kile başına 1 Şilin 6 Peni; yabancı malı tuz üzerindeki ise 10 Şilindir. Bir fıçı ringa balığına, 1,25 kile kadar yabancı tuzun gerekli olduğu farzedilir. İskoç tuzundan, ortalama, 2 kileye ihtiyaç olduğu farzedilmektedir. Gümrüğe, ringa balıklarının ihraç edileceği bildirilmişse, bu verginin hiçbir kısmı ödenmez; gümrük kaydına, yurtiçinde tüketilecek diye geçmişse, ringaların salamurası ister İskoç tuzu ile ister yabancı malı tuzla yapılmış olsun, fıçı başına yalnız 1 Şilin vergi ödenir. Bu, bir fıçı ringa balığının tuzlanması için, düşük bir tahminle, gerekli miktar sayılan bir kile tuz üzerindeki eski İskoç vergisi idi. İskoçya'da yabancı malı tuzun, balık salamurasından başka bir iş için kullanıldığı yok gibidir. Ancak, 5 Nisan 1771'den 5 Nisan 1782'ye kadar dışarıdan getirilen yabancı malı tuz, –her biri 84 librelik– 936.974 kile tutmuştur. Balık salamuracılarına tuzlalarca teslim edilen İskoç tuzu miktarı, –kilesi 56 libreden ibaret olmak üzere– 168.226 kileyi geçmemiştir. Şu hâlde görünüyor ki balıkçılıkta kullanılan, daha çok yabancı malı tuzdur. Üstelik, ihraç edilen her fıçı ringa başına 2 Şilin 8 Penilik bir prim vardır ve güverteli teknelerle avlanan ringaların üçte ikisinden fazlası ihraç edilir. Bunların hepsini bir araya toplayınca, şu onbir yıl içinde, güverteli teknelerle tutulup İskoç tuzu ile salamurası yapılan ringaların, ihracı hâlinde fıçı başına hükümet için 17 Şilin 11,75 Peni; yurtiçinde tüketilmek üzere kayda geçtiğinde 14 Şilin 3,75 Peni masraf olduğunu; salamurası yabancı malı tuzla yapılanın, ihracı hâlinde hükümet için fıçı başına 1 İngiliz Lirası 7 Şilin 5,75 Peni; yurtiçinde tüketilmek üzere kayda geçtiğinde, 1 İngiliz Lirası 3 Şilin 9,75 Peni masraf olduğunu göreceksiniz. Bir fıçı iyi çarşı ringasının fiyatı, 17-18 Şilinden 24-25 Şiline kadar olup, ortalama, bir Gini kadardır.[1]

İkincisi, beyaz ringa balıkçılığına verilen prim, ton başına prim olup, geminin avcılıktaki gayreti veya başarısı ile orantılı değildir, taşıdığı yükle orantılı olup; korkarım ki gemilerin balığı değil, sırf primi avlamak üzere donanıp çıktıkları çok olmuştur. Primin ton başına 50 Şilin olduğu 1759 yılında, İskoçya'daki güverteli tekne balıkçılığının tümünden topu topu 4 fıçı deniz-çomağı elde edilmişti. Hükümet o yıl deniz-çomağı için, yalnız prim olarak, fıçı başına 113 Lira 15 Şilin; çarşı ringaları için ise fıçı başına 159 Lira 7 Şilin 6 Peni masrafa girmiştir.

1. [Smith] Kitabın sonundaki hesaplara bakınız.

Üçüncüsü, beyaz ringa balıkçılığında bu ton başına primin verildiği, (20 ilâ 80 ton taşıma kapasiteli, "buss"lar yahut güverteli gemilerle) avlanma şekli için, öyle görünüyor ki, İskoçya'nın durumu, uygulamanın örnek alındığı anlaşılan ülke olan Hollanda'nın durumu kadar elverişli değildir. Hollanda, ringaların çoğunlukla akın ettikleri malum denizlerden çok uzaktadır; onun için, bu balıkçılığı olsa olsa engin denizde gezmeye yeterli su ve kumanya taşıyabilen güverteli gemilerle yapabilir. Fakat, civarında çoğunlukla ringa avına çıkılan ülkeleri; Hebride'leri yahut Batı İskoçya Adalarını, Shetland Adalarını, İskoçya'nın kuzey ve kuzeybatı kıyılarını, içerilere bir hayli sokulan ve o memleket dilinde haliç denilen deniz kolları her tarafta ikiye böler.

O denizlere uğradıkları zaman, ringalar, bilhassa bu haliçlere üşüşürler. Çünkü, bunların ve edindiğim kanaate göre daha birçok diğer balık türlerinin geliş gidişleri çok düzenli ve istikrarlı değildir. Balıkçılar, ringaları yakalar yakalamaz ya salamura yapılmak, ya da taze taze tüketilmek üzere kıyıya götürdüklerinden, bundan dolayı anlaşılan kayıkla avlanma İskoçya'nın kendine özgü durumuna en uygun gelen balıkçılık şeklidir. Şu var ki, güverteli tekne ile yapılan balıkçılığa, ton başına 30 Şilinlik bir primin sağladığı büyük teşvik, kayıkla yapılan balıkçılığı ister istemez caydırmaktadır. Çünkü kayıkla avlandığında bu tür bir prim olmadığı için, salamura balık pazara güverteli tekne ile avlandığındaki fiyata getirilemez. Nitekim güverteli tekne primi konulmadan önce çok önemli olup, rivayete göre, sayıca güverteli tekne balıkçılığında hâlen istihdam edilenden hiç de aşağı kalmayacak kadar denizci çalıştıran kayıkla avlanma, artık kalmamış gibidir. Yine de, teslim edeyim ki, şimdi zevale uğrayıp terkedilmiş olan bu balıkçılığın, eskiden ne düzeyde olduğuna dair pek kesin konuşabilme iddiasında değilim. Balıkçı kayığının donatılmasına prim verilmediği için, gümrüğe yahut tuz vergilerine bakan memurlarca hesabı tutulmamıştır.

Dördüncüsü, İskoçya'nın birçok yerinde ringa balığı yılın bazı mevsimlerinde sıradan halk tabakasına mahsus gıdanın küçümsenmeyecek bir kısmını teşkil eder. İç piyasada ringa fiyatını düşürme eğilimindeki bir primin, hâli vakti hiç de iyi olmayan birçok vatandaşımızın rahata ermesine epey yardımı dokunabilir. Oysa ringa balığına verilen güverteli tekne primi, böyle bir hayırlı maksada yaramamaktadır. Bu prim, iç piyasa ihtiyacının sağlanması için en uygun yol olan kayıkla balık avlamanın kökünü kurutmuştur. İhraç hâlinde fıçı başına verilen 2 Şilin 8 Penilik ek prim ise, güverteli tekne ile yapılan balıkçılığın mahsulünün büyük bir kısmını, üçte ikisinden fazlasını, dışarı götürmektedir. Beni temin ettiklerine göre, 30-40 yıl kadar önce, güverteli tekne primi konulmadan önce, beyaz ringa balığının olağan fiyatı, fıçı başına 15 Şilinmiş. 10-15 yıl kadar önce, daha kayıkla avlanma tamamen ortadan kalkmadan, fiyat fıçı başına 17 Şilinden başlayıp 20 Şiline kadar çıkarmış. Şu son 5 yılda, beyaz ringanın fıçısının ortalama fiyatı 25 Şilindi. Ancak, bu yüksek fiyat, İskoçya kıyılarında ringanın gerçekten az oluşundan ileri gelmiş olabilir. Şu da var ki, olağan olarak ringa ile beraber satılıp, bütün yukarıdaki fiyatlara dâhil bulunan varilin veya fıçının fiyatı, Amerika savaşının başından beri, eskisinin şöyle böyle iki katına, aşağı yukarı 3 Şilinden 6 Şiline çıkmıştır. Yine belirtmeliyim ki geçmiş dönem

fiyatlarına dair aldığım izahat, asla aynı tipte olmayıp birbirini hiç tutmamaktadır. Kılı kırk yararcasına doğru ve çok tecrübeli bir ihtiyarın beni temin ettiğine göre de elli yılı aşkın bir zaman önce, bir fıçı iyi çarşı ringasının olağan fiyatı bir Gini imiş; bence bu hâlâ ortalama fiyat sayılabilir. Ancak öyle sanıyorum ki, bütün hesaplar, güverteli tekne priminden dolayı iç piyasada fiyatın düşmemesi noktasında birbirine mutabıktır.

Balıkçılıkla uğraşanlar, kendilerine böyle bol keseden primler bağışlandıktan sonra, mallarını daha önce alıştıkları fiyata, hatta daha fazlasına satmaya devam edince, kârlarının çok yüksek olması umulabilir; bazılarının kârının yüksek olduğu da ihtimal dışı değildir. Ancak genellikle kârların hiç de öyle olmadığına inanmamız için her türlü sebep mevcuttur. Bu tür primlerin olağan etkisi, düşüncesiz girişimcileri anlamadıkları bir işe körü körüne atılmaya teşvik etmektir; kendi ihmal ve bilgisizlikleri yüzünden uğradıkları zarar, hükümetin azami cömertliği sayesinde elde edebilecekleri bütün kazancı kat kat aşar. 1750'de, beyaz ringa balıkçılığının desteklenmesi için ton başına 30 Şilin primi ilk olarak veren aynı kanun (II. George'un 23. saltanat yılı, 24. Bölüm) gereğince, 500.000 İngiliz Lirası sermayeli bir anonim şirket kuruldu. Ortaklar, (bütün diğer teşviklerin yanı sıra, yani az önce zikredilen ton başına verilen prim, fıçı başına 2 Şilin 8 Penilik ihracat primi ve gerek İngiliz gerek yabancı malı tuzun vergisiz olarak tesliminden başka) şirket hissesinden taahhüt edip ödedikleri her yüz İngiliz Lirasına karşılık, 14 yıl süreyle, gümrük baş tahsildarınca altı aylık taksitlerle ödenmek üzere, yılda 3 İngiliz Lirasına hak kazanıyorlardı. Müdürü ile idare heyeti azası Londra'da oturacak olan bu büyük şirketten başka, ülkenin ayrı ayrı bütün iskelelerinde herbirinin sermayesi için onar bin İngiliz Lirasından aşağı olmayacak bir meblâğ taahhüt edilmiş olması şartıyla, riski ile kâr ve zararı kendi hesabına olarak idare edilmek üzere türlü balıkçılık odaları kurulmasına müsaade edildi. Büyük şirketin ticaretine olduğu kadar, bu tali derecedeki odaların yaptığı ticarete de, aynı altı ay sürenin ve her türlü teşviklerin aynısı bahşediliyordu. Büyük şirkete sermaye taahhüdü işi az zamanda tamamlandı ve krallığın farklı iskelelerinde ayrı ayrı birçok balıkçılık odaları kuruldu. Bütün bu teşviklere rağmen, bu irili ufaklı, farklı şirketlerin hepsi sermayelerinin tümünü yahut çoğunu kaybettiler. Artık bunlardan hiçbirinin izi kalmamış gibidir. Beyaz ringa balıkçılığı yapanlar, artık, tamamen kendi başlarına çalışan teşebbüs sahipleridir.

Toplumun savunması için belirli mamuller, gerçekten de, zorunluysa, bunun temin edilmesi konusunda komşularımıza bel bağlamak her zaman akıl kârı olmayabilir. Bu gibi imalatın yurtiçinde başka türlü tutunabilmesi de mümkün değilse, desteklenmesi için, sanayinin diğer faaliyet kollarının hepsinden vergi almak gayri mâkul olmayabilir. Gerek İngiliz işi yelken bezinin, gerek İngiliz mamulü barutun ihracına verilen primler, belki, bu esasa dayanılarak haklı görülebilir.

Fakat her ne kadar belirli bir sanayici zümresinin faaliyetini desteklemek için büyük bir halk topluluğunun faaliyetinden vergi almak ancak çok nadiren isabetli olabilirse de; fazla refahtan kaynaklanan bir kayıtsızlık içinde kamunun elinde

nasıl kullanılacağını pek bilmeyeceği kadar çok gelir olduğunda, favori sanayiye bu tür primler vermek, belki de, boşu boşuna herhangi bir başka masrafa girmek kadar doğaldır. Gerek kamusal gerek bireysel masraflarda, büyük zenginlik, har vurup harman savurmak için çoğunlukla bir mazeret olarak kabul edilebilir. Ama herkesi etkileyen genel bir zorluk ve sıkıntılı zamanlarda bu yolda israfa devam etmek, sıradan münasebetsizlikten elbette daha fazla bir şey olmalıdır.

Prim [para ödülü/*bounty*] denilen şey, bazen bir vergi iadesinden ibaret olup; öyle olduğunda, gerçek bir primin karşılaştığı aynı itirazlarla karşılaşma ihtimali yoktur. Örneğin, ihraç edilen rafine edilmiş şekere verilen prim, şekerin çıkarıldığı esmer ve ham şekerden alınan vergilerin iadesi olarak kabul edilebilir. İhraç edilen işlenmiş ipeğe verilen prim de, ithal edilen ham ve bükülmüş ipek üzerindeki vergilerin iadesi olarak görülebilir. İhraç edilen baruta verilen prim, ithal edilen kükürt ve potasyum nitrat üzerindeki vergilerin geri verilmesi olarak telâkki edilebilir. Gümrük dilinde, sadece ihraç edilirken tıpkı ithal edildikleri formda bulunan mallar için verilen paralara *vergi iadesi* denir. Herhangi bir tarzda işlenerek, bu form yeni bir isimle anılacak kadar değiştiğinde, onlara prim [para ödülü] denir.

Uğraştıkları işte üstün başarı gösteren zanaat sahipleriyle sanayicilere devletçe verilen primler, öteki para ödüllerinin karşılaştığı itirazlarla karşılaşmaz. [Prim adıyla verilen] bu ödüller, olağanüstü el yatkınlığını ve mahareti teşvik etmekle, o işlerin her birinde fiilen çalışan işçilerin yarışıp birbirlerini geçmeye yönelik rekabetlerini beslemeye yarar. Ayrıca bunlar bu işlerin herhangi birine, ülke sermayesinin kendiliğinden gidecek kısmından daha fazlasını oraya yöneltecek büyüklükte de değildir. Bunların eğilimi, istihdamdaki doğal dengeyi alt üst etmeye dönük olmayıp, her birinde yapılan işi elden geldiğince eksiksiz ve mükemmel hâle getirmektir. Zaten, [zanaat erbabı ve sanayicilere verilen] primlerin [para ödüllerinin] masrafı da devede kulaktır; ihracata ödenen para ödüllerininki [ihracat primi/bounty] ise, çok büyüktür. Sadece tahıla verilen ihracat primi, devlete bazen bir yılda üç yüz bin İngiliz Lirasından fazlaya mal olmuştur.

Vergi iadelerine kimi zaman para ödülü denildiği gibi, para ödüllerine de bazen prim adı verilmiştir.* Ama biz, lâfza itibar etmeyerek, daima nesnenin mahiyetine bakmalıyız.

---

*. Burada kavramların birbirine karıştırılmakta veya birbirinin yerine kullanılmakta olduğuna vurgu yapılmaktadır. Vergi iadesi (*drawbacks*) ihracatçıya önceden ödediği verginin geri verilmesi, para ödülü yahut prim (*bounty*) teşvik amaçlı yapılan parasal yardım olup, zanaat erbabı ve sanayiciye verilen teşvik amaçlı para ödüllerine de prim denmektedir. (ç. n.)

Tahıl Ticareti İle Tahıl Kanunları Hakkında Arasöz

Tahıl ihracına para ödülü koyan kanunun ve onunla ilgili düzenlemeler sisteminin, hakkında düzülen övgülere hiç de lâyık olmadığını belirtmeden, para ödülleri (primler) konusundaki bu bölüme son vermek olmaz. Tahıl ticaretinin doğasını ve onunla ilişkisi olan belli başlı İngiliz kanunlarını ayrıca gözden geçirmek, bu iddianın doğruluğunu kanıtlamaya yetecektir. Bu konunun büyük önemi, arasözün uzun oluşuna hak verdirecektir.

Bazen aynı kimse tarafından yapılsa dahi, tahıl tâcirinin işi, tabiatı gereği dört ayrı ve bambaşka ticaret olan, birbirinden farklı dört koldan oluşur. Bunların birincisi, yurtiçindeki tâcirin ticareti; ikincisi, ithalâtçı tâcirin iç tüketim amaçlı ticareti; üçüncüsü, yerli ürün ihraç eden tâcirin yabancı tüketim için olan ticareti; dördüncüsü ise, nakliye tâcirinin yahut yeniden ihraç etmek üzere tahıl ithal eden kişinin ticaretidir.

I. İlk bakışta birbirine ne kadar aykırı gibi de görünse, yurtiçindeki tâcir ile büyük halk kitlesinin çıkarı, kıtlığın en fazla olduğu yıllarda bile, tamı tamına birbirinin aynısıdır. Tâcirin menfaati, tahılının fiyatını, mevsimin gerçek kıtlığının gerektirdiği kadar yükseltmekte olup, fiyatı daha fazla yükseltmek hiçbir zaman işine gelmez. Fiyatı yükseltmekle, tüketimi caydırıp, az çok herkesi, ama özellikle de halkın alt tabakalarını israftan sakındırır ve onlara çekidüzen verir. Tâcir, fiyatı aşırı yükseltmekle, –mevsimi içinde piyasaya arzedilen tahıl, muhtemelen o mevsimin tüketimini aşıp, gelecek ürün elde edilmeye başlandıktan sonra da bir müddet artıp kalacak derecede– tüketimi caydırırsa, hem tahılının epeyce bir kısmını doğal nedenlerle kaybetmek, hem de kalanını aylar öncesinde verebileceğinden çok daha düşük bir fiyata satmak zorunda kalma tehlikesi ile karşılaşabilir. Fiyatı yeterince yükseltmemekle, tüketimi –mevsimi içinde piyasaya arzedilen tahıl mevcudu o mevsimin tüketimini karşılayamayacak kadar– az caydırırsa, tâcir, yalnız aksi hâlde edebileceği kârın bir kısmından olmaz; aynı zamanda halkı, mevsim sona ermeden kıtlık sıkıntısı yerine müthiş bir açlık korkusu ile de karşı karşıya bırakır. Günlük, haftalık ve aylık tüketiminin mevsimi içinde piyasaya arzedilen tahıl ile mümkün mertebe tam olarak orantılı olması, halkın menfaatinedir. Yurtiçinde tahıl alışverişi yapan tâcirin menfa-

ati de bundadır. Halkın ihtiyacını, kestirebildiği kadar doğru olarak o miktarda sağlamakla, tâcir, tahılının tümünü en yüksek fiyata ve en büyük kârla satabilir. Ekinin ve yaptığı günlük, haftalık, aylık satışların durumu hakkında bildikleri, tâcire, halkın ihtiyacının gerçekten ne dereceye kadar o ölçüye göre giderildiğini az çok isabetle tahmin etme imkânı verir. Halkın menfaatini amaç edinmeksizin, kendi menfaatini kollamakla, kıtlık yıllarında dahi, tâcir, ister istemez, halka karşı aşağı yukarı basiretli bir gemi kaptanının bazen tayfasına yapmak zorunda kaldığı şekilde davranma yolunu tutar. Yiyecek içeceğin tükenme ihtimalini önceden fark edince, kaptan bunların tayınını kısar. İhtiyatı fazla ileri götürüp, bazen gerçek bir lüzum olmadan da bunu yaptığı olur; ama tayfasının bu yüzden çekeceği olanca sıkıntı, daha az tedbirli davranmakla onların bazen başına gelebilecek tehlike, perişanlık ve ölüme kıyasla hiç kalır. Yurtiçinde tahıl ticareti yapan tâcir de, aynı şekilde açgözlülüğü fazla ileri götürmekle, bazen tahılının fiyatını mevsim kıtlığının gerektirdiğinden biraz daha yukarı çıkarabilir. Fakat –mevsim sonu bir açlıktan kendilerini tamamıyla koruyan– bu hareket dolayısıyla halkın çekebileceği bütün çile, mevsim başında daha eli açık davranılması yüzünden uğranabilecek sıkıntının yanında devede kulaktır. Açgözlülükte bu kadar aşırı gitmekle, en çok zarar görebilecek olan kişi, tahıl tâcirinin kendisidir; yalnızca bunun genellikle kendisine karşı uyandıracağı öfkeden dolayı değil, aynı zamanda –bu kızgınlığın etkilerinden yakayı sıyırsa bile– tamahı dolayısıyla mevsim sonunda ister istemez elinde kalan ve de, ertesi mevsimin elverişli gidivermesi hâlinde, aksi hâlde satabileceğinden çok daha düşük bir fiyata satmak zorunda kalacak olmasından dolayı.

Esasen, büyük bir tâcirler şirketi için, geniş bir memleketin bütün mahsulünü ele alma imkânı olsa, bu mahsule, Hollandalıların Molucca baharatına yaptıkları söylenen şeyi yapmak, yani, geri kalanının fiyatını yüksek tutmak üzere, mahsulün epeyce bir kısmını yok etmek veya atmak, belki şirketin işine gelebilir. Oysa tahıl için, kanun zoruyla bile olsa, böyle geniş bir tekel kurmak imkânsız gibidir. Kanunun ticareti serbest bıraktığı yerlerde, bütün mallar içinde, büyük kısmını satın alan büyük çaplı bir sermaye gücüyle toptan kapatılması veya tek elde toplanması en az muhtemel olan mal, tahıldır. Tahılın toplam değeri, birkaç özel şahsın sermayesiyle satın alınabilecek olan miktarı çok aşmasının ötesinde, [özel şahısların] bunu satın alabileceği farzedilse bile, tahılın yetiştirilme şekli bu alımı tamamıyla imkânsız kılar. Her medeni memlekette yılda en çok tüketilen mal olduğu için her yıl tahıl yetiştirmekte kullanılan emek, herhangi bir başka mal üretiminde kullanılandan daha fazladır. Üstelik topraktan ilk çıktığında da, ister istemez herhangi bir başka mala kıyasla daha çok mal sahibi arasında dağılmış durumdadır. Bu sahipler ise, birkaç bağımsız sanayici gibi asla bir yere toplanamazlar; memleketin bütün köşe bucağına mecburen dağılmış durumdadırlar. Bu ilk sahipler, ya doğrudan doğruya kendi yörelerindeki tüketicilerin ihtiyacını, ya da o tüketicilere mal temin eden ülke içi diğer tâcirlerin ihtiyacını karşılarlar. Dolayısıyla, çiftçiler ve fırıncılar da dâhil olmak üzere, ülke içinde tahıl alışverişi yapanlar, başka herhangi bir malın ticaretini yapanlardan sayıca ister istemez daha kalabalıktırlar ve dağınık durumda olmaları genel bir bir-

liğe dâhil olmalarını tamamıyla imkânsız kılar. Bundan dolayı, şayet içlerinden biri, bir kıtlık yılında, elinde mevsim sonundan önce câri fiyat üzerinden satmayı umabileceğinden epey fazla tahıl bulunduğunu anlarsa, kendi zararına ve sırf rakipleriyle hasımları yararına bu fiyatı aynı düzeyde tutmak asla aklından geçmez; yeni ürün gelmeye başlamadan elindeki tahıldan kurtulmak için fiyatı derhâl indirir. Tâcirlerden herhangi birinin hareket tarzını böylece belirleyecek olan aynı dürtüler, aynı menfaatler, bütün diğer tâcirlerin tutumunu da belirler ve genellikle hepsini birden, sezonun kıtlığına veya bolluğuna –kestirebilmeye güçlerinin yettiği– en uygun olan fiyata tahıllarını satmak zorunda bırakır.

Gerek bu yüzyıl, gerekse bundan önceki iki yüzyıl boyunca Avrupa'nın herhangi bir bölgesinde uğranılan –birçoğu hakkında epeyce doğru bilgiye sahip olduğumuz– kıtlıkların ve açlıkların tarihini her kim dikkatle incelerse; kıtlığın hiçbir zaman, yurtiçi tahıl tâcirleri arasındaki bir birleşmeden de, herhangi bir başka sebepten de doğmadığını; belki bazen, belirli bazı yerlerde savaş dolayısıyla heba olmasından; ama kıyas kabul etmeyecek kadar çok durumda da, mevsimlerin kötü gitmesinin yarattığı gerçek kıtlıktan ileri geldiğini; dahası bir kıtlığın sıkıntılarına isabetsiz yollardan çare bulmaya kalkışan hükümetin zorbalığından başka bir sebeple asla açlık sorunu ortaya çıkmadığını görür kanısındayım.

Bütün farklı bölgeleri arasında serbest bir ticaretin ve nakliyenin mevcut bulunduğu geniş bir tahıl memleketinde, mevsimlerin son derece kötü gitmesinden kaynaklanan darlık, hiçbir zaman açlık doğuracak kadar büyük olamaz. Tutumlu ve idareli kullanılırsa, en kıt ürün, bereketlice bir mahsulün çoğunlukla daha bolluk içinde beslediği kadar kimseyi, bütün yıl daha ılımlı bir tarzda geçindirebilir. Mahsule en elverişsiz mevsimler, fazla kurak yahut fazla yağışlı olanlardır. Bununla beraber, tahıl hem yaylada hem düzlükte; yani, gerek fazla nemli gerek fazla kurak olmaya yatkın yerlerde yetiştiği için, ülkenin bir bölgesine zararı dokunacak kuraklık veya yağmur, öteki bölgesine elverişli gelir. Yağışlı zamanın da kurak zamanın da mahsulü daha mutedil zamanın mahsulünden hayli az olmakla beraber, her ikisinde de, ülkenin bir bölgesindeki kayıp öteki bölgesindeki kazanç tarafından bir dereceye kadar telâfi edilir. Mahsulün, oldukça nemli bir toprağa lüzum göstermenin ötesinde, yetişmesinin belirli bir devresinde de su altında yatması gerektiği pirinç ülkelerinde kuraklığın sonuçları çok daha acıklıdır. Yine de, hükümet ticareti serbest bırakırsa, bu gibi memleketlerde bile kuraklık ihtimal ki hemen hemen hiçbir zaman, bir açlığa sebebiyet verecek kadar yaygın olamaz. Bengal'de, birkaç yıl önceki kuraklık, belki çok büyük bir kıtlığa sebep olabilirdi. Doğu Hindistan Şirketi memurlarının pirinç ticareti hakkında koydukları bazı yersiz düzenlemelerin, birtakım basiretsiz kısıntıların, bu kıtlığı açlık hâline getirmekte belki katkısı vardır.

Hükümet; bir kıtlığın doğurduğu sıkıntılara çare olsun diye, bütün tâcirlere, tahıllarını kendince mâkul saydığı bir fiyata satmalarını emrettiği zaman, ya onların tahılı piyasaya sürmelerine köstek olur, ki bu bazen mevsim başında bile açlık doğurabilir; yahut, tâcirler tahılı piyasaya sürecek olurlarsa, bu halkın hızla tüketimini mümkün

kılar, dolayısıyla daha mevsim sona ermeden kesinkes bir açlığın ortaya çıkması teşvik edilmiş olur. Tahıl ticaretinin sınırsız, kısıtlanmamış serbestliği, açlık belasının biricik etkili önleyicisi olduğu gibi; kıtlık sıkıntısının da en iyi hafifletici önlemidir. Zira gerçek bir kıtlığın sıkıntıları ortadan kaldırılamaz; olsa olsa hafifletilebilir. Kanunun tam himayesine ondan daha lâyık bir ticaret yoktur; hiçbir ticaret, onun kadar korunmaya lüzûm göstermez; çünkü, hiçbir ticaret onun kadar popüler nefrete mâruz kalmaz.

Kıtlık yıllarında halkın alt tabakaları çektiklerini tahıl tâcirinin açgözlülüğünden bilir; bunların nefret ve kızgınlıklarına da o hedef olur. Bundan dolayı, bu gibi durumlarda tahıl tâciri kâr etmek yerine, onların ortalığı kasıp kavurması yüzünden çoğu zaman sıfırı tüketme ve ambarlarının talan edilip yok olması tehlikesiyle karşılaşır. Hâlbuki, tahıl tâciri asıl kârını, fiyatların yüksek olduğu kıtlık yıllarında bekler. Genellikle, kendisine belli sayıda yıl boyunca, belirli bir fiyattan, belirli bir miktar tahıl tedarik edilmesi için, bazı çiftçilerle sözleşmiştir. Bu sözleşme fiyatı, mutedil yahut mâkul olduğu farzedilen, yani, olağan veya ortalama olan fiyata göre kararlaştırılır. Bu fiyat, son kıtlık yıllarından önce, buğdayın çeyrek kantarı başına çoğunlukla 28 Şilin kadardı; diğer hububatın çeyrek kantarı için de fiyat bununla orantılıydı. Bundan dolayı, kıtlık yıllarında tahıl tâciri tahılının çoğunu olağan fiyata satın alıp, çok daha pahalıya satar. Ama bu olağanüstü kârın, onun ticaretini diğer ticaretlerle hakkaniyet üzere dengelemeye ve –malın hem kolay bozulur türden olması, hem de fiyatının sık sık ve öngörülmeyen dalgalanmaları yüzünden– başka zamanlarda uğradığı bir sürü zararı karşılamaya ancak kâfi geldiği, sadece, öteki herhangi bir ticaret gibi bu işte de nadiren büyük servetler edinilmesi gerçeğinden, açıkça anlaşılmaktadır. Ancak, kıtlık yıllarında, ki tahıl ticaretinin çok kâr getirebileceği yıllar bundan ibarettir, halk arasında tahıl ticaretine karşı uyanan nefret yüzünden, karakter ve servet sahibi kimseler o işe girmekten kaçınır. Tahıl ticareti, düşük kalitedeki birtakım işadamlarının eline kalır. İç piyasada üretici ile tüketici arasına giren aracılar, hemen hemen, yalnız değirmenciler, fırıncılar, uncular ve un komisyoncuları ve bir de bazı perişan seyyar satıcılarıdır.

Öyle görünüyor ki, Avrupa'nın eski politikası, halka bunca faydası dokunan bir ticarete karşı olan bu popüler nefreti söndürecek yerde, aksine, destekleyip körüklemiştir.

VI. Edward'ın 5. ve 6. saltanat yıllarında çıkarılan kanunların 14. bölümünde şu hüküm vardı: Her kim, yeniden satmak üzere, tahıl yahut hububat satın alırsa, kanuna karşı gelmiş bir vurguncu sayılır; ilk suçu için, iki ay hapis cezasına çarptırılıp, tahılın bedeli ceza olarak kendisinden alınır; ikinci suçu için, altı ay hapis cezasına çarptırılır ve kendisinden bu bedelin iki katı ceza olarak alınır; üçüncü suçu için ise direğe bağlanıp teşhir edilir, Kralın dilediği kadar hapis cezasına çarptırılır, menkul malları ceza olarak elinden alınır. Avrupa'nın çoğu diğer bölgelerinde de eski politika İngiltere'dekinden daha iyi değildi.

Anlaşılan, atalarımız öyle sanıyorlardı ki, halk, tahılını tahıl tâcirinden aldığına kıyasla çiftçiden daha ucuza satın alacaktır. Tâcirin, çiftçiye ödenen fiyatın üzerine, ayrıca,

kendisi için aşırı bir kâr isteyeceğinden korkuyorlar, dolayısıyla da, onun ticaretini toptan yok etmeye bakıyorlardı. Hatta yetiştirici ile tüketici arasına, herhangi bir aracının girmesini dahi elden geldiğince önlemeye çalışıyorlardı. Tahıl spekülâtörü yahut tahıl taşıyıcısı dedikleri kimselerin ticaretine karşı koydukları birçok kısıtlamanın anlamı buydu. Söz konusu ticaret, dürüst ve hak yemez bir insan sıfatıyla ehliyetini belgeleyen bir ruhsat olmaksızın, kimsenin yapmasına izin verilmeyen bir ticaretti. Bu ruhsatın verilebilmesi için, VI. Edward kanunu uyarınca, üç sulh hâkiminin izni gerekiyordu. Hatta sonraları, bu kısıtlama dahi yetersiz görülerek, Elizabeth döneminde çıkarılan bir kanunla, ruhsat verme imtiyazı, sadece üç ayda bir toplanan mahkemelere hasredilmişti.

Köylerin baş faaliyeti olan tarımı, Avrupa'nın eski politikası, şehirlerin baş faaliyeti olan sanayi için konulmuş kurallardan oldukça farklı kurallarla bu şekilde düzene sokmaya çalışıyordu. Çiftçiye, tüketiciler veya onların yakın simsarlarından, yani tahıl spekülâtörleri ile tahıl aktarmacılarından başka müşteri bırakmamakla, çiftçi hem çiftçiliğe, hem tahıl tüccarlığına, yahut tahıl perakendeciliğine zorlanmaya çalışılıyordu. Sanayiciye ise, aksine, dükkâncılık yapması yahut malını perakende satması, birçok durumlarda yasak ediliyordu. Bu kanunun biriyle, belki de nasıl yapılacağı pek anlaşılmaksızın, ülkenin genel menfaati gözetilmek, yahut tahıl ucuzlatılmak isteniyordu. Öteki kanun ile, belirli birtakım insanların, yani dükkâncıların menfaati gözetilmek isteniyordu. Perakendecilik etmesine müsaade edilirse sanayicinin fiyatı dükkâncılardan çok daha fazla kırıp onların ticaretini batıracağı sanılıyordu.

Hâlbuki, dükkân tutup malını perakende satmasına izin verilse bile, sanayici sıradan dükkâncıya kıyasla daha ucuza satış yapamazdı. Sermayesinden dükkâna yatıracağı kısmı, imalatından geri çekmesi gerekirdi. İşini başkalarının işiyle atbaşı beraber götürmek için, sermayesinin bir kısmı üzerinden sanayici kârı, öteki kısmı üzerinden dükkâncı kârı sağlaması gerekirdi. Örneğin, diyelim ki, oturduğu şehirde, sanayide olsun dükkâncılıkta olsun olağan sermaye kârı yüzde ondur. Bu takdirde, dükkânında sattığı malın her parçasına yüzde yirmi kâr ilâve etmesi gerekir. İmalathanesinden alıp dükkânına götürdüğü zaman, malına, onu, toptan satın alacak bir tâcire yahut dükkâncıya satabileceği fiyat üzerinden değer biçmesi gerekir. Bundan daha aşağı değer biçerse, sanayicilikteki sermayesinin kârından bir kısmını kaybeder. Sonra, malı dükkânında sattığında da, bir dükkâncının onu satacağı fiyatın aynısı eline geçmezse, bu defa dükkâncılıktaki kârından bir kısmını kaybeder. Dolayısıyla, aynı mal parçası üzerinden katmerli kâr ediyormuş gibi görünebilirse de, bu mal, sırayla birbirinden ayrı iki sermayeye dâhil olduğundan, bunlar için kullanılan tüm sermaye üzerinden yalnız bir tek kâr sağlamış olur. Kârı bundan azsa, zarar eder; ya da tüm sermayesini, çoğu komşusu kadar avantajlı kullanmamış olur.

Sanayiciye yasakladıkları şeyi, çiftçiye bir dereceye kadar serbest bıraktılar; ta ki sermayesini iki ayrı iş arasında paylaştırarak, bir kısmını piyasanın zaman zaman ortaya çıkacak taleplerini karşılamak üzere ambarlarında ve samanlığında tutsun; ötekisini ise, toprağın ekilip biçilmesinde kullansın. Ancak, bu ikinci kısmı, çiftçilikte kullanılan sermayenin olağan kârlarından daha azına çalıştırmak işine gelmeyeceği

gibi; birinci kısmı, ticarette kullanılan sermayenin olağan kârından daha azı karşılığında çalıştırmaya da, çiftçinin gücü yetmez. Tahıl tâcirinin işini fiilen yürütmekte olan sermaye ister çiftçi denen, isterse tahıl tâciri adı verilen kimsenin olsun, sermayesini bu şekilde kullanmasına karşılık, sahibinin zararını tazmin için; işini diğer ticaretlerle aynı seviyeye ulaştırmak ve fırsat bulur bulmaz bir başka işle değiştirmeyi ummasını önlemek için, her iki hâlde de, diğerine denk bir kâra gerek vardır. Bu itibarla, tahıl tâcirliği yapmaya bu suretle zorlanan çiftçi, tahılını, serbest rekabet hâlinde bir başka tahıl tâcirinin satmaya mecbur kalacağından daha ucuza satmaya tahammül edemez.

Sermayesinin tümünü bir tek iş kolunda çalıştırabilen tâcirde, bütün emeğini tek bir ameliye için kullanabilen işçideki avantajın tıpkısı vardır. İşçi, iki elle kendisine çok daha fazla iş yapma imkânı veren bir ustalık sahibi olduğu gibi, tâcir de, işini yapmak ve malını alıp satmak için öyle kolay ve çabuk bir yöntem öğrenir ki, aynı sermaye ile çok daha azla iş yapabilir. Biri, yaptığı eseri çoğunlukla bir hayli daha ucuza; öteki, çoğu kez malını –gerek sermayesi gerekse dikkati daha çok çeşitli maksatlara hasredildiği takdirde olabileceğinden– biraz daha ucuza bırakabilir. Mallarını, bütün işi toptan satın alıp yeniden perakende satmaktan ibaret olan gözü açık ve hamarat bir dükkâncı kadar ucuza, perakende olarak satmaya çoğu sanayicinin gücü yetmez. Çiftçilerin büyük bir kısmı da, çoğundan belki dört beş mil mesafede bulunan bir şehir halkının ihtiyacını karşılamak üzere, perakende olarak tahıllarını –bütün işi tahılı toptan satın alıp, büyük bir mağazada biriktirerek yeni baştan perakende satmaktan ibaret, açıkgöz ve çalışkan– bir tahıl tâciri kadar ucuza satmaya daha da az dayanabilirler.

Sanayiciye dükkân işletmeyi yasak eden kanun, sermaye istihdamındaki bu işbölümünün, o kanun yokken olabileceğinden daha çabuk meydana gelmesini zorlamaya çalışıyordu. Çiftçiyi tahıl tâcirliği yapmak zorunda bırakan kanun ise, bu işbölümünün o kadar hızlı meydana gelmesini önlemeyi hedefliyordu. Her iki kanun da, doğal özgürlüğün düpedüz ihlâli olup, bu yüzden adalete aykırı idi. Keza, her ikisi de, adalete aykırı oldukları kadar, münasebetsizdiler. Her toplumun menfaati, bu türlü şeylerin hiçbir zaman dayatılmamasında veya engellenmemesindedir. İster emeğini ister sermayesini, durumunun gerektirdiğinden daha çok çeşitli şekillerde kullanan kimse, komşusundan daha ucuza satış yapmakla, ona hiçbir zaman zarar veremez. Kendine zarar verebilir; genellikle verir de. Atasözünün dediği gibi, her tarakta bezi olan, taş çatlasa zengin olmaz.* Kanun, menfaatinin gözetilmesini her zaman halka emanet etmek durumundadır; zira içinde bulunduğu yerel şartlardan, halk, kendi menfaatini genellikle kanun koyucudan daha iyi kestirebilir durumdadır. Ancak, bu iki kanun içinde kıyas kabul etmeyecek kadar daha fazla zararlı olanı, çiftçiyi tahıl tâcirliği yapmaya zorlayan kanundur.

Bu kanun, sermayenin istihdamında her toplum için son derece avantajlı olan

*. Orijinali: "Jack of all trades will never be rich." Atasözleri ve deyimlerin farklı dillerde bazen birebir karşılığı olmayabilir, böyle durumlarda yakın anlamı veren bir muadilini bulmak, veya ona göre bir uyarlama yapmak gerekir. Bu bağlamda birebir çevirisi "her ticaretin adamı asla zengin olmaz" olan bu sözü, Türkçeye yukarıdaki gibi aktarmak daha isabetli görünmektedir. Şöyle de denebilirdi: "Her tarakta bezi olan şaşkının iki yakası asla biraraya gelmez." (ç. n.)

işbölümüne ket vurduktan başka, toprağın imarını ve işlenmesini de kösteklemiştir. Bir yerine iki faaliyetle uğraşmaya zorlamakla, çiftçiyi, sermayesini yalnız bir tanesi ekip biçmede kullanılabilen iki kısma ayırmak zorunda bırakmıştır. Hâlbuki, çiftçi harmanı kaldırır kaldırmaz hızla bütün mahsulünü bir tahıl tâcirine satmakta serbest olsa, tüm sermayesi tezelden toprağa geri gelebilir ve toprağını daha iyi imar edip işlemek için fazladan hayvan satın almakta ve fazladan ırgat tutmakta kullanılabilirdi. Oysa tahılını perakende olarak satmaya zorlanmakla, sermayesinin büyük bir kısmını bütün yıl ambarlarında ve samanlığında tutmak zorunda kalıyor; bu nedenle de, perakendecilik yapmadığı takdirde aynı sermaye ile yapabileceği kadar toprağını iyi ekip biçemiyordu. Onun için, bu kanun, toprağın imarına ister istemez ket vurmuştur; tahılı ucuzlatmaya değil kıtlaştırmaya, dolayısıyla da, kanun yokken olacağından daha fazla pahalılaştırmaya sebep olmuş olmalıdır.

Çiftçinin işinden sonra, tahıl yetiştirmeye gerçekte en çok katkı yapacak olan faaliyet, gereği gibi korunup teşvik edilirse şayet, tahıl tâcirinin işidir. Toptancı tâcirin faaliyeti sanayicinin faaliyetini nasıl desteklerse, aynı şekilde, tahıl tâcirinin faaliyeti de çiftçinin faaliyetini destekler.

Toptancı tâcir, sanayiciye hazır bir pazar sağlamakla; mallarını, imal edebildiği hızla sanayicinin elinden çekmekle; hatta bazen, sanayiciye daha malları imal etmeden bedelini peşin ödemekle; onun tüm sermayesini, hatta bazen tüm sermayesinden bile fazlasını, devamlı olarak sanayide kullanmasını; dolayısıyla da, nihai tüketicilere ve hatta perakendecilere kendisi satmak zorunda kaldığı takdirde yapacağından çok daha fazla miktarda mal üretmesini mümkün kılar. Sonra, toptancı tâcirin sermayesi de, genellikle birçok sanayicinin sermayesini yeniden yerine koymaya kâfi olduğundan, onunla sanayiciler arasındaki bu ilişki çok sayıda ufak sermaye sahibini destekleme ve batmalarına sebep olacak kayıplar ve felâketlerde onların yardımına koşma konusuna, büyük sermaye sahibinin ilgi duymasını sağlar.

Çiftçiler ile tahıl tâcirleri arasında aynı türden geniş bir temasın, çiftçilere aynı derecede faydalı etkileri olur. Bütün sermayelerini, hatta bütün sermayelerinden de fazlasını, devamlı olarak ekip biçmede kullanma imkânına kavuşurlar. Onlarınki kadar başka hiçbir faaliyetin uğrama ihtimali olmayan aksaklıklardan birinin ortaya çıkması hâlinde, her zamanki müşterilerinin, yani zengin tahıl tâcirinin şahsında, kendilerini desteklemekte hem menfaat gören, hem de buna gücü yeten birini bulurlar; ve şimdiki gibi, varsa yoksa toprak sahibinin sabır ve tahammülüne, yahut kâhyasının merhametine avuç açmazlar. Belki mümkün değildir ama, bu teması her yerde ve bir çırpıda kurma imkânı olsa; ülkenin çiftçilikte kullanılan sermayesinin, hâlen herhangi başka bir işe sarf edilmiş olma ihtimali olan kısmını oradan geri çekerek, tümünü birden bir çırpıda asıl işine, yani toprağın ekilip biçilmesine nakletmek mümkün olsa; bu büyük sermayenin işleyişine sırasında destek ve yardımcı olmak üzere, hemen hemen aynı büyüklükte bir başka sermaye bir çırpıda bulunabilse; sadece durum ve şartlardaki bu değişmeyle, ülkenin bütün bir çehresinde meydana gelecek gelişmenin ne muazzam, ne kapsamlı ve ne kadar ani olacağını tahayyül etmek pek kolay bir şey değildir.

Demek ki, VI. Edward kanunu, üretici ile tüketici arasına bir aracının girmesini elden geldiği kadar yasaklamakla, serbestçe icrası bir kıtlığın sıkıntılarını hem en iyi hafifleten, hem de o âfeti en iyi önleyen bir faaliyeti yok etmeye çalışmıştır. Zira çiftçinin faaliyetinden sonra, başka hiçbir faaliyet, tahılın yetiştirilmesine, tahıl tâcirinin faaliyeti kadar katkıda bulunmaz.

Sonraları, bu kanunun sertliği, birbirini takiben çıkan ve buğday fiyatı çeyrek kantar başına 20, 24, 32 ve 40 Şilini geçmedikçe toptan tahıl kapatmaya izin veren müteakip birçok kararnamelerle hafifletilmiştir. Nihayet II. Charles'ın 15. saltanat yılında çıkarılan kanunun 7. bölümü ile, buğday fiyatı çeyrek kantar başına 48 Şilini ve diğer hububatınkiler de o oranı geçmedikçe yeniden satmak üzere tahıl kapatmanın yahut satın almanın, spekülâtör olmayan –yani aynı pazarda üç ay içinde yeniden satış yapmayan– kimseler için caiz görüldüğü ilân edilmiştir. Ülke içi tahıl tâciri, şimdiye kadar görüp görebileceği serbestliğe bu hüküm sayesinde kavuşmuştur. Toptan mal kapatanlarla spekülâtörler aleyhindeki hemen hemen bütün diğer eski mevzuatı ortadan kaldıran şimdiki kralın on ikinci saltanat yılındaki kanun öteki kanunun koyduğu sınırlamaları ortadan kaldırmamakta; öyle olduğu için de, bunlar hâlâ yürürlükte bulunmaktadır.

Ancak, bu kanun, halk arasında yaygın çok saçma iki sakat görüşü bir dereceye kadar onaylamaktadır.

Bunlardan birincisi, kanun, buğday fiyatı çeyrek kantar başına kırk sekiz Şiline çıktığı ve diğer hububatın fiyatları da aynı oranda yükseldiği zaman, piyasadaki tahılın, halka zarar verecek şekilde toptan kapatılma ihtimali olduğunu varsaymaktadır. Hâlbuki daha önce söylenenlerden yeterince açık bir şekilde belli oluyor ki, yurtiçi tahıl tâcirlerince, hiçbir fiyata halka zarar verecek şekilde toptan tahıl kapatmak mümkün değildir.

Kaldı ki, çeyrek kantar başına kırk sekiz Şilin, çok yüksek bir fiyat sayılsa bile, darlık yıllarında çoğunlukla, yeni mahsulün hemen hemen hiçbir kısmının satılıp bitirilemeyeceği, halka zarar verecek derecede toptan kapatılabileceğini ise cahillerin bile düşünmesinin imkânsız olduğu bir zamanda, yani hasat sonrasında, sıcağı sıcağına meydana gelen bir fiyattır.

İkincisi, tahılın halka zarar verecek şekilde spekülâsyonunun yapılabileceği, yani çok geçmeden yine aynı pazarda satılmak üzere satın alınabileceği belirli bir fiyat bulunduğunu varsaymaktadır. Fakat bir tâcirin belirli bir pazarda bulunan veya pazara giden tahılı, –kısa süre sonra yine aynı pazarda satmak üzere– topladığı olursa, bunun sebebi, pazara o sıradaki kadar bol malın bütün sezon boyunca gelemeyeceğini, dolayısıyla da, fiyatın yakında yükselmesi gerektiğini düşündüğü için olmalıdır. Şayet adam bu hükmünde yanılır da fiyat yükselmezse, bu tarzda kullandığı sermayenin bütün kârını kaybettikten başka, tahılın ambara konulup saklanmasının ister istemez yol açtığı masraf ve fire dolayısıyla, sermayesinin de bir kısmını kaybeder. Bundan dolayı, pazar kurulan o belirli günde, ihtiyaçlarını sağlamalarına engel olduğu belirli kimselere ver-

diği zarardan çok daha esaslı surette kendi kendisine zarar verir. Çünkü, onlar daha sonra, pazar kurulan herhangi bir başka gün, ihtiyaçlarını aynı derecede ucuza temin edebilirler. Buna karşılık tâcir hükmünde isabet ederse, büyük halk kitlesine zarar verecek yerde, ona çok önemli bir hizmette bulunmuş olur. Halka bir kıtlık sıkıntısını aksi hâlde duyabileceğinden biraz daha önce duyurmakla, tâcir, – fiyat ucuzluğunun halkı mevsimin gerçek kıtlığı ile bağdaşmayacak derecede hızlı tüketimde bulunmaya heveslendirdiği takdirde, halkın sonradan muhakkak hissedeceği şiddetle bu sıkıntıyı hissetmesini önler. Gerçek bir kıtlık hâlinde de, halk için yapılabilecek en iyi şey, bunun sıkıntısını elden geldiği kadar yılın bütün aylarına, haftalarına ve günlerine mümkün olduğunca eşit şekilde dağıtmaktır. Tahıl tâcirinin kendi çıkarı, onu bu dağıtımı elinden geldiği kadar isabetli yapmanın çaresini bulmaya zorlar. Bunu tahıl tâciri kadar isabetle yapacak derecede aynı menfaate, aynı bilgiye, veya aynı kabiliyete sahip başka hiç kimse olmadığından, bu önemli ticaret operasyonu, tamamen tahıl tâcirine emanet edilmelidir; yahut başka bir deyişle, tahıl ticareti, hiç değilse iç piyasanın ihtiyacının sağlanması konusunda, tamamıyla serbest bırakılmalıdır.

Toptan mal kapatılmasına ve kabzımallığa karşı var olan popüler korku, büyücülüğe karşı duyulan popüler korku ve kuşkulara benzetilebilir. Büyücülükle suçlanan bahtsız zavallılar, kendilerinden bilinen felâketler bakımından, yukarıdaki suçlarla itham edilenlerden daha masum değillerdi. Büyücülük aleyhindeki bütün kanuni takibata son veren, herhangi bir adamın komşusu üzerine –o hayalden ibaret– suçu atarak, kendi kötülük arzusunu tatmin etme imkânını elinden alan kanunun, bu korku ve kuşkuları körükleyip destekleyen başlıca sebebi yok ederek, onları tamamıyla ortadan kaldırdığı görülüyor. Ülke içi tahıl ticaretinde tamamen serbestliği geri getirecek kanun da, halkın mal kapatılmasından ve kabzımallıktan duyduğu korkuyu ortadan kaldırma konusunda belki aynı derecede etkili olur.

Bununla beraber, II. Charles'ın 15. saltanat yılında çıkan kanunun 7. bölümü, bütün kusurlarıyla birlikte, gerek iç piyasa ihtiyacının bol bol karşılanmasına, gerekse ekip biçmenin artmasına, mevzuattaki herhangi bir diğer kanuna kıyasla belki daha çok katkıda bulunmuştur. Ülke içi tahıl ticareti, şimdiye kadar görüp göreceği bütün serbestliği ve bütün himayeyi, bu kanunla elde etmiştir. Gerek iç piyasa ihtiyacının karşılanmasını, gerekse tarımın menfaatini, ülke içi ticaret ithalâttan da, ihracattan da daha etkili şekilde kollar.

Tahıl ticaretine dair yazıları kaleme alan zat, Büyük Britanya'ya ithal edilen her türlü hububatın ortalama miktarı ile tüketilen her türlü hububatın miktarı arasındaki oranın, 1'e 570'i aşmadığını hesaplamıştır. O hâlde, iç piyasa ihtiyacının sağlanmasında, iç ticaretin ithalâta kıyasla önemi bire beşyüz yetmiş olmalıdır.

Büyük Britanya'dan ihraç edilen her türlü hububatın ortalama miktarı, aynı yazara göre, yıllık ürünün otuzda birini geçmez. O hâlde, yerli ürüne bir pazar sağlamak suretiyle tarımın teşvik edilmesinde, ihracata kıyasla iç ticaretin önemi, bire otuz olmalıdır.

Devlet işlerine ait rakamlara* pek güvenim yoktur; onun için, bu iki rakamın ikisinin de doğruluğuna kalıbımı basarım demiyorum. Bu rakamları zikredişim, sırf, en aklı başında ve tecrübeli kimselerin görüşünde, tahılın dış ticaretinin iç ticarete kıyasla ne kadar daha az önemi olduğunu göstermek içindir. Primin konulmasından hemen önceki yıllarda tahılın pek ucuz oluşunu, belki bir dereceye kadar, yaklaşık yirmi beş yıl önce çıkarılan ve dolayısıyla etkisini göstermek için yeterince zaman geçmiş olan II. Charles kanununun işleyişine yorulabilir.

Tahıl ticaretinin diğer üç dalı hakkında sadece birkaç söz, söylemek istediklerimin hepsini anlatmaya yetecektir.

II. Yurtiçinde tüketilmek üzere yabancı malı tahıl ithal eden tâcirin ticareti, iç piyasa ihtiyacının doğrudan doğruya sağlanmasına aşikâr bir şekilde yardım eder; o bakımdan da, büyük halk kitlesine doğrudan doğruya faydalı olmalıdır. Gerçi, tahılın ortalama parasal fiyatını biraz düşürmeye vesile olursa da, reel değerini, yahut beslemeye gücünün yettiği emek miktarını azaltmaz. İthalat her zaman serbest olsa, yıllar üst üste konduğunda, çiftçilerimizle taşralı mülk sahiplerimizin ellerine, tahıllarına karşılık, ithalâtın fiilen çoğu zaman yasak olduğu şimdikine kıyasla belki daha az para geçer. Ama ellerine geçen para, daha değerli olur; bütün diğer tür malların daha çoğunu alır ve daha çok emek çalıştırır. Bundan dolayı, gerçek zenginlikleri, reel gelirleri, daha az gümüşle ifade edilse dahi, şimdikinin aynı olur; hem şimdiki miktarda tahıl ekip biçme gücü ellerinden alınmamış, hem de hevesleri kaçırılmamış olur. Aksine, tahılın parasal fiyatının düşmesinden ileri gelen gümüşün reel değerindeki yükselme öteki bütün malların parasal fiyatını biraz düşürdüğü için, bu düşüşün vuku bulduğu yerlerde, ülke endüstrisine bütün yabancı piyasalarda bir üstünlük sağlar; bu suretle, o faaliyeti teşvik edip arttırmaya vesile olur. Fakat, yurtiçi tahıl piyasasının genişliği, tahılın yetiştiği memleketteki genel faaliyetle orantılı olmak; yahut, tahıla karşılık verilecek başka bir şey üretenlerin, dolayısıyla kendilerinde başka bir şey, –yahut aynı kapıya çıkan, bir başka şeyin bedeli– bulunanların sayısı oranında olmalıdır. Fakat her memlekette iç piyasa tahıl için en yakın ve en uygun geleni olduğu gibi, en büyük ve en önemli piyasa da, odur. Dolayısıyla, tahılın ortalama parasal fiyatındaki düşüşten ileri gelen, gümüşün reel değerindeki bu yükselme, tahıl için en büyük ve en önemli olan piyasayı büyütmeye ve öylece tahılın yetişmesini caydıracak yerde, teşvike vesile olur.

II. Charles'ın 22. saltanat yılında çıkan kanunun 13. bölümü gereğince; iç piyasada fiyat çeyrek kantar başına 53 Şilin 4 Peniyi geçmedikçe, buğday ithali çeyrek kantar başına 16 Şilinlik bir vergiye; fiyat 4 İngiliz Lirasını geçmedikçe de, 8 Şilinlik bir vergiye tâbi idi. Yüzyılı aşan bir zamandan beri, bu iki fiyattan birincisi, yalnız kıtlığın çok fazla olduğu zamanlarda meydana gelmiştir; öteki ise bildiğim kadarıyla, hiç vaki olmamıştır. Yine de, buğday bu ikinci fiyatın yukarısına çıkıncaya kadar, o düzenleme gereğince, çok yüksek bir vergiye; birinci fiyatın yukarısına çıkıncaya kadar da, yasak derecesine varan bir vergiye tâbi idi. Başka cinslerden hububatın ithali,[2] hububatın

*. Metinde, "siyasi aritmetiğe." (ç. n.)

2. [Smith] Şimdiki Kralın 13. saltanat yılında çıkarılan kanundan önce, farklı hububat türlerinin ithalinde ödenen vergiler şöyle idi:

değerine oranla, hemen hemen aynı derecede yüksek olan rayiçler ve vergilerle sınırlandırılmıştı. Daha sonra çıkan kanunlar, bu vergileri büsbütün arttırmıştır.

Kıtlık yıllarında, bu kanunların katı biçimde uygulanmasıyla halkın çekeceği çile, muhtemeldir ki pek beter olurdu. Ama bu gibi durumlarda kanunun uygulanması, sınırlı bir zaman için yabancı tahıl ithaline izin veren geçici bir mevzuatla, genellikle kaldırılıyordu. İşte böyle geçici kanunlara ihtiyaç duyulması, bu genel kanunun uygunsuzluğunu yeterince kanıtlar.

İthalat üzerindeki bu sınırlamalar, primin konulmasından önce olmakla beraber, daha sonra o düzenlemeyi koyduran aynı zihniyetle, aynı esas sebeplerle tepeden inme zorlanmıştı. İthalat üzerindeki bu veya birtakım başka sınırlamalar, kendi başlarına ne kadar zarar verici olurlarsa olsunlar, o düzenleme dolayısıyla zorunlu hâle geldiler. Buğdayın, çeyrek kantarı 48 Şilinden düşük iken, veya 48 Şilinden çok yüksek değil iken, yabancı tahıl, ya vergisiz ya çok düşük bir vergi ödemekle ithal edilebildiği takdirde, prim kazancından faydalanılarak, yeni baştan ihraç edilebilirdi. Bununla, amacı piyasayı yabancı ürünler için değil, yerli ürünler için genişletmek olan prim yöntemi tamamen amacından sapar; kamu gelirleri büyük kayba uğrardı.

III. Yabancı ülke tüketimi için tahıl ihraç eden tâcirin ticaretinin, iç piyasa ihtiyacının bol bol sağlanmasına elbette doğrudan bir katkısı yoktur. Ama, dolaylı yoldan katkısı vardır. Bu ihtiyaç olağan olarak, ister ülke içi üretimden ister dışarıdan ithalât yoluyla, hangi kaynaktan sağlanırsa sağlansın, ülkede normal olarak tüketilenden daha fazla tahıl olağan olarak yetiştirilmedikçe veya ithal edilmedikçe, iç piyasayı besleyen tahıl arzı hiçbir zaman çok bol olamaz. Fakat bütün olağan durumlarda, tahıl fazlasını ihraç mümkün olmadıkça, iç piyasanın ucu ucuna tüketiminin gerektirdiğinden daha fazla tahılı yetiştiriciler asla yetiştirmemeye, ithalâtçılar da asla ithal etmemeye dikkat edeceklerdir. O piyasa nadiren malla dolup taşacak; işleri piyasanın ihtiyacını sağlamak olan kişiler, çoğunlukla mallarının ellerinde kalmasından korktukları için, genellikle piyasada yeterince mal olmayacaktır. İhracatın yasak edilmesi, ülkenin imarını ve ekilip biçilmesini, halkının ihtiyacını gidermenin gerektirdiği düzeyde bırakır. İhracat serbestliği ise ülkeye yabancı mil-

Hububat	Vergiler	Vergiler	Vergiler
Fasulye	: çeyrek kantarı 28 ş. e kadar olduğunda 19 ş. 10 p.	40 ş. e kadar olduğunda 16 ş. 8 p.	daha yukarısı 12 peni
Arpa	: » » 28 » » » 19 ş. 10 p.	32 ş. » » 16 » » »	12 peni
Çimlenmiş arpa	: ithali, çimlenmiş arpadan alınan yıllık vergiye ait kanun ile yasak edilmiştir.		
Yulaf	: » » 16 » » » 5 ş. 10 p.	» » 9 ½ peni	
Bezelye	: » » 40 » » » 16 ş. 10 p.	» » 9 ¾ peni	
Çavdar	: » » 36 » » » 19 ş. 10 p.	40 ş. e kadar 16 » 8 p.	» » 12 peni
Buğday	: » » 44 » » » 21 ş. 9 p.	53 ş. e 4 p. ye kadar 17 » » » 8 şilin	4 Liraya kadar ve fazlası ile aşağı yukarı 1 şilin 4 peni.
» (kara)	: » » 32 » » » 16 ş. ödeyecek.		

Bu vergiler kısmen Eski Sübvansiyon yerine geçmek üzere, II. Charles'in 22. saltanat yılındaki kanun gereğince, kısmen yeni sübvansiyon, üçte bir ve üçte iki sübvansiyon ve 1747 sübvansiyonu gereğince konulmuştur.

letlerin ihtiyacını karşılamak için, ekimini genişletme imkânı verir.

II. Charles'ın 12. saltanat yılında çıkarılan kanunun 4. bölümü gereğince, buğday fiyatı çeyrek kantar başına 40 Şilini, diğer hububatın fiyatı da aynı oranı aşmadıkça, tahıl ihracına izin veriliyordu. Aynı hükümdarın 15. saltanat yılındaki kanunla, bu serbestlik, buğday fiyatının kantar başına 48 Şilini aşmasına kadar; 22. saltanat yılındaki kanunla da bunun yukarısındaki bütün fiyatlara teşmil edildi. Esasen, bu tür ihracat hâlinde krala libre başına hesaplanan bir vergi veriliyordu. Ancak, tarife kitabında bütün hububata çok düşük bir rayiç bedel tutulduğundan, bu vergi buğdayda çeyrek kantar başına yalnızca bir Şilin; yulafta dört Peni, bütün diğer hububatta ise altı Peni ediyordu. Primi koyan –William ile Mary'nın 1. saltanat yılındaki– kanun gereğince, buğday fiyatının çeyrek kantar başına 48 Şilini geçmediği durumlarda bu ufak vergi örtük olarak; III. William'ın 1. ve 12. saltanat yıllarındaki kanunların 20. bölümü gereğince de, bütün daha yukarı fiyatlarda açıktan açığa kaldırıldı.

Böylece ihracatçı tâcirin ticareti, bir primle hem teşvik edildi, hem yurtiçinde iş gören tâcirin ticaretine kıyasla çok daha serbest hâle getirildi. Bu düzenlemelerin sonuncusu gereğince; ihraç için tahıl her ne fiyata olursa olsun toptan kapatılabiliyor; fakat fiyatın çeyrek kantarı 48 Şilini geçmemesi hâli hariç, dâhilî satış için kapatılamıyordu. Bununla beraber, daha önce gösterildiği üzere, ülke içinde tahıl alış verişi yapan tâcirin menfaati, hiçbir zaman, büyük halk kitlesinin menfaatine aykırı olmaz. İhracatçı tâcirin menfaati ise, ona aykırı olabilir, nitekim bazen aykırıdır da. Kendi yurdu kıtlıktan kıvranırken, bir komşu ülke açlık çekerse, kıtlık belâsını çok fazla arttıracak miktarda tahılı diğer memlekete yollamak, ihracatçının işine gelebilir. Bu kanunların asıl hedefi iç piyasa ihtiyacının bol bol karşılanması değildi. Amaç, tahılın parasal fiyatını, tarımı teşvik bahanesi ile elden geldiği kadar yükseltip, iç piyasada bu suretle mümkün mertebe sürekli bir kıtlık yaratmaktı. İthalatın caydırılmasıyla o piyasanın ihtiyacının karşılanması, büyük kıtlık zamanlarında dahi, yalnız yerli ürüne hasrediliyordu. İhracatın teşviki ile de fiyat çeyrek kantar başına 48 Şiline kadar çıktığında, o piyasanın, hayli kıtlık olan zamanlarda dahi yerli ürünün tamamından faydalanmasına müsaade edilmiyordu. Büyük Britanya'nın böyle sık sık başvurmak zorunda kaldığı tedbirler, yani, tahıl ihracını sınırlı bir zaman için yasak edip, tahıl ithalâtı vergilerini sınırlı bir müddetle ortadan kaldıran geçici kanunlar, Büyük Britanya'nın genel düzenlemelerindeki uygunsuzluğu yeterince kanıtlar. Sistem iyi olsaydı Büyük Britanya böyle ikide bir ondan yan çizmek zorunda kalmazdı.

Şayet bütün milletler, serbet ihracat ve serbest ithalâta dayalı liberal sisteme uymuş olsalar, büyük bir kıtanın birer parçasını işgal eden muhtelif devletler, bir bakıma büyük bir imparatorluğun farklı eyâletlerini andırırlar. Nasıl ki büyük bir imparatorluğun türlü eyâletleri arasında iç ticaretin serbest olmasının, hem bir kıtlığın en iyi hafifleticisi hem de bir açlığın en etkili önleyicisi olduğu, gerek aklen gerek tecrübe ile sabitse; büyük bir kıtanın kendilerine bölünmüş olduğu farklı devletlerin arasında ihracat ve ithalâtın serbest olması da aynı işlevi görecektir. Kıta ne denli büyük, farklı bölgeler arasında gerek kara, gerek deniz yolu ile bir uçtan bir uca iletişim ne

kadar kolay olursa, o kıtanın herhangi bir bölgesi bu felâketlerden birine o kadar az uğrayacaktır. Çünkü ülkelerin herhangi birindeki kıtlığın bir başka ülkedeki bollukla hafifletilmesi daha ihtimal dâhilinde olur. Ancak, bu liberal sistemi olduğu gibi kabul etmiş olan memleket, pek azdır. Tahıl ticaretinin serbestliği, hemen hemen her yerde az çok kısıtlanmış olup, birçok ülkede, kaçınılmaz bir kıtlık musibetini çoğunlukla şiddetlendirerek, korkunç bir açlık felâketi hâline getiren anlamsız düzenlemelerle sıkboğaz edilmiştir. Bu gibi ülkelerin tahıl talebi, çoğu kez o kadar büyük ve acil olabilir ki, tesadüfen aynı zamanda yanı başlarında bir derece kıtlık sıkıntısı çeken küçük bir devlet, kendini benzer bir korkunç felâket tehlikesine atmadan bunların ihtiyaçlarını sağlamayı göze alamaz. Böylece, bir memleketin tuttuğu çok kötü bir yol, bir başka memleket için aksi hâlde tutulması en uygun yolu bir derece tehlikeli ve tedbire aykırı kılabilir. Bununla beraber, yetiştirdiği ürün çok daha fazla olduğu için, ihracı muhtemel herhangi bir miktar tahılın elindeki arzı fazla etkilemesi nadiren vaki olan büyük devletlerde, ihracatın sınırsız serbestliği çok daha az tehlikelidir. Bir İsviçre kantonu veya İtalya'nın ufak devletlerinden bazısında, tahıl ihracatını sınırlamaya, belki arada sırada gerek olabilir. Fransa yahut İngiltere gibi büyük ülkelerde ise buna hemen hemen hiç gerek kalmaz. Kaldı ki, çiftçinin, malını her zaman en iyi pazara yollamasına engel olmak, olağan adalet kanunlarını, bir kamu yararı düşüncesine, bir tür hikmet-i hükümete* düpedüz feda etmektir. Bu öyle bir hâkimiyet tasarrufudur ki, yasama gücü tarafından ancak, en acil zorunluluk hallerinde kullanılması gerekir; ancak o zaman mazur görülebilir. Tahıl ihracı yasağının devreye gireceği fiyatın, günün birinde böyle bir yasaklama gerekirse şayet, daima çok yüksek bir fiyat olması gerekir.

Tahıl hakkındaki kanunlar, her yerde dine ilişkin kanunlara benzetilebilir. Gerek bu dünyadaki geçimini, gerekse öteki dünyadaki mutluluğunu ilgilendiren işlere karşı halk kendilerini o kadar ilgili hissederler ki, hükümet kendilerinin önyargılarına boyun eğmek ve kamu huzurunu korumak adına, halkın uygun gördüğü sistemi kurmak durumundadır. Bu iki temel amacın biri veya öbürü ile ilgili akla yatkın bir sistemin kurulduğuna bu kadar seyrek rastlamamız, galiba, işte bu yüzdendir.

IV. Aktarmacı tâcirin, yani yeniden ihraç etmek üzere yabancı tahıl getiren ithalâtçının ticareti, iç piyasanın ihtiyacının bolca karşılanmasına yarar. Aslında ticaretinin asıl amacı tahılını iç piyasaya satmak değildir. Fakat orada satmaya, hatta bir dış pazarda elde etmeyi umduğundan bir hayli daha az paraya satmaya, genellikle razıdır; zira bu suretle yükleme, boşaltma, navlun ve sigorta masrafından tasarruf eder. Aktarma ticareti** sayesinde başka ülkelerin arzına mağaza ve ambar olan ülkedeki halkın kendisi çok nadiren muhtaç durumda bulunabilir. Böylece, her ne kadar aktarma ticareti iç piyasada tahılın ortalama parasal fiyatını düşürmeye katkı yapabilirse de, bu yolla reel değerini düşürmez. Sadece, gümüşün reel değerini biraz arttırır o kadar.

Esasen aktarma ticareti, Büyük Britanya'da, bütün olağan durumlarda, yabancı

*. Hikmet-i hükümet (*reasons of state*): Devletin akıl sır ermeyen, akıl-mantıkla pek açıklanamayan işleri. (ç. n.)
**. Aktarma ticareti (*carrying trade*): Bir yerden alıp bir yere satmak, yeniden ihraç etmek üzere ithal etmek, transit ticaret. (ç. n.)

malı tahıl ithalâtının tâbi tutulduğu, –büyük bir kısmının da iadesinin söz konusu olmadığı– yüksek vergilerle yasak edilmişti. Bir kıtlığın vergilerin geçici kanunlarla kaldırılmasını gerekli kıldığı olağanüstü durumlarda ise, daima ihracat yasak ediliyordu. Dolayısıyla, bu kanunlar sistemiyle aktarma ticareti fiilen her zaman yasaktı.

O hâlde, prim konulmasıyla ilgili kanunlar sistemi hakkındaki medhiye hiçbir şekilde yerinde değildir. Büyük Britanya'nın büyük çoğunlukla o kanunlara hamledilen gelişmesi ve refahı, gayet kolaylıkla başka sebeplere yorulabilir. Bunlara ve saçma sapan yirmi tane daha ticaret düzenlemesine rağmen, tek başına, Büyük Britanya'daki kanunların –kendi emeğinin ürünlerinden faydalanacağı konusunda– her insana verdiği güvenlik dahi, herhangi bir ülkeyi ihya etmeye yeterlidir; bu güvenlik ise, tam da primin konulduğu sıralardaki devrim sayesinde kemalini bulmuştur. Serbestçe ve güven içinde harcanmasına meydan verildiğinde, her bireyin kendi durumunu iyileştirme yolundaki doğal gayreti, öyle sağlam bir kaynaktır ki, tek başına, başka hiçbir yardım olmaksızın bile, hem topluluğu zenginliğe ve refaha götürecek, hem de hareketlerini, beşerî kanunlardaki anlayışsızlığın çoğu kez kösteklemesine aracı olan bir yığın münasebetsiz engeli de –bu engellerin etkisi, daima, az çok onun özgürlüğünü ihlâl veya güvenliğini azaltmak olsa bile– aşacak güçtedir. Büyük Britanya'da çalışma, tam bir güvenlik içindedir; tamamıyla serbest olmaktan epey uzak ise de, Avrupa'nın herhangi bir bölgesindeki kadar, hatta oradakinden daha serbesttir.

Büyük Britanya'nın en ileri refah ve gelişme devri primle ilgili kanunlar sisteminden sonrasına rastlamaktadır; ama bu böyledir diye, bunu o kanunlara atfetmemiz doğru olmaz. Bu dönem, aynı şekilde ulusal borçtan da sonradır. Oysa bu refah ve gelişme devrinin sebebi kesinlikle ulusal borç değildir.

Her ne kadar İspanya ile Portekiz güvenlik idaresinin, bulunduğu memleketteki değerli metallerin değerini biraz düşürme eğilimi, primle ilgili kanunlar sisteminde aynen mevcutsa da; Büyük Britanya, Avrupa'nın şüphesiz en zengin ülkelerinden biriyken, İspanya ile Portekiz belki de en yoksullarındandır. Aradaki bu fark, gelgelelim, kolayca iki ayrı sebebe yorulabilir. Birincisi, İspanya'da altınla gümüş ihracından alınan vergi, Portekizde ihracat yasağı ve o kanunların uygulanmasını gözetmek üzere tetikte bekleyen zabıta, kendi aralarında yılda altı milyon İngiliz Lirasından fazla ithalât yapan bu gayet yoksul iki ülkede söz konusu metallerin değerini düşürme konusunda, Büyük Britanya'da tahıl kanunlarının yapabildiğine kıyasla, sadece daha doğrudan değil, aynı zamanda daha kuvvetle etkide bulunuyor olsa gerektir. İkincisine gelince; o ülkelerde, bu kötü politika, halkın genel özgürlüğü ve güvenliği ile dengelenmemektedir. Onlarda çalışma ne serbesttir, ne de güven altındadır. Birçoğu, saçmalıklar ve budalalıklarla dolu ticaret düzenlemeleri, aynı derecede hikmetle dolu bile olsa, İspanya'nın da Portekiz'in de sadece sivil hükümetleri ve kilise idareleri, şimdiki yoksulluk durumunu devam ettirmeye yetecek türdendir.

Şimdiki Kralın 13. saltanat yılındaki kanunun 43. bölümü ile tahıl kanunları konusunda, birçok bakımdan eskisinden daha iyi, fakat bir iki bakımdan belki pek o kadar iyi olmayan yeni bir sistem kurulduğu görülüyor.

Bu kanun gereğince orta evsafta buğdayın fiyatı, çeyrek kantar başına 48 Şiline; orta evsafta çavdarın, bezelyenin ve fasülyenin fiyatı 32 Şiline; apranınki 24 Şiline ve yulafınki 16 Şiline çıkar çıkmaz, iç tüketime mahsus ithalâttan alınan yüksek vergiler kaldırılmaktadır. Bunların yerine, buğdayın çeyrek kantarı başına sadece 6 Peni, diğer hububuta da aynı oranda olmak üzere, ufak bir vergi alınmaktadır. Bütün bu farklı hububat türleri için, ama özellikle de buğday için, iç piyasa, böylece eskisine kıyasla hayli ucuz fiyatlarla yabancı ürüne açılmış bulunmaktadır.

Aynı kanun gereğince, buğday ihracına verilen beş Şilinlik eski prim, daha önce fiyat 48 Şiline çıktığında kesilirken, artık, çeyrek kantar başına 44 Şiline çıkınca kesilmekte; arpa ihracına verilen 2 Şilin 6 Penilik eski prim, daha önce primin kesildiği fiyat olan 24 Şilin yerine, 22'ye çıkınca kesilmekte; yulaf ezmesine verilen 2 Şilin 6 Penilik eski prim, daha önce primin kesildiği fiyat olan 24 Şilin yerine, 22'ye çıkınca kesilmekte; yulaf ezmesine verilen 2 Şilin 6 Penilik eski prim, eskiden primin kesildiği fiyat olan 15 Şilin yerine, 14'e çıkınca, kesilmektedir. Çavdar üzerindeki prim, 3 Şilin 6 Peniden 3 Şiline indirilmekte, daha önce kesildiği fiyat olan 32 Şilin yerine, fiyat 28'e çıkınca kesilmektedir. Primler, benim kanıtlamaya çalıştığım kadar uygunsuz iseler, ne kadar önce kesilir ve ne kadar az olursa, o kadar hayırlıdır.

Aynı düzenleme, o sırada, anahtarının biri kralda, biri ithalâtçıda bulunacak bir depoya yerleştirmek şartıyla, yeniden vergisiz olarak ihraç edilmek üzere, en düşük fiyatlarla tahıl ithaline izin vermektedir. Esasen bu serbestlik, Büyük Britanya limanlarının yirmi beşinden fazlasına şâmil değildir. Fakat bunlar önde gelen limanlar olup, ötekilerin çoğunda muhtemelen bu işe elverişli depolar yoktur.

Şu ana kadar söylenenlerden, bu kanunun, eski sisteme kıyasla bir ilerleme olduğu açıkça görülmektedir.

Ancak, aynı kanun gereğince, fiyat 14 Şilini geçmedikçe, yulaf ihracına çeyrek kantar başına 2 Şilinlik bir prim verilmektedir. Eskiden, bu hububatın ihracına, bezelyenin yahut fasulyeninkinden fazla hiç prim verildiği olmamıştır.

Yine aynı kanunla, fiyatı çeyrek kantar başına 44 Şiline çıkınca, buğdayın; 28 Şiline çıkınca, çavdarın; 22 Şiline çıkınca, apranın; 14 Şiline çıkınca yulafın ihracı yasaklanmaktadır. Bu farklı fiyatların hepsi haddinden fazla düşük gibi gelmektedir. Dahası, bula bula tam da o ihracı zorlamak için verilen primin kaldırıldığı fiyatlarda ihracı tamamen yasaklamakta bir uygunsuzluk var gibidir. Kesinlikle ya çok daha düşük bir fiyatta prim kaldırılmalı, ya da çok daha yüksek bir fiyatta ihracata izin verilmeliydi.

Onun için, bu yönlerden de söz konusu kanun öyle görünüyor ki eski sistemin gerisinde kalmaktadır. Fakat bütün eksiklikleriyle beraber, belki Solon kanunları hakkında söyleneni biz de bu kanun için söyleyebiliriz: Kendi başına mükemmel olmamakla beraber, zamanın menfaatleriyle, peşin hükümleriyle ve mizacıyla en iyi uzlaşabilen kanundur. Belki zamanı gelince daha iyisine yol açabilir.

VI. BÖLÜM
Ticaret Antlaşmaları Hakkında

Bir millet, öteki bütün yabancı ülkelerden ülkesine girmesini yasakladığı belirli malların, bir yabancı ülkeden girmesine müsaade etme, yahut, bir ülkenin mallarını, bütün öteki ülkelerinkini tâbi tuttuğu vergilerden muaf tutmaya bir antlaşma ile kendini mecbur ederse, ticareti bu kadar çok kayrılan ülkenin, yahut, hiç değilse o ülkenin tüccarı ile sanayicilerinin, bu antlaşmadan mutlaka büyük kazançlar sağlaması gerekir. O tüccarla sanayiciler, kendilerine bu kadar hoşgörülü davranılan memlekette, bir tür tekelden faydalanırlar. Malları için, o memleket hem daha geniş, hem de daha kazançlı bir pazar hâline gelir. Daha geniştir; çünkü, başka milletlerin malları ya oraya sokulmadığı ya da ağır vergilere tâbi tutulduğu için, burası onların mallarını daha çok çeker. Daha kazançlıdır; çünkü kayırılan ülkenin tâcirleri, orada bir tür tekelden faydalanarak, mallarını, çoğu zaman, bütün öteki milletlerin serbest rekabeti karşısında bırakıldığı takdirde olabileceğine kıyasla daha iyi bir fiyata satarlar.

Ne var ki bu gibi antlaşmalar, kayrılan ülkenin tüccarıyla sanayicileri için avantajlı olabilmekle beraber, kayıran ülkenin tüccarıyla sanayicileri için mecburen dezavantajlıdır. Bu yolla onlar aleyhine yabancı bir millete, bir tekel bağışlanmış olur ve bunların, ihtiyaç duydukları yabancı malları, çoğunlukla başka milletlerin serbest rekabetine meydan verildiği takdirde olabileceğinden daha pahalıya satın almaları gerekir. Bu yüzden, böyle bir milletin, kendi mahsulünden, karşılığında yabancı mal satın aldığı kısım, daha ucuza satılmak durumundadır. Çünkü, iki şey birbiriyle değişilirken, bu şeylerden birinin ucuzluğu, ötekinin pahalılığının zorunlu sonucu, yahut daha doğrusu, ötekinin pahalı oluşuyla aynı şey demektir. Dolayısıyla bu tür her antlaşmayla, yıllık ürünün mübadele edilebilir değerinde azalma olması muhtemeldir. Ancak bu azalma hemen hiçbir zaman mutlak bir zarara değil, sadece, antlaşma olmadığı takdirde elde edebileceği kazancın eksilmesine yol açabilir. Millet, mallarını aksi hâlde olabileceğinden daha ucuza satmakla beraber, muhtemelen, hem maliyetinden aşağı satmayacak; hem de, prim durumunda olduğu gibi, malları piyasaya iletmek için kullanılan sermayeyi olağan kârlarıyla birlikte yeniden yerine koymayacak bir fiyata satmayacaktır. Satarsa, bu ticaretin ömrü uzun olmaz. Dola-

yısıyla, kayıran ülke dahi, serbest bir rekabet bulunduğu takdirde kazanacağından az da olsa, bu ticaretten yine kazanır.

Ancak, bazı ticaret antlaşmaları, bunlardan çok farklı esaslara dayanılarak avantajlı sayılmış; aralarındaki ticaretin tümünde, her yıl satın aldığından daha fazla satış yapacağını ve her yıl [pozitif] bir altın ve gümüş bakiyesinin kendisine kalacağını umduğu için, ticaretçi bir ülke, bazen yabancı bir milletin bazı mallarına, kendi aleyhine olmak üzere, böyle bir tekel bağışlamıştır. 1703'te, İngiltere ile Portekiz arasında Mr. Methuen'in sonuca bağladığı ticaret antlaşması, bu esasa dayanılarak, pek beğenilmiştir. Sadece üç maddeden ibaret olan o antlaşmanın, harfi harfine tercümesi aşağıdadır.

Madde I

Haşmetli mübarek Portekiz kralı, gerek kendisi gerek halefleri adına, Britanya işi çuhalar ile öteki yünlü mamullerin, kanunla yasak edilinceye kadar, âdet olduğu üzere, Portekiz'e girmesine bundan böyle daima müsaade etmeye söz verir, şu şartla ki:

Madde II

Yani, haşmetli mübarek Büyük Britanya kraliçesi, kendi ve halefleri adına, Portekiz mahsulü şarapların bundan böyle Britanya'ya girmesine daima izin vermeyi taahhüt edecektir. Öyle ki Britanya ve Fransa krallıkları arasında ister barış ister savaş olsun; Büyük Britanya'ya ister varil veya fıçılarla, ister diğer kaplarla ithal edilsin, bu şaraplar için, aynı miktar veya ölçüdeki Fransız şarabından istenen gümrüğün veya verginin üçte biri tenzil edilecek yahut düşülecek; doğrudan doğruya veya dolayısıyla gümrük, vergi, veya herhangi bir başka isimle hiçbir zaman daha fazla bir şey istenmeyecektir. Fakat gümrük vergisinde yukarıda belirtildiği üzere yapılacak bu indirim veya hafifletmeye herhangi bir zamanda herhangi bir şekilde el atılır yahut halel gelirse, haşmetli mübarek Portekiz kralının Britanya işi çuhalarla başkaca yünlüleri yeniden yasak etmesi hakkaniyete uygun ve caiz olacaktır.

Madde III

Soylu, tam yetkili elçiler yukarıda adları geçen efendilerinin işbu antlaşmayı resmen tasdik edeceklerini ve iki aylık bir zaman zarfında tasdik belgelerinin karşılıklı teati edileceğini vaat edip, buna kefil olurlar.

Bu antlaşma gereğince, Portekiz kralı, İngiliz yünlülerinin tıpkı yasaktan önceki esasa göre girmesine izin vermeyi, yani, o zamandan önce ödenegelmiş olan vergileri yükseltmemeyi taahhüt etmektedir. Ama bunların herhangi bir başka milletin, meselâ Fransa veya Hollanda'nın yünlülerinden daha iyi şartlarla girmesine müsaade etme yükümlülüğü altına girmemektedir. Büyük Britanya hükümdarı ise, aksine, Portekiz

şaraplarının, onlarla rekabet etmesi en muhtemel şaraplar için, yani Fransız şarapları için ödenen verginin sadece üçte ikisini ödemek suretiyle girmesini taahhüt etmektedir. Demek ki, o yönden, bu antlaşma aşikâr bir şekilde Portekiz için avantajlı, ama Büyük Britanya için dezavantajlıdır.

Ne var ki bu antlaşma, İngiltere ticaret politikasının bir şaheseri olarak göklere çıkarılmıştır. Portekiz, Brezilya'dan, her yıl iç ticaretinde gerek sikke [metal para] gerek süs eşyası şeklinde kullanılabilecek miktardan fazla altın almaktadır. Artan kısım, kasalarda boşu boşuna kilitli durmasına göz yumulamayacak kadar değerlidir. Yurtiçinde avantajlı piyasa bulamadığı için de, herhangi bir yasağa rağmen, bu kısım dışarı gönderilip, ülkede daha avantajlı bir pazarı olan bir şeyle değiştirilmelidir. Bunun büyük bir kısmı, ya İngiliz malları karşılığında, veya sattıkları malların karşılığı İngiltere vasıtasıyla ellerine geçen diğer Avrupa milletlerinin malları karşılığında, her yıl İngiltere'ye gelir. Mr. Baretti'ye söylendiğine göre, her hafta Lizbon'dan gelen posta gemisi, İngiltere'ye haftadan haftaya 50 bin İngiliz Lirasını aşkın altın getirirmiş. Bu meblâğ muhtemelen abartılmıştır. Toplamı yılda iki milyon altı yüz bin İngiliz Lirasından fazla tutar ki, bu, Brezilya'nın mali gücünün yettiği farzedilen altın miktarından fazladır.

Tâcirlerimizin birkaç yıl önce Portekiz hükümdarı ile araları açıktı. Antlaşma ile değil de, o hükümdar tarafından muhtemelen gerçekte Büyük Britanya hükümdarının ricası üzerine ve göstereceği savunma ve himaye gibi daha büyük ayrıcalıklara karşılık, sırf lütuf olarak, kendilerine bağışlanan imtiyazlar, ya ihlâl edilmiş ya da geri alınmıştı. Dolayısıyla, Portekiz ticaretini göklere çıkarmakta çoğunlukla en fazla menfaati bulunanlar, bunun üzerine, onu genellikle sanıldığından daha az faydalı göstermeye hayli meyleder oldular. Her yıl Büyük Britanya'ya ithal edilen Portekiz yemişleriyle şarapları, Portekiz'e gönderilen İngiliz mallarının değerine hemen hemen denk geldiğinden, bu yıllık altın ithalinin pek çoğunun, hatta aşağı yukarı hepsinin, Büyük Britanya için olmayıp diğer Avrupa milletleri için olduğunu ileri sürdüler.

Ama diyelim ki, topu birden Büyük Britanya içindir ve tutarı Mr. Baretti'nin tahayyül eder göründüğünden daha da fazladır; böyledir diye, bu ticaret, dışarı gönderilen aynı değer tutarı karşılığında, yine aynı değerde tüketim malları almamızdan ibaret herhangi bir diğer ticaretten daha faydalı olmaz.

Krallık içinde, sofra takımı yahut sikkeye her yıl ilâve suretiyle kullanılan altın miktarının, bu ithalâtın ancak çok küçük bir kısmı olduğu kabul edilebilir. Kalanının olduğu gibi dışarıya gönderilip, şu veya bu tür tüketim malları ile değiştirilmesi gerekir. Ama İngiliz çalışmasının ürünü ile önce Portekiz altını satın alıp, sonra o altınla bu tüketim mallarını satın almaktansa, bu tüketim mallarını doğrudan doğruya o ürün ile satın almak, İngiltere için daha avantajlı olur. Doğrudan yapılan bir tüketim dış ticareti, dolambaçlı olanından daima daha avantajlıdır. Aynı değerde yabancı malları ülke piyasasına getirmek için de birincisinde, ikinci şekildekine kıyasla çok daha küçük bir sermaye ister. Dolayısıyla, faaliyetinin daha küçük bir kısmı, Portekiz piyasasına yarayacak mal üretiminde; daha büyük bir kısmı ise, Büyük Britanya'da

talebi olan tüketim mallarının bulunabileceği diğer piyasalara yarayan malların üretiminde kullanılsa, İngiltere'nin daha yararına olur. Böylece, ülke hem kendi ihtiyacı için gerekli altını, hem de tüketim mallarını elde etmek üzere, şimdikinden çok daha az bir sermaye kullanır. O takdirde elde başka amaçlar için, yani fazladan bir miktar çalışmayı harekete geçirmek ve daha büyük bir yıllık hâsıla elde etmek üzere kullanılacak yedek bir sermaye bulunur.

Portekiz ticaretinin büsbütün dışında da kalsa, Britanya, gerek süs eşyası, gerek sikke, gerekse dış ticaret amaçları için ihtiyaç duyduğu yıllık altın mevcudunu tedarik konusunda pek güçlükle karşılaşmaz. Altın karşılığı verilecek değer kendilerinde mevcut olanlar, öteki her mal gibi altını da, değeri karşılığında daima şurada burada bulabilirler. Zaten Portekiz'in yıllık altın fazlası yine de dışarıya gönderilir; Büyük Britanya alıp götürmese dahi, tıpkı şimdi Büyük Britanya'nın yaptığı gibi, bedeli karşılığı yeniden satmayı uygun bulan bir başka millet tarafından alınıp götürülür. Portekiz'in altınını satın alırken, esasen birinci elden satın alırız; hâlbuki, İspanya hariç herhangi bir diğer ülkeden alırken, altını ikinci elden geçerek almamız gerekir ve biraz daha fazla para verdiğimiz de olabilir. Ancak, bu fark elbette ki, kamunun dikkatini çekmeyecek derecede önemsizdir.

Rivayete göre, altınımızın hemen hepsi Portekiz'den gelir. Diğer milletlerle aramızdaki ticaret dengesi ya aleyhimizdedir, ya da pek lehimizde değildir. Ancak, şurasını gözden kaçırmamak gerekir ki, ülkenin birinden ne kadar çok altın ithal edersek, bütün diğer ülkelerden ister istemez o derece eksik altın getirtmemiz gerekir. Öteki her mal için olduğu gibi, altına karşı da efektif talep, her ülkede, belirli bir miktarla sınırlanmıştır. Bu miktarın onda dokuzu bir ülkeden gelirse, bütün diğer ülkelerden ithal edilmek üzere sadece onda bir kalır. Dahası, her yıl belirli ülkelerden sikke ve kap kacak olarak gerekenden ne kadar fazla altın ithal edilirse, birtakım başka ülkelere o kadar fazla altın ihraç edilmesi gerekir. Modern politikanın o en önemsiz hedefini teşkil eden ticaret dengesi de, belirli bazı ülkelerden yana ne kadar lehimize görünürse, başka birçoklarından yana, ister istemez, o derece aleyhimizde görünmek durumunda olsa gerekir.

Bununla beraber, Portekiz ticareti olmadan İngiltere'nin yaşayamayacağı yolundaki bu gülünç fikre dayanarak, geçen savaşın sonuna doğru Fransa ile İspanya, ortaya ne saldırı, ne tahrik bahanesi sürmeden; Portekiz kralından, limanlarına hiçbir İngiliz gemisi sokmamasını, bunu da garantiye almak üzere, o limanlara Fransız yahut İspanyol askerleri yerleştirmeyi kabul etmesini istediler. Portekiz kralı, kayın biraderi olan İspanya kralının kendisine teklif ettiği bu yüz kızartıcı şartlara boyun eğseydi, Britanya, Portekiz ticaretini kaybetmekten çok daha büyük bir gaileden, yani yeni bir savaşta İngiltere'nin bütün kuvveti o tek amaca yönelse dahi muhtemelen güç savunabileceği, kendini savunma için hiçbir hazırlığı olmayan pek zayıf bir müttefiki desteklemek yükünden kurtulurdu. Portekiz ticaretinin elden gitmesi, o sırada bu ticaretle iştigal eden ve belki bir iki yıl sermayelerini aynı derecede avantajlı kullanmanın başka bir yolunu bulamayacak olan o tâcirleri, şüphesiz, hayli sıkıntıya düşü-

rürdü. Bu dikkate değer ticari politika numunesi yüzünden İngiltere'nin uğrayacağı bütün sıkıntı da, belki ondan ibaret kalırdı.

Her yıl yapılan büyük altın ve gümüş ithali ne kap kacak ne de sikke amaçlı olup, dış ticaret içindir. Dolaylı bir tüketim dış ticareti, bu metallerle, hemen hemen bütün diğer mallar vasısatıyla yapılabileceğine kıyasla daha kazançlı şekilde yürütülebilir. Evrensel ticaret vasıtaları oldukları için, bunlar bütün mallara karşılık olarak, herhangi bir başka emtiadan daha kolay kabul edilir. Hacimleri küçük ve değerleri büyük olduğu için de, bir yerden bir yere getirilip götürülmeleri, herhangi bir başka tür ticari eşyanın getirilip götürülmesine kıyasla daha ucuza gelir; böylece taşınmakla, değerlerinden de daha az kaybederler. Onun içindir ki, sırf bir başka memlekette, birtakım başka emtia mukabili, yeniden satılmak veya mübadele edilmek üzere, yabancı bir memlekette satın alınan bütün mallar arasında, altınla gümüş kadar elverişlisi yoktur. Portekiz ticaretinin başlıca avantajı, Büyük Britanya'da yapılan bütün farklı dolaylı yabancı tüketim ticaretlerinin hepsini kolaylaştırmasındadır. Çok önemli olmasa dahi, bu, şüphesiz ki kayda değer bir avantajdır.

Yeterince âşikârdır ki ülkenin kap kacağı veya metal parasına her yıl eklendiği mâkul surette düşünülebilecek olan altın ve gümüş, çok az miktarda yıllık ithalâta lüzûm gösterebilir. Portekiz'le doğrudan ticaretimiz olmadığı takdirde dahi, bu küçük miktar, daima, şuradan veya buradan, nereden olsa gayet kolay bulunabilir.

Kuyumculuk faaliyeti Büyük Britanya'da oldukça önemli olmakla beraber, kuyumcuların her yıl sattıkları yeni süs eşyasından pek çoğu, eritilmiş diğer eski eşyadan yapılmaktadır. Onun için, krallığın toplam süs eşyasına her yıl yapılan ilâve çok büyük olamaz; dolayısıyla yıllık çok az bir ithalâta ihtiyaç gösterebilir.

Metal para için de durum aynıdır. Öyle sanıyorum ki, altın sikkenin son defaki reformasyonundan önce, altın olarak on yıldır üstüste yılda 800 bin İngiliz Lirasından fazla tutan yıllık sikke basımının büyük bir kısmını bile, kimse, ülkede daha önce tedavülde bulunan paraya her yıl yapılan bir ilâve olarak görmez. Para basma masrafını hükümetin ödediği bir memlekette, sikke içinde, standart ağırlıkta altın ve gümüş tamı tamına bulunsa dahi, sikkenin değeri, o metallerin basılmamış hâldeki aynı miktarının değerinden asla çok fazla olamaz. Çünkü, basılmamış hâldeki herhangi bir miktar altın ve gümüşe karşılık, bu metallerin bir o kadar sikkesini elde etmek için, sadece darphaneye gitmek zahmetine katlanmak, belki de bir iki hafta beklemek gerekir. Fakat her memlekette, tedavüldeki sikkelerin büyük kısmı, hemen hemen daima az çok yıpranmış veya başka şekilde ayarını kaybetmiştir. Büyük Britanya'dan son defaki reformasyondan önce, durum epey öyle olmuş; altın, yüzde ikiden; gümüş ise, yüzde sekizden fazla olmak üzere, standart ağırlığının altına düşmüştü. Ancak, standart ağırlığı tam olan, yani içinde bir libre altın bulunan 44,5 Gine, bir libre ağırlığında basılmamış altından çok daha fazlasını satın alamadığına göre, ağırlığı biraz eksilmiş olan 44,5 Gine, bir libre ağırlıkta altın satın alamazdı; bu eksiği telâfi için de bir şey eklenmesi gerekirdi. Bundan dolayı, altın külçesinin piyasadaki câri fiyatı, darphane fiyatının aynı, yani 46 İngiliz Lirası 14 Şilin 6 Peni olacak

yerde, o sırada 47 Lira 14 Şilin, bazen de 48 Lira civarında idi. Ancak, sikkelerin büyük kısmı böyle ayarca bozuk olduğu zaman, darphaneden yeni çıkmış 44,5 Gine, piyasada, öteki sıradan Ginelerin, herhangi birinden daha fazla mal satın almıyordu. Çünkü tâcirin kasasına girdiğinde öbür paralarla karıştığı için, bunlar, aradaki farka değmeyecek kadar çok zahmete katlanmadan, artık birbirinden ayırt edilemiyordu. Öteki Gineler gibi bunlar da, 46 İngiliz Lirası 14 Şilin 6 Peniden fazla etmiyordu. Ama eritme potasına atılırlarsa, göze batacak bir fire vermeksizin, bunlardan bir libre ağırlığında, standart ayarda altın çıkıyordu. Bu altın, sikkenin bütün amaçlarına, eritilen altın kadar elverişli olmak üzere, arzu edildiği zaman 47 Lira 14 Şilin ilâ 48 Lira –ister altın altın ister gümüş– mukabili satılabiliyordu. Demek ki, yeni basılmış sikkeyi eritmekte düpedüz kâr vardı ve eritme öyle kaşla göz arasında yapılıyordu ki, hükümetçe alınacak hiçbir tedbir bunu önleyemezdi. Bu itibarla, darphanenin işleri, biraz Penelope'un dokumasını andırıyordu: Gündüz yapılan iş, gece bozuluyordu. Darphane, her gün, pek sikke üstüne sikke eklemek için değil, sikkenin her gün eritilen en iyi kısmını yeniden yerine koymak için uğraşıyordu.

Altınlarıyla gümüşlerini darphaneye götüren özel şahıslar, sikke basımı masrafını kendileri ödeseler, biçimi süs eşyasının değerini nasıl arttırıyorsa, bu masraf da, o metallerin değerine değer karar. O zaman, basılmış hâldeki altınla gümüş, basılmamışından fazla eder. Sikke hakkı (senyoraj) çok aşırı değilse, bu verginin tümü külçeye eklenir. Para basma ayrıcalığı her yerde tek başına hükümete ait olduğu için, hükümetin piyasaya sürmeyi uygun gördüğünden daha ucuza sikke çıkamaz. Vergi hakikaten aşırı, yani, sikke basmak için gerekli emek ve masrafın gerçek değerinden çok fazla olursa, külçe değeri ile sikke değeri arasındaki büyük fark, gerek yurtiçindeki gerek yurtdışındaki kalpazanları, hükümet parasının değerini düşürecek derecede piyasaya fazla kalp para sürmeye heveslendirebilir. Bununla birlikte, Fransa'da sikke hakkı yüzde sekiz olduğu hâlde, göze batacak derecede bu türden bir sıkıntı doğduğu görülmemiştir. Parasını taklit ettiği memlekette oturuyorsa, kalpazanın kendisinin; yabancı bir memlekette oturuyorsa, adamlarının yahut muhabirlerinin, her tarafta karşı karşıya bulunduğu tehlikeler, yüzde altı yahut yedi kâr uğruna göze alınamayacak kadar büyüktür.

Fransa'da sikke hakkı, sikkenin değerini, içindeki saf altın miktarı oranına nazaran daha yukarı çekmektedir. Nitekim, Ocak 1726 tarihli fermanla,[3] yirmi dört kratlık halis altının darphanede fiyatı, –sekiz Paris onsluk Mark ağırlığında– 740 Livre 9 Sou 1,09 Deniye olarak tespit edilmiştir. Fransız altın parasında, darphanenin döküm payı hesaba katılınca, 21 krat üççeyrek halis altın, iki krat bir çeyrek halita* vardır.

Bundan dolayı, standart altının bu mark ağırlıktaki miktarı, aşağı yukarı 671 Livre 10 Deniyeden fazla etmez. Ama, Fransa'da bu standart altının bir Mark ağırlıktaki

3. [Smith] Bkz. *Dictionnaire des Monnoies*, cilt iki, Seigneurage maddesi, s. 489; yazan M. Abot de Bazinghen, Paris Para Konseyinde Müşavir.
*. Livre: Pound, Fransa'da eskiden kullanılan ve 20 sou'ya eşit bir para birimi. Sou (sous): Beş kuruş. Deniye (denier): Fransız kuruşu, incelik ölçüsü. Halita (alloy): Metal alaşımı, değeri azaltan şey. (ç. n.)

miktarından, –her biri yirmi dört Livrelik– otuz Louis altını, yahut, 720 Livre basılır. Dolayısıyla, basılmış olmak, bir Mark ağırlıktaki standart altın külçenin değerini, 671 Livre, on Denier ile 720 Livre arasındaki fark kadar, yani 48 Livre 19 Sou 2 Deniye arttırır.

Senyoraj (sikke-hakkı), yeni sikkeyi eritmedeki kârı, her durumda mutlaka azaltacağı gibi, çoğu durumda da tümden alıp götürür. Bu kâr daima, olağan paranın içinde bulunması gereken kıymetli maden miktarıyla, gerçekten bulunan miktar arasındaki farktan kaynaklanır. Bu fark, senyorajdan az olursa, kâr yerine zarar edilir. Fark, senyoraj kadarsa, ne kâr olur, ne zarar. Fark, senyorajdan fazla ise, esasen biraz kâr edilir ama, bu, senyoraj olmadığı takdirde edilecek kârdan daha azdır. Örneğin, altın paranın geçen defaki reformasyonundan önce, para basımı üzerinde yüzde beş senyoraj olsaydı, altın sikkenin eritilmesi hâlinde yüzde üçlük bir zarara girilirdi. Senyoraj yüzde iki olsaydı, ne kâr edilirdi, ne de zarar. Senyoraj yüzde bir olsaydı, yüzde iki yerine, ancak yüzde bir kâr edilirdi. Onun için, paranın tartılarak değil de sayılarak alındığı yerlerde, senyoraj, sikkenin eritilmesinin ve aynı sebeple ihracının, en etkili önleyicisidir. Eritilen veya ihraç edilen parçalar, çoğunlukla en iyileri ve en ağırlarıdır; zira en fazla kârı bırakanlar bunlardır.

Para basımının vergiden muaf tutularak teşvik edilmesine dair kanun, ilkin, II. Charles'ın saltanatı sırasında sınırlı bir zaman için konulmuştur. Sonra, çeşitli uzatmalarla, 1769'a kadar sürdürülmüş, o tarihte sürekli hâle getirilmiştir. İngiltere Bankası, kasalarını yeniden para ile doldurmak için, darphaneye sık sık külçe götürmek zorunda olup, muhtemelen, para basımı masrafının kendi sırtına değil, hükümete yüklenmesinin kendi çıkarına daha uygun olacağını düşünmüştür. Hükümetin, bu kanunu süresiz geçerli kılmaya razı olması, muhtemelen, bu büyük şirketin hatırını hoş etmek içindi. Bununla birlikte, altın tartma âdeti, çok muhtemel olduğu üzere, zahmetinden dolayı ortadan kalkmaya yüz tutup da, İngiltere'nin altın parası, sikkenin son defaki reformasyonundan önce olduğu üzere, sayılarak alınmaya başlarsa, bu büyük şirket, başka bazı vesilelerde olduğu gibi, bunda da, kendi menfaati yönünden azımsanmayacak derecede aldandığını belki görebilir.

Madenî paranın geçen defaki yeniden basımından önce, İngiltere'nin tedavüldeki altın parası, standart ağırlığının yüzde iki altında iken, senyoraj olmadığından, ihtiva etmesi gereken tam ayarlı altın külçe miktarı değerinin yüzde iki altında idi. Dolayısıyla, bu büyük şirket, sikke kestirmek üzere altın külçe satın aldığı zaman, külçeye, basıldıktan sonra edeceğinden yüzde iki daha fazla para vermek zorunda idi. Oysa para basımı üzerinde yüzde ikilik bir senyoraj olsa, hergün tedavülde bulunan altın para, standart ağırlığının yüzde iki altında olmasına rağmen, yine ihtiva etmesi gereken tam ayarlı altın kadar değeri olurdu. Çünkü, bu takdirde şeklin değeri, ağırlıktaki noksanı telâfi ederdi. Esasen şirketin senyoraj ödemesi gerekecek; senyoraj yüzde iki olduğuna göre, bütün muamele üzerinden zararı aynen yüzde iki olacak; fakat senyorajın fiilen olduğundan fazlasına çıkmayacaktır.

Senyoraj yüzde beş ve tedavüldeki altın para standart ağırlığından sadece yüz-

de iki eksik olsaydı, bu durumda banka, külçe bedeli üzerinden yüzde üç kazanırdı. Ama bastırmak için yüzde beşlik bir senyoraj ödemesi gerekeceğinden, tüm işlem üzerinden kaybı yine tamı tamına yüzde iki olurdu.

Şayet senyoraj sadece yüzde bir, altın para da standart ağırlığının yüzde iki altında olsaydı, banka bu durumda kıymetli madenin fiyatı üzerinden sadece yüzde bir kaybederdi. Fakat yine yüzde bir senyoraj ödemesi gerekeceği için, bütün diğer hallerde olduğu gibi, işlemin tamamı üzerinden zararı tamı tamına yüzde iki olurdu.

Bir yandan mâkul bir senyoraj varken, aynı zamanda paranın geçen defaki yeniden basımından beri hemen hemen vâki olduğu üzere, sikke tam standart ağırlığında ise, banka, senyoraj yüzünden kaybedebileceğini, külçenin bedelinden kazanır; külçe bedelinden kazanabileceğini ise, senyoraj yüzünden kaybederdi. Böylece işlemin tümü üzerinden ne zarar ederdi, ne de kâr. Yukarıdaki durumların hepsinde olduğu gibi, bunda da banka için durum, senyorajın olmadığı hâlin tamamen aynısıdır.

Bir maldan alınan vergi, kaçakçılığı teşvik etmeyecek kadar mutedil ise; o malın alışverişini yapan tâcir, vergiyi peşin vermekle beraber, mal bedeli ile geri aldığı için, sahiden ödemiş olmaz. Vergiyi, nihai olarak en son alıcı, yani tüketici öder. Ancak, para, karşısında herkesin tâcir kesildiği bir maldır. Herkes parayı olsa olsa yeniden satmak için satın alır; ve de olağan hâllerde onun son satıcısı veya tüketicisi yoktur. Bundan dolayı, para basımı vergisi, kalpazanlığı teşvik etmeyecek kadar mutedil olduğu zaman, vergiyi herkes peşin vermekle beraber, nihaî olarak ödeyen yoktur; zira herkes vergiyi, sikkedeki değer artışı olarak geri alır.

Bundan dolayı, mutedil bir senyoraj, basılmak üzere külçesini darphaneye götüren bankanın yahut diğer özel şahısların masrafını hiçbir şekilde arttırmaz. Mutedil bir senyorajın yokluğu da, masrafı hiçbir zaman azaltmaz. Senyoraj olsa da olmasa da, tedavüldeki sikkenin standart ağırlığı hiç eksiksiz ise, para basımı kimseyi masrafa sokmaz; ağırlığı eksikse, para basımının, daima, sikke içinde olması gereken külçe miktarı ile fiilen mevcut olan miktar arasındaki farka mal olması gerekir.

Demek ki, para basma masrafını kendisi ödeyince, hükümet, yalnız ufak bir masrafa girmekle kalmayıp, uygun bir vergiyle elde edebileceği ufak bir geliri de kaybeder. Kamunun gösterdiği bu lüzumsuz cömertlik örneğinin ne bankaya en küçük bir faydası olur, ne de özel şahıslara.

Bununla beraber, kendilerine hiçbir kazanç vaat etmeyip, sırf, herhangi bir zarara karşı koruma garantisi verme iddiasında bulunan bir spekülâsyona dayanarak senyoraj konulmasına rıza göstermeye, banka idare heyeti muhtemelen yanaşmaz. Altın paranın şu anda içinde bulunduğu durumda; ve bu para, ağırlığı üzerinden kabul edilip durdukça, idare heyetinin böyle bir değişiklikten elbette bir kazancı olmaz. Oysa altın parayı tartma âdeti, pek muhtemel olduğu üzere, bir kez ortadan kalkmaya yüz tutarsa, ve altın para, geçen defaki yeniden basımından önce içinde bulunduğu aynı itibarsızlık durumuna düşerse, senyoraj konmasından bankanın elde edeceği kazanç, yahut daha doğrusu tasarruflar, muhtemelen, çok önemli olur. Darphaneye

hatırı sayılır miktarda külçe gönderen tek şirket İngiltere Bankası olup, yıllık para basımı külfeti, baştan aşağı, yahut hemen hemen tamamen onun sırtındadır. Gördüğü iş, sikkedeki kaçınılmaz kayıpları ve kaçınılmaz olan aşınıp yıpranmayı onarmaktan ibaret olsa, yıllık para basımı, ellibin, yahut azami yüzbin Lirayı pek geçmez. Fakat sikke, standart ağırlığından aşağı düştü mü, yıllık para basımının, üstelik tedavüldeki parada, ihracat ve eritme potası yüzünden boyuna açılıp duran kocaman gedikleri kapatması gerekir. Altın paranın son defa reformasyonundan hemen önceki on oniki yıl içinde, yıllık para basımının ortalama 850 bin Lirayı aşması, bundan ileri geliyordu. Ama, altın para üzerinde yüzde dört yahut beş senyoraj olsa, işler o zamanki hâlde iken dahi, gerek ihracın gerek eritme potasının yaptıklarını belki tamamen önlerdi. 850 bin Lirayı aşkın sikke basılan külçeden, her yıl banka yüzde iki buçuk civarında kayba uğrayacağına; yani her yıl 21.250 Liradan fazla zarara gireceğine, o kaybın belki onda birine uğramazdı.

Sikke kesme masrafını karşılamak üzere Parlamentonun ayırdığı gelir, yılda toplam 14 bin Lira olup, bundan hükümete düşen gerçek masraf, yani darphane memurlarının ücretleri, beni temin ettiklerine göre, normal durumlarda, o meblâğın yarısını geçmemektedir. Düşünülebilir ki, bu kadarcık bir meblâğın tasarrufu, hatta ondan çok da fazla tutmayacak bir diğer meblâğın kazanılması, hükümetçe ciddi olarak uğraşılmaya değmeyecek derecede önemsiz şeylerdir. Fakat, ihtimal dışında bulunmayan; daha önce çoğu kez vâki olmuş ve yine de vuku bulması çok muhtemel olan bir hâdisenin ortaya çıkması hâlinde, yılda 18 yahut 20 bin Liranın tasarruf edilmesi, İngiltere Bankası kadar büyük bir şirket tarafından bile elbette ciddi olarak dikkate alınmaya değer bir şeydir.

Yukarıda sözü edilen düşünceler ve değerlendirmelerin bir kısmını Birinci Kitap'ta, paranın kökeni ve kullanılışının, ve de malların reel ve nominal fiyatları arasındaki farkın ele alındığı bölümlere koymak, belki daha yerinde olabilirdi. Fakat, para basımının teşvik edilmesine dair kanunun kökü, merkantilist sistemin ortaya sürdüğü ayak takımının harcı olan peşin hükümlere dayandığından, onları bu bölüm için alıkoymayı daha doğru buldum. O sistemin ruhunu, her milletin zenginliğini teşkil ettiği sanılan nesneye, yani paranın üretimine bir tür prim vermek kadar okşayacak hiçbir şey olamaz. Bu, onun, memleketi zenginleştirmek için bulduğu pek beğenilen nice çarelerden biridir.

VII. BÖLÜM
Sömürgeler Hakkında

I. KISIM
Yeni Sömürgeler Tesis Edilmesinin Ardındaki Dürtüler

Amerika ile Batı Hint Adalarındaki çeşitli Avrupa sömürgelerinde ilk yerleşime sebep olan düşünce eski Yunan ve Roma sömürgelerinin kurulmasına kılavuzluk eden düşünce gibi son derece açık ve kolay anlaşılır değildi.

Bütün o çeşitli eski Yunan devletlerinden her birinin elinde küçücük bir toprak vardı. Bunlardan birinde nüfus o toprağın kolayca besleyemeyeceği kadar artınca, bir kısmı, yaşayacak yeni bir yurt aramak üzere dünyanın uzak ve ücra bir bölgesine gönderilirdi. Çünkü, kendilerini çepeçevre kuşatan savaşçı komşular dolayısıyla, içlerinden herhangi birinin, anayurttaki toprağını pek fazla genişletmesi zordu. [Bir Antik Yunan kabilesi olan] Dorların sömürgecileri, çoğunlukla Roma'nın kuruluşundan önceki devirlerde barbar ve medenileşmemiş kavimlerin oturduğu İtalya ile Sicilya'ya; Yunanlıların diğer iki büyük kabilesi olan İyonyalılarla Ayolianların sömürgecileri, halkının o sırada tıpkı Sicilya ve İtalya halkının durumunda olduğu anlaşılan Anadolu'ya ve Ege Denizi adalarına gidiyordu. Ana şehrin gözünde, sömürge, her zaman için çok kayrılmaya ve yardım edilmeye hakkı olan, buna karşılık büyük şükran ve saygı borcu bulunan bir çocuk olsa da, ana şehir yine de onu, üzerinde doğrudan doğruya nüfûz veya yetki iddiasında bulunmadığı, vasilik altından çıkmış bir çocuk olarak kabul ediyordu. Sömürge kendi hükümet şeklini kararlaştırıyor, kanunlarını kendi çıkarıyor, yetkili sivil memurlarını kendi seçiyor, ana şehrin onay veya rızasını almaya ihtiyaç duymayan, bağımsız bir devlet sıfatıyla komşularıyla barış veya savaş yapıyordu. Bu tür her sömürge tesisine kılavuzluk eden düşünceden daha açık ve kolay anlaşılır bir şey olamaz.

Çoğu diğer eski cumhuriyetler gibi Roma da, başlangıçta, devleti vücuda getiren farklı vatandaşlar arasında kamu arazisini belirli bir orana göre paylaştıran bir toprak kanunu üzerine kurulmuştu. Beşerî işlerin izlediği seyir sonucunda, bu ilk paylaşım şekli; evlenme, miras ve devir yolu ile ister istemez bozulmuş ve farklı birçok

ailelerin geçimine ayrılmış bulunan toprakların, bir tek kimsenin eline geçtiği çok olmuştur. Bu kargaşalığa –çünkü buna kargaşalık gözüyle bakılıyordu– çare olmak üzere, herhangi bir yurttaş elinde bulunabilecek toprak miktarını, 500 jugera, yani, aşağı yukarı 350 İngiliz dönümü olarak sınırlandıran bir kanun yapılmıştır. Ne var ki, her ne kadar bir iki defa uygulamaya konulduğunu okumuşsak da, bu kanun, ya yüzüstü bırakılmış, yahut yan çizilmiş; bunun sonucunda servetlerdeki eşitsizlik sürekli artmaya devam etmiştir. Yurttaşlardan çoğunun toprağı yoktu; hür bir insanın ise toprağı olmadan bağımsız kalabilmesi, o zamanın örf ve âdetlerine göre, zordu. Bu zamanda, yoksul bir kimse, kendi toprağı olmasa bile, biraz sermayesi oldu mu, bir başkasının topraklarını ekip biçebilir, veya ufak tefek perakende ticareti falan yapabilir. Sermayesi yoksa, ya köyde ırgat yahut da zanaat sahibi olarak iş bulabilir. Oysa eski Romalılarda zenginlerin topraklarını, hep, –kendisi de bir köle olan– bir ırgat başının emrinde çalışan köleler işlerdi. O yüzden de yoksul bir hür insanın çiftçi yahut ırgat olarak çalışma şansı hemen hemen hiç yoktu. Keza, bütün ticaret ve sanayi işleri, hatta perakende ticaretle bile, efendileri yararına olmak üzere, köleler uğraşırdı. Efendilerin zenginliğinden, otoritesinden ve himayesinden dolayı, bunlarla boy ölçüşmeye yoksul bir hür insanın dayanabilmesi zordu. Bu sebeple, toprağı olmayan yurttaşlar için, yıllık seçimlerde adayların ihsanından başka geçim kaynağı yoktu. Tribune'ler,* halkı zenginlerle ekabir aleyhinde kışkırtmak istediklerinde, eski toprak taksimatını halka hatırlatır; bu tür özel mülkiyeti sınırlayan kanunu, ona, cumhuriyetin temel kanunu olarak gösterirlerdi. Halk, toprak almak için işi yaygaraya vurur, zenginlerle ileri gelenler de, tahmin edebileceğimiz gibi, kendi topraklarından halka bir şey vermemek için, sonuna kadar direnirlerdi. Dolayısıyla, halkın bir dereceye kadar gönlünü almak üzere, sık sık, yeni bir sömürgeci grubu dışarıya salmayı önerirlerdi. Fakat istilâcı Roma bu gibi durumlarda bile, yurttaşlarını, nereye yerleşeceklerini bilmeden, tabiri caizse, koca dünyada kısmetlerini aramak üzere kapıp koyuvermezdi. Onlara, genellikle zaptolunmuş İtalya eyâletlerinden topraklar tahsis ederdi. Orada cumhuriyetin egemenlik alanı içinde olduklarından, bunlar hiçbir zaman bağımsız bir devlet kuramıyorlardı; olsa olsa, bir tür tüzel kişiliği haiz kuruluş idiler. Bu hükmî varlık, kendi idaresi için tüzükler çıkarabilme yetkisi olmakla beraber, hep, ana şehrin denetimi, hükümet otoritesi ve yasama kuvvetine tâbi idi. Dışarıya böyle sömürgeciler salınmakla, halkın gönlü biraz hoş edildiği gibi; aksi hâlde itaati şüphe götürecek olan yeni zaptedilmiş bir eyâlete de çoğu kez bir tür askerî güç de yerleştiriliyordu. Bundan dolayı, bir Roma sömürgesinin, ister kurumun kendi doğasını, isterse ortaya çıkmasındaki sebepleri düşünelim, bir Yunan sömürgesinden büsbütün farklı bir şeydi. Nitekim, orijinal dillerinde birbirinden farklı bu müesseselere karşılık gelen kelimelerin birbirinden çok farklı anlamları vardır. Latince (Colonia/koloni) sözcüğü, sadece, plantasyon (fidanlık, çiftlik, geniş tarla) demektir. Yunanca (apoicia) sözcüğü ise, aksine, meskenden ayrılma, yurttan göç etme, evden çıkma anlamına gelir. Fakat, her ne kadar Roma sömürgeleri birçok bakımdan Yunan sömürgelerinden farklı idiyse de, bunların kurulmalarını icap

*. Roma İmparatorluğu'nda soylulara karşı halkın seçtiği, kendilerini koruyan sulh hâkimi, halkı savunan memur. (ç. n.)

ettiren menfaat aynı derecede açık ve anlaşılırdı. Her iki müessesenin de kökeni, ya kaçınılmaz zaruret, ya da açık ve net faydaya dayanıyordu.

Amerika ile Batı Hint Adalarında Avrupa sömürgelerinin kurulması, zaruretten ileri gelmemiştir. Yarattıkları fayda ise, çok büyük olmakla beraber, o kadar açık ve net değildir. Sömürgeler ilk kurulurken bu fayda anlaşılmış değildi. Söz konusu fayda ne o kuruluşta bir dürtü olmuştur, ne de ona yol açan keşiflerde. O faydanın doğası, genişliği ve sınırları belki bugün bile iyice anlaşılmış değildir.

Venedikliler, 14. ve 15. yüzyıllarda Avrupa'nın diğer milletleri arasında dağıttıkları baharatın ve başka Doğu Hint mallarının çok kazançlı bir ticaretini yapıyorlardı. Türklerin düşmanı olan Venedikliler, bunları en çok da, o zaman Türklerin düşmanı olan Memlûklerin hâkimiyeti altındaki Mısır'dan satın alıyorlardı. Bu menfaat birliği, Venedik parasının da yardımıyla, o ticareti hemen hemen Venediklilerin tekeline veren bir bağlantı oluşturmuştur.

Venediklilerin büyük kazançları, Portekizlilerin gözünü döndürdü. Portekizliler, 15. yüzyıl boyunca, Endülüs Emevileri'nin çölün karşı yakasından kendilerine fildişi ve altın tozu getirdikleri memleketlere denizden ulaşmak üzere bir yol bulmak için uğraşıp durmuşlardı. Madeira'ları, Kanarya'ları, Azore'leri, Verde Burnu Adalarını, Gine kıyılarını, Loango, Kongo, Angola ve Benguela kıyılarını, ve nihayet, Ümit Burnu'nu keşfettiler. Venediklilerin yaptığı kârlı alışverişe nice zamandır ortak olmak istiyorlardı. Bu son keşif, buna ortak olabilmek için onlara muhtemel bir ümit kapısı açtı. 1497'de, Vasco de Gama, dört parça gemiden oluşan bir donanma ile Lizbon limanından yelken açtı. Denizde on bir ay yol aldıktan sonra, Hindistan kıyılarına ulaştı. Bu suretle, üstüste yüzyıla yakın bir zamanda büyük sebatla ve hemen hemen ardı arkası kesilmeksizin peşinden koşulan bir keşif silsilesini tamamına erdirmiş oldu.

Ondan birkaç yıl önce, Portekizlilerin başarılacağı henüz şüpheli görünen girişimlerinden bir şey çıkıp çıkmayacağını Avrupa merakededursun, Cenevizli bir gemi kaptanı, daha cesaret isteyen bir projeyle, Batı yolu ile Doğu Hint Adalarına gitmeyi tasarladı. O ülkelerin durumu, o sırada, Avrupa'da çok yarım yamalak biliniyordu. Oraları gezip tozmuş bir iki Avrupalı seyyah mesafeyi abartmışlardı; belki –gerçekten çok büyük olup– ölçemeyenlere şaşkınlık ve bilgisizlik yüzünden nerede ise ucu bucağı yokmuş gibi geldiğinden; belki, Avrupa'dan bu kadar uzak yerleri ziyaret maceralarının olağanüstülüğünü biraz daha şişirmek için. Columbus, gayet haklı olarak, bu yolun Doğu üzerinden ne kadar uzarsa, Batı üzerinden o kadar kısalması gerektiği sonucuna varmıştı. Bundan dolayı, hem en kısası hem de en emini olmak üzere, o yoldan gitmeyi tasarlamış, projesinin olabilirliğine Castile Kraliçesi Isabella'yı ikna konusunda şansı yaver gitmişti. Vasco de Gama'nın keşif heyeti Portekiz'den yola çıkmazdan yaklaşık beş yıl önce, Ağustos 1492'de, Columbus, Palos limanından yelken açarak, iki üç aylık bir yolculuktan sonra, ilkin küçük Bahamalar yahut Lucayan adalarından bazılarını, ardından da, büyük St. Domingo Adası'nı keşfetmişti.

Ancak, Columbus'un gerek bu yolculukta ve gerekse sonrakilerin herhangi birin-

de keşfettiği ülkelerin, aramaya çıktığı ülkelere benzer tarafı yoktu. St. Domingo'da ve Yeni Dünya'nın ziyaret edebildiği bütün diğer bölgelerinde, Çin'le Hindistan'daki ekip biçme ve nüfus çokluğu yerine, baştan aşağı ormanla kaplı, işlenmemiş ve yalnız birtakım çıplak ve sefil yabanilerden oluşan kabilelerin oturduğu bir ülkeden başka bir şey bulamadı. Ancak, Çin'i veya Doğu Hint Adalarını dolaşmış, yahut hiç değilse kendi arkasından buraları az çok tasvir eden bir şeyler bırakmış ilk Avrupalı olan Marco Polo'nun anlattığı memleketlerden bazılarının bunlar olmadığına inanmaya Columbus kolay kolay yanaşmıyordu. St. Domingo'da bir dağın adı olan Cibao ile Marco Polo'nun zikrettiği Cibango adı arasında bulduğu şekilde çok üstünkörü benzerlik, onu zihnini işgal eden bu pek hoşlandığı takıntıya geri dönmeye çoğu kez yeterli idi, göze çarpan apaçık deliller aksine işaret etse bile. Ferdinand ve Isabella'ya yazdığı mektuplarda, keşfettiği memleketlere Hint Adaları [Indies] adını veriyordu. Şüphesi yoktu; buraları, olsa olsa Marco Polo'nun anlattığı ülkelerin bir ucu idi; Ganj'dan yahut Büyük İskender'in fethettiği memleketlerden pek uzak değildi. En sonunda, buraların başka yerler olduğu kanaatine vardığında dahi, hâlâ, o zengin ülkelerin çok uzaklarda olmadığı ümidinde idi. Dolayısıyla daha sonraki bir seyahatte, Terra Firma kıyısı boyunca ve Darien Berzahına* doğru, onları aramaya çıktı.

Columbus'un bu hatası yüzünden, *Hint Adaları* adı, o zamandan beri bu zavallı ülkelerin yakasına yapışıp kalmıştır. Sonunda, yenilerinin, eski Hint Adalarından tamamen farklı oldukları açıkça ortaya çıkınca; bunlara, *Doğu Hint Adaları* [*East Indies*] denilen diğer adaların zıddına, *Batı Hint Adaları* adı verilmiştir.

Lâkin, keşfettiği memleketleri, her ne idiyseler, İspanya Saray çevresine çok önemli diye tanıtmanın Columbus için önemi vardı. Her ülkenin gerçek servetini vücuda getiren nesneler olarak, toprağın hayvan ve bitki üretimleri bakımından, o zamanlar oraları bu şekilde tanıtmayı haklı kılabilecek pek birşeycikler yoktu.

Fare ile tavşan arası bir şey olup, Mr. Buffon'un Brezilya Apereası ile bir tuttuğu Cori, St. Domingo'da, yavrusunu canlı doğuran dört ayaklıların en büyüğü idi. Öyle görünüyor ki, bu hayvan soyu sayıca hiçbir zaman çok fazla olmamış ve rivayete göre, İspanyolların köpekleriyle kedileri, hem bunların, hem daha küçük boydaki birtakım başka hayvanların epey zamandır hemen hemen kökünü kurutmuştur. Fakat bunlar, Ivana yahut Iguana denilen büyücek bir kertenkele ile birlikte, ülkenin sağlayabildiği hayvansal gıdanın başlıcasını teşkil ediyordu.

Halkın bitkilerden elde ettiği gıda, bunlar çalışmadıkları için çok bol olmamakla beraber, büsbütün kıt da değildi. Bu gıda, o zamanlar Avrupa'da hiç bilinmeyen ve o zamandan beri asla pek fazla sevilmeyen, yahut dünyanın bu bölgesinde unutulmuş zamanlardan beri yetiştirile gelmiş yaygın hububat ve bakliyat çeşitlerinden çıkarılanlar kadar besleyici madde sağlayacağı düşünülmeyen bitkilerden, yani mısır, Hint patatesi, patates, muz, vesaireden oluşuyordu.

Pamuk bitkisi, gerçekten de, çok önemli bir sanayide kullanılan girdiyi sağlıyordu; ve o adaların bütün bitkisel ürünler içinde, o zamanlar, Avrupalılar için şüphesiz

*. Berzah (*isthmus*): Kıstak, yarımadayı karaya bağlayan dar kara parçası. (ç. n.)

ki en değerlisi idi. Fakat 15. yüzyılın sonunda, Doğu Hint Adalarının muslinleriyle diğer pamukluları, Avrupa'nın her tarafında pek beğenilmekle beraber, pamuklu imalatı Avrupa'nın hiçbir yerinde yoktu. Dolayısıyla, o sırada, bu ürünlerin bile Avrupalıların gözünde çok büyük önemi olamazdı.

Hayvanlarında olsun, bitkilerinde olsun, yeni keşfedilen memleketleri ballandıra ballandıra anlatmayı haklı gösterecek bir şeye rastlamayınca, Columbus, oralardaki madenlere göz atmıştı. Tabiatın bu üçüncü âlemindeki mahsullerin bereketinde, öteki iki âlemin mahsullerindeki değersizliği bol bol telâfi edecek karşılığı bulduğunu umuyordu. Ahalinin üstüne başına süs yaptığı ve –ona söylendiğine göre– dağlardan inen çaylarla sellerde sıklıkla bulduğu ufak tefek altın parçaları, onu, bu dağlarda çok zengin altın madenleri kaynadığına inandırmak için yeterli idi. Bundan dolayı, St. Domingo, altın kaynayan bir memleket, o yüzden de, İspanya hükümdarı ve krallığı için (gerek bugünün, gerekse o zamanın sakat görüşlerine uygun olarak) tükenmek bilmez bir hakiki zenginlik kaynağı hâlinde gösterildi. İlk yolculuktan dönüşte, Columbus, bir zafer törenine benzeyen gösteriler ile Castile ve Arragon hükümdarlarının huzuruna çıkarıldığı zaman, keşfettiği ülkelerin belli başlı mahsulleri tantanalı bir alayla önünden gidiyordu. Bunlar içinde değeri olanlar, birtakım ufak altın şerit, bilezik ve diğer altın süsler ile birkaç balya pamuktan ibaretti. Geri kalanlar, âmiyane bir hayret ve merak uyandıran öteberi idi: Boyları olağanüstü birtakım sazlar, çok güzel tüylü bazı kuşlar, birtakım içleri doldurulmuş koskocaman timsah ve deniz öküzü derileri. Hepsinin önünden de, görülmedik renkleri ve biçimleriyle bu gösterinin orijinalliğini büsbütün arttıran altı yedi kadar zavallı yerli yürüyordu.

Columbus'un anlattıklarına dayanarak, Castile Meclisi, halkı kendini savunmaktan açıkca âciz olan memleketlere el koymayı kararlaştırdı. Oraların Hıristiyanlaştırılması gibi manevi bir amaç, bu işteki haksızlığı kutsallaştırdı. Oysa o işe girişirken kendisini körükleyen tek sebep, orada altın hazineleri bulma ümidi idi; bu sebebin büsbütün ağır basması için de, Columbus, orada ne kadar altın ve gümüş bulunursa, yarısının hükümdara ait olmasını önerdi. Bu öneri meclis tarafından kabul edildi.

İlk baştaki girişimcilerin Avrupa'ya soktukları altının tümü yahut çok büyük bir kısmı, kendini savunamayan yerlilerin talan edilmesi gibi, çok kolay bir yoldan elde edildiği için, o ağır verginin dahi ödenmesi, belki pek o kadar güç değildi. Fakat, yerlilerdeki olanca altın bir kere ellerinden alındı mı, St. Domingo ve Columbus'un keşfettiği bütün öteki memleketler, 6 yahut 8 yıl içinde soyulup soğana çevrilmiş, daha fazlasını bulmak için madenler kazarak aramak gerekmişti. Artık bu vergiyi ödemeye imkân yoktu. Nitekim, verginin insafsızca alınması, rivayete göre, ilkin St. Domingo madenlerinin toptan yüzüstü bırakılmasına yol açmıştır ki, burası o zamandan beri bir daha işletilmemiştir. Onun için, vergi çok geçmeden altın madenlerinin gayri safi hasılasının üçte birine; bunun ardından, beşte birine; sonra, onda birine ve nihayet, yirmide birine indirilmiştir. Gümüş üzerindeki vergi, uzun zaman, gayri safi hasılanın beşte biri olarak sürüp gitmiş; onda bire indirilmesi ancak bu yüzyıl içinde olmuştur. Yine de ilk baştaki girişimciler gümüşle pek ilgilenmişe ben-

zemezler. Değerce altından aşağı olan hiçbir şey, onlara, üstünde durulmaya değmez gibi geliyordu.

İspanyolların Yeni Dünya'da Columbus'tan sonra giriştikleri bütün teşebbüsleri, öyle görünüyor ki, aynı dürtü teşvik etmiştir. Oieda'yı, Nicuessa'yı ve Vasco Núñez de Balboa'yı Darien Berzahına; Cortez'i Meksika'ya; Almagro ile Pizzarro'yu Şili'ye ve Peru'ya götüren şey, altına karşı besledikleri işte bu kutsal susamışlık idi. Bu maceraperestler, neresi olduğu bilinmeyen bir kıyıya vardıklarında ilk önce, daima, oralarda altın bulunup bulunmadığını soruyorlar; bu hususta elde ettikleri bilgiye göre, o memleketten ayrılmaya yahut orada yerleşmeye karar veriyorlardı.

Bununla beraber, içine girenlerden çoğunu iflâsa götüren bütün o masraflı ve sonunun neye varacağı bilinmez işler arasında, yeni gümüş ve altın madenleri peşinden koşmak kadar insanın ocağına incir ağacı dikeni belki de yoktur. Dünyanın, belki en dezavantajlı piyangosu, yahut kazananların kazandığı ikramiye ile boş çekenlerin kaybı arasındaki oranın en düşük olduğu piyango, budur. Çünkü ikramiyeler tek tük, boşlar ise pek çok olduğu hâlde, bir biletin olağan fiyatı, çok zengin bir adamın bütün servetidir. Madencilik teşebbüsleri, o teşebbüslerde kullanılan sermayeyi olağan kârları ile birlikte yeniden yerine koyacağına, çoğu kez sermayeyi de kârı da alır götürür. Onun için, milletinin sermayesini arttırmak isteyen, ilerisini düşünür bir kanun koyucunun bütün işler içinde, fevkalede bir teşvikte bulunmaya, yahut o teşebbüslere bu sermayenin kendiliğinden girecek kısmından fazlasını nakletmeye en az yanaşacak oldukları, bunlardır. Gerçekte hemen hemen bütün insanlar talihlerine yok yere öylesine güvenirler ki, sermayenin gereğinden fazla bir kısmı, başarı ihtimali nerede en az ise kendiliğinden oralara yönelir.

Fakat, bu gibi teşebbüsler hakkında sağlam kafa ve tecrübe ile verilen hüküm, daima, son derece aleyhte olduğu hâlde, insanoğlunun açgözlülüğü onları çoğu kez başka gözle görmüştür. İpe sapa gelir tarafı olmayan filozof taşını* bunca kişiye tahayyül ettiren hırs, birtakımlarını da, saçmalıkta ondan aşağı kalmayan bitip tükenmez altın ve gümüş madenleri hayaline kaptırmıştır. Bu insanlar şunu düşünememişlerdir ki, her devirde ve her millette, o metallerin değeri, en başta azlıklarından; azlıkları ise, her tarafta, tabiat tarafından bir yere çok küçük miktarlarda depo edilmiş olmasından; bu ufak miktarların hemen hemen her yerde çetin ve kolay kolay hakkından gelinemeyen maddelerle sarılıp sarmalanmasından, bu yüzden de yanlarına varılıp ele geçirilebilmeleri için her yerde gerekli olan emek ve masraftan ileri gelmiştir. Bu metallerin birçok yerde genellikle kurşun, bakır, kalay, yahut demir damarları kadar geniş ve onlar kadar bol damarları bulunabileceğini sanmışlardır. Sir Walter Raleigh'in altın şehri ve altın ülkesi Eldorado hakkında beslediği hülya, aklı başında adamların bile, böyle tuhaf kuruntulara kapılmaktan kendilerini her zaman alamadıklarına bizi inandırabilir. Bu büyük adamın ölümünden yüz yılı aşkın bir zaman sonra, Cizvit Gumila, o harikalar diyarı ülkenin varlığına hâlâ inanıyor ve misyonerlerinin din uğrundaki gayretlerini bu kadar güzel ödüllendirebilen bir kavme İncil'in ışığını

*. Filozof taşı (*philosopher's stone*): Başka metalleri altına çevirdiğine inanılan tılsımlı taş, felsefe taşı; uyduruk mitolojik zengin olma aracı. (ç. n.)

iletmenin kendisi için ne büyük mutluluk olacağını, büyük bir hararet, hatta diyebilirim ki, büyük bir samimiyetle ifade ediyordu.

İspanyolların ilk keşfettikleri memleketlerde, hâlen işletilmeye değer farzedilen altın yahut gümüş madeni, bilindiği kadarıyla yoktur. Bu metallerden oralarda ilk maceraperestler tarafından bulunduğu söyleyen miktarlar olsun, ilk keşiften hemen sonra işletilen ocakların verimliliği olsun, muhtemelen, çok abartılmıştı. Ne var ki, onlar tarafından bulunduğu söylenen şeyler, bütün hemşehrilerinde açgözlülüğü körüklemeye yeterliydi. Amerika'ya doğru yelken açan her İspanyol, bir Eldorado bulacağını umuyordu. Talih de, başka durumlarda binde bir yaptığını, burada yaptı. Kendisine bel bağlayanların aşırı ümitlerini bir dereceye kadar gerçekleştirerek (biri, Columbus'un ilk seferinden aşağı yukarı otuz yıl, öteki, kırk yıl kadar sonra olan) Meksika ile Peru'nun keşfinde ve fethinde, önlerine, umduklarını pek aratmayacak kadar bol miktarda değerli metaller serdi.

Böylece, Doğu Hint Adalarını gözleyen bir ticaret teşebbüsü, Batı'nın ilk keşfine yol açtı. Bir fetih projesi, İspanyolların bu yeni keşfedilen memleketlerdeki bütün yerleşimlerinin kurulmasına vesile oldu. Onları bu fetih için harekete geçiren dürtü, altın ve gümüş madenleri işletme tasavvuru idi. Hiçbir insan aklının önceden keşfedemeyeceği bir hâdiseler zinciri, bu projeyi girişimcilerin ellerindeki mâkul esaslara göre umduklarından çok daha başarılı kıldı.

Amerika'da yerleşmeye kalkan Avrupa'nın bütün diğer milletlerine mensup ilk maceraperestlere, buna benzer hayali görüşler şevk vermiş; ancak bunlar o derece başarı sağlayamamışlardır. İlk yerleşmeden yüzyılı aşkın bir zaman sonradır ki Brezilya'da herhangi bir gümüş, altın yahut elmas madeni keşfedilebilmiştir. İngiliz, Fransız, Hollanda ve Danimarka sömürgelerinde, henüz hiçbir maden bulunmuş değildir; yahut şimdilik işletilmeye değer görüleni bulunmamıştır. Bununla beraber, Kuzey Amerika'da İngilizlerden ilk yerleşenler, kendilerine berat verilmesine teşvik olmak üzere, orada bulunacak bütün altınla gümüşün beşte birini krala peşkeş çekmişlerdir. Nitekim, Sir Walter Raleigh'e, Londra ve Plymouth şirketlerine, Plymouth Meclisi'ne, vb. verilen beratlarda, bu beşte bir pay, hükümdar için saklı tutulmuştur. Bu ilk yerleşenler, altın ve gümüş madenleri bulma ümidinin yanı sıra, Doğu Hint Adalarına bir kuzeybatı geçidi keşfetmek ümidini de besliyorlardı. Bugüne kadar her iki ümitleri de boşa çıkmıştır.

II. KISIM
Yeni Sömürgelerin Refah Sebepleri

Üzerinde kimsenin yaşamadığı boş bir memlekete, yahut, yerlilerin yeni yerleşimcilere kolayca yer verebileceği kadar seyrek nüfuslu bir memlekete elkoyan medeni bir milletin sömürgesi, zenginliğe ve ikbale doğru, herhangi bir diğer insan toplumundan daha hızlı yol alır.

Yabani ve barbar kavimler arasında tarım ve öteki faydalı zanaatlar hakkında ancak yüzyıllarca sürecek bir zaman zarfında kendiliğinden gelişebilecek bir bilgiden daha üstün olanını, sömürgeciler beraberlerinde götürürler. Bunun yanı sıra, mertebe sırasına riayet alışkanlığını; kendi ülkelerinde mevcut usulüne uygun hükümet anlayışı, onun dayandığı kanunlar sistemi, ve de usulüne uygun bir yargı idaresi hakkında da epey bir bilgiyi yanlarında götürürler; yeni yerleşim yerinde doğal olarak aynı türden bir şeyler kurarlar. Ancak yabani ve barbar kavimlerde, hukuk ve yönetim alanındaki doğal ilerleme, zanaatların doğal gelişmesinden daha da yavaştır; zira hukuk ve hükümet, zanaatların korunması için gereği kadar teessüs edecektir. Her sömürgecinin eline, ekip biçmeye gücünün yetebileceğinden daha fazla toprak geçer. Ödenecek toprak kirası yoktur; herhangi bir vergi de, yok gibidir. Toprağın mahsulüne ortak çıkan arazi sahibi mevcut olmadığı gibi, hükümdara düşecek pay da, çoğunlukla önemsizdir. Böyle hemen hemen tamamı kendisine kalacak bir mahsülü, elden geldiği kadar çoğaltmak için gereken dürtülerin hepsi onda vardır. Ancak, toprağı çoğunlukla çok geniş olduğu için, gerek kendisinin gerek çalıştırmak için bulabildiği diğer kimselerin olanca gayretiyle, oradan, yetişmesi mümkün mahsulün onda birini zor yetiştirir. Bundan dolayı, sağdan soldan ırgat devşirip, onlara en dolgun ücreti vermeye can atar. Fakat bir yandan toprak bolluğu ve ucuzluğu, bir yandan da bu dolgun ücretler, o ırgatların, kendileri toprak sahibi olmak ve –kendileri ilk efendilerini ne sebeple bırakıp gittilerse, aynı sebeple çok geçmeden kendilerini terk edecek olan– başka ırgatlara aynı derecede bol ücret vermek üzere, sömürgeciyi terk etmelerine meydan verirler. Emeğin bolca ödüllendirilmesi, evlenmeyi teşvik eder. Kolay incindikleri körpe çağlarında çocuklar iyi beslenmiş, gereği gibi bakılmış olur; büyüdükleri zaman da, emeklerinin değeri, bakımlarının masrafını fazlasıyla çıkarır. Olgun yaşa geldiklerinde, emeğin yüksek olan bedeli ve toprağın düşük pahası, onların, kendilerinden önce babalarının yaptığı şekilde, yer yurt edinmelerine imkân verir.

Diğer memleketlerde toprak kirası ile kâr ücretleri yutar; o yüzden, halkın iki üst

tabakası, alt tabakayı ezer. Yeni sömürgelerde ise, iki üst tabaka, menfaati dolayısıyla, alt tabakaya, hiç değilse o alt tabakanın köle durumunda olmadığı yerde, daha cömertçe, daha insanca davranmak zorunda kalır. Ekilmemiş, doğal verimliliği son derece yüksek topraklar, neredeyse bedavaya alınır. Mal sahibinin, işletilmesi hep kendi üstünde bulunan toprakların ıslahından beklediği gelir artışı, bu şartlar altında onun çoğunlukla epey fazla tutan kârını teşkil eder. Ancak, bu büyük kâr toprağın temizlenmesinde ve ekilip biçilmesinde başkalarının emeği kullanılmadan elde edilemez. Yeni sömürgelerde, uçsuz bucaksız toprakla azıcık insan arasında genellikle söz konusu olan orantısızlık, mal sahibinin bu emeği bulmasını zorlaştırır. Bundan dolayı, mal sahibi ücretler konusunda tartışmayıp, her ne pahada olursa olsun, emeği kullanma arzusundadır. Yüksek emek ücretleri, nüfusu teşvik eder. İyi toprağın ucuz ve bol oluşu, arazi imarını teşvik edip, mal sahibinin, bu dolgun ücretleri ödeyebilmesine imkân verir. Toprağın hemen hemen bütün pahası, bu ücretlerden oluşur. Emek ücreti olarak düşünüldüğünde her ne kadar yüksek iseler de, bu derece değerli bir nesnenin pahası olarak düşünüldüğünde, düşüktürler. Nüfusun ve toprak imarının gelişmesini teşvik eden şey, gerçek zenginliğin ve büyüklüğün de gelişmesini teşvik eder.

Nitekim, eski Yunan sömürgelerinden çoğunun, zenginlik ve azamet yolunda, çok hızlı ilerledikleri görülmektedir. Birkaçı, öyle görünüyor ki, bir veya iki yüzyıl içinde ana şehirleriyle boy ölçüşmüş, hatta onları geçmişlerdir. Sicilya'daki Syracuse ile Agrigentum, İtalya'daki Tarentum ile Locri, Anadolu'daki* Ephesus [Efes] ile Miletus [Milet], eldeki bütün verilere göre, antik Yunanistan'ın herhangi bir şehrine, hiç değilse denkti. Sonradan kuruldukları hâlde buralarda, öyle görünüyor ki, incelik eseri bütün güzel sanatlar, felsefe, şiir ve belâgatla anayurdun herhangi bir yerinde olduğu gibi erkenden özene bezene uğraşılmış ve bunlar aynı derecede ileri götürülmüştür. Dikkate şayandır ki, en eski iki Yunan filozofunun, yani Thales [Tales] ile Pythagoras [Pisagor]'un ekolleri, eski Yunanistan'da değil, biri bir Asya sömürgesinde, diğeri de bir İtalya sömürgesinde kurulmuştur. Bütün bu sömürgeler, yeni yurt edineceklere kolayca yer açan, yabani ve barbar kavimlerin oturduğu ülkelerde kurulmuştu. Buralarda iyi toprak boldu; ana şehirden tamamıyla bağımsız oldukları için de, işlerini menfaatlerine en uygun gördükleri şekilde idare etme konusunda serbest idiler.

Roma sömürgelerinin tarihi, asla o kadar parlak değildir. Gerçi, üstünden pekçok yüzyılların geçmesi ve ana şehrin yıkılmasıyla, bu sömürgeler içinde Floransa gibi bazıları, kayda değer devletler olarak yükselmişlerdir. Ama öyle görünüyor ki, bunların hiçbirinin gelişmesi çok hızlı olmamıştır. Bunların hepsi, çoğu hâlde ahalinin iyiden iyiye önceden yerleşmiş olduğu, fethedilmiş bölgelerde kurulmuştu. Her bir sömgürgeciye tahsis edilen toprak miktarı nadiren kayda değer miktardaydı. Koloni bağımsız olmadığı için de, işlerini menfaatlerine en uygun gördükleri şekilde yürütmekte her zaman serbest değillerdi.

Amerika ile Batı Hint Adalarında kurulan Avrupa sömürgeleri, iyi toprağın bol oluşu bakımından, eski Yunan sömürgelerini andırırlar; hatta onları gölgede bırakırlar.

*. Metinde, Lesser Asia (Küçük Asya). Kadim kaynaklarda Anadolu genel olarak bu şekilde Küçük Asya veya Ön Asya (Asia Minor) olarak geçmektedir. (ç. n.)

Ana devlete bağlılık bakımından antik Roma sömürgelerine benzerler. Ancak, Avrupadan çok uzakta olmaları, bu bağımlılığın etkilerini hepsinde az çok hafifletmiştir. Konumları dolayısıyla, anayurtlarının pek o kadar gözü önünde ve otoritesi altında değillerdir. Menfaatlerini bildikleri gibi kollarken, idari tutumları, Avrupa'da ya bilinmediği ya da anlaşılmadığı için, çoğu durumda görmezlikten gelinmiş; uzak olmaları, bu tutumların dizginlenmesini güçleştirdiği için de, bazen açıkça göz yumulup kabul edilmiştir. Hiddetli ve şiddetli İspanya hükümeti bile, birçok durumda, sömürgelerinin idaresine yönelik olarak verilmiş emirleri, genel bir ayaklanma olur korkusuyla, geri almak yahut yumuşatmak zorunda kalmıştır. Bundan dolayı bütün Avrupa sömürgelerinde zenginlik, nüfus ve imar yönünden gelişme, çok büyük olmuştur.

İspanya hükümdarı, altın ve gümüşten aldığı hisse ile, ilk kuruldukları andan beri sömürgelerinden bir miktar gelir sağlıyordu. Aynı zamanda bu, daha da büyük zenginliklere kavuşma konusunda en aşırı ümitlere kapılmak için insanın hırslarını kamçılayacak cinsten bir gelirdi. Bundan dolayı, İspanya sömürgeleri daha kurulur kurulmaz anayurdun çok fazla dikkatini çekerken, öteki Avrupa milletlerinin sömürgeleri uzun zaman büyük ölçüde ihmal edilmişti. Ne bu dikkat sayesinde, muhtemelen, İspanya sömürgelerinin işi gayet yolunda gitmiş, ne de ihmale uğramakla ötekilerin işi çok sarpa sarmıştır. Bir dereceye kadar tasarrufları altında bulunan ülkenin genişliğine göre, İspanya sömürgeleri, hemen hemen herhangi bir diğer avrupa milletinin sömürgelerine kıyasla, daha az nüfuslu ve daha az canlı sayılır. Bununla beraber, İspanya sömürgelerinin dahi nüfus ve imar bakımından gösterdikleri gelişme, elbette ki, çok hızlı ve pek büyük olmuştur. Ulloa, fetihten bu yana kurulmuş olan Lima şehrini, bundan otuz yıl kadar önce, elli bin nüfuslu olarak tanıtmaktadır. Perişan bir Kızılderili köyceğizi olan Quito'yu, aynı yazar o zamanlar aynı derecede kalabalık göstermektedir. Düzmece bir seyyah olduğu söylense de, esasen bütün yazdıklarında gayet sağlam bilgiye dayandığı görülen Gemelli Garreri, Mexico şehrini yüz bin nüfuslu gösteriyor. İspanyol yazarların bunca abartılarına rağmen bu, Montezuma zamanında orada bulunanların muhtemelen beş katından bile daha yüksek bir rakamdır. Bu rakamlar, İngiliz sömürgelerinin en büyük üç şehri olan Boston, New York ve Philadelphia'nınkini fazlasıyla aşmaktadır. İspanyollar fethetmeden önce, ne Meksika'da ne de Peru'da, yük çekmeye yarar bir hayvan vardı. Ellerinde yük hayvanı olarak sadece bir lama vardı. Lamanın kuvveti, öyle gözüküyor ki, sıradan bir eşeğin kuvvetinden bile hayli azdı. Saban nedir bilinmiyordu. Demir kullanmanın cahili idiler. Basılmış paraları olmadığı gibi, tespit edilmiş herhangi türden bir alışveriş vasıtaları da yoktu. Ticaretlerini takas ile yürütüyorlardı. Başlıca tatım âletleri, ağaçtan yapılma küreğe benzer bir şeydi. Keskin taşlar, kesmek için bıçak ve balta hizmeti; balık kılçıklarıyla birtakım hayvanların katı sinirleri, dikiş dikmek için iğne hizmeti görüyordu. Belli başlı zanaat âletleri de, anlaşılan, bunlardı. Bu duruma göre, söz konusu imparatorlukların ikisinin de, aksi takdirde şimdi olduğu şekilde –ki artık kendilerine her tülü Avrupa hayvanları bol bol verilmiş; demirin, sabanın kullanılması öğretilip, oralara birçok Avrupa sanatları sokulmuştur– bu derece imar edilebilmesi yahut bu kadar iyi ekilip biçilmesi, imkânsız gibi görünmektedir. Ancak, nüfus kalabalığı her ülkenin imar ve toprağının işlenme

derecesi ile orantılı olmalıdır. Fetihten sonra yerlilerin kıyasıya yok edilmelerine rağmen, bu iki imparatorlukta muhtemelen daha önce hiç olmadığı kadar kalabalık bir nüfus vardır. Halk da muhakkak ki çok farklıdır; zira, teslim etmeliyiz ki, İspanyol melezler çoğu bakımdan, eski Kızılderililerden daha üstündür.

İspanyolların yerleşim yerlerinden sonra, herhangi bir Avrupa milletinin Amerika'da kurduğu en eski imar ve yerleşim yeri olarak, Portekizlilerin Brezilya'da kurdukları yerler gelir. Fakat ilk keşiften sonra uzun zaman ne altın ne gümüş madenleri bulunduğundan, bu yüzden de hükümdara az gelir sağladığı yahut hiç gelir getirmediği için, orası, uzun müddet hayli ihmal edilmiştir. Bu şekilde ilgilenilmeyişi sırasında burası gelişerek büyük ve güçlü kuvvetli bir sömürge olup çıkmıştı. Portekiz, İspanya'nın hâkimiyeti altında iken, Brezilya'ya Hollandalılar saldırmış, Brezilya'nın bölünmüş olduğu on dört eyâletten yedisi Hollandalıların eline geçmişti. Hollandalılar çok geçmeden öteki yedi eyâleti de zaptetmeyi umarken, Braganza ailesinin tahta çıkması üzerine, Portekiz yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur. Bunun üzerine, İspanyolların düşmanı sıfatıyla Hollandalılar, aynı şekilde İspanyollara düşman bulunan Portekizlilerle dost olmuşlardır. Brezilya'nın fethetmedikleri kısmını, bundan dolayı, Portekiz Kralına bırakmayı kabul etmişlerdir. Kral, Hollandalıların fethettiği bölgeyi, böyle hayırlı müttefiklerle üzerinde çekişmeye değmez bir mesele olarak, onlara bırakmaya razı olmuştu. Fakat Hollanda hükümeti çok geçmeden Portekizli sömürgecilere zulmetmeye başlamıştı. Bunlar da sızlanmakla vakit geçirecek yerde, yeni efendilerine karşı silâha sarılmışlar, anayurdun onayı olsa da onun açıktan açığa hiçbir yardımını görmeden, kendi yiğitlikleri ve azimleri sayesinde Hollandalıları Brezilya'dan dışarı püskürtmüşlerdi. Hollandalılar, bundan dolayı, memleketin hiçbir bölgesini elde tutmaya imkân görmeyince, onu olduğu gibi Portekiz hükümdarına geri vermeye razı olmuşlardır. Rivayete göre bu sömürgede melez, beyazla zenci karışık ve Portekiz-Brezilya kırması olmak üzere, ya Portekizli ya Portekiz soyundan gelme altıyüz bini aşkın ahali vardır. Amerika'da, başka hiçbir sömürgede Avrupa aslından bunun kadar çok ahalisi olan yer olmasa gerektir.

15. yüzyıl sonlarına doğru ve 16. yüzyılın büyük kısmında, okyanuslar üzerinde iki büyük denizci devlet, İspanya ile Portekiz idi. Çünkü, Venedik'in ticareti Avrupa'nın her yanına dalbudak salmakla beraber, donanmaları Akdeniz'den öteye hemen hemen hiç sefer yapmış değildi. İlk keşfeden kendileri olduğu için, İspanyollar, bütün Amerika'ya sahip çıkmak istiyorlardı. Portekiz devleti gibi büyük bir denizci devletin, Brezilya'yı yurt hâline getirmesine engel olamıyorlardı; ama o zamanlar İspanyol adından öyle ürkülüyordu ki, Avrupa'nın çoğu diğer milletleri, o büyük kıtanın herhangi başka bir bölgesinde yerleşmeye korkuyordu. Florida'yı yurt edinmeye kalkan Fransızların tamamı İspanyollar tarafından öldürülmüşlerdi. Fakat 'Yenilmez Armada' adını verdiği donanmasının 16. yüzyıl sonlarında yenilmesi yahut başarısızlığa uğraması üzerine, deniz kuvvetinin zayıf düşmesiyle artık, İspanyollarda diğer Avrupa milletlerinin yerleşimlerini önleyecek takat kalmadı. Buna binaen okyanus üzerinde limanları olan büyük milletlerin hepsi; İngilizler, Fransızlar, Hollandalılar, Danimarkalılar ve İsveçliler, 17. yüzyıl içinde Yeni Dünya'da bazı yurt edinme teşebbüslerine giriştiler.

İsveçliler, New Jersey'e yerleştiler. Anayurdun himayesini görse, bu sömürgenin pekâlâ gelişebilecek durumda olduğunu, hâlâ orada bulunan İsveçli ailelerin sayısı ispata yeterlidir. Ama İsveç ihmal ettiği için, burasını çok geçmeden New York'taki Hollanda sömürgesi yuttu. Bu sömürge de, 1764'te, İngilizlerin hâkimiyeti altına girdi.

Yeni Dünya'da Danimarkalıların elinde bulunan memleketler, hepsi hepsi St. Thomas ve Santa Cruz adacıklarından ibarettir. Üstelik bu ufak yerleşim ve imar yerleri, tekelci bir şirketin idaresi altında idiler. Gerek sömürgecilerin fazla mahsulünü satın alma, gerekse başka memleketlerden muhtaç oldukları malları onlara sağlama hakkı, tek başına bu şirkete aitti. Buna binaen, şirketin, alımlarında olsun satımlarında olsun, sömürgecileri hem ezecek gücü; hem de bu yolda onu son derece ayartan sebepler vardı. Hangi memleket için olursa olsun, yönetimlerin en kötüsü, belki de tâcirlerden oluşan tekelci bir şirketin yönetimidir. Yine de, bu, sömürgelerin ilerlemesini yavaşlatıp gevşetmekte beraber, büsbütün durduramamıştır. Ölen Danimarka Kralı bu ortaklığı feshetmiştir. O zamandan beri de bu sömürgeler refah içinde yüzmektedir.

Hollanda'nın gerek Batı gerek Doğu Hint Adalarındaki imar ve iskân yerleri, tâ baştan, tekelci bir şirketin idaresine verilmiştir. Onun için, bazısındaki gelişme, uzun zamandır halkın yerleşip yurt edindiği hemen hemen herhangi bir diğer memlekettekine kıyasla hayli ileri olmakla beraber, yeni sömürgelerden çoğundakine kıyasla, cansız ve yavaştır. Surinam sömürgesi, pek büyük olmakla beraber, diğer Avrupa milletlerinin şeker sömürgelerinin çoğuna kıyasla hâlâ geride kalmaktadır. Şimdi New York ve New Jersey eyâletleri olarak ikiye bölünen Nova Belgia [Yeni Belçika] sömürgesi de, Hollandalıların idaresinde kalmış olsaydı bile, belki az zamanda büyüyecekti. İyi toprağın bol ve ucuz oluşu öyle kuvvetli bir refah sebebidir ki, bunun etkili bir şekilde işleyişini büsbütün durdurmak, en kötü hükümetin bile kolay kolay elinden gelmez. Anayurttan çok uzak bulunmaları da, sömürgecilere, kaçakçılık yapmak suretiyle, şirketin aleyhlerine faydalandığı tekelden az çok yakayı sıyırmaları imkânı verir. Hâlen şirket, bütün Hollanda gemilerine, yüklerini değeri üzerinden yüzde iki buçuk ruhsat bedeli ödeyerek, Surinam ile ticaret yapma izini vermektedir. Sadece, Afrika'dan Amerika'ya, hemen hemen tamamıyla köle alım satımından ibaret olmak üzere, yapılan doğrudan ticareti, şirket sırf kendi tekelinde tutmaktadır. O sömürgenin hâlen içinde bulunduğu refah seviyesinin başlıca nedeni, muhtemelen, şirketin tekelci imtiyazlarındaki bu gevşemedir. Hollandalılara ait iki belli başlı ada, Curacoa ile Eustatia, bütün milletlerin gemilerine açık olan serbest limanlardır. Limanları ancak bir tek milletin gemilerine açık tutulan daha iyi sömürgelerin ortasında o iki çorak adanın refaha ermesinde, bu serbestlik en büyük etken olmuştur.

Geçen yüzyılın büyük kısmında ve bu yüzyılın bir kısmında, Fransa'nın Kanada sömürgesi, tekelci bir şirketin idaresinde idi. Bu derece elverişsiz bir idare altında, ilerleyişi, öteki yeni sömürgelerin ilerleyişine kıyasla ister istemez çok yavaştı. Fakat Mississippi projesi denilen iş suya düşüp de bu şirket feshedilince, ilerleme çok daha hızlanmıştı. Ellerine geçtiği zaman, İngilizler, orada Rahip Charlevoix'in yirmi otuz yıl önce bu memleket için belirlediği rakamın aşağı yukarı iki misli sakin buldular.

Memleketi bir baştan bir başa dolaşmış olan bu Cizvit papazının orasını gerçekte olduğundan daha az önemli göstermek gibi bir niyeti yoktu.

Fransız sömürgesi St. Domingo'yu, korsanlarla haydutlar kurmuştu. Bunlar uzun zaman Fransa'nın ne himayesini istemiş, ne de otoritesini tanımışlardı. Bu eşkıya güruhu, Fransa'nın otoritesini tanıyacak yurttaş kıvamına gelince de, o otoritenin uzun zaman gayet kibarca kullanılması icabetti. O dönemde bu sömürgede nüfus ve imar çok çabuk alıp yürümüştü. Fransa'nın bütün diğer sömürgeleriyle birlikte, bir müddet yönetimi altında kaldığı tekelci şirketin baskısı dahi, onun gelişmesini –şüphesiz geciktirmekle beraber– büsbütün durduramamıştı. O baskıdan kurtulur kurtulmaz da yeniden refah yolunu tutmuştu. Burası şimdi, Batı Hint Adalarındaki şeker sömürgelerinin en önemlisi olup, üretimi, rivayete göre, bütün İngiliz şeker sömürgelerinin toplam üretiminden daha çoktur. Fransa'nın diğer şeker sömürgelerinin hepsinde işler genellikle gayet yolundadır.

Bununla beraber, İngilizlerin Kuzey Amerika'daki sömürgelerinden daha hızlı ileri giden sömürge yoktur.

Bol miktarda iyi toprak ve işlerini kendi bildikleri gibi görme konusundaki serbestlik, öyle görünüyor ki, bütün yeni sömürgelerde refahın en büyük iki nedenidir.

İyi toprak, Kuzey Amerika'daki İngiliz sömürgelerinde şüphesiz alabildiğine boldur ama, İspanyollarla Portekizlilerin sömürgelerine kıyasla daha az olup, geçen savaştan önce Fransızların elinde bulunanlardan bazısına kıyasla da fazla değildir. Şu var ki İngiliz sömürgelerindeki siyasi kurumlar, bu toprağın imar edilip işlenmesine, diğer üç milletten herhangi birinin sömürgelerindeki kurumlardan daha uygun gelmiştir.

Birincisi, işlenmemiş toprağı işgal, İngiliz sömürgelerinde büsbütün önlenmiş olmamakla beraber, herhangi bir başka sömürgedekine kıyasla daha fazla sınırlanmıştır. Her mülk sahibine, sınırlı bir zaman içinde topraklarının belirli bir kısmını tımar etme ve ekip biçme mecburiyeti getiren; bu yapılmadığı takdirde de o ihmal edilen toprakların bir başkasına verileceğini ilân eden sömürge kanununun, belki çok sıkı tatbik edilmemiş olsa bile, yine de biraz etkisi olmuştur.

İkincisi, Pensilvanya'da, mülkün büyük çocuğa kalması hukuku geçerli değildir; dolayısıyla topraklar da, menkul mallar gibi, ailenin bütün çocukları arasında eşitlik üzere bölüşülür. New England eyâletlerinden üçünde, Musa Peygamber'in şeriatinde olduğu gibi, en yaşlı çocuğa sadece iki pay düşer. Onun için, bu eyâletlerde belirli bir kimse bazen haddinden fazla toprak işgal ederse, bir iki nesil geçmekle, bu toprağın yeniden yeterince parçalanması muhtemeldir. Öteki İngiliz sömürgelerinde ise, aynen İngiltere hukukunda olduğu gibi, mülkün en büyük çocuğa kalması uygulaması söz konusudur. Fakat bütün İngiliz sömürgelerinde, bir tür mutlak tasarruf sağlayan feodal arazi tasarrufu hakkına dayalı toprak mülkiyeti, devri kolaylaştırır. Kendisine geniş bir toprak parçası intikal eden kimse, yalnızca hizmet yerine kabul edeceği ufak bir kira hakkını mahfuz tutarak, toprağın büyük kısmını elinden geldiği

kadar süratle başkasına devretmeyi genellikle menfaatine uygun görür.

İspanya ve Portekiz sömürgelerinde, üzerine herhangi bir şeref payesinin ekli olduğu bütün büyük toprak mülklerinin tevarüsünde, Majorazzo hakkı[4] denilen şey câridir. Bu türlü mülkler, hep tek şahsa geçer ve esasen şartla kısıtlı olup başkasına temlik edilemez. Gerçi, Fransız sömürgeleri, toprak tevarüsünde, küçük çocukları İngiliz kanunundan çok daha fazla kayıran Paris örfüne tâbidir. Ancak, Fransız sömürgelerinde, şövalyelik ve biat usulü dairesinde, asilzadelik hukukunca üzerinde tasarrufta bulunulan bir toprak mülkünün herhangi bir parçası devredilirse, bu parça, ya tâbi olunan kişi ya da ailenin mirasçısı lehine sınırlı bir müddet içinde yeniden satın alınma hakkına tâbidir. Memleketin bütün en büyük toprak mülklerinin hepsine bu tür asilzadelik hukuku gereğince tasarruf edilmekte olup; bu hal, devri ister istemez güçleştirmektedir. Ama, yeni bir sömürgede işlenmemiş büyük bir toprak mülkünün, miras yolundan çok, devir yoluyla çok daha çabuk bölünmesi ihtimal dâhilindedir. Daha önce de görülmüştü ki, yeni sömürgelerin tezelden refaha kavuşmasında, iyi toprağın bolluğu ve ucuzluğu başlıca etkenlerdir. Toprağın tek bir elde kalmasıyla, gerçekte, bu bolluk ve ucuzluk ortadan kalkar. Üstelik, işlenmemiş toprağın tek elde toplanması imarının önündeki en büyük engeldir. Ancak, topluma en büyük ve en değerli mahsulü veren, toprağın imar edilip işlenmesinde kullanılan emektir. Bu durumda, emeğin ürünü, hem emeğin kendi ücretlerini ve emeği kullanan sermayenin kârını, hem de işlediği arazinin kirasını öder. Şu hâlde, İngiliz sömürgecilerinin emeği, toprağın imarında ve işlenmesinde daha çok kullanıldığı için, muhtemelen toprağın bazı ellerde toplanmasından dolayı az çok başka işlere doğru sapmış olan öteki üç milletten herhangi birinin emeğine kıyasla, miktar ve değerce daha fazla ürün veriyor olmalıdır.

Üçüncüsü, İngiliz sömürgecilerinin emeğinin, miktar ve değer bakımından daha fazla ürün vermesi muhtemel olduğu gibi, vergileri ağır olmadığı için, bu ürünün de daha büyük bir kısmı kendilerine kalır. Onlar, bu kısmı biriktirebilir ve daha da çok emeği işe koşmak için kullanabilirler. İngiliz sömürgecilerinin, anayurdun savunması yahut sivil hükümetin masraflarının karşılanmasına henüz hiçbir katkıları olmamıştır. Aksine, kendileri bugüne kadar hemen hemen tamamıyla anayurdun sırtından savunulmuşlardır. Fakat donanmalarla orduların masrafı, sivil hükümet için gereken masrafla kıyas kabul etmeyecek kadar fazladır. Sömürgelerin kendi sivil yönetim masrafı daima çok sınırlı kalmıştır. Genellikle valiye, hâkimlere ve birtakım güvenlik memurlarına yeterli aylık verilmesi ve en faydalı birkaç kamu eserinin bakımı için gerekli masrafla sınırlı kalmıştır. Son karışıklıklar başlayıncaya kadar, Massachusetts Körfezi'ne ait mülki teşkilât masrafı, yılda 18.000 İngiliz Lirası kadar tutardı. New Hampshire ile Rhode Island'ınki 3.500'er Lira idi. Connecticut'ınki 4.000 Lira idi. New York ile Pensilvanya'nınki 4.500'er, New Jersey'inki 1.200, Virginia ile Güney Carolina'nınki 8'er bin Lira idi. Nova Scotia'nın ve Georgia'nm mülki idare masrafının bir kısmı, Parlamento tarafından yapılan yıllık bir bağış ile karşılanmaktadır. Fakat sömürgenin kamu masrafları için Nova Scotia ayrıca yılda 7.000 İngiliz Lirası kadar; Georgia ise, yılda 2.500 İngiliz Lirası kadar para vermektedir. Sözün kısası, hesabı kesin olarak elde

4. [Smith] Jus Majoratus.

edilemeyen Maryland ile Kuzey Carolina'nın mülki idaresi hariç, Kuzey Amerika'daki çeşitli mülki idarelerin hepsi, şimdiki karışıklıklar başlamadan önce, halka yılda 64.700 İngiliz Lirasından fazlaya mal olmuyordu. Üç milyonluk bir halkın ne kadar az masrafla, nasıl, hem de ne güzel idare edilebileceğinin daima hatırda tutmaya değer bir örneği. Hükümet masrafının en önemli kısmı, yani savunma ve korunma masrafı, gerçekten de, daima anayurdun başına kalmıştır. Üstelik sömürgelere yeni bir valinin kabul merasimine, yeni bir meclisin vb. açılmasına ait sivil hükümet törenleri, yeterince münasip olmakla birlikte, bunların beraberinde masraflı hiçbir gösteri yahut geçit resmi olmaz. Kilise idareleri, aynı derecede idareli bir düzen üzere yürütülmektedir. Bunlar öşür nedir bilmezler; üstelik sayıları hiç de çok olmayan rahipleri ya küçük maaşlarla, ya da halkın gönlünden kopan yardımlarla geçinir. İspanya ve Portekiz devletleri ise, aksine, bir kısım masraflarını sömürgelerinden devşirilen vergilerle çıkarırlar. Sömürgelerinden toplanan vergiler, genellikle yine kendilerine harcandığı için, Fransa sömürgelerinden gerçekte hiçbir zaman hatırı sayılır bir gelir elde etmemiştir. Fakat bu üç milletin üçünün de sömürge hükümeti, çok daha masraflı törenlerle idare edilmektedir. Örneğin Peru'da, yeni bir kral vekilinin kabul merasimi için harcanan para, çoğu zaman pek aşırı olmuştur. Bu tür törenler, o vesilelerle varlıklı sömürgecilerin ödediği hakiki vergiler olmaktan ibaret kalmayıp, bütün başka vesilelerle de caka satma ve masrafa girme alışkanlığını onlara aşılamaya yardım eder. Bunlar, hem ara sıra ortaya çıkan çok feci vergilerdir; hem de aynı cinsten daha feci daimi vergilerin, yani perişan edici bireysel lüks ve israfın kökleşmesine yardım eder. Keza bu üç milletin, her üçünün sömürgelerinde, kilise idaresi de son derece baskıcıdır. Her üçünde de öşür vardır ve İspanya ile Portekiz sömürgelerinde aşırı derecede şiddetle tahsil edilir. Ayrıca hepsinde, sürüsüne bereket dilenci keşişler ortalığı haraca keserler. Kesişlere sadaka vermenin bir vazife ve onları eli boş çevirmenin çok büyük bir günah olduğu büyük ihtimamla kendilerine öğretilen yoksulların sırtında, keşişlerin dilenciliği, din nazarında hem hoş görüldüğü hem aziz tutulduğu için çok feci bir vergidir. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, o sömürgelerin hepsinde toprakları en fazla ellerinde toplayanlar kişiler de rahiplerdir.

Dördüncüsü, arta kalan yahut kendi tüketimlerini aşan mahsullerinin elden çıkarılması bakımından İngiliz sömürgelerine, herhangi bir diğer Avrupa milleti sömürgesine kıyasla daha çok müsamaha edilmiş, daha geniş bir pazar bırakılmıştır. Her Avrupa milleti, sömürgelerinin ticaretini aşağı yukarı yalnız kendi tekelinde toplamaya çalışmış; dolayısıyla da, yabancı milletlere ait gemilerin onlarla serbest ticaret yapmasını, onların da herhangi bir yabancı milletten Avrupa malı ithal etmelerini yasaklamıştır. Ancak, bu tekelin çeşitli milletlerdeki uygulama tarzı birbirinden çok farklı olmuştur.

Bazı milletler, sömürgelerinin bütün ticaretini, tekelci bir şirkete bırakmışlardır. Sömürgeciler, muhtaç oldukları bütün Avrupa mallarını ondan almak, mahsullerinin bütün fazlasını da ona satmak zorunda bırakılmışlardır. Bundan dolayı, şirketin menfaati, hem Avrupa mallarını elden geldiği kadar pahalıya satıp, sömürge mahsullerini mümkün mertebe ucuza almakta; hem de, Avrupa'da çok yüksek fiyata satabileceğinden fazlasını, o düşük fiyata bile satın almamakta idi. Hem sömürgenin ürün fazlasının değerini her zaman düşürmekte, hem, miktarının doğal surette artışını çoğu zaman caydırıp durdur-

makta menfaati vardı. Yeni bir sömürgenin doğal gelişimini kösteklemek için hakkıyla akledilebilecek bütün çareler içinde, tekelci bir şirket şüphesiz ki en etkilisidir. Öyle iken, Hollanda'nın tuttuğu yol bu olmuş; ancak Hollanda şirketi bu yüzyıl içinde, birçok hususlarda, tekelci imtiyazlarını kullanmaktan vazgeçmiştir. Ölen Kralın saltanatı zamanına gelinceye kadar, Danimarka da, aynı yolun yolcusu idi. Fransa bu siyaseti, zaman zaman benimsemiştir. Savunulabilir bir tarafı olmadığı için bütün diğer milletlerce 1755'te terk edilmesinden beri, o siyaseti, son zamanlarda sadece Portekiz, en azından Brezilya'nın iki kalburüstü eyâleti –Fernambuco ile Marannon– hakkında benimsemiştir.

Diğer milletler, sömürgelerinin bütün ticaretini, tekelci bir şirket kurmaksızın, anayurdun belirli bir limanıyla sınırlamışlardır. Bir gemi o limandan ancak ya diğer gemilerle birlikte kafile hâlinde ve belirli zamanda; yahut tek başına olduğu takdirde, karşılığında çoğunlukla çok büyük harç ödenen özel bir ruhsat ile yola çıkabilirdi. Bu siyaset, gereken limandan gereken zamanda ve gereken gemilerle yapılması şartıyla, sömürgeler ticaretini, gerçekte anayurdun bütün yerli halkına açmıştır. Fakat, bu lisanslı gemileri donatmak için sermayelerini bir araya getiren türlü tâcirlerin hepsinin elbirliği ile hareket etmek işlerine uygun geldiğinden, bu tarzda yapılan ticaret, ister istemez, hemen hemen tekelci bir şirketin ticaretinin dayandığı aynı esaslara göre yürütülür. Bu tâcirlerin kârı, aşırılıkta ve insafsızlıkta, ondan pek aşağı kalmaz. Hem çok pahalıya almak, hem de çok ucuza satmak zorunda kalan sömürgelerin ihtiyaçları iyi sağlanmaz olur. Oysa şu son birkaç yıla gelinceye kadar İspanya daima bu yolu tutmuştu. Onun için de, İspanyol Batı Hint Adalarında, rivayete göre bütün Avrupa malları ateş pahası imiş. Ulloa'dan öğrendiğimize göre, Quito'da demirin libresi İngiliz parası ile aşağı yukarı 4 ilâ 6 Peniye; çeliğin libresi ise 6 ilâ 9 Peniye satılırmış. Ama sömürgelerin kendi mahsullerini elden çıkarmaları, bilhassa, Avrupa malı satın almak içindir. Şu hâlde, sömürgeler Avrupa malına ne kadar fazla para verirlerse, kendi mahsullerine karşılık gerçekten ellerine geçen o kadar az olur. Birinin görece pahalı olması, diğerinin ucuz olması demektir. Bu bakımdan Portekiz'in, Fernambuco ile Marannon hariç bütün sömürgelerine karşı siyaseti, İspanya'nın eski siyasetinin aynısıdır; o iki sömürgeye karşı ise, son zamanlarda, Portekiz büsbütün kötü bir tutum benimsemiştir.

Öteki milletler, sömürgelerinin ticaretini, bütün uyruklara serbest bırakmaktadır. Uyruklar, anayurdun çeşitli limanlarının hepsinden sömürgelerle ticaret yapabilir; olağan gümrük evrakından başka izin belgeleri olmasına da lüzum yoktur. O takdirde, farklı tâcirlerin sayısı ve dağınık durumu herhangi bir şekilde topluca işbirliği yapmalarını imkânsızlaştırır ve aralarındaki rekabet, çok aşırı kâr etmelerini önlemeye kâfi gelir. Bu derece geniş görüşlü bir siyaset sayesinde, sömürgelerin mâkul bir fiyata hem kendi mahsullerini satmaları, hem Avrupa mallarını satın almaları mümkün olur. Ama, Plymouth şirketinin, sömürgelerimizin henüz emekleme çağına rastlayan dağılmasından bu yana, İngiltere daima bu yolu tutagelmiştir. Keza Fransa'nın da tutumu genellikle bu olmuş; adına İngiltere'de çoğunlukla Fransız Mississippi Şirketi denen şirketin dağılmasından beri, o kararda kalmıştır. Bundan dolayı, Fransa ile İngiltere'nin sömürgeleriyle yaptıkları ticarette, kârlar, rekabet bütün diğer milletlere açık bulunduğu takdirde olabileceğine kıyasla şüphesiz biraz yüksektir

ama, hiçbir şekilde çok aşırı değildir. Dolayısıyla da bu milletlerden her ikisinin çoğu sömürgelerinde, Avrupa malları aşırı derecede pahalı değildir.

Mahsullerinin fazlasını ihraç konusunda da, Büyük Britanya sömürgeleri, yalnız bazı mallar bakımından anayurt piyasasına hapsedilmiştir. Bu mallar Navigasyon Kanunu ve daha sonraki bazı kanunlarda teker teker gösterildikleri için, bunlara *numaralandırılmış mallar* denilmiştir. Geri kalanına *numaralandırılmamış mallar* denilmekte; bunlar, başka ülkelere doğrudan ihraç edilebilmektedir; şu şartla ki, sahipleri ve tayfasının dörtte üçü Britanya tebaası olan Britanya gemileriyle, yahut sömürge gemileri ile gönderilsinler.

Numaralandırılmamış mallar arasında, Amerika ile Batı Hint Adalarının en önemli bazı ürünleri, hububatın her türlüsü, kereste, et salamurası, balık, şeker ve rom vardır.

Bütün yeni sömürgelerde ekimin, ilk ve başlıca hedefi elbette hububattır. Hububat sürümü için, kanun, sömürgelere çok geniş bir pazara müsaade etmekle, onları bu ekimi, seyrek nüfuslu bir memleket tüketiminin çok üstüne çıkarmaya; böylece, sürekli artıp giden bir nüfusa yeterli nafakayı önceden hazırlamaya teşvik eder.

Baştan aşağı ormanla kaplı bulunduğu için kerestelik ağaç değerinin ya az, ya da sıfır olduğu bir memlekette, toprağın imarına başlıca engel, araziyi temizleme masrafıdır. Kerestelerinin sürümü için sömürgelere çok geniş bir pazar bırakmakla kanun, aksi hâlde fazla para etmeyecek bir malın fiyatını yükseltip, aksi hâlde sadece masraftan ibaret kalacak şeyden onların biraz kâr etmelerini mümkün kılarak, toprak imarını kolaylaştırmayı gözetir.

Yarı yarıya dahi meskûn ve toprağı işlenmiş olmayan bir memlekette; hayvanlar, doğal olarak, halkın tüketiminden fazla ürer; bu yüzden de çoğunlukla değerleri ya azdır, ya da hiç yoktur. Ancak, daha önce de gösterildiği üzere, bir memleket topraklarının büyük kısmının işlenebilmesi için önce, hayvan fiyatı ile tahıl fiyatı arasında belirli bir orantının bulunması gerekir. Cansız ve canlı olmak üzere, her şekilde Amerika hayvanı için çok geniş bir pazara müsaade etmekle, kanun, yüksek fiyatı toprağın imarına bu derece elzem bir malın değerini yükseltmeyi gözetir. Fakat postlar ile derileri numaralandırılmış mallar arasına sokup, Amerika hayvanlarının değerini düşürmeye vesile olan III. George'un 4. saltanat yılındaki kanunun 15. bölümü, bu serbestliğim hayırlı etkilerini biraz eksiltmiş olsa gerektir.

Sömürgelerimizde balıkçılığı ilerletmek suretiyle, Büyük Britanya'nın gemilerini ve deniz kuvvetini çoğaltmak, kanun koyucunun hemen hemen hiçbir zaman üzerinden gözünü ayırmadığı görülen bir hedeftir. Bu sebeple sömürgelerdeki balıkçılık, serbestliğin sağlayabileceği olanca teşviki görmüş, öyle olduğu için de gelişmiştir. Son karışıklıklardan önce, bilhassa New England'daki balık avcılığı, belki dünyanın en önemli balıkçılığı idi. Büyük Britanya'da hesapsız bir prim verilmesine rağmen, çoğu kimsenin (doğruluğunu temin iddiasında olmadığım) fikrine göre, toplam ürünü her yıl ödenen primlerin tutarını pek geçmeyecek kadar az olan balina avcılığı, New England'da hiç-

bir prim olmaksızın, çok geniş ölçüde yapılmaktadır. Balık, Kuzey Amerikalıların İspanya, Portekiz ve Akdeniz'le ticaretini yaptıkları belli başlı maddelerden biridir.

Başlangıçta, şeker numaralandırılmış bir maldı; yalnız Büyük Britanya'ya ihraç edilebiliyordu. Fakat büyük şeker çiftliği sahiplerinin bir önerisi üzerine, 1731'de, dünyanın her tarafına şeker ihracına izin verildi. Ancak, bu serbestlik verilirken konulan kısıtlamalar, Büyük Britanya'daki yüksek şeker fiyatı ile bir araya gelince, ihracat iznini büyük ölçüde etkisiz kılmıştır. Britanya'nın şeker tarımı alanlarında üretilen şekerin hepsi için, Büyük Britanya ile sömürgeleri, hâlâ hemen hemen biricik pazar olmakta devam etmektedir. Oralarda tüketim o kadar hızla artmaktadır ki, gerek Jamaika'daki, gerekse Ceded Adalarındaki* artan gelişme dolayısıyla, şu son yirmi yılda şeker ithali çok arttığı hâlde, yabancı ülkelere ihracat, rivayete göre, eskisinden pek fazla değildir.

Amerikalıların Afrika kıyısı ile yaptıkları ticarette, rom çok önemli bir maddedir; Roma karşılık Amerikalılar, oradan, zenci köleler getirirler.

Amerika'nın her türlü hububat, et salamurası ve balık şeklindeki bütün ürün fazlası, numaralandırılmış mallar arasına sokulup, o suretle Büyük Britanya piyasasına akmaya zorlansa, bunun, kendi halkımızın faaliyetinin semeresine çok zararı dokunur. Muhtemelen, Amerika'nın menfaatini kollamaktan ziyade, o zarardan korkulduğu içindir ki bu önemli mallar hem cetvele sokulmamış, hem de câri mevzuat dairesinde, pirinçten başka bütün hububatın ve salamura etlerin Büyük Britanya'ya girmesi yasaklanmıştır.

Numaralandırılmamış mallar, başlangıçta dünyanın her yanına ihraç edilebiliyordu. Bir kere numaralandırılmış bulunduğu için, kereste ile pirinç, sonradan listeden çıkarıldığında, Avrupa piyasası bakımından, Finisterre Burnu'nun güneyine düşen memleketlere hasrolundu. Numaralandırılmamış bütün mallar, III. George'un 6. saltanat yılındaki kanunun 52. bölümü gereğince buna benzer sınırlamalara tâbi tutuldu. Avrupa'nın Finisterre Burnu güneyine düşen bölgeleri, sanayici memleketler değildir. Onun için, sömürge gemilerinin oralardan dönerken yurda bizimkilere zararı dokunacak mamuller getirmesini pek o kadar kıskanmıyorduk.

Numaralandırılmış mallar iki türlüdür: Birincisi, ister Amerika'nın kendine has mahsulünden olan, isterse anayurtta ya üretilemeyen, ya da en azından üretilmeyen mallardır. Şeker pekmezi, kahve, Hindistan cevizi, tütün, yenibahar, zencefil, balina yüzgeçleri, ham ipek, ham pamuk, kunduz derisi ve öteki Amerika kürkleri, çivit, sarı boya ve başka tür boyalar bu cinstendir. İkincisi, Amerika'nın kendine has ürününden olmayan, fakat anayurt talebinin büyük kısmını karşılayacak miktarlarda olmasa dahi anayurtta üretilen veya üretilebilecek olan ve büyük bir kısmı yabancı memleketlerce sağlanan mallardır. Bütün denizcilik levazımı, direkler, serenler ve gemi direkleri, katran, zift ve neft yağı, külçe ve çubuk demir, bakır cevheri, postlar ve deriler, potas ve saf kalya taşı bu cinstendir. Birinci cinsten mallar ne kadar çok ithal edilse, anayurt

*. 1763 tarihli Paris Antlaşması'yla İngiltere'ye terk edilen Grenade, Grenadin, Saint-Vincent, Dominique ve Tabago adaları. (ç. n.)

ürününden herhangi bir kısmın üretimini caydıramaz yahut satışına zarar veremezdi. Anayurt piyasasına hasredilmekle, bunları, tâcirlerimizin hem tarım alanlarında daha ucuza satın alıp, dolayısıyla anayurtta daha elverişli kârla satmaları, hem de sömürge tarım alanlarıyla yabancı memleketler arasında kazançlı bir nakliye ticareti kurmalarının mümkün olacağı umuluyordu. Büyük Britanya da bu malların ilk ithal edildikleri Avrupa ülkesi sıfatıyla ister istemez merkezlik ve ambarlık edecekti. Keza ikinci tür malların ithalinin, yurtiçinde üretilen mallar cinsinden malların satışına değil, yabancı ülkelerden getirilen malların satışına dokunacak şekilde tertiplenebileceği tasavvur ediliyordu; çünkü uygun vergiler vasıtasıyla bunların, her zaman yerli mallardan biraz daha pahalı, ama yabancı mallardan hayli ucuz hâle getirilebilmesi mümkün görülüyordu. İşte, bu gibi malların anayurt piyasasına hasredilmesinden amaç, Büyük Britanya mahsulünün değil, hangi ülkelerle olan dış ticaret dengesinin Büyük Britanyanın aleyhine olduğuna inanılıyorsa işte o yabancı ülkelerin mahsulünün kösteklenmesi idi.

Sömürgelerden Büyük Britanya'dan başka herhangi bir ülkeye direk, seren ve gemi direği, katran, zift ve neft yağı ihracının yasak edilmesi elbette sömürgelerde kerestelik ağaç fiyatını düşürmeye, dolayısıyla da sömürge topraklarının imarına başlıca engel olan arazi temizleme masrafını arttırmaya vesile oldu. Ancak, bu yüzyılın başlarında, 1703'te, İsveç katran ve zift şirketi, kendi gemileriyle, kendi koyduğu fiyatlar üzerinden ve uygun göreceği miktarlarda olmadıkça mallarının ihracını yasak etmek suretiyle, İngiltere'ye karşı mallarının fiyatını yükseltmeye çalıştı. Merkantilist politikanın bu dikkate değer örneğine karşı koymak ve gerek İsveç'in gerek bütün diğer kuzey devletlerinin eline bakmaktan mümkün mertebe kurtulmak için Büyük Britanya Amerika'dan gemi levazımı ithalâtına prim verdi. Bu prim, kerestelik ağacın Amerika'daki fiyatını, -anayurt piyasasına hasredilmesinin düşürebileceğinden- çok daha fazla yükseltmek şeklinde etkisini göstermiştir. Her iki düzenleme aynı zamanda yapılmış olduğu için de, bunların ortak sonucu, Amerika'da arazi temizlemeyi* caydırmak değil, teşvik etmek olmuştur.

Külçe ve çubuk demir de, numaralandırılmış mallar arasına sokulmuştur ama, Amerika'dan ithallerinde, bir diğer ülkeden getirtilirken tâbi oldukları önemlice vergilerden muaf tutuldukları için; bu düzenlemenin bir tarafının Amerika'da demir fırınları kurulmasını teşvikte, diğer tarafının onu engellemesine kıyasla, daha fazla katkısı vardır. Bir demir fırını kadar odun tüketimine ihtiyaç gösteren; yahut ormandan geçilmeyen bir memlekette arazi temizlenmesine onun kadar yardımı dokunan sanayi yoktur.

Bu düzenlemelerden bazısının Amerika'da kerestelik ağacın bedelini yükseltmek ve bu suretle arazi temizlemeyi kolaylaştırma eğilimini, kanun koyucu, muhtemelen ne aklından geçirmiş, ne de anlamıştı. Fakat o düzenlemelerin faydalı etkileri bu bakımdan tesadüfi olmakla beraber, o yüzden daha az gerçek de değildir.

Amerika'daki Britanya sömürgeleri ile Batı Hint adaları arasında, numaralandırılmış ve numaralandırılmamış mallar üzerinden, ticaret serbestliğinin en mü-

*. Metinde, "clearing of land," orman açma, açığa çıkarma, ağaçsızlaştırma. (ç. n.)

kemmeline müsaade edilmiştir. Bu sömürgeler artık öyle kalabalıklaşmış, öyle zenginleşmişlerdir ki, her biri, diğerlerinden bazısında, her tür ürününü sürecek çapta büyük ve geniş bir piyasa bulmaktadır. Hepsi birlikte, birbirinin mahsulü için büyük bir iç pazar vücuda getirmektedirler.

Bununla beraber, sömürgelerinin ticaretine karşı İngiltere'nin geniş görüşlü davranışı, daha ziyade, onların ya işlenmemiş hâldeki ya da imalatın ilk aşamasında denebilecek olan mahsullerinin sürüleceği pazarla sınırlı kalmıştır. Daha gelişmiş ve daha zarif mamulleri, sömürge işi dahi olsalar, Büyük Britanya tâcirleri ile sanayicileri, kendilerine alıkoymayı tercih ederler. Bu tür sanayinin sömürgelerde kurulmasının, kâh yüksek vergiler, kâh kesin yasaklarla önlenmesi için kanun koyucuyu da ikna etmişlerdir.

Örneğin, Britanya şeker tarımı alanlarından gelen esmer şeker için, ithalât hâlinde kental* başına sadece 6 Şilin 4 Peni ödenirken, beyaz şeker için 1 İngiliz Lirası l Şilin l Peni; katmerli yahut yalın kat tasfiye görmüş kelle şeker için 4 İngiliz Lirası 2 Şilin 5,4 Peni ödenmektedir. Bu ağır vergiler konulduğu sırada, Büyük Britanya, İngiliz sömürgeleri şekerinin ihraç edilebileceği biricik pazardı; hâlâ da, başlıca pazar olmakta devam ediyor. Dolayısıyla, bu vergiler ilk başta şekerin herhangi bir yabancı piyasa için; şimdi ise, tüm mahsulün belki onda dokuzundan fazlasını tek başına çeken piyasa için balçıkla ağartılmasını yahut arıtılmasını yasak etmek demekti. Nitekim, şekeri balçıktan geçirerek ağartma veya rafine etme sanayii, Fransa'nın bütün şeker sömürgelerinde ileri gittiği hâlde, İngiltere sömürgelerinde, kendi piyasalarına mahsus olandan başkası için o sanayinin gelişmesine çok az gayret edilmiştir. Grenada Fransızların elinde iken, hemen hemen her şeker ekim alanında, şekeri hiç değilse balçıktan geçirerek ağırtacak bir rafineri vardı. Ada İngilizlerin eline düştüğünden beri, bütün bu tür işletmeler yüzüstü bırakılmış olup, beni temin ettiklerine göre, kalanlar hâlen, Ekim 1773'te, iki üçü geçmemektedir. Bununla beraber, balçıktan geçirilerek ağartılmış yahut rafine edilmiş şeker, kelle biçiminden toz hâline getirilmişse, şimdi, gümrük idaresinin müsamahasıyla, çoğunlukla esmer şeker imişçesine ithal edilmektedir.

Büyük Britanya, Amerika'nın külçe ve çubuk demiri mamullerini, bir yandan benzeri malların herhangi bir diğer ülkeden ithalinde tâbi olduğu vergilerden muaf tutarak teşvik ederken, Amerikadaki sömürgelerinden herhangi birinde çelik fırınları ve keski makinaları kurulmasını mutlak surette yasak etmektedir. Sömürgecilerin kendi istikballeri için dahi bu ince sanayi ile uğraşmalarını hoş görmemekte; muhtaç oldukları bütün bu tür malları Britanya tâcirleriyle sanayicilerinden satın almalarında ısrar etmektedir.

Büyük Britanya Amerika işi şapkaların, yünlerin ve yünlülerin, bir eyâletten diğerine su yolu ile ihracını ve hatta at sırtında yahut araba ile karadan taşınmasını yasak etmektedir. Öyle bir düzenleme ki, o tür malların uzak yerlerde satışı için sanayi kurulmasını tamamıyla engeller, ve böylece, sömürgecilerinin faaliyetini, içine kapanık bir ailenin çoğunlukla kendi veya aynı eyâlet içindeki bazı komşularının ihtiyacı için yaptığı kaba saba, ev işi mamullerle sınırlandırır.

*. Kental (*Hundredweight*): İngiltere'de 112, Amerika'da 100 libre. (ç. n.)

Ancak, çok sayıda insanın, kendi ürününün her parçasından mümkün olduğunca alabildiğine faydalanmasını, yahut, sermayesi ile emeğini kendisi için en avantajlı gördüğü şekilde kullanmasını yasak etmek, insanoğlunun en kutsal haklarını açıktan açığa çiğnemektir. Ancak, hakka ve insafa sığmasa dahi, bu gibi yasakların şimdiye kadar sömürgelere pek bir zararı olmamıştır. Sömürgelerde toprak hâlâ öyle ucuz, dolayısıyla da, emek öyle pahalıdır ki, daha rafine yahut daha gelişmiş mamullerin hemen hemen hepsini, bunlar, kendi yapabileceklerinden daha ucuza anayurttan ithal edebilirler. Demek ki, bu gibi imalatı kurmaları sömürgelere yasak edilmemiş olsa bile, gelişmelerinin şu hâlinde kendi menfaatlerini gözetmeleri, muhtemelen o yolda hareket etmelerini önler. Bugünkü gelişme düzeyinde, bu yasaklar, sömürgecilerin faaliyetini belki köreltmeksizin yahut kendiliğinden erişeceği herhangi bir işten alıkoymaksızın, anayurt tâcirleriyle sanayicilerinin sebepsiz kıskançlığı yüzünden, yok yere sırtlarına vurulmuş yakışıksız kulluk damgalarından ibarettir. Daha gelişmiş bir durumda, bu yasaklar, gerçekten baskıcı ve çekilmez hâle gelebilirler.

Hem Büyük Britanya, sömürgelerin en önemli ürünlerinden bazılarını kendi piyasasına hasrederken, karşılık olarak, benzeri ürünlere, kâh başka memleketlerden ithal edildiklerinde daha yüksek vergiler koymak, kâh sömürgelerden ithal edildiklerinde prim vermek suretiyle, o piyasada sömürge ürünlerinden bazısına üstünlük sağlamaktadır. Birinci şekilde, sömürgelerinin şekerine, tütününe ve demirine; ikinci şekilde, ham ipeğine, keneviri ile ketenine, çivitine, gemi gereçlerine ve yapı kerestesine, anayurt piyasasında üstünlük bahşetmektedir. Sömürgelerin mahsulünü bu ikinci şekilde, ithalâta prim vererek teşvik, öğrenebildiğim kadarıyla sadece Büyük Britanya'da vardır. Birinci şekil, Büyük Britanya'ya has değildir. Portekiz, herhangi bir diğer ülkeden tütün ithaline, sadece daha yüksek vergiler koymakla kalmamakta, bunu, en şiddetli cezalarla yasaklamaktadır.

Avrupa'dan mal ithali konusunda, sömürgelerine karşı İngiltere, yine herhangi bir başka ülkeye kıyasla, daha liberal davranmıştır.

Büyük Britanya, yabancı malların ithalinde ödenen vergiden bir kısmının, –hemen hemen daima yarısının, genellikle daha fazlasının, bazen de tümünün– mallar bir yabancı ülkeye ihraç edildiğinde, geri alınmasına müsaade etmektedir. Bunları, üzerlerine, hemen hemen bütün yabancı malların Büyük Britanya'ya girerken tâbi tutulduğu ağır vergiler bindirilmiş olarak geldiği takdirde, hiçbir bağımsız yabancı ülkenin kabul etmeyeceğini önceden kestirmek güç değildi. Demek ki, bu vergilerden bir kısmı ihraç hâlinde iade edilmemiş olsa, merkantilist sistemin pek el üstünde tuttuğu bir ticaret olan nakliye ticareti biterdi.

Ancak sömürgelerimiz hiçbir şekilde bağımsız yabancı memleketler değildir. Büyük Britanya, sömürgelere Avrupa'nın bütün mallarını tek başına kendisi sağlama hakkını üstlenmiş olğundan, onları, (aynen diğer ülkelerin kendi sömürgelerine yaptıkları tarzda) bu gibi malları anayurtta ödenen bütün vergilerin tıpkısı üzerlerine binmiş olarak almaya zorlayabilirdi. Hâlbuki, aksine, 1763'e kadar, çoğu yabancı malların sömürgelerimize ihracı hâlinde, herhangi bir bağımsız yabancı memlekete

ihracında iade edilen vergilerin aynısı ödenmiştir. Esasen, 1763'te III. George'un 4. saltanat yılındaki kanunun 15. bölümü gereğince, bu izin hayli daraltılarak şu hüküm konulmuştur: "Şaraplar, beyaz pamuklular ve muslinler hariç olmak üzere, bu memleketten Amerika'daki bir Britanya sömürgesine yahut çiftliğine ihraç edilecek, Avrupa veya Doğu Hint Adalarında yetişen, üretilen yahut imal edilen herhangi bir maldan alınmış Eski Sübvansiyon adlı verginin hiçbir kısmı geri verilmez." Bu kanundan önce, sömürgelerde farklı birçok yabancı mal çeşitleri, anayurda kıyasla daha ucuza satın alınabiliyordu; bazıları hâlâ da alınabilmektedir.

Sömürgeler ticareti ile ilgili çoğu düzenlemeler için akıl hocalığı edenlerin başında o ticaretle uğraşanların geldiğinin gözden kaçırılmaması gerekir. Dolayısıyla, düzenlemelerin çoğunda onların menfaati, sömürgelerin veya anayurdun menfaatine nazaran daha fazla gözetilmişse, buna şaşmamalıyız. Sömürgelerin menfaati, Avrupa'dan istedikleri bütün malları onlara sağlamak ve onların fazla mahsulü içinde anayurtta tâcirlerin kendi uğraştıkları ticaretlerden birine zarar vermeyecek olanların hepsini satın alma konusundaki tekelci imtiyazları dolayısıyla, o tâcirlerin menfaatine feda edildi. Avrupa ve Doğu Hint Adaları mallarının büyük kısmının sömürgelere yeniden ihracı hâlinde, vergilerin tıpkı herhangi bir bağımsız memlekete yeniden ihracında olduğu gibi iade edilmesine izin vermek suretiyle anayurdun menfaati tâcirlerin menfaatine, o menfaat hakkındaki merkantilist düşüncelere göre bile, feda edildi. Sömürgelere gönderdikleri yabancı mallara elden geldiği kadar az para vermek, dolayısıyla da o malların Büyük Britanya'ya ithalinde peşin olarak ödedikleri vergilerden elden geldiği kadarını geri almak tâcirlerin menfaatine uygundu. O suretle, ya aynı miktar malı daha çok kârla, ya daha çok malı aynı kârla sömürgelerde satmak, dolayısıyla da ister öyle ister öteki türlü bir şey kazanmak imkânını bulabilirlerdi. Keza bütün bu gibi malları elden geldiği kadar ucuz ve bol almak sömürgelerin çıkarına uygundu. Ama bunun, anayurdun menfaatine uymadığı zaman da olabilirdi. Anayurt, bir yandan bu gibi malların ithalinde ödenmiş vergilerden çoğunu geri vermekle geliri bakımından, bir yandan da iade edilen bu vergiler sayesinde yabancı mamullerin sömürgeye iletilebilmesindeki kolay şartlardan dolayı, sömürge pazarında kendi mamullerinden daha ucuza satılmasıyla, sanayisi bakımından sık sık hırpalanabilirdi. Hep derler ki, Amerika sömürgelerine Alman keten bezlerinin yeniden ihracında vergilerin iade edilmesi, Büyük Britanya keten bezi sanayisinin gelişmesini çok geri bıraktırmıştır.

Sömürgelerinin ticareti ile ilgili politikasını, büyük Britanya'ya dayatırcasına telkin eden merkantilist zihniyet başka milletlerdekinin aynısı olmakla beraber; toplucа bakıldığında, onunki, öteki herhangi birinin politikasına oranla daha az illeberal ve daha az ezicidir.

İngiliz sömürgeleri, dış ticaretleri müstesna, her işlerini bildikleri gibi yürütmekte tamamıyla hürdürler. Bu her bakımdan anayurttaki hemşehrilerinin özgürlüğüne denk olup, oradaki gibi, sömürge hükümetinin masrafının görülmesi için vergi koyma hakkının yalnız kendisinde bulunduğunu iddia eden halk temsilcilerinden oluşan bir meclis tarafından gereği gibi korunmaktadır. Bu meclisin otoritesi, icra kuvvetini kor-

kutup sindirmekte; sömürgecilerin en değersizi olsun, en kötüsü olsun, kanuna saygı gösterdikçe, ne valinin ne de eyâletteki herhangi bir mülki yahut askerî memurun hıncından hiçbir surette korkmamaktadır. Gerçi sömürge meclisleri, İngiltere'deki Avam Kamarası gibi, halkı daima çok eşit surette temsil eden kişilerden oluşmazlar; ama yine de bu evsafa Avam Kamarası'na kıyasla çok daha yaklaşırlar. İcra kuvveti ya para yedirip bu meclisleri yozlaştırma imkânına sahip olmadığından, yahut anayurtça desteklendiği için buna lüzum görmediğinden, o meclisler genellikle seçmenlerinin eğilimlerine belki daha çok duyarlıdırlar. Sömürgelerin yasama teşkilâtında, Büyük Birtanya'daki Lordlar Kamarası'na karşılık gelen konseyler, asaleti babadan oğula geçen soylu takımından vücuda gelmiş değildir. Üç New England hükümetinde olduğu şekliyle, sömürgelerin bazısında, bu heyetleri kral tâyin etmez, halkın temsilcileri seçer. İngiliz sömürgelerinin hiçbirinde asaleti babadan oğula kalan soylu takımı yoktur. Gerçi, bütün diğer hür memleketlerde olduğu gibi, bu sömürgelerin hepsinde de eski bir sömürge ailesinden gelen kimse, liyakat ve servetçe eş bir sonradan görme türediye kıyasla daha çok itibar görür. Ama görüp göreceği sadece bundan ibarettir ve komşularına rahatsızlık verecek imtiyazları yoktur. Şu son karışıklıklar başlamadan önce, sömürge meclislerinde, yasama yetkisinin yanı sıra, bir kısım icra yetkileri de vardı. Connecticut ile Rhode Island'da valiyi onlar seçiyordu. Diğer sömürgelerde, her birinin kendi meclisleri tarafından konulan vergileri toplayacak maliye memurlarını onlar tâyin ediyordu; bu memurlar, doğrudan doğruya meclislere karşı sorumlu idiler. Bundan dolayı, İngiliz sömürgeleri arasında, anayurt ahalisine kıyasla daha fazla eşitlik vardır. Keza, töreleri daha cumhuriyetçidir; hükümetleri, bilhassa üç New England eyâletinin hükümetleri, bugüne kadar daha cumhuriyetçi olagelmiştir.

İspanya, Portekiz ve Fransa'nın ise, aksine, sömürgelerinde mutlak idareleri hüküm sürmekte, bu tür idarelerin alt kademedeki bütün memurlarına, çoğunlukla vekâlet yolu ile verdikleri takdir yetkisi, mesafe uzak olduğu için, oralarda gayet tabii olağan şiddetin ötesine geçecek şekilde kullanılmaktadır. Mutlak idarelerin hepsinde, ülkenin herhangi başka bir yerine nazaran başkentte daha çok hürriyet vardır. Adalet düzenini altüst etme, yahut büyük halk topluluğunu ezme konusunda hükümdarın ne menfaati ne de eğilimi olabilir. Başkentte hükümdarın varlığı, alt kademelerdeki bütün memurları az çok sindirir; halkın şikâyetlerinin hükümdara ulaşma ihtimalinin daha az olduğu ücra bölgelerde, memurlar daha göğüslerini gere gere zorbalık edebilirler. Fakat Amerika'daki Avrupa sömürgeleri, bugüne kadar bilinen gelmiş geçmiş en büyük imparatorlukların en ücra eyâletlerinden bile daha uzaktırlar. Dünya kurulalı beri, bu kadar uzak bir eyâletin halkına tam emniyet sağlayabilen tek idare, belki, İngiliz sömürgelerinin hükümeti olmuştur. Bununla beraber, Fransız sömürgelerinin idaresinde İspanya ve Portekiz sömürgelerine nazaran daima daha tatlı ve daha ölçülü davranılmıştır. İdari tutumdaki bu üstünlük, Fransız milletinin hem karakterine hem her milletin karakterini yoğuran etkene, yani hükümetinin tabiatına uygundur. Büyük Britanya hükümetine kıyasla keyfî ve astığı astık kestiği kestik olmakla beraber, İspanya ve Portekiz hükümetlerine kıyasla, Fransız hükümeti, tabiat itibariyle kanuna dayanır ve hürdür.

Bununla birlikte, İngiliz siyasetinin üstünlüğü, daha ziyade, Kuzey Amerika sömür-

gelerindeki ilerlemede göze çarpmaktadır. Fransa'nın şeker sömürgelerindeki ilerleme, hiç değilse İngiltere'nin çoğu şeker sömürgelerindeki kadardır, belki ondan da üstündür. Hâlbuki İngiltere'nin şeker sömürgelerinde, hemen hemen İngiltere'nin Kuzey Amerika sömürgelerindekini andırır hür bir hükümet vardır. Ama Fransız şeker sömürgelerinin, kendi şekerlerini rafine etmelerine, İngiliz sömürgelerindeki gibi ket vurulmamaktadır. Daha da önemli olmak üzere, hükümetlerinin özel vasfı ellerindeki zenci kölelerin daha iyi kullanılması yöntemini doğal olarak uygulama alanına koymaktadır.

Bütün Avrupa sömürgelerinde, şeker kamışı tarımı ile uğraşanlar zenci kölelerdir. Ilıman Avrupa ikliminde doğmuş kimselerin bünyesi, öyle sanılıyor ki, yakıp kavuran Batı Hint Adaları güneşi altında toprağı kazma zahmetine dayanamaz. Şimdiki hâlde, şeker kamışı tarımı baştan aşağı elle yapılmaktadır. Ama birçoklarının düşüncesine göre, bu işe pulluk sokulması çok faydalı olabilir. Ancak hayvanla yapılan tarımda, kâr ve verimin bu hayvanların iyi bakımına çok fazla bağlı olması gibi, kölelerle yapılan tarımda da, kâr ve verim, bu kölelerin aynı derecede hoş tutulmasına bağlı olmaktadır. Kölelerini hoş tutmakta ise, öyle sanıyorum ki, Fransız ziraatçılarının İngilizlere nazaran üstün oldukları genellikle teslim edilmektedir. Efendisinin şiddete başvurmasına karşı köleyi iyi kötü korumak bakımından, yönetimi büyük ölçüde keyfî bir sömürgede, yönetimi tamamen hür bir sömürgedekine kıyasla kanun daha iyi tatbik edilebilir. Talihsiz kölelik kanununun kabul edilmiş olduğu her memlekette, üst makamlardaki yetkili memur köleyi himaye ettiğinde, efendinin özel mülkünün bir dereceye kadar idaresine karışmış olur. Efendinin muhtemelen ya sömürge meclisi üyesi, ya da böyle bir üyenin seçicisi olduğu hür bir memlekette ise, yetkili memur, bunu olsa olsa çok büyük bir tedbir ve ihtiyatla ancak göze alabilir. Efendiye göstermek zorunda olduğu saygı, köleyi himaye etmesini güçleştirir. Ama hükümeti büyük ölçüde keyfî olan yetkili memurun, fertlerin özel mülkünün idaresine dahi karışması, ve mülkü arzusuna göre idare etmedikleri takdirde, belki bir *lettre de cachet** göndermesi olağan olan bir memlekette, köleyi bir nebze himaye, yetkili memur için çok daha kolaydır. Sırf insanlık icabı olarak da kendisi elbette bu yolu tutar. Yetkili memurun himayesi üzerine, efendisi köleyi daha az hor görür. Bu suretle köleyi daha adam yerine koyup, ona daha nâzik davranmasına yol açılır. Tatlı muamele kölenin vefasını arttırdığı gibi, onu daha anlayışlı hâle getirir, dolayısıyla her iki açıdan da daha faydalı kılar. Köle itibarca hür bir uşağın durumuna yaklaşır, efendisinin menfaatine karşı epey dürüstlük ve ilgi gösterebilir. Bunlar çoğunlukla hür uşakların harcı meziyetlerdir ve efendinin tamamen özgür ve güven içinde olduğu memleketlerde kölelere yapılması olağan muameleyi gören bir kölede hiçbir zaman bulunamaz.

Bir kölenin, hür bir hükümete kıyasla keyfî bir hükümetin idaresinde daha iyi durumda olduğunu, öyle sanıyorum ki, bütün devirlerin ve bütün milletlerin tarihi ispat etmektedir. Roma tarihinde, üst makamın, köleyi efendinin hırpalamasına karşı himaye için araya girdiğini, ilkin, imparatorlar zamanında okuyoruz. Vedius Pollio, ufak bir suç işleyen kölelerinden birinin parça parça edilip, balıklara yem olmak üzere balık havuzuna atılması için, Augustus'un huzurunda emir verince, im-

*. Tevkif ve hapis emri. (ç. n.)

parator öfkelenerek yalnız onu değil başka ne kadar kölesi varsa, hepsini derhâl azat etmesini, Pollio'ya emretmişti. Cumhuriyet idaresinde, hiçbir üst makamın köleyi himayeye yeterli yetkisi olamazdı; efendiyi cezalandırma yetkisi ise daha da azdı.

Fransa'nın şeker sömürgelerini, bilhassa Büyük St. Domingo sömürgesini imar eden sermayenin hemen hemen hepsi, öyle görünüyor ki, bu sömürgelerin tedricî imarı ve işlenmesiyle elde edilmiştir. Bu sermayenin, hemen hemen tamamı sömürgecilerin topraklarıyla emeklerinin mahsulü, yahut hepsi aynı kapıya çıkmak üzere, o mahsulün iyi idare edilmek suretiyle tedricen biriktirilip, daha çok ürün yetiştirmekte kullanılan bedeldir. Fakat İngiltere'nin şeker sömürgelerini imar edip işleyen sermaye, büyük bir kısmı itibariyle, İngiltere'den yollanmıştır; hiçbir şekilde baştan aşağı sömürgecilerin toprağı ile emeğinden hâsıl olmuş değildir, İngiliz şeker sömürgelerindeki refah, büyük ölçüde, İngiltere'nin bu sömürgelere, deyim yerindeyse, birazı sanki taşmış olan büyük serveti sayesinde meydana gelmiştir. Ama Fransız şeker sömürgelerindeki olanca refah, sömürgecilerin güzel tutumlarının eseridir, İngiliz sömürgecilerinin tutumuna nazaran, bunda birtakım üstünlükler bulunmuş olmalıdır. Bu üstünlük ise, herşeyden çok, Fransız sömürgecilerinin kölelerini iyi yönetmelerinde göze çarpmıştır.

Farklı Avrupa milletlerinin, sömürgeleri hakkındaki siyasetin ana hatları işte bunlar olmuştur.

Şu hâlde, Amerika'daki sömürgelerin gerek ilk kuruluşlarında, gerekse iç idareleriyle ilgisi bakımından, daha sonraki refahlarında Avrupanın izlediği siyasetin pek övünülecek bir tarafı yoktur.

Bu sömürgelerin kurulmasına dair kafalardaki ilk tasavvura hâkim olan ve yön veren asıl sebepler, öyle görünüyor ki, çılgınlık ve insafsızlıktı. Altın ve gümüş madenleri peşinde akıllar baştan gitmişti. Zararsız yerlileri, Avrupalılara dokunmak kesinlikle şöyle dursun, ilk girişimcileri türlü nezaket ve misafirseverlik gösterileri ile karşılayan bir memleketi ele geçirmek için açgözlülük ediliyor, insaf ayaklar altına alınıyordu.

Gerçekte, sonraki yerleşimlerden bazılarını tesis eden girişimcilerin altın ve gümüş madenleri bulma hayaliyle yüklü tasavvurlarına, daha mâkul ve takdire değer başka dürtüler de katılmıştır. Ama bu dürtüler bile Avrupanın siyasetine pek bir şeref katmakta değildir.

Kendi vatanlarında baskı altında olan İngiliz Puritan mezhebi mensupları, özgürlüğe kavuşmak için Amerika'ya kaçmış ve orada dört New England hükümeti kurmuşlardır. Haksızlığın çok daha ağırına uğrayan İngiliz Katolikleri, Maryland hükümetini, Quaker'lar ise Pensilvanya hükümetini kurmuşlardır. Engizisyon mahkemesinin zulmüne uğrayan, soyulup soğana çevrilerek Brezilya'ya sürülen Portekizli Yahudiler, bu sömürgeye ilk yerleşen sürgün suçlularla fahişeler arasında, örnek teşkil edecek bir tür düzen ve çalışma sistemi ihdas ettiler. Onlara şeker kamışı yetiştirmeyi öğrettiler. Bütün bu birbirinden ayrı durumların hepsinde de, Amerika'nın iskânına ve bayındır hale getirilmesine sebep olan şey, Avrupa hükümetlerinin irfanı ve insaflı siyasi tutumu değil, düzensizliği ve zulmü idi.

Çeşitli Avrupa hükümetlerinin, bu yerleşimlerden en önemli bazılarını kuvveden fiile çıkarmakta olduğu kadar, tasarlama konusunda da fazla bir hüneri görülmüş değildir. Meksika'nın fethi İspanya Meclisinin değil, bir Küba valisinin tasavvuru idi. Böyle bir adamın ipiyle kuyuya indiğine çoktan pişman olan valinin, kendisini dizginlemek için elinden geleni ardına koymadığı hâlde, uhdesine verilen serdengeçtinin atılganlığı sayesinde bu fetih gerçekleşmişti. Şili ile Peru'yu ve Amerika kıtasındaki hemen hemen bütün diğer İspanya imar ve iskân yerlerini fethedenler, devletin desteği olarak, beraberlerinde –İspanya kralı adına yerleşim kurup fetihler yapmak üzere– genel bir ruhsatnameden başka bir şey götürmüyorlardı. Bütün bu teşebbüslerin riski ve masrafları, girişimcilerin kendilerine aitti. İspanya hükümeti, bunlardan hiçbirine hemen hemen hiçbir yardımda bulunmuyordu. İngiliz hükümetinin Kuzey Amerikadaki en önemli sömürgelerinden bazılarının tesisi konusundaki katkısı da aynı derecede azdı.

Bu yerleşimler potansiyelden fiiliyata dönüşüp de, kendisinin dikkatini çekecek kadar önem kazanınca, anayurdun bunlar hakkında yaptığı ilk düzenlemeler, daima, onların ticaretlerinin tekelini kendi eline geçirmeyi; pazarlarını sınırlamayı ve onların sırtından kendi pazarlarını genişletmeyi; dolayısıyla onların refah yolundaki seyrini hızlandırıp ilerleteceğine, yavaşlatıp caydırmayı hedefliyordu. Sömürgelerine karşı türlü Avrupa milletlerinin siyasetinde en esaslı farklardan biri, bu tekelin uygulanma şeklindeki farklı yöntemlerden meydana gelir. İçlerinde en iyisi olan İngiltere'nin siyaseti, ötekilerin herhangi birine kıyasla sadece bir nebze daha az illiberal ve daha az baskıcıdır.

Öyle ise, Amerika sömürgelerinin gerek ilk kuruluşlarına, gerek şimdiki azametine, Avrupa siyaseti ne suretle katkıda bulunmuştur? Yalnız ve yalnız bir şekilde hayli katkıda bulunmuştur. *Magna virûm Mater*!* Böyle büyük işlerin hakkından gelebilecek, bu büyüklükte bir imparatorluğun temelini atabilecek kabiliyette adamları yetiştirip çıkarmıştır. Dünya yüzünde, uyguladığı siyasetin bu tür adamlar çıkarabileceği, yahut fiilen ve gerçekten herhangi bir zamanda çıkarmış olan başka bir yer yoktur. Sömürgeler, tuttuğunu koparan becerikli kurucularının eğitimini ve engin görüşlerini, Avrupa'nın siyasal tutumuna borçludurlar. En büyüklerinden ve en mühimlerinden bazılarının ise, dâhili yönetimleri bakımından bundan başka hemen hiçbir borçları yoktur.

*. Lâtince "İnsanlar yetiştiren Büyükana" anlamına gelen bir ifade. (ç. n.)

III. KISIM

Amerika'nın ve Ümit Burnu Üzerinden Hindistan'a Giden Yolun Keşfedilmesiyle Avrupa'nın Elde Ettiği Avantajlar Hakkında

Avrupanın siyasetinden, Amerika sömürgelerinin elde ettiği avantajlar, işte bunlardır.

Peki, Amerika'nın keşfedilip de sömürge hâline getirilmesinden Avrupa ne gibi avantajlar elde etmiştir?

Bu avantajlar, öncelikle, bir tek büyük ülke gibi düşünülünce, Avrupa'nın o büyük hâdiselerden elde ettiği *genel avantajlar*; ikincisi ise, her sömürgeci ülkenin kendine ait sömürgelerden, onlar üzerinde icra ettiği otorite yahut hâkimiyet dolayısıyla elde ettiği *özel avantajlar* olarak ikiye ayrılabilir.

Bir tek büyük ülke gibi düşünüldüğünde, Amerika'nın keşfedilip sömürge hâline getirilmesinden Avrupa'nın elde ettiği genel avantajlardan birincisi, zevkini okşayacak nesnelerin çoğalması; ikincisi ise, (iktisadi) faaliyetinin artmasıdır.

Amerika'dan Avrupa'ya ithal edilen ürün fazlası, bu büyük kıtanın halkına, başka türlü ele geçiremeyeceği –bazısı rahatlık vasıtası olmak ve işe yaramak, bazısı haz vermek, bazısı da süs için– türlü türlü mallar sağlar; dolayısıyla da zevkini okşayacak nesnelerin artmasına yardım eder.

Kolayca kabul edilir ki, Amerika'nın keşfedilip sömürge hâline getirilmesi; öncelikle, İspanya, Portekiz, Fransa ve İngiltere gibi, Amerika ile doğrudan ticaret yapan bütün ülkelerin; ikincisi, kendi mahsulü olan malları doğrudan ticaret yapmaksızın, başka ülkeler aracılığı ile oraya gönderen, Avusturya Flanders'i ve bazı Almanya eyâletleri gibi ülkelerin iktisadi faaliyetini arttırmaya yardım etmiştir. Bu ülkeler, daha önce adı geçen ülkeler aracılığıyla, Amerika'ya önemli miktarda keten bezi ve daha başka mallar gönderirler. Bütün bu ülkeler, ürün fazlaları için açıkça daha geniş bir pazara kavuşmuşlar; dolayısıyla da bu miktarı daha da arttırma konusunda gayrete gelmişlerdir.

Ama, kendi mahsulünden Amerika'ya belki hiçbir zaman bir tek mal göndermemiş

olan, Macaristan ve Polonya gibi ülkelerin faaliyetini teşvik konusunda bu büyük hâdiselerin katkısı olması, belki o kadar aşikâr değildir. Ancak o hâdiselerin buna katkıda bulunduğundan şüphe edilemez. Macaristan ile Polonya'da bazı Amerika ürünleri tüketilmekte olup, dünyanın bu yeni köşesinin şekeri, çikolatası ve tütünü için oralarda epey talep vardır. Fakat bu mallar ya Macaristan'la Polonya'nın çalışmasının ürünü olan bir şeyle, yahut o ürünün bir kısmıyla satın alınmış bir şeyle satın alınması gerekir. Amerika'nın bu malları, Macaristan ile Polonya'ya, o ülkelerin ürün fazlasıyla mübadele edilmek üzere giren yeni kıymetler, muadil değerde yeni nesnelerdir. Oralara götürülmekle, bunlar, o ürün fazlası için yeni ve daha geniş bir pazar yaratırlar. Onun değerini yükseltir, bu suretle, çoğalmasını teşvike katkıda bulunurlar. Bu ürün fazlasının Amerika'ya götürüldüğü hiç vaki olmayabilirse de, Amerika ürün fazlasından paylarına düşen şey ile onu satın alan diğer ülkelere götürüldüğü olabilir. O mallar da, ilk başta Amerika menşeli ürün fazlasının harekete geçirdiği ticaret akımı sayesinde, bir pazar bulabilir.

Bu büyük hâdiseler, hem Amerika'ya hiç mal göndermemiş, hem de oradan hiç mal almamış ülkelerin bile zevk okşayan nesnelerinin artmasına ve endüstrisinin canlanmasına yaramış olabilir. Bu ülkeler bile, Amerika ile yaptıkları ticaret sayesinde ürün fazlaları artmış olan ülkelerden öteki malları daha bol almış olabilir. Bu artan bolluk, zevklerini okşayan nesneleri ister istemez arttırmış olduğu gibi, iktisadi faaliyetlerini de canlandırmış olması gerekir. O faaliyetin ürün fazlasıyla mübadele edilmek üzere, kendilerine, şu veya bu tür muadil değerde yeni şeylerden daha çok miktarda verilmiş olması icap eder. O ürün fazlasının değerini yükseltip, bu suretle miktarının artışını teşvik edecek daha geniş bir piyasa yaratılmış olmalıdır. Her yıl Avrupa'nın muazzam ticaret çemberi içine atılıp, türlü dönüşleriyle oradaki çeşitli milletlerin hepsi arasında her yıl bölüşülen mal öbeği, Amerika'nın ürün fazlasının toplamı miktarında artması gerekir. Dolayısıyla, bu milletlerden her birine, bu büyüyen öbek içinden daha büyük bir payın düşmüş olması, bunların zevklerini okşayan nesneleri arttırıp, faaliyetlerini canlandırmış olması muhtemeldir.

Anayurtların uyguladığı tekelci ticaret,* genellikle bütün milletlerin, özellikle de Amerika sömürgelerinin gerek zevklerini okşayacak nesneleri, gerek faaliyetlerini azaltmaya, veya hiç değilse, aksi takdirde ulaşacakları seviyenin altında bırakmaya sebep olur. Bu, insanoğlunun büyük bir kısım işlerine yay gibi hız veren büyük mekanizmalardan birinin harekete geçişi üzerinde, bir ölü ağırlığı [dara] etkisi yapar. Bütün diğer ülkelerde sömürge mahsulünü pahalandırarak tüketimini daraltır. Bu suretle, sömürgelerin faaliyetine, bütün diğer ülkelerin de hem zevklerine, hem faaliyetlerine engel olur. Zevk aldıkları şeylere daha fazla para verince, duydukları zevk azaldığı gibi; ürettiklerine karşılık ellerine geçen şey de azalınca, bu insanlar daha az üretimde bulunurlar. Bütün diğer ülkelerin mahsulünü sömürgelerde pahalı hâle getirmekle, aynı şekilde, bütün diğer ülkelerin faaliyetine ve sömürgelerin hem zevklerine hem de faaliyetine engel olur. Bu öyle bir köstektir ki, belirli bazı ülkeler sözde fayda görecekler diye, bütün öteki ülkelerin –ama herhangi bir başkasından ziyade, özellikle sömürgele-

*. Metinde, "*exclusive trade*," başkalarını dışlayan, ticaretin birilerinin tekeline verildiği durum. (ç. n.)

rin– duyacağı hazlara ket vurur, faaliyetini güçleştirir. Bütün diğer memleketleri, belirli bir pazarın yanına mümkün olduğu kadar uğratmadığı gibi; sömürgeleri de mümkün mertebe belirli bir pazarın dışına bırakmaz. Bütün diğer pazarlar açık dururken belirli bir pazardan dışlanmak ile, bütün öteki pazarlar kapalıyken belirli bir pazarın dışına çıkamamak arasında çok büyük fark vardır. Bununla beraber, Amerika'nın keşfedilip sömürge hâline getirilmesiyle, zevk okşayan nesneler ve çalışma hacmi bakımından Avrupa'da ne kadar canlanma olduysa, hepsinin ana kaynağı sömürgelerin ürün fazlasıdır. Anayurtların tekelci ticareti, bu kaynağı, aksi hâlde olacağına kıyasla çok daha bereketsiz kılar.

Her sömürgeci ülkenin, özel surette kendisine ait bulunan sömürgelerden elde ettiği özel avantajlar iki türlüdür: Birincisi, her imparatorluğun, hâkimiyeti altındaki eyâletlerden elde ettiği olağan avantajlar; ikincisi ise, Amerika'daki Avrupa sömürgeleri gibi kendine özgü doğası olan eyâletlerden hâsıl olduğu farzedilen, eşi bulunmaz avantajlar.

Hâkimiyetine tâbi eyâletlerden her imparatorluğun elde ettiği olağan avantajlar, öncelikle, savunması için eyâletlerin verdiği askerî kuvvetten; ikincisi, sivil hükümetin masraflarının karşılanması için sağladığı gelirden oluşur. Roma sömürgeleri, yeri geldikçe, her ikisini de verirlerdi. Yunan sömürgelerinin ara sıra bir askerî kuvvet verdikleri olmuşsa da, gelir sağladıkları nadirdir. Bunların, ana şehrin egemenliğine tâbi olduklarını kabul ettikleri hemen hiç olmamıştır. Savaşta genellikle ana şehrin müttefikleri idiler; ama barışta onun tebaası oldukları pek yoktu.

Amerika'daki Avrupa sömürgelerinin, anayurdun savunması için henüz hiçbir askerî kuvvet verdiği olmamıştır. Henüz askerî kuvvetleri, kendilerini savunmaya hiçbir zaman yeterli gelmemiştir. Anayurtların giriştiği türlü savaşlarda da, sömürgelerinin savunması, o ülkenin askerî kuvvetinden genellikle çok önemli bir kısmını uğraştırmaya sebep olmuştur. Dolayısıyla, istisnasız bütün Avrupa sömürgeleri, kendi anayurtları için bu bakımdan kuvvetten çok zaaf sebebi olmuşlardır.

Anayurdun savunma yahut mülki idare masrafının karşılanması için, sadece İspanya ve Portekiz sömürgeleri bir katkıda bulunmuşlardır. Diğer Avrupa ülkelerinin, özellikle de İngiltere'nin sömürgelerinden toplanan vergiler, barış zamanında o sömürgeler için yapılan masrafı binde bir karşılamış, savaş sırasında sebep oldukları masrafın karşılanmasına ise asla yetmemiştir. Dolayısıyla, bu gibi sömürgeler kendi anayurtlarına gelir kaynağı değil, masraf kapısı olmuşlardır.

Bu gibi sömürgelerin kendi anayurtlarına sağladıkları avantajlar, sadece, Avrupa'nın Amerika sömürgeleri gibi son derece kendine özgü bir mahiyeti olan eyâletlerden hâsıl olduğu farzedilen özel avantajlardan ibarettir. Bütün bu eşi bulunmaz avantajların biricik kaynağının ise, tekelci ticaret olduğu malumdur.

Bu tekelci ticaretten dolayı, İngiliz sömürgelerinin ürün fazlasından meselâ *numaralandırılmış mallar* adını taşıyan ne varsa, İngiltere'den başka bir ülkeye gönderilemez. Öteki ülkelerin sonradan bunu İngiltere'den satın almaları gerekir. Onun için, bunun

İngiltere'de herhangi bir başka ülkede olabileceğinden daha ucuz olması ve –herhangi bir başka memleketten daha çok– İngiltere'nin refahını arttırmaya katkıda bulunması gerekir. Bunların, aynı şekilde İngiltere'nin iktisadi faaliyetini teşvike daha fazla katkıda bulunması gerekir. İngiltere'nin kendi ürün fazlasından bu numaralandırılmış mallarla mübadele ettiği ne varsa, bunların aynısına karşılık başka birtakım ülkelerin kendi ürün fazlalarını mübadele ettiklerinde ellerine geçebilecek fiyattan daha iyisinin İngiltere'nin eline geçmesi gerekir. Örneğin, İngiltere'nin ürünleri, kendi sömürgelerinin şeker ve tütününden -diğer ülkelerin benzeri ürünlerinin o şeker ve tütünden alabileceğinden- miktarca daha fazlasını satın alır. Demek ki, İngiliz sömürgelerinin şeker ve tütünü ile hem İngiltere'nin hem diğer ülkelerin ürünleri mübadele edildiği müddetçe, bu fiyat üstünlüğü, İngiltere ürünlerine bu şartlar altında öteki ülkelerin ürünlerinin göremeyeceği bir teşvik sağlar. Dolayısıyla sömürgeler ile yapılan ticaretin tekel yoluyla yürütülmesi, söz konusu ticareti tekel yoluyla yürütmeyen ülkelerin elindeki zevk okşayan nesneleri de, iktisadi faaliyeti de azaltır; yahut aksi hâlde ulaşacağı seviyenin altında bırakır; sömürgelerle ticareti tekel yoluyla yürüten ülkelere öteki ülkeler karşısında doğal bir üstünlük sağlar.

Fakat, belki görülecektir ki, bu mutlak bir üstünlükten çok, göreli denebilecek bir üstünlüktür. Ondan faydalanan ülkeye, iktisadi faaliyetini ve mahsulünü serbest ticaret hâlinde doğal olarak artacağından daha fazla arttırarak değil de, daha ziyade, başka ülkelerin faaliyetini ve mahsulünü eksiltmek suretiyle bir üstünlük sağlar.

Örneğin, İngiltere'nin çoğu kez önemli bir kısmını Fransa'ya sattığı Maryland ve Virginia tütünü, İngiltere'ye faydalanmakta olduğu o tütünün tekeli sayesinde, Fransa için mümkün olabileceğinden elbette daha ucuza gelmektedir. Ama, bırakılsaydı da Fransa ve bütün öteki Avrupa ülkeleri, Maryland ve Virginia ile daima serbest ticaret yapmış olsaydılar, bu sömürgelerin tütünü o gün bu gündür hem bütün öteki ülkelere ve hem de İngiltere'ye şimdikine kıyasla daha ucuza gelebilirdi. Şimdiye kadar faydalandığından çok daha geniş bir pazar sayesinde, o zaman tütün üretimi o kadar artabilirdi ve muhtemelen o kadar artacaktı ki, tahıl yetiştiren bir çiftliğin kârından hâlâ biraz daha yüksek olduğu farzedilen bir tütün çiftliğinin kârını, tahıl çiftliğinin kârı ile aynı olacak şekilde doğal haddine indirirdi. Tütün fiyatı, o günden beri şimdiki düzeyinden daha aşağı düşebilirdi, hatta muhtemelen düşecekti. İngiltere'nin olsun diğer ülkelerin olsun, aynı miktarda malları ile, Maryland ve Virginia'da, şimdi alınabildiğine kıyasla daha fazla tütün satın alınabilir, dolayısıyla da bunlar oralarda o kadar daha elverişli fiyata satılabilirdi. Demek ki o tütün, ucuzluğu ve bolluğu sayesinde, İngiltere'nin olsun herhangi bir başka ülkenin olsun, zevk duyduğu nesneleri çoğaltıp faaliyetini arttırabiliyorsa, bir serbest ticaret durumunda bu sonuçların her ikisini de muhtemelen daha fazlasıyla doğurabilir; bu takdirde İngiltere'nin öteki ülkelere kıyasla gerçekte hiçbir üstünlüğü olmaz. Sömürgelerinin tütününü biraz daha ucuza satın alabilir, bundan dolayı da, bazı mallarını şimdikine kıyasla biraz daha pahalıya satabilir. Fakat ne sömürgelerinin tütününü herhangi bir başka ülkenin alabileceğinden daha ucuza satın alabilir, ne de kendi malını bir başka ülkeden daha pahalıya satabilir. Mutlak bir üstünlüğü belki ele geçirebilir; ama mukayeseli bir üstünlüğü muhakkak elden kaçırır.

Ancak, sömürge ticaretinde bu nispi üstünlüğü elde edip, başka ülkeleri o ticarete mümkün olduğu kadar herhangi bir şekilde ortak etmeme yönündeki kıskanç ve kötü niyetli projeyi gerçekleştirebilmek için, İngiltere'nin o ticaretten öteki her ülke kadar sağlayacağı mutlak üstünlüğün bir kısmını feda ettiği gibi, hemen hemen başka her ticaret kolunda kendini hem mutlak hem de nispi olarak dezavantajlı duruma düşürdüğü kanısına varmamız için ihtimali kuvvetli sebepler vardır.

Denizcilik Kanunu* gereğince İngiltere, sömürge ticaretinin tekelini üstüne alınca, daha önce o ticarette istihdam edilen yabancı sermayeler ister istemez geri çekilmişti. İngiliz sermayesi ile eskiden ancak bir kısmı yapılan bu ticaretin, artık tamamının bu sermaye ile yapılması gerekiyordu. Sömürgelerin Avrupa'dan istedikleri malların şimdi tamamını tedarik için kullanılan sermaye, eskiden ancak bir kısmını sağlayan sermayeden ibaretti. Ama bu sermaye sömürgelerin tüm ihtiyacını karşılayamazdı; sağladığı mallar da ister istemez çok pahalıya satılıyordu. Sömürgelerin şimdi bütün ürün fazlasını satın alan sermaye, eskiden ancak bir kısmının satın alınmasında kullanılan sermayeden ibaretti. Fakat bu ürün fazlasının tümünü hiçbir şekilde eskiye yakın bir fiyata satın alamazdı, dolayısıyla da alabildiğini ister istemez çok ucuza satın alıyordu. Ancak tâcirin çok pahalıya satış ve çok ucuza alım yaptığı bir sermaye çalıştırma işinde, kârın çok yüksek olması ve diğer ticaret dallarındaki olağan kâr seviyesinin çok üstünde bulunması gerekir. Sömürge ticaretindeki bu kâr üstünlüğü, eskiden diğer ticaret dallarında kullanılan sermayenin bir kısmını çelmekten geri kalamazdı. Ancak sermayenin böylece yön değiştirmesi, sömürge ticaretinde sermayelerin rekabetini gitgide arttırması gerektiği gibi, o rekabeti ticaretin öteki bütün dallarında gitgide azaltmış olması lâzımdır. Sömürge ticaretinde kârları gitgide nasıl düşürmesi lâzımsa; öteki bütün ticaret dallarında da kârları giderek yükseltmesi gerekir; tâ ki hepsinde kâr seviyesi eskiden olduğu seviyeden farklı ve biraz daha yüksek yeni bir seviyeye ulaşsın.

Bütün diğer ticaretlerden sermaye çelip, kâr haddini bütün ticaretlerde aksi hâlde olabileceğine nazaran biraz daha yukarı çıkarmak şeklindeki bu çift taraflı etkisini, söz konusu tekel, yalnız ilk kuruluşunda üretmekle kalmayıp, ondan beri de hâsıl edegelmiştir.

Birincisi, bu tekel, sömürgelerle ticarette kullanılmak üzere, bütün diğer ticaretlerden boyuna sermaye aşırıp durmuştur.

Denizcilik Kanununun çıkarılmasından bu yana, Büyük Britanya'nın zenginliği çok artmış olmakla beraber, kesinlikle sömürgelerin zenginliği kadar artmış değildir. Ama her memleketin dış ticareti elbette zenginliği oranında, ürün fazlası ise tüm mahsulü oranında artar. Büyük Britanya, sömürgelerin dış ticareti denilebilecek ne varsa hemen hepsini kendi avucuna almış olduğu ve sermayesi o ticaretin büyüklüğü oranında artmamış bulunduğu için, hem eskiden diğer ticaret dallarında kullanılan sermayenin bir kısmını sürekli oradan aşırmadan, hem de aksi hâlde o ticaret dallarına gidecek hayli daha fazla sermayeyi oralara gitmekten alıkoymadan bu ticareti yürütemezdi. Nitekim Denizcilik Kanunu çıktığından beri sömürge ticareti durmadan gelişirken, birçok başka dış ticaret dalları, bilhassa Avrupa'nın diğer yerleriyle yapılan

*. Metinde, "Act of Navigation," Navigasyon Yasası. (ç. n.)

ticaret, durmadan azalmaktadır. Dışarı satılacak mamuller, Denizcilik Kanunundan önceki gibi, yakın Avrupa pazarına yahut daha uzak olan Akdeniz çevresi pazarına uyacak şekilde düzenleneceğine, çoğu büsbütün uzaktaki sömürgeler piyasasına; yani çok sayıda rakiplerin olduğu pazardan ziyade, tekeline sahip bulundukları pazara göre ayarlanmıştır. Dış ticaretin öteki branşlarındaki azalmanın, Sir Matthew Decker ile öteki yazarlar tarafından vergi alma tarzındaki ifrat ve isabetsizlikte, yüksek emek fiyatında, lüks düşkünlüğünün gemi azıya almasında vb. şeylerde aranan sebepleri, hep, sömürge ticaretinin gereğinden aşırı büyümesinde bulunabilir. Büyük Britanya'nın ticaret sermayesi çok büyüktür ama sınırsız değildir; Denizcilik Kanunundan beri çok artmıştır ama sömürge ticareti oranında artmamıştır. Dolayısıyla bu sermayenin bir kısmı diğer ticaret dallarından geri çekilmeksizin, dolayısıyla da o dallar biraz çöküntüye uğramaksızın sömürge ticaretinin yürümesi mümkün olmazdı.

Şurası göz önünde tutulmalıdır ki, yalnız Denizcilik Kanunu sömürge ticareti tekelini kurmadan önce değil, o ticaretin henüz fazla bir önemi yokken bile, İngiltere büyük bir ticaret ülkesiydi. Ticaret sermayesi bu ülkede çok büyüktü ve günden güne de büsbütün büyüme eğilimindeydi. Cromwell idaresi zamanındaki Hollanda savaşında, İngiltere donanması Hollanda donanmasından üstündü. II. Charles saltanatı başında patlak veren savaşta ise, Fransa ile Hollanda'nın birleşik donanmalarına hiç değilse denk, belki de onlardan üstündü. En azından, Hollanda donanması ile Hollanda ticareti arasındaki orantı şimdi, o zamandaki kadar olduğu takdirde İngiliz donanmasının üstünlüğü hâlen belki daha büyük görünür. Fakat o savaşların her ikisinde de, bu büyük deniz kuvvetine Denizcilik Kanunu sebep olamazdı. Birinci savaş sırasında, bu kanun taslağı henüz yeni şekil almıştı. Gerçi ikinci savaşın patlak vermesinden önce, yetkili makamca tamamıyla kanunlaştırılmış bulunuyordu ama, hiçbir hükmünün, hele sömürgelerle yapılacak tekelci ticareti tesis eden kısmının önemli bir etki hâsıl edecek vakti bulması imkânsızdı. O zamanlar, gerek sömürgeler, gerekse bunların ticareti, şimdikine kıyasla solda sıfırdı. Jamaika Adası sağlığa zararlı, az kişinin yaşadığı, toprağı fazla işlenmemiş bir çöldü. New York ile New Jersey Hollandalılarda, St. Christopher'in yarısı Fransızlarda idi. Antigua Adası'na, iki Carolina'ya, Pensilvanya'ya, Georgia'ya ve Nova Scotia'ya yerleşilmemişti. Virginia'ya, Maryland'a ve New England'a yerleşilmişti. Bunlar çok gelişen sömürgelerdi ama o zamandan beri zenginlikten, nüfustan ve imardan yana gösterdikleri hızlı gelişmeyi, o sırada, Avrupa'da da, Amerika'da da önceden gören, hatta aklına getiren belki bir tek kimse yoktu. Sözün kısası, o zamanki durumu şimdikini biraz andıran, hatırı sayılabilecek tek İngiliz sömürgesi, Barbadoes Adası idi. Denizcilik Kanunundan bir müddet sonra bile, İngiltere'nin ancak bir kısmından faydalandığı sömürgeler ticareti (çünkü Denizcilik Kanununun harfi harfine uygulanması, çıkarılmasından yıllar sonradır) o sırada ne İngiltere'nin büyük ticaretinin sebebi olabilirdi, ne de o ticaretin desteklediği büyük deniz kuvvetinin. O sırada bu büyük deniz kuvvetine destek olan ticaret, Avrupa'nın ve Akdeniz çevresine düşen ülkelerin ticareti idi. Ancak, o ticaretin şimdi İngiltere'nin elinde bulunan kısmı, böyle büyük bir deniz kuvvetini destekleyemezdi. Artmakta olan sömürgeler ticareti bütün milletlere açık tutulsaydı, ondan Büyük Britanya'ya düşebi-

lecek ve muhtemelen epeyce önemli olacak payın, daha önce elinde bulunan bu büyük ticarete büsbütün bir ilâve teşkil etmesi gerekirdi. Tekelden dolayı sömürge ticaretinin büyümesi, İngiltere'nin daha önce sahip olduğu ticarette bir artıştan ziyade, istikametinde esaslı bir değişmeyi gerektirmiştir.

İkincisi, Britanya ticaretinin çeşitli dallarının hepsinde, kâr haddini, bütün ülkelerin Britanya sömürgeleriyle serbest ticaret yapmalarına izin verildiği takdirde doğal olarak olacağından daha yüksekte tutma konusunda bu tekelin ister istemez katkısı vardır.

Sömürge ticareti tekeli, bir yandan Büyük Britanya sermayesinin kendiliğinden o ticarete gidecek olanından fazlasını ister istemez oraya çekerken, bir yandan da, bütün yabancı sermayeleri kovmakla, o ticarette kullanılan tüm sermaye miktarını, bir serbest ticaret hâlinde doğal olarak olacağından ister istemez daha aşağı düşürmüştür. Ama ticaretin o dalında sermayelerin rekabetini azaltmakla, o dalda kâr haddini ister istemez arttırmıştır. Keza, ticaretin bütün diğer dallarında İngiliz sermayelerinin rekabetini azaltmakla da, bütün bu diğer dallarda, Britanya'nın kâr haddini ister istemez yükseltmiştir. Denizcilik Kanunu çıkarıldığından beri, herhangi bir dönemde Büyük Britanya'nın ticaret sermayesi ne durumda yahut ne büyüklükte olursa olsun, o durumun devamınca, sömürge ticareti tekeli, Britanya'nın olağan kâr haddini, Britanya ticaretinin gerek o dalında, gerek bütün diğer dallarında aksi hâlde olabileceğinden daha yukarı çıkarmış bulunması gerekir. Denizcilik Kanunu çıkarılalı beri, Britanya'nın olağan kâr haddi muhakkak olduğu üzere epey düştüyse, bu oran o kanunla kurulan tekelin yardımı ile yukarıda tutulmamış olsa, daha da aşağı düşmek zorunda kalırdı.

Ancak bir memlekette olağan kâr haddini aksi hâlde olacağından daha fazla yükselten her ne ise, bu şey, o memleketi, tekeline sahip olmadığı her ticaret dalında, ister istemez hem mutlak, hem de nispi bir zarara uğratır.

Bu, o memleketi mutlak olarak zarara uğratır; çünkü o memleketin tâcirleri bu gibi ticaret dallarında gerek kendi ülkelerine ithal ettikleri yabancı ülke mallarını, gerekse yabancı ülkelere ihraç ettikleri kendi ülkelerinin mallarını aksi hâlde olacağından daha pahalıya satmaksızın, bu daha yüksek kârı elde edemezler. Kendi ülkeleri, aksi hâldekine kıyasla hem daha pahalıya satın almak hem daha pahalıya satmak; daha az satın alıp, daha az satmak; daha az zevk elde edip, daha az üretimde bulunmak durumundadır.

Ayrıca bu, o memleketi nispi olarak da zarara uğratır; çünkü bu gibi ticaret dallarında aynı mutlak zararlara mâruz kalmayan ülkeleri, söz konusu ülkeye nazaran, ya aksi hâlde çıkacakları seviyenin daha yukarısına çıkarır, ya da düşecekleri seviyeden daha az düşürür. O memleketin elde ettiği zevke ve yaptığı üretime oranla, ötekilerin hem daha fazla zevk edinmelerine, hem daha çok üretimde bulunmalarına imkân verir. Onlardaki üstünlüğü, aksi hâlde olacağından daha fazla arttırır veya eksikliği olacağından daha küçük hâle getirir. Mahsulünün fiyatını aksi hâlde olacağından daha fazla yükselterek, öteki ülkelerin tâcirlerine, yabancı piyasalarda ondan daha ucuza satış

yapma, bu suretle de, tekeline sahip olmadığı ticaret dallarının hemen hepsinden onu dışarı atma imkânı verir.

Yabancı pazarlarda kendi mamullerinden daha ucuza mal satılarak müşterilerinin ellerinden gitmesine sebep oluyor diye, tâcirlerimiz Britanya'da emeğin yüksek ücretlerinden ikide bir sızlanırlar; ama sermayenin yüksek kârlarına hiç sesleri çıkmaz. Başkalarının aşırı kazancından yakınırlar da, kendi kazançlarının lâfını bile etmezler. Hâlbuki İngiliz sermayesinin yüksek kârının, İngiliz mamullerinin fiyatını yükseltmede, çoğu kez İngiliz emeğinin yüksek ücreti kadar, hatta bazı durumlarda belki ondan bile fazla katkısı olabilir.

Haklı olarak denebilir ki, işte bu suretle, Büyük Britanya sermayesi, tekeline sahip olmadığı çeşitli ticaret dallarının çoğundan, özellikle Avrupa ticareti ile Akdeniz çevresi ülkelerinin ticaretinden kısmen çekilmiş, kısmen de dışarı atılmıştır.

İngiliz sermayesi, ticaretin o dallarından, sömürge ticaretinin sürekli artışı ve onu bir yıl yürütmüş olan sermayenin ertesi yıl yürütmeye yeterli gelmeyişindeki devamlılık yüzünden hâsıl olan sömürge ticaretindeki üstün kârın cazibesi ile, kısmen çekilmiştir.

İngiliz sermayesi, büyük Britanya'nın tekelinde olmayan çeşitli ticaret dallarının hepsinden, Büyük Britanya'da oluşan yüksek kâr haddinin diğer ülkelere sağladığı üstünlük dolayısıyla, kısmen uzaklaştırılmıştır.

Sömürge ticareti tekeli, aksi hâlde diğer ticaret dallarında kullanılacak Britanya sermayesinin bir kısmını oralardan çektiği gibi, sömürge ticaretinden dışarı atılmasa o dallara hiç girmeyecek olan birçok yabancı sermayeyi, oralara girmeye zorlamıştır. Bu diğer ticaret dallarında Britanya sermayesinin rekabetini azaltmış; o suretle, Britanya'nın kâr haddini aksi hâlde olacağından daha yukarı çekmiştir. Bunun aksine, yabancı sermayelerin rekabetini arttırmış, o suretle yabancı kâr haddini aksi hâlde olacağından daha aşağı çekmiştir. Her iki yolla da, söz konusu tekel bütün öteki ticaret dallarında Büyük Britanya'yı doğal olarak görece dezavantajlı bir konuma düşürmüş olmalıdır.

Bununla beraber, sömürge ticaretinin Büyük Britanya'ya herhangi bir başka ticaretten daha faydalı olduğu; o ticarete Büyük Britanya sermayesinin aksi hâlde girecek olanından daha fazlasını girmeye zorlamakla, bu tekelin, söz konusu sermayeyi, bulabileceği herhangi bir başka işten memleket için daha faydalı bir işe naklettiği de, belki söylenebilir.

Bir sermayenin ait olduğu memleket için en avantajlı kullanılışı, orada, en büyük miktarda üretici emek beslemek ve o memleketin toprağı ile emeğinin yıllık mahsulünü en fazla artırmak suretiyle kullanılmasıdır. Ancak, ikinci kitapta gösterilmişti ki, tüketim dış ticaretinde kullanılan bir sermayenin besleyebileceği üretken emek miktarı, hâsılattaki devir hızıyla tamı tamına orantılı olur. Hâsılatı yılda bir kere aksamaksızın ele geçen bir tüketim malı dış ticaretinde kullanılan, meselâ bin Liralık bir sermaye, ait olduğu ülkede bin Liranın bir yılda besleyebileceği miktarda üretici emeği devamlı

şekilde işte tutabilir. Hâsılatı yılda iki üç kere ele geçerse, bu, orada, iki üç bin Liranın bir yılda besleyebileceği miktarda üretici emeği devamlı olarak çalıştırabilir. Komşu bir ülkeyle yapılan bir tüketim malı dış ticareti, bundan dolayı, genellikle uzak bir ülkeyle yapılana nazaran daha faydalıdır. Yine ikinci kitapta gösterildiği şekilde, doğrudan yapılan bir tüketim malı dış ticareti, aynı sebeple, dolaylı ticarete kıyasla genellikle daha avantajlıdır.

Fakat Büyük Britanya sermayesinin kullanılışına etkisi bakımından, sömürge ticareti tekeli, bütün durumlarda, bu sermayenin bir kısmını komşu bir memleketle yapılan bir tüketim malı dış ticaretinden çıkıp, daha uzak bir memleketle yapılana ve birçok durumda, doğrudan yapılan bir tüketim malı dış ticaretinden çıkıp, dolaylısına geçmeye zorlamıştır.

Öncelikle, sömürge ticareti tekeli bütün hâllerde Büyük Britanya sermayesinin bir kısmını, komşu bir ülke ile yapılan bir tüketim malı dış ticaretinden çıkıp, daha uzak bir ülke ile yapılan dış ticarete geçmeye zorlamıştır.

Tekel, bütün hâllerde, o sermayenin bir kısmını Avrupa ve Akdeniz çevresi ülkeleriyle yapılan ticaretten çekilip, daha uzaktaki –hem uzaklığı hem de içinde bulundukları özel şartlar dolayısıyla hâsılatı ister istemez daha seyrek ele geçen– Amerika ve Batı Hint Adaları bölgeleriyle yapılan ticarete geçmeye zorlamıştır. Daha önce gösterildiği üzere, yeni sömürgelerde daima sermaye eksikliği vardır. Sermayeleri, büyük kâr ve kazançla topraklarının imar edilip işletilmesinde kullanabilecekleri miktarın daima çok aşağısındadır. Bu sebeple, onlarda sahip oldukları sermayeden daha fazlası için devamlı talep vardır. Kendilerinde olanın noksanını tamamlamak üzere, elden geldiği kadar anayurttan ödünç almaya çalışır; bu yüzden ona karşı her zaman borçlu olurlar. Bu borcun meydana gelmesi için, anayurttaki zenginlerden bazen senetle de ödünç almakla beraber, sömürgecilerin en çok tuttukları yol bu olmayıp, Avrupa'dan mal yollayan muhabirlerine ödenmemiş borçlarını, o muhabirler izin verdiği kadar sürüncemede bırakmaktır. Bunların yıllık hâsılatı çoğu kez borçlandıklarının üçte birinden fazla tutmaz; hatta o oranı dahi bulmaz. Dolayısıyla, muhabirlerinin kendilerine ödünç verdiği tüm sermayenin, üç yıldan, bazen dört beş yıldan önce Britanya'ya geri geldiği nadirdir. Fakat Büyük Britanya'ya ancak 5 yılda bir geri gelen, meselâ, bin Liralık bir Britanya sermayesi, topu birden yılda bir kere geri geldiği takdirde devamlı surette işte tutabileceği Britanya emeğinin ancak beşte birini besleyebilir. Bin Liranın bir yıl besleyebileceği emek miktarı yerine de, ancak, iki yüz Liranın bir yıl devamlı şekilde besleyebileceği kadar emeği işte tutabilir. Muhabirinin bu gecikme yüzünden uğrayabileceği bütün zararı, çiftçi, şüphesiz Avrupa'dan gelen mala ödediği yüksek bedelle, uzun vâde ile verdiği borç senetleri üzerindeki faizle, kısa vâde ile verdiklerinin yenilenmesindeki komisyonla ve muhtemelen fazlasıyla telâfi eder. Ancak, muhabirinin zararını telâfi edebilirse de, Büyük Britanya'nın zararını kapatamaz. Hâsılatın ele geçmesi çok uzun süren bir ticarette, tâcirin kârı, hâsılatın pek yakın zamanda ve sık sık ele geçtiği bir ticaretteki kadar, yahut ondan fazla olabilir; ama oturduğu ülkenin sağladığı fayda, orada devamlı surette beslenen üretici emek miktarı, toprakla emeğin yıllık mahsulü,

daima çok daha az olmalıdır. Amerika ile ve hele Batı Hint Adaları ile yapılan ticarette hâsılatın genellikle Avrupa'daki herhangi bir yerle, hatta Akdeniz çevresi ülkeleriyle yapılan ticarete kıyasla hem daha ağır aksak ve düzensiz, hem de daha kararsız olarak ele geçtiğini, çeşitli ticaret dalları üzerinde biraz tecrübesi bulunan herkes kolayca teslim eder sanıyorum.

İkincisi, sömürge ticareti tekeli çoğu durumlarda Büyük Britanya sermayesinin bir kısmını, doğrudan yapılan bir tüketim malı dış ticaretinden dolaylısına geçmeye zorlamıştır.

Büyük Britanya'dan başka bir pazara gönderilemeyen, numaralandırılmış mallar arasında, miktarı Büyük Britanya'nın tüketimini fazlasıyla aşan ve o sebeple bir kısmı başka ülkelere ihraç edilmesi gereken birkaç tanesi vardır. Ancak Büyük Britanya sermayesinin bir kısmını dolaylı bir tüketim malı dış ticaretine sürüklemeden, bunu yapmaya imkân yoktur. Örneğin, Maryland ile Virginia, Büyük Britanya'ya her yıl 96 bin fıçıdan fazla tütün yollar. Büyük Britanya'nın tüketimi ise, rivayete göre 14 bin fıçıyı geçmez. Demek ki 82 bin küsur fıçının diğer memleketlere; Fransa'ya Hollanda'ya ve Baltık Denizi ile Akdeniz çevresine düşen memleketlere ihraç edilmesi gerekir. Ancak, İngiliz sermayesinin o 82 bin fıçıyı Büyük Britanya'ya getirip buradan söz konusu ülkelere yeniden ihraç eden; karşılık olarak da bu ülkelerden Büyük Britanya'ya ya mal ya da para getiren kısmı, dolaylı bir dış ticarette kullanılmakta; artan o büyük miktar elden çıksın diye ister istemez bu işin içine sürüklenmektedir. Bu sermayenin tümünün Büyük Britanya'ya kaç yılda geri gelebileceğini hesaplamak istersek, Amerika'dan gelecek hâsılatın ağır aksaklığı üstüne, o diğer memleketlerden gelecek hâsılatın yavaşlığını da ilâve etmemiz gerekir. Amerika ile yapmakta olduğumuz doğrudan dış ticarette kullanılan tüm sermaye çoğu defa üç dört yıldan önce geri gelmezse, bu dolaylı ticarette kullanılan tüm sermayenin dört beş yıldan önce geri gelmesi umulamaz. Doğrudan bir dış ticaret, yılda bir defa geri gelen bir sermayenin besleyebildiği yerli emeğin ancak üçte yahut dörtte birini devamlı surette çalıştırabilirse, dolaylı olanı, o emeğin olsa olsa dörtte yahut beşte birini devamlı surette çalıştırabilir. Tüccarın tütünlerini ihraç ettiği yabancı muhabirlere, limanlardan bazısında çoğunlukla bir kredi açılır. Easen Londra limanında tütün çoğu kez peşin para ile satılır. Kural *malı tart, parasını ver* şeklindedir. Onun için Londra limanında, bütün dolaylı ticaretin kesin hâsılatının ele geçmesi Amerika'dan gelecek hâsılata kıyasla, olsa olsa, malların mağazada satılmadan kaldığı süre kadar uzar. Bununla birlikte malların mağazada bazen bir hayli uzun kaldığı da olur. Ama tütünlerinin satışı için sömürgeler Büyük Britanya pazarına hapsolunmasalardı, bize geleni, iç tüketim için gerekenden muhtemelen pek fazla olmazdı. Tütünün başka memleketlere ihraç ettiği büyük miktardaki artan kısmıyla hâlen kendi tüketimi için satın aldığı malları, Büyük Britanya, o takdirde belki doğrudan doğruya kendi faaliyetinin mahsulü ile yahut kendi mamullerinin bir kısmı ile satın alırdı. O mahsul, o mamuller, hâlen olduğu gibi hemen hemen baştan aşağı bir tek büyük pazara göre ayarlanacak yerde, muhtemelen çok sayıda daha ufak pazarlar için düzenlenirdi. Büyük bir dolaylı dış ticaret yerine, Büyük Britanya muhtemelen aynı cinsten, ufak ufak, birçok doğrudan dış ticaretler yapardı. Hâsılatın devir yapmasından

dolayı, bu büyük dolaylı ticareti hâlen yürütmekte olan sermayenin belki bir kısmı, belki üçte veya dörtte birini aşmayan küçük bir kısmı, bütün bu doğrudan yapılan küçük çaplı dış ticaretlerin yürütülmesine yetebilirdi. Büyük Britanya'da aynı miktar emeği devamlı surette işte tutabilir ve Britanya toprağı ile emeğinin yıllık mahsulünü aynı derecede destekleyebilirdi. Bu ticaretin bütün amaçlarına bu suretle çok daha küçük bir sermaye ile erişildiğinden, diğer amaçlara harcamak için; Büyük Britanya topraklarını imar etmek, sanayisini genişletmek ve ticaretini arttırmak için, hiç değilse bütün bu çeşitli şekillerde kullanılan öteki Britanya sermayeleriyle rekabete girişip, hepsinin birden kâr haddini azaltmak suretiyle, hepsinde Büyük Britanya'ya diğer ülkelere göre şimdikini de geçen bir üstünlük sağlaması için büyük bir sermaye artakalırdı.

Keza sömürge ticareti tekeli, Büyük Britanya sermayesinin bir kısmını tüm o tüketim dış ticaretlerinden çıkıp bir nakliye ticaretine geçmeye zorlamıştır. Dolayısıyla da az çok Büyük Britanya faaliyetini desteklemeyi bırakıp, sadece, kısmen sömürgelerin ve kısmen de öteki bazı ülkelerin iktisadi faaliyetini desteklemek doğrultusunda kullanılmaya sürüklemiştir.

Örneğin, tütünün her yıl Büyük Britanya'dan yeni baştan ihraç edilen 82 bin fıçılık büyük miktardaki artan kısmı ile her yıl satın alınan malların hepsi Büyük Britanya'da tüketilmez. Bir kısmı, meselâ Almanya ile Hollanda'dan gelen keten bezi, kendi tüketimleri için, sömürgelere geri gider. Büyük Britanya sermayesinin –sonradan karşılığında bu keten bezinin satın alındığı– tütünü satın alan kısmı, sırf kısmen sömürgelerin, kısmen bu tütünün pahasını kendi emeklerinin mahsulü ile ödeyen ülkelerin faaliyetini desteklemekte kullanılmak üzere, ister istemez, Büyük Biritanya faaliyetine destek olmaktan çıkar.

Ayrıca sömürge ticareti tekeli Büyük Britanya sermayesinin o ticarete doğal olarak girecek kısmından çok daha fazlasını sürüklemekle, öyle görünüyor ki Britanya faaliyetinin bütün çeşitli dallarında aksi hâlde meydana gelecek olan doğal dengeyi tamamıyla bozmuştur. Büyük Biritanya faaliyeti çok sayıda küçük pazara göre ayarlanacak yerde, daha ziyade bir tek büyük pazara uymak üzere düzenlenmiştir. Ticareti, ufak ufak çok sayıda oluklardan geçeceğine, daha ziyade bir tek büyük oluktan geçmeyi öğrenmiştir. Ama, bu suretle sanayi ve ticaret sisteminin tümünde güvenlik, devlet yapısının genel durumunda sağlamlık, aksi takdirde olabileceğine kıyasla eksik kalmıştır. Şimdiki hâliyle, Büyük Britanya, bazı önemli uzuvları fazla boy atmış; o sebeple de bütün uzuvları daha birbiriyle uyumlu bünyelerin kolay kolay yakalanmadığı bir sürü tehlikeli hastalıklara mâruz, sağlıksız bir bünyeyi andırmaktadır. Doğal ölçüleri aşılarak yapay şekilde şişirilen ve içinden memleket sanayisi ile ticaretinin tabiata aykırı bir miktarı geçmeye zorlanan bu koskoca kan damarında ufacık bir tıkanıklığın bütün devlet gövdesinin başına en korkunç hastalıkları sarma ihtimali yüksektir.

Nitekim, sömürgelerle bir ilişki kopukluğu olabileceği beklentisi, Büyük Britanya halkını, İspanya Armadası'ndan yahut Fransız istilâsından hiçbir zaman duymadığı şiddette korkuya düşürmüştür. Damga vergisi kanununu kaldırmanın, hiç değilse tâcirler arasında hoşa giden bir tedbir hâline gelmesi, ister yerinde ister yersiz olan

bu korku dolayısıyladır. Sadece birkaç yıl dahi sürse, sömürge piyasasının tamamıyla dışında kalmakla, tâcirlerimizin çoğu, ticaretlerinin baştan aşağı duracağını; sanayici patronlarımızın çoğu, işlerinin toptan mahvolacağını; işçilerin çoğu ise, işlerinin sona ereceğini önceden bildiklerini hayal etmeye alışıktırlar. Kıta üzerindeki komşularımızdan biriyle münasebetin kesilmesi hakkında, hem de, bütün bu farklı tabakalara mensup kimselerden bazısının işlerini biraz aksatması yahut duraklatması ihtimali olduğu hâlde, her nasılsa, böyle bir genel heyecana kapılmaksızın tahmin yürütülür. Ufak damarların bazısında akımı duraklayan kan, herhangi bir bozukluğa yol açmadan, kolayca daha büyüğüne boşalır. Ama büyük damarlardan birinde tıkanıp kalırsa, derhâl meydana gelen önüne geçilmez sonuçlar seğirme, felç, yahut ölümdür. Ya primler, ya da iç piyasa ve sömürge piyasası tekeli dolayısıyla yapay şekilde, tabiata aykırı olarak beslenip fazla boy atan, bu tür sanayiden yalnız biri, işinde biraz duraklama yahut aksama ile karşılaştı mı, çoğunlukla hükümeti telâşa düşürecek, hatta kanun yapanların müzakerelerini zorlaştıracak bir ayaklanma ve kargaşalık doğurur. Öyle ise ani ve topyekün bir duraklama ile belli başlı sanayicilerimizin bu kadarının işinde ister istemez meydana gelecek bozukluk ve karışıklık, kimbilir nerelere varır diye düşünülmüştür.

Büyük Britanya'yı istikbalde bu tehlikeden kurtarabilecek; ona bu aşırı büyümüş işten bir kısım sermayesini çekip, daha az kârla da olsa başka işlere nakletme imkânı verebilecek, hatta onu buna zorlayabilecek; faaliyetinin bir kolunu giderek daraltıp, bütün diğerlerini büyütmek suretiyle, çeşitli dallarına ister istemez serbest piyasanın kurduğu ve ancak tam serbestliğin muhafaza edebileceği o doğal, sağlam ve isabetli uyumu derece derece iade edebilecek tek çare, öyle görünüyor ki, Büyük Britanya'ya sömürgelerle ticaretin tekelini veren kanunların, bu ticaret büyük ölçüde serbest kalıncaya kadar, itidal dairesinde ve tedricen gevşetilmesidir. Sömürge ticaretini birden bire tütün ülkelere açıvermek, geçici bir tedirginlik doğurabileceği gibi, hâlen oraya faaliyetini yahut sermayelerini bağlamış bulunan kimselerin çoğunu ayrıca büyük bir kalıcı zarara da uğratabilir. Sadece Büyük Britanya'nın tüketimini aşan 82 bin fıçı tütünü ithal eden gemilerin ansızın işlerinden oluvermeleri dahi, fazlasıyla hissedilecek kadar acı gelir. Merkantilist sistemin bütün düzenlemelerinden işte böyle acıklı sonuçlar doğar! Bunlar, devlet kurumu içinde çok tehlikeli düzensizlikler çıkarmakla kalmaz, öyle rahatsızlıklar çıkarırlar ki, hiç değilse bir süre, daha büyüklerine sebep olmadan o rahatsızlıkların çaresini bulmak çoğu kez güçtür. O hâlde, sömürge ticaretini tedricen nasıl serbesleştirmelidir? Acaba ilk elde kaldırılması gereken engeller ile en sonra kaldırılması gerekenler hangileridir? Yahut, mükemmel özgürlük ve adaletin doğal sistemi tedricen nasıl restore edilmelidir? Bunların belirlenmesini, müstakbel devlet adamlarının ve kanun koyucuların ferasetine bırakmalıyız.

Ne mutlu ki, öngörülmeyen ve akla gelmeyen beş farklı hâdise üst üste gelerek, sömürge ticaretinin çok önemli bir kolundan, yani Kuzey Amerika'nın 12 birleşmiş eyâletinin ticaretinden, artık bir yılı aşkın bir zamandır (1 Aralık 1774 tarihinden itibaren) vaki olan tam dışlanmayı, Büyük Britanya'nın herkesin korktuğu kadar şiddetle hissetmesini önlemiştir. Birincisi, bu sömürgeler ithalât yapmama anlaşmalarına hazırlanırlarken, kendi piyasalarına uygun gelen malların olancasını Büyük Britanya'dan

çekip tüketmişlerdir. İkincisi, İspanyol Flota'sının* olağan dışı talebi, birçok malı, bilhassa, daha önce Britanya pazarında bile Büyük Britanya mamulleriyle rekabete girişen keten bezlerini, bu yıl Almanya'dan ve Kuzey'den çekerek tüketmiştir. Üçüncüsü, Türkiye gaile içinde iken ve bir Rus donanması Ege Denizinde dolaştığı sırada, Rusya ile Türkiye arasında yapılan barış, mal ihtiyacı hiç de iyi karşılanmayan Türkiye piyasasından kaynaklı olağanüstü bir talep yaratmıştır. Dördüncüsü, Kuzey Avrupa'nın Büyük Britanya mamullerine karşı talebi bir müddetten beri yıldan yıla artıp durmuştur. Beşincisi de, Polonya'nın son defaki bölüşülmesi ve bundan dolayı barış dönemine geçmesiyle, o büyük ülkenin piyasasının açılması üzerine, Kuzey'in artan talebine, bu yıl, oradan olağanüstü bir talep ilâve etmiştir. Dördüncüsü hariç, bu hâdiselerin hepsi, mahiyetleri bakımından geçici ve ârızîdir. Sömürge ticaretinin bu kadar önemli bir kolundan mahrum kalmak, çok daha uzun sürerse, ne yazık ki yine bir derece sıkıntıya yol açabilir. Ancak, bu sıkıntı tedricen kendini göstereceği için, ansızın gelişinde olduğu kadar şiddetle hissedilmez. Bir yandan da, ülkenin çalışması ve sermayesi, bu sıkıntının zamanla fazlaca artmasını önleyecek yeni bir iş, yeni bir istikamet bulabilir.

Demek ki, sömürge ticareti tekeli, Büyük Britanya sermayesinin aksi takdirde girecek olandan daha fazlasını o ticarete naklettikçe, onu hep bir komşu ülkeyle yapılan dış ticaretten, daha uzak bir ülkeyle yapılana; çoğu kez bir doğrudan dış ticaretten dolaylısına, bazı hallerde de, her türlü tüketim malı dış ticaretinden uzaklaştırıp, bir nakliye ticaretine sevk etmiştir. Dolayısıyla, daima daha fazla miktarda üretici emek besleyeceği bir istikametten çok daha azını besleyebileceği bir istikamete çevirmiştir. Ayrıca, Büyük Britanya'nın faaliyetinin ve ticaretinin bu kadarını yalnız bir tek piyasaya göre ayarlamakla, o faaliyetin ve ticaretin sağlamlık durumunu, mahsulleri daha çeşitli piyasalara göre düzenlendiği takdirde olacağına kıyasla daha kararsız ve daha güvensiz hâle getirmiştir.

Sömürge ticaretinin sonuçlarıyla, o ticaretin tekelinin sonuçlarını, birbirinden dikkatle ayırt etmeliyiz. Biri daima ve ister istemez faydalı; öteki ise, daima ve kaçınılmaz şekilde zararlıdır. Ancak, sömürgelerle yapılan ticaret o kadar faydalıdır ki, bir tekele tâbi olmasına ve o tekelin zararlı sonuçlarına rağmen, topluca ele alındığında, yine de faydalı, hem de çok faydalıdır; her ne kadar tekelsiz hâlde olabileceğine kıyasla bir hayli daha az faydalı olsa da.

Doğal ve serbest hâliyle sömürgelerle ticaretin sonucu, Britanya'nın çalışmasının semeresinden, yurda daha yakın piyasaların –yani Avrupa ve Akdediz çevresi ülkeleri piyasalarının– talebini aşabilecek kısım için, uzak da olsa, büyük bir pazar açmaktır. Doğal ve serbest hâlinde, sömürgelerle ticaret, bugüne kadar gönderilen mahsulün hiçbir kısmını bu piyasadan geri çekmeksizin, hâsıla fazlasını, onunla mübadele edilebilecek yeni muadiller ortaya çıkarmak suretiyle, sürekli artırma konusunda Büyük Britanya'yı teşvik eder. Doğal ve serbest hâlinde, sömürgelerle ticaret Büyük Britanya'daki üretici emek miktarının, orada daha önce kullanılan emeğin istikametini herhangi bir bakımdan değiştirmeden, artmasına vesile olur. Sömürgeyle yapılan ticaret doğal ve

*. Özellikle İspanyol Amerika'sının ürünlerini taşımak üzere Cadiz'den kalkarak Meksika'daki Vera Cruz'a her yıl sefer yapan gemiler. (ç. n.)

serbest hâlde bulunduğunda, bütün diğer milletlerin rekabeti, kâr haddinin, -yeni piyasada olsun yeni istihdamda olsun- olağan seviyenin yukarısına fırlamasını önler. Yeni piyasa eski piyasadan bir şey eksiltmeden, kendi ihtiyacını karşılamak üzere, deyim yerindeyse bir yeni ürün yaratır; o yeni ürün de, yeni işi yürütmek üzere, eski işten aynı şekilde hiçbir şey eksiltmeyecek olan, yeni bir sermaye vücuda getirir.

Sömürge ticareti tekeli, aksine, öteki milletleri rekabet dışına itip, bu suretle gerek yeni piyasada gerekse yeni istihdamda kâr haddini yükseltmek suretiyle, eski piyasadan ürün ve eski işten sermaye cezbeder. Tekelin açıkça ikrar edilen maksadı, sömürge ticaretindeki payımızı eski hâlde olabilecek miktarın ötesine taşıyıp arttırmaktır. O ticaretteki payımız, tekel olunca tekelsiz hâldekinden fazla değil idiyse, tekeli kurmak için sebep kalmazdı. Fakat, hâsılatı öteki ticaretlerin çoğuna nazaran daha ağır aksak ele geçen ve geciken bir ticaret dalına, bir ülkenin sermayesinin kendiliğinden girecek olandan daha fazlasını sürükleyen şey, orada her yıl beslenen üretici emeğin tüm miktarını, o ülkenin toprağı ile emeğinin yıllık mahsulünün tümünü, aksi hâldekine kıyasla ister istemez azaltır. O ülke halkının gelirini, doğal surette yükselip ulaşacağı seviyenin altında tutar; böylece, onların birikim gücünü azaltır. Sermayelerinin eski hâlde besleyebileceği miktarda üretici emek beslemesine her zaman için engel olmanın ötesinde, aksi hâlde artacağı kadar hızla artmasına ve dolayısıyla daha da çok miktarda üretici emek beslemesine de engel olur.

Bununla beraber, sömürge ticaretinin tabiatından ileri gelen iyi sonuçlar, Büyük Britanya için, tekelin kötü sonuçlarını haydi haydi alt eder. O kadar ki, tekel ve hepsi bir arada olmak üzere o ticaret, şimdiki yürütülme şekliyle bile sadece avantajlı değil, muazzam derecede faydalıdır. Sömürge ticaretinin açtığı yeni piyasa ile yeni istihdam, eski piyasanın ve eski işin tekel yüzünden kaybedilen kısmından çok büyüktür. Sömürge ticaretinin, deyim yerindeyse, yarattığı yeni ürün ve yeni piyasa, Büyük Britanya'da, hâsılatı daha sık ele geçen diğer ticaretlerden sermaye çekilmesiyle işten atılabilecek üretici emek miktarından daha fazlasını beslemektedir. Ancak, sömürge ticareti hâlen yürütüldüğü şekilde bile Büyük Britanya için avantajlıysa, bu, tekel sayesinde değil, tekele rağmen böyledir.

Sömürge ticaretinin açtığı yeni pazar, Avrupa'nın işlenmemiş mahsulünden çok işlenmiş mahsulü içindir. Tarım, bütün yeni sömürgelere yaraşan iştir; öyle bir iş ki, toprağın ucuz olması onu herhangi bir başka işten daha kazançlı kılar. Bundan dolayı, oralarda toprağın işlenmemiş mahsulünden geçilmez; başka memleketlerden ithal etmek şöyle dursun, genellikle kendilerinde ihracat için büyük bir miktar arta kalır. Yeni sömürgelerde tarım, ya bütün öteki hizmetlerden ırgat çeker, yahut mevcut ırgatları bir başka işe gitmekten alıkoyar. Zorunlu mamullerin üretimi için ayrılabilecek işçi tek tüktür; süs kabilinden mamul yapımı için ise, hiç kimse yoktur. Her iki türden mamullerin çoğunu kendileri yapmaktansa, başka ülkelerden satın almak onlara daha ucuza gelir. Sömürge ticareti, Avrupa'nın tarımını, özellikle sanayisini teşvik suretiyle, dolaylı yoldan teşvik eder. O ticaret sayesinde iş bulan Avrupa sanayisi, toprak mahsulü için yeni bir pazar teşkil etmektedir. Bütün piyasaların en kazançlısı olan yurtiçi tahıl ve büyükbaş hayvan piyasası, Avrupa'nın ekmek ve et

piyasası, Amerika ile yapılan ticaret sayesinde böylece çok genişlemektedir.

Ancak, İspanya ve Portekiz örnekleri, bir memlekette sanayi kurmak veya kurulu olanı idame ettirmek için, kalabalık ve müreffeh sömürgelerin ticaret tekelinin tek başına yeterli olmadığını göstermeye kâfidir. İspanya ile Portekiz, daha ellerinde hatırı sayılır hiçbir sömürgeleri yokken bile sanayileşmiş memleketlerdi. Dünyanın en zengin ve en verimli sömürgeleri ellerinde bulunduğundan bu yana, bunların ikisi de sanayici olmaktan çıkmıştır.

İspanya ile Portekiz'de tekelin –diğer sebeplerle artmış bulunan– kötü etkileri, sömürge ticaretinin doğal iyi etkilerini belki neredeyse alt etmiştir. Bu sebepler, öyle görünüyor ki, başka türden farklı birtakım tekellerdir: Altın ve gümüşün değerinin öteki ülkelerin çoğundan daha düşük olması, yersiz ihracat vergilerinden dolayı yabancı piyasaların dışında kalınması ve de ülkenin bir yanından diğerine mal naklinden alınan daha da anlamsız vergilerden dolayı iç piyasanın daralması. Fakat hepsinin de üstünde olmak üzere, zengin ve nüfuzlu borçluyu hakkı yenmiş alacaklısının takibine karşı çoğunlukla koruyan ve milletin çalışkan kısmını, –veresiye satmayı reddetme cüretinde bulunamadıkları, parasını verip vermeyeceklerinden de hiçbir şekilde emin olamadıkları– burnu kaf dağındaki yüksek zevatın tüketimi için mal hazırlamaktan yıldıran, o bozuk düzen ve tarafgir adalet dağıtımı.

İngiltere'de ise, bunun tam tersine, daha başka faktörlerin de yardımıyla, sömürge ticaretinin doğasından ileri gelen iyi etkiler, tekelin kötü etkilerini büyük ölçüde alt etmiştir. Bu faktörlerin şunlar olduğu görülmektedir: Birtakım engellere rağmen, başka herhangi bir ülkedekine hiç değilse denk ve belki ondan üstün olan, genel ticaret serbestliği; yerli çalışmanın ürünü olan hemen her türlü malın aşağı yukarı herhangi bir yabancı memlekete vergisiz ihraç serbestliği; belki daha da önemli olmak üzere, hiçbir devlet dairesine hesap verme zorunda kalmadan, bir sorguya yahut yoklamaya tâbi tutulmaksızın, memleketimizin herhangi bir yerinden bir diğerine bu malların naklindeki kayıtsız serbestlik. Fakat hepsinden daha önemli olmak üzere, en solda sıfır Britanya tebaasının haklarına karşı en kalantor tebaaya saygı besleten ve her insanın emeğinin meyvesini güven altına almakla, her türlü faaliyete en büyük ve en etkili teşviki sağlayan, o adalet dağıtımındaki eşitlik ve tarafsızlık.

Ancak, sömürgelerle ticaret Büyük Britanya sanayisini ileri götürmüş ise, ki götürdüğü muhakkaktır, bu ilerleme o ticaretin tekeli sayesinde değil, tekeline rağmen meydana gelmiştir. Tekelin etkisi; Büyük Britanya'nın bir kısım mamullerinin miktarını arttırmak değil, kalitesini ve biçimini değiştirmek; aksi hâlde hâsılatı sık sık ve yakın zamanda ele geçen bir piyasaya göre ayarlanacak mamulleri, hâsılatı yavaş yavaş ve uzun zamanda ele geçen bir piyasaya göre ayarlamak olmuştur. Bunun sonucu olarak, tekelin etkisi, Büyük Britanya sermayesinin bir kısmını, daha büyük bir imalat sanayisini besleyecek bir istihdamdan, çok daha azını besleyecek bir istihdama çevirip, bu suretle, Büyük Britanya'da faaliyet gösteren toplam imalat sanayisini büyütecek yerde küçültmek olmuştur.

Bundan dolayı, sömürgelerle ticaret tekeli, merkantilist sistemin bütün öteki pespaye ve zararlı tedbirleri gibi, lehine tesis edildiği memleketin faaliyetini, azıcık olsun arttırmayıp, aksine azaltırken, bütün diğer ülkelerin faaliyetini, ama özellikle de sömürgelerin faaliyetini durgunlaştırır.

Tekel, bir ülkenin sermayesinin, herhangi bir zamanda ne büyüklükte olursa olsun, bu sermayenin aksi hâlde besleyebileceği cesamette üretken emek beslemesine ve çalışkan halka aksi hâlde sağlayabileceği kadar büyük gelir getirebilmesine engel olur. Fakat, sermaye ancak gelirden yapılacak tasarruflarla çoğaltılabileceği için, tekel, sermayeyi aksi hâlde sağlayabileceği kadar büyük gelir getirmekten alıkoymakla, aksi hâlde olacağı kadar çabuk çoğalmaktan; dolayısıyla da daha fazla miktarda üretici emek beslemekten ve o memleketin çalışkan sakinlerine daha da büyük bir gelir sağlayabilmekten de ister istemez alıkoyar. Dolayısıyla, büyük önemdeki esas gelir kaynaklarından biri olan emek ücretleri, tekel yüzünden kaçınılmaz şekilde aksi hâldekine kıyasla her zaman için daha az olmak durumundadır.

Ticari kâr haddini yükseltmekle, tekel, toprağın imarını caydırır. İmar kârı, toprağın şimdi yetiştirdiği ile belirli bir sermaye harcanmak suretiyle yetiştirilebileceği arasındaki farka bağlıdır. Bu fark, herhangi bir ticaret işinde kullanılan onun kadar bir sermaye ile elde edilebilen kârdan daha fazlasını bırakıyorsa, toprak imarı, bütün öteki ticaret işlerinden sermaye çeler. Kâr bundan azsa, bu defa ticaret işleri, toprak imarından sermaye çeler. Demek ki, ticari kâr haddini yükselten faktör, imar kârının ya fazlalığını azaltır, ya düşüklüğünü artırır. Birinci hâlde, sermayenin imara gitmesini önler; ötekinde ise, ondan sermaye çeler. Ancak, imarı caydırmakla, tekel, büyük önemi olan ana gelir kaynaklarından bir başkasının, yani, toprak rantının doğal artışını ister istemez geciktirir. Kâr haddini yükseltmekle, tekel, bir yandan da faizin piyasa haddini aksi hâlde olacağından ister istemez daha yüksekte tutar. Ama, getirdiği kiraya oranla arazinin fiyatı, yani, araziyi satın alabilmek için genellikle ödenen belirli sayıda yıllık geliri tutarı, faiz haddi yükseldikçe ister istemez düşer; faiz haddi düştükçe de, yükselir. Bundan dolayı, tekel öncelikle kira gelirinin doğal artışını geciktirmek; ikinci olarak da getirdiği kira oranında arazisine karşılık elde edeceği bedelin doğal artışını geciktirmek suretiyle, arazi sahibinin menfaatini iki ayrı şekilde baltalar.

Gerçi tekel ticari kâr haddini yükseltir ve bu suretle tâcirlerimizin kazancını da biraz artırır. Ama sermayenin doğal artışına ket vurduğu için, ülke halkının sermaye kârlarından elde ettiği gelirin tamamını arttırmaktan ziyade eksiltmeye vesile olur. Çünkü büyük bir sermaye üzerinden edinilen ufak bir kâr, genellikle, ufak bir sermaye üzerinden edinilen büyük bir kârdan daha büyük bir gelir sağlar. Tekel, kâr haddini yükseltir ama toplam kâr miktarının aksi hâlde erişeceği seviyeye yükselmesini önler.

Gelirin bütün ana kaynakları; emek ücretleri, toprak rantları ve sermaye kârları, tekel yüzünden, aksi hâldekine nazaran epeyce daha az bol olur. Tek bir ülkedeki küçük bir insan grubunun ufak bir menfaatini kollamak için, tekel, o ülkedeki bütün öteki insan gruplarının ve tüm öteki ülkelerdeki bütün insanların hepsinin menfaatini zedeler.

Olağan kâr haddini yükseltmek suretiyledir ki, tekel, başlı başına herhangi bir insan tabakasına ancak avantaj sağlamıştır veya sağlayabilir. Fakat yüksek bir kâr haddinin memleket üzerine genel olarak ister istemez yaptığı, daha önce zikredilen bütün kötü etkilerin yanı sıra, belki bunların hepsinden daha yıkıcı, fakat tecrübeye dayanarak söylememiz caizse, onunla sıkı sıkıya ilişkisi olan bir etkisi daha vardır. Başka şartlar altında tâcir karakteri için doğal gelen tutumluluğu, yüksek kâr haddi, öyle görünüyor ki, nerede olursa olsun yok eder. Kârlar yüksek olunca, tâcire, o ağırbaşlı insanların harcı meziyet [tutumluluk] lüzumsuzmuş, varlık içinde yüzen bu durumuna pahalı lüks daha çok yakışırmış gibi gelir. Ne var ki, her milletin bütün faaliyetine kılavuzluk edip yol gösterenler, ister istemez, büyük ticaret sermayesine sahip bulunanlardır. Milletin bütün çalışkan kesiminin tutumu üzerinde, herhangi bir başka insan sınıfından daha ziyade onların gösterdikleri örneğin çok daha fazla etkisi olur. Kendisini çalıştıran kişi titiz ve tutumlu ise, işçinin de öyle olması çok muhtemeldir. Aksine efendi çapkın ve savruksa, efendisinden gördüğü örneğe bakarak işine şekil veren bir uşak, kendi yaşayışını da, onun ortaya koyduğu örneğe göre şekillendirecektir.

Böylece, tasarrufa doğal olarak en yatkın olanların hepsinde tasarrufa ket vurulur ve üretici emeği beslemeye mahsus fonlara, söz konusu fonları doğal olarak en çok arttırması gerekenlerin gelirinden, hiçbir ilave yapılmaz. Ülkenin sermayesi büyüyecek yerde giderek küçülür, orada beslenen üretici emek miktarı günden güne azalır. Cadiz ve Lizbon tâcirlerinin aşırı kârları İspanya ile Portekizin sermayesini çoğaltmış mıdır? Bu iki fakir ülkenin yoksulluğunu hafifletmiş, iktisadi faaliyetini canlandırmış mıdır? O iki ticaretçi şehirde ticaret adamlarının masrafı o hale gelmiştir ki, bu aşırı kârlar, ülkenin genel sermayesini arttırmak şöyle dursun, öyle görünüyor ki, kârları sağlayan sermayelerin muhafazasına zor yetmiştir. Günden güne yabancı sermayeler Cadiz ve Lizbon ticaretine, deyim yerindeyse, burunlarını daha çok sokmaktadırlar. Kendi sermayelerinin yürütme konusunda gün geçtikçe daha kifayetsiz hâle geldiği bir ticaretten o yabancı sermayeleri kovmak içindir ki, İspanyollarla Portekizliler, anlamsız tekellerinin o bunaltıcı bağlarını her gün daha da sıkılaştırmaya çalışmaktadırlar. Cadiz ile Lizbon'daki ticari âdetleri Amsterdam'daki ile kıyaslarsanız, sermayenin yüksek kârı ile düşük kârının tâcirlerin tavrına ve karakterine ne kadar farklı tesir ettiğini sezersiniz. Londra tâcirleri, aslında henüz genelde Cadiz ve Lizbon tâcirleri kadar saltanatlı kodamanlar hâline gelmemişlerse de, Amsterdam tâcirleri gibi genellikle işinin üstüne titreyen, tutumlu kimseler değillerdir. Bununla beraber, sanıldığına göre, birçokları Cadiz ve Lizbon tâcirlerinin çoğundan hayli daha zengin olup, Amsterdam tâcirlerinin çoğu kadar zengin değildir. Ama onların kâr haddi, Cadiz ve Lizbon tâcirlerinin kâr haddinden çoğu kez çok daha aşağı; Amsterdamlıların kâr haddinden ise epey yüksektir. Atalar sözüdür: Haydan gelen huya gider.* Olağan masraf tarzı da, öyle görünüyor ki, nerede olursa olsun, hakiki sarfetme kabiliyetine göre değil, sarfedecek

*. Metinde, "*light come, light go*". Lafzen, "hafif gelen hafif gider" yahut "kolay gelen kolay gider" demektir. Yaygın kullanıldığı anlam olarak bizdeki "haydan gelen huya gider" deyimine karşılık gelse de, bunun aslında bir galât-ı meşhur (herkesçe doğru bilinen yanlış) olduğunu belirtelim. Tasavvuf felsefesinde önemli bir yeri olan bu sözün doğrusu "Hayy'dan gelen Hu'ya gider" şeklinde olup, "Allah'tan gelen Allah'a gider" (Kâinatın bir sahibi var, dönüş de ancak O'nadır) anlamına gelmektedir. (ç. n.)

parayı kazanmanın kolay farzedilip edilmemesine bakılarak ayarlanmaktadır.

Tekelden yalnızca bir tek insan kümesinin gördüğü tek bir fayda, işte bu suretle ülkenin genel menfaatine birçok başka yönlerden zararlıdır.

Sırf müşterilerden kurulu bir halk yaratmak için kalkıp da büyük bir imparatorluk kurmak, ilk bakışta, ancak dükkâncı takımı bir millete yaraşan bir proje gibi görünebilir. Hâlbuki bu, dükkâncı takımı bir millet için çok uygunsuz; ama hükümeti dükkâncı takımının etkisi altında bulunan bir millete gayet uygun düşen bir projedir. Yalnız ve yalnız bu tür devlet adamlarıdır ki, böyle bir imparatorluğu kurup, idame etmek için yurttaşlarının kanını ve canını kullanmaktan bir fayda göreceklerini sanacak ehliyettedirler. Dükkâncının birine, "Bana dört başı mamur bir mülk satın al, ben de başka dükkânlardan alabileceğimden biraz pahalıya da gelse, giyeceğimi hep sizin dükkândan satın alacağım" deseniz, teklifinize, "aman kaçırmayayım" gibilerinden dört elle sarıldığını görmezsiniz. Ama, böyle bir mülkü herhangi bir başkası size satın alırsa, velinimetinizin, size bütün giyeceğinizi o dükkâncıdan satın almayı tenbih etmesine dükkâncı çok müteşekkir kalır. İngiltere, yurtiçinde tedirginlik duyan birtakım tebaası için, uzak bir ülkede büyük bir mülk satın aldı. Mülkün pahası aslında devede kulaktı; şu zamanda toprağın olağan fiyatı olan otuz yıllık geliri kadar tutacak yerde, ilk keşfi yapan, kıyıyı tarayıp inceleyen ve o memlekete yalancıktan sahip çıkan farklı araçların masrafından çok da fazla tutmuyordu. Arazi güzeldi ve çok genişti. Ellerinde işleyecek güzel toprak bol olduğundan ve mahsullerini diledikleri yerde satma konusunda bir müddet için serbest kaldıklarından, çiftçiler, otuz-kırk yılı çok aşmayan bir zaman diliminde (1620-1660) o kadar çoğaldılar, öyle refaha kavuştular ki, bunların alışveriş tekelini, İngiltere'nin dükkâncıları ile diğer esnafı, kendilerine bağlamak istediler. Dolayısıyla, ne ilk satın alma bedelinin, ne daha sonraki imar masrafının hiçbir kısmını ödemiş olma iddiasında bulunmadan, Amerika çiftçilerinin, öncelikle Avrupa'dan ihtiyaçları olan bütün malları satın almak, ikinci olarak mahsullerinden o tâcirlerin satın almayı uygun gördükleri kadarını –çünkü hepsini satın almak işlerine gelmiyordu– satmak konusunda Amerika çiftçilerinin istikbalde onların dükkânlarına bağlanabilmeleri için, Parlamentoya dilekçe verdiler.

İngiltere'ye ithal edilse, bu mahsulün bir kısmı, yurtiçinde kendi uğraştıkları ticaretlerden bazılarına zarar verebilirdi. O sebeple, bunlar mahsulün o kısmını sömürgecilerin imkân buldukları yerde satmalarını istiyorlardı. Ne kadar uzakta satarlarsa o kadar iyi idi. Öyle olduğu için de, pazarlarının, Finisterre Burnu'nun güneyine düşen memleketlere münhasır kalmasını arzu ediyorlardı. Meşhur Denizcilik Kanununda mevcut bir kayıt, bu hakikaten bezirgân işi teklifi kanun hâline getirdi.

Büyük Britanya'nın şimdiye kadar sömürgeleri üzerinde benimsediği hâkimiyetin başlıca –yahut daha doğrusu, belki biricik– hedefi ve gayesi bu tekelin muhafazası olmuştur. Anayurdun mülki idaresini desteklemek yahut onu savunmak için henüz bir gelir de askerî kuvvet de verememiş olan eyâletlerden edinilen büyük fayda, öyle sanılıyor ki, bu tekelci ticaretten ibarettir. Bağımlılığın başlıca alâmeti ve o bağımlılığın şimdiye kadar devşirilen biricik semeresi tekeldir. Büyük Britanya bu bağımlılığı de-

vam ettirmek üzere bugüne kadar ne masrafa girdiyse, hep o tekelin desteklenmesi için girmiştir. Şu son karışıklıklar başlamadan önce, sömürgelerin barış içindeki olağan askerî teşkilât masrafı yirmi piyade alayının ödeneğinden; donatılmaları için gerekli silâh, mühimmat ve olağan dışı levazım masrafından; bir de Kuzey Amerika'nın sınırsız kıyıları ile Batı Hint Adalarımızın kıyılarını diğer milletlerin kaçakçı gemilerinden korumak üzere sürekli hazır bulundurulan çok önemli bir deniz kuvvetinin masrafından ibaretti. Bu barış gücünün toplam masrafı Büyük Britanya'nın geliri üzerinde bir yüktü; aynı zamanda da, sömürgeler üzerindeki hâkimiyetin anayurda olan maliyetinin en ufak parçasını teşkil ediyordu. Tamamının ne tuttuğunu bilmek istersek, bu barış dönemi ordusunun yıllık masrafına, Büyük Britanya'nın, hâkimiyetine tâbi eyâletler saydığı için, sömürgelerinin savunmasına çeşitli vesilelerle harcadığı meblâğların faizini eklemeliyiz. Buna bilhassa geçen savaşın bütün masrafını da katmamız gerekir. Geçenki savaş, baştan aşağı bir sömürge savaşı idi. Onun bütün masrafı, –ister Almanya'da, ister Doğu Hint Adalarında– dünyanın her neresinde yapıldı ise, haklı olarak, sömürgelerin hesabına geçirilmesi gerekir. Bu masraf, akde bağlanan yeni borcun yanı sıra, İngiliz Lirası [Pound] başına iki Şilinlik ek arazi vergisi ve amortisman fonundan her yıl borçlanılan paralar da dâhil olmak üzere, doksan milyon İngiliz Lirasından fazla tutuyordu. 1739'da başlayan İspanya savaşı, daha ziyade bir sömürge savaşı idi. Bunda başlıca amaç, İspanya'nın kıta üzerindeki anakara kısmıyla kaçak eşya alışverişi yapan sömürge gemilerinin aranmasını önlemekti. Bütün bu masraf, gerçekte bir tekelin desteklenmesi için verilen bir primdir. Görünüşte bununla amaçlanan şey, Büyük Britanya'nın sanayisini teşvik edip, ticaretini arttırmaktı. Ama hakiki sonucu, ticari kâr haddini yükseltmek ve tâcirlerimize –hâsılatı çoğu diğer ticaretlerin hâsılatından daha ağır ve daha uzun zamanda ele geçen bir ticaret koluna– sermayelerinden normalde yatıracak olduklarından daha fazlasını aktarma imkânı vermek olmuştur. Öyle iki hâdise ki, bir primle önlenmeleri mümkün olsa, önleyici bir prim verilmeye belki pekâlâ değer.

Bundan dolayı, şimdiki yönetim sistemi altında, sömürgeleri üzerinde kurduğu egemenlikten Büyük Britanya'nın eline zarardan başka bir şey geçmemektedir.

Büyük Britanya'nın gönül rızasıyla sömürgeleri üzerindeki bütün otoritesindan vazgeçip, onlara, üst düzey yöneticilerini kendileri seçmek, kendi başlarına kendi kanunlarını çıkarmak, uygun gördükleri gibi barış ve savaş yapmak üzere kendi hallerine bırakmasını teklif etmek, dünyada hiçbir milletin hiçbir zaman kabul etmediği ve etmeyeceği bir tedbiri önermek olur. İdaresi ne kadar güç, kendisi için yapılan masrafa oranla getirdiği gelir ne kadar az olursa olsun, hiçbir milletin herhangi bir bölge üzerindeki hâkimiyeti gönül rızasıyla elinden bıraktığı vaki değildir. Bu gibi fedakârlıklar çoğunlukla her milletin menfaatine uygun olsa bile, daima gururunu kırar. Belki daha da önemli olmak üzere, bu fedakârlıklar, –en çalkantılı ve büyük halk kitlesi için en kazançsız bölgenin temin etmemesi nadiren vaki olan nice şerefli ve kazançlı mevkiler üzerinde tasarruftan, nice servet edinme ve sivrilme fırsatlarından bu suretle mahrum kalacak olan– idareci takımının şahsi menfaatlerine daima aykırıdır. En vizyoner, en tutkulu kimseler dahi, hiç değilse benimseneceğine dair en küçük bir ciddi ümitle, böy-

le bir tedbiri teklifi kolay kolay yapamaz. Bununla birlikte, barış gücünün bütün yıllık masrafından derhâl kurtulacağı gibi, onlarla, tâcirler için o kadar kazançlı olmamakla beraber, halk topluluğu için, hâlen faydalandığı tekelden daha kazançlı, serbest bir alışverişi tamamıyla kendisine bağlayacak şekilde bir ticaret anlaşması yapabilir. Böyle dostça ayrılındığında, sömürgelerin, anayurda karşı son zamanlardaki anlaşmazlıklarımızda belki sönmeye yüz tutan doğal sevgisi, çabucak yeniden canlanır. Bu, onları, hem ayrılış sırasında bizimle bağlandıkları ticaret antlaşmasına yüzyıllar boyunca saygı göstermeye; hem de, savaşta ve ticarette bizi tutmaya; şamatacı ve fesatçı tebaa yerine, en vefalı, en sevgili ve en cömert müttefiklerimiz olmaya yöneltebilir. Tıpkı bağrından çıktıkları ana şehirle eski Yunan sömürgeleri arasında âdet olduğa tarzda, bir taraftan ana-ata sevgisi, öte taraftan evlât saygısı, Büyük Britanya ile sömürgeleri arasında da yeni baştan canlanabilir.

Herhangi bir eyâlet, ait olduğu imparatorluğa faydalı olabilmek için, barış zamanında hem kendi barış gücünün veya donanmasının bütün masrafını karşılamaya, hem de imparatorluğun genel idaresini destekleme konusunda payına düşeni vermeye yeterli bir gelir sağlayabilmelidir. Bu genel idare harcamalarının artmasında her eyâletin ister istemez az çok katkısı vardır. Onun için, bu masrafın karşılanması hususunda herhangi bir eyâlet payına düşeni vermezse şayet, imparatorluğun bir başka bölgesine hakkaniyete aykırı bir külfetin yüklenmesi gerekir. Ayrıca, yine benzer bir sebeple, her eyâletin savaş zamanında devlete sağladığı olağanüstü gelirin imparatorluğun toplam olağanüstü gelirine oranı, barış zamanındaki olağan gelirine oranıyla aynı olmak durumundadır. Büyük Britanya'nın sömürgelerinden elde ettiği gerek olağan gerek olağanüstü gelirle, Britanya imparatorluğunun toplam geliri arasında aynı oranın bulunmadığı kolayca teslim edilir. Esasen, tekel, öyle tasavvur edilmiştir ki, Büyük Britanya halkının şahsi gelirini arttırıp, daha fazla vergi ödemesine imkân vermek suretiyle, sömürgelerin kamu gelirindeki açığını kapatır. Ancak, ben bu tekelin, –sömürgelere çok tuzluya malolan bir vergi olmakla ve Büyük Britanya'da belirli bir tabakanın gelirini arttırmakla beraber– büyük halk topluluğunun gelirini arttıracak yerde azalttığını ve dolayısıyla, halk kitlesinin vergi ödeme kabiliyetini arttıracak yerde azalttığını göstermeye çalıştım. Bundan sonraki kitapta göstermeye çalışacağım üzere, tekel sayesinde geliri artanlar da, öyle özel bir sınıf teşkil etmektedirler ki, bunlardan, öteki kesimlerinkini aşan oranda vergi alınması hem kesinlikle imkânsızdır; hem de buna yeltenmek dahi siyasete son derece aykırı olur. O sebeple, bu özel sınıftan, özel hiçbir malî kaynak elde edilemez.

Sömürgeleri ya bizzat kendi meclisleri, ya da Büyük Britanya Parlamentosu vergiye bağlayabilir.

Sömürge meclislerini, bir yandan kendi idari ve askerî düzenlerini her zaman için devam ettirmeye, bir yandan da, Britanya İmparatorluğu'nun genel idare masrafından paylarına düşeni ödemeye yeterli bir kamu gelirini seçmenlerinden toplayacak şekilde ustalıkla idare edebilmek, pek o kadar ihtimal dâhilinde değildir. Hükümdarın gözü önünde olduğu hâlde, İngiltere Parlamentosunu bile böyle bir yönetim tarzı altına sokabilmek, yahut, kendi memleketinin sivil ve askerî kuruluşlarının masrafını karşılıya-

cak tahsisat hakkında dahi yeterince cömert davrandırabilmek için, uzun zaman geçmiştir. İngiltere Parlamentosu bakımından bile, ancak, bu idari ve askerî kuruluştan doğan makamların yahut o makamlar üzerindeki tasarruf hakkının büyük bir kısmının belirli Milletvekilleri arasında dağıtılması sayesindedir ki, böyle bir idare sistemi tesis edilebilmiştir. Fakat sömürge meclislerinin hükümdarın gözünden uzaklığı, sayılarının çokluğu, dağınık durumda bulunmaları ve anayasalarının farklı oluşu; elinde aynı vasıtalar bulunsa dahi, hükümdarın, onları aynı tarzda idare etmesini çok güçleştirir; kaldı ki, elinde bu vasıtalar yoktur. Yurtlarındaki şöhretlerinden feragate ve Britanya imparatorluğunun genel idaresini desteklemek için, seçmenlerini, –hemen hemen bütün hâsılatı kendilerine yabancı insanlar arasında bölüşülmek üzere– vergiye bağlamaya razı edecek şekilde, bütün sömürge meclislerinin ileri gelen bütün üyelerine, o genel idareden doğan makamlardan yahut makamlar üzerindeki tasarruf hakkından bir hisse dağıtmak, kesinlikle imkânsızdır. Üstelik bu farklı meclislerin muhtelif üyelerinin göreli önemleri konusunda idarenin kaçınılmaz cehaleti, onları bu tarzda idareye yeltenirken sık sık meydana gelmesi doğal olan kırgınlıklar ve durmadan kırılacak potlar, onlar üzerinde böyle bir yönetim sisteminin uygulanmasını, öyle görünüyor ki, imkânsız kılmaktadır.

Kaldı ki bütün imparatorluğun savunulması ve desteklenmesinin neyi gerektirdiğini kestirme konusunda sömürge meclislerinin isabetle hüküm verebileceği varsayılamaz. Bu savunma ve destekleme işi, sömürge meclislerinin uhdesine verilmiş değildir. Bu onların vazifesi olmadığı gibi, ellerinde buna dair bilgi verecek hiçbir uygun araç da yoktur. Bir eyâlet meclisi, kendi bölgesinin işleri üzerinde, bir mahallenin kilise kurulu gibi, çok isabetli kararlar verebilir; fakat bütün imparatorluğun işleri üzerinde değerlendirme yapmak için gerekli araçlara sahip olamaz. Kendi eyâleti ile bütün imparatorluk arasındaki orantı, yani diğer eyâletlere kıyasla, kendi izafî zenginliği ve önem derecesi üzerinde dahi isabetli bir hükme varamaz. Çünkü bu diğer eyâletler, belirli bir eyâlet meclisinin teftiş ve denetimine tâbi değildirler. Bütün imparatorluğun savunulup desteklenmesi için nelere ihtiyaç olduğunu ve her bölgenin ne oranda yardıma katılması gerektiğini, ancak, bütün imparatorluğun işlerini teftiş edip gözeten meclis kestirebilir.

Onun içindir ki, her sömürgenin ödemesi gereken meblâğın Büyük Britanya Parlamentosunca belirlenmek ve yerel meclis tarafından eyâletin durumuna en uygun gelecek şekilde bunu tahakkuk ettirip toplanmak üzere, resmî emirle istenmek suretiyle sömürgelerden vergi alınması önerilmiştir. Böylece, bütün imparatorluğu ilgilendiren hususlarda, bütün imparatorluğun işlerini teftiş edip denetleyen meclis karar verirken, her sömürgenin yerel işleri de yine kendi meclisi tarafından düzene konabilir. Bu takdirde, sömürgelerin Britanya Parlamentosunda her ne kadar temsilcileri bulunmayacaksa da, tecrübeye dayanarak söylememiz gerekirse, Parlamentodan çıkacak resmî emrin mantıksız olmasına ihtimal yoktur. İngiltere Parlamentosu, imparatorluğun parlamentoda temsil edilmeyen bölgelerine hiçbir zaman tahammülünden fazla külfet yüklemek için en ufak bir eğilim göstermemiştir. Parlamento otoritesine karşı ellerinde dayatacak hiçbir imkân olmadığı hâlde, Guernsey ve Jersey adalarından, Büyük Britanya'nın herhangi bir yerindekine göre daha hafif vergi alınmaktadır.

Parlamento, sömürgelerden –isabetli veya isabetsiz olarak doğru diye kabul edilen– vergi alma hakkını kullanmaya çalışırken, şimdiye kadar onlardan, anayurttaki yurttaşlarınca ödenen vergiye âdilâne bir oranda yaklaşacak kadar dahi bir şey istememiştir. Ayrıca sömürgelerin yardım hissesi, arazi vergisinin yükselmesi yahut düşmesi oranında artıp azalırsa, parlamento aynı zamanda kendi seçmenlerine vergi salmadan sömürgelerden vergi alamaz; öyle olunca, sömürgeler gerçekte parlamentoda temsil ediliyor sayılabilirler.

Muhtelif eyâletlerinden hepsine birden, bu tabiri kullanmama müsaade buyrulursa, tek bir küme hâlinde vergi salınmaksızın, her eyâletin ödemesi gereken meblâğın hükümdarca belirlendiği, bazı eyâletlerin hükümdarca takdir edildiği şekilde vergi tahakkuk ve tahsilinin yapıldığı, bazılarında ise her eyâletin kendi meclisinin belirleyeceği şekilde vergi takdir ve tahsiline izin verilen imparatorluk örnekleri yok değildir. Fransa'nın bazı eyâletlerinde, kral uygun gördüğü vergileri sadece salmakla kalmaz; uygun gördüğü tarzda da tahakkuk ettirip toplar. Bazılarından belirli bir meblâğ ister; ama o meblâğı uygun gördüğü şekilde tahakkuk ettirip toplamasını her eyâletin kendi meclisine bırakır. Resmî emirle vergi alma plânına göre, Büyük Britanya Parlamentosunun sömürge meclisleri karşısındaki durumu, aşağı yukarı, Fransa kralının, Fransa'nın hâlâ kendi meclislerine sahip olma imtiyazını haiz bulunan ve en iyi idare edildiği farzedilen eyâletlerinin meclisleri karşısındaki durumuna benzer.

Ama, bu plâna göre her ne kadar kamu masraflarından kendilerine düşen hissenin anayurttaki yurttaşlarına düşenin âdilâne oranını aşacağından sömürgelerin korkmaları için asla haklı sebep bulunmasa dahi, bu hissenin o âdilâne orana hiçbir zaman erişmeyeceğinden Büyük Britanya'nın korkması için mâkul sebep bulunabilir. Büyük Britanya Parlamentosu, sömürgelerde, epey zamandır, Fransız kralının kendi devletlerine sahip olmak imtiyazını hâlâ haiz Fransız sömürgelerindeki müesses otoritesinin aynısına sahip bulunmamaktadır. Gönülleri pek yatmıyorsa, (şimdiye kadar olduğundan daha ustalıkla idare edilmedikçe gönülleri yatmasına fazla ihtimal yoktur), sömürge meclisleri, parlamentonun en mâkul resmî emirlerini atlatmak yahut geri çevirmek için, yine bin dereden su getirebilirler. Diyelim ki, bir Fransız savaşı patlak veriyor; imparatorluk merkezini savunmak için, ivedilikle on milyon bulup buluşturmak lâzım. Bu meblâğın, faizin ödenmesi için ipotek gösterilen herhangi bir parlamento fonunun kredisine dayanılarak ödünç alınması gerekiyor. Parlamento, bu fonun bir kısmını Büyük Britanya'ya salınacak bir vergiyle, bir kısmını da Amerika'nın ve Batı Hint Adalarının ayrı ayrı bütün meclislerinden resmî emirle istemek suretiyle tahsil etmeyi öneriyor. Savaş yerinden çok uzakta bulunan ve bazen belki onun akıbeti ile kendilerinin fazla bir alışverişi olmadığını düşünen bütün bu meclislerin kısmen keyfine kalmış bir fonun kredisine bel bağlayarak, halk, kolay kolay parasını ödünç verir mi? Böyle bir fon karşılığında muhtemelen, Büyük Britanya'ya salınacak verginin karşılayacağı farzedilebilecek miktardan daha fazla para ödünç verilmez. Böylece, savaş dolayısıyla alınan borcun bütün yükü, şimdiye kadar her zaman olduğu şekilde, Büyük Britanya'ya, yani bütün imparatorluğa değil, imparatorluğun bir kısmına düşer. Dünya kuruldu kurulalı, imparatorluğunu genişletirken, kaynaklarını bir kere olsun arttırmadan, sadece

masrafını çoğaltan tek devlet, belki de Büyük Britanya'dır. Öteki devletler, genellikle imparatorluğu savunma masrafının en kabarık parçasını sırtlarından atıp, kendilerine tâbi ve hükümleri altında bulunan eyâletlere yüklemişlerdir. Büyük Britanya, şimdiye kadar bu masrafın hemen hemen hepsini, kendine tâbi ve hükmü altında bulunan eyâletlerin, sırtlarından, kendisinin üstüne atmalarına katlanmıştır. Kanunun şimdiye kadar tâbi ve hükmü altında saydığı sömürgeleriyle Büyük Britanya'yı eşit hâle getirmek için, onlardan parlamentonun resmî emriyle vergi alma plânı konusunda, sömürge meclisleri bu emirleri baştan savmaya yahut geri çevirmeye kalkıştıkları takdirde, parlamentonun elinde bunları derhâl yürürlüğe sokabilecek birtakım vasıtalar bulunmasına lüzum olduğu görülmektedir. Bu vasıtaların neler olduğunu anlamak ise çok kolay değildir ve ne oldukları henüz izah edilmemiştir.

Aynı zamanda, kendi meclislerinin rızasına bağlı olmadan dahi, sömürgelere vergi salma hakkı Büyük Britanya Parlamentosuna bir kere tamamıyla tanındı mı, bu meclisler ve yanı sıra İngiliz Amerikasının bütün ileri gelen adamları, o anda itibardan düşer. Daha çok, kendilerine sağladığı itibar dolayısıyladır ki, insanlar kamu işlerinin idaresine katılmak isterler. Bütün hür hükümet sistemlerinin istikrarı ve sürekliliği, –her memleketin doğal aristokrasisi olan– ileri gelenlerin büyük kısmının, kendi itibarlarını koruma veya savunma konusundaki gücüne dayanır. Bütün yerli ihtilâf ve ihtiras kaynaşmaları, bu ileri gelenlerin birbirlerinin itibarına durmadan saldırmalarından ve kendi itibarlarını savunmalarından ibarettir. Amerika'nın ileri gelen adamları da, bütün diğer ülkelerin ileri gelenleri gibi, kendi itibarlarını korumak isterler. Şuna inanır yahut öyle sanırlar ki, "parlamento" adı vermeye ve yetki bakımından Büyük Britanya Parlamentosu'na denk görmeye bayıldıkları meclisleri, o parlamentonun iddiasız vekilleri ve icra makamları hâline gelecek kadar değerden düşerse, kendi itibarlarının epey bir kısmı elden gider. Onun için, parlamentonun resmî emri ile istenmek suretiyle vergiye bağlanmalarına dair teklifi geri çevirmişler; kendi itibarlarını savunmak üzere, diğer ihtiras ve cesaret sahipleri gibi, kılıca sarılmayı uygun görmüşlerdir.

Roma Cumhuriyeti çökmeye yüz tutarken, devleti savunmanın ve imparatorluğu genişletmenin çoğu külfetine katlanmış bulunan Roma müttefikleri, Roma yurttaşlarının bütün imtiyazlarına katılmak istediler. Red cevabı alınca, iç savaş patlak verdi. O savaş ola dursun, bunların çoğuna, genel konfederasyondan ayrıldıkları oranda, bu imtiyazları, Roma teker teker verdi. Büyük Britanya Parlamentosu, sömürgelerden vergi alma konusunda ayak diriyor. Onlar ise, içinde temsil edilmedikleri bir Parlamentonun kendilerine vergi salmasını kabul etmiyorlar. Büyük Britanya, genel konfederasyondan ayrılacak her sömürgenin, anayurttaki yurttaşlarıyla aynı vergilere tâbi tutulduğu ve buna karşılık kendisine onlardaki ticaret serbestliğinin aynısı verildiği için, imparatorluğun kamu gelirine yardım hissesi oranına uygun miktarda temsilcisi olmasına –yardım hissesi oranı sonradan arttığı takdirde temsilcilerinin sayısı çoğaltılmak üzere– izin verirse, her sömürgenin ileri gelenlerine, itibar kazanmaları için yeni bir yol; yeni ve daha göz kamaştırıcı bir ihtiras hedefi gösterilmiş olur. O zaman, bunlar sömürge hizipçiliğinin kıytırık piyangosu denilebilecek olan oyunda bulunan ufak tefek ikramiyelerle uğraşacaklarına, insanların kendi liyakat ve talihleri

bakımından doğal olan had bilmeyişleri hasebiyle, Britanya politikasında büyük devlet piyangosunun çarkından ara sıra çıkan dolgun ikramiyelerden bazısını çekmeyi umabilirler, itibarlarını koruyup, ihtiraslarını tatmin etmek için, –daha basiti olmadığı görülen– bu veya bir başka yola başvurulmadıkça, Amerika'nın ileri gelen adamlarının gönül rızasıyla bize boyun eğmelerine pek ihtimal yoktur. Şurasını da düşünmeliyiz ki, onları buna zorlamak için dökülmesi gereken kanın her damlası, vatandaşlarımızın yahut vatandaşlarımız olmasını özlediğimiz kimselerin kanıdır. İşler bu hâle gelmiş iken, sömürgelerimizin sadece kuvvet yoluyla kolay kolay yenileceğini sananlar çok yanılıyorlar. Bunların, Kontinental [Kıtasal] Kongremiz diye adlandırdıkları kurultayın kararlarına hâlen istikâmet veren kimseler, kendilerini şu anda belki Avrupa'da en yüksek mevki sahibi tebaanın nadiren görüneceği kadar itibarlı görüyorlar. Dükkâncılıktan, esnaflıktan, avukatlıktan gelerek, devlet adamı ve kanun koyucu olup çıkmışlardır. Dünyada gelmiş geçmiş imparatorlukların en büyüğü, en yamanı olacağını sandıkları ve hakikaten olması pek muhtemel görünen geniş bir imparatorluk için, yeni bir hükümet şekli bulmak üzere çalışmaktadırlar. Türlü yollardan, doğrudan doğruya Kıta Kongresinin emriyle hareket eden ayrı ayrı belki beşyüz kişi ve bu beş yüz kişinin emriyle hareket eden belki beşyüz bin kişi, itibarlarında, hep birden aynı tarzda mütenasip bir artış olduğunu fark etmektedirler. Amerika'da üst yönetim takımına mensup hemen her birey, gerek o zamana kadar erişip doldurduğu, gerekse doldurmayı umduğu makamdan daha yükseğini, şimdi, kendi hayalinde canlandırmaktadır. Ya kendisinin, ya önderlerinin karşısına, yeni bir ihtiras hedefi çıkarılmadıkça, er kişi ise, o makamı savunmak için canını verecektir.

Başkan Henaut'nun bir mütalaası vardır: Der ki, Ligue'in, meydana gelirken belki pek de önemli bir havadis sayılmayan birçok küçük işlemlerine ilişkin tarihi, bugün artık zevkle okuyoruz. Ama, der, o zaman herkes kendini bir şey sanırdı. O devirden bize kadar ulaşan sayısız hatıratın çoğunu, meydana gelmesinde kendilerinin önemli rolü olduğunu zannettikleri hâdiseleri kaleme alıp şişirmekten hoşlanan kimseler yazmıştır. O aralık Paris şehrinin kendini nasıl inatla savunduğu; bütün Fransız krallarının en iyisine ve sonradan en çok sevilenine boyun eğmektense, ne korkunç bir açlığa göğüs gerdiği malûmdur. Hemşehrilerin çoğu, yahut onların çoğunu idare edenler, –eski hükümet yeni baştan kurulur kurulmaz sona ereceğini önceden kestirdikleri– kendi itibarlarını savunmak için çarpıştılar. Bir birleşmeye razı olma konusunda ikna edilemezlerse, sömürgelerimizin, Paris şehrinin krallar içinde en iyilerinden birine gösterdiği kadar inatla, anayurtların en iyisine karşı kendilerini savunmaları çok muhtemeldir.

Temsil fikri eski çağlarda bilinmiyordu. Bir devletin halkına bir başka devlet içinde yurttaşlık hakkı verildi mi, o halkın, öteki devletin halkıyla birlikte bir kurul hâlinde toplanarak oy verip müşavere etmekten başka bu hakkı kullanma imkânı yoktu, İtalya halkının çoğuna Roma vatandaşları imtiyazlarının verilmesi, Roma Cumhuriyeti'ni alaşağı etti. Kimin Roma vatandaşı olduğunu kimin olmadığını ayırt etmek, artık mümkün değildi. Hiçbir kabile, kendi üyelerinin kimler olduğunu bilemiyordu. Her türlü kalabalık, halk meclislerine sokulup, gerçek vatandaşları dışarı atarak, kendisi

vatandaşmışcasına, Cumhuriyetin işleri üzerinde karar verebiliyordu. Oysa, Amerika İngiltere Parlamentosuna elli altmış kadar yeni temsilci gönderecek olsa, Avam Kamarası'nın kapıcısı bile kimin oranın üyesi olup kimin olmadığını ayırt etmekte fazla güçlük çekmez. Dolayısıyla, Roma devletinin esas çatısı müttefik İtalya devletleriyle Roma'nın birleşmesi yüzünden her ne kadar ister istemez mahvoldu ise de, Büyük Britanya'nın sömürgeleriyle birleşmesinden Britanya esas çatısının zarar görmesine hiç ihtimal yoktur. Aksine, bu çatı onunla ikmal edilmiş olur; onsuz ise noksan kalıyor gibidir. İmparatorluğun her bölgesine ait işler üzerinde müşavere edip karar veren meclisin, bilgisi yerinde olmak için elbette ki onun her bölgesinden temsilcilerinin bulunması lâzımdır. Fakat ben demiyorum ki bu birlik kolayca meydana gelecektir, yahut gerçekleşmesinde güçlükler, hem de büyük güçlükler çıkmayacaktır. Ancak bu güçlüklerin hakkından gelinmez gibi gözükenini henüz işitmedim. Başlıca güçlük, olayın doğasından değil, Atlas Okyanusu'nun gerek bu yakası ve gerekse öteki yakasındaki halkın peşin hükümlerinden ve taşıdığı fikirlerden ileri gelmektedir.

Suyun bu yakasındaki bizler, Amerikalı temsilcilerin sayıca çok oluşunun, esas çatının dengesini altüst etmesinden; terazinin ya bir kefesinde hükümdarın nüfuzunu, ya da öteki kefesinde demokrasinin kuvvetini gereğinden fazla arttırmasından korkarız. Ama Amerikalı temsilcilerin sayısı, Amerika'nın vergi hâsılatı oranında olursa, idare edilecek kimselerin sayısı tamı tamına bu imkânı sağlayacak vasıtalar oranında; idare imkânları da, idare edilecek kimseler oranında çoğalmış olur. Birleşme olunca, ana çatının hükümdarlık ve demokrasi ile ilgili kısımları, birbirlerine göre, tıpkı eskisi kadar ağır basarlar.

Suyun öte yakasındaki halk, hükümet merkezinden uzak olmalarının kendilerini birçok sıkıntılara uğratma ihtimalinden korkmaktadır. Hâlbuki, daha ilk ağızda sayıları önemli olması gereken İngiliz Parlamentosundaki temsilcilerinin onları bütün sıkıntılardan kolaylıkla koruması mümkündür. Mesafe, temsilcinin seçmenlere karşı olan bağlılığını pek gevşetemez. Temsilci, parlamentodaki sandalyesini ve bunun sağladığı bütün sonuçları seçmenlerin dostluğuna borçlu olduğunu sürekli hisseder. Dolayısıyla, imparatorluğun o ücra yerlerindeki herhangi bir idari ve askerî memurun bulaşabileceği her kepazelikten, yasama meclisinin üyesi olmanın verdiği olanca yetkinin ağırlığıyla uzak durmak, temsilcinin menfaati icabıdır. Ayrıca Amerika halkı, o ülkenin, hükümet merkezinden uzak bulunmasının, görünürde biraz da haklı olarak, pek uzun sürmeyeceğini umabilir. O ülkenin şimdiye kadar zenginlik, nüfus ve imar bakımından ilerleyişi öyle olmuştur ki, yüzyılı çok aşmayan bir zaman zarfında, Amerika'nın vergi hâsılatı belki de Britanya'nınkini aşabilir. O zaman imparatorluk merkezi, tabiatıyla, imparatorluğun tümünün genel savunmasında ve desteklenmesinde en fazla payı olan kısmına taşınır.

Amerika'nın keşfi ve Ümit Burnu üzerinden Doğu Hint Adalarına [Hindistan'a] giden bir geçidin keşfedilmesi, insanlık tarihinin kaydettiği en büyük ve en önemli iki hâdisedir. Bunların daha şimdiden çok büyük sonuçları olmuştur. Ancak, bu keşiflerin yapılmasından bu yana geçen iki üç yüzyıllık kısa zaman içinde doğurdukları sonuçları

bütün boyutlarıyla görebilmek mümkün değildir. Bundan böyle o büyük hâdiselerden insanlığa gelecek faydalar veya talihsizliklerin neler olabileceğini insan aklı önceden kestiremez. Dünyanın en ücra bölgelerini az çok biraraya getirip, birbirlerinin ihtiyaçlarına çare bulmalarını, zevklerini arttırmalarını ve faaliyetlerini teşvik etmelerini mümkün kılmak suretiyle, bunların genel eğilimleri hayırlı olacak gibi gözükmektedir. Fakat gerek Doğu Hint Adalarının gerekse Batı Hint Adalarının yerlileri için bu hâdiselerden doğabilecek bütün ticari avantajlar, o hâdiselerin sebep olduğu korkunç felâketler içinde gömülüp kaybolmuştur. Ancak, öyle görünüyor ki, bu felâketler o hâdiselerin tabiatından gelen bir şeyden ziyade tesadüften ileri gelmiştir. Tam keşiflerin yapıldığı sırada, kuvvet üstünlüğü Avrupalılar tarafında tesadüfen o kadar ağır basıyordu ki, o ücra memleketlerde, Avrupalıların cezaya çarptırılmadan her türlü haksız iş yapmaları mümkündü. Belki bundan böyle o ülkelerin yerlileri kuvvetlenebilir yahut Avrupa yerlileri zayıf düşebilir ve dünyanın bütün muhtelif bölgelerinin halkı, karşılıklı korku ilham etmek suretiyle bağımsız milletlerin adaletsizliğini önleyip, onları birbirlerinin haklarına saygı gösterir hâle getirecek tek vasıta olan cesaret ve kuvvet eşitliğine ulaşabilirler. Ancak öyle görünüyor ki, bütün ülkelerden bütün ülkelere yapılan geniş bir ticaretle doğal surette, yahut daha doğrusu kaçınılmaz şekilde, beraber götürülen bilginin ve her türlü ilerleme eserlerinin karşılıklı olarak birbirlerine iletilmesi kadar, bu kuvvet eşitliğini tesis etmesi muhtemel başka bir şey yoktur.

Bu arada bu keşiflerin başlıca sonuçlarından biri de, merkantilist sistemi aksi hâlde asla kavuşamayacağı bir şan ve şeref düzeyine yükseltmesi olmuştur. O sistemin gayesi büyük bir milleti toprağın imarı ve işlenmesi suretiyle değil, ticaret ve sanayisiyle; köylerden çok şehirlerin faaliyetiyle zengin etmektir. Ama bu keşiflerin sonucu olarak, Avrupa'nın ticaretçi şehirleri, dünyanın sadece ufak bir kısmının (Avrupa'da Atlas Okyanusu'nun yaladığı kısım ile Baltık ve Akdeniz çevrelerindeki ülkelerin) sanayicisi ve nakliyecisi olacak yerde, şimdi Amerika'nın çeşitli milletlerinin hemen hemen hepsinin nakliyecisi ve hatta bazı bakımlardan sanayicisi hâline gelmişlerdir. Bunların endüstrisine, her biri eski dünyadan çok daha büyük, çok daha kapsamı geniş olan ve bir tanesinin pazarı günden güne büsbütün büyüyen, iki yeni dünya açılmış bulunmaktadır.

Esasen bu büyük ticaretin bütün debdebesinin, bütün tantanasının tadını çıkaranlar, Amerika sömürgelerine sahip olup, Doğu Hint [Hindistan] bölgesiyle doğrudan doğruya ticaret yapan memleketlerdir. Bununla birlikte diğer memleketler, bu ticaretin dışında bırakılmaları için düşünülmüş bütün kıskanç engellere rağmen, onun gerçek kazancının daha büyük bir payından, sık sık faydalanmaktadırlar. Örneğin, İspanya ve Portekiz sömürgeleri, İspanya ile Portekiz'in faaliyetinden çok diğer ülkelerin faaliyetine daha etkin bir teşvik sağlamaktadır. Sadece bir tek keten bezi maddesi üzerinden, bu sömürgelerin tüketimi, miktarı rahatça teyit edemesem de, rivayete göre yılda üç milyon İngiliz Lirasını geçiyormuş. Fakat bu büyük tüketimi hemen hemen baştan aşağı Fransa, Flanders, Hollanda ve Almanya karşılamakta; İspanya ile Portekiz bunun sadece küçük bir kısmını tedarik etmektedir. Bu büyük miktardaki keten bezini sömürgelere sağlayan sermaye, her yıl, işte bu öteki ülkelerin halkı arasında bölüşülüp, onlara bir gelir getirir. Onların sadece kârları İspanya ile Portekiz'de sarfedilip, oralarda, Ca-

diz ve Lizbon tâcirlerinin ihtişam içindeki israfını beslemeye yardım eder.

Sömürgelerinin tekelci ticaretini her milletin kendine bağlamaya çalışmasına vasıta olan düzenlemeler dahi, çoğu defa aleyhlerine konuldukları ülkelerden ziyade, lehlerine konuldukları ülkelere zararlıdırlar. Diğer ülkelerdeki faaliyetin insafsızca sıkboğaz edilmesi, deyim yerindeyse, geri tepip, sıkboğaz edenlerin kafasına çarpar; onların faaliyetini, öteki ülkelerinkine nazaran daha çok hırpalar. Bu düzenlemeler gereğince, meselâ, Hamburg tâcirinin Amerika piyasası için ayırdığı keten bezini Londra'ya göndermesi ve Alman piyasası için tahsis ettiği tütünü Londra'dan alıp getirmesi gerekir. Çünkü ne bezi doğrudan doğruya Amerika'ya gönderebilir, ne de tütünü doğrudan doğruya oradan getirebilir. Bu sınırlama dolayısıyla muhtemelen, birini aksi hâldekine göre biraz daha ucuza satmak, ötekini ise biraz daha pahalıya satın almak zorunda kalır; bundan ötürü de kârlarında muhtemelen biraz eksilme olur. Bununla birlikte, Amerika tarafından yapılan ödemelerin, hiç de günü gününe olmamakla beraber, Londra'nınkiler kadar günü gününe olduğunu farzetsek bile, Hamburg ile Londra arasındaki bu ticarette sermayesinin hâsılatı tâcirin eline, Amerika ile doğrudan doğruya yapılan ticarette muhtemel olana kıyasla, muhakkak ki çok daha çabuk geçer. Dolayısıyla, Hamburglu tâcirin, o düzenlemeler yüzünden çemberi içinde kaldığı bu ticarette, sermayesi, dışında bırakıldığı ticarette muhtemel olana kıyasla çok daha fazla Alman emeğine devamlı şekilde istihdam sağlayabilir. Şu hâlde, birinci iş kendisi için öbür işden belki daha az kârlı olabilirse de, memleketi için daha az kazançlı olamaz. Tekelin Londra tâcirine ait sermayeyi, deyim yerindeyse, doğal olarak cezbettiği işde durum büsbütün aksinedir. Bu iş, kendisi için belki başka işlerin çoğundan daha kârlı olabilir; fakat hâsılatın yavaşlığından dolayı, memleketi için daha kazançlı olamaz.

Bu yüzden, Avrupa'daki her ülkenin sömürgeleriyle olan ticaretin toplam faydasını kendi elinde toplamak yolundaki hakkaniyete aykırı bunca gayretlerinden sonra, henüz, hiçbir ülke, sömürgeler üzerinde üstlendiği ezici hâkimiyeti barışta destekleyip savaşta savunmak masrafından başka bir şey elde edebilmiş değildir. Sömürgeleri üzerindeki sahiplikten ileri gelen sıkıntıların hepsi her ülkenin kendine kalmıştır. Onların ticaretinden hâsıl olan avantajları ise, her ülke birçok başka ülkeyle paylaşmak zorunda kalmıştır.

Hiç şüphesiz, ilk bakışta, büyük Amerika ticaretinin tekeli elbette paha biçilmez bir nimet gibi gözükür. Hırsla başı dönen birinin iyi seçemeyen gözüne bu, siyasetin ve savaşın karmakarışık çalkantısı içinde, elbette uğrunda kavga edilmeye değer, pek göz kamaştırıcı bir hedef olarak gözükür. Hoş zaten, hedefin göz kamaştırıcı parlaklığı, yani ticaretin alabildiğine geniş oluşu keyfiyetidir ki, onun tekelini zararlı kılar; ya da doğası gereği ülke için diğer işlerin çoğundan kaçınılmaz şekilde daha az faydalı bulunan bir işe, aksi hâlde girecek olan ülke sermayesine kıyasla çok daha fazla bir sermayenin girmesini sağlar.

İkinci kitapta görülmüştü ki, her ülkenin ticari sermayesi o ülkeye en faydalı işi, deyim yerindeyse doğal olarak arayıp bulur. Nakliye ticaretinde kullanılıyorsa, sermayenin ait olduğu ülke, o sermayenin ticaretini yürüttüğü bütün ülkelerin malları

için alışveriş merkezi olur. Ama o sermayenin sahibi o malların mümkün olduğu kadar çoğunu, ister istemez yurtiçinde elden çıkarmayı arzu eder. Böylece ihracatın zahmeti, riski ve masrafından tasarruf eder. Bu sebeple de, onları yurtiçinde hem çok daha düşük fiyata, hem de dışarıya yolladığında elde etmeyi umabileceğinden biraz daha eksik kârla seve seve satacaktır. Bu şekilde, elbette yaptığı nakliye ticaretini, elinden geldiği kadar, bir tüketim dış ticareti hâline getirmeye çalışır. Keza, sermayesi bir tüketim dış ticaretinde kullanılıyorsa, yabancı bir pazara ihraç etmek üzere topladığı yerli malların gücünün yettiği kadar büyük bir kısmını yurtiçinde elden çıkarmaktan, aynı sebeple memnun kalır. Yaptığı tüketim malı dış ticaretini bu suretle elinden geldiği kadar bir iç ticaret hâline getirmeye çalışır. İşte böylece, her ülkenin ticari sermayesi, doğal olarak, yakın işin peşine düşüp uzaktaki işten sakınır. Doğal olarak, hâsılatın sık ele geçtiği işe sokulup, geç ve ağır aksak ele geçtiği işlerden kaçar. Doğal olarak, ait bulunduğu yahut sahibinin oturduğu memlekette en büyük miktarda üretici emek besleyebileceği işe yanaşıp, en azını besleyebileceği işten yüz çevirir. Doğal olarak, o memleket için normal hâllerde en kazançlı işe güler yüz gösterip, olağan hâllerde en az kazançlı olanına sırtını döner.

Ancak olağan hallerde memleket için daha az kazançlı olan bu uzak işlerden birinde kâr, daha yakın işlere gösterilen doğal tercihi dengelemeye yeterli miktarın biraz yukarısına çıkıverirse, kârdaki bu aşırılık, o daha yakın işlerden sermaye çeker, tâ ki, hepsinde kârlar olması gereken seviyelerine geri gelsin. Ancak, bu aşırı kârlılık, o uzak işlerde, toplumun fiilen içinde olduğu duruma göre diğer işlere oranla biraz sermaye eksiği olduğunu ve o toplumda yürütülen bütün farklı işler arasında sermayesinin en elverişli şekilde dağılmamış bulunduğunu gösterir. Bu durum bir şeyin gereğinden ya daha ucuza satın alındığını, ya daha pahalıya satıldığını; belirli bir vatandaş tabakasının, çeşitli vatandaş tabakaları arasında bulunması gereken ve doğal olarak olacak olan eşitliğe uymayacak kadar fazla para vermek veya az kazanmak suretiyle az çok sıkıntı çektiğini kanıtlar. Gerçi, aynı sermaye uzak bir işte, hiçbir zaman yakın işteki miktarda üretken emek beslemez; fakat daha yakındaki işlerin birçoğunun yürütülmesi için, belki uzak yerdeki işin konusuna giren mallara lüzum görüldüğünden, uzaktaki bir iş, toplumun refahı için, yine de yakındaki bir iş kadar zaruri olabilir. Fakat bu malların alım satımı ile uğraşanların kârları olması gereken seviyelerinden yüksek ise, bu mallar gerektiğinden daha pahalıya, yahut doğal fiyatının biraz üstünde satılır; daha yakındaki işlerde çalışanlar da bu yüksek fiyat yüzünden az çok sıkıntı çekerler. Dolayısıyla, onların menfaati, bu durumda, uzaktaki işin kârını uygun seviyesine ve konusuna giren malların fiyatını doğal fiyatına indirmek için, bir miktar sermayenin bu daha yakındaki işlerden çıkarılıp, o uzaktaki işe aktarılmasını gerektirir. Bu olağan dışı durumda, kamu menfaati olağan hallerde daha kazançlı olan bu işlerden bir miktar sermaye çekilip, olağan hallerde kamuya daha az faydalı olan bir işe aktarılmasını gerektirir. Bu olağanüstü durumda da, insanların doğal menfaat ve eğilimleri, kamu menfaatine, bütün diğer olağan hallerdeki kadar tamı tamına uygun düşer; insanların yakındaki işten sermaye çekip uzaktaki işe aktarmalarına önayak olur.

İşte böyle, bireylerin kişisel çıkar ve hırsları, onları olağan hallerde sermayelerini

topluma en faydalı olan işlere doğru yöneltmeye götürür. Ama, bu doğal tercih dolayısıyla o işlere haddinden fazla sermaye aktarırlarsa, kârın o işlerde düşüp, bütün diğerlerinde yükselmesi, onları bu hatalı dağıtım şeklini derhâl değiştirip düzeltmeye yöneltir. Bu sebeple; kanunun hiçbir müdahalesi olmaksızın, insanların şahsî çıkar ve hırsları, onların her toplumun sermayesini, orada yürütülen bütün muhtelif işler arasında, bütün toplumun çıkarlarıyla mümkün mertebe en uzlaşacak şekilde bölüşüp dağıtmalarına doğal surette önayak olur.

Merkantilist sistemin muhtelif bütün düzenlemeleri, sermayenin bu doğal ve en avantajlı dağıtım şeklinin kaçınılmaz şekilde az çok düzenini bozar. Bu düzeni Amerika ve Hindistan ile yapılan ticaret hakkındaki düzenlemeler, herhangi bir başka düzenden daha fazla bozmaktadır. Çünkü bu iki büyük kıta ile yapılan ticaret, ticaretin herhangi diğer iki dalından daha fazla sermaye absorbe eder. Bununla beraber, bu düzen bozukluğunun etkilendiği düzenlemeler o iki ticaret dalında tamamen aynı değildir. Her ikisini de işleten büyük mekanizma tekeldir ama, tekelin cinsi farklıdır. Esasen, merkantilist sistemin biricik mekanizması, öyle görünüyor ki, şu veya bu türden bir tekeldir.

Amerika ile yapılan ticarette, her millet, bütün diğer milletleri sömürgelerle doğrudan ticaretin açıkça dışında bırakarak, sömürgelerinin tüm pazarını mümkün mertebe kendi avucunda tutmaya bakar. Hindistan yolunu ilk bulmanın ödülü olarak, Portekizliler, Hint denizlerinde gidip gelme hakkının kendilerinin tekelinde bulunduğunu iddia edip, 16. yüzyılın büyük bölümünde oranın ticaretini aynı şekilde yönetmeye çalıştılar. Hollandalılar bütün öteki Avrupa milletlerini, kendi baharat adalarıyla doğrudan yapılan hiçbir ticarete sokmamaya hâlâ devam etmektedirler. Avrupa'nın bütün diğer milletleri aleyhine kurulmuş oldukları besbelli olan bu tür tekellerin sonucu, o milletler, hem sermayelerinden bir kısmının aktarılması kendileri için uygun olabilecek bir ticaretin dışında bırakılmış, hem de o ticaretin konusu olan malları, üretildikleri ülkelerden doğrudan doğruya kendileri getirebildikleri takdirde olacağından daha pahalıya satın almak zorunda kalmışlardır.

Portekiz devletinin gücünü yitirmesinde bu yana, hiçbir Avrupalı millet, belli başlı limanları artık bütün Avrupalı milletlerin gemilerine açık bulunan Hint denizlerinde gidip gelme hakkının sadece kendinde olduğunu iddia etmiş değildir. Bununla beraber, Doğu Hint Adalarıyla yapılan ticaret, Portekiz ve son birkaç yıldır Fransa hariç olmak üzere, her Avrupa ülkesinde tekelci bir şirketin idaresine verilmiştir. Bu tür tekeller, özellikle de onlara vücut veren milletin aleyhine kurulmuş olur. Böylece, o milletin çoğunluğu, sermayesinden bir kısmının aktarılması uygun olabilecek bir ticaretin dışında kaldığı gibi, o ticaretin konusu olan malları, o ticaret bütün yurttaşları için açık ve serbest olduğu takdirde olacağından daha pahalıya satın almak zorunda kalır. Örneğin, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi kurulduğundan beri, İngiltere halkının geri kalanı Hint ticaretinden dışlandığı gibi, tükettikleri Hint mallarının bedeli olarak, hem –tekel sayesinde şirketin bu mallardan elde edebileceği– bütün olağanüstü kârlar için, hem de –bu derece büyük bir şirketin işlerinin yönetiminde eksik olmayan hile ve yolsuzluğun ister istemez sebe-

biyet verdiği– bütün o olağanüstü israf için, para ödemiş olsa gerektir. Bundan dolayı, bu ikinci tür tekeldeki saçmalık, birincidekine kıyasla çok daha aşikârdır.

Tekellerin her iki türü de toplum sermayesinin doğal dağıtım düzenini az çok bozar; fakat her zaman aynı tarzda bozmaz.

Birinci tür tekeller, kapsadıkları özel ticarete toplumun sermayesinin kendiliğinden girecek olan kısmından daima daha fazlasını cezbederler.

İkinci tür tekeller, kendisi için kuruldukları özel ticaret alanına, değişik şartlara göre, sermayeyi kâh cezbedebilir, kâh o ticaretten uzaklaştırırlar. Yoksul memleketlerde, o ticarete aski hâlde girecek olan sermayeye göre doğal olarak daha fazlasını cezbederler. Zengin memleketlerde, aksi hâlde girecek olan epey sermayeyi doğal olarak oradan uzaklaştırırlar.

O ticaret tekelci bir şirketin idaresine verilmeseydi, meselâ İsveç ve Danimarka gibi yoksul ülkelerin, Hindistana muhtemelen bir tek gemi gönderdikleri olmazdı. Böyle bir şirketin kurulması, hem kurnaz hem gözüpek tâcirleri ister istemez gayrete getirir. Şirketin haiz olduğu tekel, iç pazardaki bütün rakiplere karşı onları gereği gibi korur ve dış pazarlar bakımından da bunların şansı diğer milletlerin tâcirleriyle aynıdır. Tekelleri epey miktarda mal üzerinden büyük bir kârın muhakkak; büyük miktarda mal üzerinden de epey bir kârın ise muhtemel olduğunu, önlerine serer. Böyle olağanüstü bir teşvik olmasa, bu gibi züğürt ülkelerin yoksul tâcirleri, kendilerine doğal olarak çok uzak ve akıbeti meçhul görünmesi gereken Doğu Hint ticareti gibi bir macerada, ufak sermayelerini tesadüfün eline bırakmayı muhtemelen asla akıllarından geçirmezlerdi.

Hollanda gibi zengin bir memleket ise, aksine, serbest bir ticaret hâlinde, Doğu Hint ülkelerine şimdi yolladığından muhtemelen çok daha fazla gemi gönderirdi. Hollandalı Doğu Hindistan Şirketinin sınırlı olan sermayesi, aksi hâlde o işe girecek birçok ticari sermayeyi muhtemelen oradan uzaklaştırmaktadır. Hollanda'nın ticari sermayesi o kadar boldur ki, kâh yabancı ülkelerin kamu fonlarına, kâh yabancı ülkelerin özel tâcirlerine ve sermaye işletenlerine verilen ödünçlere, kâh en dolaylı tüketim dış ticaretine, bazen de nakliye ticaretine, devamlı surette âdeta taşarak akmaktadır. Yakındaki bütün işler tamamen dolu olduğundan; onlara idare eder düzeyde bir kârla yatırılabilecek sermayenin hepsi zaten yatmış bulunduğundan; Hollanda'nın sermayesi, ister istemez en uzaklardaki işlere doğru akıp gitmektedir. Tamamıyla serbest olsa, Doğu Hint bölgeleriyle yapılan ticaret, bu gereğinden fazla sermayenin muhtemelen çoğunu hazmeder. Hindistan, gerek Avrupa mamulleri için, gerekse Amerika'nın altını, gümüşü ve diğer birtakım ürünleri için, Avrupa ile Amerika'nın tümünden daha büyük ve daha geniş bir pazar sağlar.

Sermayenin doğal dağıtım şeklindeki her düzen bozukluğu; ister eski hâlde gireceği belirli bir ticaretten sermayeyi geri çevirmek, ister belirli bir ticarete aksi hâlde girmeyecek sermayeyi oraya cezbetmek suretiyle olsun, nerde meydana geliyorsa o toplum için, ister istemez zararlıdır. Tekelci bir şirket yokken Hollanda'nın Doğu Hint Adalarıyla yaptığı ticaret şimdikinden fazla olacaksa, o memleket bir kısım sermaye-

sinin o kısma en uygun gelecek işin dışında kalmasından dolayı, epey kayba uğrasa gerektir. Yine aynı şekilde, tekelci bir şirket yokken, İsveç'le Danimarka'nın Doğu Hint bölgeleri ile yaptıkları ticaret fiilen yaptıklarına kıyasla daha az olacaksa, yahut belki de –daha muhtemel olduğu üzere– hiç olmayacaksa, sermayelerinin bir kısmı, şimdiki durumlarına az çok uygunsuz bir işe çekildiği için, bu iki ülkenin aynı suretle epey bir kayba uğramış olmaları gerekir. Böylelikle söz konusu ülkelerin küçük sermayelerinin bu derece büyük bir kısmının hâsılatı çok yavaş elde edilir durumda olup; sermayesi üretici emeğe o derece muhtaç bulunan, pek az şey yapılan ama pek çok şey yapılması gereken anayurtta çok az bir üretici emeği besleyebilir. [Oysa] bu sermayeyi bu kadar uzaktaki bir ticarete aktaracaklarına, kendilerine biraz daha pahalıya da gelse, Doğu Hint mallarını başka milletlerden satın almak, şimdiki durumlarında İsveç ile Danimarka hakkında belki daha hayırlı olurdu.

Onun için, tekelci bir şirket olmaksızın bir ülkenin Hindistan ile doğrudan ticaret yapması her ne kadar mümkün değilse de, bundan, o ülkede böyle bir şirket kurulması gerektiği anlamı çıkmaz; sadece böyle bir ülke bu şartlar altında Doğu Hint bölgeleri ile doğrudan ticaret yapmamalıdır, anlamı çıkar. Doğu Hint ticaretini yürütmek için genellikle bu gibi şirketlere lüzum olmadığını ispata, hiçbir tekelci şirket olmaksızın yüz yıldan fazla bir zamandır o ticaretin hemen hemen tümünden faydalanan Portekizlilerin tecrübesi kâfidir.

Doğu Hint bölgelerine zaman zaman gönderebileceği gemilere mal hazırlamaları için orada çeşitli limanlarda vekil ve adam tutmaya yeterli sermaye, kendi başına çalışan tâcirde kolay kolay bulunmaz, denmiştir. Hâlbuki tâcir bunu yapamadı mı, yükleyecek mal bulmanın güçlüğü yüzünden çoğu defa gemileri dönüş mevsimini kaçırabilir; böyle uzun süren bir gecikmenin masrafı da, bu girişimdeki bütün kârı yiyip yuttuktan başka, çoğu kez hatırı sayılır bir zarara da sebep olur. Bununla birlikte, bu argüman etse etse bir şey ispat edebilir; o da, hiçbir büyük ticaret türünün, tekelci bir şirket olmadan yürütülemeyeceğidir. Bütün milletlerin geçirdiği tecrübe ise, bunun aksini gösterir. Hiçbir büyük ticaret dalı yoktur ki, esas faaliyet dalının yürütülebilmesi için, üzerinde uğraşılması gereken bütün tali dalları yürütmeye, kendi kendine çalışan herhangi bir tâcirin sermayesi tek başına yeterli gelsin. Fakat bir millet herhangi bir büyük ticaret dalında olgunlaşınca, elbette tâcirlerden bir kısmı sermayelerini o ticaretin ana dalına; bir kısmı ise, tali dallarına aktarırlar. Her ne kadar o ticaretin çeşitli dallarının hepsiyle birden bu tarzda uğraşılırsa da hepsinin birden kendi başına çalışan bir tek tâcirin sermayesi ile döndürüldüğü çok seyrek olur. Demek ki bir millet Doğu Hint ticareti için uzmanlaşmışsa, sermayesinin belirli bir kısmı, elbette o ticaretin bütün çeşitli dalları arasında bölüşülür. O milletin bazı tâcirlerinin, Avrupa'da oturan diğer tâcirlerin göndereceği gemilere mal hazırlamak üzere, Hindistan bölgesinde oturup, sermayelerini işletmek menfaatlerine uygun gelir. Farklı Avrupa milletlerinin Doğu Hint bölgelerinde edindikleri yerleşim yerleri, hâlen ait bulundukları tekelci şirketlerden alınıp, doğrudan doğruya hükümdarın himayesine verilse, hiç değilse bu yerlerin ait olduğu belirli milletlerin tâcirleri için oralarda oturma, hem güven altına alınmış, hem kolaylaştırılmış olur. Herhangi bir zamanda herhangi bir ülkenin sermayesinden, deyim yerindeyse, kendi-

liğinden Doğu Hint ticaretine doğru kayıp yönelen kısım, o ticaretin çeşitli dallarının hepsini birden yürütmeye yeterli gelmiyorsa; demek olur ki, tam o sırada, bu memleket o ticaret için kemale ermemiştir. Öyleyse ihtiyaç duyduğu Hint mallarını Hindistandan doğrudan kendisi getirmektense, bir müddet için, hatta daha yüksek bir fiyata dahi, diğer Avrupa milletlerinden satın almakla daha iyi eder. Bu malların yüksek fiyatı yüzünden uğrayabileceği kayıp, sermayesinin büyük bir kısmının, kendi şartlarına ve durumuna, Doğu Hint bölgeleriyle doğrudan ticaret yapmaktan daha gerekli, yahut daha faydalı, veya daha uygun diğer işlerden uzaklaştırılması yüzünden karşılaşacağı kayba, nadiren eşit olabilir.

Gerek Afrika kıyısında, gerekse Doğu Hint bölgelerinde Avrupalıların önemli birçok yerleşim yerleri varsa da; Avrupalılar, bu bölgelerin ikisinde de henüz, Amerikanın adaları ve kıtasındaki gibi çok sayıda ve müreffeh sömürgeler kurmuş değillerdir. Bununla beraber, Afrika'da olsun, genel adı ile Doğu Hint bölgelerinin kapsamına giren ülkelerin birkaçında olsun, barbar kavimler oturmaktadır. Fakat bu kavimler hiçbir şekilde işi zavallı ve çaresiz Amerikalılar kadar zayıf ve kendilerini savunmaktan âciz olmadıkları gibi; üstelik bir de oturdukları ülkelerin doğal bitekliğine göre çok daha kalabalıktırlar. Gerek Afrika'nın gerek Doğu Hint bölgelerinin en barbar kavimleri çobanlık ediyorlardı; Hottentotlar bile çobandılar. Hâlbuki, Meksika ile Peru hariç, Amerika'nın her bölgesindeki yerliler sadece avcı idiler. Eşit derecede münbit, aynı genişlikteki toprağın besleyebileceği çoban sayısı ile avcı sayısı arasındaki fark ise çok büyüktür. O nedenle, Afrika ile Hindistanda, yerlilerin oralardan çıkarılıp da bu bölgelerdeki eski sakinlere ait arazinin büyük bir kısmına Avrupalılara ait büyük çiftliklerin kurulması daha güçtü. Ayrıca, daha önce görülmüştü ki, tekelci şirketlerin özel niteliği yeni sömürgelerin gelişmesine elverişli değildir; Hindistanda pek bir ilerleme kaydetmemelerinin de muhtemelen başlıca sebebi bu olmuştur. Portekizliler, gerek Afrika gerek Doğu Hint bölgeleri ticaretini tekelci şirketler olmaksızın yürüttüler. Portekizlilerin Afrika kıyısında Kongo, Angola ve Benguela'daki ve Doğu Hint bölgesinde Goa'daki yerleşim yerleri, hurafe ve her türlü kötü idare yüzünden çok başları darda olmakla beraber, bir nebze Amerika sömürgelerine benzerler ve bunların bir kısmında, birkaç nesilden beri orada yerleşmiş Portekizliler oturur. Hâlen, Ümit Burnu'ndaki ve Batavia'daki Hollanda yerleşimleri Avrupalıların gerek Afrika'da gerek Doğu Hint bölgelerinde kurdukları en önemli sömürgelerdir ve her ikisi de kuruldukları yer bakımından bilhassa şanslıdırlar. Ümit Burnu'nda, hemen hemen Amerika yerlileri kadar barbar soydan ve onlar gibi kendini savunmaktan âciz bir halk oturuyordu. Burası, deyim yerindeyse, Avrupa ile Hindistan arasında hemen hemen her Avrupa gemisinin, giderken olsun dönüşünde olsun, biraz mola verdiği yarı yol konağıdır. Bu gemilere sadece her türlü taze kumanya, yemiş, bazen de şarap ikmâli yapılması, sömürgecilerim fazla mahsulüne çok geniş bir pazar sağlar. Avrupa ile Doğu Hint bölgelerinin her tarafı arasında Ümit Burnu ne durumda ise, Doğu Hint bölgelerinin belli başlı memleketleri arasında da, Batavia o durumdadır; Hindistan'dan Çin'e ve Japonya'ya giden en işlek yolun üstündedir ve bu yolun aşağı yukarı ortasına düşer. Keza, Avrupa ile Çin arasında gidip gelen gemilerin hemen hemen hepsi Batavia'ya uğrar. Üstelik bura-

sı, Doğu Hint Adalarının memleket ticareti dedikleri alışverişin, yalnız Avrupalılarca değil, Hintli yerlilerce de yapılan kısmının merkezi ve başlıca çarşısıdır. Çin, Japonya, Tonquin, Malacca, Koşin Çin ve Celebes Adaları halkının sevk ettikleri gemilere Batavia limanlarında sık sık raslanır. Bu tür elverişli durumlar, tekelci bir şirketin kendine has baskıcı vasfı yüzünden, bu iki sömürgeye, gelişmelerinin zaman zaman karşısına dikilebilen bütün engelleri aşmaları imkânı vermiştir. Batavia, dünyanın belki de en sağlıksız iklimi şeklindeki ilâve dezavantajı o sayede bertaraf etme imkânı bulmuştur.

İngiliz ve Hollanda şirketleri, yukarıda zikredilen iki sömürge hariç, kayda değer sömürgeler kurmuş olmamakla beraber, her ikisi de Doğu Hint bölgelerinde hatırı sayılır fetihler yapmışlardır. Fakat tekelci bir şirketin doğasına has olan vasıf, her iki şirketin yeni tebaalarını idare ediş tarzında kendini çok açıkça belli etmiştir. Derler ki, baharat adalarında Hollandalılar, bereketli bir mevsimde, yeterli gördükleri kârla Avrupa'da satmayı umdukları miktardan daha fazla çıkan baharatın, hepsini yakarlarmış. Yerleşim yerlerinin bulunmadığı adalarda, kendiliğinden biten karanfil ve hindistan cevizi ağaçlarının çiçek tomurcuklarını ve körpe yapraklarını toplayanlara ödül verirler. Fakat bu hoyratça tutum yüzünden, rivayete göre, hemen hemen hepsinin kökü kazınmış, yerleşim yerlerinin bulunduğu adalarda dahi, söylendiğine göre, bu ağaçların sayısını iyiden iyiye azaltmışlardır. Kendi adalarının mahsulü bile piyasalarının ihtiyacından çok fazla oldu mu, yerliler bunun bir kısmını başka milletlere iletmenin çaresini bulabilirler diye kuşkulanmaktadırlar. Tekellerini korumak için de, öyle sanırlar ki, en iyi yöntem, bizzat pazara sürdüklerinden daha fazla ürün yetişmemesine özen göstermektir. Çeşitli baskı yollarıyla, Molucca Adalarından birkaçının nüfusunu, aşağı yukarı, kışlalarındaki bir avuç askere ve fırsat düştükçe baharat yüklemeye gelen gemilerine taze kumanya ve yaşamak için zorunlu diğer maddeler sağlamaya yetecek kadar azaltmışlardır. Bununla birlikte, Portekizliler idaresinde iken bile, rivayete göre, bu adalar idare eder derecede meskûnmuş. İngiliz şirketinin, Bengal'de bu derece yıkıcı bir sistem kurabilmesine henüz vakit olmamıştır. Bununla beraber, idarede onun da tuttuğu yol, eğilim itibariyle tamı tamına aynı idi. Beni iyiden iyiye temin ettiklerine göre, bir ticarethanenin kâhyasının, yani başkâtibinin bir köylüye, verimli bir haşhaş tarlasını sürüp, yerine pirinç yahut diğer bir hububat ekmesini emretmesi olağan işlerdenmiş. İleri sürülen bahane, erzak darlığını önlemek; gerçek sebep ise, kâhyanın tesadüfen o sırada elinde bulunan çok miktarda afyonu daha uygun fiyatla satabilmesine fırsat vermektir. Yine zaman olmuş, bunun tam tersine emir çıkmıştır. Kâhya, afyondan olağanüstü kâr edilebileceği ihtimalini önceden kestirince, bir haşhaş çiftliğine yer açılmak üzere, bereketli bir pirinç yahut bir diğer hububat tarlası sabanla sürülmüştür. Şirket memurları, birçok defa, ülkenin gerek dış gerek iç ticaretinin bazı en önemli dallarında kendi lehlerine tekel kurmaya kalkmışlardır. Bildikleri gibi oynamalarına izin verilse, tekelini bu suretle gasbettikleri belirli maddelerin üretimini hem kendi satın alabilecekleri, hem de yeterli gördükleri bir kârla satmayı umabilecekleri miktarda kısmaya, bir fırsatını bulup, yeltenememeleri imkânsızdır. Bu gidişle bir iki yüzyıla kalmadan, İngiliz Şirketi, tutumca muhtemelen Hollanda Şirketi kadar tahripçi hâle gelecektir.

Hâlbuki, fethettikleri ülkelerin egemen gücü sıfatıyla bu şirketlerin gerçek menfaatine, bu tahripçi yöntemden daha taban tabana zıt bir şey olamaz. Hemen hemen bütün memleketlerde hükümdarın geliri, halkın gelirinden elde edilir. Demek ki geliri, topraklarıyla emeğinin yıllık mahsulü ne kadar artarsa, halk, hükümdara o kadar fazla vergi verebilir. Şu hâlde, bu yıllık mahsulü mümkün mertebe arttırmakta hükümdarın menfaati vardır. Şimdi, her hükümdarın menfaati bundaysa şayet, Bengal hükümdarı gibi geliri daha ziyade arazi rantından hâsıl olan bir hükümdarın menfaati haydi haydi bundadır. Rant ister istemez mahsulün miktarı ve değeriyle orantılı olmak durumundadır ve bunların her ikisi de pazarın genişliğine bağlı olmalıdır. Mahsul miktarı, o miktarın bedelini ödemeye gücü yetenlerin tüketimine daima aşağı yukarı tamı tamına uyar. Ödeyecekleri bedel ise, daima, aralarındaki rekabetin kızışması oranında olur. Dolayısıyla, memleketinin mahsulüne en geniş pazarları açıp, alıcıların sayısını ve rekabetini mümkün mertebe artırmak üzere, en eksiksiz ticaret serbestliğine izin vermek; bu sebeple de, yurt mahsulünün ülkenin bir yanından diğerine naklinde, yabancı ülkelere ihracında yahut karşılığında mübadele edilebileceği her türlü malın ithalinde mevcut tekellerin de, kısıntıların da hepsini birden ortadan kaldırmak, böyle bir hükümdarın menfaati icabıdır. Bu suretle o mahsulün gerek miktarı ve gerekse değerinin artması, bunun sonucu olarak da, bundan kendisine düşecek payın, yani kendi gelirinin artması çok muhtemeldir.

Ancak, tâcirlerden oluşan bir şirkette, öyle görünüyor ki, hükümran olduktan sonra bile kendini hükümdar sayma kabiliyeti yoktur. Ticareti, yani yeniden satmak üzere satın almayı hâlâ esas işi sayar; garip bir anlamsızlıkla, hükümdar sıfatını tâcir sıfatına sadece bir eklenti gibi görür. Ona, kendisine hizmet etmesi gereken bir uşak, yahut Hindistan'da daha ucuza satın alıp, o suretle Avrupa'da daha uygun bir kârla satış yapabilme imkânlarının aracı gibi bakar. Bu amaçla, mümkün mertebe bütün rakipleri, hükmü altındaki ülkelerin pazarına sokmamaya, dolayısıyla da, o ülkelerin fazla mahsulünün hiç değilse bir kısmını kendi talebini ucu ucuna karşılamaya yetecek miktara, yahut mâkul göreceği bir kârla Avrupa'da satmayı umabileceği miktara indirmeye çalışır. Ticari alışkanlıkları, bütün olağan hallerde, onu bu suretle, muhtemelen farkına varmadan da olsa, çoğunlukla ufak ve geçici tekel kârını büyük ve devamlı hükümdar gelirine tercihe hemen hemen ister istemez sürükler. Hükmü altındaki memleketlere karşı, gitgide aşağı yukarı Hollandalıların Moluccalılara yaptıkları şekilde davranmasına önayak olur. Hükümdar sıfatıyla, Doğu Hindistan Şirketinin menfaati, hâkimiyeti altındaki Hint ülkelerine götürülen Avrupa mallarının orada mümkün mertebe ucuza satılmasında ve oradan getirilen Hint mallarının Avrupa'da mümkün mertebe en yüksek fiyatı sağlamasında, yani pahalıya satılmasındadır. Ama tâcir olarak menfaati bunun aksidir. Hükümdar olarak menfaati, hükmettiği ülkenin menfaatinin tıpkısıdır. Tâcir olarak menfaati ise o menfaate taban tabana zıttır.

Ancak, Avrupa'daki yönelimi bakımından bile, bu tür bir yönetim mahiyetçe böyle esastan ve belki şifa kabul etmeyecek surette sakat olduğuna göre, Hindistan'daki tatbikatı mahiyetçe büsbütün bozuktur. Bu yönetim, ister istemez bir tâcirler heyetinden, yani –şüphesiz ki pek hürmete lâyık olmakla beraber, dünyanın hiçbir memleketinde

halkı doğal şekilde sindirip zorlamadan, gönül rızasıyla ona söz geçirtecek cinsten– otoritesi bulunmayan bir mesleğin mensuplarından vücuda gelmektedir. Böyle bir heyet olsa olsa, beraberindeki askerî kuvvete dayanarak sözünü dinletebilir; dolayısıyla da, onun hükümet yöntemi ister istemez askerce ve zorbacadır. Ama heyetin asıl işi tâcirliktir. Kendisine emanet olarak gönderilen Avrupa mallarını patronları hesabına satmak, karşılığında da Avrupa piyasası için Hint malları satın almaktır. Mümkün mertebe birini pahalıya satıp, öbürünü ucuza satın almak; böylece, dükkân işlettiği belirli pazara, bütün rakipleri mümkün mertebe sokmamaktır. Demek ki, şirket ticareti bakımından, idarenin mahiyeti ile vesayetin mahiyeti birbirinin aynıdır. Hükümeti tekel menfaatinin emir kulu yapmak ve dolayısıyla, memleketin fazla mahsulünden hiç değilse bazı kısımların doğal büyümesini şirketin talebini karşılamaya ucu ucuna yetecek kadar engellemek eğilimindedir.

Ayrıca, idarenin bütün mensupları, az çok kendi hesaplarına ticaret yapmakta olup, onlara bunu yasak etmek beyhudedir. On bin mil uzakta ve bu yüzden hemen hemen tamamıyla gözden uzak bulunan büyük bir ticarethanenin kâtiplerinin, kendi hesaplarına herhangi bir tür iş yapmaktan patronlarının üstünkörü bir emriyle derhâl vazgeçivereceklerini; imkânı ellerinde olan bütün yükünü tutma ümitlerini ilelebet terk edip, o patronların kendilerine verdiği orta halli, –fakat, orta halli olmakla beraber, çoğu defa, şirket ticaretinin gerçek kârlarının tahammül edebileceği yükseklikte olduğu için, nadiren arttırılabilen– aylıkları öpüp başlarına koyacaklarını ummaktan daha büyük anlamsızlık olmaz. Bu gibi durumlarda şirket memurlarının kendi hesaplarına ticaret yapmalarını yasak etmek, üst kademedeki memurlara, –patronlarının emirlerini ifa bahanesiyle– alt kademedeki kendilerine şirin görünmeme gafletinde bulunan bahtsız memurları ezme imkânı vermekten başka hemen hemen hiçbir sonuç doğurmaz. Memurlar, şirketin genel ticaretine mahsus tekelin aynısını, elbette, kendi özel ticaretleri lehine de kurmaya bakarlar. Bildikleri gibi oynamalarına göz yumulursa, ticaretini yapmayı tercih ettikleri maddeler üzerindeki alışverişi, bütün diğer kimselere tamamıyla yasak etmek suretiyle, bu tekeli açıktan açığa ve doğrudan doğruya kurarlar. Onu, en iyi ve en az baskıcı bir şekilde kurmanın yolu da belki budur. Fakat, Avrupa'dan gelen bir emirle bunu yapmaları yasak edildi mi, aynı cinsten bir tekeli, memleket için çok daha yıkım olacak tarzda, gizli kapaklı ve dolambaçlı yoldan yine de kurmaya çalışırlar. El altından, ya da hiç değilse açığa vurulmayan simsarlar vasıtasıyla yürütmeyi uygun gördükleri bir ticaret dalında, kendileriyle çatışanları tartaklayıp yere vurmak için, bütün hükümet nüfuzunu kullanır, adalet aygıtını dalalete sürüklerler. Fakat memurların özel ticareti, şirketin genel ticaretine nazaran elbette çok daha çeşitli maddeleri kapsar. Şirketin genel ticareti, Avrupa ile olan ticaretten öteye gitmez ve ülkenin dış ticaretinin sadece bir kısmını ihtiva eder. Memurların özel ticareti ise ülkenin gerek iç, gerek dış ticaretinin bütün muhtelif dallarına uzanabilir. Şirketin tekeli, ürün fazlasının sadece serbest bir ticaret hâlinde Avrupa'ya ihraç edilecek kısmının doğal gelişmesini önlemeye sebep olabilir. Memurların tekeli, alışverişini yapmanın işlerine geldiği -hem iç tüketime hem ihracata yönelik- ürünlerin hepsinin doğal üretimini önlemeye; dolayısıyla da, bütün ülke arazisinin ekilip biçilmesine za-

rar vermeye ve halkının nüfusunu azaltmaya sebep olur. Memurların tekeli, her türlü ürünün miktarını; hatta –ticaretini yapmak şirket memurlarının hoşuna gittiği takdirde– hayat için zorunlu maddelerin dahi miktarını, onların satın almaya güçlerinin yettiği ve hoşlarına gidecek kârla satmayı umdukları derecede azaltmaya sebep olur.

Keza, idare ettikleri ülkenin menfaati aleyhine, memurların, durumlarının mahiyeti dolayısıyla kendi menfaatlerini katı yürekli bir şekilde kıyasıya koruma konusundaki eğilimlerinin, patronların kendi menfaatlerini koruma hususundaki eğilimlerinden çok olması gerekir. Memleket onların patronlarına aittir. Patronlar, kendilerine ait olan şeyin menfaatini biraz kollamaktan uzak kalamazlar. Ama memleket memurların değildir. Patronların gerçek menfaati, bunu kavrayacak kabiliyetleri varsa şayet, o ülkenin menfaatiyle aynıdır[5] ve onu hırpaladıkları oluyorsa, bu, sırf cehaletten ve işin içyüzünü bilmeden varılan merkantilist önyargının pintiliği yüzündendir. Fakat memurların gerçek menfaati, hiçbir şekilde, ülkenin menfaati ile aynı değildir ve en mükemmel bilgiler de olsa, yaptıkları zulme mutlaka bir son vermeyi gerektirmez. Nitekim Avrupa'dan gönderilen talimatlar, çoğu defa yetersiz de olsa, çoğu hâlde iyi niyetle yüklüdür. Hindistan'daki memurlarca konulan talimatnamelerde bazen zekâya daha çok, iyi niyete ise belki daha az rastlanmıştır. Bu eşine asla rastlanılmaz öyle bir hükümettir ki, idarecilerinden her biri elinden geldiği kadar çabuk memleketten uzaklaşmak ve dolayısıyla da hükümetle ilişiğini kesmek ister. Oradan ayrılıp bütün servetini beraberinde götürdüğünün ertesi günü memleket depremden baştanbaşa yıkılsa, kılı bile kıpırdamaz.

Bununla beraber, şu söylediklerimin hiçbirinde, Doğu Hindistan Şirketi memurlarının, hele hele, başlıbaşına şunun bunun genel karakterine hiçbir çamur atma kastı yoktur. Kınamak istediğim, hükümette görev yapanların karakteri değil, yönetim sistemi; yani, başına o kimselerin geçirilmiş olduğu ortamdır. Onlar memuriyetlerinin doğal olarak çizdiği istikamette yürümüşlerdir; aleyhlerinde en fazla yaygara koparanlar da onların yerinde olsalar, muhtemelen daha iyi davranamazlardı. Savaşta ve bir meseleyi tedbirle halletmede, Madras ve Kalküta heyetleri, defalarca, Roma Cumhuriyeti'nin en parlak günlerinde Roma senatosu için şeref teşkil edecek bir azimle ve irkilmez bir dirayetle kendilerini idare etmişlerdir. Hâlbuki, bu heyetlerin üyeleri savaşla ve siyasetle hiçbir alışverişi olmayan mesleklerden yetişme kişilerdir. Fakat eğitim, tecrübe, hatta örnek mevcut olmadığı hâlde, öyle görünüyor ki, sadece görevleri, onun gerektirdiği yüksek nitelikleri bir çırpıda meydana getirmiş; kendilerinde bulunduğunun pek farkına varamayacakları kabiliyetleri olsun, meziyetleri olsun onlara ilham etmiştir. Dolayısıyla, görevleri onları bazı durumlarda kendilerinden pek umulmayacak âlicenap hareketler istikametinde canlandırdığına göre, diğer hâllerde, yine görevlerin biraz daha farklı maceralara kışkırtmış olmasına şaşmamalıyız.

Bundan dolayı, bu gibi tekelci şirketler, neresinden bakılsa baş belasıdır; kuruldukları memleketleri daima az çok sıkıntıya sokar; idareleri altına düşmek bahtsızlığına uğrayan memleketler için ise yıkım olurlar.

5. [Smith] Ancak her Hint Sermayesi hissesi sahibinin menfaati, elindeki oyla idaresi üzerinde bir miktar nüfuz sahibi bulunduğu memleketin menfaatinin hiçbir şekilde aynı değildir. Bkz. V. Kitap, Bölüm I, Kısım III.

VIII. BÖLÜM
Merkantilist Sistem Konusunun Sonucu

İhracatın teşvik edilip ithalâtın caydırılması, merkantilist sistemin her ülkeyi zengin etmek için ileri sürdüğü iki büyük mekanizmadır. Gelin görün ki, belirli bazı mallar için, bunun tam zıddı bir plân izlediği anlaşılmaktadır: ihracatı caydırıp, ithalâtı desteklemek. Ancak nihai amacının daima aynı, yani lehte bir ticaret dengesiyle ülkeyi zengin etmek olduğu iddiasındadır. İşadamlarımıza avantaj sağlayıp, bütün yabancı piyasalarda başka milletlerin işadamlarından daha ucuza satış yaparak, onların müşterilerini elde etme imkânı vermek üzere, sanayi girdilerinin ve zanaat aletlerinin ihracını caydırır. Pahada hafif birkaç malın ihracını bu suretle kısarak, çok daha fazla miktarda ve daha yüksek değerde başka malların ihracına yol açmayı tasarlar. Kendi halkımıza, sanayi hammaddelerini daha ucuza işleyebilme imkânı vermek; bu suretle, daha çok miktarda ve daha fazla değerde mamul mal ithalini önlemek üzere, o hammaddenin ithalini teşvik eder. Zanaat âletlerinin ithali için herhangi bir teşvikte bulunulduğunu, hiç değilse mevzuat kitabımızda, görmüyorum. Sanayi belirli bir ilerleme aşamasına vardı mı, başlıbaşına zanaat âletlerinin yapımı çok önemli birçok sanayinin iştigal konusu olur. Bu tür âletlerin ithalini özel surette teşvik etmek, o sanayinin menfaatine fazlasıyla dokunur. Ondan dolayı, bu gibi ithalât teşvik edilecek yerde, çoğu defa yasak edilmiştir. Nitekim, –İrlanda'dan getirtilenler, yahut batmış gemilerden çıkarılmış veya ganimet olarak gelenler hariç– yün taramaya mahsus tarakların ithali, IV. Edward'ın 3. saltanat yılında çıkarılan kanun gereğince yasaklanmış; yasak, Elizabeth'in 39. saltanat yılındaki kanunla yenilenmiş, daha sonraki kanunlar gereğince devam ettirilerek kalıcı hâle getirilmiştir.

Sanayi girdilerinin ithali, bazen diğer malların tâbi olduğu vergilerden muaf tutularak, bazen de primlerle teşvik edilmiştir.

Birçok farklı ülkeden koyun yapağısı; bütün ülkelerden pamuk; İrlanda'dan yahut Britanya sömürgelerinden taranmış keten, boyacılıkta kullanılan çoğu kimyasal, tabaklanmış deriler, Britanya'nın Grönland'daki dalyanlarından elde edilen fok balığı derileri, Britanya sömürgelerinden külçe ve çubuk demir, keza daha birtakım sanayi hammaddesi ithali, gümrüğe gereği gibi kaydettirildikleri takdirde, bütün vergilerden muaf tutulmak suretiyle teşvik edilmiştir. Tâcirlerimizle sanayicilerimizin

kişisel çıkarı, gerek bu muafiyetleri gerekse diğer ticari düzenlemelerimizin çoğunu, kanun koyucudan belki sökercesine koparmış olabilir. Fakat bunlar gayet yerindedir ve mâkuldür; devletin ihtiyaçlarıyla uyumlu şekilde bütün diğer sanayi hammaddesine de teşmil edilebilirlerse, bundan elbette ki halkın kazancı olur.

Ancak bazı durumlarda büyük sanayicilerimizin açgözlülüğü yüzünden, bu muafiyetler, hakkıyla onların işinin hammaddesi sayılabilecek şeylerin bir hayli ötesine teşmil edilmiştir. III. George'un 24. saltanat yılındaki kanunun 46. bölümü gereğince, yıkanmamış yabancı ipliğin ithaline, daha önce tâbi tutulduğu yüksek vergiler (yelken bezi ipliğinin libresine 6 Peni, bütün Fransız ve Hollanda ipliklerinin libresine 1 Şilin ve bütün Moskova ipliğinin 112 libresine 2 Lira 13 Şilin 4 Peni) yerine, libre başına sadece 1 Penilik küçük bir vergi konmuştur. Ancak imalatçılarımız bu vergi indiriminden uzun boylu memnun kalmış değillerdir. Aynı kralın 29. saltanat yılındaki kanunun –fiyatı yarda başına 18 Peniyi geçmeyen Britanya ve İrlanda keten bezinin ihracına prim veren kanun– 15. bölümü, yıkanmamış iplik ithalinden alınan bu küçük vergiyi bile kaldırmıştır. Ancak ipliğin hazırlanması için gereken çeşitli işlemlerde, bunun ardı sıra iplikten bez yapma işlemindekine kıyasla çok daha fazla emek kullanılır. Keteni yetiştirenlerle tarayanların emeği bir yana; tek bir dokuyucuyu devamlı olarak çalışır hâlde tutmak için, en azından üç dört eğiriciye gerek vardır, ipliğin hazırlanması için de bezi yapmak için gerekli tüm emek miktarının beşte dördünden fazlası kullanılır. Fakat eğiricilerimiz yoksul kimselerdir; çoğu defa ülkenin her yanına dağılmış, arkası veya koruyup kollayanı olmayan kadınlardır. Büyük sanayici patronlarımız, eğiricilerin yaptığını satarak değil, dokumacıların tamamlanmış eserlerini satarak kâr ederler. Menfaatlerinin icabı, tamamlanmış mamulü mümkün mertebe pahalıya satmak olduğu gibi, hammaddeyi de mümkün mertebe ucuza satın almaktır. Kanun koyucunun elinden, bezlerinin ihracına prim, bütün yabancı bezlerin ithaline yüksek vergiler ve bazı Fransız bezlerinin yurtiçindeki tüketimine toptan bir yasak konmasını sağlamak suretiyle, kendi mallarını mümkün mertebe pahalı satmaya bakarlar. Yabancı bez ipliği ithalini teşvik edip, bu suretle, onu halkımızın yaptığı iplikle rekabete sokarak, yoksul eğiricilerin mamulünü mümkün mertebe ucuza satın almaya çalışırlar. Kendi dokuyucularının ücretlerini de yoksul eğiricilerin kazançları kadar düşük tutmak için direnirler. Tamamlanmış eserin fiyatını yükseltmeye de, işlenmemiş malzemenin fiyatını düşürmeye çalışmaları da, hiçbir şekilde işçinin hayrına değildir. Merkantilist sistemimiz, daha ziyade zenginlerle güçlülerin hayrına yapılan faaliyeti teşvik eder. Yoksullarla züğürtlerin hayrına olarak yapılanı ise, büyük çoğunlukla ya ihmal eder, ya da bastırır.

Yalnız onbeş yıl için verilip, iki defa uzatılarak yürürlükte kalan, bez ihracı primi olsun, yabancı iplik ithalinin vergiden muafiyeti olsun, 24 Haziran 1786 tarihini izleyen parlamento toplantısı sonunda sona ermektedir.

Sanayi hammaddesi ithalinin primlerle teşviki, daha ziyade, Amerika'daki sömürgelerimizden getirtilen sanayi malzemesi ile sınırlı kalmıştır.

Bu tür primlerin ilki, Amerika'dan denizcilik ikmal malzemesi ithaline bu yüzyıl baş-

larında verilen primlerdir. Bu başlık altında direk, seren ve gemi direği yapılmaya yarayan kalas; kenevir, katran, zift ve terebentin vardı. Ancak direklik kerestede ton başına 1 İngiliz Lirası, kenevirde ise ton başına 6 İngiliz Lirası prim, İngiltere'ye bunların İskoçya'dan getirtilecek olanlarına da teşmil edildi. Bu her iki prim, teker teker –kenevir primi 1 Ocak 1741'de, direklik kereste primi 24 Haziran 1781 tarihini izleyen parlamento toplantısı sonunda– kaldırılıncaya kadar, aynı oranda hiç değişmeden kaldı.

Zift, katran ve terebentin ithaline verilen primler, yürürlükte iken birçok değişikliklere uğradı. Başlangıçta, zift primi ton başına 4 İngiliz Lirası; katran primi onun kadar; terebentin ise, ton başına 3 İngiliz Lirası idi. Ton başına 4 İngiliz Lirası zift primi, sonradan, ziftin özel bir tarzda hazırlanmış bulunanına hasredildi. Diğer iyi, temiz ve satışa elverişli zifte verilen prim, ton başına 2 Lira dört Şiline indirildi. Katran primi aynı şekilde, 1 İngiliz Lirasına; terebentin primi ise, ton başına 1 Lira 10 Şiline düşürüldü.

Sanayi malzemesinden herhangi birinin ithaline tarih sırasıyla verilen ikinci prim, II. George'un 21. saltanat yılındaki kanunun 30. bölümü gereğince, Britanya sömürgelerinden çivit ithaline verilmiş olan primdir. En iyi Fransız çivitinin dörtte üçü pahasında olduğunda, sömürge çivitinin, bu kanun gereğince libre başına 6 Peni prim hakkı vardı. Çoğu diğer primler gibi, sadece sınırlı bir zaman için verilmiş olan bu prim, çeşitli uzatmalarla yürürlükte kaldı; fakat libre başına 4 Peniye indirildi. 25 Mart 1781 tarihini izleyen parlamento toplantısı sona erdiğinde, bu primin de kalkması onaylandı.

Bu cinsten üçüncü prim, III. George'un 4. saltanat yılındaki kanunun 26. bölümü gereğince Britanya sömürgelerinden kenevir yahut taranmış keten ithaline (tam Amerika'daki sömürgelerimiz ile bazen cilveleşip bazen bozuşmaya başladığımız sıralarda) verilen primdi. Bu prim 24 Haziran 1764'ten 24 Haziran 1785'e kadar yirmi bir yıl verildi. İlk yedi yılda ton başına 8 Lira, ikinci yedi yılda 6 Lira, üçüncü yedi yılda 4 Lira oranında verildi. Prim (bazen az miktarda düşük kalitede kenevir yetiştirmekle beraber) iklimi o mahsule pek elverişli olmayan İskoçya'ya teşmil edilmedi, İskoç keteninin İngiltere'ye ithaline böyle bir prim verilmesi, Birleşik Krallık'ın güney bölgesinde yetişen yerli keten mahsulü için çok caydırıcı olurdu.

Bu tür primlerin dördüncüsü, III. George'un 5. saltanat yılındaki kanunun 45. bölümü gereğince, Amerika'dan ağaç ithaline verilen primdir. l Ocak 1766'dan l Ocak 1775'e kadar olmak üzere bu prim, dokuz yıl verildi. Oranı ilk üç yılda iyi çam tahtasının 120 tanesine bir Lira; diğer dört köşeli kerestelerin her elli ayak [feet] küplük yüküne 12 Şilin idi. İkinci üç yılda prim oranı çam tahtaları için 15 Şilin; diğer dört köşeli keresteler için 8 Şilin; üçüncü üç yılda ise çam tahtaları için 10 Şilin, diğer dört köşeli keresteler için de 5 Şilin idi.

Bu türden beşinci prim, Britanya sömürgelerinden ham iplik ithaline III. George'un 9. saltanat yılındaki kanunun 38. bölümü gereğince verilen primdi. 1 Ocak 1770'den 1 Ocak 1791'e kadar olmak üzere bu prim yirmi bir yıl verildi. İlk yedi yılda prim oranı, değeri tutarı üzerinden her yüz Lirada 25 Lira: ikinci yedi yılda 20 yirmi Lira; üçüncü yedi yılda 15 Lira idi. İpek böceği tutup ipek hazırlamak çok fazla el emeği gerektirdiğinden, emek ise Amerika'da ateş pahası olduğundan, bu dolgun pri-

min dahi, bana verilen bilgiye göre, kayda değer bir etki yapması muhtemel değildir.

Bu tür primlerin altıncısı, Britanya sömürgelerinden irili ufaklı fıçılar ve variller için fıçı tahtası ve fıçı tepesi ithalinde, III. George'un 2. saltanat yılındaki kanunun 50. bölümü gereğince verilen primdir. Bu prim 1 Ocak 1772'den 1 Ocak 1781'e kadar dokuz yıl verildi. Prim oranı, her birinin belirli miktarı için ilk üç yılda 6 Lira, ikinci üç yıl için 4 Lira; üçüncü üç yılda 2 Lira idi.

Bu tür primlerin sonuncusu olan yedincisi, İrlanda'dan kenevir ithaline, III. George'un 19. saltanat yılındaki kanunun 37. bölümü gereğince verilen primdir. Amerika'dan kenevir ve taranmış keten ithaline verilen prim gibi, bu da 24 Haziran 1779'dan 24 Haziran 1800'e kadar, yirmi bir yıl verilmiştir. Bu süre aynı şekilde yedişer yıllık üç devreye ayrılmış olup, her devrede İrlanda priminin oranı, Amerikan prim oranıyla aynıdır. Ancak bu prim, Amerika primi gibi, taranmış keten ithalini kapsamamaktadır. Bu kapsama alınması, o bitkinin Büyük Britanya'da yetiştirilmesini fazlasıyla caydırır. Bu son prim verildiği zaman, Britanya ve İrlanda yasama meclislerinin arası, eskiden araları pek hoş olmayan Britanya ve Amerika yasama meclislerinden daha iyi değildi. Fakat umulur ki, İrlanda'ya yapılan bu ihsan, Amerika'ya bahşedilenlerin hepsine nazaran daha eşref bir saate rastlamış olsun.

Amerika'dan ithallerinde bu suretle prim verdiğimiz malların aynısı bir başka ülkeden ithal edildiği zaman, hatırı sayılır vergilere tâbi bulunuyordu. Amerika'daki sömürgelerimizin menfaati, anayurdun menfaati ile bir tutuluyordu. Onların zenginliği bizim zenginliğimiz sayılıyordu. Para olarak onlara ne gönderilse, hepsi, ticaret dengesi yoluyla bize geri gelir ve onlar için yapacağımız herhangi bir masraf yüzünden varlığımızdan asla tek metelik eksilmez deniliyordu. Sömürgeler her yönden bizimdi; dolayısıyla bu, kendi mülkümüzün imarı ve kendi halkımızın kazançlı şekilde çalışması için yapılan bir masraftı. Bir sistemin acı tecrübe ile artık yeterince göstermiş olduğu anlamsızlığını açıklamak için, hâlen daha fazla birşey söylemeye lüzum yoktur sanırım. Amerika'daki sömürgelerimiz hakikaten Büyük Britanya'nın bir parçası olsalar, bu primler, üretimi teşvik primi sayılabilir ve yalnız o tür primlere karşı yapılan itirazların hepsine yine de muhatap olmakla beraber, başkaca itiraza uğramazlardı.

Sanayi girdilerinin ihracına bazen mutlak yasaklarla, bazen de yüksek vergilerle ket vurulmuştur.

Milletin refahının aslında kendi işlerinin başarısına ve büyümesine dayandığına yasama meclisini inandırma konusunda, yünlü imalatçılarımız, öteki herhangi bir işadamları sınıfına göre daha fazla muvaffak olmuşlardır. Herhangi bir yabancı memleketten yünlü kumaş ithalinin kesin olarak yasak edilmesi suretiyle, tüketiciler aleyhine bir tekel edindikleri gibi; canlı koyun ve yün ihracının buna benzer şekilde yasak edilmesiyle de, koyun yetiştiren çiftçilerle yün üreticileri aleyhine aynı şekilde bir başka tekel edinmişlerdir. Devlet gelirini sağlama bağlamak için çıkarılmış birçok kanunun şiddetinden –cürüm olduklarını ilân eden hükümlerden önce, daima, mubah sayılmış fiillere ağır cezalar koyması hasebiyle– pek haklı olarak sızlanılmaktadır. Oysa gözümü kırpmadan derim ki, tâcirlerimizle sanayicilerimizin, ipe sapa gelmez ve insaf bilmez tekellerine destek olması için, kanun koyucuyu sıkboğaz edip gürültüye getirerek kopardıkları bazı

kanunların yanında, mali kanunlarımızın en can yakıcısı bile tatlı ve yumuşak kalır. O kanunlar, Draco kanunları gibi, baştan aşağı kanla yazılmıştır denilebilir.

Koyun, kuzu yahut koç ihraç eden kimse, bu suçu ilk defa işlediğinde, Elizabeth'in 8. saltanat yılındaki kanunun 3. bölümü gereğince bütün malları sonsuza kadar elinden alınır, bir yıl hapis yatar; bu müddet dolunca, pazarı olan bir şehirde pazar kurulduğu bir günde sol eli kesilir, orada çiviye asılı kalır. O suçu ikinci defa işledi mi, hain olduğuna hüküm verilir ve dolayısıyla ölüm cezasına çarptırılır. Bu kanunla güdülen amaç, öyle görünüyor ki, bizim koyunların cinsinin yabancı ülkelerde yayılmasını önlemektir. Yün ihracı II. Charles'ın 13. ve 14. saltanat yıllarındaki kanunların 18. bölümü gereğince, hainlik sayılmış ve ihracatçı bir hainin çarptırıldığı cezalara çarptırılmış ve mal müsaderesine mâruz bırakılmıştır.

Milletin şeref ve haysiyeti için, temenni edilir ki, bu düzenlemelerin hiçbiri hiçbir zaman tatbik edilmesin. Bununla birlikte, bunlardan birincisi, bildiğim kadarıyla, hiçbir zaman açıkça ortadan kaldırılmış değildir. Hukukçu Hawkins, öyle görünüyor ki, onu hâlâ yürürlükte saymaktadır. Fakat bu uygulama, belki de II. Charles'ın 12. saltanat yılındaki kanunun 32. bölümünün 3. faslı ile zımnen yürürlükten kaldırılmış sayılabilir. O kanun, eski düzenlemelerle konmuş cezaları resmen ortadan kaldırmamakla beraber, yeni bir ceza, yani ihraç edilen yahut ihracına kalkışılan her koyuna yirmi Şilin; ayrıca, hem koyunları hem de koyun sahibinin gemideki hissesini müsadere cezası koymaktadır. Bunlardan ikincisi, III. William'ın 7. ve 8. saltanat yıllarındaki kanunun 28. bölümünün 4. faslı gereğince açıkça yürürlükten kalkmıştır. Bu kanunda şöyle denmektedir: "Yün ihracı aleyhine Kral II. Charles'ın 13. ve 14. saltanat yıllarında çıkarılan düzenleme, ifade ettiği başkaca hususlar arasında, bu ihracın ihanet sayılacağı hükmünü koyduğu hâlde, cezanın ağırlığından dolayı, suçluların takibi pek etkili şekilde yapılamamıştır. Dolayısıyla, adı geçen kanunda söz konusu suçun ihanet olduğuna dair kısım, işbu kanunla ilga edilmiş ve hükümsüz bırakılmıştır."

Ancak, gerek bu daha yumuşak düzenlemenin koyduğu, gerekse eski düzenlemelerle konulmuş olup da bu düzenlemeyle kaldırılmayan cezalar, yine yeterince şiddetlidir. Mala elkonduktan başka, ihracatçı, ihraç edilen yahut ihracına kalkışılan yünün libresi başına 3 Şilinlik, yani değerinin dört beş katı cezaya çarptırılır. Bu suçtan mahkûm bir tâcir yahut başka şahıs, herhangi bir komisyoncudan yahut başka bir şahıstan, kendisine ait bir alacağı yahut hesabı isteyebilme hakkını kaybeder. Serveti her ne olursa olsun, bu ağır cezaları ödemeye gücü ister yetsin ister yetmesin, kanunun kastı adamı tamamen mahvetmektir. Fakat, geniş halk topluluğu, henüz, bu düzenlemeyi icat edenler kadar ahlâken yozlaşmış olmadığı için, kanunun bu kaydından hiçbir zaman fırsattan istifade faydalanıldığını duymuş değilim. Hükmü giydikten sonra üç ay içinde cezaları ödemeye gücü yetmezse, bu suçtan mahkûm kimse, yedi yıl müddetle sürgün edilir; o sürenin bitiminden önce geri gelirse –rahiplerin yargılanma muafiyeti hakkındaki imtiyaz tanınmamak üzere– cinayet cezasına çarptırılır. Bu suçu bilen gemi sahibinin, gemideki ve gemi donatımı üzerindeki bütün hissesini ceza olarak kaybeder. Bu suçu bilen kaptanla tayfanın bütün eşya ve menkul malları ellerinden alınır; kendileri, üç ay hapis cezasına çarptırılırlar. Daha

sonraki bir düzenleme gereğince, kaptan altı aylık hapis cezasına çarptırılmaktadır.

İhracı önlemek için, yünün bütün iç ticareti, çok çetin ve pek ağır sınırlamalara bağlanmıştır. Yün rasgele bir kutu, fıçı, sandık, kasa yahut herhangi bir başka paket içine doldurulamaz; ancak dışında boyu üç parmaktan aşağı olmayan iri harflerle *yün yahut iplik* kelimeleri yazılması gereken deri içine veya paket bezi içine istif edilebilir. Böyle yapılmazsa, cezası yünle ambalajın müsaderesi ve mal sahibinin ya da paketleyenin libre başına ödeyeceği 3 Şilindir. Yünün bir ata veya arabaya yüklenmesi, yahut deniz kıyısından beş millik mesafe dâhilinde karadan taşınması, ancak gün ağarmasıyla gün batması arasında mümkündür. Yoksa cezası yünün, atların ve arabaların müsaderesidir. Yünün nakledildiği yahut ihraç edildiği deniz kıyısına en yakın idari birimden,* yünün değeri on İngiliz Lirasını bulmuyorsa, yirmi Lira ceza alınır; değer tutarı daha fazla ise, o yıl içinde dâva açılmak üzere, ceza, üç kat masrafla birlikte bu tutarın üç mislidir. Hırsızlık vakalarında olduğu gibi, ceza, yöre sakinlerinden gelişigüzel iki kişi hakkında infaz edilir; mahkemece yörenin diğer sakinlerinden toplanacak bir meblâğ ile bu iki kişinin parasının iadesi gerekir. Bir kimse idari birimle bundan daha az bir ceza üzerinde uyuşursa, beş yıl hapsedilir ve aleyhine herhangi bir diğer kimse dâva açabilir. Bu düzenlemeler, ülkenin tamamında geçerlidir.

Ama bilhassa Kent ve Sussex kontluklarındaki** sınırlamalar büsbütün bunaltıcıdır. Deniz kıyısından on millik mesafe dâhilinde yünü bulunan herkesin, kırkılmasından üç gün sonra pöstekilerinin*** sayısını ve nerelere konulmuş olduğunu en yakın gümrük memuruna yazılı olarak bildirmesi gerekir. Herhangi bir kısmını yerinden oynatmadan da, pöstekilerinin sayısına ve ağırlığına; satıldığı kimsenin adı ile oturduğu yere ve nakledilmesi istenilen yere dair, aynı tarzda ihbarda bulunması gerekir. Adı geçen kontluklarda denizden on beş millik mesafe dâhilinde hiç kimse, alacağı yünün hiçbir kısmını, denizden on beş millik mesafe dâhilinde bulunan bir başkasına satmayacağını krala taahhüt etmedikçe, yün satın alamaz. Adı geçen kontluklarda deniz kıyısına doğru götürülen herhangi bir yüne raslandı mı, yukarıda söylendiği şekilde, kayda geçirilmiş ve emniyete alınmış değilse yün müsadere edilir; suçlu ayrıca libre başına üç Şilin ceza verir. Bir kimse denizden on beş millik mesafe dâhilinde yukarıda söylendiği şekilde kayda geçirilmemiş yün bulundurursa, bu yünün haczedilip elkonması gerekir. Bu suretle haczedildikten sonra o yün üzerinde herhangi bir kimse hak iddia ederse, mahkeme sonunda dâvası reddedildiği takdirde, kendisinin bütün diğer cezalarla birlikte, masrafların üç mislini ödeyeceğine dair Hazineye teminat vermesi gerekir.

Karadan ticarete böylesi sınırlamalar konulunca, tahmin edilebileceği gibi, deniz kıyısındaki ticaret de pek serbest bırakılamaz. Deniz kıyısında bir limana yahut bir yere, oradan deniz yoluyla kıyıdaki bir başka yere yahut limana nakledilmek üzere yün götüren ya da yollayan her mal sahibi, yünü, sevk edilmek istendiği limandan beş millik mesafe dâhiline getirmeden, paketlerin ağırlığını, işaretlerini ve sayısını o limanda

*. Metinde, *"hundred,"* Güney İngiliz bölgelerinde bir idari alt birim. Meğer bizim 100 diye bildiğimiz "hundred"ın böyle bir farklı anlamı da varmış; bu sayede öğrenmiş olduk! (ç. n.)
**. Kontluk (*county*): Yaklaşık bizdeki ilçeye karşılık gelen idari birim. (ç. n.)
***. Pösteki (*fleece*): Bir koyundan bir kırkımda elde edilen yapağının tamamı. (ç. n.)

kayda geçirtmelidir. Yoksa, ceza olarak yün de, atlar, arabalar ve diğer nakil vasıtaları da müsadere edilir. Keza yün ihracı aleyhinde yürürlükte bulunan diğer kanunlar gereğince, kendisi hak kaybına ve cezaya çarptırılır. Ancak, bu kanun (III. William'ın 1. saltanat yılı, bölüm 32) o kadar müsamahalıdır ki, "bu hüküm kimsenin yününü denizden beş millik mesafe dâhilinde de olsa, kırkma yerinden evine götürmesine engel olmaz; yeter ki, kırktıktan sonra on gün içinde ve yünü yerinden oynatmadan evvel en yakın gümrük memuruna pöstekilerin gerçek sayısını ve nereye depo edildiğini el yazısı ile resmî şekilde bildirsin; başka yere kaldırmak istediğinde de üç gün öncesinden el yazısıyla o memura resmen bildirmeden yünü yerinden oynatmasın" demektedir. Kıyı boyunca nakledilecek yünün, gümrüğe bildirilmiş olan belirli limana çıkarılacağı taahhüt edilmelidir. Herhangi bir kısmı, bir memur hazır bulunmaksızın karaya çıkarıldığı takdirde, diğer emtiada olduğu şekilde, yalnız yünün müsaderesi cezası değil, aynı zamanda libre başına 3 Şilinlik olağan ek ceza da uygulanır.

Bu tür olağanüstü sınırlamalar ve düzenlemeler istemekte haklı olduklarını göstermek için, yünlü imalatçılarımız göğüslerini gere gere iddia etmişlerdir ki, İngiliz yünü herhangi bir başka ülkenin yününden üstün olup, kendine has bir kaliteye sahiptir; bu yünden bir parça karıştırılmaksızın, diğer ülkelerin yünü idare eder nitelikte bir mamul hâline getirilemez; onsuz zarif kumaş yapılamaz. Dolayısıyla bu yünün ihracı tamamen önlenebilirse, İngiltere aşağı yukarı dünyanın bütün yünlü ticaretini avucuna alabilir. Bu suretle rakipsiz kalacağı için de dilediği fiyata satış yapabilir ve kısa bir zamanda en avantajlı ticaret dengesi sayesinde inanılmayacak kadar zenginleşir. Epey kimsenin, göğsünü gere gere beyan ettiği ekseri diğer kanaatlerde olduğu şekilde, bu kanaate daha da çok kimse, –yünlü ticaretini ya bilmeyenlerin yahut özel surette incelememiş olanların hemen hemen hepsi– içlerine en ufak bir kuşku düşmeden dört elle sarılmıştır ve hâlâ da sarılmaktadır. Ama zarif kumaş yapmak için İngiliz yününe herhangi bir şekilde ihtiyaç olduğu tamamen yanlış olup; İngiliz yünü o işe katiyen yaramaz. Zarif kumaş, tamamıyla İspanyol yününden yapılır. Hatta, İngiliz yününü bir dereceye kadar, kumaşın dokusunu bozup çirkinleştirmeden bileşime dâhil olacak şekilde İspanya yününe karıştırmak bile mümkün değildir.

Bu eserin daha önceki kısmında gösterilmiş olduğu üzere, bu düzenlemelerin etkisiyle İngiliz yününün fiyatı hem hâlen normalde olacağından, hem de III. Edward zamanında bilfiil olduğundan çok daha aşağı düşmüştür. İngiltere ile İskoçya'nın birleşmesi üzerine, İskoç yünü de aynı düzenlemelere tâbi tutulunca, rivayete göre fiyatı yaklaşık yarı yarıya düşmüştü. "Yüne Dair Notlar" adlı eserin yanlış yapmamaya özen gösteren, zeki yazarı Rahip Mr. John Smith'in gözlemine göre İngiltere'de en iyi İngiliz yününün fiyatı, çok düşük kalitedeki yünün Amsterdam piyasasında satıldığı olağan fiyattan genellikle daha aşağıdadır. Bu düzenlemelerle açıktan açığa amaçlanan şey, o malın fiyatını doğal ve isabetli denebilecek fiyatının aşağısına düşürmekti; öyle görünüyor ki, bunların kendilerinden beklenen etkiyi yaptıklarına şüphe yoktur.

Belki düşünülebilir ki fiyattaki bu düşüş, yünün üretilmesine ket vurmak suretiyle, malın yıllık üretimini, daha önce olduğundan daha aşağı değilse bile, açık ve serbest

bir piyasa sayesinde doğal ve isabetli fiyatına yükselmesine imkân verildiği takdirde, bugünkü şartlarda muhtemelen olabileceğinden daha aşağı düşürmüştür. Bununla birlikte ben, bu düzenlemelerin yıllık üretim miktarına belki biraz dokunsa bile, fazla etki edemeyeceğine inanma eğilimindeyim. Koyun üreten çiftçinin, uğrunda emeğini ve sermayesini kullandığı başlıca amaç, yün yetiştirmek değildir. Kendisi, yapağının bedelinden çok, hayvanın gövdesinin bedelinden kâr etmeyi umar; hatta yapağının ortalama yahut olağan fiyatı dolayısıyla hâsıl olabilecek açığını, çoğu hâllerde, gövdenin ortalama veya olağan fiyatının kapatması gerekir. Bu eserin baş tarafında şu gösterilmişti: "Gerek yün, gerek ham deri fiyatını, doğal şekilde olacağından daha aşağı düşürmeye yol açan şu veya bu düzenleme, toprağı işlenmiş ve ekilip biçilmiş bir memlekette, et fiyatını biraz yükseltme eğilimindedir. İşlenmiş ve tımar görmüş toprakta beslenen, gerek büyük gerekse küçükbaş hayvanın fiyatı, –ıslah edilip işlenmiş topraktan– haklı olarak arazi sahibinin umduğu kira ile çiftçinin beklediği kârı ödemeye kâfi gelmelidir. Yoksa çok geçmeden bunlar hayvan beslemez olur. Dolayısıyla, bu bedelin yün ve deri ile ödenmeyen kısmının, gövde ile ödenmesi gerekir. Birisi için ödenen ne kadar eksikse, diğeri için ödenen o kadar fazla olmak durumundadır. Bu bedelden, hayvanın çeşitli parçalarına ne düşeceği, toprak sahipleri ile çiftçilerin umurunda değildir; yeter ki, kendilerine tam olarak ödensin. Onun için, işlenmiş ve ekilip biçilmiş bir memlekette bu gibi düzenlemeler, toprak sahibi ve çiftçi sıfatıyla, onların menfaatini pek etkileyemez; ama tüketici olarak, erzak fiyatının yükselişi, menfaatlerini etkileyebilir." Demek ki, bu akıl yürütmeye göre, yün fiyatındaki bu düşüşün, işlenmiş ve ekilip biçilmiş bir memlekette, o malın yıllık üretiminde bir azalmaya sebep olma ihtimali yoktur. Yalnız, koyun eti fiyatını yükselttiği kadar, bilhassa o et türüne karşı olan talebi, dolayısıyla da bunun üretimini biraz azaltabilir. Yine de, bunun etkisi, bu yolla bile, muhtemeldir ki, çok kayda değer değildir.

Fakat her ne kadar bunun yıllık üretim miktarına etkisi çok önemli olmayabilirse de, belki kalite üzerindeki etkisinin ister istemez çok büyük olması gerektiği düşünülebilir. Belki farzedilebilir ki, İngiliz yününün eski zamanlarda olduğundan daha aşağı değilse bile, şimdiki ilerleme ve ekip biçme düzeyine göre doğal şekilde olacağından daha aşağı olan kalitedeki bozulma, fiyattaki düşüşe çok yakın oranda olmuştur. Kalite koyunun cinsine, otlatılmasına, yapağının bütün büyüme seyri sırasında koyunların bakımına ve temizliğine bağlı olduğu için, gayet tabii olarak düşünülebilir ki, bu hususlara gösterilecek özen yapağı bedelinin o özenin gerektirdiği emeği ve masrafı muhtemelen karşılayacağı orandan asla fazla olamaz. Şu var ki yapağının iyiliği büyük ölçüde, hayvanın sağlığına, semizliğine ve iriliğine bağlıdır; gövdenin gelişmesi için gösterilmesi gereken aynı itina, bazı yönlerden, yapağının da güzelleşmesine kâfidir. Fiyat düşüşüne rağmen, içinde bulunduğumuz şimdiki yüzyılda bile İngiliz yünü, rivayet edilir ki, hayli iyileşmiştir. Fiyat daha iyi olsa, düzelme belki daha çok olurdu. Fiyattaki düşüş bu düzelmeyi kösteklemiş bile olsa, elbette ki tamamen durdurmuş değildir.

Dolayısıyla, öyle görünüyor ki, bu düzenlemelerdeki şiddet, yıllık yün üretiminin ne niceliğine umulabileceği kadar dokunmuştur, ne de niteliğine; her ne kadar kaliteyi çok daha fazla etkilemiş olmasını muhtemel görsem de. Yün yetiştirenlerin

menfaati de, bir derece sarsılmış olsa bile, topluca bakıldığında, öyle görünüyor ki, tasavvur edilebileceğinden çok daha az zarar görmüştür.

Bununla birlikte bu değerlendirmeler, yün ihracının kesin olarak yasak edilmesini haklı çıkarmaz. Fakat yün ihracı üzerine kayda değer bir vergi konmasına, yerden göğe kadar hak verdirir.

Sırf başka birtakım yurttaşların menfaatini kollamak amacıyla bazılarının menfaatini herhangi bir derecede baltalamak, hükümdarın, tebaasının bütün farklı tabakalarının hepsine karşı borçlu olduğu adalete ve muamele eşitliğine açıkça aykırıdır. Bu bağlamda, sırf sanayicilerin menfaati kollansın diye, yün yetiştirenlerin menfaati, yasak yüzünden, elbette ki epeyce sarsılmaktadır.

Her bir farklı yurttaşlar sınıfı hükümdarın yahut devletin masrafının karşılanmasına katkıda bulunmak zorundadır. Yün ihracında ton başına beş, hatta on Şilinlik bir vergi, hükümdara çok önemli bir gelir sağlar. Yetiştiricilerin menfaatine yasaktan bir nebze daha az dokunur; zira yünün fiyatını muhtemelen pek yasak kadar düşürmez. Sanayiciye yetecek kadar fayda sağlar; çünkü yünü, yasak varken olduğu kadar ucuza satın almasa bile, yine hiç değilse herhangi yabancı bir sanayicinin alabileceğinden hem beş on Şilin ucuza alır, hem de ötekinin ödemek zorunda kalacağı navlunla sigortadan tasarruf eder. Hükümdara hatırı sayılır bir gelir getirebilirken, yanı sıra herhangi bir kimseyi bu kadar az tedirgin edebilecek bir vergi tasavvur etmek imkânsız gibidir.

Tepesinde bunca cezalar beklemesine rağmen, yasak, yün ihracını önlememektedir. Yünün büyük miktarda hâlâ ihraç edildiği pekâlâ malumdur. İç piyasa fiyatı ile yabancı piyasa fiyatı arasındaki büyük fark, kaçakçılık için insanı öylesine ayartmaktadır ki, kanunun olanca şiddeti bile bunu önleyemez. Yasal olmayan bu ihracat, kaçakçıdan başka kimseye yaramaz. Vergiye tâbi, kanun dairesinde bir ihracat, hükümdara gelir sağlayıp, belki daha ağır ve daha uygunsuz vergiler konulmasına hacet bırakmamak suretiyle, devletin ayrı ayrı her bir tebaasına faydalı olabilir.

Yünlü mamullerin hazırlanıp temizlenmesi için lüzumlu sayılan çırpıcı toprağının yahut çırpıcı kilinin ihracı, aşağı yukarı tıpkı yün ihracındaki cezalara tâbi tutulmuştur. Lüleci çamuru ile aralarında fark bulunduğu kabul edilmekle beraber, birbirlerine benzemeleri ve çırpıcı kilinin bazen lüleci çamuru diye ihraç edilebilmesi hasebiyle, lüleci çamuru için dahi, aynı yasaklar ve cezalar konulmuştur.

Gerek ham derilerin, gerekse, çizme, ayakkabı yahut terlik biçimindekilerden başka tabakalanmış derinin ihracı II. Charles'ın 13. ve 14. saltanat yıllarındaki kanunun 7. bölümü gereğince, yasak edildi. Bu suretle, kanun çizmecilerimizle kunduracılarımıza, hem hayvan besicilerimiz ve hem de deri tabaklayıcılarımız aleyhine bir tekel bahşetti. Daha sonraki düzenlemelerle, deri tabaklayıcılarımız, tabaklanmış derinin 112 librelik kantarına topu topu bir Şilinlik ufak bir vergi ödeyerek, bu tekelden yakayı sıyırmışlardır. Aynı şekilde, daha fazla işlenmeden ihraç edildiğinde bile mallarından alınan tüketim vergilerinin üçte ikisinin kendilerine iade edilmesini sağlamışlardır. Bütün deri mamulleri vergisiz ihraç edilebilir; ayrıca, tüketim vergilerinin tümünü geri almak ihracatçının

hakkıdır. Hayvan besleyicilerimiz, hâlâ eski tekele tâbi bulunmaktadırlar. Birbirlerinden ayrı ve memleketin muhtelif köşelerine dağılmış olan hayvan besleyicileri, ister vatandaşlarına karşı tekeller kurmak, ister başkaları tarafından empoze ettirilen tekellerden kendilerini kurtarmak üzere kolay kolay birleşemezler. Bütün büyük şehirlerde, sayısız birlikler hâlinde toplu duran her türlü sanayici ise, buna zahmetsizce imkân bulabilir. Hayvan boynuzlarının bile ihracı yasak olup, iki önemsiz zanaat olan boynuz işleme ve tarakçılık, bu bakımdan, hayvan besleyiciler aleyhindeki bir tekelden faydalanmaktadır.

Kısmen işlenip imalatı tamamlanmamış malların ihracında ya yasak, ya vergi şeklinde mevcut sınırlamalar sadece deri sanayiine has değildir. Herhangi bir malın tezelden kullanılıp tüketilmeye elverişli kılınması için, ortada yapılacak bir şey kaldıkça, sanayicilerimiz bunun kendilerince yapılması gerektiğini düşünürler. Bir kat eğrilmiş yünün ve yün ipliğinin ihracı, tıpkı yün ihracındaki cezalarla yasaklanmıştır. Beyaz kumaşlar bile, ihraç hâlinde bir vergiye tâbi olup, boyacılarımız bu açıdan kumaşçılarımız aleyhinde bir tekel edinmişlerdir. Kumaşçılarımız muhtemelen buna karşı kendilerini savunabilirlerdi; ama öyle bir durum var ki, kalburüstü kumaşçılarımızdan çoğu aynı zamanda bizzat boyacıdırlar. Duvar ve cep saatleri mahfazalarıyla, duvar ve cep saatlerine mahsus döner levhaların ihracı yasak edilmiştir. Duvar ve cep saatçilerimiz, öyle görünüyor ki, yabancıların rekabeti yüzünden bu tür işçiliğin kendilerine pahalıya gelmesinden çekinmektedirler.

III. Edward, VIII. Henry ve VI. Edward zamanlarına ait bazı eski düzenlemeler gereğince, bütün metallerin ihracı yasak edilmişti. Yalnız, ihraçları o zamanlar krallığın ticaretinde önemli bir yer tutan kurşunla kalay, muhtemelen bu metaller çok bol olduğu için, istisna edilmişlerdi. Madencilik zanaatını teşvik için, İngiliz cevherinden elde edilen demir, bakır ve pirit, William ve Mary'nin 5. saltanat yılındaki kanunun 17. bölümü gereğince, yasak dışı bırakıldı. Sonra III. William'ın 9 ve 10. saltanat yıllarındaki kanunun 26. bölümü; gerek yabancı gerek İngiliz, her türlü bakır çubukların ihracına izin verdi. İşlenmemiş pirinç ile top metali, çan metali ve sikke külçesi denilen madenlerin ihracat yasağı, hâlâ yürürlüktedir. Pirinç mamullerin her türlüsü vergi vermeden ihraç edilebilmektedir.

Tamamen yasak edilmediğinde, sanayi malzemesinin ihracı çoğu durumda önemli vergilere tâbidir.

Önceki kararnamelerle ihracına herhangi bir vergi konulan, Büyük Britanya ürünü veya mamulü bütün mallar, I. George'un 8. saltanat yılındaki kanunun 15. bölümü gereğince vergiden muaf tutulmuş, ama şu mallar istisna edilmiştir: Şap, kurşun, kurşun cevheri, kalay, tabaklanmış deri, zaç, taş kömürü, yün tarakları, beyaz yün kumaşlar, tutya taşı, her türlü postlar, zamk, tavşan tüyü veya yünü, "hare"nin* tüyü, her türlü tüy, atlar ve mürdesenk.** Atları bir yana bırakırsanız, bunların hepsi, ya sanayi hammaddesi, ya da (öteki sanayi dallarının daha ileri düzeyde işleyeceği malzeme [aramalı] sayılan) tamamlanmamış mamuller, yahut zanaat âletleridir. O

*. Hare: Tavşandan daha iri ve çok hızlı koşabilen, tavşana benzer bir hayvan. (ç. n.)
**. Mürdesenk (*litharge of lead*): Kurşun oksidi. (ç. n.)

düzenlemeyle, bu mallar, vaktiyle konmuş ne kadar eski vergi varsa, hepsine Eski Sübvansiyona ve yüzde 1 ihraç vergisine tâbi tutulmaktadırlar.

Boyacılara yarar birçok yabancı kimyasal, aynı düzenleme gereğince, bütün ithal vergilerinden muaftır. Fakat sonradan ihracat hâlinde bunların her biri, esasen çok ağır olmayan belirli bir vergiye tâbi tutulmaktadır. Boyacılarımız bir yandan bu kimyasalın bütün vergilerden muaf tutularak ithalinin teşvik edilmesinde menfaat görürken, öyle anlaşılıyor ki, bir yandan da, ihracına biraz ket vurulmasının menfaatlerine uygun olacağını düşünmüşlerdir. Ancak, merkantilist zekâ marifeti buluşun bu dikkate şayan örneğini telkin eden açgözlülüğün sonu, pek muhtemeldir ki, umulduğu gibi olmamıştır. İthalâtçılar, ithalâtın iç piyasanın ihtiyacını karşılamak için gereken miktarı aşmaması konusunda, –aksi hâlde yapabileceklerinden– daha dikkatli davranmayı bu suretle ister istemez öğrenmişlerdir. İç piyasa ihtiyacının daima daha kıt sağlanması; malların, ihracatın ithalât kadar serbest hâle getirildiği takdirde iç piyasada olacağı fiyattan daima biraz daha pahalı olmaları muhtemeldi.

Senegal zamkı yahut Arap zamkı, numaralandırılmış boya kimyasalları arasında bulunduğundan, yukarıda adı geçen düzenleme gereğince vergisiz ithal edilebiliyordu. Gerçekte, bunlar yeniden ihraçları hâlinde, [112 librelik] kantar başına sadece 13 Peni tutan ufak bir kantar vergisine tâbi idiler. O sırada Fransa, Senegal civarında, bu kimyasalı en çok yetiştiren ülkeyle yaptığı tekelci bir ticaretten faydalanıyor; Britanya piyasasının ihtiyacını ise, bunları doğrudan yetiştikleri yerden getirerek sağlamak kolay olmuyordu. O nedenle II. George'un 25. saltanat yılındaki düzenlemelere, Senegal zamkının Avrupa'nın herhangi bir yerinden ithaline (Denizcilik Kanununun genel hükümlerine aykırı olarak) izin verildi. Ancak, İngiltere ticaret politikasının genel esaslarına bu kadar aykırı düşen bu tür ticaretin desteklemesini amaçlamadığı için, kanun, bu tür ithalâtın [112 librelik] kantarına 10 Şilinlik bir vergi koydu. Sonradan ihracı hâlinde bu verginin hiçbir kısmı da iade edilmiyordu. 1755'te başlayan başarılı savaş bu memleketlerde eskiden Fransa'nın faydalandığı tekelci ticaretin aynısını Büyük Britanya'ya bahşetti. Barış yapılır yapılmaz, sanayicilerimiz bu elverişli durumdan istifade edip, bu malın gerek yetiştiricileri gerek ithalâtçıları aleyhine, kendilerine yarayacak bir tekel kurmaya çalıştılar. Onun için, Haşmetli Kral'ın Afrika'daki sömürgelerinden Senegal zamkı ihracı III. George'un 5. saltanat yılındaki kanunun 37. bölümü gereğince, Büyük Britanya'ya hasredilerek, Amerika ve Batı Hint Adaları'ndaki Britanya sömürgelerinin numaralandırılmış mallarının tâbi tutulduğu bütün sınırlama, düzenleme, müsadere ve cezaların aynısına tâbi tutuldu. Gerçi, ithali kantar başına 6 Penilik ufak bir vergiye tâbi oldu; ama yeniden ihracı kantar başına 1 Lira 10 Şilinlik büyük bir vergiye tâbi tutuldu. Sanayicilerimizin arzusu bu ülkelerin bütün mahsulünün Büyük Britanya'ya ithal edilmesi ve onu diledikleri fiyata satın alabilmeleri için, hiçbir kısmının, ihracı yeterince caydıracak bir masrafa girilmeksizin yeniden ihraç edilmemesi idi. Ancak, aç gözlülükleri yüzünden, gerek bu gerekse birçok başka durumlarda, amaçlarına ulaşamadılar. Bu devasa vergi, kaçakçılık için öylesine bir kışkırtma idi ki, hem Büyük Britanya'dan hem de Afrika'dan Avrupa'nın muhtemelen bütün sanayileşmiş ülkelerine, bilhassa Hollanda'ya bu mal el altından

çok miktarda ihraç edildi. Bundan dolayı, bu ihracat vergisi III. George'un 14. saltanat yılındaki kanunun 10. bölümü gereğince, kantar başına beş Şiline indirildi.

Eski Sübvansiyonun tahsiline esas olan tarifeler kitabında, kunduz derilerine parça başına 6 Şilin 8 Peni değer biçilmekte idi; 1722 yılından önce, bunların ithalinden alınan farklı sübvansiyonlarla vergiler ise, tarifedeki değer takdirinin beşte birini buluyor, yahut deri başına 16 Peni tutuyor; Eski Sübvansiyonun sadece 2 Peni tutan yarısı müstesna, bunların hepsi ihracat hâlinde iade ediliyordu. Bu kadar önemli bir sanayi girdisinin ithalinden alınan bu vergi çok yüksek görülmüş; 1722'de, tarifedeki değer takdiri 2 Şilin 6 Peniye indirilmişti; bu suretle, ithal vergisi 6 Peniye düştü; bunun da, ihracat hâlinde ancak yarısı geri alınıyordu. Aynı başarılı savaş, kunduzun ençok yetiştiği memleketi, Büyük Britanya'nın hâkimiyeti altına soktu. Kunduz derileri numaralandırılmış mallar arasında olduğu için, bunların Amerika'dan ihracı o sebeple, Büyük Britanya piyasasına hasredildi. Sanayicilerimiz bu durumdan elde edebilecekleri faydayı akletmekte gecikmediler ve 1764'te kunduz derisi ithalinden alınan vergi 1 Peniye indirildi. Fakat, ihracat vergisi, ithalât hâlinde ödenen vergi iade edilmeksizin, deri başına 7 Peniye çıkarıldı. Kunduzun tüyünün yahut karın derisinin ithalinden alınan vergide hiçbir değişiklik yapılmaksızın, ihracına aynı kanunla, Lira başına 18 Penilik bir vergi konuldu. Bu mal Britanya tarafından ve İngiliz gemileriyle ithal edildiği takdirde vergi, parça başına dört beş Peni kadar tutmakta idi.

Taşkömürü, hem bir sanayi girdisi hem de bir zanaat âleti sayılabilir. Öyle olduğu için, bunun ihracına hâlen (1783) ton başına 5 Şilini yahut, Newcastle ölçüsü ile 36 kilesine 15 Şilini aşan ağır vergiler konmuştur. Bu ise, çoğu zaman, o malın kömür ocağındaki, hatta ihraca mahsus sevk limanındaki ilk değerinden fazladır.

Bununla beraber, haklı olarak zanaat âletleri adını taşıyan vasıtaların ihracı, çoğu defa yüksek vergilerle değil, mutlak yasaklarla önlenmiştir. Nitekim, III. William'ın 7. ve 8. saltanat yıllarında çıkarılan kanunun 20. bölümünün 8. faslı, eldiven veya çorap örmeye yarayan gergeflerin yahut makinelerin ihracını, bu suretle ihraç edilen veya ihracına kalkışılan gergeflerle makinelerin müsaderesi; ayrıca, yarısı krala, diğer yarısı haber verene yahut dâva açana ait olmak üzere, 40 Lira alınması gibi bir cezaya bağlayarak, yasak etmiştir. Aynı şekilde, pamuklu, ketenbezi, yünlü ve ipekli imalinde kullanılan bütün takım taklavatların yabancı diyarlara ihracı III. George'un 14. saltanat yılındaki kanunun 71. bölümü gereğince, yasaktır. Ceza olarak, bu gibi takım taklavat müsadere edildikten başka, bu tarzda suç işleyen kimseden 200 Lira ve bu tür takım taklavatın gemisine yüklenmesine bile bile ses çıkarmayan gemi sahibinden aynı şekilde 200 Lira alınır.

Zanaat âletlerinin cansız olanlarının ihracına böyle ağır cezalar konulduktan sonra, canlısının, yani zanaatçının, başını alıp gitmesine izin verilmesi pek beklenemez. Nitekim I. George'un 5. saltanat yılındaki kanunun 27. bölümü gereğince; Büyük Britanya sanayisinden birine mensup veya Britanya sanayisinden birinde bulunan herhangi bir işçiyi yahut bir zanaatçıyı, zanaatını icra etmek yahut öğretmek üzere herhangi bir yabancı diyara gitme konusunda ayartmaktan hüküm giyen kimse, ilk suç için 100 Lirayı geçmeyen bir para cezasına ve –müddeti para cezası

ödeninceye kadar uzatılmak üzere– 3 ay hapse; ikinci suç için, mahkemenin takdir edeceği tutarda bir para cezasına –ve müddeti para cezası ödeninceye kadar uzatılmak üzere– 12 ay hapis cezasına çarptırılır. II. George'un 23. saltanat yılındaki kanunun 13. bölümü, bu cezayı, ilk işlenen suçta, bu şekilde ayartılmış her zanaatçı başına 500 Liraya ve –müddeti para cezası ödeninceye kadar uzatılmak üzere– 12 ay hapse; ikinci suç için ise, bin Liraya ve –müddeti para cezası ödeninceye kadar uzatılmak üzere– 2 yıl hapis cezasına yükseltmiştir.

Bu iki yasal düzenlemeden birincisi gereğince; bir kimsenin bir zanaatçıyı ayarttığı, yahut bir zanaatçının yukarıda adı geçen amaçlarla yabancı diyarlara gitmek üzere söz verdiği, yahut sözleşme yaptığı sabit olursa, denizaşırı gitmeyeceğine dair, bu zanaatçı, mahkemenin takdir edeceği şekilde kefalet vermek zorunda kalabilir, ve bu kefaleti verinceye kadar hapse atılabilir.

Bir zanaatçı, denizaşırı gitmiş ve yabancı bir memlekette zanaatını icra eder yahut öğretirse, Haşmetli Kral'ın dışarıdaki elçileri veya konsoloslarından herhangi birinin, yahut Haşmetli Kral'ın o zamanki nazırlarından birinin kendisine ihtarda bulunması üzerine, bu tür ihtardan itibaren altı ay içinde bu ülkeye dönmez ve ondan sonra, sürekli olarak burada yerleşip oturmazsa, artık bu ülkede kendisine vasiyetle bağışlanan bir mirası iktisap etmeye yahut herhangi bir kimse için vasiyeti yerine getirme memuru veya kayyum olmaya, yahut ülke içinde miras, hibe veya satın alma yolu ile herhangi bir toprak edinmeye ehil bulunmadığı ilân edilir. Aynı şekilde, bütün arazisine ve menkul mallarına, kral adına el konur; kendisi her bakımdan bir yabancı sayılarak, kralın himayesi dışına çıkarılır.

Tebaanın, -sözde üstüne titrermiş gibi davrandığımız, ama şu durumda, tâcirlerimizle sanayicilerimizin iki paralık menfaati uğruna düpedüz feda edilen- o iftihar vesilesi özgürlüğüne, bu gibi düzenlemelerin ne kadar da aykırı olduğunu belirtmeye, öyle sanıyorum ki, gerek bile yoktur.

Bütün bu düzenlemelerin takdire değer görülen gerekçesi, sanayimizi kendi kendine gelişme yoluyla değil, komşularımızın hepsindeki sanayinin bunalımı ve bu tür iğrenç ve nahoş rakiplerin rahatsız edici rekabetinin mümkün mertebe önüne geçmek suretiyle ilerletmektir. Sanayici patronlarımız, bütün vatandaşlarının olanca marifetinin kendi ellerinde toplanmasını doğru bulmaktadırlar. Her ne kadar bir yandan bazı zanaatlarda bir defada kullanılabilecek çırak sayısını sınırlamak ve bütün zanaatlarda uzun bir çıraklık devresine lüzum olduğunu kabul ettirmek suretiyle, hepsi birden, kendi işlerinin gerektirdiği bilgiyi mümkün mertebe az kimseye hasretmeye çalışsalar da; bir yandan da bu az sayıdaki kimseden hiçbirinin yabancıları yetiştirmek üzere dışarı gitmesini istememektedirler.

Tüketim, bütün üretimin gözetilen tek gayesi ve nihai amacıdır. Üreticinin menfaati, tüketicinin menfatinin gözetilmesi ne kadar gerektiriyorsa, ancak o kadar kollanması lâzımdır. Bu kural o kadar gün gibi aşikârdır ki ispatına kalkışmak bile abes olur. Ancak merkantilist sistem tüketicinin menfaatini hemen daima üreticinin

menfaatine feda etmektedir. Öyle görünüyor ki bu sistem tüketimi değil üretimi bütün sanayinin ve ticaretin nihai gayesi ve hedefi telâkki etmektedir.

Yetiştirdiğimiz ürün yahut imal ettiğimiz mallarla rekabete girebilecek bütün yabancı malların ithaline karşı konmuş olan engellerde, yerli tüketicinin menfaati, yerli üreticinin menfaatine açıkça feda edilmektedir. Bu tekel yüzünden hemen her zaman ortaya çıkan fiyat artışını tüketicinin cebinden ödemek zorunda kalması tamamen üreticinin lehinedir.

Birtakım mahsullerinin ihracına prim verilmesi, tamamıyla üreticinin yararınadır. Yurtiçindeki tüketici, öncelikle, primin ödenmesi için gerekli vergiyi; ikincisi, malın iç piyasada pahalanması ile ister istemez meydana gelen büsbütün ağır vergiyi ödemek zorundadır.

Portekiz'le olan meşhur ticaret antlaşması gereğince, tüketici, bizim iklimimizde yetişmeyen bir malı komşu bir ülkeden satın almaktan yüksek vergiler vasıtasıyla alıkonulmakta; uzak ülkenin malının kalite bakımından yakın ülkenin malından kötü olduğu bilinmesine rağmen, tüketici malı uzak bir ülkeden satın almak zorunda bırakılmaktadır. Üretici bazı ürünlerini, aksi hâlde izin verileceğinden daha uygun şartlarla, uzak ülkeye ihraç edebilsin diye, yurtiçindeki tüketici bu sıkıntıyı sineye çekmek zorundadır. Tüketici, hem de, bu zorlama ihracat yüzünden iç piyasada aynı ürünlerde meydana gelebilecek her türlü pahalanmayı da cepten ödemeye mecburdur.

Fakat Amerika'daki ve Hindistandaki sömürgelerimizin idaresi için konulmuş olan kanunlar sisteminde, yurtiçi tüketicinin menfaati, üreticinin menfaatine bütün diğer ticari düzenlemelerimizdekine göre çok daha fazlasıyla feda edilmiştir. Sırf çeşitli üreticilerimizin dükkânlarından, ihtiyaçlarını karşılayabilecek bütün malları satın almak zorunda kalacak müşteri bir millet yaratmak amacıyla, büyük bir imparatorluk kurulmuştur. Bu tekelin üreticilerimize sağlayabildiği o ufak fiyat artışı uğruna, o imparatorluğun bütün idame ve savunma masrafı yurtiçindeki tüketicilerin sırtına yüklenmiştir. Sadece ve sadece bu amaçla, son iki savaşta 200 milyon Liradan fazla para harcanmış; eski savaşlarda aynı amaçla yapılmış bunca masraflardan başka, üstelik 170 milyonu aşan yeni bir borca girilmiştir. Sadece bu borcun faizi, herhangi bir zamanda sömürge ticareti tekelinden kazanıldığı iddia edilebilecek toplam olağanüstü kârdan daha fazla olduğu gibi, o ticaretin toplam değerinden, yani ortalama olarak her yıl sömürgelere ihraç edilen malların toplam değerinden daha fazladır.

Bütün bu merkantilist sistemin, kimlerin başının altından çıktığını kestirmek çok güç olmasa gerektir. Bunların, menfaatleri tamamıyla ihmale uğrayan tüketiciler değil, menfaatleri bu derece özenle kollanmış bulunan üreticiler olduğuna kani olabiliriz. O sınıf içinde de, bu sistemin kurucuları olarak en başta gelenler, tâcirlerimiz ile sanayicilerimizdir. Bu bölümde ele alınan merkantilist düzenlemelerde sanayicilerimizin menfaati çok özel surette gözetilmiş; bu defa tüketicilerin menfaatinden ziyade, başka birtakım üreticilerin menfaati ona feda edilmiştir.

IX. BÖLÜM

Tarımcı Sistemler, Yani Toprak Mahsulünü Her Ülkenin Geliri ile Zenginliğinin ya Tek ya da Başlıca Kaynağı Olarak Gösteren İktisadi Sistemler* Hakkında

Politik iktisadın [tarımı merkeze koyan] ziraatçi sistemleri, [ticareti merkeze koyan] merkantilist sistemler için yapmayı gerekli gördüğüm açıklama kadar uzun bir açıklamaya ihtiyaç göstermeyecektir.

Toprak mahsulünü, her ülkenin geliriyle zenginliğinin biricik kaynağı olarak gösteren sistemi, bildiğim kadarıyla, hiçbir millet hiçbir vakit kabullenmemiştir. Hâlen bu sistem Fransa'da birkaç çok bilgili ve zeki adamın sadece kuramlarında mevcuttur. Dünyanın hiçbir yerinde kötülüğü görülmemiş ve muhtemelen hiçbir zaman da görülmeyecek olan bir sistemin yanlışları uzun uzadıya incelenmeye elbette ki değmez. Bununla beraber, bu pek hünerli sistemin ana hatlarını elimden geldiği kadar açık olarak izaha çalışacağım.

XIV. Louis'nin ünlü bakanı Bay Colbert, dürüst, çok çalışkan ve teferruatı kavramış, devlet hesaplarının tetkiki konusunda çok tecrübeli ve becerikli bir adamdı. Sözün kısası kamu gelirinin toplanıp harcanmasını yönteme bağlayıp bir düzene sokmak için her bakımdan kabiliyetli olan bu bakan, ne yazık ki, –devlet hizmetlerinin türlü dallarını düzenlemeye, her birini kendi alanı dışına taşırmamak için gerekli kontrol ve denetim araçlarını ihdasa alışmış– iş başında usanmadan ağır ağır didinen bir adamın hoşlanmadan edemeyeceği; doğası ve özü itibariyle kısıtlayıcı ve düzenleyici bir sistem olan *merkantilist* sistemin bütün peşin hükümlerini bağrına basmıştı. Kendisi büyük bir ülkenin sanayisi ile ticaretini, bir devlet dairesinin departmanlarını örnek alarak düzenlemeye çalışıyordu. Dahası herkesin eşitlik, özgürlük ve adaletin liberal düzenine dayanarak, kendi menfaati peşinden kendi bildiği gibi koşmakta serbest bırakacağına; sanayinin bazı dallarına olağanüstü imtiyazlar verirken, diğerlerini o derece olağanüstü sınırlamalara bağlamıştı. Avrupalı öteki bakanlar gibi, bir yandan

*. Bu sistem iktisadi düşünce tarihi literatüründe bugün *Fizyokrasi* olarak anılmaktadır. (ç. n.)

taşranın faaliyetine kıyasla şehirlerin faaliyetini daha çok desteklemeye eğilimliydi; bir yandan da şehirlerin faaliyetini desteklemek için kırsalın faaliyetini caydırmaya ve baskı altında tutmaya dahi gönlü vardı. Şehir halkı için yiyeceği içeceği ucuzlatıp, bu suretle imalat sanayii ve dış ticareti teşvik etmek üzere, tahıl ihracını tümden yasakladı. Dolayısıyla da, çalışmalarının mahsulünün en önemli kısmından yana taşra ahalisini bütün yabancı pazarların dışında bıraktı. Bir bölgeden diğerine tahıl nakline Fransa'nın eski bölgesel kanunlarıyla konulmuş olan sınırlamalar ve hemen hemen bütün bölgelerde rençperlerden alınan keyfî ve onur kırıcı vergiler bu yasakla bir araya gelince, o ülkenin tarımı şevkini kaybederek, bu kadar bitek bir toprakta, bu derece uygun bir iklimde doğal olarak erişeceği düzeyin çok altında kaldı. Bu gevşeme ve çöküntü hâli, ülkenin çeşitli yerlerinin her birinde az çok hissedildi ve bunun sebepleri hakkında çeşitli araştırmalara girişildi. Mr. Colbert'in tesis ettiği kurumlar gereğince, kırların iktisadi faaliyetine nazaran şehirlerinkine öncelik tanınması, bu sebeplerden biri olarak gözüküyordu.

Atasözünde dendiği gibi, dal bir yana fazla yattı mı onu düzeltmek için öteki yana bir o kadar eğmelisiniz. Tarımı her ülkenin biricik gelir ve zenginlik kaynağı olarak gösteren sistemi ortaya atan Fransız filozofları, öyle görünüyor ki, darbımesel hükmündeki bu düsturu benimsemişlerdir. Mr. Colbert'in plânında, şehirlerin faaliyetine köylerin faaliyetine kıyasla mutlaka daha fazla değer verildiği gibi; öyle görünüyor ki onların sisteminde de şehirlerin faaliyetine mutlaka daha düşük bir değer izafe edilmiştir.

Memleket toprağı ile emeğinin yıllık mahsulüne herhangi bir bakımdan daima katkıda bulunduğu farzedilen çeşitli halk tabakalarını, bu insanlar üç sınıfa ayırıyorlar. Birincisi, toprak sahipleri sınıfıdır. İkincisi, *üretken sınıf* diye özel bir adla şereflendirdikleri, ekip biçenler, çiftçiler ve taşralı işçiler sınıfıdır. Üçüncüsü ise, *kısır* yahut *verimsiz* sınıf diye kınayıcı bir adla hor görmeye çalıştıkları zanaat erbabı, sanayiciler ve tâcirler sınıfıdır.

Toprak sahipleri sınıfının arazinin imarı için arazi üzerinde yaptığı veya idame ettiği* binalar, hendekler, çitler ve diğer ıslah işlemleri için zaman zaman yapabileceği masraflar –ki rençberler aynı sermaye ile daha çok ürün yetiştirmek, dolayısıyla, daha çok rant [toprak kirası] ödemek imkânına bu sayede kavuşurlar– vasıtasıyla, yıllık mahsulde iştirak payı bulunur. O yükselen rant, toprağının imarı için yapılan masraf, yahut kullanılan sermaye üzerinden mülk sahibine verilmesi gereken faiz veya kâr olarak kabul edilebilir. Bu sistemde bu tür masraflara arazi masrafları (*depénses fonciéres*) denilmektedir.

Rençperlerin yahut çiftçilerin yıllık mahsule katkısı, toprağın ekilip biçilmesi için yaptıkları –bu sistemde başlangıç [sabit, asli] masrafları ve yıllık masraflar (*depénses primitives et depenses annuelles*) denilen– masraflarla olur. Başlangıç harcamaları, ziraat âletlerinden, hayvan mevcudundan, tohumluktan ve çiftçinin ilk faaliyet yılının hiç değilse büyük bir kısmında, ya da topraktan bir hâsılat elde edilinceye kadar, aile-

*. İdame etmek (*maintain*): Bakımını sağlamak, varlığını devam ettirmek, sürdürmek. (ç. n.)

si ile hizmetçilerinin nafakalarından ve hayvanlarının yiyeceğinden ibarettir. Yıllık harcamalar ise tohumluk, ziraat âletlerinin aşınıp yıpranması ve çiftçinin hizmetçilerinin yıllık nafakası ile hayvanlarının yıllık yiyeceğinden ve –bireylerin herhangi bir kısmı ekip biçmede çalışır ırgat sayılabildiği ölçüde– ailesinin yıllık nafakasından ibarettir. Toprak rantının ödenmesinden sonra, toprağın mahsulünden çiftçiye kalan kısım, öncelikle, mâkul bir zaman içinde, hiç değilse onu işgal ettiği müddetçe, olağan sermaye kârıyla birlikte sabit masraflarının tümünü kendisine geri getirmeye; ikincisi, yine olağan sermaye kârıyla birlikte, yıllık masraflarının tümünü her yıl kendisine geri getirmeye yeterli olmalıdır. Bu iki tür masraf, çiftçinin tarımda kullandığı iki sermayedir; bunlar, mâkul bir kârla birlikte aksamadan kendisine geri gelmedikçe çiftçi işini diğer işlerle dengeli yürütemez; menfaatini gözeterek, o işten mümkün olduğu kadar çabuk yakayı sıyırıp, bir başka iş araması gerekir.

Toprağın mahsulünden, çiftçiye, işine devam imkânı vermek için bu şekilde lâzım olan kısım, tarıma ayrılmış, el sürülmez bir varlık sayılmalıdır. Arazi sahibi bu varlığa el uzatırsa, ister istemez kendi toprağının mahsulünü azaltır ve çiftçiyi birkaç yıl içinde, değil yalnız bu insafa sığmaz kirayı, arazisine karşılık aksi hâlde alabileceği mâkul kirayı dahi ödeyemez duruma sokar. Arazi sahibinin hakkı olan rant, gayri safi mahsulü yahut tüm mahsulü yetiştirmek için önceden yapılması gereken bütün zorunlu masraflar hiç eksiksiz ödendikten sonra, geriye kalan safi mahsulden başka birşey değildir. Rençperlerin emeği, bütün bu zorunlu masrafların tamamını ödedikten başka, ayrıca bu tür bir safi ürün bırakabildiği içindir ki, bu sınıf halka, yüceltme yollu, *üretken sınıf* adıyla o sistemde bilhassa ayrı bir yer verilmektedir. Aynı sebeple, onların başlangıç ve yıllık masraflarına, bu sistemde üretken masraflar denmektedir. Çünkü onlar kendi değerlerini yerine koyduktan başka, safi mahsulün her yıl yeniden üretiminde de etkili olmaktadırlar.

Anıldığı adla arazi masrafları, yahut mülk sahibinin toprağının imarına sarfettiği de, bu sistemde, üretken masraflar adıyla el üstünde tutulmaktadır. Arazisinden aldığı yüksek rant, bütün bu masrafları olağan sermaye kârlarıyla birlikte mülk sahibine tamamıyla geri ödeyinceye kadar, kilise olsun kral olsun, bu yüksek ranta kutsal ve dokunulmaz gözüyle bakmalı; rant ne öşre, ne de vergiye tâbi tutulmalıdır. Aksi hâlde, toprak imarını caydırmakla, kilise kendi öşürlerinin; kral ise kendi vergilerinin müstakbel artışını kösteklemiş olur. Bundan dolayı, işlerin iyi tertiplendiği bir durumda, bu arazi masrafları kendi değerlerini yeniden hiç eksiksiz ürettikten başka, belirli bir zaman sonra, aynı suretle bir safi mahsulün yeniden üretilmesine sebep oldukları için, bu sistemde, üretken masraflar sayılırlar.

Ancak, bu sistemin üretken olarak saydığı üç çeşit masraf; çiftçinin başlangıç ve yıllık masraflarıyla birlikte, mülk sahibinin arazi masraflarından ibarettir. Bütün öteki harcamalar ve halkın bütün öteki katmanları, hatta insanların olağan anlayışına göre en üretken sayılanlar bile, bu düşünceye göre, baştan aşağı kısır ve verimsiz gösterilmektedir.

Bilhassa, faaliyetleri toprağın işlenmemiş mahsulünün değerini, insanların ola-

ğan anlayışına göre, bunca arttıran zanaat erbabı ile sanayiciler, bu sistemde, halkın tamamıyla kısır ve verimsiz bir sınıfı olarak gösterilmektedir. Emeklerinin sadece, kendilerini çalıştıran sermayeyi olağan kârıyla birlikte yeniden yerine koyduğu söylenmektedir. O sermaye, patronları tarafından kendilerine ödünç verilen malzemeden, âletlerden ve ücretlerden oluşmakta olup, çalışmaları ve geçinmeleri için ayrılmış olan kaynaktır. Kârları ise, patronlarının geçimlerine tahsis edilmiş olan kaynaktır. Çalışmaları için gerekli malzeme, âlet ve ücretten oluşan sermayeyi, patronları onlara ödünç verdiği gibi, yine patron kendi geçimi için gerekeni de, kendine avans olarak verir; bu geçimi genellikle zanaatçılarla sanayicilerin yaptığı eserlerin bedelinden elde etmeyi umduğu kâra göre ayarlar. Eserin bedeli gerek şahsına avans olarak sağladığı nafakayı, gerek işçilerine ödünç verdiği malzemeyi, âletleri ve ücretleri yeniden kendisine geri getirmiyorsa, açıktır ki ettiği masrafın tümünü ödemiyor demektir. Bundan dolayı, sanayide kullanılan sermayenin kârları, toprak rantına benzemez; bu kârlar, elde edilmeleri için yapılması gereken bütün masraf tamamıyla çıktıktan sonra geri kalan safî bir hâsılat değildir. Çiftçinin sermayesi, sanayici patronun sermayesi gibi, kendisine bir kâr sağlar; keza bir başkasına da, sanayici patronun sermayesinin sağlamadığı bir rant getirir. Dolayısıyla zanaatçı ve sanayiciyi çalıştırıp beslemek üzere yapılan masraf, deyim yerindeyse, ancak kendi değerinin varlığını devam ettirir, yeni bir değer üretmez; öyle olduğu için de, tamamıyla kısır ve verimsiz bir masraftır. Çiftçi ve ırgat çalıştırmak için edilen masraf ise, aksine, değerinin varlığını devam ettirdikten başka, üstüne yeni bir değer yaratır; yani, arazi sahibinin rantını üretir. Ondan dolayı da bu, üretken bir masraftır.

Ticari sermaye de sanayi sermayesi kadar kısır ve verimsizdir; yeni bir değer üretmeksizin, sadece kendi değerinin varlığını devam ettirir. Ticari sermayeyi çalıştıranın kârları, onu çalıştırdığı müddetçe yahut hâsılatı eline geçinceye kadar, kendi kendine ödünç olarak sağladığı maişetin yeniden geri gelmesinden ibarettir. Bu kârlar, o sermaye kullanılırken yapılması gereken masrafın bir kısmının geri ödenmesinden başka bir şey değildir.

Zanaat erbabı ile sanayicilerin emeği, toprağın işlenmemiş [ham] ürününün yıllık toplam miktarının değerine asla hiçbir şey katmaz. Gerçi onun belirli kısımlarının değerini çok arttırır. Ama bu arada diğer kısımlarında sebep olduğu tüketim, tam da o kısımlara ilâve ettiği değer kadardır. Bu suretle, mahsulün toplam miktarının değeri, bu emekle hiçbir zaman zerre kadar artmaz. Örneğin, kırmalı bir çift zarif kolluğun tentenesini işleyen kimse, bazen, belki 1 Penilik ketenin değerini 30 İngiliz Lirasına yükseltir. Fakat, her ne kadar ilk bakışta işlenmemiş mahsulün bir kısmının değerini bu suretle aşağı yukarı 7200 misli arttırmış gibi görünürse de, gerçekte, işlenmemiş mahsulün yıllık toplam miktarının değerine bir şey eklemiş olmaz. O tentenenin işlenmesi kendisine belki iki yıllık emeğe mal olur. Bittiğinde, ona karşılık eline geçen 30 Lira, tentene üzerinde uğraştığı iki yıl içinde kendi kendisine ödünç olarak sağladığı geçim maddesinin geri dönmesinden başka bir şey değildir. Her gün, her ay, ya da her yılki emeği ile ketene kattığı değer, olsa olsa o gün, o ay, yahut o yıl içindeki kendi tüketiminin değerini yeniden yerine koyar. Demek ki, toprağın işlenmemiş

mahsulünün yıllık toplam miktarının değerine, hiçbir anda bir şey eklediği olmaz. Çünkü o mahsulden devamlı tüketmekte olduğu parça, daima, kendisinin devamlı üretmekte olduğu değere eşittir. Bu önemsiz, fakat ağır masraflı sanayide çalışan çoğu kimselerin pek yoksul oluşu, yaptıkları işin bedelinin, olağan hallerde nafakalarının değerini geçmediğine bizi ikna edebilir. Çiftçiler ile köydeki ırgatların gördüğü işte ise durum bunun aksinedir. Arazi sahibinin rantı da, olağan hallerde, o işin devamlı olarak hâsıl ettiği bir değer olup, hem ırgatların hem de patronların bütün tüketimini; bunların çalışmaları ve geçimleri için yapılan bütün masrafı, hiç eksiksiz yeniden yerine koyar durur.

Zanaat sahipleri, sanayiciler ve tâcirler; mensup oldukları toplumun gelirini ve zenginliğini ancak tutumlulukla, yahut bu sistemde ifade edildiği şekilde, mahrumlukla, yani geçimlerine mahsus fonların bir kısmından kendilerini mahrum bırakarak çoğaltabilirler. Her yıl bu fonlardan başka yeni baştan bir şey üretmezler. Dolayısıyla, her yıl o fonların bir kısmını bir yana ayırmadıkça; her yıl, bunların bir kısmının zevkinden kendilerini mahrum etmedikçe, çalışmalarıyla, mensup oldukları toplumun geliri ve zenginliği hiçbir zaman zerre kadar artmaz. Çiftçilerle taşra işçileri ise aksine, geçimlerine mahsus bütün fonların hepsinden faydalanabilir; aynı zamanda, mensup oldukları toplumun gelirini ve zenginliğini yine de çoğaltabilirler. Bunların faaliyeti, kendi geçimlerine ayrılandan başka her yıl, çoğalması, mensup oldukları toplumun gelirini ve zenginliğini ister istemez çoğaltan bir net ürün verir. Onun için, İngiltere ile Fransa gibi, çoğunluğu arazi sahiplerinden ve çiftçilerden oluşan milletler, çalışmak ve tadını çıkarmak suretiyle zenginleşebilirler. Hollanda ve Hamburg gibi, daha ziyade tâcirlerle zanaatçılardan ve sanayicilerden meydana gelen milletler ise, aksine yalnız, tutumluluk ve mahrumlukla zenginleşebilirler. Bu derece farklı durum ve şartlar içinde bulunan milletlerin menfaatleri birbirinden nasıl çok farklı ise halkın genel mizacı da aynı şekilde farklıdır. Öncekilerde cömertlik, açık yüreklilik ve candan kaynaşma; berikilerde ise, cimrilik, bayağılık ve topluca eğlenip zevklenmenin her türlüsünden kaçan bencil bir eğilim doğal olarak o genel mizacın unsurlarındandır.

Verimsiz sınıf, yani tâcirler, zanaat sahipleri ve sanayiciler sınıfı, baştan aşağı diğer iki sınıfın; yani mülk sahipleri sınıfı ile rençberler sınıfının sırtından geçinir ve çalışır. Verimsiz sınıfın uğraştığı işin malzemesini ve geçiminin parasını; o işte çalışırken tükettiği tahılı ve hayvanı bunlar verir. Verimsiz sınıfın, hem bütün işçilerinin ücretlerini, hem de bütün patronlarının kârlarını, nihayette mülk sahipleriyle rençberler öder. Bu işçiler ve patronları, doğrusu, toprak sahipleri ile rençberlerin uşaklarıdır. Şu var ki, olağan uşaklar evde hizmet ettikleri hâlde, bunlar, dışarıda hizmet veren uşaklardır. Ancak her ikisi de aynı suretle aynı efendilerin sırtından geçinirler. Emeklerinin verimsizliği birbirinden aşağı kalmaz. Emekleri, toprağın işlenmemiş mahsulünün toplam değerine bir şey katmaz. O toplam mahsulün değerini arttırmak şöyle dursun, onun içinden ödenmesi gereken bir külfet ve masraf teşkil ederler.

Ancak verimsiz sınıf, diğer iki sınıf için sadece faydalı değil, hem de çok çok fay-

dalıdır. Tâcirlerin, zanaatçıların ve sanayicilerin faaliyeti sayesinde mülk sahipleriyle rençberler, ihtiyaçları için lüzum gördükleri yabancı malları olsun, kendi ülkelerinin işlenmiş mahsulünü olsun, beceriksizce ve tecrübesizce birini ithalât veya öbürünü kendileri yapmaya kalktıkları takdirde, harcamak zorunda kalacakları emeklerinin çok daha az miktarının mahsulü ile satın alabilirler. Aksi hâlde kendilerini toprağın ekilip biçilmesinden alıkoyacak bir sürü gaileyi, rençperler, verimsiz sınıf vasısatıyla başlarından atmış olurlar. Böyle öteye beriye takılmaksızın, işe dört elle sarılmak suretiyle yetiştirme imkânı buldukları mahsulün üstünlüğü; verimsiz sınıfın maişetinin ve çalıştırılmasının, ister mülk sahiplerine, ister kendilerine malolan tüm masrafının ödenmesine fazlasıyla yeterlidir. Tâcirlerin, zanaatçıların ve sanayicilerin faaliyeti, doğası gereği tamamıyla verimsiz olmakla beraber; bu suretle, dolaylı yoldan toprak mahsulünün çoğalmasına yardım eder. Üretken emeği, asıl işi olan toprağın ekilip biçilmesine hasredilmek üzere serbest bırakmakla, onun üretici güçlerini arttırır; böylece, sabanla hiç alış verişi olmayan kimsenin emeği sayesinde, saban, çoğunlukla daha kolay yürür ve daha iyi işler.

Tâcirlerin, zanaatçıların ve sanayicilerin faaliyetini her ne bakımdan olursa olsun engellemek yahut caydırmak, mülk sahipleriyle rençperlerin menfaatine asla uygun olamaz. Bu verimsiz sınıfın faydalandığı hürriyet ne kadar genişlerse, o sınıfı meydana getiren bütün farklı zanaatlarda rekabet o derece çoğalır. Diğer iki sınıfın da, gerek yabancı mallar gerek ülkelerinin işlenmiş mahsulü ile ihtiyaçlarının karşılanması o kadar ucuza gelir.

Diğer iki sınıfı ezmekte, verimsiz sınıfın asla menfaati olamaz. Verimsiz sınıfı besleyip çalıştıran, toprağın fazla mahsulü; yahut, önce rençperlerin, onun ardından mülk sahiplerinin maişeti çıktıktan sonra, geriye kalan şeydir. Arta kalan bu kısım ne kadar çoksa, o sınıfın maişeti ve işi aynı şekilde bol olur. Her üç sınıfı birden en etkili surette refahın en üst seviyesine eriştirmenin çok basit sırrı; kusursuz adaletin, eksiksiz özgürlüğün ve tam eşitliğin tesis edilmesidir.

Hollanda ve Hamburg gibi, daha ziyade bu verimsiz sınıftan oluşan ticaretçi devletlerin tâcirleri, zanaatçıları ve sanayicileri, aynı suretle, baştan aşağı mülk sahipleriyle rençberlerin sırtından geçinip iş görürler. Şu farkla ki, tâcirlere, zanaatçılara ve sanayicilere, işleyecekleri malzemeyi ve geçinecekleri parayı tedarik eden toprak sahipleriyle rençberlerin çoğu, –başka ülkelerin halkı ve başka hükümetlerin tebaası– onlara çok uygunsuz gelecek bir mesafede bulunmaktadırlar.

Bununla birlikte, o tür merkantilist devletler, bu öteki ülkelerin halkı için sadece faydalı değil, hem de çok çok faydalıdırlar. Bunlar çok önemli bir açığı bir hayli kapatır: aslında yurtiçinde bulunması gerektiği halde, izlenen politikanın herhangi bir eksiği yüzünden ülkede bulunmayan tâcirlerin, zanaatçıların ve sanayicilerin boşluğunu işte o ülkelerin halkı doldurur.

Bu gibi ticaretçi devletlerin faaliyetini, onların ticaretlerine yahut verdikleri mallara yüksek vergiler koyarak caydırmakta yahut sıkıntıya sokmakta, –bu sıfatla anmam caizse– o *geniş arazi sahibi toprakçı* milletlerin asla menfaati olamaz. Bu tür vergiler, o

malları pahalandırdığı için, karşılığında o malların satın alındığı kendi topraklarının ürün fazlasının, yahut –aynı şey demek olan– bunun bedelinin gerçek değerini düşürmekten başka bir işe yarayamaz. Bu gibi vergiler, sadece, o ürün fazlasının artmasını, dolayısıyla da kendi topraklarının imarını ve işlenmesini yavaşlatmaya yarayabilir. O ürün fazlasının değerini yükseltmek, onun artmasını ve dolayısıyla kendi topraklarının imarının ve ekilip biçilmesinin iyileşmesini teşvik için en etkili çare, aksine, bütün bu gibi ticaretçi milletlerin ticaretini hiç kısıtlamadan tamamen serbest bırakmaktır.

Bu tam ticaret serbestliği, hatta yurtlarında eksik bulunan bütün zanaatçıları, sanayicileri ve tâcirleri zaman içinde tedarik edip, orada hissettikleri bu çok önemli boşluğu en uygun ve en avantajlı şekilde doldurmak için en kestirme tedbir olur.

Topraklarının ürün fazlasının durmadan artışı, zamanla toprağın imarında ve işlenmesinde olağan kâr bedeli ile kullanılabilecek sermayeden daha büyük bir sermaye yaratır; bunun fazla kısmı ise, doğal olarak kendiliğinden yurtiçindeki zanaatçıların ve sanayicilerin çalıştırılmasına gider. Fakat hem işleyecekleri malzemeyi hem geçinecekleri vasıtayı yurtiçinde bulunca, bu zanaat sahipleriyle sanayiciler için çok daha az sanat ve elyatkınlığı ile dahi olsa, bunların her ikisini de çok uzaklardan getirmek zorunda olan ticaretçi devletlerin benzeri zanaatçı ve sanayicileri kadar ucuza çalışmak derhâl mümkün olur. Sanat ve elyatkınlığı noksanı yüzünden bir müddet o derece ucuza çalışamasalar bile, yurtiçinde pazar buldukları için yaptıklarını ticaretçi devletlerin zanaatçıları ve sanayicilerinin o pazara ancak bu kadar büyük bir mesafeden getirilebilen eserleri kadar ucuza satabilirler; sanatları ve elyatkınlıkları geliştikçe de çok geçmeden daha ucuza satmaları mümkün olur. Dolayısıyla bu gibi ticaretçi milletlerin zanaatçıları ile sanayicileri, bu toprakçı milletlerin pazarlarında derhâl rakiplerle karşılaşır; kendilerinden daha ucuza satış yapıldığından, çok geçmeden yerlerini kaptırır ve oradan tamamen sürülürler. Bu toprakçı milletlerin mamullerinde sanatın ve elyatkınlığının tedricî gelişmesinden ileri gelen ucuzluk dolayısıyla, zamanla, bunların satışı iç piyasadan öteye yayılarak, birçok yabancı piyasalara ulaşır; oradan, bu gibi ticaretçi milletlerin birçok mamullerini, aynı şekilde gitgide dışarı atar.

O toprakçı milletlerin gerek işlenmemiş gerek işlenmiş mahsulündeki bu devamlı artış, sırası gelince, tarımda olsun sanayide olsun, olağan kâr haddiyle kullanılabileceğinden daha büyük bir sermaye yaratır. Bu sermayenin fazlası, elbette dış ticaret yolunu tutar; ait olduğu ülkenin işlenmemiş ve işlenmiş mahsulünden iç piyasa talebini aşan kısmın yabancı memleketlere ihracında kullanılır. Ticaretçi milletlerin tâcirlerine kıyasla, tarımcı bir milletin tâcirlerinin, ülkelerinin mahsulünü ihraç konusunda tıpkı zanaatçılarıyla sanayicilerinin bu gibi milletlerin zanaatçılarıyla sanayicileri karşısındaki üstünlüğü cinsinden bir üstünlüğü olur. Bu üstünlük, ötekilerin uzaklarda aramak zorunda kaldıkları gemi kargosu, gereçleri ve erzakı onların, yurtiçinde bulmaları kolaylığıdır. Dolayısıyla, gemicilikte geri olan hüner ve ustalıkları ile o kargoyu yabancı piyasalarda bu gibi ticaretçi milletlerin tâcirleri kadar ucuza satabilirler; aynı derecede hüner ve ustalıkla daha ucuza satmaları da mümkündür. Bundan dolayı çok geçmeden dış ticaretin bu kolunda o ticaretçi milletlerle boy ölçüşür; sırası gelince, onları tamamen oradan dışarı atarlar.

Demek ki, bu liberal ve cömert sisteme nazaran tarımcı bir millet için, kendi içinden zanaatçı, sanayici ve tâcir yetiştirebilmenin en elverişli yolu, bütün diğer milletlerin zanaatçılarına, sanayicilerine ve tâcirlerine, en kayıtsız şartsız ticaret serbestliği vermektir. Bu suretle o millet, toprağının ürün fazlasının değerini yükseltir; onun devamlı şekilde artışı, ihtiyaç duyduğu bütün zanaatçıları, sanayicileri ve tâcirleri zaman içinde ister istemez yetiştirecek olan bir kaynağı tedricen meydana getirir.

Toprakçı bir millet, bunun aksine, ya yüksek vergilerle yahut yasaklarla yabancı milletlerin ticaretini sıkboğaz ettiği takdirde, kendi menfaatini de iki farklı yoldan ister istemez baltalar. Birincisi, bütün yabancı malların ve her türlü mamullerin fiyatını yükseltmekle, karşılığında -yahut aynı şey demek olan, bedeliyle- bu yabancı malları ve mamulleri satın aldığı kendi toprağının ürün fazlasının gerçek değerini ister istemez düşürür. İkincisi, iç piyasada kendi tâcirlerine, zanaatçılarına ve sanayicilerine bir tür tekel bahşetmekle, zirai kâr haddine oranla ticari ve sınai kâr haddini yükseltir; dolayısıyla da daha önce tarımda kullanılmış sermayesinin ya bir kısmını oradan çeker, yahut aksi hâlde tarıma gidecek sermayenin bir kısmını oraya gitmekten alıkoyar. Şu hâlde bu politika, iki ayrı şekilde; yani, öncelikle, mahsulünün gerçek değerini düşürüp, bu suretle kâr haddini indirmekle; ikincisi de bütün diğer işlerde kâr haddini yükseltmekle tarıma ket vurur. Tarımın kazancı, aksi hâlde olacağına kıyasla azalır; ticaret ve sanayinin kazancı ise, artar. Böylece herkes, menfaati dolayısıyla, gerek sermayesini gerek emeğini elinden geldiği kadar tarım işlerinden diğer işlere aktarmaya sevk edilmiş olur.

Bu sıkboğaz edici tedbirlerle, tarımcı bir milletin, her ne kadar kendi içinden zanaatçılar, sanayiciler ve tâcirlerin yetişebilmesinin, serbest ticaret sistemine göre biraz daha çabuk olması beklenebilirse de, –hoş, orası epey şüphelidir ya– onları, deyim yerindeyse, kendisi kemale ermeden ve iyice kıvamını bulmadan yetiştirmiş olur. İşin bir çeşidinin canlanmasını fazla aceleye getirirken, işin daha değerli bir başka çeşidini zaafa uğratır. Sadece çalışmasını sağlayan sermayeyi olağan kârıyla birlikte geri getirmekle kalan bir iş türünü gereğinden acele canlandırmakla; o sermayeyi kârıyla birlikte geri getirdikten başka, aynı şekilde arazi sahibine bir net ürün, pürüzsüz bir rant veren bir iş türünü zaafa uğratır. Tamamıyla kısır ve verimsiz olan emeği gereğinden ivedi olarak desteklemek suretiyle üretici emeğin gelişmesini yavaşlatır.

Toprağın yıllık mahsulü toplamının, bu sisteme göre, yukarıda zikredilen üç sınıf arasında ne şekilde paylaştırıldığını ve verimsiz sınıfın emeğinin toplam ürünü hiçbir bakımdan arttırmaksızın nasıl sadece kendi tüketiminin değerini yeniden yerine koymakla kaldığını, bu sistemin çok zeki ve derin görüşlü kurucusu Sayın Quesnay, birtakım aritmetik formüllerle göstermektedir. Bu formüllerden, en başta gelmesi için, *Ekonomik Tablo* adıyla bilhassa üstün mevkiye koyduğu birincisi, en mükemmel bir serbestlik ve dolayısıyla en yüksek refah içinde –yıllık üretimin mümkün olan en büyük safi ürünü verebildiği ve her sınıfın yıllık tüm mahsulden hakkıyla kendine düşen payın tadını çıkardığı durumda– onun fikrince, bu paylaşımın ne tarzda cereyan ettiğini göstermektedir. Daha sonra gelen birtakım formüller, onun tasavvuruna göre, türlü sınırlamalar ve düzenlemelerin bulunduğu durumlarda bu bölüşümün ya-

pılış tarzını göstermektedir. Bunda, ya mülk sahipleri sınıfı, ya kısır ve verimsiz sınıf, rençperler sınıfına göre daha fazla kayrılmakta ve biri veya öteki aslında bu üretken sınıfa ait olması gereken paya az çok el uzatmaktadır. En mükemmel serbestliğin belirleyeceği doğal bölüşüme karşı bu tür her hakka tecavüz, her el uzatma, bu sisteme göre, yıllık mahsulün değerini ve toplam miktarını yıldan yıla ister istemez az çok düşürmek; toplumun gerçek zenginliğinde ve gelirinde tedricî bir azalmaya ister istemez sebep olmak durumundadır. Öyle bir düşüş ki, seyri, o hakka tecavüzün derecesine, en mükemmel serbestliğin belirleyeceği doğal bölüşümün çok veya az ihlâl edilmesine göre, daha hızlı yahut daha yavaş olmak durumundadır. Bu daha sonraki formüller, o sisteme göre, düşüşün, bu doğal bölüşümün çeşitli şekillerde ihlâl edilme derecelerine karşılık gelen farklı seviyelerini göstermektedir.

Bazı teorisyen hekimler, öyle görünüyor ki, insan vücudunun sağlığının, -en ufak ihlâlin o ihlâl oranında ister istemez bir hastalık yahut rahatsızlık doğurduğu- çok dikkatli belirli bir perhiz ve egzersiz rejimi olmaksızın korunamayacağını tasavvur etmişlerdir. Ne var ki, oldukça geniş bir rejimler yelpazesinde, hatta açıkça sağlığa yararlı olmaktan çok uzak olduğuna genellikle inanılan bazı rejimlerde bile, insan vücudunun en mükemmel sağlık durumunu, hiç değilse görünüşte, çoğu defa muhafaza ettiği tecrübe ile sabit gibidir. Öyle gelir ki, insan vücudunun sağlıklı hâlinde, çok bozuk bir rejimin kötü etkilerini dahi birçok bakımlardan ya önlemeye ya da düzeltmeye gücü yeten, bilinmez bir korunma cevheri zaten mevcuttur. Kendisi de bir hekim, hem de koyu nazariyeci bir hekim olan Sayın Quesnay, öyle görünüyor ki, siyasi bünye [devletin yapısı] hakkında da aynı türden bir anlayış beslemiş; bu bünyenin de ancak çok dikkatli belirli bir rejim altında, yani, tam serbestlik ve tam adaletin kâmil rejimi altında gelişip serpileceğini tasavvur etmiştir. Kendisi, siyasi bünye içinde, her insanın kendi durumunu düzeltmek için devamlı şekilde sarfetmekte olduğu doğal gayretin, bir dereceye kadar, hem taraf tutucu ve hem de sıkıcı olan bir politik ekonominin kötü etkilerini birçok yönden önleyip düzeltecek güçte bir korunma prensibi olduğunu, öyle görünüyor ki, dikkate almış değildir. Böyle bir siyasal iktisat, bir milletin zenginlik ve refah yolundaki ilerlemesini hiç şüphesiz az çok geciktirmekle beraber, büsbütün durdurmaya ve hele geri götürmeye her zaman güç yetiremez. Bir millet, tam serbestlikten ve mükemmel adaletten faydalanmaksızın refaha kavuşmasaydı, dünyada tek bir milletin bile asla refah yüzü görebildiği olmazdı. Ancak ne mutlu ki, doğanın hikmeti, siyasi bünyede insanın aptalca hareketleri ve adaletsizliğinden kaynaklanan kötü etkilerin tedavisi için gereken şeylerin tedarikinde gayet cömert davranmıştır; aynen beşeri bünyede de, insanın miskinliğinden ve ölçüsüzlüğünden kaynaklanan kötü etkileri tedavi için gereken şeylerin sağlanmasında cömert davrandığı gibi.

Bununla birlikte, bu sistemin asıl yanlışı, öyle görünüyor ki, zanaatçılar, sanayiciler ve tâcirler sınıfını baştan aşağı kısır ve verimsiz göstermesindedir. Aşağıdaki gözlemler onları bu şekilde göstermenin yanlışlığını göstermeye yarayabilir.

Öncelikle, şurası bilinmektedir ki, bu sınıf, kendi yıllık tüketiminin değerini her yıl yeni baştan üretir ve hiç değilse kendisini besleyip çalıştıran stok yahut sermayenin varlığını devam ettirir. Ama sırf bu yüzden o sınıfın *kısır* yahut *verimsiz* [üretken

olmayan] diye yaftalanması çok uygunsuz bir şey olsa gerektir. Sadece, baba ile ananın yerini tutacak bir oğulla bir kız dünyaya getirse ve insan soyunun sayısını artırmaksızın eskisi kadar devam ettirse bile, bir evliliğe kısır yahut verimsiz diyemeyiz. Esasen çiftçilerle köydeki ırgatlar, kendilerini geçindirip çalıştıran sermayeden başka, arazi sahibi için, her yıl yeni baştan bir safî ürün, cömert bir rant üretirler. Nasıl ki üç çocuk meydana getiren bir evlilik, yalnız iki çocuk yapan bir evlilikten elbette ki daha verimli ise, çiftçilerle taşradaki ırgatların emeği de, zanaatçıların ve sanayicilerin emeğine nazaran elbette daha verimlidir. Ama birinde mahsulün üstün oluşu, diğerini kısır ve verimsiz yapmaz.

İkincisi, bu sebeple, öyle görünüyor ki, zanaatçıları, sanayicileri ve tâcirleri sıradan hizmetçilerle bir tutmak hiç de uygun değildir. Hizmetçilerin emeği, kendilerini besleyip istihdam eden kaynağın varlığını devam ettirmez. Onların geçinme ve çalışma masrafı tamamıyla efendilerinin sırtından olup, yaptıkları iş, bu masrafın bedelini geri getirecek cinsten değildir. O iş, genellikle yapıldığı anda ortadan kaybolan hizmetlerden ibaret olup, bu insanların ücretlerinin ve nafakalarının değerini yeniden yerine koyabilecek satılık bir malda sabitleşip realize olmaz. Zanaatçıların, sanayicilerin ve tâcirlerin emeği ise, aksine, böyle satılık bir malda doğal olarak kendisini sabitleyip realize eder. Bundan dolayıdır ki, bu kitabın üretken ve üretken olmayan emeği ele aldığım bölümünde zanaatçıları, sanayicileri ve tâcirleri üretken emek; sıradan hizmetçileri ise, kısır veya üretken olmayan emek sahipleri arasında sınıflandırdım.

Üçüncüsü, zanaatçıların, sanayicilerin ve tâcirlerin emeğinin toplumun gerçek gelirini arttırmadığını söylemek, öyle görünüyor ki, hangi varsayıma göre olursa olsun, isabetli değildir. Örneğin, bu sistemde varsayılıyor göründüğü üzere, bu sınıfın günlük, aylık ve yıllık tüketiminin değerini tamı tamına günlük, aylık ve yıllık üretiminin değerine eşit kabul etsek bile; buradan, onun emeği, toplumun gerçek gelirine, toprağı ile emeğinin yıllık ürününün gerçek değerine birşey katmıyor sonucu çıkmaz. Örneğin, hasattan sonraki ilk altı ayda, 10 Liralık iş yapan bir zanaatçı, aynı süre içinde 10 Liralık tahıl ve diğer zorunlu maddeler tüketse dahi, gerçekte, toplumun toprağı ile emeğinin yıllık ürününe 10 Liranın değerini ilâve eder. Tahıldan ve diğer zorunlu maddelerden, 10 Lira değerinde altı aylık bir gelir tüketirken, ya kendisine ya da bir başkasına, ona eşit olan bir altı aylık gelir satın alabilecek eşit değerde bir eser meydana getirmiştir. O hâlde, bu altı ay içinde tüketilen ile üretilen şeyin değeri 10 Lira değil, 20 Liradır. Gerçi, mümkündür ki, herhangi bir anda, bu değerin 10 Liradan fazlası asla mevcut olmasın. Fakat zanaatçının tükettiği 10 Liralık tahılı ve diğer zorunlu maddeleri bir asker yahut sıradan bir hizmetçi tüketseydi, yıllık mahsulden altı ay sonunda mevcut olan kısmın değeri, zanaatçının emeği sayesinde fiiliyatta olduğundan, 10 Lira eksik olurdu. Demek ki, zanaatçının ürettiği şeyin değeri, herhangi bir anda tükettiği şeyin değerinden fazla farzedilmese bile, piyasadaki malların fiilen mevcut değeri zanaatçının ürettiği sayesinde, her an için, aksi hâlde olacağına kıyasla daha fazladır.

Bu sistemin patronları "zanaatçıların, sanayicilerin ve tâcirlerin tüketimi, üretim-

lerinin değerine eşittir" derlerken, muhtemelen sadece bunların gelirinin, yahut tüketimlerine ayrılan fonun, eşit olduğunu kastetmektedirler. Oysa söylemek istediklerini daha doğru şekilde belirtip, sadece, bu sınıfın geliri ürettiğinin değerine eşittir deseler, bu gelirden doğal olarak yapılacak tasarrufun, toplumun gerçek zenginliğini ister istemez az çok arttırması gerektiği okuyucunun çabucak aklına gelir. Şu hâlde, ortaya münakaşa benzeri bir argüman koyabilmek için, meramlarını ifade ettikleri şekilde anlatmaları gerekmiştir; işler gerçekte onların farzeder göründüğü şekilde olsa dahi, bu argümanın hiçbir sonuca varmadığı meydana çıkmaktadır.

Dördüncüsü, çiftçilerle köylerdeki ırgatlar, toplumlarının gerçek gelirini, yani toprağı ile emeğinin yıllık ürününü, tutumluluk olmadan, zanaatçılar, sanayiciler ve tâcirlerden daha fazla arttırabilecek durumda değillerdir. Bir toplumun toprağıyla emeğinin yıllık ürünü, ancak iki suretle arttırılabilir: Birincisi, toplumda bilfiil beslenmekte olan faydalı emeğin üretici güçlerindeki [verimlilikteki] bir gelişmeyle; ikincisi de, o emeğin miktarındaki bir artışla.

Faydalı emeğin üretici güçlerindeki gelişme, öncelikle işçinin yeteneğindeki gelişmeye; ikincisi, işçinin kullandığı makinenin iyileşmesine bağlıdır. Fakat zanaatçılarla sanayicilerin emeğinin, daha alt bölümlere ayrılması ve ameliye bakımından her işçinin emeğinin çiftçilerle köy ırgatlarının emeğine kıyasla daha basit hâle getirilmesi mümkün olduğundan, bu her iki cinsten iyileştirmede aynı şekilde çok daha ileri bir dereceye varması mümkündür.[6] Onun için, zanaatçı ve sanayici sınıfı karşısında rençper sınıfının, bu bakımdan, hiçbir şekilde üstünlüğü olamaz.

Bir toplum içinde bilfiil kullanılmakta olan faydalı emek miktarındaki artış, tamamıyla o emeği çalıştıran sermayenin artmasına bağlıdır. O sermayedeki artış ise, yine, o sermayenin kullanılmasını idare edip düzenleyen belirli kimselerin, ya da bunu onlara ödünç veren diğer kimselerin gelirinden yapılan tasarruflara tamı tamına eşit olmak durumundadır.

Bu sistemin varsayar göründüğü üzere, tâcirler, zanaatciler ve sanayiciler tutumluluğa ve tasarrufa, toprak sahipleriyle rençberlerden doğal olarak daha eğilimli iseler; bunların, mensup oldukları toplum içinde kullanılan faydalı emek miktarını arttırmaları, dolayısıyla da o toplumun gerçek gelirini, yani toprağı ile emeğinin yıllık ürününü çoğaltmaları, o derece daha muhtemeldir.

Beşincisi ve sonuncusu, bu sistemin varsayar göründüğü üzere, her ülkenin halkına ait gelirin, sadece, çalışmasının o halka sağlayabileceği geçim maddesi miktarından ibaret olduğu kabul edilse; bu varsayıma dayanarak bile, ticaretçi ve sanayici bir ülkenin gelirinin, diğer hususlar aynı olmak şartıyla, ticareti yahut sanayisi bulunmayan bir ülkenin gelirine göre daima çok daha büyük olması lâzımdır. Ticaret ve sanayi vasısatıyla, her yıl belirli bir ülkeye, fiilen ekilip biçilme durumuna göre, topraklarının verebileceğinden daha fazla geçim maddesi ithal edilebilir. Bir şehrin halkı, elinde çoğu defa kendi toprağı olmadığı hâlde, çalışması sayesinde, başkalarının topraklarının işlenmemiş ürününden, hem işinin malzemesini, hem maişetinin kaynağını sağ-

6. [Smith] Bkz. I. Kitap, I. Bölüm.

layacak miktarı elde eder. Bir şehir, civar yörelere göre daima ne ise; öteki bağımsız devletler yahut ülkelere kıyasla bir bağımsız devlet veya ülke de çoğu defa öyle olabilir. Nitekim Hollanda, geçim maddesinin çoğunu bu şekilde başka memleketlerden; canlı hayvanları Holstein ile Jutland'dan, tahılı çeşitli Avrupa ülkelerinin hemen hemen hepsinden getirirler. İşlenmiş ürünün az bir miktarı, çok miktarda işlenmemiş ürün satın alır. Bundan dolayı, ticaret ve sanayi ile uğraşan bir ülke, işlenmiş ürününün ufak bir kısmıyla, başka ülkelerin işlenmemiş ürününün elbette büyük bir kısmını satın alır. Oysa ticareti ve sanayisi olmayan bir memleket, aksine, işlenmemiş ürününün büyük bir kısmını harcamaya ve başka ülkelerin işlenmiş ürününün çok küçük bir kısmını satın almaya genellikle mecburdur. Biri, sayıca çok az kimseye geçim ve refah sağlayabilecek şey ihraç ederek, çok sayıda kimse için geçim maddesi ve refah vasıtası ithal eder. Diğeri, çok sayıda kimse için refah vasıtası ve geçim maddesi ihraç edip, ancak çok az kimse için, bunlardan ithal eder. Birinin halkı, fiilen ekilip biçilme durumuna göre topraklarının verebildiğinden çok daha fazla geçim maddesinden daima faydalanma konumundadır. Diğerinin halkı ise, bunun her zaman çok daha azından faydalanmak zorundadır.

Yine de, politik ekonomi konusunda şimdiye kadar ortaya konmuş olanlar içinde, bu sistem, bütün kusurlarıyla beraber, hakikate belki en çok yaklaşanıdır; bu sebeple de, o çok önemli bilimin prensiplerini dikkatle incelemek isteyen herkesçe üzerinde durulmaya pekâlâ değer. Toprağa harcanan emeği, biricik üretici emek olarak göstermek suretiyle öğrettiği fikirler belki gereğinden fazla dar ve sınırlıdır. Fakat milletlerin zenginliğini tüketilebilir olmayan para varlıklarından değil, toplumun emeği ile her yıl yeni baştan üretilen tüketim mallarından ibaret; tam serbestliği de, bu yıllık yeniden üretimi azami hâle getirecek tek etkili çare olarak görme konusundaki çıkarımına bakıldığında, öyle anlaşılıyor ki, öğretisi her şekilde âdil olduğu kadar, cömert ve liberaldir. Taraftarları pek çoktur; insanlar, paradokslara düşkün ve ayak takımının akıl erdiremediği şeyleri anlar gibi görünmeye meraklı oldukları için, sistemin, sanayici emeğin üretken olmayan doğası hakkındaki çelişkili iddiasının, hayranlarının çoğalmasında belki birazcık katkısı olmamıştır. Bunlar, birkaç yıldanberi Fransız literatüründe *Ekonomistler* adıyla öne çıkan hayli önemli bir hizip meydana getirmişlerdir. Eserlerinin bir yandan, daha önce asla derinliğine incelenmemiş birçok konuyu genel tartışma gündemine sokmak, bir yandan da, tarım lehine kamu idaresine bir dereceye kadar tesir etmek suretiyle, ülkelerine elbette ki epey hizmeti dokunmuştur. Nitekim Fransız tarımı, eskiden içinde bocalamakta olduğu sıkıntıların birçoğundan, onların bu sıkıntıları ortaya dökmeleri sebebiyle, kurtulmuştur. Arazinin, müstakbel her satın alıcısına yahut mülk sahibine karşı hüküm ifade eden bir kira sözleşmesinin yapılabileceği müddet, 9 yıldan 27 yıla çıkarılmıştır. Krallıkta bir eyâletten diğerine tahıl nakline eyâletlerce konulan eski sınırlamalar tamamen kaldırılmış; bütün olağan hâllerde, tahılın bütün yabancı memleketlere ihracat serbestliği, ülkenin ortak hukuku olarak yerleşmiştir. Bu fırkanın takipçileri, isabetle Politik Ekonomi adı verilen şeyden, yahut *milletlerin zenginliğinin doğası ve nedenleri*nden başka, ayrıca sivil hükümet sisteminin başka her dalına temas eden, çok sayıdaki eserlerinde, tam bir güvenle ve hissedilir

bir sapma görülmeksizin, hep birden Bay Quesnay'ye ait öğretiyi takip etmektedirler. Öyle olduğu için de, eserlerinin çoğunda çok az farklılık vardır. Bu öğretinin en açık ve anlamı en birbiriyle irtibatlı ifadesi, bir zamanlar Martinico'da idare amirliği yapmış olan Bay Mercier de la Rivière'in yazdığı "Siyasi Toplumların Doğal ve Temel Düzeni" adlı bir kitapçıkta bulunabilir. Bütün bu mezhebin, –kendisi de çok alçakgönüllü ve çok babacan bir adam olan– üstadlarına karşı beslediği hayranlık, eski filozoflardan herhangi birinin kendi sistemlerini kuranlara karşı duydukları hayranlıktan daha aşağı değildir. "Dünya kuruldu kurulalı" diyor, çok titiz ve saygıdeğer bir yazar olan Marquis de Mirabeau, "siyasi toplumları zenginleştirip onlara çekidüzen veren birçok öteki icatlardan bağımsız olarak, o toplumları esas itibariyle istikrara kavuşturan üç büyük buluş olmuştur. Birincisi, insanoğlunun kendi soyuna kanunlarını, sözleşmelerini, tarihî olayları ve keşiflerini, hiç değişikliğe uğramadan aynen intikal ettirme gücünü tek başına veren, yazının icadıdır. İkincisi, medeni toplumlar arasındaki bütün ilişkileri birbirine kenetleyen, paranın icadıdır. Diğer iki buluşun sonucu olup, her ikisinin amacını kemale erdirdiği için onları tamamlayan üçüncüsü, çağımızın büyük keşfi, semeresini ancak bizden sonra geleceklerin devşireceği, 'Ekonomik Tablo'dur."

Modern Avrupa milletlerinin politik ekonomisi, şehirlerin faaliyeti olan sanayi ve dış ticareti, taşranın faaliyeti olan tarıma kıyasla daha çok kayırdığı gibi; öteki milletlerin politik ekonomisi de, farklı bir yol tutarak, sanayiden ve dış ticaretten çok tarımı kayırmıştır.

Çin'in izlediği politika, bütün öteki işlerden daha çok tarımı kayırmaktadır. Avrupa'nın çoğu yerinde bir zanaat sahibinin durumu, toprağı işleyen bir kimseye kıyasla ne kadar üstünse; Çin'de de toprağı işleyen kimsenin durumu, rivayete göre, zanaat sahibinin durumuna kıyasla o kadar üstündür. Çin'de herkes, ya mülk olarak veya kira ile, ufacık bir toprak parçası ele geçirmek için çırpınırmış; kira sözleşmeleri orada çok uygun şartlarla ve kiracıların hakları yeterince güvenceye alınarak yapılırmış. Çinliler dış ticareti pek umursamazlar. Pekin Mandarinlerinin,* Rus elçisi Bay de Lange ile konuşurken, dış ticaretten "O sizin sefil ticaretiniz!" diye bahsetmeleri âdetti.[6] Japonya ile olan ticaret hariç, Çinlilerin kendi başlarına ve kendi gemileriyle, dışarı ile ticaret yaptıkları azdır veya hiç yoktur. Hatta yabancı milletlerin gemilerini, ülkelerinin ancak bir iki limanına sokarlar. Dolayısıyla Çin'de dış ticaret, ister Çin gemileriyle ister yabancı milletlerin gemileriyle yapılsın, daha serbest bırakıldığı takdirde doğal olarak yayılabileceği alana göre çok daha dar bir alan içinde her bakımdan sıkışıp kalmaktadır.

Ufak bir hacim içinde çok büyük bir değer saklayan, öyle olduğu için de işlenmiş ürünün çoğuna kıyasla daha az masrafla ülkeden ülkeye nakledilebilen ürünler, hemen hemen bütün ülkelerde dış ticaretin başlıca dayanağıdır. Ayrıca iç ticaret için genişliği ve durumu Çin'e göre daha elverişsiz olan ülkelerde, mamuller, genellikle dış ticaretin desteğine ihtiyaç gösterir. Ya fazla geniş olmayan daracık bir iç pazara ancak güç yetirebilen memleketlerde; ya da bir bölge ile bir diğeri arasındaki nakliyatın, belirli

*. Mandarin: Çin devlet görevlisi, Avrupalıların Çin devlet memurlarına verdikleri ad. (ç. n.)
6. [Smith] Bkz. Bell'in Seyahatlerinde Bay de Lange'ın Muhtıra defteri, Cilt II, sayfa 258, 276 ve 293.

bir yerin ürünlerinin, memleketin güç yetirebildiği iç pazarın tümünden faydalanmasını imkânsızlaştıracak kadar zor olduğu memleketlerde, geniş bir dış pazar olmaksızın bunlar pek gelişemezler. Hatırlanmalıdır ki, sanayicilik faaliyetinin kemâle ermesi, tamamıyla işbölümüne dayanır; işbölümünün herhangi bir sanayiye ne dereceye kadar sokulabileceğini ise, daha önce gösterildiği üzere, ister istemez pazarın genişliği belirler. Fakat Çin İmparatorluğu'nun sınırsız genişliği; halkının muazzam kalabalık olması; çeşitli bölgelerindeki iklimin ve dolayısıyla üretimin çeşitliliği; bunların çoğu arasında suyolunu kullanarak yapılan nakliyatın kolaylığı; o memleketin iç pazarını, çok büyük bir sanayiyi tek başına desteklemeye yetecek ve çok kayda değer alt-işbölümlerine yetecek kadar büyütmektedir. Ayrı ayrı bütün Avrupa ülkelerinin pazarı bir araya getirilse, büyüklükte Çin'in iç piyasası ondan belki pek aşağı kalmaz. Bununla birlikte, bu büyük iç piyasaya dünyanın bütün diğer kısımlarının piyasasını ilâve edecek daha geniş bir dış ticaretin, epeycesi Çin gemileriyle yapıldığı takdirde Çin'in sanayisini fazlasıyla büyütüp, sanayi faaliyetinin üretici güçlerini fazlasıyla geliştirmemesi imkânsız gibidir. Denizlerde daha bol gidip gelmekle Çin'liler, hem başka memleketlerde faydalanılan çeşitli makinelerin hepsini kendileri kullanmayı ve yapmayı, hem dünyanın ayrı ayrı her yerinde uygulanan diğer sanat ve zanaat ıslahlarını, doğal olarak öğrenirler. Şimdiki gidişata göre, Çinlilerin ellerinde Japonya'dan başka herhangi bir milletten örnek alarak ilerlemeleri için pek fırsat yoktur.

Eski Mısır'ın ve Hindistan'daki Gentoo hükümetinin politikası da, öyle görünüyor ki, tarımı bütün öteki işlerden daha çok kayırmıştır.

Gerek eski Mısır'da gerek Hindistan'da bütün toplum, her biri babadan oğula kendini belirli bir işe yahut iş sınıfına hasreden farklı kastlara yahut kabilelere ayrılmıştı. Bir rahibin oğlu ister istemez rahip; askerin oğlu asker; ırgatın oğlu ırgat; dokumacının oğlu dokumacı; terzinin oğlu terzi vb. oluyordu. Her iki memlekette, en başta rahipler kastı; ondan sonra askerler kastı geliyordu. Çiftçiler ve ırgatlar kastı, her iki memlekette de tâcirler ve sanayiciler kastına göre daha üstündü.

Her iki ülkenin hükümeti, tarımın menfaatini özel surette kolluyordu. Eski Mısır hükümdarlarının, Nil sularının gereği gibi dağıtımı için yaptığı tesisler, eski devirlerde ün salmıştı. Bunlardan bazısının yıkık kalıntılarına seyyahlar hâlâ hayrandırlar. Gerek Ganj sularının, gerek birçok diğer ırmak sularının gereği gibi paylaşımı için, eski Hindistan hükümdarlarınca yapılan aynı cinsten tesislerin daha az şöhret bulmakla beraber, onlar kadar büyük oldukları görülmektedir. Nitekim zaman zaman kıtlığa yakalanmalarına rağmen, her iki memleket de çok mümbit olmakla ün salmıştır. Nüfusça son derece kalabalık olmakla beraber, ikisi de mutedil derecede bereketli yıllarda komşularına büyük miktarda hububat ihraç edebilmişlerdir.

Eski Mısırlılar, batıl bir itikat yüzünden denizden uzak dururlardı. Gentoo dini ise, takipçilerinin su üzerinde ateş yakmalarına, dolayısıyla da yemek pişirmelerine izin vermediği için, esasen onlara uzun deniz yolculuklarının hepsini yasak etmektedir. Ürün fazlalarının ihracı için, gerek Mısırlılar ve gerekse Hintliler, hemen hemen tamamıyla başka milletlerin gemiciliğine bağımlı kalmış olmalıdırlar; bu bağımlılık durumu

ise hem pazarı daraltmış, hem de ürün fazlasının çoğalmasını caydırmış olsa gerektir. Aynı şekilde, bu durumun işlenmemiş ürüne göre işlenmiş ürünün artmasına daha çok ket vurmuş olması lâzımdır. Mamul maddeler, toprağın işlenmemiş ürününün büyük kısmına göre çok daha geniş bir pazar ister. Bir kunduracı, tek başına yılda üç yüz çiftten fazla ayakkabı yapar. Kendi ailesi, bunun belki altı çiftini eskitmez. Demek ki, kendi ailesi gibi hiç değilse elli aile ona müşteri olmadığı zaman kunduracı emeğinin tüm ürününü elden çıkaramaz. Büyük bir memlekette, en kalabalık zanaatçı sınıfının, oradaki aile sayısı tutarının ellide yahut yüzde birinden fazla olduğu nadirdir. Ancak Fransa ve İngiltere gibi büyük memleketlerde, tarımda çalışanların sayısını, bazı yazarlar, ülkenin bütün halkının yarısı; diğerleri, üçte biri olarak hesap etmişlerdir. Bu oranı beşte birden daha aşağı hesaplayanı ben bilmiyorum. Ancak gerek Fransa'nın, gerek İngiltere'nin tarım ürünlerinin pek çoğu yurtiçinde tüketildiğinden, bu hesaplara göre, tarımla uğraşan her kimse, emeğinin bütün ürününü elden çıkarmak için, kendi ailesi gibi bir, iki, ya da azami dört aileden fazla müşteriye pek ihtiyaç göstermez. Onun için, içe kapanık bir pazarın durgunlaşması karşısında, sanayiye göre tarım çok daha iyi tutunabilir. Esasen gerek eski Mısır'da gerekse Hindistan'da, iç piyasayı bu ülkelerin ayrı ayrı her bölgesindeki mahsulün hepsine en kazançlı şekilde alabildiğine açan birçok iç suyolu ile gidip gelme kolaylığı, dış piyasanın kapalı oluşunu bir derece telâfi ediyordu. Keza, Hindistan'ın alanı çok büyük olduğu için, ülkenin iç piyasasını çok geniş ve bin bir türlü sanayiyi desteklemeye yeterli hâle getiriyordu. Ancak eski Mısır'ın asla İngiltere'ye eşit olmayan ufak yüzölçümü, o memlekette, çeşitli sanayi dallarını sürekli olarak destekleyemeyecek kadar iç pazarı daraltmış olmalıdır. Nitekim Hindistan'ın genellikle en fazla pirinç ihraç eden eyâleti Bengal, hububat ihracından ziyade, çeşit çeşit mamullerin ihracıyla her zaman daha göze çarpmıştır. Eski Mısır ise, başta iyi cins keten bezleriyle diğer birtakım mallar olmak üzere, bazı mamuller ihraç etmekle beraber, aksine, daima büyük hububat ihracıyla en çok temayüz etmişti. Nitekim orası uzun zaman Roma İmparatorluğu'nun tahıl ambarı idi.

Çin'in, eski Mısır'ın ve muhtelif zamanlarda Hindistan'ı bölüşen krallıkların hükümdarları, gelirlerinin tümünü yahut en önemli parçasını daima bir tür arazi vergisinden yahut toprak rantından elde etmişlerdir. Bu arazi vergisi ya da toprak rantı, Avrupa'daki öşür gibi, toprak mahsulünün, kesin bir tahakkuka göre ya ayni olarak teslim edilen ya da para olarak ödenen, dolayısıyla yıldan yıla mahsuldeki bütün dalgalanmalara göre değişen belirli bir payından, –rivayete göre beşte birinden– oluşuyordu. Dolayısıyla gelirlerindeki yıllık artma yahut azalma, doğrudan doğruya tarımın canlanmasına yahut durgunlaşmasına bağlı bulunan bu ülkelerin hükümdarları için, tarımın menfaatlerini özellikle gözetmek doğaldı.

Eski Yunan cumhuriyetleri ile Roma'nın politikası, tarımı sanayiye yahut dış ticarete göre daha üstün tutmakla beraber, öyle görünüyor ki, ona doğrudan doğruya yahut bile bile destek olmaktan ziyade, öteki işleri köstekleмiştir. Eski Yunan devletlerinin birkaçında dış ticaret tamamen yasaktı. Diğer birkaçında da zanaatçılarla sanayicilerin işleri, askerî talimlerin ve beden hareketlerinin insan vücudunda hâsıl etmeye çalıştığı alışkanlıklar konusunda kabiliyetsiz hâle getirerek, bu suretle sa-

vaş yorgunluklarına katlanma ve savaş tehlikelerine karşı durma vasıflarını vücuda az çok kaybettirdiğinden, beden kuvveti ve çevikliği için zararlı sayılıyordu. Bu tür meşgaleler yalnız kölelere yaraşır diye düşünülüyor; devletin hür yurttaşlarının onlarla uğraşması yasaklanıyordu. Bu tür bir yasağın câri olmadığı Roma ve Atina gibi devletlerde bile, büyük halk topluluğu aslında şehirlerde şimdi çoğu defa ayak takımının yaptığı işlerin hepsinin dışında bırakılıyordu. Atina ile Roma'da bütün bu gibi işlerle zenginlerin köleleri uğraşıyor; bu işleri efendilerinin hesabına yapıyorlardı. Zenginlerin kölelerinin yaptığı ile rekabete girince, yoksul bir hür kimse için, kendi yaptığı esere bir pazar bulmak, efendilerin zenginliği, gücü ve himayesi dolayısıyla, hemen hemen mümkün olmuyordu.

Ama kölelerin icatçı oldukları çok seyrektir; makinede olsun, işin tertiplenip taksim edilmesinde olsun, emeği kolaylaştırıp kısaltan en önemli ilerlemeler, hür insanların buluşlarıdır. Kölenin biri bu türden herhangi bir iyileştirme teklif edecek olsa, efendisi hemen bu teklifi tembelliğin telkini ve efendi zararına emeğini esirgeme arzusu gibi telâkki eder. Mükâfat yerine, zavallı köle, muhtemelen çok kötü muamele, belki de ceza görür. Bu sebeple, köleler eliyle yürütülen sanayide, aynı miktar işi yapmak için genellikle hür insanlarca yürütülenlerdekine kıyasla daha fazla emek kullanılmak durumundadır. Ondan dolayı, kölenin yaptığı iş, genellikle ötekilerin yaptığından daha pahalıya gelse gerektir. Bay Montesquieu, Macar madenlerinin, civarlarındaki Türk madenlerinden daha zengin olmadıkları hâlde, daima daha az masrafla, dolayısıyla daha çok kârla işletildiklerini belirtmektedir. Türk madenlerini köleler işletmektedir. Makine olarak da Türklerin aklına her zaman o kölelerin kollarını kullanmak gelmiştir. Macar madenlerini ise, kendi işlerini kolaylaştırıp azaltmak için, birçok makine kullanan hür insanlar işletir. Yunanlılarla Romalılar zamanındaki mamullerin fiyatı hakkında çok kıt olan bilgiden ortaya çıktığına göre, iyi cins mamuller ateş pahası idi. İpekli, ağırlığınca altına satılıyordu. Esasen, ipekli kumaş o çağlarda bir Avrupa mamulü değildi; hep Doğu Hint bölgelerinden getirtildiği için, fiyat yüksekliğine bir dereceye kadar nakliye süresinin uzunluğu sebep gösterilebilir. Hoş, bazan bir hanımın çok zarif bir keten bezi parçasına verdiği rivayet edilen para da, öyle görünüyor ki, onun kadar aşırı idi. Keten bezi ise, daima ya Avrupa mamulü, ya da, en uzağı olsa Mısır mamulü olduğuna göre, bu yüksek fiyata, sadece ona harcanması gereken emeğin ağır masrafı sebep gösterilebilir. Bu emeğin masrafı da, olsa olsa kullanılan makinenin kullanışsızlığından ileri gelebilir. Keza, iyi cins yünlülerin fiyatı o kadar ateş pahası olmamakla beraber, öyle görünüyor ki, şimdikine göre çok yüksekti. Pliny'nin bize anlattığına göre, özel bir tarzda boyanmış bazı kumaşların libresi yüz denaryus [gümüş para], yahut 3 İngiliz Lirası 6 Şilin 8 Peni ediyordu.[7] Bir başka tarzda boyanmış olan diğerlerinin libresi, bin denaryus, yahut 33 Lira 6 Şilin 8 Peni idi. Roma libresinin, bizim âdi tartı ile, 12 onstan ibaret olduğunu hatırlamak gerekir.

Gerçi fiyatın böyle yüksek oluşu, öyle görünüyor ki daha ziyade boyadan dolayıdır. Ancak kumaşların kendileri, şimdiki zamanlarda yapılanlara göre çok pahalı olmasa, bunlara muhtemelen bu kadar pahalı boya harcanmazdı. Çünkü yardımcı

7. [Smith] Plin., Kitap IX, Bölüm 39.

maddenin değeri ile esas maddenin değeri arasındaki orantısızlık gereğinden fazla olurdu. Triclinaria'lardan –sofrada sedirlere uzanırken yaslanmak üzere kullandıkları bir tür yün yastık yahut minder– bazısının, aynı yazar tarafından zikredilen fiyatı, inanılır gibi değildir.[8] Rivayete göre, bazıları 30 bin; diğerleri, 300 bin Liradan fazla edermiş. Keza, bu yüksek fiyatın da boyadan ileri geldiği söylenmiyor. Dr. Arbuthnot, kadınlı erkekli modaya uyanların giyim kuşamında, eski çağlarda, modern zamanlardakine kıyasla çok daha az çeşitlilik var gibi göründüğü gözleminde bulunmaktadır. Eski heykellerin giyim kuşamında rastladığımız çok az çeşitlilik de, onun gözlemini teyit etmektedir. Kendisi bundan onların giyim kuşamının bizimkine göre genellikle daha ucuz olması gerektiği sonucunu çıkarmaktadır.

Ancak, öyle görünüyor ki, çıkarılan bu sonuç isabetli değildir. Zenginlerin rağbet ettiği giyim kuşamın masrafı çok ağır oldu mu, çeşidi çok az olmak durumundadır. Ama, imalatçı sanatın ve sanayinin üretici güçlerindeki gelişmeler vasısatıyla, herhangi bir giysinin masrafı iyice düştü mü, çeşit elbette epey çoğalır. Zengin kısmı, herhangi bir tek elbisenin masrafıyla başkalarından ayırt edilebilecek şekilde kendini gösteremeyince, doğal olarak giysilerinin fazlalığı ve çeşitliliği ile öne çıkmaya çalışır.

Daha önce görülmüştü ki, her milletin ticaretinin en büyük ve en önemli türü, şehir halkıyla taşra halkı arasında yapılanıdır. Şehir halkı hem işinin hammaddesini hem de geçiminin kaynağını teşkil eden işlenmemiş mahsulü, köylerden alır. Bu işlenmemiş mahsulün derhâl kullanılmak üzere işlenip hazırlanan bir kısmını, köye geri göndermek suretiyle, bedelini öder. Bu birbirinden ayrı iki takım halk arasında yapılan ticaret, nihayet, belirli bir miktar işlenmemiş ürünün belirli bir miktar işlenmiş ürün ile mübadele edilmesinden oluşur. Dolayısıyla sonraki ne kadar pahalı ise, önceki o derece ucuz olur. Böylece herhangi bir memlekette, işlenmiş mahsulün fiyatını yükseltmeye sebep olan şey, toprağın işlenmemiş mahsulünün fiyatını düşürmeye ve bu suretle, tarımı durgunlaştırmaya vesile olur. Belli miktarda işlenmemiş mahsulün, yahut aynı şey demek olan, belli miktarda işlenmemiş mahsulün bedelinin, satın almaya gücünün yettiği işlenmiş ürün miktarı ne derece azalırsa, işlenmemiş mahsulün o belli miktarının mübadele değeri de o derece düşer. Arazi sahibinin toprağı imar etmek için, yahut çiftçinin ekip biçmek suretiyle bunun miktarını arttırma hevesi o derece eksilir. Ayrıca bir memlekette zanaatçı ve sanayici sayısını azaltma eğiliminde olan her şey, toprağın işlenmemiş mahsulünden yana bütün pazarların en önemlisini, yani iç pazarı küçültmeye ve bu suretle, tarımı büsbütün caydırmaya vesile olur.

Onun için, kayırma amaçlı olarak, tarımı bütün diğer işlere tercih etmek suretiyle sanayiye ve dış ticarete sınırlamalar koyan bu sistemler, ulaşmak istedikleri amaca aykırı hareket ederler; canlandırma arzusunda oldukları belirli zanaat çeşidine dolaylı yoldan ket vururlar. O bakımdan bu sistemler, belki merkantilist sistemden bile daha tutarsızdırlar. Merkantilist sistem, sanayi ile dış ticareti tarıma göre daha çok teşvik etmek suretiyle, toplum sermayesinin belirli bir parçasını, daha az kazançlı bir zanaat çeşidini desteklemek üzere, daha kazançlısını desteklemekten alıkoyar. Ama gerçekte ve en sonunda, yine bu gayrete getirmek istediği zanaat çeşidini teşvik eder. O tarımcı sistemler

8. [Smith] Plin., Kitap VIII, Bölüm 48.

ise, gerçekte ve nihayetinde, aksine kendi gözbebekleri olan zanaat çeşidine ket vururlar.

Toplum sermayesinin doğal surette girecek miktarından daha fazlasını, olağanüstü teşviklerle belirli bir zanaat çeşidine gelmeye; yahut, sermayenin aksi hâlde belirli bir zanaat çeşidinde kullanılacak kısmını, olağanüstü sınırlamalarla oradan çıksın diye zorlamaya çalışan her sistem, gözetilmesini istediği büyük amacı işte böylece gerçekte ayaklar altına alır. Toplumun gerçek zenginliğe ve ikbale doğru gelişmesini hızlandıracak yerde geri bıraktırır ve toprağı ile emeğinin yıllık mahsulünün gerçek değerini arttıracak yerde azaltır.

Demek ki ya kayırmacı ya da sınırlamacı bütün sistemler, bu suretle tamamen bir yana bırakılınca, açık ve sade olan, *doğal özgürlük sistemi* kendiliğinden ortaya çıkıp kurulur. Adalet kanunlarını çiğnemedikçe, her insan, kendi menfaati peşinden dilediği gibi gitmekte; gerek emeğini gerekse sermayesini, herhangi bir başka insanın yahut insan kümesinin emeği ve sermayesiyle rekabete sokmakta tamamıyla serbest kalır. İfasına teşebbüs edildiği takdirde insanı daima bin bir hileye mâruz bırakan ve gereği gibi ifasına insan aklının yahut bilgisinin asla kâfi gelemeyeceği bir vazife; yani özel şahısların faaliyetine nezaret edip, onu toplumun menfaatine en uygun olacağı yöne doğru yönlendirme vazifesi, hükümdarın üstünden büsbütün kalkar.

Doğal özgürlük/serbestlik sistemine göre, hükümdarın göz kulak olacağı, topu topu üç vazife vardır. Gerçekten büyük önemi olan, fakat basit ve herkesin kavrayabileceği üç vazifedir bunlar. Birincisi, toplumu diğer bağımsız toplumların saldırısından ve istilâsından koruma vazifesi. İkincisi, toplumun her bir üyesini öteki her bir üyesinin haksızlığına yahut baskısına uğramaktan mümkün mertebe koruma vazifesi. Üçüncüsü ise, büyük bir topluluk tarafından yapıldığında kârı masrafını çoğu defa haydi haydi çıkarıp aşabildiği hâlde, herhangi tek bir birey veya az sayıda bireyin yapacağı masrafı asla çıkaramayacağı için, herhangi bir birey veya az sayıda bireyin kurup idame ettirmekte asla menfaati olmayan belirli kamu işlerini ve belirli kamu tesislerini kurma ve idame etme vazifesi.

Hükümdarın* bu farklı görevlerinin gereği gibi yerine getirilmesi, ister istemez, belirli bir masrafı gerektirir. Bu masrafın karşılanması için de yine, ister istemez belirli bir gelire ihtiyaç vardır. Onun için, bundan sonraki kitapta, ilk olarak hükümdarın yahut devletin zorunlu masraflarının neler olduğunu; bu masraflardan hangisinin bütün toplumun genel yardımını katmasıyla, hangisinin toplumun yalnız belirli bir kısmı yahut belirli mensuplarınca karşılanması gerektiğini; ikinci olarak, külfeti bütün topluma yüklenen masrafların karşılanması için bütün toplumu yardıma iştirak ettirebilmenin türlü yollarının ve bu yollardan ker birinin başlıca fayda ve sakıncalarının neler olduğunu; üçüncü olarak, hemen hemen bütün modern hükümetleri bu gelirin bir kısmını rehin vermeye, yahut borç akdine girmeye sevk eden sebepler ile etmenlerin neler olduğunu ve nihayet borçların, toplumun gerçek zenginliği üzerindeki, yani toprağı ile emeğinin yıllık mahsulü üzerindeki etkilerinin neler olduğunu izaha çalışacağım. Dolayısıyla, bundan sonraki kitap, doğal olarak üç bölüme ayrılacaktır.

---

*. Egemen gücün, yani devletin. (ç. n.)

BEŞİNCİ KİTAP

Hükümdar veya Devletin Geliri Hakkında

I. BÖLÜM
Hükümdar veya Devletin Harcamaları Hakkında

I. KISIM
Savunma Harcamaları Hakkında

Hükümdarın, diğer bağımsız toplulukların saldırısından ve istilâsından topluluğu korumak olan birinci vazifesi, ancak askerî bir kuvvet vasıtasıyla yerine getirilebilir. Ancak, bu askerî kuvvetin hem barış zamanında hazırlanmasına, hem savaş sırasında kullanılmasına yönelik masraf, toplumun çeşitli durumlarında, çeşitli ilerleme dönemlerinde farklıdır.

Kuzey Amerika'nın yerli kabilelerinde rastladığımız şekilde toplumun en yabani ve ilerlememiş durumundaki avcı kavimlerde her adam, bir avcı olduğu kadar savaşçıdır da. Mensup olduğu topluluğu ya savunmak, ya da ona diğer toplulukların verdiği zararların intikamını almak için savaşa gittiği zaman, evinde otururken olduğu şekilde, kendi emeğiyle geçinir. Durum böyle iken, ne gerçek anlamda hükümdar ne de devlet mevcut olduğu için, onu savaş meydanına hazırlamak veya oradayken beslemek üzere, mensup olduğu topluluk hiçbir şekilde masrafa girmez.

Tatarlar ve Araplarda rastladığımız üzere, toplumun daha ileri bir durumundaki çoban kavimlerde de aynı şekilde, her adam bir savaşçıdır. Bu gibi kavimlerin, çoğu defa, sabit bir meskeni bulunmaz. Bunlar ya çadırlarda, ya da bir yerden başka bie yere kolayca nakledilen bir tür üstü örtülü arabalarda otururlar. Bütün kabile yahut kavim, gerek yılın çeşitli mevsimlerine, gerek başkaca tesadüfi olaylara göre yer değiştirir. Büyükbaş ve küçükbaş hayvan sürüleri memleketin bir tarafındaki yemi tükettiğinde bir başka tarafına, oradan da bir üçüncüsüne göç eder. Kurak mevsimde nehir boylarına iner; yağmurlu mevsimde yaylaya çekilir. Böyle bir kavim savaşa girdiği zaman, savaşçılar, sürülerini ve davarlarını yaşlılar, kadınlar ve çocukların güçten yoksun savunmasına emanet etmezler. Yaşlıları, kadınları ve çocukları geride savunmasız ve nafakasız bırakmak da olmaz. Kaldı ki, barış zamanında bile göçebe yaşamaya alışık olduğundan,

bütün kavim, savaş sırasında kolayca savaş meydanına gider. İster ordu gibi yürüyüş yapsın, ister bir sığırtmaç alayı gibi göç etsin, gözetilen hedef ne kadar farklı da olsa, yaşayış tarzı hemen hemen aynıdır. Onun için, savaşa hep birlikte giderler ve hiçbiri elinden geleni ardına koymaz. Tatarlarda, kadınların bile çatışmaya girdiği sık sık görülmüştür. Galip geldiklerinde düşman kabilenin nesi varsa, zaferin mükâfatı olur. Ama bir de yenildiler mi, neleri varsa ellerinden gider. Yalnız sürüleriyle davarları değil, kadınları ve çocukları da galip gelenin ganimeti olur. Çarpışmada sağ kalanların çoğu bile, acilen karınlarını doyurabilmek için, galibin önünde diz çökmek zorundadırlar. Geri kalanları, çoğu defa çölde darmadağın olur giderler.

Bir Tatar'ın yahut Arap'ın olağan hayatı, alışılmış talimleri, onu yeterince savaşa hazırlar. Koşu, güreş, sopa oyunu, cirit atma, ok atma vb. şeyler açık havada yaşayanların genellikle vakit geçirdikleri eğlenceler olup, bunların hepsi zaten savaşı andıran şeylerdir. Bir Tatar yahut Arap bilfiil savaşa girdiği zaman barışta olduğu gibi, beraberinde götürdüğü sürüleri ve davarlarıyla geçimini sağlar. Reis veya egemeni [başbuğ ya da hakanı], ki bu kavimlerin hepsinin başbuğları yahut hakanları vardır, onu savaş meydanına hazırlamak için hiçbir şekilde masrafa girmez. Savaş meydanında iken de, onun umduğu yahut istediği bütün mükâfat, eline bir yağma fırsatı geçmesidir.

Avcılardan oluşan bir ordunun iki veya üç yüz adamı aşabildiği pek olmaz. Avın getirebileceği bir günü bir güne uymayan geçim maddesi, bundan daha fazla sayıda insanı epey bir zaman bir arada tutmaya nadiren imkân verebilir. Çobanlardan oluşan bir ordu ise, aksine, bazan iki ya da üç yüz bin kişiyi bulabilir. Yürüyüşlerini durduran olmadıktan, otunu tükettikleri bir bölgeden henüz el sürülmemiş bir diğerine devamlı göçebildikten sonra, bir arada yürüyüşe devam edebilecekleri insan sayısının, öyle görünüyor ki, sınırı yok gibidir. Avcılardan oluşan bir kavim, çevrelerindeki medeni milletlere asla korku salamaz. Çobanlardan oluşan bir kavmin ise onları ürküttüğü olabilir. Kuzey Amerika'daki Kızılderililerle yapılan bir savaştan daha adi ve rezilce bir şey olamaz. Bunun aksine, Asya'da sık sık meydana gelmiş olduğu üzere, bir Tatar istilâsından daha dehşet verici bir şey olamaz. Thucydides'in, birlik olmuş İskitlere Avrupa'nın da Asya'nın da karşı koyamayacağı konusundaki yargısını, bütün çağların tecrübeleri haklı çıkarmıştır. Çok geniş, fakat savunmadan mahrum İskitya* yahut Tataristan ovalarında oturan ahali, fetihler yapan bir aşiretin yahut oymağın beyinin emri altında sık sık birleşmiş ve bunların birleşmeleri, daima, Asya'nın hasara uğrayıp harap olmasıyla dikkati çekmiştir. Çobanlardan oluşan diğer büyük kavim olan, barınılması güç Arabistan çöllerinde yaşayan ahali, Muhammed'in ve hemen ardından gelen haleflerinin idaresi altında bir kere vuku bulmuş olan birleşme hariç, asla birleşmemiştir. Bunların, istilâ gayretinden daha çok dinî coşku ve heyecandan kaynaklanan birleşmeleri, aynı tarzda şöhret salmıştır. Şayet Amerika'nın avcı kavimleri, günün birinde çobanlaşırlarsa, onlarla komşuluk etmek, Avrupalı sömürgeler için şimdikine nazaran çok daha tehlikeli olur.

*. İskitya (Scythia): Tam sınırları yazara göre değişmekle birlikte, batıda Tuna Nehri'nden doğuda Çin sınırlarına kadar veya Karadeniz'den Aral Gölü'ne kadar, Güneydoğu Avrupa ile Asya arasında uzanan antik bölge. (ç. n.)

Toplumun daha da ileri bir durumunda, dış ticareti az olan ve hemen hemen her ailenin kendisi kullanmak üzere kendi başına hazırladığı kabasaba ve ev işi mamullerden başkasının mevcut olmadığı ziraatçı kavimlerde, her adam, aynı şekilde ya bir savaşçıdır, yahut kolayca bir savaşçı olur. Geçimi tarım sayesinde olanlar, genellikle bütün gün mevsimlerin bütün hoyratlığına göğüs gererek, açık havada yaşarlar. Olağan hayatlarının çetinliği, onları, bir kısmı zorunlu meşgalelerinin zahmetlerini çok andıran savaş yorgunlukları için hazırlar. Bir hendek kazıcının zorunlu meşgalesi, onu bir tarlanın etrafını çevirmeye olduğu kadar, siperlerde çalışmaya ve bir ordugâhı tahkime de hazırlar. Bu gibi ziraatçıların vakit geçirmeye mahsus olağan eğlenceleri, tıpkı çobanlarınki gibi olup, aynı şekilde savaşı andırır. Fakat boş zamanları çobanlara göre daha az olduğu için, tarımcılar bu eğlencelerle pek o kadar uğraşmazlar. Asker olmasına askerdirler; ama pek o derece talimli değillerdir. Bununla birlikte, o hâlleri ile bunları savaş meydanı için hazırlamak, hükümdara yahut devlete nadiren herhangi bir masrafa mal olur.

En kabasaba, en aşağı seviyedeki tarım için bile, bir yere yerleşmeye, büyük zarara uğramaksızın terkedilemiyecek cinsten, bir tür sabit bir meskene ihtiyaç vardır. Onun için, sırf tarımcılardan oluşan bir topluluk savaşa girdi mi, halkın hepsi birden savaş meydanına gidemez. Hiç değilse yaşlı erkeklerin, kadınların ve çocukların, yuvaya gözkulak olmak için evde kalmaları gerekir. Bununla beraber, askerlik çağındaki bütün erkekler savaş meydanına gidebilirler; bu gibi küçük topluluklarda, çoğu defa gitmişlerdir de. Her millette, askerlik çağındaki erkeklerin, halk topluluğunun tamamının dörtte yahut beşte biri kadar tuttuğu farzedilebilir. Sefer tohum ekme zamanından sonra başlayıp da, hasattan önce sona erdi mi, çiftçi olsun, başlıca ırgatları olsun, fazla bir zarara uğramaksızın, çiftten çubuktan uzak kalabilirler. Ziraatçi, yaşlı erkeklerin, kadınların ve çocukların, o arada görülmesi gereken işi pekâlâ görebileceklerine güvenir. Bu sebeple, kısa süren bir seferde, ziraatçi bedava hizmet etmekten kaçmaz; hükümdar için yahut devlet için onu savaş meydanında beslemek, çoğu kez, savaşa hazırlamak kadar az bir masrafa mal olur. İkinci İran Savaşı'nın sonrasına kadar, eski Yunanistan'ın ayrı ayrı bütün devletlerindeki vatandaşlar; Peloponez Savaşı sonrasına kadar da Peloponez halkı, öyle görünüyor ki, bu tarzda hizmet etmişlerdir. Thucydides, Peloponezlilerin genellikle yazın savaş meydanından ayrıldıklarını ve harmanı kaldırmak üzere yurda döndüklerini kaydeder. Krallarının idaresi altında iken ve cumhuriyetin ilk devirlerinde, Roma halkı, aynı şekilde askerlik hizmeti görürdü. Yurtta kalanların savaşa gidenlerin maişetine katkı olmak üzere bir miktar yardımda bulunması, ancak Veii'nin* kuşatılması ile başladı. Roma İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerine kurulan Avrupa krallıklarında, isabetli bir şekilde *derebeylik hukuku* [feodal hukuk] adı verilen yöntem hem konulmadan önce hem konulduktan bir müddet sonra, büyük derebeylerin, bütün yakın tebaasıyla birlikte, masrafı kendilerine ait olmak üzere, hükümdara hizmet etmeleri âdetti. Yaşadıkları yerde olduğu gibi, savaş meydanında da, bunlar kraldan bilhassa o vesile ile aldıkları

*. Veii: MÖ. 7-6. yüzyıllarda Roma üzerinde egemen olmuş bir kavim olan Etrükslere ait, Roma'nın yaklaşık 16 km. kuzeybatısında, bugünkü Veio yakınlarında bir antik şehir. (ç. n.)

herhangi bir ücret veya ulûfe ile değil, kendi gelirleriyle ihtiyaçlarını görürlerdi.

Toplumun daha gelişmiş bir aşamasında, savaşa gidenlerin, masrafı kendilerine ait olmak üzere beslenmelerini tamamıyla imkânsız kılmaya katkısı bulunan iki ayrı sebep vardı. Bu iki sebep, sanayinin gelişmesi ve savaş sanatındaki ilerlemedir.

Bir çiftçi, tohum atma zamanının ardısıra başlayıp, hasattan önce sonra ermek şartıyla askerî bir seferde hizmet görse dahi, işine ara vermesi, onun gelirinde hatırı sayılır bir azalmayı daima gerektirmez. Yapılması gerekip de kalan işin çoğunu, çiftçinin müdahelesi olmadan tabiat kendisi yapar. Fakat bir zanaatçı, meselâ demirci, marangoz yahut dokumacı, imalathanesinin başından ayrılır ayrılmaz, gelirinin biricik kaynağı tamamıyla kuruyuverir. Ondan yana, tabiat bir şey yapmaz; hepsini zanaatçı kendi başına yapar. Dolayısıyla devleti savunmak için savaş meydanına gitti mi, geçinecek geliri olmadığına göre, onu, ister istemez devlet beslemelidir. Ama halkının çoğu zanaatçı ve sanayici olan bir memlekette, savaşa gidenlerin büyük bir kısmının bu sınıflardan alınması ve dolayısıyla devletin hizmetinde çalıştırıldıkları müddetçe ihtiyaçlarının da devlet tarafından sağlanması gerekir.

Öte yandan, savaş sanatı giderek çok girift ve karmaşık bir ilim hâline gelip, savaşın akıbeti, toplumun ilk çağlarındaki gibi, bir tek düzensiz çarpışma yahut çatışma ile belli olmaktan çıkarak, mücadele genellikle her biri yılın çoğu kısmında sürüp giden birçok seferlerle uzayınca, savaşta hizmet edenleri, hiç değilse o hizmette kullanıldıkları sürece, devletin beslemesi genellikle zorunlu hâle gelmektedir. Askere gidenlerin barış zamanındaki olağan meşgalesi ne olursa olsun, böyle bitip tükenmez ve masraflı bir hizmet, hâliyle onlar için gereğinden çok ağır bir külfet teşkil eder. Nitekim ikinci İran [Pers] Savaşı'ndan sonra Atina orduları, öyle görünüyor ki, genellikle, esasen bir kısmını vatandaşların, bir kısmını ise yabancıların teşkil ettiği ve hepsi aynı şekilde masrafı devlete ait olmak üzere para ile tutulup, hizmetinin bedeli ödenen ücretli askerlerden meydana gelmiştir. Veii'nin muhasarası zamanından itibaren Roma orduları, savaş meydanında kaldıkları sürece, hizmetlerine karşılık ücret almışlardır. Derebeylik idarelerinde, gerek büyük derebeylerinin, gerekse bunların yakın uyruklarının askerî hizmeti, belirli bir süre sonra, genellikle, onların yerine geçmek üzere, hizmet edenlerin masrafının karşılanması için kullanılan bir parasal yükümlülüğe dönüştürülmüştür.

Toplam nüfusa oranla savaşa gidebileceklerin sayısı, medeni bir toplumda, gelişmemiş bir toplumdakine göre ister istemez çok daha azdır. Medeni bir toplumda, askerlerin bütün masrafı, asker olmayanların emeği ile karşılandığı için; asker sayısı, askerlik yapmayanların –hem kendilerinin, hem de beslemek zorunda oldukları diğer hükümet ve yargı memurlarının ihtiyaçları kendi durumlarına uyacak surette karşılandıktan sonra– besleyebileceği miktarı hiçbir zaman aşamaz. Eski Yunanistan'ın tarımla uğraşan ufak eyaletlerinde, bütün halk kitlesinin beşte yahut dörtte biri kendini asker kabul edip, rivayete göre, savaşa giderdi. Modern Avrupa'nın medeni milletlerinde, genellikle hesap edildiğine göre, herhangi bir memleket halkının yüzde birinden fazlası asker olarak kullanılamaz; aksi hâlde askerlerin hizmetinin masrafını ödeyen memleket perişan olur.

Ordunun savaş meydanındaki ihtiyaçlarının sağlanması masrafı tamamıyla hükümdara yahut devlete kalmasının üstünden uzun zaman geçmeden, öyle görünüyor ki, herhangi bir millette, orduyu savaşa hazırlama masrafı, hatırı sayılır hâle gelmemiştir. Eski Yunanistan'ın ayrı ayrı bütün cumhuriyetlerinde, her özgür vatandaşın kendine yönelik askerî talimleri öğrenmesi, devletin ona yüklediği eğitimin zorunlu bir parçası idi. Her şehirde, üst düzey kamu makamının himayesinde, gençlerin ayrı ayrı öğretmenlerden kendilerine yönelik çeşitli talimleri öğrendikleri genel bir meydan bulunduğu görülmektedir. Yurttaşlarını savaşa hazırlamak için herhangi bir Yunan devletinin bütün masrafı, öyle görünüyor ki, daima bu çok basit tesisten ibaretti. Eski Roma'da Campus Martius talimleri ile güdülen amaç, eski Yunannistan'daki Gymnasium talimleriyle güdülen amacın aynısıydı. Derebeylik idaresinde, her bölge halkının okçuluk talimleri ve daha birtakım askerî idmanlar yapmaları gerektiğine dair umuma mahsus birçok emirler, aynı maksadı gözetmek üzere düşünülmüş olmakla beraber, bu amaca çok hizmet etmiş gibi gözükmezler. Ya bu emirleri uygulamakla görevli subaylardaki ilgisizlik ya da bir başka sebepten dolayı, görünüşe bakılırsa, bunların her tarafta ihmale uğradığı ve bütün bu hükümetlerin gösterdiği gelişme sürecinde halkın büyük çoğunluğu arasında askerî talimlerin giderek yapılmaz olduğu anlaşılmaktadır.

Eski Yunan ve Roma cumhuriyetlerinde, bunların bütün ömrü boyunca; derebeylik idaresinde ise, ilk kuruluşlarından hayli müddet sonrasına kadar, askerlik, belirli bir vatandaş tabakasının biricik yahut başlıca meşgalesi olan, ayrı ve farklı bir zanaat değildi. Ekmeğini kazandığı olağan zanaati yahut meşgalesi ne olursa olsun, devletin her tebaası, bütün olağan hâllerde kendini aynı zamanda, askerlik sanatını yapmaya elverişli görür; birçok olağanüstü hâlde ise, onu yapmak mecburiyetinde telâkki ederdi.

Ne var ki, savaş sanatı bütün sanatların şüphesiz en soylusu olduğu gibi, toplum ilerledikçe de sanatların ister istemez en karmaşıklarından biri hâline gelmektedir. Savaş sanatının belirli bir zamanda erişebileceği olgunluk derecesini, makine sanatının ve keza onunla ister istemez ilişkisi olan diğer bazı sanatların durumu belirler. Ancak, bu olgunluk düzeyine erişmesi için, bu sanatın belirli bir yurttaş sınıfına ait biricik, ya da başlıca meşgale hâline gelmesi gerekir. Öteki her zanaat için olduğu gibi, bu zanaatın gelişmesi için de işbölümüne lüzum vardır. Diğer zanaatlarda işbölümü, birçoğunu birden yapacaklarına kendilerini belirli bir zanaate hasretmekle kişisel menfaatlerine daha iyi hizmet ettiklerini gören bireylerin açıkgözlüğü ile doğal olarak ortaya çıkar. Fakat askerin zanaatı, ancak devlet tedbiri ile diğer zanaatlardan ayrı ve farklı belirli bir zanaat hâline gelebilir. Uzun barış zamanında, devletten herhangi bir şekilde özel teşvik görmeksizin, çoğu vaktini askerî talimlerle geçiren bir yurttaş, şüphesiz bunların hem iyiden iyiye ustası olabilir, hem kendini adamakıllı oyalar; ama kesinlikle kendi menfaatine hizmet etmiş olmaz. Vaktinin çoğunu bu belirli meşgaleye terk etmesi, ancak devletin ferasetli davranması hâlinde yurttaş için uygun olabilir. Oysa devletler, varlıklarını korumak bunu gerektirdiğinde bile, her zaman o feraseti göstermiş değillerdir.

Bir çobanın boş zamanı çoktur. Tarım gelişmemiş durumda iken, bir ziraatçinin biraz boş zamanı olur; zanaatçının yahut sanayicinin ise hiç boş zamanı olmaz. Bunlardan ilki, hiçbir zarara uğramadan, vaktinin çoğunu; ikincisi, bunun bir kısmını, savaş idmanlarına harcayabilir; oysa sonuncusu, bir miktar zarara girmeden, zamanının bir tek saatini bile bu idmanlara harcayamaz ve dikkatini kendi menfaatine vermesi onu doğal olarak bunları tamamen ihmale sevk eder. Zanaat ve sanayideki gelişme dolayısıyla çiftçiliğe ister istemez sokulan ıslahlar da ziraatçiye, zanaatçı kadar az bir boş zaman bırakır. Taşra halkı da askerî talimleri şehir halkı kadar baştan savmaya başlar ve büyük halk topluluğunda savaşçı ruh büsbütün kaybolur. Aynı zamanda, daima tarımla sanayideki ilerlemelerin peşi sıra yürüyüp, gerçekte o ilerlemelerin birikmiş meyvesinden başka bir şey olmayan zenginlik, bütün komşularının kendisine saldırısını tahrik eder. Çalışkan ve dolayısıyla zengin bir millet, bütün milletler arasında hücuma uğraması en muhtemel olandır. Kamunun savunması için devlet birtakım yeni tedbirler almadıkça, doğal alışkanlıklarından dolayı, halk, kendini savunmaktan tamamıyla âciz hâle gelir.

Bu şartlar altında, kamunun savunması için devletçe herhangi bir surette iyi kötü hazırlıklı bulunabilmenin, öyle görünüyor ki ancak iki yolu vardır.

Devlet ya, birinci yol olarak, halkın bütün menfaat, mizaç ve eğilimi ile tuttuğu istikâmetin rağmına, çok sıkı bir polis vasıtası ile askerî talimleri zorla yaptırtabilir ve askerlik çağındaki vatandaşların ister hepsini ister belirli bir miktarını, tesadüfen uğraşmakta olabilecekleri herhangi bir başka zanaate yahut mesleğe, bir dereceye kadar askerlik zanaatını da katmaya mecbur edebilir.

Yahut, ikinci yol olarak devlet, devamlı askerî talimler yapacak belirli bir miktarda vatandaş besleyip, kullanarak, askerliği bütün diğer zanaatlardan ayrı ve farklı bir zanaat hâline getirebilir.

Devlet bu iki çareden birincisine başvurursa askerî kuvveti, milislerden [yedek asker]; ikincisine başvurursa, muvazzaf bir ordudan teşekkül ediyor denilir. Muvazzaf bir orduya mensup askerlerin biricik yahut bellibaşlı meşgalesi askerî talimler yapmak olup; onlara devletin sağladığı nafaka yahut ücret, geçimlerinin başlıca ve olağan kaynağıdır. Askerî talimler yapmak, yedek askerlerin [milislerin] sadece arasıra vaki olan meşgalesidir. Bunlar geçimlerinin başlıca ve olağan kaynağını, bir başka meşgalede bulurlar. Yedek askerde rençper, zanaatçı yahut esnaf vasfı, asker vasfından daha ağır basar. Muvazzaf bir orduda ise, asker vasfı diğer bütün vasıflardan baskındır. Bu iki ayrı tür askerî kuvvet arasındaki esaslı fark da, öyle görünüyor ki, bu ayırt edici özellikten ibarettir.

Milis kuvvetlerinin değişik birkaç türü olmuştur. Öyle görünüyor ki bazı ülkelerde devleti savunacak yurttaşlara, deyim yerindeyse, alay hâlinde düzenlenmeksizin, yani, her biri kendine mahsus ve devamlı subaylar komutasında talim gören ayrı ve farklı askerî birlikler hâlinde bölünmeksizin, sadece talim yaptırılmıştır. Eski Yunan ve Roma cumhuriyetlerinde, her yurttaşın, evinde barkında kaldığı müddetçe

talimlerini ya kendi başına ve bağımsız bir şekilde, yahut dilediği akranlarıyla beraber yaptığı ve savaş meydanına fiilen çağrılıncaya kadar, belirli bir askerî birliğe bağlanmadığı görülmektedir. Diğer ülkelerde, milislere sadece talim yaptırılmakla kalmamış, bunlar alay hâline de sokulmuştur. İngiltere'de, İsviçre'de ve öyle sanırım ki bu türden bozuk düzen bir askerî kuvvetin kurulmuş olduğu bütün diğer modern Avrupa ülkelerinde, her milis eri, barış zamanında dahi, kendine mahsus ve devamlı subayların komutasında talimlerini yapan belirli bir askerî birliğe bağlıdır.

Ateşli silâhların icadından önce, üstünlük, silâhlarının kullanılması konusunda askerlerinin her birinde teker teker en büyük ustalık ve elyatkınlığı bulunan orduda idi. Beden gücü ve çevikliği gayet önemli olup, çoğu defa muharebelerin akıbetini belirliyordu. Ancak silâhlarını kullanma konusunda bu ustalık ve beceri, büyük birlikler içinde değil, ancak hâlen tıpkı eskrimde olduğu şekilde, her adamın kendi başına belirli bir okulda, belirli bir hoca idaresinde, yahut kendi belirli eşi dostu ve akranı arasında talim etmesiyle elde edilebilirdi. Ateşli silâhların icadından beri, beden gücü ve çevikliği, hâttâ silâh kullanma konusunda olağanüstü ustalık ve beceri, her ne kadar önemsiz olmaktan uzaksa da, daha az önemlidir. Eli sakar birini, silâhın cinsi, hiçbir suretle eli yatkın birinin seviyesine çıkarmamakla beraber; onu, eskiden hiçbir zaman görülmedik derecede bir seviyeye yaklaştırır. Öyle varsayılıyor ki, ateşli silâhı kullanmak için gereken marifet ve ustalık büyük birlikler hâlinde talim görmekle, pekâlâ elde edilebilir.

Modern ordularda, muharebelerin kaderini belirlemede, intizam, düzen ve göz kırpmadan emre itaat; askerlerin silâhlarını kullanma konusundaki beceri ve ustalığına göre daha fazla önemi olan meziyetlerdir. Ancak ateşli silâhların gürültüsü, dumanı ve top menzili dâhiline girer girmez ve çoğu defa, savaşın iyiden iyiye kızıştığı söylenebilecek zamandan çok önce, her adamın her an kendini karşı karşıya hissettiği göze görünmez ölüm, bu intizamın, düzenin ve göz kırpmadan itaatin hatırı sayılır derecede muhafazasını, modern bir muharebenin başlangıcında dahi, pek güçleştirse gerektir. Eski bir muharebede, insan sesinden başka gürültü çıkmazdı; duman yoktu; yaralanma yahut ölümü gerektiren göze görünmez sebep yoktu. Öldürücü bir silâh, yanı başına gerçekten sokuluncaya kadar, her adam, yakınında böyle bir silâh olmadığını açıkça görürdü. Bu şartlar altında, silâhlarını kullanma bakımından kendi ustalıklarına ve becerilerine biraz güveni bulunan askerler arasında, eski bir muharebenin hem başlangıcında hem bütün seyri boyunca ve iki ordudan biri iyice yenilinceye kadar, intizamı bir derece muhafaza etmek hayli daha kolay olmuş olsa gerektir. Fakat intizam, düzen ve göz kırpmadan emre itaat alışkanlığını, ancak büyük birlikler hâlinde talim gören askerler kazanabilir.

Bununla beraber, her ne tarzda disiplin altına alınmış yahut talim görmüş olursa olsun, bir milis kuvveti; disiplini yerinde ve iyi talim görmüş bir muvazzaf orduya göre her zaman çok aşağı bir seviyede olmak durumundadır.

Sadece haftada yahut ayda bir talim gören askerler, silâhlarını kullanmakta, asla, her gün yahut gün aşırı talim görenler kadar maharetli olamazlar. Gerçi bu şartın,

şu anda artık eski devirlerdeki kadar önemi yoksa da, rivayete göre, talimlerindeki üstün maharetin çok büyük rolü olduğu, Prusyalı askerlerin, herkesçe teslim edilen üstünlüğü, bu şartın, bugün bile gayet hatırı sayılır bir önemi olduğuna bizi ikna edebilir.

Subayına ancak haftada yahut ayda bir itaat zorunda olan ve bütün diğer zamanlarda ona hiçbir suretle hesap vermeksizin işlerini bildikleri gibi görmekte serbest olan askerlerin; her Allahın günü bütün hayatlarına ve hareket tarzlarına subayın yön verdiği, hatta her gün onun emriyle yatıp kalkan, yahut hiç değilse koğuşlarına çekilen askerlerle subay huzurunda aynı korkuyu duymalarına; derhâl itaat konusunda aynı eğilimde olmalarına asla imkân yoktur. Disiplin denilen hususta, yahut derhâl itaat alışkanlığında; muvazzaf bir orduya nazaran, bir milis kuvveti, el idmanı denilen hususta yahut silâhlarının idaresinde ve kullanılmasında bazen olabileceğine kıyasla daima daha düşük seviyede olmak durumundadır. Ancak, modern savaşta derhâl ve ânında itaat etme alışkanlığı, silâhların idaresindeki hatırı sayılır bir üstünlüğe nazaran çok daha önemlidir.

Tatar yahut Arap milisleri gibi, barış zamanında itaate alışık oldukları aynı başbuğların emrinde savaşa gidenler, en iyi milislerdir. Subaylarına saygı göstermede ve derhâl itaat alışkanlığında muvazzaf ordulara ençok yaklaşan bunlardır. Kendi başbuğları emrinde hizmet ederken, dağlı milislerin de, bu tür bir üstünlüğü vardı. Ancak, dağlılar gezmeyip yerinde sabit çobanlar olduklarından; hepsinin belirli bir meskeni bulunduğundan ve barış zamanlarında oradan oraya başbuğlarının peşi sıra gitmeye alışık olmadıklarından; savaş zamanında, onun ardından önemli bir mesafeye gitmeye, yahut uzunca müddet savaş meydanında kalmaya, bunlar daha az istekli idiler. Bir ganimet ele geçirdiler mi, evlerine dönmeye can atıyorlardı; başbuğun otoritesi ise onları alıkoymaya nadiren kâfi geliyordu. İtaat konusunda, Tatarlar ile Araplar hakkında söylenene kıyasla çok daha aşağı kalıyorlardı. Dağlılar aynı zamanda yerlerinden kımıldamaksızın ömür sürmeleri sebebiyle, zamanlarının daha azını açık havada geçirdiklerinden, Tatarlarla Araplar için rivayet edilene kıyasla, askerî talimlere daha az alışık ve silâhlarını kullanma konusunda daha az ihtisas sahibi idiler.

Bununla birlikte, şu husus göz önünde tutulmalıdır ki, savaş meydanında üst üste birkaç seferde hizmet görmüş herhangi türden bir milis ordusu, her şekilde muvazzaf bir ordu hâline gelir. Askerler, silâhlarını kullanmayı her gün talim ederler; sürekli subaylarının emri altında bulunduklarından, muvazzaf ordularda geçerli olan göz kırpmadan itaatin aynısına alışırlar. Bunların, sefere çıkmadan önce ne durumda olduklarının pek önemi yoktur. Birkaç seferde bulunduktan sonra, ister istemez her hususta muvazzaf bir ordu hâline gelirler. Amerika'daki savaş sürüncemede kalır da bir sefer daha uzarsa, Amerika milisi, geçen savaşta yararlıktan yana hiç değilse Fransa ile İspanya'nın kıdemli askerlerinin en yiğitlerinden aşağı kalmaz gözüken muvazzaf orduyla her yönüyle boy ölçüşebilir.

Bu fark iyice kavranınca görülür ki, bir milis kuvvetine kıyasla intizamı yerinde

bir muvazzaf ordunun haiz olduğu karşı konulmaz üstünlüğe, bütün çağların tarihi şahittir.

Sağlam belgelere dayanan herhangi bir târih diliminde hakkında epey âşikar bilgimiz bulunan ilk muvazzaf ordulardan biri, Makedonyalı Philip'in ordusudur. Trakyalılarla, İliryalılarla, Tesalyalılarla ve Makedonya civarındaki Yunan şehirlerinden bazılarıyla sık sık yaptığı savaşlar, başlangıçta muhtemelen milis kuvvetinden ibaret ordularını, giderek muvazzaf bir ordunun sıkı disiplini içinde yetiştirmişti. Pek seyrek olmak ve asla uzun sürmemek üzere, barış zamanında Philip o orduyu dağıtmamaya özen göstermişti. Gerçekten de, uzun süren ve çetin olan bir mücadeleden, bu ordu, eski Yunanistan'ın kalburüstü cumhuriyetlerinin yiğit ve iyi eğitim görmüş milislerini; ardından, çok az bir mücadele ile büyük Pers [İran] İmparatorluğu'nun kadın tavırlı ve talimden yana bozuk düzen milislerini yenerek, onlara pes dedirtmişti. Yunan cumhuriyetlerinin ve Pers İmparatorluğu'nun yıkılışı, muvazzaf bir ordunun, her türlü milis kuvvetine nazaran haiz olduğu karşı konulmaz üstünlüğün sonucu idi. İnsanoğluna ait olaylar içinde, tarihin hikâyesini açık seçik veya ayrıntılı olarak muhafaza ettiği ilk büyük devrim, işte budur.

İkincisi, Kartaca'nın düşüşü ve bunun sonucu olarak Roma'nın yükselişidir. Bu iki ünlü cumhuriyetin kaderindeki bütün değişmeler pekâlâ aynı sebebe atfedilebilir.

Birinci Kartaca Savaşı'nın sonundan ikinci Kartaca Savaşı'nın başına kadar Kartaca orduları, devamlı surette seferde bulunmuş ve komutanlıkta birbirine halef olan üç büyük generalin, Hamilcar, damadı Hasdrubal ve oğlu Hannibal'ın emrinde çalışmışlardır. Bu ordular ilkin, kendi asi kölelerinin cezalandırılmasında, ardından ayaklanan Afrika milletlerinin itaat altına alınmasında, en sonunda da büyük İspanya Krallığı'nın fethinde kullanıldılar. Hannibal'ın başına geçip de İspanya'dan İtalya'ya götürdüğü ordu, bu farklı savaşlarda giderek ister istemez muvazzaf bir ordunun şaşmaz disiplinini kapmış olmalıdır. O sırada Romalılar, büsbütün barış içinde olmamakla beraber, bu zaman zarfında fazla önemi olan herhangi bir savaşa tutuşmuş değildi; genellikle söylendiğine göre bunların askerî disiplinleri de bir hayli gevşekti. Trebia'da, Thrasymenus'ta ve Cannae'de Hannibal'ın karşılaştığı Roma orduları, muvazzaf bir orduya karşı koyan milislerdi. Bu muharebelerin akıbetini belirlemede, herhangi bir başka etmene kıyasla bunun belki daha çok katkısı olmuştur.

Romalıların karşı koymak üzere gönderdikleri milis kuvvetine kıyasla, Hannibal'ın İspanya'da geride bıraktığı muvazzaf ordu, aynı üstünlüğe sahipti ve kardeşi olan genç Hasdrubal'ın komutasında, bir iki yıl içinde onları hemen hemen tamamen o memleketten dışarı püskürtmüştü.

Hannibal donatım bakımından ülkesinden iyi ikmal edilmiyordu. Aralıksız olarak seferde bulunduklarından, Roma milisleri, savaşın gelişme seyri içinde disiplini yerinde ve iyi talim görmüş bir muvazzaf ordu hâline geldiler. Hannibal'daki üstünlük ise, günden güne azaldıkça azaldı. Hasdrubal, İspanya'da komuta ettiği muvazzaf ordunun tekmilini yahut hemen hemen hepsini, İtalya'daki kardeşinin yardımına götürmeyi gerekli gördü. Bu yürüyüşte, rivayete göre, kılavuzları tarafından yanlış yola sevk edilmiş

ve tanımadığı bir memlekette, kendisininkine her şekilde denk yahut ondan üstün bir diğer muvazzaf ordunun baskını ve hücumuna uğrayarak, feci şekilde yenilmiştir.

Hasdrubal İspanya'dan ayrılınca, Büyük Scipio'nun karşısına, kendisininkine kıyasla daha aşağı bir milis kuvvetinden başka çıkan olmamıştı. O, bu milis kuvvetini yenerek itaat altına almış ve savaşın seyri sırasında kendi milisleri ister istemez disiplini yerinde ve iyi talim görmüş bir muvazzaf ordu hâline gelmişti. Bu muvazzaf ordu, daha sonra Afrika'ya nakledilmiş; orada karşısına çıka çıka bir milis kuvveti çıkmıştı. Kartaca'yı savunmak için, Hannibal'ın muvazzaf ordusunu geri çağırmak gerekmişti. Sık sık yenilerek morali bozulmuş bulunan Afrika milisleri buna katılmış ve Zama Muharebesi'nde Hannibal ordusunun büyük kısmını onlar teşkil etmişti. İki rakip cumhuriyetin âkibetini, o günkü olay belirlemişti.

İkinci Kartaca Savaşı sonundan Roma Cumhuriyeti'nin çöküşüne kadar Roma orduları, her yönüyle muvazzaf ordulardı. Onların silâhlarına karşı Makedonya'nın muvazzaf ordusu epey dayanmıştı. Son kralı tabansızlık etmese fethi muhtemelen büsbütün güçleşecek o ufak krallığa boyun eğdirmek, Roma'ya, ikbalinin en parlak günlerinde iki büyük savaşa ve üç büyük muharebeye malolmuştu. Antik dünyanın bütün medeni milletlerinin; yani Yunanistan, Suriye ve Mısır'ın milis kuvvetleri, Roma'nın muvazzaf orduları karşısında ancak zayıf bir direniş göstermişlerdi. Bazı barbar kavimlerin milisleri, kendilerini çok daha iyi savunmuşlardı. İkinci Kartaca Savaşı'ndan sonra, Romalıların karşılaşmak zorunda kaldıkları en yaman düşmanlar, Mithridates'in Karadeniz ve Hazar Denizi kuzeyindeki memleketlerden sürüp çıkardığı İskit ya da Tatar milisleri idi. Keza Partların ve Almanların milis askerleri de daima hatırı sayılır sağlamlıktaydı ve birkaç kez Roma ordularına karşı oldukça kayda değer üstünlük sağlamışlardı. Bununla beraber öyle görünüyor ki, genellikle ve iyi komuta edildiklerinde Roma orduları çok daha üstün idiler. İhtimal ki, zaten gereğinden fazla geniş bir imparatorluğa bu iki barbar memleketi katmaya değmez diye düşündükleri için Romalılar ne Parthia'nın kesin olarak fethine girişmişlerdi, ne de Almanya'nın. Eski Partlar, öyle görünüyor ki, İskit yahut Tatar soyundan bir kavim olup, atalarının âdetlerinden çoğunu daima muhafaza etmişlerdir. İskitler yahut Tatarlar gibi, eski Cermenler de barışta peşinden gitmeye alışık oldukları başbuğların emrinde savaşa giden, gezginci çobanlardan oluşan bir kavimdi. Bunların milis kuvvetleri, muhtemelen, aynı zamanda torunlarından oldukları İskitlerin yahut Tatarların milislerine aynen benziyordu.

Roma ordularında disiplinin gevşemesine birçok farklı sebebin katkısı olmuştur. Bu sebeplerden biri, disiplinin aşırı derecede sert oluşu idi. Hiçbir düşmanın karşılarına çıkacak güçte gözükmediği ikbal günlerinde, ağır kalkanlarını lüzumsuz fazlalık diye bir yana koyup, çetin talimlerini gereksiz zahmet diye ihmal etmişlerdi. Ayrıca Roma imparatorları zamanında, bilhassa Alman ve Pannonia sınırlarını bekleyen muvazzaf Roma orduları, aleyhlerine ikide bir kendi generallerini ortaya sürmeyi âdet edindikleri efendileri için tehlikeli oldular. Bazı yazarlara göre, ilkin Diocletian, diğerlerine göre Constantine; daha önce genellikle her biri daima iki üç

tugaylık büyük birlikler hâlinde konaklayan bu orduları, daha az ürkülecek duruma getirmek için, sınırdan geri çekmiş ve bir istilâyı püskürtmek gerekmedikçe de yerlerinden hemen hemen hiç oynatılmadıkları türlü taşra şehirlerine ufak birlikler hâlinde dağıtmıştı. Ticaret ve sanayi şehirlerinde yerleştirilip, bu merkezlerden çok seyrek kımıldatılan ufak askerî birlikler tâcir, zanaatçı ve sanayici hâline gelmişlerdi. Sivillik askerî karakterden daha ağır basmaya başlamış ve muvazzaf Roma orduları gitgide yozlaşmıştı. Batı [Roma] İmparatorluğu'nu çok geçmeden istilâ eden Cermen ve İskit milislerinin hücumlarına karşı koymaktan âciz, bozuk düzen, bakımsız ve disiplinsiz bir milis kuvveti olup çıkmıştı. İmparatorlar, ancak o milletlerden bazılarının milis askerlerini diğerlerinin milis askerlerine karşı koymak üzere kiralamak suretiyle, bir müddet için, kendilerini savunabilmişlerdi.

İnsanoğlunu ilgilendiren olaylar içinde, eski zamanlar tarihinin hikâyesini açık seçik veya ayrıntılı olarak muhafaza ettiği üçüncü büyük inkılâp, Batı [Roma] İmparatorluğu'nun çöküşüdür. Buna yol açan faktör ise, medeni bir kavmin milis askerine göre barbar bir kavmin; buna karşılık ziraatçi, zanaatçı ve sanayici bir milletin milis askerine göre çoban bir kavmin milis askerinin haiz olduğu karşı konulmaz üstünlüktü. Milis ordularının zaferleri, genellikle muvazzaf ordulara karşı değil; talimi ve disiplini kendilerine göre daha aşağı olan diğer milis askerlerine karşı kazanılmıştır. Yunan milislerinin Pers [Fars/İran] İmparatorluğu milislerine karşı kazandığı zaferler işte bu türdendi. Keza daha sonraki zamanlarda, İsviçre milislerinin Avusturya ve Burgundia milislerine karşı kazandıkları zaferler de o türdendi.

Batı [Roma] İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerine yerleşen Cermen ve İskit kavimlerinin askerî gücü, yeni yurtlarında da, bir süre aynen asıl ülkelerindeki gibi olmaya devam etmişti. Bu, barış zamanında itaate alışık olduğu başbuğların komutası altında sefere çıkan çobanlarla ziraatçilerden oluşan bir milis kuvveti idi. Bu sebeple, talimi ve disiplini oldukça yerinde idi. Ancak zanaat ve sanayi ilerledikçe, başbuğların otoritesi giderek zaafa uğramış, büyük halk kitlesinin askerî talimlere ayıracak vakti azalmıştı. Bu yüzden, derebeylik milislerinin giderek ne disiplini ne talimi kalmıştı. Bunların yerine geçmek üzere, tedricen muvazzaf ordular ortaya çıkmıştır. Ayrıca bir medeni memleket, muvazzaf ordu tedbirini bir kere benimseyince, bütün komşularının onu örnek alması gerekmişti. Kurtuluşlarının bu yolda hareket etmelerine bağlı olduğunu ve kendi milis kuvvetlerinin böyle bir ordunun hücumuna karşı koymaktan tamamıyla âciz olduğunu çabuk anlamışlardı.

Sıklıkla ortaya çıkmıştır ki, ömürlerinde düşman yüzü görmemiş olsalar bile muvazzaf bir ordunun askerlerinde kıdemli askerlerdeki bütün cesaret mevcuttur ve sefere gittikleri anda bunlar en yılmaz, en tecrübe sahibi kıdemlilerle karşılaşmaya hazırdırlar. 1756'da Rus ordusu Polonya'ya yürüdüğü zaman, Rus askerleri yiğitlikte, o zamanlar Avrupa'nın en gözüpek ve en tecrübelisi farzedilen Prusyalıların kıdemli askerlerinden aşağı kalır gözükmüyorlardı. Ancak Rus İmparatorluğu, daha önce yirmi yıla yakın süren uzun bir barış dönemi yaşamıştı. O sırada, ömründe düşman yüzü görmüş çok az askeri olabilirdi. 1793'te İspanya Savaşı patlak verdiğinde, İngiltere, aşağı

yukarı yirmi sekiz yıl kadar tam bir barış içinde yaşamış olmanın tadını çıkarıyordu. Ancak, askerlerindeki yiğitlik, o uzun süren barış yüzünden bozulmak şöyle dursun, o bahtsız savaşın ilk bahtsız kahramanlığı olan, Carthagena'yı ele geçirme girişiminde olduğundan hiçbir zaman daha fazla temayüz etmemişti. Uzun bir barış sürecinde, bazen generaller belki hünerlerini kaybedebilirler; ama düzeni yerinde bir muvazzaf ordu idame edildi mi, öyle görünüyor ki, askerler yiğitliklerini asla kaybetmezler.

Medeni bir millet, savunması için bir milis kuvvetine bel bağlayınca, tesadüfen civarında bulunan herhangi bir barbar kavmin istilâsı ile daima karşı karşıyadır. Asya'daki bütün medeni memleketleri ikide bir Tatarların fethetmeleri, medeni bir kavmin milisine karşı barbar bir kavmin milisinin haiz olduğu doğal üstünlüğü yeterince ispat eder. İyi düzenlenmiş bir muvazzaf ordu, her türlü milise göre üstündür. Böyle bir ordunun ihtiyaçları varlıklı ve medeni bir kavim tarafından en iyi şekilde sağlanabileceği gibi; böyle bir kavmi de yoksul ve barbar bir komşusunun istilâsına karşı yalnız o savunabilir. Dolayısıyla bir memlekette medeniyetin bekası, hatta epey bir müddet muhafaza edilebilmesi, ancak muvazzaf bir ordu vasıtası ile mümkündür.

Medeni bir millet, ancak düzeni iyi bir muvazzaf ordu vasıtası ile savunulabildiği gibi; barbar bir ülkenin birdenbire ve idare eder derecede medenileşebilmesi de ancak onun vasıtası ile mümkün olur. Muvazzaf bir ordu, hükümdarın kanununu imparatorluğun en ücra eyâletlerinde, karşı konulmaz bir kuvvetle hâkim kılar ve aksi hâlde hiçbir düzenli hükümetin barınamayacağı memleketlerde, böyle bir hükümeti bir dereceye kadar devam ettirir. Her kim Büyük Petro'nun Rus imparatorluğunda yaptığı ıslahları dikkatle incelese, görür ki, bunların hemen hemen hepsini düzenli bir muvazzaf ordunun kurulması izah eder. Onun bütün diğer düzenlemelerini uygulayıp sürdüren araç, ordudur. Ondan beri bu imparatorlukta dirlik düzenliğin ve iç huzurun bu düzeyde olagelmesi de, tamamıyla o ordunun etkisi sayesindedir.

Cumhuriyetçi ilkelere bağlı kimseler, özgürlük için tehlikeli olacağı düşüncesiyle, muvazzaf bir ordudan çekinmişlerdir. General [ordunun komutanı] ve belli başlı subayların menfaatinin, devletin anayasasının desteklenmesine sıkı bir şekilde bağlı olmadığı her yerde, şüphesiz böyle bir tehlike vardır. Roma Cumhuriyeti'ni, Sezar'ın muvazzaf ordusu yere sermiştir. Cromwell'in muvazzaf ordusu, Uzun Parlamento'yu kapı dışarı etmiştir. Oysa hükümdarın kendisi ordunun komutanı ve ülkenin önde gelenleriyle soyluları ordunun belli başlı subayları ise; askerî kuvvet, –en büyük hissesine sahip olduğu için– sivil otoritenin desteklenmesinde en büyük menfaati olanların emrine verilmişse; muvazzaf bir ordu, özgürlük için asla tehlikeli olamaz. Aksine, bazı durumlarda hürriyetin lehine olabilir. Bu ordunun hükümdara sağladığı güvenlik, bazı modern cumhuriyetlerde her vatandaşın en ufak hareketini gözetlediği ve onun her an huzurunu kaçırmak için tetikte durduğu görülen o başbelâsı titizliği lüzumsuz kılar. Devletin yüksek makamının güvenliği, memleket halkının büyük kısmınca desteklenmekle beraber, halktaki her hoşnutsuzluk yüzünden tehlikeye düşen; küçük bir patırdıdan birkaç saat içinde ortaya büyük bir ihtilâl çıkabilen yerlerde, hükümetin bütün

otoritesinin, aleyhindeki her mırıldanmayı ve sızlanmayı bastırıp cezalandırmak için kullanılması gerekir. Bunun aksine, arkasında hem ülkenin doğma büyüme soyluları, hem de gayet düzenli bir muvazzaf ordu olduğunu bilen bir hükümdarı en kaba, en mânâsız ve en kanun tanımaz protestolar bile çok az rahatsız eder. [Yüksek makamın sahibi] bunları, göğsünü gere gere bağışlayabilir, yahut umursamayabilir; kendi üstünlüğüne kani oluşu, onu doğal olarak bu şekilde davranmaya yöneltir. Kanunsuzluk derecesine yaklaşan özgürlüğe ancak, düzenli bir muvazzaf ordu vasısatıyla hükümdarın güven içinde olduğu ülkelerde göz yumulabilir. Halkın güvenliği için yalnız bu gibi ülkelerdedir ki, gemi azıya alan özgürlüğün küstahça şımarıklığını önlemek üzere bile, hükümdarın uhdesine herhangi mutlak bir yetki verilmesine gerek kalmaz.

Onun için, hükümdarın, diğer bağımsız toplumların saldırı ve zulmüne karşı toplumu savunmak olan ilk vazifesi, toplum medeniyet yolunda ilerledikçe, giderek büsbütün masraflı olur. Başlangıçta barışta ve savaşta hükümdara hiçbir masrafa mal olmayan toplumun askerî kuvvetini, gelişme ilerledikçe, ilkin savaşta, daha sonraları barışta bile, hükümdarın beslemesi gerekir.

Savaş sanatında ateşli silâhların icadıyla meydana gelen büyük değişme, belli miktarda askerin gerek barışta talim ettirilip disiplin altına alınması, gerekse savaş zamanında kullanılmasının masrafını büsbütün arttırmıştır. Bunların silâhları da, cephaneleri de pahalı hâle gelmiştir. Bir tüfek, bir mızrağa göre, yahut bir yay ve oklara göre; bir top veya havan topu da bir mancınığa ya da gülle atan sapana kıyasla daha pahalı bir makinedir. Modern bir asker teftişinde harcanan barut gitti mi, bir daha geri gelmez ve çok önemli bir masrafı gerektirir. Eski bir teftişte atılan yahut fırlatılan mızrak ve oklar, hem kolayca yeniden toplanabilirdi; hem de bedelleri çok az tutardı. Büyük topla havan, mancınık ya da sapana kıyasla hem çok pahalı, hem çok ağır makineler olup, bunların hem savaş meydanı için hazırlanmaları, hem de oraya nakilleri daha çok masraf ister. Aynı zamanda modern topçuluğun eski topçuluğa kıyasla üstünlüğü çok fazla olduğundan; bir şehri o üstün topçunun hücumlarına bir iki hafta için karşı koymak üzere dahi tahkim etmek, çok daha güçleşmiş, dolayısıyla da çok daha pahalı hâle gelmiştir. Modern zamanlarda toplumun savunma masrafını arttırmakta, birçok farklı sebebin katkısı vardır. Harp sanatında sırf bir tesadüften, yani barutun icadından ileri geldiği görülen büyük bir devrim, gelişmenin doğal ilerlemesinin kaçınılmaz sonuçlarını, bu yönden, bir hayli arttırmıştır.

Modern savaşta ateşli silâhların ağır masrafı; o masrafa katlanmaya en gücü yeten millet lehine ve dolayısıyla yoksul ve barbar bir millete nazaran, varlıklı ve medenî bir millet lehine açık bir üstünlük sağlamaktadır. Eski zamanlarda, yoksul ve barbar milletlere karşı kendilerini savunmak, varlıklı ve medeni milletlere zor geliyordu. Modern zamanlarda; kendilerini varlıklı ve medeni milletlere karşı savunmak, yoksul ve barbar milletlere zor gelmektedir. İlk bakışta çok zararlı bir buluş gibi görünen ateşli silâhların icadı, medeniyetin devamı için olsun, yayılması için olsun, elbette ki hayırlıdır.

II. KISIM
Yargı Harcamaları Hakkında

Hükümdarın ikinci vazifesi; yani toplumun her ferdini, öteki her ferdinin haksızlığa uğratmasından yahut ezmesinden mümkün mertebe korumak, yahut tam bir adalet idaresi kurma görevi de, toplumun çeşitli devirlerinde, çok değişik düzeylerde masraf ister.

Avcılardan oluşan kavimlerde mülkiyet, ya da hiç değilse iki üç günlük emek değerini aşan bir mülkiyet hemen hemen olmadığı gibi, tâyin edilmiş bir hâkim, yahut usulüne uygun bir adalet idaresi de nadiren bulunur. Malı mülkü olmayan insanlar, birbirlerinin sadece, ya vücuduna ya şöhretine zarar verebilirler. Bir adam bir başkasını öldürür, yaralar, döver ya da söverse, hakkı yenen kimse zarara uğrasa da, haksızlığı yapan bir şey kazanmaz. Malın mülkün hasara uğratılmasında ise durum başka türlüdür. Zarara sebep olan şahsın kazancı, çoğu zaman, zarara uğrayanın kaybına eşittir. Bir adamı, bir başkasının bedeni yahut şöhretini incitmeye kışkırtabilen hırslar; çekememezlik, kötülük, yahut kızgınlıktan ibarettir. Fakat insanların çoğu bu hırsların çok sık etkisi altında kalmazlar; en kötü insanlar bile böyle tutkulara ancak ara sıra kendilerini kaptırırlar. Zaten bu hırsların tatmini, bazı mizaçlara ne kadar zevkli de gelse, beraberinde herhangi gerçek yahut devamlı bir kazanç bulunmaması hasebiyle, insanların çoğunda, sonu hesap edilerek genellikle dizginlenmiştir. Bu hırsların haksızlığına uğramaktan insanları koruyacak bir yüksek idari makam olmasa dahi, insanlar toplum içinde kabul edilebilir derecede bir emniyetle birlikte yaşayabilirler.

Fakat mülkiyete tecavüzü teşvik eden, hükmü çok daha sürekli ve etkili, çok daha kapsamlı hırslar, zenginlerde cimrilik ve açgözlülük; yoksullarda ise işten köşe bucak kaçıp, rahatına ve gününü gün etmeye bakmaktır. Büyük mülkiyet bulunan yerde, büyük eşitsizlik olur. Çok varlıklı bir zengine karşılık, en aşağı beş yüz yoksul bulunması gerekir; bu da az sayıda kimsenin bolluk içinde yüzmesi, yokluk çekenlerin ise çok olması demektir. Zenginin bolluk içinde oluşu, yoksulu çileden çıkartır. Yoksulu çoğu defa, zenginin mallarına saldırmaya hem ihtiyaç dürter, hem haset kışkırtır. Nice yılların yahut belki de birbiri ardına birçok nesillerin emeğiyle elde edilmiş bulunan o değerli mülkiyetin sahibi için güven içinde bir tek gece dahi uyuyabilmek, ancak bir sivil yüksek idari makamın kolkanat germesi ile mümkün olur.

Adamın dört bir yanı, her zaman bilinmedik düşmanlarla çevrilidir. Onları asla tahrik etmediği hâlde, hiçbir zaman yatıştıramaz; onların haksızlığına uğramaktan ancak, yüksek adli makamın bunu cezalandırmak için hazır bekleyen kuvvetli kolu ile korunabilir. Bundan dolayı, değerli ve geniş mülkiyetin elde edilmesi, ister istemez sivil hükümetin kurulmasına lüzum gösterir. Mülkiyetin olmadığı, ya da hiç değilse iki üç günlük emek değerini aşan bir mülkiyetin bulunmadığı yerde, mülki idareye de pek o kadar lüzum yoktur.

Sivil hükümet, belirli bir ast üst ve itaat düzeni [hiyerarşi] ister. Ayrıca mülki idareye duyulan lüzum, değerli mülkiyetin edinilmesiyle tedricen arttığı gibi, hiyerarşiyi doğal olarak meydana getiren başlıca faktörler de, o değerli mülkiyetin çoğalmasyla giderek artar.

Hiyerarşiyi doğal olarak meydana getiren, ya da, herhangi bir idari teşkilâttan evvel, bazı insanlara, çoğu kardeşlerine göre doğal olarak bir miktar üstünlük sağlayan nedenler yahut şartlar, öyle görünüyor ki, dört tanedir.

Bu nedenler veya şartlardan birincisi, kişisel özellikler bakımından; yani beden kuvveti, güzelliği ve çevikliği bakımından; akıl ve erdem [irfan ve fazilet] bakımından; basiret, insaf, sebat ve zihinsel denge bakımından üstünlüktür. Toplumun hangi döneminde olursa olsun, zihinsel ehliyetle desteklenmedikçe, bedensel ehliyetin bahşedebileceği otorite azdır. İki çelimsize, sırf beden kuvveti ile önünde diz çöktürebilen kimse, çok zorlu biridir. Çok büyük bir otoriteyi ise, ancak zihinsel özellikler sağlayabilir. Ne var ki bunlar, daima su götürür tarafı olabilen ve genellikle de tartışma konusu olan, gözle görünmez niteliklerdir. Medeni olsun, barbar olsun, hiçbir toplum, hiyerarşi ve itaatte kimin önce geleceğine ilişkin kuralları bu görünmez vasıflara göre tespit etmeyi hiçbir zaman pratik bulmamış; daha açık ve daha gözle görülür bir şeye bakarak belirlemiştir.

Bu sebeplerin yahut şartların ikincisi, yaşça büyüklüktür. Bunamış olma kuşkusu verecek kadar kocamış olmamak şartıyla, yaşlı bir adam, her yerde mevki, servet ve kabiliyetçe kendisine eşit düzeyde olan bir gence göre daha fazla saygı görür. Kuzey Amerika'nın yerli kabileleri gibi avcılardan oluşan kavimlerde rütbe ve öncelik için tek dayanak, yaştır. Onlarda baba, bir üst rütbe ünvanıdır; kardeş, bir eşit ünvanı; oğul ise, bir ast ünvanıdır. En varlıklı ve en medeni milletlerde, öteki bütün yönlerden eşit ve dolayısıyla öncelik sırası tâyin edecek başka hiçbir şeyin olmadığı kimseler arasında sırayı belirleyen şey, yaştır. Erkek kardeşler arasında ve kız kardeşler arasında, en yaşlısı daima öne geçer. Babaya ait mirasın devralınması hâlinde, bir şeref payesi gibi, paylaştırılmayıp da olduğu gibi bir kişiye düşmesi gereken her şey, çoğu zaman, en yaşlıya verilir. Yaş, itiraza yer bırakmayan, açık ve kolay anlaşılır bir niteliktir.

Bu nedenler yahut şartlardan üçüncüsü, servetçe üstünlüktür. Ancak zenginlikten kaynaklı otorite, toplumun her devrinde büyük olmakla beraber; toplumun, herhangi bir hatırı sayılır servet eşitsizliğine cevaz verdiği en gelişmemiş devrinde belki de en fazla olur. Sürülerindeki ve hayvanlarındaki çoğalma bin kişinin beslenmesine kâfi ge-

len bir Tatar başbuğu, bu artışı bin tane adam beslemekten başka bir şekilde pek kullanamaz. Toplumunun gelişmemiş durumu, herhangi bir mamul madde, herhangi bir tür incik boncuk veya eften püften süs eşyası üretmez ki, bunlar karşılığında işlenmemiş mahsulünden kendi tüketimine fazla geleni mübadele edebilsin. Bu suretle beslediği bin kişi, geçimleri için varsa yoksa onun eline baktıklarından, hem savaşta onun emirlerine itaat etmeye, hem de barışta onun hükmüne boyun eğmeye mecburdur. O, kaçınılmaz şekilde bunların hem komutanı, hem hâkimidir; reisliği de servetindeki üstünlüğün kaçınılmaz sonucudur.

Varlıklı ve medeni bir toplumda ise, bir adamın çok daha büyük serveti olabilir ama yine de bir düzine adama hükmetmeye gücü yetmeyebilir. Mülkünün mahsulü, bin kişiden fazlasını beslemeye kâfi gelebilir, belki bilfiil besleyebilir de. Ama bu kimseler, kendisinden aldıkları her şeyin bedelini ödedikleri ve muadil bir şeyle mübadele etmeden adam kimseye hemen hiçbir şey koklatmadığı için, kendini tamamıyla onun eline bakıyor kabul eden kimse neredeyse yoktur. Bu durumda onun otoritesi sadece birkaç sıradan uşağa uzanabilir. Bununla beraber, servetin otoritesi varlıklı ve medeni bir toplumda bile çok büyüktür. Toplumun kayda değer bir servet eşitsizliğine cevaz verdiği her dönemde, servetten kaynaklı nüfuzun, gerek yaş ve gerekse kişisel niteliklerden kaynaklı nüfuza göre daha ağır bastığından, daima şikâyet edilmiştir. Toplumun ilk devri, yani avcılardan oluşan toplum, böyle bir servet eşitsizliğine yer vermez. Yaygın olan yoksulluk, bunların aralarında genel bir eşitlik tesis eder; yaş veya kişisel vasıflardan kaynaklı üstünlük, otoritenin ve hiyerarşinin zayıf da olsa biricik temelini teşkil eder. Bundan dolayı toplumun bu devrinde otorite ve hiyerarşi ya azdır, ya da hiç yoktur. Toplumun ikinci devri, yani çobanlardan oluşan toplum, çok büyük servet eşitsizliklerine cevaz verir; servet üstünlüğünün, sahiplerine o kadar büyük otorite sağladığı başka hiçbir devir de yoktur. Buna bağlı olarak da, otorite ve hiyerarşinin bundan daha mükemmel olarak tesis edildiği devir yoktur. Bir Arap şerifinin otoritesi çok büyüktür; bir Tatar hanının otoritesi ise büsbütün mutlaktır.

Bu sebepler yahut şartların dördüncüsü, soysop bakımından üstünlüktür. Soysop üstünlüğü, bu iddiada olan kimsenin ailesinde eskiden gelen bir servet üstünlüğü demektir. Bütün aileler aynı derecede kıdemlidirler. Hükümdarın ataları daha tanınmış olabilir; ama sayıca dilencinin atalarından pek de fazla olamaz. Her yerde aileden kaynaklı kıdem, ya zenginlikten kaynaklı kıdem, yahut çoğu defa zenginlik üzerine bina edilen, veya onunla beraber gelen büyüklükten kaynaklı kıdem demektir. Sonradan görme büyüklüğe, her yerde, eskiden beri süregelen büyüklüğe kıyasla daha az itibar edilir. Tahtı gasbedenlerden nefret; eski bir hükümdar hanedanına duyulan muhabbet; daha ziyade, insanların birincilere karşı doğal olarak besledikleri tiksintiden ve diğerine karşı besledikleri hürmetten ileri gelir. Bir subay daima komutası altında bulunduğu bir üstün otoritesine isteksizlik göstermeden katlandığı hâlde, astının kendi başına üst olarak geçirilmesine tahammül edemez. Bunun gibi; insanlar da, kendilerinin ve atalarının daima itaat etmiş oldukları bir aileye kolayca boyun eğerler. Ama bu tür bir üstünlüğünü asla teslim etmedikleri bir başka aile, onların idaresini ele aldı mı, ifrit olup çileden çıkarlar.

Servet eşitsizliğinden sonra meydana geldiği için, soysop dolayısıyla itibar görmenin avcı kavimlerde yeri yoktur; zira bunlarda bütün insanlar servetçe hep eşit olduğundan, soysop bakımından da aynı şekilde bunların hemen hemen eşit olması gerekir. Gerçi, avcı kavimlerde bile, aklı başında ve cesur bir adamın oğlu, bir alığın yahut tabansızın oğlu olmak bahtsızlığına uğrayan aynı değerdeki bir adama göre biraz daha fazla saygı görebilir. Ama aradaki fark çok büyük olmayacaktır. Dahası, öyle sanıyorum ki dünyada bütün şanını akıl ve erdem mirasından alan bir itibarlı aileye hiçbir zaman raslanmış değildir.

Soysop bakımından itibar görme, çobanlardan oluşan kavimlerde sadece ihtimal dâhilinde olmakla kalmaz, aynı zamanda her zaman fiilen de vardır. Bu gibi kavimler, her türlü lüksün daima yabancısıdırlar. Dahası, onlarda hemen hemen hiçbir zaman büyük servetin hesapsızca kül edilip savrulduğu olmaz. Nitekim kökü çok eskilere uzanan ulu ve şanlı ataların nesebinden geldikleri için hürmet görüp el üstünde tutulan ailelerin bunlardaki kadar bol olduğu millet yoktur. Çünkü, başka hiçbir kavim yoktur ki, aynı aile içinde zenginliğin onlardakinden daha uzun zaman sürüp gitmesi kuvvetle muhtemel olsun.

Bir kimseyi bir diğerinin üstüne çıkaran başlıca iki şartın soysop ve servet olduğu açıktır. Kişisel itibarın iki büyük kaynağı; dolayısıyla da, insanlar arasında doğal olarak otorite ve hiyerarşi tesis eden belli başlı nedenler, bunlardır. Çobanlardan oluşan kavimlerde, bu sebeplerin ikisi birden, olanca kuvvetiyle etkisini gösterir. Büyük zenginliğinden ve nafakaları için eline bakanların çok olmasından dolayı saygı gören; soyunun sopunun asaleti ve şanlı ailesinin başlangıcını kimsenin hatırlayamadığı kadar eskiye gitmesi dolayısıyla el üstünde tutulan büyük çobanın yahut sığırtmacın, kabilesi veya oymağı içindeki bütün aşağı pozisyondaki çobanlar yahut sığırtmaçlar üzerinde doğal bir otoritesi vardır. İçlerinden herhangi birine kıyasla daha çok kişiden oluşan birleşik bir kuvvete o komuta edebilir. Onun askerî gücü, içlerinden herhangi birinin askerî gücünden fazladır. Savaş sırasında, hepsi birden herhangi bir başkasının sancağı altında toplanmaktansa, onun sancağı altında toplanmaya doğal olarak eğilimlidirler. Bu suretle, soyu sopu ve serveti ona doğal olarak bir tür icra gücü verir. Aynı zamanda onlardan herhangi birine kıyasla daha çok kişiden oluşan birleşik kuvvete komuta ettiği için, içlerinde, bir diğerini zarara uğratabilecek herhangi birini, yaptığı haksızlığı tamire zorlamaya en muktedir olan kişi de, odur. Bu sebeple, bütün kendilerini savunamayacak kadar zayıf olanların, korunup kollanmak üzere doğal olarak belbağladıkları şahıs odur. Uğradıklarını düşündükleri haksızlıklardan dolayı, doğal olarak ona sızlanırlar. Bu gibi durumlarda, kendisinden şikâyet edilen kimse bile, herhangi bir başkasından çok, onun araya girmesine daha kolay razı olur. Böylece, soyusopu ve serveti, ona doğal olarak bir tür yargısal yetki verir.

Servet eşitsizliği, ilk olarak toplumun ikinci evresinde, yani çobanlık devrinde ortaya çıkmaya başlar ve insanlar arasına, daha önce varlığına imkân olmamış derecede bir otorite ve hiyerarşi getirir. Bu suretle, toplumun kendini koruyabilmesi için ister istemez zorunlu olan mülki idareyi [sivil yönetimi] bir dereceye kadar sahneye

çıkarır. Öyle görünüyor ki, bunu doğal olarak, hatta o zorunluluğu dikkate almaksızın yapar. Sonraları, bu ihtiyacın göz önüne alınmasının, söz konusu otorite ve hiyerarşinin sürdürülmesi ve sağlama bağlanmasına şüphesiz fazlasıyla katkısı olur. Özellikle zenginlerin, avantajlı konumlarını koruyabilmeleri ancak bu suretle mümkün olduğu için, bu düzene destek vermek ister istemez işlerine gelir. Gerektiğinde az varlıklıların mülkiyetleri üzerindeki tasarrufunu savunmak için çok varlıklılar birleşebilsinler diye; az varlıklılar, çok varlıklıların mülkiyetleri üzerindeki tasarrufunu savunmak üzere, bir araya gelirler. Bütün alt düzeydeki çobanlarla sığırtmaçlar tecrübe ile anlarlar ki, büyükbaş ve küçükbaş hayvan sürülerinin güvenliği, büyük çobanın yahut sığırtmacın sürülerinin güvenliğine bağlıdır. Kendi küçük çaplı otoritelerinin sürdürülmesi, büyük çobanın daha geniş çaplı otoritesinin devamına bağlıdır; astlarının kendilerine boyun eğmesi konusunda büyük çobanın etkisi de, kendilerinin ona boyun eğmesine bağlıdır. Bunlar, kendi küçük çaplı egemenleri tarafından kendi mülkiyetleri savunulup nüfuzları desteklenebilsin diye, onun mülkiyetini savunup otoritesini desteklemekte menfaatleri olduğunu gören bir tür küçük çaplı soylular sınıfı oluştururlar. Sivil yönetim [mülki idare], mülkiyetin güvenliği için kurulduğu sürece, esasen zenginlerin yoksullara karşı, ya da biraz malı mülkü olanların hiç malı olmayanlara karşı savunulması için kurulur.

Ancak böyle bir egemen gücün yargısal otoritesi, kendisine bir masraf kapısı açmak söyle dursun, uzun zaman bir gelir kaynağı olmuştur. Hak aramak için ona başvuranlar, bunun karşılığını ödemeye daima razı idiler; bir dilekçenin yanında bir de armağan hiçbir zaman eksik olmuyordu. Keza, hükümdar otoritesinin iyiden iyiye kökleşmesinden sonra, suçu sabit olan kimse, dâvacı tarafa vermek zorunda olduğu tazminattan başka aynı zamanda hükümdara da para cezası ödemeye mecbur ediliyordu. Suçlunun, kral efendisini zahmete soktuğu, tedirgin ettiği ve onun huzurunu kaçırdığı için, bu kabahatlerden dolayı da bir ceza ödemesi gerektiği düşünülmüştür. Asya'daki Tatar yönetimlerinde olsun, Roma İmparatorluğu'nu deviren Cermen ve İskit kavimlerinin kurduğu Avrupa yönetimlerinde olsun; yargının idaresi, gerek hükümdar için, gerekse –ister belirli bir kabilede yahut oymakta, isterse belirli bir ülkede yahut bölgede olsun– onun emri altında herhangi bir yargısal görev yapan bütün aşağı derecedeki hanlar veya derebeyler için önemli bir gelir kaynağı idi. Başlangıçta, hükümdar olsun aşağı derecedeki reisler olsun, bu yargı vazifesini bizzat kendileri yaparlardı. Daha sonraları, bu görevin vekâleten bir vekil, icra memuru ya da hâkime bırakılmasını genellikle uygun buldular. Bununla birlikte, bu vekil, müvekkiline yahut kendisini tâyin eden kişiye, hâlâ yargısal kazançların hesabını vermek zorunda idi. Her kim, II. Henry zamanında bölge hâkimlerine verilen talimatı[9] okursa, bu hâkimlerin, kralın gelirinin belirli kısımlarını toplamak için memlekette dolaştırılan gezginci kâhya kabilinden kimseler olduğunu açıkça görür. O zamanlar adalet yönetimi hükümdara epey bir gelir getirmekle kalmıyordu; yargı idaresi vasısatıyla kendisinin sağlamak istediği başlıca faydalardan biri zaten, öyle görünüyor ki, bu gelirin elde edilmesi idi.

9. [Smith] Bunlar Tyrrell'in *History of England* [İngiltere Tarihi] adlı eserinde vardır.

Adalet dağıtımını gelir elde etme amacının hizmetine verme tasarısının, birtakım çok büyük yolsuzluklara meydan vermemesi, hemen hemen imkânsızdı. Elinde kocaman bir hediye ile hak aramak üzere başvuran kimsenin, hakkından daha fazla bir şeyler elde etmesi muhtemeldi. Öte yandan ufacık bir hediye ile müracaat edenin ise hakkından daha azını elde etme ihtimali vardı. Yine, bu hediye verme işinin tekrarlanabilmesi için, adaletin yerine getirilmesi çoğu kez geciktirilebiliyordu. Bunun yanı sıra, şikâyet edilen kişiye ödettirilecek para cezası, kendisi gerçekte suçlu olmadığı zaman bile, onu haksız çıkarmak için çoğu zaman gayet sağlam bir gerekçe akla getirebiliyordu. Avrupa'da her ülkenin eski zamanlar tarihi, bu gibi yolsuzlukların hiç de nadir olmadığına şahittir.

Yargılama yetkisini hükümdar yahut reis kendisi kullandığında, ne kadar kötüye kullanırsa kullansın, çiğnenen hakkın yeniden verilmesine hemen hiçbir imkân yoktu; zira onu hesaba çekmeye gücü yeten biri nadiren bulunabilirdi. Bu yetkiyi bir vekil vasısatıyla kullandığında ise, haksızlık aslında bazen tamir edilebilirdi. Vekil, sırf kendi çıkarı için haksızlık yapmaktan suçlu bulunursa, hükümdar onu cezalandırmaya, ya da haksızlığı tamir için zorlamaya her zaman isteksiz olmayabilirdi. Oysa vekil hükümdarının menfaati için, kendisini tâyin etmiş ve terfi ettirmiş olan şahsa yaranmaya çalışmak için bir zulüm işlediyse, çoğu kez bu hakkın iadesi, bunu bizzat hükümdar kendisi işlemişçesine, imkânsız olurdu. Nitekim bütün barbar yönetimlerde, özellikle Avrupa'nın Roma İmparatorluğu yıkıntıları üzerinde kurulmuş bütün o eski çağ yönetimlerinde, adalet yönetiminin uzun zaman gayet bozuk düzen; en iyi krallar elinde bile tam anlamıyla eşit ve tarafsız olmaktan uzak, kötü krallar elinde ise tam bir rezalet durumunda olduğu görülmektedir.

Hükümdar yahut başbuğun kabilenin veya aşiretin sadece en büyük çobanı ya da sığırtmacı olduğu, çobanlardan oluşan kavimlerde, kendisi aynen kulları yahut tebaasından herhangi biri gibi, kendi küçükbaş veya büyükbaş hayvan sürülerinin üremesiyle geçimini sağlar. Yunan kabilelerinin Truva savaşı sıralarında, Cermen ve İskit atalarımızın ise, Batı [Roma] İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerine ilk yerleştikleri zaman oldukları üzere, çobanlık durumundan henüz sıyrılıp, o durumdan çok fazla ileriye geçmemiş ziraatçı kavimlerde, hükümdar yahut başbuğ, aynı şekilde, memleketinin sadece en büyük toprak sahibidir. Dolayısıyla, o da herhangi bir diğer toprak sahibi gibi, aynı şekilde, özel mülkünden yahut modern Avrupa'da kral emlâkı denen şeyden elde edilen bir gelirle geçinir. Olağan hallerde, kendisine tâbi olanlar, bazı öteki yurttaşlarının zulmünden korunmak için onun nüfuzuna muhtaç oldukları zaman müstesna, onun ihtiyacının görülmesine hiç katkıda bulunmazlardı. Tebaa üzerindeki hâkimiyetinden elde ettiği bütün olağan gelir; belki bazı çok olağanüstü durumlar haricindeki bütün kazanç, onların, bu gibi durumlarda kendisine sundukları armağanlardan ibarettir. Homer'de, Agamemnon; dostluğuna karşılık Achilles'e yedi Yunan şehrinin hükümdarlığını sunarken, bundan elde edilmesi muhtemel olduğunu söylediği tek kazanç, halkın hediyelerle onu onurlandırmaları idi. Hükümdarın, hükümdarlıktan eline geçen olağan gelirin tümünü, bu şekilde hediyeler, adaletten sağlanan kazançlar yahut mahkeme harçları denebilecek şeyler

teşkil ettiği müddetçe, onun bunlardan büsbütün vazgeçmesi pek umulamaz; hatta vazgeçmesini teklif etmek bile yakışık almazdı. Ona bunları, bir düzene sokup tespit etmesi teklif edilebilirdi, ki çoğu defa edildiği de vakidir. Fakat bu şekilde düzenlenip belirlendikten sonra, her şeye gücü yeter konumda olan bir kimseyi, bunları, söz konusu düzenlemelerin sınırları dışına taşmaktan alıkoymak, yine de imkânsız denemese bile, çok zordu. Dolayısıyla, işler böyle yürürken, adalette bu hediyelerin keyfi ve belirsiz mahiyetinin doğal olarak meydan verdiği yolsuzluğa etkili bir çare bulmak, hemen hemen imkânsızdı.

Fakat öteki milletlerin istilâsına karşı milleti savunmak için sürekli artan masraflar başta olmak üzere, çeşitli sebeplerle devlet harcamalarının karşılanmasına, hükümdarın özel mülkü büsbütün yetmez olup, halkın, kendi güvenliği için, bu harcamaya çeşitli vergilerle katılmaları zorunlu hâle gelince, öyle görünüyor ki, gerek hükümdar, gerek onun yrdımcıları ve vekilleri olan hâkimler tarafından, her ne surette olursa olsun, adalet işine karşılık hediye kabul edilmemesi büyük çoğunlukla şart koşulmuştur. Öyle görünüyor ki, bu hediyelerin gereği gibi düzenlenip tespit edilmektense, toptan kaldırılmasının daha kolay olacağı varsayılmıştır. Yargıçlara, eskiden adaletten sağlanan kazançlardan kendilerine düşebilecek hisseye ait kaybı –aynen hükümdarın kendi hissesinden kaybını vergilerin haydi haydi karşıladığı gibi– telafi ettiği varsayılan sabit aylıklar bağlanmıştır. Artık, adalet hizmetinin bedava görüldüğü söylenmiştir.

Bununla birlikte, adalet hizmetinin gerçekte hiçbir memlekette bedava görüldüğü olmamıştır. Hiç değilse avukatlarla dâva vekillerine, dâvacı taraflarca daima ücret verilmesi gerekmiştir. Ücret verilmezse, bunlar görevlerini hâlen yaptıklarından daha da kötü yaparlar. Her mahkemede avukatlar ile dâva vekillerine her yıl verilen ücret, hâkimlerin aylıklarına nazaran çok daha büyük bir yekûn tutar. Bu aylıkları hükümdarın ödemesi hâli, bir dâvanın zorunlu masrafını hiçbir yerde pek azaltamaz. Şu var ki, hâkimlerin dâvanın taraflarından bir hediye yahut harç almalarının yasak edilmesi, adalet hizmetinin masrafını azaltmaktan ziyade, yoldan çıkmasını önlemek içindi.

Hâkimlik hizmeti bizatihi o kadar şereflidir ki, kazancı çok cüzi dahi olsa, insanlar bu vazifeyi üstlenmeye hazırdırlar. Sıkıntısı fazla ve çoğu durumlarda hiç kazançsız, daha alt seviyede bir hizmet olan sulh hâkimliği, taşralı mülk sahiplerimizden çoğunun pek arzu ettikleri bir şeydir. Adalet işinin idaresine ve icrasına yönelik bütün masraflarla birlikte, irili ufaklı muhtelif bütün hâkimlerin aylıkları; çok tutumlu çekip çevrilmediğinde bile, herhangi bir medeni memlekette, hükümetin tüm masrafının sözünü etmeye değmeyecek kadar ufak bir kısmını teşkil eder.

Kaldı ki, bütün adalet masrafı mahkeme harçlarıyla kolayca karşılanabilir. Bu suretle, adalet yönetimi gerçekten bir yolsuzluk tehlikesine mâruz bırakılmaksızın, kamu geliri, belki küçük ama muhakkak bir külfetten kurtulur. Hükümdar gibi güçlü bir kimse mahkeme harçlarından pay alıp, gelirinin önemli bir kısmını oradan elde ettiği zaman, bunları gereği gibi düzene sokmak zordur. Harçlardan asıl faydalana-

bilecek olan başlıca şahıs hâkim ise, çok kolaydır. Kanun, her ne kadar hükümdarı buna zorlamaya her zaman gücü yetmeyebilirse de, bir hâkimi söz konusu düzenlemeye uymaya gayet kolayca zorlayabilir. Mahkeme harçları, kesin olarak düzenlenip tespit edilerek, dâva bitmeden değil de karara bağlandıktan sonra, hâkimlere bilinen oranlarda teker teker dağıtması için, her dâvanın belirli bir evresinde, hep birden bir tahsildar yahut veznedara ödendiği takdirde, öyle görünüyor ki, yozlaşma tehlikesi, bu tür harçların büsbütün yasaklandığı yerlerdekinden daha fazla olmaz. Bu harçlar bir dâvanın masrafında hatırı sayılır bir artışa sebep olmaksızın, adaletin bütün masrafını baştanbaşa karşılamaya yeterli hâle getirilebilir. Dâva sona erinceye kadar harçların hâkimlere ödenmemesi dâvanın incelenip karara bağlanması için mahkemeyi epey gayrete getirebilir. Çok sayıda hâkimden oluşan mahkemelerde, her hâkimin payı, dâvayı mahkemede yahut mahkemenin emriyle bir komisyonda incelemekle geçirdiği saat ve gün sayısına göre hesaplanmak suretiyle, bu harçlar, her bir hâkimin çabasını biraz teşvik edebilir.

Kamu hizmetleri, en iyi, ancak yerine getirildikten sonra ve yerine getirilirken harcanan çaba oranında, bedeli ödendiği zaman yerine getirilir. Fransa'nın çeşitli mahkemelerinde (*epices* ve *vacations* denilen) mahkeme harçları, hâkim aylıklarının en büyük kısmını teşkil eder. Krallıktaki mahkemeler içinde, sıra ve derece itibariyle ikinci gelen Toulouse Mahkemesinde, bütün kesintilerin düşülmesinden sonra, hükümdarın bir hukuk müşavirine yahut hâkime ödediği net maaş, yılda topu topu 150 Lira, yani 6 İngiliz Lirası 11 Şilin kadar tutar. Yedi yıl kadar önce, aynı yerde, bu para sıradan bir uşağın yıllık olağan ücreti idi. Hem de, bu *épice*ler, hâkimlerin gayretine göre dağıtılır. Çalışkan bir hâkim, hizmetinden, pek yüksek olmasa bile, tatminkâr bir gelir elde eder; çalışmayanın eline maaşından pek fazla bir şey geçmez. Bu mahkemeler, belki birçok yönden, çok uygun adalet mahkemeleri olmayabilirler; ama asla yolsuzlukla suçlanmamışlardır; hatta öyle görünüyor ki yolsuzluklarından asla şüphe dahi edilmemiştir.

İngiltere'deki çeşitli adalet mahkemeleri için başlıca mali desteğin, başlangıçta mahkeme harçları olduğu anlaşılmaktadır. Her mahkeme, üzerine elden geldiği kadar fazla iş almaya çalışıyor; bu sebeple aslında görev alanına girmesi düşünülmeyen birçok dâvaya da bakmak istiyordu. Dâvacı, kendisine hakkını vermemekle, dâvalının, bir cürümden yahut kabahatten suçlu bulunduğunu iddia ettiği için, medeni dâvalara bakmak; sırf ceza meselelerine bakmak üzere kurulmuş bulunan Kraliyet Kürsüsü Mahkemesinin vazifesi oldu. Dâvacı, dâvalıdan alacağını alamamasına binaen, krala borcunu ödeyemediğini söylediği için, kralın gelirini toplamak ve yalnız kralın alacaklarının ödenmesini sağlamak üzere kurulmuş bulunan Hazine Mahkemesi, sözleşmeye bağlanmış bütün diğer borçlara bakma vazifesini de üstüne almıştı. Bu gibi kurgular yüzünden, dâvalarının hangi mahkemede görülmesini tercih edecekleri, birçok durumda, tamamıyla taraflara bağlı olmaya başlamıştı. Her mahkeme, daha hızlı ve daha tarafsız davranmak suretiyle, elinden geldiği kadar fazla dâva çekmeye çalışıyordu. İngiltere'de adalet mahkemelerinin bugünkü takdire değer yapısı, her hâkimin, her türlü adaletsizliğe karşı, kanunla bağdaşabilecek en tez

ve en etkili idareyi kendi mahkemesinde bulmaya çalışması sonucu, aslında, belki büyük ölçüde, herbirindeki hâkimler arasında vaktiyle söz konusu olan bu rekabet dolayısıyla meydana gelmiştir. Esasında hukuk mahkemeleri, sözleşmenin ihlâli hâlinde, yalnız zarar ziyan için hüküm veriyordu. Bir vicdan mahkemesi sıfatıyla Temyiz Mahkemesi* ilkönce sözleşmelerin harfi harfine yerine getirilmesini sağlama vazifesini üzerine aldı. Sözleşmenin ihlâli, para ödememekten ibaret olduğunda, uğranan zararın tazminine, ödemek için emir vermekten başka imkân yoktu; bu ise, sözleşmenin harfi harfine yerine getirilmesi demekti. Onun için, bu gibi durumlarda hukuk mahkemelerince alınan tedbir kâfi gelmiyordu. Diğer hallerde durum öyle değildi. Kiracı, kiraladığı yerden kendisini haksız olarak çıkardığı için mülk sahibini mahkemeye verince elde ettiği zarar ziyan, arazinin elinde kalmasına hiçbir şekilde muadil değildi. Bundan dolayı, bir müddet bu gibi dâvalar hep Temyiz Mahkemesine gitti; bu ise hukuk mahkemeleri için azımsanacak bir kayıp değildi. Rivayete göre hukuk mahkemelerinin haksız yere topraktan çıkarılmaya veya mahrum edilmeye karşı en etkili çareyi, yapay ve danışıklı şekildeki fuzuli işgalden kurtarma dâvasını icat etmeleri, bu tür dâvaları yeniden ele geçirmek içindi.

Bunun gibi, belirli her mahkemenin baktığı dâvalardan o mahkemece toplanacak ve ona mensup hâkimlerle diğer memurların maaşına harcanacak bir damga vergisi, toplumun genel masrafına hiç yük olmadan, aynı şekilde, adalet yönetimi masrafının karşılanmasına yeterli bir gelir getirebilir. Esasen bu takdirde, hâkimler bu tür bir damga vergisinin hâsılatını mümkün mertebe arttırmak için, her dâvaya ait işlemleri lüzumsuz yere çoğaltmaya yeltenebilirler. Modern Avrupa'da, çoğu zaman, dâva vekilleriyle mahkeme kâtiplerinin ücretini, yazma ihtiyacı duydukları sayfa sayısı üzerinden ayarlamak âdet olmuştur. Bununla birlikte, mahkeme, her sayfada belirli sayıda satır, her satırda belirli sayıda kelime olmasını ister. Kazançlarını arttırmak için, dâva vekilleriyle kâtipler, kelimeleri hiç gereği olmayacak kadar çoğaltmaya bakmışlardır. O yüzden, öyle sanıyorum ki, Avrupa'da hukuk dili berbat olmayan adalet mahkemesi kalmamıştır. Bu tür bir ayartılma ile belki dâva usulleri de aynı şekilde çığırından çıkabilir.

Ancak adalet dağıtımı, ister kendi masrafını çıkaracak tarzda düzenlensin, ister hâkimler bir başka ödenekten verilen belli maaşlarla geçinsinler; o ödeneğin kullanılmasına yahut o maaşların ödenmesine, öyle görünüyor ki yürütme yetkisi elinde bulunan şahsın veya şahısların memur edilmelerine lüzum yoktur. Bu tahsisat, bütün yönetimi, -masrafı oradan karşılanacak- belirli bir mahkemeye emanet edilmek suretiyle, gayrimenkullerin gelirlerinden oluşabilir. Bu tahsisat, ödünç verilme işi, yine masrafı karşılanacak bir mahkemenin uhdesine verilecek bir para tutarının faizinden de meydana gelebilir. İskoçya'daki yüksek hukuk mahkemesi hâkimlerinin, çok küçük de olsa, aylıklarının bir kısmı bir para tutarının faizinden meydana gelir. Bununla beraber, bu tür bir ödenek, öyle görünüyor ki, ebedi olarak baki kalması gereken bir müessesenin idamesine, kaçınılmaz istikrarsızlığı yüzünden, uygun değildir.

*. Metinde, *The Court of Chancery*. (ç. n.)

Yargı gücünün yürütme gücünden ayrılması, aslında, öyle görünüyor ki, toplumun gelişmesinin sonucu olarak işlerinin çoğalmasından ileri gelmiştir. Adalet yönetimi, uhdesine verildiği kimselerin olanca dikkatini gerektirecek kadar çetin ve karmaşık bir vazife hâlini almıştır. Kendisine yürütme gücü emanet edilen şahsın özel dâvaların karara bağlanmasıyla uğraşacak boş vakti olmadığından, onun yerine, bunları hükme bağlayacak bir vekil tâyin edilmiştir. Roma ikbal yolunda yürürken, konsey devletin siyasi işleriyle adalet dağıtımına bakamayacak kadar meşguldü. Bundan dolayı, onun yerine, adaleti devren yürütmek üzere bir yönetici tâyin edildi. Roma İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde kurulan Avrupa krallıklarının gösterdiği gelişme içinde, hükümdarlarla önde gelen derebeyleri, genellikle adalet idaresini kendilerince görülmesi hem çok yorucu, hem de çok bayağı bir hizmet telâkki etmeye başlamışlardı. Dolayısıyla bir vekil, icra memuru yahut hâkim tâyin etmek suretiyle, bunu genellikle başlarından attılar.

Yasama kuvveti yürütme kuvvetiyle birleşince, adaletin, halk dilinde *politikacılık* denilen şeye sık sık feda edilmemesi imkânsız gibi olur. Devletin büyük menfaatleri kendilerine emanet edilen kimseler, gözleri fesatta olmaksızın bile, bazen bir özel şahsın haklarını bu menfaatlere feda etmenin zorunlu olduğunu düşünebilirler. Ancak her ferdin hürriyeti; kendi güvenliğinin benliğinde yer etmesi, adalet yönetiminin tarafsızca işlemesine bağlıdır. Her bireyi, kendine ait her hak üzerindeki tasarrufunun tamamıyla sağlama bağlanmış olduğuna içten inandırmak için, yargı gücünün yürütme gücünden hem ayrılması, hem de o güç karşısında mümkün mertebe bağımsız hâle getirilmesi lâzımdır. Yürütme kuvvetinin keyfine göre hâkimin memuriyetten çıkarılma ihtimali olmamalıdır. Maaşının aksamadan ödenmesi, yürütme kuvvetinin iyi niyetine ve hatta tutumluluğunun yerinde olup olmamasına bile bağlı olmamalıdır.

(Üçüncü cildin sonu)

IV. CİLT

BEŞİNCİ KİTAP (Devamı)

III. KISIM
Kamu İşleri ve Kamu Kurumlarının Harcamaları Hakkında

Hükümdarın yahut devletin üçüncü ve son vazifesi, geniş bir topluma gayet faydalı olabilmekle beraber, kârı bir yahut birkaç kişinin masrafını asla çıkarmayacak ve dolayısıyla herhangi bir bireyin yahut az sayıda bireylerin kurması veya idame* etmesi umulmayacak cinsten kamu işlerinin kurulması ve idamesi vazifesidir. Bu vazifenin yerine getirilmesi de, aynı şekilde toplumun farklı dönemlerinde çok değişik derecelerde masrafı gerektirir.

İkisi de daha önce anlatılmış bulunan, toplumun savunması ve adalet dağıtımı işi için gerekli kamu kurumlarından ve kamu işlerinden sonra, bu tür diğer işler ve kurumlar, daha çok toplumun ticaretini kolaylaştırmak ve halkın eğitimini ilerletmek için olanlardır. Eğitime mahsus kurumlar iki türlüdür; gençlerin öğretimi için olanlar, her yaştan halkın eğitimi için olanlar. Bu türden farklı kamu işlerinin ve kurumlarının masrafını en uygun şekilde karşılayabilme tarzı göz önünde tutularak, bu bölümün üçüncü kısmı, üç ayrı madde altında incelenmiştir.

*. İdame (*maintain*): Bakım, onarım, varlığını devam ettirme, yaşatma, sürdürme. (ç. n.)

MADDE I

Toplumun Ticaretini Kolaylaştırmaya Yönelik Kamu İşleri ve Kamu Kurumları Hakkında

Ticareti Genel Olarak Kolaylaştırmak için Gerekli Olanlar

Anayollar, köprüler, seyrüsefere elverişli kanallar, limanlar vb. gibi bir memleketin ticaretini kolaylaştıran bayındırlık işlerinin yapımı ile bakımının, toplumun farklı devirlerinde çok değişik derecelerde masrafa lüzum göstermesi gerektiği, ispata gerek bırakmayacak kadar açıktır. Bir memleketin kamuya ait yollarının inşası ve bakımının masrafı, açıkçası, o memleketin toprağının ve emeğinin yıllık mahsulü ile, ya da o yollarda getirilip götürülmesi gereken malların miktarı ve ağırlığı ile birlikte artması gerekir. Bir köprünün dayanıklılığının, üstünden geçme ihtimali olan arabaların sayısına ve ağırlığına uygun hâle getirilmesi gerekir. Üzerinde seyahate elverişli bir kanalın derinliği ve içinde bulundurulacak suyun, üzerinde eşya taşıması muhtemel mavnaların sayısı ve tonajı ile orantılı, bir limanın genişliği de oraya sığınması muhtemel gemilerin sayısıyla orantılı olması gerekir.

Bu bayındırlık işlerine ait masrafın, toplanıp harcanması görevi çoğu ülkelerde yürütme gücüne verilmiş olan (çoğunlukla taşıdığı adla) *kamu geliri*nden karşılanması zorunlu gibi görünmez. Bu tür bayındırlık işlerinin çoğu, toplumun genel gelirine yük olmaksızın, kendi masraflarını karşılamaya yeterli belirli bir gelir sağlayacak şekilde, kolayca idare edilebilir.

Meselâ bir büyük yol, bir köprü, seyahate elverişli bir kanal, çoğu durumda, onlardan faydalanan nakil vasıtalarından alınacak küçük bir vergi ile; bir liman, orada yüklenip boşaltılan gemilerin yük tonajından alınacak mutedil bir liman vergisi ile hem inşa, hem de idame edilebilir. Ticareti kolaylaştırmaya yarar bir diğer yerleşmiş âdet, para basma âdeti, birçok ülkede masrafını çıkardığı gibi, hükümdara küçük bir gelir, yahut senyoraj [sikke-hakkı] getirir. Aynı amaca yarar bir başka müessese olan posta idaresi, masrafını çıkardıktan başka, hemen hemen bütün ülkelerde, hükümdara çok önemli bir gelir sağlar.

Bir büyük yoldan yahut köprüden geçen arabalarla, seyrüsefere [üzerinde gidip gelmeye] elverişli bir kanal içinde giden mavnalar, ağırlıkları yahut yük tonajları

oranında vergi verdiklerinde; bu bayındırlık işlerinin bakımı için, tam onları yıpratıp eskittikleri oranda karşılık ödemiş olurlar. Bu tür bayındırlık işlerinin bakımı için daha hakkaniyetli bir şekil bulmak, öyle görünüyor ki hemen hemen imkânsızdır. Dahası, bu harç ya da vergi peşin olarak nakliyeci tarafından verilmekle beraber, sonunda, mal bedeli üzerinden daima kendi üstüne kalacak olan tüketici tarafından ödenir. Fakat bu gibi bayındırlık işleri vasıtasıyla nakliye masrafı çok fazla düştüğü için, vergiye rağmen, mallar tüketiciye aksi hâlde olabileceğine kıyasla daha ucuza gelir. Çünkü, fiyatlarının vergi yüzünden yükselişi, nakliye ucuzluğu dolayısıyla düşüşü kadar değildir. Dolayısıyla, sonunda bu vergiyi ödeyen kimsenin, verginin uygulanmasından elde ettiği kazanç, onu ödemekle uğradığı kayıptan fazladır. Verdiği para, tamamen sağladığı kazanç oranındadır. Gerçekte ödediği, o kazancın geri kalan kısmını elde edebilmek için gözden çıkarmak zorunda olduğu bir kısmından başka bir şey değildir. Bundan daha insaflı bir vergi alma usulü tasavvur etmek imkânsız gibidir.

Süs arabaları, faytonlar, posta arabaları vb. taşıtlardan alınan vergi; ağırlıklarına oranla, iki tekerlekli arabalar, dört tekerlekli yük arabaları vb. gibi zorunlu ihtiyaca cevap veren nakil vasıtalarından alınan vergiye oranla biraz yüksek tutulduğu takdirde, ağır çeken malların memleketin muhtelif bütün bölgelerine naklini ucuzlatmak suretiyle, zenginlerin rahatlığı ve çalımı çok zahmetsiz bir şekilde yoksulların derdine derman olur.

Bu suretle şoseler, köprüler, kanallar vb. tesisler yürütülmesine aracı oldukları ticaret sayesinde inşa ve idame edildi mi, bunlar sadece o ticaretin onları gerekli kıldığı, dolayısıyla da yapılmaları isabetli olacak yerlerde inşa edilebilirler. Aynı zamanda bunların masrafları, büyüklükleri ve ihtişamları, o ticaretin ödeyebileceği paraya uygun olmalıdır. Dolayısıyla, bunlar, yapılmalarında isabet varsa yapılmalıdırlar. Ticareti cüzi olan yahut hiç olmayan ıssız bir araziden geçecek veya sadece tesadüfen eyâletin üst düzey yöneticisinin yahut bu yöneticinin kendisine yaranmaya çalıştığı kalburüstü bir asilzadenin kırdaki köşküne çıkıyor diye, muhteşem bir asfalt yol yapılamaz. Kuş uçmaz kervan geçmez bir yere, ya da sırf o civardaki bir sarayın pencerelerinden bakılınca güzel gözüksün diye, bir ırmak üzerine büyük bir köprü kurulamaz. Bu tür işlerin, kendilerinin sağlayabileceği gelirden başka bir gelirle yapıldığı yerlerde, bunlar ara sıra olağan şeylerdir.

Avrupa'nın farklı bazı yerlerinde, bir kanaldan alınan *baç* yahut kapak vergisi, özel menfaatleri dolayısıyla kanala bakmak zorunda olan özel şahıslara aittir. Kanal temiz tutulmadı takdirde üzerinde gidiş geliş ister istemez tamamıyla durur; böyle olunca da, onların vergiden edebilecekleri bütün kârın arkası kesilir. Bu vergiler, onlarda hissesi bulunmayan yetkili memurların idaresine bırakılırsa, vergileri hâsıl eden bayındırlık işlerinin bakımına, bunların daha az özen gösterdikleri olabilir. Languedoc kanalı, Fransız kralına ve o eyâlete, 13 milyon Liradan* fazlaya maloldu. Bu, (Fransız parasının geçen yüzyılın sonundaki değerine göre 1 mark gümüş 28

*. İngiliz Lirası, Sterlin ya da Pound. Metinde geçen bütün Liralar, aksi belirtilmedikçe, İngiliz Lirası, yani Pound/Sterlin anlamında kullanılmakta olup, Türk Lirası ile karıştırılmamalıdır. (ç. n.)

Fransız Lirası hesabıyla) 900 bin İngiliz Lirasından fazla tutuyordu. Bu büyük eser tamamlanınca görüldü ki, devamlı olarak bakımlı hâlde tutulması için en iyi çare, toplanan vergiyi, eserin plânını çizip, başında çalışmış bulunan mühendis Riquet'ye sunmaktır. Bu vergiler, şimdi, o zatın mensup olduğu aileden gelen çeşitli kollar için çok büyük bir akar teşkil etmektedir. Öyle olduğu için de, eseri devamlı surette onarmakta bunların büyük menfaati vardır. Hâlbuki, bu vergiler, böyle bir menfaati olmayan yetkili memurların idaresine bırakılsaydı, eserin en esaslı kısımları yüzüstü kalıp harap olurken, para belki süs kabilinden lüzumsuz masraflar hâlinde çarçur edilebilirdi.

Bir anayolun bakımına mahsus vergiler, özel şahıslara asla emniyetle mal edilemez. Büsbütün yüzüstü bırakılsa dahi, bir geniş yol tamamıyla geçilmez hâle gelmez; ama bir kanal, gelir. Onun için, bir anayola ait vergilerin mutasarrıflarının, yolun onarılmasına hiç aldırış etmedikleri hâlde, yine de aşağı yukarı aynı vergileri toplamaya devam ettikleri olabilir. Bundan ötürü, bu tür bir eserin bakımına mahsus vergilerin, yetkili memurların yahut mütevellilerin idaresine verilmesi yerinde olur.

Büyük Britanya'da, mütevellilerin bu geçiş vergilerinin idaresi sırasında yaptıkları yolsuzluklardan, çoğu durumda pek haklı olarak sızlanılmıştır. Rivayete göre, birçok yol kapılarında toplanan para; çoğu zaman, baştan savma çırpıştırılıveren ve bazen hiç yapılmayan işin, eksiksiz olarak başarılması için gereken paranın iki mislinden fazladır. Geniş yolları bu tür kapı geçiş vergileriyle onarma sisteminin çok uzun bir geçmişi olmadığının göz önünde tutulması gerekir. Onun için bu sistem elverişli gibi göründüğü olgunluk derecesine henüz eriştirilmemişse, hayret etmemeliyiz. Çoğu zaman, iki paralık uygunsuz kimseler mütevelli tâyin edilmişse ve bunların hareketlerini denetleyip, geçiş ücretlerini yapacakları işin görülmesine ucu ucuna yetecek miktara indirmek üzere, gerekli teftiş ve muhasebe komisyonları henüz kurulmamışsa, müessesenin yeniliği, (sırası gelince Parlamentonun akıllı davranışıyla çoğu tedricen düzelebilecek olan) o kusurları hem izah eder, hem mazur gösterir.

Büyük Britanya'da çeşitli yol kapılarında toplanan paranın, yolların onarılması için gereken miktarı o kadar aştığı sanılıyor ki, uygun surette tutumlu davranmakla bundan yapılabilecek tasarruflar, bazı bakanlar tarafından bile, şu veya bu zamanda devlet ihtiyaçlarına harcanabilecek çok büyük bir mali kaynak olarak kabul edilmektedir. Denilmiştir ki; hükümet, yol kapılarının idaresini üstüne alıp; ücretlerine küçük bir zam karşılığı seve seve çalışacak olan askerleri kullanmak suretiyle; bütün geçimini gündelikleriyle sağlayan işçilerden başka kullanacak işçisi bulunmayan mütevellilere kıyasla çok daha az masrafla, yolları muntazam hâlde tutabilir. Böylece halka hiçbir yeni külfet yüklemeden, belki yarım milyonluk büyük bir gelir kazanılabileceği[1] ve geçit parası toplanan yolların, şimdi aynen posta idaresinin yaptığı tarzda, devletin genel harcamalarının finansmanına katkısının sağlanabileceği iddia edilmiştir.

1. [Smith] Bu kitabın ilk iki basımını yayımlayalı beri, Büyük Britanya'da toplanan bütün vergilerin yarım milyon tutan bir safi gelir hâsıl etmediğine inanmam için esaslı sebepler var. Bu yarım milyon, krallıktaki belli başlı yollardan beş tanesini, hükümetin idaresi altında, bakımlı durumda tutmaya elvermeyecek bir paradır.

Belki bu plânı tasarlayanların farzettiği kadar olmasa bile, bu şekilde, hatırı sayılır bir gelir elde edilebileceğinden şüphem yok. Ancak, plânın kendisi, çok önemli bazı itirazlara konu olabilir gibi görünmektedir.

Birincisi, yol kapılarında alınan vergiler, herhangi bir zamanda, devlet ihtiyaçlarını karşılayacak mali kaynaklardan biri olarak kabul edildi mi, elbette bu ihtiyaçların ne dereceye kadar gerektirdiği varsayılıyorsa o derecede yükseltilecektir. Bu hâlde, Büyük Britanya'nın politikasına göre, muhtemelen çok çabuk yükseltilecektir. Vergilerden büyük bir gelir sağlanabilmesi kolaylığı, idareyi, bu kaynağa belki de çok sık başvurmaya heveslendirir. Her ne kadar tasarruf yapılsa bile şimdiki haliyle yol geçiş vergilerinden yarım milyon arttırılıp arttırılmayacağı, belki gayet şüphelidir ama, iki misline çıkarıldıkları takdirde, bir milyon; üç misline çıkarılırlarsa, belki iki milyon arttırılabileceğinden pek şüphe edilemez.[2] Hem de bu büyük gelir, toplanıp tahsil edilmesi için bir tek yeni memur tâyin edilmeden, toplanabilir. Ancak yol kapısı vergileri, böyle sürekli arttırılmakla, şimdiki gibi memleketin iç ticaretini kolaylaştıracak yerde, çok geçmeden, o ticaretin sırtında muazzam bir yük olurlar. Bütün ağır malların memleketin bir tarafından bir diğerine nakil masrafı, çok geçmeden öylesine artar, bunun neticesi olarak bütün bu tür malların sürüleceği pazar çok geçmeden öylesine daralır ki, bu malların üretimi büyük ölçüde geriler ve memleketin yerli sanayisinin en önemli kolları büsbütün yok olur.

İkincisi, nakil vasıtalarından, ağırlıklarına oranlanarak alınacak bir vergi, sırf yolların onarılması amacına tahsis edildiğinde eşitliğe uygun bir vergi olduğu hâlde; herhangi bir başka amaca, ya da devletin her zamanki ihtiyaçlarının giderilmesine tahsis edildiğinde eşitliğe aykırı bir vergidir. Sırf yukarıda zikredilen amaca tahsis edildiğinde, her arabanın, tamamen yolları aşındırıp yıpratmasının karşılığını ödediği varsayılır. Ama herhangi bir başka amaca tahsis edildiği zaman, her arabanın o aşınma ve yıpranmadan daha fazlasının karşılığını ödediği ve devletin bir başka ihtiyacının karşılanmasına katkıda bulunduğu farzedilir. Fakat yol kapısı vergisi, malların fiyatını değeri oranında değil, ağırlığı oranında arttırdığından, bu vergiyi değerli ve hafif malların tüketicileri değil, daha ziyade kaba ve hacimli malların tüketicileri öder. Demek ki bu vergi ile karşılanması amaçlanmış olabilecek devlet ihtiyacı, daha ziyade zenginin sırtından değil yoksulun sırtından; onu karşılamaya en gücü yetenlerin kesesinden değil, hiç gücü yetmeyenlerin kesesinden karşılanır.

Üçüncüsü, hükümet herhangi bir zamanda anayolların onarılmasını ihmal etse, yol kapısı vergilerinin herhangi bir kısmının uygun surette tahsisini zorlamak şimdikinden daha da güç olur.

Bu tarzda devşirilen bir gelirin hiçbir kısmı daima tahsis edilmesi gereken biricik amaca tahsis edilmeksizin halkın sırtından bu şekilde büyük bir gelir toplanabilir. Asfalt yolların mütevellilerindeki düşkünlük ve yoksulluk yüzünden onları kusurlarını düzeltmeye zorlamak şimdi bazen güç oluyorsa; şurada tasavvur edilen zenginlikleri ve büyüklükleri, bunu on kat daha güçleştirir.

2. [Smith] Şimdi beni, bütün bu tahmini meblâğların çok aşırı olduklarına inandıracak esaslı sebepler vardır.

Fransa'da şoselerin onarılmasına tahsis edilen kaynaklar, doğrudan doğruya yürütme gücünün idaresi altındadır. Bu kaynaklar kısmen Avrupa'nın çoğu bölgesinde taşra halkının şoselerin onarılmasına vermeye mecbur tutuldukları sayısı belirli günlük emekten; kısmen de kralın diğer masraflarından kısarak devletin genel gelirinden vermeyi uygun gördüğü bir kısmından oluşur.

Gerek Fransa'nın, gerekse Avrupa'nın çoğu bölgesinin eski mevzuatına göre, taşra halkının emeği, kral şûrasına doğrudan tâbi bulunmayan mahallî yahut eyâlete ait bir hâkimin idaresi altında idi. Şimdiki uygulamada ise taşra halkının emeği olsun, belirli bir eyâlette yahut mali bölgede anayolların onarılması için kralın tahsisini uygun gördüğü herhangi bir başka kaynak olsun, tamamıyla mülki âmirin yönetimi altındadır. Mülki âmir, kral şûrasınca tâyin ve azledilen; oradan emir alıp, devamlı olarak onunla haberleşen bir memurdur. Mutlakiyetçiliğin takip ettiği seyir içinde yürütme gücünün yetkisi, devlet içindeki diğer her kuvvetin otoritesini giderek yutmakta; hangi kamusal amaca ayrılmış olursa olsun, her gelir kanalının idaresini kendisi üstlenmektedir. Bununla beraber; Fransa'da büyük posta yolları, yani ülkenin belli başlı şehirleri arasında ulaşımı sağlayan yollar, genellikle muntazam hâlde tutulmakta; hatta bazı eyâletlerde bunlar bakımı için para toplanan İngiltere yollarının çoğundan çok daha üstün bulunmaktadır. Ancak sapa yollar dediğimiz, memleketteki yolların çok daha fazlası yüzüstü bırakılmış olup, bunlar çoğu yerde herhangi bir ağır vasıtaya kesinlikle geçit vermezler. Bazı yerlerden, at sırtında bile gitmek tehlikelidir ve rahatlıkla bel bağlanabilecek tek ulaşım aracı katırdır. Gösteriş düşkünü bir saray çevresinin mensubu olan kendini beğenmiş bakan; alkışları yalnız gururunu okşamakla kalmayıp, saraydaki itibarının artmasına da yardım eden, kalburüstü büyüklerinin sık sık gördükleri bir anayol kabilinden azametli ve parlak bir eser meydana getirmekten çoğu kez zevk duyabilir. Ama ne yapılsa fazla göze çarpmayacak, ya da hiçbir seyyahta en küçük bir hayranlık uyandırmayacak, kısaca son derece faydalı olmaktan başka kayda değer tarafı bulunmayan çok sayıda küçük eserler vücuda getirmek, her yönden, böyle büyük bir makam sahibinin dikkatine değmeyecek kadar bayağı ve solda sıfır bir iş gibi gelir. Onun için, bu tür bir idarede, bu gibi işler hemen hemen daima ihmale uğrar.

Çin ve Asya'daki bazı öteki idareler, hem büyük yolların onarılmasını hem gidiş gelişe elverişli kanalların bakımını yürütme yetkisini kendi uhdelerine almaktadır. Söylendiğine göre her eyâletin valisine verilen talimat sırasında bunlar kendisine daima tavsiye edilir; saray çevresince kendisine dair hükme varılırken de, aldığı talimatın o kısmına ne kadar özen gösterdiğine çok önem verilirmiş. Nitekim bütün bu memleketlerde, bilhassa büyük yolların ve hele gidiş gelişe elverişli kanalların Avrupa'da bilinen benzerlerinin hepsinden çok üstün olduğu iddia edilen Çin'de, kamu idaresinin bu alanına, söylendiğine göre, çok dikkat edilirmiş. Ancak, bu bayındırlık işleri hakkında Avrupa'ya ulaşan rivayetleri genellikle şaşkın ve ağzı açık kalan seyyahlar, çoğu kez budala ve yalancı misyonerler yazar. Bunları daha aklı başında olanlar gözlemlese ve hikâyelerini daha sözüne inanılır şahitler anlatsa, belki o kadar hayrete değer görülmezler. Bernier'nin Hindistan'daki bu tür bazı bayındırlık

işleri hakkında anlattıkları, ondan daha kolay hayrete düşen diğer seyyahların bunlara dair bildirmiş olduklarına kıyasla çok sönük kalmaktadır. Keza belki o ülkelerde, Fransa'da olduğu şekilde, sarayda ve başkentte konuşma konusu olabilecek geniş yollara, büyük ulaştırma vasıtalarına özen gösterilip, geri kalan tarafların ihmal ediliyor olması da mümkündür. Bundan başka, Çin'de, Hindistan'da ve Asya'nın başka bazı hükümetlerinde, hükümdarın geliri, hemen hemen tamamen toprağın yıllık mahsulünün artış ve düşüşü ile birlikte yükselip alçalan bir arazi vergisinden veya toprak kirasından oluşur. Bundan ötürü, hükümdarın büyük menfaati, yani geliri, bu gibi memleketlerde, ister istemez ve doğrudan toprağın ekilip biçilmesine, mahsulünün miktarına ve değerine bağlıdır.

Fakat o mahsulü mümkün mertebe hem çoğaltmak hem de değerlendirmek için, ona olabildiğince geniş bir pazar tedarik etmek; dolayısıyla da memleketin farklı bütün bölgeleri arasında en serbest, en kolay ve masrafı en az olan ulaşımı tesis etmek gerekir. Bu da ancak, en iyi yollar ve seyrüsefere en elverişli kanallar vasıtasıyla mümkün olabilir. Ama Avrupa'nın hiçbir yerinde, hükümdar geliri çoğunlukla bir arazi vergisinden yahut toprak kirasından oluşmaz. Avrupa'nın bütün büyük krallıklarında, bu gelirin çoğu, belki sonunda toprağın mahsulüne dayanabilir ama bu bağlılık ne o kadar doğrudan, ne de o kadar aşikârdır. Onun için, Avrupa'da hükümdar, toprak mahsulünün gerek miktar gerekse değer bakımından artmasını kolaylaştırmak, yahut anayollar ve kanalların idamesi suretiyle o mahsule en geniş pazarı sağlama hususunda kendini çok doğrudan sorumlu gibi görmez. Dolayısıyla yürütme gücünün, Asya'nın bazı yerlerinde kamu idaresinin bu bölümünü çok kusursuz yürüttüğü gerçek de olsa, –ki olup olmadığı pek belli değildir sanıyorum– Avrupa'nın herhangi bir yerinde, işler bu şekilde giderken, yürütmenin bunun idaresini gayet kapsamlı şekilde başarabilmesine en küçük ihtimal bile yoktur.

Mahiyet itibariyle, kendi masraflarını karşılayacak hiçbir gelir getiremeyip; sağladıkları kolaylık hemen hemen belirli bir yer yahut bölgeyle sınırlı olan bayındırlık işleri bile, idaresi daima yürütme kuvvetinin elinde bulunması gereken devletin genel gelirine kıyasla, mahallî veya eyâlete ait bir idarenin kullandığı, mahallî yahut eyâlete ait bir gelir ile daima daha iyi sürdürülebilir. Londra sokaklarının aydınlatılması ve düzeltilmesi, masrafı hazineye ait olmak üzere yapılsa; şimdiki gibi yahut batta bu kadar az masrafla iyi aydınlatılmasına ve iyi kaldırım döşenmesine ihtimal var mıdır? Bundan başka, masraf, Londra'daki her belirli sokağın, mahallenin yahut bucağın ahalisinden alınan mahallî bir vergi ile tahsil edileceğine; bu takdirde, devletin genel gelirinden karşılanır ve dolayısıyla, ülkenin, Londra sokaklarının aydınlatılması ve düzeltilmesinden çoğu hiçbir şekilde fayda görmeyen bütün ahalisinden toplanan bir vergi ile karşılanmış olur.

Mahallî yahut eyâlete ait bir gelirin mahallî veya eyâletçe idaresine bazen karışan suistimaller, göze ne kadar büyük görünürse görünsün, gerçekte, bir büyük imparatorluğa ait gelirin idaresinde ve sarfında çoğu defa vâki olanlara kıyasla, hemen hemen daima çok küçüktür. Üstelik bunlar çok daha kolay giderilir. Büyük Britan-

ya'da, sulh hâkimlerine bağlı mahallî idarenin ya da eyâlet idaresinin emrinde, taşra halkının ana yolların onarılması için vermeye mecbur tutuldukları altı günlük emek belki her zaman çok mâkul şekilde uygulanmamakla beraber, yükümlülüğün yerine getirilmesi için zorbaca, yahut baskıcı davranıldığı hemen hemen hiç olmamıştır. Fransa'da, eyâlet idare âmirlerinin emri altındaki uygulama, her zaman daha mâkul şekilde olmayıp, mükellefiyetin yerine getirilmesi için çoğu kez çok zorbaca ve baskıcı davranılır. Bu memurların, kendilerini öfkelendirmek gafletinde bulunan bir mahalleyi yahut topluluğu yola getirmek için başvurdukları başlıca zulüm vasıtalarından biri, adıyla sanıyla, bu tür Corvée'lerdir.*

Ticaretin Belirli Dallarını Kolaylaştırmak İçin Gerekli Kamu İşleri ve Kamu Kurumları Hakkında

Yukarıda zikredilen kamu işlerinin ve kamu kurumlarının amacı, ticareti genel olarak kolaylaştırmaktır. Fakat ticaretin belirli dallarına kolaylık sağlamak için, yine belirli ve olağanüstü bir masraf isteyen, belirli kurumlara gerek vardır.

Ticaretin barbar ve medenileşmemiş milletlerle yapılan belirli dalları, olağanüstü himayeye ihtiyaç gösterir. Afrika'nın batı kıyısı ile ticaret yapan tâcirlerin mallarına alelâde bir mağazanın, yahut tüccar yazıhanesinin sağlayabileceği güvenlik azdır. Barbar yerlilerden korunabilmeleri için, bunların konulduğu yerin epeyce tahkim edilmiş olması gerekir. Hindistan idaresindeki karışıklıkların, o yumuşak başlı ve uysal halk arasında dahi, böyle bir tedbiri gerekli kıldığı düşünülmüş; o memlekette, gerek İngiliz ve gerek Fransız Doğu Hindistan Şirketine, canlarının ve mallarının emniyet altına alınması gerekçesiyle ellerindeki ilk kaleleri kurmalarına izin verilmişti. Ülkesi içinde yabancıların elinde muhkem herhangi bir yer bulunmasına güçlü yönetimin göz yummayacağı diğer ülkelerde, hem kendi yurttaşları arasında ortaya çıkacak anlaşmazlıklar hakkında kendi âdetlerine göre karar verebilecek, hem de yerlilerle aralarındaki anlaşmazlıklarda resmî sıfatı dolayısıyla daha yetkiyle müdahale ederek herhangi bir özel şahıstan umabileceklerinden daha etkili şekilde onları kayırabilecek bir büyükelçi, elçi veya konsolos bulundurulması gerekebilir. Savaşın da ittifakın da herhangi bir suretle lüzum göstermeyeceği yabancı ülkelerde ticari menfaatler, elçiler bulundurulmasını çoğu zaman gerekli kılmıştır. İstanbul'a bir büyükelçi tâyin edilmesine, ilkin, Türkiye Şirketinin ticareti sebep olmuştur. Rusya'daki ilk İngiliz büyükelçilikleri sırf, ticari menfaatlerden ötürü vücut bulmuştur. Belki de, bütün komşu ülkelerde, barış zamanında bile devamlı olarak oturan büyükelçi yahut orta elçiler bulundurmak âdetini, Avrupa'nın çeşitli devletlerinin tebaası arasında bu menfaatlerin ister istemez sebep olduğu devamlı çatışmalar ortaya çıkarmıştır. Eski zamanlarda bilinmeyen bu âdet, öyle görünüyor ki, 15. yüzyılın sonundan yahut 16. yüzyılın başından daha gerilere gitmemektedir. Yani ticaretin Avrupa milletlerinin çoğuna ilk yayılmaya başlamasından ve onların

*. Angarya, ücretsiz yaptırılan iş, köylünün derebeyine zorunlu hizmeti. (ç. n.)

ticari menfaatlerini ilk gözetmeye başladıkları zamandan daha eski değildir.

Ticaretin herhangi bir kolunu kayırmanın sebep olabileceği olağanüstü masrafın, o belirli koldan alınacak mutedil bir vergi ile karşılanması; meselâ, tâcirlerin o ticarete ilk girerken ödeyecekleri mutedil bir aidat ile, yahut, hakkaniyete daha uygun olmak üzere, o ticaretin yapıldığı memleketlere soktukları, yahut oralara ihraç ettikleri mallardan alınacak yüzde şu kadarlık belirli bir vergiyle karşılanması, akla aykırı değildir. Rivayet edilir ki, gümrük vergilerinin ilk başta ortaya konmasına, ticaretin genellikle korsanlardan ve deniz haydutlarından korunması sebep olmuştur. Ticaretin genel olarak korunmasının masrafını çıkarmak için, ticarete genel bir vergi koymak mâkul telâkki edildiğine göre; ticaretin belirli bir kolunun korunmasının masrafını karşılamak için de o kola mahsus bir vergi koymak, aynı derecede akla uygun olmalıdır.

Ticaretin genel olarak korunması, devletin varlığının savunulması için daima temelden gerekli; bundan ötürü de, yürütme gücüne ait vazifenin zorunlu bir parçası sayılmıştır. Onun için, genel gümrük vergilerinin toplanıp harcanması, daima yürütme gücüne bırakılmıştır. Ancak, ticaretin belirli bir kolunun, korunması, ticaretin genel olarak korunmasının bir parçasını teşkil eder; dolayısıyla, yürütme gücünün vazifesi kapsamındadır. Milletlerin bir yaptığı bir yaptığını her zaman tutsa, bu tür belirli koruma maksatlarıyla toplanan belirli vergilerin, aynı şekilde daima yürütme gücünün tasarrufu altında bırakılması gerekirdi. Ne var ki, birçok başka hususlarda olduğu gibi, bunda da, milletlerin bir yaptığı her zaman bir yaptığını tutmamıştır. Avrupa'nın ticaretçi devletlerinin çoğunda, belirli tâcir şirketleri, hükümdara ait vazifenin bu kısmının yapılmasını, onunla ister istemez ilişkisi bulunan bütün yetkilerle birlikte kendilerine emanet etmesi için, kanun koyucuyu kandırmakta el çabukluğu göstermişlerdir.

Devletin yapmayı basirete uygun görmeyebileceği bir denemeyi, bu şirketler kendi keselerinden yaparak, birtakım yeni ticaret kollarının yaratılması hususunda belki faydalı olmuşlarsa da, gel zaman git zaman, bunlar genellikle ya sıkıntı verir ya da işe yaramaz hâle gelmişler; ticareti ya çığırından çıkarmışlar, ya da kıskıvrak avuçları içinde almışlardır.

Bu şirketler, hisseli bir sermaye ile ticaret yapmayıp da, gerekli ehliyeti haiz herhangi bir kimseyi (bir miktar aidat ödemesi ve şirket kurallarına uymaya razı olması hâlinde, her ortak kendi sermayesiyle ve riski kendine ait olmak üzere ticaret yapmak suretiyle) aralarına kabul etmek zorunda tutulurlarsa, bunlara, *nizamî şirketler** denilir. Her üye, ortak kârı yahut zararı, sermayedeki payı oranında bölüşmek üzere, hisseli bir sermaye ile ticaret yaptıklarında, bunlara *anonim şirketler*** denir. İster nizamî olsun, ister anonim şirket olsun, bu gibi şirketlerin tekelci imtiyazları bazen vardır, bazen yoktur.

Nizamî şirketler, her bakımdan, çeşitli Avrupa memleketlerinin hepsinde, şehir ve kasabalarda çok yaygın olan esnaf loncalarını andırırlar; aynı cinsten bir tür genişle-

*. Metinde, "*regulated companies.*" Tanzim edilmiş, düzenlenmiş, denetimli şirketler. (ç. n.)

**. Anonim şirket (*joint stock company*): Sermayesi paylara bölünmüş şirket, hisseli sermaye şirketi, anonim ortaklık. (ç. n.)

tilmiş tekellerdir. Bir kasabalı, lonca teşkilâtına dâhil bir zanaatı, nasıl ki, önce loncaya girip ruhsatını almaksızın yürütemiyorsa; devletin hiçbir tebaası da lehinde nizamî bir şirket kurulmuş bulunan herhangi bir dış ticaret kolunda, önce o şirkete üye olmadan, çoğu durumda yasal olarak çalışamaz. Giriş şartlarına uyma güçlüğünün çok veya az; şirket idarecilerinde yetkinin geniş veya dar olmasına; yahut ticaretin çoğunu kendilerine veya belirli arkadaşlarına hasredebilecek tarzda, bu yönetim yetkisinin ellerinde az veya çok bulunmasına göre; tekelin sıkılığı artar yahut azalır. Nizamî şirketlerin en eskilerinde çıraklık imtiyazları, diğer esnaf teşkilâtında olanın aynısı idi ve şirket ortaklarından biri yanında hizmet müddetini dolduran kimseye, ya aidat ödemeksizin, ya da başkalarından alınana kıyasla çok daha az aidat ödeyerek, ortak olma hakkı veriyordu. Kanun önlemedikçe, alışılmış bulunan lonca zihniyeti, bütün nizamî ortaklıklarda ağır basar. Meşreplerine göre davranmalarına müsaade edildi mi, daima, rekabeti mümkün mertebe az sayıda kimseye hasretmek için, ticareti birçok külfetli düzenlemelere tâbi tutmaya bakmışlardır. Kanun onları bunu yapmaktan alıkoyunca, büsbütün işe yaramaz olmuşlar, bir fonksiyonları kalmamıştır.

Bugün Büyük Britanya'da, dış ticaret için halen mevcut nizamî şirket, eski uzak ülkeler tâcirlerinin şirketi olup, şimdi genellikle Hamburg Şirketi, Rusya Şirketi, Doğu Bölgesi Şirketi, Türkiye Şirketi ve Afrika Şirketi adını taşımaktadır.

Rivayete göre, Hamburg Şirketine giriş şartları şimdi çok kolay olup, idareciler o ticareti herhangi bir surette sıkıcı sınırlamalara yahut düzenlemelere tâbi kılacak yetkiyi ya kendilerinde görememekte, ya da hiç değilse bu aralar kullanmamaktadırlar. Oysa bu her zaman böyle değildir. Geçen yüzyılın ortalarında giriş aidatı 50 Lira; bir zamanlar ise 100 Lira idi; rivayete göre şirket kimseye de aman vermiyordu. 1643'te, 1645'te ve 1661'de, İngiltere'nin batı bölgesindeki çuhacılar ve örgütlenmiş esnaf, bu şirketten, "memleketin ticaretini kontrol ve sanayisini sıkboğaz eden tekelciler" diye Parlamentoya şikâyet ettiler. Gerçi, bu şikayetler üzerine Parlamentodan herhangi bir karar çıkmadı ama ihtimal ki, şirketi, tutumuna yeniden bir çekidüzen vermek zorunda bırakacak kadar ürkütmüş oldular. Hiç değilse o zamandan bu yana şirket aleyhine bir daha şikâyet olmamıştır. III. William'ın 10. ve 11. saltanat yıllarında çıkarılan kanunun 6. bölümü gereğince, Rusya Şirketine giriş aidatı 5 Liraya indirildi. II. Charles'ın 25. saltanat yılındaki kanunun 7. bölümü ile de Doğu Bölgesi Şirketine [Eastland Company] giriş aidatı 40 Şiline indirildi; aynı zamanda, İsveç, Danimarka ve Norveç gibi Baltık Denizi'nin kuzey tarafındaki bütün ülkeler, şirketin tekelci beratından çıkarıldı. Bu iki Parlamento kararına, muhtemelen, o şirketlerin hareket tarzı sebep olmuştu. Daha önceleri, Sir Josiah Child, gerek bu şirketlerin, gerek Hamburg Şirketinin kimseye nefes aldırtmadığını belirtmiş ve her birinin beratına dâhil ülkelerle o sırada yaptığımız ticaretin acıklı durumunu, onların kötü idaresine yormuştu. Bu gibi şirketler, şimdiki zamanda her ne kadar ortalığı çok kasıp kavurmasalar da, şüphesiz ki hiçbir işe yaramamaktadırlar. Gerçekte, nizamî bir şirket hakkında daima insaf ile yapılabilecek en büyük övgü sadece bir işe yaramayışıdır. Yukarıda zikredilen şirketlerin de, öyle görünüyor ki, şimdiki durumlarıyla bu övgüyü her üçü birden haketmektedirler.

Türkiye Şirketine giriş aidatı eskiden, yaşı 26'dan aşağı olan herkes için 25 Lira, o yaşı geçmiş olan herkes için ise 50 Lira idi. Tâcirlerden başkası oraya giremiyordu; bu ise bütün dükkâncılarla perakendecileri şirketin dışında bırakan bir kayıttı. Şirketin özel bir kanunu gereğince, İngiliz mamulleri, fark gözetilmeksizin herkesin faydalanmasına açık bulunan şirket gemilerinden başkasıyla Türkiye'ye ihraç edilemiyordu. Bu gemiler daima Londra limanından yola çıktıkları için de, o kayıt yüzünden, bu ticaret, masrafı ağır olan o limanla; tâcirler ise, Londra'da ve civarında oturanlarla sınırlı kalıyordu. Bir diğer özel kanun gereğince, Londra'nın yirmi millik çevresi içinde oturup da, Londra'nın gedikli hemşehrisi olmayan kimse, üyeliğe kabul edilemiyordu. Bu bir başka kayıttı ki, yukarıdakine eklenince, Londra'nın gedikli ahalisinden başkasını, zorunlu olarak şirket dışı bırakıyordu. Bu herkesçe faydalanılan şirket gemilerinin ne zaman yüklenip ne zaman yola çıkacakları, tamamıyla şirket idarecilerinin eline kalmış olduğundan, çok geç müracaatta bulunduklarını iddia edebilecekleri diğer kimseleri açıkta bırakmak suretiyle, idareciler bunlara kendi mallarını yahut kendi arkadaşlarının mallarını kolayca doldurabilirlerdi. Onun için; şu haliyle bu şirket neresinden bakılsa, aman vermez, göz açtırmaz bir tekeldi. Bu suistimaller, II. George saltanatının 26. yılındaki kanunun 18. bölümünün ihdas edilmesine sebep oldu. Bu kanun; hiçbir yaş gözetmeksizin, yahut sadece tâcir veya Londra hemşehrisi olmak gibi hiçbir kayıt koymaksızın, giriş aidatını herkes için 20 Liraya indirmekte ve bütün bu gibi kimselere, Büyük Britanya'nın bütün limanlarından Türkiye'nin herhangi bir limanına ihracı yasak edilmemiş bütün İngiliz mallarını ihraç etme serbestliği vermektedir. Aynı kanun hem genel gümrük vergilerini hem şirketin gerekli masraflarını karşılamak için konulan özel vergileri ödemek ve aynı zamanda, Türkiye'de oturan İngiliz büyükelçisi ile konsoloslarının kanuni yetkisine ve şirketin usulüne uygun olarak çıkarılmış olan ana sözleşmelerine uymak suretiyle, ithali yasak edilmemiş bütün Türk mallarını oradan ithal etme serbestisi de vermektedir. Bu özel kanunlardan ötürü herhangi bir zulmü önlemek üzere, aynı kanunda şu hüküm de vardı: Bu kanunun çıkmasından sonra konulacak herhangi bir ana sözleşme dolayısıyla şirket üyelerinden herhangi yedisi, kendilerini zarara uğramış sayarlarsa, müracaat, ana sözleşmenin çıkarılmasından itibaren 12 ay içinde yapılmak şartıyla, Ticaret ve Plantasyonlar Kuruluna (şimdi bunun yerini devlet danışma meclisinin bir komisyonu almıştır) başvurabilirler. Herhangi yedi üye, bu kanunun kabulünden önce çıkarılmış herhangi bir özel kanun yüzünden kendilerini zarara uğramış sayarlarsa, bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihten sonra 12 ay içinde yapılmak şartıyla, aynı şekilde bir müracaatta bulunabilirler. Ancak, büyük bir şirketin bütün üyelerinin bir ana sözleşmenin tehlikeli eğilimini keşfetmesi için bir yıllık tecrübe her zaman yeterli gelmeyebilir. İçlerinden birkaçı bunun sonradan farkına varırsa, hiçbir surette yaralarına merhem olmak, ne Ticaret Kurulunun, ne de meşrevet meclisi komisyonunun elinden gelir. Ayrıca, gerek bütün nizamî şirketlerin, gerekse bütün diğer esnaf teşkilâtının ana nizamnamelerinden çoğunun amacı, zaten üye durumda olanları ezmekten ziyade, başkalarının üye olma hevesini kırmaktır. Bu ise, sadece ağır bir aidat ile değil, daha birçok başka düzenlemelerle yapılabilir. Bu gibi şirketler, kâr haddini hiç şaşmadan daima ellerin-

den geldiği kadar yükseltmeye çalışır; piyasada hem ihraç hem ithal ettikleri malların mevcudunun mümkün mertebe eksik olmasına bakarlar. Bu da ancak, rekabeti kısmakla yahut yeni girişimcilerin o ticarete girmesine engel olmakla olabilir. Vakıa, 20 Liralık bir aidat dahi, herhangi bir kimsenin devam niyetiyle Türkiye ticaretine girme arzusunu kırmaya belki yetmeyebilir ama spekülâsyoncu bir tâcirin, yalnız bir tek işin tehlikesini göze alma hevesini baltalamaya kâfi gelebilir. Bütün zanaatlerde, esaslı bir şekilde yerleşmiş bulunan esnaf, tüzel kişilik hâline gelmiş olmasalar dahi, kârları yükseltmek üzere doğal surette birleşirler. Kârların spekülâsyoncu tâcirlerin ara sıra vâki rekabetlerinde olduğu kadar, yukarı fırlamadan, hep uygun seviyelerde muhafazası başka hiçbir şekilde muhtemel değildir. Türkiye ticareti, bu Parlamento kararıyla herkese bir dereceye kadar açılmış olmakla beraber, birçok kimseler, onu hâlâ büsbütün serbest olmaktan çok uzak görmektedirler. Bir büyükelçi ve iki üç konsolos bulundurma masrafına Türkiye Şirketi iştirak etmektedir. Devletin diğer elçileri gibi, bunların da bütün masrafının devletçe karşılanması ve o ticaretin Haşmetli Kralın bütün tebaasına açık tutulması gerekir. Şirket tarafından, tüzel kişiliğin bu ve diğer amaçları için toplanan çeşitli vergiler, devletin bu gibi elçiler bulundurmasını mümkün kılmaya yeterli gelecek bir gelirden çok daha fazlasını getirebilir.

Sir Josiah Child'ın değerlendirmesine göre, nizamî şirketler, ticaret yaptıkları ülkelerde çoğu kez devletin elçilerini beslemekle beraber, hiçbir zaman kale yahut kışla bulundurmamışlar; anonim şirketler ise, çoğu defa bulundurmuşlardır.

Gerçekte de, öyle görünüyor ki, bu tür hizmetler için nizamî şirketler, anonim şirketlere kıyasla çok daha elverişsizdir. Her şeyden önce, bu tür nizamî bir şirketin idarecilerinin, menfaati için böyle kaleler ve garnizonlar bulundurulan şirket genel ticaretinin gelişmesinde, özel bir menfaatleri yoktur. Hatta, o genel ticaretin kesat gitmesi, rakiplerinin sayısını azaltarak, hem daha ucuza satın almalarını, hem daha pahalıya satmalarını mümkün kılmak suretiyle, çoğu kez, onların kendi şahsi ticaretlerinin ekmeğine yağ sürebilir. Aksine, bir anonim şirketin idarecilerinin, sadece idaresine tevdi edilen ortak sermaye ile yapılan kârlardan payları olduğu için; bunların menfaati şirketin genel ticaretinin menfaatinden ayrılabilecek, kendilerine has şahsi ticaretleri yoktur. Bunların şahsi menfaati, şirketin genel ticaretinin yolunda gitmesine, onun savunulması için gerekli kaleler ve kışlalar bulundurulmasına bağlıdır.

Bundan ötürü kale ve kışla bulundurmanın ister istemez gerektirdiği devamlı ve hassas dikkatin onlarda mevcut olma ihtimali daha fazladır. İkincisi, bir anonim şirketin idarecilerinin uhdesinde daima büyük bir sermayenin; şirketin hisseli sermayesinin yönetimi işi vardır. Onlar, bunun bir kısmını bu gibi gerekli kalelerle kışlaların yapımında, onarılmasında ve bakımında pekâlâ sık sık kullanabilirler. Ama nizamî bir şirketin idarecileri uhdesinde ortak sermayenin idaresi işi olmadığından, bunlarda giriş aidatından ve şirket ticaretine konulan tüzel kişiliğe ait vergilerden hâsıl olan tesadüfî gelirden başka bu tarzda kullanılabilecek para yoktur. Dolayısıyla, bu gibi kaleler ve kışlalar bulundurulmasıyla uğraşma hususunda menfaatleri aynı olmakla beraber, o uğraşmanın verimli kılınabilmesi için, aynı iktidarı nadiren haiz

bulunabilirler. Bir devlet elçisi bulundurmak; hemen hemen hiçbir özen istemediği ve topu topu çoksunmayacak sınırlı bir masraf gerektirdiği için, nizamî bir şirketin hem tabiatına, hem de gücüne çok daha uygun düşen bir iştir.

Ancak, Sir Josiah Child'ın zamanından çok sonra, 1750'de, nizamî bir şirket –Afrika ile alışveriş yapan şimdiki tâcirler şirketi– kuruldu. İlk önce Blanc Burnu ile Ümit Burnu arasındaki bütün İngiliz kaleleriyle kışlalarının, sonra da yalnız Rouge Burnu ile Ümit Burnu arasındakilerin bakımıyla özellikle görevlendirildi. Bu şirketi kuran kanunun (II. George'un 23. saltanat yılı, bölüm 3) iki ayrı amaç gözettiği görülmektedir. Birincisi, nizamî bir şirketin idarecilerine doğal gibi gelen ezici ve tekelci zihniyeti etkili şekilde dizginlemek. İkincisi, onları mümkün mertebe kendilerine doğal gelmeyen kale ve kışla bakımıyla uğraşmaya zorlamak. Bu maksatlardan birincisi için, giriş aidatı 40 Şilin olarak sınırlanmıştır. Şirketin, tüzel kişilik sıfatıyla, yahut hisseli bir sermaye üzerinden ticaret yapması; ortak mühür ile taahhüt ederek para borçlanması; yahut, Britanya uyruğu olan ve aidat ödeyen herkesin serbestçe her yerde yapabileceği ticarete herhangi bir suretle sınırlamalar koyması yasak edilmiştir. İdare, Londra'da toplanan, fakat şirketin Londra, Bristol ve Liverpool'daki üyeleri tarafından, her yıl her şehirden üçer tane olmak üzere seçilen dokuz kişilik bir komisyondadır. Komisyonun hiçbir üyesi üst üste üç yıldan fazla görevde kalamaz. Komisyonun herhangi bir üyesini Ticaret ve Plantasyonlar Kurulu (şimdi Danışma Meclisi Komisyonu), savunmasını dinledikten sonra, görevinden atabilir. Komisyonun Afrika'dan zenci ihraç etmesi; yahut Büyük Britanya'ya herhangi bir surette Afrika malı ithal etmesi yasaktır. Ancak, uhdesinde kalelerle kışlaların bakımı vazifesi bulunduğu için, komisyon o maksatla Büyük Britanya'dan Afrika'ya çeşitli mal ve gereçler ihraç edebilir. Londra, Bristol ve Liverpool'daki kâtipleriyle acentelerinin maaşları; Londra'daki yazıhanesinin kirası ve İngiltere'deki diğer bütün idare, komisyon ve acentelik masrafları için, komisyona, ortaklıktan alacağı paradan 800 Lirayı geçmeyen bir meblâğ bırakılmaktadır. Bu tür çeşitli masrafların görülmesinden sonra, bu meblâğdan arta kalanı, komisyon üyeleri, zahmetlerinin karşılığı olarak uygun gördükleri şekilde aralarında paylaşabilirlerdi. Bu düzenleme vasıtasıyla, tekel zihniyetine esaslı bir şekilde gem vurulacağı ve bu maksatlardan birincisinin yeterli derecede hâsıl olacağı umulabilirdi. Fakat, anlaşılan öyle olmadı. III. George'un 4. saltanat yılındaki kanunun 20. bölümü gereğince, bütün eklentileriyle birlikte Senegal kalesi, Afrika ile alışveriş yapan tâcirler şirketine emanet edilmişti. Ama ertesi yıl (III. George'un 5. saltanat yılındaki kanunun 44. bölümü ile) hem Senegal ve eklentileri, hem de Güney Berberiye'de [Kuzey Afrika] Şalice Limanı'ndan Rouge Burnu'na kadar bütün kıyı, o şirketin nüfuz alanından çıkarılıp, hükümdara verildi. Oralarla yapılacak ticaretin Haşmetli Kral'ın bütün tebaasına açık olduğu ilân edildi. Şirketin, ticareti engelleyip, bir tür usulsüz tekel kurduğundan kuşkulanılmıştı. Ancak, II. George'un 23. saltanat yılındaki düzenlemelerin hükmü altında şirketin bunu nasıl yapabildiğini anlamak pek kolay değildir. Bununla beraber, hakikatin her zaman en inanılır belgeleri olmayan Avam Kamarası müzakerelerinin zabıtlarında, görüyoruz ki, şirket bu suçla itham edilmiştir. Dokuzlar komisyonu üyesinin hepsi, tâcir olduklarından ve çeşitli kalele-

riyle iskân yerlerindeki valilerle vekillerin hepsi kendilerine tâbi bulunduğundan, onların gönderdikleri mallarla yaptıkları siparişlere, valilerle vekillerin hakiki bir tekel yaratacak olan özel itinayı göstermiş olmaları ihtimalden uzak değildir.

Bu amaçlardan ikincisi için, yani kalelerle kışlaların bakımı için, Parlamento şirkete genellikle 13.000 İngiliz Lirası civarında yıllık bir meblâğ ayırmıştır. Bu meblâğın gereği gibi tahsisine dair, komisyon, her yıl Hazine Divanının imza yetkili üyesine; sonra bu hesap Parlamentoya sunulmak üzere hesap vermek zorundadır. Ancak, milyonların tahsisine bu kadar az aldırış eden Parlamentonun, yılda 13 bin İngiliz Lirasının tahsisine pek aldırış etmesi muhtemel değildir. Mesleği ve yetişme tarzı dolayısıyla, Hazine Divanı üyesinin, kaleler ile garnizonların masrafının ne olması gerektiğini ayrıntısıyla bilmesi beklenmez. Gerçekte, Haşmetli Kral'ın donanmasındaki kaptanlar, yahut Deniz Şurası'nca tâyin edilerek vazife alan diğer subaylar, kaleler ile kışlaların durumunu inceleyip, gözlemlerini o şûraya bildirebilirler. Ancak o şûranın, öyle görünüyor ki, ne komisyon üzerinde doğrudan yetkisi vardır, ne de bu suretle tutumunu inceleyebileceği kimseleri terbiye etmek için bir yetkisi. Kaldı ki, Haşmetli Kral'ın donanmasındaki kaptanların, tahkim ilmini her zaman adamakıllı bilmeleri beklenmez. Halkın yahut şirketin parasını düpedüz zimmetine geçirmekten yahut yemekten başka herhangi bir suç dolayısıyla, bir komisyon üyesinin uğrayabileceği en ağır ceza, öyle görünüyor ki, sadece üç yıl süreyle faydalanılabilen ve o süre içinde bile meşru kazancı çok az tutan bir hizmetten uzaklaştırmadır. Söz konusu ceza korkusu, üyeyi, yapılmasında başkaca bir menfaatinin bulunmadığı bir işe hiçbir zaman devamlı ve hassas bir dikkat sarfına zorlamaya yetecek kadar etkili bir faktör olamaz. Parlamentonun birkaç defa olağanüstü tahsisat verdiği bir iş olan, Guinea kıyısı üzerindeki Burun Yalısı Hisarının* onarılması için, komisyon, İngiltere'den tuğla ve taş göndermiş olmakla suçlanmıştır. Üstelik bu kadar uzun bir yola gönderilen bu tuğlalar ile taşların kalitesi o kadar kötüymüş ki, rivayete göre, onlarla onarılan duvarları yeni baştan, temelinden inşa etmek gerekmiş. Rouge Burnu'nun kuzeyine düşen kalelerle garnizonların bakımı doğrudan yürütme kuvvetinin idaresi altında olup, masrafları devlet tarafından karşılanır. Rouge Burnu'nun güneyine düşen ve bakımları hiç değilse kısmen yine devlet bütçesinden karşılanan kalelerle garnizonlar niye ayrı bir yönetim altında bulunsun? Bunun için mâkul bir sebep tasavvur etmek, öyle görünüyor ki çok kolay değildir. Cebelitarık kışlalarıyla Minorca kışlalarından yana asıl amaç yahut bahane, Akdeniz ticaretinin korunması idi. Bu garnizonların bakımı ile idaresi, çok haklı olarak, Türkiye Şirketine değil, daima yürütme gücüne bağlanmıştır. O kuvvetin azametini ve vakarını, daha çok, hâkimiyetinin kapsamı vücuda getirir. O hâkimiyeti savunmanın gereğine özen göstermede yürütme kuvvetinin yavaş kalmasına pek ihtimal yoktur. Nitekim Cebelitarık'taki ve Minorca'daki kışlalar asla ihmal edilmemiştir. Minorca iki defa ele geçirilmiş ve muhtemelen artık bir daha geri gelmemecesine elden gitmiş olduğu hâlde, bu felâketin, yürütme gücünün herhangi bir ihmaline hamledildiği olmamıştır. Ancak, bu masraflı kışlaların her ikisinin de başlangıçta İspanya krallığından koparılmasındaki amacın hiçbir zaman, ufacık da olsa, gerekli olduğunu ima ediyormuşum mânâsı

*. Metinde, Cape Coast Castle (ç. n.)

çıkarılmasın. O kopma, doğal müttefiki olan İspanya kralını İngiltere'den ayırmaktan ve Bourbon hanedanının iki ana kolunu, kan bağlarının hiçbir zaman birleştiremeyeceği derecede sıkı ve devamlı bir ittifak hâlinde kaynaştırmaktan başka, hiçbir gerçek amaca belki de asla yaramamıştır.

İster kral beratıyla, isterse Parlamento kararıyla kurulmuş olsun, anonim şirketler gerek nizamî şirketlerden, gerekse özel şirketlerden birçok hususda ayrılırlar.

En başta, özel bir şirkette hiçbir ortak, şirketin rızası olmadan payını bir başkasına devredemez, yahut şirkete yeni bir üye sokamaz. Bununla beraber; usulüne uygun şekilde haber vermek şartıyla, her üye şirketten çekilebilir ve ortak sermayeden payının, kendisine ödenmesini isteyebilir. Bir anonim şirkette, bilakis hiçbir üye, şirketten kendi payının ödenmesini isteyemez. Ama her üye şirketin rızası olmaksızın payını bir başkasına devredebilir ve bu suretle, yeni bir üyeyi şirkete sokabilir. Anonim şirket sermayesindeki payın değeri, hissenin piyasada edeceği bedel olup, sahibinin şirket sermayesinde alacaklısı bulunduğu meblâğdan belirli bir oranda yüksek veya düşük olabilir.

İkincisi, özel bir şirkette her ortak, ortaklıkça aktedilen borçlar için servetinin tümü ile sorumludur. Oysa bir anonim şirkette, bunun aksine her ortak sadece payının büyüklüğü kadar sorumludur.

Bir anonim şirketin işleri, daima bir yönetim kurulu tarafından idare edilir. Gerçekte bu kurul, birçok hususda bir ortaklar genel kurulunun sık sık denetimine tâbidir. Ancak, bu mal sahiplerinden çoğunun şirket işinden bir şey anladıkları iddiasında oldukları nadirdir. Aralarında ihtilâf gayretinin ağır basmadığı zamanlarda, mal sahipleri işten yana hiç tasalanmaz; yöneticilerin kendilerine vermeyi uygun gördükleri altı aylık yahut yıllık temettüyü öpüp başlarına koyarlar. Sınırlı bir meblâğ dışında, zahmet ve riskten bu şekilde tamamıyla muaf olmaları, servetlerini hiçbir suretle herhangi bir özel şirket elinde şansa bırakmak istemeyen birçok kimseyi, anonim şirketlerde şanslarını denemeye heveslendirir. Onun için, bu tür şirketler çoğu kez herhangi bir özel şirketin övünebileceği miktara göre çok daha fazla sermaye toplarlar. Güney Denizi Şirketinin ticari sermayesi, bir zamanlar, 33 milyon 800 bin İngiliz Lirasını aşıyordu.

İngiltere Bankasının, hisselere bölünmüş sermayesi, halen 10 milyon 780 bin Lirayı bulmaktadır. Ancak, bu gibi şirketlerin idarecileri kendi parasından çok başkalarının parasını kullanan kimseler olduklarından, özel bir şirketteki ortakların çoğu kez kendi paralarına karşı gösterdikleri aynı titiz hassasiyetle onun üstüne titremeleri, bunlardan pek beklenemez. Zengin bir adamın kâhyaları gibi, bunlar ufak tefek şeylerin üstünde durmayı efendilerinin şerefine yakışmaz olarak algılama eğilimi gösterir ve kendilerini çok kolayca sorumluluktan muaf tutuverirler. O yüzden, böyle bir şirketin işlerinin idaresinde, daima, az çok ihmal ve israf ağır basıyor olsa gerektir. Dış ticaret amacıyla kurulan anonim şirketlerin, özel girişimcilerle nadiren rekabete dayanabilmeleri, işte bundan dolayıdır. Onun için, tekelci bir imtiyaz olmadan bunların başarı gösterdikleri seyrektir; imtiyazları varken de, çoğu kez başarı gösterememişlerdir. Tekelci bir imtiyaz olmaksızın yaptıkları ticareti, çoğunlukla

kötü idare etmişler; tekelci bir imtiyaz olduğu zaman ise, hem ticareti kötü idare etmişler, hem de sınırlandırmışlardır.

Şimdiki Afrika Şirketinin selefi olan Kraliyet Afrika Şirketinin de, beratla verilmiş tekelci bir imtiyazı vardı. Fakat bu berat bir Parlamento kararı ile teyit edilmediği için, ihtilâlden biraz sonra, Haklar Beyannamesi'ne dayanılarak, o ticaret, Haşmetli Kralın bütün tebaasına açık tutulmuştu. Hudson Körfezi Şirketi kanuni hakları bakımından, Kraliyet Afrika Şirketi ile aynı durumdadır. Tekelci beratı, bir Parlamento kararı ile teyit edilmemiştir. Güney Denizi Şirketinin, ticari bir şirket olarak devam ettiği müddetçe, Parlamento kararıyla teyit edilmiş tekelci bir imtiyazı vardı. Doğu Hint Adalarıyla ticaret yapan şimdiki Birleşik Tâcirler Şirketinin de, aynı şekilde imtiyazı vardır.

Kraliyet Afrika Şirketi, Haklar Beyannamesi'ne rağmen, bir süre 'dalavereciler' demeye ve öyleymişçesine göz açtırmamaya devam ettiği özel girişimciler karşısında, rekabette baş edemeyeceğini çabuk anladı. Ancak 1698'de, özel girişimciler yaptıkları ticaretin çeşitli kollarının hemen hemen hepsinde, şirketin kaleleriyle garnizonlarının bakımına harcanmak üzere, yüzde 10 üzerinden bir vergiye tâbi tutuldular. Ama bu ağır vergiye rağmen rekabette yine baş edemeyen şirketin sermayesi ve itibarı giderek eridi. 1712'de borçları öylesine arttı ki, gerek şirketin gerek alacaklılarının emniyeti için, özel bir Parlamento kararına ihtiyaç olduğu düşünüldü. Konulan hükümde denildi ki, hem borçlarının ödenmesi için şirkete verilecek süre bakımından, hem de ortaklıkla bu borçlar hakkında yapılması uygun görülebilecek herhangi bir başka anlaşma için, bu alacaklılardan sayıca ve alacak tutarı itibariyle üçte ikisinin vereceği karar, diğerlerini de yükümlü kılacaktır. 1730'da, işleri o kadar karışıktı ki, şirket, kuruluşunun tek amacı ve gerekçesi olan kalelerle kışlalara büsbütün bakamayacak hâle geldi. Parlamento o yıldan başlayıp, şirketin kesin olarak dağılmasına kadar, bu amaç için yılda 10 bin Lira para tahsis edilmesini gerekli gördü. Şirket Batı Hint Adalarına zenci taşıma ticaretinde yıllarca zarar ettikten sonra, nihayet 1732'de, bundan büsbütün vazgeçmeye; kıyıda satın aldığı zencileri Amerika ile iş yapan özel tâcirlere satıp, memurlarını Afrika içlerinde altın tozu, fildişi, boyalık ecza, vb. alışverişinde çalıştırmaya karar verdi. Fakat şirketin bu daha dar alanlı ticaretteki başarısı, önceki geniş alanlı ticaretindeki başarısına göre daha büyük olmadı. Giderek işleri bozuldukça bozuldu. Sonunda, her alanda iflâs etmiş bir şirket durumuna geldiğinden, Parlamento kararı ile feshedildi; kaleleri ile kışlaları, Afrika ile alışveriş yapan tâcirlerin şimdiki nizamî şirketine verildi. Afrika Şirketi kurulmadan önce, Afrika ile ticaret için birbiri ardı sıra hisseli üç sermaye şirketi daha kurulmuştu; hiçbirinin sonu gelmedi. Ancak, Parlamento kararıyla teyit edilmemekle beraber, o zamanlar gerçek bir tekelci imtiyaz ifade ettiği varsayılan tekelci beratlar hepsinde vardı.

Son savaşta uğradığı felâketlerden önce, Hudson Körfezi Şirketinin talihi, Kraliyet Afrika Şirketine göre çok daha yaver gitmişti. Bu şirketin zorunlu masrafı çok daha azdır. Kaleler adıyla pohpohladığı çeşitli iskân yer ve yurtlarında, şirketin beslediği kimseler, rivayete göre, 120 kişiyi geçmez. Ama buz yüzünden o denizlerde nadiren altı veya sekiz haftadan fazla kalabilen şirket gemilerini doldurmak için gereken

kürk ve başka mallardan oluşan yükü önceden hazırlamaya, bu kadarı yeterlidir. Bir yükün böyle önceden hazırlanmış olması kolaylığını, özel girişimciler yıllarca elde edemezler. Bu olmadan da, öyle görünüyor ki, Hudson Körfezi ile ticaret yapmaya imkân yoktur. Ayrıca şirketin 110 bin Lirayı geçmediği söylenen orta çaplı sermayesi, ruhsatına dâhil bulunan fakat acınacak durumdaki memleketin bütün –ya da neredeyse bütün- ticaretini ve ürün fazlasını ele geçirme imkânı vermeye yetebilir. Nitekim, özel girişimcilerden, ortaklıkla rekabet ederek o memleketle ticarete kalkışan hiçbir zaman olmamıştır. Dolayısıyla, kanunen hakkı olmasa bile bu şirket, tekelci bir ticaretten filiyatta daima faydalanmıştır. Bunların hepsinden daha önemli olarak, bu şirketin orta çaplı sermayesi, rivayete göre, sayısı çok az tutan sahipler arasında taksim edilmiştir. Ama ortak sayısı az, sermayesi orta çaplı olan bir anonim şirket, doğası itibariyle özel bir şirkete çok yaklaşır; hemen hemen onun kadar uyanıklık ve dikkat gösterebilir. Onun için, Hudson Körfezi Şirketinin bu tür üstünlükler dolayısıyla, son savaştan önce, ticaretini hayli başarı ile yürütebilmiş olmasına şaşılmaz. Ancak, şirket kârlarının hiçbir zaman müteveffa Mr. Dobbs'un tasavvur ettiğine yakın olması, öyle görünüyor ki, ihtimal dâhilinde değildir. Çok daha aklı başında ve görüşü çok daha isabetli bir yazar, Ticaretin Tarihsel ve Kronolojik Çıkarımı'nın yazarı Mr. Anderson, şirketin ihracat ve ithalâtına dair üst üste birkaç yıla ait olmak üzere, Mr. Dobbs'un kendisinin verdiği hesapları inceleyip, olağanüstü riski ile masrafı için gerekli iskontoyu yapınca, kârlarının, çok haklı olarak, imrenilmeye değer –yahut olağan ticaret kârlarını (geçtiği varsa dahi) fazla geçebilecek– gibi gözükmediği kanaatindedir.

Güney Denizi Şirketinin hiçbir zaman bakacak ne kalesi, ne kışlası olmuştu. Bundan ötürü de, dış ticaretle uğraşan diğer anonim şirketlerin yükümlü olduğu bir büyük masraftan tamamıyla muaftı. Fakat çok sayıda pay sahibi arasında paylaşılmış çok büyük bir sermayesi vardı. Onun için, işlerinin idaresinde epey bir düşüncesizliğin, ihmalin ve israfın ağır basmasını doğal olarak beklemek gerekirdi. Şirketin hisse alım satım oyunlarından yana, hilekârlığı ve aşırı gidişi yeterince malûm olup, bunların izahıı konu dışına çıkmak olur. Şirketin ticari işleri de, bundan çok daha iyi idare edilmiş değildi. Giriştiği ilk alışveriş, Utrecht Antlaşması'yla şirket lehine tasdik edilen Assiento sözleşmesi adlı akit gereğince tekelci imtiyazını haiz olduğu, İspanya Batı Hint Adalarına zenci tedariki ticareti idi. Ancak ondan önce, aynı şartlarla, bu ticaretten faydalanmış bulunan Portekiz ve Fransız şirketlerinin ikisi de bu yüzden battıkları için, bu ticarette fazla kâr edilebilmesi umulmadığından, tazminat olarak, doğrudan İspanyol Batı Hint Adalarıyla ticaret yapmak üzere, şirketin her yıl belli bir yük alacak bir gemi göndermesine izin verildi. Bu, yılda tek sefere çıkan gemi ile yapılmasına izin verilen on seyahatten bir tanesinde; Royal Caroline'ın 1731'de yaptığı seferde, rivayete göre şirket epey kazanmış; öteki seferlerin ise hemen hemen hepsinde az çok zarar etmiştir. Şirketin başarısızlığı, rivayete göre, bazısı bir yılda bile büyük servetler edinmiş olan vekilleri ve acenteleri tarafından, İspanya hükümetinin zorbalığına ve şirketi haraca bağlamasına atfedilmişse de, belki daha ziyade bizzat bu vekillerle acentelerin israflarından ve yağmacılıklarından ileri geliyordu. Şirket yılda tek sefere çıkan gemisini, ticaretinden ve tonaj tutarından az kâr etmesi hasebiyle elden çıkarıp, İspanya kralından koparılabilecek

bedeli kabul etmesine izin verilmesi için, 1734'te dilekçe ile krala başvurdu.

1724'te bu şirket balina balıkçılığı işini üzerine aldı. Gerçi onun tekeline sahip değildi ama, şirket tarafından yapıldığı müddetçe başka hiçbir Britanya tebaası, öyle görünüyor ki, balina avcılığına girişmedi. Gemilerinin Grönland'a yaptığı sekiz seferden birinde şirket kâr, öteki hepsinde ise zarar etti. Gemilerini, levazımını ve kaplarını satmış olduğu 8. ve son seferden sonra, şirket gördü ki, sermayesiyle faizi dâhil olmak üzere, bu işten ettiği tüm zarar 237 bin Lirayı aşmaktadır.

Tamamı hükümete ödünç verilmiş bulunan 33 milyon 800 bin Lirayı aşkın muazzam sermayesini iki eşit parçaya bölmesine izin verilmesi için, bu şirket, 1722'de Parlamentodan talepte bulundu. Sermayenin yarısı, yani 16 milyon 900 bin Liradan fazlası, hükümetin diğer yıllık gelir hisseleri ile aynı esaslara bağlanacak; şirketin, ticari projeleri gerçekleştirilirken yetkili idarecileri tarafından akdedilecek borçlar yahut uğranan zararlardan etkilenmeyecek; diğer yarısı, eskisi gibi bir ticaret sermayesi olarak kalacak ve bu borçlar ile zararların etkisine tâbi olacaktı. Bu talep, yerine getirilmezlik edilemeyecek kadar mâkul idi. Şirket, 1733'te, ticaret sermayesinin dörtte üçünün yıllık gelir hisseleri hâline getirilebilmesi ve yalnız dörtte birinin ticaret sermayesi olarak kalabilmesi, ya da idarecilerinin kötü idaresinden ileri gelecek riskleri üstlenebilmesi hususunda, Parlamentoya yeniden dilekçe verdi. Bu arada, şirketin gerek gelir hisseleri şeklindeki sermayesi, gerek ticaret sermayesi, hükümetçe yapılan çeşitli ödemelerle, ikişer milyon Liradan fazla azalmıştı. Böylece, bu dörtte bir, topu topu 3.662.784 İngiliz Lirası 8 Şilin 6 Peni tutuyordu. Şirketin Assiento Sözleşmesi gereğince İspanya Kralına müracaatla yaptığı bütün taleplerden, 1748'de, Aix-la-Chapelle Antlaşması'yla, denk olduğu farzedilen bir taviz karşılığında vazgeçildi. Şirketin, İspanyol Batı Hint Adaları ile olan ticaretine son verilip, ticaret sermayesinin bakiyesi gelir hisseleri hâline getirildi ve şirket her bakımdan bir ticaret şirketi olmaktan çıktı.

Şurası göz önünde tutulmalıdır ki, Güney Denizi Şirketi, önemlice bir kâr sağlayabileceği umulabilen tek ticarette, ne dış ne de iç piyasada rakipsizdi. Carthagena'da, Porto Bello'da ve La Vera Cruz'da, gemisinin yükleyip götürdüğü Avrupa malları cinsinden malları Cadiz'den bu piyasalara getiren İspanol tâcirlerle; İngiltere'de ise, yükleyip getirdiği İspanyol Batı Hint Adaları malları cinsinden malları Cadiz'den ithal eden İngiliz tâcirleriyle boy ölçüşmek zorunda idi. Aslında hem İspanyol hem İngiliz tâcirlerin malları, belki de daha yüksek vergilere tâbi idi. Ama şirket memurlarının ihmalkârlığından, savurganlığından ve rüşvetçiliğinden ileri gelen zarar, muhtemelen bütün bu vergilerden çok daha ağır bir vergi olmuştu. Özel tâcirler için herhangi bir şekilde açıktan açığa ve müsait şartlarla rekabete girişmek mümkün olduğu zaman, bir anonim şirketin herhangi bir dış ticaret dalında başarı göstererek tutunabilmesi, öyle görünüyor ki, her türlü tecrübenin sonuçlarına aykırıdır.

Eski İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, 1600'de Kraliçe Elizabeth'ten alınan bir beratla kurulmuştu. Şirketin, Hindistan için tertiplediği ilk 12 seferde, birbirinden ayrı sermayelerle, nizamî bir şirket gibi, fakat sırf şirketin herkesçe faydalanılan gemileriyle ticaret yaptığı görülüyor. Bunlar 1612 yılında bir anonim şirket hâlinde birleştiler. Şirketin

beratı tekelci mahiyette idi ve bir Parlamento kararı ile teyit edilmekle beraber, o zamanlar, gerçek bir tekel imtiyazı ifade eder varsayılıyordu. Onun için, yıllarca dalavereciler şirketi fazla tedirgin etmedi. 744 bin Lirayı hiçbir zaman geçmeyen ve bir hissesi elli Lira olan sermayesi, şirketin ihmalkârlığı, savurganlığına sebep olacak yahut göz göre göre rüşvetçiliğini örtecek kadar aşırı olmadığı gibi; işleri de, bunlara elverecek kadar geniş değildi. Kısmen Hollanda Doğu Hindistan Şirketinin hasedinden, kısmen de başka aksiliklerden ileri gelen birtakım zararlara rağmen, şirket yıllarca başarı ile ticaret yaptı. Fakat, zamanla serbestlik ilkeleri daha iyi kavranınca, Parlamento kararıyla teyit edilmeyen bir hükümdar beratının ne dereceye kadar tekelci bir imtiyaz sağlayabileceği kuşkusu, günden güne arttı. Bu konuya dair mahkeme kararları birbirini tutmuyor, hükümetin otoritesine ve eşref saate göre, değişiyordu. Şirkete dalavereciler üşüştü ve II. Charles saltanatının sonlarına doğru, II. James'in bütün saltanatı boyunca ve III. William saltanatının bir kısmında, bunlar şirketin başını çok derde soktular.

1698'de, Parlamento'ya, ortak olmayı taahhüd edenlerin tekelci imtiyazları bulunan yeni bir Doğu Hint Şirketi kurmaları şartıyla, hükümete yüzde 8'den 2 milyon Lira ödünç verilmesini öngören bir teklif yapıldı. Eski Doğu Hindistan Şirketi, aynı şartlarla, yüzde 4'ten, yaklaşık sermayesinin tutarı olan 700 bin İngiliz Lirası teklif etti. Fakat, o sırada kamu kredisi öyle bir durumdaydı ki, yüzde 4'le 700 bin Lira borç almaktansa, yüzde 8'le iki milyon Lira borç almak hükümete daha uygun geliyordu. Yeni ortak olacakların teklifi kabul edildi; böylece, yeni bir Doğu Hindistan Şirketi kuruldu. Bununla beraber, eski Doğu Hindistan Şirketinin, yaptığı ticarete, 1701'e kadar devam etme hakkı vardı. Aynı zamanda eski şirket iyice kurnazlık edip, veznedarı adına yeni şirket sermayesinin 315 bin Lirasına, ortak yazılmıştı. Doğu Hindistan ticaretini, bu 2 milyon Liralık ödünce iştirak taahhüdünde bulunanlara veren Parlamento kararının ibaresindeki bir dikkatsizlik yüzünden, taahhüt için yazılanların hepsinin bir anonim şirket hâlinde birleşmek zorunda oldukları gibi bir husus açıkça anlaşılmıyordu. İştirak taahhütleri topu topu 7.200 Lira tutan birkaç özel tâcir, kendi sermayeleriyle ve riski kendilerine ait olmak üzere, kendi başlarına ticaret yapma imtiyazı üzerinde ısrar ettiler. Eski Doğu Hindistan Şirketinin, eski sermayesiyle 1701'e kadar kendi başına ticaret yapma hakkı, ve aynı şekilde, gerek o dönem bitmeden ve gerekse bittikten sonra yeni şirketin sermayesinde taahhüt ettiği 315 bin Lira üzerinden de, diğer özel tâcirler gibi kendi başına ticaret yapma hakkı vardı. Rivayete göre, iki şirketin özel tâcirlerle ve birbirleriyle olan rekabeti, bunların her ikisini de hemen hemen mahvetmiştir.

Sonradan bir vesile ile 1730'da, bu ticareti, nizamî bir şirketin idaresine verip, bu suretle bir dereceye kadar herkese açık tutmak için Parlamentoya bir teklif yapıldığında, Doğu Hindistan Şirketi bu teklife karşı çıkmış, kendi açısından bu rekabetin o sıradaki acıklı sonuçlarının neler olduğunu çok dokunaklı bir ifade ile ortaya koymuştur. Rekabetin, Hindistan'da malların fiyatını, onları satın almaya değmeyecek kadar yükselttiğini; İngiltere'de ise, piyasayı gereğinden fazla malla doldurarak, fiyatını kâr edilemeyecek kadar düşürdüğünü söylemiştir. Halka çok fayda ve rahatlık sağlamak üzere, daha bol mal arzetmek suretiyle, rekabetin İngiliz piyasasında

Hindistan mallarının fiyatını fazlasıyla düşürmüş olması gerektiğinden pek şüphe edilemez. Ancak rekabetin yaratabildiği bütün olağanüstü talebin Hint ticareti deryasında bir damla olması gerektiğine göre, onların fiyatını Hindistan piyasasında çok fazla yükseltmesi pek ihtimal dâhilinde görünmez. Kaldı ki, talep artışı malların fiyatını başlangıçta bazen yükseltebilirse de, zaman içinde onu düşürmekten asla geri durmaz. Talep artışı üretimi teşvik eder; bu suretle, birbirlerinden ucuza satabilmek üzere, yeni iş bölümlerine ve işin yapılmasında aksi hâlde asla akla gelmeyecek yeni iyileştirmelere başvuran üreticilerin rekabetini artırır. Şirketin berbat etkiler diye şikâyet ettiği şeyler, yani tüketimin ucuzluğu ve üretimin teşvik edilmesi, tam da politik iktisadın teşvik etmesi gereken büyük görevidir.

Gerçi, şirketin böyle yana yakıla anlattığı rekabetin uzun boylu sürüp gitmesine de meydan verilmedi. 1702'de, iki şirket, taraflardan üçüncüsü Kraliçe olan üç taraflı bir resmî sözleşme gereğince bir dereceye kadar, 1708'de de Parlamento kararı gereğince, Hindistan ile ticaret yapan, şimdiki adıyla Birleşik Tâcirler Şirketi adı altında, tamamen tek şirket hâlinde birleştiler. Bu kararın içine, kendi başına ticaret yapanların, 1711 yılının Mikâil Yortusu'na* kadar ticaretlerine devam etmelerine izin veren, ama aynı zamanda idarecilere 7200 Liralık küçük sermayelerini, üç yıl öncesinden haber evermek suretiyle, itfa etme** ve böylece şirketin tüm sermayesini anonim bir şirket sermayesi hâline getirme yetkisi veren bir kayıt konulması uygun görüldü. Aynı karar gereğince şirket sermayesi, hükümete verilen yeni bir ödünç dolayısıyla, 2 milyon Liradan 3 milyon 200 bin Liraya çıkarıldı. 1743'te şirket hükümete 1 milyon daha avans verdi. Ancak, bu 1 milyon, hisse sahiplerinden para istenerek değil, yıllık gelir hisseleri satmak ve sözleşmeli borçlara girmek suretiyle toplandığından, hisse sahiplerinin, üzerinden temettü isteyebilecekleri sermayeyi arttırmadı. Bununla beraber, ticari projelerini gerçekleştirirken şirketin uğrayacağı zararlar ve gireceği borçlar için, diğer 3 milyon 200 bin Lira ile aynı derecede sorumlu bulunduğundan, onun ticaret sermayesini arttırdı. 1708'den, ya da hiç değilse 1711'den sonra, bütün rakiplerden paçayı kurtarıp, Doğu Hint Adalarıyla [Hindistan'la] yapılan İngiliz ticaretinin tekelini tamamen kurunca, bu şirket, başarıyla ticaret yaptı ve kârından hisse sahiplerine her yıl orta halli bir temettü sağladı. 1741'de başlayan Fransız savaşında, Pondicherry'nin Fransız valisi Mr. Dupleix'nin ihtirası, şirketi, Carnate savaşlarına ve Hint prenslerinin politikalarına bulaştırdı. O zamanlar Hindistan'daki belli başlı iskân yeri olan Madras'ı, dikkate değer birçok zaferlerden ve aynı derecede kayda değer kayıplardan sonra, şirket nihayet elinden kaçırdı. Aix-la-Chapelle Antlaşması'yla burası şirkete geri verildi; işte o sıralarda şirketin Hindistan'daki memurlarına, öyle görünüyor ki, bir savaşma ve fethetme aşkı hâkim oldu ve bir daha da yakalarını bırakmadı.

1755'te başlayan Fransız savaşı esnasında, şirketin silâhları da Büyük Britanya silâhlarına genellikle güleryüz gösteren talihden hisselerini aldılar. Şirket Madras'ı savundu, Pondicherry'yi ele geçirdi, Calcutta'yı geri aldı; zengin ve geniş bir ülkenin, o zamanki rivayete göre, yılda 3 milyonu aşan gelirini elde etti. Birkaç yıl, hiçbir ses seda çıkma-

*. 29 Eylül. (ç. n.)

**. İtfa (*redeem*): Bedelini ödeyip geri alma, rehinden kurtarma, parasını verip geri alma. (ç. n.)

dan bu gelir şirketin tasarrufunda kaldı. Derken, 1767'de toprak iktisapları ve onlardan hâsıl olan gelir üzerinde, hukuken hükümdara ait bulunmaları dolayısıyla, idare hak iddia etti. Şirket de bu iddiaya karşı tazminat olarak hükümete yılda 400 bin İngiliz Lirası ödemeye razı oldu. Bundan önce, şirket dağıttığı temettüyü giderek yaklaşık yüzde 6'dan yüzde 10'a çıkarmıştı. Yani, 3 milyon 200 bin Liralık sermayesi üzerinden, bunu 128 bin Lira arttırmış, yani yılda 192 bin Liradan, 320 bin Liraya yükseltmişti. O sırada, bunu daha da arttırıp, yüzde 12,5'e çıkarmaya uğraşıyordu. Bununla, hisse sahiplerine yaptığı yıllık ödemeler, her yıl hükümete ödemeye razı olduğu miktara eşit, yani yılda 400 bin İngiliz Lirası olacaktı. Fakat hükümetle aralarındaki anlaşmanın yürürlükte olacağı iki yıl içinde, artık şirketin herhangi bir şekilde temettüyü daha fazla arttırması birbiri ardından iki Parlamento kararı ile önlendi. Bu kararların amacı şirketin o ara 6-7 milyon İngiliz Lirasını aştığı tahmin edilen borçlarının ödenmesinde daha hızlı bir gelişme göstermesini mümkün kılmaktı. 1769'da, şirket, hükümetle aralarındaki anlaşmayı, beş yıl süreyle yeniledi; fakat yılda yüzde 1'den fazla arttırmamak üzere, temettüsünü o süre içinde tedricen yüzde 12,5'e çıkarmasına izin verilmesini şart koştu. Dolayısıyla, bu temettü artışı son aşamasına vardığında, şirketin hisse sahiplerine ve hükümete birarada olmak üzere yaptığı yıllık ödemeleri, son defa yapılan toprak edinmelerinden öncesine kıyasla, ancak 608 bin Lira fazlalaştırabiliyordu.

Bu toprak edinmelerinin gayrisafi gelirinin ne kadar tutacağı tahminî olarak daha önce söylenmişti. Doğu Hint ticaretinde işletilen *Cruttenden* gemisinin 1768'de getirdiği bir hesaba göre, düşülecek rakamların ve bütün askerî masrafların hepsi çıkarıldıktan sonra, safi gelir, 2 milyon 48 bin 747 İngiliz Lirası olarak bildirilmişti. Rivayete göre, şirketin aynı zamanda, kısmen araziden, fakat daha çok çeşitli iskân yerlerinde kurulmuş gümrüklerden hâsıl olan, 439 bin Lira tutarında bir başka geliri daha vardı. Şirket yönetim kurulu başkanının Avam Kamarası önünde verdiği beyanata göre, ticaretinden hâsıl olan kârları da, o sırada hiç değilse yılda 400 bin Lirayı; muhasebecisinin beyanına göre en az 500 bini buluyor; en düşük hesaba göre ise, hiç değilse hisse sahiplerine ödenecek en dolgun temettü yekûnu kadar tutuyordu. Bu kadar büyük bir gelir, şirketin yıllık ödemelerinde 608 bin Liralık bir artışa elbette imkân verebilir ve aynı zamanda, borçlarının çabucak azalmasına yeterli büyük bir amortisman fonu bırakabilirdi. Ne var ki 1773'te, 400 bin Liranın hazineye vaktinde ödenmemesinden doğan bir borç bakiyesi; gümrüğe ödenmeyen vergilerden ötürü bir başka bakiye; ödünç alınmış paradan ötürü bankaya büyük bir borç; Hindistan'dan şirket üzerine çekilip, ilerisi gerisi düşünülmeden kabul edilmiş bulunan 120 bin Lirayı aşkın tutardaki poliçelerden ötürü bir dördüncü bakiye dolayısıyla, borçları, azalacak yerde artmıştı. Bu üst üste yığılan alacaklar hasebiyle şirketin uğradığı sıkıntı, onu, hem temettülerini bir çırpıda yüzde 6'ya indirmek, hem de hükümetin ocağına düşmek ve, ilkin, şart olan her yıl 400 bin Lira ödemekten artık affedilmesini; ikincisi, kapısını çalan iflâstan kurtarılmak üzere, 1 milyon 400 bin Liralık bir ödünç verilmesini istemek zorunda bıraktı. Servetindeki büyük artış, öyle görünüyor ki sadece şirket memurlarına o servet artışı oranına göre bile daha büyük bir israf vesilesi ve daha büyük bir yolsuzluğu perdeleme imkânı vermeye yaramıştı.

Hindistan'daki memurlarının tutumu ve işlerinin gerek Hindistan'daki gerek Avrupa'daki genel durumu bir Parlamento soruşturmasına konu oldu. Bu soruşturma sonunda, şirketin gerek anayurttaki gerek dışarıdaki idari yapısında çok önemli birkaç değişiklik yapıldı. Hindistan'da daha önce birbirinden tamamıyla bağımsız olan başlıca iskân yerleri; Madras, Bombay ve Calcutta, bir genel valinin yönetimine verildi. Ona dört üyeli bir istişare heyeti yardımcılık ediyor; Calcutta'da oturacak olan bu vali ile heyetin ilk tâyin hakkını Parlamento eline alıyordu. Artık Calcutta şehri, eskiden Madras ne ise o olmuş, Hindistan'daki İngiliz yerleşim yerlerinin en önemlisi hâline gelmiş bulunuyordu. Başlangıçta, şehirde ve civarda ortaya çıkacak ticaret dâvalarının görülmesi için kurulmuş olan Calcutta Belediye Başkanlığı Mahkemesi, imparatorluğun genişlemesiyle, yargı sorumluluk çevresini genişletmişti. Şimdi, bu çevre daraltılıyor, kuruluşundaki asıl amaca hasrediliyordu. Bunun yerine, hükümdarca tâyin olunan bir başkanla üç hâkimden oluşan bir yüksek adalet mahkemesi kuruldu. Avrupa'da, bir hisse sahibinin, şirket genel kurulunda oy vermeye hak kazanması için gerekli şart, şirket sermayesindeki bir payın aslî bedeli olan 500 Liradan, 1000 Liraya çıkarıldı. Keza bu şartla oy verebilmek için, miras yolu ile değil de, kendisince satın alınmak suretiyle edinildiğinde, hissenin, eskiden gerekli görülen 6 aylık süre yerine, en az 1 yıl hisse sahibinin tasarrufu altında bulunması gerektiği ilân edildi. 24 kişilik yönetim kurlu eskiden her yıl seçilirdi. Artık bundan böyle, her yöneticinin dört yıl süreyle seçileceğine, fakat içlerinden altısının her yıl dönüşümlü olarak görevden ayrılacağına ve ertesi yıl yeni altı yönetici seçiminde tekrar seçilmeye ehil olmayacağına dair hüküm konuldu.

Bu değişikliklerden sonra, gerek hisse sahipleri kurulunun gerekse yönetim kurulunun, o zamana kadar alışılmış olduğundan daha ağır başlı ve daha istikrarlı davranmaları ihtimali olacağı umuldu. Ancak, herhangi bir değişiklikle, bu heyetleri, büyük bir imparatorluğu idareye, hatta herhangi bir hususta onun idaresine katılmaya bile elverişli kılmak, öyle görünüyor ki, imkânsızdır. Çünkü bu tür kurul üyelerinin çoğunun, o imparatorluğun refahına yönelik ilgisi, –refahı teşvik edebilecek şeylere herhangi bir ciddi dikkat sarfetmelerine imkân vermeyecek kadar– az olsa gerektir. Çoğu kez varlıklı, hatta bazen de az varlıklı bir kimse, sırf, hisse sahipleri heyetindeki [ortaklar genel kurulundaki] bir oyla ele geçirmeyi umduğu nüfuz uğruna, Hindistan hisselerinden 1000 Liralık hisse satın almak arzusundadır. Bununla Hindistan soygununda değilse bile, soyguncularının tâyininde hissesi olur. Zira yönetim kurulu, bu tâyini yapmakla beraber, –hem bu idarecileri seçen, hem de Hindistan'daki memurlarının tâyinlerinde bazen onları hiçe sayarak bildiğini okuyan– hisse sahiplerinin ister istemez az çok nüfuzu altındadır. Bu nüfuzun birkaç yıl tadını çıkarıp, bu suretle epeyce dostunu kayırabildiği takdirde, çoğu kez kâr payına, hatta elindeki oya esas olan hisse senedinin değerine çok az aldırış eder. Söz konusu oy vasıtasıyla idaresinde bir hissesinin bulunduğu büyük imparatorluğun refahı onun çok az umurundadır. Tebaasının mutluluğu veya sefaleti, ülkelerinin gelişmesi yahut viran olması, idarelerinin parlaklığı veya gözden düşmesi karşısında, bu tür bir ticari şirketteki çoğu hisse sahibinin çok kuvvetli manevi sebepler yüzünden gösterdiği ve göstermek zorunda bulunduğu kayıtsızlığı diğer hükümdarlar hiçbir zaman göstermemişlerdir; veya eşyanın tabiatı gereği, hiçbir zaman gösteremezler.

Hem de bu kayıtsızlığın, Parlamento araştırması sonunda konulan yeni düzenlemelerin bazısından ötürü, azalmaktan ziyade artması muhtemel idi. Meselâ, Avam Kamarasının bir kararıyla denildi ki, şirket, hükümetin ödünç verdiği 1 milyon 400 bin Lirayı ödeyip, sözleşmeli borçları, 1 milyon 500 bin Liraya indirdi mi, o zaman, sermayesi üzerinden yüzde 8 temettü dağıtabilir, ondan önce dağıtamaz. Gelirleriyle safi kârlarından anayurtta her ne kalırsa, dört parçaya bölünecektir. Bunlardan üçü kamu için kullanılmak üzere hazineye ödenecek, dördüncüsü, şirketin ya sözleşmeli borçlarının ayrıca azaltılmasına, ya da sıkıntısını çekebileceği diğer muhtemel ihtiyaçların giderilmesine mahsus bir fon hâlinde ihtiyat olarak saklanacaktır. Ama safi geliriyle kârlarının tümü kendine ait iken ve bunlarla bildiği gibi oynarken şirket, kâhyalığı ve hükümdarlığı yüzüne gözüne bulaştırdığına göre; bunların dörtte üçü başkanlarına ait olunca ve diğer dörtte biri şirketin yararına harcanacak olmakla beraber, ancak başkalarının gözetimi ve onayı ile harcanabildiği için daha iyi hareket etmesine elbette ihtimal yoktu.

Teklif edilen yüzde 8 temettünün ödenmesinden sonra arta kalabilecek olanı, bu kararlar yüzünden ortaklıkla aralarının epeyce açılmaması hemen hemen imkânsız bulunan birtakım kimselerin eline bırakmaktansa, bunu ister çarçur etmek zevkinin, ister zimmetine geçirme imkânının kendi memurlarıyla adamlarına kalması, şirketin daha hoşuna gidebilir. Bu memurların ve adamların menfaati, hisse sahipleri kurulu üzerine o kadar ağır basabilir ki, onu, bazen kurul yetkisi düpedüz ayaklar altına alınarak yapılan yağmanın faillerini desteklemeye kadar götürebilir. Hisse sahiplerinin çoğunluğu için, hatta kendi kurullarının nüfuzunu desteklemek bazen o nüfuza meydan okumuş kimselerin desteklenmesine göre daha önemsiz olabilir.

Nitekim, 1773 düzenlemeleri, şirketin Hindistan'daki yönetim keşmekeşine bir son vermedi. Bir ara nasılsa düzgün davranacağı tuttuğu sırada şirket, Calcutta hazinesine tam üç milyondan fazla İngiliz Lirası toplamış olmasına; sonra ya hâkimiyetini yahut yağmacılığını Hindistan'ın en zengin ve en mümbit ülkelerinden bazısının dört bir yanına alabildiğine salmasına rağmen, hepsi de heba olup gitmiştir. Şirket Haydar Ali ayaklanmasını bastırmak yahut buna karşı koymak için hiç de hazırlıklı olmadığını gördü; bu karışıklıklar yüzünden şimdi (1784), her zamankine göre şirketin daha başı belâda olup kapısını çalan iflâsı önlemek için bir kere daha hükümet yardımına avuç açmak durumuna düşmüştür. Şirket işlerinin daha iyi yürütülmesi için, Parlamentodaki çeşitli partiler farklı yollar göstermişlerdir. Gösterilen bütün bu yollar, öyle görünüyor ki, gerçekte daima fazlasıyla göze çarpan bir hususu, şirketin kontrolündeki ülkeleri idareye hiç lâyık olmayışı hususunu kabul etme noktasında birleşmektedir. Bu açıdan öyle görünüyor ki, şirket dahi kendi ehliyetsizliğine inanmaktadır; bu sebeple de o ülkeleri, yine öyle görünüyor ki, hükümete bırakma arzusundadır.

Ücra ve barbar ülkelerde kaleler ve kışlalar bulundurma hakkı ile o ülkelerde barış ve savaş yapma hakkı arasında ister istemez ilişki vardır. Bu haklardan birincisine sahip olan anonim şirketler, diğerini de hiç durmadan kullanmışlar ve çoğu kez o hakkı kendilerine resmen bağışlatmalardır. O hakkı genellikle ne derece insafsızca, ihtiyat-

sızca ve zalimce kullandıkları yakın geçmişin tecrübesi ile fazlasıyla malumdur.

Bir tüccar şirketi, riski ile masrafı kendine ait olmak üzere, ücra ve barbar bir kavimle yeni bir ticaret kurmaya girişti mi, buna bir anonim şirket hâlinde tüzel kişilik verip, başarı gösterdiği takdirde, belirli bir müddetle o ticaretin tekelini bahşetmek akla aykırı olmayabilir. Sonradan kazancını kamunun devşirecek olduğu, tehlikeli ve masraflı bir denemeyi göze almasına karşılık, şirketi devletçe ödüllendirebilmenin en kolay ve en doğal şekli budur. Bu tür geçici bir tekel, bir yeni makinaya ait aynı türden bir tekelin, onu icad edene; bir yeni kitaba ait olanın da onu yazana verilmesinin dayandığı aynı ilkeler üzerinden haklı görülebilir. Fakat sürenin bitmesiyle tekelin kesin olarak sona ermesi gerekir. Kurulması gerekli görülmüş olan kale ve kışlalar varsa, bunlara hükümetçe el konulup, bedelinin şirkete ödenmesi ve o ticaretin de devletin bütün tebaasına açılması gerekir.

Devamlı bir tekel, devletin bütün diğer tebaasına, ilkin, serbest bir ticaret hâlinde çok daha ucuza alabilecekleri malların fiyat yüksekliği; ikincisi ise, içlerinden birçoklarınca uğraşılması hem uygun, hem de kârlı olabilecek bir iş kolunun tamamıyla dışında kalmaları dolayısıyla, iki ayrı şekilde çok anlamsızca külfet yükler. Üstelik bu şekilde haraca kesilmeleri, bütün amaçlar içinde en değmeyecek olanı içindir. Sadece, yolsuz hareketleri, şirketin kâr payının tamamıyla serbest bir ticaretteki olağan kâr haddini aşmasına pek az meydan veren, hatta çoğu defa kâr payını o oranın hayli aşağısına çeken şirket memurlarının ihmal, israf ve yiyiciliğine şirket destek olabilsin diyedir. Ancak tecrübe gösteriyor ki, bir tekel olmadan, bir anonim şirket herhangi bir dış ticaret dalında uzun boylu tutunamaz. Her iki piyasada nice rakipler varken, bir başka piyasada kârla satmak üzere bir piyasadan alım yapmak; hem talepte zaman zaman olan değişmeleri, hem de rekabetteki, ya da o talepten ötürü başkalarından gelmesi muhtemel arzdaki çok daha büyük ve daha sık meydana gelen değişmeleri gözden kaçırmamak; bütün mal çeşitlerini gerek miktar, gerek nitelik bakımından bütün bu şartlara göre ustalıkla ve isabetle ayarlamak öylesine bir pençeleşmedir ki, uygulaması sürekli değişir. Bir sermaye şirketi idarecilerinden pek umulamayacak şekilde, titiz bir uyanıklık ve dikkat gösterilmedikçe, başarı ile yürütülmesi hemen hemen imkânsız olur. Doğu Hindistan Şirketi, sermayesi itfa edilip tekelci imtiyazı sona erdikten sonra, Parlamento kararı gereğince, anonim şirket formunda bir tüzel kişilik hâlinde devam edip, diğer yurttaşları ile birlikte, tüzel kişilik sıfatıyla Hindistan'la ticaret yapma hakkına sahiptir. Fakat bu durumda da, uyanıklık ve dikkat bakımından özel tâcirlerde olan üstünlük, çok muhtemeldir ki, şirketi o ticaretten çabuk bezdirebilir.

Politik iktisat konularında çok bilgili, seçkin bir Fransız yazarı olan Abbé Morellet, 1600 yılından beri Avrupa'nın çeşitli yerlerinde kurulmuş ve onun fikrince, tekelci imtiyazları bulunmasına rağmen hepsi de kötü idare edildikleri için batmış olan, dış ticarete mahsus 55 anonim şirketin listesini vermektedir. İçlerinde anonim şirket olmayan ve batmamış bulunan iki veya üçünün tarihçesi üzerinde kendisi yanlış bilgi edinmiştir. Buna karşılık, batmış olan birkaç anonim şirket vardır ki, o bunları atlamıştır.

Bir anonim şirketin, tekelci bir imtiyazı haiz olmaksızın başarı ile yürütebilece-

ği ticaretler, öyle görünüyor ki, sadece bütün operasyonları Rutin* denen eski alışkanlıklara, yahut değişikliğe az elveren veya hiç elvermeyen bir yöntem tektipliğine indirgenebilenlerden ibarettir. Bu tür işlerin birincisi bankacılık; ikincisi, yangına, deniz riskine ve savaş sırasında ele geçirilmeye karşı sigortacılık; üçüncüsü, seyrüsefere elverişli bir su arığı yahut kanalının yapım ve bakım işi; dördüncüsü de, bunu andıran, büyük bir şehrin ihtiyacını gidermek üzere, su getirme işidir.

Her ne kadar bankacılık ilkelerinin kavranması biraz güç gibi gelirse de, uygulamanın sıkı kurallar hâline sokulması mümkündür. İnsanı baştan çıkaran olağanüstü kazançlı bir spekülâsyon uğruna, bu kurallardan herhangi bir nedenle yan çizilmesi, buna kalkışan bankacılık şirketi için hemen hemen daima gayet tehlikeli ve çoğu kez yıkıcı olur. Bununla beraber, anonim şirketlerin bünyesi, onları, kökleşmiş kurallara genellikle herhangi bir özel şirketten daha çok bağlı tutar. Dolayısıyla, öyle görünüyor ki bu gibi şirketler bu ticaret için gayet uygundurlar. Nitekim Avrupa'daki belli başlı bankacılık şirketleri anonim şirketlerdir. Çoğu hiçbir tekelci imtiyazı haiz olmaksızın, işlerini gayet başarıyla yürütmektedirler. İngiltere Bankasının, İngiltere'de başka hiçbir banka şirketinin ortak sayısının altıdan fazla kişiden oluşamayacağına dair imtiyazından başka bir tekelci imtiyazı yoktur. Edinburgh'taki iki banka, hiçbir tekelci imtiyazı haiz olmayan hisseli sermaye ortaklıklarıdır.

Gerek yangından, gerek deniz yolcuğu sırasındaki kaybından yahut ele geçirilmeden ileri gelen riskin değeri belki çok tamı tamına hesaplanamaz ama, yine de bir dereceye kadar sıkı bir kural ve yöntem hâline getirilebilmeye elverişli kabataslak bir tahmin yürütmeye müsaittir. Onun için, bir tekelci imtiyazı haiz olmayan bir anonim şirket başarıyla sigortacılık yapabilir. Ne *London Assurance Şirket*inin, ne de *Royal Exchange Assurance Şirket*inin, herhangi bir surette bu tür imtiyazları vardır.

Seyrüsefere elverişli bir su arığı veya kanalı bir kere yapıldı mı, idaresi çok sade ve pek kolay olur; sıkı bir kural ve yönteme indirgenebilir. Müteahhitlerle, 'bir mili şu kadara' ve 'bir kanal kapısı şu kadara' şeklinde sözleşme yapılabileceği için inşası bile o hâle sokulabilir. Büyük bir şehrin ihtiyacını karşılamak üzere su getirmeye mahsus bir kanal, bir su kemeri, yahut bir ana künk için de aynı şey söylenebilir. Dolayısıyla, tekelci imtiyazı haiz olmayan anonim şirketler, bu gibi teşebbüsleri gayet iyi çevirebilirler ve nitekim sık sık çevirmektedirler de.

Ancak sırf bir anonim şirket çevirebilir diye herhangi bir teşebbüs için böyle bir şirket kurmak; yahut sırf bütün hemşerileri hakkında câri genel kanunların bazılarından birtakım işadamları muaf tutulduğu takdirde daha başarılı olabilirler diye, onlara böyle bir muafiyet tanımak elbette akıl kârı olmaz. Böyle bir kuruluşun tamamıyla mâkul olabilmesi için, sıkı bir kural ve yönteme bağlanabilme şartının yanı sıra, iki şartın daha bulunması gerekir. Birincisi, bu girişimdeki faydanın, sıradan ticaretlerin çoğundaki faydadan daha büyük ve daha genel olduğu; ikincisi ise, özel bir şirkette kolayca toplanabilecek olana göre daha büyük bir sermayeye ihtiyaç gösterdiği çok açık şekilde ortaya çıkmalıdır. Orta halli bir sermaye yeterli geliyorsa, girişimdeki faydanın büyük

*. Rutin (*routine*): Her zamanki, alışılagelmiş, görenek, olağan, yapılagelen. (ç. n.)

oluşu, bir anonim şirket kurulması için sebep teşkil etmez. Çünkü bu takdirde girişimin üreteceği şeye olan talep, özel tâcirlerce seve seve ve kolaylıkla karşılanabilir. Yukarıda zikredilen dört ticarette, bu şartların ikisi birden vardır.

Tedbirlice yapılan bankacılığın büyük ve genel olan faydası, bu eserin ikinci kitabında enine boyuna anlatılmıştı. Ancak, devlet itibarını destekleyecek ve ortaya çıkıveren güç durumlarda bir verginin belki birkaç milyon tutan bütün hâsılatını, ele geçirmesinden bir iki yıl önce hükümete avans olarak verecek bir kamu bankası, herhangi bir özel şirket tarafından kolayca toplanabilecek olana göre daha büyük bir sermaye ister.

Sigortacılık, özel şahısların servetlerine büyük güven sağlar ve tek bireyi mahvedecek olan kaybı birçokları arasında bölüştürmekle, onu bütün topluma hafif ve kolay şekilde taksim eder. Ancak, bu emniyeti sağlayabilmek için, sigortacılarda çok büyük bir sermaye bulunması gerekir. Sigortacılık için, Londra'da iki anonim şirketin kurulmasından önce, başsavcıya, rivayete göre, birkaç yıl içinde iflâs etmiş 150 özel sigortacıya ait bir liste sunulmuştur.

Seyrüsefere elverişli su arıklarıyla kanalların ve büyük bir şehrin su ihtiyacını karşılamak için bazen zorunlu görülen bayındırlık eserlerinin, büyük ve kapsamlı faydaları olduğu, aynı zamanda da çoğu kez özel şahısların servetlerine uygun gelecek masraftan daha fazlasına lüzum gösterdikleri yeterince aşikârdır.

Yukarıda zikredilen dört ticaret hariç, hisseli sermaye şirketi kurulmasını mâkul kılmak için gereken üç şartın hepsinin birarada bulunduğu herhangi bir başka ticaret hatırlayamadım. Londra İngiliz bakır şirketinin, kurşun eritme şirketinin, cam perdahlama şirketinin uğraştıkları işlerde herhangi büyük ya da müstesna bir fayda vesilesi dahi bulunmadığı gibi; uğraşılan iş de, öyle görünüyor ki, birçok özel şahsın servetine uygun düşmeyecek herhangi bir masrafı gerektirmez. Bu şirketlerin yaptığı ticaretin, bir anonim şirketin idaresine elverişli kılacak sıkı bir kurala ve yönteme sokulup sokulamayacağını; yahut olağanüstü kârlarıyla övünmeleri için bir sebep olup olmadığını bildiğim iddiasında değilim. Maden işletenlerin şirketi çoktan iflâs etmiş durumdadır. Edinburgh İngiliz Bez Şirketinin bir hisse senedi, düşüklüğü yıllar öncekine kıyasla daha az olmakla beraber, halen başabaştan çok aşağı bir fiyattan satılmaktadır. Belirli bazı sanayiye hız vermek gibi, kamuya yararlı olmak maksadıyla kurulmuş anonim şirketler, toplumun genel sermayesini eritecek şekilde işlerini yüzlerine gözlerine bulaştırdıkları gibi; üstelik bir de diğer hususlarda iyiliklerinden çok kötülükleri dokunmaktan hiçbir zaman geri kalamazlar. En namusluca niyetlere rağmen, şirket idarecilerine, akıllarını çelmek suretiyle girişimcilerin zorla kabul ettirdikleri, belirli sanayi dallarına karşı idarecilerde kendini gösteren kaçınılmaz tarafgirlik, diğer dalların gayretini gerçekten baltalar. Memleketin genel faaliyeti için bütün teşviklerin en büyüğü ve en tesirlisi olup, tedbirli faaliyet ile kâr arasında aksi hâlde teessüs edecek olan o doğal orantıyı, ister istemez biraz bozar.

MADDE II
Gençlerin Eğitimine Yönelik Kurumların Masrafı Hakkında

Gençlerin eğitimine yönelik kurumlar, aynı şekilde, kendi masraflarının karşılanmasına yeterli bir gelir getirebilirler. Öğrencinin öğretmene ödediği ücret yahut bahşiş bu tür bir geliri doğal olarak meydana getirir.

Öğretmen maaşının tümü bu doğal gelirden oluşmadığında bile, bunun toplumun –toplama ve dağıtma vazifesi ülkelerin pek çoğunda yürütme kuvvetine verilmiş olan– genel gelirinden elde edilmesine yine gerek yoktur. Nitekim Avrupa'nın çoğu yerinde okullarla kolejlerin ödenekleri bu genel gelire ya hiç yük olmaz ya da çok az yük olur. Her yerde bu ödenekler, daha ziyade bazen hükümdarın kendisinin, bazen özel bir bağışçının ayırdığı ve bu işe bakan mütevellilerin idaresine teslim ettiği mahallî veya eyâlete ait bir gelirden, bir arazi mülkünün gelirinden yahut bir para tutarının faizinden meydana gelir.

Bu kamu ödenekleri, konma amacının gerçekleşmesine genellikle katkıda bulunmuş mudur? Hocaların çalışkanlığını teşvike ve kabiliyetlerini geliştirmeye yardım etmiş midir? Eğitimin seyrini, kendiliğinden doğal olarak yöneleceği amaçlardan, gerek birey ve gerekse kamu için daha faydalı olanlarına doğru yöneltmiş midir? Bu soruların her birine hiç değilse ihtimale dayalı birer cevap vermek çok güç olmasa gerektir.

Her meslekte o meslekle uğraşanların çoğundaki gayret, daima o gayreti göstermek için duydukları zaruret ile orantılıdır. Servetleri, hatta olağan gelir ve geçimleri için eline baktıkları tek kaynak mesleklerinden elde ettikleri kazanç olan kimseler, bu zarureti en çok duyarlar. Bu serveti edinebilmek için, hatta belki de geçimini sağlayabilmek için, bir yılda değeri belli şu kadar iş görmeleri gerekir. Rekabetin serbest olduğu yerde, hepsi birbirini işten attırmaya uğraşan rakiplerin yarışması, herkesi işini epeyce hatasız başarmaya çalışmak zorunda bırakır. Belirli bazı mesleklerdeki başarı sayesinde erişilebilecek gayelerin büyüklüğü, hamiyette üstün ve gözü çok yükseklerde olan birkaç kişiyi bazen çaba harcamaya hiç şüphesiz kamçılayabilir.

Bununla beraber, en büyük gayretleri üretmek için büyük amaçlara lüzum olmadığı açıktır. Yarışma ve birbirini geçme gayreti, yükselip ilerlemeyi vasat mesleklerde bile arzu edilir bir amaç hâline getirir ve çoğu kez en büyük gayretlere yol açar. Aksine yalnız başına ve dikkatle uygulama zorunluluğu ile desteklenmeyen büyük amaçlar herhangi önemli bir gayret yaratmaya nadiren yeterli olmuştur. Nitekim İngiltere'de hukuk mesleğinde başarı göstermek, insanı arzu ettiği bazı çok büyük gayelere ulaştırır; oysa doğma büyüme hâli vakti yerinde olup da bu meslekte sivrilmiş kimse, bu memlekette öteden beri ne kadar da azdır.

Okullarla kolejlerdeki ödenekler, hocalarda dikkat ve gayret lüzumunu ister istemez az çok hafifletmiştir. Maaşlarıyla sağlandığı müddetçe, hocaların geçimi, açıkça kendi mesleklerindeki başarı ve şöhretle hiç ilgisi olmayan bir mali kaynaktan elde edilir.

Bazı üniversitelerde maaş hocaya ait kazancın bir kısmını, çoğu kez de çok küçük bir kısmını teşkil eder; kazancın büyük kısmı ise, hocanın öğrencilerinden aldığı bahşişlerden veya ücretlerden meydana gelir. Bu hâlde işini dikkatle tatbik lüzumu mutlaka az çok hafiflemekle beraber, büsbütün ortadan kalkmış olmaz. Mesleğinde ün salmanın hoca için hâlâ biraz önemi vardır; derslerine devam etmiş olanların sevgisine, şükranına ve iyiliğini söylemelerine o yine biraz muhtaçtır. Bu olumlu duyguları kazanabilmesi için de en iyi yol, o duygulara lâyık olmak, yani vazifesinin her kısmını dirayet ve sebatla yerine getirmektir.

Diğer üniversitelerde, hocanın, öğrencilerinden bir bahşiş yahut ücret alması yasak edilmiştir ve maaşı, hizmetinden elde ettiği gelirin tümünü teşkil eder. Bu takdirde, hocanın menfaati, görevi ile ne derece taban tabana aykırı olması mümkünse, o kadar aykırıdır. Her insanın menfaati, elinden geldiği kadar rahat yaşamaktadır. Çok zahmetli bir görevi ister yapsın ister yapmasın, kazancı hiç değişmeksizin olduğu gibi kalacaksa, menfaati, en azından kabaca anlaşıldığı şekliyle menfaati, elbette ki o görevi ya yüzüstü bırakmaktadır; ya da bu şekilde davranmasını hoş görmeyecek bir makamın emri altında bulunuyorsa, görevi bu makamın göz yumduğu ölçüde dikkatsizce ve baştan savarak yapmaktadır. Tabiat itibariyle aktifse ve çalışmayı seviyorsa; menfaati, o hamaratlığı, hiçbir fayda elde edemeyeceği görevinin yapılmasında kullanmaktansa, biraz fayda elde edebileceği herhangi bir şekilde kullanmaktadır.

Emri altında olduğu makam, kendisinin üyesi olduğu, diğer üyelerden çoğu da kendisi gibi hoca olan veya olması gereken kimselerden kurulu bir tüzel kişilik, yani kolej veya üniversite ise, bunların birbirlerine karşı çok hoşgörülü davranması ve her biri, kendi vazifesini savsaklaması hoşgörülmek şartıyla, kapı komşusunun vazifesini ihmal edebilmesine rıza göstermek üzere, işbirliği yapmaları muhtemeldir. Oxford Üniversitesinde kamu hizmetindeki profesörlerin çoğu, yıllar var ki, ders verirmiş gibi yapmaktan bile tamamen vazgeçmişlerdir.

Bağlı olduğu makam, kendisinin üyesi olduğu tüzel kişilikten ziyade, dışarıdan

diğer bazı kimseler –meselâ, bölgenin piskoposu, eyâletin valisi veya belki de devletin herhangi bir bakanı– ise, o takdirde vazifesini tamamen yüzüstü bırakmasının hoşgörülmesi esasen pek muhtemel değildir. Bununla beraber, bu gibi âmirlerin onu yapmaya zorlayabilecekleri şey, topu topu, öğrencileriyle belirli sayıda saat beraber olmaktan, ya da haftada veya yılda belirli sayıda ders vermekten ibarettir. Derslerin ne tür şeyler olacağı da yine hocanın isteğine bağlı kalsa gerektir; o isteğin ise hocayı gayrete getirecek etmenler oranında olması muhtemeldir. Ayrıca dışarıdan hükmedecek bu tür bir yetki, hem cahilce ve hem de densizce kullanılmaya müsaittir. Doğası gereği bu yetki, keyfî ve kişisel takdire bağlıdır; bu takdir yetkisini kullanan kimselerin hem hocanın derslerinde bulunmadıkları, hem de, öğretilmesi hocanın vazifesi olan ilimleri belki anlamadıkları için, onu isabetle kullanabildikleri nadirdir. Yine, mevkinin verdiği küstahlıkla, çoğu kez onu nasıl kullandıklarını umursamazlar; hocayı suçlamaya ya da akıllarına esince haklı bir sebep olmaksızın yerinden etmeye kalkıverirler. Bu tür bir yetkinin hükmüne tâbi kimse, o yüzden ister istemez saygınlığını kaybeder; toplum içinde en çok sayılanlardan biri olacak yerde, en aşağılık ve en hor görülenlerden biri hâline gelir. Her gün uğrayabileceği kötü muameleye karşı, ancak kuvvetli bir himaye görmek suretiyle kendini yeterli derecede koruyabilir. Bu himayeye ise en çok, mesleğindeki dirayeti yahut gayreti ile değil, âmirlerinin bir dediğini iki etmemek ve üyesi olduğu kurumun haklarını, menfaatini ve şerefini, onların yönetimine fedaya hazır olmak suretiyle kavuşabilir. Bir Fransız üniversitesinin yönetimini uzunca bir süre gözden geçiren her kimse, bu tür dışarıdan keyfî şekilde hükmeden bir otoritenin varlığının doğal olarak ürettiği sonuçları görmeye fırsat bulmuş olmalıdır.

Hocaların liyakati veya şöhreti dikkate alınmadan, belirli bir sayıda öğrenciyi herhangi bir koleje yahut üniversiteye sürükleyen şey, o liyakatin veya şöhretin lüzumunu az çok eksiltir niteliktedir.

Edebiyat, hukuk, tıp ve ilahiyat mezunlarının ayrıcalıkları, ancak belli üniversitelerde belirli sayıda yıl kalmakla elde edilebilir olunca, hocaların liyakati veya şöhretinden bağımsız olarak, belirli sayıda öğrenciyi ister istemez bu gibi üniversitelere sürükler. Mezunların imtiyazları, bir tür çıraklık düzenlemeleridir ve öteki çıraklık düzenlemeleri nasıl zanaatların ve sanayinin gelişmesine yardım etmişse, bunlar da eğitimin ilerlemesine katkıda bulunmuşlardır.

Okuma yardımları, öğretim ödenekleri, öğrenci bursları vb. yardımlar yapan hayır kurumları, ister istemez belirli kolejlere, o kolejlerin liyakati hiç dikkate alınmadan, epey sayıda öğrenci bağlar. Bu gibi hayır kuruluşlarından faydalanan öğrenciler, en beğendikleri koleji seçmekte serbest olsalar, bu tür bir tercih özgürlüğü, farklı kolejler arasında biraz rekabeti uyarmaya belki katkıda bulunabilir. Aksine, belirli bir kolejin müstakil mensuplarının bile terk etmeye karar verdiği kolejden peşin izin almadan ayrılarak bir diğerine gitmelerini yasaklayan bir düzenleme, o rekabetin iyiden iyiye sönmesine sebep olur.

Her kolejde bir öğrenciyi bütün edebî sanatlar ve ilimlerde yetiştirecek olan öğ-

retmen ya da hocayı öğrenci dilediği gibi kendisi seçmeyip, kolejin başındaki yönetici tâyin ederse; ihmal, dirayetsizlik yahut kötü muamele hâlinde de, peşin izin istenip alınmadan öğrencinin onu bir başka hocayla değiştirmesine izin verilmezse; böyle bir düzenleme hem aynı kolejin çeşitli hocaları arasındaki bütün rekabeti söndürmeye, hem de hepsi için, kendi öğrencileri üzerinde özenle durup işleme lüzumunu fazlasıyla azaltmaya vesile olur. Öğrencisinden bu gibi hocalar çok dolgun ücret dahi alsalar, öğrencisinden hiç ücret almayan yahut maaşından başka ödülü olmayan hocalar kadar onları ihmal etmeye eğilimli olabilirler.

Hoca tesadüfen aklı başında biri ise, öğrencisine ders verirken, söylediklerinin veya okuduklarının saçma olduğunu yahut saçmadan pek farklı olmadığını bilmesi, kendisi için çirkin birşey olsa gerektir. Verdiği derslere öğrencilerinden çoğunun uğramadığını, ya da göze batacak kadar baştan savarmışçasına saygısızca ve alaya alarak devam ettiğini görmek de hocaya çirkin gelse gerektir. O hâlde, belirli sayıda ders vermek zorunda ise, herhangi bir başka menfaat olmaksızın sadece bu sebepler, onu kapsamlı şekilde iyi ders vermek için kendini biraz sıkıntıya sokmaya yönlendirebilir. Bununla beraber, gayreti teşvik eden bütün bu etmenlerin etkisini tamamıyla körelten birkaç vasıtaya başvurulabilir. Hoca, öğretmek niyetinde olduğu ilmi öğrencilerine kendisi anlatacak yerde, buna dair bir kitap okuyabilir. Bu kitap yabancı ve ölü bir dille yazılmışsa, onu dillerine çevirmek ya da katlanacağı zahmeti büsbütün azaltacak şekilde kitabı öğrencilere tercüme ettirip, o konuda ara sıra gelişigüzel bir lakırdı etmek suretiyle kendini ders veriyor sanabilir. Azıcık bilgi ve gayret, saygısızlık görmeden yahut alaya alınmadan, veya gerçekten abuk sabuk, yersiz, yahut gülünç birşey söylemeden ders vermesini mümkün kılar. Aynı zamanda, kolejde mevcut sıkı disiplin, ona, bütün öğrencilerini bu sözümona derste hiç eksiksiz hazır bulundurmaya ve bütün bu düzmece şeylerin başından sonuna kadar çok edepli ve saygılı davranmaya zorlamaya imkân verebilir.

Kolejler ile üniversitelerdeki disiplin genellikle öğrencinin faydası için değil öğretmenlerin menfaati, yahut daha doğrusu rahatlığı için düşünülmüştür. Gayesi her durumda öğretmenin nüfuzunu korumak; öğretmen vazifesini ister yapsın ister ipe un sersin, ona karşı öğrenciyi her zaman sanki adam canla başla ve büyük bir yetenekle görevini yapıyormuş gibi tavır takınmaya zorlamaktır. Disiplin, öyle görünüyor ki, öğretmen takımının bilgelik ve erdem içinde yüzdüğünü; öğrenci takımının ise bir işe yaramadığını, aklının bir şeye ermediğini farzeder. Ancak hocalar vazifelerini hakkıyla yaptığında, öyle inanıyorum ki, öğrencilerin çoğunun vazifesini ihmal ettiğine dair örneklere asla rastlanmaz. Gerçekten dinlenilmeye değer ders verilen yerlerde pekâlâ farkedildiği üzere, bu türden derslere devamı zorlamak için hiçbir zaman disipline ihtiyaç yoktur. Hayatın bu erken döneminde, eğitimin almaları gerekli olduğu düşünülen kısımlarına devam etmeye çocukları veya çok küçük yaştaki oğlan çocuklarını zorlamak için zora ve sıkıya şüphesiz bir dereceye kadar lüzum olabilir. Ama onikisini veya onüçünü geçtikten sonra, eğitimin herhangi bir kısmına devam için, öğretmen görevini yapmak şartıyla, zora veya sıkıya hemen hemen hiçbir zaman ihtiyaç olamaz. Çoğu delikanlılar öyle temiz yüreklidirler ki, kendilerine

faydalı olmak bakımından öğretmenin biraz ciddi niyet göstermesi şartıyla, onun derslerini umursamamak yahut hor görmeye kalkmak şöyle dursun, vazifesinin ifasındaki aksamalardan epeycesini genellikle bağışlamaya, hatta bazen hayli büyük dikkatsizlikleri bile elâlemden gizlemeye eğilimlidirler.

Verecek kamu kurumlarının bulunmadığı eğitim alanlarının, genellikle de en iyi eğitim verilen alanlar olması dikkate değerdir. Bir genç, bir eskrim veya dans okuluna gittiğinde, kılıç kullanmayı yahut dans etmeyi gerçi daima çok iyi öğrenemez; ama kılıç kullanmayı yahut dans etmeyi öğrenmekten geri kaldığı da nadirdir. Binicilik okulundan elde edilen iyi sonuçlar ise çoğu kez o kadar aşikâr değildir. Masrafı çok ağır olduğundan, binicilik okulu çoğu yerde bir kamu kurumudur. Kitapla ilişkili eğitimin üç en esaslı alanı olan okuma, yazma ve muhasebenin kamu okullarından ziyade özel okullarda öğrenilmesi hâlâ daha yaygındır. Herhangi bir kimsenin bunları gerektiği derecede öğrenmekten geri kaldığına rastlandığı da çok seyrek olmaktadır.

İngiltere'de kamu okulları üniversitelere kıyasla daha az yozlaşmış durumdadır. Okullarda gençlere Yunanca ve Latince, yani öğretmenlerin öğretmek iddiasında oldukları yahut öğretmeleri umulan şeylerin hepsi okutulur veya hiç değilse okutulabilir. Üniversitelerde, öğretilmesi bu kurumların vazifesi olan bilimler gençlere hem öğretilir, hem de onlar, bu bilimleri öğrenmek için uygun düşecek araçları daima bulabilirler. Okul öğretmeninin ödülü çoğu durumda büyük ölçüde, bazı durumlarda ise hemen hemen tamamen öğrencilerinin verdiği ücretlere yahut bahşişlere bağlıdır. Okulların tekelci imtiyazları yoktur. Mezun itibarı görmek için, bir kimsenin bir kamu okulunda belirli bir yıl okuduğunu gösterir bir diploma getirmesi gerekmez; imtihan edildiğinde, orada öğretileni anlamış görünüyorsa, öğrendiği yerin neresi olduğu sorulmaz.

Eğitimin üniversitelerde verilmesi olağan olan kısımları, belki çok iyi verilmiyor denilebilir. Ama o kurumlar olmasa, bunlar genellikle hiç gösterilmez; eğitimin bu önemli kısımlarının yokluğundan da gerek birey, gerekse kamu bir hayli sıkıntı çekerdi.

Avrupa'nın şimdiki üniversitelerinden çoğu, başlangıçta papazların eğitimi için kurulmuş dinî kurumlardı. Bunlar Papa'nın yetkisiyle kurulmuş olup, tamamen onun yakın himayesi altındaydılar. O kadar ki, öğretmen olsun öğrenci olsun, üniversitelerin bütün mensuplarında, o zamanın tabiriyle papazlık imtiyazı vardı; yani hepsi, kendi üniversitelerinin kurulmuş bulunduğu memleketlerdeki sivil yargı yetkisinin dışında idiler; yalnızca kilise mahkemelerinin önüne çıkarılabilirlerdi. Bu üniversitelerin çoğunda öğretilen şeyler, kuruluş amacına uygundu; ya ilahiyat ya da sadece ilahiyata hazırlayıcı bir şey öğretilirdi.

Hristiyanlık kanun yoluyla ilk defa resmî hâle geldiği zaman, bozuk bir Latince Avrupa'nın bütün batı bölgelerinin ortak dili olmuştu. Böyle olduğu için gerek kilise âyini, gerek kiliselerde okunan İncil tercümesi o bozuk Latince ile, yani memleketin ortak dili ile yapılıyordu. Roma imparatorluğunu deviren barbar kavimlerin baskı-

sından sonra, Latince giderek Avrupa'nın herhangi bir bölgesinin dili olmaktan çıktı. Ancak halkın saygısı, dinin köklü eğilim ve törenlerini, onları ilkin meydana getirip mâkul kılan şartlar ortadan kalktıktan uzun zaman sonra bile doğal olarak muhafaza eder. Dolayısıyla, artık hiçbir yerde halkın büyük çoğunluğu Latinceyi anlamadığı hâlde, bütün kilise âyini hâlâ o dille yapılmaya devam ediliyordu. Eski Mısır'da olduğu gibi, Avrupa'da da, bu suretle iki ayrı dil; biri rahiplerin dili, öbürü halkın dili; biri mukaddes, biri mukaddes olmayan dil; bir okumuşlar, bir okumamışlar dili ortaya çıkmıştı. Fakat papazların kendisini kullanarak vazife yapacakları kutsal ve okumuşların harcı olan dilden bir parça anlamaları gerekiyordu. Bundan dolayı, Latince okumak daha baştan itibaren üniversite eğitiminin esaslı bir parçasını teşkil etmişti.

Yunanca tahsilinde de, İbranice tahsilinde de durum böyle değildi. Kilisenin mutlak içtihat kararlarıyla, İncil'in genellikle *Latin Vulgate* adı verilen Latince tercümesinin Yunanca ve İbranice asıllarıyla aynı derecede ilâhî ilhamla yazdırılmış olduğu resmen ilân edilmişti; dolayısıyla, aynı derecede hüküm ifade ederdi. Bundan dolayı söz konusu iki dili bilmek, bir dinadamı için vazgeçilemeyecek kadar zorunlu olmadığından, normal üniversite eğitiminde verilmesi zorunlu dersler arasında bunlar uzun zaman yer almadı. Beni temin ettiklerine göre, o dersler arasında Yunancaya henüz hiç yer vermemiş bazı İspanol üniversiteleri varmış. Yeni Ahit'in [İncil] Yunanca metni, hatta Eski Ahit'in [Tevrat] İbranice metni, ilk din reformcularının düşüncelerine *Vulgate*'den daha uygun gelmişti. *Vulgate*, doğal olarak akla gelebileceği üzere, tedricen Katolik Kilisesi'nin doktrinlerini destekleyecek kalıba sokulmuştu. Bundan ötürü, reformcular, o tercümenin bir sürü yanlışlarını açığa vurmaya koyuldular. Bu suretle Roma Katolik Kilisesi rahipleri bunları savunmak yahut izah etmek zorunluluğu ile karşı karşıya kaldılar. Ama orijinal diller biraz bilinmedikçe bunu yapmaya pek imkân yoktu. Dolayısıyla, bunların okutulması çoğu üniversitelere, Reformasyon* doktrinlerini kabul edenlere de etmeyenlere de yavaş yavaş girmişti. İlkin daha çok Katolikler ile İtalyanlar tarafından geliştirilmesine çalışılmakla beraber, tam Reformasyon öğretilerinin yerleşmesi sırasında moda oluveren klasik tahsilin her kısmı ile Yunanca arasında bir irtibat vardı. O sebeple üniversitelerin çoğunda bu dil felsefe okutulmadan önce ve öğrenci Latince'de biraz ilerleyince öğretiliyordu. Klâsik öğrenimle bir irtibatı olmaması ve Kitab-ı Mukaddes'ten başka herhangi bir şekilde itibar edilen bir tek kitabın bile dili olmaması nedeniyle, İbranicenin okutulması çoğu kez felsefe tahsili bitip de öğrenci ilahiyata girmeden başlamıyordu.

Başlangıçta hem Yunan hem de Latin dillerinin temelleri üniversitelerde okutuluyordu; bazı üniversitelerde hâlâ da okutulmaktadır. Diğer üniversitelerde, okutulması her yerde üniversite eğitiminin çok önemli bir şartı olmakta devam eden bu dillerden birinin yahut ikisinin hiç değilse temellerini öğrencinin daha önceden öğrenmiş olması istenmektedir.

Antik Yunan felsefesi üç büyük dala ayrılmıştı: fizik yahut doğa felsefesi; etik ya-

*. Roma Katolik Kilisesi'ni ıslah etmek amacıyla 16. yüzyılda Martin Luther tarafından Almanya'da başlatılmış, sonuçta Protestanlığın doğmasıyla sonuçlanmış ve Hristiyanlığı büyük ölçüde dönüşüme uğratmış olan dinde reform hareketi. (ç. n.)

hut ahlâk felsefesi ve mantık. Bu genel bölümlenme, öyle görünüyor ki, eşyanın tabiatına son derece uygun düşüyordu.

Büyük tabiat hâdiseleri –gökyüzündeki cisimlerin dönüşleri, ay ve güneş tutulmaları, kuyruklu yıldızlar; gök gürlemesi, şimşek çakması ve havanın diğer olağanüstü hâdiseleri; bitkilerin ve hayvanların üremesi, yaşayışı, büyümesi ve ölmesi– insanoğlunu ister istemez hayrette bıraktığından, sebeplerinin araştırılması için insanda doğal olarak merak uyandıran konulardır. İlkin hurafeler, bütün bu akıl almayan görünümleri doğrudan tanrıların yaptığına hamlederek, bu merakı tatmin etmeyi denedi. Ardından felsefe, bunların sebebini, 'tanrıların işi'ne göre insanoğlunun daha iyi tanıdığı yahut daha 'aşinası olduğu nedenler'le izaha çalıştı. Bu büyük hâdiseler insanoğlunun ilk merak ettiği konular olduğuna göre, onları izah iddiasında bulunan bilimin, felsefenin doğal olarak ilk geliştirilmeye çalışılan dalı olmalıydı. Nitekim herhangi bir beyanını tarihin kaydettiği ilk filozoflar, öyle görünüyor ki, doğa felsefesi ile uğraşanlardır.

Yeryüzünde, her çağda ve her ülkede, insanların birbirlerinin karakterlerine, tasarımlarına ve hareketlerine göz kulak olmaları gerekmiş; insanoğlunun hayat tarzı hakkında birçok mâkul kurallar ve düsturlar konulup, bunların kamuoyunun rızasıyla tasvip edilmesi gerekmiştir. Yazının yaygınlaşmasıyla, bilgeler yahut bilge geçinenler, bu kökleşmiş ve el üstünde tutulmuş düsturların sayısını doğal olarak arttırmaya; tutulması gereken uygun yol ile uygunsuz yolu kendilerince nasıl anladıklarını, bazen Ezop masalları denen kıssalar gibi, şekil itibariyle yapay ders çıkarılan hisseli kıssalarla; bazen Süleyman Peygamberin Darbımeselleri, Theognis ile Phocylides'in şiirleri ve Hesiod'un bir kısım eserleri gibi sade şekildeki özlü sözler veya vecizelerle belirtmeye çalışmışlardı. Çok açık ya da metotlu herhangi bir tertip hâlinde düzenlemeye dahi çalışmadan; sonuçların doğal nedenlerinden çıkarıldığı şekliyle, hepsini çıkarsanabilecekleri bir veya daha fazla genel prensip ile birbirlerine bağlamaya hele hiç çalışmadan, uzun zaman bu minval üzere o basiret ve ahlâk düsturlarının sadece sayısını arttırmaya devam edebilirlerdi. Birkaç ortak prensip ile birbirine bağlanan çeşitli gözlemlerin sistemli bir şekilde düzenlenmesindeki güzellik, önce, o eski zamanların bir tabiat felsefesi sistemine doğru yönelen kabataslak kalem denemelerinde görüldü. Daha sonra, ahlâk alanında buna benzer bir şeye girişildi. Ortak hayatın düsturları, tabiat hâdiselerini düzenleyip birbirine bağlamaya çalıştıkları şekilde, sistematik bir tertip hâlinde düzenlenip birkaç ortak prensiple birbirine bağlandı. Bu bağlayıcı prensipleri inceleyip izah etmek isteyen ilim, isabetli olarak ahlâk felsefesi adını taşıyan ilimdir.

Farklı yazarlar tabiat felsefesi için olsun, ahlâk felsefesi için olsun, farklı sistemler önermişlerdir. Ancak, onların bu farklı sistemleri desteklemek üzere kullandıkları argümanlar, daima kanıtlar olmak şöyle dursun, çoğu kez sadece çok zayıf ihtimallerden; bazen de gündelik dildeki kusur ve muğlaklıktan başka temeli olmayan halis safsatalardan ibaretti. Yeryüzünün her devrinde, sağduyulu herhangi bir kimsenin en küçük maddî menfaate yönelik bir mesele ile ilgili kararına hiçbir etkisi olmayacak kadar saçma sebeplerle spekülâtif sistemler benimsenmiştir. Aşırı safsata-

nın, felsefe ve spekülâsyon konuları dışında, insanoğlunun fikirleri üzerinde hemen hiçbir zaman bir etkisi olmamış; felsefe ve spekülâsyon konularında ise çoğu kez çok büyük etkisi olmuştur. Her bir doğa felsefesi ve ahlâk felsefesi sisteminin patronları, doğal olarak kendilerinin sistemine aykırı sistemleri desteklemek için ileri sürülen argümanların sakatlığını ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu argümanları gözden geçirirken, ister istemez, *ihtimal dâhilinde* bir argüman ile *kesin* bir argüman; ve batıl* bir argümanla ikna edici bir argüman arasındaki fark üzerinde düşünmek durumunda kalmışlardı. Bu tür derin bir incelemenin vesile olduğu gözlemlerden de, Mantık, yani iyi ve kötü akıl yürütmenin genel prensiplerinin bilimi, kaçınılmaz şekilde ortaya çıkmıştı. Köken itibariyle fizikten de ahlâktan da sonra gelmekle beraber, bu iki bilimin her ikisinden önce mantık öğretilmesi, eski felsefe okullarının, esasen hepsinde değilse bile çoğunda âdet olmuştu. Öğrencinin, öyle görünüyor ki, bu derece önemli konular üzerinde muhakeme etmeye sevk edilmeden önce, iyi ve kötü muhakeme arasındaki farkı güzelce kavraması gerektiği düşünülmüştü.

Felsefede üç bölüme ayrılma şeklindeki bu eski sınıflama, Avrupa üniversitelerinin çoğunda değiştirilmiş ve bunun yerine beşli bir sınıflamaya geçilmiştir.

Eski felsefede, ister insan zihninin isterse Tanrılığın doğasına ilişkin olsun, her ne okutulsa bu, fizik sisteminin bir parçasını teşkil ediyordu. O varlıklar, özleri her neden ibaret farzedilebilirse edilsin, muazzam kâinat sisteminin parçaları, hem de en önemli sonuçlar doğuran parçalarıydı. Bunlar hakkında insan aklının varabileceği sonuç ya da yapabileceği tahmin, büyük kâinat sisteminin başlangıcı ve bir merkez etrafında dönüşlerini izah etmek isteyen bilimin sanki iki bölümünü, ama şüphesiz ki çok önemli iki bölümünü, meydana getiriyordu. Felsefenin sadece ilahiyata yardımcı olarak okutulduğu Avrupa üniversitelerinde, o ilmin herhangi bir başka bölümünden çok, bu iki bölüm üzerinde daha fazla durulması doğaldı. Bunlar zamanla genişledikçe genişledi, birçok alt bölümlere ayrıldı; o kadar ki, nihayet, hakkında çok az şey bilinebilen ruhlar öğretisi [ruhbilim, psikoloji]; hakkında pek çok şey bilinebilen bedenler öğretisi kadar felsefe sisteminde yer tutmaya başladı. Bu iki konu ile ilgili doktrinlerin, apayrı iki bilim oluşturacağı kabul ediliyordu. Fiziğe karşılık, metafizik yahut pnömatik** denen şey ortaya kondu ve bu iki ilim içinde hem daha yükseği, hem belirli bir meslek için daha faydalısı sayılarak, geliştirilmeye çalışıldı. Deneye ve gözleme gerçekten elverişli bir konu, titiz bir dikkatle nice faydalı keşiflere imkân verecek bir konu, hemen tamamen yüzüstü bırakıldı. En hassas dikkatin, çok basit ve neredeyse aşikâr birkaç hakikatin ötesinde muğlaklıktan ve şüpheden başka birşey keşfedemediği, dolayısıyla da anlaşılmazlık ve safsatadan başka birşey üretemeyen konu ise, fazlasıyla geliştirilmeye çalışıldı.

Bu iki ilim bu suretle birbirinin karşısına dikilince, aralarındaki kıyaslama, doğal olarak bir üçüncüsünü; *ontoloji* adı verilen, diğer iki bilimin konularında bulunan

*. Batıl (*fallacious*): Boş, çürük, temelsiz, yanıltıcı. (ç. n.)

**. Pnömatik (*pneumatics*): Hava ve öteki gazların mekanik özelliklerinden bahseden bilim dalı, hava ve gazlar mekaniği ilmi. Vaktiyle doğaüstü olaylarla ilgilenen *metafizik* muadili olarak kullanılırken zamanla anlam kaymasına uğradığı anlaşılmaktadır. (ç. n.)

nitelikler ve sıfatları ele alan bilimi doğurdu. Ancak okullardaki metafiziğin yahut pnömatiğin çoğu anlaşılmazlık ve safsatadan meydana geliyorsa; –bazen aynı zamanda metafizik de denilen– ontolojinin, o örümcek ağına benzeyen bilimin, tamamı bunlardan teşekkül ediyordu.

Eski ahlâk felsefesinin incelemek istediği şey, sadece bir birey olarak değil bir ailenin, bir devletin ve büyük insanlık toplumunun mensubu olarak alındığında, bir insanın mutluluğu ve olgunlaşmasının nasıl meydana geldiği idi. O felsefede, insan hayatına ait vazifeler, insan hayatının mutluluğu ve olgunlaşmasına hizmet edecek araçlar olarak ele alınıyordu. Ama gerek ahlâk gerekse doğa felsefesi, sadece ilahiyatın hizmetçisi gibi öğretilmeye başlanınca, insan hayatına ait vazifeler, daha çok ilerideki bir hayatın saadetine hizmet edecek vazifeler olarak ele alındı. Eski felsefede, faziletin kemali, sahibi için, bu hayatta en kâmil saadeti ister istemez hâsıl eder diye anlatılıyordu. Modern felsefede, çoğu kez, faziletin kemalinin genellikle –hatta daha doğrusu, hemen her zaman– bu hayattaki mutluluğun herhangi bir derecesiyle bağdaşmaz olduğu; cennetin, insanın özgür, cömert ve cesur davranışlarıyla değil, ancak bir keşişin harcı olan riyazet* ve tevazu ile kazanılabileceği söyleniyordu. Okullardaki ahlâk felsefesinin büyük bir kısmı, çoğu durumda, vicdaniyat** ve çileci bir ahlâk ile doldurulmuştu. Felsefenin bütün o farklı dalları içinde en önemli olanı, işte bu suretle en çok yozlaşmış olanı hâline geldi.

Avrupa üniversitelerinin çoğunda felsefe eğitiminde tutulan olağan yol şuydu: Önce mantık öğretiliyor, ontoloji ikinci sırada geliyordu. Üçüncü sırada, insan ruhu ile ulûhiyetin mahiyetine ilişkin öğretiyi içeren pnömatoloji [ruhlar ilmi] bulunuyordu. Ardından, dördüncü olarak, pnömatoloji doktriniyle; insan ruhunun ölümsüzlüğü ile ve Tanrı'nın adaletinden öbür dünyada umulacak mükâfat ve cezalarla yakından ilişkili sayılan bozuk düzen bir ahlâk felsefesi sistemi geliyordu. Çoğunlukla, kısa ve üstünkörü bir fizik sistemi ile dersler bitiyordu.

Eski felsefe derslerine Avrupa üniversitelerinin bu suretle getirdiği değişikliklerle, hep, kilise adamlarının eğitimi ve derslerin, ilahiyat tahsili için daha isabetli bir başlangıç hâline getirilmesi amaçlanmıştı. Fakat bu değişikliklerle icat edilip derslere eklenen kurnazlık ve safsata, vicdaniyat ve çileci ahlâk, bunları hâli vakti yerinde olanların yahut beyefendilerin eğitimi için elbette ki daha elverişli kılmadı; yani ne anlayışı daha da geliştirdi, ne de gönlü daha çok iyileştirdi.

Belirli her bir üniversitenin yapısının gayret sarfetmeyi hocaları için az veya çok lüzumlu kılmasına göre, az veya çok gayretle, Avrupa üniversitelerinin büyük bir kısmında hâlâ okutulmaya devam eden felsefe dersleri, bunlardır. En zengin ve ödeneği en fazla olan bazı üniversitelerde, hocalar bu bozuk düzen derslerden birbiriyle bağlantısı olmayan bölük pörçük birkaç parça okutmakla yetinir; hatta bunları bile çoğu kez çok baştan savma ve üstün körü öğretirler.

*. Riyazet (*mortification*): Nefsi köreltme, nefsani arzuları dizginleme, nefsin isteklerine karşı durma. (ç. n.)

**. Vicdaniyat (*casuistry*): Vicdan muhasebesi; özellikle pratik etik sorunların, kuralların yorumlanması yoluyla cevaplanması süreci; ahlâki yükümlülükler konusunda safsatacı, yanlış akıl yürütme. (ç. n.)

Modern zamanlarda, felsefenin farklı birçok dalındaki gelişmelerden, bir kısmı şüphesiz oralarda meydana gelmekle beraber, büyük bir kısmı üniversitelerde olmamıştır. Hatta bu gelişlemeler olduktan sonra bunları benimseme konusunda bile, çoğu üniversite pek atılgan davranmamış, bu âlim yuvalarından bazıları, 'iptal edilmiş sistemler ile eskimiş peşin hükümlerin dünyanın öteki her köşesinden kapı dışarı edildikten sonra sığınıp himaye gördüğü sığınaklar' olarak kalmayı, uzun zaman yeğlemişlerdir. Genellikle en zengin ve ödenekleri en fazla olan üniversiteler, bu gelişmeleri benimsemekte en yavaş davranmış; kökleşmiş eğitim plânında herhangi önemli bir değişikliğe izin vermekte en fazla çekingenlik gösterenler bunlar olmuştur. Geçimlerinin büyük bölümünün kendi şöhretlerine bağlı olduğu, bu yüzden de dünyanın câri fikirlerine daha fazla iltifat etmek zorunda oldukları hocaların bulunduğu bazı daha yoksul üniversitelere, bu gelişmeler daha kolay girmiştir.

Ancak, Avrupa'nın kamu okullarıyla üniversiteleri, ilkin, yalnız belirli bir mesleğin, yani papazlığın öğretilmesi için düşünüldüğü ve öğrencileri o meslek için gerekli sayılan ilimlerde bile yetiştirmek için daima çok canla başla çalışmadığı hâlde, giderek, hemen bütün diğer kimselerin, bilhassa neredeyse bütün hâli vakti yerinde olanlar ve zenginlerin eğitimini ellerine aldılar. Çocukluk çağı ile, insanların gerçek dünya işine -yani geri kalan ömürlerinde uğraşacakları işe- ciddiyetle sarılmaya başladıkları hayat dönemi arasındaki uzun zamanı herhangi bir surette faydalı geçirmek için, öyle görünüyor ki, daha iyi bir yol bulunamaz. Ancak okullarla üniversitelerde öğretilenin çoğu, o iş için en isabetli hazırlık gibi görünmez.

İngiltere'de, okuldan çıkar çıkmaz gençleri bir üniversiteye yollamayıp da yabancı ülkelere gezmeye göndermek, günden güne daha çok âdet olmaktadır. Rivayete göre, gençlerimiz seyahatleri sayesinde yurda genellikle çok gelişmiş kişiler olarak dönmektedirler. 17 veya 18 yaşlarında ülke dışına çıkıp, 21 yaşında eve dönen bir delikanlı, gittiği sıradakine göre 3 veya 4 yıl yaşlanmış olarak geri gelir; o yaşlarda üç dört yıl içinde hayli gelişmemek çok güçtür. Seyahati esnasında, genellikle bir iki yabancı dili epeyce öğrense de, bu öyle bir belleyiştir ki, bu dilleri adamakıllı konuşup yazabilmesine nadiren elverir. Başka bakımlardan, çoğu kez, ülkede oturduğu takdirde bu kadar kısa zamanda pek olmayacağı kadar kendini beğenmiş, ilkeli davranmaktan uzak, haylaz ve gerek okumaya gerekse işe ciddi şekilde sarılmaktan âciz hâlde sılaya döner. Bu kadar genç yaşta yolculuk edip, ömrünün en değerli yıllarını ana-babasının ve akrabalarının gözünden ve denetiminden uzakta harvurup harman savurarak, hoppaca tüketmekle, eğitiminin daha erken aşamalarının onda teşekkül etmesine biraz vesile olabileceği faydalı her alışkanlık, perçinlenip pekişecek yerde, neredeyse kaçınılmaz şekilde, ya zayıflar ya da silinir gider. Hayatın bu erken çağında seyahat etmek gibi çok saçma bir âdet, olsa olsa üniversitelerin kendi kendilerini gözden düşürmeleri yüzünden rağbet görebilir. Oğlunu ülke dışına yollamakla, bir baba; işsiz güçsüz, bakımsız ve gözünün önünde uçuruma sürüklenen bir oğul gibi çok nahoş bir şeyden, hiç değilse bir süre için, kurtulmuş olur.

Modern eğitim kurumlarından bazısının doğurduğu sonuçlar, işte bunlardır.

Başka çağlarda ve milletlerde, eğitim için farklı plânlar ve farklı kurumların mevcut olduğu görülmektedir.

Antik Yunan cumhuriyetlerinde, her özgür yurttaşa, üst düzey kamu idari makamının tâlimatıyla jimnastik [beden eğitimi] egzersizleri yaptırılır ve müzik öğretilirdi. Beden eğitimiyle, yurttaşın bedenini güçlendirmek, cesaretini arttırmak; onu savaş yorgunluklarına ve tehlikelerine hazırlamak amaçlanıyordu. Söylenenlere bakılırsa, Yunan milis askeri, dünyada gelmiş geçmiş milislerin en iyilerinden biri olduğuna göre, Yunanlılardaki kamu eğitiminin bu kısmı, gözettiği amaca tamamıyla cevap vermiş olsa gerektir. Eğitimin diğer kısmı olan musiki ile amaçlanan şey ise, en azından bize bu müesseselere dair izahat veren felsefecilere ve tarihçilere göre, zihni insanlık yoluna yöneltmek; mizacı yumuşatarak, gerek kamusal gerekse özel hayatın bütün toplumsal ve ahlâki görevlerini yerine getirmeye yatkın bir hâle getirmekti.

Antik Roma'daki Campus Martius tâlimleri, öyle görünüyor ki antik Yunanistan'da Gymnasium idmanlarının karşıladığı amacı aynı derecede karşılıyordu. Fakat Romalılarda, Yunanlıların müzik eğitimine benzer birşey yoktu. Ne var ki, Romalıların gerek özel gerek kamusal hayatında ahlâkları, öyle görünüyor ki, Yunanlıların ahlâkına sadece eşit olmakla kalmıyordu, genellikle bir hayli daha da üstündü. Özel hayatta daha üstün olduklarına dair elimizde her iki milleti de iyi tanıyan iki yazarın, Polybius ile Halikarnaslı Dionysius'un açık şahitliği vardır. Dahası, Yunan ve Roma tarihinin bütün akış şekli de Romalılarda kamu ahlâkının üstünlüğünü ispat etmektedir.

Özgür bir halkın kamu ahlâkında en esaslı şart, öyle görünüyor ki birbiriyle çekişme hâlindeki grupların iyi huylu ve ılımlı olmasıdır. Oysa Yunanlılardaki çekişmeler hemen daima zorlu ve kan dökücü idi. Buna karşılık, Gracchi'ler zamanına kadar Roma'da hiçbir çekişmede kan akıtıldığı olmamıştı. Gracchi'ler zamanından sonra da Roma Cumhuriyeti gerçekte dağılmış sayılabilir. Dolayısıyla, Eflâtun'un, Aristo'nun ve Polybius'un çok saygı değer, senet hükmündeki sözlerine ve Mr. Montesquieu'nun o senet hükmündeki sözleri desteklemeye çalışmak üzere pek maharetle gösterdiği sebeplere rağmen, musiki eğitimi olmadığı hâlde Romalıların ahlâkı genellikle daha üstün olduğuna göre; Yunanlıların müzik eğitiminin onların ahlâkını düzeltmekte büyük bir etkisinin olmamış olması muhtemeldir. Bu kadim bilgelerin atalarının kurumlarına karşı besledikleri saygı dolayısıyla, o toplulukların en eski devrinden hatırı sayılır bir olgunluk seviyesine eriştikleri zamanlara kadar aralıksız devam edip, belki sadece eski bir âdetten ibaret olan şeyde, ihtimal ki derin siyasi hikmet bulma eğilimi göstermişlerdir. Musiki ile dans, hemen hemen bütün barbar kavimlerde kalburüstü eğlenceler ve bulunduğu topluluğu neşelendirmesi için her insana yaraştığı farzedilen büyük hünerlerdir. Bugün, Afrika kıyılarındaki zenciler arasında durum budur. Eski Keltlerde ve eski İskandinavyalılarda durum buydu; ayrıca Homer'den de öğrenebileceğimiz gibi, Truva Savaşı'ndan önceki zamanlarda eski Yunanlılarda durum böyle idi. Yunan kabileleri küçük cumhuriyetler şeklini aldığı zaman, bu hünerlerin öğrenilmesinin, uzun zaman halkın genel ve ortak eğitiminin bir kısmını teşkil etmesi de doğaldı.

Roma'da da, hatta kanunlarını ve âdetlerini en iyi bildiğimiz Yunan cumhuriyeti olan Atina'da da, gençleri müzikte yahut askerî tâlimlerde yetiştiren öğretmenlere devletçe para verildiği de hatta bunları devletin tâyin ettiği de görülmüyor. Devlet her hür yurttaşın, savaşta devleti savunabilmek için kendini hazırlıklı bulundurmasını ve bundan ötürü askerlik tâlimlerini öğrenmesini gerekli görüyordu. Fakat bunları bulabildiği öğretmenlerden öğrenmeyi yurttaşa bırakıyordu ve öyle görünüyor ki, bunları yapacağı bir genel tâlim alanı veya meydanından başka, o amaç için önceden hiçbirşey verdiği olmazdı.

Gerek Yunan gerek Roma cumhuriyetlerinin ilk devirlerinde eğitimin diğer kısımları, öyle görünüyor ki, okuyup yazmayı ve o zamanın aritmetiğine göre hesap yapmayı öğrenmekten ibaretti. Çoğu zaman bu hünerleri, varlıklı yurttaşların, genellikle ya bir köle ya da bir azatlı olan yerli bir eğitmen yardımı ile evde; yoksulların ise, ücretle ders vermeyi zanaat edinmiş öğretmenlerin okullarında elde ettikleri görülmektedir. Ancak eğitimin bu kısımları, tamamıyla her ferdin ana babasına veya velilerine bırakılmıştı. Bunların hiçbir surette teftişini veya idaresini devletin hiçbir zaman üstüne aldığı görülmemektedir. Esasen, bir Solon kanunu uyarınca, kendilerine kazançlı bir zanaat yahut iş öğretmeyi ihmal etmiş olan ana babaya, yaşlandıkları zaman bakmaktan, çocuklar affedilmişlerdi.

Olgunlaşma sürecinde felsefe ve belagat* ilmi rağbet görünce, kalburüstü takımının, modaya uygun olan bu ilimlerde yetiştirilmek üzere çocuklarını felsefecilerle belagatçıların okullarına göndermesi âdet oldu. Ama bu okulların masrafını devlet karşılamıyordu. Devlet bunlara uzun zaman güç belâ müsamaha gösterdi. Felsefeye ve belagat ilmine olan talep uzun zaman o kadar azdı ki, bunlardan birini öğretme iddiasındaki ilk hocalar, herhangi bir şehirde devamlı iş bulamıyor, oradan oraya dolaşmak zorunda kalıyorlardı. Elea'lı Zeno, Protagoras, Gorgias, Hippias ve daha birçokları, bu tarzda ömür sürdüler. Talep arttıkça, hem felsefe hem belagat ilmi okulları, önce Atina'da daha sonra birçok başka şehirde açıldılar. Ancak, öyle görünüyor ki, devlet bazısına ders okutacak belirli bir yer göstermekten başka, ki bunu zaman zaman özel bağışçılar da yapıyordu, bunları daha ileri düzeyde asla teşvik etmiş değildir. Devletin, Eflâtun'a Academy'yi [Akademi], Aristo'ya Lyceum'u [Lise], Stoacıların kurucusu Citta'lı Zeno'ya Portico'yu [Kemeraltı] tahsis ettiği görülüyor. Fakat Epicurus [Epikür], kendi bahçelerini kendi okuluna miras bırakmıştır. Bununla beraber, Marcus Antonius zamanına kadar, hiçbir hocanın devletten herhangi bir maaş almadığı, öğrencilerinin verdiği bahşişten veya ücretten başka bir kazancı olmadığı görülmektedir. O felsefeci imparatorun, felsefe hocalarından birine bağışladığını Lucian'dan öğrendiğimiz cömertçe hediye, ihtimal ki, kendi ömründen öteye geçmemiştir. Mezuniyet imtiyazlarına benzer bir şey yoktu; herhangi belirli bir zanaatı yahut mesleği icraya yetkili kılınmak için, o okullardan birine devam etmiş olmak gerekmiyordu. Bu okulların faydalı oldukları fikri öğrencileri buralara çekemezse, kanun hiç kimseyi oralara ne girmeye zorluyor, ne de oraya girdi diye ödüllendiriyordu. Hocaların, öğrencileri üzerinde ne nüfûzu, ne de herhangi bir yetkisi vardı; yalnızca, üstün meziyet ve dirayetin gençlerin gözünde,

*. Belagat (*rhetoric*): Retorik, etkili konuşma sanatı, hitabet, cafcaflı ve abartılı dil ve yazı. (ç. n.)

eğitiminin herhangi bir kısmı kendi uhdesine verilen insanlara [yani hocalara] sağlamaktan asla geri kalmadığı o doğal yetki vardı, o kadar.

Roma'da, medeni hukuk tahsili, eğitimin bir parçasıydı; vatandaşların çoğunluğunun değil, sadece belirli bazı ailelerin eğitiminin. Ancak hukuk öğrenmek isteyen gençlerin gidebilecekleri bir kamu okulu olmadığı gibi, hukuk okumak için de akraba ve arkadaşları arasında hukuktan anladığı farzedilenlerin yanına takılmaktan başka yol yoktu. Şu nokta belki gözönünde tutulmalıdır ki, her ne kadar *On İki Levha Kanunları*, birçoğu bazı eski Yunan cumhuriyetleri kanunlarından kopya edilmiş olsa da, eski Yunanistan'ın herhangi bir cumhuriyetinde, hukuk, görünüşe göre asla bir ilim hâline gelecek kadar ilerlememiştir. Roma'da hukuk çok erkenden bir ilim hâline gelmiş; hukuktan anlar diye ün salmış yurttaşlara, hatırı sayılır derecede bir şeref sağlamıştır. Eski Yunan cumhuriyetlerinde, bilhassa Atina'da, olağan adalet mahkemeleri, kalabalık ve dolayısıyla da karmakarışık halk kümelerinden meydana geliyordu. Bunlar, çoğu kez neredeyse gelişigüzel yahut yaygara, çekişme ve hizipçilik gayretinin belirlediği tesadüfi kararlara göre hükmediyorlardı. Haksız bir hükmün yüz karası 500, 1000 ya da 1500 kişi (çünkü mahkemelerinden bazısı bu kadar kalabalıktı) arasında bölünecek olursa, bundan herhangi bir bireye pek fazla bir şey düşmez. Roma'da ise, aksine, belli başlı adalet mahkemeleri –bilhassa daima halkın önünde müzakere ettikleri için, düşüncesiz yahut haksız bir karar yüzünden şöhretleri fazlasıyla incinmekten geri kalmayacak olan– tek bir hâkim veya az sayıda hâkimlerden oluşuyordu. Kuşku uyandıracak dâvalarda, bu tür mahkemeler, töhmet altında kalmaktan kurtulmak kaygısıyla, doğal olarak ya aynı mahkemede ya da başka bir mahkemede kendilerinden önce görev yapmış hâkimlerin ortaya koyduğu örnek veya teamüllerin ardına sığınmaya bakıyorlardı. Teamüle ve uygulamaya böylece önem verilmesi, ister istemez, Roma hukukunu bize kadar gelen o düzgün ve derli toplu sistem hâline getirmiştir. Bu tür özenin gösterildiği öteki her memleketin kanunları üzerinde de bu özen aynı etkiyi yapmıştır. Yunanlılara kıyasla Romalılardaki –Polybius ile Halikarnaslı Dionysius tarafından üzerinde bu kadar durulan– karakter üstünlüğü, söz konusu yazarların sebep olarak gösterdikleri hususların herhangi birinden daha çok, belki de, adalet mahkemelerinin daha iyi teşkil edilmiş olmasından ileri geliyordu. Rivayete göre, Romalılar özellikle ettikleri yemini tutma konusundaki üstünlükleriyle temayüz etmişlerdir. Dikkatli ve bilgili bir adalet mahkemesi önünde ancak yemin etmeye alışık olan kimseler, ettikleri yemine, aynı şeyi ayaktakımının doldurduğu karmakarışık meclisler önünde yapmaya alışık olanlara göre, elbette çok daha bağlı olacaklardır.

Pekâlâ teslim olunur ki Yunanlılar ile Romalıların, gerek sivil gerekse askerî kabiliyetleri, herhangi modern bir milletin kabiliyetlerine hiç değilse denktir. Bizim peşin hükmümüz, daha çok, belki bunlara hakettiklerinden fazla değer vermektir. Ancak, bu büyük yeteneklerin askerî tâlimlerle ilişkili olanlarından başkasının ortaya çıkması hususunda devlet, öyle görünüyor ki, hiçbir zahmete girmiş değildir. Çünkü bunların şekillenmesinde Yunanlıların musiki eğitiminin çok büyük etkisi olabileceğine benim aklımın yatması imkânsızdır. Bununla beraber, öyle görünüyor ki, bu milletlerin kibar takımını, mensup olduğu toplumdaki şartların gerekli veya elverişli kıldığı her sa-

natta ve ilimde yetiştirmek için öğretmenler bulunmuştu. Bu tür öğretime olan talep, daima ürettiği şeyi –yani onu öğretecek yetiyi– yaratmıştı. Alabildiğine bir rekabetin uyandırmaktan asla geri kalmadığı imrenme, görünüşe göre, o yeteneği çok yüksek bir olgunluk derecesine ulaştırmıştı. Uyardıkları dikkat, dinleyicilerinin düşünceleri ve inançları üzerinde kazandıkları hâkimiyet, o dinleyicilerin hareketlerine ve konuşmalarına belli bir ruh ve kişilik verme konusunda haiz oldukları meleke bakımından, antik çağ filozofları modern dönem hocalarına kıyasla çok üstün gözüküyorlar.

Yeni zamanlarda kamu okulları öğretmenlerinin gayretini, kendi mesleklerinde başarıya ve şöhrete karşı onları az çok kayıtsız hâle getiren şartlar köreltmektedir. Aynı zamanda maaşları, onlarla boy ölçüşmeye yeltenen özel öğretmeni, aynen dolgun bir primle ticaret yapanlara karşı primsiz ticaret yaparak rekabete kalkışan bir tâcirin durumuna sokmaktadır. Böyle bir tâcir malını aşağı yukarı aynı fiyata satsa bile aynı kârı elde edemez; iflâs edip sıfırı tüketmese bile, şaşmayan kaderi, hiç değilse yoksulluk ve ele güne avuç açmak olur. Çok daha pahalıya satmaya kalkışırsa, o kadar az müşteri bulma ihtimali vardır ki, vaziyeti pek düzelemez. Bundan başka, mezuniyet imtiyazları birçok ülkede, bilgi isteyen mesleklerdeki çoğu kimseler için, yani bilgi veren eğitime ihtiyacı olanlardan pek çoğu için zorunludur; yahut, hiç değilse son derece uygundur. Fakat bu imtiyazlar ancak kamu öğretmenlerinin derslerine devamla elde edilebilir. Herhangi bir özel öğretmenin dört başı mamur olan derslerine büyük bir özenle devam edilmiş olması, söz konusu ayrıcalıkları talep etme hakkını her zaman sağlayamaz. Bu tür sebepler dolayısıyladır ki üniversitelerde öğretilmesi olağan ilimlerden birinin özel hocası, modern zamanlarda, genellikle ilim adamlarının en alt tabakasından sayılır. Gerçek yeteneklere sahip olan bir insanın, o yetenekleri kullanabileceği daha küçük düşürücü yahut daha kazançsız bir iş bulabilmesi imkânsız gibidir. Bu suretle, okulların ve kolejlerin ödenekleri, kamu öğretmenlerinin canla başla çalışmalarını köreltti̇ği gibi, özel öğretmenlerin iyisini bulabilme imkânını da, hemen hemen ortadan kaldırmıştır.

Eğitime mahsus kamu kurumları olmasaydı şayet, biraz talep olmayan ya da zamanın şartları dolayısıyla öğrenilmesi gerekli, uygun ya da hiç değilse moda olmayan hiçbir sistem, hiçbir ilim öğretilemezdi. İster faydalı kabul edilen bir ilmin, iptal edilmiş ve eskimiş bir sistemini; isterse sadece bir yığın işe yaramaz, bilgiçlik türünden safsata ve saçma olduğuna genellikle inanılan bir ilmi öğretmek, özel bir öğretmenin asla hesabına uygun düşmezdi. Bu gibi sistemler, bu tür ilimler, ancak refahı ve gelirlerinin şöhretlerinden büyük ölçüde, çalışmalarından ise tamamen bağımsız olduğu tüzel kişilik kazanmış eğitim kurumlarında tutunabilir. Eğitime mahsus kamu kurumları olmasaydı, hâli vakti yerinde bir beyefendi, zamane şartlarının sağladığı farzedilen en mükemmel eğitime ait dersleri, gayret ve kabiliyet göstererek bitirdikten sonra, hâli vakti yerinde beyefendiler ve öteki insanlar arasında ortak sohbet konusu olan her şeyin tamamen cahili olarak dünyaya ayak atamazdı.

Kadınların eğitimi için kamu kurumları yoktur, öyle olduğu için de onların eğitiminin olağan seyri içinde faydasız, anlamsız yahut acayip bir şey bulunmaz. Onla-

ra, öğrenilmesini, ana-babalarının yahut velilerinin gerekli veya faydalı gördükleri şeyler öğretilir; başka bir şey öğretilmez. Eğitimlerinin her kısmı, açık şekilde, faydalı bir amaç gözetir; ya kişiliklerinin doğal cazibesini arttırmayı veya dimağlarını ağırbaşlılık, alçakgönüllülük, iffet ve tutumluluk yolunda yoğurmayı; onları hem bir ev hanımı olabilecek hem de ev hanımı olunca gereği gibi hareket edecek hâle getirmeyi hedefler. Eğitimin her bölümü bir kadına hayatının her aşamasında ya rahatlık sağlar, ya faydalı olur. Bir erkeğin, eğitiminin en çetin ve en sıkıcı bazı kısımlarından, kendine ömrünün herhangi bir aşamasında herhangi bir rahatlık veya fayda sağladığı ise pek az vâkidir.

Madem öyle, devlet halkın eğitimine hiç mi göz kulak olmamalı, diye sorulabilir. Yahut bunu herhangi bir şekilde yapması gerekiyorsa, çeşitli halk tabakaları için eğitimin çeşitli kısımlarından hangilerine göz kulak olmalıdır? Dahası acaba devlet bunlarla ne tarzda uğraşmalıdır?

Bazı hâllerde toplumun durumu, bireylerin çoğunu, onlarda o durumun gerektireceği yahut izin verebileceği yeteneklerin ve erdemlerin hemen hemen hepsini, hükümet göz kulak olmadan, doğal olarak meydana getirecek yerlere ister istemez yerleştirir. Diğer hâllerde, toplum bireylerin çoğunu bu gibi yerlere yerleştirecek durumda değildir; büyük halk kitlesinin hemen hemen baştan aşağı bozulup yozlaşmasını önlemek için de hükümetin biraz uğraşmasına gerek vardır.

İşbölümünün gösterdiği gelişme içinde, iş yaparak yaşayanlardan pek çoğunun, yani büyük halk topluğunun çalışması birkaç çok basit işlemle, çoğu zaman bir iki ameliye ile sınırlı kalmaya başlar. Ama insanların çoğunun anlayışı, mecburen, yaptıkları olağan işleri tarafından şekillendirilir. Bütün ömrü, sonuçları belki daima aynı kapıya çıkan veya hemen hemen aynı olan birkaç basit ameliyeyi yapmakla geçen bir adam, asla ortaya çıkmayan zorlukları gidermek üzere çareler bulmak için düşünme gücünü kullanmaya, yahut icat kuvvetini işletmeye ihtiyaç duymaz. Dolayısıyla, bu şekilde çalışma alışkanlığını elbette kaybeder; genellikle, insan denen yaratık için sersemleyip cahilleşmek ne kadar mümkünse o kadar sersem ve cahil hâle gelir. Kafasındaki uyuşukluk, onu herhangi bir derli toplu konuşmanın tadını çıkaramayacak yahut söze karışamayacak hâle getirdiği gibi, onda yüksek, temiz veya ince bir his duyabilme, dolayısıyla da özel hayatın birçok olağan yükümlülüğü hakkında bile herhangi bir doğru hükme varabilme kabiliyeti bırakmaz. Memleketinin büyük ve geniş menfaatleri hakkında hükme varmak ise hiç mi hiç elinden gelmez. Onu başka bir hâle sokmak için son derece özel bir dikkat ve ilgi gösterilmezse memleketini savunmaktan aynı derecede âciz kalır. Yerinden kımıldamadan geçen ömrünün monotonluğu kendisini, doğal olarak tabansızlaştırır; bir askerin tutarsız, günü gününe uymayan macera dolu hayatına, o yüzden korkulu bir tiksinti ile bakar. Bu hâl bedeninin çalışmasını bile bozar; gücünü, yetiştiği işten başkasında canla başla ve sebatla kullanamayacak duruma getirir. Kendi belirli zanaatındaki elyatkınlığını, öyle görünüyor ki bu şekilde düşünsel, toplumsal ve savaşçı erdemleri pahasına elde eder. Nitekim, önüne geçme konusunda hükümet biraz sıkıntıya girmedikçe, her ileri gitmiş medeni toplumda yoksul işçilerin, yani büyük

halk çoğunluğunun ister istemez içine düşeceği durum işte budur.

Çoğunlukla barbar topluluklar denilen avcılardan, çobanlardan ve –tarımın, sanayi gelişmeden ve dış ticaret yaygınlaşmadan önceki gelişmemiş durumunda– çiftçilerden oluşan toplumlarda durum başka türlüdür. Bu gibi toplumlarda her insanın uğraştığı değişik işler herkesi zekâsını kullanmaya ve sürekli ortaya çıkan güçlükleri gidermek için çareler bulmaya zorlar. Hayal gücü uyanık tutulur ve medeni bir toplumdaki hemen hemen bütün ayak takımının anlayış gücünü uyuşturduğu görülen o ağır zihin sersemliğine meydan verilmez. O barbar topluluklar adı verilen toplumlarda, daha önce görüldüğü üzere, her adam aynı zamanda bir savaşçıdır. Her adam aynı zamanda bir dereceye kadar devlet adamıdır ve toplumun menfaati ile, onu idare edenlerin tutumu hakkında iyi kötü bir hüküm verebilir. Şeflerinin barışta ne derece iyi hâkim, yahut savaşta ne derece iyi lider olduğu, içlerindeki hemen hemen her adamın bakıp söyleyeceği şekilde aşikârdır. Gerçekte böyle bir toplumda hiç kimse, daha medeni bir durumda bazen birkaç kişide bulunan o yetişkin ve ileri anlayış gücünü pek edinemez. Gelişmemiş bir toplumda, her bireyin uğraştığı iş epeyce değişik olmakla beraber, bütün toplumun işlerinde çok büyük çeşitlilik yoktur. Her adam, başka herhangi bir kimsenin yaptığı veya yapabileceği işin hemen hemen hepsini yapar veya yapabilir. Her adamda epeyi bir bilgi, maharet ve icat kuvveti vardır; ama hemen hemen hiçbirinde yüksek düzeyde değildir. Bununla beraber, herkeste olduğu kadarı, toplumun basit olan bütün işinin görülmesine genellikle yeterlidir.

Medeni bir durumda ise, çoğu bireyin uğraştığı işler arasında çeşitlilik bilakis az olmakla beraber, bütün toplumun işleri arasında, hemen hemen sınırsız bir çeşitlilik vardır. Kendileri belirli bir işe bağlı olmadıkları için, başkalarının uğraştığı işleri derin biçimde incelemeye vakti ve eğilimi bulunan az sayıda kişiye bu değişik işler, üzerlerinde inceleme yapmak için sınırsız denecek kadar çok konu çeşitliliği sunar. Bunca değişik konunun derinlemesine incelenmesi, bunların zihinlerini bitip tükenmez kıyaslamalar ve terkipler üzerinde ister istemez işleterek, anlayışlarını son derece keskinleştirir ve genişletir. Ancak bu birkaç kişi, birtakım çok kritik özelliği olan yerlere yerleştirilmezlerse, büyük yetenekleri kendilerine şeref vermekle beraber, mensup oldukları toplumun iyi yönetilmesine ya da refahına çok az katkıda bulunabilir. Bu bir avuç adamdaki yüksek kabiliyete rağmen, büyük halk kitlesi içinde insan karakterinin bütün soylu tarafları, büyük ölçüde ortadan silinip kaybolur.

Medeni ve ticaretçi bir toplumda, sıradan halkın eğitimi, devletten hatırlı ve varlıklı kimselerin eğitimine kıyasla belki daha çok ilgi ister. Hatırlı ve varlıklı kimseler, sayesinde dünyada temayüz etmek arzusunda oldukları belirli iş, meslek veya zanaate girinceye kadar genellikle onsekizini, ondokuzunu bulurlar. O çağa gelmeden, halkın takdirini kazanmalarına yahut o takdire lâyık olmalarına imkân verecek her marifeti elde etmek, ya da hiç değilse sonra elde etmek üzere hazırlanmak için alabildiğine vakit bulurlar. Genellikle ana babaları yahut velileri, onların bu şekilde marifet sahibi olmaları için yeterli derecede ilgili ve çoğu durumda da o amaç için gereken masrafı yapacak kadar arzuludurlar. Şayet her zaman hakkıyla eğitilmiyor-

larsa, bunun eğitimlerine masraf edilmemesinden ileri geldiği nadirdir; sebep, o masrafın yersiz yapılmış olmasıdır. Bunun öğretmen yokluğundan ileri geldiği de nadirdir; asıl sebep, bulunan öğretmenlerin ihmalkârlığı ve ehliyetsizliği, mevcut şartlar altında daha iyilerini bulma konusundaki güçlük, daha çok da imkânsızlıktır. Bunun yanı sıra, hatırlı ve varlıklı kimselerin ömürlerinin çoğunu içinde tükettikleri işler, halk tabakasının işleri gibi basit ve tektip değildir. Hemen hemen hepsi son derece karışıktır ve ellerden fazla kafayı işleten cinsten işlerdir. Bu tür işlerle uğraşanların zekâsının, işlememek yüzünden uyuşabildiği nadirdir. Hatırlı ve varlıklı kimselerin uğraştıkları işler, nadiren onları sabahtan akşama kadar yoracak vasıftadır. Ömürlerinin erken döneminde temelini attıkları yahut zevk aldıkları faydalı ya da süs kabilinden bilginin her kolunda kemale erebilmek için genellikle boş zamanları çoktur.

Sıradan halkın durumu başkadır. Eğitime ayıracak zamanları azdır. Ana babalarının onlara çocukluklarında bile bakmaya neredeyse gücü yetmez. Çalışabilecek hâle gelir gelmez, geçimlerini sağlayabilecekleri bir işle uğraşmaları gerekir. O iş de genellikle çok basit ve çok tektip olduğundan, zekâyı az işletir. Aynı zamanda, hem durup dinlenmeden, hem de çok sıkı çalıştıkları için boş zamanları herhangi bir başka şeyle meşguliyete, hatta böyle bir şeyi düşünmeye imkân vermeyecek kadar az, hevesleri ise büsbütün zayıftır.

Herhangi medeni bir toplumda sıradan halk tabakasına, hatırlı ve varlıklı kimseler kadar iyi eğitim verilemez ama; eğitimin en esaslı kısımları olan okuma, yazma ve hesap o kadar küçük yaşta öğrenilebilir ki, en âdi işlerde yetişeceklerin dahi çoğunun, bunları o işlerde çalıştırılabilmelerinden önce, öğrenmeye vakti vardır. Eğitimin bu en esaslı kısımlarının elde edilmesini devlet, ufacık bir masrafla, hemen hemen bütün halk topluluğu için kolaylaştırıp teşvik edebilir ve hatta zorlayabilir.

Her kilise sorumluluk bölgesinde veya her mahallede, bir işçinin dahi güç yetirebileceği kadar insaflı bir ücretle, çocukların ders görebileceği küçük bir okul açarak, devlet bilgi edinmeyi kolaylaştırabilir. Devlet, öğretmene ücretinin tümünü değil, bir kısmını verir. Çünkü hepsini yahut çoğunu devlet verirse, işini savsaklamak öğretmenin derhâl aklında yer eder. İskoçya'da bu tür kilise bölgesi okulları kurulmakla, sıradan halkın hemen hemen hepsine okuma, çok büyük bir kısmına da yazma ve hesap öğretilmiştir. Hayır amaçlı okullar kurulması, İngiltere'de aynen o tür, fakat her tarafta birden kurulmadığı için o kadar kapsamlı olmayan bir sonuç doğurmuştur. Bu küçük okullarda çocuklara okuma öğretmek için kullanılan kitaplar, çoğu zaman olduğundan biraz daha öğretici olsa; halk tabakasından çocuklara orada bazen öğretilip, neredeyse hiçbir zaman işlerine yaraması mümkün olmayan yarım yamalak Latince bilgisi yerine de geometri ile mekaniğin temel kısımları okutulsa, bu sınıf halkın kitaba dayalı edebî eğitimi belki imkân elverdiği ölçüde tamam olurdu. Hemen hemen hiçbir sıradan zanaat yoktur ki, geometri ve mekanik ilkelerinin uygulanmasına biraz olsun imkân vermesin; dolayısıyla da halk tabakası, en yüksek, aynı zamanda da en faydalı ilimlere zorunlu başlangıç olan o ilkeler konusunda aşama aşama egzersiz yapıp gelişmesin.

Halk tabakası çocuklarından, eğitimin bu en temel kısımlarında kendini gösterenlere küçük ödüller ve küçük öne çıkma belgeleri vermek suretiyle devlet o bilgilerin elde edilmesini teşvik edebilir.

Devlet, bir esnaf teşkilâtına üye olabilmek, ya da ister bir köyde, ister şehir hukukunu haiz bir kasabada bir zanaat kurabilmek için, herkesi önce eğitimin bu en temel bölümlerinde bir imtihandan yahut denemeden geçmek zorunda bırakarak, halkın hemen hemen tamamına bunları elde etme zorunluluğu getirebilir.

İşte bu şekilde askerlik ve beden eğitimi tâlimlerinin edinilmesini kolaylaştırıp teşvik etmek; hatta halkın tamamına bu tâlimleri öğrenme zorunluluğu getirmek suretiyledir ki, Yunan ve Roma cumhuriyetleri, kendi vatandaşlarının savaşçı ruhunu muhafaza etmişlerdir. Bu egzersizlerin edinilmesini; bunların öğrenilmesi ve uygulanması için belli bir yer tâyin edip, belirli hocalara orada öğretme ayrıcalığı vererek kolaylaştırıyorlardı. Bu hocaların ne türden olursa olsun, maaşları veya tekelci imtiyazları varmış gibi görünmüyor. Bütün ücretleri öğrencilerinden aldıklarından ibaret idi. Tâlimlerini kamusal jimnastikhanede [spor salonunda] öğrenen bir yurttaşın, onları –aynı derecede iyi öğrenmek şartıyla– özel yollardan öğrenen birine kıyasla, hukuken hiçbir üstünlüğü yoktu. Bu cumhuriyetler, o tâlimlerde kendini gösterenlere küçük ödüller ve kendini gösterme nişanları vermek suretiyle, bunların öğrenilmesini teşvik ediyorlardı. Olimpik, Isthmia ve Nemea oyunlarında bir ödül kazanmak, hem kazanana, hem de bütün ailesine, soyuna sopuna şan veriyordu. Her yurttaşın, çağrılınca, cumhuriyet ordularında belirli bir süre hizmet etme görevi ona bu tâlimleri öğrenme mecburiyetini yeterince yüklüyordu. Bu tâlimler olmaksızın, yurttaş o hizmete yarayamazdı.

Gelişme seyri içinde, hükümet gereği gibi desteklemek zahmetine katlanmadıkça, askerî tâlimlerle uğraşmanın, giderek çığırından çıktığını, onunla birlikte de büyük halk kitlesindeki savaşçı ruhun giderek bozulduğunu, modern Avrupa örneği yeterince ispat eder. Oysa her toplumun güvenliği, daima, az çok büyük halk kitlesindeki savaşkanlığa dayanmak durumundadır. Gerçekte, halen, disiplini yerinde muvazzaf bir ordu ile desteklenmeden, tek başına bu savaşkanlık ruhu, herhangi bir toplumun savunması ve güvenliği için belki yeterli gelmez. Ama her yurttaşın bir asker ruhu taşıdığı yerde, elbette ki daha küçük bir muvazzaf orduya gerek vardır. Bundan başka, o ruh, çoğu kez muvazzaf bir ordu dolayısıyla özgürlüğe gelmesinden korkulan gerçek yahut hayali tehlikeleri, ister istemez fazlasıyla azaltır. O ordunun bir yabancı işgalciye karşı yapacağı operasyonları çok kolaylaştıracağı gibi, herhangi bir zamanda ordu, ne yazık ki, devletin anayasal düzeni aleyhine yöneldiği takdirde, ona da aynı derecede karşı gelecektir.

Büyük halk topluluğundaki savaşçı ruhu muhafaza etme konusunda Yunanistan'ın ve Roma'nın eski kurumları, öyle görünüyor ki, modern zamanların milis kuvvetleri denilen askerî teşkilâtına kıyasla, çok daha etkili olmuşlardır. O eski kurumlar çok daha sade idi. Bir kere kuruldular mı kendi kendilerine yürüyor; hükümetin harıl harıl çalışıp durmaları için bunlarla uğraşmasına ihtiyaç ya az oluyor, ya da hiç olmuyordu. Hâlbuki, herhangi modern bir milis kuvvetinin karmaşık düzen-

lemelerini iyi kötü idare eder vaziyette tutmak bile, hükümetin sürekli ve zahmetli dikkatini gerektirmektedir. Bu olmadan bunların topu birden devamlı bir şekilde yüzüstü kalır, kullanılmaz olur. Bunun yanı sıra, eski müesseselerin etkisi çok daha evrensel idi. Onlar aracılığıyla bütün halk topluluğu, silâh kullanmayı adamakıllı öğreniyordu. Oysa, herhangi modern bir milis kuvvetinin düzenlemeleriyle bu şekilde yetişebilecek olanlar halkın ancak çok küçük bir kısmıdır, belki İsviçre milisi hariç.

Korkağın birinde, kendini savunmaktan yahut öç almaktan âciz bir adamda, bir insan karakterinin en özlü unsurlarından biri açıkça eksiktir. Vücudunun en esaslı uzuvlarından birini kaybetmiş yahut kullanamaz olmuş biri, bedeni bakımından ne kadar sakat ve bozulmuş ise, o da zihnen öyledir. O, ötekinden açıkça daha zavallı ve daha acınacak hâldedir; çünkü tamamen zihinde yerleşik şeyler olan mutluluk ve zavallılık ister istemez, bedenden ziyade zihnin sağlıklı veya hasta oluşuna, sağlam veya sakat olmasına bağlıdır. Halktaki savaşkanlık ruhunun toplumun savunması konusunda faydası olmasa dahi; onu korkaklığın ister istemez uğrattığı türden manevi sakatlığın, deforme oluşun ve perişanlığın büyük halk kitlesi içinde yayılmasının önlenmesi, hükümetin yine de çok ciddi dikkatine lâyıktır. Tıpkı, ne öldürücü ne de tehlikeli olduğu hâlde, bir cüzzam illetinin yahut diğer herhangi bir iğrenç ve pis hastalığın halk arasında yayılmasını önlemenin de, hükümetçe üzerinde çok ciddi olarak uğraşılmaya değer olması gibi; her ne kadar bu uğraşmadan kamunun göreceği hayır belki bu kadar büyük bir genel belânın önlenmesinden başka bir şey olmayabilirse de.

Medeni bir toplumda, bütün alt tabakadan halkın anlayış gücünü bu kadar sıklıkla uyuşturduğu görülen kara cahillik ve bönlük için de aynı şey söylenebilir. İnsana has akli melekeleri hakkıyla kullanamayan bir adam, böylesi mümkünse eğer, bir korkaktan da daha âdi olup, insanlık karakterinin daha da esaslı bir parçası yönünden sakat ve deforme görünmektedir. Aşağı halk tabakalarını yetiştirmenin devlete bir faydası olmasa bile, büsbütün eğitimsiz kalmamaları, yine de devletin özen göstermesine değer. Kaldı ki devlet onların yetişmesinden hiç de azımsanmayacak bir fayda da sağlar. Bunlar ne kadar yetişirlerse, cahil milletler arasında sık sık en korkunç kargaşalıklar doğuran taşkınlığa ve hurafeye kendilerini o kadar az kaptırma ihtimali olur. Üstelik bilgili, aklı başında bir halk, bilgisiz ve bön bir halka kıyasla daima daha terbiyeli, daha itaatlidir. Her biri, birey olarak kendini daha hürmete lâyık ve meşru âmirlerine kendini saydırtmayı daha mümkün görür; dolayısıyla, o âmirlere saygı göstermeye de daha eğilimlidir. Bölücülüğün ve fesatçılığın menfaate dayanan şikâyetlerini sorgulamaya daha eğilimli, içine nüfuz edip görmeye daha ehildirler. Bu sebeple hükümetin tedbirlerine karşı herhangi kontrolsüz yahut gereksiz bir muhalefete sapıp sürüklenivermeye daha az müsaittirler. Hükümetin güvenliğinin, onun hareket tarzı hakkında halkın verebileceği olumlu hükme fazlasıyla bağlı bulunan özgür memleketlerde; o hususta halkın körü körüne ya da geçici arzuya kapılarak hüküm vermeye temayül etmemesinin şüphesiz ki çok büyük önemi olmalıdır.

MADDE III

Her Yaştaki Halkın Öğretimine Mahsus Kurumların Masrafı Hakkında

Her yaştan halkın öğretimine mahsus kurumlar, daha çok din öğretimi için olanlardır. Bu, öyle bir öğretimdir ki, insanları bu dünyada iyi yurttaş yapmaktan ziyade, ahiretteki bir başka ve daha iyi dünya için hazırlamayı hedefler. Bu öğretimin dâhil olduğu ilmin hocaları, diğer hocalar gibi, geçimleri için ya tamamıyla dinleyicilerinin gönlünden kopan bağışlara bel bağlayabilirler; yahut bunu, bir toprak mülkü, bir öşür veya arazi vergisi, resmî bir maaş veya aylık gibi ülkelerindeki kanunun kendilerine hak olarak tanıdığı bir diğer mali kaynaktan elde edebilirler. Birinci hâlde hocaların çabası, şevki ve çalışmasının ikinci hâldekine kıyasla çok daha fazla olması muhtemeldir. Bu açıdan eski ve müesses sistemlere hücum ederken, yeni dinlerin hocalarında daima hatırı sayılır bir üstünlük mevcut olmuştur. O sistemlerin din adamları, arpalıklarına sırtlarını dayayıp, yan gelip yattıklarından, büyük halk kitlesi içinde iman ve dindarlık ateşini devam ettirmeyi ihmal etmişler; işi gevşettiklerinden, kendi kurumlarını savunmak için bile canla başla çalışmaktan büsbütün âciz hâle gelmişlerdir. Kurumlaşmış ve ödenekleri dolgun bir dinin din adamlarının kendilerinde beyefendiliğin bütün erdemleri, yahut kibarlar yanında onlara itibar kazandıracak bütün meziyetler bulunan, okumuş, zarif insanlar olduğu çoktur. Ancak bunlar, aşağı halk katmanları üzerinde nüfuz ve etki sağlayan ve belki dinlerinin başarı kazanıp tutunmasının asıl sebeplerini teşkil eden, gerek iyi gerek kötü vasıfları giderek kaybetmeye yatkındırlar. Bu gibi rahipler, belki bön ve bilgisiz fakat halkça sevilen, atılgan birtakım din tutkunu budala ve cahilin hücumuna uğrayınca, –aynen Asya'nın güney bölgelerinin rahatına düşkün, kadınsı ve karnı tok kavimlerinin, kuzeyin çevik, gözüpek ve karnı aç Tatarlarının istilâsına uğradıklarında olduğu gibi– kendilerini savunmaktan tamamen âciz hissederler. Başlarına ansızın böyle bir şey geldi mi, bu gibi din adamları için çoğu zaman hasımlarını kamunun dirlik düzenliğini bozan kimseler oldukları gerekçesiyle takip etmesini, ortadan kaldırmasını, yahut sürmesini, hükümet makamından istemekten başka çare yoktur. Katolik papazları, Protestanların; Anglikan Kilisesi ise Mutezillerin* ezilmesi için, mülki idareye bu tarzda başvurmuştur.

*. Muteziller (*Dissenters*): Ayrı görüşte olanlar, muhalifler; daha özelde Anglikan (İngiliz resmî) Kilisesine karşı olan Hristiyanlar. (ç. n.)

Genellikle her dinî mezhep, resmen kanunla kabul edilmiş bulunmanın verdiği güvenliğin bir iki yüz yıl kadar bir zaman zevkini çıkardıktan sonra, öğretisine yahut ilmine hücum etmek isteyen herhangi bir yeni mezhep karşısında, kuvvetli bir savunmada bulunmaktan âciz kaldığında da aynı şeyi yapmıştır. Bu gibi durumlarda, bilgi ve iyi eser yazmak bakımından üstünlük bazen resmî kilisede olabilir. Ancak halka şirin görünme ve yeni insanlar ikna edip mezhebe kazandırma gibi hünerlerin hepsi de daima hasımlarının tarafındadır. İngiltere'de resmî kilisenin zengin rahiplerinin nice zamandır ihmal etmiş oldukları bu hünerlerin geliştirilmesiyle şu anda en çok Muteziller ile Metodistler uğraşmaktadır. Bununla beraber, birçok yerde yapılmış olan gönüllü para taahhütleriyle, şarta bağlı vasiyetlerle ve kanundan yan çizmek için birtakım kaçamaklarla, Muteziller mezhebin mensup hocalara sağlanan bağımsız gelirler, bu hocaların gayret ve çalışmasını, öyle görünüyor ki fazlasıyla azaltmıştır. İçlerinde derin bilgili, marifetli ve hürmete lâyık olanlar çoktur; fakat bunlar genellikle halkın çok tuttuğu vaizler olmaktan çıkmışlardır. Kendilerinde Mutezillerin bilgisinin yarısı kadar bilgi bulunmayan Metodistler ise çok daha itibardadırlar.

Roma [Katolik] Kilisesi'nde, belki herhangi bir resmî Protestan kilisesindekine kıyasla, küçük rütbeli papazların hamaratlığı ve gayreti, kuvvetle etkisini gösteren kişisel menfaat güdüsü sayesinde daha canlı tutulmaktadır. Mahalle papazlarından birçoğu, maişetinin çok önemli bir kısmını, halkın gönlünden kopan yardımlardan elde eder. Bu öyle bir gelir kaynağıdır ki, *günah çıkartma* bunu daha da geliştirmeleri için kendilerine birçok fırsatlar sağlar. Dilenci tarikatları, bütün nafakalarını bu tür sadakalardan elde ederler. Bazı ordulardaki hafif süvariler ve hafif piyadeler gibi, bu tarikatlar da, talan olmadı mı ağızlarını havaya açarlar. Mahalle papazları, ücretleri kısmen maaşlarına kısmen de öğrencilerinden aldıkları aidata yahut bahşişlere dayanan hocalara benzer; bu ücretler ise, her zaman az çok çalışmalarına ve şöhretlerine bağlı olsa gerektir. Dilenci tarikatları da, geçimleri sadece sarfedecekleri gayrete bağlı bulunan hocalara benzer. Onun için bu tarikatlar, halk tabakasının sofuluğunu körükleyecek her hünere başvurmak zorundadır. İki büyük dilenci tarikatı olan St. Dominic ve St. Francis tarikatlarının kurulması, Machiavelli'nin değerlendirmesine göre, 13. ve 14. yüzyıllarda Katolik Kilisesi'nin gevşeyen imanına ve sofuluğuna yeni baştan canlılık vermiştir. Katolik memleketlerde, sofuluk gayretini, tamamıyla keşişler ve yoksul mahalle papazları ayakta tutar. Kendilerinde soylular ve kibarlardaki, bazen de âlimlerdeki bilgilerin hepsi mevcut bulunan yüksek kilise erkânı, astları üzerinde gereken disiplini idame için yeterli özeni gösterirler; ama halkın yetişmesi hususunda herhangi bir zahmete katlandıkları nadirdir.

Çağımızın açık ara en seçkin felsefecisi ve tarihcisi diyor ki, "Bir devletteki sanatların ve mesleklerin çoğu, bir yandan toplumun menfaati için hayırlı olurken, bir yanda da, bazı bireylere faydalı ve kabul edilebilir gelecek mahiyettedir. Öyle olunca, herhangi bir sanatın belki ilk defa ortaya konma durumu hariç, devlet için değişmez kural, o mesleği kendi hâline bırakmak ve teşvikini, onun kazancını devşiren bireylere emanet etmektir. Zanaatçılar, müşterilerinin rağbetiyle kârlarının yükseldiğini göre-

rek, ustalıklarını ve çalışmalarını mümkün mertebe arttırırlar. Gereksizce burnunu sokup işleri bozan olmadığında, her zaman için, malın hemen hemen taleple orantılı olacağı daima muhakkaktır."

"Ama yine bazı meşgaleler vardır ki, bir devlet için faydalı ve hatta zorunlu olmakla beraber, herhangi bir kimseye ne fayda verir ne de zevk sağlar. Yüksek idare makamı, bu mesleklerde bulunanlara karşı tutumunu değiştirmek zorunda kalır. Varlıklarını temin için, üst yönetim makamı onlara devlet eliyle teşvikte bulunmalı; tabiatıyla uğrayacakları ihmale karşı, ya geniş bir hiyerarşik zincir ve sıkı bir bağlılık tesis etmek suretiyle o mesleğe özel şeref payeleri ekleyerek, ya da bir başka tedbirle, bir çare bulmalıdır. Maliyede, donanmada ve hâkimlikte çalıştırılan kimseler bu zümreden insan örnekleridir."

"İlk bakışta din adamlarının birinci sınıfa mensup oldukları doğal olarak tasavvur edilebilir ve avukatlarla hekimler gibi, bunların da teşvik edilmeleri, onların öğretilerine bağlanıp manevi hizmetlerinden ve yardımlarından fayda veya teselli bulan bireylerin cömertliğine, zararsızca emanet edilebilir. Bunların faaliyetini ve uyanıklığını bu tür fazladan bir teşvik şüphesiz keskinleştirir. Halkın zihnini terbiye etme konusundaki dirayetleri kadar meslekteki maharetleri de alışkanlıkları, çalışmaları ve hassasiyetleri arttıkça, günden güne artsa gerektir."

"Fakat meseleyi daha yakından ele alırsak göreceğiz ki rahiplerin menfaate dayanan bu gayreti, aklı başında her kanun koyucunun önlemeye çalışacağı bir şeydir. Çünkü hakiki dinden başkasında bu gayret çok zararlıdır; hatta kuvvetli bir hurafe, divanelik ve vehim karması katmak suretiyle hakikati saptırmak için doğal bir eğilim taşır. Vazife yapan bir ruhban, kendine bağlı olanların gözüne daha aziz ve daha mübarek görünmek için, onlara bütün öteki mezheplerden iğrenip uzak durmayı ilham eder ve dinleyicilerinin uyuşmuş dindarlığını bazı acayipliklerle coşturmak için durmadan çalışır. Aşılanan öğretilerde ne hakikate, ne ahlâka, ne de edebe aldırış edilir. İnsan hâletiruhiyesinin karışık eğilimlerine en uygun gelecek her inanç benimsenir. Halkın ıstırabı ve saflığı üzerinde deşinme hususunda yeni gayret ve elçabukluğu marifetiyle, her gizli dinî toplantı için müşteri tavlanır. Nihayet, mülki idare makamı anlar ki, papazlar için kurulacak sabit bir teşkilâttan tasarruf etme konusundaki sözde tutumluluğu kendisine pahalıya malolmuştur; ve de ruhani mürşitlerle yapabileceği en iyi ve en avantajlı uzlaşma, esasen, bunların mesleğine belirli maaşlar tahsis ederek, –sadece sürülerinin yeni otlaklar peşinde koşup da yoldan çıkmalarını önlemekten başka bir işgüzarlıkta bulunmalarını gereksiz kılmak suretiyle– tembelliklerini rüşvet karşılığı satın almaktır. Kanunla kurulan kilise teşkilâtı, işte böylece, başta çoğunlukla dinî maksatlarla ortaya çıkmış olmakla beraber, sonunda toplumun siyasî menfaatleri için yararlı olur."

Fakat papazların bağımsız gelirlerinin iyi veya kötü sonuçları her ne olursa olsun, bunların herhangi bir suretle o sonuçlara bakılarak kendilerine bağışlandığı nadirdir. Şiddetli dinî çatışmaların olduğu zamanlar, genellikle aynı şiddette siyasi çekişmelerin de yaşandığı zamanlardır. Bu gibi hâllerde, her siyasî parti, birbiriyle kapışan

dinî mezheplerden biri yahut diğeriyle işbirliği yapmayı çıkarına ya uygun görmüş, ya da işbirliğinin uygun olacağını tasavvur etmiştir. Ama bu ancak o belirli mezhebin inançlarını kabul etmek, ya da hiç değilse kayırmak suretiyle mümkün olabilir. Galip gelen partiyle ittifak etmiş olma şansına sahip olan mezhep, müttefikinin zaferinden ister istemez pay alıyor; onun lütfu ve kayırmasıyla çok geçmeden bütün hasımlarını bir dereceye kadar susturup sindirme imkânı buluyordu. Bu hasımlar genellikle kazanan partinin düşmanlarıyla birlik olmuşlardı ve dolayısıyla o partinin de düşmanları idiler. O mezhebin papazları bu suretle ortalığı pes ettirdiklerinden ve geniş halk kitlesi üzerindeki etki ve nüfuzları da en üst seviyesinde bulunduğundan, partilerinin şefleri ve liderlerine dediklerini yaptırıp, idari makamları fikirleri ve eğilimlerine saygı göstermeye zorlayacak kadar kuvvetli idiler. Bunların birinci talepleri, genellikle bütün hasımlarının bu makamca susturulup sindirilmesi; ikincisi ise, kendilerine idaresi kendi ellerinde olacak bağımsız bir gelir bahşedilmesi idi. Zafere genellikle epey bir katkıları olduğu için, ganimette bir miktar paylarının bulunması mantığa aykırı gelmiyordu. Bundan başka, halka kavuk sallamaktan ve nafaka hatırına onun kaprisine boyun eğmekten illallah demişlerdi. Dolayısıyla, bu talepte bulunurken, bunun tarikatlarının nüfuzuna ve yetkisine ileride yapabileceği tesire kulak asmadan, kendi rahat ve huzurlarını kolluyorlardı. Ancak ele geçirmeyi yahut elinde kalmasını çok daha tercih edeceği bir şeyi onlara vermekle bu talebi yerine getirebilecek olan idari makamın, onu ihsan etme hususunda fazla acele ettiği nadirdi. Ne var ki, çoğu kez bir sürü geciktirmeler, kaçamaklar ve de düzmece mazeretlerden sonra da olsa, zaruret, idari makamı sonunda daima boyun eğmek zorunda bırakıyordu.

Fakat siyaset, dini asla yardıma çağırmasa, kazanan parti zaferi elde ettiğinde, hiçbir zaman bir mezhebin inançlarını bir diğerininkine yeğ tutarak benimsemese, farklı bütün mezheplerle ilişkisi muhtemelen eşitlik ve tarafsızlık üzere olur; her insana papazını ve dinini uygun gördüğü şekilde seçmeye müsaade eder. Bu takdirde şüphesiz, çok sayıda dinî mezhep olur. Muhtemeldir ki, hemen hemen her ayrı cemaat kendi başına ufak bir mezhep teşkil eder; yahut kendine has bazı inançlar kabul eder. Her hoca, var gücüyle çalışıp, öğrencilerinin sayısını hem muhafaza etmek hem de arttırmak için her hünerden faydalanma ihtiyacını mutlaka duyar. Ama öteki her hoca da aynı ihtiyacı duyduğundan, tek bir hocanın yahut bir hocalar zümresinin başarısı çok büyük olamaz. Din öğreten hocaların çıkar gözeten ve geceyi gündüze katan çabası, sadece toplum içinde bir tek hoş görülen mezhebin bulunduğu yahut bütün bir büyük toplumun iki üç büyük mezhebe ayrıldığı yerde, tehlikeli ve üzücü olabilir. Çünkü her mezhebin hocaları birlik hâlinde, muntazam bir disiplin ve itaatle hareket ederler. Fakat toplum, içlerinden hiçbiri kamunun dirlik düzenliğini bozacak kadar önemli olmayacak iki üç yüz, hatta belki iki üç bin küçük mezhebe ayrıldı mı, o gayretten hiçbir zarar gelmese gerektir. Her mezhebin hocaları, dosttan çok çepeçevre düşmanla sarıldıklarını görerek, açık yürekli ve itidalli davranmayı öğrenmek zorunda kalırlar.

İnançları hükümetçe desteklendiği için, geniş krallıkların ve imparatorlukların hemen hemen bütün halkının saygısını toplayan ve bu sebeple dört bir yanında ta-

raftarlardan, öğrencilerlerden ve alçakgönüllü hayranlardan başka bir şey görmeyen büyük cemaatlerin hocaları arasında açık yürekliliğe ve itidale çok az rastlanır. Her küçük mezhebin hocası, neredeyse tek başına kaldığından, öteki hemen her mezhebin hocasına saygı göstermek zorunda kalır. Bunların karşılıklı olarak birbirlerine vermeyi yerinde ve uygun gördükleri tâvizler, ihtimal ki zamanla içlerinden çoğunun öğretisini; yeryüzünün bütün devirlerinde bilge insanların kurulduğunu görmek istediği, fakat pozitif hukukun hiçbir ülkede henüz kuramadığı ve belki de asla kuramayacağı (zira din söz konusu olunca pozitif hukuk, popüler hurafe ve cezbenin daima az çok etkisi altında kalmıştır, muhtemelen her zaman da kalacaktır), o her türlü anlamsızlık, düzenbazlık yahut taassup karışımından ayıklanmış, saf ve mâkul din hâline getirir. İngiltere'de kilise yönetimine, daha doğrusu kilise yönetimi olmamasına dair plânı, o çok gözü dönmüş cezbeliler mezhebi olduğu kuşkusuz *Bağımsızlar** adındaki mezhep, iç savaşın sonralarına doğru önermişti. Filozofluğa çok aykırı düşen bir kaynaktan çıkmakla beraber, bu plân gerçekleşseydi, her türlü dinî prensip karşısında, filozofluğa en uygun yumuşak başlılığı ve itidali, şimdiye kadar belki de yaratmış olacaktı. En kalabalık mezhebin tesadüfen *Quaker*'lar olduğu, fakat kanunun gerçekte hiçbir mezhebi bir diğerinden daha fazla kayırmadığı Pensilvanya'da, bu tür dinî idare kurulmuş ve rivayete göre orada bu filozofça yumuşak başlılığı ve itidali meydana getirmede verimli olmuştur.

Bu muamele eşitliği, belirli bir memleketin dinî mezheplerinin hepsinde, hatta çoğunda bu yumuşak başlılığı ve itidali yaratmasa bile, bu mezhepler yeterince çok sayıda, dolayısıyla, her biri kamunun dirlik ve düzenini bozmayacak kadar küçük olmak şartıyla, her birinin kendine mahsus inançları uğrundaki aşırı gayreti, hiçbir şekilde kolay kolay pek zararlı sonuçlar doğuramaz. Aksine, birtakım iyi sonuçlar yaratır. Hükümet de hem onlara hiç karışmama, hem de hepsini birbirlerini kendi hâllerine bırakmaya zorlama kararını açıkça vermiş ise, çok geçmeden bunların sayıları yeterince çoğalacak şekilde, kendiliklerinden çabucak bölünüvermeme tehlikesi yok gibidir.

Her medeni toplumda, sınıflar arasındaki farkın artık iyice yer ettiği her toplumda, iki ayrı ahlâk düzeni yahut sistemi daima aynı anda geçerli olmuştur. Bunlardan birine, yasakçı yahut katı; ötekine liberal, yahut dilerseniz, serbest sistem denilebilir. Birinci sistemi, genellikle, halk tabakası çok beğenir ve el üstünde tutar; ötekini ise, çoğunlukla, kibar takımı denenler daha fazla takdir edip benimserler. Hoppalık kabilinden kusurları, büyük refahın ve aşırı neşe ile keyfin doğurma eğiliminde olduğu eksiklikleri ne derece tasvip edip etmememiz gerektiği, öyle görünüyor ki, bu birbirine aykırı iki düzen veya sistem arasındaki başlıca farkı oluşturur. Liberal yahut esnek sistemde, yanı sıra aşırı hayâsızlık olmamak ve hilekârlığa ya da zulme kadar varmamak şartıyla, lüks hayata dalmak, dünyaya metelik vermemek ve hâttâ uygunsuzca çalıp eğlenmek; epey gemi azıya alacak kadar kendini zevk ve sefaya kaptırmak; kadın erkek cinsinin hiç değilse birinden birinde iffete halel gelmesi, vb. şeyler genellikle hayli müsamaha ile karşılanır; kolayca ya mazur görülür, ya da büsbütün affedilir.

*. Metinde, *Independents.* (ç. n.)

Yasakçı sistemde ise, aksine, bu gibi aşırı gidişlerden fazlasıyla tiksinilir, bucak bucak kaçılır. Hoppalık kabilinden kusurlar, halk tabakası için daima yıkım olur. Yoksul bir işçinin tek bir hafta düşüncesizlik edip hovardalık yapması, çoğu kez bir daha belini doğrultamaması ve ümitsizliğe kapılarak en büyük suçları işlemeye sürüklenmesi için yeterlidir. Bundan ötürü, halk tabakasının daha aklı başında ve ileri görüşlü kısmı, kendi gibileri için düpedüz ölüm demek olduğunu tecrübeleriyle öğrendikleri bu tür aşırı gidişlerden, daima fazlasıyla iğrenir ve nefret eder. Modaya uygun yaşayanlar takımından birisi, aksine yıllarca kantarın topunu kaçırarak, kendini kapıp koyuverir, ama yine de her zaman tepesi aşağı gelmez. O tabakadan kimseler biraz gemi azıya alabilme imkânını, servetlerinin sağladığı faydalardan biri telâkki etmeye, ayıplanmaksızın veya kusurları başlarına kakılmaksızın bunu yapabilme serbestliğini ise, mevkilerine has imtiyazlardan biri olarak görmeye pek müsaittirler. Bundan dolayı, kendileri gibi olanların bu tür aşırı gidişlerini ancak azıcık uygun görmedikleri olur; onları ya çok hafifçe ayıplar, ya da hiç ayıplamazlar.

Hemen hemen bütün dinî mezhepler, genellikle, kendilerine katılanların en eskilerini ve en fazlasını içinden devşirdikleri halk tabakası arasından türemiştir. Nitekim hemen hemen daima yahut çok az istisnalarla –çünkü, bazı istisnalar olmuştur– bu mezhepler, yasakçı ahlâk sistemini kabul etmişlerdir. Bu mezheplerin, daha önce teessüs etmiş şeyler hakkındaki reformasyon tasarılarını, halk içinde ilk defa teklif etmeye başladıkları tabakaya kendilerini en iyi tanıtabilecekleri sistem buydu. İçlerinden çoğu, belki çok büyük kısmı, bu katı sistemi arıtarak ve hatta bir derece çılgınlığa ve aşırılığa kadar götürerek göze girmeye çalışmıştır. Bu aşırı katılık, onları sıklıkla –öteki her şeyden daha fazla– halk tabakasının saygısına ve yüceltmesine mazhar kılmıştır.

Hatırlı ve varlıklı bir adam, konumu dolayısıyla bir büyük toplumun seçkin üyesidir. Toplum, onun her hareketine dikkat eder; bu suretle de kendisini her hareketine dikkat etmek zorunda bırakır. Nüfuzu ve itibarı bu toplumun kendisine karşı beslediği saygıya fazlasıyla bağlıdır. Toplum içinde, kendini küçük düşürecek yahut değerini sarsacak herhangi bir şey yapmayı göze alamaz; bu toplumun genel rızasının, mevki ve servetçe onun gibi olanlar için emrettiği ister serbest ister yasakçı türden ahlâka çok titizce riayet etmek zorundadır. Alt tabakadan bir adamsa, aksine, herhangi bir büyük toplumun seçkin bir mensubu olmaktan uzaktır. Taşranın bir köyünde kaldıkça, onun hareketlerine dikkat edilebilir; kendisi de, kendi hareketlerine gözkulak olmak zorunda kalabilir. Dile düşmek denilen şey, bu durumda ve yalnız bu durumda, başına gelebilir. Ama bir büyük şehre gelir gelmez, karanlığa gömülür, adı anılmaz olur. Hareketlerine bakan da, aldıran da olmaz. Bu yüzden, onları ihmal edip, her türlü yakışık almayacak çapkınlıklara ve kepazeliklere kendini kaptırıvermesi pek muhtemeldir.

Bu tanınmazlık bilinmezlik durumundan en etkili bir şekilde sıyrılması, ancak küçük bir dinî cemaate girmesiyle mümkündür; tutumu ancak burada, hiçbir saygıdeğer toplumda vâki olmayacak derecede ilgi çeker. O andan itibaren, daha önce hiçbir zaman sahip olmadığı derecede bir önem kazanır. Bütün cemaat kardeşleri,

cemaatin itibarı adına, onun tutumunu gözden kaçırmamakta; rezalete meydan verdiği, hemen hemen daima birbirlerinden istedikleri o yasakçı ahlâktan çok fazla yan çizdiği takdirde, medeni hukuk bakımından etkisi olmasa bile, daima, çok ağır bir ceza olan cemaatten dışlanma yahut afaroz edilme cezası ile onu cezalandırmakta fayda görürler. Nitekim bu küçük dinî cemaatlerde halk tabakasının ahlâkı, hemen daima göze çarpacak kadar düzgün ve yolundadır; resmî kilisedekine kıyasla genellikle çok daha muntazam ve mazbut olagelmiştir. Esasen bu küçük cemaatlerin ahlâkı, çoğu zaman, rahatsız edici derecede sıkı ve toplum hayatına aykırı olmuştur.

Bununla beraber, çok kolay ve etkili iki çare mevcuttur ki, onların ortak etkisiyle devlet, memleketi kamplara bölen bütün küçük mezheplerin ahlâkında sosyal hayata aykırı yahut rahatsız edici şekilde sıkı olan ne varsa, bunları zor kullanmaksızın düzeltebilir.

Bu çarelerden birincisi, ilim ve felsefe tahsilidir. Devlet, hocaları miskinleştirip aylaklaştıracak şekilde maaşlar vererek değil, herhangi bir serbest meslekle uğraşmaya izin verilmeden, yahut güven isteyen veya kazanç sağlayan şerefli bir makama aday olarak kabul edilmeden önce, yüksek ve güç ilimlerde dahi herkesçe verilmesi gereken bir tür sınav ihdas etmek suretiyle, orta derecede yahut ortanın üstünde hatırlı ve varlıklı kimseler arasında bu hususu hemen hemen genel hâle getirebilir. Bu tabakadan kimselere tahsil mükellefiyeti yüklediği takdirde, devletin onlara elverişli hocalar bulmak için hiçbir sıkıntıya girmesine hacet kalmaz. Çok geçmeden, bunlar, kendileri için devletin sağlayabileceğinden daha âlâ hocalar bulurlar. Cezbenin ve hurafenin zehirine karşı, ilim, en başta gelen panzehirdir. Halkın bütün yüksek tabakaları şerbetli olduğu zaman, aşağı tabakalar o zehrin etkisine pek mâruz kalamaz.

Bu çarelerden ikincisi, halka mahsus eğlencelerin sık ve şenlikli olmasıdır. Kendi menfaatlerine ahaliyi resim, şiir, müzik ve dansla; her türlü seyirlik oyunlar ve gösterilerle, rezalet çıkarmadan, veya edepsizliğe kaçmadan eğlendirip oyalamaya kalkacakların hepsini teşvik etmek, yani bunlara tam bir serbestlik vermek suretiyle, devlet, halkın büyük bir kısmının, hemen daima popüler hurafeyi ve cezbeyi besleyen can sıkıntısını ve kederini kolayca dağıtır. Bu popüler sapıklıkları taassupla körükleyenlerin hepsi, genel eğlencelere daima nefretle ve ürkerek bakmışlardır. Bu eğlencelerin ilham ettiği şenlik ve neşe, onların maksadına en uygun yahut en iyi işleyebilecekleri zihniyet ile kesinlikle bağdaşmaz. Üstelik tiyatro temsilleri, bunların hilelerini sık sık ortaya dökerek, onları halkın alaya almasına, hatta bazen lanetine uğrattığı için, bütün diğer eğlencelerden ziyade, seyirlik oyunlardan bu sebeple bilhassa yaka silkerler.

Hiçbir dinin hocalarının kanun tarafından bir diğerinin hocalarına kıyasla daha fazla kayrılmadığı bir memlekette, içlerinden herhangi birinin, hükümdara veya yürütme gücüne karşı herhangi özel ya da yakın bir bağlılığı olmasına da, tâyinlerine veya memuriyetten çıkarılmalarına karışılmasına da gerek olmaz. Devlet başkanı veya yürütme gücünün, böyle bir durumda, bütün diğer tebaası için olduğu şekilde, hocalar için de aralarında huzuru korumaktan, yani birbirlerine rahat vermemele-

rine engel olup, kötülük ya da eziyet etmelerini önlemekten başka hususlarda onlardan yana hiçbir şekilde kaygılanmasına gerek yoktur. Oysa resmî ya da baskın bir dini bulunan memleketlerde, durum bambaşkadır. Bu takdirde, elinde o dinin hocalarının çoğunu iyiden iyiye etkileyebilecek araçlar olmadıkça, devletin başı güvende olamaz.

Her resmî kilisenin papazları, büyük bir tüzel kişilik meydana getirirler. Tek bir kişinin yönetimi altındaymışçasına işbirliği yapıp, aynı ruhla ve tek plân doğrultusunda çıkarlarını gözetirler; zaten, çoğunlukla da bu tür bir yönetime tabidirler. Tüzel kişilik kazanmış müesses bir varlık olarak, bunların menfaati, siyasi iktidarın menfaati ile asla bir değildir; hatta bazen taban tabana zıttır. Papazların en başta gelen menfaati, halk üzerindeki otoritelerini muhafaza etmektir. Bu otorite ise, telkin ettikleri öğretinin bir bütün olarak sözde doğru ve önemli olduğuna; ebedî azaptan kaçınmak için, onun tümünü körü körüne inanarak kabul etmenin güya zorunlu olduğuna dayanır. Egemen güç onların akidesinin ufacık bir yerini alaya alıyor yahut şüphe ile karşılıyor görünmek basiretsizliğinde bulunduğunda, yahut, bunların birinden birini yapanları insanlığın gereği olarak himayeye kalktığı anda, hiçbir yönden egemen güç eline bakmayan papazların, buluttan nem kapan şerefi derhâl şahlanır. Baştaki hükümdar 'mukaddesatı tanımayan bir saygısız' olarak yaftalanır ve halk, itikadı daha sağlam, daha itaatli bir prense bağlanmaya mecbur edilmek için, dine ait bütün korkutma araçları kullanılır. Onların hak iddiaları yahut gasplarından herhangi birine egemen güç olmaz derse, tehlike, yine aynı derecede büyüktür. Kiliseye karşı bu tarzda isyan etmek cüretinde bulunan krallar, –kilisenin kendilerine buyurmayı uygun gördüğü her inanca karşı sadakatlerine ve naçiz teslimiyetlerine dair resmî teminat vermelerine rağmen– bu isyan suçundan başka, genellikle bir de bid'at suçu ile itham edilmişlerdir.

Gelin görün ki din nüfuzu, diğer her nüfuzu gölgede bırakır. Onun telkin ettiği dehşet bütün diğer dehşetleri alt eder. Din öğretmeye kanunen yetkili hocalar büyük halk topluluğu içinde, hükümdarın nüfuzunu yıkacak öğretiler yayınca, egemen güç nüfuzunu ancak ya şiddet kullanarak yahut muvazzaf bir ordu kuvveti ile koruyabilir. Bu takdirde, muvazzaf bir ordu bile, ona herhangi bir şekilde kalıcı güvenlik sağlayamaz; çünkü askerler yabancı değil de –ki yabancı olabildiği nadirdir– hemen hemen daima vâki olması gerektiği üzere, büyük halk kitlesinden devşirilmiş ise, onların aynı öğretilerle çabucak çığırından çıkmaları muhtemeldir. Elinde memleketinin resmî ve hâkim dininin papazlarına tesir için gereği gibi imkânlar bulunmayan iktidarın hâli, daima ne kadar da kararsız ve ne kadar güvensiz olsa gerektir. Bunu, Doğu [Roma] İmparatorluğu ayakta kaldığı sürece Rum papazların kavgacılığı yüzünden, İstanbul'da eksik olmayan ihtilâller; Avrupa'nın dört bir yanında da, Roma papazlarının kavgacılığından ötürü yüzyıllarca olup duran sarsıntılar yeterli derecede ispat eder.

Bütün diğer manevi konular gibi, inanç meselelerinin de, laik/dünyevi bir hükümdarın asıl hizmet alanına girmediği çok aşikârdır. O hükümdar ki, halkı koru-

mak için pekâlâ ehil olabilirse de, ona ders verip yetiştirmek için gereken vasıfları haiz olduğu nadiren tasavvur edilir. Dolayısıyla bu gibi konularda onun otoritesi resmî kilise papazlarının birleşik otoritesini dengelemek için pek yeterli olmaz. Oysa kamunun dirlik düzenliği ve hükümdarın kendi güvenliği, çoğunlukla papazların bu gibi konular üzerinde yaymayı uygun görebilecekleri doktrinlere bağlı olabilir. Bundan ötürü, gereği gibi ağırlığını ve otoritesini kullanarak papazların iradesine doğrudan karşı çıkabildiği çok seyrek vâki olduğundan, hükümdarın, bu iradeyi etkileyebilme zarureti vardır. Ancak onun üzerinde etkili olabilmesi de o cemaat içindeki kimselerin çoğunda uyandırabileceği korku ve ümitle mümkündür. Bu korku, görevden alınma şeklinde veya başka şekilde cezalandırılma korkusu ve daha yukarılara terfi edilme ümidi olabilir.

Bütün Hristiyan kiliselerinde, papaz arpalıkları, papazlarca, arzu edildiği kadar değil; ömür boyunca, ya da akıllı uslu davranıldığı sürece faydalanılan cinsten mülkiyet haklarıdır. Papazların arpalıklar üzerindeki tasarruf şekli daha iğreti olsa, hükümdarın veya bakanlarının her küçük hoşnutsuzluğu hâlinde arpalığın elden gitme ihtimali bulunsa, halk üzerindeki nüfuzlarını muhafaza etmek papazlar için belki imkânsız hâle gelirdi. O zaman halk onları saray çevresine avuç açmış, öğrettiklerinin samimiyetine artık hiç inanmayacakları menfaat düşkünleri olarak telâkki ederdi. Fakat, meselâ, ortalığa olağanüstü gayretle bir fitneci yahut tezvirci öğreti yaydıkları için, hükümdar belirli sayıda papazı usulsüz olarak ve şiddet kullanarak arpalık hakkından mahrum etmeye kalkarsa, bu tür bir zulümle, sadece hem onları hem de öğretilerini eskisine göre on kat daha popüler yapmış ve dolayısıyla on kat daha fazla sıkıntı verici ve tehlikeli bir hâle getirmiş olur. Gözdağı vermek, hemen hemen bütün hâllerde kötü bir yönetme aracıdır; özellikle ufacık da olsa bir bağımsızlık iddiasında olan herhangi bir insan kitlesine karşı asla kullanılmamalıdır. Korkutmaya kalkışmak, sadece çıbanbaşını koparıp, onları çileden çıkarmaya ve daha tatlı davranmanın belki kolayca yumuşamalarına yahut büsbütün vazgeçmelerine sebep olabileceği bir direnişte ayak diretmeye yarar. Fransız yönetiminin bütün meclisleri yahut egemen adalet mahkemelerini, halkın beğenmediği herhangi bir fermanı tescil etmeye zorlamak üzere, çoğu defa kullanılan şiddet, binde bir muvaffak olmuştur. Hâlbuki, insana öyle gelir ki, kullanılması olağan yöntem, yani kafa tutan bütün üyelerin hapsedilmesi yöntemi, oldukça tesirli olmalıdır. Stewart hanedanından krallar, İngiltere Parlamentosunun bazı üyelerinin fikrini çelmek için, bazen buna benzer vasıtalar kullanmışlar, ama genellikle üyelerin aynı derecede inatçı olduklarını görmüşlerdir.

İngiltere Parlamentosu şu anda artık başka şekilde yönetilmektedir. Bundan on iki yıl kadar önce, Choiseul Dükası'nın Paris Parlamentosu üzerinde yaptığı ufacık bir deneme, Fransa'nın bütün meclislerinin aynı tarzda daha da kolay yola getirilebileceğini yeterli derecede ispat etmiştir. O deneme sürdürülmüş değildir. Çünkü idare ve ikna, hükümet araçlarının en kolayı, en sağlamı; zor ve şiddet ise, en kötüsü, en tehlikelisi olmakla beraber, görünüşe bakılırsa, insanoğlunun yaratılıştan gelme arsızlığı öyle bir şeydir ki, kötü aracı kullanamadığı veya kullanmayı göze alamadı-

ğı zamanlar hariç, iyi aracı kullanmayı hemen daima hor görür. Fransız hükümeti kuvvet kullanabildiği ve kullanmaya cesaret ettiği için, idare ve ikna yollarından faydalanmaya tenezzül etmemiştir. Ancak bütün devirlerde geçirilmiş tecrübe onu gösteriyor ki, herhangi bir resmî kilisenin saygı gören papazları kadar, haklarında kuvvet ve şiddet kullanılması tehlikeli, daha doğrusu tamamıyla mahvedici bir insan tabakası kanımca yoktur. En despotik yönetimlerde bile, kendi tarikatıyla arası iyi olan her din adamının haklarına, imtiyazlarına ve kişisel özgürlüğüne; hatırı ve varlığı aşağı yukarı aynı olan herhangi bir başka kimseninkinden daha çok saygı gösterilmektedir. Paris'in yumuşak başlı ve uysal hükümetinden, İstanbul'un hiddetli ve şiddetli hükümetine varıncaya kadar, istibdadın her seviyesinde, bu böyledir. Her ne kadar insanların bu tabakasını zorlamak kolay kolay mümkün değilse de, o da herhangi bir diğeri kadar kolay idare edilebilir. Gerek hükümdarın güvenliği gerekse halkın dirliği düzenliği, öyle görünüyor ki, onları idare için hükümdarın elinde bulunan imkânlara fazlasıyla bağlıdır. Bu imkânlar ise, öyle görünüyor ki hükümdarın onlara sunacağı makam ve mevkilerden ibarettir.

Hıristiyan kilisesinin eski teşkilât yapısında, her piskoposluk bölgesinin piskoposu; piskoposa bağlı papazların ve şehir halkının ortak oyları ile seçiliyordu. Halkın seçim hakkı, elinde uzun zaman kalmadı. O hakkı elinde tutarken de, halk hemen hemen daima, bu tür ruhani işlerde kendisinin doğal kılavuzu olarak görünen papazların etkisi altında hareket ediyordu. Fakat papazlar halkı kandırma sıkıntısından çabuk bıkkınlık getirmişler ve piskoposlarını kendi başlarına seçmek daha kolaylarına gelmiştir. Aynı şekilde manastır başkanını da, hiç değilse çoğu keşiş yurtlarında, manastırın keşişleri seçiyordu. Piskoposluk bölgesine dâhil ufak kilise arpalıklarındaki tâyinlerin hepsini piskopos yapıyor; arpalıkları uygun gördüğü kilise adamlarına yönlendiriyordu. Bu şekilde bütün kilise makamları rahiplerin tasarrufu altında idi. Hükümdarın bu seçimler üzerinde dolaylı şekilde biraz etkisi olabilmekle beraber ve kendisinin bazen hem seçim için rızasını, hem seçimi onaylamasını istemek âdet idiyse de, papazları yola getirmek için elinde doğrudan yahut yeterli bir imkân yoktu. Mevki hırsı, doğal olarak her papazı hükümdardan ziyade kendi tarikatına yaranmaya sevk ediyordu; zira papaz, terfiyi sadece oradan umabilirdi.

Avrupa'nın çoğu yerinde, önce hemen hemen bütün piskoposlukların ve manastır başkanlıklarının yahut Kardinaller Meclisi arpalıkları denilen rütbelerin dağıtımını, sonra da, türlü oyunlar ve bahanelerle her piskoposluk bölgesine dâhil ufak arpalıklardan çoğunun dağıtımını, Papa tedricen kendi eline aldı. Piskoposun elinde, papazları üzerinde iyi kötü bir nüfuz sağlaması için gerekenden çok da fazla bir şey kalmadı. Bu düzenlemeyle, hükümdarın durumu eskisine kıyasla daha da kötü oldu. Bu suretle, Avrupa'nın muhtelif memleketlerinin papazları, gerçekte ayrı ayrı yerlere dağılmış olmakla beraber, bütün hareketleri ve çalışmaları artık bir tek baş tarafından tek tip plâna göre idare edilebilen, bir tür ruhani ordu halini aldılar. Belirli ülkenin papazları, o ordunun –hareketleri etraftaki çeşitli ülkelere yerleşmiş bulunan bütün diğer müfrezelerce kolayca desteklenip tekrarlanabilen– belirli bir müfrezesi sayılabilirdi. Her müfreze, içinde konakladığı ve beslendiği ülkenin hükümdarı-

na karşı bağımsız durumda olmasının yanı sıra, herhangi bir zamanda müfrezenin silâhlarını söz konusu ülkenin hükümdarına doğrultup, kendilerini bütün öteki müfrezelerin silâhlarıyla destekleyebilecek bir yabancı egemen güce tâbi idi.

Bunlar, tasavvur edilebilecek silâhların en korkunçları idi. Avrupa, zanaatların ve sanayinin kurulmasından önceki eski durumunda iken, papazların zenginliği kendilerine halk tabakası üzerinde tıpkı soyluların servetinin kendi köleleri, kiracıları ve maiyetleri üzerinde sağladığı türden bir nüfuz sağlıyordu. Gerek kralların gerek özel şahısların çarpık dindarlık anlayışlarının kiliseye bağışlamış olduğu büyük toprak mülkleri içinde, aynen büyük baronların arazisinde olduğu gibi, ve de aynı sebeple, egemenlik alanları kuruldu. Bu büyük mülkler üzerinde, papazlar yahut onların kâhyaları, kralın veya herhangi bir diğer şahsın desteği ve yardımı olmaksızın barışı kolayca koruyabilirken; papazların desteği ve yardımı olmaksızın orada ne kral ne de bir başkası asayişi koruyabiliyordu. Dolayısıyla, papazların kendilerine mahsus mâlikânelerindeki yahut ocaklıklarındaki egemenlik sahaları, dünyevi efendilerin egemenlik alanları kadar bağımsız ve onlar kadar da kral mahkemelerinin yetki alanının dışında bulunuyordu. Papazların hemen hemen bütün kiracıları, büyük baronların kiracıları gibi, yakın efendilerine tamamen bağımlı, o isteyince kapı dışarı edilebilen, keyfe bağlı kiracılardı. Öyle olduğu için de, bunların dâhil olmaları papazlarca uygun görülebilecek herhangi bir kavgada dövüşmek üzere, akla estiği zaman çağırılmaları muhtemeldi. Bu mülklerin kirasından başka, ayrıca öşür olarak Avrupa'nın her krallığındaki bütün diğer mülklerin gelirinin çok büyük bir payı, papazların elinde bulunuyordu. Bu her iki tür ranttan meydana gelen gelirlerin pek çoğu ayni olarak; yani tahıl, şarap, sığır, kümes hayvanı vb. cinsinden ödeniyordu. Miktarı, papazların kendi tüketebileceklerini çok aşıyordu; artan kısmı, ürünüyle değişebilecekleri zanaatlar veya imalat ise yoktu. Bu muazzam fazlalıktan, papazlar, büyük baronların gelirlerinin buna benzer artan kısmını kullandıkları şekilde, bol keseden misafir ağırlayıp, hayır işlerinde kullanmaktan başka bir tarzda faydalanamazlardı. Bundan ötürüdür ki, eski zaman papazlarının ikramı olsun, hayır ve hasenatı olsun, rivayete göre, çok boldu. Papazlar bir yandan, her krallığın hemen hemen bütün yoksullarına bakarlarken; öte yandan, birçok silâhşörler ile hazır yiyiciler için de, sofuluk taslayarak ama gerçekte papazların konukseverliğinden faydalanmak üzere, çoğu defa, manastır manastır dolaşmaktan başka geçim yolu yoktu. Çoğu defa belirli bazı kilise beylerinin yanlarındaki sığıntılar, ruhani sıfatı olmayan en büyük soyluların maiyeti kadar kalabalıktı. Topluca alınırsa, bütün papaz takımının maiyeti, bütün ruhani sıfatı olmayan soyluların sığıntılarından belki de daha kalabalıktı.

Papazlar arasında, daima, ruhani sıfatı olmayan dünyevi efendiler arasındakine kıyasla, çok daha fazla birlik vardı. Papazlar, düzenli bir disiplin ve hiyerarşik düzen içinde, papalığın emri altında idiler. Dünyevi efendilerde ise böyle düzenli bir disiplin veya hiyerarşi hâkim değildi; ama hemen her zaman birbirlerini ve de kralı aynı derecede kıskanıyorlardı. Dolayısıyla papazların kiracıları ve sığıntıları, toplam olarak dünyevi kalburüstü asilzadelerinkine kıyasla sayıca az, kiracıları ise belki çok daha az olmakla beraber, bunların birleşmeleri kendilerini daha korkunç bir hâle geti-

rirdi. Keza, misafir ağırlamaları ve hayır işlemeleri, papazların emrine hem büyük bir dünyevi güç veriyor, hem manevi silâhlarının etkisini fazlasıyla arttırıyordu. Bu meziyetler, çoğunu daima, neredeyse hepsini ise zaman zaman doyurduklan bütün ayak takımı arasında, onlara en yüksek saygı ve itibarı sağlıyordu. Bu kadar popüler bir zümreye ait veya onunla irtibatlı ne varsa; mal mülk, imtiyazlar, öğretiler, halk tabakasının gözüne ister istemez mübarek görünüyor ve bunların ister gerçekten isterse sözde ihlâli, mukaddesatı çiğneyen en büyük günah ve en büyük küfür hareketi gibi geliyordu. Durum böyleyken, birleşmiş birkaç kalburüstü soyluya karşı koymak hükümdara çoğunlukla güç geliyorsa; bütün komşu ülkeler papazlarının da desteklediği kendi ülkesineki papazların birleşik kuvvetine direnişin, hükümdara büsbütün zor gelmesine hayret edemeyiz. Bu gibi hâllerde asıl şaşılacak şey, hükümdarın bazen bunlara baş eğmek zorunda kalması değil; nasıl olup da bazen direnebildiğidir.

Papazların o eski zamanlardaki (şu zamanda yaşayan bizlere pek bir pek saçma gelen) imtiyazları; meselâ, dünyevi/laik yargılamaya tâbi tutulmaktan tamamıyla muaf olmaları, yahut İngiltere'de *papaz muafiyeti* denilen şey, işlerin bu şekilde olmasının doğal, yahut daha çok, kaçınılmaz sonuçlarıydı. Kendi tarikatı, bir papazı korumaya, ya delilin böyle aziz bir adamı mahkûm etmeye kâfi gelmediğini, ya da cezanın, şahsiyeti din ile kutsallaşmış birine verilemeyecek kadar şiddetli olduğunu söylemeye eğilimli ise, hükümdarın, onu her ne suçtan olursa olsun cezalandırmaya kalkması ne kadar da tehlikeli olsa gerektir. Bu gibi hâllerde, hükümdar, papazı, –her üyesinin ağır suçlar işlemesini, hâttâ halkı tiksindirebilecek ağır rezaletlere meydan vermesini mümkün mertebe önlemekte, tarikatlarının şerefi bakımından menfaati bulunan– kilise mahkemelerinde yargılanmak üzere salıvermekten daha iyi bir yol tutamaz.

Avrupa'nın çoğu yerinde, 10., 11., 12. ve 13. yüzyıllar ile o dönemden biraz önceki ve sonraki ortam ve şartlar altında, Roma [Katolik] Kilisesi teşkilâtı, gerek sivil hükümetin otoritesi ve güvenliği aleyhine, gerekse insanoğlunun ancak sivil hükümet tarafından korunması mümkün olduğu ölçüde gelişebilen özgürlüğü, düşüncesi ve mutluluğu aleyhine o güne kadar ortaya çıkmış tertiplerin en korkuncu sayılabilir. Bu teşkilât içinde, hurafenin en bayağı vehim ve kuruntuları o kadar çok kimsenin şahsi menfaatleri tarafından öylesine desteklenmekte idi ki, insan aklının herhangi bir hücumundan gelecek bütün tehlikeleri bunların yanına uğratmıyordu. Çünkü insan aklı, hurafeye dayanan bazı vehim ve kuruntuları örtüsünden sıyırıp, belki sıradan halk tabakasının bile gözü önüne serebilirdi; ama kişisel çıkar bağlarını asla çözüp sona erdiremezdi. Şayet insan aklının çelimsiz gayretlerinden başka düşmanların hücumuna uğramamış olsaydı, bu teşkilât, sonsuza kadar bâki kalabilirdi. Ancak, insanoğlundaki olanca hikmetin ve faziletin asla yerinden kımıldatamayacağı, yıkmasını ise asla beceremeyeceği o muazzam ve sağlam yapı, hâdiselerin doğal seyri içinde, önce zayıflamış, sonra kısmen çökmüştür; şimdi ise, birkaç yüzyıl daha geçtikten sonra belki de büsbütün çökmesi ihtimal dâhilindedir.

Sanatlarda, sanayide ve ticaretteki tedricî ilerlemeler, yani, büyük baronların

kudretini yok eden aynı sebepler, Avrupa'nın çoğu yerinde, papazların bütün dünyevi kuvvetini, aynı şekilde ortadan kaldırmıştır. Papaz takımı da, aynen büyük baronlar gibi, sanatların, sanayinin ve ticaretin ürünlerinde işlenmemiş mahsullerini mübadele edebilecek bir şey buldular. Bu suretle, gelirlerinin önemli bir kısmını başkalarına vermeksizin, tümünü kendileri için harcamanın yolunu keşfettiler. Hayır için yaptıkları yardımlar giderek daraldı; ikramlarındaki eliaçıklık yahut bolluk azaldı. Bundan dolayı yanlarındaki sığıntılar eksildi; azala azala hiç kalmadı. Keza, tıpkı büyük baronlar gibi, papazlar da aynı şekilde kişisel çalım satma arzularını ve budalalıklarını tatmin için harcamak üzere, arazi mülklerinden daha dolgun bir rant elde etmek istediler. Fakat bu rant artışı, ancak kiracılarına uzun vâdeli kontrat yapma imkânı verilmekle elde edilebildiğinden, kiracılar papazların eline bakmaktan bu suretle epeyce kurtuldular. Ayaktakımını papazlara bağlayan menfaat bağları, bu şekilde giderek kopup çözüldü. Hatta bu bağlar, halkın aynı tabakasını, büyük baronlara kenetleyen bağlara kıyasla çok daha çabuk kopup çözüldü. Çünkü kilise arpalıklarından çoğu, büyük baronların malikânelerinden çok daha küçük olduğu için, her arpalık sahibi, gelirinin tümünü birden daha hızlıca kendisi için harcayabiliyordu. 14. ve 15. yüzyılların büyük kısmında Avrupa'nın çoğu yerinde, büyük baronların nüfuzu alabildiğine kuvvetli idi. Ama papazların dünyevi gücü; büyük halk kitlesi üzerinde bir zamanlar sahip oldukları mutlak kumanda gücü ise, fazlasıyla zevale uğramıştı. O sıralarda, Avrupa'nın çoğu yerinde kilisenin gücü neredeyse tamamen ruhani nüfuzdan ileri gelen güçten ibaret kalmış; papazların hayırseverlikleri ve misafir ağırlamalarıyla desteklenmez olunca da, o ruhani nüfuz bile oldukça zayıflamıştı. Ayaktakımı, artık bu sınıfa eskiden olduğu gibi acısını dindiren ve züğürtlüğünü gideren kimseler gözüyle bakmaz oldu. Aksine eskiden daima yoksulların baba mirası sayılagelmiş şeyi kendi keyiflerine harcar görünen varlıklı papazların cakası, lüks hayatı ve harcamaları onları çileden çıkarıyor ve tiksindiriyordu.

İşler bu vaziyetteyken, çeşitli Avrupa devletlerinin hükümdarları, her piskoposluk bölgesinin papazlar meclisine ve papazlar meclisi başkanına, piskopos ve her manastırın keşişlerine başkeşiş seçmeye ilişkin eski haklarının iadesini sağlamak suretiyle, büyük kilise arpalıklarına tasarruf hususunda bir zamanlar haiz oldukları yetkiyi yeniden ele geçirmeye çalışmışlardı. İngiltere'de 14. yüzyılda çıkarılan birkaç kanun, bilhassa Provizörler Kararnamesi* adını taşıyanı; bir de 15. yüzyılda Fransa'da yürürlüğe konan Pragmatik Yaptırım,** bu eski düzenin yeni baştan kurulmasını hedefliyordu. Seçimin geçerli olması için, hükümdarın önce buna rıza göstermesi, sonra da seçilen kimseyi tasdik etmesi gerekiyordu. Seçim yine serbest farzedilmekle beraber, hükümdar, egemenlik bölgesindeki papazlara tesir etmek için, makamının kendisine ister istemez sağladığı bütün dolaylı araçlara sahipti. Avrupa'nın diğer

*. Provizörler Kararnamesi (*Statute of Provisors*): 1351 yılında İngiliz Parlamentosu tarafından çıkarılan, devletin kilise ile ilşkilerinin gerilmesine yol açan, papalığın İngiltere'de kilise arpalıklarını dağıtımı konusunda kraliyetin yetkilerini artıran yasal düzenleme, Papanın Arpalıklara Karıştırılmaması Kanunu. (ç. n.)

**. Pragmatik Yaptırım (*Pragmatic Sanction of Bourges*): 1438 yılında, Basel Konsili'nin ardından Fransa Kralı VII. Charles tarafından yayımlanan, konseyin Papaya üstünlüğünü vurgulayan ve birçok bakımdan Papanın yetkilerini sınırlayan kanun. (ç. n.)

yerlerinde de buna benzer bir amaç gözeten diğer düzenlemeler yapılmıştı. Fakat Reformasyon hareketinden önce, Papa'nın kilisedeki büyük arpalıkları dağıtım yetkisi, öyle görünüyor ki, hiçbir yerde Fransa ve İngiltere'deki kadar etkili ve kapsamlı olarak daraltılmamıştır. Daha sonra, 16. yüzyıldaki Papa-Hükümdar Antlaşması,* Fransız Katolik Kilisesi'ndeki büyük arpalıkların, yahut kardinaller konseyi arpalıkları denilen makamların hepsi üzerinde mutlak dağıtım hakkını Fransız krallarına vermiştir.

Pragmatik Yaptırım [Papa Nüfuzunu Sınırlama Kanunu] ile Papa-Hükümdar Antlaşması yapıldığından beri, Fransız papazları, papalık divanının fermanlarına, genellikle herhangi bir diğer Katolik ülkenin papazlarına kıyasla daha az saygı göstermişlerdir. Hükümdarları ile Papa arasında çıkan bütün anlaşmazlıklarda, bunlar hemen hemen daima hükümdardan yana taraf olmuşlardır. Fransız papazlarının Roma divanı karşısındaki bu bağımsızlıkları, öyle görünüyor ki, daha çok Pragmatik Yaptırım Kanunu ve Papa-Hükümdar Antlaşması'na dayanmaktadır. Krallık idaresinin ilk zamanlarında Fransız papazları, Papa'ya öteki herhangi bir ülkenin papazları kadar sadık görünüyorlardı. Capet soyunun ikinci hükümdarı olan Robert'i, Roma divanı çok haksız yere aforoz edince, kendi hizmetçileri, rivayete göre, onun sofrasından kalkan yemekleri köpeklere atar ve o durumdaki bir kimsenin eli değmekle mekruh olan şeyleri ağızlarına sürmekten kaçınırlarmış. Öyle davranmaları için onlara kendi bölgesinin papazlarının akıl vermiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Kilisedeki büyük arpalıkları dağıtma hakkı iddiası, –ki, bu iddianın savunulması uğrunda Roma sarayı Hristiyan âleminin en yüce hükümdarlarından bazısının tahtını sık sık sarsmış ve bazen de devirmiştir– böylece, Avrupanın farklı birçok yerinde, Reformasyon hareketinden bile önce ya sınırlandırılmış, ya değişikliğe uğratılmış, ya da bu iddiadan büsbütün vazgeçilmiştir. Artık halk üzerinde papazların etkisi azalırken, devletin papazlar üzerindeki etkisi artmıştı. Dolayısıyla, papazların devleti rahatsız etmek için hem güçleri kem de hevesleri azalmıştı.

Almanya'da Reformasyon'u doğuran çatışmalar başlayıp, çok geçmeden bir baştan bir başa bütün Avrupa'yı sardığı sırada, Roma Katolik Kilisesi'nin nüfuzu böylece zevale yüz tutmuş bulunuyordu. Yeni öğretileri halk her yerde son derece beğeniyordu. Müesses nizama saldırırken çoğunlukla fırkacılık ateşini körükleyen o alabildiğine coşkulu gayret, bunların propagandasını yapıyordu. Bu öğretileri öğreten hocalar, kurulu resmî kiliseyi savunan çoğu ilâhiyatçıya kıyasla belki diğer hususlarda daha bilgili değillerdi; ama, öyle görünüyor ki, kilise tarihini ve kilise otoritesinin üzerine bina edildiği fikirler sisteminin kökenini ve gelişimini genellikle daha iyi biliyorlardı; o sebeple de hemen her tartışmada epey avantajlı konumdaydılar. Tutumlarındaki sadelik, onlara, –hareketlerindeki titiz derli topluluğu kendi papazlarından çoğunun uygunsuz hayatı ile kıyaslayan– halk tabakası gözünde saygınlık kazadırıyordu. Üstelik bütün kendini sevdirme ve mezhebe yeni adam kazanma hünerleri, hasımlarına kıyasla onlarda daha yüksek derecede mevcuttu. O hünerler ki, kilisenin azametli ve kerli ferli çocukları

*. Metinde, *Concordat*; kilise ile devlet arasındaki antlaşma. (ç. n.)

kendileri için hayli lüzumsuz diye nice zamandır yüz çeviregelmişlerdi. Bazıları akla yattığı için, birçokları yeniliğinden ötürü, daha da çoğu kurulu düzen papazlarından yaka silktikleri ve onlardan iğrendikleri için yeni öğretileri beğeniyordu. Fakat bu öğretiler, kıyas kabul etmeyecek kadar çok kimsenin gözüne, -hemen hemen her yerde çoğunlukla köylü ağzı ve kaba olmasına rağmen- hararetli, ihtiraslı ve fanatikçe etkili ve güzel sözlerle telkin edildikleri için, şirin görünüyordu.

Yeni öğretilerin başarısı hemen her yerde o kadar büyüktü ki, bu sırada Roma iktidarı ile tesadüfen araları açık olan krallar; -halkın aşağı tabakalarının saygısını ve itibarını kaybettiği için- hemen hemen hiçbir direniş gösteremeyen kiliseyi, bu yeni öğretiler aracılığıyla kendi ülkelerinde kolayca devirme imkânı buldular. Roma iktidarı, Almanya'nın kuzey bölgelerindeki, muhtemelen idare etmeye değmeyecek kadar küçük gördüğü ufak krallardan bazısını gücendirmişti. Onun için bu krallar, Reformasyon hareketini kendi ülkelerinde bir baştan bir başa kabul ettirmişlerdi. II. Christian ile Upsala Başpiskoposu Troll'un tiranlığı, Gustavus Vasa'ya, bunların ikisini birden İsveç'ten sınır dışı etme imkânı vermişti. Papa bu despot hükümdarın ve başpiskoposun tarafını tutmuştu; bu sayede Gustavus Vasa da, İsveç'te Reformasyon'u tesis etme hususunda hiç güçlük çekmedi. Daha sonra, kötü tutumu yüzünden İsveç'te olduğu gibi Danimarka'da da nefret uyandırıcı hâle gelen II. Christian, Danimarka tahtından indirildi. Ne var ki Papa hâlâ onu kayırma arzusunda idi. Onun yerine tahta geçen Holstein'lı Frederick de, Gustavus Vasa'yı örnek alarak Papa'dan öcünü aldı. Bern ve Zürih'te bir kısım papazlar, her zamanki düzenbazlıklarının biraz daha büyüğü ile bütün tarikatı iki paralık edip nefret uyandırır bir hâle düşürmeye kalmadan, buraların Papa ile özel bir kavgaları olmayan yüksek idare makamları, kendi kantonlarında Reformasyon'u çok kolay kabul ettirdiler.

İşleri böyle sarpa sardığı sırada, papalık divanı, Fransa'nın ve İspanya'nın kuvvetli hükümdarları ile –ki bu ikincisi o zamanlar Almanya imparatoru idi– dostluğunu ilerletmek için fena hâlde çabalıyordu. Değme güçlüklerle ve çok kan dökerek de olsa, onların yardımı ile ülkelerinde Reformasyon'un ilerleyişini ya büsbütün bastırmak ya da epeyce önünü tıkamak mümkün oldu. İngiltere kralının hatırını hoş etmeye dahi divanın pekâlâ gönlü vardı. Fakat o zamanın şartları dolayısıyla daha büyük bir imparatoru, İspanya Kralı ve Almanya İmparatoru V. Charles'ı, darıltmadan buna imkân yoktu. Dolayısıyla Reformasyon öğretilerinin çoğunu kendisi bizzat benimsemiş olmamakla birlikte, bu öğretilerin yaygın hâkimiyeti sayesinde, VIII. Henry egemenliği altındaki bölgelerdeki bütün manastırları zaptetme ve Roma Katolik Kilisesi'nin nüfuzunu ortadan kaldırma imkânı buldu. Daha ileriye gitmediği hâlde, yaptığı kadarı, Reformasyon patronlarını epeyce memnun etti. Halefi olan oğlunun saltanatı sırasında, bunlar hükümeti ele geçirdikleri için, VIII. Henry'nin başlamış olduğu işi hiçbir zorluğa uğramadan tamamlamışlardır.

Hükümetin zayıf olduğu, halkça sevilmediği ve de pek sağlam temellere oturmadığı İskoçya gibi bazı memleketlerde Reformasyon, değil yalnız kiliseyi, kiliseyi desteklemeye kalkıştığı için devleti de devirecek kadar güçlü idi.

Avrupa'nın bütün o farklı memleketlerine dağılmış olan Reformasyon taraftarlarının, aralarındaki bütün anlaşmazlıkları yoluna koyacak ve karşı gelinemez güçle hepsine birden en doğru inancın kesin sınırlarını çizebilecek, Roma divanı gibi yahut ekümenik* konsey gibi, bir genel mahkemesi yoktu. Bundan ötürü, memleketin birinde Reformasyon taraftarları, bir başka memleketteki din kardeşlerinden tesadüfen başka türlü düşünecek olsalar, başvuracakları ortak bir hâkim mevcut olmadığı için, anlaşmazlık üzerinde hiçbir zaman bir karara varılamıyor; aralarında bu tür birçok anlaşmazlıklar çıkıyordu. Vatandaş topluluğunun dirlik düzenliğini ve mutluluğunu belki en çok ilgilendiren anlaşmazlıklar, kilise idaresine ve kilise arpalıklarını dağıtım hakkına dair olanlardı. Dolayısıyla, bu çatışmalar, Reformasyon taraftarları arasındaki belli başlı iki mezhebi; Lutherci ve Calvinci mezhepleri doğurdu. Reformcu mezhepler arasında öğretisi ve disiplini şimdiye kadar Avrupa'nın herhangi bir yerinde resmen kabul edilmiş mezhepler, yalnızca bunlardır.

İngiltere [Anglikan] Kilisesi adı verilen teşkilâtın taraftarlarıyla birlikte, Luther taraftarları piskoposluk idaresini az çok muhafaza ettiler; papazlar arasında hiyerarşi kurdular; hükümdara, egemenlik alanı içinde bulunan bütün piskoposluklar ve diğer kardinaller meclisi arpalıkları üzerinde tasarruf hakkı verdiler; bu suretle, onu kilisenin hakiki başı yaptılar. Dahası, piskoposun, görev bölgesindeki küçük arpalıklara adam tâyini hakkını elinden almadan, bu arpalıkların dahi gerek hükümdarca gerek ruhani sıfatı olmayan bütün diğer dünyevi mütevellilerce dağıtımı hakkına cevaz verdikleri gibi, destekçisi de oldular. Bu kilise idaresi sistemi, başlangıçtan itibaren barış, dirlik düzenlik ve siyasi otoriteye itaatten yana idi. Nitekim bu sistem, hangi ülkede olursa olsun, bir kere kuruldu mu orada hiçbir sarsıntıya yahut iç karışıklığa asla meydan vermiş değildir. Bilhassa İngiltere Kilisesi, pek haklı olarak, daima prensiplerine su götürmez bağlılığı ile takdir toplamıştır. Öyle bir idare altında papazlar, terfilerinde bilhassa etkisi olacağını umdukları hükümdara, saray çevresi mensuplarına ve memleketin asilleriyle kişizadelerine kendilerini beğendirmeye elbette çalışırlar. Bu hâmilere bazen en bayağı dalkavuklukla ve evet efendimcilikle yaltaklandıkları olur ama; çoğu zaman, itibara en lâyık ve öyle olduğu için en hatırlı, en varlıklı kimselerin saygısını kazandırması en muhtemel ilimlerin hepsini geliştirmeye çalışmakla; faydalı ve süs kabilinden ilim irfanın bütün değişik kollarındaki bilgileriyle; tavırlarındaki nezih civanmertlikle; sohbetlerinin cana yakınlığı ile; bağnazların –halk tabakasına kendilerini saydırtmak ve gereğince amel etmediğini açıkça söyleyen çok sayıda hatırlı ve varlıklı kimseyi halkın gözünde kötülemek için öğrettikleri ve gereğince amel eder göründükleri– o anlamsız ve yapmacık sofuluklarını açıktan açığa ayıplamakla yaranmaya çalışırlar. Ancak bu gibi papazlar yüksek tabakaya böylece kavuk sallarken, alt tabakalar üzerindeki tesir ve nüfuzlarını elde tutabilme imkânlarını ihmale çok müstaittirler. Üstleri kendilerini dinler, sayar ve onlara itibar eder; ama astları önünde ağır başlı ve itidalli öğretilerini, kendilerine hücum etmeyi uygun gören kara cahil cezbeliye karşı başarı ile ve bu tür dinleyicileri inandıracak şekilde savunmaktan çoğunlukla âciz kalırlar.

*. Ekümenik (*oecumenical*): Kiliseler birliği, kiliseler arasında birlik, kiliselerin evrenselleşmesi fikri. (ç. n.)

Zwingli taraftarları, daha doğrusu Calvin takipçileri ise aksine kilise teşkilâtında yer açıldıkça her mahallenin halkına kendi rahiplerini seçme hakkı verdiler; aynı zamanda dinadamları arasında tam eşitlik sağladılar. Bu yöntemin ilk kısmı yürürlükte kaldıkça, öyle görünüyor ki, kargaşa ve karışıklıktan başka bir şey yaratmamış; papazlar kadar, halkın da ahlâkını aynı derecede bozmaya sebep olmuştur. Sonraki kısım ise, öyle görünüyor ki son derece kabul edilebilir olan şeyler dışında [olumsuz] herhangi bir sonuç doğurmamıştır.

Rahiplerini seçme hakkı elinde bulundukça, her mahallenin halkı hemen daima papazların ve genellikle o cemaatin en fitne fesatçı ve en fanatik olanlarının etkisi altında hareket ediyordu. Halk tarafından yapılan bu seçimlerde papazlar, büyük kısmı itibariyle nüfuzlarını korumak için, bizzat kendileri bağnaz kesildi ya da bağnazlık tasladılar; halk arasında taassubu körükleyerek, hemen her zaman en fanatik adayı tercih ettiler. Bir mahalle papazının tâyini gibi en ufak bir mesele, yalnız bir tek mahallede değil, kavgaya katılmaktan nadiren geri duran bütün komşu mahallelerde de, hemen daima sert bir kapışmaya sebep oluyordu. Mahalle tesadüfen büyük bir şehirdeyse, bu yüzden bütün ahali ikiye ayrılıyor; İsviçre ve Hollanda'daki kalburüstü şehirlerin çoğunda vâki olduğu üzere, şans eseri o şehir kendi başına ufak bir cumhuriyetse yahut ufak bir cumhuriyetin merkezini ve başkentini teşkil etmekte ise, incir çekirdeğini doldurmayan bu tür her önemsiz ihtilâf, oralardaki bütün diğer grupların düşmanlığını şiddetlendirdikten başka, bir de hem kilise içinde yeni bir hizipleşme, hem de devlet içinde yeni bir gruplaşma tehdidini taşıyordu. O sebeple, bu küçük cumhuriyetlerde kamusal barışı korumak için, üst yönetim makamı çok geçmeden bütün boşalmış arpalıklara adam yerleştirme hakkını kendi üzerine alma gereği duydu. Herhangi bir zamanda böyle –ihtiyarlar meclisi marifetiyle yönetilen– Presbiteryen Kilisesi idaresi şeklinin kurulmuş olduğu en geniş memleket olan İskoçya'da, mütevellilerce üst makama atama hakları, esasen III. William saltanatının başında ihtiyarlar meclisi marifetiyle idare etme* esasını koyan kanun gereğince kaldırılmıştı. O kanun, hiç değilse, her mahalledeki halkın bazı sınıflarına, kendi rahiplerini seçme hakkını çok küçük bir bedel karşılığı satın alma yetkisi veriyordu. Bu kanunla konulan düzenin yirmi iki yıl kadar sürüp gitmesine müsaade edildi. Fakat daha popüler hâle gelen bu seçim tarzının hemen hemen her yerde sebep olduğu kargaşa ve karışıklıklardan ötürü, bu düzen, Kraliçe Anne'in 10. saltanat yılındaki kanunun 12. bölümü gereğince kaldırıldı. Ancak, İskoçya gibi geniş bir memlekette, ücra bir mahalledeki bir kargaşanın, hükümeti, küçük bir devlette olduğu kadar tedirgin etmesine ihtimal yoktu. Kraliçe Anne'in 10. saltanat yılında çıkan kanun, mütevellilerce mahalle papazlığı dağıtım haklarını yeni baştan geri getirdi. Gerçi İskoçya'da kanun, istisnasız olarak, arpalığı aday tâyinine yetkili mütevellinin gösterdiği kimseye vermekle beraber, aday gösterilene, ruhani vaizlik denilen şeyi yahut mahallenin kilise memurluğunu vermeden önce, kilise teşkilâtı bazen (çünkü bu hususta kararlar pek birbirini tutmaz) halkın arasında kesin bir mutabakat olmasını ister. Bazen mahallenin huzuru adına hiç değilse yalancıktan kaygılanarak, mutabakat sağlanıncaya

*. Metinde, *Presbytery*. (ç. n.)

kadar, tâyini geciktirir. Bu mutabakatı bazen sağlamak, daha çok da önlemek üzere komşu papazlardan bazısının kendi başlarına dolap çevirmeleri ve bu gibi durumlarda daha etkili dolap çevirebilmek üzere geliştirmeye çalıştıkları popüler hünerler, İskoçya'nın gerek papazlarında gerekse halkında eski fanatik ruhtan geriye ne kalmışsa ilke olarak onu devam ettiren başlıca sebeplerdir.

Kilisenin Presbiteryen idare şeklinin papazlar arasında kurduğu eşitlik; ilki, makam otoritesi eşitliğinden yahut kilise vazifesine ait eşitlikten; ikincisi, arpalık eşitliğinden oluşmaktadır. İhtiyar heyeti marifetiyle idare edilen bütün [Presbiteryen] kiliselerde, makam nüfuzu eşitliği tamdır; arpalık yönünden eşitlik ise öyle değildir. Ancak bir arpalıkla diğeri arasındaki fark, ufak arpalık sahibini dahi çoğunlukla daha iyi arpalığı elde etmek için kendisini aday gösterecek mütevelliye yaltaklanıp kavuk sallamak zilletine düşecek kadar yaranmaya çalışmaya nadiren heveslendirecek önemdedir. Papazlık tevcihi haklarının resmen tamamıyla kabul edildiği Presbiteryen kilise teşkilâtında resmî papazlar genellikle daha temiz ve daha güzel yollardan; bilgileriyle, toz kondurulamayacak kadar düzgün yaşayışlarıyla ve vazifelerini samimiyetle, canla başla ifa etmek suretiyle üstlerinin gözüne girmeye çalışırlar. Hatta aday göstermeye yetkili mütevelliler, sık sık onların bağımsız meşrepli oluşlarından sızlanırlar. Bunu, geçmiş lütûflara karşı nankörlük olarak yorumlamaya yatkındırlar. Ama bu tavrın nedeni muhtemelen, bu türden daha başka lütufların hiçbir zaman umulamayacağını bilmenin doğal olarak yarattığı kayıtsızlıktan başka bir şey değildir. Hollanda, Cenevre, İsviçre ve İskoçya'da, Presbiteryen Kilisesi papazlarının çoğundan daha okumuş, daha edepli, daha hür fikirli ve daha saygı uyandıran bir insan kümesine, Avrupa'nın herhangi bir yerinde muhtemelen zor rastlanır.

Kilise arpalıklarının hepsi, birbirine hemen hemen eşit olunca, içlerinde çok büyüğü olması mümkün değildir. Arpalıklardaki bu orta hallilik şüphesiz çok aşırıya kaçabilirse de, bunun birtakım çok kabul edilebilir neticeleri vardır. Az varlıklı bir adam, ancak, herkese örnek olacak tertemiz bir ahlâkla saygınlık kazanabilir. Hafiflik ve kendini beğenmişlik gibi kusurlar onu ister istemez gülünç düşürür; üstelik neredeyse halk tabakası kadar kendisini de perişan eder. Bundan ötürü, hareket tarzı olarak, halk tabakasının en çok saygı gösterdiği ahlâk sistemini takip etmek zorundadır. Kendi menfaatini ve durumunu kollayarak, tutturduğu yaşayış tarzı ile onların gözüne girer, sevgisini kazanır. Hâli vakti biraz bizimkine yakın bulunan, fakat daha iyi olması gerektiğini düşündüğümüz birine, biz doğal olarak nasıl iyi yürekle bakarsak, halk tabakası da ona öyle bakar. Halk tabakasının iyi yürekliliği, elbette onun iyi yürekliliğini de harekete geçirir. Onları yetiştirmek için daha bir ihtimam gösterir; yardımlarına koşup, onları ferahlatmak için uğraşır. Kendisine bu kadar teveccüh göstermeye eğilimli kimselerin peşin hükümlerini bile hor görmez. Hiçbir zaman, onlara, varlıklı ve hâli vakti yerinde kiliselerin kibirli büyüklerinde çok sık rastladığımız o tepeden bakan, kendini beğenmiş tavırlarla muamele etmez. Öyle olduğu içindir ki, herhangi bir diğer resmî kilisenin papazlarına kıyasla ihtiyar heyetiyle idare edilen Presbiteryen kiliselerin papazları, halk tabakasının gönlüne belki daha fazla hitap ederler. Nitekim sıradan halkın, üzerinde bir baskı olmaksızın,

hemen hemen tek adam kalmamacasına, hep birden müesses kiliseye geçmesine, her zaman sadece Presbiteryen memleketlerde rastlarız.

Maaşlı kilise papazlıklarından çoğunun imkânlarının gayet mutedil olduğu ülkelerde, maaşlı kilise papazlığına kıyasla, üniversitede bir kürsü genellikle daha iyi bir makamdır. Bu takdirde, üniversiteler, mensuplarını, her ülkede ilim adamlarının en kalabalık sınıfını teşkil eden ülkedeki bütün o dinadamlarının içinden seçip alabilirler. Aksine kilise makamlarından çoğunun gelir bakımından gayet önemli olduğu yerlerde, üniversitelerin seçkin ilim adamlarından çoğunu, doğal olarak kilise çeker. Genellikle, bunlar kendilerine bir kilise mevkii sağlamakla şeref kazanan, tâyine yetkili bir mütevelli bulurlar. Birinci durumda, üniversitelerin memlekette bulunabilecek en seçkin ilim adamlarıyla dolduğunu görmemiz muhtemeldir. Öteki durumda, içlerinde çok az sayıda değerli ilim adamına rastlamamız, bu az sayıdakilerin de toplumun en genç mensuplarından olması muhtemeldir. Üstelik bunların da, topluma çok fayda sağlamaya yeterli tecrübe ve bilgiyi edinmeleri daha mümkün olmadan, oradan çekilip alınma ihtimali vardır. Mr. de Voltaire'in gözlemine göre, ilim dünyasında pek parlamamış bir Cizvit olan Rahip Porrée, Fransa'da eserleri okunmaya lâyık, gelmiş geçmiş tek profesör imiş. Bunca parlak ilim adamları yetiştirmiş bir memlekette, bunlar içinden sadece bir tanesinin bir üniversitede profesör olmuş olması, biraz tuhaf gibi gözükse gerektir. Meşhur Gassendi, hayatının başında Aix Üniversitesinde profesördü. Yüksek kabiliyetinin ilk ışıkları belirmeye başladığında, kiliseye geçmekle kendisine kolayca, çok daha rahat, çok daha müreffeh bir geçim, aynı zamanda çalışmalarına devam etmek için de daha elverişli bir ortam sağlayabileceği söylendi; o da hemen bu tavsiyeye uydu. Öyle sanıyorum ki, Mr. de Voltaire'in gözlemi yalnız Fransa'ya değil, bütün öteki Katolik ülkelere de uyarlanabilir. Onların herhangi birinde, bir üniversitede profesörlük yapan seçkin bir ilim adamına, belki hukuk ve tıp mesleğindekiler hariç, pek seyrek rastlarız. Hukuk ve tıp, profesörleri kilise tarafından alınma ihtimali pek olmayan mesleklerdir. Roma Katolik Kilisesi'nden sonra Hristiyan âleminde en zengin ve ödenekleri en bol kilise, İngiltere [Anglikan] Kilisesi'dir. O sayede, İngiltere'de üniversitelerin en iyi ve en ehil üyelerini kilise durmadan ellerinden almaktadır. Bunun sonucunda, herhangi bir Katolik ülkede olduğu gibi orada da, Avrupa'da seçkin bir ilim adamı diye tanınıp temayüz etmiş, kıdemli bir üniversite hocasına çok az rastlanır. Aksine Cenevre'de, İsviçre'nin Protestan kantonlarında, Almanya'nın Protestan bölgelerinde, Hollanda'da, İskoçya'da, İsveç'te ve Danimarka'da, bu memleketlerin yetiştirdiği en seçkin ilim adamlarının, gerçi hepsi değil ama pek çoğu, üniversitelerde profesörlük yapmışlardır. O memleketlerde üniversiteler, en seçkin bütün ilim adamlarını boyuna kilisenin elinden almakladır.

Şu noktanın belki altını çizmeye değerdir ki, şairleri, birkaç hatip ile birkaç tarihçiyi hariç tutarsak, gerek Yunanistan'ın gerek Roma'nın diğer seçkin ilim adamlarından pek çoğunun genellikle ya felsefe, ya da belagat bilgisi öğreten kamusal veya özel hocalar olduğu anlaşılmaktadır. Bu gözlemin Lysias ile Socrates'in, Eflâtun ile Aristo'nun zamanından, Plutarch ile Epictetus, Suetonius ile Quintilian zamanına

gelinceye kadar doğru olduğu görülecektir. Esasen herhangi bir adamın, belirli bir ilim dalını iyiden iyiye kavrayabilmesi için en etkili yöntem, öyle görünüyor ki, ona bunu ardı arkası kesilmeden yıllarca öğretme yükümlülüğü vermektir. Kendisi işe yarar bir kimse ise, her yıl aynı zemin üzerinde yürümek zorunda olduğu için, o dersin birkaç yılda her tarafını ister istemez güzelce öğrenir. Herhangi bir noktası üzerinde bir yıl edindiği fikir fazlaca aceleye gelmişse, ertesi yıl, dersleri sırasında aynı konuyu yeniden ele aldığında, onu düzeltmesi çok muhtemeldir. Yalnızca bir ilimle uğraşan adamın doğal işi muhakkak bir ilmin hocalığını yapmak olduğu gibi; kendisini, ilim ve irfanı sağlam bir adam hâline getirmesi en muhtemel olan eğitim yolu da, belki yine budur. Kilise arpalıklarının mutedil düzeyde oluşu, o memlekette ilim adamlarının çoğunu halka en faydalı olabilecekleri işe çekmeye ve aynı zamanda da onlara elde etmeye güçlerinin yettiği eğitimin belki en iyisini vermeye doğal surette vesile olur. Onların bilgilerini hem mümkün mertebe pekiştirme, hem elden geldiğince faydalı kılma eğilimi gösterir.

Her resmî kilisenin, has topraklardan yahut malikânelerden elde edilebilecek gelirler dışındaki geliri, dikkati çekmeye değer ki, devletin genel gelirinin, bu suretle devletin savunmasından çok farklı bir amaca yöneltilmiş bir koludur. Örneğin öşür, devletin savunmasına aksi hâlde yapabilecekleri kadar büyükçe bir yardım yapma imkânını toprak sahiplerinin elinden alan, gerçek bir arazi vergisidir. Ancak, bütün büyük krallıklarda, devlet ihtiyaçlarını eninde sonunda karşılaması gereken, bazılarına göre biricik, diğerlerine göre ise başlıca mali kaynak, toprak rantıdır. Bu kaynaktan kiliseye ne kadar çok verilirse, açıktır ki devlete o kadar az verilebilir. Kesin bir kural olarak ortaya konulabilir ki, öteki herşey eşit varsayıldığında, kilise ne kadar zenginse; ya bir yanda hükümdar, ya da diğer yanda halk ister istemez o derece yoksul; her hâlükârda, devlet kendini savunmaya daha az muktedir olsa gerektir. Birkaç Protestan ülkede, bilhassa İsviçre'nin bütün Protestan kantonlarında, eskiden Roma Katolik Kilisesi'ne ait olan gelirin, öşürler ve kilise topraklarının; sadece resmî papazlara yeterli maaş verilmeye değil, aynı zamanda –üstüne az bir ilâve ile yahut hiçbir şey eklenmeden– devletin bütün diğer masraflarını karşılamaya da yeten bir mali kaynak olduğu görülmüştür. Bu mali kaynaktan yapılan tasarruflarla, bilhassa, güçlü Bern kantonunun üst idari makamları, bir kısmı devlet hazinesine konmuş bir kısmı ise Avrupa'nın borçlu bulunan çeşitli ülkelerinin, özellikle Fransa ile İngiltere'nin, devlet tahvilleri denen senetlerine faizle yatırılmış, birkaç milyon tuttuğu tahmin edilen çok büyük bir para biriktirmişlerdir. Gerek Bern Kilisesi'nin, gerek bir diğer Protestan kantonu kilisesinin devlete ne kadara mal olduğunu biliyorum diyemem. Çok doğru bir hesaptan öyle görünüyor ki, 1755'te, tarlalarıyla çayırları, kilise toprakları ve meskenlerinin yahut oturdukları evlerin geliri dâhil, İskoçya Kilisesi papazlarının tüm geliri, insaflı bir kıymet takdirine göre yapılan tahminle, topu topu 68.514 İngiliz Lirası 1 Şilin 5,08 Peni tutmakta idi. Bu çok orta halli gelir, 944 rahibe iyice bir geçim sağlar. Zaman zaman kiliselerin ve rahip konaklarının inşası ve onarılması için harcanan miktar da dâhil olmak üzere, kilise teşkilâtının tüm masrafının yılda 80-85 bin Lirayı geçtiği pek farzedilmez. Hıristiyan âleminin en

varlıklı kilisesi, büyük halk kitlesi içinde inanç birliğini, ibadet aşkını, düzen ruhunu, dürüstlüğü ve sıkı ahlâkı, ödenekleri çok kıt bu İskoçya Kilisesi'ne kıyasla daha iyi sürdürmekte değildir. Resmî bir kilisenin üretmesi tasavvur edilebilecek medeni ve dini bütün hayırlı sonuçları, bu kilise herhangi bir diğeri kadar tam olarak üretmektedir. Ödenekleri genellikle İskoçya Kilisesi'nden daha iyi durumda olmayan İsviçre Protestan kiliselerinin çoğu, bu neticeleri daha da ileri derecede hâsıl etmektedirler. Protestan kantonlarının çoğunda, resmî kiliseden olduğunu açıkça söylemeyen tek kimseye rastlanmaz. Bir kimse, herhangi bir başka kiliseden olduğunu söylerse, esasen, kanun onu o kantondan çıkmaya zorlar. Oysa belki sadece birkaç kişi hariç, bütün halk topluluğu, papaz takımının gayretiyle resmî kiliseye önceden intisap ettirilmemiş olsaydı, bu kadar sert, daha doğrusu bu derece baskıcı bir kanun bu gibi özgür memleketlerde asla yürütülemezdi. Nitekim İsviçre'nin, bir Protestan ülkenin bir Katolik ülke ile tesadüfen birleşmesi yüzünden din değiştirmenin o kadar tam olmadığı bazı yerlerinde, her iki din de hem hoş görülmüş, hem de kanunla kabul edilmiştir.

Her hizmetin gereği gibi yerine getirilmesi için, o hizmetin ücreti yahut karşılığı, öyle görünüyor ki, hizmetin mahiyetiyle mümkün mertebe tamı tamına orantılı olmalıdır. Herhangi bir hizmete verilen ücret çok azsa, o hizmet, orada çalışanlardan çoğunun değersizliğinden yahut ehliyetsizliğinden zarar görmeye çok müsaittir. Ücret gereğinden fazla ise, hizmet, bunların ipe un sermesinden ve aylaklığından belki daha da fazla zarar görmeye yatkındır. Mesleği ne olursa olsun, dolgun gelirli bir adam, diğer dolgun gelirliler gibi yaşayıp, vaktinin çoğunu vur patlasın çal oynasın modunda caka satarak geçirmesi ve çılgınca para harcaması gerektiğini zanneder. Ancak, bir papazın bu tarzda yaşaması, işiyle ilgili vazifelerde kullanması gereken zamanı tükettiği gibi; bu vazifeleri gereken nüfuz ve yetki ile ifa etmesine imkân verecek tek araç olan yüksek karakteri, halk tabakasının nazarında hemen hemen sıfıra düşürür.

IV. KISIM

Hükümdarlık Haysiyet ve Şerefini Koruma Masrafı Hakkında

Hükümdara çeşitli görevlerini yapabilme imkânı sağlamak için gereken masraflardan başka, ayrıca, onun haysiyet ve şerefinin idamesi için belirli bir masraf ister. Bu masraf hem toplumun çeşitli gelişme evrelerine göre hem de çeşitli hükümet şekillerine göre değişir.

Halkın bütün farklı tabakalarının ev bark, döşeme, sofra, giyim kuşam ve takım taklavat masraflarının her gün arttığı varlıklı ve ileri bir toplumda, sadece hükümdarın modaya karşı ayak diremesi beklenemez. Dolayısıyla, bütün bu maddelere ettiği masrafı o da doğal olarak, daha doğrusu ister istemez, arttırır. Hatta vakar ve haysiyeti öyle davranmasını gerektirir gibi gözükür.

Makam itibariyle bir hükümdarın, tebaasına göre üstünlüğü, herhangi bir zamanda herhangi bir cumhuriyetin en büyük mevki sahibinin yurttaşlarına göre haiz olduğu farzedilen üstünlüğe kıyasla daha fazla olduğu için, o daha yüksek vakar ve şerefin idamesi için daha büyük bir masraf ister. Bir kralın saray çevresinde, küçük bir cumhuriyetin devlet başkanının ya da bir belediye reisinin konağındakine kıyasla, elbette ki daha çok debdebe umarız.

Birinci Bölümün Sonucu

Gerek toplumu savunma, gerekse devletin baş makamının vakar ve haysiyetini koruma masrafı, bütün toplumun genel menfaati için yapılır. Dolayısıyla, toplumun ayrı ayrı bütün üyelerinin kendi güçleriyle mümkün mertebe orantılı olarak katkıda bulunmaları suretiyle, bu masrafların bütün toplumun genel katkısıyla karşılanması mâkuldür.

Adalet dağıtımı masrafı da, şüphesiz, bütün toplumun ortak faydası için yapılıyor kabul edilebilir. Onun için de, bu masrafın, bütün toplumun genel bir katkı yapması suretiyle karşılanmasında bir sakınca yoktur. Ancak bu masrafa sebep olanlar, şu veya bu şekilde birilerinin hakkını çiğnemek suretiyle adalet mahkemelerinden hak veya korunma istenmesini gerekli kılan kimselerdir. Yine, bu masrafın en doğrudan faydasını görenler, hakları adalet mahkemelerince ya kendilerine iade edilen yahut idame edilen kimselerdir. Onun için, adalet dağıtmanın masrafı, çeşitli durumlarda hâsıl olabilecek ihtiyaca göre, bu birbirinden ayrı iki grup kimseden ya birinin, ya diğerinin, ya da her ikisinin birden kendi katkısını yapmasıyla, yani mahkeme harçlarıyla çok uygun surette ödenebilir. Bu harçları ödemeye yeterli bir varlığı yahut mali imkânı bulunmayan suçlulara hüküm giydirilmesi hâli hariç, bütün toplumun genel yardımına başvurmaya zaruret olamaz.

Faydası yerel yahut bölgesel olan (meselâ belirli bir şehrin yahut ilçenin polisi için yapılan) yerel ya da bölgesel masraflar, mahallî yahut bölgeye ait bir gelirden karşılanmalı, toplumun genel gelirine yük olmamalıdır. Faydası toplumun sadece bir kısmıyla sınırlı olan bir masrafa bütün toplumun katılması, adalete aykırıdır.

İyi yollar ve nakliye kolaylıklarının sürdürülmesinin masrafı, şüphesiz bütün topluma yarar ve bundan ötürü hiçbir haksızlığa sebep olmadan, bütün toplumun genel yardımı ile karşılanabilir. Ancak bu masrafın en yakın ve doğrudan faydası, bir yerden diğerine yolculuk edenlere yahut mal götürenlere ve bu gibi malları tüketenleredir. İngiltere'deki anayollarda alınan *ayak bastı parası* ile diğer ülkelerde *geçiş ücreti* denilen vergiler, bu masrafı tamamıyla halkın bu iki ayrı kesimine yükler ve toplumun genel gelirini çok önemli bir külfetten kurtarır.

Eğitime ve din öğretimine mahsus müesseselerin masrafı da, aynı şekilde, şüphesiz bütün topluma yarar; öyle olduğu için de, insafa aykırı düşmeden bütün toplumun genel yardımı ile karşılanabilir. Ancak bu masrafın, tamamıyla bu tür eğitim ve öğretimden doğrudan faydalananlarca, yahut bunlardan birine veya ötekine ihtiyaçları olduğunu düşünenlerin gönüllü katkılarıyla ödenmesi, belki aynı derecede uygun, hatta biraz avantajlı olabilir.

Bütün topluma faydalı kurumlar yahut kamu işleri, toplumun onlardan en yakın fayda gören belirli mensuplarının yardımıyla tamamen idame edilemediklerinde, ya da tamamen idame edilmediklerinde, geriye kalan açığın, çoğu durumda bütün toplumun genel yardımı ile kapatılması gerekir. Toplumun genel gelirinin, topluluğu savunma ve devletin baş makamının itibar ve haysiyetini koruma masrafını karşıladıktan başka, belirli birçok gelir kalemlerinin açığını da kapatması gerekir. Bu genel gelirin yahut kamu gelirinin kaynaklarını, aşağıdaki bölümde izaha çalışacağım.

II. BÖLÜM
Toplumun Genel Gelirinin Yahut Kamu Gelirinin Kaynakları Hakkında

Hem topluluğu savunma ve devletin baş makamının vakar ve haysiyetini idame masrafını, hem de devlet anayasasının herhangi belirli bir gelirle karşılamadığı diğer gerekli bütün hükümet masraflarını karşılaması gereken gelir; ya, birincisi, hükümdar veya devlete has olan ve halkın gelirine dayanmayan bir mali kaynaktan, ya da, ikincisi, halkın gelirinden elde edilebilir.

I. KISIM
Hükümdara veya Devlete Has Olabilen Mali Araçlar veya Gelir Kaynakları Hakkında

Hükümdara veya devlete has olabilen mali araçlar yahut gelir kaynakları ya sermayeye ya da toprağa dayalı olabilir.

Aynen öteki herhangi bir sermaye sahibi gibi, hükümdar da o sermayeden ya bizzat kendisi işletmek, ya da ödünç vermek suretiyle bir gelir elde edebilir. Geliri birinci hâlde kâr, diğerinde faizdir.

Bir Tatar yahut Arap kabile reisinin geliri, kârdan ibarettir. Bu gelir, özellikle, aşireti yahut kabilesi içinde baş çobanı yahut baş sığırtmacı bulunduğu ve idaresine bizzat göz kulak olduğu küçükbaş ve büyükbaş hayvan sürülerinin sütünden ve üremesinden hâsıl olur. Ancak, kral idaresi altındaki bir devlette herhangi bir zamanda kamu gelirinin başlıca kısmının kârdan oluşması, sivil hükümetin yalnızca bu en eski ve en gelişmemiş hâlinde söz konusudur.

Küçük cumhuriyetlerin bazen ticari teşebbüslerin kârından önemli bir gelir sağladığı olmuştur. Rivayete göre, Hamburg Cumhuriyeti bunu kamuya ait bir şarap mahzeninin

ve eczacı dükkânının kârları ile yaparmış.[3] Hükümdarı şarap tâcirliğiyle yahut eczacılıkla uğraşacak kadar zaman bulan bir devlet, herhâlde çok büyük olmasa gerektir. Daha büyükçe devletlere, bir kamu bankasının kârı, bir gelir kaynağı teşkil etmiştir. Sadece Hamburg'da değil, Venedik ve Amsterdam'da da böyle olmuştur. Hatta bazıları bu tür bir gelirin Büyük Britanya imparatorluğu kadar büyük bir imparatorluk için bile üzerinde durmaya değmeyecek kadar küçük sayılmayacağı fikrindedirler. Olağan kâr payı yüzde 5,5 ve sermayesi 10 milyon 780 bin Lira hesabıyla, İngiltere Bankası yıllık safi kârının, idare masrafları çıktıktan sonra, 592.900 İngiliz Lirası tutması gerektiği söylenmektedir. İddia edildiğine göre, hükümet, bu sermayeyi yüzde 3 faizle ödünç alabilir ve bankanın idaresini kendi eline almakla, yılda 269.500 Lira net kâr sağlayabilir. Tecrübe ile sabittir ki Venedik ve Amsterdam aristokrasileri gibi tertipli, ihtiyatlı ve eli sıkı olan yönetimler, bu tür bir ticari girişimin başarılı olması için biçilmiş kaftandır. Oysa İngiltere hükümeti gibi, meziyetleri ne olursa olsun asla tutumlulukla tanınmamış, barışta genellikle –monarşiler için belki doğal olan– tembel işi kayıtsızlıkla müsrif davranmış, savaşta ise –demokrasilerin kapılmaya eğilimli oldukları– olanca düşüncesizlikle durmadan har vurup harman savurmuş bir hükümetin uhdesine böyle bir girişimin idaresinin güven içinde verilip verilemeyeceği, en azından çok daha kuşku götürür olmalıdır.

Posta idaresi, tam anlamıyla bir ticari girişimdir. Ayrı ayrı ofislerin kuruluşu ve gerekli atların ve arabaların satın alınması veya kiralanma masrafını hükümet peşin verir; nakledilen şeyler üzerindeki vergiler vasıtasıyla, bu masrafı büyük bir kârla birlikte geri alır. Öyle sanıyorum ki, her türlü hükümetin başarı ile işlettiği bir tek ticari girişim belki de budur. Avans olarak konması gereken sermaye fazla bir şey tutmaz. İşin bilinmeyen ve anlaşılmaz bir tarafı yoktur. Hâsılat ise hem garantilidir, hem de tez zamanda ele geçer.

Bununla beraber, hükümdarlar sık sık daha birçok başka ticari teşebbüslere girişmiş ve ticaretin sıradan dallarında özel şahıslar gibi at oynatarak, servetlerini hâle yola koymak istemişlerdir. Ama hemen hemen hiçbir zaman da başarı sağlayamamışlardır. Hükümdarların işlerinin daima israflı bir şekilde idare edilmesi, başarı sağlamalarını neredeyse imkânsız kılar. Bir hükümdarın adamları, efendilerinin zenginliğini bitip tükenmez bir şey gibi görür; kaça satın aldıklarına aldırış etmezler; kaça sattıklarına dikkat etmezler; mallarını bir yerden bir diğerine ne masrafla naklettiklerine aldırış etmezler. Bu adamlar çoğu defa hükümdarlara has israf içinde yaşarlar. Hatta bazen, bu israfa rağmen, hesaplarını uygun bir tarzda yoluna koymak suretiyle, hükümdarlara has servetler edinirler. Machiavelli'nin bize anlattığına göre, –kabiliyet yoksulu bir hükümdar olmayan– Medici'lerden Lorenzo'nun adamları, onun ticaretini bu şekilde yürütürlerdi. Onların savurganlığı yüzünden kendisinin girdiği borcu, birçok defa Floransa Cumhuriyeti ödemek zorunda kalmıştır. Bundan ötürü, tâcirlikten, yani ai-

---

2. [Smith] Bkz. *Memoires concernant les Droits & Impositions en Europe*: cilt 1, sayfa 73. Bu eser, birkaç yıl önce Fransa maliyesinde reform için uygun düşecek imkânların araştırılmasında çalıştırılan bir komisyonca faydalanılmak üzere, sarayın emri ile derlenmiştir. Sekiz sayfalık forma hâlinde tertiplenmiş üç cilt dolduran Fransız vergilerine ait açıklama tamamen otantik sayılabilir. Öteki Avrupa milletlerinin vergileri hakkında anlatılanlar farklı hükümdarlar nezdindeki Fransız elçilerisin elde edebildikleri bilgilerden toplanmıştır. Bu çok daha kısadır ve muhtemelen Fransız vergilerine ait izahat kadar da doğru değildir.

lesinin aslında servetini borçlu olduğu işten vazgeçip, ahir ömründe, hem o servetten artakalanı hem de tasarrufu altındaki devlet gelirini, bulunduğu mevkiye daha yaraşan projeler ve masraflar için kullanmayı uygun bulmuştur.

Öyle görünüyor ki, *tâcir* sıfatı ile *hükümdar* sıfatından daha çok birbiriyle bağdaşması imkânsız başka iki sıfat daha yoktur. İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin tâcirlik ruhu, onu çok kötü bir hükümdar yaptıysa, hükümran olma gayreti de, öyle görünüyor ki, onu aynı derecede kötü tâcir hâline getirmiştir. Sadece tâcir olarak kaldığında, ticaretini başarı ile yürütüp, kârlarından hisse sahiplerine orta halli bir temettü ödeyebiliyordu. Rivayete göre, başlangıçta 3 milyon İngiliz Lirasını aşan bir geliri varken, hükümran olduğundan beri, kapısını çalan iflâsı bertaraf etmek için, hükümetin olağanüstü yardımına avuç açmak zorunda kalmıştır. Eski hâlinde, şirketin Hindistan'daki memurları kendilerini tüccar kâtibi sayarlardı; şimdiki hâlinde ise bu memurlar kendilerini hükümdarın bakanı saymaktadırlar.

Bazen bir devlet, kamu gelirinin bir kısmını, sermaye kârları ile olduğu kadar paranın faiziyle de elde edebilir. Devlet bir servet biriktirmişse, o servetin bir kısmını ya yabancı devletlere ya da kendi tebaasına ödünç verebilir.

Bern kantonu hazinesinin bir kısmını yabancı devletlere ödünç vermek, yani onu Avrupa'nın borçlu olan çeşitli milletlerinin –özellikle de Fransa ile İngiltere'nin– devlet tahvillerine yatırmak suretiyle, hatırı sayılır bir gelir elde etmektedir. Bu gelirin güvenliği; ilkin yatırılmış olduğu tahvillerin sağlamlığına, yani bunları çıkaran hükümetin iyi niyetine; ikincisi, borçlu milletle aradaki barışın devam etmesinin muhakkak yahut muhtemel oluşuna bağlı olsa gerektir. Bir savaş hâlinde borçlu ülkenin en başta gelen düşmanlık eylemi, alacaklısının paralarının alıkonulması olabilir. Yabancı devletlere bu ödünç para verme politikası, bildiğim kadarıyla, sadece Bern Kantonuna özgüdür.

Hamburg şehri,[4] devletin vatandaşlarına rehin karşılığı yüzde 6 faizle ödünç para veren bir tür kamusal rehinci dükkânı tesis etmiştir. Bu tefeci dükkânı, ya da –taşıdığı adla– Lombard, rivayete göre, devlete 150 bin Kronluk bir gelir getirmiştir ki, 1 Kron 4 Şilin 6 Peni hesabıyla, 33.750 İngiliz Lirası tutmaktadır.

Pensilvanya hükümeti, hiçbir servet biriktirmeksizin, tebaasına gerçekte para değil de paranın muadili olan bir şeyi ödünç vermek için bir yöntem icat etti. Üzerlerindeki tarihten 15 yıl sonra bedeli ödenerek geri alınacak; o arada banknot gibi elden ele devredilebilecek ve eyâlet halkının birinden diğerine yapılan bütün ödemelerde, kabulü zorunlu yasal bir para olduğu Meclis kararı ile ilân edilen, senet mahiyetindeki kredi mektuplarını özel şahıslara faizle ve değerinin iki katı arazi kefaleti ile ödünç verdi. Bu suretle, o hesabını bilir ve işleri düzgün hükümetin olağan masrafının tümü demek olan yaklaşık 4500 İngiliz Lirası kadar yıllık bir masrafın ödenmesinde bir hayli işe yarayan mutedil bir gelir elde etti. Bu tür bir tedbirin başarı kazanması, üç ayrı sebepten kaynaklanmış olmalıdır. Birincisi, altın ve gümüş paranın yanı sıra, bir diğer ticaret aracına talep olmasına; yani, satın alınmak için altın ve gümüş paraların çoğu dışarı yollanmaksızın elde edilemeyecek miktarda tüketim malına talep bulunması. İkincisi,

4. [Smith] Bkz. *Memoires concernant les Droits & Impositions en Europe*, cilt 1, s. 73.

bu tedbirden faydalanan hükümetin itibarının yerinde olması. Üçüncüsü, senet mahiyetindeki kredi mektupları olmadığı takdirde oradaki tedavül işini yürütebilmek üzere gerekecek altın ve gümüş paranın değerini, kredi mektuplarının değeri asla aşmamak üzere, bu tedbirden faydalanırken gösterilen itidal. Çeşitli vesilelerle daha birkaç Amerika sömürgesi de aynı tedbiri almışlar; ama bu itidal gösterilmediği için, söz konusu tedbir bunların çoğunda kolaylıktan çok daha fazla rahatsızlık hâsıl etmiştir.

Ancak, sermayenin ve kredinin mahiyetçe istikrarsızlığı ve dayanıksızlığı, bunları, hükümete güven ve itibar sağlayabilecek tek aracın o sağlam, sabit ve kalıcı gelirin başlıca kaynakları olarak güvenilmeye elverişsiz kılar. Çobanlık evresinden ileriye geçmiş hiçbir büyük milletin hükümeti, kamu gelirinin çoğunu, öyle görünüyor ki, hiçbir zaman bu gibi kaynaklardan elde etmiş değildir.

Arazi, doğası gereği daha sabit ve kalıcı bir varlıktır; bu nedenle kamu arazisinin geliri, çobanlık evresinden hayli ileriye gitmiş pekçok büyük milletin kamu gelirinin başlıca kaynağı olmuştur. Antik Yunan ve İtalya cumhuriyetleri, devletin gerekli masraflarını ödeyen gelirin çoğunu, uzun zaman, kamu arazisinin mahsulünden veya gelirinden elde etmişlerdir. Avrupa'nın eski hükümdarlarının gelirinden çoğunu uzun zaman kamu arazisinin geliri meydana getirmiştir.

Modern zamanlarda, bütün büyük devletlerin gerekli harcamalarından çoğuna sebep olan iki husus, savaş ve savaşa hazırlıktır. Fakat antik Yunan ve İtalya cumhuriyetlerinde her yurttaş, masrafı kendine ait olmak üzere, hem hizmet gören hem de hizmete hazırlanan bir askerdi. Bundan dolayı, bu her iki husus devlet için çok önemli herhangi bir masrafı gerektirmezdi. Mutedil bir arazi mülkünün kirası hükümetin bütün diğer gerekli masraflarının ödenmesine tamamıyla yetebiliyordu.

Avrupa'nın eski monarşilerinde, zamanın örf ve âdetleri, büyük halk kitlesini savaş için yeterli derecede hazırlıyordu. Askere gittiklerinde, bunların hükümdara yeni bir külfet yüklemeden derebeylik usulünce mal mülk üzerinde tâbi oldukları tasarruf şartına göre, masrafı ya kendilerine veya doğrudan tâbi oldukları efendiye ait olmak üzere beslenmeleri gerekiyordu. Hükümetin diğer masraflarının büyük kısmı çok düşüktü. Daha önce gösterilmiş olduğu üzere, yargı idaresi bir masraf kapısı olacak yerde, bir gelir kaynağı idi. Memleket ticaretinin ihtiyaç gösterdiği farzedilen bütün köprülerin, yolların ve diğer bayındırlık işlerinin yapımı ile bakımı için, köy halkının harman zamanından önce ve sonra üçer gün çalışması yeterli bir mali kaynak sayılıyordu. O zamanlar, hükümdarın başlıca masrafı, öyle görünüyor ki, ailesinin ve çoluk çocuğunun geçiminden ibaretti. Bu itibarla hükümdarın aile ocağındaki memurlar o zamanlarda devletin yüksek memurları idi. Hazine nazırı, onun gelirini toplardı. Teşrifat [Protokol] bakanı ile mabeyin müşiri [saray bakanı] onun konut masrafına bakardı. Ahırlarının bakımı, hisar muhafızına ve çavuşlar kethüdasına tevdi edilmişti. Evleri baştan aşağı tahkimli şatolar biçiminde yapılıyor ve öyle görünüyor ki, belli başlı müstahkem kale olarak elinde bunlar bulunuyordu. Bu evlerin yahut tahkimli şatoların muhafızları, bir tür askerî vali olarak kabul edilebilirdi. Barış zamanında beslenmesi gereken askerî memurlar, öyle görünüyor ki bunlardan ibaretti. Bu şartlar içinde büyük bir arazi mülkü-

nün geliri, olağan hâllerde gerekli hükümet masrafının hepsini pekâlâ ödeyebiliyordu.

Avrupa'nın çoğu medeni krallıklarının şimdiki durumunda, memleketteki -hepsi tek bir mülk sahibine ait olsaydı nasıl yönetilmesi muhtemel idiyse o şekilde idare edilen- bütün arazinin rantı, belki barış zamanlarında halktan toplanan olağan gelir kadar bile tutmaz. Meselâ, Büyük Britanya'nın hem yıl içindeki câri masrafının karşılanması, hem de kamu borçları faizinin ödenmesi ve o borçların anaparasının bir kısmının itfası için gereken miktarlar da dâhil olmak üzere, olağan geliri, yılda on milyondan fazla tutar. Oysa Lira başına dört Şilin olan arazi vergisi yılda iki milyonu bile bulmaz. Ancak, arazi vergisi denen bu verginin İngiltere'nin hem bütün arazisinin, hem de bütün evlerinin gelirinin ve –kamuya ödünç verilen yahut toprağın ekilip dikilmesinde tarım sermayesi olarak kullanılan kısmı müstesna– bütün sermayelerinin faizinin beşte biri olduğu farzedilir. Bu vergi hâsılatının çok önemli bir kısmı, evlerin kirasından ve sermaye stokunun faizinden meydana gelir. Meselâ, Londra şehrinin Lira başına dört Şilin olan arazi vergisi, 123.399 İngiliz Lirası 6 Şilin 7 Penidir. Westminster şehrininki 63.092 İngiliz Lirası 1 Şilin 5 Peni; Whitehall ve St. James saraylarınınki ise 30.754 Lira 6 Şilin 3 Peni tutar. Arazi vergisinin bir kısmı, aynı suretle, krallığın bütün diğer şehirleri ile şehir statüsüne sahip kasabalarından alınır ve hemen hemen hepsi, ya evlerin rantından [kira gelirinden] ya da ticari mal mevcudu ve sermaye stokunun faizi olması gereken şeyden meydana gelir. Dolayısıyla, Büyük Britanya'nın arazi vergisinin hesaplanışına temel olan tahmine göre, bütün toprakların rantları, bütün evlerin rantları ve –kamuya ödünç verilen ya da toprağın ekilip biçilmesinde kullanılan kısmı hariç– bütün sermaye stokunun faizinden meydana gelen tüm gelir toplamı, yılda on milyon İngiliz Lirasını; yani, hükümetin halktan barış zamanlarında bile topladığı olağan geliri aşmaz. Büyük Britanya'da arazi vergisi hesabının dayandığı tahmin, rivayete göre, her ne kadar belirli birkaç ilçe ve beldede gerçek değere hemen hemen eşitse de, krallık bir bütün olarak ele alındığında, şüphesiz o değerin çok altında kalmaktadır. Evlerin kira geliri ve sermaye stoku faizi hariç olmak üzere, sadece toprakların kira gelirini birçokları 20 milyon olarak tahmin etmiştir. Bu epeyce gelişi güzel yürütülmüş bir tahmin olup, anladığım kadarıyla, gerçektekinden aşağı olma ihtimali kadar, yukarı olma ihtimali de vardır. Ancak, şimdiki ekilip biçilme tarzı ile Büyük Britaya arazisi yılda 20 milyondan fazla gelir getirmiyorsa; hepsi bir tek kimsenin malı olup, onun vekillerinin ve adamlarının savruk, pahalı ve bunaltıcı idaresi altına verildiğinde, bu gelirin yarısını, hatta büyük ihtimalle dörtte birini kolay kolay sağlayamaz. Halen Büyük Britanya'da kamu arazisi, özel şahısların mülkü olduğu takdirde bunlardan elde edilebilmesi muhtemel gelirin dörtte birini getirememektedir. Kamu arazisinin daha geniş olması hâlinde bunların daha da kötü idare edilmesi ihtimal dâhilindedir.

Büyük halk topluluğunun araziden elde ettiği gelir, toprağın geliri oranında değil, mahsulü oranındadır. Tohumluk için ayrılanı bir yana bırakırsak, her memleketin toprağının yıllık tüm mahsulü, her yıl ya büyük halk kitlesi tarafından tüketilir, ya da tüketilecek bir başka şeyle mübadele edilir. Toprak mahsulünü aksi hâlde erişecek olduğu miktarın altında tutan şey her ne ise, aynı şey büyük halk kitlesinin gelirini de toprak sahiplerinin gelirine göre daha da aşağıda bırakır. Arazi gelirinin, yani mahsulün arazi

sahiplerine ait olan kısmının, Büyük Britanya'nın hemen hiçbir yerinde, toplam ürünün üçte birinden daha fazla tuttuğu farzedilmez. Bir hâsılat durumunda yılda on milyon Lira gelir getiren arazi, bir diğer hâsılat hâlinde 20 milyon Lira gelir getirirse, gelir her iki hâlde de mahsulün üçte biri farzedildiğinden, arazi sahiplerinin geliri, aksi takdirde olabileceğine kıyasla yılda sadece on milyon eksik olur. Oysa büyük halk kitlesinin geliri, aksi hâlde olabileceğine kıyasla, yılda -sadece tohumluk için gereken miktar düşülmek şartıyla- otuz milyon eksik olur. Memleket nüfusu, yılda otuz milyonun -daima tohumluk düşüldükten sonra arta kalanı aralarında üleşen- çeşitli tabakalardan insanlarda olabilecek belirli yaşama ve harcama tarzına göre besleyebileceği ahali sayısı kadar eksik olur.

Şimdi Avrupa'da kamu gelirinin çoğunu devletin mülkü olan arazinin gelirinden elde eden hiçbir medeni devlet yoktur; ama Avrupa'nın bütün büyük monarşilerinde hükümdara ait olan birçok geniş arazi parçaları hâlâ vardır. Bunlar genellikle ormanlıktır; bazen öyle ormanlık ki, birkaç mil gezip tozar da tek ağaca zor rastlarsınız; gerek mahsul gerek nüfus bakımından düpedüz toprak ziyanı ve hederi. Avrupa'nın her büyük krallığında hükümdara ait arazinin satılması çok para getirir. Bu para kamu borçlarının ödenmesine tahsis edilse, o arazinin hükümdara oldum bittim getirebildiğinden çok daha fazla bir geliri ipotekten kurtarır. Gayet güzel tımar edilip işlenmiş ve satış sırasında kolayca sağlayabildiği gelirin en yükseğini getiren arazinin, çoğunlukla, otuz yıllık geliri karşılığında satılan memleketlerde; tımar görmemiş, işlenmemiş ve düşük gelirli kamu arazisinin kırk, elli veya altmış yıllık geliri tutarına satılması pekâlâ beklenebilir. Hükümdar bu dolgun bedelin ipotekten kurtaracağı gelirden derhâl faydalanabilir. Birkaç yıl geçince hükümdar ihtimal ki bir başka gelir daha elde eder. Özel mülk hâline gelince, hükümdara ait arazi birkaç yıl içinde iyice tımar edilip işlenir. Bunların mahsulünün artması, ahalinin gelirini ve tüketimini arttırmak suretiyle, ülke nüfusunu arttırır. Hükümdarın gümrük ve tüketim vergilerinden elde ettiği gelir ise, halkın geliri ve tüketiminin artmasıyla, ister istemez artar.

Herhangi medeni bir krallıkta, hükümdarın kamu arazisinden elde ettiği gelir, bireylere hiçbir külfet yüklemiyor gibi gözükürse de, aslında topluma hükümdarca faydalanılan gelire eşit herhangi bir diğer gelirden pahalıya mal olur. Her durumda, hükümdarın bu gelirinin yerine, muadili bir diğer gelir koyup, araziyi halk arasında bölüşmek, toplumun menfaatine olur. Bu ise, belki araziyi açıktan satışa çıkarmaktan daha iyi bir şekilde yapılamaz.

Büyük ve medeni bir krallıkta, hükümdara ait olması gereken arazinin, sadece, zevk ve gösterişe mahsus topraklar –parklar, bahçeler, genel mesireler vb. gibi daima gelir kaynağı değil, masraf kapısı sayılan mülkler– olduğu görülmektedir.

Dolayısıyla, hükümdara yahut devlete has olabilecek iki gelir kaynağı, yani kamu sermayesi ile kamu arazisi, büyük ve medeni herhangi bir devletin gerekli masrafını ödemeye hem yaraşmayan ve hem de yetmeyen mali kaynaklar oldukları için, bu masrafın büyük kısmı hükümdar için yahut devlet için bir kamu geliri vücuda getirmek üzere, halk tarafından özel gelirlerinin bir parçası verilmek suretiyle, şu veya bu tür vergilerle ödenmesi gerekir.

II. KISIM
Vergiler Hakkında

Bu İnceleme'nin birinci kitabında gösterilmiştir ki, bireylerin kişisel geliri eninde sonunda üç ayrı kaynaktan çıkar: rant, kâr ve ücretler. Her vergi, sonuçta birbirinden farklı bu üç tür gelirin biri veya diğeri ile, ya da ayırt edilmeksizin hepsiyle ödenmek durumundadır. Şimdi elimden geldiğince, ilk olarak, ranta [kira gelirlerine] isabet etmesi istenen vergileri; ikinci olarak, kâra düşmesi istenenleri; üçüncü olarak, ücretlere düşmesi istenenleri; dördüncü olarak da, fark gözetilmeksizin kişisel gelirin bu farklı kaynaklarının her üçüne birden düşmesi istenen vergileri izah etmeye çalışacağım. Bu dört tür vergiden her birinin özel olarak ayrı ayrı ele alınması, bu bölümün ikinci kısmını dört maddeye ayıracak, içlerinden üçü birkaç alt bölümü daha gerektirecektir. Aşağıdaki incelemeden, bu vergilerin çoğunun, sonuçta ödenmesi istenen fon yahut gelir kaynağından ödenmedikleri görülecektir.

Belirli vergilerin incelenmesine girişmeden önce, genellikle bütün vergilerle ilgili olarak aşağıdaki dört düsturu bir kaziye olarak ileri sürmek gerekir.

I. Hükümetin harcamalarını karşılamak için, her devletin tebaası kendi ödeme güçleriyle mümkün mertebe orantılı olarak, yani devletin himayesinde her birinin kazandığı gelir oranında yardımda bulunmalıdırlar. Bir büyük milletin bireylerine kıyasla hükümet masrafı; gelir getiren bir büyük mülkün bütün ortak sahiplerine kıyasla her birinin o mülkteki menfaatleri oranında katkıda bulunmak zorunda olduğu yönetim giderine benzer. Vergide eşitlik veya eşitsizlik denen şey, işte bu düsturun gözetilmesinden veya gözetilmemesinden ibarettir. Şu noktanın ilk ve son olarak altı çizilmelidir ki, yukarıda zikredilen üç tür gelirden eninde sonunda yalnız bir tanesine isabet eden her vergi, diğer ikisini etkilemedikçe, ister istemez eşitliğe aykırıdır. Aşağıda çeşitli vergileri incelerken, bu tür eşitsizlik üzerinde nadiren daha fazla duracağım. Çoğu hâlde gözlemlerimi belirli bir verginin, etkilediği özel gelirin o belirli türüne bile eşitsizlikle isabet etmesinden doğan eşitsizlikle sınırlı tutacağım.

II. Her ferdin ödemek zorunda olduğu vergi kesin olmalı, keyfî olmamalıdır. Ödeme zamanı, ödeme şekli, ödenecek miktar, bunların hepsi mükellef ve öteki herkes için belli ve açık seçik olmalıdır. Aksi takdirde, vergiye tâbi her şahıs, herhangi

sevilmeyen bir mükellefin vergisini ya arttırabilen, ya da bu türden arttırma korkusu sayesinde kendine bir hediye yahut devamlı bahşiş koparabilen vergi tahsildarının az çok boyunduruğu altına girer. Verginin kesin olmayışı, doğal olarak popüler olmayan bir insan tabakasını arsız ya da yolsuz olmasalar bile arsızlığa teşvik eder, yolsuzlaşmasını kolaylaştırır. Her bireyin ne ödemesi gerektiğinin kesinliği, vergilendirmede o kadar önemi büyük bir meseledir ki, kanaatimce, bütün milletlerin tecrübesi onu gösteriyor ki, büyük bir *eşitsizliğin* doğuracağı kötülük bile, çok küçük bir *belirsizliğin* doğuracağı kötülüğün yanında hiç kalır.

III. Her verginin, mükellefe onu ödemenin uygun olması en muhtemel zamanda ve tarzda tahsil edilmesi gerekir. Arazinin yahut evlerin kirası üzerinde, bu tür kiraların olağan olarak ödendiği vâdede ödenebilen bir vergi, mükellefe ödemenin uygun gelmesi en muhtemel zamanda, ya da mükellefte ödeyecek para bulunması en muhtemel zamanda tahsil edilir. Lüks maddeler kabilinden tüketim mallarına konulan vergileri, sonunda hep tüketici öder; genellikle de, ona çok uygun gelen bir tarzda öder. Malları satın almaya ihtiyaç duydukça vergileri de azar azar öder. Aynı zamanda dilediği gibi satın alıp almamakta serbest olduğu için de, bu gibi vergiler yüzünden herhangi bir zamanda herhangi kayda değer bir sıkıntıya düşse, bunun kabahati kendisinin olmalıdır.

IV. Her vergi o şekilde düzenlenmelidir ki, devlet hazinesine getirdiğinin üstünde hem mümkün mertebe halkın cebinden az şey alsın, hem de halkın cebine girmesine olabildiğince az engel olsun. Bir vergi, devlet hazinesine getirdiğinden çok daha fazlasını, şu dört şekilde halkın cebinden ya dışarı çıkarabilir, yahut [halkın cebine girmesine engel olmak suretiyle] dışarıda tutabilir. Birincisi; verginin toplanması, maaşları vergi hâsılatının büyük kısmını yutabilecek ve aldıkları bahşişle halkın üzerine fazladan bir vergi daha yükleyebilecek olan, çok sayıda memura ihtiyaç gösterebilir. İkincisi; halkın çalışmasını köstekleyip, onu pek çok kimseye geçim ve iş imkânı sağlayabilecek birtakım zanaat kollarına atılmaktan alıkoyabilir. Halkı ödemeye zorlarken, bir yandan, halka daha kolayca ödeyebilme imkânı verecek mali kaynaklardan bazısını bu suretle azaltabilir, hatta belki de yok edebilir. Üçüncüsü; vergiden kaçınmaya kalkışarak yakayı ele veren zavallıların çarpıldıkları müsadere ve diğer cezalar, bu gibileri çoğunlukla mahvedebilir; dolayısıyla da, onların sermayelerini işletmek suretiyle toplumun elde edilebileceği faydaya engel olabilir. Yersiz bir vergi, insanı fena hâlde ayartıp kaçakçılık dürtüsünü uyarır. Bu arada kaçakçılık cezalarının, bu ayartma oranında artması gerekir. Adaletin bütün olağan ilkelerine aykırı olarak, kanun önce ayartmayı yaratır; sonra da buna kendini kaptıranları cezalandırır. Dahası, çoğu kez –aslında tam da kesinlikle cezayı hafifletmesi gereken sebep, yani suç işlemeye yönelten– ayartma ile orantılı olarak, cezayı şiddetlendirir.[5] Dördüncüsü; tahsildarların kapı aşındırmaları ve insanı çileden çıkaran incelemelerine mâruz bırakmakla, halkı bir sürü lüzumsuz zahmete, üzüntüye ve eziyete sokabilir. Gerçi, doğrusunu söylemek gerekirse üzüntü masraf demek değildir; ama üzüntüden kurtulmak için herkesin razı olacağı masrafa elbette ki denktir. İşte, bu

5. [Smith] Bkz. *Sketches of the History of Man* [İnsanın Tarihine İlişkin Kısa Öyküler], s. 474 vd.

dört farklı şekilden biri veya diğeriyle vergilerin halka yüklediği külfet, çoğunlukla hükümdara sağladığı faydaya kıyasla çok daha fazla olur.

Sözü edilen düsturlarda aşikâr olan adalete uygunluk ve faydalılık dolayısıyla, bunlara az çok bütün milletler itibar etmişlerdir. Kendi temyiz kudretlerine göre bütün milletler, vergilerini, yolunu bulabildikleri kadar eşit kılmaya; ödemenin gerek zamanı gerekse şekli bakımından mükellef için şartları mümkün mertebe kesin ve uygun kılmaya; hükümdara getirdikleri gelire oranla da halka olabildiğince az yük olacak hâle getirmeye çalışmışlardır. Çeşitli devirlerde ve çeşitli memleketlerde yürürlükte bulunmuş olan belli başlı vergilerden bazılarının aşağıda kısaca gözden geçirilmesi, bu hususta bütün milletlerin gayretlerinin aynı derecede başarılı olmadığını gösterecektir.

MADDE I

Rant [Kira Geliri] Vergileri
Arazi Rantı Üzerindeki Vergiler

Arazi gelirinden alınan bir vergi, ya sonradan değiştirilmemek üzere her bölgeye belirli bir rant [kira geliri] takdir edilmesi suretiyle, belirli bir cetvele göre konabilir; yahut o şekilde konabilir ki, vergi, arazinin gerçek gelirindeki her değişme ile değişir ve hasadın gelişmesi veya gerilemesiyle artıp eksilebilir.

Her bir bölgeden değişmeyen belirli bir tarifeye göre alınan, Büyük Britanya'dakine benzer bir arazi vergisi, ilk konulduğunda eşitliğe uygun olması gerekirse de, gel zaman git zaman, memleketin farklı bölgelerinin tarımında eşit olmayan gelişme veya ihmal edilme derecelerine göre, ister istemez eşit olmaktan çıkar. İngiltere'de William ile Mary'nin 4. saltanat yılındaki kanun gereğince, çeşitli beldelerle ilçelere arazi vergisi salınmasında esas alınan kıymet takdiri, ilk yapıldığında bile eşitliğe çok aykırıydı. Dolayısıyla bu vergi, yukarıda zikredilen dört ana kuraldan birincisine, bu yönüyle aykırı düşer. Diğer üç kurala ise tamamıyla uygundur. Son derece kesindir. Verginin ödenme zamanı ile gelirin ödenme zamanı aynı olduğundan, mükellef için olabildiğince uygundur. Her ne kadar gerçek mükellef her hâlükârda toprak sahibi olsa da, vergiyi çoğu kez peşin ödeyen kiracıdır; kira bedeli ödenirken, toprak sahibi bunu kiracının hesabından düşmek zorundadır. Hemen hemen aynı geliri getiren herhangi bir başka vergiye kıyasla, bu vergi çok daha az sayıda memurla toplanır. Rantın artmasıyla her bir bölgenin vergisi de artmadığı için, toprak sahibince yapılan ıslahlardan ileri gelen kârları hükümdar onunla paylaşmaz. Esasen, bu ıslahların bazen o bölgenin diğer toprak sahiplerinin borcunun ödenmesine katkısı olur. Ama bu sebeple belirli bir mülkün vergisinde bazen meydana gelebilecek artış daima o kadar cüzidir ki, bu ıslahlara asla ket vuramayacağı gibi, toprak mahsulünü aksi hâlde erişeceği seviyenin altına da düşüremez. O ürünün miktarını azaltıcı etkisi olma-

dığı için, ürünün fiyatını yükseltici etkisi de yoktur. Halkın çalışmasına engel olmaz. Toprak sahibini, kaçınılması imkânsız olan vergiyi ödeme zahmetinden başkaca bir sıkıntıya da sokmaz.

Ancak Büyük Britanya'nın bütün topraklarının arazi vergisi tahminlerine esas tutulan kıymetin takdirindeki değişmez sabit yöntemden toprak sahibinin elde ettiği kazanç, asıl, verginin mahiyeti ile hiç alakası olmayan birtakım sebeplerden kaynaklanmıştır.

Bu kazanç, kısmen memleketin hemen her yerindeki büyük refah sayesinde meydana gelmiştir. Bu kıymet takdirinin ilk yapılışından beri, Büyük Britanya'nın hemen hemen bütün mülklerinin geliri sürekli yükselmiş, bunlar içinde hemen hiç düşen olmamıştır. Bundan ötürü toprak sahiplerinin neredeyse tümü, mülklerinin şimdiki gelirine göre ödeyecek oldukları vergi ile eski kıymet takdirine göre fiilen ödemekte oldukları vergi arasındaki farkı kazanmışlardır. Memleketin durumu başka türlü olsa ve tarımın kötüleşmesi yüzünden rantlar da giderek düşmekte olsaydı, toprak sahiplerinin hemen hemen hepsi bu farkı kaybederdi. İhtilalden beri işlerin tuttura geldiği akış düzeni içinde, vergi takdirindeki bu istikrar toprak sahibinin ekmeğine yağ sürmüş, hükümdarın ise zararına olmuştur. İşler başka türlü cereyan etmiş olsaydı, bu değişmezliğin hükümdara faydası, toprak sahibine ise zararı dokunabilirdi.

Vergi para olarak ödendiği gibi, toprağa biçilen değer de para olarak ifade edilmiştir. Bu kıymet takdiri yapılalı beri, gümüşün değeri hemen hemen hep aynı seviyede kalmış, sikkenin ayarında ne ağırlığı ne de saflığı bakımından bir değişme olmuştur. Amerika madenlerinin keşfinden önceki iki yüzyıl içinde görüldüğü üzere, gümüş değer bakımından hayli yükselseydi, kıymet takdirindeki sabitlik toprak sahibine çok ağır gelebilirdi. O madenlerin keşfinden sonra, hiç değilse yüzyıl kadar muhakkak vâki olduğu şekilde, gümüşün değeri hayli düşseydi, bu defa hükümdar gelirinin bu kalemi, kıymet takdirindeki aynı sabitlik yüzünden çok fazla azalırdı. Aynı miktar gümüşü, daha düşük bir ayar taşıyan para birimi hâline indirmek, yahut daha büyük bir ayar taşıyan para birimi hâline yükseltmek suretiyle, para ayarında herhangi önemli bir değişiklik yapılsaydı; meselâ, bir ons gümüşle 5 Şilin 2 Peni basılacak yerde, ya 2 Şilin 7 Peni kadar düşük bir ayar tanıyan sikkeler basılsa; yahut, 10 Şilin 4 Peni kadar yüksek ayar taşıyan sikkeler basılsaydı, bunun, birinci hâlde mülk sahibinin gelirine, diğerinde ise hükümdarın gelirine zararı dokunurdu.

Dolayısıyla, fiiliyatta vâki olanlardan biraz daha farklı koşullar altında, değer takdirindeki bu değişmezlik, mükellefler veya devlet için çok büyük bir sıkıntı doğurabilirdi. Ne var ki yüzyıllar boyunca, şu veya bu zamanda bu gibi şartlar meydana gelmektedir. Gerçi, insanoğlunun bütün diğer eserleri gibi, imparatorlukların da hepsinin bugüne kadar bir sonu gelmiştir; ama her imparatorluk ölmezlik sevdasındadır. Dolayısıyla imparatorluğun kendisi kadar kalıcı olması kastıyla konulan her anayasa, sadece bazı durumlarda değil, bütün şartlar altında elverişli olmalı; yahut, geçici, ârızî veya tesadüfi şartlara değil, zorunlu ve dolayısıyla her zaman aynı kalan şartlara uygun olmalıdır.

Fransa'da, şu kendilerine *Ekonomistler* adını veren ilim adamları takımı, bütün vergiler içinde adalete en uygunu olarak, arazi rantından, kira gelirinin her değişmesiyle değişen veya tarımın gelişmesine yahut ihmal edilmesine bağlı olarak yükselip düşen bir vergi alınmasını tavsiye etmektedirler. Onlar, bütün vergilerin eninde sonunda arazi gelirine düştüğünü ve dolayısıyla neticede bunları ödeyecek olan mali kaynağa eşitlik üzere konması gerektiğini iddia ederler. Bütün vergilerin, neticede bunları ödeyecek olan mali kaynağa mümkün mertebe eşitlik üzere düşmesi gerektiği, elbette ki doğrudur. Fakat bunların pek marifetli teorilerine destek yaptıkları muğlak delillerin nahoş münakaşasına girmeksizin, sonuçta arazi gelirine düşen vergilerin ne olduğu ve de bir başka mali kaynağa sonuçta hangi vergilerin düştüğü, aşağıdaki incelemeyle yeterince ortaya çıkacaktır.

Venedik bölgesinde çiftçilere sözleşme ile kiralanan tarıma elverişli bütün araziden, rant gelirinin onda biri tutarında vergi alınır.[6] Sözleşmeler her bölgede veya beldede maliye memurlarınca tutulan bir genel sicile kaydedilir. Topraklarını mülk sahibi kendi işlettiğinde, bunlara, hakkaniyetli bir tahmin yürütülerek değer biçilir ve kendisine vergiden beşte bir indirim yapılır. Bu suretle mülk sahibi, bu tür arazi için varsayılan gelirin yüzde 10'u yerine, sadece yüzde 8'ini öder.

Bu tür bir arazi vergisi, eşitliğe, İngiltere'nin arazi vergisine göre elbette ki daha uygundur. Kesinliği, belki pek onun kadar olmayabilir; verginin alınış şekli de, çoğu defa toprak sahibini çok daha fazla üzebilir. Keza toplanması da bir hayli daha masraflı olabilir.

Ancak belki öyle bir idare şekli bulunabilir ki, hem bu kesinsizliği epeyce önler, hem de bu masrafı azaltır.

Meselâ, toprak sahibi ile kiracı, sözleşmelerini bir kamusal kütüğe beraberce tescil ettirmek zorunda tutulabilirler. Sözleşme şartlarından herhangi birisinin gizlenmesine yahut yanlış beyan edilmesine karşı, uygun para cezaları konabilir. Bu para cezalarından bir kısmı, iki taraftan birinin bu tür bir gizlemesini yahut yanlış beyanını ihbar edip, onu suçlu çıkartan diğerine ödenecek olursa, bunların, kamu gelirinin hakkını yemek üzere birlik olmaları, etkili şekilde önlenir. Sözleşmenin bütün kayıtları, böyle bir kütükten yeterli derecede öğrenilebilir.

Bazı toprak sahipleri, kirayı yükselteceklerine, sözleşmenin yenilenmesi için hava parası alırlar. Çoğu durumda bu yöntem, değeri çok daha yüksek olan bir müstakbel geliri, peşin para karşılığında satan bir müsrifin başvuracağı çaredir. Bundan dolayı, çoğu durumda arazi sahiplerinin zararınadır. Kiracının çoğu zaman, toplumun ise daima zararınadır. Sıklıkla, kiracının elinden sermayesinin o kadar büyük bir kısmını alır ve bu yüzden de onun toprağı işleme kabiliyetini o kadar azaltır ki, küçük bir kira ödemek, kiracıya, öteki hâlde daha büyük bir kira ödemeye kıyasla daha zor gelir. Onun ekip biçme kabiliyetini azaltan şey, toplumun gelirinin en önemli kısmını, aksi hâlde ulaşacağı seviyenin ister istemez aşağısında bırakır. Bu gibi hava

6. [Smith] *Mémoires concernant les Droits*, s. 240, 241.

paralarından alınan verginin, olağan kira gelirinden alınan vergiye kıyasla epey ağırlaştırılmak suretiyle; bütün o ilgili tarafların, yani toprak sahibinin, kiracının, hükümdarın ve bütün toplumun azımsanmayacak kadar hayrına olmak üzere, bu zararlı uygulama caydırılabilir.

Bazı kira sözleşmeleri, bütün sözleşme süresince, kiracının belirli bir ekip biçme tarzı ve ürünlerde belirli bir sıra gözetmesini şart koşar. Genellikle toprak sahibinin kendini (çoğu durumda pek yersiz bir kuruntu olan) üstün bilgili sanmasından ileri gelen bu şartın, daima fazladan bir kira, yani para şeklindeki bir kira yerine, hizmet şeklindeki bir kira olarak kabul edilmesi gerekir. Genellikle budalaca bir şey olan bu uygulamayı engellemek için, bu türden kiralar hayli yüksek takdir edilebilir ve böylece, bundan, para ile ödenen olağan kiraya kıyasla biraz daha yüksek vergi alınabilir.

Bazı toprak sahipleri, para ile ödenen kira yerine, tahıl, sığır, kümes hayvanı, şarap, yağ, vb. cinsinden ayni olarak kira isterler; yine bazıları ise hizmet şeklinde kira isterler. Bu tür kiraların kiracıya olan zararı, toprak sahibinin sağladığı faydaya göre daima daha fazladır. Kiracının cebinden çıkan yahut cebi dışında kalan, toprak sahibinin cebine girene kıyasla daha fazladır. O tür kiraların söz konusu olduğu her memlekette, oluş derecesine fazlasıyla bağlı olmak üzere, kiracılar yoksul ve sefildirler. Bu tür kiralara, aynı şekilde yüksekçe değer biçip, dolayısıyla, bunlardan, para ile ödenen olağan kiralara kıyasla biraz daha yüksek vergi almak suretiyle, bütün toplum için zararlı bir uygulama, belki yeterli derecede caydırılabilir.

Toprak sahibi, bir kısım arazisini kendisi işletmeyi tercih edince, kiraya, o civardaki çiftçilerle arazi sahiplerinin tarafsız hakemliğine dayanılarak değer biçilebilir; aynen Venedik bölgesinde olduğu şekilde de –işlettiği arazinin rantının belirli bir tutarı geçmemesi şartıyla– arazi sahibi lehine küçük bir vergi indirimi yapılabilir. Toprak sahibinin, bir kısım arazisini kendisinin ekip biçmeye teşvik edilmesinin önemi vardır. Onun sermayesi, genellikle, kiracının sermayesine kıyasla daha fazladır ve çoğunlukla, daha az bilgi ile daha fazla mahsul yetiştirebilir. Toprak sahibinin denemelere girişmeye gücü yeter; genellikle buna isteklidir de. Boşa giden denemelerinden göreceği zarar çok tutmaz. Başarı ile sonuçlanan denemelerinin, bütün memleketin gelişmesine ve daha iyi ekilip biçilmesine katkısı olur. Bununla beraber, vergi indiriminin, onu sadece belirli bir yere kadar ekip biçmeye teşvik etmede bir önemi olabilir. Toprak sahipleri, bunların çoğu, kendi arazilerinin tümünü birden ekip biçmeye heveslenirlerse, memleket, (kendi menfaatleri gereği sermayeleri ve bilgileri elverdiği ölçüde iyi ekip biçmek zorunda olan aklı başında ve çalışkan kiracılar yerine) aylak ve haylaz kâhyalarla dolar. Bunların bozuk idaresi, çok geçmeden ekip biçmeyi kötüleştirmek ve toprağın yıllık mahsulünü azaltmak suretiyle, hem efendilerinin gelirini, hem de bütün topluma ait gelirin en önemli kısmını eksiltir.

Bu tür bir yönetim sistemi, bu tür bir verginin, belki –mükellefin ezilmesine ya da sıkıntıya düşmesine sebep olabilecek– herhangi bir belirsizlik doğurmasından kurtarabilir; aynı zamanda, memleketin genel imarına ve iyi ekilip biçilmesine hayli katkısı olacak bir plân veya politikanın toprağın olağan idaresinde yer bulmasına yarayabilir.

Arazi rantının her değişmesiyle değişen bir arazi vergisinin toplanması, daima, sabit bir değer takdirine göre konan bir verginin toplanmasına kıyasla şüphesiz biraz daha masraflı olur. Gerek memleketin çeşitli bölgelerinde kurulması uygun düşecek ayrı ayrı sicil memurlukları, gerekse mülk sahibinin bizzat işletmeyi tercih ettiği topraklarda zaman zaman yapılabilecek çeşitli değer takdirleri dolayısıyla, masrafta ister istemez bir miktar artış olur. Ancak bütün bunların masrafı gayet makul olabilir ve bu tür bir vergiden kolayca sağlanabilecek gelire kıyasla, çok önemsiz bir gelir getirebilen birçok diğer vergilerin toplanması sırasında yapılan masrafın çok aşağısında kalabilir.

Bu tür değişen bir arazi vergisine karşı yapılabilecek en önemli itiraz, öyle görünüyor ki, bunun toprağın ıslahını caydırmasıdır. Masrafa katılmayan hükümdar, toprağın ıslahından elde edilen kâra ortak olacaksa, mülk sahibi elbette ki imara daha az eğilimli olur. Mülk sahibinin ıslaha başlamasından önce, her iki tarafça eşit şekilde seçilen o civardaki belli sayıda toprak sahibi ve çiftçinin tarafsız hakemliğine dayanarak, topraklarının fiilî değerini maliye memurlarıyla birlikte belirlemesine izin verilmek ve bu değer takdirine göre kaybının tamamıyla tazmin edilmesini sağlayacak şekilde belirli sayıda yıl boyunca kendisi vergiye bağlanmak suretiyle, bu itiraz bile belki ortadan kaldırılabilir. Bu tür arazi vergisiyle gözetilen başlıca faydalardan biri, hükümdarın dikkatini, kendi geliri artacak düşüncesiyle, toprağın ıslahı üzerine çekmektir. Dolayısıyla, menfaatin uzak oluşu bu özeni gereğinden fazla gevşetmesin diye, toprak sahibine zarara uğramamasını temin için verilen süre, o maksadın hâsıl olması için gereken süreden çok uzun olmamalıdır. Bununla beraber, bu sürenin gereğinden çok kısa olmaktansa, biraz uzun olması, kesinlikle daha hayırlıdır. Toprak sahibinin özeninde vâki olacak en ufak gevşemeyi, hükümdarın özeni ne kadar uyarılsa, hiçbir zaman telâfi edemez. Hükümdarın özeni, olsa olsa, ülkesindeki toprakların büyük kısmının daha iyi ekilip biçilmesine nelerin yarama ihtimali bulunduğunu çok genel ve çok müphem olarak hesaplamaktan ibaret kalabilir. Toprak sahibi, mülkü üzerindeki her karış yerin muhtemelen en kazançlı tahsisinin ne olması gerektiğini bilhassa ve kılı kırk yararcasına hesaplamaya dikkat eder. Hükümdarın başlıca dikkati, gerek toprak sahibinin gerek çiftçinin, bildikleri gibi ve kendi temyiz kudretlerine göre kendi menfaatleri peşinden gitmelerine müsaade etmek; her ikisine de, çalışmalarının bütün karşılığını alacaklarına dair tam teminat vermek; ve hem ülkesindeki toprakların her yanına gerek kara ve gerekse su yoluyla en kolay ve en güvenilir ulaşım sistemini tesis ederek, hem bütün diğer hükümdarların ülkelerine en sınırsız ihracat serbestliği tanıyarak, her türden ürünleri için her ikisine de en geniş pazarı sağlamak suretiyle, bunların özenini, emrindeki her araç ile teşvik etmek olmalıdır.

Bu tür bir idare sistemi ile, bu tür bir vergi, toprağın ıslahını sadece caydırmamak değil, aksine, biraz teşvik etmek üzere kullanılabilirse şayet, bunun, toprak sahibi için, daima kaçınılması imkânsız bir şey olan vergiyi ödemek zorunda kalmak külfetinden başka bir sıkıntıya sebep olması ihtimal dâhilinde değildir.

Toplumun durumundaki bütün değişikliklerde, tarımın iyileşmesinde ve kötüleşmesinde, gümüş değerinde ve sikke ayarındaki bütün değişmelerde, bu tür bir vergi, hükümetin hiçbir gayreti olmaksızın, kendi kendine, işlerin fiilî durumuna derhâl intibak ederek, bütün bu farklı değişmeler içinde hem adalete hem de hakkaniyete uyar. Dolayısıyla, her zaman belirli bir değer takdirine göre toplanacak herhangi bir vergiye kıyasla, bunun daimî ve değişmez bir düzenleme gibi, ya da devletin temel kanunu adı verilen bir kanun gibi tesis edilmesi çok daha isabetli olur.

Bazı devletler, basit ve anlaşılır bir kira sözleşmeleri kütüğü tedbiri yerine, ülkedeki bütün topraklara ait olmak üzere, zahmetli ve masraflı bir bilfiil ölçme ve değer takdir etme tedbirine başvurmuşlardır. İhtimal ki bunlar, kiraya veren ile kiracının, kamu gelirinin hakkını yemek üzere, sözleşmenin gerçek hükümlerini gizli tutmak için işbirliği yapmalarından endişe duymuşlardır. Tapu Sicil Kütüğünün* bu türden çok doğru bir ölçme neticesinde meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Prusya kralının antik dominyonlarında, arazi vergisi zaman zaman gözden geçirilip değiştirilen, fiilî bir ölçme ve kıymet takdirine göre alınmaktaydı.[7] O kıymet takdirine göre, din adamı sıfatı olmayan mülk sahipleri, gelirlerinin yüzde 20 ilâ 25'ini; kilise teşkilâtına mensup mülk sahipleri ise yüzde 40 ilâ 45'ini öderler. Silezya** arazisinin ölçülmesi ve kıymet takdiri, şimdiki kralın emri ile ve rivayete göre gayet doğru olarak yapılmıştır. Breslav piskoposuna ait araziden, bu kıymet takdirine dayanılarak, kira geliri üzerinden yüzde 25 oranında vergi alınmaktadır. Her iki dine mensup din adamlarının diğer gelirlerinden yüzde 50, Teuton tarikatlarının ve Malta tarikatlarının arazi gelirlerinden yüzde 40, soyluluk hukukunca tasarruf edilen malikâne topraklarından yüzde 38,3, alt tabaka hukukuna göre tasarruf altında bulunan topraklardan ise yüzde 35,3 alınmaktadır.

Rivayete göre Bohemia arazisinin ölçülmesi ve kıymet takdiri, yüz yılı aşan bir çalışmanın eseri imiş. Ancak 1748 barışından sonradır ki bu iş şimdiki imparatoriçenin emri ile tamamlanabilmiştir.[8] VI. Charles zamanında başlanan Milano dükalığı arazisinin ölçülme işi, ancak 1760'tan sonra tamamlanmıştır. Bunun, o zamana kadar yapılanlar içinde en doğru ölçümlerden biri olduğu sanılmaktadır. Savoy arazisiyle Piedmont arazisinin ölçülmesi, müteveffa Sardunya kralının emriyle yapılmıştı.***

Prusya kralının hükmettiği ülkelerde kilise gelirinden, dinadamı sıfatı olmayan mülk sahiplerinin gelirine kıyasla çok daha yüksek vergi alınmaktadır. Kilisenin geliri, büyük kısmı itibariyle, arazi gelirine yüklenen bir külfettir. Bu gelirin bir kısmının toprağın ıslahı yoluna harcandığı, ya da büyük halk kitlesinin gelirini herhangi bir şekilde arttırmaya katkısı olacak tarzda kullanıldığı çok az vâkidir. Haşmetli Prusya kralı, ihtimal ki o sebeple, devlet ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda kilise geli-

*. *Domesday Book*: İngiltere'de 11. yüzyılın sonlarına doğru, Fatih William döneminde, 1086 yılında yapılan ve İngiltere arazilerinin tamamının alanı, değeri ve sahiplerini gösteren tapu sicil kayıtları. (ç. n.)
7. [Smith] *Mémoires concernant les Droits*, etc. cilt 1, s. 114, 115, 116 vb.
**. Silezya (Silesia): Orta Avrupa'da, bugünkü Polonya, Almanya ve Çek Cumhuriyeti topraklarının bir kısmını içeren bir bölge. (ç. n.)
8. [Smith] *Mémoires concernant les Droits* etc. cilt 1, s. 83, 84.
***. [Smith] *Mémoires concernant les Droits* etc. cilt 1, s. 280, vb. Yine s. 287, vb. ilâ 316.

rinin çok daha fazla iştiraki olmasını mâkul görmüştür. Bazı memleketlerde kilise toprakları bütün vergilerden muaf tutulmuştur. Diğerlerinde, bunlardan öteki topraklara kıyasla daha hafif vergi alınır. Milano dükalığında kilisenin 1575'ten önce tasarrufunda bulunan toprakların vergisi, değerlerinin sadece üçte biri üzerinden hesaplanmıştır.

Silezya'da soyluluk hukukunca tasarruf altında bulundurulan topraklardan, alt tabaka hukukuna göre tasarruf altındaki topraklara kıyasla yüzde 3 daha fazla vergi alınır. Haşmetli Prusya kralı, ihtimal ki birinci şekildeki arazi tasarrufuna ekli bulunan çeşitli itibar ve imtiyazların, mal sahibi için, vergisindeki küçük bir artışı yeterli derecede telâfi edeceğini; aynı zamanda diğer şekildeki tasarrufta insanı küçük düşüren bayağılığın biraz daha hafif vergi alınmakla bir dereceye kadar hafifleyeceğini tasavvur etmiştir. Diğer memleketlerde, vergi sistemi, bu eşitsizliği hafifletecek yerde, arttırmaktadır. Sardunya kralının hükmettiği ülkelerde ve Fransa'nın ayni cizye yahut mülk cizyesi denen şeye tâbi eyâletlerinde, vergi tamamıyla alt tabaka hukukuna göre tasarruf edilen topraklara isabet eder. Soyluluk hukukunca tasarruf edilen topraklar vergiden muaftır.

Genel bir ölçme ve kıymet takdirine dayanarak konulan bir arazi vergisi, başlangıçta ne kadar eşitliğe uygun olursa olsun, üstünden gayet az bir zaman geçmekle, eşitliğe aykırı hâle gelse gerektir. O hâle gelmesini önlemek için, memlekette teker teker her çiftliğin durumunda ve ürünündeki bütün değişikliklerle hükümetin durmadan ve zahmete katlanarak uğraşması gerekir. Prusya, Bohemya, Sardunya ve Milano dükalığı hükümetleri esasen bu tür bir çaba içerisindedirler. Bu ise, hükümetin doğasına hiç uymadığı için, uzun sürme ihtimali olmayan, sürdüğü takdirde de gel zaman git zaman muhtemelen mükelleflere getirebileceği rahatlığa kıyasla çok daha fazla sıkıntı ve kırgınlığa sebep olacak bir titizliktir.

1666'da Montauban mali bölgesinde, aynî cizye yahut mülk cizyesi, rivayete göre, gayet doğru bir ölçme ve kıymet takdirine dayanılarak matraha bağlanmıştır.[9] 1727 itibariyle, bu matrah tamamıyla eşitliğe aykırı hâle gelmişti. Bu uygunsuzluğu düzeltmek üzere, hükümet, bu mali bölgenin tümüne birden 120 bin Liralık bir ek vergi koymaktan daha iyi bir çare görmemiştir. Söz konusu ek vergi, eski matraha göre cizyeye tâbi çeşitli beldelerin hepsine salınmaktadır. Fakat bu, fiyatta, sadece o matraha göre kendilerinden düşük vergi alınanlardan toplanmakta ve aynı matraha göre kendilerinden yüksek vergi alınanların rahatlatılmasına tahsis edilmektedir. Meselâ, fiiliyatta birinden 900, ötekinden 1100 Lira vergi alınması gereken iki beldenin ikisine de, eski matraha göre, 1000'er Lira konulmuştur. Bu her iki beldeye, ek vergi gereğince, 1100'er Lira hesap yürütülmüştür. Ama bu ek vergi sadece vergisi az olan beldeden alınmakta ve bunun tümü birden, vergi yükü fazla olan beldenin rahatlatılmasına tahsis edilmektedir. Bu suretle, vergi yükü fazla olan belde sadece 900 Lira ödemektedir. Tamamen eski matrahtan ileri gelen eşitsizliklerin düzeltilmesine tahsis edilen ek vergiden, hükümetin ne kazancı ne de zararı vardır. Tahsis, daha çok mali bölgedeki idare âmirinin arzusuna göre düzenlendiğinden, büyük ölçüde keyfî olmalıdır.

9. [Smith] *Mémoires concernant les Droits* etc. cilt 2, s. 139 vb.

Arazinin Kira Geliriyle Değil, Ürünüyle Orantılı Vergiler

Arazinin mahsulünden alınan vergiler, gerçekte, kira geliri [rant] vergileridir. Bunları, her ne kadar çiftçi daha baştan peşin vermiş olabilse bile, nihayetinde toprak sahibi öder. Mahsulün belirli bir kısmı bir vergi için ödenip elden çıkacak olunca, bu kısmın değerinin üst üste her yıl muhtemelen ne tutabileceğini çiftçi elinden geldiği kadar doğru olarak hesaplar ve arazi sahibine ödemeye razı olduğu kiradan o miktarı düşer. Bu tür bir arazi vergisi olan kilise öşürünün üst üste her yıl ne tutabileceğini önceden hesaplamayan çiftçi yoktur.

Mahsulün belirli bir kısmı, farklı durumlarda kiranın çok değişik bir miktarına eşit olduğu için, öşür ve o türden diğer bütün arazi vergileri, tam bir eşitlik görüntüsü altında eşitliğe hiç de uymayan vergilerdir. Bazı çok verimli topraklarda mahsul o kadar çok olur ki, bunun yarısı, çiftçinin ekip biçmede kullandığı sermayesini –o yörede çiftçiliğe yatırılan sermayenin olağan kârıyla birlikte– geri getirmeye tamamıyla yeterlidir. Mahsulün diğer yarısını, yahut –aynı şey demek olan– diğer yarısının bedelini, öşür olmamış olsa, çiftçi kira olarak arazi sahibine ödemeye güç yetirirdi. Oysa mahsulün onda biri öşür olarak elinden alınırsa, çiftçinin, kirasının beşte birinin düşülmesini istemesi gerekir; yoksa sermayesini olağan kârıyla birlikte geri alamaz. Bu takdirde, arazi sahibinin geliri, tüm mahsulün yarısını yahut onda beşini tutacak yerde, ancak onda dördünü bulur. Bunun aksine, kötü topraklarda mahsul bazen o kadar az ve ekip biçme masrafı o kadar ağır olur ki, çiftçinin sermayesinin olağan kârıyla birlikte kendisine geri gelmesi için, tüm mahsulün beşte dördüne gerek olur. Bu takdirde, öşür olmasa bile, arazi sahibinin geliri, tüm mahsulün beşte birinden yahut onda ikisinden fazla tutamaz. Ancak mahsulünün onda birini öşür olarak verirse, çiftçinin, arazi sahibine ait kiradan bir o kadar indirim yapılmasını istemesi gerekir. Bu suretle kira, tüm mahsulün ancak onda birinden ibaret kalır. Verimli arazinin gelirinden alınan öşür, bazen, beşte biri yahut Lira başına dört Şilini geçmeyen bir vergi olabilir. Hâlbuki kötü toprakların öşürü bazen yarı yarıya, yahut Lira başına on Şilinlik bir vergi olabilir.

Öşür, kira üzerinde çoğunlukla eşitliğe çok aykırı bir vergi olduğu gibi, toprak sahibinin yaptığı iyileştirmelere de, çiftçinin ekip biçmesine de daima ket vuran büyük bir caydırıcıdır. Masrafa hiç karışmayan kilise, kâra bu kadar geniş ölçüde ortak çıkacak olunca, biri [toprak sahibi] genellikle en pahalıya gelen en önemli ıslahatı yapmayı; öteki [çiftçi] ise, keza genellikle en pahalıya gelen en değerli mahsulleri yetiştirmeyi göze alamaz. Öşür yüzünden, kök boya tarımı, uzun zaman [Hollanda] Birleşik Eyâletlerine münhasır kalmıştı. Presbiteryen mezhebine bağlı memleketler oldukları, dolayısıyla, bu mahvedici vergiden muaf tutuldukları için, Avrupa'nın geri kalanı aleyhine bu faydalı boya eczasının onlarda bir tür tekeli vardı. İngiltere'de bu bitkinin ekilmesini öğretmek için son zamanlarda yapılan teşebbüsler, sırf, kök boyadan alınan her türlü öşürün yerine, İngiliz dönümü* başına beş Şilin alınacağı hükmünü koyan düzenleme dolayısıyla olmuştur.

Avrupa'nın büyük kısmında kilisenin olduğu gibi, Asya'nın birçok farklı ülkesinde de devletin masrafları, çoğunlukla arazinin kira geliri üzerinden değil, mahsulü

*. İngiliz dönümü (*acre*): 0,4 hektar, ya da 4047 metrekare genişliğinde arazi ölçü birimi. (ç. n.)

üzerinden alınan bir arazi vergisi ile karşılanmaktadır. Çin'de hükümdarın başlıca geliri, imparatorluğun bütün topraklarının mahsulünün onda birinden oluşur. Ancak bu ondalık o kadar düşük tahmin edilir ki, çoğu eyâletlerde olağan mahsulün otuzda birini geçmediği rivayet edilir. Bengal, İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin eline düşmeden, o memleketin Müslüman hükümetine ödenegelen arazi vergisi yahut toprak rantı, rivayete göre, mahsulün beşte biri kadar tutarmış. Eski Mısır'da da, arazi vergisinin aynı şekilde beşte bir olduğu söylenir.

Rivayete göre, bu tür arazi vergisi sayesinde, Asya'da hükümdar toprağın ıslah edilip işlenmesiyle ilgilenirmiş. Nitekim Çin hükümdarları, Müslüman idaresindeyken Bengal hükümdarları ve eski Mısır'ın hükümdarları, rivayete göre toprak mahsulünün her kısmına ülkelerinin imkân verdiği en geniş pazarı sağlayarak, mahsulün her kısmının gerek miktarını gerek değerini mümkün mertebe arttırmak üzere, iyi yollar ve gidiş gelişe elverişli kanallar inşası ve idamesi için, son derece özen gösterirlermiş. Kilise öşrü çok ufak ufak parçalara bölündüğü için, ona tasarruf edenlerin hiçbirinde o tü bir ilginin olmasına imkân yoktur. Kendi rahiplik bölgesi mahsulünün pazarını genişletmek üzere memleketin ücra bir yerine bir yol veya kanal yapmak, bir mahalle papazının asla işine gelmez. Bu gibi vergilerin, devletin masrafının karşılanmasına tahsis edildikleri zaman, sakıncalarını bir dereceye kadar telâfi etmeye yarayacak bazı faydaları da vardır. Kilise masraflarının karşılanmasına tahsis edildiklerinde ise, sadece sakıncaları olur.

Toprak mahsulü vergileri, ya ayni olarak, ya da kesin bir kıymet takdirine göre para olarak toplanabilir.

Bir mahalle papazı, öşrünü; yahut, kendi arazisinde oturan az varlıklı bir mülk sahibi, gelirini, bazen ayni olarak almakta belki bir fayda görebilir. Toplanacak miktar ve bunun toplanacağı yer o kadar küçüktür ki, ikisi de, alacaklarının toplanışına ve idaresine bizzat nezaret edebilirler. Ücra bir bölgedeki bir arazinin geliri, başkentte oturan çok varlıklı bir mülk sahibine bu tarzda ödenecek olsa, onun, adamlarının ve vekillerinin ihmalleri yüzünden, çok; hileleri yüzünden ise, daha da çok zarara uğrama tehlikesi vardır. Vergi tahsildarlarının yolsuzluğu ve talanı yüzünden, hükümdarın kaybı, ister istemez daha büyük olur. En tasasız özel şahısların uşakları, belki en kuş uçurtmayan kralın adamlarına kıyasla, efendilerinin daha gözü önündedir. Ayni olarak ödenen bir kamu geliri, tahsildarların kötü idaresinden ötürü o kadar zarara uğrar ki, halktan toplananın daima çok az kısmı hükümdarın hazinesine ulaşır. Bununla beraber, Çin'de kamu gelirinin bir kısmı, rivayete göre, bu şekilde toplanırmış. Para ile yapılan bir ödemeye kıyasla yolsuzluğa çok daha fazla kapı açabilecek bir ödeme usulüne devam etmek, Mandarinlerin ve vergi toplayan diğer kimselerin şüphesiz daha işlerine gelir.

Toprak mahsulünden para olarak alınan bir vergi, ya piyasa fiyatındaki her değişme ile birlikte değişen bir değer takdirine göre; ya da, meselâ bir kile buğdaya, – piyasanın durumu ne olursa olsun– para olarak daima hep aynı bedel takdir edilmek suretiyle, sabit bir değere göre tahsil edilir. Birinci şekilde toplanan bir verginin hâ-

sılatı, sadece toprağın gerçek mahsulündeki değişmelere göre, tarımın iyileştirilmesine veya ihmal edilmesine göre değişir. Öteki şekilde toplanan bir verginin hâsılatı, yalnız toprak mahsulündeki değişmelere göre değişmekle kalmayıp; gerek değerli metallerin kıymetindeki değişmelere, gerekse aynı para biriminin adını taşıyan sikkenin farklı zamanlarda bu metallerden içerdiği miktarda meydana gelen değişmelere göre değişir. Birinci şekilde toplanan verginin hâsılatı ile toprağın gerçek mahsulünün değeri arasında, daima aynı oran bulunur. Öteki türlü devşirilenin hâsılatı ile mahsulün değeri arasında ise, farklı zamanlarda, çok değişik oranlar bulunabilir.

Bütün vergiyi yahut öşrü tamamıyla karşılamak üzere, toprak mahsulünün ya belirli bit miktarı, ya da belirli bir miktarının bedeli yerine, belirli bir para tutarı ödenirse, bu takdirde vergi mahiyet itibariyle tıpkı İngiltere'nin arazi vergisi hâline gelir. Arazinin geliri ile birlikte ne yükselir, ne de düşer. Toprağın ıslahını ne teşvik eder, ne de engeller. Bütün diğer öşürlerin yerini tutmak üzere, *Modus* denilen şeyin ödendiği ekseri rahiplik bölgelerinde, öşür bu türden bir vergidir. Bengal'in Müslüman idaresi döneminde, mahsulün beşte birinin ayni olarak ödenmesi yerine, memleketin pek çok beldesi yahut *zemindar*lerinde,* rivayete göre, hem de çok makul bir öşür yürürlükte imiş. Doğu Hindistan Şirketi memurlarından bazısı, kamu gelirini uygun değer seviyesine yükseltme bahanesiyle, bazı eyâletlerde bu öşür bedelini ayni bir ödeme ile mübadele etmişlerdir. Onların idaresinde bu değişikliğin hem ziraati engellemesi, hem de şirket idaresine ilk geçtiği sırada varlığı rivayet edilen miktarın bir hayli aşağısına düşen kamu gelirinin tahsilinde yeni suiistimal kapıları açması muhtemeldir. Bu değişiklikten şirket memurlarının belki kazançları olmuştur; ama bunun bedeli, ihtimal ki hem efendilerinin hem de memleketin sırtından çıkmıştır.

Evlerin Gelir Vergileri

Bir evin geliri iki kısma ayrılabilir; birine, çok yerinde olarak, *yapı geliri* denebilir, diğerine de çoğunlukla *arsa geliri* derler.

Yapı geliri, ev yapılırken harcanan sermayenin faizi ya da kârıdır. İnşaatçının işini diğer işlerle aynı seviyeye getirmek için, bu gelir, önce, sermayesini eğer sağlam bir kefaletle ödünç vermiş olsaydı alacağı faizin aynısını kendisine ödemeye; ikincisi, evi daima bakımlı olarak muhafazaya, yani –bir başka deyişle- inşasında kullanılmış olan sermayeyi belirli bir süre içinde yeniden yerine koymaya, kâfi gelmelidir. Onun için, yapı gelirini, yahut inşaatçılığın olağan kârını, her yerde, paranın olağan faizi ayarlar. Piyasadaki faiz haddi yüzde dört olan yerde, arsa gelirini ödedikten sonra, yapı masrafının tümü üzerinden yüzde altı, altı buçuk getirebilen bir ev geliri, inşaatçıya belki yeterli bir kâr sağlayabilir. Piyasadaki faiz haddinin yüzde beş olduğu yerde, belki yüzde yedi yahut yedi buçuğa ihtiyaç duyulabilir. Para faizine oranla, inşaatçılık herhangi bir zamanda bundan çok daha fazla kâr getirebiliyorsa, çok geçmeden diğer işlerden o kadar sermaye çeker ki, kârı uygun seviyesine indirir. Herhangi bir zamanda, bundan çok daha azını getirebiliyorsa, bu defa da diğer işler

*. Hindistan'daki derebeylik malikâneleri. (ç. n.)

çok geçmeden inşaatçılıktan o kadar sermaye çeker ki, o kâr yeniden yükselir.

Bir evin tüm gelirinin bu mâkul kârı sağlamaya kâfi gelen kısmından ötesi, tabii, arsa gelirine gider ve arsa sahibi ile bina sahibi iki ayrı kimse ise, çoğu durumda, rant tamamıyla arsa sahibine ödenir. Bu artık rant, evde oturan kişinin, o yerin gerçek yahut farazi avantajı karşılığı olarak ödediği bedeldir. Herhangi büyük bir şehrin uzaklarında, arsaların istendiği gibi seçilecek kadar bol olduğu yerlerdeki kır evlerinde, arsanın rantı, üstünde evin bulunduğu arsa tarımda kullanıldığı takdirde ne getirirse, hemen hemen odur; yahut ondan fazla birşey değildir. Bir büyük şehir civarındaki kır konaklarında arsa geliri bazen çok daha yüksek olup, orada, semtin kendine has rahatlığı yahut güzelliği, çoğunlukla adamakıllı para eder. En yüksek arsa gelirleri, genellikle başkentte; özellikle de başkentin evlere karşı talebin en yüksek olduğu kısımlarındadır; artık bu talebin sebebi her ne ise: ister ticaret ve iş, ister sefa sürüp eş dostla ülfet, isterse sırf gösteriş ve modaya uyma maksatlı olsun.

Evin kira geliri üzerinde, kiracının ödeyeceği ve her bir evin toplam geliri ile orantılı bir verginin, yapı gelirine -hiç değilse uzunca bir süre- tesiri olamaz, inşaatçı umduğu mâkul kârı elde etmezse o işi bırakmak zorunda kalır. Bu ise, inşaata olan talebi arttırmak suretiyle, inşaatçının kârını kısa zamanda yeniden diğer işlerdeki kârla uyumlu bir düzeye getirir. Bu tür bir vergi tamamıyla arsa kira gelirine de isabet etmeyip, kısmen evde oturana, kısmen de arsa sahibine düşecek şekilde bölünür.

Meselâ diyelim ki, belirli bir kimsenin ev kirası olarak, yılda 60 Liralık bir masrafı ödemeye gücünün yeteceğine aklı kesiyor. Yine diyelim ki, ev kira gelirine, evde oturanın ödeyeceği, Lira başına dört Şilinlik, yani beşte bir oranında vergi konulmuştur. Kirası 60 Lira olan bir ev, bu takdirde ona yılda 72 Liraya gelecektir. Bu ise, onun ödemeye güç yetireceğini sandığı miktardan 12 Lira fazladır. Dolayısıyla, o, daha kötüce yahut kirası 50 Lira olan bir ev ile yetinecektir. Vergi için ödemesi gereken 10 Liranın ilâvesiyle, bu tutar, yılda, gücünün yeteceğini düşündüğü rakam olan 60 Lirayı bulacaktır. Vergiyi ödemek için de, yıllık kirası 10 Lira fazla bir evden sağlayabileceği ilâve rahatlığın bir kısmından feragat edecektir. Bu ilâve rahatlığın bir kısmından feragat eder diyorum; çünkü tamamından feragat etmek zorunda kaldığı çok seyrek vâkidir. Vergi dolayısıyla, yılda 50 Liraya, vergi olmadığı takdirde bulabileceğinden daha iyi bir ev bulur. Çünkü bu tür bir verginin, falanca rakibi uzaklaştırmak suretiyle kirası 60 Lira olan evler için olan rekabeti azaltması gerektiği gibi, aynı şekilde, 50 Lira kiralı evlere ve, en düşük kiralılar hariç, muhtelif kiralı bütün evler için olan rekabeti de azaltması gerekir. En düşük kirası olanlar için olan rekâbeti bir süre için arttırır. Üzerlerinde rekabetin azaldığı her sınıftan evlerin kiraları, ister istemez, az çok düşer. Ancak bu düşüşün, hiç değilse uzunca bir zaman için, yapı kirasına tesiri olmayacağından, hepsi birden eninde sonunda arsa kirasına dönüşse gerektir. Dolayısıyla, sonuçta bu verginin ödenmesi, kısmen, payına düşeni ödemek için rahatının bir kısmından vazgeçmek zorunda olan ev kiracısına; kısmen de, payına düşeni ödemek için gelirinin bir kısmından vazgeçmek zorunda olan arsa sahibine kalır. Bu nihai ödemenin aralarında ne oranda bölüşüleceğini kesin olarak bilmek belki çok kolay değildir. Bu bölüşme, farklı şartlar altında muhtemelen

birbirinden çok farklı olacak ve bu tür bir vergi, bu değişik şartlara göre, hem evde oturana hem de arsa sahibine çok eşitsiz bir şekilde tesir edebilecektir.

Bu tür bir verginin farklı arsa geliri sahiplerine eşitsiz bir şekilde isabet edebilmesi, tamamıyla, bu bölüşmedeki tesadüfi eşitsizlikten ileri gelir. Fakat, farklı evlerde oturanlara eşitsiz bir şekilde isabet edebilmesi, yalnız bundan değil, bir başka sebepten de ileri gelir. Ev kirasının toplam geçim harcamaları içindeki payı çeşitli servet kademelerinde farklıdır. Bu oran, servetin en yüksek kademesinde belki en yüksek ve genellikle en aşağı kademede en düşük olmak üzere, alt kademelere doğru giderek düşer. Yoksulların en büyük masraf kapısı, hayat için zorunlu olan maddelerdir. Yiyecek bulma konusunda güçlük çekerler; zaten küçük olan gelirlerinin çoğu onu elde etmek için harcanır. Zenginlerin başlıca masrafı ise zevki okşayan lüks eşya ve kuru kuruya övünülecek nesnelerden ileri gelir. Şahane bir ev ise, zenginlerdeki lüks eşyanın ve kuru kuruya övündükleri nesnelerin hepsini, en uygun şekilde süsleyip gözler önüne serer. Dolayısıyla ev kiralarından alınan bir verginin ağırlığı, genellikle, en çok zenginlere isabet eder. Bu tür eşitsizlikte ise, belki, pek mâkul olmayan bir şey yoktur. Kamu masrafına zenginlerin sadece gelirleri oranında değil, ondan biraz daha fazla oranda katılmaları çok akla aykırı değildir.

Evlerin kirası bazı hususlarda arazi kirasına benzerse de, bir hususta ondan esaslı surette ayrılır. Arazi kirası, mahsul veren bir şeyin kullanılması karşılığında ödenmektedir. Kirayı ödeyen arazi, o kirayı hâsıl eder. Evlerin kirası ise, mahsul vermeyen bir şeyin kullanılmasına karşılık olarak ödenir. Ev olsun, üstünde ev bulunan arsa olsun, hiçbir mahsul vermez. Dolayısıyla, ödeyen kimsenin, kirayı o şeyden ayrı ve onunla bağlantısı olmayan bir diğer gelir kaynağından elde etmesi gerekir. Evlerin kirasından alınan bir vergi, evde oturanlara isabet ettiği müddetçe, kiranın elde edildiği aynı kaynaktan gelmek, ve onların (ister emek ücretlerinden, ister sermaye kârlarından, ister arazi gelirinden elde edilmiş) gelirinden ödenmek durumundadır. Böyle bir vergi, evde oturanlara isabet ettiği müddetçe, üç ayrı gelir kaynağının sadece bir tanesine değil, fark gözetmeksizin hepsine birden isabet eden vergilerdendir. Mahiyeti itibariyle her bakımdan tüketim mallarının herhangi bir diğer çeşidinden alınanın aynısı olan bir vergidir. Genellikle bir insanın toplam harcamalarını geniş mi yoksa dar mı tuttuğunu kestirebilmek için, evinin kirasından daha iyi bir masraf yahut tüketim maddesi belki de yoktur. Bu masraf kalemine konan bir vergi, o maddeden Avrupa'nın herhangi bir yerinde şimdiye kadar elde edilene kıyasla belki daha hatırı sayılır bir gelir meydana getirebilir. Gerçekte vergi çok yüksek olursa, halkın çoğu daha küçük evlerle yetinip, masraflarının çoğunu bir başka mecraya sokmak suretiyle, elden geldiği kadar ondan yakayı sıyırmaya gayret ederler.

Evlerin geliri, tıpkı arazinin olağan gelirini tahkik için gerekli görülecek türden bir tedbirle, yeterince doğru olarak kolayca anlaşılabilir; içinde oturulmayan evlerin vergi vermemesi gerekir. Bunlardan alınan bir vergi tamamıyla mal sahibine isabet eder. Bu durumda o kendisine ne rahatlık, ne de gelir sağlayan bir şey için vergi vermiş olur. İçinde sahibinin oturduğu evlere, inşaatlarının maliyetine göre değil, bir kiracıya kiralandığı takdirde getirmeleri muhtemel bulunduğuna –tarafsız bir

hakem aracılığı ile– hükmedilebilecek kira üzerinden vergi konması gerekir. İnşaatlarına harcanmış olabilecek masrafa göre vergi hesaplanırsa, öteki vergilere eklenecek, Lira başına üç dört Şilin düşecek bir vergi, bu memleketin, hatta öyle sanırım ki, diğer her medeni memleketin hemen hemen bütün varlıklı ve büyük ailelerini mahveder. Bu memleketteki en varlıklı ve en büyük ailelerden bazısının şehirdeki ve kırdaki çeşitli evlerini dikkatle inceleyen bir kimse, görür ki, ilk inşa masrafının sadece yüzde 6,5 veya 7'si hesabıyla, bunların ev geliri, mülklerinin safi gelirinin tümüne hemen hemen eşittir. Bu, gerçi, çok güzel ve ihtişamlı şeylere birbiri peşi sıra gelen birkaç nesil tarafından yapılarak birikmiş bir masraftır; ama maliyetine oranla bu şeylerin mübadele değeri çok azdır.[10]

Arsa kira gelirleri, evlerin kira gelirine kıyasla vergi alınmaya daha da elverişli bir konudur. Arsa kiralarından alınan bir vergi, ev kiralarını arttırmaz. Bu verginin tümü birden, daima, bir tekelci olarak davranan ve arsasının kullanılması karşılığında alınabilecek en yüksek kirayı isteyen arsa geliri sahibine isabet eder. Rakiplerin tesadüfen daha zengin veya daha yoksul bulunmalarına, ya da belirli bir arsa parçasından heveslerini almak için daha çok veya daha az bir masrafa katlanabilmelerine göre, arsaya karşılık, daha çok veya daha az rant geliri elde edilebilir. Her memlekette en çok sayıda zengin rakip, başkentte bulunur; öyle olduğu için de, en yüksek arsa rantlarına daima orada rastlanır. Arsa rantlarından alınan bir vergi, bu rakiplerin servetini hiçbir şekilde arttırmayacağından, arsadan faydalanmak için bunlar daha fazla para vermeye ihtimal ki yanaşmayacaklardır. Vergiyi, oturanın mı, yoksa arsa sahibinin mi ödeyeceğinin fazla önemi olmaz. Oturan, vergi için ne kadar fazla para ödemek zorunda kalırsa, arsa için o kadar daha az para vermeye meyleder; bu suretle verginin eninde sonunda ödenmesi, tamamıyla arsa geliri sahibinin üstüne kalır. İçinde oturulmayan evlerin arsa geliri üzerinden vergi verilmemesi gerekir.

Gerek arsa rantları ve gerekse olağan arazi geliri, çoğu durumda mal sahibinin kendi hesabına hiçbir ihtimam veya özen göstermeden faydalandığı bir gelir türüdür. Devlet harcamalarının finansmanı için, bu gelirin bir kısmı mal sahibinin elinden alınsa bile, bu yüzden herhangi bir faaliyet baltalanmış olmaz. Toplumun toprağı ile emeğinin yıllık mahsulü, büyük halk kitlesinin gerçek zenginliği ile geliri, bu tür bir vergiden sonra da eskisi ile aynı olarak kalabilir. Onun için arsa rantları ve olağan arazi kira geliri, kendilerine has bir vergi konulmaya belki en çok dayanabilecek olan gelir türleridir.

Bu bakımdan arsa rantlarının, özel surette vergi alınmaya sıradan arazi gelirine kıyasla daha da elverişli bir konu olduğu anlaşılmaktadır. Çoğu durumda, sıradan arazi geliri, hiç değilse kısmen, arazi sahibinin ihtimamı ve ustaca idaresi sayesinde meydana gelir. Çok ağır bir vergi, bu özen ve ustaca idareyi fazlasıyla engelleyebilir. Arsa rantlarının, sıradan arazi rantlarını aşması ise, tamamıyla hükümdarın iyi idaresi sayesinde olur. Hükümdar, ya bütün halkın, yahut belirli bir yerdeki ahalinin faaliyetini himaye etmek suretiyle, onların, üzerinde evlerini inşa ettikleri arsaya

10. [Smith] Bu kitabın ilk baskısından beri, hemen hemen yukarıda zikredilen esaslara dayanan bir vergi konulmuş bulunmaktadır.

gerçek değerinden o kadar fazla para vermelerini; yahut, arsanın bu kullanılışından dolayı, arsa sahibine, uğrayabileceği zararı karşılayacak tazminattan o kadar daha fazlasını sağlamalarını mümkün kılar. Varlığını devletin iyi idaresine borçlu olan bir gelir kaynağının özel olarak vergiye bağlamasından; yahut o idarenin harcamalarının finansmanında bu kaynağın diğer mali kaynakların çoğuna kıyasla daha fazla payı bulunmasından daha mâkul bir şey olamaz.

Her ne kadar Avrupa'nın pek çok farklı ülkesinde evlerin kira gelirine vergiler konmuş olsa da, ben arsa kiralarının ayrı bir vergi konusu olarak kabul edildiği bir ülke bilmiyorum. Vergileri düzenleyen kimselere gelirin hangi kısmının arsa geliri, hangisinin yapı geliri sayılması gerektiğini tahkik etmek muhtemelen biraz zor gelmiştir. Hâlbuki, gelirin bu iki kısmını birbirinden ayırdetmek çok güç olmasa gerektir.

Büyük Britanya'da evlerin kira gelirinden, *yıllık arazi vergisi* adı altında arazi gelirinden alınanla aynı oranda vergi alındığı kabul edilir. Her ayrı mahalle ve semt için bu vergiye matrah olmak üzere yapılan kıymet takdiri daima aynıdır. Bu takdir başlangıçta eşitliğe son derece aykırı idi; hâlâ da aykırı olmaya devam ediyor. Krallığın çoğu kısmında bu vergi, evlerin gelirine, arazinin gelirine kıyasla daha da hafif isabet eder. Başlangıçta vergileri yüksek konup evlerinin gelirleri hayli düşmüş olan tek tük bir iki semtte Lira başına üç dört Şilinlik arazi vergisinin,* evlerin gerçek gelirine eşit bir oranı bulmakta olduğunu söylerler. Kiracısız evler kanun gereğince vergiye tâbi olmakla beraber, çoğu yörelerde, tahakkuk yapanların lütfu sayesinde vergiden muaf tutulmaktadır. Semtin vergisi daima aynı kalmakla beraber, bu muaflık belirli evlere düşen vergi payında bazen ufak tefek değişikliklere sebep olmaktadır. Yeni yapılar, onarmalar vb. dolayısıyla gelirde meydana gelen artışlarla semtin borcu ödenmekte; bu ise, belirli evlere düşen vergi payında daha başka değişmelere sebep olmaktadır.

Hollanda bölgesinde[11] her evden, –fiilen getirdiği kiraya, ya da oturulup oturulmadığına bakılmaksızın– değeri üzerinden yüzde 2,5 oranında vergi alınır. Gelir elde edemediği kiracısız bir ev için mal sahibini, hele bu kadar ağır bir vergi ödemeye zorlamakta biraz haksızlık var gibi gelir. Piyasa faiz haddinin yüzde 3'ü geçmediği Hollanda'da, evin toplam değeri üzerinden yüzde 2,5; çoğu durumda yapı gelirinin, belki de bütün gelirin üçte birinden fazla tutsa gerektir. Gerçekte, evlerin vergiye bağlanışına esas tutulan kıymet takdiri eşitliğe çok aykırı olmakla beraber, rivayete göre, daima gerçek değerin aşağısındadır. Bir ev yeniden yapıldığı, ıslah edildiği yahut genişletildiği takdirde yeni bir kıymet takdiri yapılarak, vergi ona göre hesaplanır.

İngiltere'de evlere farklı zamanlarda konmuş çeşitli vergileri düzenleyenler, öyle görünüyor ki, her evin gerçek kira gelirini tolere edilebilir sınırlar içinde doğru tespit etmenin çok zor olduğunu tasavvur etmişlerdir. Onun için muhtemelen bunlar vergilerini, kira geliri ile arasında çoğu durumda belirli bir oran bulunacağını tasavvur

*. Lira (Pound/Sterlin) başına dört Şilin demek, 1 Lira=20 Şilin olduğuna göre, 1/5 yani yüzde 20'ye karşılık gelir. (ç. n.)
11. [Smith] *Mémoires concernant les Droits*, etc. s. 223.

ettikleri daha anlaşılır bir kritere göre düzenlemişlerdir.

Bu türden ilk vergi, *ocak parası* denen, ocak başına alınan 2 Şilinlik bir vergi idi. Evde kaç ocak bulunduğunu anlamak için, vergi tahsildarının evdeki her odaya girmesi gerekiyordu. Bu tatsız yoklama, vergiyi de tatsızlaştırıyordu. Onun için, devrimden hemen sonra, kölelik alâmetidir diye, bu vergi kaldırıldı.

Onun ardından gelen aynı türden vergi, içinde oturulan her evden alınan 2 Şilinlik bir vergi idi. 10 penceresi olan bir ev, 4 Şilin fazla veriyordu. 20 yahut yirmiden fazla pencereli bir ev, 8 Şilin veriyordu. Sonraları bu vergi, penceresi 20 tane olup 30'a varmayan evlerin 10 Şilin; 30 ve daha çok pencerelilerin 20 Şilin vermesini öngörür şekilde değişikliğe uğradı. Pencere adedi çoğu durumda dışarıdan, her hâlükârda evin bütün odalarına girmeksizin de sayılabilir. Dolayısıyla, tahsildarın yoklaması, bu vergide, ocak parasındakine kıyasla insanların daha az gücüne gidiyordu.

Sonra bu vergi kaldırılmış; yerine pencere vergisi konmuş; bu da birçok değişikliklere uğramış ve arttırılmıştır. Pencere vergisi, şimdiki (Ocak 1775) haliyle, İngiltere'de ev başına 3 Şilinlik, İskoçya'da ise ev başına 1 Şilinlik bir vergiden başka, her pencereyi bir vergiye tâbi tutmaktadır. Bu vergi İngiltere'de penceresi 7'yi geçmeyen evler için –en düşük oran olan– 2 Peniden,* tedricen yükselerek, 25 ve daha yukarı pencereli evler için –en yüksek oran olan– 2 Şiline kadar çıkmaktadır.

Bütün bu tür vergilere karşı başlıca itiraz, bunların çoğunlukla zenginlere göre yoksullara çok daha ağır isabet etmeleri nedeniyle, eşitliğe son derece aykırı oluşlarıdır. Bir taşra şehrinde geliri 10 Lira olan bir evin, bazen, Londra'da geliri 500 Lira olan bir evden daha çok penceresi olabilir. Taşradakinde oturanın ötekinde oturana göre çok daha yoksul bir kimse olması muhtemel ise de, vergiye iştirak payını düzenleyen pencere vergisine göre, kamu harcamalarının finansmanına bunun daha fazla katkıda bulunması gerekir. Demek ki bu gibi vergiler, yukarıda zikredilen dört düsturun birincisine taban tabana zıttırlar. Diğer üç düsturdan herhangi birine ise çok aykırı gibi görünmezler.

Pencere vergisinin ve evlerden alınan bütün diğer vergilerin doğal eğilimi, kiraları düşürmektir. Bir kimse vergiye ne kadar çok para öderse, tabiîdir ki, kira için o kadar az para verebilir. Bununla beraber, pencere vergisi konulduğundan beri, Büyük Britanya'nın hemen hemen her tanıdığım şehir ve köyünde, evlerin kirası genellikle az çok yükselmiştir. Hemen her yerde evlere talep öylesine artmıştır ki, kiraları, pencere vergisinin düşürebileceğinden daha fazla yükseltmiştir. Bu, memleketteki büyük refahın ve memleket halkının artmakta olan gelirinin çok sayıda delillerinden biridir. Vergi olmamış olsa, kiralar belki daha da yükselirdi.

---

*. 1 Lira/Pound/Sterlin=20 Şilin=240 Peni. (ç. n.)

MADDE II
Kâr Yahut Sermayeden Doğan Gelir Üzerindeki Vergiler

Sermayeden hâsıl olan gelir yahut kâr, doğal olarak ikiye bölünür; sermayenin faizini ödeyen ve sermaye sahibine ait olan kısım ve faizin ödenmesi için gereken miktardan artakalan fazla kısım.

Kârın bu ikinci kısmı, tabiî doğrudan vergiye tâbi tutulmayacak olan bir konudur. O sermayenin işletilmesine ait risk ve zahmetin karşılığı, çoğu durumda da, gayet mutedil bir karşılığıdır. İşleten kimsenin bu karşılığı alması gerekir; aksi hâlde kendi menfaatini zedelemeden bu işe devam edemez. Dolayısıyla, kendisinden doğrudan doğruya kârın tümü oranında vergi alınırsa, ya kâr haddini yükseltmek, yahut vergiyi paranın faizinin üstüne eklemek, yani, daha az faiz ödemek zorunda kalır. Kârının haddini vergi oranında yükseltirse, bütün vergiyi peşin olarak kendisi verebilir ama, kullandığı sermayeyi muhtelif sahalardan hangisinde işletiyorsa ona göre, sonuçta, vergiyi iki ayrı sınıf halktan ya biri, ya öteki öder. Parayı bir çiftçi sermayesi olarak toprağın ekilip biçilmesinde kullanırsa, kârının haddini, ancak, toprak mahsulünün yahut –aynı şey demek olan– toprak mahsulü bedelinin daha büyük bir kısmını alıkoymak suretiyle yükseltebilir. Bu ise, ancak arazi kirasının indirilmesi ile mümkün olacağından, neticede verginin ödenmesi arazi sahibine kalır. Parayı bir ticaret yahut sanayi sermayesi olarak kullanırsa, kârının oranını ancak mallarının fiyatını yükseltmek suretiyle arttırabilir. O takdirde, verginin ödenmesi ise, tamamıyla o malların tüketicilerine kalır. Kârının haddini yükseltmezse, verginin tümünü, kârın para faizi için ayrılan kısmına yüklemek zorunda kalır. Sermaye olarak her ne ödünç aldı ise, onun için, daha az faize katlanabilir. Bu takdirde verginin bütün ağırlığı, en nihayetinde paranın faizine yüklenir. Yakasını vergiden bir türlü kurtaramazsa, öbür türlü kurtarmak zorunda kalır.

İlk bakışta, paranın faizi; arazi kirası gibi, doğrudan vergi alınmaya elverişli bir şey gibi gelir. Bu, rant [arazi kirası] gibi, sermayenin işletilmesine ait bütün risk ve zahmeti tamamen karşıladıktan sonra, arta kalan bir safi hâsılattır. Çiftçinin sermayesi, mâkul kârıyla birlikte, yerine konduktan sonra arta kalan safi hâsılat, vergiden sonra, vergiden öncekine kıyasla daha büyük olamayacağı için, arazi rant gelirinden alınan bir vergi nasıl rantları yükseltemiyorsa, paranın faizinden alınan bir vergi de, faiz haddini aynı sebeple yükseltemez. Çünkü, memleketteki sermaye yahut para miktarının, toprağın miktarı gibi, vergiden sonra da vergiden öncesiyle aynı kaldığı farzedilir. Birinci kitapta gösterilmişti ki, her yerde olağan kâr haddini, işletilecek sermaye miktarı ve o sermaye ile yapılması gereken iş yahut ticaret miktarı arasındaki oran belirler. Ancak sermaye ile yapılacak işi yahut ticareti, para faizinden alınacak herhangi bir vergi ne çoğaltabilir, ne de azaltabilir. Dolayısıyla, işletilecek sermaye miktarı vergiden dolayı ne çoğalıyor ne de azalıyorsa, olağan kâr haddi, ister istemez aynı kalır. Fakat bu kârın, sermaye işletenin riskini ve zahmetini karşılamak için gerekli olan kısmı yine aynı kalır; çünkü o risk ile zahmet, hiçbir şekilde değişmez. Do-

layısıyla, arta kalan, yani sermaye sahibine ait olup, paranın faizini ödeyen kısım da, keza ister istemez aynı kalır. Onun için para faizi, ilk bakışta, aynen arazi geliri gibi, doğrudan vergi alınmaya uygun bir konu olarak gözükür.

Ne var ki para faizini, doğrudan vergi alınmaya arazi gelirine göre çok daha az uygun bir konu hâline getiren iki ayrı keyfiyet vardır.

Birincisi, herhangi bir adamın elindeki toprağın miktarı ile değeri, asla bir sır olamaz, ve daima çok büyük oranda doğru şekilde aslı öğrenilebilir. Ama elindeki sermayenin toplam tutarı hemen daima bir sırdır ve neredeyse hiçbir zaman idare eder derecede doğru olarak tespit edilemez. Üstelik hemen her zaman değişikliklere uğraması muhtemeldir. Sermayenin artıp eksilmediği bir yıl neredeyse yoktur; çoğunlukla bir ay, hatta bazen bir tek gün bile geçmez ki, sermaye az çok artıp eksilmesin. Her insanın özel koşulları üzerinde, verginin ona göre ayarlanması amacıyla, servetindeki bütün dalgalanmaları kapsayacak bir inceleme, kimsenin dayanamayacağı, bitip tükenmez bir eziyet kaynağı olur.

İkincisi, toprak yerinden oynatılamayan bir şey olduğu hâlde, sermaye, kolayca başka bir yere aktarılabilir. Toprak sahibi, ister istemez, mülkünün bulunduğu belirli bir ülkenin vatandaşıdır. Sermaye sahibi ise, doğrusu, bir dünya vatandaşı olup, ille de herhangi belirli bir memlekete bağlı değildir. Ağır bir vergi konulmak üzere can sıkıcı bir soruşturmaya uğrayabileceği memleketi terk etmeye eğilimlidir; sermayesini de daha rahat bir şekilde işini görebileceği veya servetinin tadını çıkarabileceği bir başka memlekete götürür. Sermayesini aktarmakla, ayrıldığı memlekette yürütmüş olduğu bütün faaliyete son verir. Toprağı işleyen şey, sermayedir; emeği istihdam eden şey, sermayedir. Herhangi bir memleketten sermaye kaçırtacak nitelikte bir vergi, gerek hükümdar için, gerekse toplum için, her gelir kaynağını aynı derecede kurutmaya vesile olur. Yalnız sermaye kârları değil, arazi rantı ile emek ücretleri de, sermayenin başka tarafa aktarılması yüzünden, ister istemez az veya çok eksilir.

Öyle olduğu için, sermayeden hâsıl olan gelirden vergi almaya kalkışan milletler, bu türden herhangi sıkı bir soruşturma yerine, çok gevşek ve dolayısıyla az çok keyfî bir miktar tahminle yetinmek zorunda kalmışlardır. Bu tarzda tahakkuk ettirilen bir vergideki aşırı eşitsizlik ve müphemlik, ancak, verginin son derece mutedil olması ile telâfi edilebilir. Bu suretle, herkes kendisine gerçek gelirinden epeyce daha düşük miktarda vergi salındığını gördüğünden, komşusuna bir nebze daha az vergi kesilse dahi pek rahatsız olmaz.

İngiltere'de "arazi vergisi" denen vergi yoluyla, sermayeden, topraktan alınanla aynı oranda vergi alınmak istenmişti. Topraktan alınan vergi, Lira başına dört Şilin, yahut hesaplanan kiranın beşte biri iken, sermayeden de hesaplanan faizin beşte biri üzerinden vergi alınması arzulanmıştı. Şimdiki yıllık arazi vergisi ilk konduğu zaman, yasal faiz oranı yüzde 6 idi. Dolayısıyla, her 100 Liralık sermayeden, 6 Liranın beşte biri olan, 24 Şilin vergi alındığı varsayılıyordu. Kanuni faiz oranı yüzde 5'e indirildiğinden beri, her 100 Liralık sermayeden sadece 20 Şilin vergi alındığı farze-

dilmektedir. Arazi vergisi denen vergi ile toplanacak para, taşra ile belli başlı şehirler arasında bölüştürülüyordu. Verginin daha çoğu taşraya konuluyor, şehirlere konulanın büyük kısmı, evlerden alınıyordu. Şehirlerin sermayesinden yahut ticaretinden alınmak üzere kalan kısım, (çünkü, toprağa ait sermayeden vergi alınması düşünülmemişti) o sermayenin yahut o ticaretin gerçek değerinin çok altında kalıyordu. Dolayısıyla, ilk baştaki tahakkukta her ne eşitsizlik olursa olsun, çok az tedirginlik veriyordu. Her mahallenin ve her semtin toprağına, evlerine ve sermayesine, hâlâ, ilk baştaki tahakkuka uygun olarak vergi salınmaktadır. Çoğu yerde bütün bunların değerini epeyce yükseltmiş bulunan, memleketin hemen hemen her tarafına uzanan refah, bu eşitsizlikleri şimdi daha da az önemli hâle getirmiştir. Ayrıca, her semtin vergi oranı hep aynı kaldığı için, herhangi bir kimsenin sermayesine konabildiği ölçüde bu verginin belirsizliği, hem bir hayli azalmış, hem çok daha az önemli hâle gelmiştir. İngiltere topraklarından çoğunun arazi vergisine tâbi tutulması arazilerin fiilî değerinin yarısı üzerinden bile olmadığı gibi; İngiltere sermayesinin çoğunun vergiye tâbi tutulması da belki sermayenin fiilî değerinin neredeyse ellide biri bile değildir. Sermayenin ve ticaretin vergiden muaf tutulduğu Westminster'de olduğu gibi, bazı şehirlerde arazi vergisinin tümü evlere konulmuştur. Londra'da ise öteki türlüdür.

Bütün ülkelerde, özel şahısların durumlarını sıkı sıkıya soruşturmaktan titizlikle sakınılmıştır.

Hamburg'da[12] oturan herkes, şahip olduğu her şeyin yüzde çeyreğini devlete vermek zorundadır. Hamburg halkının varlığı da çoğunlukla sermayeden ibaret olduğuna göre, bu vergi sermayeden alınan bir vergi sayılabilir. Her kimse vergisinin takdirini bizzat yapar ve her yıl varının yoğunun yüzde çeyreği olduğunu yeminle bildirdiği belirli bir meblâğı, ne kadar tuttuğunu beyan etmeksizin ya da o konuda herhangi bir yoklamaya mâruz kalmaksızın, yetkili makam huzurunda devlet kasasına koyar. Bu verginin genellikle kıl kadar doğruluktan şaşmaksızın ödendiği zannedilmektedir. Yetkili makamlarına karşı halkın tam bir güven beslediği, devletin desteklenmesi için vergi zaruretine kani olduğu ve bunun dürüstçe o amaca tahsis edileceğine inandığı küçük bir cumhuriyette, bazen, verginin böyle hak ve insaf üzere, gönül rızasıyla ödenmesi umulabilir. Bu sadece Hamburg halkına mahsus bir şey değildir.

İsviçre'deki Unterwald kantonu, fırtına ve su baskınları yüzünden sık sık harabeye döner; bu nedenle olağanüstü masraflara mâruz kalır. Bu gibi durumlarda, halk bir araya toplanır ve her biri, kendisinden ona göre vergi alınmak üzere, varlığının ne tuttuğunu, rivayete göre büyük bir açık yüreklilikle bildirir. Zürich'te kanun, zaruret hallerinde herkesten -tutarını yeminle beyan etmek zorunda olduğu- geliri oranında vergi alınacağını emretmektedir. Hemşehrilerinden herhangi birinin kendilerine oyun edeceği kuşkusunun bunların içine düşmediği söylenir. Basel'de devletin belli başlı geliri, ihraç edilen mallardan alınan küçük bir gümrük vergisinden hâsıl olmak-

12. [Smith] *Mémoires concernant les Droits*, cilt 1, s. 74.

tadır. Kanunun koymuş olduğu vergilerin hepsini üç ayda bir ödeyeceklerine dair bütün yurttaşlar yemin ederler. Bütün tâcirlerin, hatta bütün hancıların, ülke içinde veya dışında sattıkları malların hesabını tutmaları, kendi uhdelerine verilmiştir. Her üç ayın sonunda bu hesabı, altında vergi tutarı hesaplanmış olarak hazinedara gönderirler. Bu güven yüzünden gelirin zarar gördüğü kuşkusu yoktur.[13]

Bu İsviçre kantonlarında, her yurttaşı servetinin tutarını yeminle açıkça beyana mecbur etmek, bir cefa sayılmıyor olmalıdır. Bu Hamburg'da olsa, cefanın en büyüğü sayılır. Tehlikeli ticari teşebbüslere girişen bütün tâcirler, koşullarının gerçek durumunu her an açığa vurmak zorunda kalma düşüncesi karşısında titrerler. Bunun sonucunun, çoğu kez itibarlarının sona ermesi ve girişimlerinin suya düşmesi olacağını öngörürler. Bütün bu tür projelerin yabancısı olan ağır başlı ve tutumlu bir halk, kendileri için, böyle herhangi bir gizliliğe ihtiyaç duymaz.

Hollanda'da, müteveffa Orange prensi devlet başkanlığına geçtikten hemen sonra, her yurttaşın bütün mallarına yüzde 2 ya da, –dedikleri gibi– ellide bir Peni, bir vergi konuldu. Her yurttaş Hamburg'da olduğu şekilde tahakkukunu bizzat yapıp, vergisini ödüyor; genellikle de, verginin büyük bir doğrulukla ödendiği kabul ediliyordu. O sırada, genel bir ayaklanma ile henüz kurmuş oldukları yeni hükümete karşı, halkın çok büyük sevgisi vardı. Verginin, derhâl tedbir alınmasını gerektiren bir hâdise ortaya çıktığında devleti rahatlatmak için, yalnız bir defaya mahsus olmak üzere ödenmesi gerekiyordu. Gerçekte vergi, daimi olamayacak kadar ağırdı. Piyasa faiz haddi nadiren yüzde 3'ü geçen bir memlekette, yüzde 2'lik bir vergi, sermayeden genellikle elde edilen en yüksek net gelir üzerinde, Lira başına 13 Şilin 4 Peni tutar. Bu, sermayesine az çok zarar vermeden çok az kimsenin ödeyebileceği bir vergidir. Acil ve zorunlu hâllerde yüksek hamiyetinden ötürü halk büyük bir gayret göstermek suretiyle, devleti rahatlatmak için, sermayesinin dahi bir kısmından feragat edebilir. Ancak, uzunca bir zaman buna devam etmesi imkânsızdır. Ederse, çok geçmeden vergi yüzünden öyle bitap düşer ki, devleti hiç destekleyemez hâle gelir.

İngiltere'de Arazi Vergisi Kanunu gereğince sermayeye konulan verginin, sermaye ile orantılandırılmış olmakla beraber, o sermayenin herhangi bir kısmını eksiltmesi yahut ele geçirmesi kastedilmemiştir. Bunun, sadece para faizi üzerinde, arazi geliri vergisine orantılandırılmış bir vergi olması amaçlanmıştır. O şekilde ki, arazi geliri vergisi Lira başına 4 Şilin iken, öteki de Lira başına 4 Şilin olabilsin. Aynı şekilde, Hamburg'daki verginin ve Unterwald ile Zürich'in daha mutedil olan vergilerinin sermayeden alınan vergiler değil, sermayenin faizi yahut net geliri üzerinden alınan vergiler olması amaçlanmıştır. Hollanda'nın vergisi, sermayeden alınacak bir vergi olarak düşünülmüştür.

Belirli İşlerin Kârından Alınan Vergiler

Bazı memleketlerde, kimi zaman ticaretin belirli kollarında, kimi zaman tarımda

13. [Smith] *Mémoires concernant les Droits*, cilt 1, s. 163, 166, 171.

çalıştırıldığında, sermayenin kârlarına olağanüstü vergiler konulmaktadır.

İngiltere'de, gezginci esnafla seyyar satıcılardan alınan vergi, kira arabalarıyla tahtırevanlardan alınan vergi, meyhane işletenlerin perakende bira ve alkollü içkiler satma ruhsatı için ödedikleri vergi en baştakilerdendir. Geçen savaş sırasında, dükkânlardan, o tür bir diğer vergi alınması teklif edilmişti. Savaşa memleket ticaretinin savunulması için girişildiği gerekçesiyle, ondan kazanç sağlayacak olan tâcirlerin de savaş masrafının karşılanmasına iştirak etmeleri gerekir denilmişti.

Ancak, ticaretin belirli bir kolunda kullanılan sermayenin kârlarından alınan bir vergi, nihayetinde hiçbir zaman (bütün olağan hâllerde mâkul kârını elde etmesi gereken ve rekabet serbest iken nadiren o kârdan fazlasını elde edebilen) tüccarın üstüne kalamaz. Aksine daima, tüccar tarafından önceden ödenen vergiyi, malların bedeli hâlinde ve genellikle biraz fiyat fazlasıyla ödemek zorunda kalması kaçınılmaz tüketicilerin üstüne kalabilir.

Bu tür bir vergi, tâcirin yaptığı ticarete orantılandırıldı mı neticede tüketici tarafından ödenir ve tâciri sıkıntıya sokmaz. Böylece orantılandırılmayıp da, bütün tâcirler için aynı olursa; bu takdirde dahi onu neticede tüketici öder; ama vergi büyük tâciri kayırıp, küçük tâcirin biraz ezilmesine sebep olur. Kira arabası başına haftada beş Şilin, tahtırevan başına yılda 10 Şilinlik vergi, bu gibi araba ve tahtırevan işletenler tarafından peşin ödendikçe, her birinin iş hacmine tamı tamına karşılık gelecek derecede orantılanmış olur; ne büyük esnafı kayırır ne de küçük esnafı ezer. Hafif bira satmaya mahsus bir ruhsat için yılda 20 Şilin; alkollü içkiler satmaya mahsus bir ruhsat için 40 Şilin; şarap satmaya mahsus bir ruhsat için ayrıca 40 Şilin vergi, bütün perakendecilerde aynı olduğundan, ister istemez, büyük iş yapanlar için epey kârlı, küçükler için ise epey ezici olsa gerektir. Büyükler için mal bedeli şeklinde vergiyi geri almak, ötekilere kıyasla daha kolay olmalıdır. Ancak verginin ölçülü olması bu eşitsizliğin önemini azalttığı gibi, küçük birahanelerin çoğalmasına biraz ket vurulması da birçok kimse tarafından yersiz görülmeyebilir. Dükkânlar üzerindeki verginin, bütün dükkânlar için aynı olması istenmiştir. Pek başka türlü de olamazdı zaten. Bir dükkânın vergisini, orada yapılan alışveriş hacmine –idare eder derecede doğru şekilde– göre ayarlamak, özgür bir memlekette tahammülü aşacak cinsten bir soruşturma yapılmaksızın imkânsız olurdu. Vergi epey yüksek olsaydı, küçük tüccarı ezer ve neredeyse bütün perakende ticareti büyük tüccarın eline geçmeye zorlardı. Küçüklerin rekabeti ortadan kalktığı için, ötekiler o ticaretin tekeline sahip olur; bütün diğer tekelciler gibi, kârlarını verginin ödenmesi için gerekenin çok daha yukarısına çıkarmak üzere, çabucak birlik olurlardı. Verginin neticede ödenmesi, dükkâncıya kalacak yerde, fiyatta dükkâncı kârını epey artıracak bir kabarıklık ile birlikte, tüketiciye düşerdi. Bu sebeplerden ötürü, dükkânlardan alınacak bir vergiye dair olan tasarı bir yana bırakılıp, yerine 1759 yılının sübvansiyonu konuldu.

Avrupa'nın herhangi bir yerinde, tarımda kullanılan sermayenin kârlarına konulan belki en önemli vergi, Fransa'daki, *şahsi cizye* denen vergidir.

Avrupa'da derebeylik idaresinin hüküm sürdüğü sıradaki kargaşalık hâli içinde, hükümdar, vergi ödemeyi reddedemeyecek kadar zayıf olanları vergiye bağlamakla yetinmek zorunda idi. Kalburüstü derebeyleri, aniden zuhur eden acil durumlarda hükümdara yardım etmek arzusunda olmakla beraber, herhangi bir sürekli vergiye tâbi tutulmayı kabul etmiyor; hükümdarın da, onları zorlamaya gücü yetmiyordu. Avrupa'nın her tarafında, araziyi işleyen kişiler, aslında ekseriyet itibariyle toprağa bağlı köle idiler. Avrupa'nın çoğu yerinde bunlar tedricen azad edildiler. İçlerinden bir kısmı, İngiltere'nin eski kütük usulü mutasarrıfları gibi, bazen kralın, bazen de başkaca bir kalburüstü lordun emrinde, alt tabaka hukukuna, yahut soyluluk hukuku dışındaki bir usule göre tasarruf ettikleri toprakların mülkiyetini kazandılar. Diğerleri, efendilerinin emrinde işledikleri toprakların mülkiyetini elde etmeksizin, süresi yıllar üzerinden hesaplanan kira sözleşmeleri elde ettiler ve bu suretle efendilerine daha az bağlı hâle geldiler. Bu ayaktakımının bu şekilde tadını çıkarmaya başladıkları refah ve bağımsızlık derecesini, öyle görünüyor ki kalburüstü lordlar öfkeyle, kötü kötü, tepeden bakarak seyrettiler ve ayaktakımından hükümdarın vergi almasına memnuniyetle razı oldular. Bazı memleketlerde bu vergi, soyluluk hukuku dışındaki bir usule göre tasarruf altında bulunan topraklarla sınırlı kalıyor; bu takdirde, buna *ayni* cizye deniyordu. Ölen Sardunya kralının koyduğu arazi vergisi ve Languedoc, Provence, Dauphiné ve Brittany eyâletlerindeki; Montauban mali bölgesindeki; Agen ile Comdom defterdarlık bölgesindeki, keza Fransa'nın diğer bazı bölgelerindeki cizye, soyluluk hukuku dışı bir usule göre tasarruf altında bulundurulan topraklardan alınan vergilerdir. Diğer memleketlerde, mal sahibinin tasarruf şekli ne olursa olsun, vergi, bütün başkalarına ait topraklara iltizam yolu ile, yahut kira kontratı ile tasarruf edenlerin varsayılan kârları üzerine konulmuştu. Bu takdirde de cizyenin *şahsi* olduğu söyleniyordu. Fransa'nın Defterdarlık Memleketleri adı verilen eyâletlerinden çoğunda cizye bu türdendir. Ayni cizye, memleket topraklarından sadece bir kısmına konulmuş olduğu için, ister istemez eşitliğe aykırı bir vergidir. Ama bazı hâllerde keyfî olsa bile, her zaman keyfî bir vergi değildir. Belirli bir halk tabakasının, üzerinde ancak gelişi güzel tahmin yürütülebilen kârlarına oranlanması kastedildiği için, şahsi cizye, ister istemez hem keyfidir, hem eşitliğe aykırıdır.

Fransa'da Defterdarlık Memleketleri denen yirmi mali bölgeye her yıl konmakta olan şahsi cizye, halen (1775) 40.107.239 Lira, 16 sous tutmaktadır.[14] Bu meblâğın o farklı eyâletlere salınma oranı, hem mahsulün iyiliğine veya kötülüğüne, hem de her eyâletin ödeme gücünü arttırabilecek veya azaltabilecek başka hususlara dair kral konseyine verilen bilgiye göre, yıldan yıla değişir. Her mali bölge belirli sayıda defterdarlığa ayrılır ve mali bölgenin tümüne birden salınan vergi tutarının bu defterdarlıklar arasında bölüşülme oranı, yine, her birinin ödeme gücü hakkında konseye verilen bilgiye göre, yıldan yıla değişir. Bütün iyi niyetlere rağmen, bu iki vergi takdirinden birini veya diğerini, konseyin, ait olduğu her eyâletin yahut semtin gerçek gücüne epeyce isabetli olarak oranlanması daima imkânsız gibi gözükür. Vukufsuzluk ve yanlış bilgi, en yanılmak bilmez konseyi bile her zaman az çok yanıltabilir.

14. [Smith] *Mémoires concernant les Droits*, etc. cilt 2, s. 17.

Gerek defterdarlık bölgesinin tümüne tahakkuk ettirilen miktardan her mahallenin yüklenmesi, gerekse kendi mahallesine düşenden her şahsın yüklenmesi gereken pay, aynı suretle, şartların gerektirdiği şekilde, yıldan yıla değişir. Bu hâl ve şartlar hakkındaki hükmü, birinci durumda defterdarlık bölgesi memurları; diğerinde ise mahallenin memurları verir. Onlar da, ötekiler de idari müfettişin azçok emrinde ve yetkisi altındadırlar. Vergi tahakkuku yapan bu gibi kişileri, sadece vukufsuzluk ve yanlış malumatın değil; çoğunlukla ahbaplık, parti düşmanlığı ve şahsi kırgınlığın da yanılttığı söylenmektedir. Böyle bir vergiye tâbi hiç kimse, vergisi tahakkuk ettirilmeden, elbetteki hiçbir zaman, ne ödeyeceğinden emin olmaz. Hatta, tahakkuk ettirildikten sonra bile emin olamaz. Muaf tutulması gereken birine vergi salınmış, yahut, bir kimseye hissesini aşan oranda vergi konmuşsa; bunların her ikisinin, o sırada vergiyi ödemeleri gerekmekle beraber, sızlanırlar ve şikâyetleri kabul edilirse, onların parası geri ödenmek üzere, ertesi yıl bütün mahalleye yeni baştan vergi konur. Mükelleflerden biri iflâs eder yahut acze düşerse, tahsilatı yapanın parasını ödemek üzere de, ertesi yıl, bütün mahalleye vergi konur. Tahsilatı yapanın kendi iflâs ederse, onu seçen mahalle, bu hareketinden, defterdarlık bölgesinin baştahsildarına karşı sorumludur. Ancak bütün mahalle aleyhine kanuni takipte bulunmak baştahsildar için zahmetli olabileceğinden, gözüne kestirdiği en zenginlerinden beş altı mükellefe başvurarak, bunları, tahsilatı yapanın acze düşmesiyle kaybedilen parayı yerine koymaya zorlar. Sonra, bu beş altı kişinin parasını ödemek için, bütün mahalleye tekrar mükellefiyet yüklenir. Bu mükerrer mükellefiyetler, her zaman konuldukları yıla mahsus cizyeden ayrı olarak yüklenir.

Ticaretin belirli bir kolundaki sermaye kârlarına bir vergi konulduğu vakit, bütün tâcirler, piyasaya, vergi için ödediklerini geri almaya yeterli bir fiyata satabileceklerinden fazla mal getirmemeye dikkat ederler. İçlerinden bazısı, sermayelerinden bir kısmını ticaretten geri çeker ve pazar, mal bakımından eskisine kıyasla daha az donatılmış olur. Malların fiyatı yükselir, eninde sonunda verginin ödenmesi de, tüketiciye kalır. Ama tarımda kullanılan sermayenin kârı üzerine bir vergi konulduğu zaman, sermayelerinin herhangi bir kısmını o işten geri çekmek, çiftçilerin menfaatine değildir. Her çiftçi, karşılığında kira ödediği, belirli bir miktar arazi işler. Bu toprağın gereği gibi ekilip biçilmesi için, belirli bir miktarda sermayeye lüzum vardır; bu gerekli miktarın herhangi bir kısmını geri çekmekle, çiftçinin, ne kirayı ve ne de vergiyi daha iyi ödeyebilecek bir hâle gelmesi muhtemeldir. Vergiyi ödemek için, mahsulün miktarını azaltmak, yahut, bunun sonucu olarak pazarın ihtiyacını eskisinden daha az sağlamak, asla işine gelemez. Dolayısıyla, eninde sonunda söz konusu ödemeyi tüketicinin başına sarmak suretiyle parasını geri almak için mahsulün fiyatını yükseltme imkânını, vergi çiftçiye asla vermez. Ancak, başka her işadamı kadar çiftçinin de mâkul kârını elde etmesi; aksi hâlde, o işten vazgeçmesi gerekir. Bu tür bir vergi konulduktan sonra, çiftçi ancak, arazi sahibine daha az kira ödemek suretiyle, bu mâkul kârı elde edebilir. Vergi olarak ne kadar fazla para ödemek zorunda kalırsa, kira olarak o kadar az para vermeye katlanabilir. Bir arazi kiralama sözleşmesi yürürlükte olduğu sırada konan bu tür bir vergi, çiftçiyi şüphesiz

hırpalayabilir, yahut tepesi aşağı getirebilir. Kira sözleşmesinin yenilenmesi hâlinde, verginin daima arazi sahibinin başına kalması gerekir.

Şahsi cizyenin câri olduğu memleketlerde, çiftçiye çoğunlukla ekip biçmede kullandığı anlaşılan sermaye oranında vergi takdir edilir. Çiftçi bu sebeple, elinde koşum için iyi bir çift at veya öküz bulundurmaktan çoğu defa çekinir; elden geldiği kadar en külüstür, en âdi tarım aletleriyle ekip biçmeye çabalar. Kendisine vergi tahakkuk ettirenlerin doğruluğuna o kadar güveni yoktur ki yoksulmuş gibi yapar; gereğinden fazla ödeme yapmak zorunda kalmaktan korktuğu için, hemen hemen hiçbir şey ödemeye gücü yetmezmiş gibi görünmek ister. Bu miskince tavırla, muhtemelen, kendi menfaatini daima en etkin şekilde kollamış olmaz ve mahsulünün azalması yüzünden uğradığı kaybı, ihtimal ki vergisinin azalmasıyla elde ettiği tasarrufa kıyasla daha fazla olur. Bu kötü ziraat dolayısıyla, pazarın ihtiyacı şüphesiz biraz daha az sağlanmakla beraber, bu yüzden meydana gelebilecek küçük fiyat yükselişinin, çiftçinin mahsulünün azalmasından doğan kaybını karşılaması muhtemel olmadığı gibi, arazi sahibine daha fazla kira ödemesini mümkün kılması da daha az muhtemeldir. Halk, çiftçi, toprak sahibi; bunların hepsi, bu bozuk düzen ziraatten az çok zarar görür. Şahsi cizyenin farklı birçok yollardan ekip biçmeyi caydırdığını ve dolayısıyla, her büyük memleketin belli başlı zenginlik kaynağını kurutmaya vesile olduğunu izah etmeye, bu eserin üçüncü kitabında daha önce fırsat bulmuştum.

Kuzey Amerika'nın güney eyâletlerinde kelle vergisi denilen şey ve Batı Hint Adalarında zenci başına şu kadar tutan yıllık vergiler, doğrusu tarımda kullanılan belirli bir tür sermayenin kârlarından alınan vergilerdir. Sömürgeciler büyük kısmı itibariyle hem çiftçi, hem de toprak sahibi olduklarından, sonuçta verginin ödenmesi, hiç yansıma olmaksızın, toprak sahibi sıfatıyla kendilerine kalır.

Tarımda çalıştırılan, toprağa bağlı köle ırgatlar başına şu kadar tutan vergiler, öyle görünüyor ki, eskiden baştanbaşa bütün Avrupa'da vardı. Halen, bu tür bir vergi, Rusya imparatorluğunda vardır. Her türlü kelle vergisinin çoğu kez kölelik alâmeti olarak gösterilmesi, ihtimal ki bu sebeptendir. Hâlbuki, ödeyen kimse için her vergi, köleliğin değil, hürriyetin alâmetidir. Bu, gerçi o kimsenin hükümete tâbi olduğunu; fakat, bir miktar malı mülkü olduğu için, kendisinin, bir efendinin malı olamayacağını gösterir. Kölelerden alınan bir kelle vergisi, hür insanlardan alınan bir kelle vergisinden büsbütün farklıdır. Hür insanların kelle vergisi, kime konulmuşsa onlar tarafından; öteki ise, başka birtakım kimseler tarafından ödenir. Hür insanlarınki ya tamamıyla keyfî, ya da eşitliğe tamamıyla aykırıdır; çoğu durumda hem keyfî, hem eşitsizdir; öteki ise, bazı hususlarda eşitliğe aykırı olmakla beraber, çeşitli kölelerin değeri farklı olduğu için, hiçbir hususta keyfî değildir. Kölelerinin sayısını bilen her efendi, ne kadar vergi ödemesi gerektiğini kesin olarak bilir. Yine de, bu birbirinden farklı vergiler aynı adı taşıdıklarından, aynı vasıfta telâkki edilmişlerdir.

Hollanda'da uşaklarla hizmetçi kadınlara konulan vergiler, sermayeden değil, masraftan alınan vergiler olup, bu yönden, tüketim maddelerinden alınan vergileri andırırlar. Büyük Britanya'da uşak başına son zamanlarda bir Gini'lik vergi, bu

cinstendir. En fazla, orta tabakaya yük olur. Yılda 200 Lira geliri olan, tek bir uşak tutabilir. Yılda 10 bin Lira geliri olan, 50 uşak tutmaz. Bu verginin yoksullara etkisi olmaz.

Belirli işlerdeki sermayenin kârlarından alınan vergiler, para faizine asla tesir etmez. Kimse parasını, vergiye tâbi işte çalışanlara, vergiye tâbi olmayan işlerle uğraşanlara verdiğinden daha az faizle ödünç vermez. Hükümetin, vergileri herhangi bir derecede isabetle almaya çalıştığı bütün işlerdeki sermayeden husule gelmiş gelirden alınan vergiler, çoğu durumda, para faizine isabet eder. Fransa'daki Vingtieme, yahut yirmide bir Peni; İngiltere'de arazi vergisi denilenle aynı cinsten bir vergidir ve aynı şekilde, topraktan, evlerden ve sermayeden doğan gelir üzerinden tahakkuk ettirilir. Sermayeye etkisi yönünden, pek titizce olmamakla beraber, İngiltere'deki arazi vergisinin aynı mali kaynağa konulan kısmına kıyasla çok daha isabetle takdir edilir. Çoğu hâllerde, tamamen para faizine isabet eder. Fransa'da para, çoğunlukla, gelir tesisine mahsus Kontratlar denilen şeylere; yani, -başlangıçta ödünç verilen meblâğı ödemek suretiyle borçlunun ne zaman olsa geri alabildiği, fakat bu geri almanın, bazı haller dışında, alacaklı tarafından istenemeyeceği- daimî yıllık gelir hisselerine yatırılır. Vingtieme, bu yıllık gelirlerin hepsinden tamı tamına alınmakla beraber, öyle görünüyor ki, onların kıymetini yükseltmemektedir.

I. ve II. Maddelere Ek

Toprağın, Evlerin ve Sermaye Stokunun Sermaye Değeri Üzerinden Alınan Vergiler

Mal mülk aynı şahsın tasarrufunda kaldıkça, üzerine her ne tür kalıcı vergiler konmuş olursa olsun, bunların, onun asla anapara değerinin bir kısmını değil, sadece, hâsıl ettiği gelirin bir kısmını eksiltmesi yahut alıp götürmesi amaçlanmıştır. Ama ister ölmüşlerden yaşayanlara, isterse yaşayanlardan yaşayanlara geçsin, mülk el değiştirdiğinde, çoğu zaman, üzerine anapara değerinin bir kısmını ister istemez alıp götüren vergiler konmuştur.

Her türlü malın mülkün ölenlerden yaşayanlara ve gayrimenkullerin –topraklarla evlerin– yaşayanlardan yaşayanlara intikali, tabiatı itibariyle, ya açık ve herkesçe bilinen, ya da uzun zaman gizli tutulamayacak olan işlemlerdir. Onun için, bu gibi işlemlerden doğrudan vergi alınabilir. Sermayenin yahut menkul malın, yaşayandan yaşayana ödünç para yoluyla intikali, çoğunlukla gizli bir işlemdir ve daima saklı olarak yapılabilir. Dolayısıyla bundan doğrudan vergi almak kolay olmaz. Sermayeden yahut menkul maldan, dolaylı yoldan iki ayrı şekilde vergi alınmıştır. Birincisi, geri ödeme yükümlülüğünü içeren senedin, –aksi hâlde geçerli olmamak üzere– belirli bir damga vergisi ödemiş bir kâğıda yahut parşömene yazılmasını şart koşmak. İkincisi, yine aynı şekilde muteber olmama cezasının hükmü altında, senedin ya açık ya da gizli bir kütüğe kaydedilmesini şart koşup, bu tür tescile belirli vergiler koymak suretiyle. Damga vergileriyle tescil vergileri; yine çoğu defa, her türlü malı mülkü

ölenlerden yaşayanlara devreden senetlere ve –kolayca doğrudan vergiye bağlanabilecek işlemler olan– gayrimenkulleri yaşayanlardan yaşayanlara devreden senetlere konmuştur.

Augustus'un eski Romalılardan aldığı *Vicesima Hereditatum*, yani miraslardan alınan yirmide 1 Peni; malın mülkün ölenlerden yaşayanlara intikalinden alınan bir vergi idi. Konu hakkında en az ifade bulanıklığı ile kalem kullanan yazar Dion Cassius,[15] bu verginin, –en yakın akrabaya ve yoksullara bırakılanlar hariç– bütün tevarüsler, vasiyetle bırakılan mallar ve ölüme bağlı hibeler üzerinden alındığını söyler.

Hollanda'nın veraset vergisi de aynı cinstendir.[16] İkinci derece vârislerin miraslarından, akrabalık derecesine göre, mirasın tüm değerinin yüzde beşinden otuzuna kadar vergi alınır. Civar hısımlara vasiyetle yapılan bağış ya da hibeler bu tür vergilere tâbidir. Kocadan karıya, yahut karıdan kocaya bırakılanlar, ellide bir Peniye tâbidir. Çocuklardan büyüklere kalan acıklı miras; *Luctuosa Hereditas*, sadece yirmide bir Peniye tâbidir. Doğrudan miras, yahut büyüklerden küçüklere kalan miras vergi vermez. Baba ile aynı evde oturan çocukların gelirinde, babanın ölümü ile nadiren herhangi bir artış olur; ama çoğunlukla, babanın zanaatının, memuriyetinin yahut tasarrufunda bulunabilecek hayat kaydına bağlı bir gelir getiren akarın kaybı yüzünden, hatırı sayılır bir azalma olur. Baba mirasının bir kısmını çocukların elinden alarak, onların kayıplarını arttıran vergi, merhametsiz ve ezici olur. Ancak Roma hukuk dilinde azatlı, İskoç hukuk dilinde aile dışında tutunmuş denen çocuklar için, yani kendi hissesini almış, kendine ait aile sahibi olmuş, babalarınınkinden ayrı ve bağımsız mali kaynaklarla geçinen çocuklar için, durum bazen başka türlü olabilir. Bu tür çocuklara, baba mirasından her ne intikal etse, onların servetini gerçekten çoğaltır ve dolayısıyla, belki bütün bu tür vergilere göre daha fazla mahzuru olmaksızın bir vergiye tâbi tutulabilir.

Derebeylik hukukundaki aidat, toprağın gerek ölenlerden yaşayanlara, gerekse yaşayanlardan yaşayanlara intikali üzerinden alınan vergilerdi. Eski çağlarda aidat Avrupa'nın her yanında hükümdar gelirinin başlıca kaynaklarından birini teşkil ediyordu.

Hükümdarın her yakın kölesinin mirasçısı, mülkün resmen kendisine tevcihi üzerine, belirli miktarda bir vergi; genellikle bir yıllık kira bedeli ödüyordu. Mirasçı yaşça küçükse, küçüklüğü boyunca, mülkün bütün gelirleri, küçüğe bakmaktan ve tesadüfen emlâk üzerinde hak sahibi bir dul mevcut olduğu takdirde, onun kocadan kalma gelirini ödemekten gayrı hiçbir külfet olmaksızın, efendiye intikal ediyordu. Küçük reşit olunca,[***] genellikle yine bir yıllık kira bedeli kadar tutan mirasçı bahşişi adında bir başka verginin, hâlâ efendiye verilmesi gerekiyordu. Şimdiki zamanda, büyük bir mülkü çoğu kez bütün mükellefiyetlerinden sıyırıp, eski debdebesini aileye iade eden uzun bir küçüklük dönemi; o zamanlarda, böyle bir netice hâsıl edemiyordu. Uzun sü-

15. [Smith] Lib. 55. Ayrıca bkz. Burman, *De Vectigalibus Pop. Rom.* cap. xi ve Bouchaud, *De l'impôt du vingtieme sur les successions.*
16. [Smith] *Mémoires concernant les Droits*, etc. cilt 1, s. 225.
***.* Ergenlik çağına erişip, sorumluluk sahibi olunca. (ç. n.)

ren küçüklük, çoğunlukla, mülkün mükellefiyetten kurtulmasını değil, viran olmasıyla sonuçlanıyordu.

Derebeylik hukuku gereğince, bir köle efendisinin rızası olmadıkça üzerindeki malı başkasına devredemiyordu. Rıza göstermek için, efendi, genellikle intikal harcı yahut uzlaşma diyeti alıyordu. Başlarda keyfî olan bu harç, zamanla birçok ülkede toprağın bedelinin belli bir kısmı esas alınarak belirlenmeye başlandı. Öteki derebeylik âdetlerinin çoğundan vazgeçildiği bazı ülkelerde, toprağın devredilmesinden alınan bu vergi, hükümdar gelirinin hâlâ pek önemli bir kolunu teşkil etmeye devam etmektedir. Bu vergi, Bern kantonunda, bütün asilzade malikânelerinin bedelinin altıda birine, asilzadelik hukuku dışındaki bütün malikânelerin bedelinin ise onda birine kadar yükselmektedir.[17] Lucerne kantonunda, toprak satışından alınan vergi genel olmayıp, sadece bazı yörelerde vardır. Ancak, bir kimse ülkeden ayrılıp gitmek üzere toprağını satarsa, satış bedelinin tamamı üzerinden yüzde on verir.[18] Ya bütün toprakların, ya belirli tarzda tasarruf altında bulundurulan toprakların satışından alınan aynı tür vergiler, daha birçok ülkede geçerlidir ve hükümdar gelirinin az çok önemli bir kolunu teşkil eder.

Bu gibi işlemlerden ya damga vergileri vasıtasıyla, ya da kütüğe tescil vergileriyle dolaylı yoldan vergi alınabilir ve bu vergiler, transfer edilen şeyin değerine ister nispet edilir, isterse edilmeyebilir.

Büyük Britanya'da damga vergileri, pek o kadar intikal eden malın mülkün değerine (en büyük meblâğa ait bir bono için, 18 Penilik yahut yarım Kronluk bir pul yeterlidir) göre değil de senedin cinsine göre daha yüksek veya düşük olur. En yükseği, kâğıt yaprağı yahut parşömen derisi başına 6 Lirayı geçmez ve bu yüksek vergiler, bahse konu olan şeyin değerine bakılmaksızın, bilhassa, hükümdarca yapılan ihsanlara yahut bazı dâva işlemlerine isabet eder. Büyük Britanya'da, senetlerin yahut evrakın kütüğe tescilinden, sicili tutan memurların harcından başka vergi alınmaz. Bu harçların, memurların emeğini karşılayan mâkul bir tazminattan fazla olduğu nadirdir. Hükümdar bunlardan gelir elde etmez.

Hollanda'da[19] el değiştiren mülkün bazı hâllerde değeri oranında olup bazılarında olmayan damga vergileri de, kütüğe tescil vergileri de vardır. Bütün vasiyetnamelerin, fiyatı devredilen mülk ile orantılı olarak belirlenmiş olan pullu kâğıda yazılması gerekir. Öyle ki, tanesi 3 Peni yahut 3 Stiver'den başlayıp, (bizim para ile yaklaşık 27 Lira 10 Şilin eden) 300 Florine kadar çıkan damga pulları vardır. Pulun pahası, vasiyetname sahibince kullanılmış olması gerekenden tutarca aşağı ise, onun mirasına hazine el koyar. Bu damga vergisi, Hollandalıların mirastan aldıkları bütün diğer vergilerden ayrıdır. Poliçelerle öteki bazı ticari senetler hariç bütün diğer senetler, bonolar ve kontratlar, bir damga vergisine tâbidir. Ancak bu vergi, matrahın değeri oranında artmaz. Bütün arazi ve ev satışları ile bunların birinden biri

17. [Smith] *Mémoires concernant les Droits*, etc. cilt 1, s. 154.
18. [Smith] *Mémoires concernant les Droits*, etc. cilt 1, s. 157.
19. [Smith] *Mémoires concernant les Droits*, etc. cilt 1, s. 213, 224, 225.

üzerindeki ipoteklerin kütüğe yazılması, tescil hâlinde de fiyat yahut ipotek bedeli üzerinden devlete yüzde 2,5 oranında bir vergi ödenmesi gerekir. Bu vergi, yük ağırlığı iki tonu aşan, gerek güverteli gerek güvertesiz, bütün gemi ve teknelerin satışını da kapsar. Bunlar, öyle görünüyor ki bir tür su üstü ev telâkki edilmektedir. Menkullerin satışı, bir mahkeme emriyle yapıldığında, yine aynı şekilde yüzde 2,5 oranında vergiye tâbidir.

Fransa'da hem damga vergileri, hem kütüğe tescil vergileri vardır. Damga vergileri, yardım vergisinin yahut tüketim vergisinin bir kolu sayılır ve bu vergilerin geçerli olduğu eyâletlerde tüketim vergisi memurlarınca toplanır. Berikiler ise hükümdar mallarının bir kolu sayılır ve başka bir memur takımınca toplanır.

Bu tür damga vergileri ve kütüğe tescil vergileri vasıtası ile vergi alma şekilleri, çok yeni buluşlardır. Ancak, yüz yıldan biraz fazla bir zamanın geçmesiyle, damga vergileri Avrupa'da hemen hemen genelleşmiş; kütüğe tescil vergileri ise son derece olağan hâle gelmiştir. Bir hükümetin bir diğerinden; halkın cebinden para sızdırma marifeti kadar çabuk öğrendiği hiçbir marifet yoktur.

Malın mülkün ölenlerden yaşayanlara intikalinden alınan vergiler, hem doğrudan ve hem de nihai olarak, bu malın mülkün intikal ettiği şahsa düşer. Toprak satışından alınan vergiler, tamamen satıcının üstüne kalır. Satıcı, hemen daima satma ihtiyacı içindedir; öyle olduğu için de bulabildiği fiyatı kabul etmek durumundadır. Alıcı ise, neredeyse hiçbir zaman satın alma zorunluluğu içinde değildir; bundan dolayı da ancak işine gelen fiyatı verir. Vergi ve bedel bir arada olmak üzere, toprağın kendisine kaça geleceğini ölçüp biçer. Vergi olarak ne kadar fazla ödemek zorunda kalırsa, bedel olarak o kadar az vermeye eğilimlidir. Bundan dolayı, bu gibi vergiler hemen daima başı darda olan kimsenin üstüne kalır, dolayısıyla da çoğunlukla çok merhametsiz, çok ezici olmalıdır. Yeni yapılmış evlerin satışından alınan vergiler, yapı arsasız olarak satıldığında, genellikle alıcının üstüne kalır. Çünkü inşaatçının genellikle kârını alması; aksi hâlde o işi bırakması gerekir. Dolayısıyla, vergiyi peşin olarak verirse, genellikle alıcının bunu kendisine geri ödemesi gerekir. Eski evlerin satışından alınan vergiler, aynen toprak satışından alınanlar için olan sebepten ötürü, genellikle, çoğu durumda ya işine öyle gelmesi, ya da zaruret dolayısıyla, satmak zorunda kalan kimseye düşer. Her yıl piyasaya sürülen yeni yapılmış evlerin sayısını, aşağı yukarı talep belirler. Talep, bütün masraflar çıktıktan sonra, inşaatçıya kârını sağlayacak kadar değilse, inşaatçı artık başka ev yapmaz olur. Herhangi bir zamanda, rastgele satışa çıkan eski evlerin sayısını, çoğu taleple ilgisi olmayan tesadüfler belirler. Bir ticaret şehrinde iki üç büyük iflâs, birçok evi, artık tutturabildiği fiyata satılmak üzere, piyasaya düşürür. Arsa satışından alınan vergiler, tıpkı toprak satışından alınanlar için olan sebepten ötürü, tamamen satıcıya kalır. Damga vergileri ile bonoların ve ödünç alınan paraya ait sözleşmelerin kütüğe tescilinden alınan vergiler, tamamen ödünç alanın üstüne kalır ve gerçekte bunları daima o öder. Dâva muamelesi üzerindeki aynı cinsten vergiler, dâvacılara isabet eder. Bu vergiler, tarafların her ikisi için, dâvaya konu olan şeyin anapara değerini azaltmış olur. Bir

malın elde edilmesi ne kadar masraflı ise, elde edildiğinde safi değeri de o kadar az olmalıdır.

Her türlü mal mülkün transferi hâlinde alınan bütün vergiler, o mal mülkün anapara değerini azalttığı ölçüde, üretici emek beslemeye mahsus fonların azalmasına sebep olurlar. Bunların hepsi –sırf üretici işçi besleyen– halkın sermayesinin sırtından, –üretici olmayan işçiden başkasını nadiren besleyen– hükümdarın gelirini arttıran, az çok israfçı vergilerdir.

Eşit kıymetteki mallarda söz konusu olan el değiştirmeler, daima eşit sayıda tekerrür etmediği için, intikal eden malın değerine nispet edildiklerinde bile, yine eşitliğe aykırıdırlar. Çoğu damga vergileriyle tescil vergilerinde olduğu üzere, bu vergiler, söz konusu değere oranlanmadıkları zaman eşitliğe büsbütün aykırıdırlar. Hiçbir şekilde keyfî değil, bütün hâllerde tamamıyla açık ve kesindirler, yahut öyle olabilirler. Ödemeye gücü pek yetmeyen kimseye isabet ettikleri bazen vâki ise de, ödeme zamanı kendisine çoğu durumda yeterli derecede uygun gelir. Ödeme vâdesi geldiğinde, çoğu durumda, elinde verecek parası bulunuyor olmalıdır. Bu vergiler çok az masrafla toplanır ve genellikle, mükellefleri, kaçınılması daima imkânsız olan vergi ödeme sıkıntısından başka bir tedirginliğe uğratmazlar.

Fransa'da damga vergilerinden pek şikâyet edilmez. *Controle* adını verdikleri tescil vergilerinden ise, şikâyet edilir. Büyük ölçüde keyfî ve kesinlikten uzak olan vergiyi toplayan başmültezimlerin memurları elinde, bunlar, iddiaya göre, insafsızca çok para koparılmasına sebep olmaktadır. Fransa'nın şimdiki maliye sistemi aleyhinde yayımlanan karalayıcı yazıların çoğunda dile getirilen belli başlı konulardan biri, Controle ile ilgili suistimallerdir. Ancak muğlaklık, bu tür vergilerin tabiatından kaynaklanıyor gibi görünmemektedir. Yaygın şikâyetler sağlam bir temele dayanmıyorsa, suiistimal, söz konusu verginin doğasından ziyade, onu koyan fermanların yahut kanunların lafızlarında kesinlik ve açıklık olmamasından ileri geliyor olmalıdır.

İpoteklerin ve genellikle gayrimenkuller üzerindeki bütün hakların tescili, alacaklılara olsun satın alıcılara olsun, büyük güvenlik sağladığından, kamunun son derece yararınadır. Öteki tür senetlerden çoğunun tescili ise, kamuya hiçbir faydası olmaksızın, bireyler için çoğunlukla sakıncalı ve hatta tehlikelidir. Kabul edilmelidir ki gizli tutulması gereken bütün kütükler, elbette ki asla mevcut olmamalıdır. Bireylerin itibarı, asla ve kat'a alt kademelerdeki maliye memurlarının doğruluğu ve inancı gibi çok zayıf bir güvenceye bağlı olmamalıdır. Ama tescil harçlarının hükümdara bir gelir kaynağı yapılmış olduğu yerlerde, tescil daireleri, çoğunlukla, hem kütüğe yazılması gereken, hem de hiç gerekmeyen senetler için alabildiğine çoğaltılmıştır. Fransa'da, birçok farklı gizli sicil türü vardır. Bu suistimal, teslim edilmesi gerekir ki, bu gibi vergilerin, –belki zorunlu olmamakla beraber– çok doğal bir sonucudur.

İngiltere'de, oyun kâğıt ve zarlarından, gazeteler ve periyodik risaleler, vb. şeylerden alınanlar türünden damga vergileri, doğrusu, tüketim vergileridir; eninde sonunda ödenmesi, o tür maddeleri kullanan yahut tüketen kimselere kalır. Perakende

olarak, hafif bira, şarap ve alkollü içkiler satmaya mahsus ruhsatlardan alınanlar türünden damga vergileri, belki perakendecilerin kârlarından alınması istenmekle beraber, neticede yine o içkileri tüketenler tarafından ödenir. Bu gibi vergiler, yukarıda zikredilen mal mülk intikali üzerindeki damga vergileriyle aynı adı taşıdığı, aynı memurlarca ve aynı tarzda toplandığı hâlde, tamamen başka bir mahiyettedir ve oldukça farklı kaynaklara düşerler.

MADDE III
Emek Ücretlerinden Alınan Vergiler

Birinci Kitap'ta göstermeye çalıştığım üzere, alt tabakalardan işçilerin ücretlerini her yerde ister istemez iki ayrı faktör, emeğe olan talep ve gıdanın olağan yahut ortalama fiyatı belirler. Emeğe olan talep; artmakta, duralamakta yahut azalmakta olmasına veya artan, yerinde sayan yahut azalan bir nüfusa lüzum göstermesine göre, işçinin geçimini ayarlar, bu geçimin ne dereceye kadar bol, orta halli yahut kıt olacağını belirler. Üst üste her yıl, bu bol, orta halli yahut kıt nafakayı satın alabilmesine imkân vermek için, ameleye ödenmesi gereken para miktarını, erzakın olağan yahut ortalama fiyatı tâyin eder. Dolayısıyla emeğe olan talep ve erzak fiyatı aynı kalırken, emek ücretlerinden alınan bir doğrudan verginin, ücretleri, vergiden biraz daha yukarı çıkarmaktan başka etkisi olamaz. Meselâ, diyelim ki, belirli bir yerde emeğe olan talep ve erzak fiyatı, emeğin olağan ücretini haftada 10 Şilin yapacak kadardır; ücretlere de beşte bir, yani Lira başına 4 Şilin bir vergi konmuştur. Emeğe olan talep ve erzak fiyatı aynı kalırsa, işçinin o yerde hâlâ haftada ancak 10 Şiline satın alınabilecek bir nafaka kazanması, yahut vergiyi ödedikten sonra, haftalık net ücret olarak eline 10 Şilin geçmesi gerekecektir. Ancak böyle bir vergiyi ödedikten sonra, eline bu kadar net ücret kalması için, çok geçmeden o yerde emek bedelinin, haftada sadece 12 Şiline değil, 12 Şilin 6 Peniye yükselmesi gerekir. Yani beşte bir oranında vergi verebilmesi için, çok geçmeden, ücretlerinin sadece beşte bir değil, ister istemez dörtte bir artması gerekir. Verginin oranı ne olursa olsun, emek ücretlerinin, bütün hâllerde, sadece vergi oranında değil, daha yüksek oranda artması gerekir. Vergi meselâ onda birse, emek ücretlerinin çok geçmeden sadece onda bir değil, ister istemez sekizde bir yükselmesi gerekir.

Bundan dolayı, emek ücretlerinden alınan bir doğrudan vergiyi, işçi belki cebinden de verse, onun avans verdiği bile haklı olarak söylenemez; en azından, vergiden sonra emeğe olan talep ve erzakın ortalama fiyatı aynen vergiden önce olduğu gibi kaldığı takdirde, durum budur. Bütün bu gibi hâllerde, işçiyi doğrudan çalıştıran kimse, sadece vergiyi değil, gerçekte vergiden daha fazla bir şeyi de, peşin olarak verir. Verginin nihai ödeme yükü, farklı durumlarda farklı kimselere kalır. Bu tür bir verginin sanayi emeği ücretlerinde sebep olabileceği zammı, sanayici patron peşin olarak öder. Bunu bir kârla birlikte mallarının fiyatına eklemeye, sanayici patron

hem hak kazanır, hem zorunludur. Dolayısıyla, sanayici patronun ek kârı ile birlikte bu ücret zammının ödenmesi de neticede tüketiciye düşer. Bu tür bir verginin, kırdaki ırgat ücretlerinde sebep olabileceği zammı, peşin olarak çiftçi öder; eskisi kadar ırgat besleyebilmek için daha büyük bir sermaye kullanmak zorunda kalır. Bu daha büyük sermayeyi olağan sermaye kârlarıyla birlikte geri almak için, toprak mahsulünden daha büyük bir pay, yahut –aynı şey demek olan– daha büyük bir payın bedelini alıkoyması; bu nedenle de, arazi sahibine daha az kira ödemesi gerekir. Dolayısıyla, bu takdirde, söz konusu ücret zammının, onu peşin vermiş bulunan çiftçinin ek kârıyla birlikte ödenmesi, en sonunda, toprak sahibine düşer. Her hâlükârda, emek ücretlerinden alınan bir doğrudan vergi, zamanla kısmen arazi gelirine, kısmen tüketim mallarına bu verginin hâsılatına eşit bir meblâğın uygun surette takdir edilmesinden ileri gelecek olana oranla, hem arazi gelirinde daha büyük bir eksilmeye, hem de mamul malların fiyatında daha büyük bir artışa sebep olsa gerektir.

Emek ücretlerinden alınan doğrudan vergiler, bu ücretleri daima aynı oranda arttırmamış iseler şayet, bu, emeğe olan talepte genellikle önemli bir düşüşe sebep oldukları içindir. Çalışmanın durgunlaşması, yoksullar için istihdamın azalması ve memleket toprağıyla emeğinin yıllık mahsulünün eksilmesi, genellikle bu gibi vergilerin etkileri olmuştur. Bununla beraber, vergiler dolayısıyla, emek fiyatı, o sıradaki talebin fiilî durumuna göre aksi hâlde olacağına kıyasla daima daha yüksek olsa gerektir; fiyattaki bu artış, onu peşin verenlerin kârı ile birlikte, neticede daima toprak sahiplerince ve tüketicilerce ödeniyor olmalıdır.

Çiftçinin kârından alınan bir vergi, toprağın işlenmemiş mahsulünün fiyatını niçin vergi oranında yükseltmiyorsa, kırdaki ırgatlık ücretlerinden alınan bir vergi de o fiyatı aynı sebeple o oranda yükseltmez.

Ancak yersiz ve tahrip edici olmakla beraber, bu tür vergiler birçok ülkede vardır. Fransa'da cizyenin, taşra köylerindeki işçiler ile gündelikçilerin emeğine yüklenen kısmı, doğrusu, bu tür bir vergidir. Bunların ücretleri, oturdukları bölgenin sıradan ücret haddine göre hesaplanır; mümkün mertebe fazladan herhangi bir külfete mâruz kalmamaları için de, yıllık kazançlarının hesabında, yılda 200 çalışma gününden daha yukarı çıkılmaz.[20] Her bireyin vergisi, tahsildarın yahut idari müfettiş tarafından tahsildara yardım etmek için tâyin edilen vekilin, hakkında hüküm verdiği değişik şartlara göre, yıldan yıla değiştirilir. Bohemya'da, maliye sisteminde 1748'de başlayan değişikliğin neticesi olarak, zanaatçıların emeğine çok ağır bir vergi konmuştur. Bunlar dört sınıfa ayrılmıştır. En yüksek sınıf, yılda 100 Florin verir. 1 Florin karşılığı 22,5 Peni hesabıyla bu, 9 İngiliz Lirası 7 Şilin 6 Peni tutar. İkinci sınıftan 70, üçüncüden 50, köylerdeki zanaat sahipleri ile şehirlerdekinin en alt tabakasının dâhil olduğu dördüncü sınıftan ise 25 Florin vergi alınır.[21]

Hüner sahibi sanatkârlar ile serbest meslek sahiplerinin kazancı, Birinci Kitap'ta göstermeye çalıştığım gibi, sıradan zanaatlardaki kazançlara kıyasla ister istemez

20. [Smith] *Mémoires concernant les Droits*, etc. cilt 2, s. 108.
21. [Smith] *Mémoires concernant les Droits*, etc. cilt 3, s. 87.

belirli oranı korur. Dolayısıyla bu kazançtan alınan bir verginin, onu, vergiye olan oranına kıyasla biraz daha yukarı çıkarmaktan başka etkisi olamaz. Kazanç bu şekilde yükselmezse, hüner isteyen sanatlar ve serbest meslekler –diğer zanaatlar ile artık aynı seviyede olmayacağı için– o kadar çok terk edilmiş bir vaziyete gelir ki kısa zaman sonra yeniden o seviyeye ulaşır.

Memurluk kazançları, zanaat ve meslek kazançları gibi piyasanın serbest rekabetiyle belirlenmez; öyle olduğu için de, işin doğasının gerekleri ile kazançlar arasında daima âdil bir orantı bulunmaz. Hükümetin idaresi kendi uhdelerinde olanlar gerek kendilerini gerek doğrudan kendilerine bağlı olan kimseleri genellikle gereğinden fazla ödüllendirmeye meylettikleri için, maaşlar, belki çoğu ülkede işin doğasının gerektirdiğinden daha yüksektir. Onun için memurluk kazançları çoğu durumda vergi alınmaya pekâlâ dayanabilir. Kaldı ki, kamu görevlerinde bulunan kişileri, hele bu görevlerden maaşı dolgun olanların sefasını sürenleri, bütün ülkelerde herkes kıskanır; onların kazançlarından alınan bir vergi, herhangi başka tür bir gelirden alınana kıyasla biraz ağır olsa bile, daima çok popüler bir vergidir. Meselâ İngiltere'de öteki her tür gelirden arazi-vergisi gereğince Lira başına 4 Şilin alınıyor varsayılmakta iken, –kral hanedanının genç bireylerinin aylıkları, ordu ve deniz subaylarının ücretleri ve pek o kadar kıskanılmayan daha birkaçı hariç– yılda 100 Lirayı aşan memuriyetlerin maaşlarına, Lira başına 5 Şilin 6 Penilik bir gerçek vergi konulması, halkça çok iyi karşılanıyordu. İngiltere'de, emek ücretlerinden bunların dışında doğrudan alınan vergiler yoktur.

MADDE IV

Fark Gözetilmeksizin Gelirin Her Türlüsünden Alınmak İstenen Vergiler

Fark gözetilmeksizin her türden gelire isabet etmesi istenen vergiler, nüfus vergileriyle tüketim maddelerinden alınan vergilerdir. Bu vergilerin, mükelleflerin tasarrufunda her ne gelir bulunursa, hiç fark gözetilmeksizin onunla, yani arazilerinin geliriyle, sermayelerinin kârıyla ya da emeklerinin ücretiyle ödenmesi gerekir.

Nüfus Başına Vergiler

Her mükellefin servetine yahut gelirine oranlanmaya çalışılırsa, nüfus başına vergiler, tamamıyla keyfileşir. Bir kimsenin servet durumu günden güne değişir ve herhangi bir vergiye göre daha tahammülü aşan ve en az yılda bir tekrarlanan bir yoklama yapılmadıkça da, ancak tahminî olarak bilinebilir. Bundan dolayı, servet üzerinde yapılacak bir vergi takdiri, çoğu durumda takdiri yapan kişilerin keyfinin yerinde olup olmadığına bağlı kalmak, o yüzden de tamamıyla keyfî ve kesinliğe aykırı olmak durumundadır.

Aynı sınıf kademesindeki servet basamakları çoğunlukla eşit olmadığından, nüfus vergileri varsayılan servete değil, her mükellefin sınıf kademesine oranlanırsa, tamamen eşitliğe aykırı olur.

Dolayısıyla bu tür vergiler eşitliğe uygun kılınmaya çalışılırsa, tamamen keyfileşip, kesinliğe aykırı hâle gelir; kesinleştirilip keyfilikten kurtarılmaya çalışılırsa, bu sefer de tamamen eşitliğe aykırı hâle gelirler. Vergi hafif de olsa, ağır da olsa; kesinliğe aykırılık, her zaman için büyük bir şikâyet sebebidir. Hafif bir vergide eşitsizliğin epey bir kısmına katlanılabilir; oysa ağır bir vergide eşitsizlik, dayanılır şey değildir.

III. William'ın saltanatı sırasında, İngiltere'de câri olan çeşitli nüfus vergileri, çoğu mükelleflere; duka, marki, kont, vikont, baron, silâhtar, gelir sahibi, soyluların en büyük ve en küçük oğulları, vb. gibi, sınıflarının kademelerine göre takdir ediliyordu. Varlıkları 300 Lirayı aşan bütün dükkâncılarla esnaf, yani bunların ileri gelenleri, servetleri arasındaki fark ne kadar büyük olursa olsun, aynı vergi takdirine tâbi idiler. Bunların servetlerinden ziyade dâhil oldukları sınıf dikkate alınıyordu. İlk nüfus vergisinde tahmini servetlerine göre hesap yürütülenlerden birçoğuna, sonradan sınıflarına göre vergi tâyin edildi. İlk nüfus vergisinde, kendilerine tahmini kazançları üzerinden Lira başına 3 Şilin vergi takdir edilen avukatlara, dâva vekillerine ve hukuk müşavirlerine, sonradan gelir sahipleri gibi vergi konuldu. Çok ağır olmayan bir verginin tarhında büyük bir eşitsizliğin, herhangi derecede bir belirsizliğe kıyasla daha az tahammül edilmez olduğu anlaşılmıştı.

Fransa'da, bu yüzyılın başından beri hiç arasız olarak toplanan nüfus vergisinde, halkın en yüksek tabakalarına değişmez bir tarife üzerinden, sınıflarına göre; halkın aşağı tabakasına, yıldan yıla değişen bir tahmin üzerinden, servetleri ne farzediliyorsa ona göre, vergi hesap edilmektedir. Saray memurlarından, yüksek mahkemelerin hâkimleri ile memurlarından, ordu subaylarından vb. sınıflardan birinci şekilde vergi alınmaktadır. Eyâletlerdeki aşağı tabakadan halka ise ikinci şekilde vergi salınmaktadır. Fransa'da, ileri gelenler, bir verginin –kendilerine etkisi bakımından çok ağır olmayan– bu tür eşitsizliğine kolayca boyun eğerler de bir idari müfettişin yaptığı keyfî takdire tahammül edemezler. O ülkede, aşağı halk tabakası, üstlerinin kendilerine uygun gördüğü muameleyi sabırla sineye çekmek zorundadır.

İngiltere'de çeşitli nüfus vergileri; onlardan umulan, yahut tamı tamına toplandığı takdirde getirebilecekleri farzedilen meblâğı hiçbir zaman hâsıl etmemişlerdir. Fransa'da nüfus vergisi kendisinden umulan hâsılatı daima getirmektedir. İngiltere'nin yumuşak başlı hükümeti; çeşitli halk tabakalarına nüfus vergisi takdir ettiği zaman, bu takdir tesadüfen ne getirdiyse ona razı olmuş; ödemeyen yahut ödemek istemeyen (çünkü böylesi çoktu), ve de kanun müsamaha ile uygulandığı için ödemeye zorlanmayanlar yüzünden devletin uğrayabileceği kaybın telâfisini istememiştir. Fransa'nın daha sert hükümeti, her mali bölgeye belirli bir meblâğ takdir eder. İdari müfettişin, ne yapıp edip bu parayı bulması gerekir. Herhangi bir bölge aşırı vergi takdir edildiğinden sızlanırsa; ertesi yıl yapılacak vergi takdirinde, bu yıl fazla alınan para oranında bir indirim elde edebilir. Ama bu arada eyâletin vergiyi ödemesi ge-

rekir. Kendi mali bölgesi için tahakkuk ettirilen parayı bulacağına emin olmak üzere, mükelleflerden bazısının iflâsı yahut aczi, diğerlerinin fazla ödemesi suretiyle karşılanabilsin diye, idari müfettişe, vergiyi daha kabarık bir meblâğ hâlinde tahakkuk ettirme yetkisi verilmişti. 1765'e kadar, bu fazla tahakkukun tesbiti, tamamıyla onun takdirine bırakılmıştı. O yıl, esasen şûra bu yetkiyi kendi uhdesine aldı. Fransa'da empoze edilen vergilere dair Hatıralar'ın [Memoires] bilgisi çok yerinde yazarının değerlendirmesine göre, eyâletlerden alınan nüfus vergisinden asillere ve imtiyazları sayesinde cizyeden muaf tutulanlara düşen pay çok cüzidir. Payın en büyüğü, cizyeye tâbi olanlara düşmekte; onlara, öbür vergi için ödediklerinin Lirası başına belirli bir miktar olmak üzere, nüfus vergisi takdir edilmektedir.

Nüfus vergileri, aşağı halk tabakalarından tahsil edildiği ölçüde, emek ücretlerinden alınan doğrudan vergiler olup, bunlarda o tür vergilerin bütün sakıncaları bulunur.

Nüfus vergileri, az masrafla toplanır ve sıkıca tahsil edildikleri yerlerde, devlete hiç aksamayan bir gelir sağlar. Bu sebepledir ki halkın alt tabakalarının refahına, rahatına ve güvenliğine pek aldırış edilmeyen ülkelerde nüfus başına alınan vergilere çok rastlanır. Ancak büyük bir imparatorlukta, genellikle kamu gelirinin her zaman olsa olsa çok küçük bir kısmı bu gibi vergilerden elde edilir. Bunların herhangi bir zamanda sağlayabildiği en büyük meblâğ, halka çok daha uygun gelecek bir başka şekilde daima bulunabilir.

Tüketim Malları Üzerindeki Vergiler

Halkın, nüfus başına alınan herhangi bir vergi vasıtasıyla, geliri oranında vergiye bağlanmasındaki imkânsızlık, öyle görünüyor ki tüketim mallarından alınan vergilerin çıkarılmasına sebep olmuştur. Devlet, tebaasının gelirinden doğrudan ve oran üzerine nasıl vergi alacağını bilmediğinden, çoğu durumda, onların aşağı yukarı geliri oranında olacağı farzedilen masrafını vergiye bağlamak suretiyle, dolaylı şekilde vergi almaya çalışır. Uyrukların masrafından, o masrafa sebep olan tüketim malları vergiye bağlanmak suretiyle, vergi alınır.

Tüketim malları, ya zorunlu mallardır, yahut lüks mallar.

Zorunlu mallardan; hem hayatı idame için vazgeçilemeyecek kadar gerekli malları, hem de, kendini bilen kimseleri, –en alt tabakadan olsalar dahi– memleketin âdetine göre yoklukları hâlinde edebe aykırı bir vaziyete düşürecek olan her şeyi anlıyorum. Meselâ, bir bez gömlek esasen hayat için zorunlu bir madde değildir. Yunanlarla Romalıların çamaşırları yoktu; ama öyle sanırım ki çok rahat yaşarlardı. Ancak şimdiki zamanda, Avrupa'nın çoğu yerinde, kendini bilen bir gündelikçi, bir bez gömleksiz ortaya çıkmaya utanır. Gömleğin olmayışının, kötülükte gemi azıya almadan kimsenin kolay kolay içine yuvarlanamayacağı sanılan yüz kızartıcı yoksulluk derecesini gösterdiği farzedilir. Aynı şekilde âdet, deri kundurayı, İngiltere'de hayat için zorunlu bir madde hâline getirmiştir. Kadın olsun erkek olsun, kendini

bilen en yoksul bir kimse, âlemin önüne onsuz çıkmaya utanır. İskoçya'da âdet, deri kunduravı en aşağı tabakadan erkekler için hayatın zorunlu bir maddesi hâline getirmiştir. Ama hiçbir itibarsızlığa düşmeksizin, yalın ayak gezebilen aynı tabakadan kadınlar için, öyle olmamıştır. Fransa'da, bunlar, ne erkekler ne kadınlar için zorunlu maddeler olup, en alt tabaka, kadınlı erkekli, hiçbir söz gelmeksizin, bazen tahta kunduralarla ve bazen yalın ayak, herkesin içine çıkar. Dolayısıyla, zorunlu maddeler olarak, hem tabiatın hem yerleşmiş görgü kurallarının halkın en alt tabakası için gerekli kıldığı şeyleri anlıyorum. Bütün diğer şeylere, lüks maddeler adını veriyorum. Böyle demekle bunların itidalle kullanılmalarını azıcık olsun kınıyor değilim. Meselâ Büyük Britanya'da bira ile hafif mayalanmış biraya, şarapçı ülkelerde ise şaraba bile, lüks maddeleri adını veriyorum. Hangi tabakadan olursa olursa olsun, bir adam, hiçbir şekilde ayıplanmaksızın, bu gibi içkileri ağzına koymaktan tamamıyla sakınabilir. Tabiat, hayatın idamesi için bunları zorunlu kılmadığı gibi, âdet de hiçbir yerde onlarsız yaşamayı edebe aykırı kılmaz.

Emek ücretlerini her yerde, kısmen emeğe olan talep, kısmen zorunlu geçim maddelerinin ortalama fiyatı belirlediği için, ortalama fiyatı yükselten her şey, o ücretleri ister istemez yükseltse gerektir. O suretle ki, emeğe karşı ya artmakta, ya duralamakta yahut azalmakta olan talep durumuna göre, o zorunlu maddelerden işçinin elde etmesi gereken miktarını, işçi hâlâ satın alabilsin.[22] Bu maddelerden alınan bir vergi, onların fiyatını, vergi tutarına kıyasla ister istemez biraz daha fazla yükseltir. Çünkü vergiyi peşin olarak ödeyen tâcirin, onu genellikle bir kârla birlikte geri alması gerekir. Dolayısıyla, bu tür bir verginin, emek ücretlerinde bu fiyat yükselişi oranında bir artışa sebep olması gerekir.

Hayat için zorunlu maddelerden alınan bir vergi, bu suretle tıpkı emek ücretlerinden alınan bir doğrudan vergi şeklinde etkisini gösterir. Eliyle de verse, işçinin, bu vergiyi hiç değilse herhangi kayda değer bir zaman için, peşin ödediği bile tam olarak söylenemez. Uzun dönemde bunun yakın işvereni tarafından işçiye, ücretlerine parasal zam şeklinde, ödenmesi gerekir. İşveren bir sanayici ise, bu ücret zammını bir kârla birlikte mallarının fiyatı üzerine bindirir. Böylece verginin bu ek külfetle eninde sonunda ödenmesi tüketiciye kalır. İşçiyi çalıştıran kimse bir çiftçi ise, neticede verginin ödenmesi, benzer bir ek külfetle birlikte arazi sahibinin kira gelirine isabet eder.

Lüks mallar adını verdiğim şeylerden, hatta yoksullara ait lüks mallarından alınan vergilerde durum farklıdır. Vergiye bağlanmış bu tür malların fiyatındaki yükselişin emek ücretlerinde mutlaka herhangi bir yükselişe sebep olması gerekmez. Meselâ, gerek yoksullara gerekse zenginlere ait bir lüks mal olduğu hâlde, tütünden alınan bir vergi ücretleri yükseltmez. Bu maddeden İngiltere'de asıl fiyatının 3 katı, Fransa'da ise 15 katı vergi alındığı hâlde, öyle görünüyor ki söz konusu yüksek vergilerin emek ücretleri üzerinde etkisi yoktur. İngiltere ile Hollanda'da, en alt tabakalardan halkın lüks maddeleri hâline gelmiş bulunan çay ve şekerden alınan vergiler ile,

22. [Smith] Bkz. Birinci Kitap, Bölüm 8.

İspanya'da o hâle geldiği söylenen çikolatadan alınanlar için de aynı şey söylenebilir. Bu yüzyıl içinde Büyük Britanya'da alkollü içkilere konulan çeşitli vergilerin, emek ücretleri üzerinde herhangi bir etkisinin olduğu sanılmamaktadır. Sert biranın varil başına 3 Şilinlik ek bir verginin, siyah bira fiyatında sebep olduğu yükseliş, Londra'da alelade emeğin ücretlerini yükseltmemiştir. Vergiden bir gün önce bu ücretler 18-20 Peni kadardı; şimdi de daha fazla değildir.

Bu tür malların yüksek fiyatı, alt tabakadan halkın çocuk yetiştirme gücünü mutlaka azaltmaz. Aklı başında ve çalışkan yoksullara, bu gibi mallardan alınan vergiler, şatafatı yasak eden kanunlar gibi tesir eder; onları, artık kolay kolay para dayandıramayacakları fuzuli şeylerin kullanımını azaltmaya, ya da bundan büsbütün vazgeçmeye meylettirir. Bu mecburi tutumluluk dolayısıyla bunların çocuk yetiştirme güçleri azalacağına, vergi yüzünden belki de çoğu kez artar. Genellikle en çok sayıda çocuk yetiştirenler ve işe yarar emeğe olan talebe bilhassa cevap verenler, aklı başında ve çalışkan yoksullardır. Gerçi bütün yoksullar aklı başında ve çalışkan değillerdir. Bozuk ahlâklıları ve serkeşleri, kendilerini böyle bir tiryakiliğe kaptırmakla, ailelerinin başına gelebilecek sıkıntıya aldırış etmeksizin bu fiyat yükselmesinden sonra da o tür malları tıpkı eskisi gibi kullanmaktan geri duramayabilir. Ancak çocukları bakımsızlıktan, kötü idare edilmekten ve gıdalarının kıtlığı yahut sağlığa zararlılığı yüzünden genellikle telef oldukları için, bu gibi uygunsuz kimselerin çok çocuk yetiştirdikleri nadirdir. Çocuklar, ana babalarının kötü davranışı yüzünden uğradıkları ezayı, bünyelerinin dayanıklılığı sayesinde atlatıp sağ kalırlarsa, yine de gözleri önüne serili duran o kötü davranış misali, çoğunlukla onların da ahlâkını bozar. Bu suretle, faaliyetleriyle topluma faydalı olacak yerde, kusurları ve uygunsuzluklarıyla âlemin başına belâ kesilirler. Bundan dolayı yoksullara ait lüks maddelerdeki fiyat yükselişi, bu tür bozuk düzen ailelerin sıkıntısını biraz arttırıp, dolayısıyla çocuk yetiştirme imkânlarını biraz daraltsa dahi, memleketin işe yarar nüfusunu, muhtemelen çok azaltmaz.

Zorunlu malların ortalama fiyatındaki herhangi bir yükselişin, şayet emek ücretlerinde o oranda bir yükselişle telâfi edilmezse, yoksulların çok sayıda çocuk yetiştirme, ve dolayısıyla, işe yarar emeğe olan talebe –o talep ister artar, ister durağan, isterse eksilir durumda olsun; yahut gerek artan, gerek durağan, gerekse eksilen bir nüfusa ihtiyaç göstersin– cevap verme imkânını ister istemez az çok eksiltmesi kaçınılmazdır.

Lüks maddelerden alınan vergiler, vergi alınan mallardan başka malların fiyatını yükseltme eğiliminde değildir. Zorunlu maddelerden alınan vergiler, emek ücretlerini yükseltmek suretiyle, bütün mamullerin fiyatını ister istemez yükseltmeye, dolayısıyla da satışlarının ve tüketimlerinin hacmini daraltmaya sebep olurlar. Lüks maddelerden alınan vergileri, nihayetinde vergiye bağlanmış malları tüketenler, hiçbir yansıma olmaksızın öderler. Bunlar, fark gözetilmeksizin gelirin her türlüsüne; emek ücretlerine, sermaye kârlarına ve arazi gelirine [toprak rantlarına] isabet ederler. Zorunlu maddelerden alınan vergileri; işçilere etkileri bakımından, en sonunda kısmen toprak sahipleri, arazilerinin eksilen geliri hâlinde; kısmen de toprak sahibi olsun veya olmasın zengin tüketiciler, mamul malların fiyatına zam hâlinde, daima önemli bir ek kül-

fetle birlikte öderler. Hayat için gerçekten zorunlu olup yoksullarca tüketilecek olan mamullerin, meselâ, kaba yünlülerin fiyat yükselişine karşı, ücretlerine daha fazla bir zam yapılmak suretiyle, yoksullar lehine denge sağlanması gerekir. Halkın orta ve yüksek tabakaları, kendi çıkarlarının ne olduğunu biliyorlarsa, hem hayat için zorunlu maddelerden alınan bütün vergilere, hem de emek ücretlerinden alınan bütün doğrudan vergilere karşı koymalıdırlar. Neticede her ikisinin daima büyük bir ek külfetle birlikte ödenmesi, tamamıyla bu tabakaların üstüne kalır. Onların en fazla ağırlığı toprak sahiplerine intikal eder; biri toprak sahibi olarak rantlarının eksilmesi suretiyle, biri de zengin tüketiciler olarak masraflarının artması suretiyle olmak üzere bunlar daima iki sıfatla vergi verirler. Bazı vergilerin, belirli malların fiyatında bazen dört veya beş defa tekerrür edip yığıldığına dair Sir Matthew Decker'in gözlemi, hayat için zorunlu maddeler hakkında tamamen doğrudur. Meselâ, deri fiyatında, sadece kendi ayakkabılarınızın derisinden alınan vergi için değil, kunduracı ile debbağın* ayakkabılarından alınan verginin bir kısmı için de para vermeniz gerekir. Sonra; bu işçilerin sizin hizmetinizde çalışırken tükettikleri tuzdan, sabundan ve mumlardan alınan vergi için ve tuzcunun, sabuncunun ve mumcunun, o işçilerin hizmetinde çalışırken tükettikleri deriden alınan vergi için de, para vermeniz gerekir.

Büyük Britanya'da hayat için zorunlu maddeler üzerindeki belli başlı vergiler, az önce zikredilen dört maldan, yani tuz, deri, sabun ve mumdan alınan vergilerdir.

Tuz, çok eski ve çok genel bir vergi konusudur. Tuzdan, Romalılarda vergi alınırdı; halen, öyle sanıyorum ki, Avrupa'nın her yanında da alınmaktadır. Bir bireyin her yıl tükettiği tuz miktarı o kadar azdır ve o kadar tedrici surette satın alınabilir ki, ondan alınacak çok ağır bir verginin bile, kimse tarafından pek farkına varılmayacağının düşünüldüğü anlaşılıyor. İngiltere'de bu malın kilesinden 3 Şilin 4 Peni – asıl pahasının aşağı yukarı üç katı kadar– vergi alınır. Diğer bazı memleketlerde bu vergi daha da yüksektir. Deri, hayat için gerçekten zorunlu bir maddedir. Çamaşır kullanılması, sabunu gerçek bir ihtiyaç maddesi hâline getirmektedir. Kış gecelerinin uzun olduğu ülkelerde mum zorunlu bir zanaat vasıtasıdır. Büyük Britanya'da deri ile sabunun libresinden 3 yarım Peni, mumdan ise 1 Peni vergi alınmaktadır. Bunlar, derinin asıl pahası üzerinde aşağı yukarı yüzde 8 veya 10'u; sabunda yüzde 20 veya 25'i; mumda ise yüzde 14 veya 15'i bulabilen vergilerdir. Öyle vergiler ki, tuzdan alınana kıyasla hafif olmakla beraber, yine de çok ağırdırlar. Bu malların dördü de, hayat için gerçekten zorunlu maddeler olduğundan, onlardan alınan bu tür ağır vergilerin aklı başında ve çalışkan yoksulların masrafını biraz arttırması, dolayısıyla onların emek ücretlerini az çok yükseltmesi gerekir.

Kışları Büyük Britanya kadar soğuk olan bir memlekette; o mevsim içinde yakıt, hem yemeklerin hazırlanması, hem üstü örtülü yerlerde çalışan çok çeşitli alanlardan işçilerin rahat yaşaması bakımından, kelimenin tam anlamıyla, hayat için zorunlu bir maddedir. Bütün yakıtlar içinde en ucuzu taşkömürüdür. Yakıt fiyatının emek fiyatına o kadar önemli etkisi vardır ki, memleketin diğer taraflarında

---

*. Debbağ (*tanner*): Deri tabaklamacısı, deriyi terbiye edip, kullanılabilecek duruma getiren kişi. (ç. n.)

taşkömürünün yüksek fiyatı sebebiyle o derece çalışılamadığından, bütün Büyük Britanya'da sanayi, kendini bilhassa, bu zorunlu maddenin bulunduğu yerlere hasretmiştir. Bundan başka cam, demir ve bütün diğer metal sanayiinde olduğu üzere, bazı sanayilerde taşkömürü zorunlu bir zanaat vasıtasıdır. Bir primin, herhangi bir hâlde mâkul görülmesi mümkünse şayet, bu, belki de taşkömürünün memlekette bol bulunduğu bölgelerden bulunmadığı bölgelere nakli hâlinde olabilir. Ancak, kanun koyucu, kıyı boyunca nakledilen taşkömürünün tonu başına, prim yerine, 3 Şilin 3 Penilik bir vergi koymuştur. Bu, çoğu taşkömürü cinslerinde, kömür ocağındaki asıl fiyatın yüzde 60'ını geçer. Karadan veya iç suyolu ile taşınan taşkömüründen vergi alınmaz. Doğal olarak ucuz olduğu yerde taşkömürü vergisiz tüketilmekte; doğal olarak pahalı olduğu yerde ise üstüne ağır bir vergi binmektedir.

Bu tür vergiler geçim giderini yükseltmek ve dolayısıyla emek ücretlerini arttırmakla beraber, yine de hükümete, başka herhangi bir şekilde kolay kolay bulunamayacak önemli bir gelir sağlarlar. Dolayısıyla bunların devam ettirilmesi için geçerli sebepler olabilir. Tahıl ihracına verilen prim, bu zorunlu nesnenin fiyatını, tarımın fiilî durumuna göre yükseltmeye sebep olmak bakımından, aynı kötü etkilerin hepsini hâsıl eder ve herhangi bir gelir getireceğine, hükümetin başına çoğu defa çok büyük bir masraf da açar. Yabancı tahıl ithaline konulmuş olan ve orta halli bolluk yıllarında bir yasak derecesine varan yüksek vergiler; ayrıca –normal dönemlerde geçerli olup, kıtlık sebebiyle şu anda İrlanda ve Britanya sömürgeleri için sınırlı bir süreliğine ertelenmiş bulunan– canlı hayvan ve salamura et ithalinin mutlak surette yasak oluşu, hayat için zorunlu maddelerden alınan vergilerin bütün kötü etkilerini taşırlar ama hükümete hiçbir gelir getirmezler. Öyle görünüyor ki, bu tür düzenlemelerin kaldırılması için, kamuoyunu, bunların konulmasına sebep olan sistemin faydasızlığına inandırmaktan başka bir şeye lüzum yoktur.

Hayat için zorunlu maddelerden alınan vergiler, birçok diğer ülkelerde Büyük Britanya'dakine göre çok yüksektir. Birçok ülkede, değirmende öğütülen unla kırmadan ve fırında pişirilen ekmekten alınan vergiler vardır. Hollanda'da, şehirlerde tüketilen ekmeğin fiyatının, bu tür vergiler dolayısıyla iki katına çıktığı zannedilmektedir. Taşrada oturan halk; bu vergilerden bir kısmının yerine tükettikleri varsayılan ekmek çeşidine göre, adam başına her yıl belirli bir miktar para verir. Buğday ekmeği yiyenler 6 Şilin 9,5 Peni kadar tutan 3 Florin 15 Stiver verirler. Bunlar ve aynı tür diğer bazı vergiler, emeğin pahasını yükseltmek suretiyle, Hollanda sanayisinin çoğunu, rivayete göre, fakir düşürmüştür.[23] O derece ağır olmamakla beraber, benzeri vergiler Milano'da, Ceneviz devletlerinde, Modena Dükalığında, Parma, Placentia ve Guastalla dükalıklarında ve kilise devletinde caridir. Oldukça tanınmış bir Fransız yazarı,[24] bütün vergiler içinde bu en yıkıcı olanı, diğer vergilerden çoğunun yerine geçirmek suretiyle, memleketinin maliyesini ıslah etme teklifinde bulunmuştur. Cicero,* hiçbir şey yoktur ki, der, ara sıra bazı filozoflarca iddia edilemeyecek kadar gülünç olsun.

23. [Smith] *Mémoires concernant les Droits*, etc. s. 210, 211.
24. [Smith] Le Reformateur.
*. Marcus Tullius Cicero: MÖ 106-43 yılları arasında yaşamış Romalı devlet adamı, hatip ve yazar. (ç. n.)

Kasaplık etten alınan vergilere, ekmekten alınan vergilere göre daha da çok rastlanır. Esasen kasaplık etin hayat için zorunlu bir madde olduğu herhangi bir yer var mıdır, kuşkusuna düşülebilir. Tecrübe ile bilinmektedir ki sütün, peynirin, tereyağının yahut tereyağı bulunmayan yerde yağın yardımı ile, hububat ve diğer bitkiler en bol, sağlığa en yararlı, besleyici ve en kuvvet verici yiyeceği, hiçbir kasaplık et olmaksızın sağlayabilirler. Çoğu yerde herhangi bir insanın bir bez gömlek yahut deri ayakkabı giymesi edep icabı iken; kasaplık et yemesi, hiçbir yerde edep icabı değildir.

İster zorunlu, ister lüks madde olsunlar, tüketim mallarından, iki ayrı şekilde vergi alınabilir. Belirli bir çeşit malı kullandığı yahut tükettiği için, tüketici ya yıllık bir meblâğ ödeyebilir; yahut o maldan daha tüketiciye teslim edilmeden, tâcirin elinde dururken vergi alınabilir. Tamamen tüketilinceye kadar, uzun süre dayanan tüketim malları, çok uygun olarak birinci şekilde, yani derhâl; daha çabuk tüketilen mallar ise öteki şekilde vergiye bağlanır. Araba vergisi ile altın ve gümüşten sofra takımı vergisi birinci tarz vergi almanın; diğer tüketim ve gümrük vergilerinden çoğu ise öteki tarz vergi almanın örnekleridir.

Temiz tutulan bir araba, on on iki yıl dayanır. Yapanın elinden çıkmadan, arabadan ilk ve son defa olmak üzere, vergi alınabilir. Fakat satın alan için bir arabası olması imtiyazına karşılık, yılda dört Lira vermek; araba yapana bir çırpıda kırk yahut 48 Lira fazla fiyat –yani, o arabayı kullandığı müddetçe vergi için yapması muhtemel masraf kadar bir meblâğ– ödemekten elbet daha uygundur. Bir altın veya gümüş sofra takımı, aynı şekilde bir yüzyıldan daha çok dayanabilir. Her 100 ons sofra takımı için yılda 5 Şilin, yani değerin aşağı yukarı yüzde 1'ini ödemek, tüketiciye –fiyatı en az yüzde 25-30 artıracak olan– otuz yıllık tutarını ödemek suretiyle, bu uzun taksitten kurtulmaktan elbette ki daha kolay gelir. Evlere salınan çeşitli vergiler; yıldan yıla azar azar ödemelerle, evin ilk inşasına yahut satışına konulan eşit değerde ağır bir vergiye kıyasla, elbette ki daha rahat ödenir.

Sir Matthew Decker'in herkesçe malum teklifi, tüccarın peşin bir şey vermemesi, fakat tüketicinin, belirli malları tüketime mahsus ruhsat karşılığı olarak, yılda belirli bir tutar ödemek üzere, bütün mallardan, hatta derhâl veya çok çabuk tüketilen mallardan bile, bu tarzda vergi alınması idi. Onun önerisinde gözetilen amaç ithalât ve ihracattan bütün vergileri kaldırmak ve dolayısıyla tâcirin bütün sermayesini ve kredisini, -bunların hiçbir kısmı vergilerin peşin olarak ödenmesi yoluna saptırılmadan- mal satın almada ve gemi nakliyatında kullanmasını mümkün kılmak, böylece yabancı ticaretin bütün farklı kollarını, bilhassa nakliye ticaretini geliştirmekti. Ancak, derhâl yahut kısa sürede tüketilen mallardan bu tarzda vergi alma projesi, öyle görünüyor ki, aşağıdaki dört önemli itiraza kapı açmaktadır.

Birincisi, vergi, çoğunlukla salınmakta olduğu şekle göre, eşitliğe daha aykırı düşer, yahut farklı mükelleflerin masrafına ve tüketimine pek o kadar iyi oranlanmamış olur. Tüccarın hafif mayalanmış bira, şarap ve alkollü içkiler üzerinden peşin verdiği vergileri, sonunda, farklı tüketiciler, tam da kendi tüketimleri oranında öderler. Oysa vergi, bu içkileri içmek üzere bir ruhsat satın alınmak suretiyle öde-

nirse, az içen, tüketimine oranla, fazla içenden çok daha ağır vergi vermiş olur. Çok misafirperverlik gösteren bir aile, daha tektük misafir ağırlayan bir aileye kıyasla çok daha hafif vergi vermiş olur. İkincisi, bazı malların tüketimi için, yıllık, altı aylık yahut üç aylık bir ruhsata para verilmek suretiyle vergi toplanması şekli, tezelden tüketilen mallardan alınan vergilerin başlıca kolaylıklarından birini, yani taksitle ödemeyi, fazlasıyla azaltır. Halen siyah biranın bir litresine ödenen 3,5 Penilik bedelin içinde malt, şerbetçi otu ve biradan alınan çeşitli vergiler, bunları peşin ödediği için biracının koyduğu olağanüstü kârla birlikte, belki 3 yarım Peni kadar tutabilir. Bir işçi, kendisini sıkmadan bu 3 yarım Peniyi gözden çıkarabiliyorsa, bir litre siyah bira satın alır. Çıkaramıyorsa, yarım litre ile yetinir. Tasarruf edilen metelik, kâr demek olduğuna göre de, itidalli içmek şartıyla, böylece bir Farthing (1/4 Peni) kazanır. Vergiyi, gücünün yettiği şekilde ucun ucun ve gücünün yettiği zaman öder. Her ödeme tamamıyla arzusuna kalmış olup, canı isterse ondan kaçınabilir. Üçüncüsü, bu tür vergiler, aşırı masrafı önleyici kanunlar olarak daha az etki yapar. Ruhsat bir kere satın alındı mı, alan kimse az da içse çok da içse, vergisi aynıdır. Dördüncüsü, bir işçi böyle herhangi bir dönemde içtiği siyah biranın ayrı ayrı her bir ve yarım litrelik ölçeği üzerinden, halen çok ya da hiç tedirginlik duymaksızın ödediği kadar bir vergiyi; yıllık, altı aylık yahut üç aylık ödemelerle bir çırpıda verse, bu meblâğ kendisini çoğunlukla fazlasıyla tedirgin eder. Dolayısıyla, açıkça görülüyor ki bu vergi alma tarzı, şimdiki hiçbir sıkıntı vermeyen şekilde elde edilene hemen hemen eşit bir geliri, mükellefi fazlasıyla sıkıntıya sokmadan asla hâsıl edemez. Yine de birkaç ülkede, derhâl yahut çok çabuk tüketilen mallardan bu tarzda vergi alınır. Çay içme ruhsatı için Hollanda'da, halk adam başına belirli bir miktar para verir. Ekmeğin, çiftliklerle köylerde tüketileninden orada aynı şekilde toplanan bir vergiyi daha önce söylemiştim.

Tüketim vergileri, bilhassa yurtiçinde tüketilecek yerli mallara konur. Bunlar herkesin en çok kullandığı birkaç çeşit maldan alınır. Bu vergilere tâbi malların hangisi olduğuyla da, her mal türünün tâbi olduğu belirli vergilerin ne olduğuyla da ilgili asla tereddüt olamaz. Yukarıda adı geçen tuz, sabun, deri ve mumdan alınan dört vergi ile, belki âdi camdan alınan vergi daima hariç tutulmak şartıyla, bunların hemen hemen hepsi, benim lüks maddeler dediğim mallara isabet eder.

Gümrük vergileri, tüketim vergilerine kıyasla çok daha eskidir. Hatırlanması zor çok eski zamanlardan beri alışılagelmiş ödemeleri göstermesi hasebiyle, bunların âdetler anlamına gelen bir kelime [customs] ile adlandırıldığı anlaşılıyor. Aslında bunlar, öyle görünüyor ki tüccar kârlarından alınan vergiler olarak telâkki edilmişlerdir. Derebeylik kargaşalığı ile çalkanan barbar devirlerde, kasabaların bütün diğer ahalisi gibi, şahısları küçük görülüp kazançları kıskanılan tâcirler, azatlı kölelere göre biraz hallice sayılıyorlardı. Mülklerindeki kiracıların kazançlarının, kral tarafından haraca bağlanmasına rıza göstermiş bulunan yüksek tabaka soylular, kayırılmasında çok daha az menfaati bulunan bir insan tabakasının kazançlarından kralın aynı şekilde haraç almasını istemiyor değillerdi. Tâcir kârlarının, doğrudan vergiye bağlanabilir bir konu olmadığı, yahut, bütün bu tür vergilerde ödemenin so-

nuçta büyük bir ek külfetle birlikte tüketicilerin başına kalması gerektiği, o cahillik devirlerinde anlaşılmış değildi.

Yabancı tâcirlerin kazançlarına, İngiliz tâcirlerinin kazançlarına göre daha kötü gözle bakılıyordu. Dolayısıyla, onların kazançlarından, ötekilerin kazançlarına kıyasla daha ağır vergi alınması doğal idi. Yabancı tâcirlerden alınan vergilerle, İngiliz tâcirlerinden alınan vergiler arasında, bilgisizlik yüzünden başlayan bu fark gözetme, tekel gayretiyle, yani kendi tâcirlerimize gerek iç gerek dış piyasada bir üstünlük sağlamak için, devam ettirilmiştir.

Bu fark gözetmeden ötürü, eski gümrük vergileri her türlü mallara; hem zorunlu maddelere hem lüks maddelerine; ihraç edilen mallara olduğu kadar, ithal edilen mallara da eşitlik üzere konulmuştu. Öyle görünüyor ki belirli tür malların ticaretini yapanlar, bir başka malın ticaretini yapanlara göre niçin daha fazla kayrılsınlar, ya da ihracatçı tâcir, acaba niçin ithalâtçıya göre daha çok kayrılsın diye düşünülmüştü.

Eski gümrük vergileri, üç şubeye ayrılmıştı. Bütün bu vergilerin en başta geleni ve belki en eskisi, yün ile deriden alınan vergilerdi. Bunun daha çok, yahut tamamıyla, bir ihraç vergisi olduğu anlaşılıyor. İngiltere'de yünlü sanayii kurulmaya başlayınca, yünlü kumaş ihracı dolayısıyla kral yünden alınan gümrük vergilerinin herhangi bir kısmını kaybetmesin diye, yünlü kumaşlara o tür bir vergi konuldu. Gümrük vergilerinin diğer iki şubesi şunlardı: Birincisi, şaraba "ton başına şu kadar" olmak üzere konulduğu için, *tonaj* denilen bir vergi. İkincisi, bütün diğer malların varsayılan değerlerine "Lira başına şu kadar" olmak üzere konulduğu için, *poundaj** denilen bir vergiydi. III. Edward'ın 47. saltanat yılında, belirli vergilere tâbi tutulan yünlüler, yapağılı postlar, deri ve şaraplar hariç; ihraç ve ithal edilen bütün mallara, Lira başına 6 Penilik bir vergi konulmuştu. II. Richard'ın 14. saltanat yılında, bu vergi Lira başına 1 Şiline çıkartıldı; fakat üç yıl sonra yeniden 6 Peniye indirildi.** IV. Henry'nin 2. saltanat yılında 8 Peniye, aynı hükümdarın 4. saltanat yılında ise 1 Şiline çıkarıldı. O zamandan III. William'ın 9. saltanat yılına kadar, bu vergi, Lira başına 1 Şilin [20'de 1=%5] olarak devam etti. Kralın tonaj ve poundaj vergileri almasına, genellikle bir tek ve aynı Parlamento Kararı ile müsaade edilerek, bunlara, Tonaj ve Poundaj Sübvansiyonu adı verildi. Poundaj sübvansiyonu, o kadar uzun süre Lira başına 1 Şilin, yahut yüzde 5 olarak devam etti ki, gümrük dilinde bir sübvansiyon, bu tür yüzde 5'lik genel bir verginin adı olmaya başladı. Şimdi Eski Sübvansiyon denilen bu sübvansiyon, hâlâ II. Charles'ın 12. saltanat yılında konulan tarife cetveline göre alınagelmektedir. Bu vergiye tâbi malların değerini, bir tarife cetveli vasıtası ile doğru şekilde anlamak usulü, rivayete göre, I. James zamanından daha öncesine kadar gitmektedir. III. William'ın 9. ve 10. saltanat yıllarındaki kanunlarla konulan Yeni Sübvansiyon, çoğu mallardan alınan yüzde 5 bir ek vergiydi. Üçte bir ve üçte iki sübvansiyon; orantılı cüzlerini teşkil ettikleri, yüzde 5'lik bir diğer vergi meydana getiriyorlardı. 1747 Sübvansiyonu, çoğu mallardan alınan bir dördüncü; 1759 Sübvansiyonu ise belirli bazı mallardan alınan bir beşinci yüzde 5'lik vergi vücuda ge-

*. *Poundage*: Sterlin başına komisyon, malın değeri üzerinden alınan vergi. (ç. n.)
**. 1 Pound/Sterlin/Lira=20 Şilin=240 Peni (eskiden). Bugün 1 Pound=100 Peni. (ç. n.)

tiriyordu. Bu beş sübvansiyondan başka; bazen devletin sıkıntısını gidermek, bazen ülke ticaretini merkantilist sistem ilkelerine göre düzenlemek için, belirli bazı tür mallara zaman zaman çeşitli daha başka vergiler konulmuştur.

Bu sistem giderek daha fazla rağbet görmüştür. Eski Sübvansiyon, fark gözetilmeksizin, hem ihracata, hem de ithalâta konulmuştu. Ondan sonraki dört sübvansiyon, ve o zamandan beri belirli bazı tür mallara ara sıra konulan diğer vergiler, çok az istisnası ile, hep ithalâta yüklenmiştir. Yurtiçinde yetişen ve imal edilen malların ihracına konulmuş olan eski vergilerden çoğu ya hafifletilmiş ya tamamen kaldırılmıştır. Çoğu durumda kaldırılmıştır. Hatta bazısının ihracına prim bile verilmiştir. Yabancı malların ithali hâlinde ödenen vergilerin, –çoğunlukla bir kısmının, bazen de tümünün– söz konusu malların ihracı hâlinde geri alınmasına müsaade edilmiştir. Eski Sübvansiyon gereğince ithalâta konulan vergilerin, ihraç hâlinde sadece yarısı geri alınmaktadır. Fakat sonraki sübvansiyonlarla ve diğer vergi mükellefiyetleriyle konulan vergilerin hepsi, çoğu mallarda, aynı şekilde geri alınmaktadır. İhracatın bu şekilde giderek daha çok kayırılıp ithalatın engellenmesinin yalnız bir iki istisnası olmuştur, ki bu istisnalar, özellikle bazı sanayilerin girdilerine aittir. Sanayicilerimizle tüccarımız, bunların kendilerine mümkün olduğu kadar ucuza; başka ülkelerdeki rakipleriyle hasımlarına ise mümkün mertebe pahalıya gelmesini isterler. Bu sebeple, yabancı malı girdinin, meselâ İspanya yününün, ketenin ve yıkanmamış ipliğin vergisiz olarak ithaline bazen müsaade edilmektedir. Yurtiçinde yetişen girdi ile sömürgelerimize has mahsullerden olanların ihracı bazen yasak edilmiş, bazen de daha yüksek vergilere tâbi tutulmuştur. İngiliz yününün ihracı yasak edilmiştir. Kanada ile Senegal'i fethetmek suretiyle Büyük Britanya, kunduz postlarının, kunduz kılının ve Arap zamkının hemen hemen tekeline sahip olduğu için, bu malların ihracı daha yüksek vergilere tâbi tutulmuştur.

Merkantilist sistemin büyük halk kitlesinin geliri ve memleket toprağı ile emeğinin yıllık mahsulü için çok elverişli olmadığını, bu incelemenin Dördüncü Kitap'ında göstermeye çalıştım. Bu sistem, hükümdar geliri için de, en azından gümrük vergilerine dayandığı kadarı için, daha elverişli olmuş gibi görünmemektedir.

O sistemin gereği olarak, birkaç mal çeşidinin ithali tamamen yasak edilmiştir. Bu yasak, ithalatçıları kaçakçılık yapmak zorunda bırakmak suretiyle, o malların ithalini bazı hâllerde tamamıyla önlemiş, diğerlerinde ise fazlasıyla azaltmıştır. Yabancı malı yünlülerin ithaline baştan aşağı engel olmuş; yabancı malı ipeklilerle kadifelerin ithalini ise, büyük ölçüde azaltmıştır. Her iki durumda da, bu tür ithalattan elde edilebilecek olan gümrük gelirini tamamen hiçe indirmiştir.

Ayrı ayrı birçok çeşit yabancı malın Büyük Britanya'daki tüketimini kösteklemek için bunların ithaline konulan yüksek vergiler, çoğu durumda kaçakçılığı teşvike yaramakla kalmış; ve her hâlükârda, gümrük gelirini daha mutedil vergilerin sağlayabileceği miktardan aşağıya düşürmüştür. Dr. Swift'in "gümrük aritmetiğinde iki iki daha dört edeceğine, bazen sadece bir eder" şeklindeki sözü; –şayet merkantilist sistem vergiyi bize çoğu hâlde bir gelir aracı olarak değil, tekel aracı olarak kullan-

mayı öğretmiş olmasa asla konulamayacak cinsten– ağır vergiler için, yerden göğe kadar haklıdır.

Yerli mahsul ve mamullerin ihracı hâlinde bazen verilen primlerle, çoğu yabancı malların yeniden ihracı hâlinde geri ödenen vergiler; birçok hilelere ve kamu geliri açısından herhangi bir başka kaçakçılığa göre daha fazla yıkım olan bir kaçakçılık türüne yol açmıştır. Primi yahut iade edilen vergiyi elde etmek için, bazen malın gemiye yükletilip denize sevk edildiği, ama çok geçmeden ülkenin bir başka yerinde gizlice karaya çıkarıldığı herkesin malumudur. Bu çoğu hileli olarak alınan primlerin ve iade edilmiş vergilerin, gümrük gelirlerinde açtığı gedik çok büyüktür. 5 Ocak 1755'te sona eren mali yıl içinde, gümrüklerin gayrisafi hâsılatı 5.068.000 İngiliz Lirası tutuyordu. Bu gelirden ödenen primler, tahıla o yıl prim verilmediği hâlde, 167.800 Lira tutuyordu. Vergi iadelerine mahsus belge ve sertifikalara göre iade edilen vergiler 2.156.800 Lirayı buluyordu. Primler ve iade edilen vergiler birlikte 2.324.600 Lira tutuyordu. Bu eksilmeler neticesinde, gümrüklerin geliri, sadece 2.743.400 Lira ediyordu. Aylıklar ile başka geçici giderler şeklindeki yönetim giderleri için bundan 287.900 Lira düşülünce, o yıl gümrüklerin safi geliri 2.455.500 Lira olarak ortaya çıkar. Böylece yönetim masrafı, gümrüklerin gayri safi geliri üzerinden yüzde beş ile altı arası; prim ve iade edilen vergi olarak ödenip gidenler düşüldükten sonra, arta kalanın da yüzde 10'undan biraz fazla tutar.

Hemen hemen bütün ithal edilen mallara ağır vergiler konulmuş bulunduğundan, ithalâtçı tüccarımız, ellerinden geldiği kadar çok mal kaçırıp, gümrük defterine mümkün mertebe azını yazdırırlar. İhracatçı tüccarımız ise, bazen çalım satmak ve kendilerine 'vergi ödemeyen malların ticaretini yapan büyük tüccar' süsü vermek için; bazen bir prim kazanmak veya vergi iadesi almak için, gümrük defterine, aksine, ihraç ettiklerinden daha fazla yazdırırlar. Bu tür oyunlar yüzünden, gümrük defterlerinde, ihracatımız ithalâtımızı çok aşmış görünür de, ulusal refahı dış ticaret dengesi dedikleri şeyle ölçen politikacılar, tariflere sığmaz bir teselli bulurlar.

Özel surette muaf tutulmadıkça, ki bu tür muafiyetler pek fazla değildir, ithal edilen bütün mallar bazı gümrük vergilerine tâbidir. Tarife cetvelinde adı geçmeyen bazı mallar ithal edilirse, ithalatçının yeminine göre, her 20 Şilinlik değer üzerinden 4 Şilin 9,45 Peni, yani yaklaşık beş sübvansiyon yahut beş poundaj vergisi hesabıyla, vergi alınır. Tarife cetveli, son derece kapsamlıdır; çoğu az kullanılan ve dolayısıyla herkesin malumu olmayan pek çok çeşit maddeyi teker teker sayar. Belirli bir mal çeşidinin hangi madde içinde tasnif edildiği ve dolayısıyla ne kadar vergi ödemesi gerektiğinin çoğu defa belli olmayışı, bu sebeptendir. Bu husustaki hatalar, bazen gümrük memurunu mahveder; ithalatçıyı çoğu kez bir sürü zahmete ve masrafa sokar, çileden çıkarır. Dolayısıyla açıklık, kesinlik ve belirlilik açısından gümrük vergileri, tüketim vergilerine göre çok geride kalır.

Herhangi bir toplumun çoğu mensuplarının kamu gelirine kendi harcamaları oranında katılmaları için, öyle görünüyor ki o harcamanın her bir kaleminden vergi alınmasına lüzum yoktur.

Tüketim vergilerinden toplanan gelirin, mükelleflere, gümrük vergileriyle top-

lanan gelir kadar eşitlik üzere isabet ettiği farz olunur. Tüketim vergileri, sadece en genel surette kullanılıp tüketilen birkaç maddeye konulmuştur. Birçok kimse, doğru idare edilmekle, kamu gelirini hiçbir kayba uğratmaksızın ve dış ticaret için çok faydalı olmak üzere, gümrük vergilerinin aynı şekilde yalnız birkaç maddeye hasredilebileceği fikrini ileri sürmüştür.

Büyük Britanya'da halen en genel surette kullanılıp tüketilen yabancı maddeler, öyle görünüyor ki, bilhassa yabancı malı şaraplar ve konyaklardan; Amerika ile Batı Hint Adaları'nın –şeker, rom, tütün, Hindistan cevizi vb. gibi– birtakım ürünlerinden ve Doğu Hint Adaları'nın –çay, kahve, porselen, her türlü baharat, çeşitli dokuma eşyası vb. gibi– bazı ürünlerinden oluşmaktadır. Halen gümrük vergilerinden elde edilen gelirin çoğunu, muhtemelen bu tür maddeler sağlamaktadır. Yabancı mamuller üzerinde, hâlen yürürlükte olan vergiler, yukarıdaki listede bulunanların birkaçından alınan vergileri bir yana bırakırsanız, büyük kısmı itibariyle gelir amacıyla değil, tekel amacıyla, yani iç piyasada bizim tâcirlere üstünlük sağlamak için konulmuştur. Yasakların hepsi kaldırılıp, bütün yabancı mamuller, her madde üzerinden kamuya en büyük geliri getirebildiği tecrübe ile anlaşılan mutedil vergilere tâbi tutulmak suretiyle, işçilerimiz iç piyasada yine hayli üstünlüğe sahip olabilirler. Bu takdirde bir kısmı hükümete halen hiç gelir getirmeyen, bir kısmı ise pek önemsiz gelir getiren birçok madde de çok büyük bir gelir sağlayabilir.

Yüksek vergiler, bazen vergi alınan malları azaltmak, bazen de kaçakçılığı teşvik etmek suretiyle, hükümete daha mutedil vergilerle elde edilebilecek olana kıyasla çoğunlukla daha az gelir getirirler.

Gelirdeki düşüş tüketimdeki azalıştan ileri geldiğinde, bunun ancak bir tek çaresi olabilir; o da, verginin indirilmesidir.

Gelirdeki düşüş, kaçakçılığın teşvik edilmesinden kaynaklanıyorsa, buna belki iki şekilde; ya kaçakçılık hevesini azaltmak, ya da kaçakçılığın zorluğunu arttırmak suretiyle çare bulunabilir. Kaçakçılık hevesi, ancak verginin indirilmesiyle azaltılabilir. Kaçakçılığın zorluğunu arttırmak ise, ancak, kaçakçılığı önleyebilecek en uygun idare sistemini kurmakla mümkün olabilir.

Kaçakçının iş çevirmesini, tüketim vergisi kanunlarının, gümrük kanunlarına kıyasla çok daha etkili biçimde zorlaştırıp durdurduğu, öyle sanıyorum ki, tecrübe ile görülmektedir. Gümrüklerde birbirinden farklı bu vergilerin mahiyeti elverdiği kadarıyla, tüketim vergisi idaresine benzer bir idare yöntemi ihdas etmek suretiyle, kaçakçılık oldukça zorlaştırılabilir. Pek çok kimsenin tahmini, bu değişikliğin çok kolay gerçekleştirilebileceği yönündedir.

Denmiştir ki, birtakım gümrük vergilerine tâbi malları ithal eden kimsenin; dilediği gibi o malları ya kendi özel mağazasına taşımasına; ya da –masrafı ister kendine ister devlete ait olmak üzere tedarik edilen, fakat anahtarı gümrük memurunda duran, o hazır olmadıkça da asla açılmayan– bir mağazada bırakma hakkı olsun. Tâcir malları kendi özel mağazasına götürürse, vergiler hemen ödenmeli ve bir daha geri alınmamalıdır. Mağazadaki mal miktarının, vergisi verilen mal miktarına ne dere-

ceye kadar uyduğunu incelemek için, bu mağaza, gümrük memurunun her zaman ziyaretine ve yoklamasına tâbi tutulmalıdır. Malları devletin mağazasına taşırsa, yurtiçinde tüketilmek üzere oradan çıkarılıncaya kadar vergi ödenmeli; ihraç edilmek üzere çıkartıldığı takdirde gerçekten ihraç edileceğine dair yeterli kefalet daima verilmek şartıyla, bu mallar vergiden muaf olmalıdır. Bu belirli malların toptan veya perakende ticaretini yapan tüccar, gümrük memurunun ziyaretine ve yoklamasına her zaman tâbi tutulmalı ve dükkânlarında yahut mağazalarında mevcut tüm miktarın vergisinin ödenmiş olduğunu usulüne uygun belgelerle ispat etmek zorunda olmalıdır. İthal edilen romdan tüketim vergisi adı altında alınan vergiler, halen bu tarzda toplanmakta olup, aynı idare usulü, belki de ithal edilen mallardan alınan bütün vergilere teşmil edilebilir; yeter ki bu vergiler, tüketim vergileri gibi, daima en genel surette kullanılıp tüketilen birkaç mal çeşidine hasredilsin. Halen olduğu gibi, hemen hemen her tür mala teşmil edilirse, yeterli genişlikte devlet mağazaları kolay kolay bulunamaz. Çok nâzik cinsten, yahut muhafazası çok ihtimam ve dikkat isteyen malları ise, tâcir, kendine ait olan dışında herhangi bir başka mağazaya rahatlıkla emanet edemez.

Şayet bu tür bir yönetim sistemiyle, oldukça yüksek vergiler altında bile, kaçakçılık, kayda değer bir oranda önlenebilirse; vergilendirme daima bir gelir aracı olarak kullanılıp, asla tekel aracı olarak kullanılmamak şartıyla, her vergi, devlete hangi şekilde en çok gelir getirmesi muhtemelse ona göre ara sıra yükseltilip alçaltıldığı takdirde; hiç değilse gümrüklerin şimdiki net geliri kadar bir gelirin, en yaygın olarak kullanılıp tüketilen sadece birkaç çeşit malın ithalinden alınan vergilerle elde edilebilmesi ve böylece, gümrük vergilerinin tüketim vergileri derecesinde sadeliğe, kesinliğe ve açıklığa kavuşabilmesi, ihtimal dışı görünmemektedir. Sonradan tekrar karaya çıkartılıp, yurtiçinde tüketilen yabancı malların yeniden ihracı hâlinde iade edilen vergiler yüzünden, kamu gelirinin halen uğradığı kayıptan, bu yöntem sayesinde tamamıyla kurtulmak mümkündür. Kendi başına zaten epey bir şey tutacak olan bu tasarrufa ilâve olarak, yerli mahsulün ihracı hâlinde verilen bütün primler –bu primlerin, gerçekte daha önce peşin ödenmiş bazı tüketim vergilerinin iadesi olmadığı bütün hâllerde– kaldırılırsa, bu tür bir değişiklikten sonra, gümrüklerin net geliri, hiç şüphesiz daha önce herhangi bir zamanda ulaşmış olduğu seviyeye aynen ulaşabilir.

Bu tür bir sistem değişikliği ile kamu geliri kayba uğramıyorsa, memleket ticaretiyle sanayii elbette ki çok büyük faydalar sağlar. Ötekilerle kıyaslanamayacak kadar çok olan, vergiye bağlanmamış mallara ait ticaret tamamıyla serbest kalır ve imkân dâhilindeki her üstünlüğü haiz olarak dünyanın her tarafıyla alış veriş yapılabilir. Bu mallar arasına, hayat için zorunlu bütün maddeler ve bütün sanayi girdileri girer. Hayat için zorunlu maddelerin serbest ithalatı, bunların iç piyasadaki ortalama nakdî fiyatını indirdiği kadar, emeğin parasal fiyatını da düşürür; ama onun gerçek fiyatını hiçbir şekilde eksiltmez. Paranın değeri, satın alacağı hayat için zorunlu maddelerin miktarı ile orantılıdır. Hayat için zorunlu maddelerin değeri ise, onlara karşılık elde edilebilecek para miktarına hiç bağlı değildir. Emeğin nakdî pahasındaki inişin yanı sıra, yerli mamullerin hepsinin fiyatında, ister istemez o oranda bir düşüş olur.

Yerli mamuller, bu suretle bütün yabancı piyasalarda biraz üstünlük kazanır. Hammaddelerin serbest ithalinden ötürü, bazı mamullerin fiyatı daha da büyük oranda düşer. Ham ipek Çin'le Hindistan'dan vergisiz getirtilebilse, İngiltere'de ipekli sanayicileri, mallarını gerek Fransa'nın gerek İtalya'nınkilere kıyasla çok daha ucuza satıp, onların müşterilerini ele geçirebilirler. Yabancı ipeklilerle kadifelerin ithalini yasak etmeye ihtiyaç kalmaz. Mallarının ucuz olması, işçilerimizin hem iç piyasayı elde tutmalarını sağlama bağlar, hem de yabancı pazar üzerinde onlara çok büyük bir hâkimiyet sağlar. Vergi alınan mallar üzerindeki ticaret bile, şimdikine kıyasla çok daha kazançlı şekilde yapılır. Bu mallar, dışarı ihraç edilmek üzere devlet mağazasından çıkarılırsa, bu takdirde bütün vergilerden muaf tutuldukları için, bunların ticareti tamamen serbest olur. Bu sistemde, her tür mala ait nakliye ticareti, mümkün olan her türlü avantajdan faydalanır. Bu mallar, mağazadan yurtiçinde tüketilmek üzere çıkarılırsa, malını ya bir tüccara ya da bir tüketiciye satma fırsatı buluncaya kadar, vergiyi peşin vermek zorunda olmadığından; ithalâtçının, bunu ithal sırasında peşin ödemek zorunda kaldığı takdirde satacağına kıyasla daha ucuza bırakmaya güç yetirebilir. Hatta vergiye tâbi mallara ait olan dış tüketim ticareti dahi, bu suretle, aynı vergilerle şimdikine kıyasla çok daha kazançlı şekilde yapılabilir.

Sir Robert Walpole'un meşhur tüketim vergisi plânı; şarapla tütün hakkında, burada arzedilenden çok da farklı olmayan bir yöntem tesisini hedefliyordu. Gerçi o sırada Parlamentoya sunulan tasarıda bu iki mal vardı ama bunun genellikle aynı cinsten daha geniş bir plâna başlangıç olmasının arzu edildiği sanılıyordu. Fesatçılık kaçakçı tâcirlerin menfaati ile el ele verince, tasarı aleyhine –çok haksız olmakla beraber– öyle şiddetli bir patırdı koptu ki bakan onu bırakmayı uygun buldu. Yine o tür bir gürültü çıkması korkusuyla, haleflerinden hiçbiri de bu tasarıyı yeniden ele almayı göze alamamıştır.

Yurtiçinde tüketilmek için ithal edilen yabancı lüks maddelerden alınan vergiler, bazen yoksullara isabet etmekle beraber, esas itibariyle orta halli yahut ortanın üstünde varlığı olan halkın üstüne kalır. Meselâ yabancı şaraplar ile kahve, çikolata, çay, şeker vs.den alınanlar o tür vergilerdir.

Yurtiçinde tüketilecek, yerli işi ucuz lüks maddelerden alınan vergiler; eşitliğe pek uygun olarak, her tabaka halka kendi harcamaları oranında isabet eder. Malt, şerbetçiotu, bira ve hafif mayalanmış biradan alınan vergileri, yoksullar kendi tüketimleri üzerinden; zenginler ise hem kendilerinin, hem de uşaklarının tüketimi üzerinden öderler.

Şurası dikkate değer ki, aşağı halk tabakalarının yahut ortanın aşağısındakilerin tüm tüketimi, her memlekette, gerek miktar gerek değer itibariyle, orta ve ortanın üstü tabakaların tüketimine kıyasla çok daha fazladır. Aşağı tabakaların toplam masrafı, üst tabakaların toplam masrafına kıyasla çok daha fazladır. Her şeyden önce, her memleketin hemen hemen bütün sermayesi, üretici emeğin ücreti olarak, her yıl halkın alt tabakaları arasında bölüşülür. İkincisi, gerek toprak rantı gerekse sermaye kârlarından doğan gelirin büyük bir kısmı, her yıl, uşaklarla diğer üretici olmayan işçilerin ücretleri

ve nafakası şeklinde, aynı tabaka arasında paylaşılır. Üçüncüsü, bir kısım sermaye kârları, aynı tabakanın küçük sermayelerinin çalıştırılmasından doğan bir gelir hâlinde, o tabakaya ait olur. Her türlü küçük dükkâncı, tâcir ve perakendecilerin her yıl ettikleri kârların toplamı her yerde pek büyük olup, yıllık üretimin gayet büyük bir payını teşkil eder. Dördüncüsü ve sonuncusu, bir kısım arazi geliri dahi, aynı tabakaya aittir. Büyük bir kısmı, orta tabakanın biraz aşağısında bulunanların; hatta –bazen sıradan ırgatların elinde bir iki dönümlük toprak mülkü bulunduğu için– küçük bir kısmı da, en aşağı tabakanındır. Dolayısıyla bu aşağı tabakalardan halkın, teker teker bakılınca, harcaması çok az olmakla beraber, topluca ele alındığında, harcamaların tümü birden, toplumun toplam harcamasının daima en büyük parçasını teşkil eder. Çünkü memleket toprağıyla emeğinin yıllık üretiminden, yukarı tabakaların tüketimi için geriye kalan, yalnız miktarca değil değerce de daima çok daha azdır. Dolayısıyla, masraftan alınan vergilerden, çoğunlukla halkın yukarı tabakalarının masrafına, yani yıllık üretimin küçük parçasına isabet eden vergilerin, gerek fark gözetilmeksizin her sınıf halkın, hatta başlıca aşağı tabakaların masrafına isabet eden vergilere ve gerekse yıllık üretimin fark gözetilmeksizin tümüne –ya da başlıca büyük kısmına– isabet eden vergilere kıyasla, daha az verimli olması muhtemeldir. Nitekim, masraftan alınan bütün vergiler içinde, hiçbiriyle kıyaslanamayacak kadar verimlisi, yurtiçinde yapılan mayalanmış ve alkollü içkilerin malzemesinden ve imalinden alınan tüketim vergisidir. Tüketim vergisinin bu kolu fazlasıyla, belki de esas itibariyle, sıradan halk tabakasının harcamasına isabet eder. 5 Temmuz 1775'te sona eren mali yıl içinde, tüketim vergisinin bu kolunun gayrisafi hâsılatı, 3.341.837 İngiliz Lirası 9 Şilin, 9 Peni tutuyordu.

Bununla beraber, her zaman hatırda tutulmalıdır ki, daima vergi alınması gereken, aşağı halk tabakasının zorunlu harcaması değil, lüks harcamasıdır. Aşağı tabakanın, zorunlu harcamasından alınan bir verginin ödenmesi, sonuçta tamamıyla halkın üst tabakalarına kalır; yıllık üretimin büyük parçasına değil, küçük parçasına isabet eder. Bu tür bir verginin, her hâlükârda, ya emek ücretlerini arttırması, ya da emeğe olan talebi azaltması gerekir. Verginin ödenmesini, eninde sonunda halkın üst tabakalarına yüklemeden, emek ücretlerini yükseltemez. Eninde sonunda bütün vergileri ödemesi gereken mali kaynağı, yani memleketin toprağı ile emeğinin yıllık hâsılasını eksiltmeksizin, emek talebini azaltamaz. Bu tür bir verginin emeğe olan talebi ne hâle düşürmüş olursa olsun, ücretleri o hâlde vergi bulunmadığı takdirde olabileceklerine kıyasla, daima daha çok yükseltmesi gerektir. Ücretlerdeki bu zammın ödenmesi mükellefiyetinin ise, sonuçta, her hâlükârda halkın üst tabakalarına kalması gerekir.

Satış için değil de, özel ihtiyacı karşılamak üzere yapılan mayalanmış içkilerle damıtılmış alkollü içkiler, Büyük Britanya'da hiçbir tüketim vergisine tâbi tutulmaz. Amacı, özel hayatı içine çekilmiş aileleleri tahsildarın tatsız ziyareti ve yoklamasından kurtarmak olan bu muafiyet, söz konusu vergilerin çoğu defa –yoksullara kıyasla– zenginlere daha az yük olmasına sebep olur. Özel ihtiyacı karşılamak için inbikle içki damıtıldığı, arasıra olsa bile, gerçekte pek sık vâki değildir. Ancak, taşrada çoğu orta halli aileler ile zengin ve büyük ailelerin hemen hemen hepsi biralarını

kendileri yaparlar. Onun için sert bira, sıradan bira üreticisine kıyasla, bunlara varil başına 8 Şilin daha ucuza mal olur. Çünkü bira imalatçısının hem vergi ve hem de peşin olarak yaptığı bütün diğer masraflar üzerinden kâr etmesi gerekir. O hâlde, bu tür ailelerin biralarını, aynı evsaftaki herhangi bir içkiyi, –her yerde birasını bira fabrikasından yahut meyhaneden azar azar satın alması daha işine gelen– sıradan halk tabakasının içebildiğine kıyasla, hiç değilse varili 9-10 Şilin daha ucuza içebilmesi gerekir. Aynı şekilde bir ailenin kendi özel ihtiyacı için çimlendirdiği biralık arpa [malt] da, vergi tahsildarının ziyaretine ve yoklamasına konu değildir. Ama bu takdirde ailenin adam başına toptan 7 Şilin 6 Peni vergi ödeyip kırışmaya gitmesi gerekir. 7 Şilin 6 Peni, 10 kile çimlendirilmiş arpanın tüketim vergisine denktir. Ayyaş olmayan bir ailenin, kadın erkek, çoluk çocuk bütün mensuplarının ortalama olarak tüketebileceği miktar, tutsa tutsa bu kadar tutar. Taşraya yaraşır ikramların fazlasıyla câri olduğu zengin ve büyük ailelerde ise, aile efradının tükettiği malt usulü ile yapılmış içkiler, evde içilen içkinin çok küçük bir kısmını teşkil eder. Ancak ya bu kırışmaca usulü, ya da diğer sebepler dolayısıyla, özel ihtiyacı karşılamak için arpadan malt yapmak, pek mayalandırarak bira yapmak kadar âdet değildir. Özel ihtiyaçları için içki yapanların yahut inbikten içki damıtanların o tür bir kırışma parası ödemeye niçin tâbi tutulmadıklarına dair haklı bir sebep tasavvur etmek güçtür.

Çimlendirilmiş arpadan çok daha hafif bir vergi alınmak suretiyle, çimlendirilmiş arpa, bira ve hafif mayalanmış biradan alınan bütün ağır vergilerle halen toplanan gelire göre daha fazlasının toplanabileceği sık sık söylenmiştir. Çünkü bir bira fabrikasında maliye gelirine hile karıştırmak için, malt fabrikasındakine göre çok daha büyük fırsatlar olup, özel ihtiyaçları için içki yapanlar, bütün vergilerden, ya da vergi yerine kırışma parası ödemekten muaftırlar. Özel ihtiyaçları için biralık arpa çimlendirenlerde ise, bu vâki değildir.

Londra'da, siyah bira yapılan fabrikada, çimenlenmiş arpanın çeyrek kantarından çoğu defa 2,5 varilden fazla, bazen 3 varil siyah bira çıkarılır. Çimenlenmiş arpadan alınan çeşitli vergiler, çeyrek kantar başına 6 Şilin; sert bira ile hafif mayalanmış biradan alınanlar ise, varil başına 8 Şilin tutar. Onun için, siyah bira yapılan fabrikada, malt, bira ve hafif mayalı biradan alınan çeşitli vergiler, çeyrek kantar malttan elde edilen hâsılat üzerinde 26 ilâ 30 Şilin tutar. Olağan taşra satışlarına mahsus bira çıkaran taşra fabrikalarında, çeyrek kantar malt ile 2 varilden aşağı sert ve 1 varilden aşağı hafif bira yapıldığı nadirdir; çoğunlukla 2,5 varil sert bira yapılır. Hafif biradan alınan çeşitli vergiler, varil başına 1 Şilin 4 Peni tutar. Demek ki, taşradaki bira fabrikalarında malt, bira ve hafif mayalı biradan alınan çeşitli vergiler, çeyrek kantar malttan elde edilen hâsılat üzerinde, nadiren 23 Şilin 4 Peniden aşağı düşer; çoğunlukla 26 Şilin tutar. Şu hâlde, bütün krallık ortalamasına bakılırsa, malt, bira ve hafif mayalı biradan alınan vergilerin toplam tutarı, çeyrek kantar malttan elde edilen hâsılat üzerinde, tahminen 24 yahut 25 Şilinden aşağı olamaz. Ancak, bira ile hafif mayalı biradan alınan bütün farklı vergiler kaldırılıp, malt vergisi üç katına, yani maltın çeyrek kantarı başına 6 Şilinden 18 Şiline çıkarılmak suretiyle, rivayet olunur ki, halen bütün bu daha ağır vergilerle elde edilmekte olana göre daha büyük bir gelir, o bir tek vergiden sağlanabilecektir.

	İngiliz Lirası	Şilin	Peni		
1772'de eski malt vergisi	722.023	11	11	getirmiştir.	
Ek vergi	356.776	7	9	3/4	«
1773'te eski vergi	561.627	3	7	1/2	«
Ek vergi	278.650	15	3	3/4	«
1774'te eski vergi	624.614	17	5	3/4	«
Ek vergi	310.745	2	8	1/2	«
1775'te eski vergi	657.357	0	8	1/4	«
Ek vergi	323.785	12	6	1/4	«
	3.835.580	12	0	3/4	
Bu dört yılın ortalaması	958.895	3	0	3/16	
1772'de taşradaki tüketim vergisi	1.243.128	5	3		«
Londra Bira Fabrikaları	408.260	7	2	3/4	«
1773'te taşradaki tüketim vergisi	1.245.808	3	3		«
Londra Bira Fabrikaları	405.406	17	10	1/2	«
1774'te taşradaki tüketim vergisi	1.246.373	14	5	1/2	«
Londra Bira Fabrikaları	320.601	18	0	1/4	«
1775'te taşradaki tüketim vergisi	1.214.583	6	1		«
Londra Bira Fabrikaları	463.670	7	0	1/4	«
	6.547.832	19	2	1/4	
Bu dört yılın ortalaması	1.636.958	4	9	1/2	
Buna malt vergisinin ortalaması olan	958.895	3	0	3/16 eklenince	
Bu farklı vergilerin tümü	2.595.853	7	9	10/11 tutar.	
Fakat, malt vergisi üç katına, yahut maltın çeyrek kantarı başına 6 Şilinden 18 Şiline çıkarılmakla, bu bir tek vergi	2.876.685	9	0	9/16 getirir.	
Bu, yukarıdaki toplamı	280.832	1	2	14/16 aşan bir meblâğdır.	

Eski malt vergisine, aslında, elma şarabının büyük fıçısı başına 4 Şilinlik bir vergi; keskin biranın varili başına 10 Şilinlik bir diğer vergi dâhildir. 1774'te, elma şarabından alınan vergi, topu topu 3.083 Lira 6 Şilin 8 Peni getirmişti. Belki, o yıl, elma şarabından alınan bütün farklı vergiler olağan hâsılata göre daha az hâsılat getirdiğinden, tutarı her zamankinden belki biraz noksan oldu. Keskin biradan alınan vergi çok daha ağır olmakla beraber, bu içki daha az tüketildiği için, vergi hâsılatı daha da azdır. Fakat, bu iki verginin olağan tutarı ne olursa olsun, denk gelmeleri için, taşra tüketim vergisi denilen verginin içine; birincisi, elma şarabının fıçısı başına 6 Şilin 8 Penilik eski tüketim vergisi; ikincisi, koruk suyunun fıçısı başına yine 6 Şilin 8 Penilik bir vergi; üçüncüsü, sirkenin fıçısı başına 8 Şilin 9 Penilik bir diğer vergi; son olarak da, bal şarabının yahut likörünün galonu başına 11 Penilik bir dördüncü vergi girmektedir. Bu çeşitli vergilerin hâsılatı; elma şarabı ile keskin biraya "yıllık malt vergisi" adıyla konulan vergilerin hâsılatını muhtemelen fazlasıyla dengeleyecektir.

Malt, yalnız bira yapmakta değil, derecesi düşük şaraplarla alkollü içkilerin yapılmasında da tüketilir. Malt vergisi, çeyrek kantar başına 18 Şiline çıkartılsa, malzemesinin herhangi bir kısmı malt olan, şarabın ve alkollü içkilerin bu düşük dereceli belirli türlerine konulan çeşitli tüketim vergilerinde bir indirim yapmak gerekebilir. Malt usulü ile yapılmış alkollü içkiler adı verilen içkilerde, çoğunlukla, malzemenin ancak üçte biri çimlenmiş arpadır. Geri kalan üçte iki, ya mayalandırılmamış arpa yahut üçte bir arpa, üçte bir buğdaydır. Malt usulü ile alkollü içkiler yapılan fabrikada, kaçakçılık için gerek fırsat gerek heveslenme, hem bira fabrikasındakine, hem malt fabrikasındakine göre çok daha fazladır. Kaçakçılık fırsatı, malın hacimce küçük, değerce büyük olmasından; kaçakçılığa heveslenme ise, alkollü içkilerin galonu başına 3 Şilin 10,7 Peniyi bulan vergilerin, aşırı yüksekliği yüzündendir.[25] Malttan alınan vergiler arttırılıp içki fabrikasından alınanlar azaltılırsa, kaçakçılık için hem fırsat, hem ayartma sebepleri azalır. Bu ise, gelirin büsbütün artmasına sebep olabilir.

Büyük Britanya'nın siyaseti epey zamandır sıradan halk tabakasının sağlığını zedelemek ve ahlâkını bozmak eğiliminde oldukları varsayımına dayanarak alkollü içkilerin tüketimini caydırmak olmuştur. Bu siyasete göre, içki yapan fabrikalardan alınan vergilerdeki indirim, herhangi bir şekilde o içkilerin fiyatını düşürecek kadar fazla olmamalıdır. Bir yandan alkollü içkiler her zamanki kadar pahalı kalabilirken, öte yandan sağlığa yarayan ve kuvvet veren bira ve hafif mayalı bira gibi içkiler, fiyatça epey düşürülebilir. Bu suretle, halk, halen en çok sızlandığı külfetlerin birinden kısmen kurtulmuş olur; aynı zamanda, maliyenin geliri de hatırı sayılır derecede artabilir.

Dr. Davenant'ın, şimdiki tüketim vergileri sistemindeki bu değişikliğe karşı olan itirazları temelsiz gibi görünmektedir. Bu itirazlar şunlardır: Vergi halen olduğu şekilde malt yapanın, bira yapanın ve perakendecinin kârları arasında hayli eşitlik üzere dağıtılacak yerde, kâra etkisi bakımından, tamamıyla malt yapanın kârına isabet edecektir; malt yapan vergi tutarını, –içki yapan ile perakendecinin, içkilerinin fiyatına zam yapmak şeklinde hareket suretiyle– maltının fiyatını arttırarak kolayca geri alamayacaktır; çimlenmiş arpadan bu kadar ağır bir vergi alınması da, arpa ekilen arazinin geliri ile kârını azaltabilecektir.

Çevredeki diğer zanaatlarla daima bir seviyede bulunması gereken, herhangi belirli bir zanaatin kâr haddini, hiçbir vergi, uzun bir dönem için düşüremez. Şimdiki malt, bira ve hafif mayalı bira vergileri, bu malların ticaretini yapanların kârlarına dokunmaz. Bunların hepsi, vergiyi, mallarının fiyatına zam şeklinde ek bir kârla birlikte geri alırlar. Gerçi bir vergi, konulduğu malları, onların tüketimini azaltacak kadar pahalandırabilir. Ancak malt, malttan yapılan içkiler için tüketilir. Maltın çeyrek kantarından alınan 18 Şilinlik bir vergi ise, bu içkileri, 24-25 Şilin tutan çeşitli vergilerin halen pahalandırdığına kıyasla çok daha fazla pahalandıramaz. Aksine, ihtimal ki bu içkiler ucuzlar; tüketimlerinin çoğalması, azalmasına kıyasla daha muhtemel olur.

Malt imalatçısının, malt fiyatına zam şeklinde 8 Şilini geri almasının, halen içki ya-

25. [Smith] Yüksek dereceli alkollü içkilere konan doğrudan vergiler, galon başına topu topu 2 Şilin 6 Peni tutmakla beraber, bu resimler o içkilerin çekildikleri düşük dereceli şaraplardan alınan vergilere eklenince, 3 Şilin 10,7 Peniyi bulur. Şimdi, hileyi önlemek için, gerek düşük dereceli şaraplara ve gerekse yüksek dereceli alkollü içkilere, henüz mayalanma hâlinde iken miktarı ölçülerek vergi hesap edilmektedir.

panın 24 yahut 25, bazen 30 Şilini, içkisinin fiyatına zam şeklinde geri almasına kıyasla niçin daha zor olduğunu kavramak çok kolay değildir. Gerçekte, malt yapan kişi 6 Şilinlik bir vergi vermek yerine, maltın her çeyrek kantarı başına 18 Şilin vermek zorunda kalır. Ancak, içki yapan, içki yaptığı maltın her çeyrek kantarı başına halen peşin olarak 24 yahut 25, bazen 30 Şilinlik bir vergi vermek zorundadır. Malt imal edenin daha hafif bir vergiyi peşin vermesi; içki yapanın halen daha ağır bir vergiyi peşin vermesine kıyasla daha sıkıntılı olamaz. Malt imalatçısı, ambarlarında her zaman, –satılması, içki yapanın mahzenlerinde çoğunlukla sakladığı bira ve hafif mayalı bira stokuna kıyasla çok daha uzun zaman isteyen– bir malt stoku bulundurmaz. Onun için, malt imalatçısı parasının kazancını, çoğu defa, diğeri kadar kısa sürede elde edebilir. Fakat daha ağır bir vergiyi peşin ödemek zorunda olması yüzünden, malt üreticisi her ne sıkıntıya uğruyorsa, kendisine halen içki yapana çoğunlukla açılan krediye kıyasla birkaç ay daha uzun vâdelisi açılmak suretiyle, bu sıkıntıya kolayca çare bulunabilir.

Arpa talebini azaltmayan hiçbir şey, arpa ekilen arazinin gelirini ve kârını düşüremez. Ancak bira ve hafif mayalı bira hâline getirilen çeyrek kantar malttan alınan vergileri, 24 ve 25 Şilinden 18 Şiline indiren bir sistem değişmesinin, o talebi arttırması, arttırmamasına kıyasla daha muhtemeldir. Kaldı ki arpa ekilen arazinin geliri ile kârı, o arazi kadar mümbit ve iyi işlenmiş arazinin geliriyle kârına, daima, hemen hemen eşit olmalıdır. Gelir ile kâr ondan aşağı olursa, arpa ekilen arazinin bir kısmı, çok geçmeden bir başka amaca yönelir. Ondan yukarı olursa, çok geçmeden, daha fazla arazi arpa yetiştirmeye yönlendirilir. Herhangi belirli bir toprak mahsulünün olağan fiyatı, tekel fiyatı denilebilecek hâlde ise, ondan alınan bir vergi, yetiştiği arazinin gelirini ve kârını ister istemez azaltır. Verdiği şarabın miktarı, efektif talebin çok aşağısında kaldığı için, fiyatı, bu fiyatla aynı derecede mümbit ve iyi işlenmiş diğer arazinin mahsul fiyatı aralarındaki doğal oranı daima aşan, değerli bağların mahsulüne konulacak bir vergi, bu bağların rantını ve kârını ister istemez azaltır. Bu şarapların fiyatı, piyasaya çoğunlukla gönderilen miktara karşılık elde edilebilecek fiyatın zaten en yükseği olduğundan, o miktar azalmadan, daha yukarı çıkamaz. Miktarın ise, daha da büyük kayba uğranmadan azaltılması mümkün değildir. Çünkü o topraklar aynı derecede kıymetli bir diğer mahsul istikametine yöneltilemez. Onun için, verginin bütün ağırlığı bağın geliri ile kârına –daha doğrusu– gelirine isabet eder. Şekere yeni bir vergi konulması önerildiğinde, vergiden sonra şekerlerinin fiyatını daha önce olduğundan daha yukarıya çıkaramadıkları için, şeker üreticilerimiz, bu tür vergilerin bütün ağırlığının tüketiciye isabet etmeyip, üreticinin sırtına kaldığından sık sık sızlanmışlardır. Vergiden önce fiyat, öyle görünüyor ki, bir tekel fiyatı idi; matrahların en elverişlisi, ulaşma imkânı oldukça elbette ki tekelcilerin kazançları olduğuna göre, şekerin vergi alınmaya elverişsiz bir konu olduğunu göstermek için ortaya atılan delil, belki de, elverişli olduğunu ispat etmiştir. Fakat arpanın olağan fiyatı, asla bir tekel fiyatı olmamıştır. Arpa ekilen arazinin geliri ve kârı da aynı derecede mümbit ve iyi işlenmiş diğer arazinin geliri ve kârı ile aralarındaki doğal oranı asla aşmamıştır. Malt, bira ve hafif mayalı biraya konulan çeşitli vergiler, arpa fiyatını asla düşürmemiş; arpa ekilen arazinin gelirini ve kârını asla düşürdüğü olmamıştır. Bira yapan için, malt fiyatı arpaya konulan vergiler oranında durmadan artmış ve bu vergiler, bira ile hafif mayalı biradan alınan çeşitli vergilerle

birlikte, tüketici için, bu malların devamlı surette ya fiyatını yükseltmiş, yahut –hepsi aynı kapıya çıkar– evsafını düşürmüştür. Bu vergilerin ödenmesi, eninde sonunda üreticiye değil, daima tüketiciye kalmıştır.

Burada ileri sürülen sistem değişmesinden zarar etmesi muhtemel olanlar, sadece özel ihtiyaçları için içki yapan kimselerdir. Ancak yoksul işçi ile zanaatçının ödediği çok ağır vergilerden, halkın bu yüksek tabakasının halen muaf tutulmak zevkini sürmesi, elbetteki son derece haksız ve eşitliğe aykırıdır ve bu değişiklik asla olmasa bile ortadan kaldırılması gerekir. Ancak hem maliyenin gelirini arttırmaktan, hem halkı rahatlatmaktan pek geri kalmayacak bir sistem değişikliğine, şimdiye kadar ihtimal ki bu yüksek sınıfın menfaati engel olmuştur.

Yukarıda zikredilen gümrük ve tüketim vergileri cinsinden vergilerin yanı sıra, malların fiyatına daha eşitliğe aykırı şekilde ve daha dolaylı yoldan etki eden diğer birkaç vergi vardır. Fransız dilinde Peages, eski Sakson devirlerinde Geçit Vergileri denilen ve başlangıçtaki konulma maksadının, bizim karayolu veya suyolu nakliyatının idamesine mahsus yol paralarının, yahut kanallarımızla seyrü sefere elverişli ırmaklarımızda alınan geçiş ücretlerinin aynı olduğu görülen vergiler, bu türdendir. Bu tür maksatlara tahsis edildiğinde, bu vergilerin, malların hacmine yahut ağırlığına göre konulması en uygun şekildir. Aslında yerel ve bölgesel maksatlara tahsis edilecek mahallî ve bölgeye has vergiler olduklarından; bunların idaresi, çoğu hâllerde, toplandıkları belirli şehrin, bölgenin yahut derebeylik malikânesinin uhdesine veriliyordu. Çünkü şu veya bu şekilde bu gibi toplulukların, uygulama yönünden sorumlu oldukları farzediliyordu. Tamamıyla sorumsuz olan hükümdar, çoğu memleketlerde, bu vergilerin idaresini kendi üzerine almış ve çoğu durumda, vergiyi oldukça arttırmış olmakla beraber, çoğu durumda tatbik yönünü yüzüstü bırakmıştır. Herhangi bir zamanda yol paraları, Büyük Britanya'da hükümetin gelir kaynaklarından biri hâline geldiği takdirde, sonucunun ne olma ihtimali bulunduğunu, birçok başka milletlerde görülen örnekten öğrenebiliriz. Bu tür yol ücretlerini, eninde sonunda, şüphesiz tüketici öder. Ama tükettiği şeyin değerine göre değil de hacmine yahut ağırlığına göre para ödediğinde, tüketiciden, harcaması oranında vergi alınmamış olur. Bu gibi vergiler, hacme yahut ağırlığa göre değil, malların tahmini değerine göre konulduğunda, hakkıyla bütün ticaret kollarının en önemlisine, yani memleketin iç ticaretine fazlasıyla engel olan bir tür ülke içi gümrük vergileri, yahut iç tüketim vergileri hâline gelirler.

Bazı küçük devletlerde, ülke içinden kara veya suyolu ile karşıya geçerek, bir yabancı memleketten bir diğerine nakledilen mallara, bu geçit vergilerine benzer vergiler konulmuştur. Bazı memleketlerde, bunlara transit vergileri derler. Po Irmağı'nın ve ona karışan ırmakların kıyılarında bulunan küçük İtalya devletlerinden bir kısmı, bu tür vergilerden bir miktar gelir sağlamaktadır. Bunları tamamıyla yabancılar ödemektedir ve bir devletin kendi sanayiini yahut ticaretini hiçbir şekilde engellemeksizin, başka bir devletin tebaasından alabildiği vergiler belki sadece bunlardır. Dünyada en önemli transit vergisi, Sund Boğazı'ndan geçen bütün ticaret gemilerinden, Danimarka kralının topladığı vergidir.

Gerçi lüks maddelerinden alınan, çoğu gümrük ve tüketim vergileri gibi vergile-

rin, hepsi her türlü gelir çeşidine ayrımsız olarak isabet eder ve konuldukları malları her kim tüketirse, eninde sonunda yahut yansımasız olarak, onun tarafından ödenir; ama bu, her ferdin gelirine daima eşitlik üzere, yahut orantılı şekilde isabet etmez. Her insanın tüketim derecesini mizacı ayarladığı için, daha çok her insan geliri oranında değil, mizacına göre vergi verir. Müsrifler kendilerine münasip paya oranla fazla; eli sıkı olanlar ise, daha az vergi verirler. Himayesinde büyük bir gelir sağladığı devletin desteklenmesi için, büyük servet sahibi bir adamın, küçük yaşta iken yaptığı tüketim ile verdiği vergi, çoğunlukla çok azdır. Başka bir memlekette oturanlar, gelirinin kaynağının bulunduğu memleketin hükümetini desteklemek için, tüketimleri yolu ile, hiçbir vergi vermezler. Bu sonraki memlekette, İrlanda'da olduğu üzere ne arazi vergisi, ne de menkul veya gayrimenkul malların devrinden alınan herhangi önemli bir vergi mevcut olmazsa; memleket dışındaki bu tür mal sahipleri, bir tek Şilinle masrafına katılmadıkları bir hükümetin himayesi sayesinde, büyük bir gelir sağlayabilirler. Hükümeti, bazı hususlarda bir diğer memleketin hükümetine bağlı ve tâbi bir memlekette, bu eşitsizliğin en fazla olması muhtemeldir. Tâbi memlekette pek çok malı mülkü bulunanlar, bu takdirde, egemen memlekette oturmayı genellikle tercih ederler. İrlanda, tam bu durumdadır; onun içindir ki, dışarıda oturan mal sahiplerinden vergi alınması teklifinin o memlekette neden bu kadar popüler olmasına hayret etmemiz imkânsızdır. Ne tür veya ne derece bir orada bulunmayışın, memleket dışında oturan mal sahibi sıfatıyla, bir kimseyi vergiye tâbi kılacağını, ya da verginin kesin olarak ne zaman başlayacağını veya sona ereceğini isabetle tespit, belki biraz güç olabilir. Ancak, bu çok özel durumu bir yana bırakırsanız, bu tür vergilerden bireylerin ödeyeceği payda meydana gelebilecek herhangi bir eşitsizliği, o eşitsizliğe sebep olan belirli şart –her insanın vergi payının tamamıyla ihtiyari oluşu şartı– fazlasıyla telâfi eder. Çünkü vergi alınmakta olan malı tüketip tüketmemek tamamıyla onun elindedir. Dolayısıyla, uygun şekilde takdir edilip, uygun düşen mallara konulduğu zaman, bu gibi vergiler, diğer herhangi bir vergiye göre daha az homurdanarak ödenir. Tâcir yahut sanayici tarafından peşin olarak ödendiklerinde, eninde sonunda ödeyen tüketici, çok geçmeden, malların bedeli ile vergileri birbirine karıştırmaya başlar ve herhangi bir vergi ödediğini hemen hemen unutur.

Bu tür vergiler son derece kesindirler veya kesin olabilirler; öyle ki ne ödenmesi gerektiğine yahut ne zaman ödenmesi gerektiğine, gerek ödeme miktarına, gerekse ödeme zamanına dair hiçbir şüphe bırakmayacak şekilde tahakkuk ettirilebilirler. Gerek Büyük Britanya'da gümrük vergilerinde, gerekse başka memleketlerdeki aynı tür diğer vergilerde bazen vâki olabilecek her türlü belirsizlik, o vergilerin doğasından değil, kanunun onları ifade tarzındaki kusur yahut acemilikten ileri gelebilir.

Lüks maddelerden alınan vergiler genellikle ucun ucun, yahut konuldukları malları mükellefler satın almaya ihtiyaç duydukça ödenir ve daima o şekilde ödenebilir, ödeme vakti ve tarzı bakımından bunlar bütün vergilerin en elverişlisidir, yahut en elverişlisi olabilirler. Dolayısıyla, sözün kısası, bu tür vergiler vergi almaya yönelik dört genel düsturun ilk üçü ile belki herhangi bir diğer vergi kadar bağdaşırlar. Dördüncü düstura ise her yönden aykırıdırlar.

Devlet hazinesine getirdiklerine oranla, bu tür vergiler, her zaman hemen hemen bütün vergilere göre, halkın cebinden daima daha fazla para çıkarır veya daha uzun zaman halkı o paradan mahrum bırakırlar. Bunu, öyle görünüyor ki, mümkün olan dört ayrı şeklin dördü ile de yaparlar.

Birincisi, mantık ve muhakemeye en uygun şekilde konulduklarında bile, bu gibi vergilerin toplanması için çok sayıda gümrük memuru ve tüketim vergisi memuru ister. Bunların aylıklarıyla bahşişleri, halkın sırtında, devlet hazinesine hiçbir şey getirmeyen hakiki bir vergidir. Ancak, şurası teslim edilmelidir ki, bu masraf Büyük Britanya'da çoğu diğer ülkelerdekine kıyasla daha mutedildir. 5 Temmuz 1775'te sona eren mali yıl içinde, İngiltere'de tüketim vergisi yetkililerinin idaresindeki çeşitli vergilerin brüt hâsılatı, 5.507.308 İngiliz Lirası 18 Şilin 8,25 Peni tutuyordu. Bu para, yüzde 5,5'i biraz geçen bir masrafla toplanıyordu. Ancak, bu gayrisafi hâsılattan, tüketim vergisine tâbi mallara prim olarak ve ihraçları hâlinde geri alınan vergi şeklinde verilen miktarın düşülmesi gerekir. Bu ise, safi hâsılatı 5 milyondan aşağıya indirir.[26] Bir tüketim vergisi olmakla beraber, ayrı bir idare altında bulunan tuz vergisinin toplanması çok daha masraflıdır. Gümrüklerin safi geliri 2,5 milyonu bulmaz. Bu gelir, memur maaşları ve diğer ikincil giderler olarak, yüzde 10'u aşan bir masrafla toplanır. Ancak, gümrük memurlarının bahşişi her yerde maaşlarına göre çok fazla olup, bazı limanlarda bu maaşların iki üç katını aşar. Dolayısıyla, memur maaşlarıyla başkaca önemsiz giderler, gümrüklerin safi gelirinin yüzde 10'undan fazla tuttuğunda, o geliri toplamanın tüm masrafı, maaş ve bahşiş birarada olmak üzere, yüzde 20'yi yahut 30'u geçebilir, tüketim vergisi memurları ya çok az bahşiş alırlar, ya hiç almazlar. O gelir koluna ait idare daha yeni kurulduğu için, genellikle, gümrük idaresine kıyasla daha az bozulmuştur. Aradan uzun zaman geçmesi, gümrüğe bir sürü suiistimaller sokmuş ve bunları mübah kılmıştır. Halen malttan ve malt usulü ile yapılmış içkilerden çeşitli vergilerle toplanan bütün geliri, çimlenmiş arpa hesabına yüklemekle, yıllık tüketim vergisi masrafında 50 bin Lirayı aşkın bir tasarruf sağlanabileceği tahmin edilmektedir. Gümrük vergilerini sadece birkaç mal çeşidine hasretmek ve o vergileri tüketim vergisi kanunlarına göre toplamak suretiyle, gümrüklerin yıllık masrafında ihtimal ki çok daha büyük bir tasarruf yapılabilir.

İkincisi, bu tür vergiler bazı faaliyet kollarının ister istemez biraz körelmesine veya engellenmesine sebep olur. Vergi alınan malın fiyatını daima yükselttikleri için, o malın tüketimini ve dolayısıyla üretimini o ölçüde caydırırlar. Bu, yurtiçinde yetişen yahut imal edilen bir mal ise, onun yetiştirilmesi ve tüketilmesinde daha az emek çalıştırılmaya başlanır. Fiyatı bu tarzda vergi ile yükselen yabancı mal ise, yurtiçinde yapılan aynı tür mallar bu suretle iç piyasada gerçekte bazı üstünlükler elde edebilir; bu suretle de, daha büyük miktarda yerli faaliyet bunların hazırlanmasına yönelebilir. Ancak, yabancı bir malın fiyatındaki bu yükselme yerli faaliyetin belirli bir kolunu teşvik edebilir ama o faaliyeti hemen hemen bütün diğer kollarda ister istemez caydırır. Birmingham'daki sanayici, kendine yabancı şarabı ne kadar pahalıya satın alırsa, madenî eşyasının, yahut, aynı şey demek olan bedelinin, onu satın alan kısmını ister istemez

26. [Smith] Bütün masrafların ve aylıkların düşülmesinden sonra o yılın safi hâsılatı 4.975.652 Lira 19 Şilin 6 Peni tutuyordu.

o kadar ucuza satmış olur. Bundan ötürü, madenî eşyasının o kısmının kendisi için değeri azalır, onun üzerinde çalışma gayreti eksilir. Bir memleketin tüketicileri, bir diğer memleketin ürün fazlasına ne kadar çok para verirlerse, onu satın almak için kullandıkları kendi ürün fazlalarını ya da, aynı şey demek olan, bedelini ister istemez o kadar ucuza satarlar. Ürün fazlalarının o kısmının kendileri için değeri azalır ve o kısmın miktarını arttırma gayretleri eksilir. Dolayısıyla tüketim mallarından alınan bütün vergiler, vergi alınanlar yerli mallar ise, bunların hazırlanmasındaki; yabancı mallar ise, karşılığında satın alındıkları malların hazırlanmasındaki üretici emek miktarını aksi hâlde olacağına kıyasla daha aşağı düşürmeye sebep olurlar. Dolayısıyla, bu tür vergiler, ulusal endüstrinin doğal istikametini daima az çok değiştirir; kendiliğinden tutacağı yola kıyasla daima farklı ve genellikle daha az faydalı bir mecraya sokarlar.

Üçüncüsü, bu tür vergilerden kaçakçılıkla yakayı sıyırmak ümidi, kaçakçıyı mahveden müsaderelere ve diğer para cezalarına sık sık sebep olur. Oysa kaçakçı, ülkenin kanunlarını çiğnediği için kabahati şüphesiz çok büyük olmakla beraber, çoğunlukla doğal adalet kanunlarını çiğnemeye muktedir değildir; tabiatın suç olmasını asla murat etmediği şeyi ülkesinin kanunları bir suç hâline getirmemiş olsa, her hususta mükemmel bir yurttaş olabilecektir. Kamu gelirinin çok lüzumsuz sarfedildiği ve çok yanlış tahsis edildiği hakkında en azından genel bir kuşku beslenen yozlaşmış hükümetlerde, yönetimi koruyan kanunlara fazla saygı gösterilmez. Yalan yere yemine lüzum olmaksızın kaçakçılık yapmak için herhangi kolay ve emin bir fırsat bulunabildiğinde, vicdanı elvermediği için kaçakçılıktan çekinen çok kimse çıkmaz. Mali kanunların ihlâlini ve hemen daima ona yoldaşlık eden yalan yere yemini açık şekilde teşvik demek olan, kaçak eşya satın alma hususunda vicdanı elvermiyormuş gibi yapıp herhangi bir çekingenlik taslamak, çoğu ülkede, herhangi bir kimseden itibar göreceğine, [aksine] bunu yapar gibi görünen kimseyi sadece çoğu komşusuna kıyasla daha düzenbaz olduğu şüphesi altında bırakmaya yarayan, ukalalık örneği bir ikiyüzlülük sayılır. Âlemin bu hoşgörürlüğünden ötürü, bu suretle kısmen masum telâkki etmesini öğrendiği bir zanaatı devam ettirmek için, kaçakçı, çoğunlukla cesaret bulur. Şiddetli mali kanunların üzerine çullanmasına sıra gelince de, helâl malı gibi görmeye alıştığı nesneyi, çoğunlukla kıyasıya savunmaya eğilimlidir. Suç işlemekten ziyade, belki tedbirsizlik ederek işe başlamış iken, sonunda, pek çok defa toplum kanunlarını en büyük cesaret ve azimle çiğneyenlerden biri olur çıkar. Kaçakçının perişan olması üzerine, eskiden üretici emek beslemekte kullanılan sermayesini, ya devletin geliri ya da maliye memurunun geliri yutar. Toplumun genel sermayesinin ve aksi hâlde idame edebileceği faydalı faaliyetin eksilmesi sonucunu doğurarak, bu sermaye, üretken olmayan emeğin beslenmesinde kullanılır.

Dördüncüsü, bu tür vergiler, hiç değilse vergiye bağlanmış malların ticaretini yapanları tahsildarların sık sık ziyaretlerine ve tatsız yoklamalarına tâbi tutmak suretiyle, kuşkusuz ara sıra epeyce sıkıntıya uğratır; daima zahmete ve üzüntüye sokar. Daha önce söylenmiş olduğu gibi, üzüntü, sahiden masraf demek değildir ama, her insanın üzüntüyü başından atmak için seve seve katlanacağı masrafa elbette denktir. Kabul edildikleri amaca daha elverişli olmakla beraber, tüketim vergisi kanunları, bu bakımdan gümrük kanunlarına göre daha sıkıntı vericidir. Bir tâcir belirli gümrük

vergilerine tâbi mal ithâl ettiğinde, bu vergileri ödeyip, malları mağazasına yerleştirdiği zaman, çoğu durumda gümrük memurunun onu artık herhangi bir başka zahmete yahut sıkıntıya sokması muhtemel değildir. Tüketim vergilerine tâbi mallar için durum başka türlüdür. Tâcirler, tüketim vergisi memurlarının devamlı ziyaretlerinden ve yoklamalarından göz açamazlar. Bu sebeple tüketim vergilerini herkes gümrük vergilerine nazaran daha kötü karşıladığı gibi, onları toplayan memurları da daha sevimsiz görür. İddia edilir ki, vazifelerini genellikle belki gümrük memurları kadar eksiksiz yapmakla beraber, o vazife kendilerini bazı komşularını sık sık rahatsız etmek zorunda bıraktığı için, çoğunlukla bunlar gümrük memurlarında bulunmayan bir terslik peyda ederler. Ne var ki, bu görüşün, onların gayretiyle kaçakçılıkları önlenen ya da ortaya çıkarılan hileci tüccarın imasından ibaret olması pek muhtemeldir.

Ancak tüketim mallarından alınan vergilerden ayrılması belki bir dereceye kadar imkânsız olan rahatsızlıklar, Büyük Britanya halkını, hükümeti aşağı yukarı onun kadar masraflı bir diğer ülke halkının uğradığı kadar hafif etkiler. Devlet idaremiz mükemmel değildir ve daha iyi hâle getirilebilir, fakat çoğu komşularımızınki kadar iyi, yahut onlarınkinden daha iyidir.

Tüketim mallarından alınan vergilerin, tâcir kârlarına konulan vergiler olduğu fikrine dayanarak, bu vergiler, bazı ülkelerde malların birbirini izleyen her satışında tekrarlanmıştır. İthalatçı tâcirin yahut sanayici tâcirin kârları vergiye bağlandı mı, bunların ikisinden biri ile, tüketicinin arasına giren aracılardan aynı şekilde vergi alınması eşitliğin gereği gibi gelmiştir. İspanya'nın meşhur *alcavala*'sı, öyle görünüyor ki, bu esas üzerine kurulmuştur. Bu, gerek menkul gerek gayrimenkul her türlü malın satışından alınan; ilkin yüzde 10, sonra yüzde 14 ve halen sadece yüzde 6 olan bir vergi olup, mal her satıldıkça tekerrür eder.[27] Bu verginin toplanması için, malların hem bir eyâletten diğerine, hem de bir dükkândan diğerine naklini gözlemeye yeterli bir sürü gelir memuru ister. Sadece bazı tür malların ticaretini yapanları değil, her türlü mal ticareti yapanları; her çiftçiyi, her sanayiciyi, her tâciri ve dükkâncıyı tahsildarların devamlı ziyaretlerine ve yoklamalarına tâbi tutar. Bu tür vergi konulan bir memleketin çoğu kısmında, uzaklarda satılacak hiçbir şey üretilemez. Memleketin her bölgesinin mahsulünün, o yörenin tüketimi oranında olması gerekir. Dolayısıyla İspanya sanayiinin mahvolmasını, Ustaritz, Alcavala'ya hamletmektedir. Alcavala sadece mamullere değil, toprağın işlenmemiş mahsulüne de konulmuş olduğu için, tarımdaki çöküntüyü de, aynı suretle buna atfedebilirdi.

Napoli Krallığı'nda bütün sözleşmelerin ve dolayısıyla bütün satış sözleşmelerinin kıymeti üzerinden alınan buna benzer yüzde 3 bir vergi vardır. Bu, hem İspanya'daki vergiden daha hafiftir, hem de çoğu kasabalar ile kilise sorumluluk bölgelerinde bunun yerine geçmek üzere toplu bir para ödenip anlaşmaya varılmasına müsaade edilmektedir. Bu kırışma parasını diledikleri şekilde; genellikle yörenin iç ticaretini aksatmayacak şekilde toplarlar. Bundan ötürü, Napoli'deki vergi hiç de İspanya'daki kadar yıkıcı değildir.

Büyük Britanya Birleşik Krallığı'nın, çok az istisna ile, farklı bölgelerinin hepsinde

27. [Smith] *Mémoires concernant les Droits*, etc. cilt 1, s. 455.

geçerli olan tektip bir vergi alma sistemi, memleketin iç ticaretini; karadan ve kıyıdan yapılan alışverişini hemen hemen tamamen serbest bırakır. Kara ticareti neredeyse tamamıyla serbest olup, herhangi bir izin tezkeresine yahut ruhsata lüzûm kalmaksızın, gelir memurlarının soruşturmasına, ziyaretine yahut yoklamasına tâbi tutulmaksızın, çoğu mallar ülkenin bir ucundan diğerine nakledilebilir. Birkaç istina vardır ama bunlar memleketin kara ticaretinin herhangi önemli bir kolunu aksatmayacak cinsdendir. Kıyı boyunca nakledilen mallar için, gerçekte, sertifika yahut gümrük kayıt tezkeresi ister. Ama taşkömürünü bir yana bırakırsanız, geri kalanın hemen hemen hepsi vergiden muaftır. Her büyük memleket, kendi çalışmasının semeresinin büyük kısmına ister istemez en iyi ve en geniş pazar olduğu için, vergi alma sisteminin her yerde aynı oluşundan ileri gelen bu iç ticaret serbestliği, Büyük Britanya refahının belki en başta gelen nedenlerinden biridir. Aynı tektip sistemin sonucu olan aynı serbestlik İrlanda'ya ve sömürgelere de teşmil edilebilse, hem devletin ikbali, hem de imparatorluğun her kısmının refahı, muhtemelen şimdikine nazaran daha da ileri olur.

Fransa'da farklı eyâletlerde geçerli olan farklı gelir kanunları, belirli malların ithalini ya önlemek, ya da onu belirli vergilerin ödenmesine tâbi tutmak üzere, ülkenin iç ticaretinde azımsanmayacak bir aksaklık doğuracak şekilde, ülkenin sınırlarından başka, ayrıca hemen hemen her belirli eyâletin sınırlarını kuşatacak bir sürü gelir idaresi memurunu gerektirir. Bazı eyâletlerin *gabelle* yahut tuz vergisi için toplu bir para ödeyip uzlaşılmasına müsaade edilmektedir. Diğerleri, bundan tamamen muaf tutulmaktadır. Krallığın büyük kısmında vergi başmültezimlerinin uhdesinde bulunan tütün satışı tekelinden, bazı eyâletler muaftır. İngiltere'deki tüketim vergilerine karşılık gelen *aide*'ler, muhtelif eyâletlerde farklıdır. Bazı eyâletler bunlardan muaf tutulmakta; uzlaşmak üzere toptan bir para yahut eşdeğer bir bedel ödemektedirler. Bunların câri olduğu ve iltizama* bağlı bulunduğu eyâletlerde belirli bir kasabadan yahut semtten öteye uzanmayan birçok mahallî vergiler vardır. Bizim gümrük vergilerine karşılık gelen *traite*'ler krallığı üç büyük parçaya ayırır. Birincisi, beş büyük iltizam eyâleti adı verilen ve Picardy, Normandy ve ülkenin iç eyâletlerinden çoğunun dâhil olduğu 1664 tarifesine tâbi eyâletler. İkincisi, yabancı hükmünde tutulan eyâletler adı verilip, sınır eyâletlerinden çoğunun dâhil olduğu, 1667 tarifesine tâbi eyâletler. Üçüncüsü ise, yabancı muamelesi gördüğü söylenen, ya da yabancı ülkelerle serbest ticaret yapmalarına izin verildiği için, Fransa'nın diğer eyâletleriyle olan ticaretlerinde aynen diğer yabancı ülkelerin tâbi tutulduğu vergilere tâbi tutulan eyâletler. Bunlar, Alsace, –Metz, Toul ve Verdun olmak üzere– üç piskoposluk; bir de –Dunkirk, Bayonne ve Marsilya'dan oluşan– üç şehirdir. (Şimdi hepsi birleştirilmiş olmakla beraber, gümrük vergilerinin, başlangıçta her biri ayrı bir iltizam konusu olmak üzere, beş büyük kol hâlindeki eski bir taksimine binaen öyle isimlendirilen) beş büyük iltizam eyâletinde olsun, yabancı hükmünde tutuldukları söylenenlerde olsun, belli bir kasabadan yahut semtten öteye uzanmayan birçok mahallî vergiler vardır. Hatta, yabancı muamelesi gördüğü söylenen eyâletlerde, bilhassa Marsilya şehrinde bu türden bazı vergiler vardır. Böyle birbirinden farklı vergi alma sistemlerine

*. İltizam (*farm*): Vergiler ve öteki kamu gelirlerini toplama hakkı ya da yetkisi. Mültezim: Bu yetkiye sahip olan kişi. (ç. n.)

tâbi farklı bölgeler ve semtlerin sınırlarını korumak için, gerek memleketin iç ticareti üzerindeki sınırlamalar, gerekse maliye memurları sayısının ne kadar çoğalması gerektiği hakkında bir şey söylemeye lüzum yoktur.

Bu karmaşık gelir kanunları sisteminden ileri gelen genel sınırlamaların yanı sıra, ayrıca, tahıldan sonra Fransa'nın belki en önemli mahsulü olan şarap ticareti, çoğu eyâletlerde, belirli bölgeler ve yörelerin bağlarının, diğerlerinin bağlarından daha fazla kayırılmasından kaynaklı özel sınırlamalara tâbidir. İnanıyorum ki, şarabı en meşhur eyâletler, şarap ticaretinin bu tür sınırlamaların en azına tâbi tutulduğu eyâletlerdir. Bu gibi eyâletlerin faydalandığı geniş pazar, hem bağlarının işlenmesinde, hem de bunun ardı sıra şaraplarının hazırlanmasında onları iyi yönetime teşvik eder.

Böyle çeşitli ve karışık gelir kanunları Fransa'ya has değildir. Küçük Milano Dükalığı altı eyâlete bölünmüş olup, bunların her birinde farklı birçok farklı cinsten tüketim mallarının her biri için ayrı bir vergi alma usulü vardır. Parma dükasının daha küçük olan toprakları üç yahut dört eyâlete ayrılmış olup, her birinde aynı şekilde kendine göre bir vergi alma usulü vardır. Bu tür ipe sapa gelmeyen bir idare altında, bu gibi memleketleri az zamanda yoksulluk ve barbarlık çukurunun tâ dibine yuvarlanmaktan koruyabilecek şey, olsa olsa, toprağın engin verimliliği ve iklimin uygunluğudur.

Tüketim mallarından alınan vergileri, ya memurları hükümetçe tâyin edilip, doğrudan hükümete hesap veren bir idare toplayabilir, ki o takdirde bunların geliri vergi konusu ürün hâsılatında zaman zaman olan değişikliklere göre yıldan yıla değişmesi gerekir; yahut, bu vergiler sabit bir gelir karşılığında iltizama verilebilir. Mültezim, kendi memurlarını tâyin hususunda serbest bırakılır. Memurlar vergiyi kanunun emrettiği şekilde toplamak zorunda olmakla birlikte doğrudan mültezimin teftişine tabidirler ve doğrudan ona karşı sorumludurlar. Bir vergi toplamanın en iyi ve en idareli tarzı, hiçbir zaman iltizam şekli olamaz. Vergi hâsılatından şart koşulan geliri, memurların maaşlarını ve bütün idare masrafını ödemek için gerekenin yanı sıra, mültezimin, hiç değilse verdiği avans, göze aldığı risk, katlandığı zahmet ve bu kadar karışık bir işi idare için gerekli bilgi ve hüner oranında, daima belirli bir kâr elde etmesi gerekir. Hükümet aynen mültezimin kurduğu cinsten bir idareyi doğrudan kendi nezaretine tâbi olmak üzere kurmak suretiyle, hiç değilse, hemen daima aşırı olan bu kârdan tasarruf edebilir. Kamu gelirinin herhangi önemli bir kolunun iltizamını almak için ya büyük bir sermaye, ya büyük bir kredi ister. Sadece bu şartlar, bu tür bir teşebbüste rekabeti çok az kimse ile sınırlar. Bu sermayeye yahut krediye sahip az sayıda kimse içinde, gerekli bilgisi ya da tecrübesi olan kişi ise daha da azdır. Bu, rekabeti büsbütün daraltan bir diğer şarttır. Birbirlerine rakip olacak durumdaki tek tük kimselerin birleşmek; rakip olacaklarına ortak olmak ve iltizam açık arttırmaya çıkarıldığında, gerçek kıymetin çok daha aşağısında bir gelir tutarından fazlasını teklif etmemek, menfaatlerine daha uygundur. Kamu gelirinin iltizama bağlanmış bulunan memleketlerde, mültezimler genellikle en varlıklı kimselerdir. Bunların sadece zenginliği bile halkı öfkelendirmeye yeter. Bu şekilde türedi servetlerle hemen hemen daima beraber yürüyen çalım; çoğunlukla o serveti budalaca gösterişlerle ortaya sermeleri de bu öfkeyi büsbütün körükler.

Bir vergiyi ödemekten kaçınmaya yönelik herhangi bir girişimi cezalandıran kanunları, kamu geliri mültezimleri asla fazla sert bulmazlar. Kendilerinin tebaası olmayan ve de, iltizamlarının sona erdiği günün ertesine rastlamak şartıyla, hepsinin birden iflâsı menfaatlerine fazla dokunmayacak olan mükelleflere karşı, bunların merhameti yoktur. Gelirinin tamı tamına ödenmesi hususunda hükümdarın ister istemez en çok kaygıya düştüğü, devletin en başı sıkışık vaziyetlerinde, mültezimlerini, fiilen yürürlükte bulunan kanunlardan daha şiddetlileri olmadan olağan geliri bile ödemenin kendileri için imkânsız olacağı yolunda sızlanmaktan geri kaldıkları nadirdir. Devletin böyle başı dertte iken, bunların taleplerine karşı gelinemez. Dolayısıyla gelir kanunları giderek sertleşir. Bunların en sert olanlarına, daima kamu gelirinin büyük kısmının iltizama bağlı olduğu memleketlerde; en yumuşaklarına ise, kamu gelirinin doğrudan doğruya hükümdar nezareti altında toplandığı memleketlerde rastlanır. Kötü bir hükümdar bile, kendi halkına karşı, gelirinin mültezimlerinden azami şekilde umulabilecek olana göre daha fazla şefkat duyar. Bilir ki, ailesinin devamlı ikbali halkının refahına dayanır ve bu refahı kendi geçici menfaati uğruna bile bile asla ayaklar altına almaz. İkbali, halkın refahı neticesinde değil, çoğu defa perişan olmasıyla meydana gelen, hükümdarın gelirinin mültezimleri için ise, durum başka türlüdür.

Bir vergi bazen sadece belirli bir gelir karşılığında iltizama verilmekle kalmayıp, mültezim ayrıca, vergiye bağlanan malın tekeline de sahip olur. Fransa'da tütün ile tuzdan alınan vergiler bu şekilde toplanır. Bu gibi hâllerde mültezim, halktan bir yerine iki aşırı kâr; mültezim kârı ile ondan daha baskın olan tekelci kârı alır. Bir lüks maddesi olduğu için, tütünü herkesin dilediği gibi satın almasına veya almamasına müsaade edilir. Fakat tuz zorunlu bir madde olduğu için herkes mültezimden bunun belirli bir miktarını satın almak zorundadır. Çünkü bu miktarı mültezimden satın almadığı takdirde bir kaçakçıdan satın aldığı varsayılır. Söz konusu her iki maldan alının vergiler de çok aşırıdır. Bundan ötürü, kaçakçılık hevesi birçok kimsede karşı konamayacak kadar ağır basar. Aynı zamanda, şeytana uyup o hevese kapılınca, kanundaki şiddet ve mültezimin memurlarındaki uyanıklık dolayısıyla, mahvolmak neredeyse muhakkaktır. Tuz ve tütün kaçakçılığından her yıl pek çok kimse darağacını boyladıktan başka, birkaç yüz kişi de kürek cezasına çarpılır. Bu tarzda toplanan o vergiler hükümete çok büyük bir gelir getirir. 1767'de, tütün, yılda 22.541.278 Liraya, tuz ise 36.492.404 Liraya iltizama verilmişti. Her iki ürün için, iltizam 1768'de başlayıp, 6 yıl sürecekti. Hükümdarın gelirine kıyasla halkın kanını hiçe sayanlar, bu usule göre vergi toplamayı belki doğru bulurlar. Birçok başka ülkelerde, bilhassa Avusturya ve Prusya* dominyonları ve İtalya devletlerinin büyük bölümünde, tuz ve tütün üzerinde buna benzer vergiler ve tekeller tesis edilmiştir.

Fransa'da hükümdarın fiilî gelirinin çoğu sekiz ayrı kaynaktan elde edilmektedir: *taille* [cizye], *capitation* [nüfus vergisi], iki *vingtieme*, *gabelle*'ler, *aide*'ler, *traite*'ler, *domaine* ve tütün iltizamı. Bunlardan son beş tanesi, çoğu eyâletlerde iltizam altındadır. İlk üçü her tarafta doğrudan doğruya hükümetin teftiş ve tâlimatına tâbi bir idare aracılığıyla

*. 14. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar yaşamış, Kuzey Avrupa ve Baltık kıyısında egemen olmuş eski bir krallık ve bu krallığın egemen olduğu coğrafi bölge; II. Dünya Savaşı sonunda ortadan kalkmış olan Alman İmparatorluğu'nun parçası ve selefi bir Alman bölgesi. (ç. n.)

toplanmakta ve bunların, halkın cebinden aldıklarına oranla hükümdarın hazinesine, idaresi çok daha israflı ve masraflı olan diğer beşine nazaran daha fazla para getirdiği, genellikle teslim edilmektedir.

Mevcut haliyle Fransa maliyesi çok aşikâr üç reformasyona müsait görünmektedir: Birincisi, cizye ile nüfus vergisi kaldırılmak ve *vingtieme*'lerin sayısı bütün o diğer vergilerin tutarına eşit bir ek gelir hâsıl edecek şekilde arttırılmak suretiyle hükümdarın geliri korunabilir; vergi toplama masrafı çok düşürülebilir. Cizye ile nüfus vergisinin halkın alt tabakalarında sebep olduğu kırgınlık tamamıyla önlenebilir; üst tabakaların çoğu kısmına şimdikine göre daha fazla yük bindirilmeyebilir. Daha önce de belirttiğim gibi, *vingtieme* hemen hemen aynen İngiltere'nin arazi vergisi denilen türden bir vergidir. Cizyenin yükü, teslim edildiği üzere, eninde sonunda toprak sahiplerinin sırtına kalır. Nüfus vergisinin çoğu, cizyeye tâbi bulunanlara bu verginin Lirası başına belirli bir miktar olmak üzere takdir edildiği için, bunun büyük kısmının ödenmesi, eninde sonunda yine balkın o sınıfına kalsa gerektir. Dolayısıyla, *vingtieme*'lerin sayısı, bu her iki verginin tutarına eşit bir ek gelir yaratacak şekilde çoğaltılsa dahi, halkın üst tabakalarına şimdikine göre daha fazla külfet yüklenmeyebilir. Farklı bireylerin mülklerine ve kiracılarına cizye çoğunlukla eşitliğe çok aykırı olarak takdir edildiği için, birçoklarına hiç şüphesiz şimdikinden daha fazla yüklenilmiş olur. Bu ıslahın yahut aynı cinsten bir diğer ıslahın karşısına çıkması en muhtemel engeller, bu tür iltimas gören tebaanın menfaati ve onlardan yükselecek itirazdır. İkincisi, *gabelle, aide*'ler, *traite*'ler, tütünden alınan vergiler, çeşitli gümrük ve tüketim vergilerinin hepsi, krallığın her tarafında aynı kılınmak suretiyle, bu vergiler çok daha az masrafla toplanabilir ve ülkenin iç ticareti İngiltere ticareti kadar serbest hâle getirilebilir. Üçüncüsü ve sonuncusu, bütün bu vergiler hükümetin doğrudan doğruya teftiş ve direktifine tâbi bir idarenin emrine verilmek suretiyle, baş-mültezimlerin aşırı kazançları devlet gelirinin üstüne eklenebilir. Bireylerin kişisel menfaati dolayısıyla yükselen itirazın, ilk zikredilen reform tasarısı kadar son ikisinin de engellenmesine tesir etmesi muhtemeldir.

Fransız vergi alma sistemi, öyle görünüyor ki, Britanya sisteminden her hususta aşağı kalmaktadır. İçlerinden herhangi bir tabakanın sıkışık duruma düşürüldüğünü söylemeye mahal verilmeksizin, Büyük Britanya'da, sekiz milyondan az bir kitleden her yıl on milyon Sterlin toplanmaktadır. Abbé Expilly'nin derlediği kitaptan ve tahıl ticareti ve kanunları hakkında Deneme'nin yazarının gözlemlerinden, Lorraine ve Bar eyâletleri dâhil, Fransa'da Büyük Britanya'dakinin belki üç katı –muhtemelen 23-24 milyon– nüfus olduğu tahmin edilmektedir. Fransa'nın toprağı ve iklimi İngiltere'ninkine nazaran daha iyidir. Memleket çok daha uzun zamandır imar edilmiş ve ekilip biçilmiş durumdadır. Öyle olduğu için de, muazzam şehirler gibi; şehirde olsun kırda olsun, rahat ve sağlam yapılı evler gibi; inşası ve çoğalması uzun zaman isteyen şeylerin hepsi ile daha iyi donanmıştır. Bu avantajlarla, Fransa'da devletin finansmanı için otuz milyonluk bir gelirin, Büyük Britanya'da on milyonluk bir gelirinki kadar az sıkıntı ile toplanması umulabilir. O hususta elde edebildiğim en sağlam, fakat itiraf edeyim ki, çok eksik izahata göre, 1765 ile 1766'da Fransa hazinesine ödenen gelirin tümü, çoğunlukla 308 ile 325 milyon Lira arasında değişen; 15 milyon İngiliz Lirasını, yani nüfusa oranla -Büyük Britanya halkı kadar vergi verdiği takdirde- umulabilecek

olanın yarısını bulmamıştır. Hâlbuki Fransa halkının vergiler yüzünden Büyük Britanya halkına kıyasla çok daha fazla ezildiği genellikle kabul edilmektedir. Yine de, Büyük Britanya imparatorluğundan sonra Avrupa'da en mülâyim ve en şefkatli hükümete mazhar olan büyük imparatorluk, elbette ki Fransa'dır.

Hollanda'da hayat için zorunlu maddelerden alınan ağır vergiler, rivayete göre oranın belli başlı sanayisini perişan etmiş olup, bunların, tedricen balıkçılığını ve gemi inşa zanaatini dahi köreltmesi muhtemeldir. Hayat için zorunlu maddelerden alınan vergiler, Büyük Britanya'da cüzidir ve şimdiye kadar bunlar yüzünden perişan olmuş sanayi yoktur. Sanayiye en fazla yük olan Britanya vergileri, hammaddelerin, bilhassa ham ipeğin ithalinden alınan bazı vergilerdir. Hâlbuki Hollanda millet meclisinin ve farklı şehirlerin geliri, rivayete göre 5 milyon 250 bin İngiliz Lirasını aşkındır. Büyük Britanya nüfusuna kıyasla Hollanda Birleşik Eyâletleri nüfusunun, üçte birden daha fazla tuttuğu pek tasavvur edilemeyeceğine göre, sayısına oranla onlardan çok daha ağır vergi alınmakta olsa gerektir.

Vergi alınmaya elverişli olan nesneler tükendikten sonra, devlet ihtiyaçları hâlâ yeni vergilere lüzum göstermekte devam ederse, vergilerin, elverişli olmayan nesnelere konulması gerekir. Dolayısıyla, hayat için zorunlu maddelerden alınan vergiler, çok tutumlu davranmasına rağmen, -bağımsızlığını kazanıp muhafaza etmek üzere, kendisini büyük borçlara girmek zorunda bırakacak masraflı savaşlara karışmış olan o cumhuriyetin akıllıca davranışından şüphelenmek için sebep teşkil edemez. Kaldı ki bambaşka özellikleri olan Hollanda ve Zealand memleketleri varlıklarını korumak, yahut denizin kendilerim yutmasını önlemek için bile önemli bir masrafa gerek duyarlar. Bunun ise, o iki eyâletteki vergi külfetini hayli kabartmakta katkısı olmalıdır. Cumhuriyetçi hükümet şekli, öyle görünüyor ki Hollanda'nın bugünkü ihtişamının başlıca dayanağıdır. Büyük sermaye sahiplerinin, ticaretçi büyük ailelerin, o hükümetin idaresinde genellikle ya doğrudan bir payı, ya da dolaylı bir etkisi vardır. Bu insanlar söz konusu ihtişam sayesinde sağladıkları saygınlık ve nüfuzun hatırına, öyle bir memlekette yaşamaya razıdırlar ki; sermayeleri, kendileri kullandıklarında daha az kâr, bir başkasına ödünç verdiklerinde ise daha az faiz getirir; yine bu sermaye ile elde edebildikleri pek mutedil gelir, hayat için zorunlu ve elverişli maddelerden Avrupa'nın herhangi bir başka yerindekine kıyasla, daha azını satın alabilir. Bu tür zenginlerin oturmaları, o memlekette belirli bir derecede endüstriye, bütün engellere rağmen, ister istemez canlılık verir. Cumhuriyetçi hükümet şeklini yok ederek, bütün idareyi asillerle askerlerin eline düşürüp, bu zengin tâcirlerin nüfuzunu tamamıyla ortadan kaldıracak herhangi bir genel felâket, artık fazla saygı görmeleri muhtemel olmayacak bir memlekette yaşamayı onlar için az zamanda çekilmez hâle getirir. Bu zenginler, ikametgâhlarını da sermayelerini de bir diğer memlekete aktarırlar; Hollanda sanayisi ile ticareti, çok geçmeden onları desteklemiş olan sermayelerin peşi sıra gider.

III. BÖLÜM
Kamu Borçları Hakkında

Toplumun, ticaretteki genişlemeden ve sanayideki gelişmeden önceki ilerlememiş durumunda, sadece ticaretle sanayinin ortaya koyabildiği pahalı lüks maddelerin hiç bilinmediği zamanda, büyük bir gelire tasarruf eden kimsenin, bu geliri, onunla ne kadar insan beslenebilirse, hemen hemen o kadarını beslemekten başka bir şekilde sarfedemeyeceğini, yahut başka türlü onun zevkini çıkaramayacağını, bu İnceleme'nin Üçüncü Kitap'ında göstermeye çalıştım. Büyük bir gelirin, hayat için zorunlu maddelerin büyük bir miktarına hükmetmekten ibaret olduğunu her zaman söylemek mümkündür. O gelişmemiş kabasaba aşamada bu gelir, çoğunlukla o zorunlu maddelerin büyük bir miktarı hâlinde, basit yiyecek ve kaba giyecek malzemesi olarak, tahıl ve hayvan, yün ve ham deri şeklinde ödenir. Ticaret de sanayi de, bu malzemenin sahibine, bu malzemelerin kendi tüketiminden arta kalanlarının çoğunu karşılığında değişebileceği bir şey vermeyince; o adam, bu fazla kısımla, besleyip giydirebileceği miktara yakın kimseyi besleyip giydirmekten başka bir şey yapamaz. Şatafatsızca misafir ağırlamak ve gösterişsizce eli açık davranmak, o şartlar altında, zenginler ile ileri gelenler için belli başlı masraf kapısıdır. Ama, aynı kitapta yine göstermeye çalıştığım gibi, insanlar bu masraflarla kendi kendilerini perişan etmeye pek eğilimli değillerdir. Hiç ipe sapa gelmez herhangi bir bencil zevk yoktur ki, kendini kaptırınca bazen aklı başında kimseleri dahi yere vurmasın. Horoz dövüştürme merakı, birçoklarının ocağına incir dikmiştir. Şatafat içinde ikram ve alabildiğine gösteriş çok kimseyi tepe takla getirmiş olmakla beraber, her iki şekilde misafir ağırlamak yahut cömert davranmak yüzünden yoksul düşenlerin misalleri, öyle sanıyorum ki çok fazla değildir.

Feodal atalarımız arasında, mülklerin uzun zaman aynı aile elinde kalıp gitmesi, halktaki yaygın ayağını yorganına göre uzatma eğilimini yeterince gösterir. Büyük arazi sahiplerinin durmadan kıra özgü tarzda misafir ağırlamaları, şu zamanda bizlere, gerçek tutumluluktan ayrılmaz telâkki etmeye yatkın olduğumuz yöntemle bağdaşmaz gibi gelebilirse de; onların, en azından çoğunlukla, bütün kazançlarını harcamayacak kadar idareli davrandıklarını elbette ki kabul etmemiz gerekir. On-

lar, genellikle bir kısım yünlerini ve tabakalanmamış derilerini para ile satma fırsatını buluyorlardı. Belki bu paranın bir kısmını o zamanın şartları içinde tedarik edebildikleri gösteriş ve şatafata yarayan az miktardaki lüks eşyayı satın almak için harcıyor; ama bir kısmını, öyle görünüyor ki, çoğunlukla biriktiriyorlardı. Arttırdıkları parayı, esasen, biriktirmekten başka bir şey yapamazlardı. Ticaret yapmak, kibar bir zat için yüz karası idi; o zamanlar tefecilik sayılan ve kanunla yasak edilen faizle ödünç para vermek ise, büsbütün ayıp olurdu. Bundan başka, ortalığın kasılıp kavrulduğu o şiddet ve kargaşa zamanlarında, yerlerinden yurtlarından kovuldukları takdirde beraberlerinde güvenli bir yere götürebilecekleri değeri malûm bir şeyleri olması için, el altında birikmiş parası olmak uygun geliyordu. O zorbalık ve şiddet yüzünden para biriktirmek nasıl uygun geliyorsa, biriktirilen hazineyi saklamak da aynı derecede gerekli idi. Sahibi bilinmeyen defineye yahut bulunmuş hazineye sık sık rastlanması, gerek biriktirmenin gerekse biriktirileni saklamanın o devirlerdeki çokluğuna yeterli delildir. O zamanlar, define, hükümdar gelirinin önemli bir kısmı sayılıyordu. Şu zamanda, ülkedeki definelerin hepsi bir araya gelse, epey varlıklı bir beyefendinin gelirinde belki önemli bir yer bile tutmaz.

Arttırıp biriktirme hususundaki aynı temayül tebaada olduğu kadar hükümdarda da vardı. Sanayi ile ticareti az bilen milletlerde, hükümdarın, biriktirme için gereken tutumluluğa tabiatıyla meyledecek bir durumda olduğu, daha önce, Dördüncü Kitap'ta belirtilmişti. O durumda iken, bir hükümdarın bile harcamalarının yönünü, bir saray çevresinin cicili bicili süslerinden hoşlanan çalım satma merakı tâyin edemez. O süsleri meydana getiren kıymetsiz şeylerin, o devirlerdeki bilgisizlik dolayısıyla, olsa olsa çok azı sağlanabilir. O zamanlarda muvazzaf ordulara lüzum yoktur. O hâlde, bir hükümdarın bile masrafı, herhangi büyük bir derebeyinin masrafı gibi, kiracılarına ihsanda bulunmak ve maiyetini ağırlamanın ötesine pek geçmez. İhsanda bulunmak ve misafir ağırlamak, nadiren israfa kadar varır; çalım merakı ise, hemen hemen daima israfa götürür. Dolayısıyla, daha önce belirtildiği üzere, Avrupa'da bütün eski hükümdarların hazineleri vardı. Şimdiki zamanlarda ise, rivayete göre, her Tatar reisinin bir hazinesi vardır.

Pahada ağır her türlü lüks maddesinden geçilmeyen ticaretçi bir memlekette, ülkesindeki hemen hemen bütün büyük mülk sahipleri gibi, hükümdar da, gelirinin çoğunu elbette lüks maddelerin satın alınmasına harcar. Bir saray çevresinin ihtişamlı fakat anlamsız debdebesini meydana getiren pahada ağır bütün cicili bicili şeyleri hükümdarın kendi memleketi ve komşu memleketler ona bol bol tedarik ederler. Hükümdarın çevresindeki asilzadeler, aynı türden daha sönük bir debdebe uğruna uşaklarına yol verir, topraklarındaki kiracıları azad eder ve kendileri, hükümdar ülkesindeki zengin kasabalıların çoğu gibi, giderek solda sıfır kalırlar. Aristokratların davranışını etkileyen anlamsız meraklar, hükümdarın davranışına da tesir eder. Tasavvur edilebilir mi ki, bu tür zevkler karşısında ülkesinde kayıtsız kalacak bir tek zengin o kalsın. Gelirinden, devletin savunma gücünü adamakıllı zayıf düşürecek kadar büyük bir kısmını, bu zevklere harcamasa dahi -harcaması da pek muhtemeldir ya- hükümdarın, savunma gücünün harcamalarını karşılamak için gerekli miktardan fazlasını tamamen zevk ve

gösterişe harcamaması pek umulamaz. Olağan masrafı olağan gelirine denk olur; bu masraf sık sık o geliri aşmazsa, bir diyecek yoktur. Artık, hazine biriktirilmesi beklenemez; acil ihtiyaçlar olağanüstü masraflara lüzum gösterince, olağanüstü bir yardım için de ister istemez tebaasına başvurması gerekir. 1610'da Fransa Kralı IV. Henry'nin ölümünden beri, Avrupa'da büyükçe bir hazine biriktirdiği sanılan büyük hükümdarlar, Prusya'nın şimdiki kralı ile müteveffa kralından ibarettir. Sonu biriktirmeye varan tutumluluğa, cumhuriyetçi hükümetlerde de, hemen hemen kralcı idarelerdeki kadar seyrek rastlanır olmuştur. İtalya cumhuriyetleri, Hollanda Birleşik Eyâletleri, hep borç içindedirler. Avrupa'da hatırı sayılır bir hazine biriktirmiş tek cumhuriyet, Bern kantonudur. Diğer İsviçre cumhuriyetleri hazine biriktirmemişlerdir. Şu veya bu tür gösterişten, hiç değilse muhteşem binalardan ve başkaca genel tezyinattan; en yüce kralın israfa boğulmuş saray çevresinde olduğu kadar, küçük bir cumhuriyetin görünüşte ağırbaşlı meclis konağında da hoşlanıldığı çoğunlukla vâkidir.

Barış zamanında tutumlu davranılmaması, savaş sırasında borca girme zorunluluğunu dayatır. Savaş gelip çattığında, hazinede, barıştaki ordunun ve donanmanın olağan masrafını karşılamak için gerekenden başka para yoktur. Savaşta, devletin savunması için o masrafın üç dört misli masraflı bir orduya ve donanmaya, dolayısıyla da, barış gelirinden üç dört kat fazla bir gelire ihtiyaç duyulur. Hükümdarın elinde, hemen hemen hiçbir zaman bulunmayan, gelirini masrafının artışı oranında arttıracak hazır araçların mevcut olduğu varsayılsa bile, yine de, bu gelir artışını sağlaması gereken vergilerin hâsılatı, bunların konulmasından belki ancak 10-12 ay sonra hazineye girmeye başlar. Oysa savaşın başladığı, hatta daha ziyade, başlama ihtimali belirdiği anda, asker sayısının arttırılması, donanmanın donatılması, asker bulundurulan şehirlerin savunma vaziyetine sokulması ve de orduya, donanmaya ve asker bulundurulan şehirlere silâh ve erzak tedarik edilmesi gerekir. Yeni vergilerin tedricen ve ağır ağır ele geçecek hâsılatını beklemeyecek olan o yakın tehlike anında, tezelden, büyük bir masrafa girilmesi gerekir. Böyle sıkışık durumda hükümet için ödünç almaktan başka çare olamaz.

Toplumun, manevi sebeplerin etkisiyle, hükümeti bu şekilde ödünç almak zorunda bırakan ticaretçi konumu, tebaada hem borç verme kabiliyeti, hem de borç verme eğilimi yaratır. Çoğunlukla ödünç alma ihtiyacı ile birlikte, bu durum, ödünç alma kolaylığını da beraberinde getirir.

Tüccar ve sanayicileri bol bir memlekette, -ticareti veya işi olmaksızın geliriyle geçinen bir özel şahsın, gelirinin kendi elinden geçişi kadar sık, hatta ondan daha sık bir şekilde- hem kendi sermayeleri, hem onlara ödünç para veren veya mal emanet eden bütün kimselerin sermayeleri ellerinden geçen birtakım insanlar, ister istemez çok olur. Kendi geliriyle geçinen bir şahsın geliri, muntazam olarak yılda sadece bir defa elinden geçebilir. Oysa mal hâsılatının çok çabuk geri geldiği bir ticaretle uğraşan bir tâcirin sermayesinin ve kredisinin tüm tutarı, bazen yılda iki, üç, hatta dört kere elinden geçebilir. Dolayısıyla, tâcirlerle ve sanayicilerle dolu bir memlekette, dilerlerse ödünç olarak hükümete büyük bir para tutarı vermeye her zaman gücü yeten birtakım

insanlar ister istemez çok olur. Ticaretci bir devletin tebaasındaki ödünç verme kabiliyeti, işte buradan gelir.

Düzgün bir adalet idaresi bulunmayan; malına mülküne tasarruf hususunda halkın içinden güven duymadığı; sözleşmelere sadık kalmanın kanunlarla desteklenmediği; ve bütün ödemeye gücü yetenleri, borçlarını ödemeye zorlamakta devlet nüfuzunun usulüne uygun şekilde kullanıldığı düşünülmeyen bir devlette, ticaret ve sanayinin uzun müddet serpilip gelişebildiği nadirdir. Sözün kısası, bir devlette hükümetin adaletine karşı belirli bir derecede güven var olmazsa, orada ticaretle sanayi çok seyrek gelişebilir. Büyük tâcirlerle sanayicilere, mallarını mülklerini olağan hâllerde belirli bir hükümetin himayesine emanet etme eğilimi veren aynı güven, onları, olağanüstü hâllerde mallarının mülklerinin kullanım hakkını o hükümete bırakmaya yatkın kılar. Hükümete borç para vermekle, bunlar, ticaretlerini ve sanayilerini yürütme kabiliyetlerini bir an için dahi azaltmış olmazlar. Aksine çoğu defa, onu arttırmış olurlar. Devlet ihtiyaçları, hükümeti, çoğu durumda borç verenin son derece işine gelen şartlarla ödünç almaya razı kılar. Hükümetin asıl borç vericiye verdiği senet, herhangi bir diğer alacaklıya devredilebilecek tarzda tanzim edilir ve devletin adaletine karşı beslenen genel güven sayesinde bu senet, piyasada, karşılığında ilk başta ödenen paraya kıyasla genellikle daha fazlaya satılır. Tâcir yahut para sahibi, hükümete ödünç vermek suretiyle para kazanır ve ticaret sermayesini azaltacak yerde çoğaltır. Dolayısıyla, yeni bir ödünç için açılan ilk iştirak taahhüdünde bir payı bulunmasına idare tarafından izin verildi mi, o bunu genellikle bir lütuf sayar. Ticaretçi bir devletin tebaasındaki ödünç verme arzusu yahut hevesi, işte buradan gelir.

Bu tür bir devletin hükümeti, tebaasının olağanüstü durumlarda ona paralarını borç verme hususundaki bu kabiliyetini ve arzuzusunu kendine dayanak yapmaya çok meyyaldir. Ödünç almanın kolay olduğunu önceden bildiği için, kendini tasarruf etme vazifesinden muaf tutar.

Toplum gelişmemiş bir durumda iken, büyük ticaret veya sanayi sermayeleri yoktur. Arttırabildikleri bütün parayı biriktiren ve biriktirdiklerini saklayan bireyler, hükümetin adaletine güvenmedikleri için; gizli paraları olduğu ve bu paranın nerede bulunabileceği fark edildiği takdirde çabucak soyulacaklarından korktukları için, öyle davranırlar. O şartlar içinde, olağanüstü ihtiyaçlar için hükümete çok az kimse parasını ödünç verebilir, kimse de vermek istemez. Ödünç almanın mutlak imkânsızlığını önceden gördüğü için de, hükümdar, bu tür acil durumlar için tasarruf etmek suretiyle tedbir alması gerektiğini hisseder. Bu basiret, onun tasarruf husundaki doğal eğilimini büsbütün arttırır.

Halen Avrupa'nın bütün büyük milletlerini bunaltan ve gel zaman git zaman ihtimal ki hepsini iflâs ettirecek olan muazzam borçlar, epeyce tektip bir gelişme göstermiştir. Özel şahıslar gibi milletler de, genellikle, borcun ödenmesi için herhangi belirli bir karşılık tahsis veya rehin etmeksizin, şahsi itibar denebilecek şeye dayanarak ödünç almaya başlamışlar; bu mali vasıtanın işe yaramadığını görünce de, belirli mali teminatların tahsisine yahut ipotek edilmesine dayanarak ödünç almaya koyulmuşlardır.

Büyük Britanya'nın fonlanmamış [karşılığı olmayan] borcu denilen borç, bu iki şeklin birincisine göre alınmıştır. Bu, kısmen faizsiz yahut faizsiz farzedilen ve bir özel şahsın hesaba geçmek üzere yaptığı borçları andırır bir borçtan, kısmen de üzerinden faiz yürütülen ve bir özel şahsın emre yazılı senediyle yahut bonosu ile yaptığı borcu andıran bir borçtan oluşmaktadır. Gerek olağanüstü hizmetlerden, gerek tahsisat konulmamış yahut ifası sırasında bedeli ödenmemiş hizmetlerden ileri gelen borçlar; ordunun, donanmanın ve topçu askerinin olağanüstü masraflarının bir kısmı; yabancı hükümdarlara yapılan parasal yardımların bakiyeleri; denizcilerin ücretlerinden bakiye kalanları vb. çoğunlukla birinci türden bir borç teşkil eder. Bazen bu tür borçlardan bir kısmının ödenmesi için, bazen diğer amaçlarla çıkarılan donanma ve hazine tahvilleri ikinci türden bir borç teşkil ederler; hazine tahvillerine çıkarıldıkları günden, donanma tahvillerine çıkarıldıktan altı ay sonra başlamak üzere faiz yürütülür. İngiltere [Merkez] Bankası, ya bu tahvilleri câri kıymetleri üzerinden kendi arzusu ile iskonto etmek; yahut belirli tavizler karşılığı hazine tahvillerini tedavül ettirmek, yani vâdesi o sıraya rastlayan faizlerini ödeyip, tahvilleri başabaş üzerinden kabul etmek için hükümetle uyuşmak suretiyle, bunların değerlerini yukarıda tutar ve dolaşımlarını kolaylaştırır. Böylece, hükümetin, çoğunlukla bu türden çok büyük bir borca girebilmesini mümkün kılar. Bankası olmayan Fransa'da, devlet tahvilleri (*billets d'état*)[28] bazen yüzde 60, yüzde 70 iskonto ile satılmıştır. İngiltere Bankasının her zamanki işlemlerini durdurmayı uygun gördüğü, Kral William zamanındaki büyük ölçüde yeni baştan para basımı sırasında, kısmen, şüphesiz, Devrim'le kurulan yeni hükümette var olduğu farzedilen kararsızlık dolayısıyla; ama kısmen de, İngiltere Bankasınca desteklenmemeye binaen, hazine tahvilleriyle kuponlar, rivayete göre, yüzde 25'ten yüzde 60'a kadar iskonto ile satılmıştır.

Bu kaynak tüketilip de, para bulmak üzere, borcun ödenmesi için kamu gelirinin belirli bir bölümünü tahsis etmek ya da ipotek vermek gerektiğinde, hükümet bu tahsisi yahut rehni farklı vesilelerle, iki ayrı şekilde yapmıştır. Hükümet bu tahsisi yahut rehni bazen, meselâ bir ya da birkaç yıl gibi sadece kısa bir vâde ile, bazen de devamlı olmak üzere yapmıştır. Birinci hâlde teminatın, borçlanılan paranın gerek anaparasını gerek faizini sınırlı süre içinde ödemeye yeterli olduğu farzedilmiştir. Diğerinde ise sadece faizi, yahut faize eşit bir daimî yıllık taksit ödemeye yeterli geleceği kabul edilmiştir. Ödünç alınan anapara tutarını ödemek suretiyle, bu yıllık gelir eşhamını herhangi bir zamanda geri almak hükümetin elindedir. Birinci tarzda para bulmaya öngörü [ele geçmeden harcama] yoluyla para bulma; diğer tarzdakine ise daimî fonlama, yahut daha kısası, fonlama yoluyla para bulma deniyordu.

Büyük Britanya'da yıllık arazi vergisi ve malttan alınan vergi bunları koyan kanunlar içine boyuna sıkıştırılan bir borçlanma kaydı gereğince, muntazaman her yıl, ele geçmeden harcanır. Karşılığında bu vergilerin teminat gösterildiği para tutarını, genellikle İngiltere Bankası, Devrim'den beri yüzde 8 ile yüzde 3 arasında değişen bir faizle ödünç verir; bunların hâsılatı tedricen toplandıkça, alacağını tahsil etmiş olur. Daima olduğu şekilde, bir açık kalırsa, bunun da ertesi yılın geliriyle çaresine bakılır.

28. [Smith] Bkz. *Examen des Réflexions politiques sur les finances.*

Kamu gelirinin henüz rehin edilmemiş olarak kalan tek önemli kolu, bu suretle daha toplanmadan harcanır. Sıkboğaz eden ihtiyaçları yüzünden, gelirinin kendisine usulüne uygun şekilde ödenmesini beklemeye tahammülü olmayan basiretsiz bir müsrif gibi, devlet kendi temsilcilerinden ve vekillerinden borç alıp, kendi parasını kullanmak için faiz vermeyi devamlı âdet edinmiştir.

Daimî fonlama yoluyla para bulma âdetine şimdiki kadar alışık olmadığımız Kral William saltanatı zamanı ile Kraliçe Anne saltanatının büyük bir bölümünde, yeni vergilerden çoğu kısa bir süre için (ancak dört, beş, altı, yahut yedi yıl müddetle) konuluyor ve her yıl ayrılan tahsisatın büyük bir kısmı, o vergilerin hâsılatının daha ele geçmeden [beklenen hâsılatı karşılık göstererek] harcanmasına dayanan ödünçlerden oluşyordu. Beklenen hâsılat, borçlanılan paranın anaparası ile faizinin sınırlı vâde içinde ödenmesine çoğunlukla yetmediği için açık veriliyor; bunu kapatmak üzere, vâdeyi uzatmak gerekiyordu.

1697'de III. William'ın 8. saltanat yılındaki kanunun 20. bölümü gereğince, birçok verginin açıkları, o zamanlar birinci genel ipotek [mortgage] yahut fon adı verilen hesaba geçirildi. Bu, vâdesi daha kısa zamanda dolacak olup, hâsılatı tek bir genel fon hâlinde bir araya toplanan farklı birkaç verginin, 1 Ağustos 1706'ya kadar uzatılmasından meydana geliyordu. Bu uzatılan vâde hesabına geçirilen açıklar, 5.160.459 İngiliz Lirası 14 Şilin 9,25 Peni tutuyordu.

1701'de, bazı diğerleriyle birlikte, bu vergilerin vâdesi, buna benzer maksatlarla, yeniden 1 Ağustos 1710'a kadar uzatıldı ve bunlara ikinci genel ipotek yahut fonu adı verildi. Bu hesaba geçirilen açıklar, 2.055.999 İngiliz Lirası 7 Şilin 11,5 Peni tutuyordu.

1707'de, bu vergilerin, yeni ödünçler için bir fon olarak, 1 Ağustos 1712'ye kadar vâdesi tekrar uzatıldı ve bunlara üçüncü genel ipotek yahut fon denildi. Buna dayanılarak borçlanılan meblâğ 983.254 İngiliz Lirası 11 Şilin 9,25 Peni idi.

1708'de, (sadece yarısı bu fonun bir kısmını meydana getiren Eski Tonaj ve Poundaj Sübvansiyonu ve İngiltere ile birleşme hükümleri gereğince kaldırılmış bulunan İskoç bezi ithaline ait bir vergi hariç olmak üzere) bu vergilerin hepsi, yeni ödünçler için bir fon olarak, 1 Ağustos 1714'e kadar tekrar devam ettirildi ve bunlara dördüncü genel ipotek yahut fon denildi. Buna dayanılarak borçlanılan meblâğ, 925.176 Lira 9 Şilin 2,25 Peni idi.

1709'da, (artık bu fonun büsbütün dışında bırakılan Eski Tonaj ve Poundaj Sübvansiyonu hariç) bu vergilerin hepsi, aynı maksatla, 1 Ağustos 1716'ya kadar yine devam ettirildi ve bunlara beşinci genel ipotek yahut fon denildi. Buna dayanılarak borçlanılan meblâğ, 922.029 Lira 6 Şilin idi.

1710'da, bu vergilerin müddeti yeni baştan 1 Ağustos 1720'ye kadar uzatıldı ve bunlara altıncı genel rehin yahut fon denildi. Buna dayanılarak borçlanılan meblâğ, 1.296.552 İngiliz Lirası 9 Şilin 11,75 Peni idi.

1711'de, (bu sırada böylece ayrı ayrı dört defa ele geçmeden harcanmaya tâbi tutulan) aynı vergiler, birkaç diğer vergiyle birlikte devamlı surette baki kaldı ve Güney Denizi Şirketi sermayesinin faizinin ödenmesi için bir fon teşkil etti. O yıl, bu şirket, o zamanlarda alınmış en büyük ödünç olan 9.177.967 Lira 15 Şilin 4 Penilik meblâğı, borçların ödenip açıkların kapanması için hükümete ödünç vermişti.

Bu dönemden önce, bir borcun faizini ödemek için daimî olarak konulan, dikkat edebildiğim kadarıyla, yegâne vergiler, bankaca ve Doğu Hindistan Şirketince hükümete ödünç verilen ve kurulması tasarlanan bir arazi bankasınca ödünç verileceği umulan, fakat asla verilmeyen paranın faizini ödemek için ayrılan vergilerdi. O sırada banka fonu 3.375.027 İngiliz Lirası 17 Şilin 10,5 Peni tutuyor; bunun için 206.501 İngiliz Lirası 13 Şilin 5 Peni yıllık bir taksit yahut faiz ödeniyordu. Doğu Hindistan Şirketi fonu 3.200.000 İngiliz Lirası tutuyor; bunun için 160.000 Liralık yıllık bir taksit yahut faiz ödeniyordu. Banka fonunun faizi yüzde 6, Doğu Hint fonununki yüzde 5'tendi.

1715'te, I. George'un 1. saltanat yılındaki kanunun 12. bölümü gereğince, bankanın yıllık taksidinin ödenmesi için ipotek edilen türlü vergiler, yine bu kanunla daimî hâle getirilen diğer birkaç vergi ile birlikte, Toplu [*Aggregate*] Fon denilen ortak tek bir fon şeklinde toplandı. Fona bankanın yıllık taksidinin ödenmesinden başka, birkaç diğer taksit ve külfetler de yüklenmişti. Sonra bu fon, I. George'un 3. saltanat yılındaki kanunun 8. ve I. George'un 5. saltanat yılındaki kanunun 3. bölümü gereğince çoğaldı ve o zaman buna eklenen çeşitli vergiler, yine daimî hâle getirildi.

1717'de, I. George'un 3. saltanat yılındaki kanunun 7. bölümü gereğince, daha birkaç vergi daimî hâle getirildi ve tümü 724.849 Lira 6 Şilin 10,5 Peni tutan belirli yıllık taksitlerin ödenmesi için, Genel Fon denilen bir diğer ortak fon hâlinde bir araya toplandı.

Eskiden, sadece yıllık vâdesi kısa süreli olmak üzere ele geçmeden harcanmış bulunan vergilerden çoğu, çıkarılan bu farklı kanunlar sonunda, bu vergilere dayanılarak birbirini izleyen çeşitli ele geçmeden harcamalar suretiyle borçlanılan paranın anaparasını değil, sırf faizini ödemeye mahsus bir fon olmak üzere, daimî hâle getirildi.

Ele geçmeden harcamaktan başka şekilde hiçbir zaman para toplanmasa, hükümetin başkaca bir özel çabasına gerek olmaksızın, sadece fonun külfetini, sınırlı vâde içinde ödeyebileceğinden fazla borç yüklemek suretiyle gereğinden fazla ağırlaştırmamaya ve birinci ele geçmeden harcama sona ermeden, ikinci bir defa ele geçmeden harcamada bulunmamaya dikkat etmesiyle, birkaç yıl içinde, kamu geliri serbest kalabilir. Ancak Avrupa hükümetlerinden çoğu, bu ihtimam kabiliyetini gösterememişlerdir. Bunlar, çoğu defa fona, ilk ele geçmeden harcamada dahi gereğinden fazla yüklenmişlerdir; tesadüfen bu vâki olmadığında da, genellikle birinci ele geçmeden harcama sona ermeden, bir ikinci ve üçüncü defa ele geçmeden harcamada bulunmak suretiyle, fona gereğinden fazla yüklenmeye bakmışlardır. Fon, ona dayanılarak borçlanılan paranın hem anaparasının hem faizinin ödenmesine bu suretle büs-

bütün yetmez hâle geldiğinden, fona sadece faiz yahut faize eşit bir daimî yıllık taksit yüklemek icap etmiş ve bu tür basiretsiz, ele geçmeden harcamalar, daha yıkıcı olan daimî fona bağlayarak borçlanma âdetini ister istemez ortaya çıkarmıştır. Fakat, bu âdet, kamu gelirinin serbest kalmasını, belli bir zamandan, gelmesi hiçbir vakit pek muhtemel olmayacak kadar belirsiz bir zamana geri atmakla beraber, her halükârda, bu yeni âdet sayesinde, eski ele geçmeden harcama âdetine kıyasla daha büyük bir meblâğ elde edilebildiğinden; insanlar ona bir kere alışınca, devletin büyük ihtiyaçları karşısında, genellikle diğerini tercih edegelmişlerdir. Günün acil ihtiyacını gidermek, kamu işlerinin görülmesi doğrudan uhdelerinde bulunan kimselerin, daima başlıca ilgilendikleri konudur. Kamu gelirinin ileride serbest kalmasıyla uğraşmayı, onlar gelecektekilere bırakırlar.

Kraliçe Anne saltanatı sırasında, piyasadaki faiz haddi yüzde 5'e düşmüş ve onun 12. saltanat yılında, şahsi kefaletle borçlanılan para üzerinden kanuni şekilde alınabilecek en yüksek faiz haddinin yüzde 5 olduğu ilân edilmişti. Büyük Britanya'nın geçici vergilerinden çoğunun daimî hâle getirilip, Toplu Fon, Güney Denizi Fonu ve Genel Fon'a ayrılmasından hemen sonra, devletin alacaklıları, özel şahısların alacaklıları gibi, paralarının faizi olarak yüzde 5'i kabule razı edildiler. Bu, böylece daimî fona bağlanan borçlardan çoğunun anaparası üzerinde yüzde 1, yahut, yukarıda zikredilen üç büyük fondan ödenen yıllık taksitlerin çoğundan 6'da 1 tasarruf edilmesine meydan verdi. Bu tasarruf sayesinde, o fonlar hâlinde biriken çeşitli vergilerin hâsılatından, şimdi onların hesabına geçirilen yıllık taksitlerin ödenmesi için gereken miktarı aşan büyük bir fazlalık arta kaldı ve o zamandan beri Amortisman Fonu adı verilen şeyin temelini oluşturdu. 1717'de, bu fazla kısım, 323.434 Lira 7 Şilin 7,5 Peni tuttu. 1727'de, kamu borçlarının çoğunun faizi yeniden yüzde 4'e; 1753'te ve 1757'de, yüzde 3,5 ve yüzde 3'e indirildi. Bu indirimler, amortisman fonunu daha da arttırdı.

Bir amortisman fonu, eski borçların ödenmesi için tesis edilmekle beraber, yeni borçlar alınmasını da epeyce kolaylaştırır. Bu, devletçe hemen tedbir alınmasını gerektiren herhangi bir olayda, kendisi aracılığıyla para toplanması düşünülen, sonucu şüpheli herhangi bir diğer fona yardımcı olarak rehnedilmek için, daima el altında duran, tâli bir akçedir. Büyük Britanya'nın amortisman fonunun bu iki amacın birincisine mi, yoksa ikincisine mi daha çok tahsis edildiği, ileride yeterince belli olacaktır.

Ele geçmeden harcama ve daimî fonlama şeklindeki bu iki borçlanma usulünden başka, bunlar arasında bir tür ortalama yer tutan, iki yöntem daha vardır. Bunlar, yıllar üzerinden vâdeli gelir hisseleri ile borçlanma usulü ve hayat kaydına bağlı gelir hisseleri ile borçlanma usulüdür.

Kral William ve Kraliçe Anne saltanatları sırasında, yıllar üzerinden vâdesi bazen daha uzun bazen daha kısa olan yıllık gelir hisseleri ile sık sık büyük meblâğlar borçlanılmıştır. 1693'te, 16 yıl müddetle, yüzde 14, yahut yılda 140.000 Liralık yıllık bir gelir üzerinden bir milyon Lira borçlanmak için bir kanun çıkarıldı. 1691'de, şimdiki zamanda çok uygun görünecek şartlarla, hayat kaydına bağlı gelir hisseleri

üzerinden bir milyon borçlanılması için bir kanun çıktı. Fakat iştirak taahhüdünde bulunanlar için açılan kayıt defteri dolmadı. Ertesi yıl, yüzde 14'le, yahut bedeli 7 yıllık gelirinden biraz fazla tutan hayat kaydına bağlı gelir hisseleri ile borçlanılmak suretiyle açık kapatıldı. Bu hayat kaydına bağlı gelir paylarını satın almış kimselerin, 1695'te Hazineye 100 Lirada 63 Lira ödemek suretiyle, bunları 96 yıllık diğer gelir paylarıyla değiştirilmelerine izin verildi. Yani hayat kaydına bağlı yüzde 14 ile, 96 yıllık yüzde 14 arasındaki fark, 63 Liraya, yani 4,5 yıllık gelir tutarı karşılığında satıldı. Hükümetle ilgili istikrarsızlık algısı o kadar yüksek idi ki, bu şartlarla dahi çok az alıcı bulunabildi. Kraliçe Anne saltanatı zamanında, çeşitli vesilelerle, hem hayat kaydına bağlı gelir hisseleri ile hem de 32, 89, 98 ve 99 yıl vâdeli gelir hisseleri ile borçlanıldı. 1719'da, 32 yıl vâdeli gelir hisseleri sahipleri, bu hisseler yerine, bedeli bunların 11,5 yıllık geliri kadar tutan Güney Denizi Şirketi hissesini, daha bir miktar ek (o sırada ödenme sırası gelip geçmiş olanlar miktarında) hisse ile birlikte kabule davet edildiler. 1720'de, gerek uzun gerek kısa vâdeli diğer yıllık gelir hisselerinin çoğu, iştirak taahhüdü yoluyla aynı şirket sermayesine kaydoldu. Uzun vâdeli yıllık gelir hisseleri, o sırada yılda 666.821 Lira 8 Şilin 3,5 Peni tutuyordu. 5 Ocak 1775'te bunların geri kalanı, yahut o sırada henüz iştirak taahhüdü yoluyla sermayeye kaydolmayanlar, sadece 136.453 Lira 12 Şilin 8 Peniden ibaretti.

1739'da ve 1755'te başlayan iki savaş sırasında, yıllar üzerinden vâdeli gelir hisseleri ile olsun, hayat kaydına bağlı gelir hisseleri ile olsun, çok az borçlanıldı. Ancak, 98 yahut 99 yıllık gelir hisseleri, para olarak aşağı yukarı daimî hisseler kadar eder; dolayısıyla düşünülebilir ki, aşağı yukarı o miktarda bir ödünç paraya karşılık fonu teşkil etmesi gerekir. Fakat, aileye gelir sağlamak ve çok ilerisi için tedbirli olmak amacıyla kamu hisseleri satın alanlar, değeri durmadan düşmekte olan hisselere para yatırmak istemezler. Gerek hisse sahiplerinin gerekse hisse alıcılarının pek çoğu da bu tür kimselerdir. Dolayısıyla, uzun yıllar vâdesi olan bir gelir payının gerçek değeri, hemen hemen aynen daimî bir gelir payının değeri kadar olabilirse de, ona yakın alıcı sayısı bulamaz. Taahhüt ettikleri hisseyi genellikle bir an önce satmak niyetiyle yeni bir ödünce katılanlar, Parlamentonun dilerse bedelini verip geri alabileceği daimî bir gelir payını, para tutarı sadece eşit, satın alınması imkânsız, uzun yıllar vâdeli bir gelir payına tercih ederler. Daimî gelir ortaklığı payının değeri her zaman aynı yahut hemen hemen aynı sayılabilir, dolayısıyla, devredilebilmek bakımından diğerine kıyasla daha kullanışlı hisse senetlerindendir.

Yukarıda son zikredilen iki savaş sırasında gerek yıllar üzerinden vâdeli gerek hayat kaydına bağlı gelir ortaklığı hisseleri, yeni bir ödünç için iştirak taahhüdünde bulunanlara, o ödüncün alınmasında esas farzedilen krediye ait satın alınması mümkün yıllık gelir taksitleri yahut faizden ayrıca ancak prim olarak tahsis edilmiştir. Başka şekilde tahsisi pek seyrektir. Bunlar, borç para alınmasına esas teşkil eden asıl karşılık fonu gibi değil, ödünç verene fazladan bir teşvik olmak üzere tahsis edilmiştir.

Hayat kaydına bağlı gelir hisseleri, fırsat düştükçe iki ayrı şekilde; ya ayrı ayrı

hayatlar esasına göre, yahut –Fransa'da icat edenin adından ötürü *tontine* denilen– küme küme hayatlar esasına göre tahsis edilmiştir. Yıllık gelir ortaklığı hisse senetleri teker teker hayatlar esasına göre tahsis edildiğinde, her hisse senedi sahibinin ölümü, kamu gelirini, onun hisselerinin sebebiyet verdiği kadar külfetten kurtarır. Yıllık gelir ortaklığı hisse senetleri *tontine*'ler esasına göre tahsis edildiğinde, kamu gelirinin serbest kalması, bir küme içindeki bütün gelir ortaklığı hisse senetleri sahipleri ölmedikçe başlamaz. Küme bazen yirmi otuz kişiden oluşabilir. Bunlardan sağ kalanlar, kendilerinden önce ölenlerin hepsinin gelir hisselerine vâris olurlar. En son sağ kalan, bütün kümenin gelir hisselerine vâris olur. Aynı gelir üzerinden, *tontine*'lerle, teker teker hayatlara mahsus gelir hisselerine kıyasla daima daha fazla para toplanabilir. Üzerinde en son hayatta kalana ait bir hak bulunan bir gelir hissesi, gerçekte, tek bir hayata mahsus, eşit bir gelir hissesine kıyasla daha fazla eder. Bütün piyangoların başarı kazanmasına temel olan, her insanın kendi talihine doğal olarak güvenmesi yüzünden, bu tür bir gelir hissesi değerinden genellikle biraz daha fazlaya satılır. Gelir hisseleri tahsis ederek para toplamanın hükümet için olağan olduğu ülkelerde, *tontine*'ler, tek hayata mahsus gelir hisselerine genellikle bu sebeple tercih edilir. En fazla para toplanacak yol, kamu gelirini en seri şekilde serbest bıraktırması muhtemel olan çareye neredeyse daima tercih edilir.

Fransa'daki kamu borçlarının, İngiltere'dekine kıyasla çok daha büyük bir kısmı, hayat kaydına bağlı gelir ortaklığı senetlerinden oluşur. 1764'te Bordeaux Parlamentosunun krala sunduğu bir muhtıraya göre, Fransa'nın kamu borcunun tümü 2 milyar 400 milyon Lira tahmin edilmektedir. Bunun içerisinde, karşılığında hayat kaydına bağlı gelir ortaklığı hisseleri çıkarılmış sermayenin 300 milyonu bulduğu, yani toplam kamu borcunun sekizde birini teşkil ettiği sanılmaktadır. Gelir taksitlerinin kendi başına yılda otuz milyon tuttuğu, yani, bütün bu borcun faizi olduğu tasavvur edilen 120 milyonun dörtte birini bulduğu hesap edilmektedir. Çok iyi biliyorum ki bu tahminler doğru değildir. Ama bu kadar hatırı sayılır bir heyet tarafından gerçeğe yakın olarak gösterildikleri için, doğru sayılabilirler sanıyorum. Fransa ile İngiltere'nin kendi borçlanma şekillerindeki bu fark, kamu gelirinin serbest kalması hususunda bu iki hükümetin farklı derecelerde endişelenmelerinden ileri gelmez. Tamamen, ödünç verenlerin farklı görüşü ve farklı menfaatlerinden ileri gelir.

İngiltere'de hükümet merkezi dünyanın en büyük ticaretçi şehrinde bulunduğu için, hükümete ödünç para verenler genellikle tâcirlerdir; ödünç vermekle, ticaret sermayelerini azaltmayı değil, aksine, çoğaltmayı amaçlarlar. Yeni bir ödünç taahhüdüne iştirak hisselerini biraz kârla satmayı ummasalar, taahhüde hiçbir zaman katılmak istemezler. Ancak, paralarını ödünç vermek suretiyle daimi gelir hisseleri yerine, sadece, ya kendilerinin ya da başkalarının hayatına bağlı gelir hisseleri satın alsalar, bunları daima bir kârla satmaları o kadar muhtemel olmaz. Kendi hayatlarına bağlı gelir hisselerini, hep zararına satarlar. Çünkü hiç kimse, yaşı ve sağlık durumu kendisininkine göre hemen hemen aynı olan bir başkasının hayatına bağlı bir gelir hissesi için, kendi hayatına bağlı bir gelir hissesine verdiği parayı vermez. Gerçi, üçüncü bir şahsın hayatına bağlı gelir hisseleri, satın alan için ve satan için şüphe-

siz aynı değerdedir. Ama geçek değeri, hisselerin tahsisi anından itibaren azalmaya başlar ve baki kaldıkça giderek azalmakta devam eder. Dolayısıyla bu, hiçbir zaman gerçek değeri daima aynı farzedilebilecek daimî gelir hisseleri kadar kolaylıkla devredilen bir hisse senedi teşkil edemez.

Fransa'da hükümet merkezi bir büyük ticaretçi şehirde bulunmadığından, hükümete ödünç para veren kimseler, halkın o kadar büyük bir kısmını teşkil etmezler. Bütün kamu ihtiyaçları için paralarını ödünç verenlerin çoğunu maliye işleriyle alakalı kimseler; baş-mültezimler, iltizama bağlanmamış vergilerin tahsildarları, saray bankerleri, vb. teşkil eder. Bu tür kimseler, soy sop itibariyle çoğunlukla şöyle böyle; fakat çok zengin ve çoğu zaman pek kendini beğenmişlerdir. Kendi denkleriyle evlenemeyecek kadar burunları kaf dağındadır. Seçkin kadınlar ise, onlara varmayı burun kıvırarak karşılarlar. Dolayısıyla bunlar çoğu defa bekâr yaşamaya karar verirler; kendi aileleri olmadığı için ve varlıklarını kabul ve itiraf etmeyi her zaman pek sevmedikleri akrabalarının ailelerine fazla itibar etmedikleri için, bütün arzuları, ömürlerinin tantana içinde geçmesidir. Servetlerinin kendileriyle birlikte sona ermesini de istemez değillerdir. Bundan başka, evlenmeye taraftar olmayan veya hayat durumları evlenmelerini yakışıksız yahut uygunsuz kılan zengin kimselerin sayısı, Fransa'da, İngiltere'dekine göre çok fazladır. Çoluk çocuğu olmasını pek yahut hiç umursamayan bu tür kimseler için, sermayelerini, tam diledikleri kadar devam edip daha uzun sürmeyecek bir gelirle değişmekten daha elverişli bir şey olamaz.

Günümüz hükümetlerinin çoğunun barış zamanındaki olağan harcamaları olağan gelirlerine eşit, yahut hemen hemen eşit olduğundan, savaş gelip çattığında, gelirlerini masraflarının artışı oranında arttırmaya, bunların arzusu da, imkânı da yoktur. Arzuları yoktur; çünkü halkı gücendirmekten korkarlar. Vergiler böyle aniden, bu derece artıverince, halk, savaştan çabuk yaka silker. İmkânları yoktur; çünkü ihtiyaç duyulan geliri hâsıl etmek için hangi vergilerin yeterli olacağını pek bilmezler. Borçlanma kolaylığı, onları bu korkunun ve imkânsızlığın aksi hâlde sebep olacağı sıkıntılardan kurtarır. Borçlanma vasıtasıyla, vergileri çok az artırmak suretiyle, yıldan yıla savaşı yürütmeye kâfi derecede para toplamaları mümkün olur; daimî karşılık fonu yöntemi uygulanmak suretiyle de vergiler mümkün olduğu kadar az arttırılarak, her yıl, mümkün olan en büyük meblâğı toplayabilirler. Büyük imparatorluklarda, başkentte ve muharebe patırdısından uzak olan eyâletlerde oturan ahaliden çoğu, savaştan hemen hemen hiçbir tedirginlik duymaz; donanmalarının ve ordularının kahramanlıklarını gazetelerde rahat rahat okumak zevkinin tadını çıkarırlar. Bu zevk, onlar açısından savaş sebebiyle ödedikleri vergilerle barış zamanında ödemeye alışık oldukları vergiler arasındaki küçük farka bedeldir. Zevklerini ve savaşın uzamasına bağlı bin bir fetih ve millî şeref hülyasını sona erdiren barışın geri gelişinden, bunlar çoğunlukla hoşlanmazlar.

Barışın geri gelmesiyle bunların, savaş sırasında konulmuş vergilerin çoğundan kurtuldukları, esasen nadirdir. Bu vergiler, savaşı yürütmek üzere alınan borcun faizi için rehin edilmiştir. Bu borcun faizi ödenip, hükümetin olağan masrafı karşılan-

dıktan sonra, eski gelir yeni vergilerle birlikte bir gelir fazlası hâsıl ederse, bu, belki borcun ödenip bitirilmesi için bir amortisman fonuna kaydedilebilir. Ama, başka bir amaca tahsis edilmeyeceği farzedilse bile, bu amortisman fonu, ilkin, savaş esnasında yapılan bütün borcu, barışın devam etmesinin mâkul olarak umulabileceği herhangi bir dönem içinde ödemeye genellikle hiç de yeterli değildir. İkincisi, bu fon hemen hemen daima başka amaçlara tahsis edilir.

Yeni vergiler, sırf bu vergilere dayanılarak borçlanılan paranın faizini ödemek maksadıyla konulmuştu. Daha fazla hâsılat getiriyorlarsa, bu, genellikle ne tasarlanmış ne de umulmuş bir şeydir; dolayısıyla çok fazla bir yekün tuttuğu nadirdir. Genellikle amortisman fonları, başlangıçta bunların hesabına geçirilen faizin yahut taksitin ödenmesi için gerekli miktarı aşan herhangi bir vergi hâsılatı fazlasından meydana gelmeyip, daha çok, o faizde sonradan yapılan bir indirim ile vücud bulmuştur. 1655'te Hollanda ve 1685'te kilise devleti amortisman fonlarının, ikisi de, bu tarzda meydana gelmiştir. Bu tür fonların olağan yetersizliği, işte bundan ileri gelir.

Uzunca bir barış döneminde, olağanüstü masraf isteyen çeşitli hâdiseler vuku bulur; ve yeni bir vergi koymaktansa, amortisman fonunun usulsüz biçimde kullanılması suretiyle bu masrafı karşılamak, hükümete daima daha uygun gelir. Her yeni vergi, kendini halka derhâl az çok hissettirir. Daima biraz homurdanmaya sebep olur ve biraz itirazla karşılaşır. Vergiler çoğaldıkça, her ayrı vergi matrahı üzerindeki vergiler yükselebilir; keza her yeni vergiden halk ne kadar yaygara ile sızlanırsa, gerek vergi alacak yeni konular bulmak, gerek eski konulara daha önce konulmuş vergileri çok daha arttırmak, o kadar güçleşir. Borcun ödenmesini bir anda durdurmak, halk tarafından derhâl hissedilmez ve dırıltıya yahut mırıldanmaya sebep olmaz. Halen mevcut sıkıntısını savuşturmak için amortisman fonundan borç almak, daima, göz önünde duran ve kolay gelen bir yoldur. Kamu borçlan üst üste yığıldıkça, onları azaltma zorunluluğu da artar; amortisman fonunun herhangi bir kısmını usulsüz kullanmak daha tehlikeli, daha yıkıcı olabilir. Kamu borcunun herhangi önemli bir derecede eksilme ihtimali azaldıkça, barış zamanı ortaya çıkan bütün olağanüstü masrafları karşılamak üzere amortisman fonunun yolsuz kullanılması o kadar ihtimal dâhiline girer, o kadar muhakkak olur. Bir milletin vergi yükü zaten aşırı iken, ancak bir yeni savaşın zaruretleri, ancak ya milletçe öç almaktan ileri gelen düşmanlık, ya millî güvenlik kaygısı, halka, tolere edilebilir bir sabırla yeni bir vergiye boyun eğdirilebilir. Amortisman fonunun olağan olarak yolsuzlukla kullanılması, işte bundan dolayıdır.

Yıkıcı bir çare olan daimi karşılık fonuyla borçlanma yoluna Büyük Britanya'da ilk başvurduğumuzdan beri, kamu borcunun barış zamanında azalması, savaş zamanında birikmesi ile hiçbir zaman uyumlu olmamıştır. Büyük Britanya'nın şimdiki muazzam borcunun temeli, 1688'de başlayıp 1697'de Ryswick Antlaşması ile sona eren savaşta atılmıştır.

31 Aralık 1697'de, Büyük Britanya'nın fona bağlanmış ve bağlanmamış kamu borçları 21.515.742 İngiliz Lirası 13 Şilin 8,5 Peni tutuyordu. Bu borçla büyük bir

kısmı kısa vâdeli ele geçmeden harcamalara dayanarak, bir kısmı ise hayat kaydına bağlı gelir hisseleri ile alınmıştı. Bu suretle, 31 Aralık 1701'den önce, dört yıldan az bir zamanda, 5.121.041 Lira 12 Şilin 0,75 Penilik bir meblâğ kısmen ödenip bitmiş, kısmen yeniden halka intikal etmişti. O zamandan bu zamana kadar bu derece kısa bir dönem içinde kamu borcundan bu kadar büyük bir indirim yapılmamıştır. Dolayısıyla, geri kalan borç topu topu 16.394.701 Lira 1 Şilin 7,25 Peni tutuyordu.

1709'da başlayıp Utrecht Antlaşmasıyla sona eren savaşta, kamu borçları büsbütün birikti. 31 Aralık 1714'te, 53.681.076 İngiliz Lirası 5 Şilin 6,08 Peniyi buldu. Kısa ve uzun vâdeli yıllık gelir hisselerinin iştirak taahhüdü yoluyla Güney Denizi Şirketi hissesine kaydolması, kamu borçları anaparasını arttırdı. Bu suretle, 31 Aralık 1722'de anapara 55.282.978 Lira 1 Şilin 3,83 Peniyi buldu. Borcun indirilmesine 1723'te başlandı; o kadar ağır yürüdü ki, 31 Aralık 1739'da, 17 yıllık uzun barış sürecinde ödenip biten tüm meblâğ 8.328.354 Lira 17 Şilin 11,08 Peniyi aşmadı; kamu borcunun anaparası o sırada 46.954.623 Lira 3 Şilin 4,58 Peni tutuyordu.

1739'da başlayan İspanya Savaşı ve hemen ardından gelen Fransız Savaşı borcu bir daha arttırdı. 31 Aralık 1748'de savaş Aix la Chapelle Antlaşması'yla sona erince, borç 78.293.313 Lira 1 Şilin 10,75 Peniyi buldu. 17 yıl süren derin bir barış, bunun ancak 8.328.354 Lira 17 Şilin 11,25 Penisini eksiltti. 9 yılı bulmayan bir savaş, buna 31.338.689 Lira 18 Şilin 6,17 Peni ekledi.

Mr. Pelham idaresi sırasında, kamu borcunun faizi yüzde 4'ten 3'e indirildi, yahut hiç değilse indirilmek için tedbirler alındı; amortisman fonu arttırıldı ve kamu borcunun bir kısmı ödenip bitirildi. 1775'te, son savaşın patlak vermesinden önce, Büyük Britanya'nın fona bağlanmış borcu 72.289.673 Lira tutuyordu. 1763 Ocak ayının 5'inde barış yapıldığında, fona bağlanmış borç 122.603.336 Lira 8 Şilin 2,25 Peni tutuyordu. Fona bağlanmamış borç 13.927.589 Lira 2 Şilin 2 Peni olarak gösterilmiştir. Ancak, savaşın sebep olduğu masraf, barışın yapılmasıyla sona ermedi. Bu suretle 1764 Ocak ayının 5'inde, fona bağlanmış borç (kısmen bir yeni ödünçle ve kısmen fona bağlanmamış borcun bir parçasının fona bağlanmasıyla) 129.586.789 Lira 10 Şilin 1,75 Peniye çıkmakla beraber, yine de geride, (*Büyük Britanya Ticareti ve Finansı Üzerine Düşünceler* adlı eserin gayet bilgili yazarına göre) o yılla ertesi yılın hesabına alınan 9.975.017 Lira 12 Şilin 2,34 Penilik fona bağlanmamış bir borç kaldı. Dolayısıyla 1764'te Büyük Britanya'nın, fona bağlanmışı ve bağlanmamışı bir arada olmak üzere, kamu borcu, bu yazara göre, 139.516.807 Lira 2 filin 4 Peni tutuyordu. Keza 1757'deki yeni ödünçleri taahhüt için iştirak edenlere prim olarak verilip bedeli 14 yıllık gelir tutarı üzerinden hesaplanan hayat kaydına bağlı gelir hisselerine, 472.500 Lira değer biçilmiş; 1761 ve 1762'de yine prim olarak verilip, bedeli 27,5 yıllık gelir tutarı üzerinden hesaplanan, uzun vâdeli yıllık gelir hisselerine ise 6.826.875 Lira değer biçilmişti. Yedi yıl kadar süren bir barış sırasında, Mr. Pelham'ın tedbirli ve gerçekten yurtsever idaresi, 6 milyonluk eski bir borcu ödeyip bitiremedi. Hemen hemen aynı müddet devam eden bir savaş sırasında, 75 milyonu aşan bir yeni borç taahhüdü altına girildi.

1775 Ocak ayının 5'inde Büyük Britanya'nın fona bağlanmış borcu 124.996.086 Lira 1 Şilin 6,25 Peni tutuyordu. Büyük bir hazine borcu hariç, fona bağlanmamış borç 4.150.236 Lira 3 Şilin 11,88 Peniyi tutuyordu. İkisi birlikte, 129.146.322 Lira 5 Şilin 6 Peni ediyordu. Bu hesaba göre, 11 yıllık uzun barış döneminde ödenip bitirilen borç, sadece 10.415.474 Lira 16 Şilin 9,88 Peni tutuyordu. Ancak, bu küçük borç azaltımının bile hepsi, devletin olağan gelirinden yapılan tasarruflarla sağlanmış değildir. O olağan gelirle hiçbir bağı olmayan birkaç tutarın bu borç tenzilinde rolü olmuştur. Bunlar arasında, arazi vergisine Lira başına üç yıl müddetle bir Şilinlik bir eki; iktisap ettiği topraklara karşılık Doğu Hindistan Şirketinden tazminat olarak alınan iki milyonu ve beratlarının yenilenmesi için bankadan alınan 110 bin Lirayı sayabiliriz. Son savaş dolayısıyla meydana geldikleri için belki o savaşın masraflarından tenzilât telâkki edilmesi gereken birkaç diğer meblâğı bunlara eklemek gerekir:

	İngiliz Lirası	Şilin	Peni
Fransız ganimetleri hâsılatı	690.449	18	9
Fransız esirleri için alınan uzlaşma parası	670.000	0	0
Devrolunan adaların satışından elde edilen	95.500	0	0
Toplam	1.455.949	8	9

Bu meblâğa, Chatham kontu ile Mr. Calcraft'ın hesap bakiyelerini ve ordunun aynı türden tasarruflarını; bir de bankadan, Doğu Hindistan Şirketinden alınanı ve arazi vergisinin Lira başına ek Şilinini katarsak, tümü 5 milyonu bir hayli geçse gerektir. Dolayısıyla barıştan beri devletin olağan gelirinden yapılan tasarruflarla ödenen borç, üst üste, yılda yarım milyonu bulmamıştır. Barıştan beri ödenip biten borçla; geri alınması mümkün olan yüzde dörtlerin yüzde üçe indirilmesiyle, ve hayat kaydına bağlı yıllık gelir hisselerinden vâdesi gelenlerle, amortisman fonu barıştan beri şüphesiz hatırı sayılacak kadar artmıştır; barışın devam etmesi şartıyla, şimdi bunun yılda belki bir milyonu, borcun ödenmesi için verilebilir de. Nitekim, geçen yıl içinde daha 1 milyon ödenmiş; ama büyük bir hükümdar hazinesi borcu ödenmeden kalmıştır. Şimdi ise, gelişmesiyle eski savaşlarımızdan herhangi biri kadar masraflı olabilecek bir yeni savaşa katılmış bulunuyoruz.[29] Önümüzdeki sefer sona ermeden alınması ihtimal dâhilinde bulunan yeni borç, belki, devletin olağan gelirinden yapılan tasarruflarla ödenip biten eski borcun tümüne hemen hemen eşit olabilir. Dolayısıyla şimdiki hâlinde, o olağan gelirden yapılabilecek herhangi bir tasarrufla kamu borcunun herhangi bir zamanda tamamıyla ödeneceğini ummak, düpedüz hayale kapılmak olur.

Bir yazar, Avrupa'nın borcu olan çeşitli milletlerine ait kamu fonlarını, bilhassa İngiltere'ninkileri, memleketin diğer sermayesine fazladan eklenmiş; ticaretini sadece

29. [Smith] Bu, eski savaşlarımızdan herhangi birine kıyasla daha masraflı olmuş, bizi yüz milyonu aşkın bir ek borca sokmuştur. 11 yıl süren uzun bir barış sürecinde ödenen borç 10 milyondan az fazla idi; 7 yıllık bir savaşta ise, 100 milyonu aşkın borca girilmiştir.

o diğer sermaye ile olabileceğinden çok daha fazla genişletmeye, sanayisini çok daha fazla çoğaltmaya, topraklarını çok daha fazla işleyip imar etmeye yarayan büyük bir sermaye birikimi olarak göstermiştir. Oysa kendisi meselenin şu yönünü hesaba katmamaktadır: Devlete ilk borç verenlerin hükümete ödünç verdikleri sermaye, yıllık mahsulün belirli bir parçasıdır; bunu verdikleri andan itibaren, bir gelir hizmeti görmek üzere, bir sermaye hizmeti yapmaktan; üretken olmayan işçiler beslemek üzere, üretken işçiler beslemekten çıkmıştır ve de ileride hiçbir yeniden üretilme ümidi bile olmaksızın, genellikle o yıl içinde harcanıp ziyan edilecektir. Gerçi ödünç verdikleri sermayenin karşılığında bunlar kamu fonlarından, çoğu durumda verdiklerinin değerinden fazla tutan yıllık bir gelir payı elde etmişlerdir. Bu yıllık gelir hisseleri, sermayelerini onlara şüphesiz geri getirmiş; ticaretlerini ve işlerini eski hacimde, belki eskisinden daha geniş şekilde yürütmelerini mümkün kılmıştır. Yani, bu yıllık gelir payının kredisine dayanarak başkalarından ya yeni bir sermaye borçlanacak, ya da hükümete ödünç vermiş oldukları kadar veya daha büyük bir yeni sermayeyi, onu satarak başkalarından tedarik edebilecek duruma gelmişlerdir. Ancak, bu suretle başkalarından satın ya da ödünç aldıkları bu yeni sermaye, memlekette daha önce var olmuş ve bütün sermayeler gibi üretici emek beslemekte kullanılmış olmalıdır. Paralarını hükümete ödünç verenlerin eline geçtiğinde, bu bazı bakımlardan onlara göre yeni bir sermaye olmakla beraber, memleket için yeni değildi. Sadece diğerlerine aktarılmak üzere belirli işlerden geri çekilmiş bir sermayeden ibaretti. Hükümete ödünç verdiklerini kendilerine geri getirmekle beraber, memlekete geri getirmiyordu. Bu sermayeyi hükümete ödünç vermemiş olsalardı, memlekette, üretken emek beslemekte kullanılan bir değil iki sermaye; yıllık mahsulün bir değil iki parçası mevcut olacaktı.

Serbest yahut rehin edilmemiş vergilerin hâsılatından, hükümet harcamalarını karşılamak üzere yıl içinde bir gelir toplandığında, özel şahıslara ait gelirin belirli bir payı, sadece üretken olmayan emeğin bir türünün beslenmesinden alınıp, bir başka türünün beslenmesine aktarılmış olur. Onların böylece vergi hâlinde ödediklerinden bir kısmı, şüphesiz, sermaye hâlinde biriktirilebilir; dolayısıyla da üretken emek beslemekte kullanılabilirdi. Ama, çoğu kısmı muhtemelen harcanır, dolayısıyla da, üretken olmayan emeğin beslenmesinde kullanılırdı. Ancak, kamu harcamalarının bu tarzda karşılanması, başka yeni sermayelerin birikmesine şüphesiz az çok köstek olur; ama, fiilen mevcut herhangi bir sermayenin mutlaka mahvına sebep olmaz.

Kamu masrafı, fona bağlayarak borçlanılmak suretiyle ödendi mi, memlekette daha önce mevcut bir sermayenin her yıl tahribi ile; yıllık mahsulün daha önce üretici emeğin beslenmesine tahsis edilen bir parçasının, yolundan çelinerek, üretici olmayan emeğin beslenmesine aktarılmasıyla ödenmiş olur. Ancak bu takdirde vergiler aynı masrafın görülmesi için yıl içinde yeterli bir gelir toplandığı takdirde olacağına kıyasla daha hafif olduğu için, bireylerin özel gelirine ister istemez daha az yük biner; dolayısıyla da onların bu gelirin bir kısmını sermaye olarak tasarruf edip biriktirmeleri imkânı çok daha az eksilir. Fona bağlayarak borçlanma usulü, daha çok miktarda eski sermaye telef ediyorsa, aynı zamanda, yeni sermaye birikmesini yahut iktisabını, kamu masrafının yıl içinde toplanan bir gelirle ödenmesi usulüne kıyasla

daha az engeller. Fona bağlama sisteminde, özel şahısların tutumluluğu ve faaliyeti, hükümetin israfının ve aşırı gidişinin toplumun genel sermayesinde zaman zaman açabileceği gedikleri daha kolay onarabilir.

Ancak fona bağlama sisteminin diğer sisteme kıyasla bu üstünlüğü, sadece savaşın devamı süresincedir. Savaş masrafı daima yıl içinde toplanacak bir gelirle ödense, bu olağanüstü gelirin elde edildiği vergiler, savaştan daha uzun zaman baki kalmazlar. Özel şahısların biriktirme imkânı savaş sırasında daha az olmakla beraber, barış sırasında, fona bağlama sistemindekine kıyasla daha fazla olur. Savaş, bir miktar eski sermayenin mutlaka mahvına sebep olmaz; barış ise daha birçok yenilerinin birikmesine meydan verir. Savaşlara genellikle daha tez son verilir, gereksiz yere daha az savaşa girişilir. Savaşın devamınca halk onun bütün yükünü hissettiği için, savaştan çabuk bezginlik getirir. Hükümet de, halka yaranmak için, savaşı gerektiğinden daha uzun sürdürmek zorunda kalmaz. Savaşın ağır ve kaçınılmaz gailelerinin önceden gözde canlanması, uğrunda dövüşecek gerçek veya esaslı menfaat olmadıkça, sebepsiz yere savaş istemekten halkı alıkoyar. Özel şahısların biriktirme kabiliyetinin biraz eksildiği zamanlar daha seyrek ortaya çıkar ve daha kısa sürer. Bu kabiliyetin en kuvvetli olduğu zamanlar ise, fona bağlama sisteminde olabileceğine kıyasla, aksine çok daha uzun sürer.

Bundan başka, fona bağlama belirli bir gelişme gösterince, bunun yanı sıra vergi sayısında meydana gelen çoğalma, özel şahısların biriktirme kabiliyetini, barış zamanında bile, bazen diğer sistemin savaş zamanında eksilttiği kadar eksiltir. Büyük Britanya'nın barış zamanı geliri, halen 10 milyondan fazla tutmaktadır. Serbest kalıp rehine bağlanmasa, iyi idare edilmek ve bir tek Şilin yeni borca girilmemek suretiyle, en çetin savaşı idameye yeterli gelebilir. Halen, Büyük Britanya halkının özel gelirine barış zamanlarında yüklenen külfet, biriktirme kabiliyetindeki azalış; zararlı mahiyetteki fona bağlama sisteminin asla benimsenmemesi hâlinde, en masraflı savaş içinde olacağı kadardır.

Kamu borcunun faizi ödenirken, "parayı sağ el sol ele verir" derler. Para memleket dışına çıkmaz. Sadece halkın bir kısmının bir kısım geliri, bir diğerinin eline geçer ve milletin tek kuruşu eksilmez. Bu savunma, baştan aşağı merkantilist sistemin safsatasına dayanılarak kurulmuştur ve o sistem üzerinde daha önce yapmış olduğum uzun incelemeden sonra, bu hususta başka bir şey söylemek belki lüzumsuz olabilir. Bunun yanı sıra, bu sistemde, tüm kamu borcunun alacaklısının ülke halkı olduğu varsayılmaktadır, oysa bu doğru değildir. Gerek Hollandalıların, gerekse diğer birkaç yabancı milletin bizim kamu fonlarımızda çok önemli payları vardır. Fakat borcun tümünün alacaklısı memleket halkı olsa bile, o suretle bunun zararı azalacak demek değildir.

Gerek kişilere, gerekse kamuya ait bütün gelirlerin iki ana kaynağı, toprak ve sermayedir. İster tarımda, ister sanayide, isterse ticarette çalıştırılsın, üretici emeğin ücretlerini sermaye öder. Gelirin bu iki ana kaynağının idaresi, iki farklı zümreye; toprak sahiplerine ve sermaye sahiplerine, ya da onu işletenlere aittir.

Toprak sahibi kendi gelirinin hatırına, kiracılarının evlerini inşa edip onarmak;

gerekli su akıtma hendeklerini ve araziyi çevirecek çitleri ve de yapılıp idame edilmesi hakkıyla toprak sahibine düşen bütün o diğer pahalı ıslahları yapıp idame etmek suretiyle, mülkünü elinden geldiği kadar iyi tutmaya ilgi gösterir. Fakat toprak sahibinin geliri, çeşitli arazi vergilerinden ötürü o derece azalabilir ve de o azalan gelirin gerçek değeri, hayat için zorunlu ve elverişli maddelerden alınan çeşitli vergiler yüzünden o kadar düşebilir ki, toprak sahibi o pahalı ıslahları yapamayacak yahut idame edemeyecek hâle gelebilir. Ancak toprak sahibi kendi payına düşeni yapmaz olunca, kiracının kendi payına düşeni yerine getirmeye devam etmesi büsbütün imkânsızdır. Toprak sahibinin sıkıntısı arttıkça, memleketin tarım durumu ister istemez bozulsa gerektir.

Sermaye sahipleri ve sermaye işletenler, belirli bir memlekette, sermayeden elde ettikleri gelirin, hayat için zorunlu ve faydalı maddelerden alınan çeşitli vergiler dolayısıyla, o maddelerin eşit bir gelirle hemen hemen herhangi bir diğer memlekette satın alacağı miktarın aynısını satın almadığını görünce, bunlar bir diğer memlekete taşınmaya meylederler. Bu vergilerin toplanması için tâcirlerle sanayicilerin hepsi yahut pek çoğu, yani büyük sermayeleri işletenlerin hepsi ya da büyük çoğunluğu devamlı surette tahsildarların can sıkıcı, keyif kaçırıcı ziyaretlerine mâruz kalmaya başlayınca, bu taşınma eğilimi çok geçmeden fiilî bir taşınmaya dönüşür. Kendisini destekleyen sermayenin başka yere aktarılmasıyla, memleketteki faaliyet ister istemez sönükleşir; tarımın zeval bulmasını, ticaretle sanayinin iflâsı takip eder.

Gerek topraktan, gerek sermayeden meydana gelen gelirin çoğunu, bu iki büyük gelir kaynağının sahiplerinden, yani toprağın her bir parçasının iyi tutulmasıyla, sermayenin de her bir parçasının güzel kullanılmasıyla yakından ilgili kimselerden alıp, diğer birtakım kimselere (bu tür özel bir ilgisi asla olmayan devlete borç verenlere) vermek, gel zaman git zaman, hem toprağın yüzüstü kalmasına, hem sermayenin heba edilmesine, yahut başka yere nakline sebep olmak durumundadır. Devletin alacaklısı olan bir kimsenin, memleketin tarımının, sanayisinin ve ticaretinin gelişmesinde ve dolayısıyla memleketin topraklarının iyi tutulup, sermayesinin iyi kullanılmasında şüphesiz genel bir menfaati bulunsa gerektir. Bu şeylerden herhangi birinde genel bir çöküş yahut zeval olursa, kendisine verilmesi gereken yıllık taksidin yahut faizin ödenmesine, çeşitli vergilerin hâsılatı artık yetmeyebilir. Fakat devletin alacaklısı olan bir kimsenin, sırf devlet alacaklısı olarak telâkki edilmesinin, toprağın belirli bir parçasının iyi tutulması ile, yahut sermayenin herhangi bir parçasının güzel kullanılmasıyla alâkası yoktur. Devletten alacaklı biri olarak, o, toprağın yahut sermayenin bu tür belirli bir parçası hakkında bilgi sahibi değildir. Ona nezaret etmez. Onunla meşgul olamaz. Onun yok olup gitmesinin, bazı hâllerde farkında olmayabilir ve bunun kendisine doğrudan bir etkisi dokunmaz.

Fona bağlayarak borçlanma âdeti, onu kabul etmiş olan her devleti tedricen zayıf düşürmüştür. Bunda, öyle görünüyor ki, İtalya cumhuriyetleri başı çekmişlerdir. Gerek Ceneviz gerek Venedik –bunlardan geriye kalan, bağımsız bir varlık iddiasında bulunabilecek olan sadece bu ikisidir– o yüzden güçten düşmüştür. İspanya, öyle

görünüyor ki, bu âdeti İtalyan cumhuriyetlerinden öğrenmiş ve (vergileri ihtimal ki onların vergilerine kıyasla mantık ve muhakemeye daha az uygun olduğu için) doğal gücüne oranla onlardan daha zayıf düşmüştür. İspanya'nın borçları çok eskiye dayanır. İngiltere tek Şilin borçlanmazdan 100 yıl kadar önce, 16. yüzyıl sona ermeden, İspanya iyice borca batmış bulunuyordu. Bunca doğal kaynaklarına rağmen, Fransa, aynı cinsten bunaltıcı bir külfet altında ezgindir. Borçları yüzünden [Hollanda] Birleşik Eyâletler Cumhuriyeti, Ceneviz veya Venedik kadar mecalsizdir. Diğer her memleketi ya güçsüzleştiren ya da perişanlığa düşüren bir âdetin, sadece Büyük Britanya'da tamamen zararsız kalması mümkün müdür?

Bu farklı ülkelerde kurulmuş vergilendirme sistemi, denebilir ki, İngiltere'ninkine nazaran daha aşağı düzeydedir. Ben bunun böyle olduğu kanaatindeyim. Ancak, şurası unutulmamalıdır ki, vergi alınması uygun bütün konuları tükettikten sonra, en aklı başında hükümetin, başı çok sıkıştığı hâllerde, uygun olmayan konulara başvurması gerekir. Dirayetli Hollanda cumhuriyeti, bazı hâllerde, İspanya'nın çoğu vergileri kadar uygunsuz olan vergilere başvurmak zorunda kalmıştır. Kamu gelirinde önemli bir rahatlama sağlanmadan başlayacak ve büyümesiyle birlikte önceki son savaş kadar masrafı çoğalacak bir diğer savaş, Britanya vergi sistemini, dayanılması imkânsız zaruret hasebiyle, Hollanda ve hatta İspanya'nın sistemi kadar ezici hâle getirebilir. Gerçekten de şimdiki vergilendirme sistemimizin isabeti sayesindedir ki, bugüne kadar endüstriyi çok az tedirgin etmiştir. O kadar ki, en masraflı savaşlar olurken bile, hükümet ölçüsüzlüğünün ve israfının toplumun genel sermayesinde açtığı bütün gediklerin, bireylerin tutumluluğu ve iyi tutumları sayesinde, tasarruf ve birikimi ile onarılabildiği görülmektedir. O zamana kadar giriştiği savaşlar içinde en masraflısı olan geçenki savaş sona erdiğinde, Büyük Britanya'nın tarımı bugüne kadarki bütün zamanların en parlak; imalat sanayisi aynı derecede geniş çaplı ve tam istihdamı yakalamış; ticareti de keza bir o kadar yaygındı. Dolayısıyla, bu farklı faaliyet kollarını destekleyen sermaye de o zamana kadar en çok hangi seviyeyi bulmuşsa, ona denk olması gerekirdi. Barıştan beri tarım daha da ileri gitmiş; memleketin her kasabasında ve köyünde ev gelirleri –halktaki artan zenginliğin ve gelirin bir delili olarak– yükselmiş; eski vergilerden çoğunun, bilhassa tüketim vergisi ile gümrük vergilerinin başlıca kollarının yıllık tutarı durmadan artan bir süreç izlemiştir. Bu ise, artan bir tüketimin ve dolayısıyla bu tüketimi besleyebilmiş olan artan bir mahsulün aynı derecede aşikâr bir delilidir. Yarım yüzyıl önce tahammül edebileceğine kimsenin aklının kesmediği bir külfete Büyük Britanya, öyle görünüyor ki kolayca katlanmaktadır. Ama bu böyledir diye, ne her külfete katlanmaya gücü yeteceği neticesine düşünmeden balıklama atlayalım; ne de hatta, zaten üstüne yüklenmiş bulunan külfetten biraz daha ağırına, büyük sıkıntıya düşmeden, katlanabileceğine çok fazla güvenelim.

Millî borçlar birike birike belirli bir seviyeye bir kere vardı mı, öyle sanıyorum ki, bunların hak yemeden ve tam olarak ödendiğinin tek bir örneği hemen hemen hiç yoktur. Kamu borcundan herhangi bir zamanda kurtuluşa erildiği vâki ise şayet, bu, daima bir iflâsla meydana gelmiş; bazen, açıktan açığa ilân edilen bir iflâsla; çoğun-

lukla da sözde bir ödeme ile de olsa, daima gerçek bir iflâsla olmuştur.

Devletin gerçekten bir iflâsının sözde bir ödeme görüntüsüne bürünmek suretiyle kılık değiştirmesinde en çok başvurulan çare, paranın adını taşıdığı ölçü biriminin [ayarın] değiştirilmesi olmuştur. Meselâ, bir Parlamento Kararı ya da bir Kraliyet Fermanı'yla, 6 Peniye, ayarı yükseltilerek, 1 Şilin, 6 Penilik 20 sikkeye de, 1 İngiliz Lirası dense; eski adına göre 20 Şilin yahut yaklaşık 4 ons gümüş borçlanmış olan kimse; yeni ad veya ayar gereğince, 6 Penilik 20 sikke ile, yahut 2 onstan biraz noksanı ile ödeme yapar. Yaklaşık 128 milyonluk –Büyük Britanya'nın fona bağlanmamış borcunun hemen hemen anaparası kadar– bir kamu borcu, bu suretle, şimdiki paramızın yaklaşık 64 milyonu ile ödenebilir. Gerçekte ise bu, sadece sözde bir ödemeden ibaret kalır ve devletten alacağı olanların hakkı, kendilerine verilmesi gereken üzerinden gerçekte Lira başına 10 Şilin yenilmiş olur.* Üstelik, bu musibet devlet alacaklılarından çok ötelere dal budak salar ve her özel şahıstan alacağı olanlar da bununla orantılı bir kayba uğrarlar. Bu ise, devletten alacağı olanlara hiçbir fayda sağlamaksızın, çoğu durumda, onların fazladan bir kaybına yol açar. Esasen, devletten alacaklı olanların başka kimselere genellikle çok borçları varsa, bunlar, alacaklılarına, devletin kendilerine verdiği aynı para ile ödeme yapmak suretiyle zararlarını bir dereceye kadar kapatabilirler. Ama çoğu memleketlerde devlet alacaklıları, büyük kısmı itibariyle, öteki yurttaşlar karşısında, borçludan ziyade alacaklı durumda bulunan, zengin kimselerdir. Dolayısıyla bu tür yalancıktan bir ödeme, devlet alacaklılarının kaybını çoğu hâlde hafifletecek yerde arttırır, ve devlete hiçbir faydası dokunmaksızın, bu belâyı, daha birçok günahsızın başına da sarar. Çoğu durumda, çalışkan ve tutumlu alacaklılarının sırtından aylak ve müsrif borçluyu zengin etmek ve millî sermayenin büyük bir kısmını, onu çoğaltıp geliştirmesi muhtemel olanların elinden, savurup yok etmesi muhtemel olanlara aktarmak suretiyle, özel şahısların servetini genel ve en zararlı bir şekilde altüst eder. Bir birey için olduğu şekilde bir devlet için de, başı sıkışıp iflâsını ilân etmek gerektiğinde, dosdoğru, açıktan açığa ve ikrar edilmiş bir iflâs, daima hem borçlunun yüzünü en az kızartacak hem de alacaklıyı en az zarara sokacak tedbirdir. Gerçek bir iflâsın yüz karasını örtmek için, pek kolay sezilen, aynı zamanda son derece zararlı olan bu tür bir hokkabazlığa sığındığında, bir devletin haysiyeti elbette ki ayağa düşürülmüş olur.

Bununla beraber, eski olsun yeni olsun hemen hemen bütün devletler, başları sıkışıp başka çareleri kalmayınca, bir vesile ile bu çok hokkabaz işi el çabukluğunu yapmışlardır. Romalılar, bütün diğer paralarının değerini hesaplamak için kullandıkları sikke yahut para ayarı adı olan As'ı, birinci Pün Savaşı sonunda, 12 ons bakır ihtiva eder durumdan, topu topu 2 ons ihtiva eder durma düşürdüler. Yani 2 ons bakıra, eskiden daima 12 ons bakırın değerini ifade etmiş olan daha yüksek bir para ayarı adı verdiler. Bu suretle, cumhuriyet, aldığı büyük borçları, gerçekte borçlu olduğunun

*. Eski ayarında 1 Lira=20 Şilin=240 Peni idi; kamu borcundan kurtulmak için, ad/ayar değiştirme üzerinden yapılan hileyle 1 Lira=10 Şilin=120 Peni hâline getirilmiş; böylece devlet bir kalem darbesiyle borcunun yarısından kurtulmuş oldu. Modern zamanlarda para basarak enflasyon yaratma, bu suretle senyoraj geliri elde etme, enflasyon vergisi toplama ve borcun reel değerini azaltma şeklindeki soygun mekanizmasının, farklı kılıklarda eski zamanlarda da bulunduğu anlaşılıyor. (ç. n.)

sadece altıda biriyle ödeme imkânına kavuştu. Şimdiki zamanda hemen aklımıza, bu kadar amansız ve bu kadar büyük bir iflâsın halk arasında pek şiddetli bir patırtı koparmış olması gerekeceği gelir. Öyle görünüyor ki bu yüzden hiçbir patırtı kopmuş değildir. Para ile ilişkili bütün diğer kanunlar gibi, bu iflâsı yürürlüğe sokan kanunu da, bir tribünde toplanmış halk meclisine sunarak, oradan geçirtti ve ihtimal ki bu çok popüler bir kanun oldu. Diğer bütün eski cumhuriyetlerde olduğu gibi, Roma'da da, yoksul halk, zenginlere ve büyüklere daima borçlu idi. Yıllık seçimlerde yoksul halkın oylarını elde etmek için, ona, zenginlerle büyüklerin, aşırı faizle ödünç para vermeleri âdetti. Hiçbir zaman ödenmediği için, bu faiz, çok geçmeden birikerek, borçlunun da onun yerine herhangi bir başkasının da ödemesine imkân olmayacak kadar büyük bir tutara varırdı. Borçlu, çok kıyasıya bir icra takibinden korktuğu için, alacaklının işaret ettiği adaya, başkaca hiçbir ihsan görmeksizin, oy vermek zorunda idi. Senatonun fırsat düştükçe tertiplediği tahıl dağıtımları ile birlikte, rüşvet yedirme ve oy satma aleyhindeki bütün kanunlara rağmen, adaylarla ilgili hediye Roma cumhuriyetinin son dönemlerinde, yoksul yurttaşların geçimini sağladığı belli başlı kaynaktı. Alacaklıların bu boyunduruğundan kurtulmak üzere, yoksul yurttaşlar, durmadan borçların toptan kaldırılmasını, yahut Yeni Levhalar adını verdikleri şeyi; yani, birikmiş borçlarının sadece belirli bir kısmının ödenmesi suretiyle, kendilerine tam bir ibra hakkı tanıyacak bir kanunu istiyorlardı. Çeşitli adlar taşıyan bütün sikkeleri, eski değerinin altıda birine düşüren kanun, onlara, gerçekten borçlu olduklarının altıda biriyle borçlarını ödeme imkânı verdiği için, en tercihe değer Yeni Levhalara denk idi. Halkı hoşnut etmek için, zenginler ve büyükler ayrı ayrı birkaç defa, hem borçları kaldıracak, hem Yeni Levhalar ihdas edecek kanunlara rıza göstermek zorunda kalmışlardı. Onları bu kanuna rıza göstermeye sevk eden, ihtimal ki kısmen aynı sebepti. Kısmen de, başlıca idaresini ellerinde tuttukları hükümeti, kamu gelirinin serbest kalmasının yeni baştan kuvvetlendirebileceği ümidi idi. Bu tür bir girişim, 128 milyonluk bir borcu, bir çırpıda 21.333.333 Lira 6 Şilin 8 Peniye indirir. İkinci Pün Savaşı olurken, As'ın değeri daha da düşürüldü. Önce, 2 ons bakırdan 1 ons bakıra; daha sonra, 1 onstan yarım onsa, yani ilk baştaki değerinin 24'te birine indirildi. Roma'nın bu üç teşebbüsü birlikte düşünüldüğünde, bizim şimdiki para ile 128 milyonluk bir borç, bu şekilde bir çırpıda 5.333.333 Lira 6 Şilin 8 Peniye düşebilir. Büyük Britanya'nın muazzam borcu bile, bu tarzda, çarçabuk ödenebilir.

Bu tür yollara başvurularak, öyle sanıyorum ki, bütün milletlerin metal parası tedricen başlangıçtaki değerinin giderek daha aşağısına düşürülmüş ve aynı itibari [nominal, kâğıt üzerindeki] tutar, tedricen azaldıkça azalan bir gümüş miktarını içerir hâle getirilmiştir.

Aynı maksatla milletler, bazen sikkelerinin ayarını bozmuşlar; yani, bunun içine daha büyük miktarda değersiz metal karıştırmışlardır. Meselâ, gümüş sikkemizin libresine şimdiki ayar gereğince konulan 18 ons değersiz metal yerine, 8 ons değersiz metal karıştırılırsa, bu tür sikkenin 1 İngiliz Lirası, yani 20 Şilini, şimdiki paramızın 6 Şilin 8 Penisinden biraz fazla eder. Bu suretle, şimdiki paramızın 6 Şilin 8 Penisinde mevcut gümüş miktarı, hemen hemen, 1 İngiliz Lirası adını taşıyan para ölçüsü

durumuna yükselmiş olur. Ayarı bozmanın hâsıl edeceği netice, tıpkı tıpkısına Fransızların *ogmentasyon* [augmentation/büyütme] dedikleri şeyin, yahut sikke adının doğrudan doğruya yükseltilmesinin hâsıl edeceği neticenin aynıdır.

Bir *ogmentasyon*, yahut sikke adının doğrudan doğruya yükseltilmesi, daima açıkça dile getirilen bir teşebbüs olup, doğası gereği öyle de olması gerekir. O suretle, eskiden daha ağır ve daha hacimli sikkelere verilen ismin aynısı, ağırlığı ve hacmi daha az olan sikkelere takılır. Ayar bozulması ise, aksine, genellikle gizli kapaklı bir teşebbüs hâlinde yapılır. O suretle darphaneden, eskiden dolaşımda bulunan çok daha büyük değerdeki sikkelerin taşıdığı aynı adı taşıyan; ağırlığı, hacmi ve görünümü, yolunu bulmaya imkân elverdiği kadar hemen hemen onların aynısı olan sikkeler çıkarılmıştır. Fransa Kralı John,[30] borçlarını ödemek için sikkelerinin ayarını bozdurduğu zaman; darphanesindeki bütün memurlar, bunu gizli tutacaklarına and içmişlerdi. Bu teşebbüslerin ikisi de âdil değildir. Ama düpedüz bir *ogmentasyon*, göz göre göre yapılan zorbaca bir haksızlık olduğu hâlde, ayar bozma, dolandırma kabilinden haince bir haksızlıktır. Dolayısıyla uzun zaman gizli tutulması mümkün olmayan ayar bozma girişimi, farkına varılır varılmaz, ötekine kıyasla daima çok daha fazla kızgınlık yaratmıştır. Herhangi önemlice bir *ogmentasyon*dan sonra, sikkenin eski ağırlığına geri getirildiği çok nadirdir. Oysa en büyük ayar bozmalardan sonra, sikkenin hemen hemen daima eski halisliği iade edilmiştir. Halkın gazap ve kızgınlığının başka türlü yatıştırılabildiği neredeyse hiçbir zaman vâki değildir.

VIII. Henry saltanatının sonunda ve VI. Edward saltanatının başlarında, İngiliz sikkesinin hem adı yükseltilmiş, hem de ayarı bozulmuştur. VI. James küçük yaşta iken buna benzer hileler İskoçya'da da yapılmıştır. Çoğu diğer memleketlerde de bunlar fırsat düştükçe uygulanmıştır.

Büyük Britanya'nın kamu gelirinin fazlası, yani barıştaki ordu ve donanmanın yıllık masrafının görülmesinden sonra arta kalanı, bu kadar az iken, bu gelirin hiçbir zaman tamamıyla serbest kalabileceğini, yahut hatta o serbestliğe doğru herhangi önemli bir gelişme gösterebileceğini ummak, öyle görünüyor ki, çok beyhudedir. Ya kamu gelirinde çok önemli bir artma, ya da kamu harcamalarında aynı derecede önemli bir azalma olmaksızın, böyle bir rahatlama, açıktır ki, asla meydana gelemez.

Eşitliğe daha uygun bir arazi vergisi, ev kiralarından alınacak eşitliğe daha uygun bir vergi ve şimdiki gümrük ve tüketim vergisi sisteminde, geçen bölümde zikredilenler cinsinden değişmeler, halkın büyük kısmının külfetini arttırmaksızın, sadece bu külfetin ağırlığını hepsine daha eşit oranda taksim etmek suretiyle, belki önemli bir gelir artışı meydana getirebilir. Bununla beraber, bu türden herhangi bir artışın, kamu gelirinin büsbütün serbestleşmesi, hatta gelecek savaşta kamu borcunun yeniden birikmesini önleyecek veya telâfi edecek tarzda o serbestliğe doğru barış zamanında gelişme göstermesi hususlarında mâkul bir ümit kapısı açabilecek dereceyi bulacağı gibi boş bir ümide, en iyimser hayal sahibi bile kendini kolay kolay kaptırmaz.

İngiliz vergi sistemini, imparatorluğun Britanya veya Avrupa kökenli halkın ya-

30. [Smith] Bkz. Du Cange, *Glossary, voce Moneta*, the Benedictine edition.

şadığı bütün farklı bölgelerine teşmil etmek suretiyle, çok daha büyük bir gelir artışı umulabilir. Ancak, Britanya Parlamentosu'nda, yahut isterseniz Britanya imparatorluğunun genel meclisinde diyelim, her eyâletin temsilcisi ile vergilerinin hâsılatı arasında; Büyük Britanya temsilcileri ile Büyük Britanya'da devşirilen vergi hâsılatı arasında olabilecek nispetin aynısı bulunmak üzere, ayrı ayrı bütün bu eyâletlerin, tam ve eşitlik üzere temsili kabul edilmedikçe, bunu, Britanya esas teşkilât kanununun maddeleriyle uzlaşacak şekilde yapabilmek belki de neredeyse imkânsızdır. Pekçok nüfuzlu kişinin özel menfaati, büyük halk kitlelerinde kök salmış peşin hükümler, esasen, öyle görünüyor ki bugün bu derece büyük bir değişikliğe, aşılması çok güç, belki de tamamıyla imkânsız olabilecek engeller hâlinde karşı koymaktadır. Ancak, bu tür bir birliğin yapılabilir olup olmayacağını tâyine kalkmaksızın, İngiliz vergi sisteminin imparatorluğun ayrı ayrı bütün eyâletlerinde ne dereceye kadar uygulanabileceğini, o şekilde uygulandığı takdirde bundan ne kadar gelir umulabileceğini ve bu tür genel bir birliğin imparatorluğa dâhil farklı eyâletlerin mutluluk ve refahını nasıl etkilemesi muhtemel olduğunu, bu tür teorik bir eserde incelemek, belki, uygunsuz düşmeyebilir. En kötü ihtimalle, bu tür bir spekülâsyon, olsa olsa eskisine kıyasla elbette daha az eğlenceli, fakat ondan daha lüzumsuz ve daha uçuk olmayan yeni bir ütopya gibi görülebilir.

Arazi vergisi, damga vergileri ve çeşitli gümrük ve tüketim vergileri, Britanya vergilerinin belli başlı dört kolunu vücuda getirir.

Büyük Britanya'ya kıyasla bir arazi vergisi ödemeye, İrlanda muhakkak aynı derecede; Amerika'daki ve Batı Hint Adalarındaki sömürgelerimiz ise, daha fazla güç yetirebilirler. Toprak sahibinin, öşüre de, "yoksullara yardım vergisi"ne de tâbi tutulmadığı yerde, bu tür bir vergiyi ödemeye, o diğer külfetlerin ikisine birden tâbi tutulduğu yerdekine kıyasla elbette daha fazla gücü yeter. Öşür bedelinin olmadığı ve öşrün ayni olarak toplandığı yerlerde, aksi hâlde toprak sahibinin gelirini teşkil edecek şeyi, öşür, gerçekte Lira başına 5 Şilin tutan bir arazi vergisine kıyasla daha fazla azaltır. Çoğu durumda bu tür bir öşürün, arazinin gerçek gelirinin, ya da çiftçinin sermayesi mâkul kârıyla birlikte tamamıyla yerine konulduktan sonra arta kalanın dörtte birinden fazla tuttuğu görülecektir. Öşür yerine konulan nakdî vergilerin ve kilise mallarından kilise dışındakilere yapılan temliklerin hepsi tenzil edilse, Büyük Britanya ile İrlanda'nın toplam kilise öşrü, 6-7 milyondan pek de aşağı hesap edilemez. Büyük Britanya'da ve İrlanda'da öşür olmasa, toprak sahipleri, halen pek çoğunun sırtında bulunana kıyasla daha ağır külfet altına girmeksizin, fazladan 7-8 milyon arazi vergisi ödemeye katlanabilirler. Amerika öşür vermemektedir ve dolayısıyla, pekâlâ bir arazi vergisi ödeyebilecek durumdadır. Gerçekte, Amerika'daki ve Batı Hint Adaları'ndaki topraklar, genellikle çiftçilere kiraya verilmiş, yahut kira sözleşmesine bağlanmış değildir. Dolayısıyla, bunlara herhangi bir kiralık mülkler listesine göre vergi takdir edilemez. Ama William ile Mary'nin 4. saltanat yılında, Büyük Britanya topraklarına da herhangi bir kiralık mülkler listesine göre değil, çok müphem ve pek yanlış bir tahmin üzerinden vergi takdiri yapılmıştı. Amerika'daki topraklara, ya o tarzda ya da geçenlerde Milano'da ve Avusturya, Prusya ve Sardun-

ya devletlerinde yapılana benzer doğru bir ölçme neticesi adaletli bir takdire göre vergi tahakkuk ettirilebilir.

Damga vergileri, adlî dâva şekillerinin ve gerek gayrimenkul gerekse menkulün devrine ait senetlerin aynı yahut hemen hemen aynı olduğu bütün memleketlerde, açıktır ki, hiçbir değişme olmaksızın tahsil edilebilir.

Doğrusunun da böyle olması gerektiği üzere, ticaret serbestliğinin genişletilmesiyle beraber olmak şartıyla, Büyük Britanya'nın gümrük kanunlarının İrlanda'ya ve sömürgelere yayılması, her iki taraf için de son derece faydalı olur. İrlanda ticaretinin halen elini kolunu bağlayan bütün öfke uyandırıcı sınırlamalar; Amerika'nın cetvele dâhil olan ve olmayan malları arasında gözetilen farklar, tamamıyla sona erer. Finisterre Burnu'nun güneyindeki ülkeler, Amerika mahsulünden bazısına halen nasıl açıksa, kuzeyine düşen ülkeler de Amerika'nın her kısım mahsulüne öylece açılır. Gümrük kanunlarının böylece aynı olması sonucu, Britanya imparatorluğunun ayrı ayrı bütün bölgeleri arasındaki ticaret, balen Büyük Britanya'nın kıyı ticaretinde olduğu kadar serbest olur. Bu suretle Britanya imparatorluğu, kendi içerisinde, ayrı ayrı bütün eyâletlerinin her kısım mahsulü için muazzam bir iç piyasa meydana getirir. Piyasanın bu kadar genişlemesi, gerek İrlanda'ya gerek sömürgelere, gümrük vergilerinin artması yüzünden uğrayabilecekleri bütün zararı çarçabuk tazmin eder.

İngiliz vergi sisteminde, imparatorluğun farklı eyâletlerinde uygulanışına göre herhangi bir bakımdan değişmesi gerekecek tek kısım, tüketim vergisidir. Mahsulü ve tüketimi Büyük Britanya'nınki ile tamamen aynı mahiyette olduğundan, tüketim vergisi İrlanda'ya hiçbir değişiklik yapılmaksızın tatbik edilebilir. Mahsulü ve tüketimi Büyük Britanya'nınkinden oldukça farklı olan Amerika ile Batı Hint Adalarına uygulanmasında, aynen İngiltere'nin elma şarabı ve bira tüketilen ilçelerinde uygulandığı şekilde bir değişikliğe gerek olabilir.

Meselâ, bira adı verilen, fakat şeker pekmezinden yapıldığı için bizim biramıza çok az benzeyen, fermante edilmiş [mayalandırılmış] bir içki, Amerika'da halkın her günkü içkisinin büyük bir kısmını teşkil etmektedir. Bu içki sadece birkaç gün dayandığından, bizim biramız gibi büyük bira fabrikalarında hazırlanıp, satılmak üzere depo edilemez. Ancak, her ailenin, yemeğini pişirdiği şekilde, kendi ihtiyacı için onu yapması gerekir. Fakat kendi mahrem alanı içinde kalan her aileyi, –halka satılmak üzere bira yapanları ve meyhanecileri tâbi tuttuğumuz şekilde– tahsildarların ziyaretine ve tatsız yoklamasına tâbi tutmak, hürriyetle kesinlikle bağdaşamaz. Bu içkiyi, eşitlik hatırına bir vergiye bağlamak gerekli görülürse, yapıldığı malzemeden ya imal yerinde vergi alınmak, yahut bu zanaata has olan hâl ve şartlar o tür bir tüketim vergisi alınmasına elvermiyorsa, malzemenin tüketileceği sömürgeye ithaline bir vergi konulmak suretiyle, bundan vergi alınabilir.

Amerika'ya şeker pekmezi ithaline Britanya Parlamentosunun koyduğu galon başına 1 Penilik vergiden başka, bunun herhangi bir başka sömürgeye ait gemilerle Massachusetts'e ithali hâlinde fıçı başına 8 Penilik bu tür bir eyâlet vergisi; kuzey

sömürgelerinden Güney Carolina'ya ithali hâlinde de galon başına 5 Penilik bir diğer vergi vardır. Yahut bu usullerden hiçbiri uygun görülmezse, ister ailelerin, İngiltere'de malt vergisi için kaç kişi iseler ona göre toptan bir para ödeyerek uzlaşmaları tarzında; ister Hollanda'da birkaç verginin toplanışında olduğu şekilde, o kimselerin yaş ve cinsiyet farkına göre; ister, Sir Matthew Decker'in İngiltere'de tüketim mallarından alınan bütün vergilerin toplanması için ileri sürdüğü usule yakın şekilde, her aile bu içkiden tüketimine karşılık toptan bir para vererek uzlaşabilir. Daha önce belirtildiği gibi, bu vergi alma şekli çabucak tüketilen eşyaya uygulandığı zaman çok uygun olmaz. Ancak, daha iyisi olamayan yerlerde, bu şekil de kabul edilebilir.

Şeker, rom ve tütün hiçbir yerde hayat için zorunlu olmayan, hemen hemen genel tüketim eşyası hâline gelmiş ve dolayısıyla vergi alınmaya son derece uygun bir konu teşkil eden mallardır. Sömürgelerle bir birleşme olursa, bu mallardan sanayicinin veya yetiştiricinin elinden çıkmadan vergi alınabilir, yahut bu vergi alma şekli o kimselere uygun gelmiyorsa; mallar hem imal yerlerindeki, hem de imparatorluğun sonradan nakledilebilecekleri muhtelif limanlarındaki genel mağazalara konulabilir. Burada ya tüketiciye ya da yurtiçinde tüketilmek üzere perakendeci tâcire, yahut ihracatçı tâcire çıkarılıp teslim edilinceye kadar sahibinin ve maliye memurunun ortak nezareti altında kalırlar. Bu şekilde teslime değin vergileri ödenmez, ihraç için mağazadan çıkarıldıklarında, gerçekten imparatorluk dışına ihraç edileceklerine dair uygun kefalet gösterilmek şartıyla, vergiden muaf tutulur. Sömügelerle bir birleşme hâlinde, şimdilik İngiliz vergilendirme sisteminde önemli bir değişikliği gerektirecek belli başlı mallar, belki bunlardır.

Bu vergi sisteminin imparatorluğun ayrı ayrı bütün eyâletlerine teşmil edilmekle getirebileceği gelirin ne tutabileceğini epeyce doğru olarak tespit etmek, şüphesiz tamamıyla imkânsız olsa gerektir. Büyük Britanya'da 8 milyonu bulmayan halktan, bu sistem vasıtasıyla, yılda 10 milyondan fazla gelir toplanmaktadır. İrlanda'da 2 milyondan fazla; kongreye sunulan hesaplara göre, Amerika'nın birleşmiş 12 eyâletinde de 3 milyondan fazla nüfus vardır. Ancak, belki kendi halkını cesaretlendirmek veya bu ülkenin halkına gözdağı vermek için bu hesaplar şişirilmiş olabilir. Bu nedenle biz, Kuzey Amerika ve Batı Hint Adaları sömürgelerimizin ikisinin birlikte 3 milyondan fazla olmadığını; yahut da Avrupa ve Amerika'daki bütün Britanya İmparatorluğu'nda, 13 milyondan fazla nüfus bulunmadığını varsayacağız. Toplam 8 milyonu bulmayan bir ahaliden, bu vergi sistemiyle, 10 milyon İngiliz Lirasından fazla gelir toplanabildiğine göre; 13 milyon ahaliden, 16 milyon 250 bin İngiliz Lirasından fazla gelir toplanması gerekir. Bu sistemin o geliri hâsıl edebildiği kabul edilirse, bundan, İrlanda'da ve sömürgelerde, kendi mülki idarelerinin masrafını ödemek üzere toplanması olağan olan gelirin düşülmesi gerekir. İrlanda'nın mülki ve askerî teşkilât masrafı, kamu borcunun faizi ile birlikte, 1775 Mart ayında sona eren iki yılın ortalaması olarak, yılda 750 bin Liradan bir miktar az tutar. Belli başlı Amerika ve Batı Hint Adaları sömürgelerinin gelirine ait çok doğru bir hesaba göre, şimdiki karışıklıklar başlamadan önce, bu gelir 141 bin 800 Lira tutuyordu. Ancak bu hesaba Maryland'in, Kuzey Carolina'nın ve gerek kıta üzerinde gerek adalarda

son zamandaki bütün toprak kazanımlarımızın geliri yazılmamıştır. Bu ise belki 30-40 bin Liralık bir fark yapabilir. Dolayısıyla, yuvarlak hesap olsun diye, İrlanda'nın ve sömürgelerin mülki idare masrafının görülmesi için gereken gelirin 1 milyon tutabileceğini farzedelim. Böyle olunca, imparatorluğun genel masrafının görülmesine ve kamu borcunun ödemesine tahsis edilmek için 15 milyon 250 bin Liralık bir gelir kalır. Bu arada barış zamanlarında o borcun ödenmesi için Büyük Britanya'nın şimdiki gelirinden 1 milyon verilebiliyorsa, söz konusu artmış olan gelirden 6 milyon 250 bin Lira haydi haydi verilebilir. Keza, bu büyük amortisman fonu her yıl, bir yıl önce ödenmiş borcun faizi kadar büyüyebilir ve bu suretle birkaç yıl içinde bütün borcu ödemeye yetecek ve böylece imparatorluğun şimdiki düşkün ve gevşemiş gücünü yeni baştan tamamen yerine getirecek kadar büyük hızla artabilir. O sırada halk en ağır vergilerin bazılarından, hayat için zorunlu maddeler veya sanayi girdilerine konmuş vergilerden kurtulabilir. Böylece iş gören yoksullara daha ucuza çalışmaları ve mallarını pazara daha ucuz iletmeleri imkânı verilmiş olur. Mallarının ucuz oluşu, bunlara, dolayısıyla onları üretenlerin emeğine olan talebi arttırır. Emeğe olan talepteki bu artış, çalışan yoksulların sayısını arttırdığı gibi, durumlarını da düzeltir. Tüketimleri artar ve bununla birlikte tükettikleri bütün bu maddelerden –ki üzerlerindeki vergiler olduğu gibi bırakılabilir– kaynaklanan gelir de kabarır.

Ancak bu vergi sisteminden hâsıl olan gelir, o sisteme tâbi halkın sayısı oranında hemen artmayabilir. İmparatorluğun, bu suretle eskiden alışık olmadıkları külfetlere tâbi tutulan eyâletlerine bir müddet çok müsamahalı davranmak gerekecektir. Hatta aynı vergiler, her yerde mümkün olduğu kadar tamamı tamamına toplanmaya başlandığında bile, her yerde halkın sayısı oranında bir gelir getirmeyecektir. Yoksul bir ülkede, gümrük ve tüketim vergilerine tâbi belli başlı malların tüketimi çok azdır. Seyrek nüfuslu bir ülkede ise, kaçakçılık için pek çok fırsat bulunur. İskoçya'da halkın aşağı tabakaları arasında, malt usulü ile yapılmış içkilerin tüketimi çok azdır. Nüfusa ve vergilerin oranına (maltın kalitesinde var olduğu farzedilen fark dolayısıyla, malttan alınan vergilerin oranı İskoçya'da farklıdır) göre, malt, bira ve hafif mayalı biradan alınan tüketim vergisi orada İngiltere'dekinden daha az gelir getirir. Tüketim vergilerinin bu gibi belirli kollarında o ülkelerin birindeki kaçakçılık ötekindekine nazaran çok fazla değildir sanıyorum. İçki fabrikalarından alınan vergiler ve çoğu gümrük vergileri, bu ülkelerin her birindeki nüfusa oranla, İskoçya'da, (hem vergiye bağlanmış malların tüketimi daha az, hem kaçakçılık çok daha kolay olduğu için) İngiltere'dekine göre daha az gelir getirir. İrlanda'nın aşağı tabakası İskoçya'dakine kıyasla daha da yoksul ve memleketin birçok bölgesi hemen hemen İskoçya kadar seyrek nüfusludur. Dolayısıyla, İrlanda'da vergiye tâbi malların tüketimi, nüfusa göre İskoçya'dakine kıyasla daha da az ve kolay kaçakçılık hemen hemen oradaki kadar olabilir.

Amerika ile Batı Hint Adalarında beyaz halkın ayak takımı dahi, İngiltere'de aynı tabaka halka kıyasla çok daha iyi durumdadır ve bunların çoğunlukla tiryakisi oldukları bütün lüks maddelerden tükettikleri miktar, ihtimal ki çok daha fazladır. Gerçekte, gerek kıta üzerindeki güney sömürgelerinin, gerekse Batı Hint Adalarının çoğu

halkını teşkil eden siyahlar köle durumunda olduklarından, gerek İskoçya'daki gerekse İrlanda'daki en yoksul halka kıyasla şüphesiz daha kötü durumdadırlar. Ancak, öyledir diye, bunların, daha kötü beslendiklerini, hatta küçük vergilere tâbi tutulabilecek maddelerden tükettiklerinin, İngiltere'de halkın alt tabakalarına kıyasla bile daha az olduğunu sanmamalıyız. İyi çalışabilmeleri için bunların iyi yedirilip içirilmeleri ve keyiflerinin yerinde olmasının sağlanması, efendilerinin menfaati icabıdır; aynen, çalıştırdığı hayvanların da öyle olması, efendinin menfaatine olduğu gibi. Dolayısıyla, hemen hemen her yerde siyah ırgatların da tıpkı beyazlar gibi, rom ve şeker pekmezi yahut reçine şarabı tayınları vardır; bu nesneler ufak tefek vergilere tâbi tutulsa bile, ihtimal ki bu tayın kaldırılmaz. Onun için, vergiye bağlanmış malların tüketimi, Amerika'da ve Batı Hint Adalarında, ahali sayısına oranla muhtemelen, Britanya imparatorluğunun herhangi bir yerindeki kadar büyük olur. Amerika, toprak genişliğine göre, gerek İskoçya'ya gerekse İrlanda'ya kıyasla daha seyrek nüfuslu olduğu için kaçakçılık fırsatları gerçekte çok daha fazla olacaktır. Ancak halen malttan ve malt usulü ile yapılma içkilerden alınan çeşitli vergilerle elde edilen gelir, malttan alınacak tek bir vergi ile toplansa, tüketim vergisinin en önemli kolundaki kaçakçılık fırsatı hemen hemen bütünüyle ortadan kalkar. Gümrük vergileri de çeşitli ithal maddelerinin hemen hepsine konulacak yerde, en genel surette kullanılan ve tüketilen birkaç tanesine hasredilse ve bu vergilerin toplanması tüketim vergisi kanunlarına göre yapılsa, kaçakçılık fırsatı tamamen yok edilmese bile, büyük ölçüde azalmış olur. Görünüşte çok sade ve kolay olan bu iki değişiklik sonucunda, gümrük ve tüketim vergileri, halen en kalabalık nüfuslu eyâletin tüketimine oranla ne kadar bir gelir getiriyorsa, en seyrek nüfuslu eyâletin tüketimine oranla da belki aynı geliri hâsıl edebilir.

Denilmiştir ki, memleketin iç ticareti bir kâğıt para vasıtası ile yapıldığı ve Amerikalılara ara sıra gelen altınla gümüş, bizden aldıkları mallara karşılık daima Büyük Britanya'ya gönderildiği için, onların, gerçekte altın veya gümüş parası yoktur. Fakat, diye ilâve edilmiştir, altınla gümüş olmaksızın, vergilerin ödenmesine de imkân yoktur. Onların ellerindeki olanca altın ve gümüşü zaten alıp duruyoruz. Ellerinde olmayanı almak nasıl mümkün olabilir ki?

Amerika'da şimdiki altın ve gümüş para kıtlığı, o memleketin yoksulluğundan, yahut halkının bu metalleri almaya gücünün yetmemesinden ileri gelmemektedir. Emek ücretlerinin İngiltere'dekine göre bu kadar yüksek ve yiyecek içecek fiyatlarının bu kadar düşük olduğu bir memlekette, bu metallerden daha çok miktarda satın almak, halk için gerekli veya faydalı olsa, halkın çoğunda bunları alacak mali gücün de elbette olması gerekir. Dolayısıyla, bu metallerin kıtlığı, öyle olmasının zorunluluğundan değil, öyle tercih edildiğinden ileri gelse gerektir.

Altın ve gümüş paranın gerekli ya da faydalı oluşu, dâhilî ya da dış ticaret yapmaya yaramasından ileri gelmektedir.

Her memleketin dâhilî alışverişinin, hiç değilse barışçıl zamanlarda, bir kâğıt para vasıtasıyla hemen hemen aynen altın ve gümüş para kadar rahatlıkla yapılabileceği, bu İnceleme'nin İkinci Kitap'ında gösterilmiştir. Kolayca bulabildiklerinden daha bü-

yük bir sermayeyi topraklarının imarında daima kazançla işletebilen Amerikalılar için, altınla gümüş kadar pahalı bir ticaret vasıtasının masrafından mümkün mertebe tasarruf edip, mahsullerinin fazla kısmından bu metallerin satın alınması için gerekecek olanı, daha ziyade, zanaat âletleri, giyim malzemesi, çeşitli ev eşyası ve barınma tesisleri ile ziraat işletmelerini kurup genişletmek için gerekli demir mamulleri satın alınmasında; kısır sermaye değil, aktif ve üretken sermayenin satın alınmasında kullanmak, uygun düşmektedir. Halka, iç ticaretlerini yapmaya tamamıyla yetecek ve genellikle yetip de artacak kadar kâğıt para sağlamayı, sömürge hükümetleri menfaatlerine uygun bulmaktadırlar. Bu hükümetlerden bazısı, bilhassa Pensilvanya hükümeti, bu kâğıt parayı tebaasına belirli oranda bir faizle ödünç vererek, bir gelir elde etmektedir. Massachusetts Körfezi hükümeti gibi, diğerleri, acele tedbir alınmasını gerektiren hâllerde devlet harcamalarının ödenmesi için, bu tür bir kâğıt parayı piyasaya sürmekte; sonra, sömürgenin kolayına geldiği zaman, bunu tedricen indiği düşük kıymet üzerinden bedelini verip, geri almaktadır. Böylelikle, 1747'de,[31] bu sömürge kamu borçlarının çoğunu, karşılığında senetlerini verdiği paranın onda biriyle ödedi. Altın ve gümüş para kullanma masrafından tasarruf etmek, dâhilî işlemlerinde sömürgecilerin işine gelmekte ve bazı çok önemli sakıncaları olmakla beraber, sömürgecileri, bu masraftan tasarruf etmelerine imkân veren bir araçla donatmak, sömürge hükümetinin işine gelmektedir. Kâğıt paranın gereğinden fazla oluşu, altınla gümüşü İskoçya'daki iç alış verişlerin çoğundan hangi sebeple uzaklaştırmışsa, aynı sebepten ötürü sömürgelerin iç alış verişinden de kaçınılmaz şekilde defetmektedir. Her iki memlekette de bu para fazlalığına sebep olan, halkın yoksulluğu değil, iş yapma hususundaki girişkenliği ve iş kurma gayreti; eline geçirebildiği sermayenin hepsini aktif ve üretken sermaye olarak kullanma arzusudur.

Çeşitli sömürgelerin Büyük Britanya ile yaptıkları dış ticarette, altınla gümüş, tamı tamına, çok veya az, ne kadar gerekiyorsa o oranda kullanılmaktadır. Gerekli olmadıkları yerde, bu metallere seyrek rastlanılmaktadır. İhtiyaç olan yerde, bunlar genellikle mevcut bulunmaktadır.

Büyük Britanya ile tütün sömürgeleri arasındaki ticarette, Britanya malları, sömürgecilere uzunca bir vâde ile genellikle veresiye verilmekte; sonra bedelleri belirli bir fiyat üzerinden hesaplanan tütün hâlinde ödenmektedir. Bedeli tütünle ödemek, altın ve gümüşle ödemeye kıyasla sömürgelerin daha çok işine gelmektedir. Muhabirlerinin kendisine sattıkları malların bedelini para olarak vermektense, ticaretini yapmakta olduğu herhangi bir başka çeşit mal olarak ödemek, bir tâcirin daha çok işine gelir. Böyle bir tâcirin, ara sıra ortaya çıkan talepleri karşılamak üzere, sermayesinin herhangi bir kısmını işletmeksizin ve nakit hâlinde yanında alıkoymasına ihtiyaç kalmaz. Dükkânında yahut mağazasında her zaman için daha çok mal bulundurmasına ve daha geniş hacimde iş yapmasına imkân olur. Fakat bir tâcirin bütün muhabirlerinin, ona sattıkları malların bedelini, tâcirin tesadüfen ticaretini yaptığı bir diğer çeşit mal şeklinde almalarının işlerine geldiği nadiren olur. Virginia ve Maryland ile ticaret yapan İngiliz tâcirleri, özelliği olan bir muhabirler zümresidir. Bu sömürgelere sattıkları mal bedelini altınla gümüşten ziyade tütün olarak almak tesadüfen daha çok işlerine gelmektedir. Bunlar tütünün satışından bir kâr umarlar. Altınla gümüş satışından bir şey kazanmaları mümkün değildir. Onun için, Büyük Britanya ile tü-

31. [Smith] Bkz. Hutchinson, *History of Massachusett's Bay* [Massachusett's Körfezi Tarihi], cilt II, s. 436 vd.

tün sömürgeleri arasındaki ticarette, altınla gümüşe çok seyrek rastlanır. Dış ticaretlerinde Maryland ile Virginia'nın bu metallere ihtiyacı, iç ticaretindeki kadar azdır. Dolayısıyla, rivayete göre, bunlarda, Amerika'daki diğer sömürgelerin herhangi birine kıyasla daha az altın ve gümüş para vardır. Yine de bunlar, komşularından herhangi biri kadar işleri yolunda ve dolayısıyla zengin sayılmaktadırlar.

Kuzey sömürgelerinde; Pensilvanya, New York, New Jersey, dört New England hükümeti, vb. eyâletlerin Büyük Britanya'ya ihraç ettikleri mahsullerin değeri, kendilerinin ve nakliyeciliğini yaptıkları diğer bazı sömürgelerin ihtiyaçları için Büyük Britanya'dan ithal ettikleri mamullerin değerine eşit değildir. Dolayısıyla anayurda altın ve gümüş hâlinde bir bakiye ödemek gerekir ve onlar bu bakiyeyi genellikle arayıp bulurlar.

Şeker sömürgelerinde Büyük Britanya'ya her yıl ihraç edilen mahsulün değeri, oradan ithal edilen bütün malların değerine kıyasla, çok daha fazladır. Her yıl anayurda gönderilen şekerle romun bedeli, bu sömürgelerde ödense, Büyük Britanya her yıl dışarıya çok büyük bir para bakiyesi göndermek zorunda kalır; o zaman, Batı Hint Adalarıyla olan ticaret belirli bir politikacı tayfasınca son derece dezavantajlı telâkki edilir. Ancak, durum odur ki, şeker sömürgelerinin belli başlı mal sahiplerinden birçoğu, Büyük Britanya'da otururlar. Gelirleri kendilerine mülklerinin mahsulü olan şeker ve rom hâlinde gönderilir. Batı Hint Adaları tâcirlerinin bu sömürgelerde kendi hesaplarına satın aldıkları şekerle rom, değeri itibariyle, her yıl orada sattıkları mallara eşit değildir. Dolayısıyla kendilerine altın ve gümüş hâlinde bir bakiyenin zorunlu olarak ödenmesi gerekmekte, bu bakiyenin karşılığı da genellikle bulunmaktadır.

Farklı sömürgelerden Büyük Britanya'ya yapılan ödemelerdeki güçlük ve aksama, kesinlikle, her birinin borçlu olduğu bakiyelerin büyüklüğü veya küçüklüğü oranında olmamıştır. Genellikle kuzey sömürgeleri tütün sömürgelerine kıyasla daha düzgün ödeme yapmışlardır. Ancak, kuzey sömürgeleri genellikle para olarak dolgunca bir bakiye öderken, ötekiler ya hiç bakiye ödememiş, yahut çok daha küçük bir bakiye ödemişlerdir. Çeşitli şeker sömürgelerimize para ödetmekteki güçlük, pek o kadar bunlardan her birinin borçlu olduğu bakiyelerin büyüklüğü oranında değil, ihtiva ettikleri işlenmemiş toprak miktarı oranında; yani, sömürgecilerin ayağını yorganına göre uzatmamak, yahut ellerindeki sermaye hacminin baş edemeyeceği miktarda sahipsiz toprakta yerleşmek ve onu ekip biçmek hevesinin çokluğuna veya azlığına göre çoğalıp azalmıştır. İşlenmemiş arazinin hâlâ çok olduğu büyük Jamaica adasından gelen hâsılat, daha küçük olan Barbados, Antigua ve St. Christophers adalarından gelene kıyasla, bu sebeple, genellikle daha düzensiz ve daha belirsiz olmuştur. Buraları yıllardan beri baştanbaşa ekilip biçilmiş, öyle olduğu için de, çiftlik sahibinin spekülâsyonlarına daha az meydan vermiş bulunmaktadır. Yeni iktisap edilenler; Grenada, Tobago, St. Vincents ve Dominica, bu tür spekülâsyonlar için yeni bir saha açmış ve son zamanlarda bu adalardan gelen hâsılat büyük Jamaica Adası'ndan gelenler kadar düzensiz ve belirsiz olmuştur.

Dolayısıyla, sömürgelerin çoğunda şimdiki altın ve gümüş para kıtlığı, onların yoksulluğundan ileri gelmemektedir. Sömürgelerin aktif ve üretken sermayeye olan büyük talepleri, mümkün mertebe az miktarda kısır sermayeleri bulunmasını kendileri için elverişli kılmakta, bu sebeple de, onları altınla gümüşten daha az kullanış-

lı, fakat daha ucuz bir ticaret vasıtasıyla yetinmeye meylettirmektedir. Bu suretle, o altın ve gümüşe ait kıymeti, zanaat âletlerine, giyim malzemesine, ev eşyasına ve barınma tesisleriyle ziraat işletmelerinin kurulup genişletilmesi için gerekli demir mamullerine dönüştürmeleri mümkün olmaktadır. Alış verişin, altın ve gümüş para olmadan yapılmayan kollarında, öyle görünüyor ki onlar, bu metallerden gerektiği kadarını daima bulabilmektedirler. Çoğunlukla bulamıyorlarsa, başarısızlıkları, genellikle kaçınılmaz yoksulluklarının değil, zorunlu olmayan, hesapsız işlere kalkışmalarının sonucudur. Ödemelerindeki aksama ve kararsızlık, yoksul oluşlarından değil, alabildiğine zengin olmak hususunda fazla hırs beslemelerindendir. Sömürge vergileri hâsılatından kendi mülki ve askerî teşkilâtlarının masrafını karşılamak için gerekenin fazlası, olduğu gibi altın ve gümüş hâlinde Büyük Britanya'ya gönderilse bile, sömürgelerde bu metallerden gerekli miktarını satın alacak mali güç fazlasıyla mevcuttur. Esasen, bu takdirde, şimdi karşılığında aktif ve üretken sermaye satın aldıkları fazla mahsullerinin bir kısmını kısır sermaye ile değişmek zorunda kalırlar, iç alış verişlerini yaparken, ucuz bir ticaret vasıtası yerine pahalısını kullanmak zorunda kalırlar. Bu pahalı vasıtayı satın alma masrafı ise, toprağı imar hususundaki aşırı girişimlerinin canlılığını ve hızını biraz kesebilir. Bununla beraber, Amerikan vergi gelirinin herhangi bir kısmını, altın ve gümüş hâlinde göndermeye lüzum olmayabilir. Bu gelir, Amerika'nın bir kısım fazla mahsulünün gönderildiği İngiltere'deki tâcirler veya şirketler üzerine çekilip onlar tarafından kabul edilen poliçeler hâlinde yollanabilir. Bedelini kendileri mal olarak aldıktan sonra, Amerikan vergi gelirini hazineye para hâlinde öderler ve bütün bu işlem, çoğu kez Amerika'dan tek bir ons altın veya gümüş ihraç edilmeksizin yerine getirilebilir.

Büyük Britanya'nın kamu borcunun ödenmesi için, İrlanda'nın olsun Amerika'nın olsun katkıda bulunmaları adalete aykırı değildir. O borç Devrim'le kurulan hükümetin desteklenmesi için alınmıştır. Öyle bir hükümet ki, İrlanda Protestanları hem halen memleketlerinde haiz oldukları bütün nüfuzu, hem de özgürlükleri, mülkleri ve dinleri yönünden ellerinde bulunan her teminatı ona borçludurlar. Öyle bir hükûmet ki, birkaç Amerika sömürgesi şimdiki beratlarını ve dolayısıyla şimdiki esas teşkilât kanunlarını ve bütün Amerika sömürgeleri, o zamandan beri tadını çıkardıkları hürriyeti, güvenliği ve malı mülkü ona borçludurlar. O kamu borcu sadece Büyük Britanya'nın değil, imparatorluğun ayrı ayrı bütün eyâletlerinin savunması için alınmıştır. Bilhassa, gerek geçen savaşta girilen muazzam borç, gerek ondan önceki savaşta yapılan borcun çoğu, işin doğrusu Amerikanın savunması için alınmıştır.

İrlanda, Büyük Britanya ile birleşmekle, ticaret serbestliğinin yanı sıra, çok daha önemli ve vergilerde o birleşme ile beraber gelebilecek herhangi bir artışı haydi haydi telâfi edecek diğer faydalar sağlar. Büyük Britanya ile birleşmek suretiyle, İskoçya'da orta ve aşağı tabaka halk, eskiden kendilerini daima ezmiş olan bir aristokrasi sınıfının hükmünden tamamen kurtulmuştur. Büyük Britanya ile birleşmekle, İrlanda'da her tabakadan halkın büyük kısmı çok daha ezici bir aristokrasi sınıfının hâkimiyetinden, aynı derecede tam bir kurtuluşa kavuşur. Öyle bir aristokrasi sınıfı ki, kökü İskoçya'nınki gibi doğal ve itibara lâyık soy sop ve servet üstünlüğü farklarına değil, üstünlük farklarının en çirkini olan dinî ve siyasi önyargılardan doğmuş ayrımlara dayanmaktadır. Öyle üstünlük farkları ki, hem ezenlerin küstahlığını, hem ezilenlerin nefretini ve kızkınlığını herhangi bir başka farktan daha fazla körükler ve çoğunlukla

aynı ülkenin halkını, öteki ülkeler halkının hiç olmadığı kadar birbirlerine düşman eder. Büyük Britanya ile birleşmeksizin, İrlanda halkının daha nice zaman kendini tek bir halk telâkki etmesi muhtemel değildir.

Sömürgelerde ezici bir aristokrasi sınıfının galebe çaldığı hiç vâki değildir. Ancak refah ve dirlik düzenlik bakımından onların dahi Büyük Britanya ile birleşmek suretiyle hayli kazançları olacaktır. Bu, hiç değilse küçük demokrasilerde eksik olmayan ve halkının durmadan arasını açıp, şekil itibariyle demokratik usule çok yakın hükümetlerinin huzurunu bozan kin güdücü ve husumeti besleyici fırkalardan onları kurtarır. Büyük Britanya'dan, tam bir kopma hâlinde, ki, bu tür bir birleşme yoluyla önlenmediği takdirde çok muhtemel gözünmektedir, söz konusu fırkalar dehşet saçmayı her zamankine kıyasla on kat daha arttırırlar. Şimdiki karışıklıklar başlamazdan önce, anayurdun zorlayıcı kuvveti, bu grupların edepsizce sataşmaktan ve sövüp saymaktan daha kötü bir taşkınlıkta bulunmalarını daima önleyebilmiştir. Bu zorlayıcı güç büsbütün ortadan kalkarsa, çok geçmeden anlaşmazlıklar, ihtimal ki açıktan açığa kırıp geçirme ve kan dökme şeklinde patlak verir. Tekdüzen bir yönetim altında birleşmiş bütün büyük memleketlerde, particilik gayreti, ücra eyâletlerde, imparatorluk merkezindekine kıyasla çoğunlukla daha az ağır basar. Bu bölgeler başkentten; fırkacılığın ve makam-mevki hırsının çalkandığı başlıca kapışma merkezinden uzak oldukları için, çatışan partilerden herhangi birinin görüşlerine daha az katılır ve bütün partilerce tutulan yolun daha kayıtsız ve tarafsız seyircisi olarak kalırlar. İskoçya'da parti gayreti, İngiltere'dekine göre daha az ağır basar. İngiltere ile birleşme hâlinde, bu gayret İrlanda'da, İskoçya'dakine göre muhtemelen daha az ağır basar; çok geçmeden, ihtimal ki, sömürgeler halen Britanya imparatorluğunun hiçbir yerinde bilinmedik derecede bir ahenge ve ittifaka kavuşurlar. Gerçi, İrlanda olsun sömürgeler olsun, halen ödemekte olduklarına göre daha ağır vergilere tâbi tutulacaklardır. Ancak, kamu gelirinin titizlikle ve doğru yoldan şaşmaksızın millî borcun ödenmesine tahsisi neticesi, bu vergilerden çoğunun ömrü uzun sürmeyebilir ve Büyük Britanya'nın kamu geliri, sadece barış zamanının orta çapta bir ordu ve donanma mevcudunu beslemek için gerekecek miktara kısa bir zamanda indirilebilir.

Doğu Hindistan Şirketince iktisap edilen –Büyük Britanya tacının, yani devleti ile halkının şüphe götürmez hakkı olan– ülkeler, daha önce zikredilenlerin belki hepsine göre daha bereketli bir diğer gelir kaynağı hâline getirilebilir. Bu memleketlerin, Büyük Britanya'ya kıyasla daha mümbit, daha geniş ve alanlarına oranla çok daha zengin ve kalabalık nüfuslu olduğu anlatılmaktadır. Buralardan büyük bir gelir elde etmek için, zaten yeterli derecede ve yeterliden de fazla vergi alınmakta olan bu memleketlere, ihtimal ki, hiçbir yeni vergi sistemi koymaya lüzum olmayacaktır. Bu şanssız memleketlerin külfetlerini çoğaltmaktansa, hafifletmek ve yeni vergiler koymak suretiyle değil, şimdiki hâlde ödediklerinden çoğunun kaçırılmasını ve usulsüz tahsisini önlemek suretiyle, bunlardan bir gelir elde etmeye bakmak, ihtimal ki, daha yerinde olabilir.

Yukarıda zikredilen çarelerden herhangi biriyle önemlice bir gelir artışı sağlamanın Büyük Britanya için çıkar yol olmadığı görülürse, Britanya'nın elinde sadece harcamasını kısma çaresi kalır. Kamu gelirinin gerek toplanma gerek harcanma şeklinin daha da ıslahı imkânı olabilirse de, Büyük Britanya, öyle görünüyor ki, hiç değilse komşularından herhangi biri kadar tutumludur. Barış zamanında ken-

di savunması için beslediği askerî teşkilât, zenginlik veya güç bakımından Büyük Britanya ile boy ölçüşmeyi iddia edebilecek herhangi bir Avrupa devletinin askerî mevcudundan ufaktır. Dolayısıyla, bu maddelerden hiçbiri önemli bir masraf kısmaya müsait gibi gözükmez. Şimdiki karışıklıklar başlamazdan önce, sömürgelerin barış zamanındaki teşkilât masrafı çok hatırı sayılacak kadardı. Bu öyle bir masraftır ki, tasarruf edilebilir; kendilerinden gelir elde edilmediği takdirde, elbette ki büsbütün tasarruf edilmesi gerekir. Barış zamanının bu daimî masrafı çok büyük ise de, savaş sırasında sömürgelerin savunmasının bize malolduğu miktara kıyasla hiç mesabesindedir. Sırf sömürgeler sebebiyle girişilmiş bulunan geçen savaş, daha önce belirtildiği üzere, Büyük Britanya'ya 90 milyondan fazlaya mal olmuştu. 1739 İspanya Savaşı'na, bilhassa sömürgeler uğruna girilmişti. O savaşta ve onun sonucu olan Fransız savaşında, Büyük Britanya 40 milyondan fazla harcama yaptı. Bunun büyük bir kısmının, doğrusu, sömürgelerin hesabına yazılması gerekir. O iki savaşta sömürgeler, Büyük Britanya'ya, birinci savaşın başlamasından önceki millî borç tutarının iki katından fazla paraya maloldu. Bu savaşlar olmasa, o borç tamamıyla ödenebilirdi; şimdiye kadar da muhtemelen ödenip bitmişti bile. Yine sömürgeler olmasaydı, bu savaşlardan birincisine girilmeyebilirdi; ikincisine ise, kesinlikle girilmezdi. Sömürgeler, Britanya imparatorluğunun eyâletleri farzedildiklerinden dolayıdır ki, onlar için bu masraf yapıldı. Ama imparatorluğun desteklenmesi için ne gelir, ne askerî kuvvet yardımında bulunan memleketler, eyâlet telâkki edilemezler. Bunlar belki imparatorluğun uzantıları, onun peşinden gelen bir tür debdebeli ve gösterişli kafile telâkki edilebilir. Fakat imparatorluk, bu kafileyi idame masrafını geliriyle uyumlu hâle getirmek durumundadır. Sömürgeler, Britanya vergilerine tâbi olmayı reddetmelerine rağmen, hâlâ Britanya imparatorluğunun eyâletleri sayılacaklarsa, gelecekteki bir savaşta onların savunulması, Büyük Britanya'ya, herhangi eski bir savaştaki kadar ağır bir masrafa mal olabilir.

Büyük Britanya'yı idare edenler, yüzyılı aşkın bir zamandan beri, Atlas Okyanusunun Batı kıyısında büyük bir imparatorlukları olduğu kuruntusu ile halkı oyalamışlardır. Ama bu imparatorluk bugüne kadar sadece hayalde var olagelmiştir. Bugüne kadar var olan, bir imparatorluk değil, bir imparatorluk tasavvuru; bir altın madeni değil, bir altın madeni projesidir. Öyle bir tasavvur ki, çok büyük masrafa mal olmuştur, olmaktadır ve aynı tarzda devam ettiği takdirde, hiçbir kâr getirme ihtimali bulunmaksızın, muazzam masrafa mal olması muhtemeldir. Zira sömürge ticareti tekelinin sonuçları, daha önce gösterilmiş olduğu üzere, büyük halk kitlesi için, kâr yerine düpedüz zarar getirmektedir. Kendileri kapıldıkları kadar belki halkı da içine daldırdıkları bu yaldızlı rüyayı, idarecilerimizin ya gerçekleştirmeleri, ya bu rüyadan uyanıp, halkı da uyandırmaya çalışmaları zamanı artık çoktan gelmiştir. Tasavvur gerçekleştirilemeyecekse, ondan vazgeçilmelidir. Britanya imparatorluğu eyâletlerinden hiçbiri tüm bir imparatorluğun ayakta tutulması yolunda yardıma iştirak ettirilemiyorsa, Büyük Britanya'nın, bu eyâletleri savaş zamanında savunma ve barış zamanında sivil ve askerî teşkilâtlarının herhangi bir kısmını destekleme masrafından kendini kurtarmasının, ve de gelecekteki amaç ve tasarımlarını içinde bulunduğu koşulların gerçek sıradanlığı ile uyumlu hâle getirmeye çalışmasının tam da zamanıdır.

Ek

Aşağıdaki iki hesap, Beyaz Ringa Balıkçılığına ton başına verilen prime dair Dördüncü Kitap'ın Beşinci Bölümünde söylenenleri izah ve teyit için buraya eklenmiştir. Okuyucu, öyle sanıyorum ki, her iki hesabın doğruluğuna güvenebilir.

İskoçya'da 11 yıl içinde balığa çıkan güverteli teknelerle, bunların beraberlerinde götürdükleri boş fıçı adedine ve tutulan ringa balığının (fıçı olarak) sayısına ait hesap; keza, deniz çomağının (deniz üstünde iken ilk salamurası yapılmış ringanın) fıçısı başına ve yeni baştan salamura yapılıp tam istif edilen ringanın fıçısı başına ortalama olarak ödenen prim.

Yıllar	*Güverteli Tekne Sayısı*	*Boş olarak götürülen fıçılar*	*Tutulan ringalar (fıçı olarak)*	*Güverteli teknelere ödenen prim*		
				Lira	*Şilin*	*Peni*
1771	*29*	*5948*	*2832*	*2085*	*0*	*0*
1772	*168*	*41316*	*22237*	*11055*	*7*	*6*
1773	*190*	*42333*	*42055*	*12510*	*8*	*6*
1774	*248*	*59303*	*56365*	*16952*	*2*	*6*
1775	*275*	*69144*	*52879*	*19315*	*15*	*0*
1776	*294*	*76329*	*51863*	*21219*	*7*	*6*
1777	*240*	*62679*	*43313*	*17592*	*2*	*6*
1778	*220*	*56390*	*40958*	*16316*	*2*	*6*
1779	*206*	*55194*	*29367*	*15287*	*0*	*0*
1780	*181*	*48315*	*19885*	*13445*	*12*	*6*
1781	*135*	*33992*	*16593*	*9613*	*12*	*6*
Toplam	*2186*	*550943*	*378347*	*155463*	*11*	*0*

Deniz-çomakları: 378.347	Deniz-çomağının fıçısı başına ortalama prim: O İngiliz Lirası 8 Şilin 2 1/4 Peni Fakat, bir fıçı denizçomağı, yeniden salamura yapılıp tam istif edilmiş bir fıçının sadece üçte ikisi sayıldığı için, bundan üçte bir düşülmekte; böylece prim: 0 İngiliz Lirası 12 Şilin 3 3/4 Peniye yükselmektedir.
1/3 düşülüyor: 126.115 1/3	
Tam istif edilmiş fıçılar: 252.231 1/3 Ringalar ihraç edildiği takdirde, bunlara ayrıca:	0 İngiliz Lirası 2 Şilin 8 Penilik bir prim verilir.
Böylece, hükümetin para olarak ödediği prim fıçı başına:	0 İngiliz Lirası 14 Şilin 11 3/4 Penidir.
Ama, buna, her fıçı ringanın salamurası yapılırken olağan olarak kullanıldığı kabul edilen ortalama bir ve bir çeyrek kile yabancı tuzdan alınan kile başına 10 Şilin hesabıyla tuz vergisi.	0 İngiliz Lirası 12 Şilin 6 Peni eklenirse;
Fıçı başına prim:	1 İngiliz Lirası 7 Şilin 53/4 Peni tutar.

Ringaların salamurası Britanya timi ile yapılırsa, prim durumu şöyle olur:

Yukarıdaki kadar prim:	*0 İngiliz Lirası 14 Şilin 8 Peni*
Ama bu prime, her fıçı ringanın salamurası yapılırken ortalama olarak kullanıldığı farzedilen iki kile İskoç tuzunun kilesi başına l Şilin 6 Penilik vergi, yani:	*0 İngiliz Lirası 3 Şilin O Peni eklenirse,*
Fıçı başına prim:	*0 İngiliz Lirası 17 Şilin 11 3/4 Peni tutar.*

Sonra,

Güverteli teknelere yüklü ringalar İskoçya içinde tüketilmek üzere kayda geçirilip, fıçı başına 1 Şilinlik vergi ödeyince, durum şöyle olur;

Yani yukarıdaki kadar prim:	0 İngiliz Lirası 12 Şilin 3 3/4 Peni
Bundan fıçı başına bir Şilin düşülmesi gerekir:	0 İngiliz Lirası 1 Şilin 0 Peni 0 İngiliz Lirası 11 Şilin 3 3/4 Peni
Ama, buna, yine bir fıçı ringanın salamurası yapılırken kullanılan yabancı tuzdan alınan vergi; yani:	0 İngiliz Lirası 12 Şilin 6 Peni eklemek gerekir.
Böylece, memleket içinde tüketilmek üzere kayda geçirilen ringaların fıçısı başına verilen prim:	1 İngiliz Lirası 3 Şilin 9 3/4 Peni

Ringaların salamurası Britanya tuzu ile yapılırsa, prim durumu aşağıdaki gibi olur:

Güverteli teknelerin getirdiği her fıçı başına yukarıdaki kadar prim:	0 İngiliz Lirası 12 Şilin 3 3/4 Peni
Bundan, memleket içinde tüketilmek üzere kayda geçtiği zaman ödenen 1 Şilin düşülür:	0 İngiliz Lirası 1 Şilin 0 Peni 0 İngiliz Lirası 11 Peni 3 3/4Peni
Fakat prime, her fıçı ringanın salamurası yapılırken ortalama olarak kullanılan tuz miktarı olduğu farzedilmiş iki kile İskoç tuzunun, kilesi başına 1 Şilin 6 Peni vergi, yani:	0 İngiliz Lirası 3 Şilin 0 Peni eklenirse
Memleket içinde tüketilmek üzere kayda geçirilen her fıçı başına prim:	0 İngiliz Lirası 14 Şilin 3 ¾ Peni olur.

İhraç edilen ringalardan tuz vergilerinin indirilmesi, belki hakkıyla prim sayılmazsa da; bu vergilerin memleket içinde tüketilmek üzere kayda geçirilen ringalardan alınan kısmının indirilmesi, elbette ki prim sayılabilir.

5 Nisan 1771'den 5 Nisan 1782'ye kadar balıkçılık için İskoçya'ya ithal edilen yabancı malı tuz miktarına ve İskoçya tuzlalarından vergilerden muaf olarak verilen İskoç tuzu (her ikisinin bir yıllık ortalaması) miktarına ait hesap:

Devre	İthal edilen yabancımalı tuz Kile	Tuzlalardan verilen İskoç tuzu Kile
1771 Nisanının 5'inden 1782 Nisanının 5' ine kadar	936.974	168.226
Bir yılın ortalaması	85.179 5/11	15.293 3/11

Yabancı malı tuzun kilesinin 84 libre, İngiliz tuzunun kilesinin sadece 56 libre çektiği göz önünde tutulmalıdır.

Referanslar

Adam Smith. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, vol. II, edited by R. H. Campbell and A. S. Skinner. Oxford University Press, 1976.

Smith, Görünmez El ve Serbest Ticaret Konusunda Önerilen Bazı Kaynaklar

Acar, Mustafa (2018), *İktisadın Evrensel Yasaları ve Kadim Sorunları*, Konya: Literatürk Academia.

Kazgan, Gülten (2014), "Adam Smith ve Milletlerin Zenginliği Üzerine," Sunuş, içinde: Smith, A., *Milletlerin Zenginliği*, (Çev. H. Derin), İstanbul: T. İş Bankası, Kültür Yayınları.

Raphael, David D. (2014), *Adam Smith*, Çev. E. Erdem ve A. A. Çelenk, Ankara: Liberte Yayınları.

Roberts, Russell D. (2017), *Tercih: Bir Serbest Ticaret ve Korumacılık Öyküsü*, (çev. M. Acar), 11. Baskı, Ankara: Liman Yayınları.

Roberts, Russell D. (2016), *Görünmez Kalp*, (çev. M. Acar), 7. Baskı, Ankara: BB101 Yayınları.

Skousen, Mark (2016), *İktisadi Düşünce Tarihi: Modern İktisadın İnşası*, (çev. M. Acar, E. Erdem ve M. Toprak, ed. M. Acar, Ö. Demir), 7. Baskı, Ankara: Adres Yayınları.

Smith, Adam (2009 [1759]), *The Theory of Moral Sentiments*, New York: Penguin Books.

ADAM SMITH MİLLETLERİN ZENGİNLİĞİ

Tarihin gidişini değiştirmek, insanlara yeni ufuklar açmak, hayata daha farklı bir pencereden bakmalarını sağlamak insanlık tarihi boyunca çok az kişiye ve çok az esere nasip olmuştur. Adam Smith bu büyük insanlardan, Milletlerin Zenginliği de bu çığır açıcı eserlerden biridir. Bugüne kadar düşünce tarihi boyunca üretilmiş en etkili eserler sayılacak olsa Milletlerin Zenginliği'nin ilk on arasında yer alacağına kuşku yoktur.

Adam Smith, zenginliğin kaynağının altın ve gümüş stokları olduğu, dünyada zenginliğin sabit, dış ticaretin de sıfır toplamlı bir oyun, dolayısıyla birinin zenginleşmesinin ancak başkasını fakirleştirme pahasına olabileceği ve dış ticarette bir tarafın kazancının diğer tarafın kaybına eşit olacağı görüşüne dayalı, bu nedenle de devlet güdümlü korumacı, yağmacı, sömürgeci politikalara cevaz veren merkantilist anlayışa karşı çıkan, milletlerin zenginleşmesinin ille de kıymetli maden biriktirmeyi hedefleyen korumacı politikalarla olmayacağını gösteren insandır. Önerdiği doğal özgürlük sistemi devletin esas itibariyle iç ve dış güvenlik ile adaleti sağladığı şartlar altında, herkesin kendi menfaatini gözetirken bir "görünmez el" tarafından otomatikman topluma da hizmet etmesinin sağlandığı; işbölümü, uzmanlaşma ve serbest ticaret yoluyla kimsenin burnunu kanatmadan zenginleşmesini temin eden, birbirini hiç tanımayan milyonlarca insanın işbirliğiyle kendiliğinden doğan bir sistem olan serbest piyasa sistemidir.

Neomerkantilist zihniyetin hortlayıp yerli ve millî olma kaygılarıyla iç içe geçtiği, silahların gölgesinde ticaret savaşlarından söz edildiği, dünyanın çeşitli bölgelerinde savaş tamtamları çalınırken Coronavirüs belasının bütün insanlığı her şeyi yeni baştan düşünmeye zorladığı bugün Adam Smith ve Milletlerin Zenginliği yeniden okunmaya, başkalarına zarar vermeden zenginleşme ve refaha ermenin yolları üzerinde yeniden düşünmeye değer. Özgürlükçü, piyasacı, gönüllü mübadeleci ve dayanışmacı değerlerin önemini yeniden keşfetmek için bir 3. Dünya Savaşı veya Corona belası elinde şeytan çarpmışa dönmeyi beklememek ve sorumluluk mevkiindekileri uyarmak bugün çok acil bir görev hâlini almıştır. Mevcut çevirilerinden daha kapsamlı, doğru ve anlaşılır olma iddiasıyla yayımlanan bu eser bu bağlamda sürekli elimizin altında olması gereken bir şaheserdir.

liberus

9 786050 699913